MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Üniversitesi

100. Yılında II. Meşrutiyet

Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi

Uluslararası Sempozyumu

Bildiriler

Kültür ve Turizm Bakanlığı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kültür ve Turizm Bakanlığı

Marmara Üniversitesi

100. Yılında II. Meşrutiyet

Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi

Uluslararası Sempozyumu

Bildiriler

Yayına Hazırlayanlar

Prof. Dr. Zekeriya Kurşun
Prof. Dr. Cemil Öztürk
Dr. Yasemin Tümer Erdem
Dr. Arzu M. Nurdoğan

İstanbul 2010 AVRUPA KÜLTÜR BAŞKENTİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Üniversitesi Yayınları No: 771

100. Yılında II. Meşrutiyet

Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi

Uluslararası Sempozyumu

22-24 Ekim 2008

Bildiriler

Yapım
İbrahim Gümüş
Creavizyon İletişim Danışmanlığı
www.creavizyon.com

Grafik-Tasarım
Caner Yıldırım
Creagraf Design Studio
www.creagraf.com

Baskı Yeri ve Yılı
İstanbul, Haziran 2009

Baskı
Ebru Matbaacılık A.Ş.
İkitelli Organize Sanayi Bölgesi
Atatürk Cad. No:135 İkitelli/İstanbul
+90 212 671 9370

ISBN Yayın Kodu
978-975-400-325-3

Bu kitap İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı'nın desteğiyle hazırlanmış ve basılmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kültür ve Turizm Bakanlığı

Marmara Üniversitesi

100. Yılında II. Meşrutiyet

Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi

Uluslararası Sempozyumu

22 - 24 Ekim 2008

İstanbul 2010 AVRUPA KÜLTÜR BAŞKENTİ

100. Yılında II. Meşrutiyet;
Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi
Uluslararası Sempozyumu
22-24 Ekim 2008

Sempozyum Onursal Başkanları
Ertuğrul Günay, *Kültür ve Turizm Bakanı*
Prof. Dr. Necla Pur, *Marmara Üniversitesi Rektörü*

Bilim Kurulu
Prof. Dr. Halil İnalcık, *Bilkent Üniversitesi*
Prof. Dr. İlber Ortaylı, *Topkapı Sarayı Müzesi Bşk., Galatasaray Üniv.*
Prof. Dr. Mustafa İsen, *Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri*
Prof. Dr. Talat Halman, *Bilkent Üniversitesi*
Prof. Dr. Ali Akyıldız, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Vahdettin Engin, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Tiğinçe Oktar, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Nihat Öztoprak, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Ayla Oktay, *Marmara Üniversitesi*

Yürütme Kurulu
Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Cemil Öztürk, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Emel Kefeli, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili, *Kültür ve Turizm Bakanlığı*
Doç. Dr. Ayşenur İslam, *Kültür ve Turizm Bakanlığı*
Doç. Dr. A. Haluk Dursun, *Kültür ve Turizm Bakanlığı*
Doç. Dr. Bedri Gencer, *Kültür ve Turizm Bakanlığı*

Oturum Başkanları
Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili, *Marmara Üniversitesi*
Doç. Dr. Ahmet Kanlıdere, *Marmara Üniversitesi*
Doç. Dr. Ahmet Kavas, *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Ali Akyıldız, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Cemil Öztürk, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Emel Kefeli, *Marmara Üniversitesi*
Doç. Dr. Fethi Gedikli, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya, *İstanbul Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Hasan Kayalı, *California Üniversitesi*
Prof. Dr. İlber Ortaylı, *Topkapı Sarayı Müzesi Bşk., Galatasaray Üniv.*
Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Nadir Devlet, *İstanbul Ticaret Üniversitesi*
Prof. Dr. Nihat Öztoprak, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Sema Uğurcan, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu, *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Vahdettin Engin, *Marmara Üniversitesi*

Sempozyum Sekreteryası
Dr. Yasemin Tümer Erdem
Dr. Arzu M. Nurdoğan

Önsöz

Sultan II. Abdülhamid'in yaklaşık otuz yıl boyunca askıya aldığı meşrutiyet rejimini 23 Temmuz 1908'de yeniden uygulamaya koyması, Osmanlı/Türk tarihinde yeni bir dönemin başlamasına zemin hazırlamıştır. Meşrutî monarşinin gelişim sürecinin ikinci evresine tekabül etmesi dolayısıyla II. Meşrutiyet Devri olarak adlandırılan; altı yüzyıllık Osmanlı İmparatorluğu tarihinin bu en kaotik on yılı (1908-1918); paradoksal bir şekilde, gelenek-değişim eksenindeki gelişimini yaklaşık iki asırdan beri kesintisiz olarak sürdüren Türk modernleşmesi hayatın tüm alanlarında ivme kazanarak, âdeta Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu sağlamıştır. Örneğin, 1908 ve 1913 askerî müdahaleleri arasında kalan II. Meşrutiyet yılları Türkiye'de çok partili rejimin ilk kez uygulanışına tanıklık etmiş; I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden önce medenî hukukun kapsamına giren alanlar dışında sekülerleşme büyük ölçüde tamamlanmış; Cumhuriyet'in ilânını izleyen yıllarda takip edilen "millî iktisat" politikasının temelleri de bu devirde atılmış; öğretim birliğini hedefleyen "millî eğitim" sistemini kurma yolundaki ilk adımlar yine bu yıllarda atılmıştır. Ne var ki, yaptığı ihtilâl ile Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe konmasını sağlayarak II. Meşrutiyet'in başlamasında belirleyici bir rol oynayan İttihat ve Terakkî Cemiyeti/Partisi'nin adına kaynaklık eden "ittihat" ve "terakkî" yani birlik ve ilerleme ülkülerini gerçekleştirmeyi hedefleyen bu tür gayretler, aynı zamanda İmparatorluğun da çöküşünü hızlandıran vahim iç ve dış gelişmeler dolayısıyla öngörülen sonuçları verememiştir.

II. Meşrutiyet, bir yandan devraldığı Türk modernleşme sürecine -içinde barındırdığı bazı yetersizlikler ile birlikte- hemen her alanda ivme kazandırırken, diğer yandan da İmparatorlukta ardı ardına gelen iç isyanlar ve savaşlar sonunda hızla çöktüğü yıllar olmuştur. Nitekim, II. Meşrutiyet'in ilânını izleyen yıllarda Bulgaristan Doğu Rumeli Vilâyeti'ni, Avusturya - Macaristan Bosna - Hersek'i ve Yunanistan Girit'i iltihak etmiş; Trablusgarp Harbi sonunda Libya ve On İki Ada elden çıkmış; Arnavut isyanı ve Balkan Savaşları bozgunu sonunda Meriç'ten Adriyatik'e uzanan, milyonlarca Müslüman/Türk nüfusun yaşadığı topraklar kaybedilmiştir. Asıl büyük felâket I. Dünya Savaşı ile birlikte gelmiştir. Zira, bu savaşta bir milyondan fazla askerin yanı sıra, Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü sınırlarının güneyinde kalan Orta Doğu coğrafyası da Batılı emperyalist güçlerin sömürge yönetimine terk olunmuş; dahası savaşı ve II. Meşrutiyet devrini sonlandıran Mondros Mütarekesi ile Osmanlı İmparatorluğu geriye kalan topraklar üzerinde de bağımsızlığını fiilen ortadan kaldı-

ran ağır siyasî koşullara boyun eğmek mecburiyetinde kalmıştır.

Görüldüğü gibi, II. Meşrutiyet devrinin neredeyse tamamına yakını, İmparatorluğu bir yangın yerine çeviren ardı ardına gelen iç isyanlar ve savaşlarla geçmiştir. Fakat bu büyük yangının külleri arasından çıkan genç subaylar ve vatansever aydınların başını çektiği yeni bir nesil, Batı emperyalizminin boyunduruğunu kırarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kuracaktır. Söz konusu altın neslin içinde en fazla temayüz edeni, hiç kuşkusuz, emperyalizmin boyunduruğu altında inleyen bütün mazlum milletlere örnek olan Türk İstiklâl Harbi'nin gazi başkumandanı ve yeni Türk Devleti'nin kurucusu Mustafa Kemal [Atatürk] olmuştur. Bağımsızlık ve çağdaşlaşma yolunda O'nun yanında yürüyenlerin neredeyse tamamı, entelektüel, idarî ve askerî sahalardaki olgunlaşmasını, büyük ölçüde II. Meşrutiyet devrinde tamamlamıştır.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet devri, meydana getirdiği sonuçlar bakımından Osmanlı/Türk tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu öneminden dolayıdır ki, II. Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908'de ilânının 100. yılı, gerek Türkiye'de, gerekse Türkiye dışında birçok bilimsel ve sanatsal etkinlikler ile anılmıştır. Bu çerçevede, Marmara Üniversitesi ile Kültür ve Turizm Bakanlığı da II. Meşrutiyet'in ilânını uluslararası bilimsel bir etkinlikle anmaya karar vererek, İstanbul'da 23-24 Ekim 2008 tarihleri arasında *100. Yılında II. Meşrutiyet; Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu*'nu gerçekleştirmiştir. Sempozyum öncesi ve süresi boyunca Kültür Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi'nin Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi verimli bir iş birliği örneği sergilemiştir.

Sempozyumda Siyasî Tarih ve Dış Politika, Siyaset ve Siyasî Akımlar, İdarî Sistem ve Hukuk, Toplum ve Ekonomi, Sosyal Hayat, Kültür ve Sanat, Eğitim ve Bilim, Dil ve Edebiyat, Din ve Sekülerleşme temaları çerçevesinde, Türkiye dâhil 9 ülkeden 50 katılımcı bildiri sunmuştur. Elinizdeki kitap, katılımcılar tarafından gönderilen bildiri metinlerini içermektedir. Kitaptaki bildiriler bir noktada yüz yıllık birikimimizi göstermektedir. Bu kitabın bilim ve fikir dünyasına katkı sağlaması, en büyük ümidimizdir. Yayın aşamasında ayrıca bir editörlük çalışması yapılmamış ve bize ulaşan tebliğler olduğu gibi neşredilmiştir.

Son olarak tebliğ sahiplerine, oturum başkanlarına, özverili katkılarını esirgemeyen İstanbul Kültür ve Turizm Müdürü Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili'ye, organizasyonu gerçekleştiren Figura Turizm Seyahat Acentası'na, organizasyonda emeği geçen Bülent Katkak ve Mustafa İsmet Saraç'a, kitabı basıma hazırlayan İbrahim Gümüş'e teşekkür ederiz.

Sempozyum Yürütme Kurulu

İÇİNDEKİLER

Sempozyum Açılış Konuşması 11
Prof. Dr. Necla PUR / Marmara Üniversitesi Rektörü

II. Meşrutiyet'in İlk Beyannâmesi: "Üçüncü Orduya Selam" 15
Prof. Dr. Zekeriya Kurşun

İkinci Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet 27
Prof. Dr. Rıdvan Akın

Meşrûtiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi 49
Doç. Dr. Ayhan Ceylan

Son Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasal Akültürasyon 67
Doç. Dr. Bedri Gencer

Osmanlı Siyasi Yapısında Dönüşüm: Sultan'dan İnsana, Devlet'ten Ferde, Tebaa'dan Vatandaşa 95
Yrd. Doç. Dr. İbrahim Şirin

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Dâhiliye Nezareti'nde Bürokratik Reform 111
Dr. Erkan Tural

II. Meşrutiyet Döneminde Askeri Bürokraside Reform Teşebbüsleri 121
Yrd. Doç. Dr. Adem Ölmez

II. Meşrutiyet Döneminde Hilafet Tartışmaları: Sekülerleşmenin Dini Meşrulaştırımı 133
Dr. Nurullah Ardıç

İttihat ve Terakki'nin "İktisadi Türkçülüğü"nün Cumhuriyet'e Taşınması Sorunsalı 149
Yrd. Doç. Dr. Fehmi Akın

II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Aydınları ve Türk İnkılâbı 167
Prof. Dr. Selami Kılıç

II. Meşrutiyet Bağlamında Türk Milliyetçiliğinin Dönüşümünün İzleri: Yusuf Akçura ve Ahmet Ferid Tek 183
Ar. Gör. Aytül Tamer

Prens Sabahaddin ve II. Meşrutiyetten Yansıyan "Devleti Küçültmek" Sorunu 195
Doç. Dr. Rukiye Akkaya Kia

Osmanlı Demokrat Fırkası Kuruluşu ve Faaliyetleri 209
Prof. Dr. Vahdettin Engin

II. Meşrutiyet Döneminde Pozitivist Anlayış ve Bu Akımın Türk Modernleşmesindeki Yeri 217
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin

***Mecelle* Tadil Tartışmaları Bağlamında II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din, Hukuk ve Modernleşme** 249
Dr. Sami Erdem

II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri 263
Prof. Dr. Mustafa Ergün

II. Meşrutiyet'le Gelen Yeni Eğitim Arayışları: Tevfik Fikret'in "Yeni Mekteb"i ve Eğitim Felsefesi 275
Dr. Seyfi Kenan

Meşrutiyet Dönemi Dil Tartışmaları ve Enver Paşa Yazısı 287
Ar. Gör. Yusuf Akçay

Osmanlı'da Tarih Dersi Öğretiminde Kullanılan Yeni Bir Unsur: Tarih Atlasları 303
Doç. Dr. Osman Gümüşçü
Seda Önger

İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Uygulanmasında Nesim Masliah'ın Rolü 321
Yrd. Doç. Dr. Halil Erdemir

II. Meşrutiyetin İlanını Selanik ve Çevresi Halkına Duyuran Beyannâme 329
Yrd. Doç. Dr. İhsan Sabri Balkaya

İkinci Meşrutiyet Seçimlerinde Bir Mebus Portresi: Böcüzâde Süleyman Sami ve Seçim Beyannamesi 339
Yrd. Doç. Dr. Hasan Babacan
Öğr. Bnb. Servet Avşar

Ömer Seyfettin'e Göre Tesettür ve Edebiyat 365
Prof. Dr. Bilge Ercilasun

İkinci Meşrutiyet Döneminde Halis Edebiyatçının Politik Söyleme Geçişi 391
Prof. Dr. Sema Uğurcan

II. Meşrutiyet Dönemi Türk Tiyatro Edebiyatına Bakışlar 401
Doç. Dr. Enver Töre

II. Meşrutiyet'in İlk Piyesi: Nasıl Oldu ve Kâzım Nami Bey'in Osmanlıcılık İdeali 413
Mehmet Salih Erkek

Türk Sanatının Ufkunu Daraltan Geleneksel-Modern İkilemi 439
Prof. Dr. İlhan Özkeçeci

II. Meşrutiyet'in Modernleşmede Önemli Bir Araç Olan Sinema Üzerindeki Etkileri 447
Ali Özuyar

Ali Emîrî Divanında Meşrutiyetin İzleri 457
Mustafa Uğurlu Arslan

1905 Rus Meşrutiyeti ve Rusya Türkleri 467
Prof. Dr. Nadir Devlet

Rusya'dan Gelen Aydınların Meşrûtiyet Dönemi Türk Düşünce Hayatına Katkıları 509
Doç. Dr. Ahmet Kanlıdere

Bir Fransız Gazetecinin Jön Türk Devrimi Sonrası Osmanlı Siyasal Ortamına İlişkin Gözlem ve Değerlendirmeleri 527
Yrd. Doç. Dr. Salih Tunç

II. Meşrutiyetin Balkan Ülkelerinde Algılanması ve Jön Türk İmajı 549
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu

Gazetelerdeki Şiirler Bağlamında Kıbrıs Türk Edebiyatında II. Meşrutiyet (1908-1909) 557
Yrd. Doç. Dr. Meral Demiryürek

Anayasa Karşıtı Osmanlılar: Cebel-i Lübnan Marunileri ve Osmanlı Meclisinde Temsil Meselesi 579
Prof. Dr. Abdul Rahim Abu-Husayn

Egypt and the Mesrutiyet 1908 – 1910 599
Prof. Dr. Abdel Wahab Bakr

İkinci Meşrutiyet Döneminde Kuzey Afrika'da Emperyalizm'e Karşı Direnen Osmanlı Subayları 605
Doç. Dr. Odile Moreau

Yusuf Ziya Talibzade'nin Azerbaycan-Türkiye Kültür İlişkilerindeki Faaliyetleri 613
Doç. Dr. Minahanım Esedli

II. Meşrutiyet'in Azerbaycan Aydınlarına Tesirleri ve İttihat ve Terakki Döneminde İki Ülke Arasındaki Siyasi-Kültürel İlişkiler 625
Doç. Dr. Mübariz Süleymanli

Evrensellikten Bölgeselliğe: Avrupalılaşma ve Türkiye'ye Yansımaları 641
Arş. Gör. Cemile Arıkoğlu Ündücü

Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Yabancılar Politikaları ve İdari Uygulamalar 661
Yrd. Doç. Dr. Erol Esen
Arş. Gör. Tuğba Aydın

EK: İttihatçılık ve "Kardeş Türküsü" Üzerine 691
Prof. Dr. Zekeriya Kurşun

Sempozyum Açılış Konuşması

Prof. Dr. Necla PUR *Marmara Üniversitesi Rektörü*

Sayın Bakanım, Sempozyumun değerli katılımcıları, basınımızın güzide mensupları!

Kültür ve Turizm Bakanlığımız ile Üniversitemizin işbirliğiyle düzenlenmiş olan *100. Yılında II. Meşrutiyet; Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu'nun* açılışına hoş geldiniz. Hepinizi saygı ve sevgilerimle selâmlıyorum.

Sözlerime başlarken bu Sempozyumun düzenlenmesine katkıda bulunanlara teşekkürlerimi sunuyorum. Bu bağlamda her şeyden önce Kültür ve Turizm Bakanımız Sayın Ertuğrul GÜNAY'a, Sempozyumun gerçekleşmesi için vermiş oldukları maddî ve manevî destekler dolayısıyla şükranlarımı sunuyorum. Kendilerinin yanı sıra, bu toplantının organizasyonundaki özverili çalışmaları dolayısıyla Üniversitemiz öğretim üyesi ve İstanbul Kültür ve Turizm Müdürü Doç. Dr. Ahmet Emre BİLGİLİ'ye de sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Nihayet Üniversitemiz adına Sempozyum çalışmalarını yürüten birimlerin yetkililerine, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Emel KEFELİ'ye, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü Prof. Dr. Cemil ÖZTÜRK'e ve Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN'a; Düzenleme Kurulu ve Bilim Kurulu üyelerine; sempozyum sekretaryasını yürüten Dr. Arzu NURDOĞAN ve Dr. Yasemin TÜMER'e; sevgili öğrencilerimiz ve personelimize de teşekkürü zevkli bir görev olarak addediyorum.

Sayın Bakanım, değerli katılımcılar!

Hiç kuşkusuz, içinde bulunduğumuz yıl, 100. yıldönümü farklı türde birçok etkinlikle kutlanan II. Meşrutiyet'in ilânı, Türkiye modernleşme ve demokrasi tarihinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Öyle ki,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

18. yüzyılda başlayıp 19. yüzyılda ivme kazanan Türk modernleşmesi, II. Meşrutiyet'in ilânıyla yeni bir evreye girmiştir.

Bu Sempozyumda sunulacak bildirilerde bütün boyutlarıyla ortaya konmaya çalışılacağı gibi, II. Meşrutiyet'in ilânıyla, her şeyden önce, Tanzimat sona ererken uygulamaya konup Sultan II. Abdülhamit'in Parlamentoyu süresiz olarak kapatmasıyla rafa kaldırılan demokratikleşme projesi, yeniden uygulamaya konmuştur. Türkiye; siyasî suikastlar ve hükümet darbeleriyle kesilecek çok partili bir rejim ile ilk kez bu süreçte tanışmış; yıllarca demokratikleşmeyi toplumsal bütünleşme, siyasî birlik ve kalkınmanın tek yolu olarak gören ve bu uğurda 1908 İhtilâli'ni yapan Jön Türk / İttihat ve Terakkî hareketinin, dolaylı ve/veya doğrudan iktidarı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının doğurduğu psikolojiyle, nasıl tek partili ve totaliter bir rejimin kurucusuna dönüştüğüne, II. Meşrutiyet Döneminde tanık olmuştur. Şüphesiz bu deneyim, Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun demokrasi algı ve bilincinin oluşumu üzerinde derin izler bırakmıştır.

Buna paralel olarak II. Meşrutiyet'in ilânıyla başlayan yeni dönemde izlenen eğitim, iktisat, dış politika gibi alanlardaki politikalar da Türk Devrimi ve Türkiye Cumhuriyeti üzerinde hazırlayıcı bir rol oynamışlardır.

Örneğin bu dönemde izlenen eğitim politikası, rejimin temel ilkelerine yönelik olarak yapılan değişikliklerle, Türk Devrimi sırasında büyük ölçüde devam ettirilmiştir. Batıdaki eğitim felsefeleri ve pedagojik akımlar doğrultusunda millî ve seküler nitelikte çağdaş bir eğitim sisteminin temelleri atılmaya çalışılmıştır. 1900 yılında açılan Darülfünun yani Üniversite, yabancı bilim adamlarının da katkısıyla gerçek bir eğitim ve bilim kurumu haline gelmeye başlamıştır. Cumhuriyet Dönemi eğitim ve bilim yaşamı, II. Meşrutiyet Döneminde yetişen kadronun omuzlarında yükselmiştir.

Misâk-ı Millî'de öngörülüp Lozan Barış Antlaşması ile gerçekleştirilen tam bağımsızlık yolundaki ilk adımlar, II. Meşrutiyet yıllarında atılmıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'na girerken kapitülasyonlar kaldırılmış; ulusal bir ekonomi kurmak amacıyla -Cumhuriyet Döneminde 1929 Dünya Ekonomik Krizine kadar uygulanacak olan- millî iktisat politikası izlenmiştir. Bu politika ile bir Müslüman/Türk girişimci ve/veya orta sınıfı oluşturularak, ülkenin beka ve kalkınması yani "ittihad ve terakkî" güvence altına alınmak istenmiştir.

Tanzimat Döneminde başlayan **sekülerleşme** çabaları, II. Meşrutiyet Döneminde ivme kazanmış, yapılan bir dizi yasal düzenlemeyle Türk Hukuk Devriminin ve dolayısıyla **laik Cumhuriyet**'in altyapısı oluşturulmuştur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bütün bunlara paralel olarak Türk Devrimi'nin fikrî öncüleri olan aydınlar, büyük ölçüde II. Meşrutiyet Döneminde öne çıkmışlardır. Bunların başında Cumhuriyet ideolojisinin oluşumunda büyük rol oynayan Ziya Gökalp gelmektedir. Edebiyat dünyasında Halide Edib Adıvar ve Ömer Seyfettin, eğitim dünyasında Emrullah Efendi ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu, bilim dünyasında Fuat Köprülü, sayılabilecek öncü isimlerden yalnızca birkaçıdır.

Osmanlı modernleşmesinin son evresi olan II. Meşrutiyet Dönemi, Bernard Lewis'in dediği gibi, bir bölümünü özetlediğimiz reformlarla, Türkiye'de modern birer **sivil ve askerî bürokrasi**nin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Diğer İslâm ülkelerinde bulunmayan bu iki güç, gerçekleştirdiği Türk Devrimi'yle, Türkiye Cumhuriyeti'nin içinden geldiği İslâm dünyasının tek demokratik ve lâik devleti olmasını sağlamıştır.

Sayın Bakanım, değerli katılımcılar!

Pek çok bilim ve fikir adamının da ifade ettiği gibi, II. Meşrutiyet, "Cumhuriyet'in Lâboratuarı"dır. Kültür ve Turizm Bakanlığımız ile Üniversitemizin II. Meşrutiyet'in ilân edilişinin 100. yılında böyle bir Uluslararası Sempozyum düzenlemesinin en önemli nedeni budur. Türkiye dâhil 9 ülkeden 50 katılımcının bildiri sunacağı Sempozyumun son derece verimli geçeceği inancıyla sözlerime son verirken, düzenlenmesinde emeği geçen herkese ve siz katılımcılara tekrar teşekkür ediyor, hepinize saygı ve sevgilerimi sunuyorum.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet'in İlk Beyannâmesi: "Üçüncü Orduya Selam"

Zekeriya Kurşun (*)

Meşrutiyet'e yeniden geçme fikri Osmanlı entelektüelleri ve özellikle üçüncü ordudaki subaylar arasında sürekli konuşulan büyük bir ideal hatta bir fikr-i sabit haline gelmiş ise de Osmanlı toplumunun, daha doğrusu toplumu oluşturan muhtelif unsurların beklentisi oldukça farklı idi. Hatta meşrutiyete yeniden geçme fikri sınırlı bir kısım heveskârın fantezisi olarak da algılanıyordu. Bu yüzden 24 Temmuz 1908 sabahı meşrutiyetin aniden ilan edildiğini öğrenen herkes büyük bir şaşkınlık geçirmiştir.

Aslında kanun-i esasinin yeniden ilanı için adeta varlıklarını ortaya koyan Enver ve Niyazi Beyler dâhil üçüncü ordudaki bütün ittihadçı subaylar bu işin bu kadar kolay olmayacağını hele hele telgraflarla asla olamayacağını düşünüyorlardı. Nitekim bunu tahmin edemedikleri için de isyan göstergesi olan bir takım sembolik faaliyetlere de girişmişlerdir. Ancak beklentilerinin aksine II.Abdülhamid, bir taraftan üçüncü ordudan gelen telgrafları paşalarına okuturken diğer taraftan da kısa bir irade ile meşrutiyeti yeniden ilan etmişti. Meşrutiyet'in ilanını hasretle beklemelerine rağmen İttihatçılar hazırlıksız yakalanmıştı. Belki II. Abdülhamid'in niyeti de bu idi. Zira Cemiyet, Rumeli'de nispeten tanınmaktaydı ancak Anadolu'da, Arabistan'da yani imparatorluğun diğer bölgelerinde hâlâ bir "fesat cemiyeti" olarak bilinmekteydi. Bu durum da onların iktidarı kolay kolay kontrol edemeyecekleri anlamını taşımaktaydı.

Nitekim aradan geçen yaklaşık 9 ay sonra yani 31 Mart hadiseleri akabinde Cemiyet de II. Abdülhamid'in, bu siyaset oyununa karşılık, -II. Abdülhamid'in beklentisine aykırı olarak- hareket ordusunu İstanbul'a yürüterek adeta rövanşlarını alacaklardı.

İttihatçıların Meşrutiyetin ilanı akabinde kendilerini meşrulaştırma ve

(*) Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

halka tanıtma ihtiyacı duydukları apaçıktır. Bir taraftan merkezi bürokrasi ile ilişkiye giren cemiyet üyeleri, diğer taraftan da sempatizanları aracılığı ile gazete ve dergiler çıkararak, başka bir ifade ile basını kullanarak kamuoyunu etkilemeye girişmişlerdi. Kısa zamanda ortaya çıkan küçük büyük gazete ve dergilerin hangilerinin cemiyet tarafından yönlendirildiği hangilerinin sadece meşrutiyetin hevâ ve hevesine kapılarak yayımlandığı bu gün bile hâlâ aydınlatılabilmiş değildir. Nitekim burada konu edindiğimiz yazının yayımlandığı *Asker* dergisi de bu kuşkuları içermektedir. Yazarlarına ve yazılarına bakıldığında tamamen ittihad ve terakkinin eylemci kanadının fikirlerini ihtiva eden bu dergi bilebildiğimiz kadarı ile de uzun ömürlü olamamıştır. Buradan bu derginin doğrudan ittihatçıların ilk beyannamelerini yayımlamak için çıkarıldığını varsaymak mümkündür. Kuruluş tarihi 11 Temmuz 324/24 Temmuz 1908 olarak gösterilen derginin 1 nolu sayısı da 21 Ağustos 1324/4 Eylül 1908 tarihini taşımaktadır. Kurucusu ve başyazarı Osman Senaî (Erkan-i Harp Kaymakamı); müdürü de İbnu's-Sırrî Ahmed Cevdet olan dergi, ön dış kapakta "ordu ve donanmanın terakkiyatına hâdim olmak üzere ayda iki defa neşredilir" şeklinde tanımlanmaktadır. Derginin yazı heyeti olarak da Erkan-i Harbiye Kaymakamı Osman Senaî Bey, Erkan-i Harbiye Binbaşısı Ali Fuad Bey; Erkan-i Harbiye Binbaşısı Ali Mümtaz Bey, İstihkam Kolağası Muallim Selim Sırrı Bey, Piyade Yüzbaşı Nuri Bey ve Bahriye Erkân-i Harp Yüzbaşısı Veli Bey olarak verilmiştir.

Aslında derginin acele ile hazırlandığı ve tek bir amaca matuf olduğuna dair de bazı işaretler bulunmaktadır. Normalde baş tarafta olması gereken bazı bilgiler arka kapakta verildiği gibi; kurucu ve müdür birinci formayı görmediklerini ve orada bir iki hata olduğunu beyan ederek özür dilemektedirler. Ancak özürlerini beyan ederken kullandıkları " dün hey'et-i istikbaliye ile beraber bulunduğumuzdan birinci formanın son tashihini görmedik" ifadesi adeta derginin maksadını ele vermektedir. Dergi yine normalin dışında olarak arka kapakta kendini şöyle ifade etmektedir:

"32/48 sahifeden terkîb etmek üzere funûn-i harbiye ve bahriyeden, tarihten ve edebiyât-i askeriyeden bahistir. *Millet-i muazzama-i Osmaniyenin hâl-i hazırı bir millet-i musallaha teşkîl etmekte olmasına nazaran* her vatanperverin bu eser-i askeriyi mütalaa ve ta'kîb eylemesi muktezâ-yı hamiyettir. Dünyada en mühim vazife insanın hîn-i hacette vatan-i mukaddesini müdafaa edebilmesidir; bu ise öğrenmekle olur ki *Asker*'in gaye-i emeli sevgili vatandaşlarımıza işte bu malumatı vermektir."

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, derginin İttihat ve Terakki Cemiyetinin gayesine uygun ve cemiyetin -muhtemelen- İstanbul'a gönderdiği ilk heyetin gelişi münasebeti ile çıkartılmıştır. Cemiyet temsilcilerinin ge-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lişinden önce hazırlandığı anlaşılan dergideki ilk yazının, Tevfik Fikret'in "Kılıç" şiirinden sonra, "Üçüncü Orduya Selam" adı altında ve aynı ordudan Erkan-ı Harp Ali Fuad imzası ile yayımlanması, daha önce belirttiğimiz fikirlerimizi teyid etmektedir. Muhtemelen bu yazı İttihadçılar'ın ilk beyannamesi niteliğini taşımaktadır. Aslında 48 sahifelik derginin ilk forması (s. 3-16) bu yazıya; diğer sahifeler de yazarları belli olmayan "Yaverler" (s. 17-239); "Almanya'da Harbiye Nezareti" (s. 23-28) konularına ayrılmışken; 28-32. sahifeleri ise Ebu Ziya'nın daha sonra çok yankı uyandıracak olan "Said Paşa Hazretlerine" başlıklı ve devr-i sabıkı, Said Paşa'nın uygulamaları üzerinden yargılayan yazıya ayrılmıştır. Ardından yine "Erkan-i Harplik" (s. 33-43) başlıklı bir makale konulmuştur. Ayrıca dergide II. Meşrutiyetin ilanı akabinde Harbiye'de yaşanan sevinç haberlerine ve Harbiye öğrencileri adına Meşrutiyete yapılan bir niyaza yer verilmiştir.

Burada neşredeceğimiz yazı, Üçüncü Ordunun II. Meşrutiyetteki rolünü anlatmak yerine daha ziyade, "ordu-millet" birliğini öne çıkaran, başka bir deyiş ile inkılâplarını meşru göstermeye çalışan İttihatçıların siyasi manifestosu niteliğini taşımaktadır.

Üçüncü Orduya Selam[1]

Esselam ! Ey fatih-i iklim-i hürriyet ! Ordu-yi muazzam ! Ey ruh-i cism-i devlet ve millet esselâm ! Bir anda ki vatan zaleme-i istibdadın dest-i bî amân-i kahrında inleye inleye teslim-i can ediyordu; bir anda ki millet amir ve memur sıfatında katillerin hançer-i zehr-i âlûdî ile göğsünde açılmış olan müdhiş yarelerden tahlîs-i hayat edemeyeceğini anlıyordu; bir anda ki asker, o silah-i şan u şeref o nüfuz ve kuvvet ve kudret üniformalı celladların zîr-i tahakkümünde hâk-i mezellette sürüne sürüne mahv oluyordu; sen ey şanlı ordu ! sen ağûş-i feyz ve terbiyetinde yetişdirdiğin zabıtanınla; efradınla meydan-ı hamasete atıldın: Kılıcınla iade-i hayat-i millet ettin ! Çıkışın bir mucize-i kübrâ gibi harika-nümâdır ! Harekat ve iradatın nev'-i insanı ikbalden ikbale götüren kanun-i esasiler gibi her türlü şiyen ve garazdan mu'arra ve musaffâdır.!

Kudretine, azametine yalnız bu hâk-i pâk-i Osmanîde sakin olan şarklılar değil, bütün cihan-ı insaniyet hayrandır. Vücuda getirdiğin tufân-ı hamiyet bir anda bütün küre-i arzı istilâ etti; beşeriyatin a'mak-ı ruhiyesinde, Osmanlı nâmına karşı en asıl ve en rakîk hissiyât-i tekrîmiyye uyandırdı ! Alem kanaat hasıl etti ki, bir vakitler kıtaat-ı selasede feth-i memâlik-i vasi'a ile gıbta-ı bahş-i milel ve akvâm olan seyf-i celil-i Osmanî, el-ân o kuvvet ve

[1] *Asker*, 21 Ağustos 1324, İstanbul 1324, nr. 1, s. 4-16. Metin'in aslında bir takım tashih ve cümle hataları bulunmaktadır. Neşrederken düzeltme yoluna gidilmemiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

azamet-i teshiriyyeye malik bulunuyor. Herkes anladı ki paslanmış ve hatta kırılmış zannolunan bu mübarek kılıç, bu alet-i fatiha-i bilad genç ve hamiyetli zabıtler altında, bizim için devr-i futûhat olan asırlardaki tesir mahiyetini hakkıyla muhafaza ediyordu.

Kılıcımızın mahsûl-i futuhatı olan mukaddes vatanımızı kendilerine çiftlik edinmeyi aksâ-yi emel addeden hainler sebebiyle memleketimizde görülen hâl-i perişanı, bir ınkıraz-ı hakikinin pek uzak olmadığını bize aynen gösteriyordu. Firavunlar ! bu delâil-i zahîre önünde bile vakar ve temkîn-i rezilanelerine kat'a halel vermeksizin, cenaze karşısında icrâ-yı şevk ve tarb edenler gibi bize bakarak muannidane bir surette halimiz ile isitihzâ ediyorlardı. Bu vechile her tarafta asâr-i mevt ve izmihlâl nümayân oluyurdu.

Rumeli'nin temam-i merkez-i hayat ve icraatı olan bir noktada bir sabah ansızın silah başına borularının çalındığı işitildi. Üçüncü Ordu bu vechile sel-i seyf ederek seylâbe-i inkıraz önüne bir sedd-i hâil vaz' eyledi ! Manastır ve Selanik cihetlerinden aks-i endâz-i sâmi'a-i hürriyet ve mefharetimiz olan boru sesleri ordunun milletle beraber bir cihad-ı hürriyet yapmağa karar verdiğini ilan ediyordu. Ordu ve millet el ele vermiş, istihsâl-i maksad emrinde müştereken fedâ-yi can etmeğe azm eylemişlerdi.

Bu tarzda bir misal tarih-i beşerde mefkudtur. Ordular daima taraftar-ı istbdâd olarak hükümdarların amâl ve hevesâtına hizmet ve ekseriya kendilerini vucûde getirmiş olan kitle-i azîme-i milliyeye muhalif hareket eylemişlerdir. Yegâne olan bu misal ordumuzun tarih-i şan ve şerefinde bütün orduların gıptalarına sezâ bir eser-i ülviyyet ve kemal yerine geçecektir.

Her yerden ziyade Rumeli yakasında hayret edecek bir sür'atle teşekkül eden ittihad-i millî, vücuduna imkan verilmeyen bir kuvve-i gayr-i mer'iyye gibi telakki olunan (İttihad ve Terakki Cemiyeti)nin parlak bir eser-i zekâ ve dehası idi. Buna hiç şüphe yok. Lakin vaktaki zabıtanımızda bu cem'iyyet-i ittihadiyyeye dehaletle anın icrâ-yi amâline canıyla, silahıyla muavenet edeceklerine söz verdiler; vaktaki genç erkân-ı harp ve mümtaz zabıtanımız bi'l-fiil kıtalar başında ifâ-yı vazıfe ile ittihad-i millî efkârının az vakit içinde bir sür'at-i berkıyye ile etrafa sirayetine sa'y u gayret ettiler; millet o zaman hakiki bir (millet-i musallaha) nüfüzunu kesb ederek kendi aleyhine sevk olunması mutasavver bulunan kuva-yi müstebidenın kaffesiyle uğraşabilecek bir metanet ve kudret iktisab eyledi.

İşte bu andan itibaren nâsıye-i millette başka bir ma'na-yı kudret, başka bir ümid-i ebediyet okunmağa başladı. Bundan sonra millet baştan başa musallah bir kitle-i mevhîbe şeklini almışdı. Artık ordunun hareketi içûn verilecek emirler şahs-ı vahid ağzından değil lisan-i milletten sâdır olacaktı.

İşte inkılâb-i mesudumuz asıl bu noktadan, bu nokta-i necabet ve ulvi-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yetten başlıyor. Onun içündur ki Üçüncü Ordu asırlarla pâyidâr olacak bir nâm ve şan kazandı. Onun içündur ki, Üçüncü Ordu milel ve akvam-i hazıra nezdinde selamet-i beşeriyeyi kâfil bir kuvvet gibi tekrîm ve tebcîl edildi. Onun içündur ki, Üçüncü Ordu nazar-i ümmette Sultan Mehmed ile beraber kat-i menâzıl-i futûhat ve en sonra İstanbul gibi bir şehr-i azîme nakl-i merkez-i muzafferiyat eyleyen ordu kadar ve hatta ondan ziyade ihrâz-i şeref ve şan eyledi. Evet ! o ordular fatih-i memleket idi, Üçüncu Ordu ise fatih-i cihan-i hürriyettir. Memleket mahdut olabilir. Halbuki hürriyet bîhudûd olan bir nimet ve saadettir.

Hasılı Üçüncü Ordu bir hükümet-i zalime ve mutlaka ile uğraştı. İlk hamlede onu yere serdi. Osmanlılığı mevt-i muhakkaktan kurtardı. Vatanı muhatara-i inkısamdan halas etti. Millete ebedî bir feyz ve hayat bahş eyledi. Bundan dolayı Arnavudluğun yüksek tepelerinde şahinler gibi kayalardan kayalara uçarak asıl, fedakâr, âlicenap maiyetleriyle birlikte kuvve-i zalimeye karşı milletin birer münci-i nâmdâri ve ordunun en güzide birer sancakdarı olan Niyaziler, Enverler, Salahaddinler ve saire gibi nevadir yetiştiren Üçüncü Ordu müebbeden selam ve ihtiram ile tebcîl ve tevkîr olunacaktır.

Çalışalım

Nail olduğumuz devlet-i hürriyet kılıç sayesindedir; onun içûn daima kılıçlarımızı keskin tutalım. Ordumuzu layık olduğu mertebe-i bülend-i marifete çıkaralım. Bu ise ancak sa'y ile, ikdâm ile mümkün olabilir. Harpte bir muzafferiyet kazanıldığı vakit heman silah çatarak keyf etmek nasıl muhataralı ise şimdi de bu muvaffakıyet-i azîme-i siyasiyeden sonra uykuya dalmak ondan daha ziyade muhataralıdır. Uyumayalım. Gözümüzü dört açalım. Dedikoduyu bırakalım. Dilimizi ciddi sözlere alet edelim. Her işte yalnız muvaffak olmak kafi değil, bi'l-aks muvaffakıyeti ikmal içûn işi sonuna kadar takip etmek, maksadı tamamen ele geçirmek lazımdır. Bizim de gaye-i emelimiz mutlak bu olmalıdır.

Ordu bize büyük bir nimet ihsan eyledi; fakat kendisi zaiftır, kuvvetsizdir. Nimetin kadrini bilerek velinimet-i hürriyetimizin tezyîd-i kudret ve şanına hasr-i emel edelim. Çünkü âtimiz ancak o sayede te'min edilmiş olabilir. Japon milleti nasıl çalıştıysa bizde öyle çalışalım. Bütün âmal ve efkârımız hafız-ı vatan olan silahta, orduda içtima etmelidir. Hakiki bir millet-i musallaha efradından olduğumuzu göstermek içûn bu uğurda bütün kanımızı, canımızı feda edercesine çalışmalıyız. Vatanımızın, ordumuzun, milletimizin terakkisini düşündüğümüz zaman Çin seferi üzerine; "biz ancak Almanları karada ve İngilizleri denizde mağlup ettikten sonra memnun olabiliriz" diyen Japon neferi hatırımıza gelsin ! Yani o kadar ça-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lışalım demek istiyorum. Ordu donanmamızı bu maksad-ı âliye göre ihzâr ettiğimiz halde vatan ve millet içûn bir selamet-i ebediye te'min edilmiş olacağı muhakkaktır. Çünkü en kavî ve en ebedî milletler silahını daima keskin tutanlardır.

İnsan her sanatta artist oluncaya kadar çalışmalı; hususiyle askerlikte mesaisine payan olmamalıdır. Zira bu meslek-i mübarek büsbütün başka bir sanattır. Bu güzergah-i âlide kat'-i merâhil edebilmek içûn şayan-i emn ve i'timat rehberlere ihtiyacımız vardır. Aksi takdirde tehlikeler, uçurumlar muhakkaktır. Binaenaleyh, hey'et-i zabıtanımızın ilmen ve ahlaken bir sınıf-i mümtaze teşkil etmeleri kat'iyyen elzem olduğu gibi, milletin de silah taşımağa alışkın bir cem'iyyet-i musallaha-i azîme vücûda getirmesi şarttır.

Doğrusunu söyleyelim. Şimdiye kadar tarz-ı mesaimiz pek yamandı. O gidiş ile bir mevt-i muhakkaka varılacağı tabii idi. Bereket versin ki Üçüncü Ordu bir mucize-i kübra gösterdi; kılıç imdadımıza yetişti. Varlığımızı o büyük orduya medyûnuz. Fakat bu mucize, bu imdât kendi kendine hasıl olmadı. Onu temin içûn senelerce çalışıldı.

Üçüncü ordu tıpkı bir Alman ordusu olmuş diyorlardı; o tarafta hayat-i askeriyenin bütün şumûlile takip edilmekte olduğunu söylüyorlardı. Bu haberler bizim içûn birer müjde-i saadet idi. Zira, mükemmel bir ordunun çok işler göreceğine, parlak bir hey'et-i zabıtanın akibet o silah-ı muntazam ile nâil-i emel olacağına itimadımız vardı. Bu alem-i fanîde her ümit, her muvaffakıyet sa'y ile, gayret ile tecellî eder. Bu hakikat güneş gibi gözlerimizi tenvîr ettiği halde biz, bu pây-i taht sakinleri, tehlikede kalmış olan vatanımıza karşı pek la-kayd görünüyorduk. Vatanımızın kıblegâhı demek olan bu belde-i cesîme, bir sehâb-i muzlım-i inkıraz altında inliyorken, yine pek çoğumuz muannidane bir surette zevk u sefamıza devam ediyorduk. Hâsılı eslâfımızın yadigâr-i seyf-i celadeti olan İstanbul şehri günden güne bir mezar şeklini alıyordu. Zımamdaran-i hükümet bir damla gözyaşı bile dökmeksizin, altıyüz senelik milleti oraya gömmek istiyorlardı. Dediğim gibi İstanbul pek müstekreh ve müthiş bir mezara dönmüştü. Halbuki, ne kadar müthiş olsa da biz yine bu merkez-i kahr ve istbdadtan harice, el verebilirdik. Kuvve-i ayni'l-merkeziyyenin muhît'te husûle getireceği tesir nazar-i dikkate alınırsa bu suret-i hareketin ne kadar parlak olacağı, taraf-ı muarızı ne derece sarsacağı meydanda bir şeydi.

Olan oldu! Biz artık âtiyi düşünelim. İstikbali temin edelim. Şimden sonra bizim en büyük silahımız ordudur. Vatanın nokta-i istinadı, pâk ve mukaddes emellerin merkez-i iştirak ve ittihadı kuvve-i askeriyemizdir. Bu kuvveti daima ilerletmek, daima yükseltmek en muazzez ümidimiz, en müebbed fikrimiz olsun. Vakı'a şimdiki halde vaktimiz dardır. Bunun-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

la beraber asıl hüner böyle zamanlarda iş görmektir. İngilizlerin "vakit nakittir" darb-ı meselini rehber-i hareket edelim. Zaten vakti hüsn-i isti'mâl etmek fezâil-i beşeriyeyi birer, birer sarf ve tatbık eylemek demektir. Atalet medfen-i hasenâttır. Artık o menba'-i seyyiat ile hiçbir münasebetimiz olmasın. Bi'l-aks "leyse li'l-insani illa mâ-se'â" düstûr-i celîli bâdi-i feyz ve teâlimiz olsun.

Gün doğmadan, daha herkes tatlı uykusunda iken kışla meydanlarında ve ordugâhlarda sihrin feyz-i ruhanisi ile ahenkdâr-i musika sesleri işitilmeğe her taraftan kalk boruları çalınmağa başladığı zaman yüreğimiz bir hiss-i gurur-i milli ile çarpsın! Bir anda bütün kışla havlıları, askerle dolduğu zaman bu heybetli manzara önünde gözlerimiz ateş saçsın !

Her memlekette hey'et-i zabıtan ordunun ruhudur. Fi'l-vaki' zabıtan ne kadar mümtaz, ne kadar çalışkan olursa, efradın manen ve maddeten izhar edeceği kuvvet de o derece bülend olur. Kamil bir zabıt, kumanda edeceği kıtayı faziletten fazilete îsâl eyleyebilir. Cahil bir zabıt ise aynı kıtayı en fena mahrumiyetlere, en büyük felaketlere sevk eder. Hey'et-i zabıtanın fezâil ve meârif neşrindeki hizmetleri pek büyüktür. Bir yüzbaşı, maiyetindeki iki yüz neferin adeta babası demektir. Neferler ona mutlak bu nazarla bakarlar. Binaenaleyh terbiye ve ahlak-i askeriye ve insaniyeleri hep babalarının terbiyesine, ahlakına ve tarz-ı hayatına müşabih olur. Diğer zabıtan ve diğer kıtaat hakkında hüküm yine böyledir.

Yukarıdan beri sa'yden ve hüsn-i isti'mâl-i vaktden bahsediyoruz. Ve bir türlü bu bahsi bitiremiyoruz. Hususiyle şimdi ve şimden sonra tasarruf-i evkât bizim içûn o kadar ehemmiyetlidir ki, bu şart-ı esası olmayınca mükemmel bir ordunun teşkili de mümkün olamayacağına adeta iman etmeliyiz. Tarihte bu hakikatı isbat edecek bir çok misaller var. Ez cümle bizim bundan evvelki halimiz, Rusya ordusunun hâli, 14. Lui zamanında Fransa ordusunun hâli!

Fi'l-hakika o devirde zevk ve tarba ziyadesi ile inhimak etmiş olan Fransız zabıtanı vakitlerini vezâif-i mühime-i askeriyelerine sarf eyleyecek yerde sefahat alemlerinde imrâr-i hayat ediyorlardı. Sonra bir zaman geldi ki, onların birden bire alayları başında bulunmaları iktiza etti. Vakı'a her birisi mensup olduğu alaya büyük bir şevk ve cesaret ile gitti. Fakat bu alaylar onların hakiki ailesi olacakken bilakis onlara pek ecnebi idiler. Umumiyet üzere salon kahramanı olan bu zabitler kıtaları başına geçtiler; onlara keskin kumandalarını ve şiddetli seslerini işittirmek istediler. Ne çare ki kıtaat-i askeriyeye kumanda etmek için yalnız apoletin kifayet etmeyeceğini ve bi'l-aks hayat-i askeriyenin bütün mezâhimini, bütün şanını, bütün vezâyıfini neferlerle birlikte çekmek lazım geldiğini acı bir imtihandan sonra anladılar.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Nihayet onlar azledildi ve yerlerine küçük zabıtan geçirildi. Fransa tarih-i askerisinde dikkate şayan olan bu devir hakîki bir kumanda ve iktidarın bazen de evkâtını ve vezayıf-i yevmiyesini hüsn-i isti'mâl eden ve ahval ve harekatı basıretle takip eyleyen küçük zabitlerde bulunabileceğini bütün aleme bi'l-fi'il isbat etmiştir. Bu gün ise o zamana nisbeten ahval-i askeriyede büsbütün başka bir renk, başka bir tarz mevcuttur. Hey'et-i zabıtan orduyu teşkil eden insanların en muallemleri en dilaverleri ve en kadimleridir. Binaenaleyh kumanda ettikleri kıtaattaki nüfûzları bir aile reisinin evladına olan nüfûz ve tesirinden ziyadedir.

İşlerin ahval-i hazırasına nazaran mesleğimizin bize tahmil etmiş olduğu vezâife kemal-i dikkatle hasredeceğimiz evkâtı mevzu-i bahs ve münakaşaya artık lüzum bile yoktur. Burada asıl bahsetmek istediğimiz şey, bu mütenevvi' vazifeler beyninde terk edilen fasılalarda ele geçirdiğimiz istirahat zamanlarını da hüsn-i isti'mâle alışmaktan ibarettir. Bu vechile en ufacık bir teneffüs zamanında bile bi'l-istifade ordunun menâfiine hizmeti kendine itiyad edinecek olan bir zabit, daha büyük rütbelere geçtikçe, evvelden izhar eylemiş olduğu mesainin semerâtını şüphesiz pek parlak bir surette iktitâf eylemesi olur.

Mektep kapısından çıkınca kitaplarını çekmecesine, kalemini kutusuna hapseden bir zabit, cihan-i askerideki tebeddülattan bî-haber kalan bir zabit, esfâr-i kadîme ve ahireyi ve-lev kısmen olsun okumayan bir zabit pek az zaman içinde diplomasız bir zabit derecesine iner. Mektepte malumat-i askeriyesini ikmal eylediğini iddia eden bir zabite gelince, ona mektepten çıkarken daha (diplomasız zabit) demek en münasip bir unvan olur.

Biz mektepte olsa olsa ulûm ve funûn hakkında ancak bir esas vaz' etmiş olabiliriz. Sonra bu temel üzerinde bir binâ-yi marifet kurmak herkesin si'a-i kabiliyet ve isti'dâdına göre tahavvül eder bir şeydir. Öyle ise bir zabit, la-yenkatı' bir suretde ve en zor talimlerle, her şeyden evvel, bir kere vücudunu türlü türlü meşakk ve mezâhime alıştırmalıdır. Noksanımızı itiraf edelim. Şimdiye kadar zabitanımızın bir çoğu talim gürültülerinden bayağı tevahhüş ediyorlardı. Sabahleyin kışla meydanları askerle dolduğu zaman, yakıcı bir güneş veya ısırıcı bir rüzgar altında birkaç saat çalışmak, toza toprağa karışmak hatta kumanda etmek bile gücümüze giderdi. Memâlik-i mütemeddine zabitanının daimi olan mezâhim ve meşağıl-i kesîrelerine karşı pek cüz'î addolunabilen hidemat-i yevmiyemiz bize taşınmaz bir yük gibi geliyordu. Darılmayalım. Ekserimiz lafzen asker idik. Hakikat halde ise askerliğin, bütün muktezıyât ve adâtına büsbütün yabancı gibi idik. Me'ahaza, bu fenalık yukarıdan geliyordu. Ma-fevkler bütün hal ve şanlarıyla ma-dûnlara timsâl-i gayret olmak lazım iken, amirlerimizin ekserisi bizi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gaib etmeğe başladıktan sonra, bir iki saatlık bir yürüyüş ve talime, veya birkaç saat at üzerinde bulunmağa tahammül edemiyorduk. Fenalık bir derece terakkî ediyordu ki, bir zaman sonra, şüphe yok bütün askerliğimiz, bütün malumatımız, bütün zabitanımız hep sırtımızda giydiğimiz siyah elbisede hulasa edilmiş olacaktı.

Şimden sonra ise, nail olduğumuz inkılâb-i mes'udun şerefiyle mütenasib bir surette çalışmak, vazife ve mesuliyeti bi-hakkın tanımak icâb eyleyecektir. Kendilerinde bu hiss-i mesuliyet ve vazîfe ve mesuliyet ve vazıfeperveriyi duyamayanlar bi't-tab' saflarımızı terk edeceklerdir. Çünkü zabit demek, ordu makinesinin daima işleyen bir cüz'î demektir. makinenin hey'et-i umûmiyesini vücûda getiren bu cüzlerin temiz ve pâk olması ve kat'iyyen paslı durmaması şarttır.

Ordu ve Millet

Ordunun millet ile irtibatı, hilkatte bir birine en yakın, en samimi ve en ziyade, merbut olan anâsır ve mevcudat arasındaki irtibattan daha kuvvetli, daha celî ve samimidir. Ordu ile millet arasında ayrılık gayrilik yoktur. Ordu; milletin zübde-i hayatı, millet ordunun hukuk ve menafini müdafaaya memur olan bir hey'et, millet de bu hey'et-i necîbenin menba'-i kuvvet ve istinadgâhı olan bir cemiyettir. Binaenaleyh ordu ile milletin infisâh-i nâpezir bir rabıta-i samimiye ile yekdiğerine merbut olmalarından, ordunun milletin selamet ve idâme-i saadetine nigehbân, milletin de ordunun i'lâ-yi şân ve satveti esbabının teminine sâ'î ve şitaban olmasından daha tabii, daha lüzumlu ve mukaddes bir hâl tasavvur edilemez.

Ancak ordu ile millet arasındaki münasebet, dâima bu şekl-i tabiiyi ve mantıkiyi muhafaza etmemiş, bu sade, bu basit, hakikat daima teslim ve takdir edilememiştir. Münasebat-i mezkürenin safahat-i muhtelifesine bir nazar-i seri' atfetmek, ondan sonra enzarımızı afâk-ı istikbale tevcîh ederek müstakbele ait olan nokta-i amâlimizi arz ve tavzîh eylemek arzu ettik.

Evelleri başlı başına bir hey'et teşkil den ordular yoktu. Cem'iyat-i beşeriye hukuk ve menâfini müdafaa etmek ve yahut daha müsait şerâit-i hayatiye istihsal eylemek içûn silaha sarılmağa lüzum gördükleri zaman silah kullanmağa muktedir olan efrâd-i cemiyetin kaffesi muharebeye giderler ve muharebe bittikten sonra silahlarını terk ederek tekrar iş ve güçleriyle iştigale başlarlardı. İnsaniyetin edvâr-i ibtidaiyesinde asker başka, efrad-i millet başka değil idi.

Bilahare terakkiyât ve tekemmülât-i beşeriyenin zaruri ve mantıkî bir neticesi olarak askerlik bir san'at-i mahsûsa ve müstakile şeklini iktisab eyledi; muntazam ve daimi ordular teşekkül etti. Ordular bu suretle bir hey'et-i

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

müstakile-i musallaha haline geldikten sonra; milletleri ile yek-vücûd ve yek-emel bulundukları, milletini seven, milletinin refah ve saadetini te'mine hasr-i mesâ'i eden adil bir hükümetin silah kuvvet ve satvetini teşkil eyledikleri müddetçe milletin hâdim-i saâdeti olmuşlar ise de su-i idarenin baş gösterdiği, efkâr ve ahlak-ı umûmiyenin tedennî ve inhıtât eylediği.. Zulm ve istbdâdın icra-yi hükm ve nüfûza başladığı zamanlarda ordu ile millet arasındaki rabıta kesb-i za'f eylemiş; ârâda bir hafre hasıl olmuştur. Bu yüzden hayat-i milelde nice rahneler açılmış, milel ve akvamın terakkiyatında ne tavakkuflar, ne irticalar hâsıl olmuş ne facialar, ne hûnîn manzaralar tekevvün eylemiştir. Ordu; milletin en güzide en temiz ve en necîb anasırından mürekkeb iken millet aleyhinde beslenen bir takım amâl-i harîsane ve makasıd-i gayr-i meşruanın vasıta-i husûli olmuş, erbâb-ı garaz ve istibdad elinde muti' ve ebkem bir alet gibi kullanılmıştır. Bütün bunlar, ordu ile millet arasındaki su-i tefehhümden ileri geliyordu, bu su-i tefehhüm, zalimlerin, müstebidlerin üssü'l-esas kuvveti, istinadgâh-i amâli idi. Sü-i tefehhümi idâme etmek içûn askerlerin talim ve terbiyesinde hamiyet-i milliye ve muhabbet-i vatan-perverâne hissiyat-i pâkizesinin setr u ihfasına ve sûret-i umûmiyede askerlerden düşünmek ve muhakeme etmek hassesinin mahv u izâlesine ihtimam olunur; ordu ile şahs-ı vahid arasındaki irtıbatı daha kavî ve daha muhkem kılacak telkînat icra edilir. Sadakat, fezâil-i askeriyenin akdem ve akdesi olmak üzere tasvîr olunur. Hâsılî, mutlak, tam, behimi bir inkıyad ve mutavaat esasına müstenid bir meslek-i terbiye takip edilirdi.

Ordu bu suretle milletten tecrîd edilince artık milletin âlâm ve ızdırabatına, âmâl ve menafiine l'a-kayd kalmış millete karşı olan bütün borcunu unutarak, bütün şeref ve hukukundan sarf-i nazar ederek müstebidlerin hevesâtına tabi ve esir olmuştur.

Tarih-i inkılabat-i aleme göz gezdirecek olursak görürüz ki ordu ile millet arasında ittihad-i amâl olmamak, yekdiğerinden her türlü muzır menviyatın inkişafına müsaid bir girdâb ile ayrılmak yüzünden pek çok vekayi'-i elime zuhur etmiş: Milletler mahv ve munkarız, medeniyetler, nice a'sâr sa'y u gayretin semeresi olan medeniyetler bi-nâm ve nişan olmuştur.

Bu halat-i feci'anın temâdisini şu bulunduğumuz 20. asırda da görmekteyiz.

Rusya'da, İran'da senelerden beri devam eden hûnîn vukuat hep efrad-i millet ile askerler arasındaki sü-i tefehhümün, adem-i muhadenetin netâic-i elîmesidir. Milletin ekmeği ile, kanı ile, hayatı ile beslenmiş olan, milletin hâmi ve zahîri olması lazım-gelen: ve esasen milletin musallah bir parçası demek olan ordu; hukuk-i ma'sûmesini istirdada kıyam eden,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

asırlardan beri düçâr olduğu mezalime artık tahammülü kalmayarak ref'-i livâ-i hürriyet eden milletin aduvv-i bî-emânı, cellad-i bî-insafı oluyor: Bu ne hazindir ?

Rus askerleri kendileriyle aynı köyden olan Rus ahalisini, kardaşlarını, babalarını katlediyor. Hükümet-i zalimenin keyfi içûn, hevesi içûn katlediyor. Rus hükümet-i istibdadiyesi, Rus kavmini taht-i istibdatta bulundurmak içûn milletin parasıyla satın alınan silahlar, milletin pazusuyla imâl edilen toplar yine millete karşı istimâl olunuyordu.

İran'da aynı hâl meşhûd. Gözyaşlarıyla büyütülen şahid-i nazenin-i hürriyet, kan içinde boğuldu; milletin birer cüz'-i mukaddes-i hayatı olan askerlerin eliyle boğduruldu ve el-ân aynı askerlerin silahı değimlidir ki on milyonu mütecaviz İran kavmini... Sa'dîlerin, Molla Camilerin vatanı olan o büyük memleketi ! bir serzüme-i süflînin mahkûm ve esiri kılıyor.

Şüphesiz ki askerler; bu hareketlerinin çirkinliğini, hacaletini bilmiyorlar ve bu suret hareketleriyle vazifelerini ifâ etmiş olduklarını zannediyorlar.

Tekzîb edilmek muhatarasına maruz olmaksızın beyan ederiz ki, her asırda ve her memlekette, müstebid ve zalim hükümetlerin esâs kuvvet ve mezalimi, milletin bir kısmı ile diğer bir kısmı arasına ilka edilen sü-i tefehhümden ibaret bulunmuştur.

Hikmet-i vucüdi; mensup olduğu milletin muhafaza-i hukuk ve te'min-i selametinden ibaret olan ordunun, bu maksad-i aliyi unutarak zelemenin baziçe-i heves'atı olması ne kadar şîn-âverdir.

Lehu'l-hamd Osmanlı ordusu tarih ve kainat huzurunda böyle bir şîn ve ar ile şaibedâr olmamış; bi'l-akis vatanın müncisi olmuş.. Silah-i satveti ile heykel-i istibdadi tahrib eylemiş. Bütün adî, sefil mülahazattan teberri ederek millete deyn-i şükranını etmiştir.

Tarih-i alemde Osmanlı ordusunu tenzîr eden bir ordu yoktur. Fransa istibdâd-i kübra -ki bütün inkılabat-i muahhere içûn bir nümûnedir, bir menba'-i feyz ve istifadedir- esnasında bile Fransa ordusu fikr-i hürriyet kazanılıncaya kadar, ne kadar zaman geçmiş bu zaman zarfında ne fenalıklar olmuştu.

Osmanlı ordusunun ihraz eylediği şan ve şeref sehâif-i tarihiyeyi velveledâr eden me'ser-i azıme-i satvetten daha âlî ve daha büyüktür denilebilir.

Şanlı Osmanlı ordusu, şanlı Osmanlı ordusunun fedakâr zabitleri, sizi bütün ensâl-i müstakbele bütün hürriyet-perver insanlar ve tarihler tebcîl edecek.. mübarek namlarınız, me'ser-i hamiyetiniz hafıza-i vicdan-i ümmette ile'l-ebed mahkûk bulunacaktır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ben de Osmanlı ordusundanım sözü; bundan sonra bir nişane-i mafheret ve berât-i necât gibi telakkî edilecek.

Osmanlı ordusu Osmanlı milleti ile yek-vücûd ve yek-maksad bulundukça, vatanımızın semâ-yi pây-i hürriyetinde meş'um bulutlar zuhûr edeceğinden endişe olmaz.

Ancak bu irtibatı daha kuvvetli, daha samimi bir şekle vaz etmeli.. Genç nesillerin fikirleri, kalbleri maksad-i âlî-i hürriyet ve ittihada göre terbiye ve tanzîm olunmalı... Ordu, milletin bi'l-cümle anasırının birer cüz'-i hayatından ibaret olmalı daha doğrusu daha şairanesi:

Osmanlı ordusu, Osmanlı millet-i musallahası olmalıdır.

Osmanlılığın edvâr-i satvet ve ikbâl devirleri idrak olunmuş.

Osmanlı bayrağı bilâ tefrik-i cins ve unsur tekmil Osmanlılar'ın nokta-i ittihad-i merkez-i kuvvet ve şanı olmuş idi..

Aradan medîd bir fasıla.. Gûna-gûn felaketler, pay-mâl olmuş haysiyetler.. Uçurumlarla mâlî medîd bir fasıla geçti.

Bütün bu muhakkak görünen felaketlerden sonra 20. asr-i miladinin sekizinci senesinde kanlı bir ufuktan doğan hilal-i hürriyet ile necm-i ikbalimizi tasvîr eden ru'yet-i Osmanî.. Satvet ve şevket-i tarihiyemizi tekrar iktisab etmek içûn yine otuz milyon Osmanlının timsal-i amâli, merkez-i kuvvet ve ittihadî olacak; hür Osmanlı ordusu: Hür Osmanlı millet-i musallahası olacaktır.

Erkân-i Harb Binbaşı
Ali Fuad

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İkinci Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet

Rıdvan Akın (*)

İkinci Meşrutiyet parlamentosu 1876 Kanun-u Esasisi uyarınca iki kamaralı olarak düzenlenmişti: Meclis-i Mebusan ve Heyet-i Ayan. Anayasal düzene göre Mebusan Meclisi Avam Kamarası işlevini görecek, seçilmiş temsilcilerden oluşacaktı. Osmanlı Parlamentosunun seçkinler meclisi kanadını ise üyeleri doğrudan doğruya padişah tarafından atanacak olan Heyet-i Ayan oluşturacaktı. Bu kurum Osmanlı Devletinin Senatosuydu. 1909 Anayasa değişikliklerine kadar da yasama etkinliği alanında Mebusana göre üst kamarayı oluşturuyordu. II. Abdülhamit, 1878 Martında I. Meşrutiyet'in İkinci Dönem Mebusanını feshetmiş olmasına rağmen, Ayan üyeleri statülerini korumuşlar, hatta Mebusanın kapalı tutulduğu 33 yıl boyunca tahsisatlarını da almışlardı. Hürriyetin İlanı ile Kanun-u Esasinin yürürlükte olduğu beyan edildiği tarihte 1876 Ayanından sadece üç üye hayattaydı. Abdülhamit, I. Meşrutiyette Server Paşa'nın başkanlığında atadığı diğer 24 kişinin boşalttığı Ayan üyeliklerine yeni atamalar yaptı. Meşrutiyet rejiminin kurduğu sisteme göre, Meclislerin birbirinden bağımsız olarak içtimaı mümkün değildi. Ayan Meclisi Mebusanın kapalı olduğu dönemlerde çalışmalarını sürdürmesi söz konusu değildi. Osmanlı Senatosu'nun oturumları da 1909 Anayasa değişikliklerine kadar aleni değildi.

Sistemin Temsilciler Meclisi, Meclis-i Mebusan olarak öngörülmüştü. İlk Meşrutiyetin Mebusan seçimleri bir İntihap Kararnamesi uyarınca yapılmış, ikinci devre Mebusan bir İntihab-ı Mebusan Kanun Layihası hazırlamış, padişahın onayına sunmuş iken dağıtılmıştı. Bu layiha otuz yılı aşkın bir süre tozlu raflarda bekledikten sonra, "ba irade-i seniye" yayınlanarak yürürlüğe girmişti. Meşrutiyet Devriminin ilk seçimleri bu kanuna göre yapılmıştır.

(*) Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Seçimler iki dereceli olduğundan, seçim sürecinin tamamlanması zaman almış ve parlamento 1908 Aralık ayında açılabilmiştir. İlk seçimlerde Rum ve Ermeni azınlıklar genel oy düzeylerinin çok üstünde başarı kazanmışlar, ilk parlamentoda yüksek oranda temsil edilmişlerdir.

On yıl süren İkinci Meşrutiyet döneminde üç yasama dönemi (devre-i teşriiye) gerçekleşmiş, 1908, 1912, 1914 yıllarında seçimler yapılmış, Trablusgarp ve Balkan Harbinin en hummalı döneminde meclissiz bir dönem yaşanmıştır. Üç döneme yayılan yasama faaliyetinin toplam süresi bu on yıl içinde 4.5 yıldan daha fazla olamamıştır.

Birinci dönemde seçilmiş bulunan 275 Mebustan 140'a yakını İttihat ve Terakki ile ilintili sayılabilir. Ancak bu dönemde parti bağlarının çok disiplinli olduğu söylenemez. Hatta çoğunluk partisinin önderliği ve merkez yönetimi bile gizli kalmayı tercih etmiştir.

Her üç mebusan dönemi de fesih ile sonuçlanmıştır. 1912'de feshi müteakip seçimler yeniden yapılmış ve Mecliste büyük bir İttihatçı ekseriyeti ortaya çıkmıştır. Bu seçim yaygın baskılar nedeniyle tarihimizde "sopalı seçim" olarak bilinmektedir. Seçilmiş 270 milletvekilinden sadece 15'i muhalif siyasi partilere mensuptur. Ancak bu büyük ekseriyet İttihatçı çoğunluk için faydalı olmamış, tersine yürütme gücü (vükela) karşıt siyasal güçlerin eline geçmiş, Küçük Sait Paşa'nın istifası ile boşalan sadaret makamına geçen Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mebusanı Ayandan sağladığı bir tefsir kararının yardımı fesih etmiştir. Sultan Reşat'tan irade-i seniyeyi alırken zorlanmıştır. Fesih 4 Temmuz 1912 tarihinde gerçekleşmiş, 1914 baharına kadar da bir daha parlamento toplanamamıştır. Bu tarihte toplanan üçüncü dönem Mebusan Meclisi ilk iş olarak Anayasanın 69. maddesini tadil ederek yasama süresini 1 yıl uzatmıştır. Bu Meclis de, Mondros Mütarekesinden sonra 21 Aralık 1918'te Sultan Mehmet Vahidettin tarafından fesih edilecektir.

Başlangıçta Meclisler oldukça kozmopolit bir yapı göstermişlerdir. İmparatorluğun çok uluslu yapısı bunu zorunlu kılmıştır. Ancak Devletin dağılma sürecine girmesi, "vahdet-i anasır" ilkesini kısa zamanda ütopyaya dönüştürerek, müslüman unsur dışındaki ögelerin tedricen tasfiyesi gerçekleşmiş; 1917 Arap bağımsızlık hareketi ile de Osmanlı Devleti ve onun parlamentosu sadece Türk-İslam ögelere indirgenmiştir.

Mebusan Meclisleri içinde Birinci Devre (1908) en kozmopolit yapıda olanıdır. Bu mecliste 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevi, 3 Sırp, 1 Ulah mebus vardır.

Boşo, Vartes, Kirkor ve Zöhrap efendiler Meclisteki gayrimüslim temsilinin renkli simaları olmuşlardır. Hatta Meclis başkanvekillerinden ikisi Rum (Aristidi ve Emanuelidi efendiler) biri Ermenidir (Hallaçyan Efendi). Dört

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Arap kökenli milletvekili de yıllar içinde başkanvekilliği görevinde bulunmuşlardır.

Mebusan Meclisi başkanlığı oldukça önemli bir mevkidir. İlk dönemde Mebusan'ın başkanını gösterilen adaylar arasından, Ayan Meclisinin başkanını ise doğrudan doğruya padişah atamaktaydı. Sultan Abdülhamit'in ilk yasama döneminde başkanlığa Jön Türk hareketinin önderi ve ideologu Ahmet Rıza Bey'i getirmesi anlamlıdır. Ahmet Rıza, 1895 sonrası yurtdışında yükselen İttihatçı muhalefetinin sembol ismidir. Otuz yıl boyunca Avrupa'da yaşamış ve Sultan Hamit rejimine en sert eleştirileri Meşveret'te yayınlamıştı.[1]

Şimdi, Meşrutiyet'in iadesi ile birlikte, hareketin ideologu Abdülhamit tarafından Mebusan Reisliğine atanarak yaşanan siyasal olgunun Jön Türk Devrimi olduğu teyid edilmiş oluyordu. Ahmet Rıza Bey'in hızla İttihatçı yapılanmadan uzaklaşması üzerine, parti örgüt içinden Meclis başkanlığına aday göstermiştir. Ünlü İttihatçı Halil Bey (Menteşe), ve Hacı Adil Bey meşrutiyet meclislerinin birinci başkanlık görevini yapmış olan simalar arasında iken Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) reis vekilliği görevinde bulunmuştur.

Ayan Meclisi üyeliği Cumhuriyet dönemindeki Tabii Senatörlüğe benzetilebilir. Üyeliğe atanan kişi kaydı hayat bu mecliste görevde kalır. Yeni atanan otuza yakın üye ile çalışmalarına başlayan Ayan'ın ilk meselesi, bu meclisteki geçen müzakerelerin gizliliğinin kaldırılmasıdır. Bir süre sonra yapılacak anayasa değişikliği bu konuyu ele almış ve müzakereleri alenileştirmiştir.

Meclislerin çalışmaya başlamasından sonra iki kamara arasında yetki tartışması çıkmıştır. Bilindiği gibi Osmanlı meşrutiyeti, ilk özgün modelinde Ayan Meclisini Mebusan Meclisinin üstünde konumlandırmıştı. Yasama sürecinde sırasıyla Vükela ve Ayan başta geliyor, onu üçüncü sırada Mebusan Meclisi izliyordu. İkinci Meşrutiyet bu piramidi değiştirdi. Şurayı Devleti de yasama sürecinden tamamen çıkararak Yüksek İdare Mahkemesi haline getirdi.

Ayan ve Mebuslar Meclisi arasındaki ilk çatışma temsil meşruiyeti

---

[1] Ahmet Rıza Bey kimliği ilginçtir. Uzun süre Jön Türk hareketinin fiili lideri korumunu sürdüren Ahmet Rıza, Devrim sonrası ülkeye döner ve mebus seçilir. Hatta Abdülhamit tarafından 26 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan Reisliğine tayin edilir. Fakat 31 Mart'tan sonra İttihatçı çevrelerle hızla arası bozulur. İttihatçılar onu Yıldız Yağmasının sorumlularından ilan ederler. Daha sonraki dönemlerde milletvekili seçilemez. 24 Ocak 1912'de Ayan'a üye olarak atanır. Dünya Savaşı yıllarında Ayan'da tek kişilik muhalefet partisi gibi çalışır. Mütarekede Sultan Vahidettin tarafından Ayan Meclisi Reisliğine getirilecektir. Daha sonra Milli Kongre üyesi olan Ahmet Rıza Milli Mücadele döneminde Avrupa'dadır. Anadolu ihtilali başarıya ulaşınca tekrar ülkeye döner, fakat Cumhuriyet Devriminden sonra kendisi hiçbir aktif siyasal göreve getirilmeyecektir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

noktasında çıktı. Bir çok mebus açısından Ayan Meclisi "mansıp" (atanmış) olduğundan milli iradeyi yansıtmamaktaydı. Yasama sürecinde müntehap (seçilmiş) meclisin mansıp meclisten daha yetkili olması gerektiğine dair yaygın bir kanaat vardı. Babanzade Ahmet Naim konuya şu yargıyla noktayı koymaktaydı: "ikinci bir meclisin varlığı milli hâkimiyet ile bağdaşmaz."

Bu tezden hareket eden Mebusan, Ayan Meclisi üye sayısını 45 olarak sabitlemek ve padişahın seçtiği üye sayısını üçte bire indirmek, geri kalan senatörleri de (Ayan Üyeleri) Temsilciler Meclisine (Meclis-i Mebusan) seçtirmek istemiştir. Hatta bazı mebuslar Anayasa değişikleri sırasında, Ayan Meclisini yasama sürecinden tamamen çıkararak, saltanat ve hanedan teşkilatı içinde bir meşveret meclisi düzeyine indirgemek istemişlerdir. Önergeye Dilber Efendi ."Meclis-i Ayan Meclis-i idare (il genel meclisi)" düzeyine indiriliyor diye itiraz etmişti.

Buna Ayan Meclisi'nden bir karşı saldırı ile yanıt verilmiş, Ayan üyesi (sonra başbakan) Damat Ferit Paşa Ayan'ın yetkilerinin artttırılmasını isteyen bir kanun layihası hazırlamıştı. Buna zamanın sadrazamı Küçük Sait Paşa şiddetle karşı çıkmıştır. Bu tartışmada, Sait Paşa'nın, Ayan kökenli olmasına rağmen parlamentonun temsili kanadının zorunlu üstünlüğünü savunması, tarihi vukufunun yanısıra siyasal rejimler konusunda da vizyon sahibi olduğunu göstermektedir. Ayan Meclisi kaldırdığı 1 Kasım 1922 tarihine kadar genel olarak saltanata bağlı tutucu bir çizgi izlemiştir.

Meclisler vükela ilişkisi meşrutiyet idaresinin temelini oluşturur. Mithat Paşa komisyonu daha ilk etütlerini yaparken, Abdülhamit'e vükelanın (Bakanlar Kurulu) sultana değil, Meclislere karşı siyasal sorumluluğunu benimsemişti. Bu öneri saltanatı siyaseten sorumsuz olduğu kadar yetkisiz hale getirecek çok önemli bir dönüşümü sağlamaya yönelik olduğundan Abdülhamit tarafından reddedilmişti. Yani Osmanlı parlamentarizmi, yürütmeyi temsili meclisler karşısında siyaseten sorumlu kılan bir modeli benimsememişti. Vükela Meclise karşı değil, kendisini göreve getiren padişaha karşı sorumluydu. Bu siyasal model meclislerin her iki kanadını da Vükela karşısında güçsüz kılıyordu.

Meşruti idare, 1908 Temmuzunda yeniden inşa edildiğinde hiçbir değişiklik yapılmaksızın sistem çalıştırılmaya başlandı. Osmanlı parlamentarizminin ilk pratikleri Kamil Paşa Hükümeti zamanında yaşandı. Sultan'ın atama iradesine rağmen, bir hükümetin görevde kalabilmesinin itimat oyuna (güvenoyu) bağlı sayılması ilk defa Kıbrıslı Kamil Paşa Hükümetine karşı uygulanmış bir parlamenter pratiktir. Bu uygulama daha sonra Anayasa ilkesi haline getirildi. Bu suretle, vükela padişaha karşı sorumlu olmaktan çıkarılarak Meclis-i Mebusana karşı siyaseten sorumlu mevkiye getirilecektir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Meşrutiyet Devrimi Avlonyalı Ferit Paşa'nın sadareti dönemine tesadüf etmişti. Siyasal konjonktür bu şekilde değişince, saltanatı boyunca defalarca yaptığı üzere, 1903'te göreve getirdiği Avlonyalı Ferit Paşa'yı sadaretten azletti. Balkanlarda yükselmekte olan olayları istişare etmek üzere en çok güvendiği iki vezirini Mabeyn'de kabul etti.[2] Bunlar daha önce uzunca sürelerle görev verdiği Küçük Sait ve Kamil paşalardı.[3] Bu görüşmede, olayların bastırılmasının her tarafı sarmış bulunan fiili "Hürriyet İlanının" kabulü ile mümkün olduğu konusunda fikir birliğine varıldı. Mebusan seçimlerinin en kısa zamanda yapılmasını irade buyurarak, sadarete altıncı kez Sait Paşa'yı getirdi. Ülkeyi saran anarşik hürriyet ortamı tecrübeli paşayı ürkütmüş olmalı ki, 6 Ağustos 1908'de sadaretten ayrıldı.

Padişah bu kez, artık su yüzüne çıkmış bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hayır diyemeyeceği bir başka ismi öne sürdü: Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa. Bir anlamda İkinci Meşrutiyetin ilk sadrazamı Kamil Paşa olmuştur denebilir. Kamil Paşa iki kez istibdat sadrazamı olmuş, görece uzun sürelerle bu mevkide kalmıştı. Şimdi her ne kadar zat-ı şahane kendisini sadarete getirmişse de, hesap verme durumunda olduğu siyasal güç iki kanadı bulunan Meclis-i Umumi idi. Kamil Paşa bu durumun tam manasıyla farkında değildi.

Kamil Paşa'nın sadareti parlamento usullerinin ilk kez heyecanla uygulanacağı bir dönem olacaktı. Dış politikada ise krizler peş peşe birbirini izleyecektir. Berlin Barışından sonra "hâkimiyet-i siyasiye" ilkesi sayesinde elde tutulabilmiş Osmanlı topraklarında ayrılıkçı hareketler alevlenmeye başlayacak, parlamentoda Arnavut, Arap, Ermeni, Rum mebuslar bu istemlerin yarı-resmi sözcülüğüne soyunacaklardır. Osmanlı İmparatorluğunun birliğini sağladığı ileri sürülen "vahdet-i anasır" düsturu hızla çatırdamaya daha Kamil Paşa devrinde başlayacaktır. Bulgarlar, Berlin Barışı ile elde ettikleri özerklik statüsünü bağımsız devlete tahvilde gecikmeyeceklerdir. Bulgar Prensliğinin payitaht nezdindeki kapı kethüdası Keşof Efendi'nin İstanbul'dan ayrılışı, Bulgar bağımsızlığı ile noktalanacaktır. İngiliz siyaseti güden tecrübedide Kamil Paşa'nın, "elbet bizi bir barıştıran bulunur" sözleri Bulgaristan'ın imparatorluktan kopabileceğine ihtimal vermediğini göste-

---

[2] *Sadrazam Sait Paşa'nın Anıları*, Notlayarak Yayına Hazırlayan: Şemsettin Kutlu, İstanbul, 1977, s. 309.

[3] Kamil ve Küçük Sait Paşalar birbirlerinin rakibi idi. Bu nedenlerle istibdat ve Meşrutiyette çeşitli sebeplerle karşı karşıya geldiler. Bu konu ile ilgili olarak bkz. *II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Sait Paşa'nın Anıları, Polemikleri*, Yayına hazırlayan: Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1991. Bu çalışmaya temel olan ana kaynaklar şunlardır: *Kamil Paşa'nın Siyasi Hatıratı, Matbaa-i Ebuzziya, 1329; Sait Paşa'nın Kamil Paşa Hatıratına Cevapları*, İstanbul, Tanin Matbaası, *1327; Kamil Paşa'nın Ayan Reisi Sait Paşa'ya Cevapları*, Matbaa-i Ebüzziya, *1327*.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rir. Meşrutiyetin ikinci ayı dolmadan 22 Eylül 1908'de Bulgaristan Osmanlı Devleti ile kaderini ayıracaktır. Arnavutlar açısından ise ayrılık saati Balkan Savaşlarıyla gelecektir. Uzunca bir süre Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun nüfuzu altında yaşayan Bosna-Hersek 5 Ekim 1908'de ilhak edilmiş, Kamil Paşa Hükümeti olayı düvel-i muazzama nezdinde protesto etmekten başka bir şey yapamamıştır.

Seçim süreci tamamlanıp parlamento açıldığında, Osmanlı parlamentarizminin ilk başbakanı Kamil Paşa olacaktır. Parlamentoda tatlı bir heyecan havası esmektedir. Mebuslar Sultanın da parlamentoya gelip "meşrutiyet üzerine yemin etmesi gerektiğinde ısrar edince", padişahın 1876'da yemin ettiğini, tekrarını talep etmenin doğru olmadığını ifade edecektir. Yemin olayından sonraki ilk Vükela-Mebusan karşılaşması ise 30 Aralık 1908 itibariyle Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in verdiği istizah önergesiyle gerçekleşecektir. Önerge, meclisin açılmasından 11 gün sonra verilmiştir ve Girit sorunu dâhil iç ve dış siyaset konularını içermekteydi. Paşa ertesi gün parlamentoya gelmiş ve kısa bir konuşmadan sonra Ali Fuat Türkgeldi'ye hükümet programını okutmuştur. Oysaki Kanunu Esasi böyle bir usulü o tarih itibariyle öngörmemişti. Müzakerelerden sonra Kamil Paşa oybirliğine yakın bir itimat oyu alarak Meclisteki İttihatçı çoğunlukla diyalog kurmuş oldu.[4] Ancak bu diyalog zayıf bir temastan öteye gitmeyecekti. Kamil Paşa'nın Mebusan Meclisinde üyelerini doğrudan muhatap almama tutumu bütün sadareti boyunca sürdü. Bu yaklaşımı kısa sürede Meclisle arasının açılmasına neden olacaktır.

Meşrutiyet Devrimi sonrası Rumeli'den gelen Avcı taburlarını Yanya'ya göndermesi, Mısır Olağanüstü Komiserliğine Ali Rıza Paşa'yı ataması, Bahriye ve Harbiye nazırlarını değiştirmesi, Mebusan'da aleyhinde yükselmekte olan cereyanın gensoru ile sonuçlanmasına yol açacaktır. Bu kez önergeye imza koyan mebus sayısı oldukça kabarıktır: 102 kişi.

Kamil Paşa, geleneğin adamı olarak, iktidarı üzerindeki bu güç denemesinden hoşlanmadı. Bu Osmanlı parlamentosunun yürütme karşısındaki ilk sınavıydı. Mebusan bir ay önce heyecanla sadaretine destek verdiği Kamil Paşa'yı 198 güvensizlik oyu ile düşürdü. Oylamaya 262 mebus katılmıştı. Kıbrıslı Kamil Paşa çekilmek zorunda kaldı.

Kamil Paşa'nın istifası İttihat ve Terakki Partisinin onaylayacağı bir ismin sadarete getirilmesi gereğini ortaya çıkardı. Ortaya çıkan isim Sultan Hamit devrinin yaşlı yöneticilerinden biri değildi. Meşrutiyet devrimini

---

[4] Hilmi Kamil Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa: Siyasi Hayatı*, Ankara, 1954, s. 250-252.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Rumeli Umumi Müfettişi sıfatıyla karşılamış olan Hüseyin Hilmi Paşaydı. Hüseyin Hilmi Paşa isminin öne çıkmasını muhtemel sebebi, Rumeli ihtilalcileri ile Yıldız arasında Kanunu Esasinin yürürlük kararını aldıracak sürecin yumuşatılmasına sağladığı katkı olmalıdır. Devlet işlerindeki söz edilir bir kişi olmasını sağlayan ilk siyasi olay 1902 Makedonya bunalımı olmuştur.

Kamil Paşa'nın tersine hükümet programını şahsen okuyarak, parlamenter teamüllere uymuş, Mebusan Meclisini iktidarın kaynağı olarak gören bir tutum sergileyerek İttihatçıları dikkate alacağını ihsas etmiştir. Birkaç ittihatçıya kabinesinde yer vererek hükümet-parlamento dengesini kurmayı önemsemiştir. Parlamenterlerin tenkitlerini şahsen yanıtlayarak olumlu intiba uyandırmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa gerçekte Abdülhamit rejimi içinde yetişmiş bir idare adamı olarak eski ekolün genç bir temsilcisidir.

Hüseyin Hilmi Paşa döneminin meşrutiyet rejimi açısından en önemli olayı 31 Mart ayaklanmasıdır. 31 Mart olayı meşrutiyet rejimini ciddi biçimde sarsmış, saltanatın zayıflamasına yol açmıştır. Rejim yapılan anayasa değişiklikleri ile ciddi bir revizyona tabi tutulmuştur. 3 Ağustos 1909 tarihi itibariyle, 1876 metninin 21 maddesi değiştirilmiştir. Anayasanın bir maddesi lağvedilirken, üç madde eklenmiş, anayasa "ferman anayasa"dan uzaklaşarak "misak anayasa" biçimini almıştır.

1909 değişiklikleri ile monarşi gerçekten sınırlandırılmış, iktidar yapısı yeniden düzenlenmiştir. Eski rejimde Mebusan, anayasal düzene değil, padişaha sadakat yükümü altında iken, 1909 rejimi padişahı Meclis-i Umumi önünde anayasaya bağlılık yemini eden bir Devlet Başkanı konumuna getirmiştir. (md. 3) Harcamaları hem kendisi hem hanedan için ödenek yasasına bağlanmıştır. (md. 6) Padişah, bu değişiklikler ile, Bakanlar Kurulunun oluşumu üzerindeki etkisini büyük ölçüde yitirmiştir. Sadece sadrazamı ve şeyhülislamı atayarak son kararı Mebusana bırakmak zorunda kalmıştır. (md. 7)

Yasama yetkileri alanında padişahın yetkileri genel olarak daraltılmıştır. Uluslararası anlaşma yapma yetkisi tamamen Meclislerin ve hükümetin inisiyatifine terkedilmiştir.

Kanunu Esasinin tadiller öncesi halinde bir yasama meclisi üyesinin, "yasa önerisinde bulunması" oldukça dolambaçlı yollarla mümkündü. Öncelikle, padişahın ilgili konuda izin vermesi şarttı. Şurayı Devlette tasarının yasa formatını alması, Ayan Meclisinin, zat-ı şahanenin hukuku açısından kanun teklifini incelemesi gibi önemli merhaleler söz konusuydu. Buna bir de zat-ı şahanenin mutlak veto yetkisi eklenince, yasama sürecinde, Mebusanın yetkisi pek kısıtlı kalıyordu. 1909 Anayasa değişikleri Ayan ve Mebusan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Meclisi üyelerinin "izinsiz" kendi ihtiyarları ile yasa önerme yetkisine kavuşmaları anlamına gelecektir. (md. 53) Bu arada Şurayı Devlet (Danıştay) yasama sürecinden tamamen çıkarılarak, yüksek idare mahkemesi konumuna getiriliyor; padişahın mutlak veto yetkisi geciktirici veto yetkisine dönüştürülerek zayıflatılıyordu. (md. 54)

Anayasa değişikliklerini yürütme yetkileri bakımından ele alırsak, Parlamenter hükümet sistemi, bakanların tek tek ve heyet halinde siyasal sorumluluğu, Osmanlı kamu hukukuna girmiş oluyordu. (md. 30) 1909 değişikliklerinde, yürütmenin (Vükelanın talebi üzerine padişahın) fesih yetkisi kısıtlanmıştır. Bu daha sonra değişecektir. Bunun sebebi padişahın 1878 tarzı bir bir yola sapma ihtimalini ortadan kaldırmaktı. 1909 değişiklikleri ile yasama yürütme arasında yumuşak kuvvetler ayrılığı ilkesi, daha ziyade Mebusan Meclisini kollayacak şekilde gerçekleştirilmiş, klasik parlamenter hükümetin unsurları anayasa hukukuna girmiştir. 15 Ağustos 1909 Heyet-i Ayan Kararnamesi ve bunu onaylayan irade-i seniye ile meşrutiyet rejimi, yumuşak kuvvetler ayrığı temelinde yeniden tanımlanmıştır. 1876 Anayasası, esinlendiği söylenilen 1831 Belçika anayasasına 1909 değişikleri ile yakınlaşmıştır.

Mebusan Meclisinin yürütme üzerinde yasama üstünlüğünü test ettiği başlıca olaylar ise Lynch sözleşmesinin tasdiki meselesi ve İspirtolar Kanunu olmuştur. Lynch meselesi Dicle ve Fırat nehirlerinde seyr ü sefer imtiyazı verilen yabancı sermayeli bir şirkete tanınan vergi muafiyeti ile ilgiliydi. Bazı parlamenterler "mukavele Meclis-i Millinin tasdikine iktiran ettiği halde" hükümetin konuyu icrai bir mesele saydığından hareketle bir istizah konusu haline getirdiler. Ayan'dan Gazi Ahmet Muhtar Paşa da bu teze destek verdi. Maliye Nazırı Cavit Bey'in hükümet adına yaptığı tatmin edici açıklamalar yapılan güven oylamasından Hüseyin Hilmi Paşa'nın başarı ile çıkmasını sağladı. Sonuç 168 güven oyu idi. Cavit, hükümetin Lynch imtiyazına kadar 70 üzerinde vergi muafiyeti düzenlemesi yaptığını ve bu konunun yetkisi dâhilinde olduğunu belirtmişti.[5]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareti döneminde parlamentoyu epey oyalayan bir başka konu da İspirtolar Kanunu olmuştur. Yasa hızla müzakere edilmiş olmasına rağmen çok ilginç bir şekilde Hariciye Nazırı Rıfat Paşanın "ispirto ithal edilen ülkelerin protestosunu" ve dış ticaret serbestîsi ile ilgili olarak 1838'den beri yürürlükte bulunan ilkeleri hatırlatması üzerine yasa geri alınmıştır. Çıkarılmış bir yasanın geri alınması Türk parlamento tarihi açısından ilginç bir olay olsa gerektir.

---

[5] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, C. III, İstanbul, 1989, s. 59-63.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hüseyin Hilmi Paşa 28 Aralık 1909'da istifa ederek görevinden ayrılan (güvensizlikle düşürülmeksizin) ilk sadrazam olmuştur. Sait Paşa kabinesinde görev kabul etmemiş, Ayan'a üye olarak atanmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında 1912 yazında kurulan Büyük Kabine'de Adliye Nezaretini kabul etmiş, en son görevi Viyana'da büyükelçilik olmuş, 1921'de vefat etmiştir.[6]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaretten ayrılışı, 1909 Anayasa değişiklikleri çerçevesinde yeni bir hükümetin kurulmasını zorunlu kılmıştı. Bu konjonktürde Bir Darülfünun hocası ve diplomat ismi öne çıktı: İbrahim Hakkı Paşa. İbrahim Hakkı, Berlin ve Roma'da büyükelçilik görevlerinde bulunmuş, enkaz-ı istibdattan sayılmayan, Osmanlı elitlerinin daha ziyade akademisyen olarak tanıdıkları bir simaydı. Kamil Paşa kabinesinde Maarif Nazırlığına getirilmişti.[7] İbrahim Hakkı Paşa'nın görev süresi seleflerinden daha uzun oldu: 1 yıl 9 ay. Programında adl ü ihsandan söz eden İbrahim Hakkı, 34 muhalife karşı 187 oyla güvenoyu alarak göreve başladı.

Dönemi parlamenter etkinlik açısından yoğun sayılmalıdır. On beşin üzerinde gensoru ile karşılaştı. Mebusanda Chester projesi, Arnavutluk sorunları, sosyalizm bile tartışılmış, Cavit-Zöhrap çatışması yaşanmıştır. Kendisine yöneltilen en büyük eleştiri, Osmanlı Afrikasının kaybı ile sonuçlanan olayları kestirememiş olmasıdır.

Hiç kuşku yok ki İbrahim Hakkı, klasik istibdat devri paşalarına göre Batıyı bilen ve tanıyan bir devlet adamıydı. Parlamentoya karşı açık ve tartışmacıydı. Yönetimi ile ilgili iddiaların ayrıntılı araştırılması için kendisinin Yüce Divan'a sevk edilmesini isteyecek kadar şeffaf, yeri geldiğinde isterseniz "boynumu vurdurun" diyecek kadar Osmanlıydı. 1910 başında üstlendiği sadaret görevinden 28. 9. 1911 tarihi itibariyle istifa etti. Ayan'a döndü. Daha sonra Berlin nezdinde sefir oldu. Bu görevini Birinci Dünya Savaşı yıllarında devam ettirdi. Kendisini en son Talat Paşa'nın başkanlığında Brest-Litovsk görüşmelerinde Osmanlı delegasyonu üyesi olarak görüyoruz. Bu görevinden sonra savaşın sonunu görememiş, 1918'de Berlin'de vefat etmiştir.[8]

İbrahim Hakkı Paşa'nın istifası, Osmanlı ülkesinin büyük bir sorunla karşı karşıya bulunduğu bir zamana tesadüf etmişti. Devlet, meşrutiyetin ilanından beri Bulgar bağımsızlığı ve Bosna-Hersek'in ilhakından sonra şimdi de Kuzey Afrika topraklarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya gelmişti. İmparatorluğu bu büyük badireden çıkarabilecek ehliyet ve liyakate sahip

---

6 Hüseyin Hilmi Paşa 1 (855-1921) en son yedi yıl süreyle Viyana Büyükelçiliği yapmıştır.

7 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, C. III, s. 74.

8 İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918) en son Berlin Büyükelçisiydi. Brest Litovsk görüşmelerinde Osmanlı murahhası olarak bulunduktan sonra Berlin'de 29 Temmuz 1918'de vefat etmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

biri aranıyordu. Bulundu da: Küçük Sait Paşa.

Sait Paşa'ya 29 Eylül 1911 tarihi itibariyle sadaret teklif edildiğinde isteksizdi. İkinci Meşrutiyetin ilk günlerinde 15 günlüğüne sadrazamlık yapmış, sonra köşesine çekilerek Ayan Meclisi başkanlığına getirilmişti.[9] Onu kaldırıp atan İttihat ve Terakki şimdi O'na muhtaç duruma düşmüştü. Meşrutiyetin ilk hummalı günlerinde birçok saldırıya uğramıştı.[10]

Sadaret görevini kabul ettiğinde Trablus Harbi devam ediyordu ve Arnavutluk sorunu genişleme istidadı gösteriyordu. "Sadaret mührü kendisine tekrar tevcih edildiğinde" bu hayatı boyunca kabul ettiği 9. sadrazamlık olacak, 16. 7. 1912'de istifası ile noktalanacaktı.

Döneminde kendisini en çok meşgul eden konuların başında askerin siyasetten arındırılması gelmekteydi. 31 Mart'ın kudretli generali, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa Mebusan ve Ayan'da Trablusgarp harbindeki başarısızlığı ve sıkıyönetim uygulamaları nedeniyle şiddetle eleştirilmiştir.[11] Bu iddialara faili meçhul cinayetler de eklenmiştir.[12]

Sait Paşa, uzun istibdat yılları kariyerine rağmen, meşrutiyet parlamentarizmine en iyi uyum sağlayan sadrazam olmuştur. Soru ve gensoru önergelerini çok sağlam argümanlarla karşılamış, Mebusan Meclisini daima tatmin edecek yanıtlar vermiştir. Parlamentoda yaptığı uzun ikna edici konuşmalarla, mebusların hırpalayamadığı bir sadrazam portresi çizmiştir.

Sadarette kerhen oturan yaşlı Sait Paşa'nın Trablusgarp'ı kurtarmak için, son manevrası, İngiltere'yi devreye sokarak, bu eyaletlere Mısır gibi bir statü verilmesini sağlamak yönünde olmuştur. Ancak İngiltere'nin yaklaşımı çok öğreticidir: Artık çok geç. Sait Paşa, uyguladığı siyasetin meclis tarafından uygun görülüp görülmediğini sınamak için güvenoyu istemiş, 198 mebusun katıldığı oylamada 194 lehte oy almasına rağmen ertesi gün istifasını vererek Babıâli'den ayrılmış, bir daha da hiçbir görev kabul etmemiştir.

Sait Paşa, ikinci meşrutiyet dönemi sadrazamları içinde tarih felsefesi olan, hatırat yazan, siyasi tarihe belli bir perspektif içinde bakabilen birkaç entelektüel sadrazamdan biridir. Onun siyasal kimliği ile ilgili olarak öncelikle vurgulanması gereken nokta, Sultan Hamit rejiminin iki temel kimliğinden biri olmasına rağmen, İttihatçıların O'na muhtaç duruma düşmüş olmaları-

---

9 Sait paşanın ayan reisliğine tayini için bkz. *II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Sait Paşa'nın Anıları, Polemikleri*, s. 335

10 Sait Paşa Mithat Paşa'nın muhakeme edilmesi ile ilgili olarak da itham edilmişti. *II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Sait Paşa'nın Anıları, Polemikleri*, s. 286.

11 Adem Sarıgöl, *Harbiye Nazırı ve Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, İstanbul, 2001, s. 183.

12 Örneğin Gerenbe metropolitinin öldürülmesi gibi olaylar için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, C. III, s. 98.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dır. Sait Paşa açısından ilginç olan ise, parlamentarizme gösterdiği olağanüstü uyumdur. Sultan Hamit devrinde yedi kez sadarete getirilmiş biri olarak, meşrutiyet devrinin en parlemanterist sadrazamı olmuştur. Abdülhamit'ten sonra, ittihatçıların da ondan vazgeçememelerinin sebebi fikir adamlığı yönü olsa gerektir.[13]

Sait Paşa'nın sadaretten çekilmesi, dış politikada Arnavutluk isyanı ve Trablusgarp savaşının devam ettiği bir döneme tesadüf eder. Gazi Müşir Ahmet Muhtar Paşa'nın sadarete getirilmesi tam da bu olayların ortasında gerçekleşmiştir. Muhtar Paşa, Abdülhamit devrinin üç büyük müşirinden (mareşal) biridir.[14] Diğerleri Plevne Müdafii Gazi Osman Paşa ile Edhem Paşa'dır.[15] 21 Temmuz 1912'de sadaret görevine Sait Paşa'nın tavsiyesi üzerine getirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Halit Ziya Uşaklıgil'in Saray ve Ötesi'ndeki satırları Gazi Ahmet Paşa'nın uzun süredir bu görevi ihtirasla beklediğini çok güzel açıklar.[16] Fakat ne ilginçtir ki kırk yıllık sadrazamlık beklentisi, dört ay sonra hayal kırıklığı içinde istifa ile noktalanacaktır.[17] Bu kabinede ilk kez hiçbir ittihatçıya yer verilmemiştir. Sadrazam bu durumu, hükümetinin bir fırka hükümeti olmamasına bağlamıştır

Hükümetin ilan edilmesinden bir gün sonra Halaskar Zabitan muhtırasının verildiği bir siyasal konjonktür ortaya çıkmıştır.[18] Muhtıra, İttihatçı çoğunluğu iktidardan tamamen tasfiyeye yönelik bir hamleye benzemekteydi. 1912 seçimlerinin tartışmasız galibi İttihat ve Terakki[19] Gazi Ahmet Paşa hükümetine kerhen güvenoyu vermek durumunda kalmıştır.[20] Bu kısa hükümet dönemi meşrutiyette yasama- yürütme ilişkileri açısından incelenmeye değer özellikler gösterir. Parlamentonun temsilciler meclisi olan Meclis-i Mebusanda İttihat ve Terakki ezici bir çoğunluk oluşturmaktadır. Ancak,

---

13 Sait Paşa (doğumu. 1838) 1 Mart 1914'te vefat etmiş, Ayan Meclisinin yeni başkanı Rıfat Bey tarafından meclislere duyurulmuştur. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, C. III, s. 104.

14 Müşir, 1885-1908 yılları arasında Mısır Fevkalade Komiserliği görevini yapmış, meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a dönmüş, Ayan'a atanmış, önce başkan vekili, 1911-1912 yılları arasında da Ayan Reisliği yapmıştır. Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, İstanbul, 1989, s.262-268, 292.

15 Paşa'nın Gazi ve Müşir sanını almasına neden olan Osmanlı-Rus savaşlarını ele aldığı askeri hatıratı için bkz. *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Anılar: 2, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, Eski Yazıdan Aktaran: Yücel Demirel, İstanbul, 1996.

16 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, Yayına Hazırlayan: Nur Özmel Akın, İstanbul, 2003, s. 595.

17 Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) 93 Osmanlı Rus harbinin kahraman generallerinden biridir. 23 Yıl Mısır'da olağanüstü komiserlik yaptıktan sonra yurda döndü, Ayan'da görev yaptı. Büyük Kabine'de sadrazam oldu. Mütareke döneminin başında 21 Ocak 1919'da vefat etti.

18 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, C. III, s. 108.

19 Sadece 15 mebus İttihatçı değildir.

20 Oylamaya 167 mebus katılmış, 113 lehte 45 aleyhte oy verilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

vükela, her ne kadar partiler üstü bir hükümet olarak kendisini tanımlıyorsa da, kabine içinde ittihatçı karşıtı eğilim kuvvetli görünmektedir.

Gazi Ahmet Paşa, göreve geldiği andan itibaren yasama meclisini fesih düşüncesinde olmuştur. Ancak Anayasaya göre, Mebusan ile bir ihtilaf olmadıkça fesih söz konusu olamayacağından, hükümet suni bir kriz yaratarak parlamentoyu dağıtmaya çalıştıkça, İttihat ve Terakki kendisine kerhen destek vermeye devam etmiştir. Bu yoldan feshi gerçekleştiremeyen Gazi Ahmet Paşa Hükümeti, Kanunu Esasinin 7. maddesini tadile teşebbüs etmiş; Ayanla istişare ederek sultana fesih yetkisi verilmesini sağlamaya çalışmıştır.[21] Neticede Ayan Meclisinin verdiği anayasaya uygunluğu tartışmalı bir tefsir kararı ile, Mebusanın feshi hakkında "irade-i seniye" alınabilmiştir.[22]

Büyük beklentilerle sadarete getirilen ihtiyar müşir, Osmanlı Kuzey Afrikasının kaybına engel olamamış, 18 Ekim 1912 tarihinde yapılan Uşi anlaşması ile Trablusgarp ve Bingazi vilayetleri özerk yönetim görüntüsü altında İtalyanlara terkedilmek zorunda kalınmıştır.[23] Arnavutluk 28 Kasım 1912'de bağımsızlığını ilan ederek imparatorluktan kopmuştur. Gazi Ahmet Paşa'nın istifasına yol açacak son gelişme ise Balkan Savaşının patlaması olacaktır.

Gazi Ahmet Paşa'nın istifasını neden olan Balkan bağlaşıklarının ortak saldırısı 8 Ekim 1912'de başlamış, meclisin "münfesih" olduğu bir ortamda yeni bir hükümetin kurulması zaruretini ortaya çıkarmıştı. Bu isim de tuhaf bir şekilde yine Abdülhamit devrinin siyasilerinden biri olacaktır: Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa. Kamil Paşa'nın meşrutiyetin ilanı sonrası ittihatçılarla kötü biten kısa bir flört dönemi olmuş, bunun üzerine Paşa, yeminli bir ittihatçı düşmanı kesilmişti. Güçlü bir olasılıkla sadarete getirilmesindeki temel neden İngiliz yanlısı olarak tanınması idi.

O'ndan beklenen İngiltere'nin desteği sayesinde Rumeli topraklarının hiç olmazsa bir kısmını kurtarabilmesiydi. Halaskar cuntası da onun sadarete getirilmesinde ısrarlıydı. Dış politikadaki ustalığı, rekabet-i düveliyeden yararlanmayı bilmesi 4. kez sadrazam olmasını sağladı. Ancak, imparatorluğun içinde bulunduğu durum, hiçbir diplomatik manevra ile kurtuluşu

---

21 Ayan'ın, Mebusanın feshine muvafakat vermesi için bkz. Aliyar Demirci, *İkinci Meşrutiyette Ayan Meclisi, (1908-1912)*, 2006, s. 304.

22 Fesih iradesi 22 Temmuz 1328'de Mebusanda okunmuştur. Ancak, Gazi Ahmet Muhtar, Meclis 1914'te tekrar toplanınca fesih yöntemi ile ilgili olarak Divan-ı Aliye verilmek istenmiştir. Salah Cimcoz ve Ubeydullah Efendilerin ortak önergeleri gereği Mebusanı anayasaya aykırı bir şekilde feshettiği gerekçesiyle IV. Şubeye davet edilmiştir. Müşir Paşa'nın 21 Temmuz 1914'te bu şekilde Divan-ı Aliye sevk edilmek istenince cevabi mahiyette *"Temmuz 1330'da Meclis-i Mebusan'da geçen Divan-ı Ali Bahislerine Bir Nazar"* başlığı ile bir risale yayınlamıştı. Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, s. 414.

23 Uşi anlaşmasının imzalanması için bkz. Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, s. 361.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sağlamaya yetmeyecekti. Balkan Harbi, Balkan felakatine dönüştü. Bulgar ordusu Çatalca hattına kadar dayandı. Edirne dâhil yedi vilayet elden çıktı.[24] Babıali Baskını 23 Ocak 1913'te kanlı bir şekilde gerçekleştirildi. Kamil Paşa istifaya zorlandı.[25]

Darbe ile Kamil Paşa hükümetini deviren İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Sultan Reşat'ın karşısında çıkan Enver Bey, Kamil'in silah zoruyla alınmış istifasıyla birlikte, "milletin Mahmut Şevket Paşa'nın sadarete getirilmesini" talep ettiğini söylüyordu.[26] Burada milletten kasıt herhalde İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumisi olmalıydı. Mahmut Şevket Paşa dönemi, 23 Ocak 1913'te bir hükümet darbesi ile başlamış, 12 Haziran 1913'te bir suikastle kapanmış bir dönemdir. Balkan Savaşı olanca humması ile devam etmiş, Yanya, İşkodra ve Edirne kaleleri düşmüş, Edirne, Balkan bağlaşıklarının birbirine düştüğü İkinci Balkan Savaşı sırasında çoğunlukla Enver Bey'e mal edilen bir inisiyatifle geri alınabilmiştir.

Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nezaretinden ayrıldıktan sonra Ayan Meclisine üye olarak atanmıştı. Mebusanın ikinci kez feshi dönemindeki statüsü Ayan üyeliği idi. [27] Devam etmekte olan Balkan Savaşı, İttihat ve Terakki'yi böyle bir tercihe zorlamış olmalıdır. Mahmut Şevket, politikacı olmaktan ziyade bir askerdir. Prusya ordusunun teşkilat ve teçhizat yapılanması onu en çok ilgilendiren konulardan biri olmuştur. Siyasetin orduya en çok bulaştığı dönemde ordunun siyasetten arındırılması çabası dikkat çekici olmuştur. Ordu ve kolordu teşkilatını değiştirmiş, Anadolu'daki redifleri (yedekler) terhis etme kararı almıştır.[28]

Alman Büyükelçisi Wangenheim'in Kayser Wilhellm'e gönderdiği istihbarat raporları, Mahmut Şevket Paşa'nın düşünce dünyasını tahlil etmeye imkân sağlar. Elçi'nin 23 Nisan 1913 tarihli raporunu Kayzer ayrıntılı incelemiş ve üzerine notlar düşmüştür. Paşa'nın idari konularda kafasının oldukça karışık ve bazı konularda da hayalci olduğu anlaşılıyor. [29]

Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikastle noktalanacak olan kısa sadareti,

---

[24] Balkan Savaşında yedi vilayet ve Edirne'nin iki sancağı kaybedildi. Savaşlar bitip barış anlaşmaları imza edildiğnide 167.312 km2 toprak, 6.5 milyon nüfus kaybedildi. Kosova, Manastır, İşkodra, Selanik, Yanya, Sisam, Cezair-i Bahr-i Sefid (Ege Adaları), Yanya , Girit toplam 33 sancak elden çıktı.

[25] Kamil Paşa istifa ettikten sonra Kıbrıs'a yerleşmek zorunda kaldı ve 14 Kasım 1913'te burada vefat etti.

[26] Ziya Şakir Soko, *Mahmut Şevket Paşa*, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1946, s. 112-113.

[27] Ziya Şakir Soko, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 149.

[28] Mahmut Şevket Paşa orduyu redif ve nizami kuvvetlerden oluşan yedi kısma ayırmıştı. Ziya Şakir Soko, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 91-128.

[29] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, C. III, s. 146.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Osmanlı siyasetinde İttihatçı- İtilafçı çelişkisinin arttığı bir dönemdir. Balkan Savaşlarını sonuca bağlayacak barış görüşmeleri ve yoğunlaşan İttihatçı baskısı döneme damgasını vurmuştur. Yanya ve İşkodra'nın düşmesi üzerine, suikast olayının arefesinde (30 Mayıs 1913) Mahmut Şevket Hükümeti Londra Anlaşmasını imza etmek zorunda kalmıştır. Anlaşma daha sonra imzalanacak Bükreş, Atina ve İstanbul anlaşmalarının öncüsüdür.

Mahmut Şevket Paşa, uhdesinde bulundurduğu Harbiye Nezaretinden çıkarken bir suikaste kurban gitmiştir. Suikastın arkasında Damat Salih Paşa ve Kamil Paşaya bağlı bir şebekenin bulunma olasılığı araştırılmış, geniş çaplı bir kovuşturma yapılmıştır. Geniş kapsamlı bir tutuklama ve sürgün furyası yaşanmış, birçok ünlü muhalif tutuklanmış, sürülmüş, yargılanmış, bazıları da ülkeyi terke zorlanmışlardır.[30] Eski sadrazam Kamil Paşa bile payitahtı terk ederek Kıbrıs'a gitmek zorunda bırakılmıştır.

Mahmut Şevket Paşa'nın, dramatik bir şekilde Hürriyet-i Ebediye Tepesine[31] defnedilmesinden sonra, ülke yönetiminin kime teslim edileceği çok acil bir sorun olarak gündeme oturmuştur. Sadarete 13 Haziran günü Sait Halim Paşa'nın getirilmiş olması, üzerinde durulmaya değer bir olgudur. Sait Halim, Kavalalı Mehmet Ali Paşa soyundandı; İttihatçılıkla doğrudan bir ilişkisi olmamakla birlikte, sonradan teması artmış, 1912 itibariyle partinin genel sekreterliğine getirilmişti.[32]

Sadarette 14 Şubat 1917'ye kadar kaldı. Her şeyden önce bir fikir adamıydı. Siyasal rejimler üzerine kafa yormuş, yazılar kaleme almıştır.[33] Batı ve Doğu toplumlarını incelemiş, Doğu despotizminin nedenlerini irdelemiştir. Özellikle Sultan Hamit rejimi ile ilgili analizleri üzerinde durulma-

---

30 Suikaste karıştıkları iddiasıyla birçok kişi de gıyaplarında idama mahkum olmuştur. Bkz. Ziya Şakir Soko, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 244.

31 Hürriyet Tepesi Meşrutiyet Devriminin önemli sembollerinden biridir. 31 Martta ölenlerin anısına bir anıt yapılmak üzere mimari proje yarışması düzenlenmiş ve Mimar Muzaffer Beyin projesi uygunlanmıştır. Tepeye önce 31 Mart'ta çatışmalarda ölen 74 kişi defnedilmişti. Anıt 23 Temmuz 1911'de Mahmut Şevket Paşa'nın da katılımı ile açılmıştı. İki yıl sonra Mahmut Şevket Paşa açılışını yaptığı bu tepeye defnedildi. Daha sonra buiraya 1943'de Talat Paşa'nın naaşı Berlin'den, 1951'de Mithat Paşa'nın naaşı Taif'ten ve 1996'da da Enver Paşa'nın naaşı Tacikistan'dan getirilerek defnedilmiştir.

32 Sait Halim Paşa 1863 Kahire doğumludur. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu, Abdülhalim Paşa'nın oğludur. İsviçre'de siyasal bilimler eğitimi gördükten sonra Şura-yı Devlet üyeliği ile devlet hizmetine girmiş, meşrutiyet devriminden sonra Ayan Meclisine üye olarak atanmıştır. Bu sıfatı uhdesinde bırakılarak 1912'de Şura-yı Devlet'in başkanlığına, sonra da Hariciye Nezareti görevine getirilmiştir. Mütareke'de diğer İttihatçılarla birlikte yargılanmış, Malta'ya sürgün edilmiş, Serbest bırakıldıktan sonra Roma'da Ermeni tedhişçileri tarafından öldürülmüştür. (6 Aralık 1921) Naaşı Sultan Mahmut türbesi haziresine defnedilmiştir.

33 Ahmet Seyhun, *Sait Halim Pasha; Ottoman Stateman and Islamist Thinker*, 1865-1921, İsis, 2003, s. 129-161.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ya değerdir.[34] Sait Halim devrinin en önemli olayı hiç kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girmesidir. Bu savaş imparatorluğun sonunu getirecek olan son savaştır. Sait Halim Paşa, ikinci meşrutiyet döneminde sadarette en uzun süreyle kalan kişidir. Böyle olmakla birlikte, savaşa giriş süreci, Almanya ile ittifak ve savaş yönetimi konusunda büyük bir inisiyatif sahibi olduğu ileri sürülemez. Savaş büyük ölçüde merkezi umumide sivrilen kadro ve ünlü triumvira tarafından yönetilmiştir.

Böylece, Devlet Trablusgarp ve Balkan facialarından daha yeni çıkmışken, bu kez Dünya Savaşı gailesi ile karşı karşıya gelmiştir. Sadrazam Sait Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısı 2 Ağustos 1914 günü çok önemli ve gizli bir ittifakın imzalanışına tanıklık etmiş, Alman Büyükelçisi Von Wangenheim ve İttihatçı önderler arasında gizli ve salt savunmaya yönelik olarak (tedafüi) imza edilmiş olduğu ileri sürülen anlaşma, 29 Ekim 1914 gibi çok erken bir tarihte savaşa aktif olarak katılma ile sonuçlanmıştır.

Sait Halim Paşa'nın uzun savaş yılları boyunca büyük ölçüde kerhen sadarette kaldığını söylemek yanlış olmaz. Bu süreçte Devlet büyük ölçüde savaş yönetimine (seferberliğe) odaklandığından Enver ve Cemal Paşaların adları öne geçti. Enver Paşa[35], Abdülmecit'in torunu Naciye Sultan ile evlendikten sonra Harbiye Nazırı, savaşa dahil olduktan sonra da Başkumandan Vekili oldu ve bu sıfatla Sarıkamış Harekatını yönetti. Cemal Paşa ise 1914'ten itibaren Sait Halim Kabinesinde Bahriye Nazırlığının yanı sıra Suriye ve Filistin'deki II. ve IV. Ordulara kumanda etti. İngiltere'yi Mısır'dan çıkarmak için gerçekleştirilen ünlü Kanal Seferinin mimarı oldu. Talat ise İttihat ve Terakki'nin beyni sıfatıyla Sait Halim Kabinesinde Dâhiliye Nazırıydı. Talat'ın Dâhiliye Nazırlığı sadareti için bir staj oldu.

Sait Halim, sadrazamlar içinde en çok Sait Paşa'ya benzetilebilir. O'da Küçük Sait Paşa gibi ülke ve toplum sorunları üzerine düşünmüş ve yazmış bir sadrazamdır. Sait Halim Paşa'nın ünlü çalışması *Buhranlarımız*, İmparatorluğun son dönemecinde nasıl biri tarafından yönetilmekte olduğunu anlamak bakımından üzerinde durulmaya değer bir eserdir.

Buhranlarımız'da Sait Halim Paşa, Meşrutiyetçi bir portre çizmez. Muhafazakâr modernleşmeci bir dünya görüşünü yansıtır. İttihatçıların düşünce dünyası böylesi kuşkularla dolu olan bir siyasal kimliği sadaret gibi bir mevkie neden çıkardıkları tartışmaya açık bir konudur. Sait Halim, eserinin

---

[34] Sait Halim Paşa, *Toplumsal Çözülme: Buhranlarımız*, Yayına Hazırlayan: N. Ahmet Özalp, İstanbul, 1983.

[35] Enver Paşa (1881-1922), Almanya'ya kaçtıktan sonra Bolşeviklerle temas etmek için Rusya'ya geçti, Tacikistan'daki Basmacıları örgütlerken Bolşeviklerce 4 Ağustos 1922'de öldürüldü. Naaşı 1996'da Türkiye'ye getirilerek Hürriyet-i Ebediye Tepesine defnedildi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hiçbir yerinde bir Jön Türk heyecanı içinde görünmez. Doğu-Batı medeniyeti farklılıkları, Sultan Hamit rejiminin temelleri üzerinde düşünceleri vardır.

Sait Halim Paşa'nın siyasal ve toplumsal görüşlerinin ayrıntılarına girecek olursak 1908 Meşrutiyet Devriminin tecrübesiz ve şımarık bir heyetin önderliğinde gerçekleştirildiğini, halkın cahil olması nedeniyle demokrasinin hazmedilemediğini düşünmekte olduğunu görürüz. İstibdattan sonra girilen aşırı parlamenterizmin getirdiği siyasi hürriyetler, husumet ve rekabeti körüklediğinden, toplumun fıtratına ve hayata aykırı kanunlar çıkarıldığını ileri sürmektedir. Bu nedenlerden dolayı meclis-i meşrutanın mutedil ve makul bir seçkinler topluluğundan yoksun olduğu kanısındadır. Osmanlı'da Batı'daki gibi bir burjuvazi ve aristokrasinin olmadığını, egemen sınıfın memur sınıfı olduğunu düşünen Sait Halim, Avrupa'nın yapısına uygun bir hükümet-i meşrutanın Osmanlı'da aynı sonucu vermeyeceği düşüncesindedir.

Sait Halim Paşa, çözümlemelerinin sonunda, toplumsal ve siyasal hayatta temel referansın İslam olması gerektiği kanaatine varır, idarenin ehliyet, liyakat ve takva sahibi yöneticilerin elinde olmasıyla toplumda insaf ve adaletin tecelli edeceği düşüncesine ulaşır.[36] İslami bir toplumda parlamentonun kanun koyucu olmasının doğru olmadığını düşünen Sait Halim Paşa, her devrin kendi ihtiyacı olan seçkin sınıfı, kendi içinden çıkaracağını, genel olarak sosyo-ekonomik düzeyi yüksek sınıfların demokrasiye, avamın ise aristokrasiye eğilimli olduğu kanısındadır.

Savaşın kaderi aşağı yukarı belli olunca, Sait Halim Paşa, Mahmut Şevket Paşa suikastı üzerine getirildiği sadaretten 3. 2. 1917 tarihi itibariyle istifa ederek ayrılmıştır. Bu karar, bir çok noktada ayrı düşmüş olsa da ittihatçılarla kader ortaklığı etmiş bulunan bir Osmanlı aristokratının, Jön Türkleri kendi kaderleri ile baş başa bırakması anlamına geliyordu.

İkinci Meşrutiyetin son sadrazamı Talat Paşa'dır. Talat Paşa'ya kadar sadaret tevcih edilmiş bulunan herkes Ayan Meclisi üyesiydi. Yani köken itibariyle Osmanlı Senatosu üyesi idiler. Hepsi Abdülhamit ya da Sultan Reşat tarafından atanmış kişilerdi. Talat Paşa kimliğinde Jön Türk devrimini sembolize ediyordu. 1908'den beri seçilmiş milletvekili ve Mebusan Meclisi üyesiydi.[37] Baskın özelliği, siyasetin en alt kademelerinden sadarete kadar

---

[36] Sait Halim'in Devlet idaresine ve yönetici sınıfa ilişkin birçok görüşü Kınalızade Ali'nin *Ahlak-ı Alaiye*'sini çağrıştırıyor. Hatırlanacağı üzere Kınalızade eserinde ülülemrde adalet ve takva ilkelerine sadakat aramıştı.

[37] Osmanlı tarihinde ilk defa halk tarafından seçilmiş bir milletvekili vezaret rütbesiyle 22 Kanun-ı Sani 1332'de sadarete getirildi. Tevfik Çavdar, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, İstanbul, 1984, s. 368.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yükselmesi olmuştur. Selanik'te posta telgraf memuru olarak başlayan kariyeri Osmanlı Devletinde gelinebilecek en yüksek mevki olan sadaret ile noktalanması, partisinin burjuva demokratik karakterini vurgular. Talat Paşa toplumun alt kesiminden gelerek parlamenter olmuş bir siyaset adamıydı. Talat, her şeyin ötesinde bir politika adamıydı. Sadareti öncesinde Posta Telgraf ve Dâhiliye Nazırlıklarında bulunmuştu.

Talat Paşa'nın sadarete getirilişi, İttihat ve Terakki Partisi'nin devlet yönetimi ile ilgili bütün siyasal sorumluluğu üstlendiğini kanıtlar niteliktedir. Talat, İttihat ve Terakki'nin yer altı örgütlenmesi dönemindeki en önemli sorumlularından biriydi. Komitacı ve siyasetçi nitelikleri özellikle vurgulanması gerekli olan bir kimlikti. Ünlü Ermeni Tehciri Kararnamesi O'nun Dahiliye Nazırı olduğu dönemde yayınlanmıştır.[38] 1917'nin Şubat'ında görevi devralışından sonra, Sultan Reşat'ın vefatına kadar bu görevde kaldı.

İttihatçılara pek olumlu gözle bakmayan Veliaht Mehmet Vahidettin'in 4 Temmuz 1918'de tahta çıkması üzerine, Bakanlar Kurulunun istifasını kendisine sundu. Vahidettin'in, o günkü koşullar itibariyle, Birinci Dünya Savaşının en hummalı kader savaşlarının verildiği bir aşamada, iktidarı elinde tutan ve Mebusan Meclisinde büyük bir ekseriyete sahip bulunan İttihat ve Terakki önderliğine karşı bir siyasi manevra alanı yoktu. Bu olanağa Mütareke döneminde kavuşacaktır. Bu nedenle siyasi nezaket icabı istifasını sunmuş bulunan Talat Paşa'yı yeniden sadarete getirmekten başka bir seçeneği olamazdı. Bu zorunlu seçeneği tercih etti. Bir başka ifadeyle, İttihat ve Terakki yönetimi açısından Sultan Reşat veya Sultan Vahidettin'in tahtta bulunmasında fark yoktu. Ancak bu siyasal koşullar değişmediği sürece geçerli olan bir varsayım olacaktı.

Talat Paşa'nın imza attığı önemli bir olay, Brest Litovsk barış anlaşmasıdır. Bilindiği gibi Dünya Savaşının sonuna doğru Rusya'da iç savaş çıkmış ve çarlık rejimi devrilmişti. Onun yerini alan Kerensky başkanlığında zayıf burjuva parlamenter hükümet gelişmelere hâkim olamadı ve yerini Bolşeviklere terk etmek zorunda kalmıştı. Rusya ile 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imza edildi. Yeni Rus Hükümeti diğer ülkelerle de ateşkes ilan edecekti. Rusya, Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile barış masasına oturdu. Brest Litovsk barış görüşmelerine Osmanlı Devleti adına sadrazam Talat Paşa başkanlığında bir heyet katıldı ve anlaşmaya Talat Paşa imza koydu. Osmanlı Devleti bu anlaşma ile 1878 Berlin Barışı ile kaybettiği Elviye-i Selaseyi (Kars, Ardahan, Batum) plebisit koşulu ile geri alacaktır. Talat Paşa'nın sadaretinin sonuna doğru bu bölgede yapı-

[38] *Talat Paşa'nın Hatıraları*, baskıya hazırlayan: Mehmet Kasım, İstanbul, 1986, s. 57-140.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lan halkoylamasında bölge ahalisi Osmanlı Devletine iltihak kararı alacak, bu karar yeni padişah Sultan VI. Mehmet Vahiddetin tarafından (Ağustos 1918) yayınlanan bir irade-i seniye ile kabul edilerek, bu topraklar Osmanlı mülküne yeniden katılacaklardır.

Talat, ülkeyi mütarekeye götürecek, yeni bir hükümetin kurulabilmesine olanak sağlamak üzere 8 Ekim 1918'de istifa etti.[39] Talat Paşa, arkasında İttihatçı niteliği ağır basan bir kabineye görevi devretmek istiyordu. Bu bir artçı kabine denemesiydi.[40] Bu durum, Talat'ın kabinede Harbiye Nazırı olarak düşündüğü Müşir Ahmet İzzet Paşa'nın sadarete getirilmesine yol açtı. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti genellikle Mütareke dönemi hükümetlerinin ilki olarak siyasi tarihimizde yer alır. Bu hükümeti İkinci Meşrutiyetin son hükümeti olarak da değerlendirmek mümkündür. Müşir Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin tarihi rolü yenilgiye imza koymak olmuştur. Mondros Mütarekesinin imzasını takip eden 1-2 Kasım 1918 gecesi, İttihatçı önderler Almanların yardımı ile ülkeyi terk ettiler.[41] Bu olay hukuken olmasa da siyaseten İkinci Meşrutiyet devrinin sona erişine işaret eder.[42]

İkinci Meşrutiyet dönemi hızlı siyasal gelişmelerin yaşandığı bir dönemin adıdır. Sadaret makamına yapılan atamalar ve kurulan kabine sayısı bunu kanıtlar niteliktedir. On yılda on beş hükümet kurulmuştur.[43] Küçük Sait, Hüseyin Hilmi, Kamil ve Talat Paşalar birden çok kabine kurmuşlar, ortalama kabine ömrü bir yıldan az olmuştur.

Meşruti idarenin iadesinden sonra ağırlıklı siyasal etmen İttihat ve Terakki olarak öne çıkmakla birlikte, kısa sürede kendi anti-tezini yaratmada gecikmedi. Bu Hürriyet ve İtilaf bloku olacaktı. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin başa geçmesine kadar, sadrazamlar istibdat devrinin siyasi teamüllerin-

---

[39] Talat Paşa, Berlin'de bir Ermeni komitacı tarafından 15 Mart 1921'de öldürüldü. Naaşı 22 Şubat 1943'de İstanbul'a getirilerek 25 Şubat'ta Hürriyet-i Ebediye Tepesine defnedildi. Bkz. Tevfik Çavdar, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 538. O yıl eski bir İttihatçı olan Hüseyin Cahit (Yalçın) Talat'ın siyasi kimliğini ve karakterini konu edinen bir kitap yayınladı. Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul, 1943, s. 45-63.

[40] Arif Cemil (Denker), *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, hazırlayan: Yücel Demirel, İstanbul, Arma Yayınları, 1982, s. 15.

[41] Bu kaçış hikayesinde Talat Paşa'nın dışında Enver ve Cemal Paşalar da yerlerini almışlardı. O tarihte bir Alman deniz kurmay yüzbaşısı olan Herman Baltzer'in hatıratına göre, o gece önce küçük bir gezintisi gemisi (Muş) ile önce Moda koyundan Talat Paşa ile birlikte İstanbul ve Beyrut Valileri alındıktan sonra, Arnavutköy'den Enver Paşa ve en sonra Boğazdaki yalısından Cemal Paşa alınarak 2 Kasım Cumartesi sabaha karşı Karadenize çıkılarak grup önce bir R-1 torpidosuna alındılar. Sonra bir denizaltı ile Romanya'nın Köstence limanına çıkarıldılar.

[42] İttihatçıların Divan-ı Harb-i Örfi ve Divan-ı Ali'de yargılanmaları ile ilgili olarak bkz. *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 149, 155.

[43] Tanzimat'tan sonraki yetmiş yılda (1839-1909) ise 65 sadaret değişikliği (toplam 33 devlet adamı arasında) gerçekleşmiştir. Bkz. Necdet Sakaoğlu, "Padişahlar, Sadrazamlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1985, s. 1285.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

den kurtulamadılar. Kendilerini zat-ı şahane adına hükümet eden kişiler olarak gördüler. 1909 Anayasa değişiklikleri bu duruma son verdi. Çoğunluk partisi parlamento ve hükümette gücünü pekiştirdi. Bu yürütme karşısında bir parlamenter üstünlük denemesiydi. Hüseyin Hilmi ve İbrahim Hakkı Paşaların hükümetleri döneminde genel olarak monarşi geriledi. Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin kuruluşu herhalde İkinci Meşrutiyetin ilk ara rejim dönemidir. Bir çeşit 12 Mart rejimi. Gazi Ahmet Muhtar'ın kendini partiler üstü kurulmuş bir kabinenin sadrazamı olarak nitelemesi, eski sadrazam ve nazırlardan oluşan "büyük bir kabine" kurması bu ifadeyi pekiştirir niteliktedir.

Gazi Ahmet, Halaskar Zabitan muhtırasının gölgesi altında İttihatçı parlamentonun denetiminin olmadığı bir meşrutiyet denemeye kalkmış, başarısız olarak istifa etmek durumunda kalmıştır.[44] Gazi Ahmet Paşa'nın II. Devre Meclis-i Mebusan'ı fesih iradesini tebliğ ettiği 4. 7. 1912 tarihinden itibaren III. Devre seçimlerinin yapılabilmesi ve Mebusan'ın toplanabilmesi için epey zaman geçmiş, Mebusan Meclisi 1914 Mayısında tekrar çalışmalarına başlayabilmiştir. Bunun temel nedeni Balkan Savaşlarıdır. İki safhada gerçekleşen bu savaşlar sadece Osmanlı ülkesinin toprak bütünlüğünü tehdit etmekle kalmamış, siyasi istikrarsızlığa neden olmuştur.

Diplomasi alanındaki mahareti, devletlerarasında denge siyasetini iyi bildiği gibi saiklerle tekrar sadarete getirilen Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa'nın silahlı bir baskınla istifasının cebren alınması" siyasi tarihimizde üzerinde durulması gereken ender olaylardan biridir.[45] Bu arada, Talat'ın, operasyonu Sirkeci'deki Meserret Oteli'nin lobisinden bizzat yönetmesi üzerinde durulmaya değer bir başka tarihi olgudur. Talat geleceğin sadrazamıdır. Kısa sadareti bir suikast ile noktalanacak olan Mahmut Şevket Paşa'nın bu göreve getirilmesi bir çeşit Bonapartizm arayışının ürünü olabilir. Mahmut Şevket Paşa'nın Osmanlı Bonapartizmi muhtemelen İngiliz veya Alman istihbarat servislerinin dâhil olduğu bir suikast ile sona erdi. Damat Salih Paşa ve Miralay Fuat Bey'in Bayezit Meydanında idamlarından sonra, İttihatçı dikta 322 muhalifin sürgüne gönderilmesi ile somutlaştı.[46] Rejim kapalı bir rejime dönüştü.

---

[44] Gazi Ahmet kabinesinin kuruluş dinamiklerini 12 Mart 1971 sonrası kurulan Nihat Erim hükümetine benzetmek mümkündür. Bu hükümet, TBMM'ndeki AP çoğunluğuna dayanan Demirel Hükümetinin bir ültimatomla istifaya zorlanmasından sonra, "kuvvetli ve inandırıcı ve partiler üstü bir anlayışla" iş başına gelmiş, yurtiçi ve yurtdışından bir çok bürokrat ve teknokrat bakan olduğu için beyin takımı diye adlandırılmış, fakat hiçbir konuda reform yapamadan görevden ayrılmıştı.

[45] Hilmi Kamil Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 368-388.

[46] Cihangir Gündoğdu, *The Anatomy of An Assassination: Assassination of Mahmud Şevket Paşa (11 June 1913)*, Boğaziçi Üniversitesi, M.A. Thesis, 2004, s. 272.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikaste kurban gitmesi ve Sait Halim'in sadarete getirilmesinden bir yıl geçtikten sonra seçimler yapılabilmiş ve Mebusan Meclisi toplanabilmiştir. Bu aşırı gecikme Osmanlı parlamenterizm telakkisi ve uygulanan siyasal rejim açısından anlamlıdır. 1914 baharında ilk toplantısını yapan III. Devre Osmanlı Meclis-i Mebusanı, Almanya ile aktedilecek gizli ittifakın arefesinde tatile çıkacaktır. Talat Paşa'nın anlaşma sonrasında "mukadderat" dediği şey belki de Osmanlı parlamentarizminin kaderi olacaktır.[47]

Sait Halim Paşa'nın sadarete getirilişi son dönem Osmanlı Devlet telakkisini kavramak bakımından anlamlı bir örnek olaydır. Sait Halim, Osmanlı'dan özerk bir yönetim koparmış ve bunu Sultan Aziz devrinde tescil ettirmiş Kavalalı Hanedanına mensuptur. Merkezkaç güçlerin çok tipik bir temsilcisi olmasına rağmen, Abdülhamit'in saltanatı devrinde Şura-yı Devlette yükselmiş, "hürriyetin ilanından" sonra da Ayan Meclisi üyesi ve birçok hükümette Hariciye Nazırı olmuştur. Rejime eleştirel bakan bir düşünce adamı olmakla birlikte, birikimi, dil bilmesi, Batıyı tanıması, Jön Türkleri O'nun simgesel sadrazamlığına mecbur etmiştir. Jön Türk Devriminin temel karakterinin burjuva demokratik devrimi, kadrosunun ise küçük burjuva aydınları olduğunun kanıtı Talat Paşa'nın sadaretidir. [48]

İkinci Meşrutiyet dönemi aynı zamanda hâkimiyet-i milliye kavramının ilk kez telaffuz edildiği bir dönem olmuştur. İlk evrede saltanat ve monarşi telakkisi zayıflamış, seküler iktidar güçlenmiş, parlamentonun seçimle gelen kanadı sistemin egemen unsuru olmaya çalışmıştır. 1912 baharına kadar devam eden ve parlamentonun birinci devresine tekabül eden bu dönemde aynı zamanda İttihat ve Terakki kendi anti tezini (Hürriyet ve İtilaf) yaratmış, ara seçimleri muhalefet kazanmış, 1912 milletvekili genel seçimi baskıcı bir ortamda gerçekleşmiş, şaibeli sonuçlar alınmıştı. İttihat ve Terakki'nin meşruiyeti tartışmalı bir seçim galibiyeti elde etmesi ile başlayan siyasal bunalım Halaskar Zabitan muhtırası ile doruğa ulaşmıştır. Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti bu siyasal gerilime sistemin bulduğu yanıttır. Bu dönemde yürütmenin elini güçlendiren ve parlamentonun feshini kolaylaştıran anayasa hukuku formülleri bulunmuştur. Yürütmenin yasama karşısında üstünlüğünü sağlayan değişikler, yani vükelanın arkasına padişahın sembolik gücünü alarak, mebusan üzerinde egemen olmasını sağlanmış, sistemi yürütmenin üstünlüğü biçimine dönüştüren değişiklikler Kanunu Esasinin 7,

---

[47] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, C. III, s. 494.

[48] Ziya Şakir Soko, Yakın *Tarihimizin Üç Büyük Adamı, Talat Enver ve Cemal Paşalar*, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1944, s. 62-63.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

35. ve 43. maddeleri temelinde gerçekleşmiştir.[49]

Osmanlı meşrutiyeti Babıâli bürokratları arasında sürmekte olan muhafazakâr-yenileşmeci hizipler arasında verilen bir mücadele ile ilan edilmişti. Sultan Aziz ve V. Murat'ın tahttan indirilmesini örgütleyen Mithat Paşa yenilikçi partinin lideri olarak Şehzade Abdülhamit Efendi'yi tahta çıkarmış, Kanun-u Esasi ilan edilmiş, Osmanlı parlamanterizminin yolu açılmıştı. Geleneksel islam kamu hukuku yazarlarınca bid'at sayılan bu yol, halife sultanın iktidarının paylaşılması ve yasaların millet temsilcileri eliyle vaz'edilmesi ilkesine dayanıyordu. Oysaki İslam'da kanun koyma, belli bir toplumsal çoğunluğa değil şeriata ve ilme dayanır. Bu görüşle yönetsel olarak ulaşabilabilecek en uzak nokta bir Meşveret Meclisinden fazlası değildir. Oysaki Meşrutiyet idaresi, iktidarı zımnen laik, dünyevi bir temele oturtur. Gerek birinci, gerekse ikinci meşrutiyet döneminde statükocu toplumsal-siyasal güçlerin meşruti idareyi bid'at saymalarının kökeninde böyle bir ideolojik öncül yatar.

Netice itibariyle, meşrutiyet Doğulu bir mutlak monark olan Osmanlı Sultanının iktidarının sınırlanması rejimi olarak tanımlanabilir. Birinci Meşrutiyet bu yolda atılmış, önemli fakat başarısız bir adımdır. Meşrutiyet idaresinin teessüsünü sağlayan Jön Türk Devrimidir. Bu devrimin arkasındaki siyasal güç de İttihat ve Terakki Cemiyetidir. Cemiyet, ana çizgileriyle, aydınlanma çağları sonrasına tesadüf eden burjuva devrimleri ideojisine sahip çıkmıştır. Bu ideoloji hiç kuşku yok ki, anti- aristokratik, anti- monarşik ve anti feodal özellikler gösterir. İkinci Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki partisinin siyasal serüveni de bu eksende özetlenebilir.

Ahmet İzzet Paşa kabinesi ve Mondros Mütarekesi ile noktalanan İkinci Meşrutiyet serüveni on yıla sığan hızlı bir süreç olmuştur. Bu sürecin uluslar arası güçlere ve iç politik dengelere dayanan boyutları vardır. Bu süreçte, resmi ideolojisi Pan-Ottomanizm ve "ittihad-ı anasıra" dayanan siyasal statüko hızla çöktü; imparatorluk dağıldı. Üç dönem süren meşrutiyet parlamentarizmi, peş peşe yaşanan Mebusan fesihlerinden sonuncusu 21 Aralık 1918'de gerçekleşti. Anadolu ihtilalinin uç vermesi ve ülke yönetiminin Müdafaa-ı Hukuk önderlerinin eline geçmesi üzerine, anayasa gereği dördüncü dönem Mebusan Meclisi seçimleri yapıldı. Bu meclise seçilenler arasında Erzurum merkez livasından seçilen Mustafa Kemal Paşa da vardı. O'nun önderliği

---

[49] Kanunu Esasinin 5 Şaban 1327 Tarihli 7, 35 ve 43. Mevad-ı Muaddelesini Muaddil Kanun (15 Mayıs 1330 tarihlidir); 7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanunu Esasinin 102. Maddesi; 2 Recep 1332 Tarihli 7. ve 43. Mevaddı Muaddelesi Muaddil Kanunlar için bkz. Düstur, İkinci Tertip, C. 6, s. 749-750; C. 7, s. 224-225. Atıfta bulunan Server F. Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul, 1976, s. 52-53.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

altında yürütülecek olan Anadolu İhtilali ve Türkiye Büyük Millet Meclisi rejimi büyük ölçüde meşrutiyet parlamentarizminin mirasçısı olmuş, yeni Türk Devleti'nin yasama teamülleri meşrutiyet parlamentosundan devralınmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Meşrutiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi

Ayhan Ceylan (*)

Giriş

Kökleri daha önceye götürülebilmekle birlikte, iç ve dış dinamikler XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyasını bir ıslâhat süreciyle yüz yüze bırakmıştır. Gerek merkezde gerekse taşradaki ıslâhat taraftarlarınca İmparatorluğun içinde bulunduğu menfî durum, önemli ölçüde yönetim biçimiyle irtibatlandırılmıştır. Batılı düşünce ve kurumların şekillendirdiği modern anayasacılıktan esinlenen ve geleneksel siyasî düşünce ve uygulamadan beslenerek desteklenen düşünce zemininde; keyfi görülen siyasal iktidar hukukî ve kurumsal mekanizmalar vasıtasıyla "sınırlandırılmak" istenmiştir. Bu çerçevede, Osmanlı merkezinde, temelde, geniş anlamıyla iktidarın sınırlandırılmasını ifade eden modern anayasacılığın şekillendirdiği, siyasal iktidar-tebaa ilişkisini belirlemeye yönelik belgeler ilan edilmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islâhât Fermanı bu kapsamda ilan edilen anayasal nitelikte belgeler olarak kabul edilirler. Ancak, Osmanlı anayasacılığının zirve noktası, 1876 Osmanlı Kanun-i Esâsîsi ile tipikleşen ve Meşrûtiyet adıyla bir dönemi belirginleştiren bir anayasanın yürürlüğe konmasıdır.

Meşrûtiyetin iç ve dış çeşitli dayanaklarından bahsedilebilir. Bu makale, 1876 Anayasası ile şekillenen ve bir döneme işaret eden Osmanlı Meşrûtiyetinin dayanaklarından en önemlisi olan meşveret düşüncesini incelemeyi hedeflemektedir. Çalışma sırasında, genel kabulde I. Meşrûtiyet ve II. Meşrûtiyet olarak ikiye ayrılan dönem boyunca, bir yönetim şekli olma yanında, meşveretle birlikte, yüklenen anlam kaymasına bağlı olarak siyasî bir kavrama da dönüşen meşrûtiyet kavramının dönüşümüne ve değişimine işaret edilmeye çalışılacaktır.

(*) Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I- Meşrutiyet Kavramı ve Görünümü

Batıda mutlak monarşizme karşı geliştirilen ve sınırlı bir iktidar öngören anayasacılık terimi, Osmanlı coğrafyasına taşınırken "yönetim şekli"nin tasnifinde de etkisini göstermiştir. İktidarın, genelde anayasacılık ve özelde de anayasa karşısındaki tutumu ve düzenleniş biçimi, yönetim şeklinin isimlendirilmesinde belirleyici olmuştur. Az sayıda rastlanan ve daha çok ikinci dönemde yer verilen "hükümet-i cumhûriye/cumhûriyet" bir yana bırakılırsa, hemen hemen tüm Meşrûtiyet dönemi boyunca yönetim biçimleri konusunda hakim şekil, ikili; "hükümet-i mutlaka/ mutlakiyet" ve "hükümet-i meşrûta/meşrûtiyet" ayrımıdır[1]. Kayıtsız, şartsız", anlamına gelen mutlak kelimesinden hareketle türetilen mutlak hükümet/monarşi; hükümdarın iktidarının hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmadığı yönetim şeklini ifade etmiştir[2]. Kabul görmeyen bu keyfi yönetim biçimine karşı ise, meşrûtî/meşrûtiyet ya da mukayyed yönetim şekli ortaya çıkarılmıştır. Batıdan esinlenerek Osmanlı coğrafyasına taşınan yönetim şekillerinin adlandırılması merkez ve taşrada farklılık göstermiştir. "Kayıtlı, şartlı" anlamlarının karşılığı olarak, Osmanlı merkezi, "şart"ı temel alarak, "meşrutî/ meşrûtiyet"; Arap dünyası ise, "kayd"ı esas alarak, "mukayyed" kavramlarını türetmiştir[3]. Böylelikle "meşrûtiyet", XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı merkezinin türeterek siyasî ve hukukî literatüre kazandırdığı bir terimdir. Bu yerleşik anlamıyla, 1876 Anayasası ile başlayan ve 1909 değişiklikleri ile devam eden devreyi tanımlamaktadır[4].

Anayasacılık aynı zamanda siyasal iktidarın sınırlandırılmasına yönelik her türlü düşünce, araç, yöntem, kural ve kurumları da ihtiva etmektedir[5]. Yönetimi hukukla çerçeveleyen "anayasa" ve o anayasanın öngördüğü "parlamento"ya dayalı bir "kurumsal yapılanma" oluşturulamadığı taktirde sınırlı bir yönetimden, dolayısıyla da modern anayasacılıktan bahsedilmemektedir. Aynı şekilde, anayasanın olmadığı ve hükümdarın iktidarını sınırlayacak başta parlamento olmak üzere kurumsal araçlara yer verilmeyen bir yönetimin meşrûtîyet olarak nitelendirilmesi de mümkün gözük-

---

1 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul 1994, s. 102-103.

2 *Türk Hukuk Lügatı*, 4. Baskı, Ankara 1998, s. 241.

3 Arap coğrafyasında kavram bu şekliyle ilk defa Mısırlı Tahtâvî'nin "Tahlîsü'l-İbrîz fi Telhîsi Bârîz" adlı eserinde yer almış olmalıdır (Rifâa Râfi et-Tahtâvî, *Tahlîsü'l-İbrîz fi Telhîsi Bârîz*, Bulak 1849, s. 140, 252). Tunuslu ıslâhatçı Ebu Diyâf, kaynakları arasında yer alan Tahtâvî'den esinlenerek olsa gerek, eseri İthaf'ta bu tarz yönetimi; "el-mülkü'l-mukayyed bi-kanun" olarak adlandırmıştır. Bkz. Ahmed b. Ebi'd-Diyâf, *İthâfu Ehli'z-Zaman bi-Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân*, Vezâretü's-Sekâfe, Tûnis 1999, c. I/1, s. 8.

4 M. Şükrü Hanioğlu, "Meşrutiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 388-389.

5 Zühtü Arslan, *Anayasa Teorisi*, Ankara 2005, s. 21.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

memektedir. Osmanlı coğrafyasında, mutlak monarşiye karşı geliştirilen ve sınırlı bir iktidar öngören meşrûtî ya da mukayyed yönetim, son tahlilde, iktidarı kurallarla ve kurumlarla sınırlamayı hedefleyerek, anayasayı da kapsamına alan anayasacılıkla özdeşleşir veya onun bir aracı olarak ortaya çıkar. Böylelikle meşrûtiyet, bir yönetim şeklinin ötesinde, esas olarak, geniş ölçekte bağlı olduğu bir anayasacılık meselesi olarak; "anayasa" ve "parlamento/meclis" ile aynîleşir veya belirginleşir. Nitekim, meşrûtiyetle başlayan dönemin yerli ve yabancı literatürde; "anayasacılık", "anayasal monarşi", "parlamenter monarşi", "meşrûtî monarşi", "constitutional period/regime olarak isimlendirilmesi[6] bundan dolayıdır. Aynı şekilde, "Tanzimat" ve "Meşrûtiyet" şeklindeki dönem ayırımı da temelde bu sebepledir.

Meşrûtiyet kavramının kim tarafından ve ne zaman türetildiği bilinmemekle birlikte[7], Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile temas/etkileşim sürecinde Osmanlı literatürüne kazandırıldığı muhtemeldir. XVIII. yüzyılda başlayan ve giderek ivme kazanan Batı etkisinin, askerî alanla sınırlı kalmadığı, giderek idârî, siyâsî ve hukukî alana da yayıldığı bilinmektedir. Önce, Batı'ya çeşitli vesilelerle gönderilen fevkalâde elçiler, daha sonra da dâimî elçiler tarafından kaleme alınan sefâretnâmeler ve takrirlerde, yine kimi siyâsetnâme türü eserlerde, Batı ülkelerindeki yönetim şekilleri ve parlamenter yapılar hakkında bilgiler aktarıldı. Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarındaki elçileri bu malumatın derinleşmesine vesile oldular[8]. Tanzimat öncesinde Viyana elçisi olarak görev yapan Sadık Rıfat Paşa'nın dile getirdiği görüşlerin Tanzimat Fermanı ile ilan edilen ilkelerle örtüşmesi oldukça dikkat çekicidir. Paşa, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ilanı öncesi ve sonrası ortaya koyduğu yazılarda; keyfi bir yönetime karşı çıkmak, kişiye bağlılık yerine, kanun ve düzene dayanan bir yönetimi benimsemekle meşrûtiyetin yolunu açan fikirlerin öncülerinden olmaktaydı. Ancak, Tanzimatın hemen öncesinde, İngiltere ve Fransa ile Avusturya ve Prusya örneklerinden hareketle yönetim biçimlerini; hükümet-i meşrûta ve hükümet-i mutlaka şeklinde ayıran Mustafa Reşit Paşa, belki de meşrûtiyet kavramını ilk kullanan kişidir[9].

---

6 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne-F. Unan-İ.Erdoğan, İstanbul 1996, s. 27; Hanioğlu, "Meşrutiyet", s. 388; Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963, s. 15; *Dustûr*, Leiden 1966, s. 10, 14.

7 Hanioğlu, "Meşrutiyet", s. 388.

8 Mardin, s. 161, 202 vd.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 6. Baskı, Ankara 1994, s. 55-56; Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1995, s. 78-79; Belkıs Altuniş-Gürsoy, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü", *Bilig*, Kış/2006, sy. 36, s. 143-144; Namık Sinan Turan, "Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgesinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S. 2, Aralık 2004, s. 66.

9 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 2. Baskı, Ankara 1985, s. 105.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Meşrûtiyetin asıl bayraktarlığını yapanlar ise, şüphesiz Yeni Osmanlılar grubu oldu. Onları, istibdata karşı çıkan Jön Türkler ve ulemâ izledi.

II- Meşveret/Şûrâ Kavramı ve Görünümü

Arapça kökenli şûrâ, istişâre, müşâvere, meşveret kelimeleri; "danışma", "söyleşme", "görüş ve düşünce alma", "bir mesele hakkında görüş sorma" gibi anlamlara[10] gelmekte olup, genellikle de birbirleri yerine kullanılabilmektedirler. Özellikle şûrâ/meşveret; bir konuyu görüşmek, tartışmak gayesi ile yapılan "toplantı"yı ifade ettiği gibi, aynı zamanda bu toplantının yapıldığı "yer ve müessese" karşılığında da kullanılmaktadır. Şûrâ kelimesi ayrıca, "toplanıp istişâre eden, belirli özelliklere sahip kişilerden oluşan seçkin topluluk" anlamı da taşıyabilmektedir.

İslam yönetim anlayışının temellerinden biri olarak şûra ilkesi, İslam bilginlerince, aklî ve dinî temellere dayandırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Hükmü, kitap, sünnet ve icmâ ile sabittir[11]. Şûrâ, Kur'an-ı Kerim'de genel ilke halinde yer almaktadır. Bunun somut hukuk normuna dönüştürülmesi başta sünnet olmak üzere diğer kaynaklar ışığında İslam hukukçularının içtihat faaliyetlerine[12], aynı şekilde, uygulamanın seyri de, genel esaslar çerçevesinde; zaman, mekan ve şartlara bırakılmıştır[13].

Hangi konuların şûrâ, ya da meşveret kapsamına gireceği hakkında İslam bilginleri fikir birliği içinde değildir. Ancak bütün İslam alimlerinin üzerinde birleştikleri nokta; hakkında Kur'an ve sünnette nas bulunan bir konuda gerek içtihada ve gerekse şûrâya yer olmadığıdır[14]. Ulemânın çoğunluğunun görüşüne göre, istişâre konuları farklı fikirlerin ileri sürülebileceği alanlardır. Bu konuların da çoğunlukta olduğu ifade edilmiş, dinî konular yanında, sosyal, ekonomik, siyasî, idarî, askerî, meselelerin de şûrâ meclisinin gündemini oluşturabileceği beyan edilmiştir[15].

---

[10] Butrus el-Bustânî, *Muhîtu'l-Muhît*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1979, s. 487-488; Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, C. 3, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1986, s. 867; Âbidin Sönmez, *Şûrâ ve Rasûlullah'ın Müşâveresi*, İstanbul 1984, s. 17-18; Tevfik eş-Şâvî, *Fıkhu'ş-Şûrâ ve'l-İstişâre*, Mansûra 1992, s. 101-102; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C. I, İstanbul 1991, s. 101; Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, İstanbul 1998, s. 95.

[11] Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî, Hasâisu'ş-Şûrâ ve Mukavvimâtuhâ, *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sânî, Müesesesetü Âli'l-Beyt, Amman 1989, s. 482.

[12] M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul 2005, s. 34; Zekiyüddîn Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1990 s. 56-57.

[13] Sönmez, s. 127.

[14] Muhammed Bâbillî, *eş-Şûrâ fi'l-İslâm: Tenâsuh ve Teâvun*, Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1996, s. 65-70; Sönmez, s. 120; Karaman, s. 101; Bûtî, s. 498 vd. Hakkında nas bulunan konulardaki istişârenin ise sadece yöntem ve usule ilişkin olabileceği belirtilmiştir.

[15] Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukkunda Ferd ve Devlet*, çev. Cemal Arzu, İstanbul 1969, s. 44; Şâvî, s. 101.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İslam alimleri şûrâ meclisi ile devlet başkanı arasındaki ilişkiye önem vermişler ve özellikle iki meseleyi gündeme getirmişlerdir: Devlet başkanı için şûrâ meclisine gitmenin hükmü ya da başka bir ifadeyle "müşâvere emrinin" niteliği ve şûrâ meclisi kararları karşısında devlet başkanının nasıl bir tavır takınması gerekeceği. Devlet başkanının önemli konularda şûrâ meclisi ile müşâverede bulunmasının; zorunluluğu (vücûb) mu, yoksa yapılması tavsiye edileni (nedb) mi ifade ettiği konusunda ulemâ ihtilaf etmiştir. Genel olarak, selef alimlerinin oluşturduğu azınlıkta kalan görüş; şûrâ'nın mendup (yapılması makbul), buna karşılık, özellikle yeni dönem bilginlerinin dâhil olduğu çoğunluk ise, şûrâ'nın vacip (zorunlu) olduğu görüşündedirler[16]. Hakkında kitap ve sünnette hüküm bulunmadığından içtihâdî bir mesele olarak ortaya çıkan şûrâ kararlarına karşı devlet başkanının takınacağı tutum hakkında da ulemâ ihtilafa düşmüştür. Bir grup, şûrâ kararlarının, sadece doğru bilginin elde edilmesine kaynaklık edebileceğini, devlet başkanının sonuç bakımından şûrâ kararlarına uymak zorunda olmadığını ileri sürer. Diğer grup, Hz. Peygamber ve Dört Halife'nin uygulamasına bakarak şûrâ kararlarının devlet başkanını bağlayıcı olduğunu ve şûrâ'da beliren çoğunluğun görüşüyle bağlı kalmak zorunda olduğunu söyler[17].

Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde, şûrâ ilkesinin hem hukukî hem fiilî yönden kabulü ve uygulanması kısmen kurumlaşma sürecini de beraberinde getirmiştir. Ancak bu süreç, Emeviler döneminde kesintiye uğramıştır. Emeviler ile birlikte saltanat yönetimine geçiş ve İslamî esaslar ile bağdaşamayan fiilî uygulamalar; özellikle, geliştirilmesi ve somutlaştırılması içtihat alanına bırakılan başta "şûrâ" olmak üzere kamu hukuku alanındaki önemli ilkelerin kurumlaşmasını da önlemiştir[18]. Bununla birlikte, Emeviler, sosyal ve dinî temellere dayanan şûrâ ilkesini tamamen de terketmediler. Sonuçta, Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemindeki uygulama özelliğini ve samimiyetini kaybetmiş olsa da, "istişare"nin devlet işlerinin görülmesinde bir "yöntem" olarak uygulandığı kurullar ortaya çıktı. Nitekim, zaman zaman toplanan ve bir kısmına valilerin başkanlık ettiği eyalet temsilcileri (vüfud) ile merkezdeki Büyük Divan, müstakil bir şûrâ kurumu olmaktan ziyade, belli ölçüde, "istişâre" ile devlet işlerini gören yapılar olarak görüldüler[19]. Zira, Abbasiler'deki "Büyük Divan" da, meşveret ile devlet işlerinin görüldüğü bir yapıydı. Bu kurullar, istişâre prensibinin uy-

---

16 Abdülkâdir Ebû Fâris, Hükmü'ş-Şûrâ ve Medâ İlzâmuhâ, *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sânî, Müesesesetü Âli'l-Beyt, Amman 1989, s. 729 vd.; Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990, s. 111dn. 125.

17 Geniş bilgi için bkz. Ebû Fâris, s. 770 vd.

18 Aydın, s. 132.

19 Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991, s. 98-99, 108.

gulanabildiği ölçüde "şûrâ meclisi" özelliği kazandılar.

Türklerin İslam dinini ve hukuk sistemini benimsemelerine paralel olarak meşveret, şûrâ ve istişâre kavramları da Türk siyaset ve hukuk düşüncesine taşınmış oldu. Ancak Türkler İslam öncesi dönemde de, sosyal ve siyasi hayatta danışma düşüncesi ve uygulamasına büyük önem vermekteydiler. Hunlardan itibaren hemen hemen her Türk devletinde, toy, kurultay, kengeş gibi çeşitli kavramlar adı altında; adı, yapısı, katılanları, yetki ve görüşme konuları farklı olabilen önemli devlet işlerinin görüldüğü yapılar yer almıştır[20]. Bir bütün olarak bakıldığında, Türk siyaset ve hukuk tarihinde, farklı sosyal, siyasal, hukuksal, ekonomik ve dinî faktörler "danışma" uygulamasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Yine, bu gibi faktörlerin etkisiyle, danışma, dönemlere göre değişebilen farklı anlam ve uygulama şekilleri kazanmıştır. İslam öncesi Türk hukukunda; toy, kurultay şeklinde görünerek karşımıza çıkan bu kavram, Türklerin İslamı kabulüyle, İslamiyetteki "istişâre, şûrâ" fikriyle uyuşmuş[21], Selçuklular ve Osmanlılarda "divan" şekline bürünmüş, XVII. yüzyılda Divan-ı Hümayun'un etkisinin azalmasıyla birlikte de "meşveret/şûrâ meclisi"ne dönüşmüştür. Tanzimat ile birlikte, yapılması düşünülen düzenlemeler için, "sürekli bir meclis" fikri benimsenmiş ve "meşveret" sürekli yasama meclisleri görünümünde kurumlaşmıştır. Tanzimat döneminde hız kazanan Batılılaşma düşüncesi meşrûtî yönetim tarzına zemin hazırlamış, geleneksel meşveret düşüncesi bu yönetim tarzına ulaşmada "fikrî meşrûiyet" kaynağını oluşturmuştur. Parlamenter sisteme geçişte aydınların hareket noktası, geleneksel anlam ve uygulamasından kısmen sapma da gösterse, yine meşveret fikri olmuştur. "Meşveret", bu uzun danışma uygulaması döneminde, özellikle Osmanlı Devleti'ndeki görünümüyle, yerleşik bir "kavram" ve "uygulama" adı olarak öne çıkmıştır.

III- Meşrûtiyet (Sınırlı Yönetim)'in Dayanakları

1876 Anayasası ile şekillenen Osmanlı Meşrûtiyeti, esas olarak, kanunlaştırma ve siyasal iktidarı kurumsal mekanizmalar ve etkili araçlarla sınırlandırmayı hedefleyen Batılı ve modern anayasacılık anlayışının bir sonucudur. Bununla birlikte, Osmanlı siyaset düşüncesine ve uygulamasına kaynaklık eden ve iktidarın statüsünün uzun dönem teâmülî esaslarla belirlendiği Türk ve İslam geleneğinde de mutlak ve keyfi iktidar benimsenme-

---

[20] Geniş bilgi için bkz. Ayhan Ceylan, *Türk Hukuk Tarihinde Meşveret Düşüncesi ve Uygulaması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tt 725, İstanbul 1998, s. 5 vd.

[21] Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 177.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

miştir. İslam öncesi Türklerde, hakanın iktidarı töre ve kurultay dolayısıyla meşrûtî bir tarz göstermektedir. Aynı şekilde, başlangıçtan itibaren nazarî dayanakları mevcut ve ilk dönemde uygulaması da görülmekle birlikte, iktidar yetkisinin çerçevesinin çizilmesi, kendi dinamiklerinden de kaynaklanan çeşitli nedenlerle[22], İslam yönetim geleneğinde uzun dönem kurumsal bir mekanizmaya bağlanamamıştır[23]. Osmanlılara geçen bu yapıda iktidarın denetimi, bir ölçüde ulemanın kontrolü ve meşveret usulüyle sağlanmaya çalışılmıştır. İktidarı sınırlandırıcak hukuksal bir kurum geliştirilemeyince, insiyatifin hükümdarın eline geçtiği ve ancak "fiilî, kendi kendini sınırlandırmanın (auto limitation) söz konusu olabildiği bir yapı ortaya çıkmıştır.

Padişahın şahsında şekillenen Osmanlı iktidar yapısının, devlet işlerinin istişâre ile görüldüğü bir şûrâ meclisi olan Divan-ı Hümayun'un varlığına bağlı olarak, esnetildiği ve sınırlandığı gözlemlenmektedir. Ancak bu sınırlılık, Divan-ı Hümayun'un varlığına ve iyi çalışan yapısına bağlı olmuştur. Bu organ, temsilî bir yapısı olmamasına rağmen, geniş ölçüde üyelerinin ehliyetli kişiler olmasına ve "bu seçkin topluluğun müşâvere ile almış olduğu karar"lara bağlı olarak, belli ölçüde de olsa iktidarın sınırlandırılmasını sağlamaktaydı. Ancak, Divan-ı Hümayun'un etkisizleşmesine paralel olarak bu işlevi de sona ermiş görünmektedir. Bu kurulun boşluğunu doldurmak üzere ortaya çıkan ve zamanla kurumsallaşarak önem kazanan Meşveret Meclisleri dolayısıyla da iktidarın kendi kendini sınırlaması söz konusudur. Ancak bu kez, iktidarın kendisini fiilen sınırlamasını gerektiren çok önemli şartlar ortaya çıkmıştır. Devlet, savaş yenilgilerinin ortaya çıkardığı sonuç karşısında paniklemiştir. Acil tedbirlerin gerekli olduğu böyle bir ortamda, atılacak adımlar tek başına olmamalı, sorumluluğu paylaşacak insanlar, kurumsal bir yapı bulunmalıdır. Bu organ, XVII. yüzyıl ortalarından itibaren önemli devlet işlerinin karşılıklı müzakere ile karara bağlandığı Meşveret Meclisi olmuştur[24]. Bu dönemde, ortaya çıkan olağanüstü şartların zorlaması yüzünden iktidarın meşveret kararları ile kendisini sınırlaması, "hukukî bir sınırlama"yı aratmayacak kadar etkin bir biçimde gerçekleşmiştir. III. Selim gibi padişahların kişiliklerinin de bu sınırlamada etkili olduğu görülmektedir.

Olağanüstü şartlar, Tanzimat öncesi ve sonrasında da devam etmiş; dönemin "anayasa hareketleri", iktidarı sınırlandıran "hukuksal belgeler"in

---

22 Bu nedenler için bkz. M. Âkif Aydın, "Anayasa", md., *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 154-155; Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul 1969, s. 47 vd.

23 Ayhan Ceylan, "İslam'da Siyasal İktidar (Velâyet-i Âmme)", *Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VII, S. 1-2, Erzincan 2003, s. 96 vd.

24 Ali Akyıldız, Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşımı ve Meşruiyet Zemini Olarak Meclis-i Meşveret, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004, s. 43-44.

ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, bir "Meşveret-i Âmme" kararıyla ortaya çıkan Sened-i İttifak, iktidarı hukuken sınırlayan bir belge olarak dikkat çekmiştir. Uzun süre, iktidarın fiilî olarak sınırlanmasına vesile olan meşveret, bu kez, "karşılıklı sözleşme" ile ortaya çıkan bir metinle, iktidarın, "hukukî" olarak da sınırlanmasına vesile olmuştur. Tanzimat Fermanı ile gelen yönetim anlayışı ve daimî istişâre organları olarak meclisler, iktidarın sınırlanmasında çok önemli işlev görürken, aynı zamanda parlamentoyu hazırlayacı rol oynamışlardır. Böylece meşveret, Osmanlı Devleti'nde, klasik dönemden Tanzimat'a geçiş sürecinde mutlak monarşiyi esneten ve meşrûtî monarşiyi hazırlayan bir müessese olarak göze çarparken; Tanzimat'tan Meşrûtiyet'e geçiş sürecinde de, parlamenter sisteme geçişte etkili olmuş bir yapı olarak öne çıkmaktadır.

IV- Meşrûtiyete Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi

1. Yeni Osmanlılar ve Meşveret

Kendilerini devletin çöküş sürecini durdurmakla görevli sayan Yeni Osmanlılar, dağılmaya yüz tutmuş İmparatorluğun ayakta kalabilmesini yönetimin ıslâhıyla mümkün görmüşlerdir. Ortak bir doktrine sahip olmasalar da, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu menfi durum, keyfi yönetime bağlanarak, bunu ortadan kaldıracak araçlar ve yöntemler geliştirilmeye çalışılmıştır. Çözüm, anayasaya bağlı, Meclise dayanan ve vüzeranın sorumluluğunu öngören meşrûtî/sınırlı bir yönetimin oluşturulmasıdır. Düşünce temeli ve örnek modeli Batıdan devşirilen temsilî nitelikteki anayasal parlamenter sistem, Yeni Osmanlılarca, siyasî düşünce ve geleneğin İslâmî kavramlar ve değerler çerçevesinde oluştuğu Osmanlı coğrafyasına taşınırken, meşveret/şûrâ, icmâ ve biat gibi İslamî kökenli geleneksel kavramlarla desteklenmeye ve meşrûlaştırılmaya çalışılmıştır [25]. Önde gelenlerini, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin oluşturduğu Yeni Osmanlılar, aralarında kısmen farklı yaklaşımlar olsa da, meşrûtiyet yönetimi ve meşveret tezinde ortak bir tutum takınmışlardır. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşunu beyan eden hatt-ı hümâyunda meşveret; kitap ve sünnete dayanan güzel bir Osmanlı uygulaması olarak tanımlanmaya çalışılırken, [26] Yeni Osmanlı hareketi ile birlikte artık meşveret, meşrûtî yönetime dayanak ve meşrûiyet sağlayan, fikrî mücadele aracı anahtar bir kavram haline dönüşmüştür.

Yeni Osmanlılar siyaset nazariyelerini oluştururken İslâmî ve Batılı kaynaklardan yararlanmışlar, İslam esaslarına bağlı kalarak Batı ile İslam

---

[25] Mardin, s. 95.

[26] *Takvim-i Vekayi*, 163, 11 Muharrem 1254; Ahmed Lütfî, *Tarih-i Lütfî*, C. V, İstanbul 1302, s. 110.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

arasında bir senteze ulaşmaya çalışmışlardır. Ancak, Yeni Osmanlıların etkilenerek aktardıkları Batılı düşünce ve kurumların, Osmanlı bünyesinde ve geleneğinde çoğu zaman tam karşılıkları yoktur. Yetiştikleri ve yaşadıkları ortama tamamen yabancı ve uzun yıllar hasmâne ilişkiler içerisinde bulunulan kültürel bir ortamdan iktibas edilen düşünce ve kurumların muhalefetle karşılanması kaçınılmazdır. Bu yüzden, Yeni Osmanlı Hareketinin yenilikleri kabul ettirmek istedikleri bir topluma, meşru gördükleri ve aşina oldukları kavramlarla hitap etmeleri mantıklı bir yol olarak gözükmektedir. Öte yandan, Yeni Osmanlıların siyaset düşüncelerinin anlaşılabilmesi, öncelikle bu kavramların manasının bilinmesiyle ve daha sonra da, kullandıkları klasik İslamî terminolojinin aslî anlamlarını koruyup korumadıklarıyla yakından ilgilidir[27].

Batıda gözlemlenen ve model alınmak istenen meşrûtî sistem ve temel kurumu olan parlamento, Yeni Osmanlılar tarafından geleneksel meşveret, şûrâ veya usûl-i meşveret gibi kavramlarla aynılaştırılarak veya irtibatlandırılarak sunulur. İslam meşvereti emretmektedir, geçmişte devlet işleri meşveret ile görülmüştür. Parlamento/meclis, yapısı içinde de devlet işleri meşveret/istişâre yöntemi ile görülecek, parlamento yapısı bu yöntemi kurumsallaştırmış (usûl-i meşveret) olacak, böylece devlet işleri tek veya azınlık bir grubun keyfi görüşlerine bırakılmayacak, iktidar da böylece sınırlandırılmış/meşrûtî olacaktır. Meclis yapısı Batıdan alınsa da, Yeni Osmanlılara göre zaten İslam meşveretle buna imkan vermektedir. Meşveret kavramına başvurulurken, geleneksel uygulamalara pek atıf yapmamayı tercih ederler. Çünkü örnek modelleri olan Batılı parlamentolara gelenekten karşılık bulmak pek mümkün gözükmemektedir. Yeni Osmanlılar meşverete başvururken asıl dayanaklarını, kavramın İslamın temel kaynaklarındaki "genel" düzenlenişi dolayısıyla, içtihada imkan veren yapısından alırlar. Böylece, kavram üzerinden oldukça geniş yorumlara başvururken, içeriğini siyaset düşüncelerine imkan veren bir şekle dönüştürecek meşrû imkanı da bulmuş olurlar. Meşveretin, iktidarı denetlemeye imkan verecek tarzda yorumlanması, meşveret erbabının gelenekteki seçkin ve uzman elit yerine millete ve temsilcilerine kadar genişletilmesi bu sayede mümkün olabilmiştir. Osmanlı belgelerinde, devlet adamları, gayrımüslim yabancı devlet elçileriyle yaptıkları müzâkereleri, "mükâleme", kendi aralarında devlet meselelerini görüşmeyi meşveret/müşâvere olarak nitelendirmek hususunda hassasiyet gösterirlerdi. Meşveretle işlerin görüleceği Meclis çatısı altında gayrımüslimlerin de bulunması meselesi tartışma konusu

[27] Mardin, s. 95-96.

olunca[28], Yeni Osmanlılar, geleneğe başvurmayıp, içtihâdî bir mesele olan konuyu, getirdikleri yorumlarla aşmayı bilmişlerdir[29].

2. 1876 Kanun-i Esâsîsi ve Meşveret

Meşveret ve şûrâ gibi kavramlarla aynılaştırılan ve meşrulaştırılan meşrûtî idare, bir anayasal metin olan Kanun-i Esasî ile düzenlenip şekilleneceğinden; "meşrûtiyet ve meşveret"i kabul edip etmemek, böyle bir yönetim tarzına geçit veren Kanun-i Esasî'yi kabul edip etmeme tartışmasına dönüşmüştür[30]. Meşveret, Kanun-i Esasî'yi meşrulaştırmadaki oynadığı rolle, bu anayasal metnin hazırlık aşamasından itibaren tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur.

Midhat Paşa'nın, anayasa ve meşrûtiyet lehinde eyleme dönüşen çabaları sonucunda[31], Abdülaziz tahttan indirilmiştir. Yeni padişahın isteği üzerine 8 Haziran 1876'da meşrûtiyet rejiminin gerekli olup olmadığının tartışılması amacıyla büyük bir meşveret meclisi kurulmasına karar verilmiştir. Böylece, Kanun-i Esasî ve dolayısıyla meşrûtiyet yönetiminin resmi bir toplantıda açıkça gündeme gelmesi ilk kez gerçekleşmektedir. Meşveret meclisi geleneğinde olduğu üzere toplantıya; idarî, askerî, ilmî ve siyasî otoritenin önde gelenleri davet edilmiş ve şeyhülislamın konağında bir araya gelinmiştir[32]. Meşveret meclisinde yapılan tartışmalar sonucu üç farklı görüş ortaya çıkmıştır: Kanun-i Esasî'nin bir an önce yapılması için girişimde bulunulmasını isteyenler, bu görüşe kesinlikle karşı çıkanlar ve karşı çıkmamakla birlikte sessiz kalmayı tercih edenler. Meclis, sonuç alınamadan dağılmıştır.

Şûrâ, 15 Temmuz'da Babıâli'de tekrar toplanmıştır. Mithat Paşa'nın; İslamiyetin meşveret usulüne aykırı olmadığı, aslında onu emrettiği yönündeki düşüncesi, kazasker rütbesine sahip olan ulemadan Seyfeddin Efendi tarafından desteklenmiştir. Ulemanın çoğunun üzerinde takıldığı nokta, oluşturulacak mecliste gayrımüslimlerin bulunup bulunamayacağıydı. Müzakereler de bu konu üzerinde tıkandı[33]. Yine bir sonuç alınamadı.

---

[28] Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Mustafa ez-Zuhaylî, İştirâku Gayrımüslimîn fi Müessesâti'ş-Şûrâ, *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sâlis, Müesesesetü Âli'l-Beyt, Amman 1989, s. 1117-1141.

[29] Yeni Osmanlılar ve meşveret düşüncesi için bkz. Namık Kemal, *Külliyât-ı Kemal, Birinci Tertip III, Makâlât-ı Siyâsiye ve Edebiye*, İstanbul 1327, s. 165-231; Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul 1994, s. 567 vd.; Birol Emil, "Ziya Paşa'da Meşveret Fikri", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler, İstanbul (6-9 Şubat 1978)*, İstanbul 1980, s. 161-178; Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 107-117.

[30] Kara, s. 183.

[31] Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-i Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, C. I, İstanbul 1985, s. 29.

[32] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 304.

[33] Berkes, s. 308.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu arada, padişah V. Murad'ın rahatsızlanarak görevi sürdüremeyecek duruma gelmesi iktidar üzerinde etkili devlet erkanını yeni arayışlara itti. Mithat Paşa ve sadrazam Rüştü Paşa veliahd Abdülhamid ile görüştü. Bu görüşmelerin sonucunda; meşrûtiyet ve usûl-i meşverete dayanan bir sistemi kabul edeceğini açıklayan Abdülhamid'in tahta geçmesi hususunda ikna olundu[34].

Tahta geçen yeni padişah, V. Murad zamanında yapılan girişimleri devam ettirerek, 26 Eylül'de büyük bir şûrâ toplanmasını istedi. Şûrâ'ya yaklaşık 200 kişi çağrıldı. Bunlar arasında; vekiller, ulema, mülkî ve askerî erkanın önde gelenleri bulunmaktaydı. Yapılan görüşmelerde, Mithat Paşa, yine Seyfeddin Efendi'nin yardımıyla ulemanın desteğini sağlamayı başardı. Seyfeddin Efendi, ayetler ve hadislerden örnekler vererek, meşveretin İslamî bir emir olduğunu söylemekteydi. Buna karşılık Fetva Emini Halil Efendi, bu söylenen kaynaklarda meşrûtiyet usulünün emredilmediğini belirterek; "hum" zamirinin kimleri kastettiğinin açıklanmasını istiyordu. "Hum" ile tartışmanın üzerinde odaklandığı nokta; meşverete delil gösterilen Âl-i İmran Suresi ayet 159'da yer alan: "Veşavir"hum" fi'l-emr" (İş hususunda onlarla müşavere et) ifadesindeki "hum" zamirinin karşılığı olan "onlar" içerisine gayrımüslimlerin girip girmediği idi. Yani sorun; meşveret yönetimi ve onun karşılığı olarak bir meclis oluşturulmasını aşmakta; meşveret edilecek kimseler arasında gayrımüslimlerin olup olmamasına ve dolayısıyla parlamentoda gayrımüslimlerin varlığı tartışmasına odaklanmıştı. Ancak bu kez Fetva Emini beklediği desteği bulamadı. Toplantıdan meşrutiyet ve meşveret lehine olumlu karar çıktı[35].

Tartışmaların yoğun olarak sürdüğü günlerde, Ticaret-i Bahriye Meclisi zabıt katibi Esad Efendi, "Hükümet-i Meşrûta" isminde[36], "meşrûtiyet rejimi" anlamına gelen ve halka; meşveretin, meşrûtiyet yönetiminin ve Kanun-i Esasî'nin hangi anlamlara geldiğini öğretmek amacıyla, soru-cevaplı diyalog üslubuyla bir kitapçık (risale) kaleme almıştı. Esad Efendi, ihtilâf konusu meselelere aklî ve şer'î deliller getirmeye çalışmaktaydı. Abdülhamid'in 26 Eylül'de topladığı Şûrâ'nın İslamî kaynaklara dayanan olumlu kararı, Esad Efendi'nin kamuoyunu Kanun-i Esasî'ye hazırlamak maksadıyla kaleme aldığı "Hükümet-i Meşruta" isimli kitapçığın oluşturduğu etki Abdülhamid'i de rahatlatmış ve 30 Eylül 1876 tarihli "irade" ile, anayasa metni için hazırlık çalışmaları yapacak bir "Meclis-i Mahsus" oluş-

---

34 Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, C. VI, S. 21, 1942, s. 51.

35 Berkes, s. 312, 313.

36 Kitapçık için bkz. Tunaya, "1876 Kanun-i Esasîsi", s. 34-35.

turulmuştur[37].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Jön Türkler ve Meşveret

II. Abdülhamid, 19 Mart 1877'de meclisi açış nutkunda; medeni devletler seviyesine ulaşılamamasını "hükümet-i istibdadiyye" yönetimine bağlamışken[38], çok geçmeden, meclisi tatil etmek ve meşrûtî rejime son vermek suretiyle, söylediklerinin tamamen tersi bir harekette bulunmaktaydı. Padişah tüm iktidar yetkilerinin elinde bulunduğu ve geleneksel İslamî anlayışla da uyuşmayan otokrasi rejimine kayınca meşruluğunu büyük ölçüde yitirdi[39]. Böylece, I. Meşrutiyet öncesi durum sanki tekrar etmiş oldu. Yönetimde müstebit (despot) bir iktidar bulunmaktadır. Ancak müstebit bu kez, hükümet ve elit azınlık değil, padişahtır. İstibdat yönetimi, I. Meşrûtiyet öncesinden daha güçlü ve etkili bir şekilde, kısa bir süre içinde kendisine karşı; Kanun-i Esasî, hürriyet, meşrûtiyet ve meşveret yönetimi talebiyle çıkan muhalif bir zümre ortaya ortaya çıkarmıştır.

1890 yılı ile beraber muhalefet kanadı sesini iyice yüksetmeye başladı. İktidarın artan baskısı muhalif kanadı sindirmek bir yana daha da güçlendirmekteydi. Dönem muhalefet hareketi, ilmiye sınıfı yanında, çok daha etkin bir şekilde, Yeni Osmanlıların devamı da sayılan Jön Türkler tarafından temsil edilmiştir. Bu grup, otuz yıl boyunca, ısrarla istibdat rejimine karşı çıkmış ve mücadele etmiştir.

Genel olarak, Yeni Osmanlılar hareketinin temel düşünceleri, Jön Türkler tarafından da paylaşılmaktadır. Jön Türkleri de yeni Osmanlılar gibi ortak bir doktrin etrafında toplamak zordur. Fakat Jön Türk hareketi, Yeni Osmanlılara göre fikir ve eylem bakımından daha kuvvetli olmuştur. Hedef, Abdülhamid'in şahsı ve kurduğu istibdat yönetimidir. I. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan istibdat yönetiminden, özellikle Abdülhamid sorumlu tutulmuştur. Padişahın tebaadan ayrı ve önemli bir İslam kamu hukuku ilkesi olan meşveretten uzak yaşadığı iddia edilmiştir [40]. Dönem itibariyle, istibdat, Abdülhamid ve onun saltanat yıllarını ifade eden yönetim tarzı yanında, meşveretin zıddı olarak; hiç kimseye danışmadan, meşru veya gayrımeşru istediğini yapmak olarak anlaşılmaktadır[41].

Jön Türkler, Kanun-i Esasî ve parlamento isteğinde ittifak halindedirler. İstibdat kaldırılacak ve böylece Kanun-i Esasî'ye bağlı hükümdar anlayışına

---

37 Tunaya, "1876 Kanun-i Esasîsi", s. 28.

38 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi*, İstanbul 1939, s. 10

39 Berkes, s. 421.

40 Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci "Jön Türk "Hareketinin Fikri Esasları", *Tahir Taner'e Armağan*, İstanbul 1956, s. 169.

41 Kara, s. 126.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ulaşılacaktır. Kanun-i Esasî ile gelecek olan meşrûtiyet, hem müslümanlığa hem de akla uygundur. Bu yolla ancak, devlet bir hükümdarın keyfî hareket ettiği yer olmaktan çıkacaktır. Meclis, halkın devlet işlerini denetlemesi ve devlet yönetimine katılması olarak algılanır. İmparatorluğu oluşturan bütün herkes, egemenliğe meclis aracılığıyla katılacaktır. Bunu meşveretin "tesis ve ihyası" olarak değerlendirirler. İslamiyetin gereği olan usul-i meşveret" yönetiminin kurulması gereklidir. İlerlemenin ve kurtuluşun başka bir çaresi yoktur. Çağdaş devletler, ileri gitmelerini parlamentolara borçludurlar. Meşveretin uygulaması da ancak bu yolla gerçekleşebilir[42].

Jön Türk hareketi, kuruluşundan bir süre sonra "İttihat ve Terakki" adı altında örgütlendi. 1895 yılında örgüt nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamnameye göre, mevcut iktidar, adalet, eşitlik, özgürlük gibi temel insan haklarını ihlal etmekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidara karşı müslüman ve gayrımüslim tebaayı uyarmak için kurulmuştu ve amacı; iktidarı, insan haklarının koruyucusu ve ilerlemenin kaynağı olan "meşveret" yönetimine geri döndürmekti[43]. Hareket, özellikle örgütlenme ile birlikte isteklerini ve mücadelesini yeni Osmanlılar gibi yurt dışında gazeteler aracılığıyla sürdürdü. Bu çerçevede, 1895'te Paris'te Ahmed Rıza tarafından Türkçe ve Fransızca, "Meşveret"; 1896'da Paris'te Mehmed Murad Bey (Mizancı Murad) tarafından "Mizan" ve 1902-1908 yılları arasında Paris ve Kahire'de yine Ahmed Rıza tarafından "Şûrâ-yı Ümmet" gazeteleri çıkarılmak suretiyle mücadeleye devam edildi. Genel olarak bu gazetelerde; Abdülhamid'i yıpratarak tahttan indirmek, İslamın emrettiği meşveret usulünden hareketle padişahın iktidarını meşveret ilkeleri çerçevesinde kısıtlamak, dolayısıyla, ülkeyi meşrutî yönetime kavuşturmak, sorumlu bir hükümet, meclisin kurulması ve Kanun-i Esasî'nin tekrar yürürlüğe konulması gibi fikirler ileri sürülmüştür[44]. Çıkarılan gazete başlıklarının, uğrunda mücadele ettikleri ve isteklerini yansıtan temel kavramlardan seçilmesi dikkat çekicidir.

Aralık 1907'de Paris'te, içerde ve gerekse dışarda faaliyette bulunan çeşitli dernekler genel bir kongre yaparak, ortak bir beyanname ile istibdat yönetiminin "derhal ve her ne vasıta ile olursa olsun" yıkılması ve "usul-i meşveret ve meşrûtiyetin tesisi" gerektiğini ilan ettiler. Bu kararlılık ve toplayekün iktidar üzerinde artan baskı bir süre sonra sonuç vermiş, Abdülhamid, Kanun-i Esasî'nin iadesiyle, meşrûtiyetin ilanına razı olmak zorunda kalmıştır. 23 Temmuz 1908'de meşrûtiyet ilan edilerek meclis toplantıya

---

[42] Tunaya, "Jön Türk", s. 175-177.

[43] Sina Akşin, "Jön Türkler", *TCTA*, C. III, İstanbul 1985, s. 833; İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili olarak bkz. Ahmed Ziya, *Meşrutiyet Uğrunda*, İstanbul 1327, s. 3 vd.

[44] M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1978, s. 273-284; Berkes, s. 386 vd.

çağrılmıştı[45].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4. Ulemâ ve Meşveret

II. Meşrûtiyet devrinin ortaya çıkışında, Jön Türklerin istibdat dönemi boyunca düşünce ve eyleme dönüşen mücadelelerinin belirleyici bir rol oynadığı açıktır. Bunun yanında, özellikle II. Abdülhamid döneminin son yıllarında ilmiye sınıfının fikirlerinin II. Meşrûtiyet devrinin ilanındaki katkıları dikkat çekicidir. Bu aydın-ilmiye sınıfı birlikteliği görüntüsü bilinçli bir işbirliği olarak görülmez. Bu daha çok, farklı nedenlerle, mücadele edilen hedefin aynı olmasından kaynaklanan bir birlik görüntüsüdür.

Ulemayı, Jön Türklerle birlikte Abdülhamid ve istibdat yönetimine karşı fikrî yönden de olsa mücadeleye sevkeden çeşitli etkenler bulunmaktaydı. Her şeyden önce ulemanın toplumsal etkinliğini de artıran ve eskiden beri var olan iktidar üzerindeki bir tür denetleme görevinin bu dönem de sürdüğü görülmektedir. Bu denetleyicilik, özellikle istibdat devri ile birlikte; Abdülhamid'in ulemaya olan güvensizliği ve baskılardan dinî alanın da etkilenmesi sonucu, halife ve yönetiminin meşruiyetini tartışma konusu yapmak suretiyle artık bir muhalefet hareketine dönüşmüştür. Öte yandan bu dönem, Jön Türkler, gerek bir muhalefet düşüncesinin kaynağı ve aracı olması, gerekse halka nüfuz etmek, meşruiyet kazanmak ve ulemayı yanlarına çekecek "sosyal pekiştirici" olması dolayısıyla İslamı kullanmak istemişlerdir. Aynı şekilde, Abdülhamid de, içte ve dışta bir birlik sağlayıcı olarak İslamı öne çıkarmıştır. İki tarafın da dinî söylemi öne çıkarmaları, İslamın sosyal ve siyasal boyutunun yükselmesine, kuvvetlenmesine neden olmuştur. Bu alan daha çok ilmiye sınıfının söz sahibi olduğu bir alan olunca, fikirlerini belirtmişler ve haliyle toplumsal ve siyasal tartışmalara girmişler, halkla "yüz yüze" iletişimin verdiği avantajı da kullanarak, bu dönemde ön plana çıkmışlardır[46].

Diğer taraftan, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren yenileşme taraftarı aydınlarla tanışan ve onlardan etkilenen bazı ulema, bu hareketlere fikren destek vermiştir. Jön Türkler de, siyasal tezlerini ileri sürerken, Avrupa kaynaklı fikirlerine yerli destek sağlamada ulemanın geleneksel düşünce kaynaklarından ve yorumlarından yararlanmışlardır. Jön Jürkler, meclis fikrine ve uygulamasına ulaşırken, Avrapalı örnekleri temel alıp, zorunlu olarak yerli dayanaklara başvururlarken; ilmiye sınıfı doğrudan geleneksel İslamî düşünce ve uygulamayı kendisine örnek almış, bunları yorumlayarak dönem şartlarına uyarlamıştır. Bu çerçevede, meşveret, iddialarını dile getirirken atıfta bulundukları en önemli kavramlardan birisi olmuştur.

---

[45] Recai G. Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anahatları*, İstanbul 1978, s. 239-241 dn. 13.

[46] Kara, s. 20 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dönem boyunca ilmiye sınıfı tarafından devlet yönetimi ile ilgili görüş belirtme geleneğine uygun olarak; istibdat yönetimini eleştiren ve buna karşılık meşvereti esas alan meşrûtiyet rejimi lehinde pek çok risale kaleme alınmıştır. Bunlardan birisi, 4 Aralık 1896'da Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye Başkanvekili Muhiddin Efendi tarafından yazılan ve Abdülhamid'i hedef alan, ancak ona sunulup sunulmadığı belli olmayan meşrûtiyet lehindeki risaledir. Eser, bu dönemdeki ulemanın ve geleneksel muhalefet çizgisinin genel karakteristiğini yansıtması açısından dikkate değer fikirler içermektedir. Muhiddin Efendi; Paris'e gittiğini ve orada Jön Türkler ile uzun uzadıya görüşerek fikirlerini öğrendiğini, maksatlarının meclis-i meşveret ve hürriyet olduğunu anladığını ve bu isteklerin geleneksel anlayışa uygun düştüğünü söyler. Ulemanın, anayasanın ilanında önayak olduğunu, meşveret ve müzakere usulüne de karşı çıkmadığını belirtir. Abdülhamid'i, din adamlarını meşrûtiyete karşıymış gibi gösterdiği için suçlar[47]. Risalede, hükümdarların zulüm ve istibdata sapabilecekleri belirtilerek, usul-i meşveret fikri ile meclis ve meşrûtiyet uygulaması savunulmaktadır.

İlmiye sınıfı risaleler yanında, süreli yayınlar ve kürsülerde vaazlar yoluyla da düşüncelerini dile getirmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, I. Meşrûtiyet döneminde olduğu gibi bu dönemde de, şartlar ve ihtiyaçlara uygun olarak bazı kelime ve kavramlar, aslî kullanımları dışına çekilerek anlam kaymasına ve sapmasına uğramışlardır. Bu çerçevede, dönem uleması tarafından; "biat", "ehl-i hal ve'l-akd", "meşveret" ve "şûrâ" gibi bazı kavramlar aracılığıyla "meclis" uygulamasına ulaşılırken, kavramların içinin siyasi düşüncelerle doldurulduğu görülür[48]. Nitekim Manastırlı İsmail Hakkı: *"...Meşveretle iş görün. Kuvvetli bir heyet ortaya koyun. Halifeleri bile öyle kendi keyfine bırakmayın. Hiç koca millet bir kişinin "rey-i hod"ına (kendi rey'ine) bırakılır mı?...Bu heyete ehl-i hal ve'l-akd"...Yani meclis-i mebusan..."*[49] denir derken böyle bir örneği ortaya koymaktadır. Bu ifadeler içinde öne çıkan özellik, "meşveret heyeti" olarak, vurgulu bir şekilde, halk tarafından seçilen "meclis-i mebusan"ın gösterilmesidir. Bu, geleneksel meşveret heyetlerini oluşturan "atanmış seçkin topluluk" anlayışının, yerini, I. Meşrûtiyet öncesinden daha baskın ve belirgin şekilde "temsilî" üye anlayışına bıraktığını göstermesi açısından önemli olduğu gibi; toplumsal düzeyde tabanın

---

47 Yücel Özkaya, "Tanzimatın Siyasi Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkanvekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31Ekim-3 Kasım 1989 Ankara)*, Ankara 1994, s. 305-314; Hayri Mutluçağ, "Abdülhamid'e Unutamayacağı Dersi Veren Bir Yiğit Hoca", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 1, Ekim 1967, s. 12 vd.

48 Kara, s. 39.

49 Manastırlı İsmail Hakkı, "Mevaiz", *SM*, I/15, 1324, s. 240.

hareketliliğini yansıtan böyle bir ifadenin ulemadan bir kişi tarafından dile getirilmesi ayrıca dikkat çekicidir.

II. Meşrûtiyet tartışmaları çerçevesinde, gayrımüslimlerle meşveret meselesi, yani oluşacak bir mecliste onların da bulunup bulunmayacağı meselesi tekrar gündeme gelmiştir. Bu mesele, Yeni Osmanlılardan beri meşrûtî yönetime karşı olanların en çok değindikleri eleştiri alanı olarak görülür. İçtihat alanına bırakılan bu konuda, verilen cevapların ve ileri sürülen iddiaların meşverete yüklenen siyasi anlamlar çerçevesinde değerlendirilmesi doğru olur. Lehe sürülen gerekçeler aşağı yukarı bu dönemde de aynıdır: Onlarla dini hükümlerin değil, ülkenin bayındırlığı gibi dünya işlerinin müzakere edilecek olması[50], içerisinde bulunulan "zaruret hali", gayrımüslimlere diğer alanda tanınan duruma bakılarak; "vatan ve memlekete aid ıslâhât ve terakkiyât envaında mesâlih-i dünyeviyenin hemen kâffesinde alakadar bulunmaları hasebiyle gayrımüslimlerin de meşverete idhal olunmaları"nda[51] ve seçim sonucu oluşacak mecliste denetim yapmalarında sakınca görülmez[52].

5. 1909 Kanun-i Esasîsi ve Meşveret

Dışarda Jön Türklerin, merkezde ise ulemanın fikir ve eylem mücadelesi sonucu 23 Temmuz 1908'de Kanun-i Esasî'nin yeniden yürürlüğe konduğu belirtilerek, meclis toplantıya çağrılırken, II. Meşrûtiyet de resmen ilan edilmiş olmaktaydı. Ancak, sistemin işleyebilmesi için anayasaya göre yasama organının oluşturulması gerekmekteydi.

1908 dönemi ile birlikte istibdat yönetimine son verilip meşrûtiyet ilan edilince, İslamiyet, ulema ve aydınlar tarafından bir muhalefet kaynağı ve aracı olmaktan çıkarılıp, meşrûtiyet rejimini meşrulaştıran bir karaktere dönüştürülmüştür[53]. Meşrûtiyet rejimi tekrar ortaya çıkarken, fikrî dayanak ve meşrulaştırma görevi yapan meşveret, sistemdeki dönüşümü sağlamada da belirleyici rol oynamıştır. Meclis yapısı ile ilgili teklifler yanında, yetkileri ile ilgili olarak da çeşitli görüşler ve teklifler ortaya konmaktadır. Bu çerçevede öne sürülen tekliflerden biri, meclisin yetkileri konusunda beklentileri yansıtması yanında, parlamenter sistemin de bazı özelliklerini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Bir dergi makalesine yansıyan şekliyle: "*...Meclis-i meşveretimiz kanun yapmak, vükelayı mesul tutmak kadar bir iktidarı haiz olmaz, âciz bir meclis-i istişâre halinde kalırsa cümlenin ümid ettiği ıslâhât ve terakkiyât*

---

[50] Abdüllatif (Harputî), "Meşrutiyet, Meşveret", *BH*, I/5, 1324, s. 83-84.

[51] Manastırlı İsmail Hakkı: "Usul-i Meşrutiyete Karşı Husema-yı Milletin İtirazatına Müdafaa-i Muhikka", *SM*, I/14, 1324, s. 210. Muhiddin Efendi'nin konu ile ilgili görüşleri için bkz. Özkaya, "Meşrutiyete Etkiler", s. 318.

[52] Mehmed Sahib, "Beyanname", *SM*, II/51, 1325, s. 387.

[53] Berkes, s. 421; Kara, s. 37.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nasıl vücuda gelir?" sorusu sorulmakta ve padişahın *"bu lüzumu takdir buyurarak iktidar-ı meclisin tevsîine muvafakat"* etmesi ve *"meşvereti bütün icabatıyla kabul"* ederek yürürlüğe koyması istenmektedir[54].

Meşrutiyet dönemi ile birlikte, yoğun bir şekilde; padişah iktidarının kısıtlanması, kabine sisteminin kabul edilmesi, meclis denetimi ve özellikle yasama gücünün genişletilmesi gibi konular tartışılmaya başlanmış ve anayasa değişikliklerinde bu konuların dikkate alınması istenmiştir. Nitekim, II. Meşrutiyet ile birlikte, hükümdar-meclis arasındaki geleneksel uygulama tamamen değişmiştir. Klasik Osmanlı meşveret uygulaması, bu iki kurumun ilişkilerinde, son kararın padişahta olduğu bir yapı üzerine kurulmuştu. Gerçi, meşveret meclislerinde alınan kararlara padişahlar büyük önem vermişler, hatta hemen hemen bunları onaylamışlardı. Ancak, bu fiilî uygulama şekli padişahın takdiri ile gerçekleşmekte olup, hukuken nihâî karar organı yine padişahtı. Kanun-i Esasî değişiklikleriyle yeniden şekillenen II. Meşrûtiyet döneminde ise, nihâî karar organı artık meclis olmuştur. Hükümdar, Meclis-i Umûmî tarafından üçte iki çoğunlukla alınan bir kararı onaylamak zorundadır. Kendisine ancak talikî veto yetkisi verilmiştir (m.54)

Yeni sistem, Batı kaynaklı klasik parlamenter sistemin tipik özelliklerini taşımaktaydı. Kuvvetler ayrılığı ilkesi yeni anayasada belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştı. Ancak, yeni yapının en temel kurumu olan meclis, hala "Meclis-i Meşveret-i Osmaniyan"[55] olarak nitelendirilebilmekteydi. Bu, sistemin fikrî dayanağı ve meşruiyet kaynağı olan meşveretin, yeni sistemin kurumları açısından da etkinliğini ve belirleyiciliğini koruduğuna işaretti. Padişah-meclis ilişkisinde, karar organını meclis olarak tayin eden yeni yapı; şûrâ/meşveret esasları açısından sakıncalı bir durum taşımamaktaydı. Zira, bu ilişkiler içtihatla ilgili olarak, zaten, kesin bir şekle bağlanmamıştı, zaman ve zemine göre değişebilirdi. Bu çerçevede, iki organ arasındaki karar insiyatifi de zamanla değişebilir, yetki mecliste olabilirdi.

Bu dönemde öne çıkan, halkın yönetime katılması yani "hakimiyet-i milliye" anlayışını da meşrulaştıran, aranan formül bulunmuştu: Meşveret anlayışına uygun olarak devlet işleri halkın seçmiş olduğu temsilciler aracılığıyla meclis/parlamento çatısı altında görüşülüp kararlaştırılacak, böylece iktidar sınırlandırılmakla meşrûtiyet rejimi de uygulanmış olacaktı. Doğal olarak, formülün hareket noktası olan meşveret kavramının içeriği, bu dönüşümü sağlarken, eskiden olduğu gibi siyasi taleplere uygun anlamlarla doldurulacaktı.

---

[54] "Temenniyat", *İttihad-ı İslam Mecmuası*, S. 4, 1324, s. 1.

[55] Ahmed Mahir, *İslamiyet*, Meşveret, İstanbul 1328, s. 42.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sonuç

Hukuk telakkisi yanında, Osmanlı Devleti'ni meşrûtî kılan belki de en önemli unsur meşveret/şûrâ uygulamasıydı. Bu çerçevede, Divan-ı Hümayun, Meclis-i Meşveret ve Tanzimat döneminde sürekli bir yapıya kavuşan meclisler dikkat çekmektedir. Tanzimat döneminde yasama nitelikleriyle öne çıkan bu dâimî meclisler, belli ölçüde meşrûtiyeti hazırlayıcı rol oynamışlardır. Ancak, Osmanlı meşrûtiyeti, temelde modern anayasacılık düşüncesinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Anayasa ve parlamentoya dayanan meşrûtî sistem, Osmanlıya aktarılırken geleneksel meşveret kavramı, Batılı parlamento yapısını meşrulaştırıcı fikrî bir dayanak olarak kullanılmıştır. Zira, meşrûtiyetin temel kurumu olan parlamento, geleneksel meşveret uygulaması yerine, Batılı temsilî yapı model alınarak Osmanlı topraklarına taşınmıştı. İslamî bir kavram olan meşveretin içtihat alanına bırakılan genel bir ilke olarak düzenlenişi de aydınlara ve ulemaya bu iktibasta meşrulaştırıcı fırsatı vermekteydi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Son Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasal Akültürasyon

Bedri Gencer (*)

Giriş

2008 yılında ilanının yüzüncü yıldönümü münasebetiyle çeşitli yönleriyle II. Meşrutiyet'i konu alan bilimsel faaliyetlerde artış görüldü. Gerçekten de Türkiye'de Cumhuriyet dönemine yakınlığı ve irtibatı bakımından genel olarak II. Meşrutiyet dönemine ilginin daha çok olduğu söylenebilir. Ancak yeni bir rejim olarak meşrutiyetle hesaplaşma sancıları asıl birincisine giden süreçte yaşanmıştı. II. Meşrutiyet öncesi, daha ziyade 1878'de Sultan II. Abdülhamid tarafından askıya alınan Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe koyulması için verilen yoğun siyasî mücadeleyle geçti. Bu yüzden bu dönemde siyasallaşmanın doğal sonucu olarak entelektüel seviye de irtifa kaybetti. Kendilerini Yeni Osmanlılar'ın takipçileri olarak gören Genç Türkler ve genel olarak II. Meşrutiyet dönemi aydınları, meşrutiyetin gerekçelendirilmesi girişiminde seleflerinin gösterdiği performansın gerisinde kaldı. Bu bakımdan maksadımız, anayasa ve bizzat döneme adını veren meşrutiyet kavramlarının Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl geldiğini ve son Osmanlı aydınları tarafından nasıl algılandığını aydınlatmak suretiyle II. Meşrutiyet'e de ışık tutmaktır.

Makalemizin başlığındaki "anayasal akültürasyon" deyimi, son Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı bir kavram ve rejim olarak anayasa ve anayasalcılığın yol açtığı kültürel değişmeyi ifade ediyor. "Kültür edinimi" anlamında akültürasyon, sosyolojide, sosyal değişme sürecinin önemli bir dinamiği olarak farklı kültürlerin temas ve etkileşimini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Bu, farklı kültürel kalıplara sahip grupların birinci elden, sürekli bir ilişkiye geçmeleriyle ortaya çıkan, her birinin orijinal kül-

(*) Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tür kalıplarındaki temel değişimleri ifade eder. Tarih boyunca savaşlar, göç, ticaret, turizm gibi çeşitli yollarla gerçekleşen kültürel yayılım ve etkileşimin dinamikleri ve derecesi hakkında uzmanlar, birtakım ölçütler geliştirmişlerdir (Moore 1963: 86). "Çevresel meydan-okuma" teorisiyle açıklanan, akültürasyon sürecinin en yaygın görüldüğü alan, aktarılması en kolay teknolojik-maddî kültürdür. Ancak esas açıklama zorluğu, sosyal organizasyon, hayat tarzları, hukukî düsturlar ve hatta dinî inanç sistemleri gibi maddî olmayan kültürel sistemlerin intikalinde görülmektedir. Bu zorluk, çalışmazın konusunu oluşturan, anayasa ve anayasalcılığın Osmanlı ülkesine uyarlanmasında açıkça görülür.

Gelenekselden Moderne Anayasa

XIX. asır Osmanlı ve İslam aydınlarının hakkındaki tavırlarını anlamak için Batıda "anayasa"nın anlamının nasıl değiştiğine bakmak gerekir. Terimin türediği Latince constitutio'nun orijinal anlamının ve Osmanlıca teşkilat-ı esâsiye deyimlerinin de belirttiği gibi, anayasa kavramında "kuruluş" esprisi yatar. Bu, en net, geleneksel dünya görüşüne özgü beden tasavvurunda görülür. Geleneksel dünya görüşüne göre ülke, insan gibi bir organizmadır. Örneğin Rousseau (1967: 93)'ya göre beşerî ve siyasî bedenin her ikisi de az-çok sağlam ve kendilerini kısa veya uzun vadede koruyabilecek bir anayasa/ana yapıya sahiptirler; insanın anayasası tabiat, hükümetinkini ise sanat eseridir.

Bizim tespitimize göre geleneksel dünyada kurucu/yazısız anayasanın iki boyutu vardır (Gencer 2009). Birincisi, geniş anlamda insanların haklarını korumak için gelen (özel) hukuk, bizzat bir ülkenin anayasası olarak kabul edilmiştir (La Torre 2007). Dar anlamda ise İmam Gazalî tarafından "şeriatın maksatları" olarak tanımlanan "din, can, akıl, nesil ve mal" emniyetini kapsayan "temel hak", bir ülkenin yazısız anayasasını oluşturur ki biz bunu "sivil amentü" olarak nitelendirdik. Kânunun (law), yazısız, ilahî kökenli hakkı (right) tasvir edici olması gibi, Magna Carta gibi yazılı anayasa olarak görülebilecek hatlar (charter) da yazıya gelmeyen "temel hak" olarak anayasanın tasvir edicisidir.

Modern, dar anlamda "hükümet formülü"nden daha geniş anlamda bir ülkenin düzenini ifade eden Osmanlı'da kânun-ı kadîm, İngiltere'de ancient constitution, kurucu/yazısız anayasanın ikinci boyutunu oluşturur. Burke (1955: 35-9, 103)'ye göre İngiltere'deki kadim anayasa, yapısı kadar tarihî gelişimi itibariyle de tabiat metodunun ülke düzenindeki örneğini oluşturuyordu. Bu kadim anayasa, insanların hayatlarına benzer bir hayata, tabiat modeline uygun organik bir bünyeye sahipti; ne onda korunan şeyler

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tamamıyla eski, ne de değiştirilen şeyler tamamıyla yeniydi.

Diğer taraftan Kıta Avrupa'sı dışında İngiliz ve Amerikan tarihî deneyimlerine göre de kurucu anayasanın iki farklı anlam kazandığı görülür. İngiltere'nin dünyanın ilk yazısız, Amerika'nın ise ilk yazılı anayasaya sahip olması, bu farkın en somut göstergesidir. Kısaca İngiltere'de yazısız anayasa, organik kurucu, Amerika'da ise yazılı anayasa, mekanik veya yeniden kurucu bir anlam taşır. İngiliz veya Fransız anayasaları, Amerikan Anayasasının yeni bir ülke kurmuş olduğu tarzda İngiltere veya Fransa'yı kurmuş değildir (Casper 1989: 317). Mekanik yazılı anayasa, Kıta Avrupa'sında Kartezyen, kurucu aklın ürünü tüzel kişi olarak devlete ait pozitif hukuk ve yasama fikrine bağlı olarak gelişmişti. En somut Amerikan anayasasındaki "fren ve denge mekanizması"nda görüldüğü gibi Newtonyen mekanistik evren tasavvurundan (Robinson 1957) esinlenen modern, yazılı anayasa, modernizm denen Kartezyen, yeniden dünyayı kurma projesinin temeli oldu. Carl J. Friedrich (1964), Yahudi-Hıristiyan aşkın adalet mefhumunun modern anayasalcılığın tarihî temelini oluşturduğunu belirtir.

Roma Hukukunun egemenliği altındaki Kıta Avrupa'sında birçok ülkede XVI. ve XVII. yüzyıllarda hukukun tedvinine girişildi. Fakat tüm hukuk alanının aklî olarak düzenlenmiş ifadesi anlamında tedvin, ancak XVIII. asırda Aydınlanma dönemi tabiî hukukçularının eserinden sonra mümkün oldu. Örneğin bu asırda İngiltere'de "hükümdarın kânun şeklinde iradesi" şeklinde pozitif bir hukuk anlayışı geliştiren ütilitaryanizmin babası Jeremy Bentham, örf ve adetlerin tedvini yoluyla yasamayı savunduğu risalesiyle etkili oldu. Tabiî hukukçuların eserinin sonuçları, Avrupa'da özellikle XVII. ve XIX. yüzyıl başı düsturlarında görüldü; Napoleon'un Medenî Düstur (Code Civil)'u ile bu trend, zirveye çıktı (Robinson 2000: 249-67). Böylece yaygın tedvin ve yazılı anayasalarla Kıta Avrupa'sında Roma hukuku bir nizamî hukuk (statutory law) olarak gelişirken, İngiltere'de geçerli içtihada dayalı müşterek hukuk, özel hukuk alanında tedvine verdiği halde yazılı bir anayasaya izin vermedi. Zira soyut insan aklıyla yeni bir dünyanın kurulması gibi yeni bir anayasanın yapılması, modern insanın hüsnü kuruntusuydu. Fransız muhafazakârlığının babası Joseph de Maistre ve medeniyet tarihçisi Jacob Buckhardt'a göre "büyük modern safsatalardan biri, bir anayasanın yapılabileceği" iddiasıdır (Scruton 2001: 38, 196).

İktidar mücadelesiyle geçen Batı tarihinde "ilkesel/kurucu" yanında bir de "araçsal/sınırlandırıcı" anayasa anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayışa göre bir anayasanın gayesi, hükümet iktidarına kayıtlayarak vatandaşların haklarını garantiye almaktır (Sartori 1962). Analiz kolaylığı açısından birincisi, yasaların uymak zorunda oldukları bir "üst yasa" anlamına gelen

"ilkesel/kurucu", ikincisi, "hükümet formülü" olarak işlev gören "araçsal/sınırlandırıcı" olarak iki tür anayasadan bahsedebiliriz.

Tarihî-sosyolojik perspektiften bakıldığında anayasanın bu araçsal anlamının Fransa'nın temsil ettiği Kıta Avrupa'sının deneyiminden kaynaklandığı görülür. Avrupa'da ortaçağlardan itibaren papalık, monarşi ve derebeylik arasındaki iktidar mücadelesi, geleneksel dünyaya, örneğin İngiltere'ye yabancı bir demokrasi/anayasalcılık dikotomisine yol açmıştır. Avrupa'da önce kralların, sonra da tüzel kişilik atfedilen devletin mutlak iktidarının sınırlandırılması amacıyla anayasalcılık formüle edilmiş, erken modern Avrupa'da Kant gibi filozoflar demokrasiyi de iktidarın sınırlandırıldığı hukuk düzeni içinde konumlandırmışlardır (Elster 1993: 131-152). Ancak iktidarın anayasayla sınırlandırılması girişiminin başarısızlığa uğraması, burjuva ve kitle demokrasisi yoluyla yönetilenlerin iktidarını arttırma arayışına yol açmıştır. Sonuçta çoğunluğun yönetimi olarak demokrasi ile anayasalcılık, negatif ve pozitif iki hürriyet kavramına tekabül eden zıt siyasî modeller haline gelmiştir.

Modern Anayasanın Gelişi

Batı'da anayasanın anlamının değişmesi, Batı ile sınırlı kalmayacak, değişen, gücüyle başkalarını da değişime zorlayacaktı. Zira askerî, teknolojik, siyasî ve ekonomik açıdan sert güç olarak hegemonya, ancak yumuşak güç denebilecek kültürel liderlikle tamamlandığında tam etkisini gösterir. Dünyada ekonomik, teknolojik, askerî ve siyasî açıdan hâkim konuma geçen, maddî liderliği kazanan, manevî liderliği de kazanarak uluslar arasında bağlayıcı değer, norm ve kurumları belirleme gücünü elde eder. Böylece aslında Batı'ya özgü değer, norm ve kurumlar "evrensel" katına yükseltilerek maddî güç, manevî güç, yani, "buyurma gücü, buyurma hakkı"yla tamamlanır. Batılı olanın diğer uluslarca da evrensel model olarak benimsenmesiyle Batı'nın gücü, meşru ve sürekli hale gelir.

Egemen, böylece diğer ulusları kendi evrensel kılıklı modelini benimseme yönünde sistematik bir değişime zorlar. Ikenberry (1990: 289) gibi yazarlar, bu süreci uluslararası sosyalleşme olarak adlandırır. Bu, "ulusal liderlerin egemen tarafından benimsenen norm ve değer yönelişlerini içselleştirme ve böylece egemen ve onun liderlik pozisyonunu kabul eden diğer uluslar tarafından oluşturulan camianın üyesi olma süreci" olarak kavramsallaştırılmaktadır. Uluslararası sosyalleştirmenin geleneksel hedefi "Hıristiyanlaştırma"nın yerini "medenileştirme" almıştı. Medenî milletler katına yükselmek için benimsenmesi kaçınılmaz özgürlük ve anayasalcılık gibi "evrensel" değer, norm ve kurumlar vardı. M. Koskenniemi (2001), XIX.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

asırda Batılı-olmayan ulusları medenileştirmek için icat edilen uluslararası hukukun ideolojik işlevini tespit etmiştir.

Böylece "doğru model" olarak hâkim kılınan Batılı fikir ve kurumlar karşısında yerli fikir ve kurumlar, bir anda hükümsüz hale getirildi. Örneğin XIX. asırda doğrudan veya dolaylı olarak Doğulu ülkelere dayatılan anayasal reform projeleri, daha önce bu ülkelerin bir anayasa ve anayasal düzenden mahrum olduklarını iham ediyordu. Oysa Ali Süavi (1868b)'nin de vurguladığı gibi, dünyada küçük veya büyük, kendine özgü bir anayasa ve düzeni olmayan bir ülke yoktu. Ancak Batının dolaylı ve doğrudan etkisinin yerleşik rejimlerini aşındırması, bu ülkeleri Batılı rejimi taklide mecbur hale gelmişti. Dolaylı: Batının etkisi, Doğulu ülkelerin özgül bir iktidarı kontrol mekanizmasına sahip geleneksel siyasî düzenlerini bozarak ceberuta yol açmıştı. David Urquhart, Kırım Savaşı'nın ardından Batı'nın dayattığı reformlar yüzünden eski düzenini kaybeden Türklerin kânunsuzluğun ıstırabını çektiğini söyler (Çelik 1994: 126, 580-1). Bu durumda iktidarın kontrolü için yeni, Batı-tarzı bir anayasal rejime geçmek kaçınılmaz olmuştu. Aynı zamanda Batılı ülkeler, kendi hâkimiyetlerini pekiştirmek için bu ülkeleri doğrudan anayasal rejime geçmeye zorlamışlardır.

Japonya'dan, Çine, Kore'den Osmanlı'ya Batıyla karşılaşan belli başlı bütün Doğulu ülkeler, Batıya pasif bir retçi tavır yerine aktif bir uzlaşmacı tavır göstermişler, modern anayasa kavramı ile hesaplaşma yoluyla yaşayabilir bir anayasal düzeni hayata geçirmenin yollarını araştırmışlardır (Chaihark 2000). Bu ülkelerde anayasal akültürasyon, belli aşamalardan geçmiştir. Batının zorlamasıyla Doğulu ülkeler, tedricen şekilden öze giden bir anayasal değişiklik yaşamışlardır. Son Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'nın etkisiyle ilan edilse de meşrutiyet yolunda ilk adımı oluşturan Gülhane Hattı-ı Hümâyunu, Engelhardt (1328: 40)'ın iddia ettiği gibi devrimci bir yenilik getirmiş değildi (Karal 1964). Her padişahın cülusunda ve idari suiistimal ve zulümlere ilişkin şikâyetlerin arttığı zamanlarda çıkardığı adaletnameler silsilesinin devamı sayılabilecek Gülhane Hattı, geleneksel haklar düzeninin bir teyidi olarak okunabilirdi (Abu-Manneh 1994, Ortaylı 1987: 79).

Müslim ile gayrimüslim tebaa arasında sadece formel bir eşitlik öngören Tanzimat Fermanı, aslında millet ile zimmet statülerine bağlı geleneksel hiyerarşik haklar çerçevesini devam ettiriyordu. Geleneği sürdüren bu hattı yeni kılan içeriği değil, ilan tarzı ve bağlamıydı. Bu noktada Yeni Osmanlı grubundan Namık Kemal ile Ziya Paşa arasında görüş ayrılığı belirir. Kemal, şeriatın teyidi olarak Gülhane Hattı ve mimarı Reşid Paşa'yı takdir ederken Ziya, meseleye daha derinden bakar. Ona göre Tanzimat'a gelinceye kadar Devlet-i Aliyye yalnızca şer'î hükümleri uygularken Tanzimat ile şeriatın ha-

ricinde kânun yapmak gibi bir bozuk fikre sapıldı. Ziya Paşa'nın bu tespiti, Osmanlı'daki fiilî şeriat/kânun düalizmine bakanlar tarafından deskriptif değil normatif olarak görülebilir; oysa onun maksadı anlaşılınca bu itiraz kalkar. Onun kastettiği, Osmanlı'da yazılı olmayan şeriatın resmen tek hukuk olmasıdır. Oysa Mustafa Reşid Paşa tarafından Avrupa'ya yaranmak için şeriatın mevzuata dökülmesi, bilahare önyargılı Avrupalıların baskısıyla seküler mevzuatı ona rakip hale getirecekti (Kaplan 1974: II/102).

Ziya Paşa, Tanzimat ricalini "Hatt-ı Hümâyun muhteviyatı sanki bilinmez şeylermiş de kendileri, bunları icad etmişler şeklinde Avrupa'ya göstermek istediler" sözüyle eleştirir (Kaplan 1974: II/102). Paşa'nın eleştirisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile geri döndürülemez bir sancılı değişim sürecine girdiğini anlatıyordu. Islahat Fermanı ile bunun arkası gelecekti. Batılı ülkelerin bastırmasıyla ilan edilen 1856 Islahat Fermanı ile geleneksel anayasadan kopuş gerçekleşti. Edmund Burke'nin kıyasıya eleştirdiği, modern anayasanın temelinde yatan Fransız Devrimi'nin soyut, evrensel insan hakları anlayışının ürünü bu ferman, geleneksel hiyerarşik haklar düzenini berhava etti. Ziya Paşa, Islahat Fermanı'na vücut veren modern, soyut eşitlik anlayışını, eşitliğin fertlere ilişkin bir husus olduğunu göz ardı edilerek ulus ve cemaatler adına eşitlik sağlandığı iddiasını eleştirir (Kaplan 1974: II/86).

Geleneksel dünya görüşünce bir fanusta yaşayan soyut insanlarınkinden ziyade ancak bir kültürel ortamda yaşayan İngiliz veya Osmanlı fertlerinin haklarından söz edilebileceğine göre kânun sadece bu hakları tasvir edebilirdi. Oysa modern, yazılı anayasa soyut bir insanın haklarını tarif ediyordu. Bu, Albert Dicey (1915: 197)'in 1876 Kânûn-ı Esâsî'sine model alınan 1831 tarihli Belçika Anayasası'nı eleştirisinde açıkça görülür. İngiltere'de önce geldiği için hakların yazılı bir anayasayla tanımlanmasına ihtiyaç duyulmaz. Hâlbuki Belçika'da olduğu gibi ferdî hürriyet hakkının yazılı bir anayasanın prensiplerinden çıkarıldığı yerde hemen hakkın askıya alınabileceği veya iptal edilebileceği de gündeme gelir, Dicey'e göre.

Osmanlı'da kânun-ı kadim ile kastedilen bizce, Moğol Yasasına dayalı örfî kânundan çok Kânunî zamanında şer'î ile örfî hukukun bütünleştirildiği anayasa geleneğidir. Fuad ve Cevdet Paşa (1986 I/85; Deringil 1999: 169)'ın ifade ettiği dört esas, Osmanlı kadim anayasası sayılabilirdi. Osmanlı seçkinleri arasında İmparatorluğun zamanla kânun-ı kadîm haline gelen dört esasa dayandığı ve ancak bunlara dayanarak ayakta kalabileceği ortak anlayışı vardı: Millet-i İslamiye, devlet-i Türkiye, selâtîn-i Osmaniye, payitaht-ı İstanbul. Osmanlı aydınları arasında 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdiği Müslim ve gayrimüslim tebaanın tam eşitliği ilkesinin İmparatorluğun

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bu kadim anayasasının birinci prensibi "millet-i İslamiye"yi yıktığı kanaati ortaya çıkmıştı. Bu prensibin yıkıldığı kanaati, aslında geleneksel, yazısız anayasanın iki boyutunun, hem "temel hak", hem de "kadim anayasa"nın yıkıldığı gerçeğini belirtiyordu.

Nomokrasiden Meşrutiyete

XIX. asır Osmanlı İmparatorluğu'nda meşruiyet krizine yol açan politik modernleşmeyle birlikte 1860'lı yılların ortalarında ilk aydın hareketi sayılan Yeni Osmanlılar[1] ortaya çıktı. Ancak bu, yekpare bir ideolojik hareketten ziyade, aslında farklı ideallere sahip aydınların Sultan Abdülaziz (1861-1876)'in despotizmine karşı muhalefet ve özgürlük arayışında buluştuğu bir şemsiye hareketi simgeliyordu. Hareket, kabaca "muhafazakâr ve modernist" olarak iki kesime ayrılabilirdi. Namık Kemal, Ali Süavi, Ziya Paşa, birinci, İbrahim Şinasi, Mustafa Fazıl, Ebüzziya Tevfik'e ilaveten Midhat Paşa da ikinci kesimden sayılabilirdi. Yeni Osmanlı grubunun muhafazakâr üyeleri Namık Kemal, Ali Süavi, Ziya Paşa ile birlikte Ahmed Cevdet ve Ahmed Midhat'ta diğer konularda olduğu gibi anayasa konusunda da ortak bir tutum gözlenebilirdi. Yabancı gözlemcilerin yaptığı gibi hayatları boyunca rekabet içinde olan Cevdet, birinci, Midhat ise ikinci grubun lideri sayılabilirdi (Tunaya 1978: 227).

Bu isimlerin hepsinin pagan dinlerde "tabiî hukuk" denen ilahî hukuk şeriatı, ülkenin yazısız anayasası olarak kabul ettiği gözlenebilirdi. Bunu en derli-toplu Ali Süavi (1868b) dile getirir: "Malumdur ki ecnebi lisanında konstitüsyon lafzının manası, bir terkibin suret-i vücud ve vech-i tanzimini ifade eder. Buna göre konstitüsyonsuz bir cemiyet yoktur denilebilir. Zira nizam ve intizamsız cemiyet olamaz. Siyaset ıstılahında konstitüsyon diye bir ümmette ne suretle hükümet olunması lazım geleceğini beyan eden kavâidin mecmû'unun ve hükümet şubelerinin suret-i taksimini tayin eyleyen vâzı'a derler ki bizce şeriat manasında dâhildir". Süavi, Şerif Cürcâni'nin kullandığı "şeriat-ı ilâhiye" tabiriyle anayasayı kasteder (Çelik 1994: 590).

Namık Kemal (2005: 219-222; 1327: 181) de "Gülhane Hattı, bazılarının zannı gibi Devlet-i 'Aliye için bir şartnâme-i esâsî değildir" diyerek şeriattan "şartnâme-i hakikîmiz" olarak söz eder. Başka bir yerde de "Ekmel-i teşrî'at olan ahkâm-ı fıkhiye, hükümetin esâs-ı terkîbidir" der. Ona göre Muhbir ne güzel demiştir: "Nâm-ı ilâhî himayesi altında olan konstitüsyonun beka ve şerefine şu delil yetişmez mi ki dinsizlik iddia edenler bile yaptıkları nizamın muhafazasını kasem altına alırlar, yemin ettirirler". Burada görüldüğü gibi

[1] "Yeni Osmanlılar, Genç Osmanlılar, Genç Türkiye" vs. gibi karmaşık bir şekilde kullanılan farklı deyimlerin kökenleri hakkında, Davison 1963: 172-5.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Süavi ve Kemal, şeriatı açıkça konstitüsyon (anayasa) olarak nitelendirir. Diğer taraftan Ziya Paşa, 1856 Islahat Fermanı ile başlayan Tanzimat'ın ikinci döneminde hız kazanan yabancı kânunlaştırma hareketini yürüten Âlî-Fuad Paşa ekibini "Kavânîn-i milliyeyi ihmal ettiler. Bu suretle devletin ta temeline balta vurdular" sözüyle eleştirirken hukukun bizzat ülkenin anayasası olduğunu ifade eder (La Torre 2007).

Osmanlı'yı da içeren elit politikasının geçerli olduğu geleneksel dünyada modern Avrupa'daki gibi bir iktidar gibi onu sınırlandırma mücadelesi de yoktu. Bizim işaret ettiğimiz gibi (Gencer 2000), eski Yunan'da Aristo'nun yaptığı siyasî sistemler tasnifindeki monarşi-otokrasiye tekabül eden, Arapça-Osmanlıca istibdat terimi aslında mutlakıyet (absolutism), yani "bölünmez, mutlak iktidar" anlamına geliyordu. Bu, Jean Bodin'in egemenlik kavramının da belirttiği gibi, geleneksel dünyada etkin adalet için kudretin de bilfiil mutlak olması gerektiği anlayışından kaynaklanıyordu. Diğer taraftan klasik dönemde Osmanlı sultanının mutlak gücü, bir yandan "hakkın sesi" sayılan "halkın sesi" kamuoyu, diğer taraftan da ilmiye, seyfiye ve kalemiyeden oluşan üç yönetici zümre arasındaki güç dengesine dayalı enformel bir anayasal mekanizma sayesinde sınırlandırılıyordu. Bu bakımdan Aristo'nun tek kişiye ait bu mutlak iktidarın yozlaşmış şekli olarak zikrettiği tirani veya bunun daha çok Doğu'ya, İran'a özgü şekli despotizmin Doğu dünyasındaki karşılığı istibdat değil, ceberûttur. Ancak modernliği etkisine giren Osmanlı'da şahsî devletin tüzelleşmesiyle birlikte "ceberût-ı sultan", "ceberût-ı devlet"e dönüşmüştü.

XIX. asır Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yandan bürokrasinin giderek özerkleşmesiyle devletin tüzelleşmesi, diğer taraftan da sultanın iktidarı üzerindeki geleneksel İslamî-patrimonyal kayıtların çözülmeye başlaması sonucu özellikle Sultan Abdülaziz devrinde çift-başlı bir despotizm tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bir yandan, geleneksel şartları ortadan kalktığı halde sultanın yeniden istibdat eğilimine girmesi, öte yandan Âlî ve Fuad Paşa gibi yöneticilerin bürokratik despotizme sapması. Bu çifte ceberut riskine karşı Osmanlı'da Batıdaki gibi demokrasi yoluyla halkın iktidarını arttırmak ile anayasal rejimle yönetici iktidarını sınırlandırmak gibi iki alternatif yoktu.

Halk iktidarı, elit politikasının geçerli olduğu Osmanlıyı da içeren geleneksel dünyaya yabancı bir kavram olduğu için XIX. asırda demokrasi ve anayasalcılık olarak kutuplaşan Batılı siyasî rejimlerden Osmanlı-Doğu dünyasına hitap eden ikincisi oldu. Doğulu aydınlar için mesele, geleneksel kayıtlarından kurtularak yozlaşmaya başlayan iktidarın Batıda olduğu gibi demokrasi sayesinde halkın iktidarının arttırılmasıyla dengelenmesi yerine araçsal bir anayasayla sınırlandırılmasıydı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XIX. asır Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasa tartışmalarında kullanılan "şartnâme-i esâsî, konstitüsyon, konstitüsyon kânunu, kânun-ı meşveret, kânûn-ı esâsî, nizâm-ı esâsî, nizâmât-ı esâsiye, nizâm-ı serbestâne, meşrutiyet" gibi türlü-çeşitli terimler, Batı-kaynaklı modern anayasanın tasavvurunda karışıklık izlenimini verebilirdi. Ancak yakından bakıldığında bu kavramların hepsinin aslında anayasanın, "hükümet formülü" olarak araçsal anlamını yansıttığı görülecekti. Tartışmalarda, günümüzde kazandığı ilkesel anlamda bir "üst yasa" olarak "kânunların denetlenmesi" işlevini görecek bir anayasa tasavvurunun izine rastlanmaz (Tekin 1997: 74). Tunaya (1982: 143)'nın da belirttiği gibi, 1876 Kânûn-ı Esâsî'sini hazırlayanlar arasında bu düşüncede olan hiç kimse yoktu. Zira gördüğümüz gibi Osmanlı geleneğine bağlı aydınların hemen hemen hepsi, şeriatı bir ülkenin "üst yasa"sı olarak kabul ediyorlardı.

Anayasa için kullanılan söz konusu deyimlerde Batılı konstitüsyon dışında üç ana kavram göze çarpar: Kânun, nizam ve şart. Osmanlı hukukî terminolojisinde kânun ile nizam, "üst yasa" olarak şeriata tâbi, ikincil mevzuatı ifade eder.[2] Geriye kalan şart veya takyit kavramları ise mevzuat türüne değil, anayasanın işlevine, "hükümet-i meşrûta veya mukayyede" deyimlerinde olduğu gibi, "asıl anayasa olarak şeriata bağlı, sınırlı hükümet" rejimine işaret eder.

Bu demektir ki anayasa ve anayasalcılık, haddizatında amaçtan çok araç hükmündedir. Çoğu kez karıştırılan terimler arasındaki farkı belirtecek olursak "anayasalcılık", bir topluluğun asıl ihtiyacını oluşturan "hukuk düzeni"ni gerçekleştirmeye yarayacak alternatif modellere delalet eder. Osmanlı aydınları için "anayasal rejim", meşrutiyet, yani nomokrasi denen "hukuk düzeni" içinde işleyen "sınırlı hükümet" demekti. Bu bakımdan meşrutiyet kavramının İngilizceye doğru tercümesi, genelde yapıldığı gibi "constitutional monarchy" değil, "limited rule" idi. Namık Kemal gibi XIX. asır Müslüman aydınları, bugün demokrasinin karşılığı olarak alınan geleneksel "şûrâ ve meşveret" gibi İslamî kavramlarla da aslında hükümet-i meşrûta'yı kastetmişlerdir. Keza Kemal, popülerleştirdiği halka "hürriyet" kavramıyla aslında yöneticiler üzerinde "tahdid"i kastetmiştir (Tansel 1967: II/133). Basitçe, iktidarın sınırlandırılması, halkın hürriyeti demekti.

Nitekim Kânûn-ı Esâsî'nin ilanından sonra gerek hükümetten yapılan duyuruda, gerekse de vilayetlerden gönderilen teşekkür mektuplarında anayasal rejimin telakkisindeki bu espri açıkça görülür; anayasanın esprisi, "hürriyet-i şahsiye"dir (Kılıç 1997; ayrıca, İleri 2005). Kânûn-ı Esâsî'nin ilan

[2] "Şeriat, kanun ile nizam"ın mukayesesi için, Osman Nuri Ergin'den Pakalın 1993: III/341.

edildiği gün sadrazamlık makamından bütün vilayet, sancak ve kazalara çekilen telgrafta, Padişah'ın talimatıyla yeni bir düzenleme için Babıâli'de bakanlar, ulema ve diğer ileri gelenlerden müteşekkil komisyonun görevini tamamladığı bildirilmiştir. Tamamlanan Kânûn-i Esâsî'nin ilan ve icrası için çıkan Hatt-ı Hümâyun'un bugünkü Cumartesi günü devlet erkânı ile kamuoyu huzurunda okunmasıyla bu mutlu günde istibdat rejimine son verilerek "şer'-i şerifin ve 'akl u hikmetin her zaman için tasvib ve tahsin eylediği usul-i cedîde-i meşveret yüz bir pare top (atılmasıyla) endahtıyla ilan ve işa'at kılın"mıştır.

Telgrafın devamında "İşbu tensikât-ı cedîde-i devletin ve milletin hukuk-ı siyasiyesini tayin ve her bir Osmanlı efradı için evvelki Tanzimat-ı Hayriye'nin bahş eylediği emniyet-i 'ırz ve can ve mal nimetine ilaveten hürriyet-i şahsiyeyi akvâm-ı Osmaniye meyanında ittihad ve müsâvât-ı kâmileyi dahi temin" edeceği vurgulanmıştır. "Şu devr-i celîl-i hürriyete" girildiği için genel sevinç gösterisi ve Padişah'a teşekkür arzına koşularak ve toplar atılarak durumun bölgelerde de ilan edilmesi ve isteyenlerin dini tören yapılmasına izin verilmesi, ayrıca yazılacak teşekkür mektuplarının posta ile gönderilmesi "tavsiye ve ihtar" olunmaktadır (Kılıç 1997).

Ali Süavi (1868a), sınırlı hükümeti, genel olarak hukuk anlamında aldığı "şeriata bağlı hükümet" olarak tanımlar: "Bir hükümet, bir şeriatla bağlı olup o şeriatın tayin ettiği mertebeye kadar tasarruf eder haddini tecavüz edemez ise hükümet-i mukayyede ve bazen meşrûta derler ve eğer icra-yı tasarrufta mukayyed olmayıp istediği gibi yapmak isterse ona hükümet-i mutlaka tesmiye ederler". Ticaret-i Bahriye Meclisi zabıt kâtibi Es'ad Efendi de aynı şekilde "Hükümet-i meşruta"yı "Kâffe-i muamelatı bir şer'î kânunla mukayyed olan hükümet" olarak tarif eder (Tunaya 1978: 230).

Es'ad Efendi, 1876 yılının ikinci yarısında muhtemelen Kânûn-ı Esâsî hazırlığının başlaması üzerine çıkardığı Hükümet-i Meşrûta başlıklı broşürde şeriatla sınırlanan geleneksel rejimin çözülmesi üzerine ortaya çıkan meşrutî rejime ihtiyacı açıkça dile getirir: "Bizim hükümetimiz esasen şeriatla mukayyet olduğundan hükümet-i İslamiyedir. Binaenaleyh hükümet-i meşrûtadır. Lakin bir vakitten beri ahkâm-ı şer'iyeye layıkıyla riayet olunmadığından hükümet-i mutlaka yolunu tutmuştur. Bizde esasen padişahların vezâifi bile şeriatla mahduttur. Yani kavâid-i şer'iyedendir ki padişahın tasarrufât-ı umumiyede ef'âl ve harekâtı menfaat-i ammeyi istilzam ile mukayyettir. Meselâ bir adam mûcib-i diyet olur surette birini katletse maktûlun veresesi olmasa hakk-ı velâyet padişahındır. Lakin padişah bu maktûlun diyetini katile bağışlayamaz. Yani katili diyetten affedemez. Zira o diyet beytülmale aittir. Padişah onu affeder ise beytülmale zarar terettüb eder. Padişa-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hın tasarrufât-ı 'umûmiyesi ise menfaatle mukayyed olduğundan affeder ise bu şartın hilâfına hareket etmiş olur".

Ona göre meşrutî denetim, şeriata aykırı olmadığı gibi, meclis de şeriata uygun kânunlar yapmakla yükümlüdür. Ancak böyle bir meclis Osmanlı devletini eski yüceliğine kavuşturabilir (Tunaya 1978: 230-37). 1876'da "anayasa" kavramı, Türklere, sultanın keyfî eylemine bir fren olarak temsilî bir heyet, meclis fikrini ifade ediyordu; yani anayasal rejimin alamet-i fârikası meclisti. Ancak meclisin terkip tarzı başta olmak üzere yeni anayasal rejimin diğer özelliklerinin nasıl belirleneceği meselesi sancılı bir arayış doğurdu; 1924 Türkiye Cumhuriyeti anayasasına vücut veren 12 modern anayasal ilkenin Tanzimat'a uzanan köklerine dair Davison (1990: 243-64)'un özetinin de gösterdiği gibi.

Es'ad Efendi'nin açıklamasında Osmanlı siyasî felsefesinde süreklilik kadar kritik bir değişiklik görülür. "Şeriatın hâkimiyeti" anlamına gelen geleneksel nomokrasi anlayışı devam etmekle birlikte bunun ajanı değişmiştir. Geleneksel anlayışa göre şeriatın uygulayıcısı, adaletin ajanı padişah iken şimdi onun yerini hükümet ve meclis almıştır. Bu kişiselci siyasetten kurumsalcı siyasete geçişle Amerikan hukukî söyleminde olduğu gibi "insanların yönetimi" (rule of men) anlayışının yerini "hukuk yönetimi" (rule of law) anlayışı almıştır denebilir (Fallon 1997; ayrıca Doğanalp-Votzi 2002).

Aynı şekilde düşünen Namık Kemal (1327: 98, 169, 210)'e göre Osmanlı'da, Fransa'da olduğu gibi cumhuriyetin ve İngiltere'de olduğu gibi aristokratik bir meşrutiyetin hayat şansı yoktur. Osmanlı'ya gereken, bir "devlet-i veya idâre-i meşruta"dır ki bu zaten bir yenilik değildi: "Bizim devlet vaktiyle her ne kadar zahiren hükümet-i müstakille suretinde görünür ise de hakikat-i halde, bayağı hürriyetin derece-i ifratına varmış bir "hükümet-i meşruta" idi". Şu halde, ana hedef olarak anayasalcılık yerine nomokrasiyi alan Osmanlı aydınları için mesele, hükümetin bağlanacağı bir şeriat/anayasa keşfetmek değil, hükümeti yeniden mevcut şeriata bağlı kılmanın bir yolunu bulmaktı.

Bu bakımdan Namık Kemal (2005: 173, 423)'in görünüşte "kamu hukuku ve devletin tüzel kişiliği" kavramalarını eleştirisiyle (Gencer 2005) çelişen anayasal rejim talebi, ehven-i şerreynin tercihini ifade ediyordu. O, anarşistik bir redde imkân olmadığından kamu hukuku -ile ona bağlı devlet ve anayasa- kavramını kerhen kabul ettiğini belirtir: "Biz fikren dünyada hukuk-ı umumiyenin vücuduna kail olsak da olmasak da bugün mülkümüzde mevcut olduğunu görüyoruz. Binaenaleyh kalben münkir olsak da fiilen o hukuk-ı umumiyeye kendimizi ittibâ'a mecbur biliyoruz". Umutsuz bir inkâr yerine gerçeği kabullenerek devlet iktidarını sınırlandırmaya çalış-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

maktan başka çare yoktu.

Namık Kemal (2005: 219-222)'e göre "Gülhane Hattı, bazılarının zannı gibi Devlet-i 'Aliye için bir şartnâme-i esâsî değildir. Yalnız şartnâme-i hakikîmiz olan şer'-i şerifin bazı kavaidini teyit ile beraber Avrupa'nın fikrine muvafık birkaç tedâbir-i idâriyeyi müeyyid bir beyannameden ibarettir", yani İngilizcede "bill of rights" denen beyanname. Şu halde şeriatı şartnâme-i hakikî olarak gören Kemal (1327: 181) için Magna Carta gibi bir haklar beyannamesi olan Gülhane Hattı, şartnâme-i mecazî'yi temsil eder. Ona göre bu prensibin tespitinden sonra işin şekil ve teferruatında yeni bir şey icadına ihtiyaç kalmaz. Model alınacak dünyada mevcut anayasalardan birine göre Gülhane Hattı'nda can ve mal ve namus emniyeti olarak yorumlanan şahsî hürriyete "hürriyet-i efkâr, hâkimiyet-i ahali ve usûl-i meşveret" gibi maddeler eklenir, böylece Gülhane ve Islahat Hatları ile Nutk-ı Hümâyun'un birleştirilerek gözden geçirilmesiyle yeni bir anayasal belge elde edilebilir. İktidarı sınırlandıracak bu temel metin, "yazılı anayasa" anlamında hat (charter) olarak tanımlanır (Gencer 2009, Abadan 1959).

Muhafazakâr Osmanlı aydınları, böylece, halkın hak ve hürriyetlerini tanımlayan yazısız anayasa olarak şeriatın hâkimiyetini sağlayacak araçsal bir belge olarak hat ile iktidarın sınırlandırıldığı yönetim anlamına gelen meşrutiyeti savunmuşlardır. Ancak Ahmed Cevdet (1309: I/32, III/40; 1980: 199), onlardan farklı olarak anayasa konusunda gelenekten taviz anlamına gelecek bir yeniliğe taraftar olmaz. Birincisi, o da bütün Müslüman aydınlar gibi pozitif hukukun üstünde yer alan ideal hukuk olarak şeriatı anayasa olarak alır. Ona göre hükümdarların yetki ve görevleri zaten ebedî şeriat tarafından belirlendiği için sürekli değişmeye mahkûm bir anayasa ile tahdide lüzum yoktu. Siyasî otoritenin yazılı bir anayasayla sınırlandırılmasını savunan Namık Kemal'in aksine o, şeriatı bir hükümetin yazısız anayasası olarak kabul ettiği için Kânûn-ı Esâsî projesine sonuna kadar karşı çıktı (Berkes 1978: 295).

İkincisi, modern yazılı anayasa kamu hukuku kavramına bağlı olarak doğmuştu. Hâlbuki geleneksel dünya görüşüne göre "hak", ancak insan gibi can ve irade sahibi varlıklara ait olduğundan şahıslar-arası özel hukuk dışında bir kamu hukuku ve dolayısıyla anayasadan bahsetmek mümkün değildi. Dicey (1915: 282)'e göre İngiltere'nin kamu hukuku yoktu; anayasanın hukuku, basitçe politikanın parçası olan özel hukuktan ibaretti. Keza Cevdet'e göre her devlette hukukî nizamın temelini, şahıslar-arası muamelelere ilişkin medenî kânun oluşturuyordu. Devlet-i 'Aliye de şer'-i şerîfe dayalı olduğundan bütün mevzuatını bu şer'î kânunlara dayandırmak zorundaydı.

Berkes (1978: 220)'e göre Cevdet, medenî hukuku bir anayasaya dayan-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dırma yerine, anayasa hukukunu medenî hukuka dayandırma anlayışı yüzünden devletin temel yasasının anayasa olması tezine sonuna kadar karşı çıkmıştır. Ona göre Tanzimat Fermanı'nda kamu hukuku açısından yeterli temeller verilmişti; olgun ve akıllı bir hükümdarın devlet başkanlığı altında bu kadarı yeterliydi. Cemaatin varlığı açısından önemli olan, medenî hukuktu. Bu yüzdendir ki İslam medenî hukukunu tedvin edildiği Mecelle ile verdiği halde Cevdet (1309: III/32), yazılı anayasa konusunda modernliğe taviz vermemiştir.

Cevdet Paşa, Tanzimat sürecinde ithali gündeme gelen Fransız medenî hukukunun önünü kesmek amacıyla meseleci (casuistic or decisional) İslam medenî hukukunun mevzuat (statutory) hukuku tarzında tedvinine girişmişti. 20 Nisan 1869'de hazırlığı başlayan Mecelle, 16 Ağustos 1876'da tamamlanarak yürürlüğe koyulmuştur. Cevdet'e göre Mecelle ile ülkenin asıl anayasası hazırlanmıştı. Ancak ilginçtir ki tam Mecelle'nin ilan edildiği sırada Kânûn-ı Esâsî projesi gündeme gelmişti. Anayasa taslağı için Osmanlı İmparatorluğu gibi meşruti monarşik rejime sahip olduğundan dolayı 7 Şubat 1831 tarihli Belçika Anayasası örnek alındı (Abadan 1959: 19). 7 Ekim 1876'da hazırlığına başlanan Kânûn-ı Esâsî, aynı yılın sonunda 23 Aralık 1876'da tamamlanarak ilan edilmişti. Kânûn-ı Esâsî, Şûrâ-yı Devlet'te bölümler şeklinde hazırlanarak bazı vekillerin de katılımıyla müzakere ediliyordu. Burada ve Meclis-i Vükelada özellikle Midhat Paşa ile keskin tartışmalara giren Cevdet Paşa, vekillerin çoğunluğunu da yanına alarak bazı maddelerin düzeltilmesini sağlamıştı. Ancak Midhat Paşa, Rüşdü Paşa'nın yerine sadrazam olunca Kânûn-ı Esâsî'yi Şûra-yı Devlet'ten çıktığı şekliyle geçirerek bu düzeltmeleri yapmadan ilan etmiştir (Tafsilat; Devereux 1963, ayrıca Kılıç 1993).

Cevdet gibi başından itibaren anayasa projesine muhalefet eden âlim ve bürokratlar, Kânûn-ı Esâsî'nin ilanından sonra da çeşitli vesilelerle bu görüşlerini dile getirmekten ve Padişah'a iletmekten geri kalmadılar (Özkaya 1987). Bu projeyi destekledikleri halde Padişah'a geniş yetkiler tanındığı, özellikle 113. maddeye yapılan ek ile kânunun bir anlamının kalmadığı görüşünde olan aydınlar da vardı. Ancak bunlar eksik de olsa anayasal-parlamenter bir sisteme geçilmesinde yarar görüyorlardı. Dönemin basını bu aydınların denetiminde olduğu için yapılan düzenlemeleri onaylayan yazılar yazıyorlardı (Kılıç 1997: 142).

Aydın ile Yoz Despotizm Arasında Anayasalcılık

Uluslararası sosyalleştirme, eşit olmayan taraflar arasında bir alışveriş mantığına dayanıyordu. Uluslararası politikada güçlü olan kuralı koyar, zayıf olan da daha güçlünün koyduğu kurallara uyardı. Batılı egemenin çeşitli

yaptırım yollarıyla Doğu'yu kendi modelini benimseyerek değişime zorlaması, çoğu kez kendi lehine ve muhatabın aleyhine işleyecek, ast/üst ilişkisini pekiştirecek hiyerarşik bir uluslararası düzenin kurulması içindi. Maddî hegemonyasını ideolojik hegemonyayla pekiştirmek için Batı, erken modern dünyada geliştirdiği anayasal modeli, Osmanlı gibi Doğulu siyasî rejimlerin meşruiyetinin değerlendirilmesine ve dolayısıyla ideolojik hâkimiyetinin tahkimine yarayacak standart haline getirdi. Zorlanan açısından bakıldığında ise değişim, ehven-i şerreynin tercihi anlamına geliyordu.

Anayasalcılığın benimsenmesi, Osmanlı gibi ülkelerin yöneticileri için Batı'ya misilleme düsturunun gereğiydi. Batı'ya misillemenin, teknoloji gibi maddî olduğu kadar sosyo-politik kurum ve fikirler gibi manevî bir boyutu da vardı; zor olan da ikinci boyuttu. Klasik dönemin ardından Osmanlı, maddî gücünü kaybettikçe uluslararası arenada manevî güce sarılmış, temelde dış politikasına uluslararası camiaca benimsenmiş ilke ve değerlere uygunluk, meşruiyet kaygısı yön vermişti. Diğer bir deyişle Türklerin 1071'te başlayan medenî dünya ile fetih yoluyla bütünleşme eğilimi, yerini diplomasi yoluyla bütünleşmeye bırakmıştı. Osmanlı, XVIII. yüzyılın başlarından, somut olarak 1718 Pasarofça Antlaşmasından itibaren fiilen Avrupa devletler sisteminin bir parçası olarak kabul edilmeye başlamış, daha sonra bu bütünleşme, III. Selim ve izleyen padişahlar dönemlerinde hız kazanmıştı.

Osmanlı, politik ve ekonomik sonuçlarıyla savaşın ana değişim dinamiği olarak işlediği bir sosyo-politik sistemin tıkanmasından dolayı uzun süredir organik değişim kabiliyetini kaybetmiş, ancak dış dinamikler sayesinde değişebilir hale gelmişti. Bu stratejik ilişki, tabiatıyla hem Avrupa, hem de Osmanlı için, "hem karşı, hem için" olarak özetlenebilecek bir ambivalansı ve çelişkiyi bünyesinde barındırıyordu. Osmanlı, tarihî yürüyüşünde bir taraftan Avrupa milletler camiasına katılmak suretiyle itibar ve güç kazanma, diğer taraftan da onun sömürgeci emellerinden korunmaya çalışıyordu. Batı'ya bu çelişkili yaklaşımdan dolayı iradî ve mecburî saiklerin etkileşimiyle, kısmen Osmanlı liderliğinin kendi iradesi, kısmen de Batılı güçlerin zorlamasıyla başlaması, değişimi daha da zorlu hale getiriyordu. Bütün Osmanlı anayasal gelişmelerinin dış kaynaklı önemli olaylara denk gelmesi tesadüf değildi.

16 Ağustos 1838'de Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı tarafından tamamıyla sömürüye açık bir pazar haline getiren Baltalimanı Ticaret Muahedesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra 3 Kasım 1839'da I.Abdülmecit devrinde sabık Londra Büyükelçisi Mustafa Reşid Paşa tarafından Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ilan edildi. Mustafa Reşid Paşa'nın eski müridi, yeni rakibi Âlî Paşa ile İstanbul'daki Fransız ve İngiliz Elçileri tarafından kapalı kapılar ar-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dında hazırlanarak saraya dayatılan Islahat Fermanı, 28 Şubat 1856'da ilan edildi. Bundan tam bir ay sonra 30 Mart 1856 tarihinde Rusya ile Kırım Savaşı'nı kazanan Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa arasında Paris Barış Antlaşması imzalandı. 34 maddeden oluşan bu Antlaşma'nın 4. maddesine göre Osmanlı padişahının ilan ettiği Islahat Fermanı devletlere tebliğ edilecek ve devletler de bunu kabul edeceklerdir. Bu ferman, ilgili devletlere, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hakkı vermeyecektir. Ancak payitahtta Ferman'ın Antlaşma metninde zikredilmesinden dolayı dış müdahalelere kapı açılacağı endişesi doğmuştu (Engelhardt 1328: 126-9, 136).

Kânûn-ı Esâsî'nin 1876'daki "konjonktürel doğuşu" çok daha ibret vericidir. Hersek'de çıkan bir ayaklanmanın Balkan'larda yayılması üzerine Batılı devletler, sorunun çözümü için İstanbul'da bir konferans akdine karar verdiler. Midhat Paşa (1822-1884), bütün devletlere duyurulan anayasanın İstanbul'da toplanacak konferanstan önce ilân edilmesi gerektiğini, aksi halde Devlet-i 'Aliye'nin büyük devletlerin iradesine boyun eğmek zorunda kalacağını bir lâyiha ile padişaha iletti. Konferansın toplanmasına üç gün kala sadrazam M. Rüşdü Paşa'nın istifası üzerine ikinci kez sadarete getirilen Midhat Paşa'nın son şeklini vererek Padişah'a sunduğu anayasa, konferansın açılış gününe rastlayan 7 Zilhicce 1293 (23 Aralık 1876)'de onaylanarak yürürlüğe girdi.

Konferans'ta Osmanlı Devleti'ni Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile Berlin elçisi Ethem Paşa temsil ediyordu. Konferans'ın gündemi görüşülürken, duyulan top sesleri üzerine, Saffet Paşa ayağa kalkarak "Efendiler! Duymuş olduğunuz top sesleri, Padişah hazretleri tarafından bütün tebaanın müsavi hak ve hürriyetlerini teminat altına alan Kânûn-ı Esâsî'nin ilânına işarettir. Bu inkılâp karşısında bundan sonra konferans çalışmalarının lüzumsuz olacağını zannediyorum" diyerek Ethem Paşa'yla birlikte konferansı terk etti. Osmanlı delegelerinin konferansı terk etmesine rağmen, Rus elçisi İgnatiyev'in teklifi üzerine konferansın gündemine geçildi (Temperley 1933: 175, Aydın 2005a).

Rusya'nın Panslavizm doğrultusunda yayılma emellerine karşı Osmanlı'nın desteklenmesi politikası ilk kez Küçük Kaynarca'dan sonra 1791 yılında William Pitt tarafından izlenmişti (Sonyel 1993: 156). İngiltere, XIX. asrın başlarında Napoleon'un Mısır'ı işgalinin etkisiyle geleneksel güç dengelerinin bozulmaya başladığı Ortadoğu ve dolayısıyla Hindistan ve Akdeniz'deki çıkarlarının selameti için Osmanlı lehine bir reelpolitik izledi. "Toprak bütünlüğü" anlayışı korunduğu sürece Osmanlı ile İngiltere'nin reform konusundaki tutumlarının uyuştuğu söylenebilirdi. II. Mahmud, Mısırlı Mehmed Ali Paşa tehdidine karşı Avrupa devletler sistemine girerek

özellikle İngiltere'nin yardımını kazanmaya çalıştı. Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston (1784-1865), büyükelçi Ponsonby aracılığıyla Sultanı, İmparatorlukta askerî, ekonomik, malî ve siyasî alanlarda reforma teşvik etti.

Ancak yakında bakıldığında Palmerston'ın dış politikada idealizm ve realizm uyarınca çifte standartlı bir tutum benimsediği görülecekti. Stratford Canning (1786-1880)'ten farklı olarak anayasalcılık şampiyonu olarak beliren Palmerston, İspanya, Portekiz, Yunanistan, Belçika gibi ülkelerde anayasalcılığın kuruluşu için gereken bütün aktivizmi gösterdi. Başka ülkelere karşı bu idealizmine karşılık Osmanlı Devleti'ne karşı realist davranan Palmerston, anayasalcılığı dayatma yoluna gitmedi. Palmerston İngiltere'sinin realistik amacı, varlığını korumaya yönelik bir reform hareketinde Osmanlı İmparatorluğu'na yardım etmekten ibaretti (Temperley 1933). Bu perspektife göre gerekli olan, Osmanlı İmparatorluğu'nu, hem kendi, hem de İngiltere gibi büyük güçlerin maslahatı uyarınca ayakta tutacak reformlardı; anayasal-parlamenter rejim, tabir caizse lükstü. Osmanlı, devlet mekanizmasının güçlendirme yoluyla ayakta kalmak için Batı'dan alacaklarını alabilirdi; ancak reelpolitik, hürriyet ve anayasalcılık gibi fikir ve kurumlara dayalı Batı'nın manevî bir model olarak dayatılmasını sakıncalı kılıyordu.

Voltaire, Prusya kralı arkadaşı Büyük II. Frederick (1740-1786)'in ülkesini kalkındırma hareketini doğu despotizminden farklı olarak "aydın despotizmi" olarak adlandırmıştı. Bu çağa özgü politik modernleşmenin doğası, zahiren birbirleriyle çelişen aydınlanma ile despotizmin izdivacını gerektiriyordu. Bu, ülkenin selametini sağlayacak reformların gerekirse halkın rağmına, zorla yapılmasını, kalıcı şifa uğruna hastaya gereken "acı ilacın verilmesini" öngörüyordu. Palmerston için de II. Mahmud, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaracak "aydın despot"u temsil ediyordu. Ancak onun vefatı üzerine aydın despotik tarzda reform trendi, ivme kaybetmeye başladı. Sultan Abdülmecid (1839-1861) devrinde değişim ajanı olarak Mustafa Reşid Paşa gibi bürokratlar ön plana çıktı. Daha sonra Âlî ve Fuad Paşalar devrinde İngiliz büyükelçisi Stratford Canning'in iç politik endişelerle, İngiliz kamuoyunun baskısıyla Hıristiyan Osmanlı tebaasının tam eşitliğini sağlayacak anayasal düzenlemeler için bastırmasıyla doğan 1856 Islahat Fermanı ile geleneksel Osmanlı siyasî düzeni sarsıldı. Bu gelişme, derin bir sosyal meşruiyet krizine yol açacaktı.

Giderek büyük Avrupalı ülkelerin büyükelçilerinin güdümüne giren bürokratların egemenlik kazandığı Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde Babıâli, Sarayı gölgede bıraktı. Modernleşme süreci, doğası itibariyle dirayetli padişahlara şans tanımıyordu. Eskiden kalemiye denen bürokratla-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rın padişahların kulları sayıldığı patrimonyal bir mutlakıyet söz konusuydu. Oysa devletin modernleşme sürecine girdiği Tanzimat hareketiyle birlikte bürokratlar, otonom siyasî aktörler konumuna yükselmişti. Prusya'da olduğu gibi Osmanlı'da da aydın despotizmi, modernleşmeyle giderek padişahın şahsından bağımsızlaşan devlette özerk değişim ajanları haline gelen bürokratların egemenliğiyle "bürokratik despotizm"e dönüştü. Bu şekilde Islahat Fermanı'nın yol açtığı "sosyal meşruiyet" krizine eşlik eden "siyasal meşruiyet" krizi, rejimin bir başka uca düşmesine yol açacaktı.

Bu durumda David Urquhart gibi Türk dostu yabancılar, ısrarla Sultan Abdülaziz'i ülke yönetimini yabancı elçilerin oyuncağı haline gelen bürokratlardan kurtararak dizginleri ele almaya, tekrar aydın despotizmine çağırdılar (Çelik 1994: 296). Ancak gerekli dirayetin yokluğu, Abdülaziz (1861-1876) gibi padişahların aydın yerine yoz bir despotizme düşmelerine yol açacaktı. Onun gibi sultanlar için önemli olan, Islahat Fermanı'nın aşındırdığı Müslüman tebaanın haklarından ziyade padişahın hakları idi. Abdülaziz, anayasalcılığı, bürokratik iradeye teslimiyet olarak gördüğünden tekrar mutlakıyete yöneldi. Ancak geleneksel şartları kalmadığı için bu mutlakıyetin yozlaşması mukadderdi. Kalemiye, seyfiye, ilmiye ve halk dâhil, bütün tarafların desteğini kaybetmesi sonucunda Abdülaziz, Osmanlı saray devrimlerinin sonuncusu sayılabilecek bir darbeyle tahttan indirildi.

Politik modernleşme tecrübesi, böylece II. Mahmud ve II. Abdülhamid gibi dirayetli mutlak monarkların yokluğunda iktidarın kolaylıkla bürokratlara geçerek yozlaşabileceğini gösteriyordu. Bu arızayı meşrutî monarklarla, anayasal rejimle telafiden başka yol yoktu. Bu zarureti gören gerek yerli, gerekse de yabancı seçkinler, Osmanlı'da anayasalcılık lehinde tavır aldılar. Sultan Abdülaziz'e muhalefete geçen Mısırlı prens Mustafa Fazıl Paşa'nın patronajıyla 1860'ların ortalarında muhalefet hareketi olarak ortaya çıkan Yeni Osmanlılar grubu, anayasal rejim uğruna mücadele verdi.

Ancak hem uluslararası politik konjonktüre bağlı dış dinamiklerin, hem de rakip yerli seçkinlerin zuhuruyla iç dinamiklerin değişmesi, Osmanlı anayasalcılık mücadelesinin kızışmasına yol açtı. Temelde konjonktürel zorunluluk ve dışsal dinamiklerden kaynaklanan politik değişim girişimi, Batı-Osmanlı ilişkisini istismara açık zorlu bir satranç oyununa dönüştürdü. XIX. asır Ortadoğu, İslam dünyasında Osmanlı ve Mısır örneklerinde yabancı bir siyasî model olarak anayasalcılığın bu ortak çıkmazını açıkça görmek mümkündü (Kurzman 2008, Arjomand 2008). Avrupa ile Osmanlı arasındaki değişim mücadelesinin başlıca üç tarafı vardı. Birincisi, müdahil Batılı seçkinler, ikincisi, muktedir yerli seçkinler, üçüncüsü muhalif yerli seçkinler. Anayasal rejim, Batılı güçler tarafından iç işlerine müdahaleyle Doğulu ül-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İSLAHİNEVİ

keleri meşruiyet ve güçten düşürme, yerli despotlar tarafından sıkıştıklarında dış müdahaleyi önleyerek demokratik meşruiyet ve güç kazanma, yerli elitler tarafındansa iktidara muhalefet aracı, kozu olarak kullanılıyordu. Zamanla derinleşen karşılıklı güven bunalımının etkisiyle taraflar birbirlerini anayasalcılık gibi reform hareketlerinde samimiyetsizlik, artniyetlilik ve göz boyacılıkla ithama başlayacaktı (Davison 1990: 83).

Osmanlı gibi Müslüman ülkelerde iktidardaki seçkinler, aslında ülkeye getireceği yararlardan çok Batılı kamuoyunun gözünde meşruiyet ve itibar kazanmak için anayasal rejime geçiş emelinde idiler. Örneğin Namık Kemal, 1878'deki anayasadan bahsederken "zât-ı pâdişâhî Kânûn-ı Esâsî ile bir kâide-i hürriyet daha ihsan buyuruyor. Ona itiraz etmek, Avrupa nazarında meclisi, hükümetten ziyade istibdada mail göstermek olur" der (Tansel 1967: II/133). Diğer taraftan o (1327: 169), bütün ülkenin yararına olacak bir anayasal rejim ve hukuk yönetimi tesisi yerine stratejik, palyatif bir tutumla sırf yabancı müdahalenin önünü kesmek için izlenen taviz yolunun çıkmazını da şöyle dile getirir: "... O vakit Babıâli için esâs-ı hükümeti düzeltip de Avrupa'nın kefalet-i umumiyesine bir devlet-i meşruta suretinde girmek ve bu tedbir ile hem müdâhelât-ı ecnebiyeyi bütün bütün men' ve hem de bekamızı tamamıyla temin eylemek lazım gelir iken tuttular yalnız Hıristiyanlara bazı müsaadeler vermekle Avrupa'yı tatyib ettiler".

Fuad Paşa gibi bazı devlet adamları, Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz kitle politikasının ön-şartları oluşmadığı ve anayasal rejime geçişte içsel dinamiklerin yetersiz kaldığı gerekçesiyle dış dinamiklerden medet ummak zorunda kaldıklarını itiraf ediyordu. Ona göre "Bir devlette iki kuvvet olur; biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette (yukarıdan) gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hâsıl etmeğe ihtimal yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir" (Namık Kemal 2005: 223). Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne can havliyle çare arayan bazı seçkinler için açıkça anayasalcılık gibi Avrupalı kurumları taklit, mümkün tek reçeteyi oluşturuyordu. İsyan ederek Adana'dan Konya'ya doğru ilerlemeye başlayınca Osmanlı liderliğine ecel terleri döktüren Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile mütareke görüşmesi için Babıâli'nin Mısır'a gönderdiği Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın 1830'da şöyle söylediği rivayet edilir: "Eğer Avrupa'yı taklitte elimizi çabuk tutmazsak Asya'ya çekilmek zorunda kalacağız" (Driault 1921: 135).

Halil Paşa'nın bu görüşü dile getirdiği sırada İngiltere, Osmanlı için toprak bütünlüğünü korumasını sağlayacak seçmeli bir reform siyasasını savunuyordu. İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı reel politik ve buna bağlı olarak

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kültürel tercihlerinin değişmesi, onu bu konuda ikircikli, çelişkili bir tutuma sevk etti. Bu kararsız İngiliz siyasasında, İngiltere'de iktidarda bulunan liderler kadar İstanbul'a atanan İngiliz büyükelçilerinin Osmanlı'ya karşı kişisel tutumları da rol oynadı. Lord Palmerston'tan itibaren genel olarak İngiliz ve Batılı seçkinleri, değişim kabiliyeti bakımından Osmanlı'ya karşı önyargı besliyorlardı. Onlara göre aydın despotik tarzda, teknik denebilecek reformların ötesinde Osmanlı'yı köklü bir rejim değişikliğine zorlamak gerçekçi bir tutum olamazdı.

Bu yüzden Âlî ve Fuad Paşalar devrinin İngiliz büyükelçisi Stratford Canning gibi Batılı seçkinlerin kaygısı, Osmanlı'nın tam bir anayasal sisteme geçişinden ziyade Islahat Fermanı'nda olduğu gibi Hıristiyan tebaasına tam eşitlik yönünde hakların verilmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılmasıydı. Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir Hıristiyan tebaası olmasaydı bu tür bir ölümcül değişime zorlanmayacaktı. Ancak bu konuda Âlî gibi en radikal sayılan Osmanlı paşalarının bile kırmızı çizgileri vardı.

Örneğin bütün dünyada dinî ve siyasî kimlik evliliğe dayandığından farklı dinden vatandaşlar arasında evliliğe izin, bir ülkenin vatandaşları arasında mutlak eşitlik öngören seküler bir hukuk düzenine geçişin başlıca göstergesi sayılıyordu. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra Sadrazam Âlî Paşa, Stratford Canning'e "Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki hukuk farklarını kaldırdık. Artık hepsi Osmanlı ve müsavidirler" demişti. Sefir'in buna karşılık "Demek ki bundan sonra Müslüman kadınlar Hıristiyanlarla da evlenebilecekler" demesi üzerine ise Paşa, "Yoo... İşte bu kadarı olmaz" diye yerinden sıçramıştı (Aktaran, Atay 1980: 445). Buna karşılık İstanbul'da İngiliz büyükelçisi (1867-1877) olarak görev yapan Henry G. Elliot (1817-1907) gibi empatik İngiliz seçkinler ise, tıpkı Namık Kemal (1327: 169)'in savunduğu gibi, Hıristiyan tebaa adına bu tür tavizlerin ötesinde Osmanlı'nın selametini hakiki bir anayasal rejime geçişte görüyor ve bu uğurda gayret gösteriyordu (Elliot 1888, Waterfield 1963: 372, Aydın 2005b).

Mesihçi Anayasalcılığın Hüsranı

25 Mayıs 1876 tarihli bir notunda zamanın İngiliz büyükelçisi Henry Elliot (1922: 231), İstanbul'da sokaktaki kapıcılardan Boğaz'daki kayıkçılara kadar herkesin ağzında "Kânûn-ı Esâsî" kelimesinin bulunduğunu, Sultan Abdülaziz'in anayasanın ilanından kaçınması halinde devrilmesinin mukadder olduğunu kaydeder. Yeniçerilerin imhasının ardından bilumum Osmanlı halkının kanaat önderliği misyonunu üstlenen medrese öğrencileri softalar, dağıttıkları, meşveret ile ilgili Kur'ân ayetlerine atıf yapan ilanlarla İslam'ın anayasal bir hükümeti emrettiği ve halen Sultan tarafından kulla-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nılan mutlak iktidarın ümmetin hukukunun gaspı olduğu propagandasını yapıyorlardı.

Midhat Paşa'nın liderliğinde Abdülaziz'i deviren darbeci kadro, anayasal bir rejim sözü vermesi üzerine 1876'da II. Abdülhamid'i tahta çıkardı. Ardından İstanbul basınını, anayasanın anlamına ilişkin tartışmalar kapladı. Ahmed Midhat (1294), o yılın sonbaharında, basın kadar sıradan halkın da hararetle anayasayı tartıştığını söyler. Sonunda Midhat Paşa'nın başkanlığında Namık Kemal'in de üyesi olduğu bir komisyonun çalışmasıyla 23 Aralık 1876'da ilk Osmanlı anayasası Kânûn-ı Esâsî ilan edildi. Kısa bir süre sonra patlak veren 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı, ancak iki kez toplanabilen ilk meclise gölge düşürdü. Müzakerelerde kendisine yönelik ağır eleştiriler üzerine Sultan Abdülhamid, 13 Şubat 1878'de Kânûn-ı Esâsî'ye istinaden Meclis-i Umumî'yi tatil ederek anayasayı süresiz askıya aldı.

Savaşın kritik bir eşiğe getirdiği imparatorlukta liberal bir anayasalcılığın zemini kaybolmuştu. Artık amaç, Büyük Güçleri veya aydınları memnun etmek yerine her ne pahasına olursa olsun ülkeyi kurtarmaktı. Sultan Abdülhamid'in bu süreçte Düvel-i Muazzama kadar aydınlara güvensizliği de sebepsiz değildi. Zamanında Lord Palmerston'un desteklediği II. Mahmud'dan daha dirayetli bir aydın despot şimdi Osmanlı tahtına çıkmıştı. Ancak köprünün altından çok su akmış, konjonktür değişmişti. Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasasından artık vazgeçen İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerinin artık Osmanlı'da ne aydın despotik, ne de sağlıklı bir anayasal rejimi desteklemeleri söz konusu idi.

Sultan Abdülaziz'in despotizm devrinden sonra Osmanlı, anayasal ile aydın despotik bir rejim arasında yol ayırımına gelmişti. Bu konjonktürde ortaya çıkan Midhat Paşa gibi aydınların tutumu, rotanın kaçınılmaz olarak aydın despotizmine çevrilmesine yol açtı. Şerif Mardin (1991: 57-60), Yeni Osmanlı muhalefet hareketinin doğuşunu Tanzimat ile gelen yeni siyasî sistemin yol açtığı elit dolaşımındaki tıkanma ile izah eder. Ancak bu tez, anayasalcılığın bayraktarı olarak tanınan Midhat Paşa gibi seçkinlerin devrimci mücadelesini izahta yetersiz kalır. Bu konuda daha derine inecek makro bir perspektife ihtiyaç vardır. Ünlü oryantalist E. Kedourie (1992: 82, 268; 1966), Ortadoğulu aydınların, dünyayı değiştirmenin yolları olarak 1789 Fransız Devrimi'nden sonra doğan iki Batılı akımdan ilham aldıklarını söyler: anayasalcılık ve mesihçilik. Ona göre, Namık Kemal gibi Osmanlı aydınları genelde Avrupa siyasî geleneğine ait anayasalcılık akımını benimserken, Cemaleddin Afgânî ve ondan ilham alan İranlı ve Arap aydınlar, mesihçi-devrimci akıma kapılmışlardı.

Geleneksel olarak sünnî, anadamar İslam'ın bayraktarı olan Osmanlılar,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

modern kriz çağında bile Mehdî'nin misyonunu geleneksel cihat perspektifinden algılamayı sürdürdü. Örneğin 1827 yılında II. Mahmud'a sunduğu bir layihada Keçeci-zâde İzzet Molla, şu sözlerle geleneksel aktivizmin önemini vurguluyordu: "Şu kadar ki, Mehdî'nin yaklaştığı bir sırada dünyevî meselelerin tanzim olunamayacağını söyleyenlere şöyle cevap veririz: eğer Mehdî, yarın ortaya çıkacaksa, biz bugünden adalet ve eşitlik için çalışalım ki, O'nun, adaleti güçlendirme konusundaki gayretimizi görmesi, bize övünme vesilesi olabilsin" (Mardin 1996: 194, Heyd 1993: 38). Buna karşılık Cemaleddin Afgânî'den ilham alan İranlı ve Arap aydınlar, seküler mesihçilik olarak devrimcilik yolunu tuttular.

Bu itibarla genelde doğru olmakla birlikte yakından bakıldığında Kedourie'nin bu tespitinin de eksik kaldığı görülür. Kanaatimizce Batı'nın "eski dünya"sı Avrupa'da ortaçağlardan beri "Kilise'nin büyük kızı" sayılan Katolikliğin kalbi Fransa'da doğrudan mesihçi vizyondan ilhamla, kolektif bir mesihçilik olarak Fransız Devrimi gerçekleşmişti (Tafsilat, Talmon 1960). Buna göre devrimcilik, mesihçiliğin seküler, kolektif versiyonu idi. Batı'nın "yeni dünya"sı Amerika'da gerçekleşen ise anayasal bir devrimdi. Dünyanın ilk yazılı anayasası kabul edilen Amerikan Anayasası, yeni dünya düzenini (novus ordo seclorum) kuracak bir amentü olarak vücut buldu (Kammen 2006). Şu halde geleneksel inanca göre kurulacağı ahir zamanı beklemeksizin yeni bir dünyayı şimdiden kurmanın Batılı "eski dünya"ya özgü sert yolu olarak devrimcilik ile "yeni dünya"ya özgü yumuşak yolu olarak anayasalcılığın ikisinin arkasında da aslında aynı mesihçilik ruhu yatıyordu.

Mesihçilikten mülhem anayasalcılık ile devrimciliğin tedahülünü Batıda Amerika'da olduğu gibi İslam dünyasında da İran örneğinde görmek mümkündü. İranlı Bahaî devrimciler ile temaslarının da gösterdiği gibi, Osmanlı'da da Midhat Paşa, mesihçi anayasalcılık vizyonunun temsilcisi sayılabilirdi (Zarinebaf 2008). Kısa sürede Osmanlı'da anayasal bir rejimin kuruluşu davasının bayraktarı, adeta anayasalcı bir devrimin "beklenen Mehdi"si haline gelen Paşa, örneğin Ziya Paşa tarafından "Ebu Meşrutiyet" (Anayasalcılığın Babası), Ebuzziya Tevfik tarafından "Ebu'l-Ahrâr" (Liberallerin Babası) olarak nitelendirilmiştir.[3] Diğerleriyle birlikte Midhat Paşa ile aşağı yukarı Sultan Abdülaziz (1861-1876)'in saltanatı süresince İstanbul'da bulunan (1861-1871) İran maslahatgüzarı Malkum Han'ın buluştuğu kanal,

---

3 *"Ne cesaretle olur münkeşif ebna-yı vatan*
Dehşet-alud-ı cebanet Eb-i Meşrutiyyet
Yoksa dünyada nasib olmayacak mı bilmem
Bize nev'i beşerin hakkı olan hürriyet". (Aktaran, Bilgegil 1979: 235).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANE EVİ

Batıda mesihçiliği sekülerleştiren masonluktu.[4] Bu bakımdan Batıda olduğu gibi Osmanlı'da da mesihçi-devrimci anayasalcıların hemen hemen hepsinin mason olması tesadüf değildi. Dahası Midhat Paşa, 1878-80'de yaptığı Suriye Valiliği esnasında da Bahaîliğin kurucusu Bahâullâh'ın büyük oğlu Abdülbaha ile bir görüşme yaptı (Cole 1992: 11).

Midhat Paşa, 5 Şubat 1877'de görevden alınarak sürgüne gönderildiği Avrupa'da iken 13 Şubat 1878'de Sultan Abdülhamid tarafından Kânûn-ı Esâsî'nin askıya alınması üzerine gerek kendi ismiyle (Midhat Pasha 1878), gerek "An Eastern Statesman" (Şarklı Bir Devlet Adamı) rumuzuyla anonim olarak Avrupa basınında makaleler yazarak Osmanlı'da anayasal rejimin restorasyonu için uluslararası kamuoyunun desteğini kazanmaya çalıştı. O, orijinal olarak yazdığı Fransızcadan İngilizceye çevrilerek Haziran 1878'de Nineteenth Century dergisinde yayınlanan makalesinin sonunda şöyle diyordu: "Kısaca Türkiye'de önemli reformların gerçekleştirilmesi, farklı milliyetlerin kaynaşması ve bu kaynaşmadan hangi din ve milliyetten olursa olsun bu halkların ileriye yönelik gelişimlerinin çıkması isteniyorsa, o (anayasal rejim), tüm illetlerin tek çaresi ve içeride ve dışarıdaki düşmanlara karşı mücadelede sahip olduğumuz yegâne vasıtadır". [5]

Bu anayasal düzen tasvirinde, Batı'da olduğu gibi tüm dertlerin çözüleceği yeni bir dünyaya özlem olarak tezahür eden mesihçi halet-i ruhiyeyi görmek mümkündü. Evrensel reçete, kurtuluş yolu sunan radikal ideolojilere dayalı her derde deva ilaç bir anayasa sayesinde yeni bir dünya kurmayı öngören radikal siyaset anlayışı, Edmund Burke'nin eleştirdiği gibi insan tabiatına aykırılığından dolayı hüsrana uğramaya mahkûmdu. Nitekim tecrübeli bir Osmanlı devlet adamı Fuad Paşa, bu tavrı politik romantisizmle eleştirmiştir:" (Midhat Paşa için) Bu adam meşrutî idareyi her derde deva görüyor; hâlbuki tıptan ziyade siyasetin her derde deva ilaçlara meydan okuduğunu unutuyor" (Mismer'den Davison 1990: 105). Aslen tıp eğitimi almış Fuad Paşa, meramını anlatmak için en iyi analojiyi seçmişti.

---

[4] Çelik 1994: 294. İran'da Nasîruddîn Şâh yönetiminden kaçarak 1861'de İstanbul'a gelen ve daha sonra İran Elçiliğinde maslahatgüzar olan Mirza Malkum Han (1833-1908), Avrupa ve İslam dünyasında karanlık ilişkileriyle tanınan, İranlı-Ermeni karışımı bir diplomat ve profesyonel devrimcidir. Sıkı masonik irtibat içinde olduğu Osmanlı sadrazamı Fuad Paşa da, Babıâli'de bir makama ilaveten ona Osmanlı tebaiyeti, paşalık rütbesi, dolgun bir maaş gibi olağanüstü imtiyazlar sağlamıştır. Dahası Malkum Han, Fuad Paşa (1903)'nın ölümünden bir gün önce Sultan Abdülaziz'e sunduğu siyasî vasiyetnamenin yazarının kendisi olduğunu daha sonra iddia etmiştir (Algar 1973: 65-77).

[5] "Turkey, in a word, ought to be governed by constitutional regime, if it is desired that serious reforms be carried out, that a fusion be effected of the different races, and that out of this fusion should spring the progressive development of the populations, to whatever nationality and whatever religion they may belong; it is the only remedy for our ills and the sole means we have of struggling with advantage against enemies at home and abroad."

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hastalıkların tedavisiyle uğraşan tıp, her derde deva ilaçları tanımadığı gibi, temel işi problem-çözme olan siyaset de mesihçi formülleri kaldırmazdı. Nitekim Midhat Paşa'dan yapılan bir rivayet, anayasalcılığın altında yatan devrimci-mesihçi psikolojiyi ve Fuad Paşa'nın eleştirisinin haklılığını gösteriyordu.[6]

Midhat Paşa ve ekibi tarafından Sultan Abdülaziz'in devrilmesinden sonra tahta çıkarılan V. Murad'ın ruh sağlığının padişahlığa elvermemesi, II. Abdülhamid'e padişahlık yolunu açmıştı. V. Murad'ın üç aylık kısa saltanatı esnasında Midhat Paşa ve ekibi fiilen ülkenin hâkimiyetini ele geçirdi. Paşa ve ekibi, pazarlık yaparak aldıkları belli taahhütler üzerine II. Abdülhamid'in tahta çıkmasına onay verdi. Bunun üzerine anayasayı hazırlamaya girişen Midhat Paşa'nın niyeti, İngiltere'deki gibi Osmanlı siyasî sisteminde sultana sembolik, pasif bir rol vermekti. Kânûn-ı Esâsî'nin ilanından sonra gücünü daha da pekiştirerek fiilen ülkenin hâkimi haline gelen Midhat Paşa, David Urquhart gibi yabancı destekçileri yanında Süleyman Paşa gibi ihtilalcı arkadaşlarının bile onaylamayacağı kadar başına buyruk hareket etmeye başladı (Çelik 1994: 296-97).

David Urquhart ve Butler Johnstone gibi empatik İngiliz seçkinler, önceleri destekleseler de zamanla Midhat Paşa^nın bayraktarlığını yaptığı anayasalcılık davasının Osmanlı İmparatorluğu için tehlikeli bir macera olduğunu anlamışlardır. Onlara göre Yeni Osmanlılar, anayasalcılık taleplerinde samimi olsalar da dirayetli değildiler. Zira Batı'nın kendi çıkarları için dayattığı anayasal reform, Osmanlı gibi oturmuş bir düzene sahip çok-uluslu bir imparatorluğun temellerini sarsacak bir macera olacaktı. Nitekim Islahat Fermanı'ndan sonraki gelişmeler, bu öngörüleri doğrulamıştı. Bu basiretli tutumuyla Urquhart, Ali Süavi'nin anayasalcılık fikrinden vazgeçmesini sağlamıştı (Çelik 1994: 124-34, 294).

Midhat Paşa'nın özellikle Rusya'ya karşı başına buyruk bir savaş siyasası izlemesi, kısa sürede II. Abdülhamid ile çatışmasına yol açtı. 5 Şubat 1877'de Sultan'ın talimatıyla sadrazamlıktan azlederek gözaltına alınan Midhat Paşa, aynı gün evine uğramasına bile izin verilmeden bir gemiyle ülkeden çıkarıldı. Mesihçilikten mülhem hırslı tutumu yüzünden zamanla yerli ve yabancı hemen hemen bütün seçkinleri karşısına alan Midhat Paşa'yı sürüldüğü Arabistan'ın Taif Kalesinde 8 Mayıs 1884 gecesi muhafızları tarafından boğularak öldürüleceği hazin bir son bekliyordu. İstanbul Konferansı için İngiltere temsilcisi olarak görevlendirilen Lord Salisbury'nın konferansın

[6] Rivayete göre Midhat Paşa, Kânun-ı Esâsî'nin ilanından sonra Beyazıt'taki konağında topladığı Namık Kemal, Ziya ve Rüşdi Paşalara sarhoşken "Âl-i Osman hayli saltanat sürdü, biraz da Âl-i Midhat sürsün" demişti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yaşadığı hüsran üzerine Midhat'a husumeti arttı. Ona göre Ignatiyev ile Midhat, Avrupa'da bulunacak yalancıların başında geliyordu; hatta Midhat, ikisinin de daha sahtekâr olanıydı (Temperley 1933: 175).

II. Abdülhamid, amcası Abdülaziz devrindeki genel memnuniyetsizlik yüzünden ülkede alttan alta bir galeyan olduğunun uzun süredir farkındaydı; henüz şehzadelik çağında kardeşi Murad ile birlikte Yeni Osmanlı aydınlarının bazı toplantılarına katılmıştı. Henry Layard'ın da tanıklık ettiği gibi Sultan, Osmanlı'da meşrutiyet dâhil gerekli reformların yapılması gerektiğine yürekten inanıyordu. Ancak bu konuda belli başlı üç engelle karşılaştı. Birincisi, Osmanlı'nın gerekli reformları yapması için çırpınan Henry Elliot (1867-1877) ve Henry Layard (1878-1880) gibi empatik İngiliz büyükelçilerin bütün gayretlerini boşa çıkaracak şekilde reformlar için vaaz vermekten öteye geçmeyen İngiltere'nin gerekli malî ve askerî desteği vermeye yanaşmamasıydı. İkincisi, etrafını saran entrikacıların çıkarlarına uygun mevcut düzeni bozabileceği endişesiyle reformları sabote etmek üzere sultanı doldurmalarıydı. Üçüncüsü, Midhat gibi seçkinlerin besledikleri gizli emeller doğrultusunda ulusal ve uluslararası çevrelerle işbirliğiyle yaptığı planlardan endişe duyması.

Elliot, gerçekten Osmanlı'nın hayrına olacağı inancıyla istediği anayasa için Sadrazam Midhat Paşa ile yakından çalışmıştı. Sultan Abdülhamid, sultan olmaya can atsa da Midhat Paşa'ya minnet altında kalmak istemiyordu. Çünkü üç ay içinde 2 sultanın (Abdülaziz ile Murad) tahttan indirilmesini sağlayan adam, kendini da aynı akıbete uğratabilirdi İmparatorluğun Müslim ve gayrimüslim tebaasından seçilen temsilcilerin katıldığı, 19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Meclis-i Meb'usanı büyükelçi Layard başta olmak üzere İngiliz ve Avrupalı seçkinlerin takdirini kazanmıştı.

Böyle takdire şayan bir eseri sahiplenme mücadelesinin verilmesi doğaldı. Anayasa ve parlamento başarısı, genelde Midhat Paşa'ya mal edildiği halde bunu onlara teklif eden asıl sultanın kendisiydi: "Zannediyor musun ki kendi eserimi yıkmayı isteyeceğim?" Layard, başka bir vesileyle Meclis'ten şikâyet ederken Sultan'ın çok daha haklı olduğunu anladı. Sultan'a göre Meclis-i Meb'usan, Paris'e giden ve parlak kravatları ve cilalı potinleriyle Fransız tarzı giyinen, eşitlik hakkındaki devrimci fikirleri geri getiren birkaç kişinin güdümündeydi; bunlar, otoritesini yıkmak ve vezirlerini devirmek için Murad veya Midhat isimlerini kullanan dinsiz imansız zibidilerdi (Waterfield 1963: 372-78, 425-26, 436).

Bu bağlamda Midhat Paşa'nın sadaretten azli ve nefyi üzerine başlayan softaların başını çektiği kamusal tepki üzerine şehre asılan bir ilandaki ifadeler ibret vericiydi. İlana göre Midhat Paşa, Anayasa'nın ruhuna tamamıyla

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

zıt bir yola sapmıştır. Padişah, saltanat haklarından feragat ederek istibdat rejimini ilga etmiş iken Sultanın feragat ettiği mutlak iktidarın diğer eller tarafından kullanıldığını gösteren bazı hadiseler meydana gelmiştir. Durumu kâr bilen birkaç hafif-meşrepli şahıs, sultanın imtiyazlarına ve kamu düzenine karşı sinsi planlar kurmuşlardır, gizli entrikalara tercüme edilen ve hatta eylemlerle teyit edilen planlar. "Midhat Paşa, bulunduğu makam gereği bu fesadı önlemek için lüzumlu tedbirleri almak zorunda olduğu halde o tam aksine bu vecibeyi ihmal ederek tasfiye edilmiş rejimin diğer bir surette icra edilmesine göz yummuştur". [7]

Evet, bu ifadeler, bir anayasanın gerçek anlamda bir meşrutî rejimi, sınırlı yönetimi kurmaya yetmediğini, sadece monarşinin iktidarını kıstığını ve kısılan iktidarın pekâlâ hırslı bürokratlara geçebileceğini ifade ediyordu. Ülkenin iç ve dış politik bakımından bir ateş çemberinden geçtiği kritik bir süreçte iktidarı, Tanzimat'ın ilk döneminde olduğu gibi meşruiyet krizine düşmesi mukadder bürokratlara bırakmak yerine kaçınılmaz modernleşmeye bağlı meşruiyet krizini aşma yollarını bulabilecek II. Abdülhamid gibi bir hükümdarda yeniden toplamak ise şüphesiz ehven-i şerreyn olarak makuldü.

Sonuç

II. Mahmud devrinde Osmanlı İmparatorluğu, başlıca Mısır krizinin etkisiyle radikal bir modernleşme hareketine zorlanmıştı. Bu esnada İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupalı devletler, başka azgelişmiş ülkelere yaptıkları gibi Batılı normatif üstünlüğü pekiştirecek anayasal rejimi dayatmak yerine o zaman benimsedikleri Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasası uyarınca Osmanlı bekasını sağlayacak aydın despotik tarzda bir reform hareketini desteklemişti. Ancak zamanla Batılıların tam bir anayasal düzenden çok iç politik endişelerle tam eşitlik yönünde Hıristiyan tebaanın hakları için bastırması, geleneksel Osmanlı düzeninin çözülmesine yol açmıştı. Başlıca Islahat Fermanı'nın yol açtığı sosyal meşruiyet krizine eşlik eden bürokratik despotizmin doğurduğu siyasal meşruiyet krizi, Sultan Abdülaziz'in uyguladığı türden bir yozlaşmış despotizme zemin

[7] "Midhat Pasha has inclined towards a life entirely contrary to the spirit of the Constitution. While the Sovereign, abandoning his sovereign rights, abolished the regime of absolutism, certain events have taken place showing that this absolute power given up by the Sultan has been exercised by other hands. Profiting by the situation, a few light-headed individuals have formed malevolent plans against the prerogatives of the Sultan and against public order-- plans which have been translated into secret intrigues and even corroborated by acts. Although Midhat Pasha ought by his position to have taken measures to stop the evil, he has, on the contrary, neglected this, and closed his eyes to the fact that the regime which had been discarded was exercised under another form" (Ismail Kemal 1920: 150).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hazırlayarak rejimin bir başka uca düşmesine sebep olmuştu.

Bunun üzerine gündeme gelen anayasa ve anayasalcılık kavramlarıyla hesaplaşmak zorunda kalan Osmanlı aydınları, genelde "üst yasa" olarak şeriatın yerini alacak modern, ilkesel anlamda anayasa fikrini reddetmişlerdir. Onlar için mesele, geleneksel kayıtlarından kurtularak yozlaşmaya başlayan iktidarın Batıda olduğu gibi demokrasi sayesinde halkın iktidarının arttırılmasıyla dengelenmesinden çok araçsal bir anayasayla sınırlandırılmasıydı. Bu yüzden onlar, halkın hak ve hürriyetlerini tanımlayan yazısız anayasa olarak şeriatın hâkimiyetini sağlayacak araçsal bir belge olarak anayasa ile iktidarın sınırlandırıldığı yönetim anlamına gelen meşrutiyeti savunmuşlardır. Ancak Midhat Paşa gibi yerli seçkinlerin Batıdaki gibi anayasalcılığın yeni bir dünya kurmanın aracı olarak görüldüğü mesihçi-devrimci bir vizyonla hareket ederek ülkeyi maceraya sürüklemesi, II. Abdülhamid devrinde tekrar aydın despotizminin anayasalcılığa baskın çıkmasına yol açmıştır.

Kaynakça

Abadan, Yavuz (1959) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 14/1-4: 3-37.

Abu-Manneh, Butrus (1994) "The Islamic Roots of Gülhane Rescript," *Die Welt des Islams* 34/2 (November): 173-203.

Ahmed Cevdet Paşa (1309) *Târîh-i Cevdet*, Tertib-i Cedid, I-XII. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

— — (1980) *Ma'ruzât*. Yusuf Halaçoğlu (yay.), İstanbul: Çağrı.

— — (1986) *Tezâkir*, I-IV. Cavid Baysun (yay.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ahmet Midhat (1294) *Üss-i İnkılab*, I-II. İstanbul: Takvimhâne-i Amire.

Algar, Hamid (1973) *Mirza Malkum Khan: A Biographical Study of Iranian Modernism*. Berkeley: University of California Press.

Ali Süavi (1868a) "Usul-i Meşveret," *Muhbir* 34 (14 Mars).

— — (1868b) "Hutbe," *Muhbir* 34 (13 Mai).

Arjomand, Said Amir (2008) *Constitutional Politics in the Middle East: With Special Reference to Turkey, Iraq, Iran and Afghanistan* (Onati International Series in Law & Society). London: Hart.

Atay, Falih Rıfkı (1980) *Çankaya*. İstanbul: Bateş.

Aydın, Mithat (2005a) "Osmanlı İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansının Yeri," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi* **17: 101-115.**

— — (2005b) "Sir Henry Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi* 18: 21-49.

Bailey, Frank Edgar (1942) *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*. Cambridge: Harvard UP.

Berkes, Niyazi (1978) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı.

Bilgegil, Kaya (1979) *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.

Burke, Edmund (1955) *Reflections on the Revolution in France*. Thomas H. D. Mahoney (ed.), New York: The Liberal Arts.

Casper, Gerhard (1989) "Changing Concepts of Constitutionalism: 18th to 20th Century," *Supreme Court Review*: 311-332.

Chaihark Hahm (2000) "*Conceptualizing Korean Constitutionalism: Foreign Transplant or*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Indigenous Tradition?" Journal of Korean Law 1/2: 151-196.
Cole, Juan R.I. (1992) *"Iranian Millenarianism and Democratic Thought in the Nineteenth Century," International Journal of Middle East Studies* 24/1 (February): 1-26.
Çelik, Hüseyin (1994) *Ali Süavi ve Dönemi*. İstanbul: İletişim.
Davison, Roderic H. (1963) *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton: Princeton UP.
— — (1990) *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923: The Impact of the West*. USA: Saqi.
Deringil, Selim (1999) *Well-protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. London: I.B. Tauris.
Devereux, Robert (1963) *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
Dicey, Albert Venn (1915) *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. London: Macmillan.
Doğanalp-Votzi, Heidemarie (2002) "The State and Its Subjects According to the 1876 Ottoman Constitution: Some Lexicographic Aspects," *Aspects of the Political Language in Turkey (19th-20th Centuries)*, Hans-Lukas Kieser (ed.), 61-69, İstanbul: Isis.
Driault, Édouard (1921) *La Question d'Orient Depuis ses Origines Jusqu'à la Paix de Sèvres*, 8e éd. Paris: F. Alcan.
Elliot, Henry George (1888) "The *Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform," Nineteenth Century* 23/132 (February): 276-296.
— — (1922) *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*. London: J. Murray.
Elster, Jon-Slagstad, Rune (eds.) (1993) *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge: Cambridge UP.
Engelhardt, Ed. (1328) *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı: 1826-1882*. Ali Reşad (trc.), İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
Fallon, Jr., Richard H. (1997) ""The Rule of Law" as a Concept in Constitutional Discourse," *Columbia Law Review* 97/1 (January): 1-56.
Friedrich, Carl J. (1964) *Transcendent Justice: The Religious Dimension of Constitutionalism*. Durham: Duke UP.
Fuad (1903) "The Political Testament of Fuad Pasha," *Nineteenth Century* 53: 312 (February):
Gencer, Bedri (2000) "Osmanlı Siyasi Felsefe ve Rejimi: Kuruluşun 700. Yıldönümü Münasebetiyle Bir İcmal," *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/4-5 (Şubat-Temmuz): 103-154.
— — (2005) "Namık Kemal'in Modern Devlete Karşı Hak Arayışı," *İnsan Hakları Araştırmaları* 3/5 (Temmuz Aralık): 135-146.
— — (2009) "The Constitution of the Right: *Prolegomena to a Philosophy of Constitution," International Journal of Constitutional Law (forthcoming)*
Heyd, Uriel (1993) "The Ottoman 'Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II," *The Modern Middle East*, Albert Hourani-Philip S. Khoury-Mary C. Wilson (eds.), 23-28, London: I. B. Tauris.
Ikenberry, G. John-Kupchan, Charles A. (1990) "Socialization and Hegemonic Power," *International Organization* 44/3 (Summer): 283-315.
Ismail Kemal (1920) *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*. London: Constable.
İleri, İlay (2005) "Batı Gözüyle Meşrutiyet Uygulamaları ve Genel Af," Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi **17: 1-10.**
Kammen, Michael (2006) *A Machine That Would Go of Itself: The Constitution in American Culture*. New Brunswick: Transaction.
Kaplan, Mehmet v.d. (yay.) (1974-1979) *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, I-III. İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi.
Karal, Enver Ziya (1964) "Gülhane Hatt-ı Hümâyûnunda Batının Etkisi," *Belleten* 28/112: 581-601.
Kedourie, Elie (1966) *Afghani and 'Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*. London: Frank Cass.
— — (1992) *Politics in the Middle East*. Oxford: Oxford UP.
Kılıç, Selda Kaya (1993) "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi* 4: 557-635.
— — (1997) "Kânun-ı Esâsî'nin İlanından Sonra Vilayetlerden Gönderilen Teşekkürnameler,"

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi 18/29: 137-153.

Koskenniemi, Martti (2001) *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law, 1870-1960*. Cambridge: Cambridge UP.

Kurzman, Charles (2008) *Democracy Denied, 1905-1915: Intellectuals and the Fate of Democracy*. Cambridge: Harvard UP.

La Torre, Massimo (2007) "Law as Constitution," *Constitutionalism and Legal Reasoning*, Massimo La Torre (ed.), 1-41, Dordrecht: Springer.

Mardin, Şerif (1991) *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim.

— — (1996) *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. M. Türköne-F. Unan-İ. Erdoğan (trc.), İstanbul: İletişim.

Midhat Pasha (1878) "The Past, Present and Future of Turkey," *Nineteenth Century: A Monthly Review* 3: 16 (June): 981.

Moore, Wilbert E. (1963) *Social Change*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Namık Kemal (1327) *Makālāt-ı Siyāsiyye ve Edebiyye*. İstanbul.

— — (2005) *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*. Bütün Makaleleri 1. Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara (yay.), İstanbul: Dergâh.

Ortaylı, İlber (1987) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil.

Özkaya, Yücel (1987) "Birinci Kânun-ı Esâsi ve Meşrutiyet Hakkında Ortaya Konulan Görüşler ve Parlamento Usulü Hakkında Bir Layiha," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1-2: 397-415.

Pakalın, Mehmet Zeki (1993) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III. İstanbul: MEB.

Robinson, James A. (1957) "Newtonianism and the Constitution," *Midwest Journal of Political Science* 1/3-4 (November): 252-66.

Robinson, O. F.-Fergus, T. D.-Gordon, W. M. (2000) *European Legal History*. London: Butterworths.

Rousseau, Jean-Jacques (1967) *The Social Contract and Discourse on the Origin of Inequality*. Lester G. Crocker (ed.), New York: Pocket Books.

Sartori, Giovanni (1962) "Constitutionalism: A Preliminary Discussion," *American Political Science Review* 56/4 (December): 853-864.

Scruton, Roger (2001) *The Meaning of Conservatism*. Hampshire: Palgrave.

Sonyel, Salahi R. (1993) *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sungu, İhsan (1940) "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat I*, 777-857, İstanbul: Maarif Vekâleti.

Talmon, Jacob Leib (1960) *Political Messianism. The Romantic Phase*. New York: Praeger.

Tansel, Fevziye Abdullah (1967-1986) *Namık Kemal'in Mektupları*, I-IV. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tekin, Yusuf (1997) *Osmanlı Devletinde Siyasal Sistemin Meşruluğu Sorunu Çerçevesinde Birinci Meşrutiyetin Tartışılması* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara).

— — (2000) "Osmanlı'da Demokrasi Tartışmalarının Miladı Olarak Meşrutiyet Öncesi Tartışma Platformu," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 55/3 (Temmuz-Eylül): 145-174.

Temperley, Harold (1933) "*British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey, 1830-1914*," *Cambridge Historical Journal* 4/2: 156-191.

Tunaya Tarık Zafer (1982) *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*. İstanbul: Araştırma-Eğitim ve Ekin Yayınları.

— — (1978) "*Osmanlı Anayasacılık Hareketi ve "Hükümet-i Meşruta"*," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* 6: 227-237.

Waterfield, Gordon (1963) *Layard of Nineveh*. London: John Murray.

Zarinebaf, Fariba (2008) "From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 28/1: 154-169.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Osmanlı Siyasi Yapısında Dönüşüm: Sultan'dan İnsana, Devlet'ten Ferde, Tebaa'dan Vatandaşa

İbrahim Şirin (*)

Giriş

Klasik Osmanlı düzeni Max Weber'in geleneksel karizmatik anlayışıyla örtüşen bir yapı idi. Osmanlı kendisini ulu bir geçmişe bağlayarak meşruiyet kuruyor; Orta Asya köklerini öne çıkaran bir anlayış sergiliyordu. "Sultanın yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi anlayışı" anlayışı İslami bir hüviyet kazandırılarak geleneksel siyasetin formülü haline getirilirken Osmanlı hanedanı Tanrı'dan kut almış, karizmatik bir lidere dönüşüyordu. Fatih'in İstanbul'u almasıyla eşitler arasında birinci olmaktan çıkıp mutlak hâkim olması, Osmanlı hanedanın sistem içindeki yerini sağlamlaştırdı. Özellikle Yavuz Sultan Selim döneminde Safavi devletiyle yaşanan rekabet, Osmanlıların Sünni İslami yönlerini daha çok ortaya çıkardı. Sultan kendini kem kâfirlere karşı hem de Şiilere karşı Müslüman dünyanın koruyucusu olarak görüyordu.

Klasik dönem de Osmanlı toplumu; askeri ve reaya olmak üzere iki temel grubu ayrılır. Askeri diye nitelenen grup da kendi içinde toplumsal iş bölümü esasına uygun şekilde seyfiye, ilmiye ve kalemiye alt statü gruplarına bölünür[1]. Bir tarafta devletin memurları diğer tarafta reaya. Askeri olan, vergi gibi bir takım zorunluluklardan muaf olmanın ötesinde devletin imkânlarından yararlanan devletlu olarak da adlandırılan yönetici sınıfa karşılık gelirken, reaya, vergi ve bir takım angaryalara tabii yönetilen sınıfı ifade eder. Reaya da kendi içinde Müslim-Gayrimüslim şeklinde ikiye ayrılmakta, Gayrimüslimler de imtiyazlı ve imtiyazsız olarak alt gruplar oluşturmakta; imtiyazlı olan Gayrimüslimler tercümanlık gibi Osmanlı için hayati işler yapmaktaydı. Yer belirleme statü gruplarından birini iktidara yani sadrazama taşıma şeklinde olurken bunun bir de sembolik, simgesel karşılığı vardı. Özellikle Fatih'le bir-

(*) Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 Hamilton Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society And The West*, London 1969, C. I, s. 45.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ

likte Sultan, hem tebaası hem de askeri sınıfı, yine simgesel değerler (sofra'da oturmayı kanunla düzene koyarak) taşıyan öğelerle hiyelarjik bir düzene soktu. Sofrada oturma düzenine göre kalemiye son sırada yer alır. Simgesel iktidar düzenini yansıtan bu oturma düzenine göre gaza ideolojisini esas alan imparatorlukta savaşanların diğerleri üzerinde egemen olduğu bir siyasi yapılanma görülür. Bu siyasi yapı, Karlofça barışı ile tersine döndü.

Karlofça'ya kadar kendine yeten, kendine güvenen ve bu duygularla dünyayı kendi düzeni içinde gören, Osmanlısentrik bir dünya algılayışı ile dünyayı tasavvur eden bir Osmanlı vardır. 1699'da başlayan dönemde; yenilgi ile belirli oranda kendisine olan güveni sarsılan, kendine yeterlilik duygusu aşınan bir Osmanlı vardır. Karlofça, Osmanlı sisteminde ciddi sarsıntılar yarattı. Sultanın meşruiyet krizine girmesi, yeniden kendisini meşrulamaya çalışması, kendisine tabi, sadık yeni ordu arayışları aslında Osmanlı siyasal sisteminin karizmatik ve geleneksel yönetimden meşruti yönetime evrilmesiyle sonuçlandı. Bu evrimde kalemiyenin mutlak bir katkısı vardır. Klasik dönemde iktidarı elinde tutan seyfiye ve onun işbirlikçisi ilmiyeye karşı kalemiye, bu yeni oluşumda iktidarı ele geçirdi. İktidarı elinde tutmasının yegâne yolu ise sistemi askeri imparatorluktan bürokratik bir devlete dönüştürmesiydi.

Biz bu tebliğimizde tebaadan vatandaşa geçiş düşüncesi ile Osmanlı iktidar grupları arasındaki mücadeleye dikkat çekmek istiyoruz. Temel iddiamız tebaadan vatandaşa geçişin kendi içinde paradokslar içerdiği, çoğu kez vatandaşın tebaa üzerine sürülmüş ciladan öte gitmediğidir. Öncelikle Osmanlı geleneksel yönetim anlayışının neden kendi içinde değişim geçirdiğini tarihi süreçte ele alacağız.

Sultanın Meşruiyet Krizinin Yeni Bir Siyasal Düzen Arayışına Dönüşü:

Osmanlı sisteminin geleneksel bir yapıdan bürokratik bir devlete doğru evrilmesi, Avrupa ile etkileşim içine giren kançılarya -(kalemiye) ve Avrupa'da olan bilimsel, iktisadi ve teknolojik devrimin ürünlerini belli ölçüde kabullenmeye hazır ayanlar ve eski mutlak iktidarının peşinde koşan sultan ve bunların karşısında yeniçeri-ulema ittifakı iki karşıt kutbun (statükocularla- değişimden yana olanlar) 1730 Patrona İsyanı, III. Selim'in tahtan indirilmesi ve nihayetinde 1826 yeniçeriliğin kaldırılmasıyla yön değiştirerek yenilikçiler lehine dönen Tanzimat'tan Meşrutiyete ve Cumhuriyete uzanan gerilimli ve uzun bir süreçtir. Süreci tetikleyen sultanın meşruiyet krizidir.

"Dünyanın en güçlü ordusu bile, eğer sadık değilse sizi korumayacaktır. Sadakatin en önemli temeli de, sizin imgesel meşruluğunuza duyduğu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

imgesel inançtır" [2] Yeniçeri, bu inancı II. Osman'ı katlettiğinde (dokunulmazlığı olan Tanrı'nın gölgesinin katli kutsaldan sıradan insana geçiş, aynı zamanda sultanın imgesel meşruiyetinin de sarsılması demektir.) yitirmiştir. Sultanın meşruiyetini sarsan en önemli, etkenlerden birisi belki de en önemlisi valide sultanların iktidar kavgalarıdır. Kanuni'nin zevcesiyle başlayan kadınlar saltanatı, Nurbanu, Safiye, Kösem ve Turhan sultanlar zamanında bir yüz yıl sürmüştü. Kösem Sultan rakibi Mahfiruz kadının oğlu II. Osman'ın tahta çıkmasını engelleyerek Osmanlı tarihinde ilk kez sultanın oğlu yerine kardeşi Mustafa'yı tahta çıkarttı ve veraset sistemini değiştirdi. Kızlarağası, Mustafa'nın akli dengesinin bozukluğunu fırsat bilip II. Osman'ı tahta çıkarttı. Valide Kösem, yeniçeri ağaları ile anlaştı ve Osman'ı tahtan indirdi ve 12 yaşındaki kendi oğlu IV. Murad'ı tahta çıkardı ve onun çocukluğu boyunca yeniçeri ağları ile beraber devleti idare etti[3].

Sultan'ın meşruiyetini sarsan bir başka önemli gelişmede Edirne vakasıdır. Ulemanın siyasi anlamda nüfuzunun doruk noktasını temsil eden Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin katli (1703) ile sonuçlanan Edirne Vakası'nda sultanın meşruiyet krizi doruğa çıktı[4]. Bu isyan sırasında ilk defa Âl-i Osman'a karşı yeni saltanat arayışları görüldü. İsyancılar arasında devletin Osmanlı hanedanı tarafından idaresi meselesi tartışıldı. Onların yerine Kırım Hanları ve hatta Sokullu'nun torunları İbrahimhan-zadeler gibi başka ileri gelen aileler öne sürüldü.[5]

"Tanrı'nın yeryüzünde gölgesi güçlü sultan imgesi", 18 yüz yılda sarsıldı. Sultanın sipahilere karşı öne çıkardığı kulları sultanın varlığı için tehlike haline geldi. Osmanlı modernleşmesinin en önemli ayağının ordu olması bu açıdan da önem taşır. Sultan'ın kendine sadık yeni ordu arayışları, Osmanlı modernleşmesinin seyrini belirlemiştir. Bir tarafta kendi varlığını tehlikeye sokan ordu ve onun ittifak içinde bulunduğu ulema öte yanda merkezi iktidarını gölgeleyen ayanlar sultanın baş etmesi gereken iktidar gruplarıdır. Sultanın kalemiyeyi merkeze alıp devleti modern anlamda bürokratik devlete dönüştürme isteği, kuşkusuz sözünü ettiğimiz isyan ve ihtilallerden ve yeni meşruiyet arayışından bağımsız düşünülemez.

---

2 Cornelius Castoriadis, *Dünyaya, İnsana ve Topluma Dair*, Çeviren Hülya Tufan, İstanbul, 2001, s. 67.

3 Halil İnalcık "*Harem Fuhuş Yuvası Değil Bir Okuldu*" Çağatay Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektuları*, İstanbul, 2001, s. 12-13. (içinde)

4 bkz. Edirne Vakası ve Şeyhül İslâm Feyzullah Efendi için; Rıfa'at Alı Abou-El -Haj, *The 1703 Rebellion and The Structure of Ottoman Politics*, İstanbul, 1984; Norman İtzkowitz, "*Men and Ideas in The Eighteeth Century Ottaman Empire*", *Studies in Eigteenth Century Islamic History*, Edited By, Thomas Naff and Roger Owen, 1977, s. 19

5 Feridun Emecen, "*Osmanlı Beyliğinin Doğuşu ve Genişlemesi*", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 57.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Siyasal Katılım Düşüncesinin Gelişimi ve Uygulanması: Kuldan Vatandaşa

Osmanlı evreninin merkezi sultan anlayışı, 18.Yüzyılda sarsılmaya başladı. Dokunulmazlığı olan kutsal sultan imgesi yara aldı. Ahmed Resmi, Azmi Efendi ve Ebubekir Ratib Efendi, Nizam-ı Cedit'in teorisyenleri olarak yeni bir siyasi, iktisadi düzenin çerçevesini çizerler. Söz konusu isimler kanunların üstünlüğüne, insan hak ve hürriyetlerine dikkat çekerek Tanzimat'ın mimarlarından olan Sadık Rıfat Paşaya öncülük ederler. Sadık Rıfat Paşa da *"Halkların hükümet için değil hükümetlerin halk için olduğuna"* dair düşüncesi ile insanın, eşit, onurlu, sağlıklı ve refah içinde yaşamasını sağlayacak, bir devlet düzen anlayışıyla Yeni Osmanlıların öncüsü olur. Yeni Osmanlılar düşüncelerinin merkezine klasik dönemin aksine sultanı değil "her kesim kendi âleminin sultanı olduğu" insanı koyarlar.[6] Geleneksel karizmatik anlayışta büyü bozumu yani tebaadan vatandaşa geçiş her ne kadar fiilen Tanzimat'ta başladı ise de Tanzimat bir başlangıçtan çok bir sonuçtur. Tanzimat harekatının arkasında ise geleneksel gaza anlayışı üzerine kurulu askeri imparatorluğun büyü bozumuna uğraması, geçerliliğini yitirmesi yatmaktadır.

Tüm Osmanlı uyruklarının can, mal, ırz ve konut dokunulmazlıklarını güvence altına alan 1839 tarihli Gülhane Hattı Hümayunu ile gayri Müslim uyrukların hukuksak statülerinde dinsel ve toplumsal yaşamlarında bir dizi düzenlemeyi içeren Islahat Fermanı 1856, II Meşrutiyetle birlikte siyasal seçkinlerin başat hedefi haline gelecek olan bir vatandaşlar topluluğu oluşturma yoluyla imparatorluğun çöküşüne son verme idealinin hukuksal arka planını oluşturur.

Tanzimat'ın ilanının ardından önce Muhassıllık Meclisleri daha sonra da Memleket Meclisleri olarak ortaya çıkan mahalli oluşumlar ilk yerel yönetim fikrine zemin oluştururlar. Bu meclisler halkın fiilen idareye katılmasının ilk örnekleridir. Sözünü ettiğimiz meclisin üyeleri o yörenin ileri gelenleri arasından seçilmekteydi. Bu sistemde ön seçmenler kura ile belirleniyor onlar da asıl meclis üyelerini seçiyorlardı.[7]

Bir vatandaşlar topluluğu yaratmanın temel koşulları olan yasalar önünde ve temsilde eşitlik ise, 1840'ta kabul edilen ve 1851'de düzenlenen Ceza Kanunnamesi,1864'de kabul edilen Vilayet Nizamnamesini takiben 1871'de yürürlüğe giren İdare-i Umumiye- Vilayet Nizamnamesi ve 1878'deki Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu gibi düzenlemelerle hayata geçirilmeye çalışılır.

"1876 tarihli Kanunu Esasi ile "Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuku

---

6 Bu süreç için bk. İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Ankara 2006.

7 İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara 1974, s, 18.,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Umumiyesi" başlığı altında Osmanlı uyruklarının haklarına ilişkin ilk geniş çaplı düzenleme getirilir. Kanuni Esasinin 8.maddesinde yer alan "Devleti Osmaniye'nin tabiyesinde bulunan efradı cümlesine her hangi din ve mezhepten olursa olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur" ifadesindeki fert vurgusu toplumsal sözleşmenin niteliğini de belirtir".[8] Bu nitelik, geleneksel yönetim yanlısı II. Abdülhamid'in Meşrutiyet'i kısa bir süre sonra kaldırmasına sebep olmuştur. Sultan, II. Meşrutiyet'e kadar yeniden kul esasına dayalı mutlak iktidarını kurmaya çalıştı. II. Abdulhamid yönetimine karşı örgütlü muhalefet özellikle 1905'den sonra hareketlilik kazanmaya başladı. Avrupa'daki muhalif aydınlar arasında gelişen devrimci örgütler giderek askeri okullar arasında yankı buldu. Özellikle Selanik'teki askeri birlikler muhalefetin odağındaydı. Nesneli Niyazi ve Enver Beyler isyan ederek dağa çıktılar. 23 Temmuzda Selanik ve Manastır hükümet konaklarını ele geçirip meşrutiyetin ilanını talep ettiler. 24 Temmuz 1908'de padişahın isteğiyle kanunu esasiyi yürürlüğe sokan kararname yayınlandı. Hürriyetin ilanı olarak ilan edilen bu olay bütün Osmanlı topraklarında halkın sevinç gösterileriyle karşılandı.

II. Meşrutiyetin ön gördüğü siyasal modernleşme cemaatten topluma, mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçişle tarifini bulan yeni bir siyasal-kamusal alan anlayışını ve onun aktörü olacak vatandaşı gerektirir. II. Meşrutiyeti izleyen dönemde yapılan bir dizi düzenlemeyle yeni siyasal özne vatandaş ile devlet arasında hukuki ve siyasal ilişkinin kurallarını belirler. "16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunuyla, 30 Temmuz 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu örgütlü bir toplum yöneltmenin ve bu bağlamda siyasal katılımın önünü açarken, derneklerin amaç ve nitelikleriyle ilgili olarak getirilen sınırlamalar özelliklede "aşayiş-i memleket, tamamiyet-i mülkiyeyi ihlal ve şekl-i hükümeti tağyir ve anasırı Osmaniye'yi siyaseten tefrik maksadına müstenid" cemiyetlere ilişkin gönderme, devlet sivil toplum ilişkisinde Cumhuriyet döneminde giderek yapısal bir nitelik kazanacak olan güvensizlik ve tedirginliğin ifadesidir."[9] Tarık Zafer Tunaya'nın deyişiyle II. Meşrutiyet adeta Cumhuriyetin provası gibidir. Bu dönemden kalma miras ayak sürüyerek varlığını devam ettirmektedir. Bir tarafta hükümetlerin halk için olduğu anlayışı temelinde hukukun üstünlüğü esasına dayanan parlamenter bir düzen arzu edilirken öte taraftan devletin fetişleştirilmesi paradoksal gerilimli bir alanın oluşmasına neden oldu. Halkın siyasal katılımı bir taraftan arzu edilirken aynı halkın kendi kendisini yönetme becerisini kazanmadığı vurgusu sık sık yenilenerek ve ona verilen hakların fazlalığı öne sürülerek verilen hakların devlet seçkinlerinin lehine alınması, II. Meşrutiyetin Türk siyasal hayatını an-

---

[8] Füsun Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İstanbul 2005, s. 26

[9] Üstel, *a.g.e.*, s. 26-28

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lamamız açısından iyi bir laboratuar özelliği taşıdığını göstermektedir.

II. Meşrutiyette yaşanan paradoks aslında Tanzimat döneminde kendisini belli etmişti. II. Meşrutiyetten Tanzimat'a doğru geriye bakış siyasal hayatta yaşanan paradoksu anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Lastik Said'in ifadesi ile Bab-ı Ali'nin Muhalefet Fırkası Yeni Osmanlıların[10] beyannamesi, kabul edilen Mustafa Fazıl Paşanın "Padişahın sarayına giren en güç giren şey doğruluktur" diye başlayan ünlü mektubu, Ali Paşa ve Fuat Paşaların yönetimine karşı muhalefet bayrağını açtı. Kâtip Çelebi'den beri yürütülen mücadele sonuçta ayrıcalıklı bir bürokrasinin oluşmasıyla sonuçlandı. Şimdi iktidarda olan ayrıcalıklı bürokrasi, bu ayrıcalıklarının gitmemesi için mücadele veriyor, devleti fetişleştirerek kendilerine kalkan yapıyorlardı. Tamda bu noktada ayrıcalıklı bürokrasinin oligarşisine karşı kendi içinden çıkan Yeni Osmanlılar, halkı, adaleti, eşitliği ve parlamenter düzeni savunuyor; otoriter yönetime karşı çıkıyordu.[11]

Yeni Osmanların önde gelen siması Şinasi ve Namık Kemal, millet meclis-i, efkâr-ı umumiye, efkâr-ı milliye, efkar-ı cedide, efkar-ı serbesti, Millet-i Osmaniye, mahkeme-i vicdan, devlet-i meşruta, hubb-ı vatan, gayret-i milliye, hürriyet, sadr-ı millet, kanun, reis-i cumhur, medeniyet, taassup, cehalet, hürriyet, hukuk-u nas, umuma hizmet, maarif ve çalışma gibi kavramları Osmanlı gündemine taşıdılar.[12] Yeni Osmanlıların amacı; Osmanlı İmparatorluğundan bir meclis-i meşveret kurulmasını sağlayarak, siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrımı sağlamaktı. Kuvvetlerin dengesi yürütmeyi kurulacak olan meclis'e karşı sorumlu tutmakla elde edilecekti. Yeni Osmanlılar yürütmeden padişahı değil, Abdülaziz devrinde devlet idaresini fiilen ele almış olan Babıali üst bürokrasisini kast ediyordu.[13] Bürokratlar devletin doğal olarak da kendi varlıklarının bekasının derdindeyken muhalefet, vatan ve millet çıkarlarını öne çıkarıyorlardı. İktidar halkın

---

[10] Sinan Kuneralp, "Sadullah Paşa", *Osmanlılar Ans*iklopedisi, C.II.,s. 482

[11] Ayrıcalıklı bürokrasinin çok partili hayata geçmede sorun çıkarması Cumhuriyet döneminde de varlığını devam ettiren bir olgudur. Cumhuriyetin seçkinleri demokratik yaşama geçişin erken olması konusunda hem fikirdir. Demokrasi için ülkede şartlar olgunlaşmamıştır. Dönemin ünlü bürokratlarından Recep Peker, İnönü'ye "demokrasi sanayi ve dolayısıyla kentli toplumun düzenidir. Sen taş gibi köylüsün. Terakkiperver ve Serbest Fırka deneyimini unutmayalım. Şimdi demokrasi gibi sınıfsal tabanı olmayan bir ortam doğarsa köylülerin ilk yapacağı çıkış, başta Cumhurbaşkanı olmak üzere hepimizin anasına avradına sövmek olacaktır.Gelin bu sevdadan vazgeçin. Endüstri toplumu olmak kabul. Önce endüstriyi kuralım.Sınıflar oluşsun. Onları eğitelim. Sonra biz istemesek de halk demokrasiye geçer," diyerek demokrasiye geçme noktasında itirazlarda bulunur. Özdemir İnce, *"Erol Toy Kitabı"*, *Hürriyet Gazetesi*, 15 Nisan 2007 Özdemir İnce, Peker'in haklı olduğunu düşündüğünü yazarak tartışmanın günümüze uzandığının göstermektedir. Engin Ardıç, *"Özdemir Baklayı Ağzından Çıkardı"*, *Akşam Gazetesi*, 17 Nisan 2007 yazısında İnce'yi ağır bir dille eleştirir.

[12] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 258

[13] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul 1994, s. 31

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kendi kendisinin seçmesinin devletin dolayısıyla kendi ayrıcalıklı gelecekleri için tehlike arz ettiğinin fazlasıyla farkında, parlamenter düzene geçişe ayak diretirken, Yeni Osmanlılar, İmparatorluğun kurtuluşu için parlamenter düzenin olmazsa olmaz olduğunu ısrarla vurguluyordu. Bu karşıt yaklaşım II. Meşrutiyette kendini hissettirecektir.

II. Meşrutiyet Döneminde Sultanın Meşruiyet Arayışı Karşısında Karikatür

Rönesans gülmenin zaferidir. Ortaçağ gülmesi, dünyanın gizeminden ve iktidardan kaynaklanan korkuyu mağlup ettiğinde, hem dünyanın gizemini hem de iktidara ilişkin hakikatin peçesini düşürdü. Övgüye, dalkavukluğa, riyakârlığa karşı çıktı. Sövgülere ve kaba sözcüklerle ifade edilen bu gülen hakikat, iktidarı aşağıladı. Gülme, hiç bir dogma yaratmadı ve otoriter olmadı. "Ortaçağ mizah kültürü yerleşik iktidar ve resmi hakikati alaşağı edip yenilediler. Daha mutlu dönemlerin dönüşümü, bolluğu ve tüm insanlar için adaleti yücelttiler. Böylece yeni bir farkındalık yani Rönesans ortaya çıktı. "[14] Nietzsche'ye göre insanları geleneksel ahlakın ötesine götüren, onları mutlak ve kesin olarak özgürleştirebilecek tek şey zincire vurulmamış, biçim bozucu gülmedir. Nietzsche'nin biçim bozucu gülmesi iktidarın korkulu rüyasıdır. Kendi üzerinde oluşan ciddiliği tersine çevirip iktidarını yok edecek tek araç gülmedir. İnsan güldüğü şeyi kutsal saymaz. Gülme kutsallığı ters yüz edip sıradanlaştırır. Sıradanlaşma ise iktidar için ölümcüldür. Kurulu düzen mensupları ortaçağda olduğu gibi mizaha karşı olmuşlar ve yasaklama yoluna gitmişlerdir. Charles Baudelaire'in ileri sürdüğü gibi her gülmede gülenin gülünene karşı yükseklik duygusu, insandaki kendini yüksek görme düşüncesinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. [15] Ayağı muz kabuğuna basıp kayan adama gülünmesi bunun tipik bir sonucudur. Kendileri aynı konuma düşmedikleri için kendilerini düşenden daha üstün görmelerinden dolayı gülerler ve gülmenin öznesi olurlar. Gülünç, yani gülmeyi yaratan güç, asla gülmenin nesnesinde değil, gülen kişidedir. İnsanoğlunun kendi düşüşüne gülmesi buruk bir gülme trajik bir gülmedir. Kendini üstün görme anlayışı insana özgüdür tıpkı buna bağlı olarak ortaya çıkan gülmenin insana özgü olması gibi. Toplumlar kendilerini aştıkça gülme nesnesi çoğalacak, kendine gülmeyi becerdiğinde kendine eleştirel bakmayı da becermiş olacaktır. Gülme hem başkasından kendini üstün görme hali hem de bu duyguyu aşma halidir. Güldüğü şeye gülmeyle toplumlar yükseklik duygusundan kurtulabilirler. Yükseklik ve alçaklık komplesinin panzehiridir gülme. Çatık kaşlı tarihin ağa

---

[14] Mikhail Bakhtin, *Karnavaldan Romana*, çev. Cem Soydemir, İstanbul 2001, s. 119

[15] Charles Baudelaire, *Gülmenin Özü*, çev. İrfan Yalçın, İstanbul 1997, s. 11.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

babalarını da tahtından indiren onları sıradan insanlar haline getiren biçim bozucu gülmedir. M. Bakhtin ve Barry Sanders, kahkahanın zaferi Rönesans çağında Dante ve Rabelas'in biçim bozucu, kışkırtıcı, yıkıcı gülmelerinin yeni bir dünya yorumlayışında etkilerinin altını çizerler.

Karikatür kelimesi İtalyanca abartmak, gülünçleştirmek anlamına gelen "caricare" kelimesinden gelir. Karikatür kelimesine de ilk kez 1646 da tesadüf edilir.

Karikatür: bir kimsenin bir şeyin ya da bir olayın bazı özelliklerini gülecek ya da güldürecek biçimde abartılarak çizilmiş resmidir. İnsanın ve eşyanın abartılarak çizilmesine karikatür denir. Siyasi ve sosyal içerikli karikatürler genellikle "cartoon" olarak isimlendirilir. 18.Yüzyılın ortalarına doğru siyasi ve sosyal içerikli karikatür İngiltere'de George Townshend, William Hogarth gibi çizerlerin katkılarıyla 1761-1770 yıları arasında yayınlanan Town and Country, The Political Register ve Universal Museum gibi dergilerle gündelik yaşamı rahatlatıcı rol oynadı. İngiltere'de yaşam koşullarının ağırlığı ve reformların yetersizliği muhalefeti güçlendirdi. 1841 de yayımlanan ünlü Punch mizah dergisi büyük bir okuyucu kitlesiyle yayın hayatına devam etti. Punch, karikatürün dünyada yaygınlaşmasında etkin bir rol oynadı.

Fransa'da karikatür, inişli çıkışlı hayatına 18-19. Yüzyıl boyunca devam ettirdi. Charles Philipon, tamamı mizah ve karikatür olan iki haftalık mizah dergisi "la caricature" 1830 yılında, Le Charivari 1832 de ve de le Journal Pour Rire 1848 yılında yayınladığı mizah dergileriyle Fransız politik yaşamına karikatürü soktu. La Caricatüre yayınlandığı iki yıl süresince çeşitli davalar ve toplatma kararlarıyla yaşamına devam ettiremedi. [16] Almanya'da sansür yüzünden Fransız "La Charivari"ye benzeyen "Fliegende",İtalya'da 1848 de "Fischietto" gibi dergiler karikatürün siyasi bir eleştiri alanı olarak ortaya çıkmasında etkili oldular. İspanyol ressam Francisco Jose de Goya ve Alman ressam George Grosz gibi sanatçılar karikatürü siyasi ve sosyal bir eleştiri aracı olarak kullanarak insanın yalnız karikatür yoluyla, normal görünüşün sınırlarını aşarak kendi bireyselliğini kesinleyebileceğini gösterdiler. [17] Londra ilk daimi elçisi Yusuf Ağah Efendi'nin sır kâtibi olarak 1793 yılında Londra'ya giden orada dört yıla yakın görev yapan Mahmud Raif Efendi, "Kanunların aşırı titizlikle uyulmasına rağmen herkes kendi düşüncesine göre yazma ve konuşma hakkına sahiptir. Kanunları eleştirmek bir yana, isim vermeden ama tarif ederek çoğu zaman hatırı sayılır insanları haysiyetlerine dokunacak

---

[16] İsmail Kar, *Karikatür Sanatı*, Ankara, 1999, s. 340

[17] Barry Sanders, *Kahkahanın Zaferi*, çev. Kemal Atakay, İstanbul 2001, s. 281..Karikatürün çalkantılı tarihi için bknz, Maurise Horn, *The World Encyclopedia of Cartoons*. Chelsea, 1981, John Adkins Richardson, *The Complete Books of Cartoning*, Prentice, 1977.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tarzda tenkit edebilmektedirler. Hemen her gün karikatürleri çizilen Kral da bu küstahlıklara karşı korumasızdır." [18] diyerek İngiltere'de karikatür dergilerinin konumuna işaret çeker.

Osmanlı sultanının Tanrının yeryüzünde gölgesi, dokunulmaz, kutsal simgesinden sıradan insana dönüşmesi, Osmanlı siyasal sisteminin gelenekselden meşrutiyete doğru evrilmesinde mizahın şüphesiz önemli bir yeri vardır. Gülme bir şeyi tersine çevirmede, yapı bozumuna uğratmada son derece stratejik öneme sahiptir. Sultan yeniden geleneksel karizmatik yönetim anlayışını ihya etmeye çabalarken dışta Avrupa mizah basını içte Sultanın muhalifleri mizahla sultanın oluşturmaya çalıştığı imajı biçim bozucu gülmeyle yıkmaya çalıştılar. Avrupa basınında sultanın İngiliz sömürüsüne karşı Hilafeti siyasi bir kurum olarak yeniden yapılandırma çabasına karşı mizahı karşı bir silah olarak kullandılar. Sultanın Müslümanlar üzerinde nüfuz etmeye çalıştığı imgesel meşrutiyeti, çizgilerle ve onu "Kızıl Sultan" tanımlamasıyla bozmaya çabaladılar. Sultan II Abdilhamid, Avrupa mizah basınında kendisiyle ilgili karikatürleri yakından takip etti ve yurda girişini yasakladı.[19] Karikatürde, bir sehpanın üzerine ellerli arkadan bağlanarak yüzükoyun yatırılmış Osmanlı sultanı, İngiliz başkanı Gladston elindeki sopayla adeta falakaya yatırmış sopalamaktadır.[20] Gladston: Osmanlı hükümeti olan Sultanın kafası üçkağıt ve hataların dipsiz bir kuyusu ve şiddet ve şiddet tehdidi dışında hiç bir şey başaramayacaktır şeklinde düşünüyordu. Onun bu düşüncesi Prag'da yayınlanan 1896 tarihli Humoristike Listy yayınladığı yukarıdaki karikatürde "Gladston'un alenen hükümdarı tedib ettiği" şeklindeki yazısıyla Gladston'un Osmanlı sultanına karşı düşüncelerini iyi yansıtmaktadır. Gladston, sultanı terbiye etmektedir. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Batı imgeleminde Doğu'nun bin bir gece masallarındaki gizem ve erotizm yaşandığı yer yüzü cenneti imgesinden çok, şiddet ve despotizmin kol gezdiği bir mekân olarak algılanmaya başlandı. Osmanlı düşmanı Gladston, İngilizlerin Osmanlı politikasını tamamen değiştirdi. Rus yayılmasına karşı Osmanlı imparatorluğunu

---

[18] Vahdettin Engin, "Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 148.

[19] Osmanlı devletini küçük düşüren Ulk gazetesi *B.O.A,.HR.SYS*, Dosya No: 26 Gömlek No: 13, 18.07.1891, aynı gazetenin Osmanlı ile ilgili münasebetsiz karikatür neşretmesi, *B.O.A, HR.SYS*, Dosya No: 33, Gömlek No: 7, 09-08-1895, Junk Kikiriki gazetesinde yayınlanan münasebetsiz karikatür *B.O.A, HR. SYS*, Dosya No: 192, Gömlek No: 15, 26.08.1896, *Kladdereradatsch* gazetesinin yayınladığı uygunsuz karikatürün yurda girişinin yasaklanması *B.O.A, HR.SYS*, 06.01.1897,*Der Tag* Gazetesinin yurda girişinin yasaklanması, *B.O.A, HR.SYS*, Dosya No: 41, Gömlek No: 28, 06.09.1901, *Kladderadatsch* gazetesi *B.O.A ,HR.SYS*, Dosya No: 41, Gömlek No:46, 04.1.1902, *Die Lustige Blatter* gazetesinin uygunsuz karikatüründen dolayı yurda girişinin yasaklanması *B.O.A, HR:SYS*, Dosya No: 42, Gömlek No: 20, 15-08-1902, *Mond* Gazetesinin yayınladığı karikatürden dolayı ülkeye girişinin yasaklanması *B.O.A, DH.MKT*, Dosya No: 682, Gömlek No: 4 1321

[20] John Grant Carteret, *Une TurqieNouvelle Pour Les Turks, La Turquie en İmages*, Paris 1909, s. 111

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

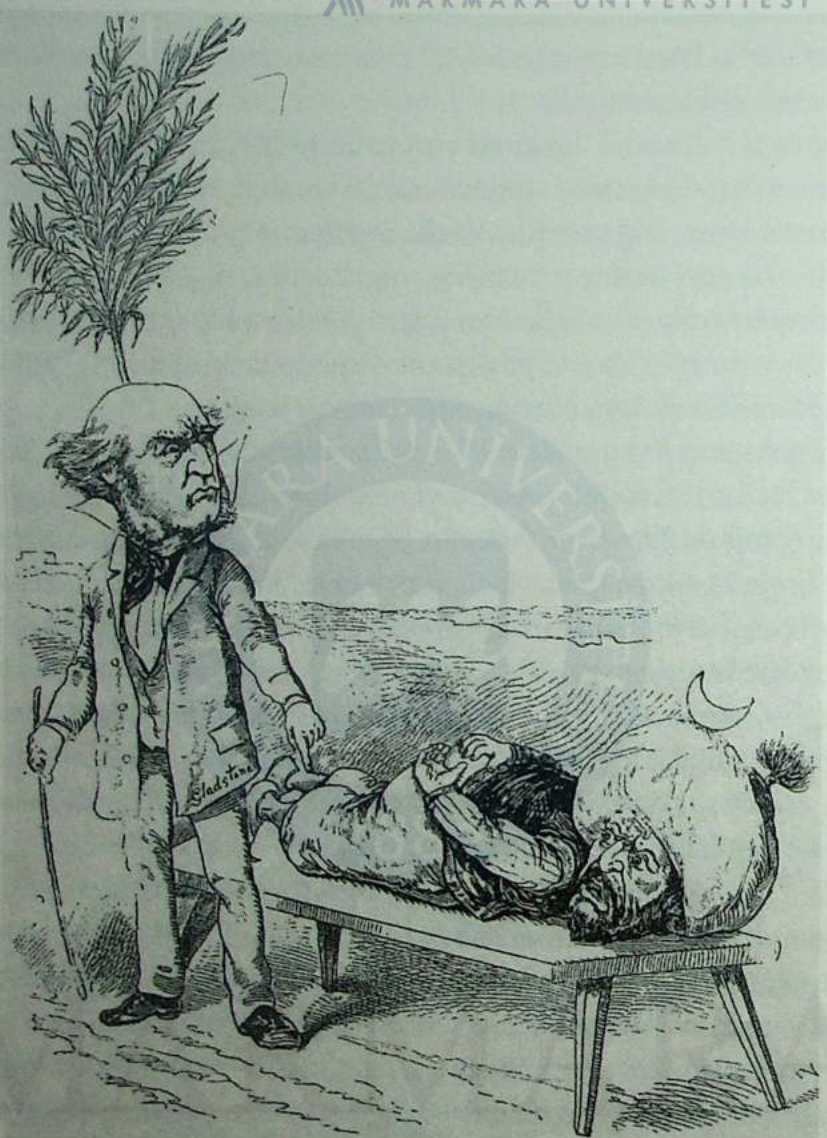

— Gladstone flagellant le Sultan à la face de l'Europe.
(*Humoristické Listy*, de Prague, 1896.)

غلادستون علناً حکمداری تأدیب ایدیور

ayakta kalması gerektiği anlayışını ileri süren Pitt'in Osmanlılara karşı İngiliz siyaseti Gladston'la birlikte sona eriyordu. Lord George ise Osmanlı'nın ölüm kararını veriyordu. Gladston'a kadar İngilizler, Osmanlı'nın ayakta kalmasını kendi çıkarları açısından önemsiyorlardı. Gladston, bu politikadan vazgeçti. Rusya, Osmanlı'nın parçalanması gerektiğinde ısrarcıydı. Ruslara göre; Osmanlı hastaydı ve ölmeden önce mirası paylaşılmalıydı.

(Yıldızın Reis-i Ekberi) Musavver hayvanın üzerinde görünen Rusya, Fransa, Avusturya ve Almanya'yı gösteriyor. Demek oluyor ki Türkiye ken-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

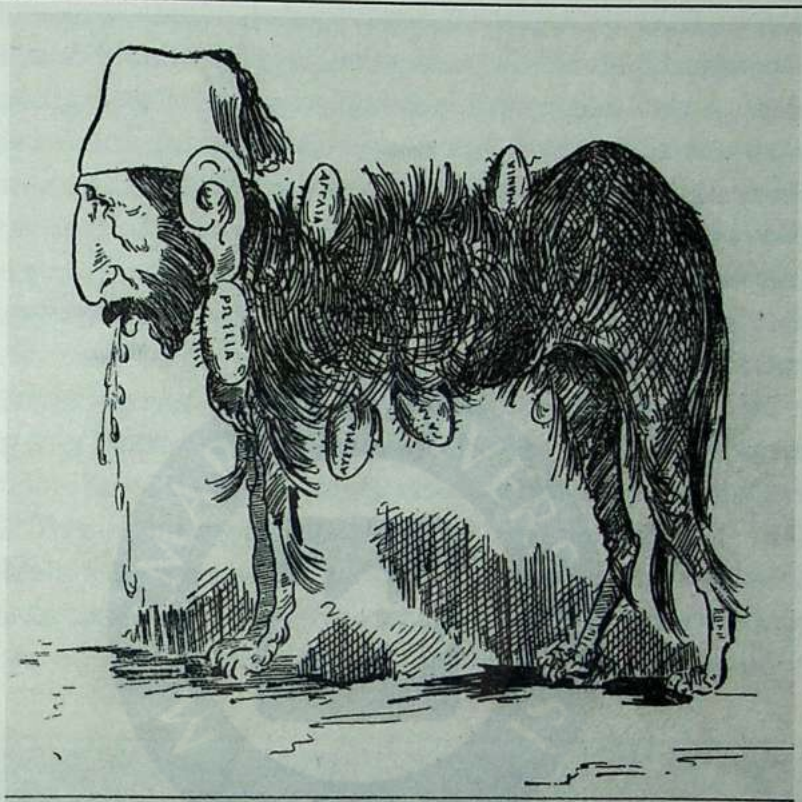

LE GRAND MAITRE D'HILDIZ

(*Ephyra*, d'Athènes, 1897.)

(*) Sur les excroissances qui apparaissent à différentes parties du corps de cet animal on lit: *Russie*, *France*, *Autriche*, *Allemagne*. Manière de dire que la chèvre turque ne peut rien faire de sa propre autorité.

diliğinden hiçbir şeye müteşebbis olamıyor. [21]

Atina'da 1897 de yayınlanan Ephyra'da yayınlanan bu karikatürde Osmanlı'nın tek başına ayakta kalamadığı, yardıma muhtaç olduğu vurgulanmaktadır.

Osmanlı karikatürlerinin temel figürlerinden biri şüphesiz II. Abdülhamid'tir. Abdilhamid'e muhalif olanlar karikatürü önemli bir araç olarak kullanırlar. Osmanlı sultanı II. Abdilhamid dönemi iktidar sembolleri ve

[21] Carteret, *a.g.e.*, s. 19.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ideolojisini, muhalefetin argümanlarını anlamlandırmada karikatürler merkezi bir öneme sahiptir. Mizah basını yeni bir gülme türünü ortaya çıkardı. Meddahların ya da Karagöz'ün komik hikâyelerinin yol açtığı gülme değildi ortaya çıkan gülme. Belli bir kültür düzeyi olan okurların gülmesi söz konusuydu. Bu eleştirel hatta öz eleştirel bir gülmedir; bilinçli olarak acı ya da alaycıdır. Modernleşmenin getirdiği düş kırıklıkları karşısında gözü açılmış bir gülmedir. Çizilen karikatürlerde İstanbul'da görülmeye başlayan modernleşmenin tüm işaretlerini keşfetmek mümkündür. Buharlı gemiler, demir yolları, fotoğraf makineleri, tiyatrolar, ticaret borsaları, balenli elbiseler, bütün yeni buluşlar. Bu unsurların hiç bir komikliği yoktur. Gülmeye yol açan öncelikle gelenekler ve yenilik arasındaki çatışmadır. İkincisi de hayatın içine giren modern unsurların kötü işlemesi ya da hiç işlememesidir[22]. Bunun yanında yıkıcı, devlet için tehlikeli hale gelen bir gülme söz konusudur. Nitekim ilk mizah dergisinin çıkmasından çok değil iki yıl sonra ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı mizah basınını bir kalemde yasaklamayı öngören madde çıkarmak istiyordu. Meclis, mizah konusunda sert tartışmalara sahne oldu. Mizah basınını yasak-

اووخ! نه قادارده کیفلیم. عقلینی تپه‌لرم، آیاغنی اوپدیررم. جهانله برابر بن‌ده شاشدم: ملتمی، یوقسه امریمه تابع حیوان سوروسیمی؟!

— Ooh! Ne kadar da keyifliyim. Akıllısını tepelerim, alçağına da ayağımı öptürürüm. Dünyayla birlikte ben de şaştım. Millet mi, yoksa emrimdeki hayvan sürüsü mü?!

(Tekmelenenin üstündeki yazı: "Millet")
Tokmak/15.6.1901/S.5, s.2.

[22] François Georgion, *"Osmanlı İmparatorluğunda Gülmek mi? Doğu'da Mizah*, haz. İrene Fenogla, François Georgion, çev. Ali Berktay, İstanbul 2000, s. 92.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lanmasını isteyenler başta Matbuat Müdürü Macid Efendi, "Bunlar faideli olduğu gibi aksi halinde olan resimler ve emsalini zikirden teeddüp edeceğim surette açık saçık resimler havass-ı zahireyi iğfa ederler. İnsanın havass-ı zahiresi isyan eder. Aklın cisim üzerine olan hükmü gider. Sultan-ı akl mağlub olur" açıktan matbuat müdürü mizahın beden ve zihin üzerine olumsuz etkilerinden bahsediyor ve yasaklanmasını istiyordu. Mustafa Efendi şeriatça yasak olduğunu düşünüp yasaklanmasından yana olanların başını çekiyordu. Yasaklanmasına karşı çıkanlar ise halkın eğitimi ve ilerlemek için mizah gibi yayın faaliyetlerinin gereğine dikkat çekiyorlardı.[23] Bu tartışmalardan birkaç ay sonra mizah basını toptan yasaklandı.

Ohh! Ne kadar keyifliyim. Akıllısını tepelerim, alçağına da ayağımı öptürürüm. Dünyayla birlikte ben de şaştım millet mi yoksa emrimdeki hayvan sürüsü mü?[24]

Tarih dersi veren Feylozof Rıza Tevfik öğrencilerine Osmanlı saltanatının nasıl tarih dışı kaldıklarını anlatırken Saltanatın sonuna da işaret etmektedir..

Resim 5.2 *Müzede geçmişin dinozorları.*
"Feylosof Doktor Rıza Bey'in tarih-i tabiî dersi.
Rıza: Efendiler, şu karşınızda gördüğünüz mahlukat, karbonifer devrinin en müthiş hayvanlarındandır. Bunlar şimdiki fillerin yüz misli yerlerdi, yine doymazlardı. Çok şükür ki bugün bunların yalnız enkaz-ı izâmı kalmıştır."

[23] Georgeon, agm, s. 88.

[24] *Tokmak*, 15. 06. 1901, S. 5, s. 2.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İstibdat ve Hürriyet[25]

II. Meşrutiyetin yürürlüğe girmesinin hemen ardından dönemin ünlü mizah dergisi Kalem, İstibdat ve Hürriyeti konu aldığı karikatürle çıkar okuyucusunun karşısına. II. Meşrutiyetin mizahın zaferidir. Sultanın tesis etmeye çalıştığı imge, mizahın yapı bozucu, kışkırtıcı gücü karşında yenik düşer. Mizah dergileri, müstebit ilan edilen sultana karşı gösterdiği yapı bozu tavrını dönemin gözde simalarına karşıda sergilerler. Dönemin ünlü ismi Prens Sabahattin karikatürize edilmekten kendini kurtaramaz.

---

[25] *Kalem*, S. 10 Ekim 1908.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

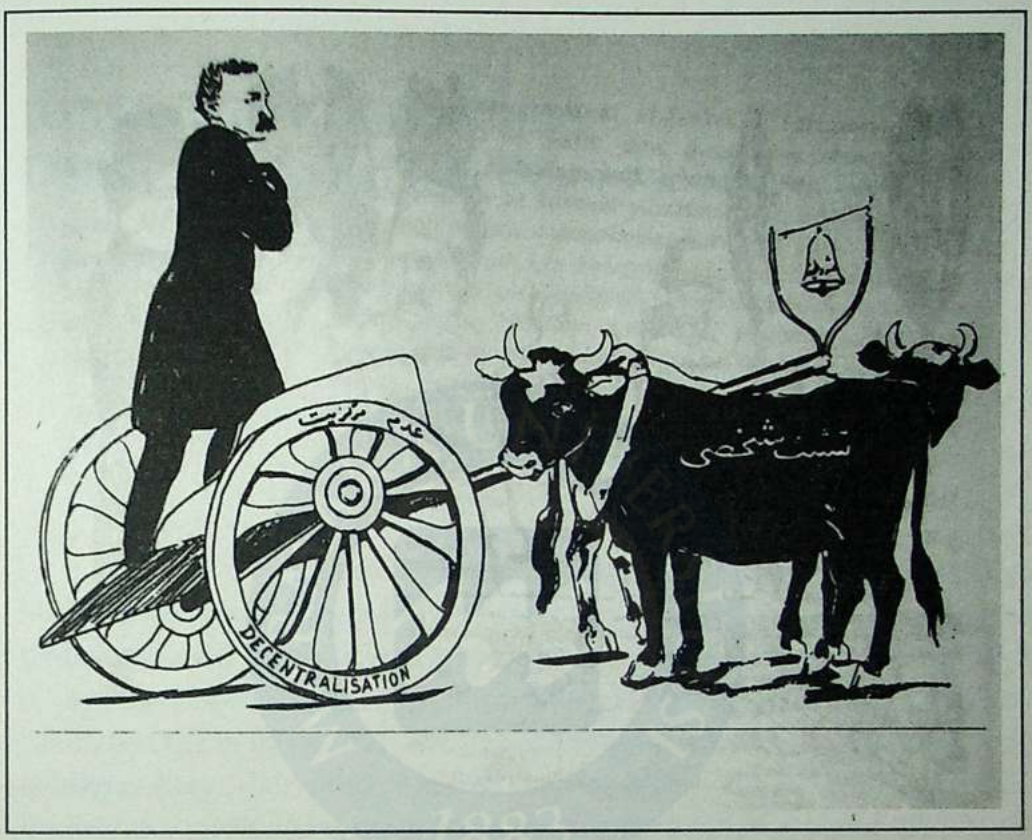

Arabanın üzerindeki kişi Prens Sabahattin, tekerlekteki yazı Adem-i Merkeziyet, öküzün üstündeki yazı Teşebbüs-ü şahsi, çandaki yazı meşrutiyet [26]

İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi İmparatorluk genç Cumhuriyet'e Parlamento, Parlamenter siyasi parti ve basın gibi gelenek ve kurumlar bağışladı.[27] Bunlara ek olarak devletin bekasıyla sivil haklar arasında sürüp gelen karşıtlığı güvenlik ve asayiş gerekçesiyle sivil hakların askıya alınması uygulamalarını da miras bıraktı. II. Meşrutiyet mizahın zaferidir. Gülme biçim bozucu özelliği ile sultanın tesis etmeye çalıştığı imgesel meşruiyete karşı durmuş, Türk siyasal düşüncesinin sultandan insana doğru evrilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

[26] *Kalem*, 18.09.1908, S. 5, s. 7.

[27] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 183.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Dâhiliye Nezareti'nde Bürokratik Reform

Erkan Tural (*)

1908 senesi yılsonu raporunda İngiltere Büyükelçisi Dâhiliye Nezareti'ne önceki senelerle kıyaslanmayacak ölçüde yer ayırmış ve gerek temmuz öncesi gerek temmuz sonrasında yaşananlarla ilgili olarak hayli detay sayılabilecek bilgiler geçmişti. Raporun öznelliği bir tarafa bırakılacak olursa Saray ile Bab-ı âli arasındaki ilişkilerin Abdülhamid Dönemi'nde geldiği noktaya dair oldukça somut veriler içeriyordu büyükelçinin raporu. Bildirimde öncelikle bu rapordan alıntılar yaparak İttihatçıların 1908 Temmuzunda nasıl bir nezaretle karşılaştıklarını aktaracak hemen sonrasında da dâhiliye personelinin II. Meşrutiyet sürecini "tensikat" kelimesi çerçevesinde özetlemeye çalışacağım. Bu çerçevede "tensikat" kelimesi özel bir anlam kazanmaktadır. Çünkü tensikat kelimesi günümüzdeki reform kelimesinin çok ötesine geçerek yeni anlamlar kazanmış sadece dâhiliye değil tüm Osmanlı memurunun kâbusu haline gelmiştir.[1] Dâhiliye Nezareti'ni diğer kurumlardan ayıran bir diğer özelliği de uluslar arası politika ile olan iç içeliğiydi. Bu nedenle de en basit vilayet anlaşmazlıkları Bab-ı âli'ye nazırın istifasına kadar gidecek sert ültimatomlar olarak geri dönmüştü. Bildiri bir yandan da bu çeşit rahatsızlıkların gerek personel gerekse de kurum üzerinde nasıl bir baskı unsuru haline geldiğini gösterirken diğer yanda nezaret içindeki kurumlaşma çabalarını gözler önüne sermeye çalışacaktır.

Öncelikle "tensikat" kelimesinin ne anlama geldiğine bakalım. Tensikat kelimesi; "Tertib eden, düzenleyen" anlamına gelen "nâsik" kelimesinden türetilmiştir. 1317 (1899 / 1900) tarihli Şemsettin Sami'nin Kamûs-i Türki sözlüğün-

(*) Dr., Başbakanlık Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.

1 Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için; Bkz. Erkan Tural, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, A.İ.İ.T.E., 2006, İzmir.

de; "Tensik: Nizama koyma, tanzim etme, sıralama, düzeltme, hüsn-ü nizama koyma"; anlamları içerirken; 1962 yılında ilk baskısı yapılan Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe sözlüğünde iki anlamda kullanılmıştır: Tensikat: 1- Düzen verme(ler), düzenleme(ler). (bkz. ıslah). 2- Fazla memuru işten çıkarma.

Görüleceği üzere aşağı yukarı 60 yıllık bir zaman zarfında kelime yeni anlamlar kazanmış hatta önceki anlamı unutulmaya yüz tutmuştur. Kelimenin bu derece anlam kaymasına uğramasında Meşrutiyet Dönemi olaylarının büyük payı vardır. Anayasa 1908 Temmuzunda ilan edildiğinde halk devlet dairelerine saldırarak memurlara karşı linç girişiminde bulunmuştur. Halkın memnuniyetsizliğini çeken belki de en önemli kurum Dâhiliye Nezareti'ydi. 1908 tarihli Salname'de nezaret on sekiz ana departmandan oluşuyordu ve bütçe payı bakımından Maliye Nezareti'nden hemen sonra geliyordu.[2] Önceki dönemin meşhur hafiyelik sistemine ev sahipliği yapan kurum, henüz bir teşkilat nizamnamesine sahip değildi ve 1895'ten beri Sivas eski valisi Memduh Paşa tarafından idare ediliyordu. İngiltere büyükelçisinin raporuna göre Memduh Paşa ile Saray arasındaki sıkı ilişkilere dikkat çekiliyor hatta merkez ve taşra tayinlerinin doğrudan Saray tarafından yapıldığı, kurum ricalinin de nazır yerine doğrudan Padişah ile iletişim içinde olduğu kaydediliyordu. Saray merkezli bu yapılanma nedeniyledir ki, diğer kurumlarda olduğu gibi Dâhiliye Nezareti'nin de bir teşkilat nizamnamesi bulunmuyordu. Dolayısıyla departmanların ve personelin açık bir görev ve hiyerarşi tanımlaması da yapılmamıştı.[3]

Nezaret, anayasanın ikinci defa ilanıyla bu sefer daha büyük bir karışıklığın ortasında kaldı. İlk günlerin belirsizliği arasında Memduh Paşa makamında tutulmuş ancak tüm vilayet valileri değiştirilmiştir. Söz konusu süreçte Cebel-i Lübnan hariç tüm mutasarrıflar değiştirilirken ağustos ortasından ekim sonuna kadar geçen üç ay zarfında tam dört nazır değişimi yaşanmıştı. Kaldı ki, kadrolarda yaşanan bu değişiklikler halkın doğrudan veya dolaylı etkileri sonucunda gerçekleşmişti.

Nezaret, personel anlamında önemli bir dönüşüm içerisindeyken diğer tarafta kurumsal olarak da şekil değiştirmeye başlamıştır. Kapı kâhyalığı gibi asırlık ofisler ilga edilirken, Şehremaneti, Posta Nezareti ve Rüsumat Emaneti onun sorumluluk alanından çıkarılmıştı.[4] Önceki dönemlerde

---

[2] *Salname-i Devlet-i Osmaniye*, H. 1326, 64. Sene, Matbaa-yı Ahmed İhsan, Dersaadet, 1324, s. 204–986. *İhsaiyyat-ı Mâliye*, 1325, Birinci sene, Matbaa-yı âmire, İstanbul, 1327.

[3] No: 1 - *Correspondence – Constitutional Movement in Turkey*, 1908, presented to both Houses of Parliament by Command of His Majesty, March 1909.

[4] No: 96 - "Rüsumat Emanetiyle Posta ve Telgraf Nezaretinin Müdüriyet-i Umumiyeye Tahviliyle Maliye Nezaretine Raptı ve Defter-i Hakani Nezaretinin yalnız cihet-i maliyesinin hazine-i maliyeye idame-i merbutiyeti hakkında irade-i seniyye", *Düstur*, Tertib II, C. I, s. 355–356.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

büyük baskılara rağmen işletilmeyen Nevahi Nizamnamesi'ndeki müdürün nahiye meclisi tarafından seçilmesine rıza gösterilirken valilerin statüsü ve maaşı (İstanbul'a uzaklık ve önem kriterleri çerçevesinde) yeniden belirlenmiştir.[5]

Statüsü yeniden belirlenen bir diğer makam da nazırlıktı. Avrupa örneklerinden hareketle nazırın daha etkili ve sistemli çalışması için Kalem-i Mahsus Ofisi teşkil edilmiş, ilga olunan Memurin-i Mülkiye Komisyonu yerine de Sicil-i Ahval Dairesi oluşturulmuştur. Hiç kuşkusuz bu iki değişiklik Saray'ın personel üzerindeki baskısını kırmak ve güçlü bir nazırlık ve Yıldız etkisinden uzak bir personel sistemi yaratmak için atılmış adımlardı.[6] Saray'a yönelik bu tepki dalgası en açık şekilde eğitim hayatına yeniden kapılarını aralayan Mülkiye'nin açılış günü doruğa çıkmış ve muhalif basın, müdür Celal Bey'in açılış konuşması ekseninde okulun eski rejimin simge kurumlarından biri olduğuna dikkat çekmişlerdi.[7]

Mülkiye mezunları her ne kadar "persona non grata" olarak görülmüşse de 1908 sonbaharı ile beraber yaşanan olaylar ve tartışmalar bu düşüncelerin uzun ömürlü olamayacağını gösterecekti. Öncelikle İngiltere tarafından desteklenen İmam Yahya hareketi, Bosna-Hersek ilhakı ve Doğu Anadolu için heyet-i nasihaların kurulmasına değin giden rahatsızlıklar uzak vilayetlerde daha dirayetli ve kapasiteli bir yönetim sergilenmesinin zorunluluğunu Bab-ı âli'ye acı bir şekilde hatırlatmıştı. Devrimin hemen sonrasında yapılan mutasarrıf atamaları kimseyi hoşnut etmemiş, sancaklardan gelen şikâyetler başyazılarda "kaht-ı rical" başlıkları altında değerlendirilmiş ve Dâhiliye bürokratları daha sorumlu davranmaya davet edilmişti. Hemen bu sıralarda Bağdat'ta Hazım Bey ile Beşinci Ordu Komutanı Nazım Bey arasında yaşanan anlaşmazlık Harbiye ve Dâhiliye bürokratlarını karşı karşıya getirirken, önemli bir gerçeği de gözler önüne sermişti; Önceki dönemde taşra idaresinin çoğunlukla askeri ricale bırakılması sivil memurlar aleyhine bir görev tanımlamasının oluşmasına yol açmıştı.[8]

Temmuz - Aralık arasında memurların yüzünü güldürecek tek gelişmenin Hicaz demiryolu kesintilerinin kaldırılarak maaşlara yansıtılması oldu-

---

5 *Tanin*, "Nahiye teşkilatı", n. 95, 10 Şevval 1326 - 23 Teşrin-i evvel 1324 - 5 Kasım 1908.

6 No: 36- "Memurin-i Mülkiyye Komisyonu'nun lağvı ve Sicill-i Ahval Komisyonu namıyla bir heyetin teşkiliyle vezaifi hakkında irade-i seniyye", *Düstur*, Tertib II, C. I, s. 90-92. *Tercüman-ı Hakikat*, "Sicill-i Ahval Komisyonu Teşkili", n. 9895, 17 Ramazan 1326 - 30 Eylül 1326 - 13 Ekim 1908. *Takvim-i Vekayi*, n.19, 23 Ramazan 1326 - 6 Teşrin-i evvel 1324. Konu ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için: Bkz. Gülden Sarıyıldız, *Sicil-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi 18979-1909*, İstanbul, 2004.

7 *Tanin*, "Mekteb-i Mülkiyye", n. 126, 13 Zilkade 1326 - 23 Teşrin-i sani 1324 - 7 Aralık 1912.

8 *B.O.A. Y.A. RES.* 156/83. *Tanin*, "Irak ve salâhiyet", n. 30, 3 Şaban 1326 - 17 Ağustos 1324 - 30 Ağustos 1908.

ğu belirtilirse memurları esir alan heyecanlı hava daha da anlaşılacaktır.[9]

Aslında anayasanın ilanından aralık ayında parlamentonun açılışına kadar geçen süre, II. Meşrutiyet'in tartışma gündemini de belirlemiştir. Sadece bu gündeme süreç içerisinde parlamento, partiler ve çapı gittikçe büyüyen savaşlar eklenmiştir. Örneğin az önce yeni tayin olunan taşra memurlarının yarattığı memnuniyetsizliğe dikkat çekmiştik. Bu memnuniyetsizlik parlamento tarafından Dâhiliye Nazırı hakkında gensoru verilmesi ile en uç noktasına ulaşmıştır. Yemen ve Ermeni istekleri ile gelişen Çakırcalı olayları ile açığa çıkan iç güvenlik zafiyetinin faturası tek kelimeyle dâhiliye memurlarına kesilmiştir. İlk bütçe oturumunda valiler başta olmak üzere tüm nezaret maaşlarında kesintilere gidilirken merkezde sicil-i ahval komisyonu taşrada ise vali muavinlikleri "gereksiz" nitelemeleriyle kaldırılmıştır.[10] Dâhiliye her ne kadar merkez ve taşra koordinasyonunu ve disiplinini sağlayan bu değişiklikleri engellemeye çalışmışsa da kurum memurlarının yetersizliği üzerine odaklanan kamuoyu baskısı bürokratların ilgisini de bu alana çevirmesine yol açmıştır.

"Kaht-ı rical" yani devlet adamı yokluğu, II. Meşrutiyet boyunca basın tarafından sürekli yinelendi. Uzak vilayetlerden gelen tatsız haberlere 31 Mart isyanı ve onun vilayetlerdeki yansımalarının eklenmesi 1908 sonbaharı ile 1909 sonbaharı arasında kalan sürede taşra memurlarının gençleştirilmesi ve rejim yanlısı nitelikli mutasarrıf ve kaymakam atamalarının yapılması yönündeki isteklerin çoğalmasına neden oldu. İstekler bu aşamadan sonra boyut değiştirdi ve kadroların niteliksizliği için Mülkiye mezunları çözüm olarak ileri sürülmeye başlandı. Daha sonraki yıllarda da sık sık tekrarlanacağı üzere kadroların Mülkiye mezunlarınca doldurulması istendi.[11] Bu anlamda belki de en uç örnek 1911 Ekiminde kurulan Tedkik Komisyonu'dur. Komisyon diğer nezaret temsilcilerinin katılımıyla Dâhiliye Nezareti'nde toplanacak ve memurların faaliyetlerini değerlendirme ve niteliklerini artırma yönünde çalışmalarda bulunacaktı.

Dâhiliye bürokratları bir yandan kadroları gözden geçirirken diğer yanda tayin, terfi ve yetki konularını açıklığa kavuşturmak için 1909 ve 1910'da bir dizi yönetmelik yayınlamıştır. Bürokratlar kendilerine çizilen çerçevede taşra memurlarının sorumluluk alanlarını olabildiğince belirlemeye ve genişletmeye çalışırken, örnek olarak sürekli yinelenen Lord Kitc-

---

[9] No: 41- "Memurin-i Mülkiye maaşatından tevkif edilmekte olub ahiren Hicaz Demiryolu idare-i maliyesine devr olunan musabeyn-i mülkiye ianesinin lağvı hakkında irade-i seniyye", *Düstur*, Tertib I, C. II, s. 101–102. *Tanin*, n. 151, 7 Zilhicce 1326 – 18 Kanun-ı evvel 1324 – 31 Aralık 1908.

[10] *M.M.Z.C. İ:* 10 30 Kanun-ı evvel 1324 (12 Ocak 1909) C. 2, s. 152-153; İ: 72 3 Mayıs 1325 (18 Mayıs 1909) C. 1, s. 446–451.

[11] *B.O.A. DH. MUİ.* 19-2 14.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hener modelinden etkilendiği de görülüyordu. Özellikle Mülkiye dergisi yazarları başta olmak üzere bazı basın organlarının tam da bu dönemlerde "güçlü vali" konulu yayınlarda bulunması herhalde tesadüf değildir. Britanya İmparatorluğunun kolonyal valisi, Mısır'daki görev süresince öyle alt ve üst yapı reformları gerçekleştirmişti ki, Kahire ve İskenderiye gibi kentler tipik bir Avrupa kentine dönüşmüştü. Yazarlara göre bu başarının altında inisiyatif kullanma yatıyordu ve Dâhiliye bürokratları bu gibi isimleri bir an önce tespit ederek geniş yetkilerle taşraya tayin etmesi gerekiyordu.[12]

Aslında basının sürekli tekrarladığı gibi taşra memurlarını yetkisiz-sorumsuz birimler olarak da düşünmemek gerekir. Çünkü taşra ile Bab-ı âli arasındaki yazışmalar idareciler ile nezaretlerce tayin olunan alt personel arasındaki gerilimi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Vali emirlerinin diğer nezaret kaideleri ile çelişmesi kurumsal tartışmaların giderek şahsileşmesine neden oluyordu. Özellikle Talat Bey'in nazırlığı sırasında dâhiliye ve diğer nezaret memurlarının görev alanlarını çizen talimatlar yoğun şekilde taşraya gönderilmişse de Bağdat valisi Nazım Bey olayında da görüleceği üzere sorumluluk sınırlarının tam olarak nerede başlayıp nerede bittiğini kestirmek kolay değildi. Örneğin ekonomik sorunlarla daha da ivme kazanan böylesi bir gerilim 1911 yazında Selanik'te toplu memur grevlerine yol açmış ve Dâhiliye Nezareti vali değişikliğine gitmek zorunda kalmıştır.[13]

Söz konusu mülki tepe noktaları partiler arası çekişmenin de ana zeminlerinden birini teşkil etmiştir. Nasıl anayasa yürürlüğe konduğunda vilayet ve sancak amirleri görevden alınmışsa Balkan Savaşları sırasında kurulan Ahmet Muhtar ve Kamil Paşa kabineleri zamanında kadro ihraçlarının daha da geniş çaplısına tanıklık edilmişti. Memur değişimi o raddeye ulaşmıştır ki, yazışmaları yürüten Sicil-i Ahval Dairesi'ne personel takviyesi yapılmak zorunda kalınmıştı.[14]

Personelin niteliğinin en çok sorgulandığı yerler ise imparatorluğun isyan bölgeleri olmuştur. 1908 sonbaharında Dâhiliye Nezareti'nin kapısını çalan Yemen sorununda bürokratlar ilk etapta yerel milis teşkilatı oluşturmak gibi kolonyal pratikleri düşünmüşlerse de politikalarını yerel halktan memur devşirme gibi orta yollu çözümlerle sınırlamak zorunda kalmışlardı. Kaldı ki, Yemen vali maaşının kesildiği, memur izinlerinin kaldırıldığı bir ortamda bürokratların çok da yaratıcı formüller geliştiremeyecekleri tah-

---

[12] Konu üzerinde haylice mürekkep akıtılmıştır. Örnek olarak sadece iki yazıya işaret edilebilir; Mehmed Cemali, "Valilerin Derece-i Salahiyetleri", *Mülkiye*, 1 Nisan 1326, s. 9-13. *Tanin*, "Valiler", n. 318, 4 Receb 1327 - 8 Temmuz 1325 - 21 Temmuz 1909.

[13] *B.O.A. DH MTV.* 18 27.

[14] Kayıtların kontrolü için kurulacak ek komisyona Şura-yı Devlet'ten iki üye ve nezaret müsteşarı atanmıştır. Bkz. *B.O.A. DH. MTV.* 33-1 62.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

min edilebilir. İngiltere'nin kaynak yağdırdığı coğrafyaya Dâhiliye ricalinin sadece bir mülkiye müfettişi gönderebilmesi mevcut olanakların boyutlarını da gözler önüne sermiştir.[15]

Doğu Anadolu'da Ermeni taleplerine karşı geliştirilen siyasalar da farklı olmamıştır. 1908 sonbaharında heyet-i nasihanın kurulmasıyla başlayan süreç 31 Mart ile ivme kazanarak uluslar arası bir sorun haline gelerek Dâhiliye Nezareti'nin sorumluluk alanlarını aşmıştır. Doğu Anadolu'nun iki bölgeye ayrılarak yabancı valilerin tayin edileceği süreç boyunca Dâhiliye bürokratları Vilayat Kanunu, Mülkiye Müfettişleri Talimatnamesi ve Hâkimler Yasası gibi kanunlarla bu süreci pek de etkilemeyecek iyi niyet girişimlerinde bulunmuştur.[16]

1910 yılında Dâhiliye bürokratlarının gündemine oturan Arnavutluk sorununda da süreç farklı işlemeyecektir. Nezaret önce bir reform komisyonu toplamış ancak anadilde eğitim, askerlik ve memuriyet gibi devletin hâkimiyet anlayışını zorlayan talepleri karşısında patlak verecek savaş karşısında her anlamda seyirci kalmıştır. Önceki örneklerde gördüğümüz mülki müfettiş tayininin dışında Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey 1912 Şubat'ında beş ay sürecek bir denetleme gezisinde bulunmuş ve en nihayetinde yöreye dil bilen memurların tayini ile başlayan tavizkâr bir politikanın kapısını açmıştır.[17]

Anayasanın ilanından itibaren dış sorunlar ve parti çekişmeleri arasında sıkışan bürokratlar, hem kendilerine hem de kurumlarına güvence sağlayacak adımlar atmanın arayışı içerisinde olmuşlardır. Bürokratların mebuslarla ilişkileri her zaman için gerilimli geçmiştir. 1909 bütçe görüşmelerinde kurumun en çok personel barındıran Tahrirat ve Nüfus-u İdare birimleri küçültülmüş, Sicil-i Ahval dairesi ise ilga edilmişti. Mebuslar, dahiliyecileri tensikat ve teşkilat düzenlemelerini yapmamakla sert bir şekilde eleştirirken nahiyelerin durumu ve mülki taksimat konularındaki eylemsizlikleri nedeniyle de tüm nezaret maaşlarını önemli ölçüde indirmişlerdi.[18]

Mülki birimlerin düzensiz dağılımı en başta memurlar olmak üzere

---

[15] Yemen Islahat Komisyonu'nun çalışmaları ve hazırlanan rapor, devlet adamlarının Yemen algısını özetlemiştir. *Tanin*, "Yemen Islahat Komisyonu", n. 943, 17 Rebiülahir 1329 - 5 Nisan 1327 - 18 Nisan 1911 ve *Tanin*, "Yemen Islahat Komisyonu", n. 964, 10 Cemaziülevvel 1329 - 26 Nisan 1327 - 9 Mayıs 1911.

[16] Daha ayrıntılı bilgi için; Bkz. Erkan Tural, 1329 (1913) *İdare-i Umûmiyye-i Vilayat Kanunu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi A.İ.İ.T.E., İzmir, 2000.

[17] Inclosure in Doc. 58, "Annual Report on Turkey for the Year 1912", *British Documents on Foreign Affairs*, ed. David Gillard, University Publications of America.

[18] Mutasarrıf maaşları ile ilgili oturum kayıtları ve tartışmanın nerelere kadar uzandığına dair; Bkz. *M.M.Z.C. İ*: 55 28 Mart 1325 (10 Nisan 1909) C. 1, s. 8-9.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

geniş bir çevre tarafından da eleştirilmekteydi.[19] Bürokratlar 1909 Eylülünde öncelikli olarak kurulacak heyetin çalışma prensiplerini içeren bir yönetmelik yayınlamış ve bu kriterlere istinaden de hızlı bir çalışma sergileyerek yeni taksimata rehber olmak üzere 1910 Şubatında bir talimatname yayınlamıştı. Tüm taşrayı şekillendirecek Vilayat Kanunu çalışmalarını ise 1909 Haziranında kurduğu bir heyet aracılığıyla mevcut tüm vilayat nizamname ve talimatlarını inceleterek başlatmıştı. Çalışmalar 1910 Aralık ayında tamamlanmış ve kanun taslağı parlamento tartışmalarına sunulmuştu. Devletin taşra politikasını yeniden düzenleyen ve azınlıkların özgürlük taleplerine kısmi şekilde göz kırpan taslak, Arnavutluk ve Yemen İsyanlarının gölgesinde görüşülmüştü. Yerel idarelere tüzel kişilik sağlayacak son yetmiş beş maddesini kabul edilmez bulan parlamento çoğunluğu Nisan 1911'de taşra personelini ilgilendiren ilk bölümünün uygulamaya konabileceği yönünde karar almıştır. İç isyanların giderek genişlemesi ve Trablusgarp savaşı ile girilen yeni dönemde Bab-ı âli tasarıyı süresiz şekilde geri çekmişti. Kanunun 1913 Şubatında bir komisyon tarafından hızlı bir şekilde düzenlenmesi ve hemen ertesi ayda yasalaştırılması manidardır. Arap bölgeleri ve Doğu Anadolu'nun elde tutulması için Dâhiliye bürokratları adeta son kozlarını oynamışlardır. Ancak reform tasarıları artık Bab-ı âli'den çıkmış yabancı başkentlerinde görüşülmeye başlamıştır.[20]

1909 Bütçe görüşmeleri sırasında Dâhiliye bürokratlarının henüz bir teşkilat nizamnamesi hazırlamamış olması sert tepkilere neden olmuştu. Bürokratlar her ne kadar nizamname hazırlıklarını geciktirse de aynı yılın ağustosunda tensikat sürecini hızlı bir şekilde başlatıp tamamlamışlardı. Bu arada kurum içi disiplini sağlamak için izin süreleri ve mesai saatleri ile ilgili ayrıntılı yönetmelikler hazırlayan bürokratlar, kamuoyunun isteklerine bir yanıt vermek istermişçesine 1910 Nisanında memur tayin, terfi ve seçim kriterlerini düzenleyen bir talimat yayınlamıştır. Tahmin edileceği üzere talimat, üst düzey makamlar için Mülkiyeli ve yüksek okul şartı ararken, en basit terfiler için dahi sınav şartı getirmişti.[21] Bürokratların dâhiliye memurlarının ötesinde tüm memurları içine alacak bir "Memurin Kanunu" çalışmaları ise Balkan Savaşlarından hemen sonrasında başlamış ve ilk aşamada tüm nezaret temsilcilerinin katılımıyla bir komisyon oluşturularak mevcut

---

[19] Hakkı Behiç Bey'in pek çok yazısından birisi için; Bkz. Hakkı Behiç, "Teşkilat-ı Mülkiye", *Mülkiye*, Kanun-i sâni 1326, s. 1-14.

[20] Erkan Tural - Ahmet Mehmetefendioğlu, "İttihatçı Yönetim Anlayışının Son Durağı: Yeniköy Anlaşması", *II. Meşrutiyet'in Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi, 20-21 Mayıs 2008, İstanbul.

[21] *Tanin*, "Memurin-i mülkiye intihabatı", n. 582, 5 Rebiülahir 1328 - 3 Nisan 1326 - 16 Nisan 1910.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kanun ve yönetmeliklerin incelemesine girişilmiştir. Günümüz 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'na zemin teşkil edecek çalışmalar basın tarafından da yakından takip edilmiş ve "mühim bir inkılap" olarak değerlendirmişti. Memurları; idari, inzibati, tahririye ve hesabiye olmak üzere dört başlık altında toplayacak olan nizamname, memurların tayin ve terfileri; giyimleri ve unvanlarına kadar standartlaştırma getirerek Osmanlı memurunu tek bir kanun çatısı altında toplamıştı. Büyük savaşın akim bıraktığı en önemli kanunların başında Memurin Nizamnamesi gelmektedir.[22]

1910 yılında Dâhiliye teşkilatına yeniden eklenen Teftiş Komisyonu, aynı yıl bütçe tartışmalarında bizzat Talat Bey'in inisiyatifi sonucunda çıkarılan ödenek ile kurulmuştu. Nisan ayında nizamnamesi ilan edilen ofis personeli ağustos ayında sekize çıkarılmıştır. Teftiş sisteminin gereksizliğini savunan meclise karşı ofis gelişmesini sürdürmüş, en nihayet 1913 Aralık ayında çıkarılan Mülkiye Müfettişleri Nizamnamesi ile Avrupalı genel valilerin alt kadrosunda görev alanları bir kez daha tanımlanmıştır.[23]

Dâhiliye bürokratlarının kendi kurumlarıyla ilgili son büyük düzenlemeyi büyük savaşın hemen öncesinde yapmışlardır. 22 Aralık 1913 tarihini taşıyan "Dâhiliye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname" cumhuriyete tevarüs edecek nezaretin de temelini teşkil edecektir. Yönetmelik nezareti on bir departmana ayırırken, Nazırlık ofisinin yetkileriyle beraber daha da güçlendirildiği dikkatlerden kaçmamıştı. Nezaret özel kalemi artık kurumlaşırken, teftiş ve sıhhiye heyetlerinin ek personelle takviye edildiği ve güçlendirildiği görülmüştü. Nizamname bu ofisler için daha da ayrıntılı tüzüklerin ileride yayınlanacağını da belirtmişti. Bunlara ek olarak nizamname tüm departmanların görevini ayrıntılı bir şekilde sıraladığı gibi kadrolara göre maaş cetveli de yayınlamıştı.[24]

Dâhiliye Nezareti, 1909 yılından cihan savaşına kadar olan sürede 11 nazır değiştirmiştir. Bu süre zarfında İstanbul 9, Edirne 6, Aydın 9, Ankara 15, Adana 11, Erzurum 10, Bitlis 11, Hüdavendigar 12, Diyarbakır 12 ve Sivas 9 vali değişikliğine tanıklık etmiştir. Merkez ve taşta teşkilatının bu derece istikrarsızlaştığı bir ortamda Dâhiliye bürokratları, bir yandan devletin bütünlüğünü sağlamaya çalışırken diğer yanda yapısal reformları gerçekleştirmeye çalışmıştı. Tüm bunlar, kadro ihraçlarının keyfice yapıldığı, ödeneklerin düşüncesizce kesildiği, memur maaşlarının vapur bileti ile ödendi-

---

[22] Dönem çalışmalarını özetlemesi bakımından; Bkz. *Tanin*, "Memurin Nizamnamesi", n. 1535, 2 Rebiülahir 1331 - 25 Şubat 1328 - 10 Mart 1913; *Tanin*, "Memurin Nizamnamesi", n. 1537, 4 Rebiülahir 1331 - 27 Şubat 1328 - 12 Mart 1913; *Tanin*, "Memurin Nizamnamesi", n. 1539, 6 Rebiülahir 1331 - 1 Mart 1329 - 14 Mart 1913.

[23] *BOA, DH. HMŞ.* 38 29.

[24] No: 49- "Dâhiliye Nezareti teşkilatı hakkında nizamname", *Düstur*, Tertib II, C. VI, s. 130-135.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ği, memurların cephelere sürüldüğü karmakarışık bir ortamda tasarlandı. Dâhiliye bürokratları imparatorluğun günbatımında evini düzenlemeyi az da olsa başardı. Uzayan ve her geçen gün zorlaşan savaş şartlarına rağmen idare mekanizmasının ayakta kalması bunun en açık göstergesidir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet Döneminde Askeri Bürokraside Reform Teşebbüsleri

Adem Ölmez (*)

Osmanlı Devleti başlangıçta, gelişmiş bir bürokratik yapıya sahip değildi; ancak, ülkenin gelişmesine paralel olarak bürokratik yapısında da büyük gelişmeler görüldü. Modernleşme döneminde kabul edilen kanunların etkisiyle de belirli hukuki düzenlemeler ve bu hukuk metinlerini uygulayan bürokratlardan oluşan geniş bir yönetim kadrosu oluşmaya başladı.

Bu bürokratik pratiklerle ilgili çözümlemelere geçmeden önce, bürokrasi kavramı üzerinde durmamız gerekiyor. Bilindiği gibi bürokrasi; siyasal kararların uygulamaya geçirildiği, çalışan personelin hak sorumluluk ve ilişkilerinin yazılı olarak belirlendiği, bütün işlerin hiyerarşiye uygun olarak yerine getirilmesinin zorunlu olmasından dolayı formalitelerin önem kazandığı kamu kurumları veya bu kurumlarda çalışan insanlar şeklinde tanımlanır[1]. En geniş anlamıyla bürokrasi ise, idari hizmetler olarak algılanabilir[2]. Doğal olarak idari hizmetler denilince iki boyotu akla gelir: Bunlardan birisi, idari hizmetleri veren insanlar; diğeri ise, bu hizmetlerin yapılmasına dayanaklık eden kural ve kaidelerdir. Bu genel şablonu Osmanlı Devleti'ne uygulamak gerekirse başlangıçta şu gerçeği kabul etmek gerekir: Osmanlı Devleti'nde idari hizmetler genel olarak dört başlık altında toplanmıştır. Bunlar, askeri-idari teşkilat (Seyfiye), İslamî dini teşkilat (ilmiye), saray hizmeti (Mabeyn) ve kâtiplik hizmeti (kalemiye)dir[3]. Fakat bu yapılanma uzun asırlar içinde şekillenmiş pratiklerdir.

Osmanlı Devleti'nin başlangıcından Yakınçağ başlarına kadar bürok-

(*) Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

1 Ömer Demir; Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara, 2002, s. 81.

2 Carter V. Findley: "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul, s. 259.

3 Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babıâli (1789-1922)*, İstanbul 1994, s. 13.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ratik yapısı, padişahın iradesi çevresinde şekillenmiştir. Padişahların atadığı memurlar, fermanlar çerçevesinde hizmet veren kişilerdi. Bu kişiler, padişahın iradesini sınırlayan değil, padişahın emir ve isteklerini yerine getiren kişilerdi; ancak, III. Selim döneminden itibaren bu durum değişmeye başlamıştır[4].

Osmanlı'da modern anlamda bürokratik yönetim geleneğinin doğuşu ve gelişmesi, III. Selim'in tahta çıkışından (1789) I. Meşrutiyet'e kadar (1876) uzanan yıllar arasında gerçekleşmiştir[5]. 1830'lu yıllarda çıkan Mısır krizi, Osmanlı padişahının valisi ile arasını düzeltmek için Büyük Devletler'den yardım istemesi, büyük bir bürokratik birikim gerektirmiştir. Bu sırada Tercüme Odası'nda görevli sivil memurlar en itibarlı memurlar haline gelmişlerdir. Memur sınıfının devlet yönetiminde bu kadar önemli konuma gelmesi sivil bürokrasinin hızla gelişmesine neden olmuştur.[6]

Osmanlı Devleti'nde modern bürokrasinin görülmeye başladığı III. Selim'in saltanatından sonra, belirli dönemleri bürokratik özelliklerine göre gruplara ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, 1789'da III. Selim'in tahta çıkışından 1839'da II. Mahmud'un saltanatının sonuna kadar süren güçlü hükümdarlar dönemidir. Bu dönemde, sultanların devleti içine düştüğü sıkıntılı durumdan kurtarmak için çalıştıklarını ve yönetimdeki güçlü etkilerini görüyoruz. Ayrıca, askeri bürokraside büyük yara almıştır. Çünkü Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, yeni oluşturulan askeri müesseseler henüz güçlenmiş bir durumda değildir. İkinci dönem, güçlü bürokratlar dönemi yani sivil bürokrasi üstünlüğünün görüldüğü dönemdir. Tanzimat'ın ilanından Âli Paşa'nın 1871'de ölümüne kadar devam eden dönemdir. 1839'dan 1876'ya kadar uzanan dönemde, sivil bürokrasinin giderek bağımsız bir siyasal tutum geliştirmesine tanık olunmuştur. Bu dönemdeki bürokratlar, "uygun" eğitime sahip, çoğu Tercüme Odası ve/veya dışarıdaki Osmanlı diplomatik misyonlarında idari ve siyasal eğitim

---

[4] Şerif Mardin II. Mahmud döneminden önceki bürokratlarla sonrakileri kıyaslarken "kul" kavramından yararlanır. Ömür boyu devlet hizmetinde kullanılmak üzere Müslüman olmayan ahalinin çocuklarından toplanan bu kullar saray erkanını bürokrasiyi orduyu ve tımarlı sipahileri oluştururlardı. Osmanlı böylece siyasal gücün babadan oğla tevarüs etmesine engel oluyordu. Artık hanedana kayıtsız koşulsuz bağımlı ve hanedanı aşarak devletin sürekliliğini sağlayan bir yönetici/yürütme mekanizma vardı. Kul-bürokratlara geniş yetkileri dengeleyen mekanizma ise bu "yönetici kurum" üyelerinin padişahla doğrudan ilişkilerinin olağanüstü nazik ve güvenceden yoksun kılınmış olmasıydı. Fatih döneminde en büyük hanedan mensubu dışındakilerin katledilmesi devletin korunması noktasındaki bütün endişeleri gideren bir uygulama oldu. 19. yüzyılda artık bürokratlar kulluk statülerini reddetmekte siyasal iktidarın dizginlerini ele geçirip çağdaşlaşma hareketinin öncülüğünü ele geçirmekteydiler. (Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul,. s. 87-109).

[5] Metin Heper, "19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi", *Tanzimat'tan Cumhiriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.I., İstanbul, s. 245.

[6] Findley, *a.g.m.*, s. 260.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

görmüş kişilerdi. Bu kişiler birinci derecede diplomasi ikinci derecede maliyede uzmandılar; yabancı devletlerin diplomatik temsilcileri ile iyi ilişkiler kurmuşlardı. Padişah Abdülmecid kendilerine sempati duyuyordu. Eğitim yargı ve güvenlikte daha çok görev aldılar. Bunlar Büyük Reşid Paşa'nın mektebine mensup ricaldi[7]. Bundan sonraki dönemde de yeniden padişahların etkilerini hissettirmeye başladıkları dönem olarak görüldü. Özellikle II. Abdülhamid döneminde aşırı bir merkeziyetçi yönetim kurulmasının sonucu olarak, Babıâli önemini yavaş yavaş yitirerek yerini Saray almaya başladı. Bürokrasi üzerinde böylece kesin kontrol kurulurken, 1830'lardan beri ilk defa personel politikasında reformlar yapılmaya başlandı[8].

Âli Paşa'nın ölümünden sonraki dönemde, sivil bürokratların yanında askeri bürokratlar da yavaş yavaş etkili olmaya başladı. Bu sırada sivil bürokratların Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesini talep etmelerine karşı, askeri bürokratların padişah Abdülaziz'in yanında yer almalarının da etkisinden söz edilebilir. Ancak, bunların yanında esas önemli nokta savaşların çıkmaya başlamasının ortaya çıkardığı durumdur. Önce Sırp Savaşı, daha sonra da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın meydana gelmesi askerlerin itibar kazandıkları yeni bir dönemi başlattı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşındaki askeri başarısızlık, Rus ordularının batıda İstanbul'a doğuda Doğu Anadolu içlerine doğru ilerlemesi askeri konuların yeniden ön plana geçmesine neden oldu. Savaştaki genel başarısızlığa rağmen, kendi cephelerinde başarılar kazanan Gazi Osman Paşa ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa gibi komutanlar büyük itibar kazandılar. Öyle ki ülkenin içinde bulunduğu durumdan askeri tedbirlerle kurtarılmasının, ancak bu komutanların çabası ile mümkün olabileceği düşüncesi yaygınlaşmaya başladı.

Bu gelişmeye ek olarak bir de yurt dışından Alman komutanların orduyu ıslah etmek üzere ülkeye davet edilmesi ve bu komutanların her istediğinin yapılması askeri bürokrasinin etkinliğini artıran başka bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. 1880'li yıllarda Albay Kaehler'den itibaren Osmanlı başkentinde hizmet vermeye başlayan Alman komutanlar, siviller üzerinde de etkili olan itibarlı kişilikler olarak karşımıza çıktı. Ancak, bu kişilerin itibarları ve onlara karşı yapılan özel muameleler, Osmanlı subayları arasında rahatsızlık meydana gelmesine neden oldu[9].

Bütün bunlara ek olarak daha önceden açılmaya başlayan askeri okulların II. Abdülhamid döneminde daha da geliştirilmesi ve artırılması askeri bürokrasinin daha da yükselmesine zemin hazırladı. Sivil bürokratlar için

---

7 Heper, *a.g.m.*, s. 249.

8 Findley, *a.g.m.*, s. 261.

9 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 2006, s. 92.

yüksek okul düzeyinde yalnızca Mülkiye'nin bulunmasına karşılık, asker bürokratlar için açılmış yüksek okullar arasında Harbiye, Bahriye, Topçu Okulu ve Mühendishane bulunuyordu [10]. Abdülhamid'in ilk yıllarından itibaren gelişme eğilimi gösteren askeri bürokrasi padişahı rahatsız etmeye başladı ve 1890'larda askeriye üzerinde kontrolünü artırmak için yeni girişimlerde bulundu.

Bu çalışmada yukarıda özetlenen yerden devam edilerek II. Meşrutiyet devrindeki askeri bürokratik yapı üzerinde durulacaktır. II. Meşrutiyet devrindeki askeri bürokratik yapı incelenirken askeri bürokrasinin önemli bir zemini olan askeri meclislerden faydalanılacaktır. Fakat bu yapılırken daha farklı makalelerimizde ayrıntılı olarak incelediğimiz askeri meclislerin özelliklerine ayrıntılı olarak girilmeden, aralarındaki benzerlikleri, farklılıkları ve askerin etkinliğinin artış ve azalışını sağlayan durumlar hakkında yorumlar yapılacaktır.

Sultanın Bendeleri

II. Abdülhamid, bir yandan bürokrasinin gelişimine imkân sağlayan yenilikleri yaparken, diğer yandan da yeni yetişen bürokratları kontrol altında tutma çabası içindeydi. Padişah, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yenilgisinden sonra ordunun gelişmesini istiyor ve bu yolda çaba sarf ediyordu [11]; ancak, onun bu çabası aynı zamanda ordunun kendi kontrolünden çıkmamasını da içeriyordu. Bundan dolayı Padişah, bütün devlet kurumlarını olduğu gibi orduyu da Saray'dan yönetebilmenin yollarını aramaya başladı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında ün kazanan komutanları yanına alarak onlara makamlar verdi. Mesela, Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'ya *Mabeyn Müşirliği* gibi bir makam vererek Yıldız Sarayı'nda hemen yanıbaşında kalmasını sağladı. Ayrıca, Gazi Osman Paşa, Gazi Ethem Paşa gibi başarılı komutanlarını yanına alarak Cuma Selamlığı'na beraber çıktı. Bu davranışıyla bu büyük komutanlara değer verdiğini göstermekle beraber kendi kontrolünde olduğunu da hissettiriyordu [12].

Padişah özel hafiye teşkilatı ile yüksek rütbeli subayları sürekli kontrol ettiriyordu. Subaylar bunu bildiklerinden bütün davranışlarına dikkat etmek zorunda idiler [13]. Bu çerçevede sık sık Harbiye Nazırı değiştirerek kendisine sadakat gösteren kişileri sürekli bu makama getirerek ödüllendi-

---

[10] Heper, *a.g.m.*, s. 253.

[11] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara, 1983, s. 366.

[12] Adem Ölmez, *Gazi Ethem Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1844-1909)*, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 194.

[13] Karal, *a.g.e.*, C. VIII, s. 373.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

riyordu[14]. Bu uygulamalarla bürokrasideki en üst noktalara herkes tırmanamıyordu. Padişaha yakın olanlar dışında en üst noktalarda yer alamıyordu. Bu durum, Ahmad'ın yorumuyla ordu ve bürokraside bir tabakalaşma meydana getiriyordu[15].

Ayrıca orduya tamamen hâkim olabilmek için, 1879'da kendine yakın komutanlardan oluşan *Askeri Teftiş Komisyonu*'nu kurdurdu. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar vazife görecek bu meclisin vazifesi, askeri konular hakkında padişahın bilgilendirilmesiydi. Padişah bu komisyonu kurmakla, hemen yanıbaşında bulunan *kurena* denilen büyük komutanlar vasıtasıyla orduyu kontrol altında tutmayı hedefliyordu. Askeri Teftiş Komisyonu zaman içerisinde büyük değişiklikler yaşamakla beraber, başından sonuna kadar padişahın orduyu yönetme aracı olmayı sürdürdü. Komisyon'un İlk üyeleri olan Birinci Reis olarak İsmail Hakkı Paşa, İkinci Reis olarak da Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa, Üyeler olarak da Ferik Ali Nizâmî Paşa, Ferik Hafız Paşa, Mirliva Rıza Paşa, Miralay Ahmet Ratıp Bey ve Miralay Muzaffer Bey gibi kişilerin ortak özelliği padişaha yakınlıkları idi. Fakat komisyonun kurulmasından yaklaşık 8 ay sonra 1880'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa, reis vekili yapıldı. Padişah Ahmet Muhtar Paşa'yı vekil yapmakla onun iradesini de kontrol altına almayı hedeflemişti. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, burada üç yıl görev yaptıktan sonra padişah, Paşa'nın şöhretinden çekindiğinden dolayı 1883'de *Mısır Fevkalade Komiserliği*'ne gönderdi. Böylece varlığından sürekli endişe duyduğu bir kişiyi İstanbul'dan uzaklaştırmış oldu. Bundan sonra komisyon ikinci başkanlar marifetiyle yönetilmeye başlandı. Bu arada İkinci başkan olan İsmail Paşa 1897'de vefat edince yerine Hüseyin Fevzi Paşa ve müteakiben 22 ay ikinci başkanlık yaptıktan sonra da Gazi Ethem Paşa ikinci başkan oldu[16].

Bu dönemde askeri meseleleri yöneten bu komisyonun başkan ve üyelerinin görünümü, II. Abdülhamid'in yönetim anlayışının bir yansı-

---

[14] II. Abdülhamid devrinde Seraskerlik ve Harbiye Nezaretine sıra ile şu paşalar getirilmiştir: Abdi Paşa, Redif Paşa, Mahmut Paşa, Rauf Paşa, İzzet Paşa, Mahmut Paşa, Mustafa Paşa, Gazi Osman Paşa, Hüseyin Hüsnü Paşa, Gazi Osman Paşa (ikinci defa), Hüseyin Hüsnü Paşa (ikinci defa), Gazi Osman Paşa (üçüncü defa), Ali Saip Paşa (ikinci defa) ve Mehmet Rıza Paşa. (Karal, *a.g.e*, C. VIII, s. 353).

[15] Ordunun toplumsal karakterinin 19. yüzyılın son on yıllarında dikkat çekici bir değişikliğe uğramakta olduğu belirtilmelidir. Bu durum sivil bürokrasi için de geçerliydi. Osmanlı ekonomisinin 1870'lerin dünya depresyonundan ağır biçimde etkilendiği bir sırada, ordu ve bürokrasi tabakalaşıyordu ve en üst rütbelere terfi etmek neredeyse imkansızdı (Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul 2007, s. 13).

[16] Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: (Adem Ölmez, "Askeri Teftiş Komisyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Târih Dergisi*, Sayı: 43, 2007, s. 115-135; Ayrıca bakınız: Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbıâlî'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı*, C. II., Ankara 1999, s. 286-288).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI İLAHİYAT VAKFI

masıydı. Bu kişilerden Ahmet Muhtar Paşa, İsmail Paşa, Hüseyin Fevzi Paşa ve Gazi Ethem Paşa padişahın sürekli yanında yer almış askerlerdi. Başarılarını bile ön plana getirmekten kendilerini frenlemek zorunda kalmışlardı. Gazi Ethem Paşa, Osmanlı'nın başarıya hasret kaldığı bir dönemde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşını kazandığı zaman bile bu başarıyla yeterince iftihar edememişti. Çünkü padişah bu zaferi kendi eseri görüyor; Ethem Paşa'nın zaferi üstlenmesinden tedirgin oluyordu[17]. Burada ilginç olaylardan birisi de Gazi Osman Paşa'nın esaretten dönüşünde İstanbul halkının Paşa'yı büyük gösterilerle karşılamalarına rağmen, Ethem Paşa 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı zaferinden dönerken kendisini kimsenin karşılamamasıdır. Bu iki olay arasındaki fark, 1890 yılının öncesinde ve sonrasında yaşanan gelişmeler olmalarıdır. Gazi Osman Paşa'nın karşılanması meselesi 1890 öncesinde gerçekleştiği için onun gelişi büyük tezahüratlarla yapılmıştır. Gazi Ethem Paşa'nın 1897 savaşı sonrasında İstanbul'a dönüşünde halk padişahtan çekindiği için Paşa'yı gösterilerle karşılamamıştır[18].

II. Abdülhamid merkeziyetçi bir istibdat rejimini 1890'larda tesis ettikten sonra, bürokrasinin bütün kanatlarını kontrol altında tutmak istediği gibi, askerleri de kontrol altında tutmuştur. Ancak, 1908 İhtilali Padişah'a bu temel politikasında değişiklik yapmasını zorunlu kılmıştır.

Eski ve Yeni Arasında Kalan Paşalar

II. Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı Devlet yönetiminde köklü değişikliklerin görüldüğü bir dönüm noktası oldu. Bu dönemde etkisi görülmeye başlayan en önemli faktör İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimde etkili olmaya başlamasıdır. 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilan edilince, hem II. Abdülhamid yönetimi elinden bırakmak istemiyordu, hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti etkili olmak istiyordu. Bunun yanında ne padişah kendisini istediğini yapacak güçte buluyordu ne de İttihat ve Terakki istediğini yaptırabilecek güçte buluyordu. Üstelik zamanın başbakanları Said ve Kamil Paşalar ne II. Abdülhamid yanlısı idi ne de İttihat ve Terakki yanlısıydı. Dönemin bu özelliklerinden dolayı her alanda yapılması düşünülen yenilikler gibi, askeri alanda olanları da silik ve sonuç getirmeyen teşebbüsler

---

[17] Gazi Ethem Paşa, daha savaş devam ederken savaşın şerefinin kime ait olduğuna dair tartışmalara, muzafferiyetin şerefinin padişahla beraber kendisine ait olduğunu ifade etmiştir. (Adem Ölmez, *Gazi Ethem Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1844-1909)*, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 187).

[18] Ölmez, *a.g.t.*, s. 182.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olarak kendini göstermiştir[19].

Kamil Paşa kabinesi dönemin genel yenileşme düşüncesine uygun olarak askeri alanda da yenilik yapılmasını düşünerek II. Meşrutiyet'in ilanının yaklaşık bir ay sonrasında 19 Ağustos 1908'de *Askeri Teftiş Komisyonu* yerine 8 Eylül 1908'de *Meclisi Mehamm-ı Harbiye*'yi kurdurdu. Çünkü *Askeri Teftiş Komisyonu* artık vazife yapamaz hale gelmişti. Üye sayısı hatır gönül ilişkileri neticesinde artmış; üyelerin pek çoğu bu komisyon aracılığıyla maaşını artırma yoluna gitmişti. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti askeriyenin hantal yapısını eleştirdiği için 1908 inkılâbını yapmıştı[20]. Bu meclisin üyelerine bakıldığı zaman öncekilerden önemli bir farklılık görülmüyordu. *Meclis-i Mehamm-ı Harbiye*'nin yapılanmasındaki önemli bir fark yönetimde padişahın etkisini gösteren başkan vekili veya ikinci başkanlar yerine meclise Harbiye Nazırı'nın başkanlık etmesiydi. Üyeler arasında da Müşir Ahmed Muhtar Paşa, Gazi İbrahim Edhem Paşa, Tophane Nazırı Birinci Ferik Rıza Paşa, Hassa Ordusu Kumandanı Birinci Ferik Mahmud Muhtar Paşa, *Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi* Ferik İzzet Paşa gibi isimler vardı. Bu meclisin en itibarlı üyelerinden Müşir Ahmet Muhtar Paşa, Gazi Ethem Paşa olması II. Abdülhamid dönemi yönetim anlayışının devam ettiği intibaını veriyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlıları her ne kadar ismi geçen bu paşaların kahramanlıklarına söyleyecek sözleri yoksa da askeriyenin başında yenilik anlayışını taşıyabilecek isimler olmadığını düşünüyorlardı. Bu arada heyette yer alan Ahmet İzzet Paşa ve Mahmut Muhtar Paşa yenilik düşüncesi konusunda bir vizyona sahiptiler; ancak, bu isimler de kendilerinden daha üst ve itibarlı komutanların yanında iş yapabilmeleri şüpheli idi[21].

Bütün bunlara rağmen, bu heyet II. Meşrutiyetin ilk aylarında özelikle askeriyenin sorunlarını çözmek için çalışmaya başladı. Pek çok kanun tasarısı hazırlayarak orduyu daha dinamik hale getirmenin yolları üzerinde durdu. Fakat meşrutiyetin ilk yıllarındaki iç ve dış karışıklıklardan dolayı bu çalışmalar uygulamaya konulamadı. Ancak, dış karışıklıkların önlendiği ve iç karışıklıkların 31 Mart Olayı'ndan sonra seyreldiği dönemde uygulamaya konabildi. Böylece Meşrutiyetin ilk askeri bürokratik reformundan

---

19 Cemiyet ile Kamil Paşa arasındaki işbirliğinin tek nedeni, karşılıklı siyasal çıkarlardı. Denetimi açıktan açığa ele alamayan Cemiyet'in devleti kendi adına yönetecek, Saray'a bağlı olmayan ve aynı zamanda liberal görüşlü birine ihtiyacı vardı. Kamil Paşa ise Saray'la kendi arasındaki dengeyi sağlayacak bir unsur olduğu sürece Cemiye'e göz yummaya hazırdı. (Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, İstanbul 2007, s. 46).

20 Adem Ölmez, "II. Meşrutiyet Devrinde Askeri Yenilikler ve 'Meclis-i Mehamm-ı Harbiye'", *Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet*, İRCİCA, Milletlerarası Kongre, İstanbul 7-10 Mayıs 2008.

21 Ölmez, "...Meclis-i Mehamm..", s. 2.

istenilen sonuç elde edilmedi. Bütün bunların yanında askeri bürokrasinin önemi Jön Türk dönemi boyunca da devam etti. 1908 İnkılâbı'ndan sonra, askerlerin yönetimde peyderpey etkilerini daha da artırmaları askeri bürokrasinin güçlenerek devam etmesini sağladı. Bu yıllarda sivil hükümetlerin ülkenin kötüye gidişini bir türlü önleyememeleri askeri bürokrasinin gün geçtikçe güçlenmesine zemin hazırladı[22].

Meşrutiyetin Neferleri

Meşrutiyetin ilk dönemlerinde yaşanan iç ve dış sorunlar reform programlarının uygulanmasını önlemişti. 4 Ekim 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, 5 Ekim'de Bulgaristan Osmanlı hükümranlığını reddetmesi ve 12 Ekim'de de *Girit Ulusal Konseyi*'nin Yunanistan'a katıldığı kararını alması dış sorunların olumsuz anlamda çözülmesi anlamına geliyordu. Bundan sonra yeniden askeri konular üzerine reform düşüncesi akla gelmeye başladı[23]. Dışarıdaki toprak kayıpları ve içerideki 31 Mart Olayı karışıklığının sona ermesinden sonra, askeri konularda çalışmak üzere *Meclis-i Mehamm-ı Harbiye*'nin yerine yeni bir meclis yani Askeri Şura'nın kurulmasına karar verildi. Bu meclis ikinci ordunun isyanı bastıran askerlerinin itibarının yükseldiği bir dönemde kurulmuştu. Hareket Ordusu komutanı Mahmut Şevket Paşa, Hareket Ordusu öncü kuvvetler komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa dönemin belirleyici subaylarıydı[24].

Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti de artık yönetimde etkisini artırmak istiyordu. Bu çerçevede 14 Şubat 1909'da Kamil Paşa hükümeti yıkılmış yerine İttihatçı niteliği daha belirgin olan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi kurulmuştu. 31 Mart Olayı'ndan sonra kurulan İkinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi, İttihadçıların daha rahat hareket edebilecekleri bir ortamı oluşturdu. Ve bu dönemde askeri üst bürokrasiyi II. Abdülhamid yakını denilen kişilerin denetiminden kurtararak daha dinamik bir yapıya kavuşturmak için harekete geçildi. *Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi* Başkanı olan Ahmet İzzet Paşa'nın çalışmaları ile *Şuray-ı Askeri* adında bir askeri meclis 31 Mayıs 1909'da kuruldu ve nizamnamesi de 24 Ağustos 1909'da yayınlandı[25].

Bu heyet, önemli savaş hazırlıklarıyla ilgili olarak Harbiye Nezareti veya *Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti* tarafından kendilerine verilen me-

---

[22] Heper, *a.g.m.*, s. 254.

[23] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Ankara, 1999, s. 213-234.

[24] 31 Mart Olayından sonra askerin gücü zirveye çıkmıştı. İsyana karışanları yargılamak üzere kurulan Divan-ı Harblerde insanların hayatı üst düzey komutanların iki dudakları arasında idi.

[25] BOA., *İ.AS.*, 84/1327 1-2.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

cılığıyla idari birlik ve etkinliği sağlamaya çalışıyordu. Bu amaçla her ikisinde de değişmeler başlatıldı. En önemlisi de 14 Ağustos 1909'da, o zamanlar eski II. Ordu Komutanı Birinci Ferik Salih Paşa'nın sorumluluğunda olan Harbiye Nazırı'nın başkanlığında yeni bir Askeri Şura'nın kurulmasıydı. Bu kurul bir dereceye kadar Harbiye Nezareti'nin Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin ve muvazzaf komutanların uzmanlıklarını birleştirerek ordunun sadece askeri sorunlarıyla ilgilenen bir kurum olarak ortaya çıktı. Askeri konularda herhangi bir sivil müdahaleyi önlemek için Harbiye Nazırı hükümetin ve meclisin tek profesyonel danışmanı haline getirildi; Bahriye Nazırı gibi o da hem hükümetin bir üyesi hem de yüksek rütbeli bir subaydı" [31].

Askeri Şura'nın Osmanlı Asker Bürokrasisine getirdiği önemli bir yenilik de heyetin çalışma ve karar alma yöntemiydi. Meclisin, nasıl toplanacağı, nasıl karar alacağı, karar mekanizmalarında kimlerin bulunacağı ve kimlerin davet edilebileceği, nerede nasıl toplanacağı, konuların nasıl müzakere edileceği, kararların nasıl kaydedileceği gibi konularda net kurallar konulmuştu. *Askeri Şura Nizamnamesi* bu özellikleri ile modern dönemlerdeki diğer pek çok ordudan ileri olduğu gibi bugünkü çalışma sistemlerini aratmayacak nitelikte gelişmiş özelliklere sahipti.

Bu arada, bu meclis üyelerinin çalışmaları ile pek çok yenilik yapıldı. Bu dönemde yapılan yeniliklerin etkisiyle askerler, itibarlarını artırdılar, bürokraside etkinlikleri daha da arttı. Batılılaşma ve sekülerizasyon çabaları askeri bürokrasi tarafından yürütüldü [32].

Enver Paşa'nın Askerleri

23 Ocak 1913'de yaşanan Babıâli Baskını, her alanda olduğu gibi İttihatçılar'ın askeri alanda da tam egemen olmalarına zemin hazırlamıştı. Dolayısıyla Askeri Şura'da bu süreçten etkilendi. Bilindiği gibi bu olaydan sonra, Enver Paşa'nın teklifi üzerine Mahmut Şevket Paşa sadrazam, Ahmet İzzet Paşa da başkomutan vekili olmuştu. Müteakiben meydana gelen Mahmut Şevket Paşa suikastı, İttihatçılar'ın egemenliklerini daha da güçlendirmelerine zemin hazırladı. Yeni hükümette Said Halim Paşa hem sadrazam hem Hariciye Nazırı, Ahmet İzzet Paşa başkomutan vekili, Talat Bey ise Dâhiliye Nazırı oldu [33]. Fakat İttihatçılar yönetimde tam iktidara geldiklerini düşünürken başka problemlerle karşılaştılar. Bunlardan birisi Ahmet İzzet Paşa'nın İttihatçılar'ın her istediğini kabul eden bir kişilik olmamasından kaynaklandı. Gerek tensikat konusunda, gerekse ordunun Balkan

---

31 Turfan, *a.g.e.*, s. 203.

32 Heper, *a.g.m.*, s. 253.

33 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Kısım:II, Ankara, 1991, s. 318.

Savaşları'nda kaybedilen yerleri geri alma konusunda hareket etmesinde Ahmet İzzet Paşa muhalif görünmeye başladı[34]. Bu gelişmeler üzerine zaten şuuraltında var olan, Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı yapılması düşüncesi uygulama safhasına konuldu. Bu sırada Enver Paşa'nın rütbesi Harbiye Nazırlığı için uygun olmadığından Enver Paşa'nın rütbesinin yükseltilmesi için fırsat gözetilmeye başlandı[35]. Bütün bu gelişmeler Askeri Şura'nın teknik olarak çalışmasını isteyen Ahmet İzzet Paşa'nın şevkini kırarken, gelişmeler İttihatçılar'ın istedikleri yönde ilerlemeye başladı[36].

İttihat ve Terakki'ye mensup bazı subaylar Sadrazam Said Halim Paşa'ya baskı yaparak Kurmay Yarbay Enver'i Harbiye Nazırlığı'na getirmek istiyorlardı. Ancak, Kurmay Yarbay Enver bulunduğu rütbe itibariyle Harbiye Nazırı olamayacağından buna da bir çözüm buldular. Önce Enver Bey, Trablusgarp ve Balkan Savaşları dolayısıyla verilen kıdem zamları çerçevesinde 18 Aralık 1913'de albaylığa yükseltildi. Çok geçmeden 3 Ocak 1914'de de mirlivalığa (tuğgeneral) yükseltilerek paşa yapıldı. Böylece önünde bir engeli kalmayan Enver Paşa, 6 Ocak'ta Harbiye Nazırı oldu[37]. Enver Paşa Harbiye Nazırı olduktan sonra, 7 Ocak 1914'de Askeri Şura'yı lağvederek bütün otoriteyi kendi elinde topladı[38]. Bundan sonraki süreçte siyasette olduğu gibi askeri alanda da Enver Paşa'nın tam egemenliği görülmeye başladı. Böylece askerin yönetimdeki etkinliği zirveye çıkmış oldu.

Bu gelişmelerden sonra, askeri bürokrasi II. Abdülhamid dönemindekine benzer bir nitelik kazandı. Sultan Abdülhamid döneminde padişaha bağlı ve padişahın irade ve istekleri doğrultusunda çalışan askerleri yerine şimdi Enver Paşa'ya bağlı ve Enver'in istekleri doğrultusunda hareket eden bir askeri üst bürokrasi oluştu.

Sonuç

II. Abdülhamid döneminden Enver Paşa dönemine kadar geçen sürede askeri bürokrasinin biçim ve etkinliği aynı şekilde kalmamıştır. Padişah Abdülhamid, 1890'lardan itibaren, kurduğu merkezi istibdat rejimi ile bütün bürokrasiyi olduğu gibi askeri bürokrasiyi de kontrol altında tutmuştur. II. Meşrutiyetin ilanından sonra II. Abdülhamid'in bu kontrolü

---

[34] Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara 1997, s. 111-114.

[35] Turfan, *a.g.e.*, s. 394-403.

[36] Ahmet Turan Alkan, II. *Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul 2006, s. 222.

[37] ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı), *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. C., 6. Kısım (1908-1920)*, Ankara 1996, s. 112.

[38] Turfan, *a.g.e.*, s. 407.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

seleleri inceleyerek, konu hakkında aldığı kararları ilgili bakanlık ve başkanlıklara bildirmekle görevliydi. Ayrıca, ordunun ve ülke savunmasının takviyeye ihtiyaç duyması halinde, başvurulan bütün teşebbüslerin temel bir esasa göre birleştirilip tanzim edilerek ilgili makamlara sunulması görevi de bu heyetin uhdesindeydi. Bu heyet çalışmalarını sürdürürken Harbiye Nezareti veya *Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti*, ihtiyaç duyacağı bilgileri bu heyete gönderecekti[26].

Askeri Şura'nın başkanı Harbiye Nazırı'ydı. İkinci Başkanlığa ise Goltz Paşa düşünülmüştü. Meclisin diğer üyeleri Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, Birinci Ordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa, *Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi* Ahmet İzzet Paşa, Topçu Müfettişi Hasan Rıza Paşa, Birinci Süvari Fırkası Komutanı Salih Paşa gibi komutanlardı. Ayrıca eski Harbiye Nazırı Nazım Paşa da daimi üyelerdendi. Bu heyetin dikkat çeken ortak özelliği daha öncekilerin aksine İttihatçı ya da yenilikçi subaylardan oluşmasıydı[27].

Askeri Şura'nın kurulmasıyla Osmanlı ordusundaki yabancı etkinliği biraz daha arttı. Çünkü daha önce Osmanlı hizmetinde çalışmış Alman Goltz Paşa yeniden getirilerek bu meclisin başına geçirilmişti[28]. Goltz Paşa İstanbul'a geldi fakat beklentilere uygun bir çalışma performansı gösteremedi. Öncelikle Paşa yaşlanmış eski dinamizmi kalmamıştı. Osmanlı ordusunu reorganize etmek yerine Alman firmalarının mallarını Osmanlı Devleti'ne nasıl satacağını planlayan bir noktaya gelmişti[29]. Bundan dolayı Goltz Paşa'yı büyük ümitlerle İstanbul'a davet eden kişiler büyük hayal kırıklığına uğramışlardı. Heyetin en önemli üyeleri olan Mahmut Şevket ve Mahmut Muhtar Paşa disiplini temsil eden üst düzey subaylardı. Bu kişiler İttihatçı olmakla beraber 31 Mart Olayı'nın getirdiği olumsuzlukları gördükten sonra, ordunun siyasetten ayrılmasını istiyorlardı[30].

Askeri Şura'nın padişaha değil de Harbiye Nazırı'na veya *Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi Başkanı*'na raporlar sunması padişahla aradaki iplerin zayıfladığı anlamına geliyordu. Turfan'ın ifadesi ile "*sultanın sadakat gösterilecek makam olarak işlevinin -kuvvetler için bir birleşme noktası ve meşruti sürekliliğin simgesi- sürmesine karşılık ordu üzerindeki geleneksel saltanat yetkesi zedeleniyordu. Taht lehine olan önyargılarından kurtulup sarayın müdahalesini safdışı bırakan ordu, Harbiye Nezareti ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi ara-*

---

[26] *Düstur* (1329), Tertib-i Sani, C. I, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, s. 658-662.

[27] M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi*, İstanbul, 2005, s. 20-209.

[28] BOA., *MV.*, 127/23, 29 R. 327/20.05.1909.

[29] Ortaylı, *a.g.e.*, s. 98.

[30] Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, 7. Basım, İstanbul 2007, s. 71.

ortadan kalkmış ve belirsiz bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde ne padişah ne de İttihatçı subaylar istediklerini tam olarak elde edebilmişlerdir. II. Meşrutiyetin ilk aylarındaki dış ve iç karışıklıklar geçtikten sonra, dönemin en verimli devresi yaşanarak pek çok askeri reforma imza atılmıştır. Bu dönemde askerin itibarı yükselmiş; Askeri Şura bir ihtisas meclisi niteliği kazanmıştır. Fakat, bu gelişme fazla uzun sürmemiş; Enver Paşa'nın hızla terfi ederek Harbiye Nazırlığı'na kısa sürede ulaşması sonucunda, Askeri Şura lağvedilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883 MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet Döneminde Hilafet Tartışmaları: Sekülerleşmenin Dini Meşrulaştırımı

Nurullah Ardıç (*)

Giriş

Son yıllarda dünyanın farklı bölgelerinde meydana gelen gelişmelerle su yüzüne çıkan dini hayatın ve dinsel hareketlerin yeniden canlanması olgusu din ile modernleşme arasındaki ilişkiyi -hem akademik çevrelerde hem de popüler ve siyasi kamusal alanlarda- yeniden gündeme getirmiştir. Dinin, özellikle Müslüman dünyada gözlemlenen yeniden yükselişi İslam ile siyaset/devlet arasındaki ilişkilerin bir kez daha tartışma alanına taşınmasına, bu çerçevede İslam ve demokrasinin birbiriyle ne dereceye kadar uzlaşabileceği sorusunun ele alınmasına sebep olmuştur.

Hilafet meselesi bu tartışmaların göbeğinde yer alması gereken bir konu olduğu halde bu meselenin akademik camiada yeterince ilgi gördüğü söylenemez. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde yaşanan sekülerleşme süreci ve bu sürecin bir parçası olarak Hilafet kurumunun geçirdiği dönüşüm genel olarak İslam Dünyası'nda din-siyaset ve din-modernleşme ilişkilerini anlamak açısından son derece önemlidir. Zira bu dönem hayatın her alanında modernleşmenin hız kazandığı, Osmanlı devletinin de bir yandan parlamenter rejim ve vatandaşlık kurumuyla beraber modern devlet niteliğini kazanmaya doğru daha yoğun biçimde evrildiği çok kritik bir dönüşüm devresidir. Hilafet kurumu da bu dönemde devletin modernleşmesi ve siyasi sekülerleşme (din ve devletin birbirinden ayrışması) süreçlerinin en önemli unsurlarından biri olmuştur. Bu çerçevede, Hilafet'in II. Meşrutiyet döneminde yaşadığı dönüşümün niteliğini ortaya koyacak olan kritik sorulardan biri, bu sürecin nasıl meşrulaştırıldığı meselesidir. Zira Müslüman bir toplumda, özellikle

(*) Dr., University of California, Los Angeles.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

de Hilafet'in merkezinde seküler projelerin ne şekilde meşrulaştırıldığı meselenin en önemli boyutlarından birini teşkil eder.

Biz bu tebliğde II. Meşrutiyet döneminde yaşanan Hilafet tartışmalarına değinerek bu tartışmalar üzerinden siyasi sekülerleşme sürecinde meşruiyet probleminin nasıl çözülmeye çalışıldığını anlamaya çalışacağız. Bu çerçevede söz konusu dönemde Hilafet kurumunun geçirdiği dönüşümde dönüm noktası konumunda bulunan bazı olaylara ve tartışmalara değinerek bu örnek-olaylar vasıtasıyla kurumsal sekülerleşme ile "söylemsel İslamileşme" arasındaki ilişkiyi çözümlemeye çalışacağız. Ancak daha önce din ve modernleşme arasındaki ilişkiye dair teorik düzeyde birkaç tespit yaparak bu alandaki literatüre yönelik kısa bir tartışmayı sunacağız.

Sekülerleşme Teorisi ve Din

Dinin ne olduğu ve modern dünyada konumunun ne olacağı soruları öteden beri sosyal bilimcileri meşgul etmektedir. Din Sosyolojisi'ndeki klasik yaklaşımın dinin modernite ile olan ilişkisine dair görüşü "sekülerleşme tezi" olarak adlandırılır. Bu teze göre din ve modernite birbirine zıt, iki ayrı 'dünya' gibidir; bu sebeple modernleşme ve sanayileşme süreçleri dinin modern toplumlarda gerilemesi, hatta yok olması ile sonuçlanacaktır. 20. yüzyılın ilk yarısında akademik cemaat içerisinde oldukça etkili olan bu görüş, özellikle 1960'lardan sonra Batı'da yaşanan dini hayatın yeniden canlanması olgusuyla giderek zayıflamıştır. Bu dönemden itibaren ortaya çıkan Yeni Din Sosyolojisi dinin modern dünyada gerilediği ve özel alana çekildiği iddiasının fazla geçerli olmadığını ortaya koymuştur.[1] Zira özellikle İslam dünyasında ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan sosyolojik araştırmalar sekülerleşme tezinin geçersizliğini ilan etmiştir. Bunun sonucunda neo-klasik olarak adlandırılabilecek yaklaşım sahibi olan birçok sosyolog daha sonra görüşlerinden vazgeçerek bir "yeniden kutsala dönüş" (*desecularization*) sürecinden söz etmeye başlamışlardır.[2] Yine 90'lı yıllarda ABD'de ortaya çıkan yeni bir yaklaşım olan "din ekonomileri teorisi" -kurumsal yaklaşımın aksine- bireysel düzeydeki dindarlık hallerine odaklanarak, aslında erken modern dönemden bu yana Batı'da sekülerleşmeden ziyade bir dindarlaşmanın

---

1 Bkz. K. Dobbelaere, "Secularization: A Multi-Dimensional Concept", *Current Sociology*, 1981, sy. 29, s. 1-216; Olivier Tschannen "The Secularization Paradigm: A Systematization", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30: 395-415, 1991.

2 Mesela bkz. Peter Berger (ed.), *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Washington 1999.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yaşandığını öne sürmüştür.[3]

Osmanlı-Türk modernleşmesi literatürünün önemli bir kısmı ise daha ziyade sekülerleşme tezini takip ederek genellikle Türkiye'de yaşanan sekülerleşme sürecinin Batı'da yaşandığı düşünülen süreçle aynı olduğu varsayımından hareket etmiş, bunun bir sonucu olarak Osmanlı-Türk modernleşmesini Aydınlanma ve karanlık/irtica, ileri-geri, modern-geleneksel vs. gibi zıt ikilikler temelinde açıklamaya çalışmıştır. Genelde indirgemeci ve teleolojik bir niteliğe sahip bu geleneksel yaklaşım, Türkiye'de din-devlet ve din-modernleşme ilişkilerini de temel ve aşılmaz bir gerilim ve çatışma kavramlarıyla izah etmiştir.[4] Bu çerçevede Hilafet kurumunun ortadan kaldırılışı da sık sık Batı'daki Reformasyon süreciyle mukayese edilmiştir.[5] Ancak son yıllarda bu çatışmacı ve indirgemeci yaklaşıma rakip olarak ortaya çıkan, daha incelikli ve yaşanan tarihi gerçekliği anlama konusunda daha hassas olan ve -Şerif Mardin gibi öncü temsilcilerinin yanı sıra- daha ziyade genç araştırmacılar tarafından temsil edilen yeni bir yaklaşım da söz konusudur.[6] Türkiye'de yaşanan din-modernleşme ilişkisini çatışmadan ziyade uzlaşma/intibak kavramlarıyla açıklayan ve giderek yaygınlaşan bu yeni yaklaşım bu konuda daha sağlıklı incelemeler yapma kapasitesine sahiptir.[7]

---

3 Bkz. R. Finke ve R. Stark, "Religious Economies and Sacred Canopies: Religious Mobilization in American Cities, 1906", *American Sociological Review*, 1988, sy. 53, s. 41-59; R. Finke, "An Unsecular America", S. Bruce (ed.), *Religion and Modernization: Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis*, Oxford 1992; R. Finke, "The Consequences of Religious Competition: Supply-side Explanations for Religious Change", L. A. Young (ed.), *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment*, New York 1997.

4 Mesela bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, [y.y.], 1952; a.mlf., *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962; a.mlf., *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul 1981; A. Engin, *Atatürkçülük'te Dil ve Din*, İstanbul, 1955; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra & New York 1961; Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Londra: Routledge, 1993; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, New York 1998 [1964].

5 Mesela bkz. Halide Edib [Adıvar], *Turkey Faces West: A Turkish View of Recent Changes and their Origin*, New Haven 1930; M. E. Bozarslan *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu*, İstanbul 1969; N. Öklem, *Hilafetin Sonu*, İzmir 1981; S. Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik*, İstanbul 2006.

6 Mesela bkz. Ş. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1983; a.mlf., *Din ve İdeoloji*, İstanbul 1983; Roderic Davison, *Turkey: A Short History*, Walkington, 1988; Eric Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London 1993; a.mlf., "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938", K. Karpat (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, Leiden: E. J. Brill, 2000; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981; a.mlf., *The Young Turks in Opposition*, New York & Oxford 1995; Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991; İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, 2. bs., İstanbul 2001; a.mlf., *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul 2003; E. Özdalga (ed.), *Late Ottoman Society: the Intellectual Legacy*, Londra 2005.

7 Osmanlı-Türk modernleşmesi literatüründeki sekülerleşme üzerine yapılan çalışmaların bir tasnifi ve eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Nurullah Ardıç, "Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, s. 11, 2008.

Genelde İslam Dünyası'nda, özelde ise Türkiye'de yaşanan sekülerleşme ya da laikleşme sürecinin önemli bir unsuru da yukarıda değindiğimiz gibi Hilafet kurumunun II. Meşrutiyet dönemi boyunca dönüşerek zayıflaması ve bu süreç sonunda 1924 yılında tamamen ortadan kalkması olmuştur. Bu konu üzerinde aşağıda yapacağımız kısa analiz, yukarıda sözünü ettiğimiz alternatif yaklaşıma yaslanmaktadır. Şimdi bu sürecin -tebliğimizin asıl konusu olan- önemli dönemeçlerinden bazıları üzerine yapacağımız tartışmaya geçebiliriz.

II. Meşrutiyet ve Hilafet'in Dönüşümü

1908 Jön Türk Devrimi ile başlayan II. Meşrutiyet döneminde Hilafet kurumunun geçirdiği dönüşüm aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin bu dönemde geçirdiği dönüşümün bir yansıması ve sonucudur; nitekim I. Dünya Savaşı sonunda devletin çökmesinin ardından Halifelik de sona ermiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in 1923'te ilanı sonrası Hilafet'in ilga edilerek hızlı bir sekülerleşme sürecine girilmiş olması, bir yandan Cumhuriyet kadrolarının seküler-pozitivist zihniyet yapısı ile doğrudan ilgiliyken diğer taraftan da Osmanlı İmparatorluğu'nun -Avrupa'daki diğer bazı imparatorluklar gibi- çöküşünden sonra ortaya çıkan siyasi yapının en önemli unsurlarından biri olan ulus-devlet gerçeği ve dinin etkin bir toplumsal-siyasal güç olmasının ulus-devlet zihniyetiyle uyuşmaması ile de yakından ilgisi vardır. II. Meşrutiyet döneminde, Hilafet kurumunun ortadan kaldırılmasına doğru giden süreçte yaşadığı dönüşüme etki eden, önemli dönüm noktası niteliğindeki dört olaydan bahsedilebilir:

1- 1908 Devrimi ve devrimin ilk yıllarındaki Anayasa tadilleri
2- Şeyhülislam'ın statüsünde yapılan değişiklikler (1909-1916)
3- Saltanat'ın Hilafet'ten ayrılması ve ilgası (1922)
4- Hilafet (ve Meşihat)'in ilgası (1924)

Kuşkusuz, kullandığımız ölçek genişletilerek Hilafet'in merkezinin (İstanbul-Türkiye) yanı sıra çevresine (Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ve Hindistan) de odaklanıldığında bu maddeler çoğaltılabilir: Örneğin İngiliz ve Fransızların I. Dünya Savaşı sırasında uygulamaya koydukları "Arap hilafeti" projeleri, Şerif Hüseyin isyanı, Hint Hilafet Hareketi vs. gibi olgular da önemli olaylardır.[8] Aşağıda, Hilafet merkezinde meydana gelen dönüm noktası olaylardan ilk üçü ele alınarak (Hilafet ve Meşihat'ın

[8] 19. yüzyılın sonundan başlayarak 20. yüzyılın ilk çeyreği süresince hem Hilafet merkezinde hem de çevresinde yaşanan tartışmalar ve Hilafet'in dönüşümüne etki eden toplumsal-siyasi gelişmelerin sosyolojik bir analizi için bkz. Nurullah Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism: The Abolition of the Caliphate (1908-1924)*, Doktora Tezi, Los Angeles: University of California, 2008.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1924 yılındaki ilgası çok bilinen/incelenmiş bir vakıa olduğu için burada ayrıca tartışmaya gerek görülmemiştir) bu olaylarda rol oynayan önemli aktörlerin söz konusu sekülerleştirici 'reformları' söylemsel düzeyde nasıl meşrulaştırdıkları incelenecektir.

1- Hilafet ve İttihat-Terakki

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra yaşanan iktidar mücadelesinde ortaya çıkan güç yapılanmasında kabaca iki taraftan bahsedilebilir: Bir tarafta İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) tarafından temsil edilen bürokrasi ve II. Abdülhamid'e muhalefet eden bürokratların, ulemanın "modernist" diyebileceğimiz kısmıyla kurmuş olduğu koalisyon bulunurken diğer tarafta da Padişah tarafından temsil edilen Saray çevresi ile ulemanın "gelenekselci" kanadının kurmuş olduğu koalisyonun oluşturduğu "dini merkez" (*establishment*) bulunuyordu. Ayrıca, mücadelenin bu iki tarafının zamanın basın-yayın organlarında görüşlerini seslendiren entelektüeller arasında da taraftarları mevcuttu -ki bu 'seküler' entelektüeller daha ziyade İttihat-Terakki ve bürokratların destekçilerinden müteşekkildi.

Bilindiği gibi, 31 Mart sonrası Sultan Abdülhamid'in hal' edilmesinin ardından İmparatorluk merkezinde gücü büyük ölçüde ele geçiren İttihatçılar, Saray'ın gücünü kırmak için hemen harekete geçerek Kanun-ı Esasi'de birtakım değişiklikler yaptılar. Yapılan Anayasa tadilleriyle:

- Sultan-Halife'ye yalnızca Sadrazam ve Şeyhülislam'ı tayin yetkisi tanındı; bunun anlamı, Padişah'ın oluşturulacak kabineye sadece onay verebilecek olmasıydı;
- Sultan'ın meclisi fesih yetkisi de kaldırıldı, ki bu Halife'nin statüsünün Meclis'inkinden daha 'yüksek' olmadığı anlamına geliyordu;
- Yasama yetkisi tamamen meclise bırakıldı;
- Sultan'ın yabancı devletlerle yapılan anlaşmaları onaylama yetkisi kaldırıldı;
- Ayrıca Sultan-Halife'ye hem Şeriat'a hem de Anayasa'ya uymaya yemin etme zorunluluğu getirildi; böylelikle Padişah'ın otoritesinin sınırlılığı tescil edildi.
- Bütçe kanununda yapılan bir değişiklikle de merkezi bütçeden sultana ayrılan pay 2/3 oranında azaltıldı; bunun yanı sıra Devr-i Hamidi'den kalan, çoğu "alaylı" asker ve sivil bürokratların önemli bir kısmı tasfiye edildi.[9]

Bu yasal düzenlemelerle hem Sultan-Halife'nin hem de yürütme gücünün zayıflatılması, buna karşın yasamanın güçlendirilmesi amaçlanıyordu ki

[9] Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London 1993, s. 104-105.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

o dönemde Meclis-i Mebusan'ın İTC kontrolünde olduğu göz önüne alındığında bunun anlamı açıktı.

Ancak Halife'nin yetkilerinin sınırlandırıldığı ve devletin giderek daha modern ve 'seküler' bir biçim aldığı bu düzenlemeler ve takip eden olaylarda yaşanan tartışmalara bakıldığında bütün bu adımların yoğun bir dini söylemle meşrulaştırılmaya çalışıldığı görülür. Bu yargı, tartışmanın her iki tarafı için de geçerlidir: hem Hilafet'in zayıflatılmasını ve yetki alanının daraltılmasını isteyen "modernistler," hem de Halife'nin II. Abdülhamid zamanında olduğu gibi mutlak hâkim ve hatta 'ruhani' bir lider olarak konumlanmasını arzulayan "gelenekselciler" temel bir "söylem stratejisi" olarak yoğun bir dini terminoloji ile bezenmiş ve İslami kaynaklara sıkça atıfta bulunan argümanlar geliştirmişlerdir.[10]

Bu çerçevede, Halife'nin yalnızca dünyevi yetkileri olan modern bir liderden farksız bulunduğunu savunan modernist ulemanın önde gelenlerinden Seyyid Bey ve Elmalılı Hamdi [Yazır]'ın söylemlerini örnek verebiliriz. 1909'da tahttan indirilen II. Abdülhamid'in hal' fetvasını imzalamayı reddederek istifa eden Şeyhülislam'ın yerine fetvayı imzalamış olan, İttihat ve Terakki taraftarı Elmalılı Hamdi, *Beyanu'l-Hak*'da yayınlamış olduğu kritik makalesinde şöyle yazmıştı:

İslamiyet... kavanin-i siyasiye ve hukukiye ve cezaiye ve ictimaiye ve saireden ibaret bulunan ahkâm-ı şer'iyenin icrasını deruhte edecek bir kuvve-i icraiye lüzumunu emr eder ve ona da imam ve halife ünvanı verir. Halife bir taraftan kendisine biat eden ümmetin vekâletini, diğer taraftan kendisinin de efrad-ı tebea gibi tebeiyyet ve tatbike memur ve mecbur olduğu kanunun vazı' ve şari'inin hasbe'l-icra niyabetini haiz bulunur. Ve hiçbir vakit re'y-i müstebiddiyle o kanunu tecavüz edemez. Ederse hâkimiyet-i millet hükmünü icra eyler. Binaenaleyh, İslamiyet'teki hilafet kanun-ı şer'in kuvve-i icraiye riyasetinden başka bir şey olmadığı cihetle riyaset-i ruhaniyeye müşabeheti yoktur... Padişah, imparator, kral isimlerinin bir millet-i mahsusa tarafından telkib olunması bir mahzur teşkil etmezse aynı manada hilafet kelimesinin

[10] Hilafet tartışmaları bağlamında "modernistler" ve "gelenekselciler" ismini verdiğimiz grupları şu şekilde tanımlıyoruz: "Modernistler" Hilafet'i modern, siyasi bir kurum, Halife'yi de modern bir kral ve imparatordan farklı olmayan yönetici/lider/devlet başkanı olarak görenler; "gelenekselciler" ise Hilafet'i hem dini hem de siyasi bir kurum, Halife'yi de hem siyasi hem de dini bir lider, hatta zaman zaman 'ruhani' yetkileri (de) olan bir önder olarak tanımlayanlardır. Bu iki grubun da karşısında yer alan üçüncü bir grup ("sekülaristler") ise, Hilafet'i yalnızca ruhani bir otorite, Halife'yi de hiçbir siyasi/dünyevi yetkisi olmayan ruhani bir lider gibi görenlerden oluşan gruptur. II. Meşrutiyet döneminin başlarında siyasi mücadele ilk iki grup arasında yaşanırken bu mücadeleyi "gelenekçiler" kaybedecek, Meşrutiyet sonrası dönemde ise "modernistler" ile "sekülaristler" arasında yaşanacak olan mücadeleyi -Mustafa Kemal [Atatürk] ve Ziya Gökalp gibi isimlerin temsil ettiği- bu üçüncü grup kazanarak Hilafet'i ilga etmeyi başaracaktır (1924).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İslam'dan gelmesi mahzur değildir.[11]

Aynı minvalde olmak üzere, İttihat ve Terakki üyesi ve ulemadan Seyyid Bey de 1915'de fıkha giriş mahiyetinde yazdığı *Medhal* isimli eserinde Halife'nin yetkisinin sınırlandırılması gerektiğini uzun uzun tartışarak öne sürecek ve şöyle yazacaktı:

Hilafet ... akd-i vekâlet nev'inden olduğu içindir ki halife bir taraftan Hazreti Peygamber'in halefi, diğer taraftan milletin vekilidir. Kaideten, müvekkil vekilini azl etmek hakkını haiz olduğu cihetle ... halifenin hal'i yani müvekkili bulunan millet tarafından vekaletten azli caiz olur... [H]alife ... millet-i İslamiyetin vekil ve reisidir. Haiz olduğu kuvvet ve velayet de doğrudan doğruya milletten me'huzdur... gerçi velayet-i mezkure [fıkha göre] amm ve mutlakdır, lakin bütün bütün de mutlak değildir. Her şeyde olduğu gibi bunun da bir haddi vardır. Onu tecavüz edemez.[12]

Görüldüğü gibi ulemanın ileri gelenlerinden Elmalılı Hamdi ve Seyyid Bey burada Hilafet kurumunu İslam fıkıh ve kelam geleneğindeki yerleşik tanımlardan çok farklı bir şekilde yeniden tanımlayarak bu geleneğe doğrudan bir müdahalede bulunmuştur. Diğer modernistlerce de sıkça başvurulan ve "Fıkıh mühendisliği" adını verebileceğimiz bu tür müdahaleler hilafetin günün siyasi şartlarına göre yeniden tanımlanarak mevcut güç ilişkileri içerisinde dönüştürülmeye daha elverişli hale getirilmesi amacını taşımaktadır. Elmalılı Hamdi "dinin siyasete müdahalesinin önündeki engelleri kaldırmak için" Hilafet'in dünyeviliğini vurgulamış; Seyyid Bey de -temel bir söylem stratejisi olarak, sık sık Kur'an ayetleri ve hadislere, ayrıca erken dönem İslam tarihine atıflarla desteklediği Hilafet tartışmasının bir kısmını teşkil eden- bu metinde Hilafet kurumunu İslam hukukundaki bireyler arası gündelik muamelelerden biri olan "vekâlet" sözleşmesiyle oluşan bir anlaşmaya indirgeyerek yeniden tanımlama yoluna gitmiştir. Bu söylemsel müdahaleyle klasik Hilafet teorisinde mevcut olan Halife-tebaa ilişkisi tepe taklak edilerek tersine çevrilmiş ve geleneksel yaklaşımda -Seyyid Bey'in ifadesiyle- "genel ve mutlak" olan Halife'nin yetki alanı oldukça daraltılmıştır. Bu sayede "vekil," yani geçici olarak kendisine temsil yetkisi verilmiş ve istihdam *edilen* konumunda bulunan Halife, "müvekkil" konumunda olan "millet" (yani milleti temsil eden siyasetçiler; o

---

11 Elmalılı Hamdi (1909) "İslamiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslamiye," *Beyanu'l-Hak*, C. I, no. 22; 16 Şubat 1324.

12 Seyyid Bey "Hilafet" a. mlf., *Usul-i Fıkıh – Medhal*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1915. Bilindiği gibi Seyyid Bey, Cumhuriyet'in ilanından sonra ilk adalet bakanı olarak 3 Mart 1924 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı kritik konuşmayla Hilafet'in ilgasında -bu seküler adımı İslami açıdan meşrulaştırmak suretiyle- çok önemli bir rol oynayacaktır. Seyyid Bey'in yukarıdaki metne benzer görüşlerini seslendirdiği bu konuşmasının metni *Hilafetün Mahiyet-i Şer'iyyesi* (Ankara ts.) başlığıyla daha sonra basılmıştır.

günkü konjonktürde İttihat ve Terakki mensupları) tarafından kolayca azledilebileceği (tahttan indirilebileceği) bir statüye indirgenmiştir. Elmalılı Hamdi ve Seyyid Bey'in bu müdahalesi metinlerin üretildiği dönemin siyasi bağlamı içinde daha fazla anlam kazanır: II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra, onun yerine getirilen ve 'uysal' bir Sultan-Halife olmaya razı bulunan V. Mehmed Reşad'ın zayıf bir padişah olduğu, asıl iktidarın -uzun bir müddet 'gizli' bir örgüt olarak faaliyet göstermiş olan- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bulunduğu bir siyasi ortam bu yazarların söylemini şekillendiren en önemli etkenlerdendi. Ayrıca, Elmalılı Hamdi İTC ile yakın ilişkileri olan bir ilmiye mensubu; Seyyid Bey'in kendisi de İttihat ve Terakki'nin sıradan bir üyesi değil, Cemiyet'in Meclis-i Mebusan'daki önde gelen sözcülerinden biri, hatta bir dönem İttihat ve Terakki Partisi'nin başkanlığını yürütmüş çok önemli bir şahsiyetti.[13] Dahası, dönemin ulemasının da önde gelenlerinden olarak fıkıh alanındaki engin bilgi birikimlerinden devşirdikleri güç de onların bu söylemsel müdahalesinin Hilafet'in konumunun zayıflatılması çabalarını meşrulaştırma bağlamında oldukça yararlı olmuştu.

Diğer taraftan, İttihat ve Terakki ile Saray arasındaki iktidar mücadelesinin öteki ucunda bulunan gelenekselci ulema ise Hilafet'in gücünü korumak amacıyla Halife'nin hem siyasi hem de dini bir lider ve yalnızca Osmanlıların değil, bütün dünya Müslümanlarının "İmamı" olduğunu vurguluyorlardı. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak gelenek yanlısı ulema Halife'ye itaatin dini bir gereklilik olduğunu iddia ediyor ve bunu İslami kaynaklara dayandırıyordu. Bu bağlamda sık sık Kur'an'a atıf yaparak özellikle "ulu'l-emr" ayeti olarak bilinen Nisa/59'u[14] gündeme getiriyorlar ve Halife-Sultan'a itaat etmenin Allah ve Peygamber'e itaatin bir parçası olduğunu (dolayısıyla ona itaatsizliğin de Tanrı ve Peygamber'e isyan etmek anlamına geleceğini) öne sürüyorlardı.

Yukarıda da değinildiği gibi, Müslümanların kutsal kitabı ve temel epistemolojik kaynağı olan Kur'an'a referans verme, hem gelenekselcilerin hem de modernistlerin bütün bir II. Meşrutiyet dönemi boyunca en fazla

---

[13] Cumhuriyet döneminde de yaşamış ve eser vermiş olan Elmalılı Hamdi'nin aksine Seyyid Bey hakkında neredeyse hiç araştırma yoktur. Bunun bir istisnası olarak, Seyyid Bey'in hayatı, eserleri ve önemi hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Sami Erdem, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Teorik Tartışmalar ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı*, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1995. Ayrıca bkz. a. mlf. "Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Hilâfet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)" *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, no. 2, 1996.

[14] "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de..." (Kur'an, Nisa/59; Diyanet İşleri Başkanlığı çevirisi). "Ulu'l-emr" tabirinin ne anlama geldiği, yani yalnızca Halife'ye mi, diğer idarecilere (de) mi, yoksa ulema'ya mı işaret ettiği tefsir ve fıkıh literatüründe tartışmalıdır. Bu konuda o dönemde yapılmış geniş bir tartışma için bkz. Ömer Lütfi (1912) *Nazar-ı İslam'da Makam-ı Hilafet*, Selanik: Asır Matbaası, 1330.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

başvurdukları söylem stratejisi idi. Bu çerçevede Nisa/59 ayeti de dönemin en popüler ayetlerinden biri olmuştu. Kur'an ayetlerini kullanmaktan sonra en fazla kullanılan söylem stratejisi ise Peygamber'in hadislerine müracaat etmeyi içeriyordu. Bu bağlamda örneğin, gelenekselci ulemanın önde gelenlerinden ve tarikat şeyhi Ömer Ziyaeddin [Dağıstani] Efendi ile emekli bir asker ve sufi olan [Bursalı] Mehmed Tahir Hilafet'i destekleyen hadislerden oluşan birer hadis risalesi yayınlayarak -hadislerde geçen "İmam" terimini genelde "Sultan" şeklinde tercüme etmek suretiyle- Halife'nin dini statüsünü güçlendirmeye çalışmışlardı.[15] Gelenekselcilerin getirdiği somut önerilerden biri de Halife-Sultan'ın Meclis'i feshetme yetkisinin bulunmasını içeriyordu.

Halifenin dini konumu ve yetkilerinin kısıtlanması meselesinde gelenekselci yaklaşımı en iyi yansıtanlardan biri [İzmirli] İsmail Hakkı'dır. Elmalılı Hamdi'nin yukarıda işaret ettiğimiz yazısını eleştirdiği ve *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanan makalesinde İsmail Hakkı Hilafet'in oldukça kapsamlı bir tanımını yapar:

Hilafet-i İslamiye siyadet-i diniye ve saltanat-ı dünyeviyedir, hükümat-ı mütemeddinenin efdali ve menasıb-ı diniyenin ecellidir, adl ü takva ile müesses ve kavanin-i diniye ve zavabıt-ı şer'iye ile mukayyeddir; halife şerayi-i ilahiye ve kavanin-i mer'iye dairesinde amir ve mutasarrıftır, hal-i sulhte nasın emiri ve hal-i harpte kumandanıdır. Halife ikamesi bil-icma ümmet üzerine vaciptir... Tavaif-i müluk-i İslamiyeye gelince, onlara yalnız emir, melik, sultan, hükümdar, padişah denir; fakat halife ıtlak olunmaz. Halife bir olur; emir, sultan, melik, hükümdar, padişah müteaddid olabilir.[16]

Görüldüğü gibi bu tanımda, halifeyi modern-seküler bir imparatorla eşitleyen modernist yaklaşıma doğrudan bir eleştiri söz konusudur. Hilafet'in dünyevi tanımını tercih eden modernistlerin aksine gelenekçi ulema Halife'yi hem dünyevi hem de dini yetkileri elinde bulunduran mutlak bir hükümdar olarak takdim eden bir söylem stratejisini benimsemiştir. Bu tanım farkı, gelenekselci ve modernist ulemayı birbirinden farklılaştıran en temel ayrım noktasıdır. Diğer taraftan, İzmirli ile Elmalılı arasındaki bu polemiğin asıl konusu, Halife'nin vekili olan Şeyhülislam'ın hükümet içindeki konumuna dair ilginç bir tartışmadır. Burada ikinci örnek-olay olarak bu tartışmayı ele alabiliriz.

---

15 Bkz. Ömer Ziyaeddin (1908) *Hukuk-ı Selatin: Hadis-i Erbain fi Hukuki's-Selatin*, İstanbul, 1326; Mehmed Tahir (1909) *El-Ehadisü'ş-Şerife fi's-Saltanati'l-Münife*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, MR 915. Her iki metin de latin harfleriyle transkripsiyon şeklinde basılmıştır: *Hilafet Risaleleri* (der. İsmail Kara), C.. 3, İstanbul: Klasik, 2003.

16 İsmail Hakkı [İzmirli] (1910) "Hilafet-i İslamiye," *Sırat-ı Müstakim*, C.. III, no. 56, 17 Eylül 1325.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2- Meşihat ve İttihat-Terakki

Bilindiği gibi Osmanlı düzeninde Şeyhülislam bir yandan ulemanın başı konumundayken diğer taraftan da Halife'nin dini vekilidir. Bu sebeple klasik dönemde Sultan'ın siyasi vekili olan Sadrazam'la eşit konumda bulunan Şeyhülislam'ın yetkileri 19. yüzyıl boyunca ilmiye sınıfının güç kaybetmesine paralel olarak azalmıştı. 1908'den sonra ise Şeyhülislam'ın konumu daha da zayıfladı. 1916'da İTC'nin -Ziya Gökalp'in önerisiyle- yaptığı bir 'reformla' Şeyhülislam eğitim alanında yalnızca medreseler, adalet sahasında ise sadece Mehakim-i Şer'iye'den sorumlu hale geldi. Daha sonra Meşihat Şer'iye Vekâleti'ne dönüştü, 1924'te de Hilafet'le beraber ilga edildi.[17]

1909 Şubat'ında İstanbul basınında gelenekselcilerle modernist ulema arasında Meşihat'ın konumuyla ilgili ilginç bir tartışma yaşanmıştı. Bu kurumun daha sonra dönüşerek alacağı şekle ışık tutan bu tartışmanın konusu Şeyhülislam'ın Meclis'e gelip gelmemesi meselesiydi. Şeyhülislam'ın Meclis'e gelmesi demek, Halife'nin dini vekilinin Meclis'teki mebuslara hesap vermesi demekti. Bir başka ifadeyle, Meclis-i Mebusan'ın -hükümetin diğer kurumları gibi- Meşihat'ı da denetleme yetkisinin olması demekti. İttihat ve Terakki yanlısı modernist ulema ve entelektüeller Meşihat'ın kontrol altında tutulması için Şeyhülislam'ın mutlaka Meclis'e gitmesi gerektiğini savunurken özelikle *Mizan* ve *Volkan* gazetelerinin sözcülüğünü yaptığı gelenekçiler buna şiddetle karşı çıkıyordu. Bu gruba göre Şeyhülislam Meclis'e hesap vermemeliydi, zira Halife'nin vekili olması hasebiyle -tıpkı Halife'nin kendisi gibi- Meclis'in üzerinde bir konuma sahip olmalıydı. Ayrıca gelenekselciler Meclis-i Mebusan'da birçok gayr-i müslim vekil bulunduğunu hatırlatıp bunların Şeyhülislam'a hesap sormasının mümkün olamayacağını belirtiyordu. Bu çerçevede *Mizan* gazetesinin 24 Şubat 1909 günkü nüshasında çıkan imzasız bir yazıda şöyle deniyordu:

Şeyhülislam vakıa vekildir. Lakin padişah vekili değildir; halife vekili, şeriat memurudur. Şeyhülislam Meclis-i Has'da hazır bulunur, der-dest müzakere olan umur hakkında cihet-i şer'iye itibariyle rey verir. Kabinenin sair harekâtından münasebatda müştereken mes'ul değildir. Müştereken mes'ul olmayınca Meclis-i Mebusan ile temass-ı resmiyede bulunamaz.[18]

Benzer biçimde, daha sonra 31 Mart Vak'ası'nda kışkırtıcılık yaptığı gerekçesiyle İttihatçılarca tutuklanacak olan Derviş Vahdeti de Şeyhülislam'ın -Halife tarafından atandığından- Meclis tarafından denetlenemeyeceğini söyledi ve ekledi:

---

[17] Şeyhülislamlığın klasik dönemden ilgasına kadar geçirdiği dönüşüm süreci için bkz. E. Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Ankara 2005.

[18] *Mizan*, 24 Şubat 1909 (no. 76).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Başka türlüsü mümkün değildir. Millet-i İslamiye bir Şeyhülislam'ın tiyatro sahnesindeki el şakırtıları, ayak patırtıları gibi esbab-ı hakarete maruz kalmasına müsamaha edemez.[19]

Bu görüşe karşı çıkan modernistler ise kendi iddialarını İslam'ın hiç kimseye ruhani bir otorite vermemesine dayandırıyorlardı. Buna göre Şeyhülislam Hıristiyanlıktaki Papa gibi ayrıcalıklı bir statüye ve ruhani bir yetkiye sahip olamazdı; bu sebeple ancak bir "memur" konumundaydı. Elmalılı Hamdi'nin -yukarıda işaret ettiğimiz- temsil kabiliyeti yüksek yazısı bu bakış açısını yansıtmaktaydı:

[*Mizan*'ın görüşü] Hilafet ve Meşihat-ı İslamiyeyi adeta bir reis-i ruhani telakki ettiriyor... Evvela, İslamiyet rahbaniyet esasına müstenid olan riyaset-i ruhaniyeyi hiçbir vakit kabul etmemiştir... ruhaniyet felsefesini kökünden yıkarak "la rahbaniyyete fi'l-İslam" nassına ibtinaen edyanın siyasiyata iştirakine mani ahvalin başlıcası olan esaslara set çek[miştir]. [Şeyhülislamın] ruhaniyet ile de münasebeti bulunmadığından şeyhülislamlar kabine erkânından ve kuvve-i icraiye eczasından bulunmak sıfatından maada bir suretle nazar-ı İslam'da yer bulamaz... Şeriatın halifeye bile hâkim gösterdiği kuvve-i umumiye-i milleti, sıfat-ı hilafetin bir cüz'üne vekil olan zat hakkında küçük göstermek hiç caiz olmaz. Velhasıl, şeyhülislam hükümet memuru olmaktan başka bir şey değildir ve bu sıfatla Meclis'e gelir [ve hesap verir]. İşte... İslamiyetin hükmü budur, maadası hurafaattır.[20]

Görüldüğü gibi, her iki tarafın da dini argümanlarla kendi konumunu savunduğu ve aslında Şeyhülislam'ın konumuna dair yapılan bir tartışma zorunlu olarak Halife'nin yetki alanı ve Hilafet kurumunun niteliği meselelerine bağlanmaktaydı. Zira Hilafet'in yardımcı kurumu olan Meşihat'ın kaderi, yardımcısı olduğu makamın geleceğine sıkı sıkıya bağlıydı. Nitekim daha sonra -1924 yılında- Hilafet ilga edildiğinde Meşihat da aynı kaderi paylaşacaktı. Ancak Hilafet'in ilgası için önce siyasi dayanağı olan saltanat kurumundan mahrum bırakılması gerekiyordu. 1922'de -aşağıda son örnek-olay olarak inceleyeceğimiz- bu iki kurumun birbirinden ayrılarak Osmanlı saltanatının ilga edilmesi olayı tam da bu anlama geliyordu.

3- Hilafet ve Saltanat'ın Ayrılması

1 Kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce alınan bir kararla saltanatın ilga edilmesi, Hilafet'in ortadan kaldırılmasından önceki son önemli adımdır. 1922 Ağustos'unda Büyük Taarruz sonucunda Yunanlılara karşı kazanılan zaferden sonra Ankara hükümetiyle İstanbul hükümeti arasında-

---

[19] *Volkan*, Şubat 1909 (no. 56); aktaran Yakut, *Şeyhülislamlık*, s. 97.

[20] Elmalılı Hamdi (1909) "İslamiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslamiye," *Beyanu'l-Hak*, C. I, no. 22; 16 Şubat 1324.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

ki rekabet ve uyuşmazlık iyice su yüzüne çıkmıştı. Anadolu direniş hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa Osmanlı hanedanından kurtulmak için fırsat kollamaktaydı; fakat Milliciler arasındaki hanedan ve Hilafet'e bağlı muhafazakârların muhalefeti sebebiyle bunu uygulamaya geçiremiyordu. Önce İstanbul'daki Sadrazam Damad Ferid Paşa'nın isteğiyle Şeyhülislam tarafından yayınlanan ve Kemal Paşa başta olmak üzere direnişin lider kadrosunu düşman ilan eden fetva, sonra da İtilaf devletlerinin Lozan barış konferansına hem Ankara'yı hem de İstanbul'u davet etmeleri, Mustafa Kemal'e aradığı fırsatı vermişti. Saltanatı kaldırmak için harekete geçen Mustafa Kemal ve ekibi bir yandan saltanatın İslami bir kurum olamayacağını ilan ederken diğer taraftan da Hilafet'in yüceliğini ve vazgeçilmezliğini vurgulamaktaydı.

Saltanatın ilga edildiği günlerde yapılan gizli meclis oturumunda milletvekillerine hitap eden Mustafa Kemal'in oldukça sofistike bir biçimde -muhtemelen Seyyid Bey tarafından- kaleme alınmış konuşması adeta İslami bir tarih felsefesi sunuyordu. "Ey arkadaşlar, Tanrı birdir, büyüktür!" diyerek konuşmasına başlayan Mustafa Kemal daha sonra insanlığın bir çocukluk ve gençlik döneminden geçtiğini, bu dönemlerden kurtulması için Allah tarafından gönderilen Peygamberler vasıtasıyla olgunluğa ulaştığını belirttikten sonra şöyle devam etti:

... Allah, kullarının lazım olan nokta-i tekemmüle vusulüne kadar içlerinden vasıtaların dahi kullarıyla iştigalini lazime-i ulûhiyetten addeylemiştir. Onlara Hz. Âdem aleyhisselamdan itibaren mazbut ve gayri mazbut ve namütenahi denecek kadar çok nebiler, peygamberler ve resuller göndermiştir. Fakat Peygamberimiz vasıtasıyla en son hakayık-ı diniye ve medeniyeyi verdikten sonra artık beşeriyet ile bil-vasıta temasda bulunmağa lüzum görmemiştir. Beşeriyetin derece-i idrak, tenevvür ve tekemmülü her kulun doğrudan doğruya, ilhamat-ı ilahiye ile temas kabiliyetine vasıl olduğunu kabul buyurmuştur. Ve bu sebepledir ki Cenabı Peygamber hatemül-enbiya olmuştur ve kitabı, kitab-ı ekmeldir. Son peygamber olan Muhammed Mustafa sallallahü aleyhi ve-sellem 1394 sene evvel, Rumi Nisan içinde ve Rebiulevvel ayının on ikinci Pazartesi gecesi sabaha doğru tanyeri ağarırken doğdu, gün doğmadan. Bugün o gündür. İnşallah hayırlı bir tesadüftür...

Bu genel tarih yorumundan sonra Mustafa Kemal, İslam tarihine atıfla meşrulaştırma biçimindeki yaygın söylem stratejisine başvurdu. Hilafet tarihini yeniden yorumlayan Mustafa Kemal, Hilafet'in saltanat olmadan da var olabileceğini, hatta bunun çok daha sağlıklı ve dine uygun olduğunu belirtti:

Hakikaten emr-i hilafet milel-i İslamiyece en büyük bir maslahat-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tır. Çünkü efendiler, hilafet-i nebeviye, ehl-i İslam arasında bir rabıta olan emarettir. Ve ehl-i İslam'ın kelime-i vahdet üzre ictimalarını temin eden bir emarettir. Emaret ise Cenabı Hakk'ın bir sırr u hikmetidir ki teessüsü daima satvet ve kuvvet ile meşruttur... Fakat efendiler, Peygamber'in vefatıyla derhal her tarafta irtidad başladı, irtica başladı, isyan başladı. Hz. Ebubekir bunları bertaraf etti, vaziyete hâkim oldu... [Sonra] Hz. Ömer birgün Huzeyfe b. Yeman radıyallahu anh hazretlerine, "deniz gibi temevvüc edecek fitne"yi sorduğu zaman aldığı cavapta: "Senin için ondan beis yok, senin zamanınla onun arasında kapalı bir kapı vardır" dedi. Hz. Ömer sordu: Bu kapı kırılacak mı, yoksa açılacak mı? Huzeyfe: Kırılacak! dedi... Evet, Hz. Ömer radıyallahu anh "hilafet" ünvanı altındaki tarz-ı emaretin bir devlet idaresine na-kâfi olduğunu ... idrak eylemişti. Hatta bu endişe ile idi ki Ömer kendinden sonra artık bir halife düşünemez oldu. [Sonra] Hz. Osman halife oldu. Fakat kırılmağa mahkûm olan kapı, artık kırılmıştı. Memalik-i İslamiye'nin her tarafında bin türlü kılükal ve adem-i hoşnudi başladı. Zavallı Osman aciz ve naçiz bir vaziyete düştü... Birçok gürültülü ve kanlı vekayiden sonra Hz. Ali kerremallahu vecheh makam-ı hilafete getirildi. Tekrar edelim ki kapı kırılmıştı... Vazifesi âlem-i İslam'da ahkâm-ı Kur'aniye'nin temin-i tatbikinden ibaret olan halife, mızraklarına mesahif-i şerife geçirilmiş Emeviye ordusunun karşısında muharebeyi kat'a mecbur oldu... [Muaviye] "hilafet" ünvanı altında saltanat-ı İslamiyeye tahvil etti... Dördüncü asr-ı hicride idi ki "Selçuk hükümeti" namı altında muazzam bir Türk devleti teşekkül etti... Melik Şah namında Türk hâkimiyetini temsil eden bir zat ile halife namını taşıyan Muktedir-Billâh yan yana oturdular ve akraba oldular...

Şimdi efendiler, makam-ı hilafet mahfuz olarak onun yanında hâkimiyet ve saltanat-ı milliye makamı -ki Türkiya Büyük Millet Meclisi'dir- elbette yan yana durur ve elbette Melik Şah'ın makamı karşısında aciz ve naçiz bir makam sahibi olmaktan daha âli bir tarzda bulunur... Çünkü bütün Türkiya halkı, bütün kuvasıyla o makam-ı hilafetin istinatgâhı olmağı doğrudan doğruya yalnız vicdani ve dini bir vazife olarak taahhüt ve tekeffül ediyor.[21]

Bilindiği gibi, Osmanlı saltanatının ilga edilmesi bu şekilde dini bir eylem olarak sunulmak suretiyle (metinde işaret edildiği gibi, bu olayın Peygamber'in doğum gününe denk geldiği öne sürülerek bunun dini açıdan mübah olmakla kalmayıp "hayırlı" bir iş olduğunun vurgulanması gibi söylem teknikleri vasıtasıyla) meşruiyet problemi büyük ölçüde halledilmiş ve sekülerleşme açısından önemli bir adım atılmıştı.

Mustafa Kemal'in öncülük ettiği sekülarist grubun entelektüel liderle-

[21] 1 Teşrin-i Sani 1922, *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, İ. Kara (ed.) *Hilafet Risaleleri* C.V içinde, s. 267-71.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rinden Ziya Gökalp de bu olayda çok benzer bir söylem stratejisi kullanmıştı. Daha önce -1917'de- yazdığı bir yazıda,[22] Hıristiyanlığın aksine Hilafet'le saltanatı, dinle siyaseti birleştirmiş olan İslam dininin ne kadar "mükemmel" bir sistem kurduğunu Kur'an ayetleri ve İslam tarihine atıflarla anlatan Gökalp, 1 Kasım 1922 reformundan sonra yazdığı bir başka yazıda ise bunun tam tersini iddia ediyor ve yine İslami kaynakları devreye sokarak bu *de facto* durumu meşrulaştırmaya çalışıyordu. Tıpkı Mustafa Kemal'in yaptığı gibi Gökalp de aynı dönemlere (Selçuklu ve Memluk) atıfla Saltanat-Hilafet ayrışmasını meşrulaştırıyor, bunların "İslam tarihinin en görkemli dönemleri" olduğunu öne sürüyordu. Ayrıca saltanatı ilga kararı alan Ankara hükümeti ve "onun meşhur reisi" Mustafa Kemal'e de "milletçe minnettar" olduğumuzu belirtiyordu. Yine dikkat çekici bir nokta olarak Gökalp, Halifenin bütün devletlerin "üzerinde" olduğu ve milli devletlerden oluşan bir sistemin "İttihad-ı İslam" için de en faydalı sistem olduğunu aynı yazısından ileri sürmüştü.[23]

Görüldüğü üzere, tıpkı daha önce Anadolu'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması (1920) ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye'sinin ilanı olaylarında olduğu gibi,[24] 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması sırasında da Hilafet asla hedef alınmamış, aksine bu adımların atılmasındaki en önemli amaçlardan birinin Hilafet'in korunması ve yüceltilmesi olduğu vurgulanmış ve sürekli dine referansla meşrulaştırma yoluna gidilmiştir.

Sonuç

Bütün bu tartışmaların ışığında ifade edebiliriz ki II. Meşrutiyet dönemi boyunca yaşanan Hilafet tartışmaları, hilafetin dönüşümü örneğinde yaşanan sekülerleşme sürecinin sürekli İslami kaynak ve kavramlara atıfla, İslami bir söylemle meşrulaştırıldığını göstermektedir. Bu da Türkiye'de bu dönemde din-sekülerleşme ilişkisinin en azından söylem ve zihniyet düzeyinde bir zıtlık ilişkisinin değil, uyum/intibak (*accommodation*) ilişkisi olduğunu gösterir. Bu şekilde dine referans verme stratejisi açıktır ki Müslüman bir toplumda yapılacak siyasi reformlar için gerekli olan meşruiyet ihtiyacından kaynaklanmaktadır. (Aktörlerin bu söylem stratejilerini uygularken ne kadar "samimi" oldukları veya onları ne kadar araçsal birer vasıta olarak gördükleri ise ayrı bir sorundur.) Ancak her halükarda, din 'dili'nin yerine -milliyetçilik gibi- başka bir çerçevenin konulmasının pek mümkün olmadığı Osmanlı toplumunda, bütün grupların öne sürdükleri iddiaları ve siyasi

---

[22] Ziya Gökalp, "İslamiyet ve Asri Medeniyet" *İslam Mecmuası*, no. 51-52, 1917.

[23] Ziya Gökalp, "Hilafetin Hakiki Mahiyeti" *Küçük Mecmua*, no. 24, 1922, s. 226-27.

[24] Bkz. Teşkilat-ı Esasiye, Md. 1 ve 7, *Düstur*, C. I, s. 196.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

projelerini, niyetleri ne olursa olsun, dine referansla meşrulaştırmaya büyük ölçüde mecbur oldukları da öne sürülebilir.

Son olarak belirtmek gerekir ki sekülerleşme sürecinde baskın olan söylemin ve meşrulaştırma biçiminin dini karakterli olduğu şeklindeki bu iddiamız Hilafet'in ilga edildiği 1924 yılına kadar geçerlidir. Bu tarihten sonra Türkiye'de din-devlet ilişkileri farklı bir seyir takip etmiş, bu alanda devlet politikası düzeyinde "intibak paradigması"ndan ziyade -Sovyet Rusyası'nda olduğu gibi- "kontrol paradigması" (dinin devlet tarafından kontrolü) *kısmi* olarak yerleştirilmeye çalışılmıştır. Sekülerleşme tezi ve bu yaklaşımdan etkilenmiş olan Osmanlı-Türk modernleşmesi çalışmalarındaki geleneksel yaklaşımın öngördüğü "ayrışma paradigması" (din ile devletin birbirinden tamamen ayrışması) ise hiçbir zaman Türk sekülerleşmesinin baskın karakteri olmamıştır. Bunun yerine II. Meşrutiyet'ten bugüne intibak ve kontrol ilişkilerinin bir tür sentezi -zaman zaman biri diğerinden daha baskın olmak suretiyle- din-devlet ilişkilerinin niteliğini daha sağlıklı bir biçimde yansıtmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İttihat ve Terakki'nin "İktisadi Türkçülüğü"nün Cumhuriyet'e Taşınması Sorunsalı

Fehmi Akın (*)

Giriş

Ortaçağın sonuna doğru servetlerini topraktan elde eden Aristokratların yanında ticaretle servetlerine servet katan bir zümre belirdi. Kentlerde ve kasabalarda yaşadıkları için burjuva (kentsoylu) adı verilen bu sınıf, ticaret sermayesini sanayi sermayesine dönüştürdü. Emeğin metalaşarak serflerin ve zanaatçıların işçileşmesi süreci işbölümünü ve piyasa için üretim sürecini doğurdu. Kapitalist üretim biçiminin egemen olmaya başlamasıyla burjuvazi giderek güçlendi.[1] Burjuvazi, 16. yüzyılda gücünü kralın emrine verdiği halde 17. ve 18. yüzyıllarda bu kez özgürlük ve eşitlik ideallerine ayak bağı olarak gördükleri monarşilere bayrak açtılar. Fransa'da devrim öncesinde din adamları ve aristokratlarla birlikte "Tiers Etat" yani "üçüncü sınıf" olarak Etats Generaux"a (Meclis) girdiler.[2]

Burjuvazi 19. yüzyılda liberalizm ve parlamenterizmle özdeşleşerek güçlenirken işçi sınıfı ile giriştiği mücadelede ezilen tarafın haklarını koruma kaygısı ve yüzyılın ikinci yarısında yaşanan büyük kriz, himayeciliğin alternatif bir iktisat politikası olarak uygulamada yerini almasına neden oldu.[3] Klasik İktisat Okulunun en önemli temsilcilerinden Adam Smith'in "Laissez Faire" anlayışı, ekonominin dışarıdan bir müdahale olmaksızın kendi haline bırakılması durumunda görünmez bir elin yardımıyla dengenin kurulacağını savunuyordu.[4] Alman Tarihçi Okulu ise bu anlayışa karşı çıkarak dev-

(*) Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 Fransızca bourg (kasaba) sözcüğünden türeyen burjuvazi terimi, hali vakti yerinde olan ve geçimini bir el zanaatıyla sağlamayan toplumsal kategori olarak tanımlanabilir. *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul, 1986, s. 2018.

2 Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara, 1995, s. 279-286.

3 Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 2000, s. 366.

4 Sayar, *a.g.e.*, s. 386.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

letin ekonomiye müdahale etmesini savunuyordu. Özellikle Friedrich List "Laissez Faire" anlayışına savaş açmıştı. Dünyadaki bu gelişmeleri bizdeki bazı kalemlerin de izlediğini, bu görüşlerden her ikisine de taraftar olanlar olduğunu biliyoruz. Mesela Sakızlı Ohannes Paşa, iktisadi hayatta dengenin piyasa mekanizmasıyla tesis edileceğine inanıyordu.[5] Ona göre sanayiin korunmasına yönelik çabalar hür teşebbüse darbe indirmektir. İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey de benzer görüşleri savunuyordu. Cavit'in görüşleri, tarımsal ihracata dayalı ihtisaslaşma, yabancı sermayeye karşı açık kapı ve piyasalara devletin müdahale etmemesi esaslarına istinat ediyordu. Ekonomik liberalizm taraftarı bu kişilere karşı çıkanların başında bizde Ahmet Midhat Efendi gelmektedir. "Ekonomi Politik" yazarı himayeci ya da "milli iktisatçı" olarak nitelendirilebilecek görüşlerle devletin ekonomiye müdahalesinin yanında yer aldı. Musa Akyiğitzade ve Ziya Gökalp'i de dahil edebileceğimiz "milli iktisatçı"lar, Alman Tarihçi Okulunun korumacı öğretisinden ilham alıyordu. İlerleyen yıllarda bu gruba Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi isimler de eklenecektir. [6]

1. Meşrutiyet'in Getirdiği İklim

1838 Ticaret Antlaşmasıyla kapitülasyonların iyice ağırlaşması, ardından 1854'te dış borç alımına başlanması, 1875'te bu borçların tam olarak ödenemeyeceğinin ilanı (tenzil-i faiz kararı) ve sonrasında alacaklı devletlerin 1881'de Düyun-ı Umumiye idaresini kurarak ve tütün gelirlerine el koyarak alacaklarını bizzat tahsile girişmeleri, Osmanlı İmparatorluğunu bir "yarı-sömürge" ve bağımlılık sarmalı içine sokan gelişmelerdi. Osmanlı İmparatorluğu 20. yüzyılın başında hammadde ihracatçısı ve mamul madde ithalatçısı bir ülke konumundaydı.[7]

Özellikle Tanzimat ertesi Osmanlı Devletinde ticaret ve sanayi ile uğraşma Müslümanlarca hor görülmüştü. Memuriyet yani "devlete kapağı atma" çok rağbet gördü.[8] Az maaşlı katipler, sanat ve ticaretle uğraşanlara damat adayı olarak tercih edilirdi. Islahat Fermanına kadar gayrimüslimlerin askere alınmadıkları da göz önüne alınırsa sonuç olarak dış ticarette hemen hemen tümüyle yabancı tüccarların, iç ticarette ise yerli gayrimüslimlerin egemen olması ise şaşırtıcı değildir. Müslümanların ticaret ve sanayiden uzak durmasının önemli bir nedeni kapitülasyonların yabancılara ve içteki gayrimüslimlere sağladığı haksız rekabettir. Dışarıdan gelen ucuz mallar-

---

5 Sayar, *a.g.e.*, s. 356-372.

6 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2005)*, Ankara, 2007, s. 26.

7 Boratav, *a.g.e.*, s. 21-22.

8 Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul, 1995, s. 99.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

la rekabet edemeyen küçük esnaf zora düşmüş ve devlete memur olmak daha fazla önem kazanmaya durmuştur. İşte böyle bir ortamda Meşrutiyet sonrası dönemde gazete ve dergilerde ticaretin önemi vurgulanmaya, şirket kurmanın faziletlerinden dem vurulmaya başlanmıştı.[9] Yabancıların bizi devletimiz içinde "amele" olarak bile istihdam etmediği üzerinde durularak yerli girişim lehine kamuoyu oluşturuluyordu.[10]

2. Abdülhamid yönetiminden sonra Meşrutiyet'le birlikte liberal tezler revaç buldu. İktisadi düzen liberalleşiyor, yabancı sermaye ülkeye çekilmeye çalışılıyordu. Bir de 2. Meşrutiyet'le birlikte "mali devlet" yerine "iktisadi devlet" görüşü ağırlık kazanıyordu. Yani artık devletin tek tasası, kasasını doldurmak olmamalıydı. Ağır vergi yükü vatandaşı hem üretmekten hem de devletten soğutuyordu. Devlet ekonomiye gelir artırma kaygısıyla değil yeni girişim olanakları sağlamak için müdahale etmeliydi. Devlet iktisadi yapıyı güçlendirmeli, daha çok vergi toplamak değil halkın vergi ödeme gücünü artırmak amacını gütmeliydi.[11] Bireyi devlete önceleyen ve kişisel girişimi kutsayan görüşler Meşrutiyet ertesinde revaç bulmaya başlamıştı. 1908'i izleyen yıllarda İT, piyasa için üretimin önem taşıdığı bölgelerde zengin çiftçileri destekledi. Üretici birlikleri ve kooperatiflerin kurulmasına yardımcı oldu. Böylelikle üretimdeki daralmaya karşın büyük çiftçiler, yüksek fiyatlarla ürünlerini satarak yüksek gelir artışları sağladı.[12]

Bu liberal ortamın siyasal alana yansıması "Osmanlıcılık" olarak belirdi. Müslüman-gayrimüslim herkes "Osmanlı Vatandaşı" kimliğiyle eşit olarak muamele görecekti. Bu liberal ve hürriyetçi ortam 1913'e kadar sürecektir. Ancak Trablusgarb ve Balkan savaşları ve özellikle Edirne'nin düşmesi İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılık düşüncesinin sarsılmasına yol açtı. Rumelinin elden çıkmasıyla İttihat ve Terakki, daha önce devleti bir arada tutmak için savunmak zorunda olduğu Osmanlıcılık düşüncesinde ısrar etmemeye başladı.[13] Bu arada Osmanlı kimliği yanında alt kimlikler güçlenmeye başladı. Etnik unsurların bağımsızlığa yönelmesi İttihatçıları liberal

---

9 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 100-102.

10 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 68.

11 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s.1-2.

12 Boratav, *a.g.e.*, s. 36. Ancak Meşrutiyet sonrasında mutlak bir özgürlükçülük olmadığının örneği 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu ile yaşandı. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra yaygın bir biçimde başlayan işçi hareketleri ve grevlere tepki olarak çıkarılan ve 1936'ya kadar yürürlükte kalan kanun sendikalaşmayı yasaklayıp grev hakkını kısıtlıyordu. Kanunun 9. maddesi, neticeyi beklemeden ya da anlaşma sağlanmış iken kamuyu ilgilendiren hizmeti bırakanların 24 saatten bir haftaya kadar hapis ve 25 kuruştan 100 kuruşa kadar para cezası ile cezalandırılmalarını öngörüyordu. Gündüz Ökçün, *Tatil-i Eşgal Kanunu 1909, Belgeler-Yorumlar*, Ankara 1982, s.135.

13 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 249.

sistemi sorgulamaya itti.[14] Bu arada bir miktar Arap ulusçuluğunu dengelemek için İslamcılık siyaseti izlense de[15] bundan sonraki ana yörünge Türkçülük akımı olacaktır. Ancak çok-uluslu imparatorluktan vazgeçmiş görünmek endişesi açıktan Türkçülük yapmalarını engelledi. Fakat bu durum fiiliyatta Türkçü bir politika izlemelerini engellemedi. İT'in Türkçülüğünü şekillendiren düşünürlerden en önemlisi Yusuf Akçura oldu. Akçura'nın 1904 tarihli "Üç Tarz-ı Siyaset" yazısı özetle Osmanlı Devleti için en geçerli ideolojik temelin Osmanlıcılık ya da İslamcılık değil Türkçülük olduğunu vurguluyordu.[16] Akçura'nın yanısıra Hüseyinzade Ali ve Ağaoğlu Ahmet gibi Rusya Türklerinin de Türkçülük akımının gelişmesinde önemli katkıları oldu. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan "Türk Derneği", "Türk Yurdu Cemiyeti" ve ardından 1911'de kurulan "Türk Ocağı" akımın pekişmesinde büyük rol oynadı.

2. Yerli Sermaye Lehine Uygulamalar-Teşvik-i Sanayi Kanunu (1913)

1908'i izleyen yıllarda Osmanlı Hükümeti, sanayileşmenin önemini kavramış görünmektedir.[17] Osmanlı Devletinin Avrupalılar denli ileri gidememesi, diğer sebeplerle birlikte sanayiin olmamasında ve Avrupa sanayiine ve ürünlerine muhtaç olmasında aranıyordu. Hükümet, 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı adıyla geçici bir kanun hazırladı. Kanunda hükümetin uygulayacağı teşvik tedbirlerinden kimlerin yararlanacağı ortaya konuldu. En az beş beygir muharrik güç ile işlemek, fabrikanın binaları ile araç ve gereçlerinin değerinin en az bin lira olması ve bir yıl içinde 750 işgünü tutarında işçi çalıştırmak bunlar arasındadır. (md. 1) Bu şartları taşımayan işletmelerin ise tam olmasa da bazı bağışıklıklardan yararlandırılması hükme bağlandı.[18] Ayrıca beş dönüme kadar arazi parasız verilecek, kanunun yayımından itibaren 15 yıl süreyle başvurusu kabul edilen fabrikayla ilgili her alanda vergi ve resim bağışıklığı tanınacak, hükümet alımlarında üretilen malları tercih edecekti. Yabancı gerçek kişiler kanunda yazılı teşvik tedbirlerinden Osmanlı vatandaşları ile aynı derecede yararlanacaklardı. 1909 tarihli "Sanayiin Terakkisi Hakkındaki Kanun Tasarısı"nda sanayii teşvik tedbirlerinden yabancıların yararlanamayacakları öngörül-

---

14 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s.3.

15 Akşin, *a.g.e.*, s. 256.

16 Akşin, *a.g.e.*, s. 248.

17 Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı (1913)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 30, Sayı 1-4, Mart-Aralık 1975, s. 25.

18 Ökçün, "Teşvik-i Sanayi....", s. 28.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

müş iken bir yıl sonraki tasarıda bu hüküm kaldırılarak yabancıların belli şartlarla teşvikten yararlanabilecekleri kabul edilmişti. 1913 tarihli adı geçen kanun-ı muvakkatla bu husus korundu.[19] Ancak 6. madde, yabancı gerçek kişiler için özel olarak bazı şartlar arıyordu. Bunların arasında halen yürürlükte bulunan ve ileride çıkarılacak olan kanun ve nizamlara uygun hareket etmek maddesinin 10 yıl sonra İzmir İktisat Kongresinde yabancı sermayenin ülkemizde faaliyeti için konulan şartla benzerlik taşıması dikkat çekicidir.[20] 63'ü İstanbul'da ve 15'i İzmir'de olmak üzere 1917 itibariyle 117 sanayi kuruluşu teşvikten yararlandı.[21] Bu sayı 1923'te 342'ye 1927'de ise 470'e yükseldi.[22] Amaç Avrupa sanayii ile rekabet edebilen büyük ölçekli sanayi kuruluşlarını hayata geçirmekti. Birinci Dünya Savaşına kadar ekonomide koruma tedbirleri alınmadığını görüyoruz.

3. İttihat ve Terakki'nin Tam İktidar Dönemi ve İktisadi Türkçülük

Konumuz açısından İttihat ve Terakki'yi iki döneme ayırarak incelemek sağlıklı olacaktır. İttihat ve Terakki'nin bizzat iktidarda olmayıp "şunu yap, şunu yapma" biçiminde hükümeti dışardan denetlediği 1908-1913 arası dönem denetleme iktidarı olarak,[23] Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülüp de yerine Sait Halim Paşa'nın Sadarete geçmesiyle başlayıp Birinci Dünya Savaşının bitimine kadar olan 1913-1918 arası dönem de İT'in tam iktidarı olarak değerlendirilmektedir.[24] İktisadi Türkçülük ya da bir diğer deyişle milli iktisat politikalarının uygulandığı dönem tam iktidar dönemidir.

İktisadi Türkçülük ya da Milli İktisat, Birinci Dünya Savaşı boyunca ve savaşın yarattığı koşullardan da yararlanarak devlet desteğiyle bir Türk

---

19 Ökçün, "Teşvik-i Sanayi...", s. 29. 1910 tarihli tasarı ile 1913 tarihli kanun-ı muvakkat arasındaki fark, 1910 tasarısında yabancıların sefaretlerinden bir taahhütname almasını zorunlu kılmışken 1913'te bu taahhütname istenmemiş ancak fabrika sahibi yabancıların bu konuda kapitülasyon hükümlerinden yararlanamayacakları öngörülmüştür. Kapitülasyonlara duyulan tepkinin şartlı izine yol açtığı düşünülebilir. Ancak 1914 sonbaharında Osmanlı Devletinin kapitülasyonları ilga etmesi üzerine muvakkat kanunun bahsi geçen hükmü değiştirilmiş ve Teşvik-i Sanayi Kanunu ile bahşedilen izin ve bağışıklıklardan yalnızca Osmanlı uyruklarının ve Osmanlı anonim şirketlerinin yararlanabileceği öngörülmüştür. ÖKÇÜN, "Teşvik-i Sanayi...", s. 31.

20 Gündüz Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, Sayı 1 (Mart 1968), s. 60. "Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur. Ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda, kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk, ilim ve sanat yeniliklerini nereden olursa olsun doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez."

21 Ökçün, "Teşvik-i Sanayi...", s. 37.

22 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul 2002, s. 289.

23 Akşin, *a.g.e.*, s. 87.

24 Akşin, *a.g.e.*, s. 237.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kapitalist ya da yerli burjuvazi sınıfı geliştirmek, o zamana kadar yabancıların ve yerli gayrimüslimlerin egemenliğinde olan şirketler, bankalar ve kooperatifler kurmak anlamına gelmektedir.[25] Milli İktisat görüşü, burjuva ideolojisinin uluslararasıcı değil milliyetçi versiyonunu ifade ediyordu. Bu savın geçerli olup olmadığı 1920'li yılların sonuna kadar sınanmış sayılabilir. 1930'larda uygulamaya konan devletçiliğin bu sınamanın sunduğu veriler ışığında hayata geçirildiği görülecektir.[26] İktisadi Türkçülüğün gerisinde iktisadi bağımsızlık fikri yatar. Balkan Savaşının patlak vermesinden bir iki ay sonra kurulan İstihlak-ı Milli Cemiyeti buna iyi bir örnektir. Cemiyete daha pahalı da olsa yerli malını tercih etmek gerekiyordu.[27]

İttihatçıların Almanya'nın yanında yer almasının Alman tarihçi okulunun etkisiyle "milli iktisat"ın yeğlenmesinde önemli rol oynadığını söylemek münkündür.[28] Milli iktisat yaklaşımı, "Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası", "İktisadiyyat Mecmuası", "Türk Yurdu" ve "İslam Mecmuası" çevrelerinde çokça tartışıldı.[29] Siyaset ile iktisatın birbirinden ayrılamayacağı yani devletin ekonomiye müdahalesinin kaçınılmaz olduğu görüşleri basında yer almaya başladı.[30] Ziya Gökalp ve yandaşlarının "milli iktisat" akımını "Yeni Mecmua" dergisi yayıyordu. Gökalp milli iktisat ile iktisadi yurtseverlik arasında özdeşlik kuruyordu. Böylelikle Manchester yani serbestlik okulunu yurtsever olmamakla suçlamış olmaktaydı.[31]

İktisadi Türkçülüğe geçişte Balkan Savaşının yarattığı trajedi, acı anılar ve yitirilen topraklar da etkili olmuştur. Balkan Savaşının hemen İstanbul'un dibinde yaşanması nedeniyle İstanbul halkı yaşanan acılara yakından tanıklık etti. Rum kökenli Osmanlı vatandaşı Averof'un sahibi olduğu Yunan zırhlısı Akdeniz'de Osmanlı donanmasına geçit vermeyerek savaşın kaybedilmesine ve toprak kayıplarına yol açtı.[32] Rumların ticaretten elde ettikleri kazançlarından bir kısmını Yunanistan için ayırmaları, müslümanlarda Rumlara karşı galeyana sebep oldu. Parasız dağıtılan el ilanlarıyla Müslümanlar, Rum mallarını boykota çağrıldı. İlanda alışveriş için Rumlara verilen her kuruşun bize kurşun olarak geri döndüğü anlatılıyordu. "Yunan'ın

---

25 Akşin, *a.g.e.*, s. 277, Boratav, *a.g.e.*, s. 27.

26 Boratav, *a.g.e.*, s. 27.

27 Akşin, *a.g.e.*, s. 277.

28 Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 12.

29 Kerem Ünüvar, "İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (ed. Mehmet Ö. Alkan), C. 1, İstanbul, 2001, s. 133.

30 Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 16.

31 Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara, 1992, s. 166.

32 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 108.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gemilerinden, silahlarından birçoğunu biz aldık ve kendi memleketlerimiz üzerine düşman bayraklarını biz kendi ellerimizle dikmiş olduk".[33] Artık "iktisadi intibah" gerçekleşmeliydi. Müslüman Türkler ticareti ellerine geçirmeli, fabrikalar, şirketler, bankalar kurmalı ve zengin olmalıydı. Sahipleri Türk olan dükkânlardan alışveriş yapılmalıydı. Müslüman boykotajı kısa sürede İstanbul'da 500'e yakın Müslüman dükkânı açılmasıyla sonuçlandı. Bu kimselerin isimleri yayınlanarak Müslümanlara buralardan alışveriş yapmaları çağrısında bulunuldu.

Birinci Dünya Savaşıyla birlikte Osmanlı Devleti, daha önce 15 milyonu besin maddesi, 30 milyonu da sınaî mal olmak üzere 45 milyon Osmanlı Lirası olan ithalatının ancak %3'ünü sağlayabilmişti. Milli iktisat politikalarına yönelmenin etkenlerinden biri de budur.[34]

3.1. İttihat ve Terakki'nin Savaş Dönemi Milli İktisat Uygulamaları

Osmanlının son döneminde yönetici elit, ulusal ekonominin gelişmesinin devlet eliyle Türkler arasından zenginler çıkarılmasına bağlı olduğuna inanıyordu. Daha önce savaş şartlarından servet edinenler gayrimüslimler olmuştu. Şimdi savaşı fırsata dönüştürme sırası Türklere gelmişti. Savaş içinde ordunun ve İstanbul'un beslenmesi sorunu, iktidarın da desteğiyle yerli zenginler yaratmak için uygun bir ortam hazırladı.[35] Savaşın hemen öncesinde Rumlara karşı yapılan boykotaj da psikolojik bir destek sağladı. Kurulan "Müslüman Tüccar Cemiyeti"[36] ve Birinci Dünya Savaşı sırasında kurulan şirketler, bir sermaye birikimi ortaya çıkardı. Bu birikimin sağlanmasında İttihatçıların öncü rolleri yadsınamaz bir gerçektir.

İaşe Nazırı Kara Kemal ve arkadaşlarının Müslüman Türklerin toptancı ticareti ele geçirmesi için örgütleme çabaları, çeşitli ulusal şirketlerin kurulması ile sonuçlanmıştır. İaşe Nazırı Kara Kemal'in öncülük ettiği Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, savaş yıllarında İstanbul'un iaşesini üstlenmişti. Bu kurumun elde ettiği kar, savaş yıllarında kurulacak başka şirketlerin sermayesine önemli katkı yapacaktır. Anadolu Milli Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi, Milli Mensucat Şirketi, Milli

---

33 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 173.

34 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 13.

35 Tezel, *a.g.e.*, s. 148. İttihatçıların savaş içinde zengin yaratmak içinde kullandıkları araçlardan biri "vagon tahsisi"dir. Vehbi Koç, Karadeniz bölgesinin ürününün araba, at ya da deve ile Ankara'ya geldiğini, Ankara'da ürünü teslim aldıklarını ve demiryoluyla İstanbul'a yolladıklarını belirtiyor. "İstasyon ambar müdürü Yorgiadis Efendi'den vagon almak için gözünün içine bakardık." demesi vagon tahsisi işinin karlılığını göstermektedir. Vehbi Koç, *Hayat Hikayem*, İstanbul, 1974, s. 25.

36 Bu cemiyet, 1922'de "Milli Türk Ticaret Birliği" adını alacak ve 1923'teki İzmir İktisat Kongresine katılan en önemli gruplardan biri olacaktır. Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 111.

Ekmekçi Anonim Şirketi bu şirketlerin en önemlileridir.[37] Kara Kemal, Anadolu Milli Mahsulât Şirketi aracılığıyla İstanbul Şehreminliği (Belediyesi) ile anlaşmış, taşradan getirttiği unlardan Belediyenin yaptığı ekmekleri "Ekmekçiler Cemiyeti" vasıtasıyla fırınlara dağıtmıştır. Toprak'ın çalışmasına göre, Birinci Dünya Savaşı sırasında aralarında banka adıyla kurulan ya da yabancı sermayenin de payı bulunanların olduğu ama büyük ölçüde Müslümanların olan 1914'te 17, 1915'te 10, 1916'da 23, 1917'de 39 ve 1918'de 29 olmak üzere 118 şirket kurulmuştur.[38]

Milli iktisat politikası semerelerini vermiş, savaş sırasında şirketlerin toplam sermayesi içinde ulusal sermayenin oranı yüzde 3'ten yüzde 18'e çıkmıştır.[39] O güne değin gayrimüslim ve yabancı tüccarın elinde bulunan iç ticaret Müslüman Türk tüccarın denetimine geçmiştir.[40] 1918 başlarında Maliye Bakanlığı "Milli İstikraz" adıyla bir iç borçlanmaya gitmiştir. "Yeni Mecmua"da borçlanma şu şekilde teşvik ediliyordu: "Şu son fırsatı kaçırma: Kâğıt ve altın al" "Bugünün en büyük kârı istikraza yazılmaktır".[41]

Ancak Kara Kemal'in ve İttihatçıların ekonomiyi millileştirme çalışmaları aynı zamanda harp zengini türediler de yaratmıştır.[42] Ayrıca iktisadi Türkçülük uygulamalarının olumlu yönleri yanında artan fiyatlar nedeniyle dar gelirlileri zora sokması gibi olumsuz yanları da olmuştur. İttihatçılar bir yandan karaborsa ve istifçilikle mücadele eder görünürlerken diğer yandan kendilerine yakın grupların nemalandığı bir ilkel birikime seyirci kaldılar.[43] Harp zenginleri İttihat ve Terakki'yi bir miktar rahatsız etse de yollarına devam etmekten geri bırakmamıştır. Cavit Bey'in 3 Mart 1917 günü bütçe konuşmasında sarfettiği şu sözler bunun kanıtıdır: "...Ticaretin zevkini tatmak, onda devam etmek için en büyük saik, en büyük amildir. Kendilerine yapılan müzaheret ve himaye -hatta bazılarının iddia ettiği gibi gayri meşru olduğunu da farzetsek- neticesi olarak teşebbüsat-ı iktisadiyeye karşı beslenilen rağbetin temin eyleyeceği menfaat benim nazarımda öyle büyüktür ki, o gayri meşruiyeti bile izale edebilir." Cavit Bey'in liberal görüşleri nedeniyle böyle konuştuğunu düşünebilirsek de benzer görüşleri Talat Paşa'nın da paylaştığı görülmektedir.[44] Müslüman-Türk "orta sınıf" yaratma çabaları

---

37 Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 116. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara, 1997, s. 267.

38 Toprak, Milli İktisat- Milli Burjuvazi, s.191-195.

39 Çavdar, *a.g.e.*, s. 164.

40 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul, 1995, s. 165.

41 Çavdar, *a.g.e.*, s. 166.

42 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın*, Birinci Kitap, 1990, s. 271.

43 Boratav, *a.g.e.*, s. 27. Çavdar, *a.g.e.*, s. 163.

44 Akşin, *a.g.e.*, s. 282.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve savaş enflasyonunun neden olduğu toplumsal çöküntü, İttihatçıları korporatif bir devlet anlayışına yöneltti. Gökalp'in oluşan ahlaki erozyona karşı aile ve meslek ahlakının güçlendirilmesini önerdiğini görüyoruz.[45] Gökalp, solidarist (dayanışmacı) düşünceyle savaş sırasında sermaye birikimi sağlayanların sözkonusu artık değeri tekrar toplum için harcamaları gerektiği kanısındadır. Sınıf çatışması gerekli değildi. Önemli olan, sosyal kurumların ve mesleki zümrelerin topluma birlikte katkıda bulunmalarıydı.[46] İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen "Misak-ı İktisadi"nin de benzer kaygılarla "ahlakçı ve öğütçü" bir tutum takınması manidardır.[47] Gökalp'te meslek örgütlerinin özerk olup devlete tabi olmaması onun solidarist korporatizmini faşist korporatizmden ayırıyordu.[48] Gökalp'te korporasyon devlet örgütü değil, milli dayanışmanın bir aracıdır.[49]

3.1.1. Kapitülasyonların Kaldırılması ve Gümrük Tarifelerinde Değişiklik

İttihatçılar, iktisadi egemenlik için yabancı boyunduruğundan kurtulmanın şart olduğuna inanmışlardı. Bunun yanında devlet destekli bir milli ekonominin zorunluluğunu kavramışlardı.[50] 9 Eylül 1914'te savaşın kızışmaya başladığı bir sırada kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırıldığı açıklandı. 1 Ekim'de uygulamaya giren karara göre yabancıların o güne değin kullandıkları mali, iktisadi, adli ve idari bütün ayrıcalıklar kaldırılıyordu. Büyük devletler buna şiddetle itiraz ettiler. Özellikle Almanya, bu durumun ileride zora düştüğünde Osmanlı Devleti'nin yardımına koşmalarına engel olacağı tehdidinde bulundu.[51]

Hükümet kapitülasyonları kaldırdıktan hemen sonra 20 Eylül 1914'te yüzde 11 ve yüzde 8 olan gümrük resimlerini yüzde 15 ve yüzde 11 olarak değiştirdi. Mayıs 1915'te ise gümrük resmi yüzde 30'a yükseltildi.[52] Ancak savaş koşulları nedeniyle tarife değişikliklerinin olumlu yansımalarının görüldüğü kuşkuludur.[53]

Hükümet 23 Mart 1916'da ithal edilen malın değeri üzerinden vergi-

---

45 Toprak, İttihat-Terakki ve Devletçilik, s. 167.

46 Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İstanbul, 1999, s. 70

47 Akşin, *a.g.e.*, s. 282.

48 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 4. Bası, İstanbul, 2001, s. 167.

49 Kemal H. Karpat, "Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet- Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (ed. Mehmet Ö. Alkan), C. 1, İstanbul, 2001, s. 329.

50 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (çev. Nuran Yavuz), İstanbul, 1986, s. 258.

51 Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 264.

52 Tezel, *a.g.e.*, s. 158. Akşin, *a.g.e.*, s. 276.

53 Tezel, *a.g.e.*, s. 159.

lendirme demek olan "ad valorem" yerine malın miktarı üzerinden vergilendirme anlamına gelen "spesifik" vergi esasını getirdi. Bunun gerekçelerinden biri, değer üzerinden vergilendirmede vergi kaçırmanın daha kolay olmasıydı.[54] Ayrıca aynı gün çıkarılan bir kararnameyle tüm şirket ve işletmelerde tek dil olarak Türkçe'nin kullanılması da kabul edildi.[55] 14 Eylül 1916'da "İhracat Heyeti" kurulması kararlaştırıldı. Heyet, savaş döneminde ülkede tüketilebilecek bazı tahıl ve stratejik ürünlerin ihracatına sınır getirmeyi hedefliyordu. 1 Şubat 1917'de "Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu" kuruldu. Osmanlı Lirasının değerini dış paralara karşı korumak amacıyla Komisyon, her gün kambiyo sınırları için tavan ve taban iki fiyat tespit edecek, bankalar o günkü kambiyo işlemlerini bu sınırlar içinde yürüteceklerdi.[56]

3.1.2. Bankacılık Alanında Gelişmeler

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yabancılar Osmanlı Devletinde ticareti ve sermaye yatırımlarını mali açıdan desteklemek için bankalar kurmuşlardır. 1909-1921 arasında kurulan yabancı bankalara da aynı gözle bakılabilir. Gerek Meşrutiyeti izleyen yıllarda gerekse Cumhuriyetin ilk evresinde ise özellikle büyük tüccar ve toprak sahiplerinin, tarım ya da ticaret kredisi vererek ya da değişik alanlarda kurulmuş olan şirketlere katılma amacıyla bankalar kurdukları görülmektedir. Bu gelişmede dönemin siyasi aktörlerinin destekleyici hatta bizzat ön ayak olma tutumu da önemli rol oynamıştır. "İktisadi Uyanış" olarak nitelendirilebilecek bu örgütlenme özellikle Birinci Dünya Savaşıyla birlikte artma gösterdi.[57] 1909-1930 yılları arasında yabancılar tarafından sonuncusu 1921'de olmak üzere 7, Azınlıklar tarafından 2, Türkler tarafından ise İstanbul'da 11, Konya'da 3 (Kuruluş Yılları (KY) 1911-1918-1920), Aydın'da 2 (KY 1914-1923), Karaman'da 2 (KY 1915-1925), Kayseri'de 2 (KY 1916- 1916), Eskişehir'de 2 (KY 1918-1927), Adapazarı'nda 2 (KY 1919-1919), Bor'da 2 (KY 1921-1928), Ankara'da 3 (KY 1924-1925-1926), İzmir'de 2 (KY 1927-1928), Akşehir (KY 1916), Manisa (KY 1917), Akhisar (KY 1924), Aksaray (KY 1926), Niğde (KY 1926), Afyonkarahisar (KY 1926), Nevşehir (KY 1927), Kocaeli (KY 1927), Denizli (KY 1927), Ermenek (KY 1927), Şarkikaraağaç (KY 1927), Ürgüp (KY 1928), Trabzon (KY 1928), Elazığ (KY 1928), Lüleburgaz (KY 1929), Mersin (KY 1929), Van (KY 1929) ve Kastamonu (KY 1930)'da 1'er banka kurulmuştur.[58] Bu banka-

---

[54] Akşin, *a.g.e.*, s. 276.

[55] Akşin, *a.g.e.*, s. 281. Çavdar, *A.g.e.*, s. 164. Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 60.

[56] Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 43-47.

[57] Ökçün, "1909-1930 Yılları...", s. 264.

[58] Bu bankalarla ilgili daha geniş bilgi için bakınız. Ökçün, "1909-1930 Yılları...", s. 221-261.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lardan kimileri kurulduktan hemen sonra müstahsil kooperatifleri ile organik bir bağ kurmuşlardır. Bu durum, ziraatçi ve tüccara verilen kredi desteği sayesinde yabancı tüccarlara mahkûm olmadan kendi ürünlerinin fiyatını kendileri istedikleri gibi belirleyerek satmak isteyen Türk tüccar için olumlu bir durum teşkil etmiştir. Bu bankaların en dikkat çekici olanlarından biri İstanbul'da kurulan 4 milyon Osmanlı Lirası sermayeli Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'dır. Banka, İttihat ve Terakki'nin Müslüman-Türk burjuvazisini güçlendirme politikasının en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır. Maliye Nazırı Cavit Bey, gazeteci ve mebus Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) ve tüccar Tevfik Bey'in kurucusu olduğu bankanın sermayesi 400.000 hisseye ayrılmış bunun sekizde biri olan 50.000 hisse Hazine tarafından satın alınmıştır. Geriye kalan hisseler ise yalnızca Osmanlı uyruklarına satılacaktır. Bankanın amacı, bankacılık işlemlerinin yanı sıra "milli şirketlere ve teşebbüslere katılmak, yardım etmek, devlete ve sair müesseselere ait her çeşit mali işlemi yapmak" idi.[59] Bankaya Ergani bakır madeni imtiyazı da verildi. Ayrıca ileride Merkez Bankası işlevlerini üstlenmesi de öngörülmüştü.[60] Bankanın 29 Haziran 1927'de Türkiye İş Bankası ile birleşmesi dönemsel olarak iktisadi siyasetin sürekliliğine anlamlı bir örnek oluşturmaktadır.

4. Kurtuluş Savaşından Sonra Milli İktisat Politikaları

Yayılmacılık amacı güden Almanya'nın yanında girdiğimiz Birinci Dünya Savaşının sona ermesi ve İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesinden sonra Kurtuluş Savaşında yayılmacılığa karşı silahlı bir mücadele içine girilmiş, Kurtuluş Savaşının finansmanı yer yer Tekâlif-i Milliye türü olağanüstü vergilerle ve el koymalarla Sovyet yardımı dışında tümüyle Anadolu halkı tarafından karşılanmıştır. Bu durum Anadolu ekonomisinin daha ulusal bir nitelik kazanmasına yardım etmiştir.[61]

Henüz Kurtuluş Savaşının devam ettiği bir sırada, TBMM'nin aldığı bir karar bir önceki dönemden devralınan ve yakın gelecekte inşa edilecek olan ulusal bir ekonomi politikasının ipuçlarını vermektedir. Meclis 20 Haziran 1921 tarihinde "Yerli Kumaş Giyilmesi Hakkında Kanun Tasarısı"nı görüşmüştür. Tasarıyla meclis üyeleri ve bütün devlet memurlarının yerli kumaştan yapılan elbise giymeleri karar altına alınmıştır.[62]

Ekonomik yapı ile politik değişiklikler koşut gitmeyebilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması kendinden önce uygulamaya konulan

---

59 Ökçün, "1909-1930 Yılları...", s. 266.

60 Akşin, *a.g.e.*, s. 280.

61 Boratav, *a.g.e.*, s. 32.

62 M. Naci Bostancı, *Cumhuriyetin Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset*, İstanbul, 1996, s. 21.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ekonomik yapıyı fazla etkilemedi.[63] İttihat ve Terakki'nin imparatorluğun devamı için, Kemalizmin ise ulus-devletin inşası için çalışması, 1923-1929 döneminin iktisat politikaları açısından 1908-1922 döneminin devamı olduğunu söylememize engel değildir. İttihat ve Terakki için iktisadi hayatın Türkleştirilmesi, üzerinde yükselecekleri bir sınıf yaratarak devleti kurtarmak için gerekliydi. Mustafa Kemal ve yanındaki yönetici elit ise ekonomiye hem bir toplumsal inşa aracı olarak bakmışlar hem de yalnız maliyenin değil piyasanın da ulus-devletin gereklerine göre biçimlenmesini arzulamışlardır.[64] Ancak Lozan Antlaşmasında taahhüt edilen eski gümrük politikasının devamı yüzünden[65] özellikle Birinci Dünya Savaşıyla birlikte uygulamaya konulan himayeci iktisat politikasının uygulanamadığı da bir gerçektir. Fakat bu olumsuz duruma rağmen 1923 sonrasında devlet destekli bir yerli burjuvazi yaratılması politikası devam etti.[66]

Ulusal ekonominin gelişmesi için zenginlerin çoğalmasını gerekli gören anlayış, Kemalist kadro içinde de sürmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın 1922 yılında Sovyet Büyükelçisi Aralov'a söylediği sözler bunun açık bir örneğidir: "Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvamızı ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Benim amacım, Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır."[67] Atatürk'ün gezisi sırasında İzmir'de toplanan Kongreyi bu gözle değerlendirmek yerinde olur.

4.1. İzmir İktisat Kongresi

Ulusal Kurtuluş Savaşının kesin biçimde zaferle neticelenmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa kalabalık bir heyetle ülkenin görece piyasa ilişkileri gelişmiş kentlerine 15 Ocak 1923'te başlayan ve Mart sonuna kadar süren bir gezi tertip etti. Balıkesir'de büyük arazi sahibi ve zengin yaratmanın önemine değindi. "Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüsatine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccaran gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve âtilerini temin ve

---

[63] Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, İstanbul, 1993, s. viii.

[64] Ünüvar, *a.g.m.*, s. 140.

[65] Lozan'daki bu taahhüt, tarifelerde hiçbir değişiklik olmadığı anlamına gelmiyor. TBMM'nin ilk açıldığı dönemde 1916'da belirlenen spesifik vergi değerleri beş katına çıkarılmıştı.1921'de ise bu değerler de üç kat artırılarak 1916'nın 15 katına yükselmiş oldu. Ocak 1923'te 12 kata indirildi. Türkiye, Lozan'la birlikte sözleşmeye imza koyan ülkelere karşı bazı mallarda vergileri dokuz katına indirmeyi ve bu oranı beş yıl değiştirmemeyi üstlendi. Tezel, *a.g.e.*, s. 160.

[66] Boratav, *a.g.e.*, s. 39-40.

[67] Tezel, *a.g.e.*, s. 148.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerlerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız." [68] Bu gezi sırasında İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştır. Kongre 17 Şubat 1923-4 Mart 1923 tarihleri arasında yapıldı. Çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi zümrelerinin kendi aralarından Kongreye delege seçimlerinde kaza birimi esas alındı. [69] Böylece her kazadan sekişer kişinin gönderilecekti. Bunlardan birisi tüccar, birisi amele, birisi banka, birisi şirket, üçü ise çiftçi temsilcisi olacaktı. Yaklaşık 1000 delegenin içinde 40 kadar milletvekili ve Ankara daire müdürleri de vardı. Tarım işçileri ve topraksız köylünün Kongrede temsil edilmediği görülmektedir. [70] İzmir İktisat Kongresi'nde işçi ve köylü kesiminin ihmal edilişi, yeni yönetici kadronun esas amacının milli burjuvazi oluşturmak oluşuyla örtüşür. Kemalist devlet Jön Türk geleneğine uygun şekilde yeni toplumun önderi olarak gördüğü tüccar ve müteşebbislerin yanında yer almış ve işçi hareketini baskı altında tutmuştur. [71]

Açış nutkunda Mustafa Kemal Paşa, ekonominin önemini şu ünlü sözleriyle vurguladı: "Siyasi, askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsunlar iktisadi zaferler ile taçlandırılamazlarsa meydana gelen zaferler devamlı olamaz, az zamanda söner." [72] Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında kapitüler ayrıcalıklardan yakındı ve bunun sürdürülemez olduğunu belirtti. "..(B)ir devlet ki, kendi tebaasına koyduğu vergiyi ecnebilere koyamaz. Gümrük muamelatını, resimlerini memleketin ve milletin ihtiyaçlarına göre düzenlemekten alıkonmuştur. Ve bir devlet ki, fazla olarak ecnebiler üzerinde hakk-ı kazasını tatbikten mahrumdur. Böyle bir devlete doğal olarak müstakil denilemez." [73] Bunun yanında kanunlarımıza uymak şartıyla yabancı sermayeye hayır denmeyeceğini söyledi. "..(İ)ktisadiyat sahasında düşünürken ve konuşurken zannolunmasın ki, biz ecnebi sermayesine hasım bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz vasidir. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Binaenaleyh kanunlarımıza riayetkâr olmak şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız." [74] Ancak

---

[68] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Ankara, 1997, s. 101-102.

[69] Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan....", s. 54.

[70] Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan....", s. 55

[71] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, 2002, s. 291

[72] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 111.

[73] *a.g.e. II*, s. 108.

[74] *a.g.e. II*, s. 113.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yabancı sermayenin ortaklık kurarken eskiden olduğu gibi yerli gayrimüslimlerle değil, Türklerle işbirliği yapmasını şart koştu. Gerçekten de ileriki yıllarda kurulacak ortaklıklarda yabancı, sermayenin büyük kısmını sağlarken Türk tarafı nüfuzunu kullanarak işin siyasi iktidarla bitecek kısmını halletmiştir.[75] Yabancı sermayeye hiçbir ayrıcalık tanınmayacağı yolundaki duruşun tümüyle hayata geçmediğini kabul etmek gerekir. 1923'ten sonra yabancı sermaye yatırımları artarak devam etti. Ticaret, ormancılık, madencilik, müteahhitlik ve taşımacılık alanlarında Amerikan, Belçikalı, İsveçli, Alman, İngiliz ve Fransız şirketleri hükümetten bazen ayrıcalıklı bazen ayrıcalıksız statüler elde ettiler.[76]

Kongrede genel hükümler içeren "Misak-ı İktisadi Esasları" yanında ayrıca çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi gruplarının isteklerini içeren esaslar ayrı ayrı oylanarak belirlendi. Sert tartışmalar yaşandıysa da maddelerin pek çoğu ittifakla kabul edilmiştir.[77] Sanayiciler, koruyucu gümrük tarifesi uygulanması ve sanayide gerekli araç ve gereçlerin ithalatından gümrük alınmaması, çiftçiler aşarın ve tütün tekelinin kaldırılmasını, işçiler ise grev ve sendika hakkının tanınmasını Kongrede kabul ettirdiler. Kongrede yerli ve yabancı sermayeyi ve büyük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin "milli" unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezler ön plana çıktı. Kongrede alınan kararlar, bazı istisnalar dışında (işçilere grev ve sendika hakkı gibi) 1923-1929 arasında uygulandı.[78]

4.2. Devletleştirmeler ve Azınlıklardan Boşalan Yerin Doldurulması

Yabancı sermayeye olumlu bakış, demiryolu ve tütün rejisinin devleştirilmesine engel olmadı. 1924 yılında Haydarpaşa liman ve rıhtımıyla birlikte Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı, 1928 yılında ise Mersin-Adana-Tarsus demiryolu hattı devletleştirildi. 1926 yılında ise Türk limanları arasında deniz ulaşımı yapma hakkı sadece Türklere tanındı. (Kabotaj) Tütün rejisi ise 1925 yılında 4 milyon liraya satın alınarak devletleştirildi.[79]

Tütün Rejisi'nin tasfiye edilmesi, Türk tacirlerin yararına oldu. Ancak Türk tacirler sadece yabancı sermayenin yurtiçi temsilciliği ve aracılığı ile yetinmek durumundaydılar. Bu ikincil konum, yerli tüccarların yakınmalarına ve ticaret karından daha çok pay almak için örgütlenme isteğine yol

---

75 Boratav, *a.g.e.*, s. 42.

76 Tezel, *a.g.e.*, s. 196.

77 Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan", s. 53-100.

78 Boratav, *a.g.e.*, s. 46.Tezel, *a.g.e.*, s. 152.

79 Boratav, *a.g.e.*, s. 47.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

açacaktır.[80] Türk tacirler ticaret sermayesi karından daha büyük pay almada giderek başarılı oldular. Üreticiden alış fiyatıyla son tüketiciye satış fiyatı arasındaki farktan daha fazla pay almak için yerliler hükümetten destek de gördüler.[81] Kabotaj hakkı, ticaret ve sanayi odaları kurulması buna örnektir. Türk tacirlerin buradaki başarısı, daha önce yabancı sermayenin içte aracısı konumunda olan gayrimüslimlerin -özelikle Rumlar- boşalttığı yeri doldurmasıdır.[82] Ülkeyi terk eden azınlıkların boş bıraktıkları toprakların yeniden ekilmesi iktisadi Türkçülüğe katkıda bulundu.[83]

4.3. İthalat Tekelleri

Bazı mal kalemlerinde ithalatçılara tekel verilmesi 1838 Ticaret Antlaşmasına kadar Osmanlı Devletinin kullandığı bir uygulama olmuştur. Yalnız İngiltere, "serbest ticaret"te ısrarlı olduğundan bu sistem yürümedi. 1923'ten sonra Türkiye ithalat tekeli uygulamasına geri döndü. Lozan Antlaşmasının ithal mallarına yerli mallara göre farklı vergi konulmasına izin vermesi, devletin bazı malların ithalat tekelini üzerine almasına ve sonra da bu tekelleri bazı yerli ve yabancı firmalara vermesine olanak sağladı. Dört büyük liman tekeli, kibrit, çakmak, ispirto ve alkollü içkiler, barut ve patlayıcı maddeler, petrol ve benzin ithalatı tekelleri dönemin imtiyazlı şirketleri tarafından elde edilmiştir.[84] Örneğin kibrit tekeli 1924'te bir Belçika firmasına verildi. Bir Fransız firması (Minelite) 1927'de barut ve diğer patlayıcı maddelerde ithalat tekelini aldı.[85] İçlerinde üst düzey siyasilerin bulunduğu iktidara yakın Türk şirketleri de yüksek getiriler elde ettiler.[86]

4.4. Bankacılıkta Yaşanan Gelişmeler

1923-1930 yılları arasında Anadolu'da kurulanların yanısıra başkent Ankara'da da 3 banka kurulmuştur. Bu bankalar yarı-resmi bir kimliğe sahip 1924 tarihli Türkiye İş Bankası ile tümüyle devletin olan 1925 tarihli Sanayi ve Maadin Bankası ve 1926 tarihli Emlak ve Eytam Bankası'dır. Bu durum yeni yönetici kadronun bankacılık sorununa verdiği önemi gösterir.[87] 1924'te iki şubeyle işe başlayan İş Bankasının şube sayısı 1929'da 28 oldu. 1929'da mevduatı, Türk bankalarındaki toplam mevduatın üçte biri kadardı. Mahalli gazetelerde halkın mevduatını bu bankaya yatırması yönünde

---

80 Keyder, *a.g.e.*, s. 122.
81 Keyder, *a.g.e.*, s. 130.
82 Keyder, *a.g.e.*, s. 131.
83 Keyder, *a.g.e.*, s. 174. Akşin, *a.g.e.*, s. 280.
84 Boratav, *a.g.e.*. s. 40.
85 Keyder, *a.g.e.*. s. 128-129.
86 Boratav, *a.g.e.*, s. 41.
87 Ökçün, "1909-1930 Yılları...", s. 270.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kampanyalar açıldığı göze çarpmaktadır.[88] Sanayi ve Maadin Bankası, kuruluş kanunuyla Osmanlı Devletine ait dört sınaî işletmeyi devraldı. Ancak banka, bizzat kendisi sınaî tesis kurmayacak, özel sanayi ve maden işletmelerini kredi veya iştiraklerle destekleyecekti.[89] İş Bankası ise, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşmede aktif rol üstlendi ve sermaye çevrelerinin kararlarını yukarıya aksettirmede etkili oldu. Bankada kümelenen grubun, devlete arkasını vererek devlet nüfuz ve imkânlarından yararlanmakla, kolay kazanç elde etmeye çalışmakla suçlanması, Birinci Dünya Savaşı sırasında iktidara yakın kişi ve grupların uğradığı suçlamaları hatırlatır.[90]

Cumhuriyetten sonra Ankara dışındaki şehir ve kasabalarda kurulan görece küçük sermayeli yerel bankaların birçoğu, tüccar ve toprak sahiplerine siyasilerin (milletvekili, bakan ya da CHP mensubu gibi) öncülük etmesiyle kurulan bankalardır.[91] İstanbul bankalarının bütün bankacılık faaliyetlerinde bulunmasına karşılık Anadolu bankaları yerel tacirlerin ürünlerini pazarlarken yabancı sermayeye mahkûm olmamak için kurdukları yerel tüccar örgütleri gibiydi.[92] 1908-1923 arasında yabancı sermayenin kurduğu bankalara mukabil 1923-1930 arasında yabancılar tarafından Türkiye'de banka kurulmamıştır. Bu da iki dönem arasındaki farklardan birini oluşturur.[93]

4.5. 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu

Türkiye'nin hammaddesini ihraç ettiği ürünleri onlarca kat fazla fiyatla mamul madde olarak satın alması dönemin yöneticilerini rahatsız ediyordu. Daha 1921 yılında TBMM Hükümetinin Maliye Ferit Bey'in şu sözleri bu rahatsızlığı ortaya koymaktadır : "Bize en lazım şey fabrika, yine fabrikadır. Türkiye çalışıyor, üretiyor, fakat ürünlerinden başkaları yararlanıyor. Alın teri dökerek elde ettiğimiz iptidai maddeleri yok pahasına harice satıyoruz. Sonra yabancılar bu maddelerin şeklini değiştirerek bize iade ediyorlar. Kırk kuruşa bir okka yün veriyoruz, aynı yünü bin iki yüz kuruşa bir metre kumaş halinde yalvararak geri alıyoruz."[94] Devletin de desteğiyle şirketleşmenin artması ithal ikamesiyle kalkınmayı hızlandırdı. Gıda, kumaş ve diğer tüketici malları toplamının cari ithalat değeri içindeki payı 1924'te yüzde

---

88 Keyder, *a.g.e.*, s. 144.

89 Boratav, *a.g.e.*, s. 48.

90 Boratav, *a.g.e.*, s. 41.

91 Ökçün, 1909-1930 Yılları..., s. 278.

92 Keyder, *a.g.e.*, s. 139.

93 Ökçün, "1909-1930 Yılları...", s. 278. Tezel, *a.g.e.*, s. 126.

94 Tezel, *a.g.e.*, s. 146.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

66 iken bu oran 1929'da yüzde 51'e düştü. 1905 yılında bu oranın yüzde 68, 1913'te yüzde 66 olduğu düşünülürse ithalat hacmindeki genişlemeye karşın adı geçen sektörlerde yurtiçi üretimin arttığı anlaşılır.[95]

1927'deki 1055 sayılı kanun 14 yıl önceki kanunun uygulanmasından edinilen deneyimler doğrultusunda hazırlandı.[96] 15 yıl yürürlükte kalacak olan kanunla imalat ve madencilik sektörüne bazı kolaylıklar sağlandı. Belediye sınırları dışındaki 10 hektara kadar arazinin bedelsiz devri, vergi ve resim indirimleri, devlet demir ve deniz yollarında yüzde 30'a kadar indirimli nakliye bunlar arasındadır.[97] Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanan kuruluşların sayısı 1928'de 1261'e, 1929'da 1589'a ve 1930'da 1857'ye yükseldi. Ancak 1930'dan sonra başvurulan devletçilik döneminde özel yatırımların teşviki konusunda hükümetin eski arzusunun kaybolduğu söylenebilir.[98]

Sonuç

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra bir süre liberal tezlere dayalı iktisadi politikalar rağbet görse de özellikle Balkan Savaşı ve ardından Birinci Dünya Savaşı yılları İttihat ve Terakki'nin milli iktisat uygulamalarına sahne olacaktır. Eskiden savaşı fırsata dönüştürenlerin gayrimüslimler olmasına mukabil yeni açılan dönemde devlet desteğiyle Müslüman Türklerden bir orta sınıf yani yerli burjuvazi yaratma düşüncesi yönetici elitin üzerinde önemle durduğu bir konu oldu. Bu dönemde kurulan bankalar ve şirketler bir sermaye birikimi oluşmasına zemin hazırladı. Ancak bu durum beraberinde savaş zengini türediler ve karaborsacılar da yarattı. Bunun üzerine Ziya Gökalp gibi düşünürler olayın ahlaki boyutuna dikkat çekerek korporasyonlar yoluyla meslek ahlakının güçlendirilmesini önerdiler.

Cumhuriyet yönetimi Osmanlı Devletinden zihniyet anlamında tevarüs ettiği bir çok şeyi reddetse de İttihat ve Terakki ile başlayan milli burjuvazi oluşturma politikasını sürdürdü. Aradaki farkların en önemlisi, İttihat ve Terakki'nin Müslümanların öncülüğündeki ekonomik kalkınmayı imparatorluğun devamı için istemesine karşın, Kemalist kadro bunu ulus-devletin inşası için istedi. Her iki dönemde de kapitüler imtiyaz istememek şartıyla yabancı sermayeye hayır denmedi. Ancak devletin imkanları yerli sermayedar yaratmak için kullanıldı. Cumhuriyetin ilk yıllarında da siyasi iktidara yakınlık kurmak suretiyle iş takibi yapma, kredi kapma, ihale alma, yönetim kurullarında yer alma gibi yöntemler zenginleşmek için kullanılan

---

95 Tezel, *a.g.e.*, s. 121.

96 Ökçün, "Teşvik-i Sanayi...", s. 38.

97 Kanunla ilgili daha geniş bilgi için Tezel, *a.g.e.*, s. 290.

98 Tezel, *a.g.e.*, s. 291.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

araçlar oldu. Ancak bu durum kapitalist bir merkantil birikimin sağladığı yararları göz ardı etmemizi gerektirmiyor. 1929 buhranının zorunlu olarak yönelttiği devletçilik yoluyla ulusal kaynaklar kullanılarak 1930'larda bütçe ve dış ticarette denge sağlanması için belki de 1920'lerdeki gibi bir deneyimden geçmek gerekiyordu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Aydınları ve Türk İnkılâbı

Selami Kılıç (*)

Tarık Zafer Tunaya, II. Meşrutiyet dönemini değerlendirirken, tarihte her inkılâp hareketinin bir fikri hazırlık devresinin bulunduğu gerçeğini vurgulamakta ve II. Meşrutiyet'in, imparatorluktan cumhuriyet rejimine bir geçiş dönemi olarak, Türk inkılâbının hazırlayıcısı olduğunu belirtmekteydi:

" II. Meşrutiyet on senelik fiili ömrüne karşılık birkaç devletin tarihini dolduracak kadar siyasal ve sosyal olaylara sahne olmuştur. Onun asıl önemi, kendisinden sonra gerçekleşen hareketlerin insanlarını yetiştirmesi, imparatorlukla cumhuriyet rejimi arasında bir geçiş devresi mahiyetine sahip olmasıdır. Bu yönden bakıldığında, II. Meşrutiyet hem bir son hem de bir başlangıçtır. Uzun asırlık bir istibdat yönetiminin sonu, fakat Türk inkılâbı'nın hazırlayıcısı olarak başlangıcı..." [1]

Atatürk'ün, "Türk ulusunu son yüzyıllarda geri bırakmış olan kurumları yıkarak, yerlerine ulusun en yüksek uygar gereklere göre ilerlemesini sağlayacak yeni kurumları kurmuş olmaktır" [2] şeklinde açıkladığı inkılâp, üç safhada gerçekleşir: İlki fikri hazırlık, ikincisi aksiyon yani ihtilâl, sonuncusu da yeniden yapılanma, yeni düzenin sağlanması, inkılâptır. Bu arada inkılâbı gerçekleştirecek bir kadronun da bulunması gerektiği gerçeğini unutmamak gerekir.

Fikri oluşum sürecinden sonra gerçekleşen ihtilal bir devletin mevcut siyasal yapısını, iktidar düzenini ortadan kaldırmak için, bu konudaki hukuksal kurallara başvurmaksızın, zor kullanılarak yapılan kapsamlı bir halk hareketidir. İhtilaller toplumda halk arasında siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda oluşan farklılıklar sonucu meydana gelir. Eğer yönetim halkın re-

(*) Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 Tarık Zafer Tunaya, *Medeniyetin Bekleme Odasında*, Ankara, 1989, s. 176-177.

2 Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara,1984, s. 71.

fah ve huzurunu sağlayacak önlemler alamazsa, toplumsal öğelerin birbirleriyle çarpışması sonucu ihtilal denilen sosyal patlama olur. İhtilal mevcut düzeni yıkar. İhtilal, inkılâbın ilk safhasıdır. Bundan sonraki safha inkılâp safhasıdır. İhtilalle yıkılan düzenin yerine yenisini koymak gerekir. İşte birinciye oranla daha uzun olan inkılâplar dönemi, bir düzenleme ve geçici bir süreç olan ihtilale göre bir düzen dönemidir. Siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda yıkılan, ortadan kaldırılanların yerine, duruma göre, belirli bir süreç içerisinde, yeni bir sistem ve yeni bir düzen getirir. Bu düzenlemeler eskiye oranla daha ileri düzeyde ise inkılâplar ülkenin yararına olmuş ve başarılı sayılır. Bu durum ihtilali de başarılı kılar. Yani ihtilalin başarısı, inkılâbın başarısına bağlıdır[3]. Eğer ihtilalden sonraki inkılâp sürecinde yapılanların çoğu olumlu ise ve toplumun büyük kesimini memnun etmiş ve yapılanlar benimsenmişse ihtilal de, inkılâp da başarılı olmuş demektir.

İnkılâp süresi, daha çok çaba harcanmasını gerektiren bir dönemdir. İnkılâbın getirdiği düşünceler doğrultusunda, siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda birçok kurumlar kurulacak ve düzenlemeler yapılacaktır. Bunun için planlar, programlar hazırlanması, bunları uygulayacak elemanlar yetiştirilmesi, bu kadroların yapılacak modernizasyon işlerinin özünü iyi kavramaları gerekir. Yoksa çağdaş kurumlar eski zihniyetlere yönelirse onlar da şarklılaşır. Ancak inkılâbın en önemli başarısı yeni düşüncelerin halk tarafından benimsenmesiyle sağlanır.

Tarihte gerçekleşmiş ve başarıya ulaşmış her inkılâbın bir fikri hazırlık dönemi vardır. Fransız, Rus hatta Türk inkılâbı, düşünürlerin ve yazarların yön verdikleri bir fikri hazırlık dönemi geçirmiştir. Nitekim Tanzimat'la birlikte başlayan ve özellikle II. Meşrutiyet devrinde olgunlaşan süreçte, dönemin "ütopik" olarak değerlendirilen bazı fikirleri, Atatürk tarafından hayata geçirilmiştir.

Türkiye'nin "Petrosu" olarak anılan II. Mahmut döneminde başlayan fikir emeklemesi, devlet sona ererken ürünlerini vermiş, Türk tarihinde özellikle II. Meşrutiyet döneminde hürriyetin ilanı ile birlikte o zamana kadar görülmeyen bir düşünce hayatı gelişmeye başlamıştı. XIX. yüzyılın ilk yıllarında belirmeye başlayan birtakım fikir akımları XX. Yüzyılın başlarında, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte daha belirgin olarak ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin yaşamasını amaçlayan, birliğini ve bütünlüğünü sağlamaya çalışan ve devlet yönetiminde etkilerini gösteren bu fikir akımları: Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık / Garpçılık cereyanlarıydı. Ancak, II. Mahmut döneminde filizlenmeye başlayan, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra

[3] Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul, 1986, s. 1-5.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gittikçe gelişen bu fikir akımlarından hiçbirisi devleti yıkılmaktan kurtaramayacaktı.

Başarıya ulaşmış her inkılâpta, inkılâbı gerçekleştiren önderlerin kendilerinden önce yaşamış olan ve/veya çağdaşları bulunan düşünürlerin görüşleri etkisinde kaldıkları ve bunları az veya çok değişiklikle uyguladıkları tarihi bir gerçekti. Fransız inkılâbını gerçekleştirenler üzerinde XVIII. yüzyıl filozoflarının etkisi görüldüğü gibi, Rus ihtilalcilerinin de Karl Marx ve Friedrich Engels'in fikirlerinden beslendikleri bilinir. Türk inkılâbı bu bakımdan bir istisna sayılamaz. Gerçekten Atatürk'ün gerçekleştirdiklerinde Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi düşünürlerinin etkilerini belirlemek mümkündür[4].

Öyleyse Türk İnkılâbı adı verilen sosyal değişimlerin fikri hazırlık devresinin Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Özellikle Ziya Gökalp, Dr. Abdullah Cevdet (Karlıdağ), Celal Nuri (İleri), Kılıçzade Hakkı Bey gibi bazı Osmanlı aydınları, yazdıkları kitap, risale ve makalelerde, devletin yıkılmaması ve ilerlemesi için çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdi. Memleket sorunlarıyla yakından ilgili olan ve eleştirisel okuma alışkanlığına sahip bulunan Atatürk'ün de, bu yayınları izlemiş olduğu kesindi.

Türk ulusunu layık olduğu seviyeye çıkarmak için bir takım inkılâplar yapan ve bunları Türk toplum yapısına başarıyla uygulayan Atatürk'ün bilinen en önemli niteliklerinden biri de gerçekleri arama ve bulma aşkıydı. Bu niteliği O'nu durmadan okumaya ve okuduklarını değerlendirmeye yöneltti. Nitekim yaptığı çeşitli konuşmaları dikkatli bir şekilde incelendiğin de; gerçekten çok okuduğu, ancak her şeyi eleştirerek okuduğu, tek bir düşünürün ve/veya tek bir düşüncenin etkisinde kalmayıp, gördüklerini, duyduklarını ve okuduklarını topluca değerlendirdiği, yepyeni bir düşünce sistemi gerçekleştirdiği görülür.

Atatürk Türk ve yabancı düşünürlerin fikirlerinden ilham almış olmakla beraber, kendine has görüşler geliştirmiş ve bunları başarıyla uygulamıştı. Öyleyse, bu gerçeği göz ardı etmeden, Türk inkılâbı fikir temellerini yeteri derecede kavrayabilmek için, bir başka gerçeği, II. Meşrutiyet devri Osmanlı aydınlarının görüşleriyle Atatürk ve Atatürkçü düşünce sistemi üzerinde etkileri olduğunu belirtmek gerekir. Gerçekten de Türkçülük akımının en büyük temsilcisi Ziya Gökalp'ın, ılımlı bir Batıcı düşünür olan Celal Nuri'nin, "Müslümanlığın özel bir kıyafeti olmadığına göre, şapka giyilmesinde hiçbir mahzur yoktur" diyen Kılıçzade Hakkı Bey'in ve diğer bazı Osmanlı aydınlarının Atatürk'ü ve Atatürk'ün düşünce yapısını etkiledikleri inkâr edile-

---

4 Ercümend Kuran, *Atatürkçülük Üzerine Denemeler*, Ankara, 1981, s. 63.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mez bir gerçekti.

Yerli ve yabancı bilim adamları Ziya Gökalp'ın Atatürk ve Atatürkçü düşünce yapısı üzerindeki etkilerini açıkça ortaya koymuşlardı. Uriel Heyd Türk Ulusçuluğunun Temelleri başlıklı eserinde Şunları yazıyordu:

"Gökalp'ın fikirleri, kendisinin de önemli rol oynadığı Genç Türk hareketinin ideolojisi ile Atatürk rejimi arasında vazgeçilmez bir bağ teşkil etmektedir. Gökalp, 1909'dan 1924'e kadar devam eden edebiyat etkinlikleri döneminde 1908 inkılâbının prensiplerinden yavaş yavaş ayrılarak cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik, halkçılık ve inkılâpçılığa dayanan Kemalizm'in temelini atmıştır. Gökalp, çağdaş Türk devletinin teorik temellerini atmış olmak iddiasında bulunabilir." [5]

Gökalp'ın fikirlerinin Atatürk'e etkisi milliyetçilik, din ve batılılaşma alanlarında oldukça somut örneklerle görülür. Yine Gökalp ile Atatürk'ün milli kültür anlayışları da esasta farksızdır. İkisi de milli ruhun araştırılması ve milli şuurun yaşatılması gereğine inanıyordu. Atatürk bu konuda Gökalp'ın düşüncesini paylaşmış ve onun fikirlerini gerçekleştirmişti.

Gökalp'ın dinde savunduğu laiklik fikrini Atatürk aynen kabullenir. Gökalp'e göre, Şeyhülislamın görevi iman ve ibadet işleriyle uğraşmak olmalıdır. Medreseler de İlahiyat Fakültesi'ne katılmalı ve skolâstik din öğretimine son verilmelidir. Atatürk'ün Şeyhülislamlık Kurumu yerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kurması ve medreseleri kapatması, Gökalp'ın gösterdiği yolda gerçekleştirilmiş hareketlerdi. Atatürk, 1924'te hilafeti kaldırmakla da Türkiye'de laik devletin gelişmesi için gerekli adımı atmıştı.

Türkiye'de dinle ilgili bir konu da kadın hakları sorunuydu. Gökalp, eski Türklerde görüldüğü gibi, kadınla erkeğin toplum ve aile hayatında eşit olmasına taraftardı. Nitekim onun girişimleri sonucunda İttihat ve Terakki Hükümeti'nin 1917'de çıkardığı bir kanunla, Şeriat'ın erkeğe dört kadın almak olanağını vermesine rağmen, Türkiye'de kadına tek evlilik isteme hakkı tanınmıştı. Atatürk, 1926'da İsviçre Medeni Kanunu'nu kabul ederek, tek evliliği zorunlu kılmış ve böylece aile hukukunda kadın-erkek eşitliği sağlanmıştı, Atatürk bununla da yetinmemiş, daha sonraları, Türk kadınını siyasal haklardan yararlandırmıştı [6].

Atatürk muasırlaşmayı, yani çağdaşlaşmayı, Gökalp gibi, Batılılaşma olarak algılıyordu. Ancak O, bu konuda Gökalp'tan çok Abdullah Cevdet'in fikirlerinden ilham almış olmalı.

Aşırı derecede bir Batıcı olarak tanınan, Cemil Meriç tarafından "Kültürel ve edebi birikimi bakımından 'tek başına bir Edebiyat Fakültesi' ola-

---

[5] Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Çev: Kadir Günay, Ankara, 1979, s. 196.

[6] Kuran, *Atatürkçülük Üzerine Denemeler*, s. 6-7.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rak tanıtılan[7] ve "Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa Medeniyetidir. Bunu gülüyle dikeniyle isticnâs etmeye mecburuz."[8] diyerek, Batı Medeniyeti'nin olduğu gibi alınması taraftarı olan Abdullah Cevdet'in "Bu toptan batılılaşma" düşüncesini Atatürk samimiyetle benimsemişti. Nitekim Ulu Önder 1 Kasım 1925 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İkinci Dönem Üçüncü Toplanma yılını açarken şunları söylüyordu:

"Millet, muasır medeniyetin alelumum milletlere temin eylediği hayat ve vesaiti, esasta ve eşkâlde aynen ve tamamen tahakkuk ettirmek karar-ı katisini vermiştir."[9]

II. Meşrutiyet Dönemi Batılılaşma hareketinin merkezi olarak kabul edilen ve Batıcılık fikir akımının yayın organı olan İçtihad Dergisi'nde[10] yayınlanan "Pek Uyanık Bir Uyku"[11] başlıklı iki yazıda Batıcıların gerçekleşmesini arzuladıkları istekler sıralanıyordu[12]:

"Padişahın bir tek zevcesi olacak, cariye istifrâş etmeye hakkı olmaya-

---

7 Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Ankara, 2007, s. 66.

8 Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet" *İçtihad*, No: 89, 16 Kânun-ı sânî 1329, s. 1979-1984; Selami Kılıç, "Bir Siyasal Düşünce Hareketi Olarak 'Garpçılar' ve Onların Batı Medeniyeti Hakkındaki Düşünceleri", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, Erzurum 1991, s. 110.

9 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I*, Ankara, 1989, s, 356.

10 Cemil Meriç, Abdullah Cevdet'in ömrünü verdiği dergisini şöyle yüceltir: "Bir *'İçtihad'* koleksiyonu 1938'den bu yana yayınlanan dergilerin topundan daha değerli." Gerçekten de *İçtihad* üç ayrı siyasal dönemi görmüş, üç ayrı ülkede yayınlanmış, Türk düşünce hayatında bütün güçlüklere ve engellere rağmen 28 yıl boyunca 358 sayı olarak aralıksız çıkabilmiş tek düşünce dergisidir. 4 Eylül 1904'te Cenevre'de çıkmaya başlayan dergi, Mısır'da ve daha sonra İstanbul'da yayınlanmış, Abdullah Cevdet'in 29 Kasım 1932'de ölümüyle 358. sayısında son bulmuştur. Her şeyden ziyade İçtihad, yayınlandığı dönemin toplumsal olay ve olgularına tanıklık etmektedir. Bünyesinde yüzlerce Osmanlı aydının düşüncesini hıfzetmektedir. Dönemin sosyolojisini en iyi ve en renkli biçimde ve düşünsel bakımdan en yüksek seviyede karakterize eden dergilerden biridir. İçtihad II. Meşrutiyet batıcılığının başta gelen temsilcisi sayılmakla birlikte materyalist düşüncenin önde gelen bir taşıyıcısı olarak da görülmüştür. Materyalizmin Türkiye'ye girişini araştıran Mehmet Akgün, İçtihad'ın materyalist fikirleri yaymada sistemleştirici rol oynadığını savunmaktadır. Ona göre materyalizm "bu mecmua ile birlikte sistemli bir hal almıştır. Servet-i Fünûn'da olduğu gibi sadece materyalist düşünürlerin isimleri verilmekle kalmamış, onların fikirleri de ele alınarak işlenmiştir (Gündüz, II, *Meşrutiyet'in...*, s. 63, 66-67).

11 Kılıçzade Hakkı Bey tarafından hazırlanan, fakat yanlışlıkla Abdullah Cevdet'e mal edilen "Garpçıların Programı" için bkz: Kılıçzade Hakkı, *İtikadât-ı Batılâya İlân-ı Harp*, 2. Baskı, İstanbul, 1332, s. 62-82; Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İçtihad*, No: 55, 21 Şubat 1328, s. 1226-1228 ve No: 57, Mart 1329, s. 1261-1264. Ayrıca bkz: M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981, s.375-383; Gündüz, *II. Meşrutiyet'in...*, s. 127-128, Selami Kılıç, " II. Meşrutiyet Devri Aydınlarının Atatürk Üzerindeki Etkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 83, (Kasım 2000), s. 18.

12 Kılıçzade Hakkı Bey tarafından hazırlanan Batılılaşma planı Atatürk devrimleri adını verdiğimiz değişimlerin büyük çoğunluğunun ilk tasarımlarını içermektedir. Bu açıdan "Batılılaşma Utopia" sının Türkiye Cumhuriyeti üzerindeki fikri etkisini gösteren bu plan diğer yönden mevcut toplumsal yapıda düşünülen ra dikal değişiklikleri sergilemektedir (Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet...*, s. 375).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

caktır. Yunanlıların milli serpuşu olan fes kâmilen defedilip, yeni bir serpuş-ı milli kabul olunacaktır. Kadınlar diledikleri tarzda giyinecekler, vatanın en büyük velinimeti sayılarak kendilerine hürmet gösterilecektir. Kadınlar ve genç kızlar erkekten kaçmayacaklar ve görücülük âdetine nihayet verilecektir. Birer tembellik yuvası olan bütün tekkeler ve zaviyeler ilga olunarak varidat ve tahsilâtları kesilip, maarif bütçesine ilave edilecektir. Bütün medreseler ilga edilecek, yerlerine Batı tarzında mektepler açılacaktır. Sarık sarmak ve cübbe giymek yalnız ulema-yı kirama tahsis edilecek, dini bilgilerden haberi olmayanlar bu kisvelere bürünemeyeceklerdir. Hükümet ufak tefek işlerle uğraşmayı bırakacak ve devlet işlerine bakacak ve gerekli işleri mecliste çözecektir. Birçok devlet kurumunda esaslı değişiklikler yapılacak, kanunları ve yönetmelikleri değişecek bunlar içinde en fazla değişim Şeyhülislamlık makamında yapılacaktır. Halk içinde yaşayan bir takım hurafe inanca son verilecek, yapılacak hayırların yeri ve harcandığı yerler belirli hale getirilecektir. Camilerde verilen vaaz ve hutbelere önem verilecek ve bunlarda halkın anlayacağı faydalı güncel konular ele alınacaktır. Senelerden beri düşünülüp yapılamayan kanunların ıslahı hemen yapılacak ve zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenecektir." [13]

Atatürk, Batıcıların bu hayallerini kısa bir zaman sonra gerçekleştirecek, yaptığı inkılâplarla Türkiye'ye modern ve çağdaş bir görünüm kazandıracaktı. Yine Atatürk, Başta Batıcılar olmak üzere saltanat ve hilafetten başka bir yönetim biçimi düşünemeyen Osmanlı aydınlarının dile getirmedikleri ve/veya getiremedikleri birtakım köklü değişikleri de gerçekleştirdi. Saltanatı kaldırarak kişi egemenliğinden ulus egemenliğine geçişi sağladı. Öte yandan hilafeti de kaldırarak Türkiye'nin laikleşmesindeki önemli bir engeli de aşmayı başardı. Batıcıların "ütopya" olarak değerlendirilen programlarında yer almayan bir takım radikal değişimlerin mimarı olan Atatürk, kadın-erkek eşitliğinin yanı sıra Türk kadınının Türk siyasal yaşamına girmesine olanak tanıdı.

Yukarıdaki görüşün gerçeği olduğu gibi yansıttığını, Atatürk'ün gerçekleştirdiği köklü bazı değişimlerden sonra kaleme aldıkları kitaplarında, Kazım Nami ile Celal Nuri de vurguluyorlardı. Kâzım Nami; "Mesela ben çok eskiden, daha meşrutiyet bile ilan edilmeden evvel, bu devre göre en mütekâmil idare şeklinin cumhuriyet olduğuna kani idim. Öyle iken biri çıkıp da 'haydi bir cumhuriyet fırkası vücuda getirelim' diyecek olsaydı, böyle ütopist kimselerle birleşmekten mutlaka sakınırdım; çünkü memleketin böy-

[13] Kılıçzade Hakkı, *İtikadât-ı Batılâya İlân-ı Harp*, s. 62-82; Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, İstanbul, 1990, s. 57-60; Gündüz, *II. Meşrutiyet'in...*, s. 127-128. Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet...*, s. 375-383.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

le bir idare şeklini hazmedemeyeceği zannındaydım." [14] derken, Celal Nuri de konu hakkındaki duygu ve düşüncelerini şöyle açıklıyordu: "Şahsımı mikyas ittihaz ediyorum. (Abdülhamit) devrinde tahsil-i âliyemi ikmal etmiş bir adamdım. O zaman Avrupa'yı görmüş ve zihniyetini de anlamıştım. Fakat hiçbir vakit, o günlerde, hatır ve hayalimden geçmezdi ki yirmi sene gibi az bir fasıladan sonra, kadınlarımız hukuk-ı hürriyetlerine sahip olacaklar, saltanat ve hilafet, milli hâkimiyete yerini bırakacak, taaddüt-i zevcat kalkacak, ilâ ahire..." [15]

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim ve öğretimin birleştirilerek, eğitimin laikleşmesi sağlanmadan ve medreseler kaldırılmadan çok önceleri başta Batıcılar olmak üzere bazı Osmanlı aydınları, Osmanlı eğitim sistemini eleştiriyor, eğitim konusunda ne kadar geri olduğumuzu belirterek, Türk eğitimi ve kültür hayatında bir an önce bir takım köklü yeniliklerin yapılması gerektiğine işaret ediyorlardı.

Bir memleketin kuvvet ve kudretinin "sıhhat-ı umumiye, servet-i umumiye ve maarif-i umumiye" ye bağlı olduğunu söyleyen Abdullah Cevdet; "Maarif-i umumiye" nin bir memleketteki derecesinin her şeyden önce okuryazar oranıyla ölçülebileceğini ve bizde bu oranın çok düşük olduğunu belirterek, 30-35 sene önce Bulgaristan nüfusunun okuryazar oranının 6 veya 8 iken bugün bu oranın yüzde 65'e yükseldiğini vurguluyordu. Abdullah Cevdet, bizdeki okuryazar ile Bulgaristan okuryazarları arasında büyük fark olduğunu, bizim üniversitemizin programında, Bulgaristan orta öğretim programında bulunan bazı derslerin bulunduğunu dile getirmekte ve İstanbul'da Türkçe bilmeyen Osmanlılara rastlandığını, dolayısıyla hayret ve üzüntüsünün tarif olunmaz dereceleri bulduğunu yazmaktaydı.

Bu kadar zayıf, bu kadar fakir ve cahil bir ulusun etrafındaki bu kadar zengin ve aydın uluslarla ilişki kurduğu zaman durumunun ne olacağını düşünmenin en acı endişelerinden olduğunu söyleyen Abdullah Cevdet, yazısının devamında şunları yazıyordu:

"İş geliyor Maarif Nezareti'nin himmetine dayanıyor. Bize fikr-i teşebbüs lazım, şime-i devam lazım... Bize başka maarif, başka darülfünun, başka maarif-i seraskeri, başka irfan-ı leşkeri lazım. Zayıfız, zayıfız, zayıfız üç kat zayıfız. Üç kat on üç kat kavilerle yan yana nasıl gelebiliriz? Gelirsek nasıl payedar olabiliriz? Yapılmasını arzu ettiğim, yapılması mümkün olduğu halde yapılmayan himmetlerdir. Mektepleri tufeyliyat fabrikası olmaktan kurtarmak, tedrisat ve terbiyeye akılane makul bir istikamet ve cereyan vermek

---

[14] Kâzım Nami, *Pedagoji Önünde Gazi*, İstanbul, 1928, (Önsöz), s. 2; Selami Kılıç, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, İstanbul, 2005, s. 25.

[15] Celal Nuri (İleri), *Türk İnkılâbı*, İstanbul, 1926. s. 125; Kılıç, *Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, s. 25.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mümkündür. Darülfünundan çıkanlar, fünunun verdiği silahlarla müsellah olarak, hür ve nefsine mutemet olarak çıksınlar." [16]

Celal Nuri de konu ile ilgili olarak İçtihad'a yazdığı "Müslümanlar, Türkler Kalkın Geciktiniz" adlı makalesinde; ağır bir uykuya daldığımızı, Türkiye'den çok küçük olan İzlanda'nın bile edebiyatında, eğitim sisteminde ilerleme olduğunu, gösteriş içinde çalışmadıklarını, bizim gibi üniversitelerinde okutamayacakları dersleri programlarına almadıklarını belirterek, İzlanda'nın ilim, fen, edebiyat, eğitim ve öğretim bakımından seksen kat bizden üstün olduğunu yazmaktaydı. Celal Nuri devamla, "Görülen nisbi intibah-ı fikriyeden sarf-ı nazar yine pek koyu bir cehalet içindeyiz. Zahiren her şeyimiz var: Mekâtib-i âliye, darülfünun, matbuat, kütüphane ilâ ahir. Fakat üstü kaval, altı şişhane, her yerde darülfünun ulum-ı tabiiyye şubesinden kimyager çıkar değil mi? Bizim darülfününda laboratuar yok" [17] diyerek, Osmanlı eğitim sisteminin çarpık yanlarını ortaya koyarken, eğitim ve öğretimin birleştirici özelliğinin Osmanlı eğitim sisteminde bulunmadığını da belirtmekteydi.

Kalemiyle sahte derviş ve softalara savaş ilan eden Kılıçzade Hakkı Bey de "İtikadât-ı Batılâya İlan-ı Harp" adlı eserinde; "Sahte derviş ve softaların hala imam falanın vazetmiş olduğu kavaid-i fıkhiye ve idariye ile din namına! İnsanları idare etmek arzusunda olduklarını ve medreselerimizdeki ders programlarının böyle bir zihniyet tevlit etmesinin pek tabii olduğunu" yazıyordu.

"Medreseler -mümkünse- tadil edilmeli, tekkeler mekteplere tahvil olunmalıdır. Artık bizim şeyhlere dervişlere ihtiyacımız yoktur. Cahil şeyhlerin yerinde darülfünun muallimleri görmek istiyoruz" [18] diyen Kılıçzade, yeni Türk Devleti'nin miras almış olduğu eğitim sistemi hakkındaki duygu ve düşüncelerini dile getiriyordu.

30 Kasım 1925'te, Türkiye'de tekke, zaviye, türbe ve tarikatların kapatılmasını öngören kanun çıkarılmadan yıllar önce 1916'da Kılıçzade Hakkı Bey, kalemiyle batıl inançlara, İslamiyet'le uzaktan yakından hiçbir ilgisi olmayan hurafelere ve bu zararlı fikirlerin yayılmasına neden olan sahte derviş ve softalara savaş açmıştı:

"Hükümet yeni bir şey yapmak istiyor, Bâb-ı Meşihat'ın fetvası lazım.

---

[16] Abdullah Cevdet, "Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler (Dünkü Düşünceler, Bugünkü Neticeler), *İçtihad*, Sayı: 131, 21 Teşrin-i sânî 1918, s. 2809- 2811; Kılıç, Türk Devrimi ve Fikir Temelleri, s. 101-102.

[17] Celal Nuri, "Müslümanlar, Türkler Kalkın Geciktiniz" İçtihad, Sayı: 86, 26 Kânun-ı evvel 1329, s. 1902-1903; Kılıç, *Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, s. 102.

[18] Kılıçzade Hakkı, *İtikadât-ı Batılâya İlan-ı Harp*, s. 20, 31-41, v.d; Kılıç, *Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, s. 103-104.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye asker için maksada muvafık yeni bir serpuş kabul etmeyi düşünüyor, yobazların homurdanmasından mütehaşidir" diyen Kılıçzade, softalık düşüncesinin can çekişmekte olduğunu, batıl inanışların çok yakında sona ereceğini ve bu günleri göreceklerin gerçekten çok şanslı olduklarını sözlerine eklemekteydi[19].

Kılıçzade Hakkı, söz konusu eserinin bir diğer yerinde; "Dini alet-i fesat ve tezvir olarak istimal etmeyiz. İçimiz ne ise dışımız da odur. Kuran, nazarımızda, saadet-i dünyeviyeyi kâfil bir kanun-ı içtimai ve selâmet-i uhreviyeyi mübeşşir bir berat- subhanidir. Bu haysiyetle dünyaya da çok ehemmiyet veririz. Dünya mezra-ı ahret olduğu için bu mezrada pek ziyade ekip, biçmek isteriz. Fakat (Rabbena atena fiddünya haseneten) demeden (Vefilahireti haseneten) demeyiz" görüşünde olduğunu ifade ederek, " Her şeyi dinden ibaret zanneden softalık efkârının bize hiçbir şey yaptırmadığını, ne lisanımızın, ne ticaretimizin, ne sanatımızın, ne ziraatımızın ve ne de servetimizin mevcut olduğunu" belirttikten sonra; "İngiltere'nin Newton'ı, Fransa'nın Pastör'ü, Almanya'nın Röntgen'i, İtalya'nın Markonisi varken, bunlara karşı bizim nemiz vardır? Ebussuud veya Zenbilli Ali Efendilerimizle onlara karşı iftihar edebilir miyiz?" [20] sorularıyla da acı gerçekleri dile getirmekteydi.

Kılıçzade Hakkı, adı geçen eserinin, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harp" başlıklı bölümünde de; sahte softalara, şeyh ve dervişlere savaş ilan etmenin farz olduğunu, bu savaşın İslam'ın Bedir Savaşı kadar önemli ve kutsal olduğunu, nasıl ki Bedir Savaşı doğru ile yanlışı birbirinden ayırt ettiyse, yapılacak olan, kalem savaşı ve fikir çarpışması da aydınlık ile karanlığı öylece ayırt edebilecektir dedikten sonra; "Ey İslam'ı ve Vatan-ı İslam'ı yaşatmak isteyen genç, hür ve münevver fikirliler haydi silah başına! Sloganı ile de Türk ulusunu sahte derviş ve softalara, batıl inançlara karşı mücadeleye çağırmaktaydı.

Yazar devamla, asırlardan beri iç ve dış birçok düşmanla çarpıştığımızı belirterek; ah! eğer gerçeği yani asıl düşmanlarımızın softalık ve dervişlik düşünceleri ve inançları olduğunu öğrenmiş ve bunlara karşı hiç olmazsa bundan bir yüzyıl önce olsun, savaş ilan etmiş olsaydık, bugün herhalde başka bir durumda olacaktık diyerek hayıflanmakta ve üzüntüsünü dile getirmekteydi[21].

Dilim ağzımda ve kalem parmaklarımın arasında hareket ettikçe söyleyeceğim ve yazacağım, softalığın zararlı saydığım düşüncelerinin yere se-

---

[19] Kılıçzade Hakkı, *İtikadât-ı Batılâya İlan-ı Harp*, s. 8-10; Kılıç, *Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, s. 221.

[20] Kılıçzade Hakkı, *age*, s. 12-13, 16-17 v.d.; Kılıç, *age*, s. 221-222.

[21] Kılıçzade Hakkı, *age*, s. 35-37; Kılıç, *age*, s. 222.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rildiğini görmeden hücumlarımdan vazgeçmeyeceğim diyen Kılıçzade, adı geçen kitabının 43. sayfasında da şunları yazıyordu:

"Ey müslimin! Sizi katiyen temin ederim ki softalık efkâr ve terbiyesi ile perverde edilenlerin iktisap edecekleri marifet:

"Cehalettir, taassuptur, zayıf fikir, zayıf ahlaktır. Esasen softalık mesleği bir mekteb-i mahsustur. Buraya teceddüt ve efkâr-ı ahraranenin girmesi yasaktır... Daha açık söyleyeyim mi? Millet ve memleket Abdülhamit'in zalimane ve müstebidane idaresinden ne kadar istifade etmişse din ve medeniyet-i İslamiye ve Osmaniye dahi softalık ve dervişlik mektebinin usul-ı talim ve terbiyesinden o kadar müstefit olabilir ki işbu istifade:

"Zulmettir, hüsrandır, indirastır... Softalar ile softalık efkârı yüzünden İslam'a ve Müslümanlara bir hayır ve menfaat gelmemiştir ve gelemez. Meğerki bunların efkârını tebdil etmek mümkün ola. Bu ise zannımca, hemen hemen imkân haricidir.

"Tekâya ve zeveyaya gelince: Gerçi bu mektepler bazı büyük mütefekkirler yetiştirmişlerse de bunların efkâr-ı âliyeleri cühela-yı meşayih elinde tahrifat ve tahribata uğramış ve netice itibariyle Müslümanlara bir faideleri dokunmamıştır." [22]

Tekkelerin kapatılmasını isteyen bir diğer yazar da Zülfizade Ömer Adil'dir. Ömer adil, risalesinin önsözünde: Bu birkaç satırlık risalesini İstanbul'da yayınlayacak bir gazete bulamadığını, hatta bir gazetecinin; "Ahalisinin mühim bir kısmı tarikata mensup olan İstanbul'da neşredilen gazetesi için bu yazının yayınlanmasının sakıncalı olacağını" söylediğini ve bu yüzden " Tekkeler Yıkılmalıdır" adlı yazısını risale halinde yayınlatmak zorunda kaldığını belirtmekteydi.

Zülfizade Ömer adil, Türkiye'de tekke ve zaviyelerin kapatılmasından aylar önce, 12 Mart 1925'te adı geçen risalesinde, "Zillet ve meskenetin, taassup ve riyanın menbaı, İslamiyet'in, insaniyetin, medeniyetin bîaman düşmanı olan tekkeler artık yıkılmalıdır. Yalnız ahalisinin -kemiyet itibariyle- ekseriyeti Kürt olan vilayetlerimizde değil, nerede bulunursa bulunsun, zehr-i taassup saçan her tekke vacübü'ltahrip bir yılan yuvasıdır" derken, Wictor Hugo'nun "Manastırlar bataklık demektir" sözünü hatırlatmakta ve "Hakikaten bir merzaga-i fikir ve iman olan manastır ne ise tekke de odur; ikisi de aynı maksada hadimdir" [23] ifadesini kullanmaktaydı.

Yazar risalesinin diğer sayfalarında ise insanlık tarihinin şimdiye kadar kaydetmediği harikaları gösteren Gazi Mustafa Kemal Paşa, istediğimiz bu

---

[22] Kılıçzade Hakkı, *age*, s. 43-45; Kılıç, *age*, s. 223.

[23] Zülfizade Ömer Adil, *Tekkeler Yıkılmalıdır*, İstanbul, 1925, s. 3; Kılıç, *Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, s. 225-226.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

inkılâbı başaramazsa, artık İslamiyet'e de, cumhuriyete de, uygarlığa da elveda etmemiz gerekebileceğini açıkça vurgulamaktaydı[24].

Kastamonu ve İnebolu gezilerinde, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti şeyhler, dervişler ve müritler memleketi olamaz" diyen Atatürk, Osmanlı aydınlarının bu duygu ve düşüncelerine katılıyor ve onların isteklerini yerine getirerek, 30 Kasım 1925'te tekke, zaviye, türbe ve tarikatları kapatıyordu.

II. Meşrutiyet devri Osmanlı aydınlarından Celal Nuri, 17 Şubat 1926'da kabul olunan Türk Medeni Kanunu'nun gerekliliğini, "Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye ve Mukadderat-ı Tarihiye" adlı kitabında şöyle açıklıyordu: "Bir kanun-ı medeni yapmadan garp usul-ı muhakemesini bizde tatbike bir türlü akıl ermez."[25].

Celal Nuri "Havâic-i Kanuniyemiz" adlı bir başka kitabında da " Adliye kanunlarımız bir küll-i vâhid teşkil etmekten pek uzaktır. Hele hukuk-ı medeniyemizin bulunmaması, hâlâ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ile amel, milleti perişan ediyor"[26] diyerek, adli teşkilatımızda ve kanunlarımızda köklü bir inkılâp yapılması gerektiğine işaret ediyordu.

Celal Nuri "İttihad-ı İslam" adlı bir diğer eserinde, Mecelle'nin yetersizliğinden, uygulanamadığından, kanunlarımızın Asırlarca önceki ihtiyaçlarımız üzerine düzenlendiğinden söz etmekte[27] ve Türkiye'nin hukuksal sorunlarına ışık tutmaktaydı.

Bu defa Celal Nuri, İleri gazetesinde yer alan "Yeniliğe Doğru" başlıklı makalesinde; işlerimize en büyük engelin yeni bir medeni kanuna sahip bulunmadığımızdan kaynaklandığını, Avrupa devletlerinde bile medeni kanunların ticaret kanunlarına oranla oldukça geri sayıldığını ve bizim Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyemizin ise Avrupa medeni kanunlarından bin sene daha geri olduğunu belirtmekte, Mecelle'nin başlangıcı kabul edilen 99 fıkıh kuralının her türlü yeniliğe açık olduğunu vurgulamaktaydı. Bir ulusun ilerlemesinde kanunların ne kadar önemli olduğu gerçeğinin saklanamayacağına değinen Celal Nuri, "İşte, İkinci Meclis için, milleti kendisine medyun-ı şükran bırakacak bir saha-ı iştigal" diyordu[28].

Batıcılar arasında savunduğu fikirleriyle, önemli bir yere sahip olan Kılıçzade Hakkı Bey ise, "İtikadât-ı Batılâya İlan-ı Harp" adlı eserinde, bugün memleketimizde yürürlükte olan hükümlerin dünyanın hiçbir yerinde geçerli olmadığına dikkatleri çekerek, bir an önce hukuk alanında inkılâp ya-

---

24 Zülfizade Ömer Adil, *age*, s. 3-7; Kılıç, *age*, s. 226.

25 Celal Nuri (İleri), *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye ve Mukadderat-ı Tarihiye*, İstanbul, 1331, s. 111.

26 Celal Nuri, *Havâic-i Kanuniyemiz*, İstanbul, h. 1331, s. 45-46; Kılıç, age, s. 127.

27 Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, İstanbul, h. 1331, s. 55-57.

28 Celal Nuri, "Yeniliğe Doğru", *İleri*, nr. 1756, 24 Kânun-ı evvel 1338; Kılıç, *age*, s. 132.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

pılması gerektiğini belirtiyordu[29].

Ilımlı bir Batıcı düşünür olan Celal Nuri, daha o günlerde Türkiye'nin bir başka sorununu gündeme getirmekte, Türk kadını ve kadın hakları konusunda şunları yazmaktaydı:

"Türk kadınları cemiyet-i beşeriyenin a'zâ-yı mahcûresidir. Kadının iştiraki olmadan bir cemiyet ilerleyemez. Kadınsız bir cemiyet dilsiz bir adama benzer. Kadınları talimden, taallümden, mesai-i muhtelifeye iştirakten, terakkiyat ve tekâmülata karışmaktan menedecek ne nakli, ne akli bir delilimiz yoktur. Yavaş yavaş bu örfi kurûn-ı vustâilikten çıkmak, gürültüsüz, patırtısız, rezaletsiz çıkmak çarelerini düşünmez ve bulmazsak, biz Türkler ve Müslümanlar cemiyetçe muzmahill oluruz." [30]

Türk kadınına serbesti verilmesini, eski hak ve hürriyetlerine kavuşturulmasını isteyen Celal Nuri gerek "Tarih-i Tedenniyat Osmaniye ve Mukadderat-ı Tarihiye" gerekse "Kadınlarımız" adlı eserlerinde, Türk toplumunun bu çok önemli sosyal sorunu hakkındaki düşüncelerini belirtirken, kadın haklarının âdeta bir numaralı savunucusu olmuştu.

Nitekim *Kadınlarımız* adlı kitabında; "Bütün hukuk ve vezâifte kadın erkek müsavidir. Kadınlar için başka, erkekler için başka, hukuk, vezâif, tekâlif, ibâdât yoktur. Bir erkek her ne yapabilirse bir kadın da aynıyla o işi yapabilir. Hiçbir nass kadınları hukuk-ı tabiiyye, mülkiye, medeniye ve hatta siyasiyeden mahrum etmez. Muamelâtta erkek ne ise, kadın da odur. Maatteessüf kadınların ahvalini felce uğratan İslamiyet değil, i'tiyâdattır." [31]diyerek, Türk toplum yapısını içten içe kemiren ve onun gelişmesini engelleyen bu sosyal problemin bir an önce çözüme kavuşturulmasını istemekteydi.

Türk toplumunda yer alan birçok sosyal problemin yanı sıra "kadın ve aile" sorunu da özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çeşitli yönleriyle ele alınmış ve konuya gereken önem verilmişti. Sorun üzerinde düşünen ve Türk ulusunun ilerlemesini engelleyen bu sosyal sorunun çözüme kavuşturulması için çareler arayan Kılıçzade Hakkı Bey, "İtikadât-ı Batılâya İlan-ı Harp" adlı eserinde duygu ve düşüncelerini şu şekilde dile getiriyordu:

"Kadınlar nazarımızda muhteremdir, mukaddestir, mübecceldir. Kadınsız bir millet, millet olamaz. Bir milleti ikame ve idame edecek en birinci vasıta kadınlardır. Binaenaleyh kadınları vazifelerini ifa edecek surette yetiştirmek arzusundayız. Dinimiz kadınları, taallüm hususunda, erkeklerden

---

[29] Kılıçzade Hakkı, *İtikadât-ı Batılâya İlan-ı Harp*, s. 19-20; Kılıç, "II. Meşrutiyet Devri Aydınları...", s. 18.

[30] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye...*, s. 250-251; Kılıç, *Türk Devrimi ve Fikir temelleri*, s. 244.

[31] Celal Nuri, *Kadınlarımız*, İstanbul, h. 1331, s.158-162; Kılıç, *age*, s. 246-247.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

asla tefrik etmemiştir. Bunları ayıran softalardır.

"Kadınlarımızın tahsil ve terbiyeleri ve binnetice iyi bir aile teşkil edebilmeleri için kendilerine derece derece serbesti vermek isteriz. Onlar, biz istemeyiz deseler de yine vereceğiz. Çünkü hayatları yalnız kendilerine ait değildir. İstiyoruz ki kadınlarımız da hakk-ı hayat ve hakk-ı teneffüslerini isti'mal etsinler. Onların da gidecek, gezecek, görecek, eğlenecek, izzet-i nefislerini, vakar ve haysiyetlerini artıracak mahalleri olsun. Çocuklarımıza gösterebilmek için evvela kendileri görsünler; hissettirmek için hissetsinler, sair milletlerdeki kadınların rolü gibi rolleri olsun; yaşasınlar, yaşatsınlar." [32]

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınlarının eserlerinde, Türk toplumu ve onun temelini oluşturan aile içinde kadının yeri ve önemi nedir, ne olmalıdır, kıyafeti nasıl olmalıdır, kadın ev dışında çalışmalı mıdır, eskiden sahip oldukları ve bazı kültürlerin olumsuz etkileriyle kaybettikleri hak ve hürriyetlerine nasıl kavuşturulabilir, gibi sorulara cevap arandığı görülür.

İsimlerinden ve savundukları fikirlerinden sık sık söz edilen "Garpçılar-Batıcılar" tüm bu sorulara cevap ararken, kaleme aldıkları yazılarıyla konu hakkındaki görüşlerini açıklamışlar ve toplumun bu çok önemli probleminin çözüme kavuşturulmasını arzulamışlardı. İşte bunlardan biri, Kılıçzade Hakkı, "İtikadât-ı Batılâya İlan-ı Harp" adlı eserinde, "Softalık kadınlığın terakkisine düşmandır. Kadınlar okuyup yazamaz; kadınlar serbest olamaz; kadınların namaz için lazım gelen sureleri bellemesi kâfidir. Cemiyet-i beşeriyenin en mühim uzvu, bina-yı milletin temel taşı, insanlığın mürebbi-i evveli kadın olduğunu softa asla düşünmez. Binaenaleyh kadınlar için terakki denilen şey onun nazarında bidattır, Haramdır!" [33] diyerek softaların, Türk toplumunun bu sosyal sorunu hakkındaki düşüncelerini belirtmekteydi. Kılıçzade, yukarıdaki görüşlerin tutarsızlığına, yanlış olduğuna işaret etmekte ve bu düşüncelere sahip olanların hiçbir zaman kendilerine taraftar bulamayacaklarını vurgulamaktaydı.

Gerek Osmanlı aydınlarının düşüncelerinde beliren Türk kadın hakları savunuculuğu, gerekse Atatürk'ün çeşitli yerlerde yaptığı konuşmalarından sonra, Türk kadını eskiden sahip bulunduğu, ancak çeşitli uygarlıkların olumsuz etkisiyle kaybetmiş olduğu tüm hak ve hürriyetlerine kavuşacaktır.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ortaya atılan fikirler cumhuriyet devrinde gerçekleşmiştir. Atatürk'ün Türk Kurtuluş Savaşı'ndan sonra başardığı inkılâplar kadın haklarını bütünüyle kapsamaktadır. 3 Mart 1924'te Hilafetin kaldırılması, devletin laik esaslara göre yeniden düzenlenmesini

---

[32] Kılıçzade Hakkı, *İtikadât-ı Batılâya İlan-ı Harp*, s. 13-15; Kılıç, *age*, s. 241-242.

[33] Kılıç, *Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, s. 241.

sağladı. 17 Şubat 1926'da TBMM. İsviçre Medeni Kanunu'ndan aktarılmış olan Türk Medeni Kanunu'nu kabul etti. Böylece Türk kadını erkeğine eşit oldu ve en aşırı feministlerin istedikleri haklara kavuştu. Türk kadını, daha sonra, siyasal haklar da elde ederek, anayasada yapılan çeşitli değişikliklerle, 1930 Şubatı'nda belediye seçimlerinde oy kullanmaya, 1934 Nisanı'nda ise milletvekili seçme ve seçilme hakkını kazandı[34].

II. Meşrutiyet döneminde, harflerimizin ıslahı yerine Latin harflerinin kabul edilmesini ve dolayısıyla yeni bir Türk alfabesinin oluşturulmasını savunan ve konu ile ilgili bir hayli cesaretli yazılar yazan aydınlar bulunuyordu. Bunlar arasında. Hüseyin Cahit, Abdullah Cevdet, Celal Nuri ve Kılıçzade Hakkı Bey gibi aydınlar, o döneme göre büyük bir medeni cesaret göstererek, ilginç yazılar kaleme almışlardı. Bunlarda Celal Nuri önce "Tarih-i İstikbal" adlı kitabında şunları yazmaktaydı:

"Şu Sâmî ve ruh-ı lisanımıza uymayan harfleri terk edelim. Üniversal olan Latin harflerini alalım. Arap harfleri, Arap ve İbrani gibi elsine-i sâmîye içindir. Hâlbuki Türkçemiz elsine-i sâmîyeden ziyade Avrupa dillerine benzer. Bize hurûf-ı munfasıla lazımdır. Hurûf ise ihdas olunamaz. Mevcutlar alınır. Islah-ı hurûf bile güç şeydir. Onun için terakki etmek istiyorsak, an-ı vâhid zayi etmeden Latin harflerini tetkik etmeliyiz. Bir harfi bırakıp da diğerini kabul eden biz olmayacağız. Tebdil-i hurûf ile bizde yeni bir devir zihniyeti başlayacaktır. Biraz celâdet-i milliye gösterelim. Lisanda, edebiyatta, hurûfta, efkârda bir inkılâp yapalım." [35]

Celal Nuri kısa bir süre sonra bu defa Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye ve Mukadderat-ı Tarihiye adlı eserinde konuya daha geniş ölçüde değinmekte ve şöyle demekteydi:

"Hurûfatımız berbattır. Bu harflerle biz işimizi göremeyiz. Bunlar nâkâfidir. Harflerimizin noksanından, bir işe yaramadığından, gayr-i ilmi bulunduğundan burada bahsetmeyeceğiz. Yalnız şurasını söyleyeceğiz ki bu harfleri ve bunlarla yazılmış ibârâtı avam suhuletle öğrenemiyor. Bunlar gayr-i tabii şeylerdir. Bu hal terakkiyâtımıza mani oluyor. Ahalide tahsil ve tenevvür hâhişini söndürüyor. Onun için hûruf-ı ıslah gibi boş, vâhi tedâbire mürâcaat edeceğimize bir saat evvel kemâl-i cesaretle Latin harflerini kabul etmeliyiz. Bunu yalnız biz kabul etmiş olmayacağız. Bundan evvel Romanyalılar da 'kiril' harfleriyle yazı yazarlardı; bilâhire Latin harflerini kabul ettiler. Almanlar yavaş yavaş 'Gotik' harflerini bırakıp, Latin harflerini alıyorlar.

"Latin hûrufu hem pek tabii hem de Türkçe lisanının tahririne Arap harflerinden daha müsaittir. Bu harflerin kabul edilmemesi için serdoluna-

---

[34] Ercüment Kuran, "Türkiye'de Kadın Haklarının Gelişmesi", *Milli Kültür*, 1/6, Haziran 1977, s. 31.

[35] Celâl Nuri, *Tarih-i İstikbal, II, Mesâil-i Siyasiye*, İstanbul, h. 1331, s. 165-166; Kılıç, *age*, s. 61-162.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bilecek veya olunan ihtirâzât o kadar adîdir ki münakaşasına bile tenezzül etmeyiz. Bu hususta ciddi bir inkılâba kudretyab olabilirsek avamımız suhuletle mevadd-ı adiyeyi okuyup yazabileceğinden milletin seviye-i fikriyesi, şüphesiz, bir kademe daha terfi edecektir." [36]

Latin harflerinin alınması taraftarı olan ve bu arzusunun gerçekleşmesi için çeşitli yazılar yazan Abdullah Cevdet de Celal Nuri'nin "Mukadderat-ı Tarihiyesi" ne yazmış olduğu sunuş yazısında, bu konu hakkındaki görüşünü bir cümle ile ifade etmektedir:

"Harflerimiz berbattır. Bu harflerle, bu heriflerle, hiçbir işimizi göremeyiz." [37]

Kılıçzade Hakkı Bey de "Akvemü's Siyer Münâsebetiyle Yusuf Suad Efendi'ye Tahsisen Softa Efendilere Tamimen Son Cevap" başlıklı risalesinde; "Latin hurûfatını kabul etmek en doğru harekettir. Zira o hurûfatın fevkinde kıraati teshile kabiliyetli yeni hurûfat icadı mümkün değildir. Latin hurûfatı beşeriyet-i mütefekkirenin asırlarca süren bir tecrübesi mahsulüdür" diyordu [38].

Atatürk, herhalde II. Meşrutiyet devri aydınlarının etkisiyle, 1928 Kasımı'nda harf inkılâbını gerçekleştirerek, Arap harfleri yerine Latin alfabesine dayanan yeni Türk alfabesini yürürlüğe koydurmuş ve böylece bazı Osmanlı aydınlarının yıllardan beri duydukları bu özlem giderilmişti.

Meşrutiyet devrinin önde gelen yazarlarından biri olan ve kalemiyle sahte derviş ve softalara savaş açmış bulunan Kılıçzade hakkı Bey, Atatürk'ün gerçekleştirdiği bir diğer inkılâba, Şapka İnkılâbı'na değinmekteydi. Kılıçzade, yukarıda adı geçen risalesinde: Kıyafetimizin milli olmadığını ve şapka giymenin İslamiyet açısından hiçbir sakıncası olmadığını açıklarken şöyle diyordu:

"Türkiye'de ittihad-ı efkârın mevcut olmadığına en birinci delil esaslı ve milli bir kıyafetimizin mevcut olmaması yani herkesin istediğini giymesidir. İttihad-ı efkâr, âsârını mutlaka her şeyde gösterir. Onun için bu cihet ihmal edilmeyecek bir keyfiyettir. Müslümanlığın kıyafet-i mahsûsası olmadığına nazaran şapka giyilmesinde hiçbir zarar yoktur. Ecdadımızı giydikleri kavuklar hiç olmazsa memleketimizde imal olunuyordu. Hâlbuki feslerimiz Avrupa'dan geliyor. Kendi metamız olmadıktan sonra serpuş olarak herhangi bir şapkayı kabul etmeliydik." [39]

---

[36] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye...*, s. 182-183; Kılıç, "II. Meşrutiyet Devri Aydınları...", s. 20.

[37] Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye...*, s. 27-34; Kılıç, agm, s. 20.

[38] Kılıçzade Hakkı, *Akvemü's Siyer Münasebetiyle Yusuf Suad Efendi'ye Tahsisen Softa Efendilere Tamimen Son Cevap*, İstanbul, 1331,s. 50-51; Kılıç, *Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, s. 166.

[39] Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, s. 49-50; Kılıç, *age*, s. 196-197.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Abdullah Cevdet de İçtihad'da yayınlanan "Şapka-Fes" adlı makalesinde "Hükkâmımızın serpuşlarından evvel serlerinin değişmesi gerektiğini" belirttikten sonra, Şapkanın Panama vadilerinde yetişen nazik ve hafif bir bitkiden yapılmış başlık olduğunu, fesin ne atalarımızın ve ne de Peygamberimizin başlığı olduğunu ifade ederek, gözü şiddetli ışıktan da koruyabilecek olan şapkanın giyilmesinde herhangi bir sakınca bulunmadığını yazıyordu[40].

İşte bu Osmanlı aydınlarının görüşleri, fese bir kutsallık veren, onu çıkarıp atmayı mukaddesata hakaret sayan sakat bir zihniyetin bertaraf edilerek, Türkiye'de fes giyilmesini yasaklayan 25 Kasım 1925 tarihli Şapka Kanunu'nun çıkarılmasında önemli bir neden olsa gerektir.

18. yüzyılda başlayıp kısa aralıklarla devam eden ve devletin yaşamasını amaçlayan, Batılılaşma hareketleri devletin çöküşünü önleyememişse de yapılan yenilikler ve geliştirilen yeni düşünceler Türk İnkılâbı'nın altyapısını hazırlamıştı. Fakat padişahlar ve üst düzeydeki bazı devlet adamları tarafından gerçekleştirilen bu yenilik hareketlerine rağmen, Atatürk'e gelinceye kadar hiç kimse temeli ulusal egemenliğe dayalı tam bağımsız bir Türk devleti kurmayı düşünememişti. Atatürk, gerek Milli Mücadele'yi başlatmak için Anadolu'ya geçtiğinde gerekse büyük zaferden sonra inkılâp hareketlerini yönlendirirken, kendi ulusundan ilham almış, asıl etüdünü ulusu üzerinde yapmış ve ona güvendiği içindir ki zoru başarmış, imkânsızı gerçekleştirmişti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

[40] Abdullah Cevdet. "Şapka-Fes", *İçtihad*, No: 169, 1 Eylül 1924, s. 3413-3414; Kılıç, *age*, s. 197-198.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet Bağlamında Türk Milliyetçiliğinin Dönüşümünün İzleri: Yusuf Akçura ve Ahmet Ferid Tek

Aytül Tamer (*)

Giriş

Keskin kılıç kullananlar yanlış hamlelerden sakınmalıdırlar.
Ahmet Ferit[1]

Çalışmanın başlığında yer alan iki isim Yusuf Akçura ve Ahmet Ferit Tek yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Türk milliyetçiliği bağlamında eserler vermiş; siyasi alanda milliyetçilik tezini savunmuşlardır. Yolları bazen kesişen, bazen paralel ve bazen zıt yönlerde giden bu iki arkadaş, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk milliyetçiliğinin dönüşümünün izlerini takip etmek açısından önemli iki siyasetçi, fikir/eylem adamı ve yazardır. II. Meşrutiyet öncesinde ve sonrasında izledikleri milliyetçilik politikaları ve faaliyetleri Cumhuriyet döneminde Akçura ve Tek'e verilen rollerin de kaynağı, bir başka deyişle sebebidir.

Bu çalışmanın amaçlarından birincisi, Yusuf Akçura ve Ahmet Ferit Tek'i savundukları milliyetçilik tezinin farklılıkları ve yönelimlerinin dönüşümleri açısından karşılaştırmaktır. Sadece milliyetçilik ya da Türkçülük ideolojilerinin değil, hayata ve siyasete, özellikle güncel siyasete bakış açılarının da farklılığı bu bağlamda ele alınacaktır. İkincisi ise 1908'den 1920'lere Türk milliyetçiliğinin dönüşümünde bu iki fikir adamının ortaya konan farklılıklarının siyasi yaşam çizgilerinin belirlenmesindeki ve sonuçlarındaki rolünü ortaya koymaktır.

Çalışmada, Türk siyasi tarihinde unutulmuş bir isim olması ve hak-

(*) Araştırma Görevlisi , Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi.

1 *Nevsal-i Milli*, (İstanbul, 1330) s. 184.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kında oldukça az sayıda araştırma olması nedeniyle[2], Ahmet Ferit Tek'in ideolojisi ve siyasi faaliyetleri daha ayrıntılı olarak ele alındı. Hem Yusuf Akçura hakkında hatırı sayılır bir külliyat olduğu düşüncesi ile hem de kendisinin eserlerinin büyük çoğunluğu günümüz Türkçesinde yayımlandığı için [3] Akçura'nın yaşamı ve bu makalenin içeriği dışında kalan eserlerine detaylı değinilmeyecektir. Yusuf Akçura'ya oranla niceliksel olarak daha az eser üretmiş olan Ahmet Ferit'in özelikle 1908-1920 yılları arasında fiili anlamda daha hareketli bir siyasi hayatı olmuştur. Bu çerçevede Ahmet Ferit'in liderlik ettiği siyasi partilerin programları da Yusuf Akçura ile aralarındaki ayrım noktasının boyutlarını ortaya koymak açısından önemli kaynaklardır.

Ahmet Ferit Tek'in Hayatı[4]

1878 yılında doğan Ahmet Ferit Tek, Kuleli Askeri İdadisi'nden mezun olduktan sonra 1894'de Harbiye'de, 1896'da Mülazım-ı sani rütbesiyle Erkan-ı Harbiye'de okumaya başlar. Bu dönemde Harbiye, Mülkiye ve Tıbbiyede Osmanlı İttihat ve Terakki cemiyeti'nin faaliyetleri artmıştır. Ahmet Ferit Tek'in kızı sanat tarihçisi Emel Esin'e göre babasının bu tür faaliyetlerle hiç ilgisi olmamasına rağmen, Harbiyeli Meşrutiyetçi öğrencilere karşı 1897'de yapılan takibatta arkadaşı Yusuf Akçura'yı koruyunca tutuklanır. 1897'de Trablusgarb'a gönderilirler ve bir sene hapiste kalırlar. Temmuz 1898 rütbe tenzili ile Trablusgarb Erkan-ı Harbiyesi'nde çalışmaya başlar. Trablusgarb'ta fırka kumandanının seryaveri Şevket Bey'in -ki daha sonra kendisinin kayınpederi oldu- reisi olduğu İttihat ve Terakki'nin yedinci şubesinin üyesi aralarında yer alır.

---

[2] Ölümünün ardından yayımlanan yazılar: N. Akder, "Seçkin Vatansever, Büyük Milliyetçi, Değerli Fikir ve Mefkure Adamı Ahmed Ferid Tek Üful Etti" ve E. Esin, "Ahmed Ferit Tek", *Türk Kültürü*, (Aralık 1971, Yıl:10, Sayı: 110). Hakkındaki biyografik yazılar ve araştırmalar: "Ahmet Ferit Bey", *Nevsal-i Milli* (İstanbul:1330); M. Arai, "Milliyetçilik İlkesinin Unutulmuş Bir Öncüsü: Ahmed Ferid Bey", *Atatürkçülük ve Modern Türkiye*, (Ankara: AÜ SBF, 1998); A. Birinci, "Türkiye'de Siyasi Tarihin Tarihi, İsimler ve Eserler", *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan* (Ankara: TTK, 2008); A. Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat*, İstanbul 2001; E. Esin, "Ahmet Ferit Tek", *Türk Ansiklopedisi* (C. 31, Ankara: M.E.B. Yayınları, 1982); Y. Ünal, *Ahmet Ferit Tek'in Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Fikirleri* (İzmir: Ege Üniversitesi Sos. Bil. Ens., 2006).

[3] Akçura hakkındaki eserlerin bazıları: M.F. Togay, *Yusuf Akçura, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1944; *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu* (Ankara: Türk Kültürünü A.V, 1987); A.Temir, *Yusuf Akçura* (Ankara Kültürünü A.V, 1997); F. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ankara, 1986; F. Georgeon, *Osmanlı- Türk Modernleşmesi*, İstanbul 2006; O. Çakmak, *Yusuf Akçura*, Ankara 2002.

[4] Ahmet Ferit'in hayatı şu kaynaklardan derlenmiştir: "Ahmet Ferit Bey", *Nevsal-i Milli* (İstanbul:1330); A. Birinci, "Türkiye'de Siyasi Tarihin Tarihi, İsimler ve Eserler", *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan*, Ankara 2008; E. Esin, "Ahmet Ferit Tek", *Türk Ansiklopedisi*, C. 31.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1899'da Yusuf Akçura ile birlikte Paris'e giderler ve her ikisi de 1903'de Ecole des Sciences Politique'ten mezun olurlar. Bu süre zarfında Jön Türk çevresi içinde yer alan Ahmet Ferit 1902'de Birinci Jön Türk Kongresi'ne katılır. Osmanlı'ya yabancı müdahalesini savunanlara karşı çıkar ve -ileriki sayfalarda ele alındı- açık bir mektup yazar. Bu dönemde İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan *Şura-yı Ümmet*'te de yazılar yazmaktadır. 1903-1908 yılları arasında Kahire'de bir yandan Türk asıllı birkaç ailenin servetini idare ederken bir yandan da hem *Şura-yı Ümmet*'e hem Kahire'de yayımlanan İstibdat muhalifi *Türk* gazetesine yazılar yazar. Ahmet Ferit, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra *Şura-yı Ümmet*'in başyazarı ve Meclis-i Mebusan başkatibi olur. 1908-1913 yılları arasında Mülkiye Mektebi'nde siyasi tarih dersleri verir. 1909-1912 arasında Kütahya mebusluğu yapar. İttihat ve Terakki Parti'sine üye olmasına rağmen hükümeti açıkça eleştiren Ahmet Ferit partiden atılır. 1912'de Milli Meşrutiyet Fırkası'nı kurar ve partinin yayın organı olan *İfham* gazetesini yayımlamaya ve başyazılarını yazmaya başlar. İttihat ve Terakki'ye eleştirileri ve Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi ardından *İfham*'da yazdığı yazılar sonucunda 1913 Haziran'ında hükümet gazeteyi kapatır ve Ahmet Ferit Sinop'a sürgüne gönderilir. I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine orduda görev alma talebinde bulunur, ancak reddedilir.

1918 Haziran'ında İstanbul'a dönmesine izin verilen Ahmet Ferit'e, Talat Paşa İttihat ve Terakki'nin yerine geçebilecek bir parti kurmasını teklif eder, ama bu teklifi kabul etmez. Sonrasında, Kiev'e başkonsolos olarak atanır. Mayıs 1919'da İstanbul'a döner ve ittihatçı olmadığı için, milliyetçi grubun temsilcisi olarak Damat Ferid Paşa'nın koalisyon hükümetinde 21 Mayıs-20 Temmuz 1919 tarihleri arasında Nafıa Nazırı olur. Aralık 1919'da Milli Türk Fırkası'nı kurar. Fakat Sévres Anlaşması hazırlıkları sırasındaki itirazları sonucu D. Ferid Paşa hükümetinden ayrılır. Ekim 1919'da Milli Türk Fırkası'nı kurar ve *İfham*'ı tekrar yayımlanmaya başlar. 1920'de Osmanlı Meclisine İstanbul mebusu olarak girer ama işgalin ardından kurulan Aznavur Mahkemesi'nde mahkum edilince Anadolu'ya kaçar. İlk Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde maliye bakanı olarak çalışır. 1921-1923 yılları arasında Ankara hükümetinin temsilcisi olarak Fransa'da görev yapar. 1923-1924 arasında Cumhuriyet'in ilk dahiliye bakanı olarak hizmet verir: köy kanununu yazar. 150'likler listesini hazırlarken çıkan tartışmalar ve basına yansıyan eleştiriler -ki ileriki sayfalarda ele alındı- sonucunda Mayıs 1924'de istifa etmek zorunda kalır.

1925 sonrasında Londra, Varşova ve Tokyo'da büyükelçilik görevlerinde bulunur, 1943 de emekliye ayrılır. Milliyetçi edebiyat akımı çerçe-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

vesinde önemli bir eser olan *Aydemir*'in (1918) yazarı Müfide Ferit Tek[5], Ahmet Ferit Tek'in eşidir ve Müfide Ferid'in kız kardeşlerinden biri de Yusuf Akçura'nın eşidir. Dolayısıyla arkadaşlıklarının yanı sıra akrabalık ilişkileri de mevcuttur. Ahmet Ferit Tek, 1971'de vefat eder.

Yusuf Akçura'nın Hayatı[6]

1879 yılında Volga üstündeki Simbir'de doğan Akçura Volga ya da Kazan Tatarlarındandır. Doğduğu bölge halkı yüzyıllar boyunca Rus uygarlığı ile bazen çatışma bazen de ticari ilişki halinde olmuştur. Rus kentleriyle Orta Asya ve Türkistan pazarı arasında aracı konumda olduğu için bu bölgede -zengin, girişimci, eğitimli, panslavizme karşı durabilen, kültürel geleneklerine bağlı, modernleşmeci- büyük bir burjuvazi oluşmuştur. Georgeon'un da belirttiği gibi 19.yüzyıl İslam dünyasında benzeri görülemeyecek böylesi bir ortamdan gelen Yusuf Akçura, babasının vefatı ardından 1886 yılında ailesi ile İstanbul'a göç eder.

Akçura İstanbul'da gördüğü orta eğitimden Harbiye'ye girer. Akçura, kendisinin milliyetçilik bilincinin ilk adımlarının Harbiye'de öğrenci iken başladığını yazar. Necip Asım'ın, Veled Çelebi'nin, Bursalı Tahir Bey'in Türkçülüğe ait yazılarını, Gaspıralı İsmail Bey'in İstanbul'da da dağıtılan *Tercüman*'ını okur. Bu yazarlar Akçura'nın düşünsel gelişiminde etkili olurlar. 1896'da özgürlükçü fikirleri nedeniyle tutuklanan Akçura, 1897'de Divan-ı AHrb'de yargılanır ve Trablusgarb'a sürgüne gönderilir. Burada Meşrutiyet yanlısı Recep Paşa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yedinci Şubesini kuran Şevket Bey ile ilişkilerini geliştirir. 1898'de Ahmet Ferit ile gazete yayımlamaya başlarlar, fakat 1899'da Paris'e kaçarlar. 1903'de mezun olacağı Ecole des Sciences Politique'te öğrenci iken Jön Türk çevreleri ile yakınlaşır. Arkadaşı Ahmet Ferit gibi Ahmet Rıza fraksiyonunda yer alan

---

[5] Müfide Ferit Tek, (1892, Kastamonu) Kemahlı Mazhar Paşa'nın oğlu Şevket Bey ile İsmail Efendi'nin kızı Feride Hanım'ın kızıdır. Şevket Bey, Meşrutiyet yanlısı Müşir Recep Paşa'nın başyaveri olduğu için Bağdat ve Trablusgarp'a gider. Müfide Ferit, 1903'te gizlice Paris'te Versailles Lisesi'ne gönderilir. Vasiliğini babasının arkadaşı Ahmet Rıza üstlenir. 1907'de Ahmet Ferit Tek ile evlenir. Bundan sonraki hayatı, eşinin sürgün veya görevli olduğu değişik il ve ülkelerde geçer. II. Meşrutiyet'in ardından İstanbul'a gelirler. Fakat Ahmet Ferit'in İttihatçıların uygulamalarına karşı çıkması sonucu Sinop'a sürülürler. 1913-1918 yıllarında Sinop ve Bilecik'te yaşarlar. Bu süre zarfında *Aydemir* romanını yazar. Ulusal Mücadele yıllarında *İfham* ve *Hakimiye-i Milliye*'de savaşımı destekleyici yazılar yazar. İkinci romanı *Pervaneler* 1924'te yayınlanır. Ahmet Ferit Tek'in Dışişleri Bakanlığındaki görevi nedeniyle uzun yıllar yurt dışında yaşar ve bulunduğu ülkelerde de Türk kadını, modernleşme ve Cumhuriyet rejimindeki yeri ile ilgili konferanslar verir. 24 Mart 1971 tarihinde ölür.

[6] Yusuf Akçura'nın hayatı şu kaynaklardan derlenmiştir: F. Georgeon, "Ulusal Hareketin İki Lideri: Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*, İstanbul 2006; F. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura*, İstanbul 1996); Y. Akçura, "Türkçülük", *Türk Yılı 1928*, (İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti Yayını)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Akçura, 1902 Jön Türk Kongresi'nde Avrupa müdahalesine kesinlikle karşı çıkanlar arasındadır. Jön Türkler ile ortak fikirlerini içeren makaleleri *Şura-yı Ümmet* ve *Meşveret*'te yayımlanır.

1903 yılında Kazan'a dönen Akçura, Muhammediye Medresesi'nde hocalık etmeye başlar. Bu dönemde İsmail Gasprinski ile yakınlaşan ve ondan çok etkilenen Akçura, 1904-1908 yılları arasında Rusya Müslümanlarının taleplerinin yerine getirilmesi için mücadele eder. Rus-Japon Savaşı ve ardından 1905 Devrimi'ne şahitlik eden Akçura, kültürel ve ekonomik zemini uygun bularak Türkçülüğü yaymak amacıyla "Kazan Muhbiri" adlı bir gazete çıkarmaya başlar. Gaspıralı İsmail Bey, Ali Merdan Bey, Abdürreşit Kadı ibrahimof gibi Türkçülerle birlikte 1905'te "Rusya Müslümanları İttifakı" adında büyük bir parti kurar.

Akçura, 1904'te *Türk* gazetesinde yayımlanan *Üç Tarz-ı Siyaset* yazısı ile bir çığır açar ve Türkçülük akımı açısından "Pantürkizmin babası" olarak nitelendirilir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönen Akçura, İstanbul'da kurulan Türkçülük ile ilgili derneklerin -Türk Derneği, Türk Ocağı vb.- büyük bir bölümünün kurucuları arasında yer alır.1911-1917 yılları arasında Türk Yurdu Cemiyeti'nin yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisini yönetir. İstanbul Üniversitesi'nde ve Harp Okulu'nda tarih dersleri veren Akçura, 1916'da Müslüman Türk-Tatar Halkları Koruma Komitesi'ni kurar ve İsviçre'deki Milletler Konferansına katılarak Rusya Türklerinin haklarını savunur. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türk esirlerin değişimi için, Kızılay tarafından 1917-1919 yılları arasında çeşitli Batı ülkelerine ve Rusya'ya gönderilir. İstanbul'a döndükten sonra Akçura, Ekim 1919'da Ahmet Ferit'in kurduğu "Milli Türk Fırkası"na katılır. 1919 sonunda İngilizler tarafından hapsedilir. 1920'de hapisten çıkınca Selma Hanım ile evlenir ve ailece 1920 yılında Milli Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçerler. Milli Eğitim Bakanlığı'nda ve Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın karargâhında çalışır. 1923'te milletvekili olan Akçura 1932'de kurucuları arasında yer aldığı Türk Tarih Kurumu'nun ilk başkanı olur. Bu iki görevini de vefat edene kadar devam ettirir. İstanbul Üniversitesi'nin 1933'te yeniden yapılanması sırasında Yakınçağ Tarihi profesörü olarak görevlendirilir. Akçura 11 Mart 1935'te vefat eder.

Realist Milliyetçi Ahmet Ferit ve "Pan-Türkizmin Babası" Yusuf Akçura

Ahmet Ferit Tek'in Türk milliyetçiliğinin izini sürmeye 1902 Birinci Jön Türk Kongresi ile başlamak gerekir. Kongre sırasında yabancı devletlerin yardımını ve Osmanlı iç işlerine müdahalesini isteyen Prens Sabahad-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

din grubuna karşı çıkarak, grubu eleştirir. Adem-i merkeziyetçi ve Avrupa müdahalesini savunan İsmail Kemal Bey'in mektupları Avrupa basınında yayınlanırken, bir tek Ahmet Ferit buna karşı çıkan bir mektup yazar. Bu mektupta Ahmet Ferit, Osmanlılar için gerekli reformların Düvel-i Muazzama'nın müdahalesi olmadan yapılması gerektiği fikrini savunur.[7] Ahmed Rıza, Doktor Nazım, Hoca Kadri, Mustafa Hamdi ile aynı grupta yer alan Ahmet Ferit'in bu çıkışı ve muhalefeti sonrasında gelen tartışmalar Kongre'nin dağılma nedenlerindendir. Mektupta bir yandan Osmanlıcılık savunusu yaparken bir yandan da Avrupa'nın müdahalesini karşı çıkarak milli sınırları ve merkeziyeti korumaya çalışmaktadır.Yusuf Akçura'da bu düşünceyi savunur.[8]

Ahmet Ferit, Fransa'daki öğrenimi sırasında, ülke sorunlarına çözüm bulabilmek için iktidarı elinde tutan Türklerin sosyolojik ve antropolojik geçmişini incelemek gerektiği düşüncesi ile Türkoloji çalışmaları yapmaya başlar. Fransa da yaptığı Türkoloji çalışmaları 1330 da Tekin müstear ismiyle yayımladığı Turan kitabının da temelini teşkil edecektir. Ahmet Ferit, *İçtihad*'da yayımlanan *Bir Muhasebe* başlıklı yazısında çöküşe son vermek için gazete ve dergi yayımlamanın, hem milleti uyandırmak hem de Avrupa'ya karşı Osmanlı milletinin ilerlemelerini göstermek açısından önemli olduğunu vurgular.[9] Ne var ki bu faaliyetlerin de eksik ve özensiz yapıldığını, "bazen kaş yapalım derken göz çıkartılıyor" diyerek eleştirir. Ahmet Ferit bir anlamda iki grubun tam ortasında bir noktada yer alır çünkü bir yandan müdahaleye karşı çıkıp, siyasal açıdan merkeziyetçiliği savunurken bir yandan da teşebbüs-i şahsinin de önemini ve bu yönde çalışılması gerektiğini savunur.

Hem Yusuf Akçura hem de Ahmet Ferit Kahire'de iken yayımlanan yazıları Türk siyasi tarihi açısından bir mihenk taşı ve yol ayrımının ilk adımı olur. Yusuf Akçura'nın 1904'de Kahire'de *Türk* gazetesinde yayımlanan "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı makalesi Osmanlıda bilinç ve etnik esaslı bir Türkçülüğün başlangıcı olarak kabul edilir, çünkü o tarihe kadar dile getirilen/savunulan düşüncelerden farklı argümanlar geliştiren Akçura[10] gerçekçi bir yaklaşım ile üç yoldan hangisini seçeceğiz sorusunu sorar. Georgeon tarafından "Pantürkizm'in Manifestosu"[11] olarak tanımlanan *Üç Tarz-ı Siyaset*'te Türkçülük ilk kez bir siyaset olarak önerilir. Akçura'ya göre,

---

7 Ş. Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, NewYork 1995, s. 187.

8 Hanioğlu, *age.* s. 188-191

9 Ahmed Ferit, "Bir Muhasebe", *İctihad*, 1904, No:1.

10 S. Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara 1993, s. 165.

11 F. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura* , s. 39

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Osmanlı Devleti'nin, Panislamizm ve Osmanlıcılık politikaları yerine bütün Türk halklarını birleştirecek yeni bir stratejinin "Türkçülüğün" benimsenmesi gerekir.[12]

Ahmet Ferit'in siyasi duruşunu anlamak ve adlandırmak açısından, Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* yazısına karşılık "Cevabımız" başlıklı yazıyı yazan Ali Kemal'e karşı yazdığı "Bir Mektup" başlıklı makalesi önemlidir. Makalesinin ilk kısmında Ali Kemal'in ortaya koyduğu tüm iddiaları çürütmeye ve fikirlerinin temelsizliğini göstermeye çalışır. Ardından -dostu olmasına rağmen- Akçura'nın yazısı hakkında düşüncelerini sistematik bir dille eleştirir. Makalesinin sonunda kendi fikrini, daha doğru bir deyişle siyaset algılamasını ve yorumlamasını açıkça ortaya koyar. Akçura'ya muhalefet ederek Türkçülükten uzak Osmanlı birliğini savunan bir yolu Osmanlı İmparatorluğu için uygun görür. Bu fikirden hareketle Ahmet Ferit milliyetçi değildir şeklinde bir çıkarıma ulaşmak yanlış olacaktır, çünkü onun için temel unsur güncel siyaset oyunları içinde reel-politik davranarak, kendisinin de dediği gibi faydacı bir politika izlemektir. Bir yandan "Osmanlı devletinin en kuvvetli zırhı, en büyük savunma silahı" olarak gördüğü Osmanlıcılık politikasını savunurken bir yandan da özelikle lisan açısından "asimilasyon"un önemini vurgulaması aslında Osmanlıcılık adı altında milliyetçi bir ideolojisi olduğunun işaretidir. İslamcılık vurgusu kesinlikle zayıf olan Ahmet Ferit için bu politika gelecekte önemini yitirecek olan, o günkü koşullar altında sadece belirli grupların Osmanlı İmparatorluğu'nun "hayat mücadelesinde destek" olması için gerekli olan bir öğedir.[13] Makalesinin sonunda Ahmet Ferit aslında siyasi duruşunu açıkça ilan eder ve der ki: "bilmem siyasi işlerde fırsatları değerlendirmekten (oppurtunistlikten) daha doğru, daha faydalı bir yol var mıdır?".[14]

Üç Tarz-ı Siyaset tartışmalarında da görüleceği gibi 1904'deYusuf Akçura, belirli sınırlar içinde kalarak ve mevcut düzeni koruyarak Osmanlıyı kurtarmak düşüncesinden uzak bir noktada, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini Pan-Türkizm de görmektedir. Aksine Ahmet Ferit, güncel siyasal koşullar içinde Türkçülüğü bir "yardımcı" öğe, "bir savaş yardımcısı" olarak görmekte, barış ortamında Osmanlıcılığın "zırh" olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla savaşlar hem Akçura hem de Ahmet Ferit için dönüşümün işaretleridir.

II. Meşrutiyet sonrasında Ahmet Ferit, İttihat ve Terakki Fırkası içindeki ayrışmada gölgede bırakılan bir isim olur, çünkü Selanik kadroları etkin-

---

12 Y. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, İstanbul 2005.

13 Ahmet Ferit, "Bir Mektup", *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 89-90

14 *Age.*, s. 92

dir ve Avrupa'da faaliyette bulanan isimler, birkaç kişi dışında (Dr. Nazım, B. Şakir gibi) önemli bir rol üstlenememişlerdir. Ahmet Rıza Beyin talebi ile Ahmet Ferit'e meclis katipliği görevi verilir. 31 Mart sonrasında, Selanik grubunun mutlak gücü altına giren İttihat ve Terakki ile yolları yavaş ayrılmaya başlar. 1909 sonlarında Fırat nehri üzerinde taşımacılık hakkının İngiliz Lynch şirketine verilmesine karşı çıkar, ve ittihatçıları ağır bir dille eleştirir.[15] Bunun üzerine istifa eder ama bu durum Ahmet Ferit'in lehine işler. Objektif ve siyasi duruşundaki netlik ile asıl şöhretini bu süreçte kazanır. Kütahya mebusu olarak 1912'ye kadar mecliste yer alan Ahmet Ferit, sürgüne de gönderilse 1920'ye kadar her zaman aktif siyasetin içinde yer almaya çalışır. Yusuf Akçura ise daha çok bir fikir adamı olarak ideolojisini savunur, Türk milliyetçiliği konusundaki siyasi kavrayışı ile iktidardan uzak durmuş, İttihat ve Terakki ile uzlaşmayı reddeder[16]. Akçura'nın siyasetten uzak duruşu, onu iktidarın neden olduğu yozlaşma ve ideolojik sapmalar, aşırılıklardan da uzak durmasını sağlamış, olaylara dışarıdan bakmasını kolaylaştırmıştır.

Ahmet Ferit'in ideolojik açıdan ilk dönüşümü Balkan Harbi ile meydana gelir, çünkü savaş ortamında din önemli bir destek güç olmakla birlikte ana unsur Türkçülüktür. Keza 1912 de Milli Meşrutiyet Fırkası'nı kurması da siyasi yönelimlerinde ki değişikliğin de göstergesidir. Bu parti Türkiye siyasal yaşamında "milli" adı ile kurulan ilk partidir. Partinin programında yer alan ifade Ahmet Ferit'in hem ittihatçılardan hem Akçura'dan farklı bir yönelim içinde olduğunun göstergesidir: "Türkler, yüzyıllardır devletin hudutlarında savaştı, kendi illerini ihmal etmek zorunda kaldılar. Türk illerini kalbi Anadolu bakımsızdır, Türklerin de milli kaderlerini düşünmesi saati çalmıştır."[17] Keza 12 Mart 1912'de kurulan Türk Ocakları'nın hem kurucu üyesi hem de ilk reisi seçilmesi de gösteriyor ki, Ahmet Ferit Balkan Harbi sonrasında faydacı bir siyasi yaklaşımla ülke çıkarlarını Türkçü politikada görmeye başlıyor.

Ahmet Ferit, Kurtuluş Savaşı'ndan çok önce "Anadolu Türklüğü" söylemini ama yine Osmanlıcı bağlamdan sıyrılamayarak, Türkçü camiaya sunar. I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği bir dönemde *Nevsal-i Milli*'de yayımlanan "Türk Ocağı: Genç Ocaklıya" başlıklı yazısında Osmanlılığın temelinin Anadolu Türklüğü olduğunu dile getirir. Ocaklıları hayalperest-

---

[15] A. Birinci, "Türkiye'de Siyasi Tarihin Tarihi, İsimler ve Eserler", *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan*, s. 12

[16] F. Georgeon, "Ulusal Hareketin İki Lideri: Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: YKY, 2006) s. 91-91.

[17] T.Z.Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, İstanbul 1984, s. 350-363

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

likten uzak durmaya davet eden Ahmet Ferit'e göre, Arap ülkeleri ile İmparatorluk dışındaki Türk illerini-ülkelerini düşünmek artık hayaldir. Türk ilinin sınırlarını şöyle belirler: Edirne, Rodos, Rize ve Süleymaniye. Bununla birlikte, Ahmet Ferit Bey, Osmanlı dahilinde yaşayan diğer etnik gruplara karşıda her zaman temkinli ve kendi deyimiyle "fedakar" bir politika taraftarıdır: "Kürtlere, bahusus Ermenilere... bugün iltizam-ı cebir ve şiddetle değil, belki ihsan-ı imtiyaz ve faydalara müftekir bulunuyoruz.". [18]

Akçura, tarihsel süreçte ekonomik etmene önem verir; Türk milliyetçiliği düşüncesinin ortaya çıkışında sosyo-ekonomik değişimi etken olarak görür [19]. Akçura'ya göre, "milli iktisat" Türk milliyetçiliğinin itici gücüdür. [20] Bu noktada Ahmet Ferit ile görüşlerinin kesiştiğini kesinlikle söylemek gerekir. 1902 Kongresinde "teşebbüs-i şahsi"yi savunan, 1909'da yabancı bir şirkete imtiyaz verilmesine karşı çıkan Ahmet Ferit, "milli fayda" için himayeci bir ekonomi taraftarı olarak milli sanayi kurulması gerektiğini savunur. "Üç beyaz" olarak adlandırdığı ve ekonominin temel unsuru olarak gördüğü un-pamuk ve şekeri Osmanlının kendisinin üretmesi gerektiğini savunur. [21]

Akçura'da din "ortak gelenekler" arasında kendine yer bulur [22]. Türk birliği için ilk araç Türklüğü ele alan Akçura'nın din ve milleti birbirinden ayırarak "laiklik" düşüncesinin öncülerinden olduğu da belirtilir. [23] Bu bağlamda Ahmet Ferit ile yine kesişmektedirler çünkü O da din vurgusundan uzak durmaktadır. Hatta bunu ilk kez, "Bir mektup" makalesinde 1904'de görürüz: İslamı birleştirici bir unsur olarak görmez.

Akçura, Osmanlı devletinin kurtuluşunu getirecek siyaset olarak turanı görürken [24], 1917 Rus devrimi ardından Pantürkizm idealinden vazgeçer. Yusuf Akçura 1917 yılında İskandinav ülkelerinde kalır ve Rusya'daki Osmanlı savaş tutsaklarının durumunu izler. 1918'de Rusya'ya geçer; Moskova'da, Kazan'da ve başka yerlerde Türk tutsaklara yardım komitelerinde çalışmaya başlar. Bu bölgelerde bir iletişim ve yardım ağı oluşturma çalışmalarında bulunur. Üstlendiği bu tehlikeli misyon sırasında Tatar Türk liderleriyle temasa geçer. Ne var ki Mondros Bırakışması'nın imzalandığını duyunca 1919'da Moskova'dan ayrılır ve İstanbul'a döner. [25] Kurtuluş Sava-

---

18 Ahmet Ferit. "Türk Ocağı", *Nevsal-i Milli* (İstanbul, 1330/1914) s. 188-191.

19 Georgeon, *agm.*, s, 95.

20 Aydın, *age.*, s. 220.

21 Y. Ünal, *Ahmet Ferit Tek'in Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Fikirleri*, s. 17.

22 Georgeon, *agm.* 98

23 Aydın, *age.*, s. 215.

24 Georgeon, *agm.*, s. 98.

25 Georgeon, *age.*, s. 202-203

şı ile birlikte ideolojik dönüşümünü yaşar: Kemalizm'e ve milli-burjuvazi oluşturma politikasına yönelir[26]. Akçura, İslamı kurumları hesaba katmadan yapılan tüm reformlara karşı çıkar. Dinsel reformların kültürel modernleşme hareketlerine paralel olarak ele alınması gerektiğini savunan Akçura, bnu nedenle Kemalist hareket kadar yapılan tüm reform hareketlerine eleştirel olur ve uzak durur.[27]

1920 Sonrası ve Sonuç

İstanbul meclisinin dağılmasının ardından Mustafa Kemal'den gelen teklif üzerine Ahmet Ferit Bey 30 Mayıs 1920'de Ankara'ya gelir. Kendisine ilk önce Maliye Bakanlığı görevi verilir: Ankara hükümetinin ilk bütçesini tanzim eder. Bütçe görüşmelerinde diğer mebuslarla çıkan bir tartışma sonucunda 21 mayıs 1921'de bu görevinden istifa eder. Fransız basınını çok yakından takip eden ve uluslararası siyaset uzmanı olan Ahmet Ferit Bey, Fransızlarla yapılan görüşmelerde Türkiye lehine kararlar alınmasında etkili oldu. 1923'de Lozan Görüşmeleri sırasında İsmet Paşa'nın yanında iken, esaslar üzerinden Fransız delegeler ile tartışmış ve ayrılmak zorunda kalmıştır. Rauf bey, bu olay karşısında Ahmet Ferit'i suçlamış ve görevinden alınmasını istemiştir. Sonuçta görevinden alınsa da Mustafa Kemal tarafından beğenilen bir siyaset adamı olan Ahmet Ferit Bey, 30 Ekim 1923'de Cumhuriyet idaresinin ilk Dahiliye bakanı olarak atanmıştır.[28]

Ne var ki, Ahmet Ferit Tek'in hem siyasi yaşamı hem de fikir adamı olarak siyasal düşünceye katkıları fiili anlamda 21 Mayıs 1924'de sonlanmak zorunda kalır. Dahiliye Bakanı olduğu dönemde kendisine 150'likler listesini hazırlama görevi verilir. Meclisteki gizli ve açık oturumlarda her milletvekilinin ayrı bir önceliği ve neredeyse ayrı bir listesi ve dolayısıyla itirazları göze çarpar.[29] Ancak istifanın asıl gerekçesi basına da yansıyan bir meseledir: Ahmet Ferit Bey, damat Ferit Paşa kabinesinde Nafıa bakanı iken 8 Temmuz 1919'da Miralay Refet Bey'e (Bele) gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal'i askerlik dışı faaliyetleri nedeniyle eleştirir, İngilizlerin özellikle bu noktada çok ısrarlı olduklarını, dönmesi gerektiğini yazar. Ahmet Emin (Yalman) *Vatan*'ın 20 Nisan 1924 tarihli sayısındaki başmakalesinde bu telgrafı ele alır. Amaç, 150likler listesini hazırlayanında da bir zamanlar Kurtuluş Savaşı'na ve Mustafa Kemal'e karşı olduğunu kanıtlayarak hükümeti eleştirmektir. Ahmet Ferit Bey bu telgrafın Refet Bey ile aralarında bir parola

---

[26] Georgeon, *age.*, s. 136-137.

[27] Georgeon, *age.*, s. 25.

[28] E. Esin, Ahmed Ferit Tek", *Türk Kültürü*, (Aralık 1971, Yıl:10, Sayı: 110) s. 137-142.

[29] Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*. C. 8/1, İstanbul 1985.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olduğunu söylese de -Ankara hükümetine muhalif olan- Refet Bele, yazıyı onaylar. Bu durum karşısında, hükümeti zor durumda bırakmamak için Ahmet Ferit Bey istifa eder.[30]

Cumhuriyet'in ideologu olarak tanımlanan Yusuf Akçura[31] ise modernizm, laiklik ve ulusçuluk üzerinde yükselen politika ile kolaylıkla uzlaşır çünkü din ve ulusu ısrarla birbirinden ayırmıştır.[32] II. Meşrutiyet döneminde *Türk Yurdu* dergisindeki yazılarında dil ve etnik kökeni merkeze koyarak Türk ulusçuluğu savunan Akçura[33] ulusal tarih çalışmalarına katkıda bulunarak, dil ve tarih eksenli modern-laik-ulusçu Türkiye inşasının ilk yıllarında önemli bir yer edinir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

30 İ. Soysal, *150'likler*, İstanbul 1985, s. 94-95.

31 Bkz. Aydın, *age.*; Georgeon, *age.*

32 Aydın, *age.*, s. 214-215.

33 Aydın, *age.*, s. 210.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

Prens Sabahaddin ve II. Meşrutiyetten Yansıyan "Devleti Küçültmek" Sorunu

Rukiye Akkaya Kia (*)

Sabahaddin Bey ya da popüler adı ile Prens Sabahaddin, Türk modernleşmesi sürecinde bizi yeniden düşünmeye sevk eden isimlerinden biridir. Hanedana mensup olduğu halde, II. Abdülhamit rejimine karşı geniş tabanlı bir hareketin içinde olması, onun adını daha da ilginç kılmaktadır. Prens Sabahaddin, kendini siyaset dışı olarak nitelemiştir. Bu nitelemenin altında; biraz da, siyaset alanını şahsiyeti düşürücü bir ortam olarak görmesi ve siyasi tavrı ile değil de, daha çok düşünceleri ile önde olma isteği yatar. Buna rağmen, onun yaşamını, II.Meşrutiyet dönemindeki olayların akışından ayıklamak pek mümkün değildir[1].....Ben burada Sabahaddin Bey'in siyasi yaşamından değil de siyasi görüşlerinden bahsedeceğim.

Bilindiği gibi Jön Türkler, devletin devamını sağlayacak bir formül ortaya koymaya çalışmışlardı. Bu yol için Batının tarihi, Batı bilimi, teknolojisi ve tabi Batılı kavramlar olağanüstü bir kaynak teşkil ediyordu. Ancak, Jön Türkler arasında, düşüncelerini belirli bir ilke ve metotla açıklayabilen pek azdır. Bunların içinde, en önde gelen isimlerden biri Sabahaddin Bey'dir. Söylediklerini ne kadar eleştirsek de kendisinin bu yönünü, teslim etmek gerekir[2].

Sabahaddin Bey, Le Play'in sosyolojik araştırmalarından etkilenerek *science sociale*'in[3] prensipleriyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunları

(*) Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı.

1 Prens Sabahaddin'in siyasi yaşamı, siyasal düşünceleri ve İzahlar konusunda daha geniş bilgi için bkz. Rukiye Akkaya, *Prens Sabahaddin*, Ankara, 2005.

2 Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr.Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul,1981, s. 196.

3 Science sociale, Le Play'in görüşlerini korumak, sosyolojik araştırma metodunu geliştirmek için öğrencilerinin oluşturduğu ve kurumsallaşma amacı güden okulun adıdır. Zira Le Play'in görüşleri, kedisinden sonra iki farklı yönden tartışılmıştır. Bunlardan birincisi, onun görüşlerini

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

arasında bağlantı kurmuştur.

Bireyin toplum içinde yükselişini sosyo-ekonomik yönleriyle ele aldığından Sabahaddin'in bir liberal olarak değerlendirildiğini görüyoruz. Ama ilginçtir ki, Sabahaddin Bey, kendini bir liberal olarak adlandırmaz. Ne dile getirdiği sorunlarla, ne de kullandığı temel kavramlarla liberalizm arasında bir bağ kurmamıştır. Hatta Prens, liberalizmi, masa başında üretilmiş bir kuram olarak görür ve dışlar. Ona göre, muhafazakârlık, liberallik, sosyalistlik gibi kuramlar bilimsel çözümlemeden yoksundur. Bu kuramlar, toplum ve birey üzerine kanılardan hareket eder ve bu kanıları gerçek sayarak, akıl yoluyla sonuç elde etmek isterler[4].

Le Play, aileler üzerindeki çalışmalarında, soy yapısı (ör. ataerkil aile), sosyo-ekonomik yapı (ör. işçi aileleri), ailenin yaşadığı bölgeyi ve yeri (ör. step-doğu) dikkate alarak sınıflandırmalar yapmıştır. Onun takipçisi olan E. Demolins, aileleri sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre sınıflamakta ve toplumsal yapıyı, birbirinden çok farklı, iki büyük grupta toplamaktadır. Birincisi, cemaatçi yapı (tecemüi ya da iştiraki toplumlar); ikincisi, bireyci (infiradi ya da hususiyetçi) yapıdır[5].

Osmanlı toplumu, bu ayırım içinde, cemaatçi toplumlar grubuna girmektedir. Cemaatçi yapı, kişiyi kendine bağımlı kıldığından, bireyin sosyal

---

bir sosyal reform için kılavuz, hatta bir ideoloji olarak kabul eden kesimdir. İkincisi ise Le Play'in toplumsal araştırmalarda bir yöntem ortaya koyduğunu ve bu araştırmaların sonuçları değerlendirmek suretiyle, her toplumun kendine göre bir reform yolu geliştirilebileceğini, Le Play'in görüşlerinin dondurulmaması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla, araştırma metotlarında da bilimsel bir yöntem izlemek ve bu yöntemi, sürekli geliştirmek gerekir. Science sociale'ciler, böylece Le Play'in görüşlerine ilişkin eleştirilere de bir cevap verebileceklerini düşünmüşlerdir. Bu amaçla, *"Unions de la Paix Sociale"* ve *"Société d'Économie Sociale"'* kurulmuştur. Z. Fahri Fındıkoğlu, okulun adına ve Türkiye'ye gelişine dair, sosyoloji biliminin bir disiplin olarak doğduğu dönemlerde, terminoloji ve kavramlara özel bir hassasiyet gösterildiğini, gerek bizde, gerek Fransa'da, Le Play'cilerin "sociologie-içtimaiyat" kavramına, antipatik yaklaştıklarını söylemektedir. Bizim dilimize, "ilmi içtima" olarak yerleşmiştir. Fakat, Türkiye'de ilmi içtima okulunu izleyenler, meslek-i içtimai kavramını da kullanmışlardır. Le Play'in, adına ve düşüncelerine, ülkemizde ilk olarak Ali Suavi'nin yazılarında rastlıyoruz. Bununla birlikte, Sabahaddin Bey, 19.yüzyılda, bir disiplin olarak doğan sosyoloji bilimini Türkiye'ye tanıtan, kurucu isimler arasındadır. Ancak, kendisi, sosyoloji ile science sociale'i birbirinden ayrı görmektedir. Sabahaddin Bey, science sociale'in, gözlem ve araştırma metoduna dayandığını, buna karşılık sosyolojinin hukuk, ekonomi, ahlak gibi üst yapı kurumlarını inceleyerek, ortalama ve genel sonuçlara ulaştığını söylemektedir. Bu yüzden, üst yapı kurumlarını doğuran sosyal yapının kendine özgü koşulları açıklanmadan, doğrudan bu kurumlarla ilgilenmek yüzeysel değerlendirmelerden öteye gidemez. İlm-i içtima *(science sociale)*, sosyal yapıların köküne indiğinden, sosyolojiden ayrılır. Paul de Rousiers,Cornelia H.B.Rogers, "La Science sociale; The French School of Social Science", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 4 (Jan.1894) p.128-129; Z.Fahri Fındıkoğlu, *İçtimaiyat-Metodoloji Nazariyeleri*, C. II, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1961, s. 384, dpnt.1; Sezer, s. 43 vd. ; Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, Çev.Muzaffer Sencer, Elif Y., İstanbul, 1965, s. 33.

4 *a.g.e.*, s. 42.

5 Fındıkoğlu, s. 317.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yetenekleri ve kişiliği gelişemez. Bu yüzden birey; aile, cemaat, parti ve hükümet gibi kurumlara bağlanarak, özel yaşamından başlayan ve giderek genişleyen bir çember içinde, sürekli olarak farklı bir dayanak noktası arar. Güven ve destek koşullarını, kendi kişilikleri dışında aramak zorunda kalan insanlardan kurulu bu yapı, durağan bir toplum karakteri çizmektedir. Bu toplum, içe kapanıktır. Değişim, dışardan gelen dinamiklerin zorlaması ile gerçekleşir. Çoğunlukla da başarısız olur. Sabahaddin Bey, Osmanlı toplumunun asıl sorunlarını; bireyin kişiliğini ve yeteneklerini geliştirmeye olanak tanımayan eğitim sisteminde ve koruyucu toplum yapısında aramak gerektiğini söylemektedir[6].

Doğu toplumları geridir; çünkü Doğu, cemaatçi yapıdan kurtulamamıştır. Cemaatçi yapıda, çalışma koşulları, teşebbüs ve mülk sahibi olmak gibi ekonomik sorunlar aile, oymak ya da devlete dayanarak çözümlenmek istenir. Çünkü cemaatçi toplumlarda insanlar, sosyal refahı, girişimi ve özgürlüğü hep kendi varlığı dışındaki yollardan ve toplumdan beklerler. Birey, özgürlüğün koşullarını yaratmadan, kendisine bir özgürlük bahşedilmesini bekler. Bu durumdaki insan, toplumsal kurumların kendi yaşamı üzerindeki vesayetini meşru görür[7]. Kendisi, "birey"in tanımını yapmamıştır. Ancak, üslubundan; birey kavramını, özgürlüğünü kendi çabası ile elde eden insan için kullandığını görüyoruz. Bu özgürlük, yönetim modeli ile ya da siyasal alan ile bağlantılı değildir; kişinin özel yaşamına ilişkindir. Sabahaddin Bey, bireyden hareket ederek Osmanlı toplumundaki "beşeri materyalin niteliği"[8] üzerinde yoğunlaşmıştır.. Ona göre, İmparatorluğun sorunu yalnızca bir siyasi rejim sorunu değildir. Mevcut beşeri materyalin niteliği değişmedikçe, toplumun sorunları da çözümlenemeyecektir.

Bireyci yapı olarak da adlandırılan toplumlarda ise; kişisel gelişim ve bireyin bağımsızlığına doğru giden kesin bir yol belirlenmiştir. Cemaatçi yapı, değişime tereddütle yaklaşan kişilik yapısı ortaya çıkarmaktadır. Buna karşılık, bireyci toplumlar, sürekli yaşam mücadelesi veren insanın ve onun sosyal yeteneklerin tam bir şekilde gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Dayanağını kendinde bulan kişilerden kurulu, dinamik bir toplum yapısı yaratılmaktadır[9]. Burada, kuşkusuz en önemli nokta, kişisel teşebbüsün özel mülkiyeti yaratıyor olmasıdır. Özel mülkiyet, bireysel refahı, buna bağlı olarak da toplumsal refahı yükseltmektedir.

Türklerin cemaatçi yapıyı doğrudan kabul etmek toplumu kaderciliğe

---

6 Sabahaddin, *Türkiye...*, s. 41

7 *a.g.e.*, s. 42-43

8 Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İstanbul, s. 55.

9 *a.g.e.*, s. 39-40

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

götürecektir. Ancak, Sabahaddin Bey, Osmanlı toplumunun bireyci yapıyı kendiliğinden gerçekleştirecek niteliklere sahip olmadığını düşünmektedir. Tarihsel olarak böyle bir birikimi yoktur. Bu yüzden, Türk toplumu, kendi iradesi ve isteği ile biçim değiştirmeyi gerçekleştiremez. Ama yine de bir umut vardır. Bunun yolu, aşağılık duygusu hissetmeden özeleştiri yapmaktır. Osmanlı, Avrupa'nın geçirdiği toplumsal, buna bağlı olarak da ekonomik ve siyasi evrimin dışında kalmıştır. Bu sebepledir ki Osmanlının çöküşü, aslında yıllarca önce başlamıştır. Daha da ötesi, Tanzimat döneminden beri yapılan reformlar, sorunların genişlemesine, cemaatçi yapının güçlenmesine hizmet etmiştir. Osmanlı toplumu, kesinlikle kendini çürüten bu "kabuğu değiştirmeli"[10] dir.

Osmanlı Aile Yapısı ve Aile İçi Eğitim Sorunu

Osmanlı aile yapısı, aşırı himayecidir. Çocuğuna, özel yaşamında bireysel girişkenliğe dayanan yükselme gücü verememektedir. Bu davranış genç nesillerde hayatın zorluklarını çözebilmek için hep bir dayanak arama eğilimi oluşturmaktadır. Aynı noktaya dikkat çeken Mardin, Osmanlı toplum yapısında kişilerin kendi kendilerini idare etmekten mahrum olduklarını, köy veya mezra kavramını aşan bir birlik kavramının da olmadığını belirtir[11]. Birinci Dünya Savaşı'ndaki gözlemlerini anlatan bir subayın çizdiği tabloyu örnek gösteren Mardin, bu bağımlılık duygusunun boyutlarını düşündürücü biçimde aktarır. *"..., (A)skerlerimiz, ferdi olarak iş görebilen kişiler olmaktan ziyade çark dişlileri gibi bir topluluk içerisinde, bir grubun parçaları olarak iş görebilecek nitelikteydiler. Bir topluluk içinde veya grup içinde, kendilerinden istenilen her şeyi kolayca yapabiliyorlardı; fakat onlardan birisi gruptan ayrıldığı ve tek başına kaldığı zaman kendi iradesiyle, kendisi için bağımsız bir kişilik alanı belirlemeyi beceremezdi. Aynı zamanda, kolektif girişimlerde daima bağlanacak veya emrine girecek birisini aramaktaydı. Çavuşunu veya subayını veya kumandan vekilini kaybetmiş olan bir grup asker, çabucacık kolay bir şekilde dağılıveriyordu."*[12] Bu sahne, kişinin kendini serbestçe ifade edebilmesi ve özellikle bir lider etrafında toplanma konularında bizi düşündürmelidir.

Sosyal yaşamın, özel yaşamdan daha üstün görüldüğü bütün toplumlarda resmi görevler yani statü herşeyin üstündedir. Tarım ve ticaret alanında; aileler, uğraştıkları işe ortak ettikleri çocukları için bir dayanak noktasıdır. Ancak kişisel bağımsızlıktan yoksun olan büyük çoğunluklar için geçim

---

[10] Tarık Zafer Tunaya, "Jön Türk ve Sosyal İnkılap Lideri Prens Sabahaddin", *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Kasım-1948, s. 120.

[11] Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 54.

[12] *a.g.e.*, s. 54.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kaynağı olabilecek, saygı kazanmış çok büyük bir mekanizma vardır; devlet. Sabahaddin Bey için, Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet mekanizmasının oluşumundan beri, yönetim erkini elinde bulundurmakla yaşayan, kendi varlığını bu sistemin bir parçası ile özdeşleştiren, geniş bir grup vardır. Suretleri birbirinden farklı, ama özü aynı olan bu örnekler, birbirinden beslenmektedir. Bu geniş kitlenin en son büründüğü kılık, Tanzimat dönemi ile ortaya çıkan "memur" kesimidir. Tanzimat, büyük bir yönetici cemaatini bir merkeze toplamıştır. Bu dönemde kurulan okullar, eğitimi bir kışla hayatına, öğretimi de kuramlara ve kitaplara dayandırmıştır. Sonuç olarak, bir dizi okula karşılık, bir dizi de memur yaratılmıştır. Büyük okullar, sorunlarımıza yönetim baskısıyla çözüm yolu aramaya çalışan bir grup yüksek tabakayı yetiştirmiştir[13]. Sabahaddin Bey, Tanzimat dönemiyle başlayan memur sınıfındaki artışı eleştirirken, yeni memur neslinin, devleti yalnızca bir geçim kaynağı olarak gördüklerini söylemiştir. Bu değerlendirme, doğal olarak Osmanlı bürokrasisi içinde taraftar bulamamıştır.

Mülkiyet Sorunu

Sabahaddin Bey için; Türk köylüsünün en büyük sorununu, toprak mülkiyeti ve tarımla uğraşan emekçi kitlelerin ticaret bakımından bağımsız örgütlerden yoksun oluşudur. Köylü, her bakımdan tarımı destekleyecek, ciddi ve gelişmiş bir desteğe muhtaçtır. Bu desteği vermeye çalışan ilkokul öğretmenleri, vaizler, nahiye müdürleridir. Ancak bu kişiler, zaten doğrudan yönetim kadrolarının içinde bulunduklarından, siyasal otoritenin baskısını ve kontrolünü arttırmaktan öteye gidemeyeceklerdir[14].

Türkiye'nin ekonomik ve sosyal geleceği, memur adayı olan aydınların çoğalmasında değil, üretim ilişkilerini kişisel girişimleri ile geliştirecek olan sosyal çevrenin doğmasına bağlıdır. Bu da ancak ve özellikle köylerde uygulanan toprak düzeninin değiştirilmesi ile gerçekleşebilir. Özel mülkiyetin güvence altına alınması, bireysel çalışmayı güçlendiren, toplumdaki düzeni ve emniyeti arttıran bir etkendir. Osmanlı devlet yapısına bağlı olarak, zaman içinde bozulan toprak düzeni, köylüyü yalnızlık ve fakirlik içinde bırakmıştır. Anadolu'nun gerilikten kurtuluşu, köylünün mutlak biçimde topraklandırılmasına bağlıdır[15]. İnsanı insana bağlayan, nihayetinde insanı bütün varlığı ile

---

13 Sabahaddin, *Türkiye...*, s. 49.

14 *a.g.e., İkinci Bir İzah*, s. 31.

15 *"...Arnavutlar, Araplar, Kürtlerin büyük bir kısmı yarı göçebe yahut tamamen göçebe çadır hayatı yaşamakta ve birbirleriyle muharebe etmektedirler,...siyasi bir istiklale hazır olmadıkları gibi...Osmanlı camiasından ayrıldıkları takdirde çarçabuk bir ecnebi boyunduruğu altına gireceklerini...idrak ediyorlar. Devlet...göçebe bir halde yaşayan bu vatandaşlarının zirai sahalarda yerleşmelerini temin etmeli ve milyonlara varan aşiret ahalisinin Elcizre bölgesinin zengin ve bereketli topraklarında iskan edilmesini*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

toprağa bağlayan ilişkiler zincirinde, iktidarı besleyen köylü ile Saray arasındaki güç odaklarını da belirtmiştir. Toprağın, yönetime bağlı, iktidardan beslenen, *"zorbaların elinde alet edilmesine"* [16] son verilmelidir.

Sabahaddin Bey, mülkiyetin bir tanımını yapmamış, mülkiyet ile mülk sahibi olmayı da birbirinden ayırt etmemiştir. Bu bağlamda ne mülkiyetin kaynağından ne de mülkiyetin ekonomik uzantılarından bahsetmez.

Özel mülkiyet, şahsi teşebbüs ve servet birikimi arasındaki ilişkiyi, yaşadığı döneme göre çok ileri bir noktadan ele alan Sabahaddin Bey; teşebbüs ile servet birikiminin bir bütün olduğunu söyleyecektir. Aynı noktaya dikkat çeken, dönemin diğer önemli ismi, Prens'in hayranlarından Doktor Abdullah Cevdet'tir [17]. Özel mülkiyetin gelişmemiş olması nedeniyle, Osmanlı toplumunun iç mekanizmaları, servet birikimine ve birikmiş servetin üretim sürecine aktarılmasına engel olmuştur. Tarımsal yapı, kişisel girişimin motoru olan özgür emeğin doğmasını frenlemiştir. Böylece, ekonomik palazlanma ile, zaman içinde toprağa sürekli biçimde hâkim olabilecek, özel mülkiyete sahip, ara sınıfın yetişmesini engelleyen bir sistem kurulmuştur. Köylü, ekonomik güçsüzlüğü nedeniyle ticari tarımı yaratamamış, ekonomik rekabetin olmadığı bir ortamda servet birikimi gerçekleşmemiştir [18]. Özel mülkiyete bağlı, bir soy asaletinin ve toplumsal tabakalaşmanın olmaması da, yöneticileri üstün ve itibarlı bir statüye taşımıştır [19]. Dolayısıyla, askerlik, ya da memurluk, sosyal itibarı olan birer meslek olarak öne çıkmıştır. Eleştirileri, resmi görevlerin üretim ve ticaret uğraşlarına tercih edildiği yaşam modeline yöneliktir. Öte yandan, İmparatorluğun kuruluşundan beri toprak mülkiyetinin, devletin yapılanma biçimini oluşturan ana unsurlardan biri olduğunu görmemekte-

---

sağlamalıdır. Böylelikle emniyetsizliğin yegane sebebi olan göçebeliğe son verilecek, iktisadi rabıta kurulacak ve ticaretin gelişmesine imkan yaratılacaktır".

16 Sabahaddin, *Türkiye...*, s. 53.

17 Hanioğlu, s. 195 vd.

18 Sabahaddin, *Türkiye...*, s. 53.

19 Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak mülkiyeti devlete aittir. Tarım ekonomisinin temel birimini, reaya çiftlikleri oluşturmaktadır. Çift terk edilemez, alınıp satılamaz ve iki yıldan fazla üst üste boş bırakılamazdı. Osmanlı toprak düzeni bu sistemle, özel mülkiyetin gelişmesini engellemiştir. Tımar sistemi, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunda, merkeziyetçi bir yapının ana unsurunu oluşturmaktaydı. İmparatorluk, fetihler yolu ile elde ettiği topraklar, doğrudan devletin malı sayılmış ve devlete bağlı memurların tasarruflarına bırakılmıştır. Bu kişiler, askeri görevlere bağlı yüksek mevkilerde bulunanlar, ulema ve hanedana mensuptur. Topraklar, tımar, zeamet ve has olarak ayrılmıştı ama dirlik adı altında toplanıyordu. Bu sistemle, devlet büyük nüfuslu bir orduya sahip olmuş ve böyle büyük bir ordunun devlet hazinesine getireceği ağır masraflardan kurtulmuştur. Tasarruf sahibini devlete karşı sorumlu hale getirdiğinden, tımar sisteminde devlet, mülkiyetin gerçek sahibi olarak toprakların kontrolünü elinde tutmuştur. Bu sayede Osmanlı İmparatorluğu kesin ve merkezi bir güç kurmuş, gerçek anlamda özel mülkiyetin doğmasını engellemiştir. Oya Sencer, "Türkiye'nin Toprak Sorunlarına Tarihsel Açıdan Bir Bakış", *Sosyoloji Dergisi*,1964, s. 17-18.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dir[20]. Özellikle, Osmanlı klasik döneminde ticaret ve zanaatlara dair uğraşlar küçümsenmiş ve hemen hemen bütünü ile gayri Müslim kesime terk edilmiştir. Mülkiyet hakkının tahtın iznine bağlı olması, değişimlere karşı güven altında olmayışı, ticaret ve zanaatların gayri Müslimlerin elinde olması, Osmanlı toplumunun genelinde bir kapital birikimine engel olurken, Türk ve Müslüman unsurun toprağa bağlı statüsünü değiştirmemiştir. Aslında 1858 Arazi Kanunnamesi ve buna bağlı düzenlemelerde liberal tarım düzenine yönelik bir değişim gözlenir. Ancak, daha 1847 Tapu Nizamnamesi ile şahsi tasarruf altındaki toprakların tapularının verilmesi, toprağı fiilen tasarruf eden Ayanların yararına olmuş, köylüyü ekonomik bağımlılık ilişkilerinden kurtaramamıştır[21].

Bunların ardından Sabahaddin Bey, Osmanlı unsurları içinde Türkler ile diğer unsurları kıyaslamaya başlar. Buna göre Türk toplumu, içinde yaşadığı fakirliği ve geriliği adeta kabullenmiş, bu şartları değiştirmek için bir mücadelede bulunmamıştır. Özellikle Türk ve Müslüman unsurlar, müdahaleci bir insan niteliğinden yoksundur. Bunun nedeni, Türklerde özel mülkiyet bilincinin daima törpülenmiş olmasıdır. Sonuç olarak, servete ve pazar ekonomisine bağlı ticaret ve esnaflık gayrimüslim kesim arasında yaygınlaşmıştır. Bu durumu açıkça gören Osmanlı idaresi, köylünün durumunu iyileştirecek, özel mülkiyet bilincini geliştirecek reformlar yapmakta çok gecikmiştir. İmparatorluk içinde, Türk unsurlar mağdur edilmiş ve adeta üvey evlat muamelesi görmüştür. Osmanlı sarf ederken, onlar kazanmıştır. "..,[Türk toplumunun] ihtiyaçları artmıştır, fakat kazanma kudreti [miz] yükselmemiştir" [22]. Yine, Türk ve Müslüman unsurlarda, müdahaleci ve girişimci insan niteliğinin gelişmemiş olması, kötü eğitim sisteminin sonuçlarından biridir.

Eğitim Sorunu

Osmanlı toplumunun problemlerinin önemli bir kısmı, "milli terbiye sistemi"nin çürüklüğünden ileri gelmektedir[23]. İstibdatları besleyen, cemaatçi aileden başlayarak teorik bilgiler yığını ile dolu okul ve toplumsal kurumların ortaya çıkardığı[24], otoriteyi sorgulamayan kişilik yapısıdır. Kendine güven-

---

20 a.g.m.

21 -İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, TODAİE, Ankara,1979, s. 305.

22 -Sabahaddin,"Hıristiyanlar Vatanımızda Adem-i Merkeziyetten Müstefid Olageldikleri Halde Müslümanlar Merkeziyetin Mahkumu Oluyorlar", *Terakki*, 10.11.1906'dan aktaran Ege, s. 80 vd.

23 -M(ehmet) Sabahaddin, *Teşebbüs-i Şahsî ve Tevsi-i Me'zûniyet Hakkında Bir İzâh*; Muktatıfı (Derleyen) Satvet Lütfi, Matbaa-i Kütüphâne-i Cihân, Dersaadet, 1324, s. 16.

24 -Sabahaddin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar, Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul,1327, s. 105.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

meyen ve kendini ifade edemeyen bu kişilik, devleti bir koruyucu dayanak olarak görmektedir. Sabahaddin Bey, yaşamda varolabilmenin değişim koşullarına iyi uyum koşuluna bağlı olduğunu vurgulamasıyla, karşımıza bir sosyal Darvinist olarak çıkar. "Muhitine uymayan mahlûkat", yaşam alanından süpürülür gider (selection sociale; ictimâî istifa). İnsan toplumlarının gelişiminde de aynı ilkeler geçerlidir.

Burada, Sabahaddin Bey'in, liberal olduğu iddia edilen bakış açısını sorgulayacak bir nokta billurlaşmaktadır. Kaleme aldığı, Üçüncü ve Son Bir İzâh'ta, Anglo-Sakson eğitim modelini uygulayan, örnek bir okul olarak, "l'Ecole des Roches"u ziyaretinden bahseder. L'Ecole des Roches, 1899 yılında, Edmond Demolins tarafından, *science sociale*'in ilkelerine göre kurulmuş, elit kesimlerin eğitim ve öğrenim için tercih ettikleri bir okuldu. Buradaki eğitim modelinde, elit kesimlerin, entellektüelizmden, aktif ve yüksek statülü mesleklere geçmesi, hiç olmazsa; yaşamlarında kendi kendilerine yetebilmeleri için gereken egitimden sonra müteşebbis olmaları hedefleniyordu. Sabahaddin Bey, bu konuya açıkça değinmez. Ancak, okula ilişkin görüşlerinde, bir önemli bir ayrıntıyı da atlamamıştır. Bu okulun öğrencileri; *"sefalet içinde vatanlarını terk etmeye mecbur kalma*[yan]", *varlıklı insanlar[dır]*", *"..zaten mektep ücreti, bunu isbata kafi[dir]"*. Bu varlıklı, genç zümre, ülkelerinin rahat ve sakin koşullarını terk ederek, *"müşküllerle mücadele etmeyi tercih etmişlerdir"* [25]. Bu durum, Sabahaddin Bey tarafından, fedakârlık ve takdire şayan görülmektedir. Okulun yüksek ücreti ve burada eğitim görenlerin sosyal geçmişine dikkat edildiğinde, eğitim konusundaki ısrarlı görüşlerinin, belli bir kesimi hedef aldığı ortaya çıkmaktadır. Sabahaddin Bey'in takipçilerinden olan Ege, bu ayrıntıyı, açıkça ifade eder. Köy Enstitüleri'ne ilişkin tartışmaların, Sabahaddin Bey'in görüşlerine paralel düşünülmesine karşı çıkarak, Onun amacının, geliri yüksek ve mali durumu iyi olan ailelerin çocuklarının, ülkenin doğal kaynaklarını başarı ile işletecek, müteşebbis ve aktif gençler olarak yetiştirmek olduğunu vurgulamıştır [26]. Bu yaklaşım, açıkça liberal değil, elitist bir görüştür.

Sabahaddin Bey, varlıklı, özel mülkiyete sahip, bu yolla da yaşadığı bölgenin ticaret ve refahını yükseltemeye gücü yetecek yeni nesillerin Avrupa'ya gönderilerek yetiştirilmesini arzu etmektedir. Açıkça ifade etmese de ülke kalkınmasında temel rolü üstlenebilecek, eğitimden geçmiş bir öncü sınıf yetiştirilmesine taraftardır. Yetiştirilen bu gençlere toprak verilerek, hem kendilerine yararlı, hem köyler için örnek olacak şekilde çalışmalarını sağlamak gerektiğine inanmaktadır. Gençler, İngiltere'ye ya da Amerika Birleşik

---

[25] *a.g.e.*, s. 90-91.

[26] Ege, s. 238.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Devletleri'ne gönderilmeli, orada dil ve kültür öğrenmeleri için İngiliz centilmen ailelerin evinde pansiyoner olarak kalmalıdırlar[27]. Bu konuda, cinsiyet ayırımı da yapılmamalıdır. Erdemli bir yurttaş olarak, kadının sosyal değerini yükseltmenin tek yolu, onlara çalışma hayatında yer vermektir. Bu ancak, iyi ve amaç taşıyan bir eğitim ile mümkündür. Böyle bir eğitimden geçmiş genç kadınlar; *"taşraların o baştan başa yetim ve metruk muhitlerindeki vatandaşlarına... şefik birer hakiki rehber"*[28] olacaklardır. Bu düşüncenin yanına, hemen bir çekince koyan Sabahaddin Bey, kadınların eğitimi ve yükselmesi konusunda, İslam'ın, "ahkâm-ı hakikiyesinden", uzaklaşmamak gerektiğini de söyler[29]. Burada da bir çelişki görüyoruz zira Sabahaddin Ulusal onur ve geleneksel terbiyenin, özgürleşmeye feda edilmeyeceğini söylemektedir.

Merkezi eğitime karşı: Okullardaki eğitim yerel ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte olmalıdır. Doğduğu yerde, eğitilen, çalışan, doyan insan kendi bölgesinin kalkınmasına doğrudan hizmet eden kişidir. Bu yüzden okulların ihtiyaca göre kurulması ve idaresi, yerel idareye bırakılmalıdır. Merkezi eğitim tek tip insan yetiştireceğinden, bölgesel ihtiyaçlara iyi cevap veremez. Dolayısıyla, eğitim, bir bütün olarak, kişisel girişimi geliştirici ve toplumsal değişimi sağlayan motor güç olarak değerlendirilmektedir. Sabahaddin Bey'e göre, eğitim iki esaslı unsuru olan aile ve okul eğitimi, kurulu düzen içinde, kendilerinden beklenen görevi yerine getirememektedir. Yaşamlarında zorluklarla ve meşakkatlerle, yalnız mücadele eden insanlar, sosyal yönlerini geliştirirler. Oysa bizim eğitim sistemimizde, çocukta varolan yetenekler dahi törpülenmektedir[30].

Her şeyin devlete bağlı olarak, devletin izni ile ya da devletin baskısı ile yapıldığı bir ülkede insanların kişisel yeteneklerini geliştirmeleri mümkün değildir. Öncelikle, toplumu devlete bağımlı olarak yaşamayı gerekli kılan memuriyet tutkusundan kurtarmak gerekir.

Sabahaddin'in, science sociale okulunun etkisi ile ortaya koyduğu bu liberal formül, İmparatorluk için tehlikeli ve sorumsuz gözükmüştür[31]. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu görüşleri, İmparatorluğu bölen ve ayrılıkçılığı körükleyen bir düşünce olarak eleştirilmişti. Bu fikir savaşı, "özgürlük" kavramı üzerinde yoğunlaşmış ve gelişmiştir. Mardin'in de belirttiği gibi, dolaylı da olsa hürriyet kuramı, aslında bir kalkınma kuramıdır. Sabahaddin Bey, bu

---

27 Sabahaddin, *Üçüncü ve Son Bir İzâh*, s. 97-98.

28 *a.g.e.*, s. 101.

29 *a.g.e.*, s. 100.

30 Sabahaddin, *Bir İzâh*, s. 16-17.

31 *a.g.e.*, s. 89.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kalkınma kuramını, bürokratik idareye son verilmesi[32] ve kişisel teşebbüsün geliştirilmesi üzerine oturtmuştur. Tek kurtuluş yolu, milletimizin "istihsal kuvvetini" arttırmaya çalışmaktır. Bu sonuca ancak eğitim ile varılabilir. Osmanlı eğitimi, tek hedefi devletin kasasından alınan maaş ile yaşamak olan insanlar yetiştirmektedir. Kişisel özgürlüklerinin farkında dahi olmayan, müdahale yeteneğinden yoksun bu toplumda, istibdat yönetiminin vücut bulması da normaldir. Çünkü *"yönetime karşı müstakil ruhlu vatandaşların bulunmadığı bir muhit"*, istibdadı besler. Sabahaddin Bey, bu dolaylı kalkınma formülü ile servet sahibi olmanın memuriyetle gerçekleştiği bir toplumda, elde edilen servetin, ticaret ve sanayi alanlarının dışına aktarılmasının doğurduğu olumsuz duruma dikkat çekmiştir[33].

Teşebbüs-i şahsi kavramını, özgürlük arayışlarının Osmanlı iktisadi yaşamına yansıması olarak değerlendirilmelidir. Meşrutiyetle birlikte, Osmanlı, "menfaat-i şahsiye"sini gözetecek, "mülkiyet-i şahsiye"sinin dokunulmazlığına inanacak ve "hukuk-u şahsiye"sine sahip çıkacaktır. Liberalizmin ve bireyciliğin bu kilit kavramları, Meşrutiyet ortamında tartışılarak, zamanla Osmanlının yapısına uygun bir milli iktisat politikasının doğmasına zemin hazırlamıştır [34]. Çünkü teşebbüs-i şahsi, yalnız Sabahaddin Bey'in üstünde durduğu bir konu değildir. Osmanlı topumu içinde, gerçek bir felsefe hareketi olarak adlandırılan ve öncülüğünü Ahmet Şuayb, Rıza Tevfik ve M.Cavit Bey'in yaptığı Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Dergisinde de yalnız Batı kurumlarının alınmasıyla sorunların çözümlenemeyeceği üzerine yazılar yayınlanmıştır. Derginin ilk sayısında, bütün siyasi mücadelelerin temelinde iktisadi mücadelenin yattığı vurgulandığını görüyoruz[35].

Bu çalışmalar içinde Sabahhaddin Bey'in söyleminin özelliği, teşebbüs-i şahsi kavramını bireysel özgürlükler bağlamında açıklamasıdır. Bunun yanında, kişisel girişim özgürlüğünün yönetim modeline göre gelişme imkânı bulacağına dair görüşleri, Prens'in liberalizm ile demokratik yönetimler arasıdaki bağı kavradığını göstermektedir. O, reformların başarısını, yalnızca rejimin değiştirilmesine bağlamamıştır. Yapı aynı kaldıkça, istibdat ya da kötü yönetim yeniden gelecektir. Oysa toplumun eğitim yolu ile kabuk değiştirmesi kötü yönetimlerin yolunu kapatacaktır. Bu kabuğu kırmanın ya da değiştirmenin ilk basamağı, insanın özgürlük bilincidir[36].

---

32 Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 101.

33 Hanioğlu, s. 203.

34 Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul 1995, s. 10 vd.

35 Ülken, s. 160-161 .

36 Toprak, s. 12 ve s. 198, Belge 3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sabahaddin Bey, Osmanlı toplum yapısının durağanlığını; bireysel varlığının farkına varamamış ve dolayısıyla yaşamı boyunca bir dayanağa muhtaç insan tipi ile açıklar. Ayrıca Osmanlı toplumunun idari mekanizmasının birçok önemli olumsuzluğu karşılıklı olarak beslediğine ilişkin düşüncelerinin, son derece doğru olduğunu teslim etmek gerekir. 19. yüzyıl, Osmanlı ekonomik yapısını, Batıdan akıp gelen kapitalist sürece dâhil olmak konusunda çok zorlayacaktır. Osmanlı bürokrasisi, Avrupa ile ilişkiler sonucu ekonomik sistemin ilkelerini kavradığı zaman, devlet bu sistem tarafından kuşatılmış durumdaydı. 19.yüzyılda yapılan reformlar, siyasi açıdan olduğu gibi, ekonomik açıdan da gayrimüslim unsurların ticaret hayatında önemli bir atılım sağlamıştır[37]. Bu unsurlar bakımından, milli kimlik duygusunu alevlendiren etnik ve dini hisler, ticari-ekonomik gelişmişlikten de güç almıştır. Sabahaddin Bey, bu durumu açıkça görenlerdendir. Şahsi teşebbüslerinin ilerlemesi konusunda Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar, Osmanlı'dan memnun değillerdir. Çünkü halkların refah düzeyi ve insanların mutluluğu, kişisel girişimleri ile elde ettikleri servetin artması ile mümkündür. Bunu elde eden halklar, servetlerini ve refahlarını paylaşmak istemeyecek, bağımsız olmayı arzulayacaktır. Osmanlı, siyaseten fethettiği yerleri, iktisaden fethedememiştir[38]. 19. yüzyılda yapılan reformlar da Türk unsurlar için, iktidarla olan ekonomik bağımlılık ilişkilerini değiştirmemiştir. Sınıf farklılaşmasını yaşayamayan bu durağan toplum, yalnız "düşsel bir özgürlüğün" peşine düşmüştür.

Gelenekçi ve cemaatçi yapı, ekonomik sınıfların gelişmemiş olması, Osmanlı tabasını, devlet içinde bir makam ve mevki edinmeye sevk etmiş ve bunun kökleşmesine neden olmuştur. Bu kökleşmenin etkisi, Cumhuriyetin kurulmasından yıllar sonra bile hissedilir. Osmanlı döneminde bir çeşit siyasi tepki olarak algılanan çift bozma gibi durumlarda, merkeziyetçi siyasi iktidar hemen ağırlığını ortaya koymuş ve çok sayıda insanı bürokraside istihdam etmiştir. Bu siyaset zaman zaman devreye sokularak, Osmanlı-Türk siyasi geleneği içinde kalıcı bir maraz halini almıştır. 1980'li yılların başında devletin hiç ihtiyaç olmadığı halde, sırf siyasi kredi elde edebilmek için sayısı on binleri bulan kadroları doldurması bu geleneğin halen devam ettiğinin tipik bir örneğidir[39].

Sabahaddin Bey tüm kusurlarına rağmen, bir kültürel değişimden bahsetmektedir. II.Meşrutiyetin karmaşası içinde, merkeziyetçi eğilimlere karşı çıkmaktadır. Onun, özellikle adem-i merkeziyete ilişkin düşünceleri, İmparatorluktaki Hıristiyan unsurların sempatisini kazanma çabası olarak değerlen-

---

37 Nihat Bulut, *Feodaliteden Küreselleşmeye Ekonomik İktidar Siyasi İktidar İlişkisi*, Ankara 2003, s. 135 vd.

38 Sabahaddin, *Bir İzâh*, s. 23.

39 Ömer Çaha, "Osmanlı'da Sivil Toplum", *AÜSBFD*, C. 49, 1994-Haziran-Aralık, s. 86 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dirilmiştir. Tütengil, bu görüşün tam aksine, Sabahaddin Bey'in görüşlerinin, en çok gayri Müslim kesimlerden darbe aldığını söyler. Kanun-ı Esasi'de yer alan bir hüküm olmasında rağmen, adem-i merkeziyetin bu kesimlerde siyasi ayrılıkçılık olarak yorumlanması, kavram üzerinde son derece olumsuz bir psikoloji yaratmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu olumsuz psikolojiyi Sabahaddin Bey aleyhine kullanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkeziyetçi, statüden yana tavırlarına getirdiği eleştiriler, II.Meşrutiyetin kargaşası içinde şahsiyetini ve düşüncelerini tahammül edilmez kılmıştır.

Tartışmalara Cevaplar:

Sabahaddin Bey'in söyleminde, etnik kökeni veya dini mensubiyeti özellikle öne çıkaran bir boyut yoktur. Bireyi yücelten bir yön vardır, bu da onun demokrasiye olan inancının bir kanıtıdır. Madem burada modernlik ve gelenek arasındaki yüz yıllık bir geçmişi ele alıyoruz, günümüzün sorunları açısından Sabahaddin Bey'in düşüncelerinde birkaç noktayı özellikle yeniden belirtmekte fayda görüyorum. Kendisi E.Demolins'in İngiliz toplumu üzerine görüşlerini Osmanlı toplum yapısı dikkate almadan adeta aktarılmıştır. Fakat bu yön, söylediklerinin gerçeklik payının değerini düşürmemektedir. Liberal ekonominin doğal koşulları yaşanmadığı için; ülkemiz, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra milli burjuvaziyi devlet desteği ile yaratmak zorunda kalmıştır. Devletin himayesindeki ekonomi, ancak 24 Ocak 1980 kararları ile uluslararası ekonomik alana açılabilmiştir. Öte yandan, yönettiği alanın genişliği ile aynı oranda hantallaşan bir bürokrasi ile kamu sektöründe devam eden verimsizlik herkesçe malumdur. Bugün yerel demokrasinin gelişmesi ve yerel yönetimlerin yetkilerinin arttırılması konusunda attığımız adımlar, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde ana noktalardan birini oluşturmaktadır.

Kişisel yetenekleri ve teşebbüs gücü gelişmediği için gözünü devlette memur olmaya diken kesimler için, Sabahaddin Bey'in eleştirilerinin haklılığını görüyoruz. Toplumumuzda, devlette çalışmak kolay yaşamanın ve kolay geçimin yolu olarak görülmektedir. Devlet, hala en büyük istihdam alanıdır[40]. Çoğu kez ihtiyacın çok üzerinde, zamanında politik kaygılarla oluşturulmuş geniş kadrolar, bugün özelleştirilen kurum ve kuruluşlardaki en büyük sorun-

[40] Mustafa Acar, "Müzmin Krizler Toplumunun Ekonomi Politiği" , http://www.yenitürkiye.com/display.asp?c=0452 (12.08.2008), OECD rakamlarına göre bugün Türkiye'de her 30 kişiden biri memurdur ve bu rakam nüfusla kıyaslandığında hiç de yüksek değildir. Devlet Planlama Teşkilatının rakamlarına göre, ülkemizde kamu istihdamının toplam istihdama oranı 14.2 dir. Bu oran, İspanya'da 15.2, Almanya'da 15.6, Kanada'da ise 19.6 dır. Ülkemizdeki asıl sorunun memurların sayısı değil, yeterlilikleri ve dağılımı olduğunu belirten görüşler de vardır. Zira, Türkiye'de her zaman eğitim, sağlık ve adli hizmetlerdeki personel yetersizliğinden şikayet edilir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dur[41]. "Devleti küçültmek" deyimi, Sabahaddin Bey tarafından kullanılmış değildir. Kendisi doğrudan doğruya "bizim ne kadar çok memurumuz var" demez. Sabahaddin Bey, niçin diğer unsurlar ticaret alnında ilerleyip özgürlük alanını genişlettikleri halde, Türk-Müslüman unsurlar devlette çalışmayı istiyorlar? Türklerin ticari kuvvetinin neden gelişemediğine bir cevap aramaya çalışmaktadır. Devlet küçültmek, devleti dışlamak ya da devleti güçsüzleştirmek demek değildir, aksine devleti etkinleştirmektir. Geleneksel devlet yapısındaki doku değişine dair tartışmalar ise başka bir çalışmanın konusu olmalıdır.

Sabahaddin Bey mi yoksa Prens Sabahaddin Bey mi? Hangisi doğru sorununa gelince... Doğrusu Osmanlı Hanedanında anne soyundan gelen çocukların bir ünvan taşıyamayacaklarına dair açıklamalar görüyoruz[42]. Kendisi, Prens ünvanını kullanmamıştır fakat yazılarını "Mehmet Sabahaddin" adı ile imzalamaktadır. Bu isim ve ünvan karışıklığının yine tarihçilerimiz tarafından gideri-leceğini düşünüyorum. Soruları ile katkıda bulunanlara teşekkür ederim.

---

41 Türkiye'de, özelleştirme politikalarında devletin küçültülmesinden sağlanan kaynakların sosyal hizmetler alanına aktarılacağı söylemi, devleti küçültmüyor sadece harcama kalemlerinin bileşenlerini değiştiriyor. Unutulmamalıdır ki Batı yipi sosyal devlet ve günümüzün devleti küçültme politikaları birbiri ile çelişkilidir. Oğuz Oyan, "Devleti Küçültme Saplantısı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C. XIX, Sayı 179-180, s. 6 vd.

42 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi *Kronolojisi*,C IV,1961, s. 733.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Osmanlı Demokrat Fırkası Kuruluşu ve Faaliyetleri

Vahdettin Engin (*)

23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla Osmanlı Devleti meşruti yönetime geçmiş, buna paralel olarak Mebusan ve Ayan meclisleri oluşturulmuştu. Bu arada 24 Nisan 1877'de ortaya çıkan Osmanlı-Rus savaşı mecliste tartışmaları çoğaltmış, savaşın kötü gidişatını şiddetle eleştiren mebuslar bu eleştirilerini, gidişattan Padişah II. Abdülhamid'i sorumlu tutacak dereceye getirmişlerdi. II. Abdülhamid ise, mevcut şartlarda Meclis'in çalışmalarını etkin bir şekilde sürdüremeyeceği gerekçesiyle,13 Şubat 1878'de, ilk parlamentonun çalışmalarına ara vermişti. Daha sonraki yıllarda da, seçimlerin yapılmasına izin vermeyerek parlamentonun açılmasını önledi ve ülke idaresini kendi ellerine alarak bir nevi başkanlık sistemi uyguladı. Sultan, kararları önce kendisi aldı, sonra da hükümetin aynı yönde kararlar almasını sağladı.

II. Abdülhamid'in bu kişisel idaresi 30 yıl devam etti. Bu süre zarfında, kendilerine Jön Türkler adı verilen Meşrutiyet taraftarları, İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında toplandılar. Anayasa'nın yeniden işlerlik kazanması, seçimlerin yapılması, parlamentonun oluşturulması, kısaca Meşrutiyet'in tekrar yürürlüğe girmesi için mücadele ettiler. İttihat ve Terakki'nin eylemleri karşısında direnme gücünü yitiren Sultan Abdülhamid 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan etti. Şunu vurgulamak gerekir ki 23 Temmuz 1908 tarihinde gerçekleşen olay esas itibariyle Kanun-ı Esasinin ilanı değildir. Bu tarihte yaşanan gelişme, uzun bir süredir kapalı bulunan Meclis'in yeniden açılabilmesi için Kanuni Esasi'nin seçimlerle ilgili hükmünün yürürlüğe sokulmasıdır. Nitekim bu konudaki irade "Meclis-i Mebusan'ın içtimaa davet olunması hakkında irade-i seniyye" şeklinde çıkmıştı. Meclis-i Vükela mazbatasında ise Kanun-ı Esasi için "gerçi kanun-ı mezkûr meri olup

(*) Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü.

meclis-i mezkûrun bir müddeti muvakkate için tatil edilmiş olduğu"ndan söz ediliyordu. Dolayısı ile II. Meşrutiyette resmi olarak gerçekleşen husus Anayasa'nın yürürlüğe girmesi değil seçimlerin yapılmasına karar verilmesi idi.

Bu bağlamda Meşrutiyet'in ilanıyla beraber çok sayıda siyasi parti ve dernek kuruldu. Bu arada birçok gazete ve dergi yayınlandı. Meşrutiyet'in ilk günleri, özgürlüğün de ötesinde, her kafadan bir sesin çıktığı anarşik bir ortam içinde geçti. İttihat ve Terakki Cemiyeti hürriyeti ilan ettirdiği için büyük bir prestije sahipti. İttihatçı olmak vatanseverlik, karşı çıkmak ise ihanet olarak nitelendiriliyordu. Şunu da vurgulama gerekir ki, İttihat ve Terakki kendi mensupları içinde dahi bir ayırım yapıyordu. Cemiyeti 1889 yılında kuran ve sonrasında özellikle yurt dışında faaliyet gösteren kadrolar giderek dışlanmışlardı. Meşrutiyet'i ilan ettiren esas güç 1906 yılında Selanik'te kurulan ve bünyesinde siviller kadar askerleri de barındıran Osmanlı Hürriyet Cemiyeti idi. Bilahare Osmanlı Hürriyet Cemiyeti yurt dışı ile irtibata geçmiş ve 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti adını kullanmaya başlamıştı ama Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kuranlar kendilerini İttihat ve Terakki'nin asli unsuru olarak görüyorlardı. Zaten Meşrutiyet'in ilanı da bu grubun Makedonya'da gerçekleştirdikleri bir takım faaliyetler ve suikastlar neticesi gerçekleşmişti. O yüzden İttihat ve Terakki'ye hâkim kadrolar için cemiyetin ilk kurucuları ve yönlendiricileri fazla bir anlam taşımıyordu.

İşte bu ortamda yapılan Mebusan Meclisi seçimlerini büyük oranda İttihat ve Terakki adayları kazandı. 275 milletvekilinden 160'ı cemiyet üyesi, diğerlerinin büyük bir kısmı da İttihat ve Terakki taraftarı idiler. İttihat ve Terakki'nin zaferi o kadar büyüktü ki, seçime Ahrar Fırkası listesinden katılan dönemin Sadrazamı Kâmil Paşa bile mebus seçilememişti.

İttihat ve Terakki her ne kadar birçok milletvekilliği kazandıysa da, Meşrutiyet'e taraftar olan herkes İttihatçı değildi. Bu yüzden peş peşe yeni siyasi partiler kuruldu. Bunlar arasında, seçimlere katılan Ahrar Fırkası'nın yanında, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihat-ı Muhammedi Fırkası, Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası, Ahali Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye gibi partiler bulunuyordu. Daha sonra, muhalif partilerden birçoğu aralarında birleşerek, 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında toplandılar.

II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan partiler arasında gerek ismi, gerekse de savunduğu fikirler itibariyle en dikkat çeken partilerden biri de Osmanlı Demokrat Fırkası idi. Parti kurucuları arasında Doktor İbrahim Temo ve Doktor Abdullah Cevdet gibi iki önemli İttihat ve Terakkili de bulunuyor-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

du. Bu kişiler İttihatçı olmanın ötesinde, 1889'da Askeri Tıp Mektebi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasına ön ayak olanlar arasında başı çekiyorlardı. Hatta İbrahim Temo cemiyetin bir numaralı kurucu üyesi idi. Yıllarca Avrupa'da Meşrutiyet mücadelesi vermişler, fakat giderek İttihat ve Terakki'nin diğer mensupları ile fikir ayrılığına düşmüşlerdi. Bundan dolayı 1908'den sonra İttihat ve Terakki ile birlikte hareket etmek yerine ayrı bir parti kurmuşlar ve kendileri gibi liberal düşünceli gençlerle ilişkiye geçmişlerdi.

İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet'in ilişki kurdukları gençler, daha önceden birbirleri ile irtibatı olan, aynı fikirleri paylaşan bir gruptu ve "Selamet-i Umumiye Kulübü" adlı bir cemiyetleri vardı. Selamet-i Umumiye Kulübü üyeleri, Meşrutiyet'ten bir yıl kadar önce, dönemin Abdülhamid idaresine muhalif gençler olarak kendi aralarında yaptıkları toplantılarda ülkenin kötü gidişatından yakınıyor, Osmanlı vatandaşları için hürriyet ve kardeşliğin önemini vurguluyorlardı. Gençlerin ekserisi Hukuk Fakültesi'nde okuyorlardı. Toplantıları çoğu zaman Hüseyin Şükrü Efendi'nin oğlu Fuad Şükrü Bey'in evinde yapıyorlardı.

Toplantılarda, Tarihçi Murat Bey'in Mülkiyedeki dersleri sırasında bahsettiği Fransız İhtilali hakkında konuşuluyor, Konvansiyon adı verilen mecliste olağanüstü yetkilere sahip olan Comité du Salut Public, yani Selamet-i Umumiye Komitesi'den ve Jakoben kulüplerinden beğeniyle söz ediliyordu. Gençler "Ölsek bile bir hürriyet eseri kalsın" düsturu ile birbirlerini ele vermeyeceklerine, yakalandıkları zaman taşıdıkları zehiri içeceklerine dair yemin etmişler ve hürriyet fikirlerini yayma amacına yönelik olarak "Selamet-i Umumiye Kulübü"nü kurmuşlardı. Kurucular arasında Fuad Şükrü, Bezmi Nusret, İbrahim Naci, Giritli Ali, Abdullah Abut, Doktor Rıza Abut, Yenişehirli Salih, Pertev Tevfik, Mustafa ve Rıza beyler bulunuyordu.

Selamet-i Umumiye Kulübü, II. Meşrutiyet'e kadar gizli olarak faaliyetini sürdürdü. Bu süre içinde kendilerini güvenlik güçlerinden saklamayı başarabildiler. Meşrutiyet'in ilanının ertesi günü kulüp üyeleri, kendilerine katılan halkla beraber Bâbıâli'ye geldiler ve burada büyük bir Türk bayrağı açıp nümayiş yaptılar. Bu olayı takip eden günlerde, Selamet-i Umumiye Kulübü ile paralel düşüncelere sahip olan Doktor İbrahim Temo ve Doktor Abdullah Cevdet, gençlere komite halinde çalışmanın faydasızlığını, parti halinde birleşmenin gerektiğini anlattılar. Bunun üzerine Selamet-i Umumiye Kulübü, Osmanlı Demokrat Fırkası'na dönüştürüldü.

Osmanlı Demokrat Fırkası adını alan yeni kuruluş, esas itibariyle Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren faaliyetini sürdürmekteyse de res-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

men 6 Şubat 1909'da kurulmuştu. Parti'nin başkanlığını İbrahim Temo, ikinci başkanlığını Abdullah Cevdet, genel sekreterliğini de Fuad Şükrü üstlenmişlerdi. Diğer kurucular şu kişilerden oluşuyordu: İbrahim Naci, Giritli Ali, Doktor Rıza Abut, Pertev Tevfik, Yenişehirli Salih, Mustafa ve Rıza Beyler. Parti'nin idare merkezi Sultanahmet'te Millet Bahçesi karşısındaki Fuad Şükrü Bey'in evi idi.

Osmanlı Demokrat Fırkası'nın kurucusu ve Genel Başkanı Doktor İbrahim Temo partinin kuruluş gerekçesini şöyle açıklıyordu:

"İşbaşına geçenler, cemiyetin eski programına aykırı hareket ediyorlardı. Özellikle Türklerin dışındakiler, cemiyetin değişen programlarını ve davranışlarını bir istibdat sayarak ve bundan hoşnut olmayarak uzaklaşıyorlardı. Bunlar muhtelif komiteler kurarak, İstanbul'da ve taşrada kulüpler açmaya başladılar. Bu, fena ve Türkiye için pek zararlı akımın önünü almak, aydınları bir araya toplayıp kuvvetli ve yekvücut bir kütle haline koymak, Türkiye'nin eski idaresinde Türklerden başka milletlerin hoşnutsuzluğunu çeşitli fikir ve mesleklere meyledip başka yollara sapmalarına engel olmak düşüncesiyle eski programımıza uygun bir Demokrat Fırkası'nın kurulmasına karar verdik".

Osmanlı Demokrat Fırkasının Programı şu hususları içeriyordu:

"Demokrat Fırkası Osmanlı adını taşıyan millet fertlerini ve bilhassa halkın ekseriyetini teşkil eden sanayi erbabı ile çiftçi, esnaf, işçi ve sairden oluşan bütün Osmanlıların haklarını hürriyet ve eşitlik dairesinde savunur ve korur.

Meşrutiyet'in devamı ve vatanın yükselmesi halka adil davranılmasına, cehalet ve sefaletin bertaraf edilmesine bağlıdır. Bu yüzden gece dersleri, genel kütüphaneler, yardım sandıkları, hastane ve yetimhaneler açılacak ve Osmanlı Devleti'nin aşiretlerin yaşadığı bölgeleri de dâhil olmak üzere her tarafa gezici öğretmenler gönderilerek eğitim yaygınlaştırılmaya çalışılacak.

Ülkede meydana gelen felaketlerin asıl sebebi etnik ayrılıklardan kaynaklanan yanlış anlamalar neticesi olduğundan, bu gibi hareketler şiddetle kınanır. Vatanda kardeşlik ve birliği sağlamak idealimiz olduğundan herkesin fikirlerine saygı gösterilir. Birliği bozucu hal ve hareketlerin önüne geçilir, tekrarlanmaması için tedbirler alınır.

Fabrika, taşocağı, şirketler ve diğer yerlerde çalışan işçilerin sermayedarlar tarafından ezilmelerinin önüne geçmek için fırka işçiler ve sermayedarlar arasında arabuluculuk rolü üstlenir.

Vatanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayan çiftçi, işçi, esnaf, diğer sanayi erbabı ve köylülerden alınan vergilerin azaltılmasına, buna karşılık, eğlen-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ceden ve keyif veren maddeler ile istifade edilmeyen biriktirilmiş servetlerden alınan vergilerin arttırılmasına çalışılır.

Fırka, memleketin gelişmesi taraftarı olduğundan lüzumsuz masraflara, ihtiyaçtan fazla memur istihdamına, kırtasiyeciliğin önlenmesine ve laf üretmek yerine iş yapmaya gayret eder.

Demokrat Fırkası, halkın hâkimiyetini, hüviyetini muhafaza etmesini, vazife ve haklarda mutlak eşitlik hususunu benimser ve bu konularda hiçbir kayıt kabul etmez. Fikir hürriyeti, toplantı hürriyeti ve basın hürriyeti taraftarıdır.

Fırkanın, şehir, kasaba, nahiye ve köylerde kurulmuş ve kurulacak olan şubelerinde, ülke çıkarları hakkında ve siyasi konularda müzakereler yapmak üzere bütün unsurları bir arada toplamayı vazife bilir.

Demokrat Fırkası bütün Osmanlı unsurlarının aydınlanmasını sağlamak amacıyla bütün eğitim müesseselerinde Osmanlı kardeşliğini oluşturmayı hedefler. İlkokullarda yerel lisanların serbest olmasını benimsemekle beraber, eğitim alanında her türlü yabancı telkinlere karşı çıkar. Yerel geleneklere ve iklim şartlarına göre, ziraat, ticaret ve sanayi okulları açılarak memleketin kalkınmasına ve milletin irfanının yükselmesine hizmet etmeyi amaçlar.

Ülkede mevcut ziraata uygun boş araziler ve devlet arazileri bölge halkının ihtiyaçları dikkate alınmak suretiyle ihtiyaç duyan çiftçilere dağıtılır. Orman ve maden ocakları gibi servet kaynakları hükümet tarafından işletilerek fakir halka iş temin edilir. Bu suretle kamunun menfaatinin temini ve memleketin bayındır hale getirilmesi Demokrat Fırkası'nın en önemli amacıdır.

Seçimlere katılma hakkı sadece devlete vergi verenlerle sınırlı tutulmayarak, istisnasız bütün Osmanlıların siyasi haklara sahip olarak seçimlere katılabilmeleri temel amaçtır. Milleti seçim hakkından ve oyunu kullanmaktan mahrum bırakan sağlıksız usuller terk edilecek, seçimler her tarafta kabul edilen genel oy sistemine dönüştürülecek, böylece seçimlerin genel, eşit şartlarda, gizli ve vasıtasız olması sağlanacaktır.

Ülkede sanayi ve ticaretin gelişmesini sağlamak için, sanayi ve ticaret erbabının uygun şartlarda kredi alabilmeleri amacıyla Ziraat Bankası benzeri yeni bankalar kurulacak, arazi kanunu, milletin hâkimiyetine yönelik olarak değiştirilecek.

Demokrat Fırka, Ayan Meclisi ve Devlet Şurası hakkında gerekli tedbirleri alacak.

Fırka, vilayetleri daha küçük bölümlere ayırmak ve nahiyelere tam yetki vermek suretiyle memleketin imarına son derece gayret gösterir".

Görüldüğü üzere parti "Cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın Osmanlılar arasında kardeşliğin sağlanması, Osmanlı milletinin hâkimiyetinin ve mülki bütünlüğünün korunması, her türlü tahakkümün reddi, çiftçi, esnaf, işçi, köylü ve diğer meslek erbabının haklarının savunulması" gibi konuları ön plana çıkarıyordu.

Demokrat Parti liberal fikirlerin savunuluculuğunu yapıyor, demokrasinin tam anlamıyla hâkim olması gerektiğini ileri sürüyordu. Parti'ye göre, yıkılan imparatorluğu kurtaracak tek yol demokrasi idi. Fuad Şükrü Bey, bu konuda şu benzetmeyi yapıyordu: "Karşıda bütün refah ve imkânları ile bir cennet adası gözüküyor. Bu cennet gibi adaya gitmek için bir gemi yapmak lazım. İşte bu geminin ismi Meşrutiyet. Gemi batma tehlikesi geçiriyor. Demokrasi gemiyi kurtaracak. Demokrasi halkın haklarını koruduğu gibi, bu haklara tecavüz edenler önünde hakiki bir engel teşkil eder".

Demokrat Fırkası tek dereceli seçimin savunuluculuğunu yaptığı gibi, çok partili rejime inanıyor, fikir hürriyeti, toplantı hürriyeti ve basın hürriyetini sonuna kadar destekliyordu. Yıkıcı muhalefet yapmak yerine yapıcı bir denetim mekanizmasının işlemesine taraftar bulunuyordu. İşçi, köylü ve esnafın desteklenmesi ana gayeleri idi. Demokrat Parti, ülkedeki etnik farklılıkları göz önünde bulundurarak her türlü ayrımcılığa karşı olduğunu söylüyor, bununla beraber, iktidar tarafından Türklerin ön plana çıkarılmasından duyduğu rahatsızlığı söylemekten de geri kalmıyordu.

Parti kurulduktan sonra İstanbul'da iki, diğer vilayetlerde ise 16 şube açtı. Demokrat Parti, İttihat ve Terakki'nin kamuoyunda uyandırdığı hoşnutsuzluktan faydalanmak amacındaydı. 1908 ile 1910 yılları arasında, Türkiye, Hür Memleket, Muahede, Azad ve Genç Türk gibi gazetelerle sesini halka duyurmaya çalıştı. Bu gazetelerde yayınlanan ateşli makalelerde iktidarı şiddetle eleştirdiler. Aynı zamanda kendilerine yöneltilen yıkıcılık iddialarına cevap verdiler. Partinin, güzel çağrışımlar yaptıran ismine karşılık toplumsal yönü zayıf kalmıştı. Sadece ilkeler öne sürmekten başka faaliyette bulunamamışlardı.

Demokrat Parti, 1908 seçimlerine katılmamıştı. Kurucularından Fuad Şükrü Bey ise İstanbul'dan tek başına adaylığını koymuşsa da kazanamamıştı. İktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası, görünüşe bakılırsa Osmanlı Demokrat Fırkası'nı olumlu karşılamıştı. Hatta Hüseyin Cahit Bey durumu takdirle karşıladığını söylemişti, ancak muhalefeti hiçbir şekilde hoş görmeyen İttihat ve Terakki'nin böyle bir kuruluştan memnun olması beklenemezdi. Nitekim kısa bir süre sonra İttihatçılar, Demokrat Partiye karşı sert bir tavır içine girdiler.

Meclis'te hiçbir üyeye sahip olmamakla beraber Demokrat Parti, yine

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

de bazı tartışmalara konu olmuştu. Parti'ye yakınlık gösteren milletvekilleri arasında Görice milletvekili Şakir Taki Bey ile Manastır milletvekili Dalçef Efendi bulunuyordu. Ancak partinin mecliste tartışılmasına neden olan asıl sorun, İbrahim Hakkı Paşa hükümeti döneminde partinin yayın organlarının kapatılması, gazetelerini satan çocukların dövülmesi, parti üyelerinin işkenceye maruz kalmaları gibi konulardı. Meclis'te tartışmalar Demokrat Parti adı etrafında yoğunlaşmakla beraber, temel sorun, İttihat ve Terakki'nin bütün muhaliflere uyguladığı sindirme politikası idi.

Gümülcine Milletvekili İsmail Bey tarafından verilen gensoru önergesinin tartışmaları sırasında parti üyelerinden Demokrat Mustafa'ya yapılan işkencede kullanılan aletler ve sökülmüş tırnaklar kürsüden gösterilmişti. Muhalefetin önemli isimlerinden Doktor Rıza Nur, Rıza Tevfik ve Lütfü Fikri Beyler bu vesile ile hükümeti şiddetle eleştirdiler. Rıza Tevfik, yaptığı konuşmada "Bütün Demokrat Partililer domuz sopasından geçiriliyor. Avrupa bunları bilmiyor mu? Demokrat Mustafa akıl etmiş, dayağı yedikten sonra fotoğraf çektirmiş" demişti.

İsmail Bey, Demokrat Mustafa'ya işkence yapıldığını gösteren yabancı bir doktorun raporundan bahsetmiş, hükümeti işkencecilikle suçlamıştı. Bunun üzerine Kastamonu milletvekili İsmail Mahir Efendi "Yeter artık, askerlere ve doktorlara iftira ediyorsun, ortalığı ateşe veriyorsun" diye bağırmıştı. Daha sonra Lütfü Fikri Bey kürsüye çıkıp elindeki paketi açtı, içinden çıkardığı sopayı göstererek "bu kanlı sopa dayak sırasında kırılmış sopadır, bu kamçı da hapishane müdürünün kamçısıdır. Bunlar da işkence üzerine dökülmüş tırnaklar, düşmüş parmaktır. Gensoru neticesinde durum anlaşılacaktır. Düşününüz, reyleri veriniz ve herşeyden evvel torunlarınızı düşününüz. Torunlarınızı, babalarının hatıralarından utandırmayınız" demişti. Bu konuşmalar etkili olmakla beraber iktidardaki İttihat ve Terakki, gensoruya taraftar değildi ama yine de eleştirilerin milletvekilleri tarafından dikkate alınmıştı. Gensoru ancak 50'ye karşı 53 oyla reddedildi.

İttihat ve Terakki hükümeti, Demokratları ihtilal çabaları içinde bulunmakla suçluyordu. Hükümet, Muhlis Sabahaddin Bey'in bu amaçla Makedonya'ya gönderildiğini iddia etti. Demokratlar, buna karşılık gazetelerinde iddialara şöyle cevap verdiler: "Biz de bu vatanın evladıyız. Biz de bu vatanın saadetinde, felaketinde müşterek hareket etmişiz. Üyelerimizin çoğu çiftçi çocuğudur fakat biz çift sürerek, bahçede terleye terleye kazandığımız paralarımızı bir ağanın, bir zorbanın elimizden kapmasına, bize baskı yapmasına razı olamayız. İhtilal hazırlıyormuşuz. Bunu ispat edebilirseniz boynumuzu ipe teslim etmeye hazırız".

Parti Genel Başkanı İbrahim Temo, aynı zamanda devlet memurlu-

ğu görevinde bulunuyordu. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, İbrahim Temo'dan ya memurluğu bırakmasını veya siyasetle uğraşmamasını istedi. İbrahim Temo, verdiği cevapta diğer memurlar için de aynı kural uygulanırsa istenileni yapacağını ifade etti. Demokrat Parti iktidardaki İttihat ve Terakki hükümeti ile hep bir sürtüşme içinde oldu. Demokrat Parti, bu çabalarını 1908 ile 1910 yılları arasında sürdürebildi. Bütün İttihat ve Terakki muhalifleri, 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında toplanmaya başlayınca, Demokrat Parti de bu partiye katılma kararı aldı. 5 Aralık 1911'de yapılan toplantı ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ne katılma kararı alınırken sadece Bezmi Nusret Bey muhalifti. Genel Başkan İbrahim Temo ise, zamanı geldiğinde Demokrat Parti'nin tekrar canlandırılacağı ümidi ile Hürriyet ve İtilaf'a katılmayı kabul etmişti. Böylece Osmanlı Demokrat Fırkası tarih sahnesinden çekildi. Mütareke döneminde partiyi tekrar diriltme girişimlerinde bulunulduysa da, bu çabalar sonuç vermedi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet Döneminde Pozitivist Anlayış ve Bu Akımın Türk Modernleşmesindeki Yeri

Gürsoy Şahin (*)

Tarihî süreç içerisinde Orta Asya'da millî kimliği, Ön Asya'da ise dinî kimliği şekillenen Türk milletinin, bu millî ve dinî kimliğini, bilim ve fen ile birleştirme çabalarının da yine erken dönemlerden itibaren devam ettiği görülmektedir. Yeniçağlarda Avrupa devletleri ve Hıristiyan dünyası; coğrafî keşifler, Rönesans hareketleri ve Aydınlanma dönemiyle birlikte, bilim ve teknikte ileri bir noktaya ulaşmanın temellerini atmışlardır. Buna karşın, İslam kültür ve medeniyetinin Batı ile ilişkilerini şekillendiren Osmanlı Devleti, bu değişim sürecini yakalayabilmek için çeşitli alanlarda yenilikler yapmış, ancak zamanın ruhuna ve değişimin hızına maalesef ayak uyduramamıştır. Keza yapılan yenilikler de alan olarak askerî teknoloji gibi dar bir alana sıkışmış, bu sebeple sorunların üstesinden kolaylıkla gelinememiştir.

Osmanlı'nın XVII. yüzyılda başlayan Batı'ya açılma gayretleri XVIII. yüzyılda Paris, Londra, Berlin, Viyana ve Avrupa'nın diğer şehirlerinde sürekli elçiliklerinin kurulmasıyla farklı bir boyut kazanmıştır [1]. Osmanlı yenileşme süreci içerisinde Tanzimat Fermanı ve Meşrutiyet hareketleri, zihniyet değişikliği çabalarının en önemli aşamalarındandır. Bu bağlamda II. Meşrutiyet dönemi, XX. yüzyıl Türk tarihi için gerçek anlamıyla bir siyasî bilimler veya *"siyaset laboratuarı"* olarak kabul edilmektedir [2]. Günümüzde içinde bulunduğumuz siyasî ve sosyal şartlar büyük oranda söz konusu dönemde şekillenmeye başlamıştır. Bu bakımdan II. Meşrutiyetin iyi bilinmesi Cumhuriyet döneminin siyasî, sosyal ve kültürel yapısının anlaşılması açı-

(*) Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü.

1 Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 3, (Jul., 1972), s. 252-253.

2 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, (İkinci Meşrutiyet Dönemi)*, C. I, 2. baskı, İstanbul 1998, s. 19.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sından son derece önem arz etmektedir.

I) Osmanlı'da Modernleşme Çabaları

Dünya denilen coğrafyanın tarihin hiçbir döneminde çok büyük olmadığını, farklı milletlerin özellikle de Akdeniz dünyası tabir edilen bölgenin insanlarının birbirleriyle sürekli bir iletişim ve etkileşim içinde olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin de Batı kültürüyle ilişkilerini tarihin her döneminde sürdürdüğünü belirtmek gerekmektedir[3]. Ancak Osmanlı kültürünün Batı kültüründen üstün olması, Avrupa'nın model olarak değerlendirilmesi veya bu kültürün derinlemesine tanınma ihtiyacını zorunlu kılmamıştır. Yeniçağlarda bu görüş ve psikolojiyi anlamak mümkündür. Ancak zamanla şartlar değişmeye ve Osmanlı da değişen dünyaya ayak uydurmakta gecikmeye başlamıştır. Ya da bir başka deyişle Osmanlı'nın ayak uydurma çabalarına karşı Avrupa oldukça hızlı bir değişim süreci yaşamıştır.

Bahsedilen bakış açısı çerçevesinde Osmanlı'nın, içinde bulunduğu olumsuz durumun çözümü yine iç sebeplerde ve dinamiklerde aranmıştır. Süreç içerisinde birçok yenilik yapılmasına karşın Osmanlı'nın geleneksel bakış acısını ve politik yapısını değiştirmediği veya değiştiremediğini görmekteyiz[4]. Mesela İslam dininin ve peygamberinin kabul ettiği ve değer yüklediği İncil'i Müslümanlar uzunca bir süre Türkçe'ye çevirmemiş, buna karşılık Hıristiyanlar aslında kendi kutsal kitaplarının ve öğretilerinin kabul etmediği Kuran-ı Kerim'i dillerine çevirmeyi ihmal etmemişlerdir[5]. Bu bakış açısında Osmanlı'nın siyasî ve askerî üstünlüğün yanında dinî algısının da büyük payı bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde III. Selim'e (1761-1808) kadar geçen dönemde yaşanılan olumsuzlukların çözümünde genel olarak eskiye dönme yani Kanuni devrini ideal model alma eğilimi görülmektedir. Bu anlayış III. Selim'den itibaren sunulan ıslahat raporlarında değişmeye başlamıştır. Bu dönemle birlikte Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı kabullenilmiş ve sorunun çözümü olarak iki alternatif ortaya çıkmıştır. Bu seçeneklerden birisi "*kanûn-ı kadîmin*" ihmal edilmemesi yani Kanuni devri şartlarına ya da evvelden olagelene dönmek şeklinde özetlenebilecek gelenekçi görüşler, diğeri de dönemin şartlarına göre tavır alınmasını savunan yenilikçi görüşlerdir.

Osmanlı tarihine bakıldığında bu düşüncelerden kaynağını alan müca-

---

[3] Şerif Mardin, "Batıcılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, (yay. haz. Mücteba Anğ vd.), İstanbul 1983, s. 245.

[4] K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 257.

[5] Dündar Akünal, "Çeviri ve Batılılaşma", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, s. 452.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dele veya çekişmelerin tarihinin XVII. yüzyıla kadar dayandığı söylenebilir. Fakat bu dönemlerde genel zihniyet, geleneğin devam ettirilmesiyle mevcut sorunların çözülebileceğidir. Bu anlayışın bir yansıması olarak Osmanlı Devleti, uzunca bir süre geçici diplomasi uygulamayı üstünlüğünün başlıca belirtisi saymış, Batı'nın görüş ve düşüncelerini öğrenme gibi kaygılar hissedilmemiş, Avrupa devletleri nezdinde sürekli diplomasi temsilcisi bulundurma gereği duyulmamıştır. Hatta Osmanlılar, kendi ülkesinde bulunan sürekli elçileri birer rehin ve elçilik bulundurma işini de yabancı devletlere verilen birer imtiyaz olarak görmüştür[6].

XVIII. yüzyıldan itibaren gündeme gelmeye başlayan ve Tanzimat dönemi ile iyice kabul edilen Batı medeniyetinin detaylı olarak tanınması gerektiği ile ilgili yenilikçi görüşler karşısında gelenekçi görüşün eskisi kadar güçlü olmasa da varlığını devam ettirdiğini belirtmek gerekmektedir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ise artık Kanuni dönemine dönme anlayışı yerine Batı'nın örnek alınması gereğinin ve ihtiyacının ağırlığı iyice hissedilmeye başlanmıştır. Yani Osmanlı yöneticileri devletin işleyiş olarak Batı'dan geri kaldığını, ancak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren kabullenmeye başlayacaktır. Zaten bu döneme kadar Osmanlı'nın Avrupa şehirlerine sürekli elçilikler kurmadığını bunun yerine geçici elçilerle ilişkilerin yürütüldüğünü görmekteyiz.

Bu süreç içerisinde artık Avrupa, Osmanlı aydınlarının ve resmî görevlilerin gidip gelmeye başladığı bir coğrafya olmuştur. Bu adımlarla birlikte Batı daha yakından tanınmaya başlanacaktır. Avrupa'ya giden Osmanlıların ilk dikkatlerini çeken mekânların şehirler olduğu anlaşılmaktadır. Şehirlerin düzeni, insanların içinde bulunduğu rahat ortam Avrupa kültürünün, Osmanlı aydınları arasında farklı bir gözle değerlendirilmesine yol açmıştır. Bu dönemlerde Osmanlı aydını için Batı, özgürlüğün, rahat hayatın, estetiğin, güzelliğin ve sanatın bir arada bulunduğu mekânlar olarak algılanmıştır[7]. Avrupa'yı gözlemleyen aydınların kendi ülkeleriyle Avrupa'yı karşılaştırma eğilimi içine girdikleri görülmektedir ki bu karşılaştırma sonucunda kendi ülkeleri onlar için bir hayal kırıklığı oluşturmuştur.

XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde mevcut fikir akımlarını bir tarafta "*Batıcı, modernleştirici, reformcu ve laikler*" diğer tarafta "*İslâmcı, gelenekçi ve muhafazakârlar*" olmak üzere farklı konumlarda gören araştırmalar mevcut-

---

[6] Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1992, s. 14; keza Ali İbrahim Savaş, "Osmanlı Elçilerinin Sefaret Güzergâhları", *Toplumsal Tarih*, C. V, s. 27, (Mart 1996), s. 54.

[7] Niyazi Berkes, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Batı Uygarlığına Yaklaşım", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, (yay. haz. Mücteba Anğ vd.), İstanbul 1983, s. 252.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tur[8]. Ancak kanaatimizce söz konusu dönemde tonları farklı olmakla birlikte genel olarak *"gelenekçiler"* ve *"yenilikçiler"* arasındaki bir çekişme söz konusudur. Bu noktada önemli bir tartışmadan söz etmek gerekir. Modernleşmenin araçlarının Batı'dan alınacağı hususunda hemen herkes hemfikirdir. Ancak Batı medeniyetinden faydalı olan şeyler ve teknoloji alınıp, İslam medeniyetine ilave mi edilecek, yoksa Batı medeniyeti tamamen mi ithal edilecektir? Esas tartışma burada çıkmaktadır ve bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır[9]. Fakat konumuzun esası bu olmadığı için bu tartışmaya ayrıntılı olarak değinmeyeceğiz.

Bu bakış açısı içerisinde tarihten gelen siyasi, sosyal, kültürel etkiler bu dönemlerde Osmanlı aydınının özellikle Fransa'ya yönelmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti, ilk dönemlerde 1789 Fransız İhtilali ve sonra yayınlanan İnsan ve Vatandaşlık Hakları Bildirgesine ve bunların bir sonucu olarak görülebilecek Fransız pozitivizmine karşı ilgisiz kalmıştır. Ancak zamanla tüm dünyayı saran ve sarsan bu gelişmelere duyarsız kalamayacağını anlamış, en azından ihtilalin fikrî yönünü araştırmak gereğini hissetmiştir[10]. Bu sayede Fransa'ya ve araştırmamızın odak noktasını oluşturan Fransız pozitivizmine olan ilgi artmaya başlayacaktır. Peki pozitivizm (olguculuk) ne demektir ve gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı toplumdan ne kadar etkili olmuştur?

II) Genel Olarak Pozitivizmin Anlamı

Farklı bilim disiplinlerinde farklı tanımları yapılan pozitivizmin, terim olarak Alman ve Fransız dillerinde birbirinden bağımsız olarak 1830'lu yıllarda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır[11]. Pozitivizm; genel olarak müspet ilimlere dayanan ve metafizik aleyhtarı bir felsefî akım olarak değerlendiril-

---

8 Bayram Ali Çetinkaya, "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, C. 6, Sayı 2, s. 65.

9 Bu konulardaki tartışmalarla ilgili bkz. N. Berkes, "Batı Uygarlığına Yaklaşım", s. 251 vd. keza bkz. Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye Cumhuriyeti Rejiminde Batılılaşma Olayları ve Fikirleri", *Türkler*, C. XVII, (edt. H.C.Güzel-K.Çiçek-S.Koca), Ankara 2002, s. 798 vd.; M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981?, s. 360.

10 Dönemin Reisülküttabı Ahmet Atıf Efendi, 1798 yılında *"Muvazene-i Politikiye"* adlı bir rapor hazırlamıştır. Ahmet Atıf Efendi raporunda Fransız düşünürleri eleştirmekte, Osmanlı Devleti'nin Fransızlara karşı Avrupalı devletlerle ittifaklar yapması gerektiğinden bahsetmekteydi. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, C. III, (yay. haz. Dündar Günday-Mümin Çevik), İstanbul 1994, s. 1645; ayrıca bkz. M. Orhan Okay, *Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, İstanbul 1969, s. 18.

11 Nusret Hızır, "Kavram İncelemeleri: Pozitivizme Adı Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 1, C. 5, 1947, s. 393-396; Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, 2. baskı, Ankara 1992, s. 13 vd.; keza bkz. Doğan Özlem, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, İstanbul 2001, s. 453 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mektedir. Bilimin endüstriye uygulandığı Endüstri Devrimi ile 1789 Fransız Devriminin teorik ürünü olarak da değerlendirilebilecek pozitivizm, varsayımlara değil olgulara dayanmaktadır[12]. Bilimsel bilgi için herkese göre aynı olmayan öznel yöntem yerine, tamamen rasyonel, sınırları, bütünlüğü ve ilişkileri tartışma götürmeyecek nesnel yöntem konulmalıdır[13]. Keza bu akım, dinsel kısıtlamaları kabul etmemekte, yönetimde aklı ve nesnel prensipleri ön plana almakta, ihtilalciliği reddetmekte ve topluma yön verecek kesimler olarak uzmanlar veya seçkinler sınıfının ön planda ve toplumu yönlendirici olmasını benimsemektedir[14].

Pozitivizm; gerçek bilginin önermelerini, insana gerçekten verilmiş olana dayandırmaya çalışmaktadır. Bununla felsefenin metafizikten yani incelenemeyen düşüncelerden kurtaracağına inanılmaktaydı[15]. Çünkü bu akıma göre; gözle görülenin sınırları dışına çıkmak imkânsızdır. Pozitivizmde insan ve insan aklını tanrılaştırma eğilimi de söz konusu olup[16], bilgi; "*müşahede, idrak ve tecrübe*"den oluşmaktadır[17]. İlerlemede şahıs veya siyasal rejim değişiklikleri yerine toplumsal değişime ve gelişmeye önem verilmekte, toplumun ihtilale gerek kalmadan "*düzen ve ilerleme-intizam ve terakki*" prensibi ile şekillendirilebileceğini ifade edilmektedir[18]. Bu yönüyle pozitivizmi, sosyolojinin ortaya çıkmasıyla bilimleri yeniden düzenlemek ve toplumu yeniden örgütlemek için başlatılan bir girişim olarak görmek de mümkündür[19].

Pozitivist anlayışı; "*tecrübe, müşahede ve objektiflik*" olarak formülüze etmek de mümkündür. Yalnızca tecrübe edilen şeylerin gerçek olduğu, bu

---

12 İsmet Giritli, "Pozitivizm ve Türk Devrimi", *İstanbul Ticaret*, Yıl: 23, S. 1166, (31.07.1981), s. 2; Fransız pozitivizminin sloganı "*doğal olmayanın karşısında doğal olana yönelmek, onun bilgisiyle yetinmek, despotik, köleci, özgürlük karşıtı, irrasyonel durum ve uygulamalar karşısında rasyonel olanın yanında olmak ve onu yaşama geçirmek*" olmuştur. bkz. D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 453.

13 Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, (Türkçesi, Erkan Ataçay), İstanbul 2001, s. 14.

14 Sina Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", *Türkiye Tarihi*, C. III, (yayın yönetmeni, Sina Akşin), Cem Yay., 5. baskı, İstanbul 1997, s. 357; A. Rıza bu konudaki fikirleri ile daha geniş bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908*, 6. baskı, İstanbul 1999, s. 180.

15 Bilgi nazariyesi olarak idealizm ile pozitivizm arasında bir yakınlığın olduğu anlaşılmaktadır. Bunun açıklaması olarak da N. Hızır, iki türlü pozitivizm bulunmasını, bunların da A. Comte'unki gibi fizik, diğeri de Ernst Mach'ınki gibi psikolojik pozitivizm olduğunu, dolayısıyla idealizmle yakınlığı olan pozitivizmin, psikolojik pozitivizm olduğunu ifade etmektedir. Bkz. N. Hızır, "Pozitivizme Adı Üzerine", s. 393-394.

16 Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 215; Hikmet Altuğ, "Türkiye'de Pozitivizm ve Atatürkçülük", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı III*, İstanbul 1988, s. 42-43.

17 M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 194.

18 S. Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi", s. 356-357; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), 2. baskı, Ankara 1984, s. 196; İ. Giritli, "Pozitivizm ve Türk Devrimi", s. 2.

19 A. Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, s. 14.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

asrın, tecrübe asrı olduğu kabul edilir. Gerçekler de ancak tecrübe ile anlaşılır[20]. Müşahede ve tecrübe edilmeyen şey hayalden başka bir şey değildir. A. Comte'un tasnifine göre insan zihni tarihsel süreç içerisinde gerçeği algılamada *"teolojik, metafizik ve pozitivist"* evreler olmak üzere birbirinden farklı üç dönem geçirmiştir[21]. Metafizik de insanlığın, ilmin gerçeklerini bilmedikleri devirlere ait bir *"vehim ve hayal"* dir[22]. Bu şekilde metafiziğin imkânsızlığını savunan pozitivizm; geniş anlamıyla sadece tabiatı değil, aynı zamanda tarih ve toplumu, bunların gelişimlerini belirleyen kanunları ortaya çıkarmak amacıyla, bilimsel modelleri uygulayarak açıklamayı gözeten entelektüel bir akım olarak da tanımlanabilir[23].

Pozitivizmin ilk temsilcisi Saint Simon (1760-1825) kabul edilmekle birlikte bu akımın asıl kurucusu Auguste Comte (1798-1857) olmuştur[24]. A. Comte'un yaptığı çalışmalardan beklediği şey *"mantıksal düzelme ve sosyal kazanç"* olarak özetlenebilir. A. Comte'a göre pozitivizm kısaca; *"ilkesi sevgi, temeli düzen ve amacı ilerleme"* dir[25]. Comte'un takipçileri arasına Tyndall, H. Taine, E. Renan, Litré, Claude Bernard, Herbert Spencer (1820-1903), Stuart Mill, Lewes, Diderot, D'Alembert ve De La Mettrie gibi isimler gelmektedir[26]. Adı geçen pozitivistlerin de yapmak istedikleri şey geleneksel zihniyeti yıkıp yerine pozitif ilimlere dayanan müşahede ve tecrübeye dayanan gerçekleri ortaya koymaktır[27].

Pozitivizm ortaya çıktığı 1830'lu yıllardan itibaren eleştirilmeye de başlanmış, 1860'larda Almanya kaynaklı Yeni Kantçılar, Yeni Hegelciler, Frankfurt ekolü temsilcileri ve teologlar tarafından eleştirilmiştir[28]. XX. yüz-

---

20 M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 17, 187-188.

21 Bkz. A. Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, s. 31 vd.; Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1959, s. 152; A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 6. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 235; Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, s. 363; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 453; İ. Giritli, "Pozitivizm ve Türk Devrimi", s. 2.

22 Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme (Pozitivizm ve Materyalizm)", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. I, (edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, s. 211.

23 Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'de Pozitivizm Temayülü", *İnsan*, (Fikir ve Sanat Mecmuası), Sayı 11, 08 Nisan 1939, Yıl: 1, s. 849; Erik-Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, İstanbul 2001, s. 54.

24 Saint Simon'un A. Comte'un hocası olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuyla daha fazla bilgi için bkz. Cemil Meriç, *Saint-Simon, İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, (yay.haz. Mahmut Ali Meriç), 4. baskı, İstanbul 2000, s. 78 vd, 87-92; A. A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. s. 234; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 453.

25 A. Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, s. 16, 25.

26 H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 849; keza M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 187; O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 211.

27 Bu konuyla ilgili bkz. M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 190.

28 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 455.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yılın başlarında bir taraftan Kant İdealizminin, diğer taraftan metafiziğin canlanması, pozitivizmin gözden düşmesine sebep olmuştur. Ancak az da olsa pozitivizmin canlandırılmaya veya yeni yorumlar yapılmaya çalışıldığı görülecektir[29]. Peki pozitivizm Osmanlı aydınları arasında yayılmış mıdır? Yayıldıysa bunda etkili olan unsurlar nelerdir?

III) Tercüme Eserlerin Osmanlı Pozitivizmine Katkıları

Pozitivist anlayış, Türk toplumu arasında çeşitli şekillerde yayılma imkânı bulmuştur. Bu yayılmada okullarda okutulmaya başlanılan pozitif bilim dersleri, Fransızca öğretim yapılan okullar, Avrupa'ya gönderilen bazı öğrenciler, eğitim kurumlarına gelen yabancı uzmanlar ve bazı dernek ve cemiyetlerin etkili olduğu söylenebilir. Bu akımın Türkiye'ye aktarımında bir diğer önemli unsur ise tercüme eserlerdir. Farklı kültürlerin birbirini tanımasında ve kültür aktarımlarında çeviri eserlerin önemli bir yeri olduğunu peşinen ifade etmek gerekmektedir.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti için Batılılaşma hareketleriyle doğrudan ilgili olarak tercüme faaliyetlerinin var olduğu ifade edilebilir. Türkler için Batılılaşmanın, bir diğer noktası da Batı'nın eserlerini çevirme ve mevcut bilgiye ulaşmadır. Türkiye'nin Batıya yönelmesinin derecesi ve rolü ise çeviri stratejilerini belirlemiştir[30]. Meşrutiyete giden süreçte Osmanlı Devlet adamlarının da tercüme eserler hususunda teşvik edici oldukları görülmektedir[31]. Batı'dan edebiyat alanında yapılmaya başlanan tercüme eserlerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaştığı görülecektir. Dolayısıyla Osmanlı aydınında pozitivist anlayışın, felsefî bir yol ile olmayıp daha çok söz konusu edebiyat akımları ile yayılma imkânı bulduğu belirtilmelidir[32].

Tanzimat döneminde sistemli bir şekilde başlayan modernleşme çabaları, Batı'dan teknikle ilgili eserlerin tercümesini hızlandırmıştır. Ancak söz konusu dönemlerde ilmin felsefesinin ikinci planda kaldığı ifade edilmelidir. Osmanlı tarihinde mühendishanenin kurulmasından sonra Türkiye'de Batı matematiği ile ilgilenen ve tercümelerini gördüğümüz önemli kişiler arasında Hoca İshak (ö. 1826?), Vidinli Tevfik Paşa (1832-1893), Tamanlı

---

29 H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 849; yine bu konuda bkz. E. Von Aster, "Yeni – Pozitivizm", (çev. Ziyaettin Fahri), *İş* (Felsefe, Ahlak ve İçtimaiyet Mecmuası (İş ve Düşünce)), S. 11-12, Defter, 3-4, C. 3, İstanbul 1937, s. 71-74; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 454-455.

30 Özlem Berk, "Batılılaşma ve Çeviri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, İstanbul 2001, s. 511.

31 Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul 1998, s. 149; Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, s. 447; yine bu konuda bkz. Ramazan Şeşen, "Tercüme Faaliyetleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 3, İstanbul, s. 453-479.

32 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 214 vd.

büyük Hüseyin Rıfkı Efendi (ö.1816), Emin Paşa ve Salih Zeki (1864-1921) gibi isimler bulunmaktadır[33]. Ancak bu isimlerin çeşitli eserleri tercüme etmekten pek de ileri gidemedikleri anlaşılmaktadır. Tanzimat döneminde teknikte ve fende Batı, ilim ve felsefede İslam kültürü dayanak noktası alınmaktaydı. Edebiyatta da aynı ikiliğin var olduğu görülmektedir. Ancak edebiyatçıların bu konuda bir adım atarak, bilginin ve toplumsal düzenin kaynağını bilimde arama anlamında pozitivizme yöneldikleri de görülmektedir. Özellikle H. Taine aracılığıyla artmaya başlanan pozitivist eğilim, Ahmed Şuayp'ın (1876-1910) makaleleri ile edebiyatı aşarak felsefeye girmeye başlamıştır[34].

Pozitivist düşüncenin Türkiye'ye girmesinde Fransızca'dan tercüme edilen eserlerin önemli rollerinin olduğunu da ifade etmek gerekir. Fakat ilk dönemlerde tercüme edilen eserler, pozitivist düşünürlerin eserlerinin bütünüyle çevirisi şeklinde olmayıp çeşitli konulardaki görüşlerinin aktarılması şeklinde olmuştur[35]. Bu dönemlerin önemli mütercimlerinden birisi pozitivizmi Türkiye'ye ilk olarak getiren ve tanıtan kişi olan Beşir Fuad (1852-1887)'dır[36]. O, Victor Hugo, Emile Zola ve diğer bazı yazarlardan çeviriler yapmıştır[37].

Osmanlı tarihinde Batılılaşmayı ve Batı düşüncesinin Osmanlı topraklarında yayılmasını hedefleyen ilk tercüme çabasının 1850 yılında Osmanlı vatandaşı bir Ermeni tarafından Fransızca'dan Türkçeye çevrilen bir "*Yunan Felsefe Tarihi*"nin tercümesi olduğu anlaşılmaktadır[38]. Bu anlamda ilk ciddi çeviri çalışmaları ise 1859 yılında Berlin'den dönen Münif Paşa ve Mustafa Reşid Paşa'nın (1800-1858) himayesinde 1849 yılının başlarında Paris'e giden ve 1854 yılında dönen İbrahim Şinasi (1826-1871) tarafından başlatılmıştır.

Münif Paşa, Fransız devriminin fikir babalarından olan Fontenelle, Fénolen ve Voltaire'den çevirdiği diyalogları "*Muhaverat-ı Hikemiye*" adıyla yayınlamış, aynı yıl Şinasi de Fransız Lamartin, La Fontaine, Racine ve Gilbert'ten çevirdiği şiirler ile Telemaque'dan şiire çevirdiği bir parçayı "*Tercüme-i Manzume*" adıyla yayınlamıştır[39]. Münif Paşa, kurduğu "*Cemiyet-i*

---

[33] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 6. basım, İstanbul 1999, s. 228; Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935, s. 359 vd.

[34] H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 850; B.A. Çetinkaya, "Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", s. 71.

[35] M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216.

[36] M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 217.

[37] Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 57-58.

[38] Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (çevirenler, Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan), (yay.haz. Ömer Laçiner), İstanbul 2004, s. 262.

[39] D. Akünal, "Çeviri ve Batılılaşma", s. 452; keza Ş. Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 263-264; Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, C. 1, İstanbul 2001, s. 42-53.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İlmiye-i Osmaniye'''de çıkardığı dergi ile Fransız pozitivizminin sözcülüğünü yapmaktaydı[40]. Keza Şinasi, dönemin pozitivist filozoflarından Ernest Renan ve Emilé Littré ile dostluk kurmuş ve bunlardan ve onlar aracılığıyla Comte'den etkilenmiştir. Şinasi'ye göre medeniyetin esası akıldır. Din ve aklın verdiği sonuçlar birbirine eşit olup sadece söyleyenleri farklıdır. İnsana şeref veren sadece akıl ve bilgidir[41]. 1862 yılında bu kez Münif ve Yusuf Kâmil Paşa'lar yeni bir çeviri işine girişirler. Bu iki paşanın da Kahire'de uzun süre kalmaları ve Mehmet Ali Paşa üzerindeki Fransız etkisini görmeleri, ayrıca Fransızca'yı burada öğrenmeleri, Fransa'ya ve oradan gelecek olan fikir akımlarına karşı farklı bir bakış açısı kazandırmıştır[42]. Keza sadrazamlık, Şura-yı Devlet reisliği gibi pek çok önemli görevlerde bulunan Mithat Paşa (1822-1884) da 1878 yılında Paris'te pozitivistlerle ilişki içinde olmuştur[43].

XIX. yüzyılın sonlarına doğru özellikle de 1880'lerden itibaren yabancı dillerden çevirilerin önemli ölçüde arttığı anlaşılmaktadır. Bu çevirilerin daha çok roman gibi edebi türlerde olduğu görülmektedir. Halkın okuma ihtiyacını karşılayacak yerli romanların bu dönemlerde çok fazla olmaması insanları ister istemez yabancı çevirilere yöneltmiştir[44]. Dolayısıyla II. Meşrutiyet döneminde pozitivizm ve onun da etkisiyle ortaya çıkan realizm ve natüralizm Osmanlı edebiyatında önemli bir yer tutmuştur. Dolayısıyla pozitivist akımı edebiyata ve hayata girmesinde edebiyat çevirilerinin önemi büyük olmuştur[45]. Osmanlı aydınlarının Batı'dan edebi veya felsefî birçok ilmî eserin tercümesini yaptıkları görülmektedir[46].

Batılılaşmada toplum üyelerinde fikrî bir değişiklik oluşturma çabası söz konusudur. Bunun içinde yapılması hedeflenen şey, Batı kültürünün tercümeler yoluyla imparatorluk vatandaşlarına tanıtmaktır. Bu sebeple Abdullah Cevdet (1869-1932) gibi isimler için tercüme çok önemli görülmekte-

---

40 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 459.

41 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 214-215.

42 D. Akünal, "Çeviri ve Batılılaşma", s. 452.

43 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 214-215.

44 N. Akbayar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri", s. 449.

45 M. Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 165.

46 Victor Hugo özellikle de Voltaire gibi isimlerin tercümelerini burada anmak gerekmektedir. Voltaire'den; Sahak Ebrû, XII. Şarl Tarihi, Edhem Pertev Paşa; Münacat, Ahmed Vefik Paşa; Hikâye-i Feylesofiye-i Mikromegas, Ahmed Midhat, Hakîm Voltaire'in İncil Hakkındaki Mütalaasını, yine Feylesof ile Tabiat Beyninde Muhavere adlı eseri Şemsettin Sami, Voltaire ile Rousseau'nun eserlerini ise İbrahim Şinasi, tercüme etmiş Muhaverat-ı Hikemiye adlı eserler yayınlanmıştır. Bkz M. O. Okay, Beşir Fuad, s. 30-31; Yine bu dönemde Ahmet Vefik Paşa Fenelon'den Telemaque'ın tercümesini yapmıştır. H. Z. Ülken, Tercümenin Rolü, s. 363-364; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216-217.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dir[47]. Z. Fahri, bir düşünürün herhangi bir memleketteki etkisini araştırırken söz konusu yazarın tercüme eserlerinin bulunup bulunmadığına bakılması gerektiğini ifade etmektedir. Anlaşıldığı üzere Comte'un "*Cours de Philosophie Positive*" adlı eseri uzunca süre Türkçeye tercüme edilmemiştir[48].

Meşrutiyet döneminde artan tercüme faaliyetlerinin bir sonucu olarak Halil Nimetullah tarafından Levy Brühl'ün A. Comte, hakkındaki eseri tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır. Yine Servet Bey, Comte'nin "*Müspet Felsefe Dersleri*" adlı eserinin birinci cildini tercüme etmiştir[49]. Ayrıca diğer filozofların eserlerinin tercüme edilmediğini de belirtmek gerekmektedir. Ancak pozitif felsefenin etkisiyle doğan ve bu akımın edebî tarafı olarak nitelendirilebilecek "*realizm*" ve "*naturalizm*"in temsilcisi olan yazarlardan önemli tercümeler yapılmıştır. Bu anlamda esasen pozitivist düşünceyi benimsememelerine rağmen Ziya Paşa (1825-1880) ve Namık Kemal (1840-1888) gibi isimlerin konuyla alakalı çevirileri de bulunmaktadır[50]. Keza Osmanlı yenileşme tarihinde İbrahim Şinasi ile Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın ayrı birer yerleri olduğu ifade edilmelidir[51].

Burada Tanzimat dönemiyle yabancı dillerden yapılmaya başlanan tercüme faaliyetlerinin sadece kişisel çabalar olarak kalmadığını belirtmek gerekmektedir. II. Abdülhamid dönemiyle birlikte devlet nazarında tercüme işi ek bir iş olmaktan çıkmış, devlet politikası haline getirilerek Maarif Nezareti'nin merkez teşkilatı içerisine dahil edilmiştir. Ancak 1879 yılında kurulan "*Telif ve Tercüme Dairesi*" başarılı olamamış veya gereksiz görülerek kapatılmış, yerine 31 Aralık 1881 tarihinde kurulan "*Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti*" ülkede uzun süre sansür müessesesi olarak görev yapmıştır[52].

Meşrutiyet döneminde tercüme faaliyetleri tekrar canlanmıştır. Tarih ve edebiyatın yanında felsefî eserler de tercüme edilmeye başlanmıştır. Bu dönemin önemli mütercimleri arasında Raif Necdet, Ahmet Refik, Atâ Bey, Abdullah Cevdet gibi isimler sayılabilir. Keza Bahâ Tevfik'in (1884-1914) Ludwig Büchner'den "*Madde ve Kuvvet*", Friedrich Nietzsche'den "*Vahdet-i Mevcut*" gibi tercümeleri bulunmaktadır. Meşrutiyet döneminde Rıza Tevfik'in (Bölükbaşı) (1868-1949) felsefe ile ilgili bazı eserleri olmakla beraber felsefî tercümelerinin çok zengin olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Bu dönemde felsefe ve matematik merakı yavaş yavaş birleşiyordu. Mesela

---

47 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 367.

48 Ziyaeddin Fahri, "Türkiye`de Pozitivizmin Tarihçesi", *Ülkü*, S. 89, C. XV, Temmuz 1940, s. 394.

49 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 372-373.

50 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216.

51 K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 262.

52 T. Kayaoğlu, *Tercüme Müesseseleri*, s. 149-156.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Salih Zeki'nin matematik ile ilgili ilimlere ait birçok tercümesi ve nakilleri bulunmaktaydı[53].

Toplumsal sahada yapılan tercümelerin nispeten daha az olduğu anlaşılmaktadır[54]. Bu tür tercüme eserlerin yayınlandığı "*İçtimâiyât Mecmuası*"nı burada anmak gerekir. Bu derginin başında Ziya Gökalp (1876-1924) ve Necmeddin Sadık (1890-1953) bulunmuştur. Gökalp'in, "*İçtimâiyât ve Fikriyât, Millî İçtimâiyât, Ahlâk İçtimaî midir?*" isimli makaleleri ile N. Sadık'ın Durkheim'den yaptığı "*Fücurun Nehyi ve Menşeleri*" ve "*19. Asırda Fransa'da İçtimaiyat*" gibi tercümeleri İçtimaiyat dergisinde yayımlanmıştır[55].

Meşrutiyet yıllarında Batı edebiyatının şaheserlerini tercüme etme ihtiyacı hissedilmiştir. Bu hususta Hüseyinzade Ali, Abdullah Cevdet, Raif Necdet ve Ali Kami Beylerin gayretleri önemlidir[56]. Bu isimlerden Abdullah Cevdet'in Fransız Ansiklopedistlerinden[57] etkilendiği ve eserlerini özenle seçtiği anlaşılmaktadır[58]. O, materyalizmle ilgili çeviriler yapmış, ayrıca pozitivizmin yayılmasında da etkili olmuştur[59]. A. Cevdet ve arkadaşları, dinin gereksiz ve bilim dışı olduğunu, bilimsel gelişmelere ayak uyduramadığını ve din yerine biyolojik materyalizmin getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir[60].

Eserleri çevrilen yazarların içinde Victor Hugo, Lamartine, Emile Zola, Pierre Loti gibi önemli yazarların yanında sıradan Fransız yazarların eserleri de bulunmaktadır. Çeviri edebiyatında ağırlığın Fransız edebiyatında olduğunu görmek mümkündür. Bunun yanında az da olsa İngiliz, Rus, İtalyan, Alman, İspanyol ve Eski Yunan ve Latin edebiyatından örnekler de bulunmaktadır. Dikkat çeken bir nokta ise İngiliz edebiyatının örneklerinin İngilizce aslından değil de Fransızca'dan çevrilmesidir. Dolayısıyla gerek bu tür tercihler gerekse çevirmenin yaptığı hatalar önemli çeviri hatalarının yapılmasına sebep olmuştur[61].

Konuyla ilgili yapılan araştırmalardan anlaşıldığı üzere I. Meşrutiyet'in

---

53 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 366-367; yine M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 367 vd.; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 219.

54 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 369.

55 M. Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 181; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216.

56 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 374.

57 Ansiklopedizm; bilimin bir politikasının olmadığı düşüncesidir. Bkz. Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 222.

58 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 368.

59 M. Şükrü Hanioğlu, "Garbcılar: Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic", *Studia Islamica*, No. 86, (1997), s. 134.

60 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 325-326.

61 N. Akbayar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri", s. 448-451.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ilan edildiği 1876 yılından 1908 yılına kadar çevrilen kitaplarda edebiyat eserleri sayıca daha fazladır[62]. Bu durumu tablo ve grafik üzerinde görmek konuyu anlamayı daha kolaylaştıracaktır.

Tablo 1- 1876-1908 Arasında Tercüme Edilen Eserler	
Konu	Kitap Sayısı
Edebiyat	887
Din	175
Fen	142
Askerlik	139
Diğer Konular	433
Toplam	1.776

Grafikte de görüleceği üzere I. Meşrutiyet döneminin başladığı 1876 yılından II. Meşrutiyetin başladığı 1908 yılına kadar çeviri eserler özellikle edebiyat alanında yoğunlaşmıştır. Mantıken düşünüldüğünde fen bilimlerinin veya askerlikle ilgili eserlerin tercümelerinin daha yoğun olması beklenirken bunun böyle olmadığı görülmektedir. Bu oranın 1908 yılından 1917 yılına kadar geçen dönemlerde de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya savaşları sebebiyle bir miktar azalmakla birlikte toplam tercüme edilen eserler içinde aynı oranda kaldığı görülmektedir[63].

Tablo 2- 1908-1917Arasında Tercüme Edilen Eserler	
Konu	Kitap Sayısı
Edebiyat	229
Askerlik	74
Tarih	69
Felsefe	56
Siyaset	55
Toplam	483

Bu çevirilerin tamamının Batı dillerinden yapılmış çeviriler olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Bu rakamların içinde Doğu dillerinden yapılan eserlerin de yer aldığını, ayrıca gazetelerde makale olarak yer alan yazıların da bulunduğunu ifade etmek gerekmektedir. Mantıken fen, bilim ve dü-

[62] Meral Alpay, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*, İstanbul 1976, s. 50.

[63] Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. M. Alpay, *Harf Devriminin*, s. 50.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şünce alanlarındaki çevirilerin çok olması beklenirken her iki dönemde de kolaylığından dolayı edebiyat eserlerinin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Bu durum, söz konusu dönem basınında da eleştirilmekte ve toplumların edebiyat beklentilerinin farklı olduğu, dolayısıyla Osmanlı toplumuna pek de uymayan eserlerinin çevrilmesinin yersiz bulunduğu belirtilmektedir[64]. Çeşitli tercüme hataları, tercümelerin günlük ihtiyaçlara göre ve çabuk yapılmaları, tercüme eserlerde Türkçe üsluba dikkat edilmemesi, tercümelerin dağınık ve tesadüfî yapılması veya yazarın görüşlerine göre eser çevirmeleri, okuyucuları tercüme eserlerden uzaklaştırmıştır[65]. Bunun yerine toplumların kendi değerleri ve zamanının şartlarına göre çevirilerin yapılması bu tür eserler olan ilgiye artırabilirdi.

Genel olarak bakıldığında Batılaşma yolunda bütün gayretler teknik bazı nakiller ve "*dağınık ve cesaretsiz tercüme*"ler olarak kalmıştır[66]. Yine de bu eser ve çeviriler, az da olsa Türk modernleşmesinin önünü açmış, yenileşme fikrinin temellerine katkıda bulunmuştur. Çeviriler sayesinde Batı'daki fikir akımlarıyla karşılaşılmış, önceleri taklitçilik ve Batı'dan gelen her fikri doğru olarak kabul etme eğilimi, daha sonra kendini olgunluğa bırakmış ve böylece Türk modernleşmesinin tohumları da atılmıştır. Burada Osmanlı'nın bir eksikliğinden bahsetmek gerekmektedir. O da yabancı dil bilen kişilerin az olması, dil bilenlerin ise o dilin köklerine kadar inememesidir[67].

IV) Pozitivist Düşüncenin Osmanlı Aydınları Arasında Yayılması

Osmanlı aydınları arasında XVI. asırdan beri, metafiziğin prensiplerini gözardı etme veya "*Allah'ı bilinmezlikten*" çıkarma çabasıyla, kendine has bir bilimsellik veya pozitivizmden bahsedilebilir. Ancak söz konusu kişilerin dini, felsefeden arındırma amacıyla bu tür bir yolu tuttukları anlaşılmaktadır[68]. Osmanlı aydınları arasında Batıdaki anlamıyla pozitivizme giden bir yol, gelenek ve din dışında aklı ve bilimi ön plana çıkarma anlayışı, XVIII. yüzyılda başlayan Fransız Ansiklopedistlere kadar götürülebilir[69]. Yenileşme sürecinde Osmanlı aydınları arasında sorunların sadece siyasî değişimle düzelmeyeceği anlayışı karşısında meselenin daha derinlere, toplumun yapısına inilerek çözülmesi yönünde görüşler belirmeye başlamıştır. Bozuklukların sebebini Batılaşmanın samimi ve köklü olamamasında görenler

---

64 N. Akbayar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri", s. 451.

65 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 382; Ö. Berk, "Batılılaşma ve Çeviri", s. 512.

66 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 20-21.

67 N. Berkes, "Batı Uygarlığına Yaklaşım", s. 252; İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, 3. baskı, İstanbul 2006, s. 139.

68 Z. Fahri, "Pozitivizmin Tarihçesi", s. 392.

69 E. Işın, "Osmanlı Materyalizmi", s. 363.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hatayı da "*samimiyetsiz dincilikte*" görmekteydiler[70].

Pozitivizmi, Batı'daki anlamıyla Türkiye'ye ilk olarak getiren ve tanıtan kişinin Beşir Fuad olduğunu ifade etmiştik. Ancak Beşir Fuad'ın pozitivizminin, Comte'un pozitivizminden etkilenmekten ziyade XIX. yüzyılın ortalarında popüler olan "*maddi olaylara önem verme*" şeklinde anlaşılması gerektiği ifade edilmelidir[71]. Beşir Fuad'ın pozitivist olması yanında materyalist olduğu ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Onun bu konularda Alman filozofu Ludwig Büchner'in "*Madde ve Kuvvet*" adlı kitabındaki fikirlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır[72]. B. Fuat, fen bilimleri dışında bilim tanımadığını, vatana hizmetin de ancak fen ile yapılabileceğini ifade eder[73]. Sonraki dönemlerde Abdullah Cevdet de Büchner'den tercümeler yapmış ve onun Almanya için ifade ettiği anlamı Osmanlı ülkesi için kendisi karşılamaya çalışmıştır[74].

Batı'daki anlamıyla pozitivizmin Türkiye'ye girişinde Batı ile kurulan ilk ilişkilerin son derece önemli olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu bakımdan Mustafa Reşid Paşa'nın Osmanlı tarihindeki yeri ayrı ve önemlidir[75]. Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte'un, Osmanlı toplumunu; fikirlerinin kolayca yayılabileceği boş bir levha (tabula rasa) olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bunun için 1853 yılında Mustafa Reşid Paşa'ya on sayfalık bir mektup gönderdiği anlaşılmaktadır[76]. Bu mektubunda Comte; "*Tanrı'nın yerine ilmi ve beşeriyeti ikame eden yeni dinin peygamberi sıfatıyla*" Reşid Paşa'ya müracaat edip ondan bu yeni dinin Doğuda yayılması için yardım istemiştir[77]. Ancak özellikle Tanzimat döneminde istisnaları hariç Osmanlı aydını arasında rasyonalizm, pozitivizm, materyalizm gibi felsefî akımlara yöneliş pek görülmemektedir[78].

XIX. yüzyılın sonları, Batı fikirlerinin iyice anlaşılmaya ve yayılmaya başlandığı bir devir olmuştur. Bunun sebebi, yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin sayısının artması olduğu kadar, Sultan II. Abdülhamid'in de Batı'yı bir bakıma model olarak almasıdır. II. Abdülhamid, "*Batıcılığı*", Batı'nın tekniğini, idarî sistemini ve bilhassa askerî teş-

---

70 H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 160.

71 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 56-57.

72 O. Okay, "Batılılaşma Devri",s. 211.

73 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216-217.

74 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 229-230; M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 371.

75 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 214; K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 258.

76 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 210.

77 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 214 vd.

78 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 198.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kilatını ve eğitimini alma şeklinde anlıyor; bunun yanında Müslümanlığı halk arasında güçlendirmeye çalışıyordu. Bu amaçla, Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiye'nin programları, ulaşım ve haberleşme ağı geliştirilmiş okullarda bilgili bir kuşak yetiştirilmiştir. Bu öğrenciler, ders programları gereği XIX. yüzyıl müspet bilimlerinin, Batının esas güç kaynağını oluşturduğunu görmüşlerdir. Böylece Batıyı, Batıda geliştirilen müspet bilimle bir tutan bir kuşak yetişmiştir. Batı demek güç ve teknoloji yani üstünlük demekti. Böylece eski dinsel değerlerin ancak millî gücü artırdıkları ölçüde önemli oldukları anlayışı yerleşmiştir[79].

XIX. yüzyılın son dönemlerinde Osmanlı aydınının tam bir renginin olmadığı, ancak her rengin tonunun bulunduğu savunulabilir. Özellikle "*Batıcı*" aydınlar tam anlamıyla ne liberal, ne pozitivist, ne sosyalist ne de anarşisttiler. İslamcı ve Türkçüler arasında da aynı tavrın olduğu söylenebilir. Bununla birlikte her rengin bu resimde yer aldığı görülecektir[80]. Yenileşme sürecinde pozitivizme yönelişin ve zamanla da bu fikrin tercih edilmesinin, bu düşünce sisteminin modernleşmenin hedef ve araçlarını Osmanlı aydınına kavratabilecek pratik ve somut bir yapıda olmasının etkili olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca düşünce sisteminin anlaşılmaz ve soyut bilgi yerine bilimin pozitif felsefesi ile açıklanması önemli bir tercih nedenidir[81].

II. Meşrutiyet topluma bir taraftan farklı bir hareketlilik ve özgürlük getirirken, bir yandan da politika bunalımı ve anarşi dönemi getirmiştir[82]. Bu dönemle birlikte "*bu devlet nasıl kurtulur*"[83] ve kuvvetlenir anlayışıyla Osmanlı Devletini kurtarma çabası içerisine giren dönemin aydınları, Batının bilim ve düşüncesine yoğun olarak ilgi duymaya başlamışlardır. II. Meşrutiyet aydınının fikirlerinde de pozitivizmin etkilerini görmek mümkündür. Ancak bu etkinin sınırlarını tam anlamıyla çizmek çok zor görünmektedir. Bu dönemin aydını Batı kaynaklı fikir ve akımlardan aynı anda etkilenmiş, hatta aynı anda birbirine zıt iki düşünceyi birden savunabilmiştir. Bu durumun en iyi örneği Abdullah Cevdet'tir[84]. Bu dönemde Osmanlı aydını üzerindeki etkiyi E.J. Zürcher'in ifade ettiği gibi, Renan, Durkheim, Le Bon ve Boutmy gibi pozitivist olarak bilinen yazarların "*bilimcilik*" olarak anılan geniş Avrupa akımı içinde değerlendirmek daha iyi olacaktır[85].

---

79 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi, Makaleler, IV*, 5. baskı, (Der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder), İstanbul 1997, s. 17-18.

80 N. Berkes, "Batı Uygarlığına Yaklaşım", s. 252-253.

81 E. Işın, "Osmanlı Materyalizmi", s. 353-354.

82 H. Altuğ, "Pozitivizm ve Atatürkçülük", s. 40.

83 B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 212.

84 Geniş bilgi için bkz. M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 173-183 vd, 402 vd.

85 E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 54.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Türkiye'de pozitivizmle direkt ilgilenen bir dernek bulunmamaktadır. Pozitivizmin Türkiye'de yayılmasında "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" ve bu derneğin başkanı olan Ahmet Rıza'nın (1858-1930), çok önemli katkıları olduğunu ifade etmek gerekir[86]. Pozitivizmin Osmanlı ülkesinde yayılmasında etkili olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucularının hemen hepsi Askerî Tıbbiye öğrencileridir[87]. Bu durum elbette tesadüf değildir. Batı'da geliştirilen bilgilerin birçoğunun ilk defa askerî okullarda okutulduğu ve bu kanallarla Osmanlı ülkesine girdiği bilinen bir gerçektir. Mühendishânenin ve Askerî Tıbbiye'nin bu alandaki etkisi bilinmektedir. Daha az bilinen bir nokta ise siyâsi fikirlerin de askeri okullarda geliştiğidir[88]. Askerî Tıbbiye'de XIX. yüzyıldaki biyolojik materyalizminin etkisi görülür. Pozitivizmin Fransa'da popüler olduğu dönemlerde Osmanlı Mekteb-i Tıbbiyesine oradan kitaplar ve hocaların gelmesi, biyolojik materyalizmin gelişmesine katkı yapmıştır[89]. Keza Genç Türklerin, Osmanlı toplumunda sosyal ve ekonomik gelişmelerin yanında doğa bilimlerine ilginin artmasında, okullarda pozitif bilimlerin yayılmasının önemli katkıları olmuştur[90].

Söz konusu okullarda alınan eğitimle hayat ve sağlık hakkındaki düşünceler din ile değil biyoloji ile açıklanmaktaydı[91]. Tanrının varlığı üzerinde yoğun tartışmaların yaşandığı ve bu tartışmaların genellikle biyolojik materyalistlerin zaferiyle sonuçlandığı Askerî Tıbbiye okulunun siyasal muhalefet merkezi olmasının temel nedeni, öğrencilerinin materyalizmi benimsemelerinden dolayı içinde yaşadıkları toplum değerleri ile çatışmaya düşen bir tipi ortaya çıkartmasıdır. Kuşkusuz bu "*tip*", Batılılaşma sonrası ortaya çıkan "*yeni adam*" ile benzerlik göstermektedir[92].

Ahmet Rıza, önde gelen Genç Türkler arasında gerçekten pozitivist akımın mensubu olmuştur. O, A. Comte'un öğrencisi Pierre Laffitte'nin derslerine de devam etmiş ve ondan derinden etkilenmiştir[93]. Bazı kaynaklar ise Ahmet Rıza'nın bu ilişkisinin ilmî ve felsefî bir boyut kazanmadığını ifade

---

86 A. A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. 238.

87 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 51.

88 Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler* 2, 4. baskı, (Der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder), İstanbul 1997, s.140.

89 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 8.

90 K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 279-280.

91 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 58.

92 Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük, I. 1889-1902*, İstanbul 1986, s. 46.

93 A. B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda*, s. 152; Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 175; B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 196; S. Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi", s. 356.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

etmektedir[94]. Ancak Ahmet Rıza'nın, *"bilimsel"* bir aydın sınıfın aydınlanmış rehberliği altında, işbölümüyle düzenli ilerlemeye dayalı ideal toplum resminin Laffitte'den etkilendiği anlaşılmaktadır. Fakat Hanioğlu'nun işaret etmiş olduğu gibi, işbölümü üzerine kurulan düzenli, uyumlu bir topluma dair fikirler, aynı zamanda kolaylıkla toplumsal düzene dair eski Osmanlı fikirleriyle de açıklanabilirdi[95].

İttihat ve Terakki Derneğinin başkanı olan Ahmet Rıza, derneğe pozitivistlerin sloganı olan *"Order et Progrés"* (düzen ve ilerleme) gibi *"Nizam ve Terakki"* isminin verilmesini isteyecek kadar pozitivizme yönelmiş olsa da nizam yerine *"birlik-ittihat ve ilerleme"* (Union et Progrés) ilkesi kabul edilmiştir[96]. A. Rıza, 1887 yılında Türkiye'de, Dr. Robinet isminde A. Comte hakkında yazı yazan bir yazardan pozitivizmi öğrenmiştir[97]. Keza bu derneğin, pozitivizmin etkisinde kalan düşünürlerden Z. Gökalp (1876-1921), H. Cahid (1874-1957) ve R. Tevfik gibi üyelerin yetişmesinde önemli bir rol oynadığını da ifade etmek gerekmektedir[98].

Pozitivizm, A. Rıza'ya hem Batılı ilerlemeye katılacak bir ortam ve hem de Osmanlıları *"barbarlıktan"* kurtaran bir öğreti sağlamaktaydı. A. Rıza'nın üzerinde durduğu görüşlerden birisi de insanların ihtiyaçlarının maddi dünya ile sınırlandırılmasıdır[99]. A. Rıza, görüşlerini Paris'te yayınladığı *"Meşveret"* adlı dergide şekillendirmiştir[100]. O, geri kalmış Osmanlı toplumunu eğitimle uyandırma düşüncesiyle hareket etmekteydi. Ahmet Rıza'ya göre, İslam dini sosyal gelişmeye Hıristiyanlık'tan çok daha müsaittir. Kültürlü bir Müslüman'ın din değiştirmesi hemen imkânsız iken pozitivist olması çok kolaydır[101]. Yine A. Rıza'ya göre İslam'dan materyalizme, hatta pozitivizme geçiş, Hıristiyanlık'tan çok daha kolaydır. Ahmet Rıza, *"cahil imam ve softalar"*ı bilgisizlik taraftarlığını beslemekle suçlayarak şiddetli bir şekilde ulema karşıtı olduğunu göstermiştir. Ancak bilim ve materyalizmle tamamen uyumlu *"gerçek"* bir İslam'ın varlığına da inanır gibi

---

94 H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 850.

95 E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 52.

96 A. B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda*, s. 156; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 215; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 459.

97 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 175.

98 B. A. Çetinkaya, "Türkiye'nin Felsefi Kökenleri",s. 70-71.

99 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 182, 218.

100 Ahmed Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yay., İstanbul 1988, s. 12; Z. Fahri, "Pozitivizmin Tarihçesi", s. 392; K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 279-280; Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 188 vd.; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 215-217.

101 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 174-175, 183-184.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

görünmektedir[102].

Osmanlı yönetiminin temsilcileri, Ahmed Rıza'yı tanımlamak için *"cenāb-ı rabb-ül āleminin varlığını neüzibillah inkār ve iman ve itikadı olmayan"* sıfatlarını kullanmışlardır. Aynı ifadeler Genç Türkler için de kullanılmıştır[103]. Bu çerçeveden olmak üzere Genç Türkler ruhban karşıtlığı, bilimcilik, biyolojik maddecilik, otoriteryanizm, entellektüel elitizm, kitlelere duyulan derin güvensizlik ve milletlere ve toplumlara bir bütün olarak yansıtılan belirli bir tür Darvinizm gibi bazı temel tavırları paylaştılar[104]. İlk dönemlerde Genç Türkler arasında gelenekçilerle pozitivistler arasında bir uyuşmazlığın olduğu da anlaşılmaktadır[105].

Kimi kaynaklarda pozitivizm ve materyalizm bir tutulmuş, dolayısıyla pozivistlerle materyalistler de bir değerlendirilmiştir[106]. Hatta bu guruba Darvinistler, İmmoralistler, Pesimistler, Ateistler hatta Sosyalist eğilimleri olanlar da dâhil edilmiştir. En azından 1908 yılına kadar bu durumun böyle olduğu iddia edilmiştir. Bu gruba Abdullah Cevdet, Bahâ Tevfik, Subhi Eldem, Celâl Nûri (İleri) (1877-1939) gibi isimler de dahil edilmiştir. Ancak pozitivizmi materyalizmden ayrı değerlendiren ve bu şekliyle savunan yazar ve düşürlerin de bulunduğunu ifade etmek gerekir. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra Ahmed Rıza'nın bu anlamda materyalist olmayan pozitivizmin en önemli temsilcilerinden olduğu ifade edilebilir[107].

Bazı istisnalar dışında Genç Türkler'in de tam olarak pozitivist oldukları söylenemez. Sadece Ahmet Rıza'nın pozitivist hareketin faal bir üyesi olduğu, diğer Genç Türklerin hepsinin bilime ve akla önem verilmesi noktasında yani *"geniş anlamıyla"* pozitivizme bağlı oldukları söylenebilir. İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerindeki bu pozitivist etki önemli gelişmelerin zeminini oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile başlayan ve

---

102 Ş. Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 200.

103 Ş. Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 46.

104 E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 54; Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 212 vd.

105 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 33.

106 Pozitivizmden materyalizme giden bir yol var mıdır? Bu konu tartışmalıdır. A. Comte, toplumsal meselelere pozitivist ve materyalist bir bakışla yaklaşılıyordu. Ancak fen bilimlerinde materyalist açıklamalar garip karşılanmazken aynı izah tarzı toplumsal meselelerde rahatsızlık verici olmaktaydı. H. Z. Ülken'in ifadesi ile *"efkâr-ı umûmiye"* bu kadar açık konuşmayı istemiyordu veya kaldıramıyordu. Ayrıca toplumsal sorunlara cevap vermek isteyen düşünürler için materyalizm fazla katı, idealizm ise fazla şahsî görülmekteydi. Dolayısıyla fikirlerin topluma aktarılmasında dinî esaslar yerine toplumsal bilimlerin ilmî yönü esas alınmalıydı. Ancak bu yapılırken kamuoyunu rahatsız edici bir dil yerine müspet ilimlere dayalı bir izah tarzı seçilmeliydi. Comte, taraftarlarının kendi felsefesinde Materyalist taraflar bulumasından hoşlanmamıştır. Onun, gelenekçiler ile Marksistler dahil her türlü *"aşırılar"* arasında bir orta yol bulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bkz. H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 852; A. A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. 236; İ. Giritli, "Pozitivizm ve Türk Devrimi", s. 2.

107 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 212-214.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sivil görevliler, subaylar, yazarlar, bazı ulemâ ve çok az sayıda iş adamı arasında gelişen "*Terakkici Müslüman*" bir orta sınıf aydınının ortaya çıkmasıyla devam eden süreç, laikliğin önemli aşamalarındandır. Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavī ve Mısır Hidivi İsmail'in kardeşi Mustafa Fazıl Paşa gibi ünlü yazar ve gazeteciler cemiyetin üyeleri olup, bu isimlerin çoğu yeni laik okullardan mezun ve Avrupa kültür ve fikirlerine aşina olan kişilerdi[108].

Osmanlı toplumunda sistemli pozitivizmin XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren "*Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*" (1908-1010) ve "*İçtimâiyat Mecmuası*" (1917) adlı iki dergi etrafında şekillendiği görülmektedir. Ayrıca "*Servet-i Fünûn*" (1891-1942) dergisinin de pozitivist akımın edebiyat ve fikir aracılığıyla tanıtımında önemli katkısı olmuştur. Servet-i Fünûn dergisinin Ahmet Şuayp, Hüseyin Cahit (Yalçın) (1874-1957), Mehmet Rauf, Kadri, Cenap Şehabettin ve Mehmet Cavit gibi isimlerin yetişmesine katkıda bulunduğu da görülmektedir[109].

Türkiye'de ilk defa felsefî sayılacak bir hareketin öncüsü sayılabilecek "*Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*"nın başında Ahmed Rıza, Ahmed Şuayp, Mehmed Cavid, Salih Zeki, Rıza Tevfik gibi ismiler bulunurken bu grup müspet ilimler yoluyla pozitivizme yönelmişlerdir. Bu derginin amacı Avrupa'daki yeni fikir ve gelişmeleri özellikle de A. Comte ve Le Play'ın (1806-1882) fikir ve eserlerini Türkiye'de yaymaktır[110]. Bu derginin, Spencer, Schaeffl ve R. Worms'un biyolojik sosyoloji fikirlerini devamlı olarak savunduğu anlaşılmaktadır. Bu yıllarda, Spencer'in evrimciliğinin Türk düşünce hayatına derin etkileri olmuştur. Rıza Tevfik, felsefe üzerine, Mehmet Cavit iktisatla ilgili ve hür değişim iktisadına dair, Ahmet Şuayp, H. Taine ve E. Renan'dan etkilenerek sosyal bilimler ve sanat felsefesine dair yazılar yazmıştır[111]. Yine Rıza Tevfik "*İçtihat, Edebiyat-ı Umumiye* ve *Düşünce*" gibi dergilerde de makaleler yazmıştır[112].

Türkiye'de yayınlanan ilk sosyoloji dergisi olan "*İçtimâiyat Mecmuası*"nın başında ise Ziya Gökalp ve Necmeddin Sadık gibi isimler bulunmaktadır ki bu kişiler pozitivizme toplumsal meseleler ve sosyal ilimler çerçevesinde yönelmişlerdir. İkinci grubun özellikle de Z. Gökalp'in, Comte'un Fransa'daki takipçisi olan Bergson ve Durkheim'in görüşlerden önemli oranda etkilen-

---

108 Halil İnalcık, "Osmanlı Devleti Sonlarında Rumeli ve Anadolu", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, C. I. İstanbul 1997, s. 376.

109 H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 139-140, 150 vd.

110 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 216; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 459; H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 159.

111 H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 160; B. A. Çetinkaya, "Türkiye'nin Felsefi Kökenleri",s. 70.

112 B. A. Çetinkaya, "Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", s. 72.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

diği anlaşılmaktadır[113]. Sayılan isimlerin dışında Z. Gökalp üzerinde Charles Renouvier, Emile Boutroux ve Alfred Fouillée gibi yazarların görüşleri de etkili olmuştur[114].

Bu dönemde, Batılı düşüncelerin pozitivist bir yaklaşımla Türkiye'ye aktarılmak istenmesi en radikal çözüm olarak tercih edilmiştir[115]. Ancak pozitivist olma iddiasında bulunan Osmanlı aydınlarında genelde meselenin kökenlerine inmeye çalışma görünmemektedir. Mesela H. Cahit, Comte'un felsefesini anlamaya çalışmak yerine bu felsefenin sanat yönünü eleştiren Taine'nin görüşlerine yönelmiştir[116].

Türkiye'de pozitivizmi derli toplu tanıtan ilk yazarlardan birisi Ahmet Şuayp olmuştur. A. Şuayp, pozitivizmle ilgili ilk telif eser denilebilecek "*Hayat ve Kitaplar*" adlı eserle pozitivizmin felsefî, edebî ve tarihî yönlerini topluma tanıtmaya çalışmıştır. Pozitivizmle materyalizm arasındaki farkları ve pozitivizmin felsefî yönden ziyade edebî yönünü Beşir Fuad belirtmiş, Hüseyin Cahit ise estetik yönünü açıklamıştır. Dikkat çeken pozitivist düşünürlerin nakilcilikten ileriye gidemediğidir. Salih Zeki, Comte'un ilimlerin tasnifini eleştirisiz kabul eder. Ancak onun herhangi bir pozitivist filozofun ateşli taraftarlığını yapmaması dikkat çekicidir[117]. Yine akımın önemli isimlerinden Rıza Tevfik, İngiliz pozitivist filozofların etkisinde kalmış ve H. Spencer'i üstat olarak saymıştır. Ayrıca Henri Bergson ve Felsefesi, Darvin ve John Stuart Mill gibi birçok düşünürün fikirlerini ve eserlerini tercüme, izah ve tenkit etmiştir[118].

Kaynaklardan pozitivizmin fen bilimlerinin felsefesindeki etkisinin oldukça yüzeysel hatta silik kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak buna karşılık toplumsal bilimlerde pozitivizm etkisi daha derin ve belirgin olmuştur. İlk dönemlerde din, ahlak, iktisat, terbiye, siyaset, hukuk ve ilim gibi alanlar etrafında dolaşan tartışmalar sonunda sadece toplumsal meseleler olarak ifade edilmeye başlanmıştır[119]. Pozitivist düşünceyi Türkiye'ye getirmeye çalışan aydınların hemen hiç birisi bu akımı sorgulamamışlar, pozitivizme

---

[113] Z. Fahri, "Pozitivizmin Tarihçesi", s. 392-393; H. Z. Ülken, "Pozitivizm Temayülü", s. 850-851; H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 179; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 221; Frank A. Stone, "The Evolution of Contemporary Turkish Educational Thought", *History of Education Quarterly*, Vol. 13, No. 2, (Summer, 1973), pp. 150.

[114] Nazım İrem, "Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34, No. 1, (Feb., 2002), s. 93.

[115] B. A. Çetinkaya, "Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", s. 70.

[116] H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 148.

[117] M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 219-221.

[118] N. İrem, "Turkish Conservative Modernism", s. 92; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 219.

[119] H. Z. Ülken, "Türkiye'de Pozitivizm Temayülü", s. 851.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Batıdan hatta kendi içinden yapılan eleştirilere bile dikkat etmemişlerdir[120].

Burada pozitivistlerin dinsiz olup olmadığı meselesine de değinmek yerinde olacaktır. Esasen siyasal ve felsefî alanlardan çok edebiyat alanında kendini gösteren bu akımın özünü anlamayanlar, pozitivizmin temsilcilerini çeşitli genellemelerle tanımlamaktaydılar. Bu tanımlar arasında anarşist, dinsiz veya sosyalist gibi tanımlamalar bulunmaktadır[121]. Pozitivistler arasında din konusunda tam bir tutarlılık olduğu söylenemez. Dine şüpheyle ve soğuk bakmakla birlikte dinin toplumsal etkisini göz ardı etmemişlerdir.

Ahmed Rıza, İslam'ın dünya düzenini değil inanç sistemini benimsemiş, sosyal bir harç olarak çok önemli görmüş ve dine karşı cephe almamıştır[122]. Onun Paris'te bulunduğu sıralardaki çeşitli görüşleri din aleyhtarı iken İstanbul'da aksine namazlarını açıktan kılmayı ihmal etmemiştir[123]. Ahmet Rıza'ya göre pozitivizm dinin yerini tamamen alıncaya kadar dinden vazgeçmeye imkân yoktur. Hatta İslamın Osmanlı toplumunda önemli dayanışma esası olduğunu kabul etmiş ve batılı yazarların İslama karşı eleştirilerini çürütmeye uğraşmıştır[124]. O, pozitivizmin dünya vatandaşlığı görüşünü benimsediğini *"ben ne aşırı milliyetçi ne de yabancı düşmanıyım"* sözleriyle ifade eder[125].

Ahmed Rıza'nın dışında Salih Zeki, Rıza Tevfik, Ahmed Şuayp ve Hüseyin Cahit gibi isimler, Allah'ın varlığını, birliğini ve bakîliğini reddetmeden, din ve metafizikle ilişkisi olmaksızın sadece ilimlerin tasnifi, bilimlerde müşahede ve tecrübenin önemi bakımından pozitivist anlayışa bağlanmışlardır[126]. Bu isimler duygusal davranmadan, akıl çerçevesinde toplumu yeni ve kaçınılmaz değişmelere uydurmaya çalışmışlardır[127].

Diğer Genç Türk yazarlarından hiçbiri, A. Rıza gibi örgütlü pozitivizm içinde yer alan kimselerle bu denli yakından ilişkili olmamışlardır. Bunlar arasında, pozitivistlerle ilişki içinde olan ve çoğu kez kendi kendilerini pozi-

---

120 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 221.

121 N. Berkes, "Batı Uygarlığına Yaklaşım", s. 253.

122 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 214; Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 183.

123 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 218.

124 S. Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi", s. 356; yine bkz. M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 218.

125 M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 218.

126 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 214; M. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s. 218 vd.

127 O. Okay, "Batılılaşma Devri", s. 215; Benzer şekilde Voltaire, gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı ülkesinde dinsiz olarak tanımasına rağmen esasen onun dinsiz olmadığı, ancak Hıristiyanlığa ve din adamlarının hakka ve hakikate düşmanca hareketlerine karşı olduğu anlaşılmaktadır. Elbette *"Voltaireciler"* onu kendi işlerine geldiği gibi yorumlamışlardır. Bkz. M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 33.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tivist olarak nitelendiren bir kısım insan çok etkiliydi. Bu isimlerde birisi de felsefeci ve tarihçi Ernest Renan'dır. E. Renan, dini temel bir insanî ihtiyaç ve toplumsal bağ olarak kabul etmekle birlikte laik ve ruhban sınıfın karşıtı idi. Aynı dönemin aydınlarından Abdullah Cevdet, E. Renan'la direkt temas halindeymiş gibi görünmez. Fakat o, İslam ve Hz. Muhammed'i, Renan'ın Hıristiyanlığı ve Hz. İsa'yı ele almış olduğu "*İsa'nın Hayatı*" adlı eserindeki gibi değerlendirme çabası olarak görülebilecek ve Reinhardt Dozy'nin İslamiyet ve Peygamberi eleştiren "*Essai Sur L'History de L'Islamisme*" adlı eserini "*Tarih-i İslamiyet*" adıyla tercüme etmiş[128], bu da büyük tepki doğurmuştur[129].

Aydınlanma felsefesi, Osmanlı aydınına sempatik gelmekle birlikte esasen bu felsefenin XIX. yüzyılda aldığı biçim olan pozitivizm daha çekici gelmiştir[130]. Fakat pozitivizm her yönüyle tam anlamıyla benimsenmemiştir. Bunu Türk pozitivizminin kendine has çizgisi olarak da değerlendirebiliriz. Bu bağlamda Osmanlı aydınlarının, Fransız pozitivizminin derinliğine inemeyen ve yüzeyde kalan öğrencileri olarak kaldıkları da ifade edilebilir. Avrupa'da her ülkenin farklı pozitivizm anlayışı olsa da pozitivistler kendilerini Rönesans'la başlayan ekonomik, bilimsel ve düşünsel bir sürecin devamı olarak görmüşlerdir. Diğer toplumların ise bu aşamaları topluma bu değerleri kazanmış aydınlar vasıtasıyla aktif şekilde müdahale edilerek çok kısa bir süre içinde kazandırılmalıdır. Yani modern topluma geçebilmek için otoriter ve merkeziyetçi bir politika izlenmelidir[131].

V) Pozitivist Anlayışın Türk Modernleşmesine Etkileri

Genç Türklerin Türk yenileşme tarihindeki yerlerini anlamak, pozitivist akımın Türk yenileşmesindeki yerini açıklamak bakımından son derece önemlidir. Türkiye'nin modernleşme anlamında fikirsel gelişiminin 1839 Tanzimat Fermanı ile başladığı, 1856 yılından itibaren daha sistemli hale geldiği ve 1922 yılında artık tam anlamıyla durulaştığı ifade edilebilir[132]. Bu süreç içerisinde aydınlar arasında pek çok fikir gelişmiş ve tartışılmıştır. Bu düşünce akımlarından birisi de incelemeye çalıştığımız pozitivizmdir. Pozitivist anlayış ve pozitif siyaset öğretisinin, Osmanlı'nın son dönemlerinde devletin kurtarıcısı olarak görülen bir düşünce şekli olduğu anlaşılmaktadır.

---

128 Abdullah Cevdet, *Tarih-i İslamiyet*, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908, C. 1, s. 1 vd.

129 M. Ş. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 326-327, 369; E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 53; M. Ş. Hanioğlu, "Garbcılar", s. 137.

130 Murat Belge, "Cumhuriyet Döneminde Batılaşma", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, (yay. haz. Mücteba Anğ vd.), İstanbul 1983, s. 264.

131 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 457-458.

132 K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 273-274.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dolayısıyla dönemin aydınları Fransız kökenli bilim ve siyasetin takipçileri olmaya çalışmışlardır[133].

Pozitivizmin Türk modernleşmesine iki yönden katkı yaptığını söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi kültürel sürecin laikleşmesidir. Osmanlı'nın Cumhuriyet'e bıraktığı en önemli miraslardan birisi laik kültür olmuştur. Duygu ve sezginin yerini akıl almıştır. Pozitivizmin modernleşmeye katkı yaptığı diğer bir alan ise siyasi alanda faaliyet gösteren bürokratların devletçi felsefeyi kendilerine esas almalarıdır. Bunların yanında gerçeğin araştırılmasında bilimin esas alınması da bu dönemin miraslarında birisidir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre "*Türk Pozitivizmini*" döneminin bir düşünce veya felsefe akımı olarak görmek yerine müspet ilimlerin prensiplerini açıklamakta ve gerçeklerini bulmakta kullanılan bir sistem ve bir yöntem belirleyici olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir[134].

Comte'un, "*pozitif siyaset sistemi*" içerisinde özellikle savunduğu görüş "*Avrupa Birleşik Devletleri*" şeklinde tanımlanabilecek bir siyasi yapıdır. Bu yapı daha sonra bütün dünyaya hakim olacak, var olan kaynakları kardeşçe dağıtacaktır. Bunun içinde askere ve orduya büyük görev düşmektedir. Ahmet Rıza ve İttihat Terakki Cemiyeti ile başlayan bu ordudan medet umma[135] anlayışı da geçerliliğini koruyan bir anlayış olarak karşımızda durmaktadır. II. Meşrutiyet aydını, Comte'un pozitif bilimini ve Fransız İhtilalinin hürriyet, eşitlik, kardeşlik gibi prensiplerini esas almıştır[136]. Türkiye'de eskiden beri Comte'un ve takipçilerinin eserlerinden yapılan tercümeler ve Cumhuriyetin ilanından sonra eğitim öğretim programlarında pozitivizme ayrılan konular, Türkiye'de pozitivizme olan ilginin delili olarak değerlendirilmektedir[137].

Meşrutiyet dönemlerinde terbiyeden çok bahsedilmiş, birçok pedagojik dergi çıkarılmış, ancak eğitim ile ilgili önemli tercümeler yapılmamıştır[138]. Eğitim, insana kendi kendisini bulmaya yaracak bir araç değil toplum içindeki görevlerinin neler olduğunu gösterecek bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Toplumun eğitimi konusunda çok hassas davranılmış, Yüksek öğretimde Edebiyat Fakültesinin derslerinin sadece erkeklere değil kadınlara da yayılması kararı verilmiş, eğitimde yenilik yapılması ve bugünkü

---

133 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 458.

134 E. Işın, "Osmanlı Materyalizmi", s. 362; keza Erik J. Zürcher, "The Qttoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization", *Die Welt des Islams*, New Series, Bd. 32, Nr. 2, (1992), s. 253.

135 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 179, 216.

136 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 458-460.

137 Z. Fahri, "Pozitivizmin Tarihçesi", s. 391-392.

138 H. Z. Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 370-371.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

adıyla Diyanet İşlerinin laik eğitime müdahale etmemesi sağlanmıştır. Bu dönemde laik uygulamalara başlangıç sayılabilecek önemli kararlar arasında; Evkâf Nezâreti'ne bağlı bütün okulların eğitimde birlik esasınca, Maarif Nezâreti'ne bağlanmasını, Meşihâtın yargı gücünden arındırılarak bütün adâlet hizmetlerinin Adliye Nezâreti'ne devredilmesini, Şeyhülislâmlık makâmının yerine geçecek Umûr-ı Divâniye (Diyanet İşleri) adıyla devlete bağlı yeni bir dinî örgüt kurulması düşüncesi sayılabilir[139].

Kadınların eğitimi konusu, Tanzimat dönemi ile birlikte başlamakta birlikte özellikle II. Meşrutiyet döneminin getirdiği serbest ortamda basın-yayın organlarında tartışılmaya başlanmıştır[140]. Bu konu dönemin gerek Batıcı gerek Türkçü gerekse İslamcı aydınlarının fikir belirttikleri konulardan birisi olmuştur. Aydınlar meselenin farklı boyutlarını ön plana çıkarmıştır[141]. Kimileri kadınların toplumsal ve ailevî fayda elde etme adına ve daha iyi çocuk yetiştirmek için eğitilmesi gerektiğini savunurken[142], diğer bazı düşünürler kadın meselesini hem millî kültür hem de millî iktisat davası olarak değerlendirmiştir[143]. Bunun için kadınların özgürlüğü ayrıca evlilik ve mirasta erkeklerle eşitlik yolları açılmıştır. Mesleklerde olduğu gibi toplumsal ve ekonomik yaşama eşit koşullar sağlayan reformlar yapılmış, 1911'de açılan kız liselerinde aşçılık terzilik yerine hemşirelik, sekreterlik gibi meslekler özendirilmiştir[144]. Keza Balkan savaşlarından sonra bu çabalar daha somut meyvelerini vermeye başlamıştır[145]. Kadın eğitimi konusunda Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet, Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Ziya Gökalp ve Halide Edip gibi önemli isimler öncülük etmişlerdir[146].

Ahmet Rıza da çalışmalarında kadın eğitimi ve kadının toplumdaki yeri ile ilgili konulara önemli yer ayırmıştır. O, gerek eğitim gerekse diğer konularda kadınların erkeklerden ayrılmaması gerektiğini vurgulamıştır[147]. A. Rıza'nın dönemin popüler görüşlerinden ve Şemseddin Sami'nin fikir-

---

139 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, Reform, Devrim ve Cumhuriyet; Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1983, s. 369.

140 Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını (1839-1923)*, Ankara 1991, s. 47-48.

141 İsmail Güven, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi (Osmanlı Düşünürlerinin Kadın Eğitimine Bakışları)", *AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl 2001, C. 34, S. 1-2, s. 62, 65; keza İsmail Güven, "Ahmet Rıza'nın Kadın Eğitimine İlişkin Düşünceleri", *AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl 1998, C. 31, S. 1, s. 149.

142 Ş. Mardin, *Jön Türkler*, s. 182, 217.

143 İ. Güven, "Kadın Eğitimi", s. 66.

144 S. J. Shaw-E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 369.

145 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e)*, 8. baskı, İstanbul 2001, s. 241-242.

146 Bu konuyla ilgili daha çok bilgi için bkz. İ. Güven, "Kadın Eğitimi", s. 64 vd.

147 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet*, (Üçüncü Cüz; Kadın), Paris 1324, s. 1 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerinden etkilendiği anlaşılmaktadır[148]. O, özellikle Müslüman kadınların yeterince eğitim almamaları sebebiyle özellikle azınlıklardan geri kaldığını ifade etmektedir[149]. Ancak uzunca bir süre ilmî gerçeklerle dinî meseleleri açıklamaya çalışmak veya dinî bir bakış açısıyla ilmî meseleleri tenkit etmek toplumsal hatalardan birisi olmuştur[150]. Yani tüm yenilik çabalarına rağmen Osmanlı ülkesinde eğitimin, Müslüman idealizmi ile pozitivizm arasında bir yerlerde bulunduğu ifade edilmelidir[151].

Genç Türklerin milliyetçilik ve dünyevilik vurgularının da Türk modernleşmesinde önemli yeri bulunmaktadır. Bu anlayış milliyetçilik ve Batıcılık olarak da ifade edilebilir[152]. Bu iki düşüncenin de pozitivizmle geliştiği ve toplumda bir artış gösterdiği anlaşılmaktadır[153]. İttihat ve Terakki'nin Ekim 1918'de yaptığı son kongresinde siyasal programa laiklik, çok önemli bir unsur olarak girmiştir. "*Bir devlet hem İslamî hem de çağdaş olabilir mi?*" şeklinde ortaya konulan çok önemli bir sorunun tartışması yapılmıştır. Konunun derin felsefî, siyasal ve dinî açıklamalarına girmeseler bile, aktüel bir yaklaşımla Osmanlı Devleti'nin hem İslamî hem de çağdaş olabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Ancak alınan bu kararları hiç bir zaman uygulama fırsatı bulamamıştır. Fakat kendilerinin de sonunu hazırlayan Cumhuriyetçiler, İttihâtçıların laik tezlerinden önemli ölçüde yararlanmışlardır[154].

Genç Türklerin birçoğunda görülen dünyevilik üzerindeki vurgu, ulema karşıtlığı, aynı zamanda, bilime, eğitime ve toplumu dönüştürmede entelektüel bir elitin rolüne duyulan inanç ve ihtiyaç, düzenli reform ve ilerleme ile dayanışmacılığa dayanan bir toplum tercihi Fransız pozitivizminin savunduğu görüşlerdir. Bu durum Genç Türk düşünürlerinin birçoğunun, Fransız pozitivizmiyle bağlantısı olduğunu ortaya koyar. Ancak Zürcher, Genç Türklerin kendilerinin hatta onları derinden etkileyen Fransız düşünürlerin dahi gerçekten pozitivist kabul edilip edilemeyeceğini sorgulamaktadır[155].

Esasen İttihatçılar, Osmanlı Devletini güçlendirmekten ziyade Türk

---

148 İ. Güven, "Kadın Eğitimi", s. 67.

149 İ. Güven, "Ahmet Rıza", s. 159.

150 M. O. Okay, *Beşir Fuad*, s. 218-219.

151 F. A. Stone, "The Evolution of Contemporary", , s. 160.

152 B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 217.

153 E. J. Zürcher, "The Qttoman Legacy", s. 245-246; K. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State", s. 280.

154 *İttihat ve Teraki'nin Son Yılları (1916 Kongresi Zabıtları)*, (yay. haz. Eşref Yağcıoğlu), Nehir yayınları, İstanbul 1992, s. 7-8.

155 E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 52.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

milliyetçiliğinin ana hedef olduğu bir iş başarmışlardır [156]. Pozitivizmin milliyetçilik anlayışında da Türk aydınlarını ve tarihçilerini etkilediğini ifade etmiştik. Renan'ın, milleti meşhur bir şekilde "*günlük plebisit*" olarak tanımlayan, fakat aynı zamanda tarihsel olarak gelişmiş bir Fransız "*milli karakter*"ini idealize ettiği milliyetçilik kavramsallaştırmasının da Genç Türkler'i etkilemiş olduğu söylenebilir. Kemalist milliyetçilik söz konusu anlayışa kesinlikle benzer, aynı zamanda hem kanunî, hem de romantik olma özelliğini sergilemektedir [157].

Türk milliyetçiliğin fikir babaları olan Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'nın her ikisi de Paris'te 1874'te kurulmuş ve üst düzey Fransız yönetici kuşakları yetiştirmeye devam eden, ünlü "*Ecole Libre des Sciences Politiques*"'de ders veren meşhur hocaların derslerine devam ettiler. Burada entelektüel iklime, pozitivizm olmasa da, kesinlikle onunla ilişkili fikirler ve insanlar hakimdi. Bunlar arasında en başta gelen, okulun kurucusu ve yöneticisi Emile Boutmy idi. A. Ağaoğlu ve Y. Akçura onun öğrencisi oldular. Ayrıca Albert Sorel, Anatole Leroy-Beaulieu ve Théophile Funck Brentano, James Dermester, Schaffer gibi isimler de bulunmaktaydı [158]. Ahmet Ağaoğlu, Ernest Renan'la doğrudan ilişkideydi ve onun tarih ile din konularındaki fikirlerinden etkilendi [159]. Bu dönemin önemli simalarından olan Abdullah Cevdet de Boutmy'nin fikirlerinden derinden etkilenmiş ve eserlerinden "*İngiliz Halkının Siyasal Psikolojisi*" adlı birisini Türkçe'ye çevirmiştir [160].

Fransız pozitivistlerinin etkisinde kalan Yusuf Akçura, kaleme aldığı eserlerinde, Osmanlı dönemindeki vakanüvislik tarzı bir tarih anlayışı yerine bilimsel bir tarihçilik veya tarih ve bilim arasındaki ilişkiye dikkatleri çekmeye çalışmıştır [161]. Y. Akçura'nın makalelerinde, Seignobos ve Langlois'in görüşlerini Türk tarihçiliğine uyarlama ve tarihi laikleştirme çabasında olduğu anlaşılmaktadır. Akçura'ya göre, yeni tarih yazımı poziti-

---

156 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, 2. baskı, (çev.Nüzhet Salihoğlu), İletişim yayını, İstanbul 2003, s. 46.

157 Ancak Renan bir pozitivist miydi? İlahiyatı ve metafiziği kabul etmedi, fakat 1848'de yazılan ama ancak 1890'da yayımlanan, pozitivizme en yaklaştığı "*Bilimin Geleceği*" kitabında Comte'u açık bir şekilde reddetti. Renan, Comte'nin takipçisi ve pozitivizm içindeki materyalizme kayan azınlık grubunun önderi olan Littré'nin yakın arkadaşıydı. Hatta Laffitte'in College de France'a atanmasına yardımcı oldu, fakat pozitivizmi "*entelektüel bir deli gömleği olarak*" gördüğünü yazmıştır. Bkz. A. A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. 238, E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 53.

158 Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 28; François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, (çev. Alev Er), İstanbul 1996, s. 30; Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, TTK Yayını, Ankara 1999, s. 13.

159 F. Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s. 13, 63.64.

160 E. J. Zürcher, "Kemalist Düşünce", s. 54.

161 F. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s. 76.

vizme dayanmalı ve milliyetçilik ateşiyle aydınlanmalıydı[162]. II. Meşrutiyet döneminde kurulan Türk Ocakları, Türk milliyetçiliğini özellikle bilimsel alanda yaymaya çalışmaktaydı. Türk Ocaklarının kurucularının ortak özellikleri Askerî Tıbbiye Mektebinin öğrencileri olmalarıdır[163]. Bu dönemde adı geçen kurumlarda hâkim görüş olan pozitivizme ve bilimsel açıklamalara inandıkları anlaşılmaktadır.

Pozitivizme yönelmiş Osmanlı aydınları; Batıyı ileri yapan şartları Osmanlı ülkesinde de sağlayacak ve sorunlar çözülecektir. Toplumlar birbirinden ne kadar farklı inanç, gelenek ve siyasal düzenlere sahip olurlarsa olsunlar pozitivizmin evrenselci ütopyasına göre toplumlar "*ortak toplumsal doğaya*" sahiptirler. Dolayısıyla her toplumsal yapıda aynı şartlar aynı sonuçları beraberinde getirir. Bu düşünceler içinde olan pozitivist Osmanlı aydınları 1875'lerden 1905'lere kadar yaklaşık otuz yıl adı konulmamış bir "*toplum mühendisliğine*" girişmişlerdir[164]. Genç Türkler, seçkinci ve halka güvenmeyen tavırlarının neticesinde hiç bir zaman halk tabakalarına kök salamamışlardır[165]. Devleti kurtarma çabasında olan Osmanlı aydınlarının pozitivizmle İslam dininin ilkelerinin birleştirme gayretleri de görülmektedir. Bazı aydınlar sonradan bu çabayı bir kenara bırakarak çözüm olarak tam bir pozitivist görüşe yönelmişlerdir[166].

Türkiye'de aydınlar için saplantı haline gelen husus teknolojik gerilikti. Pozitivizm bu ihtiyaca cevap verebilecek bir akım olarak görülmekteydi. Sınıf mücadelesini ilke olarak reddeden pozitivizm, Türkiye'nin ortalama bir aydınına uygulanabilir gelmekteydi[167]. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla II. Meşrutiyet döneminde temsilciliğini Ahmet Rıza'nın yaptığı Fransız pozitivizmi dışında Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyetçi olarak bilinen ve Prens Sabahattin ve taraftarları tarafından temsil edilen İngiliz (Anglo-sakson) Pozitivizmi de söz konusuydu. Ancak 1908 yılında İttihatçıların yönetimi ele geçirmelerinden yaklaşık 1950'lere kadar süreçte eğitimden bilime ve siyaset anlayışına kadar Fransız Pozitiviminin, Türkiye'de etkili olduğunu görmekteyiz. Böylece Türkiye Cumhuriyeti, pozitivist siyaset sisteminin izinde giderek merkeziyetçi, otoriter, bürokratik, seçkinci ve laik bir

---

[162] Kemal Koçak, "Osmanlıdan Cumhuriyete Tarih Anlayışında Kurumlaşma", *Milli Eğitim*, S. 143, (Temmuz-Ağustos-Eylül 1999), s. 113.

[163] Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul 1997, s. 51-52

[164] D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 458-459.

[165] Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, İstanbul 1995, s. 27.

[166] H. Altuğ, "Pozitivizm ve Atatürkçülük", s. 42.

[167] M. Belge, "Cumhuriyet Döneminde Batılaşma", s. 264.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yapıya ulaşmıştır[168].

Bu çerçeveden olmak üzere Mustafa Kemal Atatürk'ün de düşünce yapısı ve pozitivist düşünceyle alakasına değinmek yerinde olacaktır. İlk olarak Atatürkçülük ve bu dönemdeki Türk yenileşmesinin, Avrupa'daki liberalizm ve pozitivizmden etkilendiğini vurgulamak gerekmektedir[169]. Atatürk'ün en önemli özelliği XIX. yüzyılda hâkim olan bilimin üstünlüğü anlayışından, kendi sisteminin yenilik ve reform stratejisini çıkarmış olmasıdır[170]. Atatürk, Batı'nın Türk yenileşmesine en önemli katkısını toplumun şeklinde ve topluma hâkim olduğuna inandığı müspet ilimlerde görmüş, müspet bilimi tek "*yol gösterici*" olarak kabul etmiştir[171]. Pozitivist anlayış, Atatürk'ün "*Hayatta en hakiki mürşit, ilimdir, fendir*" sözünde müşahhaslaşmıştır[172]. Keza Kemalist ideolojide, Z. Gökalp'in etkisi çok büyüktür. Onun hayatında ise hem İslam tasavvufu hem de Fransız pozitivizmi etkili olmuştur[173].

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Atatürkçü ideolojinin en önemli felsefî temellerini milliyetçilik, pozitivizm ve laiklik meydana getirmiştir. Yani Kemalizm; dünyevî gerçekçilik ve pozitivist ideolojiden etkilenmiş, ayrıca laiklik, milliyetçilik, askerî pozivitist politika ve XIX. yüzyıl biliminin birleşimiyle oluşmuştur[174]. Atatürk'ün yaşadığı çevreden, kültürel ortamdan, okuduğu kitaplardan vs. etkilendiği bir gerçektir. Ancak onun bu tür akımların sözcüsü veya savunucusu olmadığını ve bu tür düşüncelerin önünde sürüklenmediğini hemen ifade etmek gerekmektedir[175]. Sonuç olarak M. Kemal Atatürk'ün, pozitivizmden etkilendiği ancak bütünüyle pozitivist olmadığı, düşüncede ve eylemde pozitivizmden izler taşıdığı ve ortak tarafları olduğunu ancak Atatürkçülüğün dönemin ihtiyaçlarından doğan kendine özgü bir düşünce sistemi olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

Türkiye'deki pozitivist anlayışın genel olarak orijinal pozitivizme nazaran "*yüzeysel ve yanlış anlaşılmış*" bir hâlinin olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı pozitivizmi ile Cumhuriyet pozitivizmi arasında devletçilik ve halkçı-

---

168 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 460-463; keza bkz. N. İrem, "Turkish Conservative Modernism", s. 87 vd.

169 Mehmet Özay, "Turkey in Crisis: Some Contradictions in the Kemalist Development Strategy", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 1, (Feb., 1983), s. 50-51.

170 H. Altuğ, "Pozitivizm ve Atatürkçülük", s. 42.

171 Ş. Mardin, "Batıcılık", s. 249; Vedat Günyol, "Batılaşma", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, (yay. haz. Mücteba Ang vd.), İstanbul 1983, s. 259.

172 S. Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi", s. 357.

173 F. A. Stone, "The Evolution of Contemporary", s. 150-151.

174 N. İrem, "Turkish Conservative Modernism", s. 87.

175 İ. Giritli, "Pozitivizm ve Türk Devrimi", s. 2; D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 460; H. Altuğ, "Pozitivizm ve Atatürkçülük", s. 40.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lık anlayışı bakımından pek fark görülmez. Gerek Osmanlı dönemi gerekse Cumhuriyet dönemi pozitivizm anlayışında devleti güçlü kılarak halkı kalkındırmak, bunu yaparken de akılcı ve bilimsel esaslara dayanmak esastır. Bu anlayışın yerleşmesinde pozitivizme yönelinen dönemin *"devleti kurtarmak"* ihtiyacının önemli etkisi olmalıdır. Osmanlı pozitivmi ile Cumhuriyet döneminin ayrıldığı noktalardan birisi millet ve milliyetçilik anlayışlarıdır. Osmanlı dönemindeki millet anlayışı farklı etnik ve dinî grupların birliği prensibini esas alırken, Atatürkçülükte *"dil, kültür ve ülkü birliği"* temel dayanak noktası alınmıştır. Yine Osmanlı pozitivizminden farklı olarak Cumhuriyet dönemi pozitivizminde devlet ve millet özdeşleştirilmiştir[176].

XIX. yüzyılda İslam ülkelerinde gelenekçilere karşı reformcu bir grup oluşmaya başlamıştır. Buna karşılık Osmanlı aydınlarından bazıları devletin çöküşünü İslam'ın özünden uzaklaşmasına bağlamıştır. Bu görüşe karşı olan anlayış ise 1918 yılında içinde bulunulan durumdan geleneksel kurumları sorumlu tutarak, geçmişle bağını sert bir şekilde koparmıştır. Atatürk'ün pozitivist anlayışında tüm olumsuzlukların kaynağı din ve devlet işlerinin birlikteliği prensibi belirleyici olmuştur. Sadece laiklik bu olumsuzlukları giderebilirdi. Kaynaklardan öğrenildiğine göre Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın uygulayıcıları olan laik kadrolar olmasaydı, sonraki dönemlerde ulema ve bürokrasinin gücünün kırılması ve yeniliklerin kabul ettirilmesi mümkün olamazdı. Sadece Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye'den gelen yeni entelektüeller mevcut siyasi güce hizmet ettikleri için ülkeyi yeni bir düşünce temeline hazırlama gücünden uzaktılar[177]. II. Meşrutiye dönemi olarak adlandırılan 1908-1918 yılları ile Cumhuriyetin erken dönemi olarak kabul edilen 1918-1945 yılları arasında geniş ölçüde bir devamlılık ve bağ söz konusudur[178].

Sonuç

II. Meşrutiyet dönemi; fikirsel temelleri XIX. yüzyılda başlayan ve gittikçe de sistemli bir hale gelen Türk modernleşmesinin olgunlaşması ve durulaşması bakımından çok önemlidir. Söz konusu dönem, XX. yüzyıl Türk tarihi için gerçek anlamıyla bir laboratuar olmuştur. Bu dönemde aydınlar arasında dinin toplumsal ilerlemedeki yeri, Batı değerlerinin tümüyle mi yoksa kısmen mi benimsenmesi gerektiği, eğitimin modernleştirilmesi ve kadın hakları gibi her türlü fikir tartışılmış, eleştirilmiş ve Türk modernleş-

176 D. Özlem, "Pozitivizm ve Siyaset", s. 460-462.

177 Mohammed Arkoun, "İslâmi Bir Bakış Açısı İçinde Pozitivizm ve Gelenek, Kemalizm Olayı", (çev. Emre Öktem), *Cogito, (Laiklik)*, S. 1, (Yaz 1994), 5. baskı, İstanbul 1996, s. 57.

178 E. J. Zürcher, "The Qttoman Legacy", s. 240.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mesi açısından çeşitli bakış açıları kazanılmıştır.

Osmanlı aydınları ilk olarak Batı'dan gelen bütün düşüncelerin doğru olduğunu kabul etmişler, ardından Osmanlı toplumunda Batılı düşünceler daha netleşmeye ve somutlaşmaya başlamıştır. Bu noktada dönemin aydınları arasında Batıcı fikirlerinin temeli kabul edilecek olan pozitivist anlayışın yayılmaya başladığı görülecektir. Pozitivizmi Türkiye'ye ilk olarak tanıtan kişilerden birisi Beşir Fuad olup, bu akımı derli toplu tanıtan ilk yazarlardan bir diğeri ise Ahmet Şuayp olmuştur.

Türkiye'de pozitivizmi doğrudan yaymaya çalışan bir dernek bulunmamakla birlikte "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" ve bu derneğin başkanı olan Ahmet Rıza'nın gayretlerini belirtmek gerekmektedir. Ahmet Rıza, İttihat ve Terakki Derneğine pozitivistlerin sloganı olan "*düzen ve ilerleme*" gibi "*nizam ve terakki*" isminin verilmesini isteyecek kadar pozitivizme yönelmiştir. Osmanlı toplumunda sistemli pozitivizmin XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren "*Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*" ve "*İçtimâiyat Mecmuası*" adlı iki dergi etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca "*Servet-i Fünûn*" dergisinin de pozitivist akımın edebiyat ve fikir aracılığıyla tanıtımında önemli katkıları olmuştur.

"*Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*"nın başında Ahmed Rıza, Ahmed Şuayp, Mehmed Cavid, Salih Zeki, Rıza Tevfik gibi ismiler bulunurken bu grup müspet ilimler yoluyla pozitivizme yönelmişlerdir. "*İçtimâiyat Mecmuası*"nın başında ise Ziya Gökalp ve Necmeddin Sadık gibi isimler bulunmaktadır ki bu kişiler pozitivizme toplumsal meseleler ve sosyal ilimler çerçevesinde yönelmişlerdir. Keza Salih Zeki, Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Ahmed Şuayp ve Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi isimler de dinin inanç ve sosyal yönünü reddetmeden sadece ilimlerin tasnifi, bilimlerde araştırmanın ve tecrübenin önemini göz ardı etmeme bakımından pozitivizme yönelmişlerdir.

Pozitivizmin, Türkiye'de çeşitli yollarla yayılmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak özellikle Batılı dillerden yapılan tercüme eserlerin bu akımın yayılmasındaki yerini vurgulamak gerektiğini düşünmekteyiz. Bu noktada akla bir soru gelebilir. Acaba tercüme eserler mi pozitivizmin yayılmasında etkili olmuş, yoksa pozitivizmi benimseyen yazar ve aydınlar mı bu konuda tercümeler yapmıştır? Araştırmalardan anlaşıldığı üzere ikinci seçeneğin geçerliliği daha yüksektir. Yani pozitivizmi benimseyen aydınlar bu düşünceyi yayabilmek için tercümeler yapmışlardır. Yapılan tercümelerde edebiyatla ilgili çevirilerin daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

Tercüme eserlerin pozitivizmin Türkiye'de yayılmasında bir dereceye kadar etkili olduğu savunulabilir. Ancak çeviri eserlerin tam anlamıyla

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Avrupa kökenli diğer fikirlerin Osmanlı aydınları arasında sağlıklı bir şekilde yayılması veya Türk fikir ve yenileşme hayatında yönlendirici ve ufuk açıcı bir kaynak oldukları söylenemez. Yani Batılılaşma yolunda gösterilen bütün gayretlerin teknik bazı nakiller ve dağınık tercümeler olarak kaldığı görülmektedir. Tercümelerdeki bu dağınıklığı bir ölçüde yabancı dil bilen kişilerin sayısının az olmasına ve dilin köklerine yeterince inilememesine bağlayabiliriz.

İncelenen dönemde aydınlar arasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuzlukların kaynağını geleneklerde veya dinde görme anlayışı, gelenekçi görüşlere karşı bir tepki oluşturmuş, dinin dünya işlerinden ayrılması gerektiği görüşünü kuvvetlendirmiştir. Osmanlı dönemi asker veya sivil bazı aydınların, çeşitli noktalarda pozitivizmi tartışmasız ve olduğu gibi kabul ettiklerini söylemek mümkündür. Kanaatimizce II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı ülkesinde pozitivizmi savunan kişilerin söylediklerinden anlaşılan şeyler özetle; dine, İslam'ın zaten özünde olmayan dar görüş ve taassupla yaklaşmamak, din adamlarının kısıtlayıcı veya çıkarcı isteklerini kabul etmemek, ilmin gerçeklerini ortaya koyarak, insana değer veren, ilme hürmet eden bir anlayış ortaya koymaktır. Bu çizgi pozitivistlerin netleştiği bir noktadır. Aksi halde pozitivizmden etkilenen her Osmanlı aydını aynı şeyleri savunmamış, kendi içinde farklı görüşler taşımışlardır.

Pozitivizmin Türk modernleşmesine en önemli katkısı, kültürel sürecin laikleşmesini başlatmasıdır. Bu sürecin devamı olarak milliyetçilik ve dünyevilik vurgularının da Türk modernleşmesindeki yerini aldığını görmekteyiz. Bunların yanında farklı bilim dallarında gerçeğin araştırılmasında bilimin esas alınması anlayışı da bu dönemin miraslarında birisidir. Keza sosyal bilimlerde özellikle de tarih anlayışında bilimsel bir yaklaşım ön plana çıkarılmıştır. Bu dönem aydınlarında göre yeni tarih yazımı pozitivizme dayanmalı ve milliyetçi olmalıydı. Yine özellikle kadın hakları ve kadın eğitimi, eğitimin modernleşmesi ve bürokratlar arasında devletçi felsefenin yerleşmesinde pozitivizmin katkısı unutulmamalıdır. Tüm bunların yanında Atatürkçü ideolojinin en önemli felsefî temellerini meydana getiren milliyetçilik ve laiklik anlayışının da pozitivizmden ilham aldığını ifade etmek gerekmektedir.

Son olarak aydınlar arasında genel olarak kendine has bir *"'Türk-Osmanlı Pozitivizmi"* nin var olduğunu söylemek gerekmektedir. Yani *"Türk Pozitivizmini"* döneminin bir düşünce veya felsefe akımı olarak görmek yerine, müspet ilimlerin prensiplerini açıklamakta ve gerçeklerini bulmakta kullanılan bir sistem ve bir yöntem belirleyici olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mecelle Tadil Tartışmaları Bağlamında II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din, Hukuk ve Modernleşme

Sami Erdem (*)

Bu tebliğde, 1869-1876 yılları arasında hazırlanarak yürürlüğe konmuş olan *Mecelle*'nin II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden dönemden başlamak üzere Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam eden hukuki yenileşme tartışmalarında sahip olduğu merkezi konumdan kaynaklanan sembol bir metin oluşu üzerinde durulacaktır. *Mecelle*'nin tadili için kurulan komisyonlarca yapılan çalışmalar[1] teknik bir medeni hukuk araştırmasının konusu olması hasebiyle bu tebliğde ele alınmayacak, sadece bu tartışmaların sözkonusu dönemde matbuattaki bazı yansımalarına işaret edilecektir.

Tanzimat sonrasında başlayan kanunlaştırma faaliyetleri arasında İslam hukuku'na dayalı kanunlaştırmaların İslam hukuk düşüncesi bakımından etraflı tartışmalara konu edilmediği söylenebilir. Oysa II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren bu konu, kapsamlı bir ictihad tartışmasına sebep olmuş, bu dönemde siyasi ve toplumsal alanda yaşanan değişmenin etrafında odaklandığı bir mihver olarak hem Cumhuriyet'e kadar olan dönemin siyasal özellikleri hem de İslam hukuk düşüncesinin seyri bakımından önemli bir yere sahip olmuştur.

1908'de Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması, Meclis yasamasını yoğun bir hukukî gündemle karşı karşıya bırakmıştı. *Mecelle* gibi fıkıh kaynaklı mevcut kanunların ihtiyacı karşılayıp karşılamadığı ya da yeni şartlara uygun çözümler içerip içermediği gibi sorular yanında yeni kanuni

(*) Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı.

1 *Mecelle*'nin tadili için somut çalışma yapan komisyonların ilki 1916 yılında oluşturuldu. Daha sonra Cumhuriyet döneminde 1923 ve 1924 yıllarında kurulan komisyonlar *Mecelle*'nin bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bazı ilaveler yapılması konusunda çalışmalar yürüttü. Bu komisyonlar ve tadil çalışmalarının sonuçları ile ilgili olarak bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türk Medeni Hukuku I: Umumi Esaslar*, 6. baskı., İstanbul 1959, s. 68-79. Ayrıca bk. Osman Kaşıkçı, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul 1997, s. 307-384.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

düzenleme ihtiyacı görülen alanlar ve bu alanlarda hangi esaslara göre düzenleme yapılması gerektiği yönündeki farklı görüşler, çeşitli güncel siyasi gelişmelerin de etkisiyle kısa zamanda Meclis ve matbuatın önemli tartışma konuları arasına girmiştir. Ayrıca, geçmiş döneme ilişkin "Tanzimatçılık" eleştirilerinin dinî/hukukî alanla ilgili yönü, *Mecelle*'de tezahür ettiği düşünülen zihniyet etrafında somutlaştırılmıştır. Bu durum, başta İttihat ve Terakki olmak üzere siyasi partilerin ve hükümetlerin programlarında hukuk politikalarına yansımış, *Mecelle*'nin eksik bıraktığı alanlarda yeni hukuki düzenlemeler yapılması fikri, İslam hukuk metodolojisine ilişkin kavramların gündelik tartışma zemininde yer alması için önemli bir gerekçe teşkil etmiştir. Aynı dönemde dini/hukukî alanda ortaya konan yenileşme talepleri, yeni ictihad arayışları ve ictimâî usûl-i fıkıh gibi önemli tartışma konuları genellikle bu eksen etrafında yoğunlaşmıştır.

Tanzimat sonrası dönemde *Mecelle* çerçevesinde, geniş çaplı bir ictihad tartışmasının başladığını söylemek zordur. O dönemde özellikle Ali Suavi'nin, dini metinlere dayalı yorumlara ilişkin farklı yaklaşımları bu alanda II. Meşrutiyet sonrasındaki tartışma alanlarının mübeşşiri durumundadır.[2] *Mecelle*'de yapılan işin, yeni bir ictihad faaliyeti olmayıp, mevcut fıkhi birikimin ve özel olarak da Hanefi mezhebindeki tercihe şayan görüşlerin yeni bir form içinde ifadesi olduğu bilinen bir hususdur. Belki burada ictihad problemiyle bağlantılı olarak değerlendirilebilecek olan konu, girişilen bu yeni faaliyetin belirli ictihadi görüşlerin seçilerek diğerlerini etkisiz kılacak bir kanun gücüyle hükme esas tutulmasıdır. Bu konuda yine *Mecelle*'de bir madde olarak yer alan (md. 1801) ve siyasi otoritenin (sultanın) belli bir görüşü tercih ederek kanun haline getirmesini mümkün gören bir yorum esas alındığı için, esasen muayyen ictihadların seçiminden çok bu ictihadların nereden alınacağı konusu ön plana çıkmış ve tarihi şartlar çerçevesinde o güne kadar meri olan hukuki tercihlere bağlı kalınması, bu yeni kanun faaliyeti için yeterli meşruiyeti sağlamıştır. Dolayısıyla, *Mecelle*'nin hazırlık sürecinde ortaya çıkan en hayati tartışma, Hanefi mezhebi içinde, geçmişteki uygulamalarda tercihe şayan görülmüş olanların dışında farklı görüşlerin alınmasında ortaya çıkmıştır.

II. Meşrutiyet sonrası dönem ise, siyasi, fikri ve toplumsal gelişmeler bakımından önceki dönemle mukayese edilemeyecek bir hareketliliğe şahit olduğu için, bu dönemde fıkıh usulü ile ilgisi kurulabilecek pek çok meselenin, tartışma konusu yapıldığı görülmektedir. Kanun-i Esasi ve onun siyasi

---

[2] Ali Suavi'nin usul-i fıkıhla ilgili görüşlerinin değerlendirmesi için bk. Sami Erdem, "Ali Suavi'nin Usûl-i Fıkh'a Dair Bir Risalesi: *Arabî İbâre Usûlü'l-fıkh nâm Risâle'nin Tercümesi*", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, S. 5 (1998/2), s. 283-296.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sonuçlarından birisi olarak meclis yasaması, meşihatın farklılaşan konumu, siyasi partiler, matbuattaki serbestlik, yayın hayatına giren periyodiklerin çokluğu, cemiyetlerin artışı, yükseköğretimdeki gelişmeler ve Mısır ve Rusya Müslümanlarından yansıyan güçlü dini/fikri etkiler bu yeni dönemdeki zihni ortamın farklılığını belirleyen unsurlar arasında sayılabilir.

Matbuattaki gelişme ve yaygınlaşmanın önemli bir etkisi, fıkıh usulü çerçevesinde yer alan konularla ilgili yazı yazanların kimliği üzerinde de görülmektedir. Bu dönemde, fıkıhla ilgili görüş serdedenler içinde ulemadan olmayanların sayısı bir hayli artmış durumdadır. Gazeteciler, farklı alanlardan üniversite hocaları, mebuslar, avukatlar gibi esasen İslam ilimlerinde uzmanlığı olmayan kimselerin İslam ve özellikle de İslam hukukunun önemli meseleleri hakkında etraflı ve iddialı görüşler ileri sürmesi, bu çerçevede dikkat çekicidir.

Kanun-ı Esasi'de II. Meşrutiyet sonrasında yapılan bazı tadillerde, şer-i şerife uygunluk vurgusunun artması, güncel siyasi kaygıların etkisini göstermektedir. Örneğin 3. Maddenin muaddel halinde Padişah'ın cülus yemininde "şer-i şerif ve kanun-i esasi ahkamına riayet...." edeceği tasrih edilmektedir. Ayrıca yürürlüğe ilişkin 118. maddeye yapılan ilave önemlidir: "Kavanin ve nizamatın tanziminde muamelat-ı nasa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkam-ı fıkhiyye ve hukukiye ile adab ve muamelat esas ittihaz kılınacaktır". Burada kullanılan dil, *Mecelle*'nin esbab-ı mucibe mazbatasındaki gerekçelendirme ile önemli ortaklıklara sahiptir.

İslam hukukuna dayalı kanunlaştırma düşüncesi etrafındaki önemli tartışma alanlarından birisi de yeni dönemdeki yasama sürecinde Şeyhülislam'ın şahsi yetki alanıdır. Zira 29. maddenin tadil edilmiş biçiminde şeyhülislam'ın "muhtac-ı müzakere olmayan mevaddı doğrudan doğruya arzedeceği" ilave edilerek, şeyhülislam'a bir nevi teşrii bir salahiyet tanınması sözkonusu olmuştur.[3]

Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan "hükümet programı"[4] uygulamaları gözden geçirildiğinde, bu dönemdeki Hükümet Programları'nda da genel olarak adli konularda birtakım ıslahat çalışmalarının ve yeni kanun hazırlıklarının önemi ve bunlara duyulan ihtiyaç vurgulanmış ancak teferruatlı değerlendirme ve hedefler ortaya konmamıştır. Bazı hükümet programlarında şer'i şerife zayıf atıflar bulunmakta, bir kısmında ise bu yönde hiçbir ifadeye yer verilmemektedir. Kanun-ı Esasi'ye genel olarak referans daha ön

---

3 Kanun-i Esasi'nin muaddel maddeleri için *bk.* Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1985, s. 74-78.

4 Bu dönemde ortaya çıkan hükümet programı anlayışı ve bazı hükümetlerin program metinleri için *bk.* İhsan Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", *OTAM*, S. 1 (Ankara 1990), s. 174-269.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

plandadır.

Ancak güncel siyasi gelişmelerin etkisi 31 Mart'tan hemen sonra kurulan hükümetin programında kendisini göstermektedir: "Esas maksadımız her hal ü karda ahkam-ı celile-i şer-i şerife temessük ve kanun-i esasimizin temin-i muhafazasına..."[5]

Said Halim Paşa hükümetinin programında ise *Mecelle*'nin özellikle iktisadi alandaki eksik yönlerine işaret edilerek, zamanın ihtiyaçlarına ve muamelat-i nasa erfak olarak baştan başa tadil edileceği vurgulanmaktadır.[6]

Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla, farklı kesimlerin mevcut kanunların şeriata uygunluğunun muhafazası ve yeni yapılacakların bu yolda hazırlanması yönündeki taleplerini Meclis'e verdikleri dilekçelerle ve matbuattaki yansımalarıyla, çeşitli yazarların kaleminden yoğun bir biçimde aktardıkları bilinmektedir.[7]

Meclis zabıtlarından takip edebildiğimiz kadarıyla, Meclis'in açılmasından kısa süre sonra 13 Kanun-ı Sani 1324'te 18. ictimada Lazistan mebusu İbrahim Ferit Efendi, "kavanin-i medeniyemizin ahkam-ı fıkhiye ile temzici ve bunun mehasini hakkında" bir takrir vermiş ve bu takrir Kanun-ı Esasi Encümenine havale edilmiştir.[8] 1 Şubat 1324 tarihli başka bir toplantıda aynı mebus tarafından *Mecelle*'nin hükümlerinin zamanın ihtiyaçlarına göre genişletilmesi ve uyarlanması için yeni bir takrir verilmiş ve bu takrir İlmiye Encümeni'ne havale edilmiştir.[9] 9 Şubat'ta Lazistan Mebusu İbrahim Ferit ve Muş mebusu İlyas Sami Efendiler tarafından "Medreselerin ıslahı ve ilm-i fıkha ehemmiyet verilmesine dair" bir takrir verilmiş ve başka bir takrirle birlikte İlmiye ve Evkaf Encümenine havale edilmiştir.[10]

11 Şubat'ta Suriye mebusu Aclani Zade Mehmet Efendi ve 96 arkadaşı tarafından *Mecelle*'nin mehakim-i nizamiye ile mehakim-i şer'iyeye ait kısımlarının tefriki huusunda bir kanun teklifi verilmiştir: "Mehakim-i nizamiyeye ait kısmı mehakim-i nizamiyede, mehakim-i şer'iyeye ait aksamı da mehakim-i şeriyyede mabihittatbik olmak ve hukuk-ı millet gereği gibi temin edilmek üzere kütüb-i fıkhiyyenin ibadattan maada kaffe-i ahkamının tercümesiyle mufassal ve mutavvel bir kanun-ı umumi yapılmasını teklif ve

---

5 Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", s. 210.

6 Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", s. 256.

7 Örnekler için *bk. Volkan*, No. 69 (17 Safer 1327/25 Şubat 1324/10 Mart 1909), s. 4 (M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), *Volkan Gazetesi*, İstanbul 1992 s. 334): *Volkan*, No. 77 (25 Safer 1327/5 Mart 1325/18 Mart 1909), s. 3 (Düzdağ, s. 372): *Volkan*, No. 91 (10 Rebiul-evvel 1327/19 Mart 1325/1 Nisan 1909), s. 4 (Düzdağ, s. 443): *Beyanü'l-Hak*, S. 23 (15 Safer 327/23 Şubat 324), s. 541-542.

8 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1982, s. 332.

9 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 1, s. 622.

10 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 1, s. 772.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

istida eyleriz." Kanun teklifi İlmiye ve Adliye Encümenlerine müştereken havale edilmiştir.[11]

9 Mart'ta İlmiye Encümeni'nin *Mecelle* Cemiyeti teşkiline dair teklifi uygun bulduğunu ve Meşihat'tan bu konuda görüş belirtmesini teklif eden mazbata Mecliste görüşülmüş ve kabul edilmiştir.[12]

11 Haziran'da Islahat-ı İlmiye Encümeni'nce hazırlanan layihanın irsaline dair Sadaret tezkeresi okunmuş ve layihanın önce İlmiye sonra da Adliye Encümenine havalesi kararlaştırılmıştır.[13]

5 Ağustos 1325'te *Mecelle* Cemiyeti Teşkili Hakkında Nizamname Mecliste müzakere edilmiş, ancak 60 mebusun hazır bulunduğu ve çoğunluğun sağlanamadığı gerekçesiyle böyle önemli bir tasarının tartışılmasının doğru olmadığı belirtilerek görüşme ertelenmiştir.[14]

Bu nizamnamede Cemiyet'in görevi 10. maddede şöyle belirtilmiştir: "Cemiyetin başlıca vezaifi mesalih-i asra evfak ve muamelat-ı nasa erfak olmak üzere *Mecelle*-i celilenin havi olduğu mesail tevsi ve tezyid ve fıkhın münakehat ve evkaf ve ukubat ve vesaya ve mevaris gibi iktiza eden ebvab ve fusulü ilave edilecektir."

13. maddede bu vazifenin beş seneye kadar itmamına gayret edileceği belirtilmiştir. Encümenin yaptığı tadilatla, Encümene seçilecek zevat şöyle tanımlanmıştır: "Cemiyet-i mezkure azalığına mezahib-i mutebere-i islamiye ahkam-ı fıkhiyesinden asrın her türlü ihtiyacat-ı siyasiye ve ictimaiye ve terakkiyat-ı medeniyesine göre mesail-i şeriyeyi istikra ve istihraca muktedir ve ilm-i celil-i fıkhın usul ve füruuyla mütevağğil ve ahval-i nas ve zamana vâkıf fuzala-i fukaha her nerede olursa olsun bizaa ve ahvalleri tetkik edildikten sonra davet ve intihap ve içlerinden meleke ve ihataca haiz-i sebk olan bir zat reis tayin olunacaktır." (Muaddel 3. Madde)

4. maddede Cemiyet üyelerini belirlemek üzere Şeyhülislam riyasetinde Adliye nazırı ile Ayan ve Mebusandan üçer ve bab-ı fetva mütehayyızanı ulemasıyla hükkam-ı adliyeden ikişer zattan oluşan geçici bir encümen kurularak bu encümin ilan edeceği bazı meselelere dair uzman kişilerin risale telif etmesi istenecektir. Yazdığı risalelerden hareketle Cemiyette yer almaya ehil olduğu tespit edilecek uzmanlar üye olarak tayin edilecektir.

11. maddede, hazırlanan tasarının her iki mecliste kavaid-i fıkhiye dairesinde müzakere ve tasdik olunduktan sonra hattı hümayunla tevşih olunarak "bilcümle mehakim-i şeriye ve kanuniyede ahkam-ı mündericesi

---

11 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 34-37.

12 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 387-388.

13 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 4, s. 625.

14 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 6, s. 540-543.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

düsturu'l-amel tutulacaktır" denilmiştir.[15]

Mecelle hazırlık cemiyetine seçilecek kimselere ilişkin sıfat ve tanımlamalar ile tadil edilmiş yeni kanunun her iki mahkeme tarafından da uygulanması talebi sonraki tartışmalarda üzerinde en fazla durulan konular arasındadır.

Bu noktada bir yasama makamı haline gelen Meclis'in görevleri ve yasama faaliyetinde bulunacak mebusların özellikleri ile ilgili kaygı ve tanımlamalar ön plana çıkmaktadır. Dini tazammunları da bulunan *teşri* (yasama) kelimesinin Meclisin kanun yapma faaliyetleri için kullanılıp kullanılamayacağı meselesi, o gün için önemli bir tartışma konusunu oluşturuyordu.[16]

Meclis'in teşri görevi ve bunun yerine getirilmesi ile ilgili olarak seküler yaklaşım sahipleri ile İslamcı endişeler taşıyan tarafların, ortak kavramlar kullanmalarına karşılık bu kavramların kapsamı ve muhtevası konusunda pek de yakın düşündükleri söylenemez. Bunun en bariz örneği, son derece geniş bir muhtevaya sahip olan "ictihad" kavramında ortaya çıkacaktır.

Bu dönemdeki ictihad tartışmalarında yeni ictihad faaliyeti ve yeni müctehid tipi için ortaya atılan görüşlerin arka planında daha çok, Meşrutiyet sonrasında şekillenen yeni siyasi yapı içinde, yeni şartların ve ihtiyaçların gerektirdiği alanlarda, yeni bir anlayışla hukuki görüş ortaya koyacak kimseler ya da daha somut olarak, kanun yapma yetkisine sahip kimselere ilişkin tanımlama arayışı görülmektedir. Bununla birlikte, karşıt görüşleri savunan taraflar bakımından tartışmanın muğlak bir zeminde cereyan etmesi sebebiyle savunulan ya da karşı çıkılan ictihad faaliyeti ya da müctehid tipleri bakımından meselenin ortak bir zeminde ele alındığını söylemek zor görünmektedir.

Örneğin Ziya Gökalp, Meşrutiyet'ten kısa bir süre sonra siyasi birlik konusunda kaleme aldığı bir yazıda, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongreleri için çeşitli vilayetlerden merkez-i umumiye gönderilen temsilcileri (mebus) "müctehid-i siyasî", bu kimselerin ittifakla benimsedikleri hususları da "icmâ'-ı siyâsî" olarak tanımlamaktadır. Burada Gökalp, siyasetle ictihadı birbiriyle bağlantılı iki kavram olarak öne sürerken, müctehid ve ictihad kavramının o günkü ortam içinde yaygın algılanışını kabullenmiş bir

---

[15] Nizamname'nin ilk hali ve Encümen'ce yapılan tadil tekliflerini içeren metinleri için bk. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 6, ekler kısmı, s. 6-10.

[16] Mustafa Sabri, matbuattaki bazı yazılara yönelik eleştirileri arasında bir paragrafta Meclis'in açılışı vesilesiyle gündeme gelen Meclis-i Ayan ile Meclis-i Mebusan'dan mürekkeb Parlamentonun kuvve-i teşriiye olarak tanımlanmasını eleştirir. Bk. Mustafa Sabri, "Edeb-i Tahrir", *Beyanü'l-Hak*, S. 15 (18 Zilhicce 326/29 Kanun-ı Evvel 324), s. 326-328. Bu yazı üzerine sonraki sayılarda yayınlanan Manastırlı İsmail Hakkı'nın mektubu ve takip eden karşılıklı atıflarla konu tartışılmıştır. (*Beyanü'l-Hak*, S. 17 (2 Muharrem 326/12 Kanun-i Evvel 324), s. 381-384; S. 21 (30 Muharrem 327/9 Şubat 324), s. 476-479.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ifadeyle "fıkıhta bab-ı ictihad bir zamandan beri mesdud olduğu halde siyasette o kapı ila yevmi'l-kıyam meftuhtur" diyerek yeni bir ictihad faaliyeti olarak siyasete işaret eder. [17]

İctihad ve müctehid kavramlarının, Meşrutiyet'in siyasi yapılanmasında tekabül ettiği yeni konuma ilişkin ilk tanımlamalardan birisi, Gökalp'in arkadaşı Halim Sabit'e aittir. [18] Yazar, Meclis-i Mebusan'ca oluşturulması tasarlanan *Mecelle* Cemiyeti'nde yer alacak azalardan "müntehib-i kanun" olarak bahsetmekte ve bu heyette bulunacak kanun seçicilerin faaliyetini, oluşturulacak/tadil edilecek mecelle [19] hakkındaki beklentiye bağlı olarak iki seviyede ele almaktadır. Birinci kısım, mevcut *Mecelle*'de olduğu üzere, günün ihtiyaçlarına uygun seçimlerle fıkıh kitaplarından derlenecek hükümlerin maddeler halinde ifadesidir. Bu işi yapacak olanlarda aranacak özellikler şunlardır:

1. Fıkıh ilminde "mümarese ve maharet" sahibi olmak. Bu vasfın sağlanması için, birtakım fıkıh metinlerini tekrar tekrar okumanın ötesinde o metinlerde yer alan görüşlerin lafzından çok manasını kavramaya yönelik bir "kesret-i iştigal" gereklidir. Ayrıca fıkıh tarihine muttali olmak da bu şartın bir gereğidir.

2. "Ahval-i zamana hakkıyla vukuf". Böylece, kadim fıkıh kitaplarında yer alan bazı meselelerin, halihazırda değişmeye uğramış kısımlarının zamana göre uyarlanması mümkün olacak ve "ahval-i zamanla ahkam arasında bir tearuz vukua" gelmesi önlenmiş olacaktır. [20]

3. Kanun haline getirilecek hükümlerin uygulamada tatbikinin mümkün ve kolay olması konusunda tecrübe sahibi olmak. Daha çok nazari yönü bulunan ikinci maddeyi de içinde barındıran bu şart, ilave olarak ilgili kişilerin halkın içinde yetişen ulemadan veya uygulamayı bilen kadı, naib veya hakim gibi kimselerden seçilmesi suretiyle amelî olandan hareketle isabetli

---

17 [Ziya Gökalp], "İcmâ-i Siyasi- İ'tizâl-i Siyâsî", *Volkan*, No. 19 (19 Zilhicce 1326/30 Kanun-ı Evvel 1324), s. 1-2 (Düzdağ, 81-82). "Diyarbekir'den" notuyla ilk sayfada yayınlanan yazının Gökalp'e ait olduğunu, gazetenin sahibi Derviş Vahdeti yazının altına düştüğü notta belirtiyor. Gökalp bu yazısında, o gün için siyasi icmâı temin edecek bir "fırka-i nâciye" olarak imada bulunduğu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne her Osmanlı ferdinin, bizzat yahut temsilcileri vasıtasıyla dahil olmasını tavsiye eder ve siyasetteki "ehl-i cemaat" olan bu birlikten ayrılanların "mu'tezile-i siyasiye" olacağını belirtir.

18 Halim Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizane [I]", *Sırat-ı Müstakim*, II/33, s. 102-106; a.mlf., "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizane [II]", *Sırat-ı Müstakim*, II/35, s. 131-133.

19 Burada "mecelle" tabiri, aynı adla bilinen kanun mecmuasından farklı olarak, başta medeni hukuk olmak üzere hukukun çeşitli alanlarında yapılması düşünülen tadil ve ikmal çalışmalarının ortaya çıkaracağı yeni hukuki düzenlemelerin bütününü ifade etmektedir.

20 Yazar, bu görevi ifa edecek şahısların, kanuna girecek fıkhi ahkamı eski kitaplardan derlerken zamanın gereklerini gözetmesini, müctehidin mevcut bir hükmü nesheden nas karşısındaki dikkatine benzetmektedir. "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizane [I]", s. 104-105.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hükümler konulmasını hedeflemektedir.[21]

Görüldüğü üzere Halim Sabit, müntehib-i kanun dediği kimseleri, sadece geçmiş ictihadlar içinden günün şartlarına uyanları seçme durumunda oldukları için ictihad çerçevesi içinde değerlendirmemektedir. Buna karşılık, ikinci tür mecelle hazırlığı, kadim kütüb-i fıkhiyyede "istinadgah"ı bulunamayan ve yeni ortaya çıkmış meselelerin ("asr-ı ahîrin, hal-i ictimâîmizin icâbâtından olarak bi'z-zarure tahaddüs eden vukuât") çözümü için yeni ictihadları ("müctehedât-ı cedîde") gerektirmektedir. Bunu gerçekleştirecek olanlar, yukarıda sayılan üç vasfa ilave olarak "doğrudan doğruya usul-i sâbiteye tevfîkan kavâ'id-i lâzimeyi edille-i şer'iyyeden istinbata muktedir" müctehidlerdir.[22] Bu tespitin sonraki adımı, ihtiyacı duyulan yeni ictihad faaliyetinin mümkün olup olmaması (bab-ı ictihadın açık olup olmaması) ve bunu gerçekleştirmesi beklenen müctehidin fiilen bulunup bulunmadığının tartışılmasıdır. Aynı yazarın daha sonraki dönemde kaleme aldığı teşri salahiyeti ile ilgili yazılarında, İslam teşri tarihinin ilk dönemlerinde müctehidden bahsedilirken, son dönemde ortaya çıkan meclis yasaması gerçeğinden hareketle ictihad faaliyetinde bulunacak zevatın niteliklerinin farklılaştığı rahatlıkla gözlemlenebilir.[23]

Gökalp ve Halim Sabit'in başını çektiği "ictimai usul-i fıkıh" tezinin, örfü müstakil ve nasslardan bağımsız "milli" bir hukuk kaynağı olarak dikkate alacak yasama faaliyetine yaptığı vurgu, ictihad süreci ve müctehide ilişkin yeni tasavvurların hedeflediği sonuçlardaki farklılığın boyutlarını gözler önüne sermektedir.[24]

Meclis'in şer'î dayanakları ve bu çerçevede Meclis yasamasına atfedilen icma fonksiyonu,[25] mebuslarda aranan vasıflar arasında dini unsurların

---

[21] Halim Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizane [I]", s. 106.

[22] Bk. Halim Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizane [II]", s. 131-132. Görüldüğü üzere yazar, ictihad faaliyetini, doğrudan doğruya şeri delillerden hüküm istinbatı olarak dar anlamda kullanmaktadır.

[23] Halim Sabit, "İcma: Osmanlılar ve Teşrî Salahiyeti", *İslam Mecmuası*, III/27 (28 Cemâziyelâhir 1333/30 Nisan 1331), s. 628-632; a.mlf., "Velâyet-i Diniye: Teşrî-i Dinî Heyeti, İcma ve İfta", *İM*, III/28 (13 Receb 1333/14 Mayıs 1331), s. 644-647; a.mlf., "Velayet-i Diniye: Meşihat-ı İslâmiye Teşkilatı, Dinî Terbiye Heyeti", *İM*, III/29 (27 Receb 1333/28 Mayıs 1331), s. 662-664; a.mlf., "Velayet-i Diniye: Meşihat-ı İslâmiye Teşkilatı, Dinî Terbiye Heyeti", *İM*, III/30 (11 Şaban 1333/11 Haziran 1331), s. 680-683; a.mlf., "Velayet-i Diniye: Teşrî-i Hukukî Heyeti, İctimaî Enmûzeclere Göre İctihad ve İcma", *İM*, III/31 (2 Ramazan 1333/2 Temmuz 1331), s. 696-699; a.mlf., "Velâyet-i Hukukiyye: Bugünkü İctimaî Enmûzeclere Göre İctihad ve İcma", *İM*, III/33 (29 Ramazan 1333/29 Temmuz 1331), s. 727-729.

[24] İctimai usul-i fıkıh önerisi ve bu konudaki etraflı değerlendirmeler için *bk.* Sami Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 116 ve devamı.

[25] Mecliste gayrimüslim mebusların da bulunmasının ortaya çıkardığı memnuniyetsizlikler

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ağırlığı[26] gibi konular, ictihad ve müctehid kavramlarının somut karşılığının nerede arandığını gösterecek örnekler arasındadır.

Başka bir yazar, Ebu'l-Ulâ, Halim Sabit'in yazısını takip eden bir dönemde yine aynı dergide yayınlanan yazısında, konuya farklı yönlerden bakanların arasını bulmaya çalışan bir üslupla meseleye dahil olarak "Din kardeşlerimiz tarafından yapılagelmekte olan ve amillerince daima ihtiyaç ve zaruretinden bahsolunan ef'al ve muamelatın imkan varsa velev ki bir kavl-i zaife mübteni bulunsun, hükm-i şeri'ye rabt olunmasını, olmadığı takdirde hakikat-i halin bütün din kardeşlerimize ilan edilmesini temin edecek esbabı tehyie" den bahseder.[27] İşte teşkil olunacak *Mecelle* Cemiyeti'nin bu yolda bir mesai göstermesi gerekmektedir. Yani, mümkün olan yerlerde şer-i şerife bağlı kalınarak hüküm oluşturulması, ama bunun mümkün olmaması durumunda şer-i şerif dışında yapılacak düzenlemenin kaçınılmaz olduğunun münasip bir dille insanlara anlatılması gerekmektedir.

Yazara göre bunu yapabilecek olan Cemiyet üyelerinin de her bakımdan güvenilir, saygın, takva sahibi değerli kişilerden olması lazımdır. Bu hususta sadece Osmanlı ülkesinde değil diğer İslam memleketlerinde bulunan fukahanın da heyete dahil edilmesi düşünülebilir.[28] Ebu'l-Ulâ, böyle bir cemiyetin teşkilinin makam-ı hilafete olan merbutiyeti de artıracağı görüşündedir. Ayrıca halkın önceki istibdad döneminde unuttuğu fetva sorma/isteme konusundaki tavrının da bu yeni dönemde değiştiğini, bu yöndeki taleplerin arttığını memnuniyetle ifade ederek, bu fetvalara gerekli cevapların daha çabuk olarak verilmesini ve bu fetvalardan herkesin yararlanması için periyodik bir fetva mecmuasının çıkarılmasını önerir.[29]

Buna karşılık, yeni ictihad taleplerine ihtiyatla ve hatta maksadı açısından büyük ölçüde kuşkuyla yaklaşan muhafazakar kesimlerin, ictihad kavramını mümkün olan en geniş/dar anlamıyla ele alarak, bu faaliyeti yürüte-

---

ve tartışmalar, meclisten beklenen faaliyetin dini niteliği (şura ve icma) hakkındaki algıları yansıtmaktadır. I. Meşrutiyet dönemi meclisinde gayrimüslim mebus varlığının ortaya çıkardığı tartışmalar için bk. Cemil Oktay, *Hum Zamirinin Serencamı*, İstanbul 1991, s. 39-54. II. Meşrutiyet dönemi için bk. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I: Hilafet ve Meşruiyet*, 2. baskı, İstanbul 2001, s. 171-176.

[26] Mebusların taşıması gereken vasıflara dair metinlerde onların ahkam-ı diniyeye vakıf, fakih, muamelat-ı nasa aşina ve bilhassa usul-i fıkıh başta olmak üzere şeri ilimleri bilen kimseler olmaları üzerinde durulmaktadır. Bu konudaki görüşler için bk. Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, s. 173-174.

[27] Ebü'l-ulâ Mardin, "Şerî'ata Hizmet: Mecelle Cemiyeti", *Sırat-ı Müstakim*, III/55 (7 Ramazan 327/10 Eylül 325), s. 42.

[28] Bu teklif konuyla ilgili meclis oturumlarında cereyan eden tartışmalarda da mevcuttur. Mebuslar, Oluşturulacak Mecelle heyetine sadece İstanbul ulemasının değil taşradan da kimselerin katılmasını istemektedir. Bk. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 388.

[29] Ebü'l-ulâ, "Şerî'ata Hizmet: Mecelle Cemiyeti", s. 42-43.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

cek olan müctehidin vasıflarını mevcut şartlarda ulaşılamayacak/ulaşılması gerekmeyen bir konuma yükseltmeleri, iki kesimin aynı düzlemde bir tartışma yürütmelerini çoğu kere imkansız hale getirmiştir. İhtiyaç duyulan yeni hükümler için geçmiş birikimin yeterli olduğunu ve en iyimser yaklaşımla bu birikimin bazı yeni anlayışlar gözetilerek, bir kaynak olarak kullanılabileceği ve dolayısıyla bir ictihad talebine ihtiyaç bulunmadığı yolundaki söylemin, yeni ictihad taleplerinin maksadının, bilinen manasıyla ictihad faaliyetinin dışında bir hedefe doğru gittiği yolunda bir kuşku taşıması anlaşılabilir bir durum olarak görünmektedir. [30]

Beyânü'l-Hak ve *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlü'r-Reşâd* yazarlarından ilmiyeden ve Nakşî şeyhi Mustafa Nakî, [31] mevcut durumun tespiti için önce kısaca geçmişe döner. Zamana bağlı olarak değişmesi gereken hükümler, geçmişte sultanlar tarafından zaman zaman çıkarılan emir ve iradelerle düzenleme konusu yapılıyor, ulema da bu ihtiyaca göre fetvalar veriyordu. Dolayısıyla gerçekte her zaman için kanuni ihtiyaçları karşılayacak derecede yeterli kanun ve nizamlar bulunuyordu. Ancak geçmişteki bu nizamları bugünkü halden ayıran özellik uygulamaya ilişkindir. Geçmişte şer'î ahkâmın uygulanmasına itina gösterilen dönemlerde maddi ve manevi olarak gelişme sağlanmıştır. Oysa geçen yüz elli seneden beri genel problemlere bağlı olarak adli sistemdeki bozulmalar, kötü uygulamalar ve dış müdahaleler sebebiyle bir tedenni yaşanmıştır. Bu geri gidişin düzeltilmesi için yanlış bir yol seçilmiş, şer'î ahkâm terk edilerek yerine başka kanunlar vaz' edilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanını, geçmişteki hataların telafi edileceği yeni bir dönemin başlangıcı kabul eden yazar, Kanun-i Esasi'de yer alan 'Devlet-i Osmaniye'nin dini, din-i İslâm'dır' (md. 11) prensibinden hareketle artık bu esasa uygun şer'î kanunların yapılması gereğini şöyle izah eder:

"Şerîat-ı İslâmiye bugünkü terakkiyât-ı beşeriyeyi temin edemeyecek bir surette -bazılarının zu'm ettikleri gibi- mahdûd değildir. Şerîat-ı müşârun ileyhâ öyle bir davâbıt-ı umûmiye ve kavâid-i metîneyi hâvîdir ki beşeriyet bugünkü terâkkiyâtının milyonlarca fevkine çıksa yine onun dâire-i

---

[30] II. Meşrutiyet'in ilanının adından meclisin yasama faaliyeti dolayısıyla teşri ve teşri yetkisi konusundaki tartışmaların (Manastırlı ve Mustafa Sabri'nin karşılıklı yazılarına konu olan tartışma gibi) yalnızca bir kavram tartışması olmadığı, aksine bir güvensizliğin izlerini taşıdığı anlaşılmaktadır. Meclis-i A'yân Reisi Mustafa Asım Efendi'nin 23 Ramazan 1337 tarihinde Nuruosmaniye'deki bir vaazında mebusan ve a'yânın kanun yapmalarının doğru olup olmadığı şeklinde bir soru sorarak, bunların yaptığı kanunların muteber olması için Kanun-i Esasi'nin hükmü gereği şeri ahkama uygun olması gerektiğini aksi takdirde hiçbir kıymetinin olmayacağını ifade etmesi, bu yöndeki kaygıların eskiden beri var olduğunu göstermektedir, bk. "Mev'iza", *Sebilü'r-Reşad*, C. XVII, S. 425-426 (27 Ramazan 1337/26 Haziran 1335), s. 69.

[31] Sîvâsî Selim Efendizâde Mustafa Nakî, "Bir Mütalaa", *Beyanü'l-Hak*, S. 25 (29 Safer 327/9 Mart 325), s. 585-586.

ihtivâsından dûn kalır. Görülen mahdûdiyet şerîatta değil ona matuf olan fikir ve nazardadır. Ve teessüf olunur ki bu gec-bînlik İslâm namı altında yaşayan ve Avrupa mukallidliğini -onu da bilmeyerek- kendisine şeref bilen bizim bazı şübbânımızdadır. Ne hâcet! Mütehassısîn-i ulemâmıza bir salâhiyet verilsin, her şube-i idâre hakkında ahkâm-ı şer'iyeden istinbât ile birer kanun yazılsın. Ol vakit münkirleri de, gayri münkirleri de, müslim de gayri müslim de görsün ki kanun nasıl olur, kanuna itâat, te'mîn-i adâlet nasıl olur".[32]

Yine II. Meşrutiyet'in hemen ertesinde, *Mecelle* tadili tartışmalarına bağlı ictihad tartışmalarında tam anlamıyla muhafazakâr bir tepki gösteren bir müderris, değişim ve eski hükümlerin yetersizliği gerekçeleriyle yeni ictihad taleplerine karşı, değişmenin sınırlarına ilişkin oldukça belirgin tanımlamalar yapmaktadır. Bolvadin'den Yunuszâde Vehbi, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanan ictihada ilişkin bir dizi makalesindeki görüşlerden hareketle, ictihad kapısının kapalı sayılması durumunda yeni zuhur edecek meselelerin şerî'at ahkâmı dışında kalacağı ve bunun da şer'-i şerifin yeni gelişmeler karşısında kifayetsizliği iddiasını gündeme getireceği yolundaki bir düşünceye cevap olarak, geçmişteki ulemadan devralınan usûl kaideleri ile fer'î konulara ilişkin verilmiş hükümlerin yeni ortaya çıkan meselelerin hükmü için yeterli olacağını belirtir. Yazar bunun yolunu da gösterir:

"... ahkâm-ı mezkûreyi ilm-i fıkıhta mümârese-i kâmilesi olan zevât-ı kirâm eslâf-ı müctehidînin akvâl-i mazbûtalarından ibâre veya işâre veya delalet tarîkiyle fehm u istihrac edecekleri vâreste-i beyan olduğuna mebni hiçbir hadisenin hükmü şerî'at-ı Muhammediye'den hariç kalmak lazım gelmez."[33]

Burada önerilen çözüm yolu, Meşrutiyet döneminde modern yaklaşımlar tarafından ileri derecede eleştiriye konu olmuş olan lafızcı yaklaşımın

---

[32] Mustafa Nakî, "Bir Mütalaa", s. 585-586.

[33] Yunuszâde Ahmed Vehbi, "Mübâhasât: İctihada Dair", *Sırat-ı Müstakim*, III/57 (22 Ramazan 327/24 Eylül 325), s. 74. Başka bir yazar, "Tebeddül-i zaman ile teceddüd ve tenevvu-i havadis mütelazimân olduklarından bugün ictihada lüzum-i kavi vardır" diyenlere, zamanın değişmesiyle teceddüd ve ictihad arasındaki zorunluluğu isbat için mevcut fıkıh kitaplarına başvurularak çözülemeyecek bir mesele göstermelerini teklif eder. Fonograftan çıkan sesin gerçek ses gibi mütalaa edilmesi görüşünde olan *el-Menar* sahibine (Reşid Rıza olmalı, yazar isim vermemekte ancak "adi [sıradan] bir gazeteci" diyerek atıfta bulunmaktadır) yönelik eleştiri ifadeleri içinde, bu kimseleri "fıkh-ı şerifi ikmal"e kalkıştıkları yönünde zımni bir ayıplamada bulunmaktadır, bk. M. H., "İctihad", *Beyanü'l-Hak*, S. 27 (14 Rebiü'l-evvel 327/23 Mart 325), s. 622-623. Mevcut fıkıh kitaplarının, halihazırdaki problemleri çözmek için sahip bulunduğu geniş imkânın ne olduğu açıklanmamıştır. Bu konuda açıklayıcı bir çözüm önerisi bir başka yazardan gelmiştir. Abdürreşid İbrahim, yeni ictihadlara duyulan ihtiyaç çağrılarına karşı, hükmü aranan pek çok meselede zaten geçmiş fıkıh birikimi içinde farklı mezheb ve müctehidlere (mesela İbn Ebi Leyla, İbn Şübrüme) ait çözümlerin bulunduğunu ve bunların alınmasıyla maksadın hasıl olacağını belirtmektedir, bk. Abdürreşid [İbrahim], "İctihad Hevesi Gibi Geliyor", *İslâm Dünyası*, C. II, S. 3 (20 Cemâziyelevvel 332/ 3 Nisan 330), s. 34.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da ötesinde mezheb ve mezheb imamının görüşlerinin, yeni hükümler elde etmede kaynak olarak kullanılması gerektiği gibi bir teklifi daha doğrusu o zamana kadar cari olan anlayışı ifade etmektedir. Ayrıca başta Halim Sabit olmak üzere fıkıh tarihi değerlendirmelerinde en alt seviyede mütalaa edilen bu türden bir hüküm istinbatı metodunu üstelik *Sırat-ı Müstakim* gibi modern ictihad taleplerinin geniş ölçüde ifade edildiği bir dergide savunan bu zatın, ictihad ve müctehid konularında da benzer bir tavrı sonuna kadar savunduğu görülmektedir.

Yazar, Manastırlı'nın, yeni bir alet olan fonografın şehadet yerine delil olarak kullanımını "Ezmânın tebeddülüyle ahkâmın tebeddülü" kaidesine dayandırmasını yanlış bulur. Gerekçe, geçmiş fukahanın görüşlerine (*tansîs*) atfedilen önemin büyüklüğünü açıkça gözler önüne sermektedir:

"Kaide-i mezkûre fukaha-yı ızâm efendilerimizin *tansîs*lerine muhalif olmayan maddelerde cari olduğu cihetle umumu üzere mer'î değildir. Fukaha-yı kirâm efendilerimiz, Kitab, sünnet ve icmâ-ı ümmetten iktibas ederek kadıya medar-ı hükm olacak hüccet yediye münhasırdır dediler. Birinci beyyine-i âdile, ikinci ikrar, üçüncü yeminden nükûl, dördüncü yemin, beşinci kasâme, altıncı tevliyetten sonra tahaddüs eden ilm-i kâdî, yedinci karîne-i kâtı'adır. Fonograf bu yedi içinde ma'dud değil iken şehadet-i şuhûde kıyasen medar-ı hükm kılmakta ictihad-ı mutlak mertebesine hatveendâz olduğu bî-iştibahtır. Şayet âhir zamanda fonografın şahitliği nazar-ı Şari'de caiz olsaydı evvelîn ve ahirînin ahbârını Efendimiz Muhammed Mustafa sallallahu aleyhi ve selleme bildiren Allâmü'l-guyûb âhir zamanda fonografın tahaddüs edip şâhideyn makamında tutulacağını beyan buyurur idi. Metbû'-ı muazzamımız Efendimiz dahi ümmet ve ashabına beyan buyururlar idi. Madem ki fonografın şehadeti Kitabullah'ta, hadis-i nebevîde, icma-ı ümmette, kıyas-ı fukahada beyan olunmamıştır, o halde fonografın şehadeti batıldır."[34]

Kullanılan kavramlardaki ortaklık dışında, tarihi tecrübenin yorumu ve mevcut problemlerin sebep ve çözüm yollarına ilişkin tespitlerde önemli ölçüde farklı yaklaşımların sergilendiği bu tartışmaların, fikri bir zeminde yakınlaşması mümkün olmamıştır.

Sonuç olarak şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki II. Meşrutiyet sonrasında *Mecelle*'nin tadil edilerek kapsamının genişletilmesi tartışmaları, bir yandan mevcut İslam hukuku merkezli kavramları tartışmaya açmış, diğer

---

[34] Yunuszâde Ahmed Vehbi, "Mübâhasât: İctihada Dair", s. 75. Yazar, fotoğrafın memnuiyeti için ayrıca bunun "alât-ı lehv"den olması münasebetiyle Kitab ve sünnet ile kullanımının memnu olduğunu da iddia ederek bu aletin delil olma yönünden iki şahidin şehadetine denk ve hatta daha sağlam olduğu yolundaki kıyasın geçerli olmadığını ifade etmektedir (s. 74).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yandan eksik olan ve hazırlanması için çalışılan aile hukuku gibi bazı alanlardaki yeni kanunlaştırma faaliyetlerinin istikametinin belirlenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Nitekim 1917 yılında yürürlüğe konulan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin hazırlık süreci,[35] bu tartışmaların bir sonucu olarak, *Mecelle*'de yapılamayan bazı yeniliklerin gerçekleşmesini sağlamış, tek mezhep anlayışını sorgulamaya açarak bu anlayışın dışına çıkan örneklerin hayata geçmesini temin etmiştir.

Oysa *Mecelle* hazırlandığı esnada zamana uygun ve günün ihtiyaçlarını karşılayan görüşlerin alınması prensibi, Hanefi mezhebi içindeki muteber görüşlerle sınırlı tutulmuştu. *Mecelle*'nin esbab-ı mucibe mazbatası, değişimi zamanın gerekleri ve günün ihtiyaçlarına uyumla sınırlı tutmuş, meseleyi İslam hukuk düşüncesi içinde ictihad boyutunda bir değişme olarak ortaya koymamıştı. *Mecelle*'nin modern kanun formu, fıkıh kitabından kanun kitabına geçişi sağlayarak kısmi bir modernleştirici etkiye sahip olmuştu. II. Meşrutiyet sonrasında yine *Mecelle* etrafında oluşan medyatik tartışma ise yeni bir ictihad arayışının başlangıcı olmuş, referans verdiği yeni fıkıh tarihi çerçevesiyle ictihad ve teşri kavramlarını yeni Meclis ve yasama faaliyeti için bir meşruiyet zemini haline getirebilmiştir.

1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

[35] Kararnamenin hazırlık süreci ve içeriği ile ilgili geniş bilgi için bk. M. Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri

Mustafa Ergün (*)

Giriş

Cumhuriyet dönemindeki Türk eğitim düşüncesini, eğitim yapısını ve mevzuatını anlayabilmek için İkinci Meşrûtiyet dönemi eğitimini iyi bilmek gerekir.

Dünyevî ve Osmanlılığa yönelik bir eğitim amacı belirlendi. Savaşın başlamasıyla Osmanlılık ideali de iflas etti. İkinci Meşrûtiyet döneminde "Osmanlılık" kalesinin çöktüğü anlaşılmıştır. Dolayısıyla Türklerin milli bir devlet kurmak için her alanda ciddi bir uğraş içine girdikleri dönem bu dönemdir.

İkinci Meşrûtiyet dönemi Türkiye tarihinde eğitim üzerine en çok yazının yazıldığı, eğitim sorunlarıyla en çok ilgilenilen ve deneyimler kazanılan bir dönem olmuştur. Türk eğitiminin en canlı ve hareketli devri 1908-1914 arasıdır.

Bu dönemde devrim ruhunun ve Osmanlılık fikrinin ürünü olarak her düzeydeki okullar biraz gelişti. Psikoloji, eğitim ve öğretim bilimi yayınlarının da bunda etkisi oldu.

II.Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformları

Eğitim düşüncesinde

20. yüzyılın ilk onbeş yılı bütün dünyada eğitim düşüncesinin hızla deriştiği, eski okulu ve eğitim sistemini yeren çağdaş eğitim akımlarının doğduğu bir dönemdir.

İkinci Meşrûtiyet döneminde, sistemsiz de olsa, bütün çağdaş düşünceler Türkiye'ye aktarılmaya çalışılmıştır. Eğitim düşüncesi alanında gerek Batıdan gelen süreli yayınlar gerek Avrupa'ya giden öğrenci ve araştırmacı-

(*) Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi.

ların eser ve makaleleri, Bulgarcadan çevrilen eserler v.s. çağdaş pedagojiyi Türkiye'ye daha mükemmel denilebilecek bir biçimde yansıtmıştır.

Emrullah Efendi: Yakın geçmiş Türk eğitim hayatının en önemli şahsiyetlerinden birisidir. Özellikle İkinci Meşrûtiyet döneminde, eğitim üst yönetiminin başında bulunduğu zaman yaptığı çalışmalar ve öne sürdüğü görüşler, onu, ölümünden sonra da önemli bir kişi haline getirmiştir. Ona atfedilen "Tûbâ Ağacı Nazariyesi" ile Türkiye'deki eğitim tartışmalarına seçkinler (elitler) eğitimi kavramı da girmiştir. Özellikle Emrullah Efendi'den sonra yoğun tartışmalara neden olacak bu nazariye, aslında Türk eğitim sisteminin tarihi gelişiminin örgün bir ifade biçiminden başka bir şey değildi.

Bu konudaki tartışmalar hiçbir zaman kişilikler ön plâna sürülmeden, eğitimde önceliğin orta ve yüksek öğretime mi yoksa ilköğretime mi verilmesi biçiminde devam etti ve o zamanlar için de çok yararlı oldu.

Tûbâ Ağacı üzerindeki esas tartışmalar bir seçkinler eğitimi-kitle eğitimi çekişmesi biçimine giriyordu. Bu konuda Emrullah Efendi ile esas tartışmayı, onun ölümünden sonra Sâtı Bey yapmıştır.

"Çürük bir tahsil-i ibtidaiyeye istinat edecek bir tahsil hiç bir zaman âlileşemez; hakiki bir zümre-i münevvere Tûbâ Ağacı gibi değil, tabiî ağaçlar gibi yetişir." diyen Sâtı Bey, eskiden yazıp da yayınlayamadığı makaleleri 1333 (1917)'de Muallim dergisinde yayınlamıştır. Sâtı Bey, Emrullah Efendi'nin "Dünyanın her tarafında böyle olmuştur" sözünü alarak, bunun yanlış olduğunu, Japonya ve Balkan ülkelerinde üniversitelerin ilkokullardan sonra kurulduğunu; ancak Batı ve Orta Avrupa ülkelerinde üniversitelerin daha önce kurulduğunu belirtmiştir. Eğitimde en doğru görüş sağlayan, ilköğretim kademesidir. Bütün eğitim bu tabakaya dayanmalı, bu tabakadan ruh ve kuvvet almalıdır. *"Maarif, temelden başlar."*

Ziya Gökalp da 1916'da toplanan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresi'ne sunduğu bildirinin eğitim bölümünde şöyle diyordu: "... Üniversite, milli maarifi tesis edip sultani(lise)ler ile ilkokullara yayar; akademi ise muhafaza eder. Bunun içindir ki, üniversite gelişmeden sultaniler ve ilkokullar bir ilerleme gösteremez. Emrullah Efendi'nin dediği gibi, ilim Tûbâ Ağacına benzer. Milli maarif, üniversiteden başlayarak öğretmen okullarına ve sultanilere ve onlardan da ilkokullara inecektir. Fakat bu Tûbâ Ağacının tepesi akademi değildir; üniversitedir."

İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu) Bey: Okullarımız, ailelerimiz çocuğun tabiatını bozuyorlar. Tabiat çocuğun eğitimini sağlayacak bütün unsurları onun içine koymuştur. Tabiat çocuğu harekete, oyuna sürükler. Fakat bizdeki bilgisiz ana-babalar ve öğretmenler bu gizli dürtülerin, kuvvetlerin daha ilk çıkışlarında hemen boğarlar. Zeki ve hareketli çocuklar "yaramaz,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

haylaz" diye cezalandırılıyor. Bugünkü eğitimimiz, tamamen çocuğun gelişmesini ve mutluluğunu engelleyen bir işleyiştir. Bu inancın ve zihniyetin değişmesi çok zordur. Eğitim tarihinde hiç bir dönem, hiç bir okul, hiç bir, eğilim, bizim okullarımız kadar fikrin, şahsiyetin katili olmamıştır.

Biz Rumeli'yi öğretmensizlikten, bilgisizlikten değil; kansız, cansız ve ruhsuzluktan verdik. Rumeli'yi alanlar da kafamızdan değil ellerimizden, kollarımızdan aldılar. Bize gerekli olan kan ve can eğitimidir. Bilgiden evvel kanda, canda, ruhta değişikliğe muhtacız. Eğitim; uyuşmuş, donmuş olan millî kitlemizi sarsmalı, uyandırmalıdır. Eğer öldüyse diriltmelidir. Eğitim her yere hayat, ışık, kalp, emel, ümit verecek bir hareket doğurmalıdır. Kişinin gözünü gelişmeye, yenileşmeye çevirmelidir. Türklük duygusunu uyandırmalıdır. Bir göçebe olan Osmanlıları Viyana kapılarına dayayan irade, bugün yoktur. Eskinin girişkenliği, azmi, dayanıklılığı, yiğitliği, fedakârlığı bugün yok.

Edhem Nejad: Okullarımız, çocukları ezmektedir. Bütün çocukluk, oyun ve gelişme çağımız korkunç odalarda geçiyor. *"Bizim mekteplerimiz, bir çocuklar hapishanesidir."* Oysa bizim halkımız gibi, okullarımızdaki bütün gençliğimizde *"elîm bir uyuşukluk"* var. Okullarımızla beraber toplumu, aileyi de canlandırmak gerekir. Çocukları girişken yetiştirmek bugün Alman, İngiliz ve İsviçre okullarında eğitimin temelidir. Okullarımızda artık bilgiden ziyade duygu (his) ve milliyete yer vermelidir. Balkan milletlerini okullar, öğretmenler, çeteler yapmıştır. Biz de kendi milletimizi okulda yaratmalı, yetiştirmeliyiz. Bulgar okullarında okunan kitapların hepsi birer bomba mahiyetindedir. Eğitim, bir silâhtır. Hedefimiz, *"millî gayemiz, mefkûremizdir"*. Mefkûrenin emirleri, hedefin çeşitli numaralı noktalarıdır. Silâhı iyi kullanmalıyız.

Eğitimin esasları, millî ülküyü yağlayacak şekilde konmalıdır. Millî ülküye uygun bir milli eğitim kurmalıdır. Gençler gelecek için, millî ülkü için çalışmalıdırlar. Eğitim, milliyetsiz olamaz. Milletler de ülküsüz olamaz. Medreselerin İslâm âlemine yaydıkları en kötü zihniyet tevekkül ve kanaat zihniyetidir. Müslüman toplumunun gerilemesinde bunun çok büyük rolü olmuştur.

İsmail Mahir Efendi: Bugünkü gidişle ancak üç yüz yılda köylerimize öğretmen yetiştirilebilir. Her köyde hemen okula kavuşmak isteniliyorsa hemen şu proje uygulanmalıdır:

Osmanlı Devleti'nin aşağı yukarı yetmiş sancağı vardır. Yahut ülke yetmiş "mıntıkai maarife ayrılmalıdır. Bunların her birinin uygu yerlerinde kızlara ve erkeklere ait birer yatılı ilkokul ("leylî ibtidai mektebi") kurulmalıdır. Sonra sancak dâhilinde okula ve öğretmene ihtiyacı köylerden

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

birer erkek ve kız çocuğunu alıp bu okullara yerleştirmelidir. Burada, erkek okulunda tamamen ziraat dersleri; kız okulunda da biçki, dikiş, sütçülük, halıcılık v.s. gibi kadınlarla ilgili birçok meslekler teorik ve uygulamalı olarak öğretilmelidir. Bu ibtidai tahsil dört yıl sürdükten, sonra, çocuklara aynı okulda üç yıl da "Dârülmuallimîn-i ibtidai programı" gösterilmelidir. Sonra bir yıl da mükemmel uygulama gördükten sonra bunlar birer öğretmen olarak mezun edilmelidir. Çocuklar sekiz yıl bu okullarda okurlarken Devlet köylülere de okulu, öğretmen evlerini v.s. yapmayı mecbur etmelidir. Okuldan mezun olan kızlarla oğlanları evlendirmeli, düğünlerini etmeli ve iki lira maaşla geri köylerine göndermelidir. Memnuniyetle giderler. Köydeki numune tarlasının gelirini de bunlara vermelidir. "Bundan başka çaremiz yoktur". Böylece on yıl içinde okulsuz köy kalmayacaktır.

M. Sabahattin Bey (Prens Sabahattin): Eğitimin temel amacı beden, düşünce ve ahlâk yönlerinden, kişisel yetenekleri arttırmaktır. Oysa okullarımız bu üç yönü de ihmal ediyorlar. Halkın çocuklara verdiği eğitimde, onlara girişkenlik ve bağımsızlık yerine, görenek ve esarete bağlı kalmayı öğretiyor. Bu bir "manevi intihar"dır. Abdülhamit hükümetinin de şahsiyet düşmanı olması, ülkeye bir "düşkünler nesli" yetiştiriyor.

Anadolu köylüsünde de eğitim girişkenlik yerine göreneğe, gelecek yerine geçmişe yönelik. Bundan dolayı orada da üretici güçler gelişemiyor. Sabahattin Bey eğitimde Anglo-Saksonları örnek almamız gerektiğini belirtiyor. Gençlerimiz onların gençleri gibi öğretimlerini bitirince -hiç kimsenin yardım ve desteğine muhtaç olmadan- ekmeklerini kazanabilecek bir durumda olmalıdırlar. Bunun için kişisel girişkenliğe önem vermelidir. Türkler artık hep devlet memuru olmayı bırakıp serbest hayata atılmalı, hükümete muhtaç olmadan ticaret, tarım ve sanayi alanlarında başarılı çalışmalar yapabilmelidirler.

Sabahattin Bey için en büyük devrim, her Türkün ruhunda bir Robenson ideali yaşatmaktı. Memura dayalı eğitim sistemimizi değiştirmeli, kuvvetli bir şahsiyet yaratmaya yönelmeliyiz, diyordu.

Nafi Atuf: Mücadeleci, kavgacı çocuklar yetiştirmelidir. Fransızlar, Almanlar ve İngilizlerden geri kalmışlardır. Bunu yapan eğitim biçimi, özellikle İngiliz ve Almanların girişkenlik kazandıran eğilimleridir. 20.yüzyılda her şey öğrenilmiş, ama herkesin öğrenebileceği bir şey vardır. O da "hayat sahasında yaşayabilmek fenni"dir. Yaşayabilmek için neler öğrenmeli? Kafayı doldurmak bir şey kazandırmaz.

Yaşamak için gerekli bilgile öğrenilmelidir. Bütün ülkeler ilköğretimi mecbur tutuyorlar. Onun için bu kademede vatanın mukadderatına katılacak, çevresinde yaşayabilecek, hayata kavuşabilecek adamlar yetiştirme-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lidir.

Sâtı' Bey: Tarih boyunca ve şimdi de ilerlememize engel olan azim ve sebat yokluğudur. İlerlememize ne gerçek İslam dini ne de Türk kavmi engel olmuştur; asıl engeller şu yukarıdakilerdir. Medreseler "kelime ve mantık oyunlarıyla uğraşan bir zümre-i münevvere" yetiştiriyorlar; tekke ve tarikatlar da "mutasavvıf kafalı" bir zümre yetiştiriyordu.

Satı' Bey, Osmanlı toplumunun dünkü ve bugünkü sorunlarını inceleyerek "Tanzimatçı" daha doğrusu "Batıcı" bir zihniyetle davranıyordu. Tarih içinde Batıcı yenilikleri savunuyor; *"yanlış yolda değillerdi, olsa olsa eksikleri vardı"* diyordu.

"Tekâmül kanunlarını unutmayalım. Yüksek bir medeniyetle yan yana olan bir cemiyetin terakkisi, yalnız başına bir cemiyetin terakkisinden farklıdır. Bütün meyve ağaçları önce yabani idi; şimdi yabaniyi tekâmül ettirmeye lüzum yok, tekâmül etmişi alırız!" diyordu. Satı' Bey, o zamanki bazı akımlara karşı *"yeniden İslâm medeniyetini alamayız"* diyordu. Avrupa o medeniyeti aldı, geliştirdi; biz, Avrupa'dakini alacağız;

Ortaçağdan başlamak gerekmez. İslâm medeniyetinin kendisini değil ruhunu almamız lazım diyordu.

Sürekli değişmeler ancak okullar yolu ile olur. Okula girmeyen, okula dayanmayan değişimler kalıcı olmaz.

Yeni öğretmenlere ülkenin her yanında o kadar çok ihtiyaç vardı ki, o, İstanbul, İzmir, Selanik gibi yerlerde kışla gibi büyük öğretmen okulları açarak bir "muallimler ordusu" yetiştirmek önerisini getiriyordu. Çünkü "en önemli eksiğimiz ve en şiddetli ihtiyacımız" öğretmen idi. Her şeyden önce "muallim izharına" çalışmak lazımdı. *"Öğretmenler, iç ve dış düşmanlara karşı savaşan bir ordunun askerleridir!"* diyordu. Ona göre milletlerin mukadderatı asker ordularından çok öğretmen ordularının çalışmalarına bağlı idi.

Ziya Gökalp: İslâmın çöküşü önce medreselerde, onların ders programlarında başlamıştır. "Osmanlı milletinin" yüzyıllardır uğradığı bozgun ve yıkımların gerçek nedeni, medrese öğretiminin bozulmasıdır.

Gökalp, 1914 başlarında yayınladığı bir makalesinde de "Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak" formülünü eğitime de uyguluyor. Ona göre; eğitimde izlenecek amaçlar üçtür. Başka bir deyişle çocuklara üç türlü bilgi öğretilebilir: a) Millî dil, millî tarih, millî edebiyat; b) Kur'ân, Tecvîd, İlmihal gibi dinî bilgiler; c) Riyaziyat, Tabiiyat gibi ilimler, yabancı diller, El İşleri, Beden eğitimi v.s.

Bizim için tam bir eğitim üç kısımdır: Türk eğitimi; İslâm eğitimi ve çağdaş eğitim.

Bütün ülkeler beden eğitiminden ve onun kollan olan spor, oyun ve

jimnastikten çocuk karakterinin oluşumunda yararlanmak istemişler, her kademedeki okul programlarına bol bol beden eğitimi dersleri koymuşlardır. Böylece "spor pedagojisi" adlı bir eğitim bilimi dalı doğmuş, özellikle İsveç jimnastiği bütün dünyaya hızla yayılmıştır. Türkiye'de gerçek beden eğitiminin okullara girişi, Meşrûtiyet döneminde ve *Selim Sırrı Bey*'in çalışmalarıyla olmuştur.

"Milli" eğitim çabaları

İkinci Meşrûtiyet döneminde devletin resmi okullarında artık milli bir eğitim verilmesi çalışmaları başlamıştır. Öğretim dilinden ders kitaplarına, öğretmen yetiştirmeden teftişe kadar yeni Türk eğitiminin temelleri bu dönemde atılmaya başlamıştır.

Şimdiye kadar bizim okullarımızın hepsi, "öğretim okulu" olmuşlardır. Türkiye artık millî ülküye dayalı bir eğitim sistemi kurmalıdır. Biz de Almanlar gibi, ilkokullarımızda öğretimden ziyade eğitim vermeliyiz.

Kurtuluş Savaşını hazırlayan ruh, İkinci Meşrûtiyet okullarında yetişmiştir. Abdülhamit döneminin eğitim sistemi devam etseydi, Kurtuluş Savaşı gibi bir örgütlenme ve savaş başarılamazdı.

Bakanlık teşkilatı

1908 yılında, İkinci Meşrûtiyetin ilânından hemen sonra hem dairelerdeki memur fazlalığını atmak, hem de eski İkinci Abdülhamid döneminin idarecilerini temizlemek için hızlı bir tensikata girişildi. Önce Bakanlığın merkez örgütü ve Bakanlığa bağlı kuruluşlar, sonra da okullarla ilgili düzenlemeler yapıldı.

İkinci Meşrûtiyet devrinde eğitim örgütündeki en esaslı değişimi Emrullah Efendi 1912 başlarında yaptı. Bu değişim tamamen Fransa Eğitim Bakanlığı örgütüne dayanılarak yapılmıştı.

İkinci Meşrûtiyet döneminin en çok tartışılan konularından biri de denetim sorunudur. Bütün İkinci Meşrûtiyet devri boyunca, bu konuda Maarif Nezareti ile Meclis ve basın arasında sürekli bir tartışma devam edip durmuştur. Azınlık okulları gibi, Devletin resmî okulları da müfettişler konusunda güçlükler çıkarmışlardır. Osmanlı eğitiminde İkinci Meşrûtiyet dönemi de sağlam bir denetim sistemi kurulmadan, çeşitli tartışmalar içinde geçip gitmiştir.

Harf devrimi

Türkiye'de yazının değiştirilmesi 1860'lı yıllardan beri devam etmekte idi. Yazı tartışmasının itici gücü, eğitimdeki başarısızlık ve verim düşüklüğü olmuştur. Bunun çözümü olarak bazılarınca öğretim metotlarının değiştirilmesi, bazılarınca da yazının ıslah edilmesi istenmiştir. Yazı tartışmalarının ta başlangıcından itibaren Arap harflerinin ıslah edilmesi önerilerinin

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

karşısına Lâtin harflerinin kabul edilmesi önerisi çıkartılmıştır. Ama İkinci Meşrûtiyet dönemine kadar Lâtin harflerinin kabul edilmesi önerisi açıkça ileri sürülmemiştir. İkinci Meşrûtiyet döneminde yazı sorunu etrafındaki tartışmalar başlıca şu öbeklerde toplanabilir:

a) Arap harflerinin ıslah edilmesi taraftarları: Bunlar sorunu bir imlâ sorunu olarak ele almışlar ve bazıları Arapça ve Farsça kelimeleri kendi kuralları, Türkçe kelimeleri ve kendi belirleyeceğimiz kurallar içinde yazmamızı önermişlerdir. Bu öbektekilerden bazıları da Türkçe yazılacak bir metinde, bütün kelimelerin Türkçe için belirlenecek kurallara göre yazılmasını istemişlerdir. Bunlar, Türkçenin doğru yazılması için "hareke-i resmiye" yerine "hareke-i harfiye" kullanılmasını harflerin, ayrı ayrı yazılmasını ("huruf-u munfasıla") vs.. önermişler; bu şekilde hazırlanmış alfabelerle kitaplar ve gazeteler çıkarmışlar, hatta Enver Paşa zamanında ordu yazışmalarında bir ara kullanmışlardır.
b) Arap harflerinin bırakılarak tamamen Lâtin harflerinin kabul edilmesini savunanlar: Hüseyin Cahit, Celal Nuri, Dr. Abdullah Cevdet ve Kılıçzade Hakkı gibi bir grup aydın yazar da bu görüşü savunmuşlardır.

Lâtin harflerine karşı çıkanların bazıları Arap harflerinin kutsallığını, bazıları da eski kültürün kaybolacağını ileri sürmüşlerdir. Lâtin harflerini savunanlar ise Arap harflerinin dinen bir kutsallığı olmadığını, Türkçenin bu yazı ile yazılamayacağını, Lâtin harflerini er geç kabul edeceğimizi, onun için bir an önce, cesaretle kabul etmemizi istiyorlardı.

Yazı sorununu çözmek için ilk resmî girişim 1909'da Maarif Nezaretinde bir "İmlâ Komisyonu" kurularak yapıldı. 1914 yılında ise Sarf, İmlâ ve Lûgat Encümenlerinin yanı sıra bir de "Istılahat-ı İlmiye Encümeni" kurularak, çalışmalar ve yayınlar yapılmıştır. Bunların dışında 1911'de "Islah-ı Huruf Cemiyeti", 1912'de "Islah-ı Huruf Encümeni" gibi dernekler kurulmuş, hattâ bu sonuncusu 1912 yılında bir "Islah-ı Huruf Kongresi" bile düzenlenmiştir.

Bu tartışmalar, Birinci Dünya Savaşı yıllarında da gerek "imlâ", gerekse "Elifba" sorunu olarak tartışılmaya devam etmiştir.

Öğretim kademeleri

İkinci Meşrûtiyet devri, Türk eğitiminde ilköğretim problemlerinin kendisini iyice hissettirdiği, halka ve Devlete kendini kabul ettirdiği bir dönemdi. Bu devrede Bakanlık ilköğretimle ilgilenmeye zorlanmış, öğretmen yetiştirme, yasalar ve bina sorunları çözümlenmeye çalışılmıştır. İlk kurulduklarında orta öğretime dâhil olan "rüşdiye" okulları da bu dönemde tamamen ilköğretim içinde yer almış, hattâ ibtidailerle birleştirilmişti.

"Tedrisat-ı İbtidaiye Lâyiha-ı Kânûniyesi" de Emrullah Efendi tarafın-

dan hazırlanacak ama yasalaştırılamayacaktı. Bunun geçici yasa olarak uygulamaya konulması için 1913'ü beklemek gerekecektir. Emrullah Efendi, bu yasa tasarısının gerekçesinden ("Esbâb-ı mucibe lâyihası") anlaşıldığına göre, ilköğretim sistemini Fransa örneğine göre kurmak istiyordu.

Yasa tasarısının kendisi de Fransa İlköğretim Yasası'nın Türkçeye uyarlaması gibi idi. İlköğretimin parasızlığı ve zorunluluğu üzerine dayanan bu yasanın en önemli noktalarından biri öğretmen yetiştirme ve öğretmenliği bir meslek haline getirme sorunu idi. Geçici İlköğretim Yasasının en dikkati çeken yanı, zorunlu öğretim süresinin uzatılmalıydı. Yasa bir hamlede bizi Bulgaristan, Rusya, İtalya, Romanya, Fransa ve hatta İngiltere'den de ileri götürüyordu. İlkokulların öğretim süresi hemen her yerde iki katına çıkarılıyordu. Her ibtidaiyeye bir rüşdiye eklendiği gibi, okul bittikten sonra dört yıl daha okula devam zorunlu tutuluyordu.

İkinci Meşrûtiyet döneminde Osmanlı eğitiminin en çok ve en esaslı değişmeye uğrayan kademesi, ortaöğretim idi. Ortaöğretim kademesinde idadiler ve "Galatasaray Sultanisi" vardı. Daha sonra "Lise teşkilâtı" diye yeni bir öğretim örgütü kuruldu. İkinci Meşrûtiyet döneminde yedi yıllık idadiler iki aşamalı bir çalışmayla "sultani" veya "lise"ye çevrildiler. İlk aşama Emrullah Efendi'nin girişimleriyle oldu. Emrullah Efendi, 12 vilâyet idadisini İstanbul'daki "Mekteb-i Sultani" şekline çevirdi. Yedi yıllık idadilerin hepsinin "sultani" haline çevrilmesi Şükrü Bey'in Bakanlığı sırasında, 1914 yılında olmuştur.

İkinci Meşrûtiyete kadar, kızlar için orta ve yükseköğretim veren hiç bir okul yoktu. Ortaöğretim alanındaki kız okulları ilk defe bu dönemde kurulmaya başlanmıştır.

Dârülfünun'un esas gelişmesi 1908'den sonra olmuştur. Adı "Dârülfünunu Osmanî" olarak değiştirilmiş, Heyet-i İlmiye çeşitli toplantıları sonucu programı yeniden düzenleyip yayınlamıştır2: 1909 yılının Üniversite açışından en büyük önemi, "Mülkiye"; "Hukuk" ve "Tıp" dallarını da teşkilâtı içine alması, yükseköğretimi bir parça birleştirmesidir. Özellikte Tıp alanında, sivil ve askerî Tıbbiyelerin birleştirilmesi, Eczacılık, Dişçilik ve Hastabakıcılık okullarının bu Fakülteye bağlanmasıdır.

Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin 21 Nisan 1912'de hazırladığı Üniversite Yönetmeliği, Maarif Nezareti tarafından 1913 yılında yayınlandı1. Bu Yönetmeliğe göre Üniversite "İstanbul Dârülfünunu" adını aldı. Dârülfünun binası içinde Kadın Üniversitesi 1915 yılında açılmıştır. İkinci Meşrûtiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin bir tek Dârülfünun'u vardı. 1910 yılında, Beyrut'ta bir Dârülfünun kurmak için pek çok çalışmalar yapıldı, ama kurulamadı. 1913 yılında da Maarif Nezareti Hicaz'a bir Dârülfünun kurulması-

nı kararlaştırmış, çeşitli çalışmalar yapmış, ancak bu da başarılamamıştır.

Öğretmen yetiştirme

İkinci Meşrûtiyet döneminde, öğretmenin fikrî ve sosyal değişimi sağlamadaki gücü açık olarak anlaşılmıştır. 20. yüzyıl başlarında Osmanlı eğitiminde öğretimin üç temel dayanağı olan program, ders kitabı ve öğretmen unsurlarının hepsi de bozuktu. Ama özellikle en bozuk unsur, öğretmen zümresi idi.

İkinci Meşrûtiyetin ilânından sonra öğretmen okulları içinde en önemli değişiklik, İstanbul Dârülmuallimini'nde oldu. Emrullah Efendi ilk bakanlığı sırasında, öğretimdeki seviye düşüklüğünün memur öğretmenler yüzünden olduğuna hükmederek, "memur-muallim"lere karşı bir temizlik hareketine girişmiştir. Bu kişiler ya memurluğu ya da öğretmenliği seçmek zorunda kalmışlar ve çoğu da memurluğu tercih etmişlerdir. Meclis'teki bir konuşmada "Bir talim ordusu, bir muallim ordusu yetiştirmek fikrindeyim. Benim nazariyem budur. Kâtipleri, hâkimleri muallim yapamayız... Muallimlik bir meslektir" diyen Emrullah Efendi, bakanlığı sırasında bir "muallim sınıfı yaratmaya, bu sınıfa ehemmiyet kazandırmaya" çalışmıştır.

İstanbul Dârülmuallimin'ine "Tatbikat Mektebi" yaptırmış, kapatılmış olan Dârülmuallimin-i Rüşdileri yeniden açtırmış, idadi öğretmenlerini yetiştirmek için bir "Darülmuallimin-i Aliye" kurmuştur. "Çıktığı mektebe muallim olan efendilerle bir mektep idare olunamaz" diyerek sağlam bir öğretmen yetiştirme politikası izleyen Emrullah Efendi'nin yatılılık politikası başarıya ulaşmış; 1914 yılında ancak üç öğretmen okulu gündüzlü kalmıştı.

İstanbul Dârülmuallimini, Sâtı' Bey'in idaresine geçtikten hemen sonra büyük değişikliklere uğradı. Sâtı' Bey, Okulu hemen Cağaloğlu'nda "Lisan Mektebi" binasına getirdi. 900 öğrenciyi sıkı bir sınavdan geçirerek sayılarını 150'ye indirdi. Üç öğretmen dışında bütün öğretmenleri değiştirdi. Okulun öğretim süresi iki yıldan üç yıla çıkartıldı. Okula "Numune Mekteb-i İbtidaiyesi" adlı bir uygulama okulu kuruldu.

Taşradaki öğretmenlerin örgütlenmelerinde özellikle Sâtı' Bey'in eğitiminden geçmiş İstanbul Dârülmuallimini çıkışlılar önemli roller oynamışlardır.

Mesleki örgütlenme (dernekçilik)

İkinci Meşrûtiyet ülkeye çok geniş bir özgürlük ortamı getirdiği için, her alanda birçok dernekler kurulup çalışmaya başlamıştı. Bu arada eğitimle ilgili birçok dernekler de kurulmuş, belli bir süre çalışma yapmışlardı. Bu arada siyasî alanda faaliyet gösteren partiler de, programlarında eğitim görüşlerini belirtmiş ve uygulamaya koyacaklarını açıklamışlardır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Medrese ıslahatları

Medreselerin İkinci Meşrûtiyet başlarındaki kötü duruma düşmesi; okulların açılması ve hükümetin tamamen bu okullarla ilgilenmesi, medreselerin yüzüne hiç bakmamasındandır.

Bütün bunlara rağmen bir eğitim kurumu olarak medrese, 20. yüzyıl Osmanlı toplumunda gene de çok önemli roller oynuyordu. İdarî örgütün birçok çarkları hâlâ medrese çıkışlılar tarafından çevriliyordu. Maarifin okullarında bile öğretmen ve öğrenci ihtiyacının büyük bir bölümünü medreseler karşılıyordu. Devletin medreseleri tamamen ihmal etmesine, bütün ilgisini ve desteğini Batı örneğindeki okullara göstermesine rağmen, ülkenin gene de en yaygın, en etkili, en görkemli eğitim kurumu medreselerdi. Ama ne kadar görkemli olursa olsun, medreselerin çökmekte olduğu da gün gibi açıktı.

Meşrûtiyet yönetiminin medreseler konusunda başardığı ilk önemli iş, 26 Şubat 1909'da kabul edilip uygulamaya koyduğu "Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi" idi. Bu dönemde medreselerdeki müderrisler de, öğrenciler de başka okullara kaçıyorlardı. Taşradaki medreselerin kesin sayısı bilinmiyordu. Ancak buralarda 30.000 kadar öğrenci olduğu tahmin ediliyordu.

Medrese programlarının değiştirilmesi gerektiği hakkında, hemen herkes aynı fikirdeydi. Herkes kendine göre bir medrese programı öneriyordu. Meselâ, Mehmed Fuad Bey, Abidullah Efendi, Hoca Muhyiddin, Gökalp, Eşrefefendizâde Şevketî,

İkinci Meşrûtiyetten önce İstanbul medreselerinde 20-25.000 medrese öğrencisi varken, 1910 yıllarında bu sayı 5-6.000 civarına düşmüştü. Ancak bunlar hep taşralı öğrenciler idi. İstanbul'da yatılı İstanbullu öğrenci bırakılmamıştı.

II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri

Abdülhamit döneminde sağlanan 30 yıllık barış dönemi olmasaydı İkinci Meşrutiyet, İkinci Meşrutiyet olmasaydı Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu gerçekleşmezdi. Abdülhamit döneminde açılan okullarda yetişen aydın kadro hem İkinci Meşrutiyet dönemindeki zengin tecrübeleri yaşamışlar hem de laik, demokratik bir hukuk devleti olarak Türkiye Cumhuriyetini kurmuşlardır.

Türkiye Cumhuriyeti eğitimin şekillenmesinde İkinci Meşrutiyet dönemindeki eğitim çalışmalarının çok büyük etkisi olmuştur. Tevhid-i tedrisatın gerçekleştirilmesine uygun bir ortam (hem medreseler hem de yabancı ve azınlık okulları açısından) o dönemde sağlanmıştır.

Türk yazı devriminin tüm ön tartışma ve çalışmaları İkinci Meşrutiyet döneminde yapılmış, yazı değişikliği için şartlar olgunlaştırılmıştır.

Bakanlık teşkilatı, ilköğretim, orta öğretim ve üniversite eğitim sistemleri ve ders programları İkinci Meşrutiyet döneminde ana şekil itibarıyla tamamlanmıştır. Köy öğretmeni yetiştirme çalışmaları düşünce esasında o zaman geliştirilmeye başlanmıştır.

Eğitim düşüncesi ve felsefesi alanında İkinci Meşrutiyet yapılan tartışmalar Cumhuriyet dönemine büyük bir ışık tutmuş, Cumhuriyetin yolunu aydınlatmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde yapılan birçok işler Kurtuluş Savaşını verecek bir kadronun ve halkın uyandırılmasını sağlamış, Türkiye Cumhuriyetinin temelleri çok sağlam bir devlet olarak kurulması imkanını vermiştir.

II.Abdülhamit döneminde sağlanan barış olmasaydı İkinci Meşrutiyet dönemi olmazdı, İkinci Meşrutiyet olmasaydı Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşması ve kurulması çok zor olurdu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet'le Gelen Yeni Eğitim Arayışları: Tevfik Fikret'in "Yeni Mekteb"i ve Eğitim Felsefesi

Seyfi Kenan (*)

Son yıllarda Türk eğitim felsefesinin, Türk eğitim düşüncesinin oluşum evreleri üzerindeki araştırmalarımı derinleştirmeye, bu safhalar üzerinde biraz daha nitelikli vakit ayırarak düşünmeye çalışıyorum. Bu bildirimi, bu evreler açısından önemli gördüğüm bir dönem ve değerli gördüğüm bir düşünürün eğitim düşüncesi çerçevesinde hazırladım. Bu açıdan bildiri, bu bağlamda takip edilmelidir.

II. Meşrutiyet döneminde yaşanan büyük savaşlar (Balkan Harbi, I. Dünya Savaşı, Çanakkale Savaşları) tarihimizde ve bilincimizde bıraktığı derin izler açısından haklı olarak daima öne çıkmaktadır. Fakat bu haklı durum, o dönemde pek çok alanda yaşanan önemli sosyo-kültürel ve eğitimsel yenilenme teşebbüslerini göz ardı etmeye götürmemelidir. Bu dönemin, edebiyatçı kişiliğinin yanı sıra, eğitim tasavvurları ve uygulamalarıyla önde gelen isimlerinden birisi şüphesiz Tevfik Fikret'tir (1867-1915). Döneminde önde gelen eğitim düşünürlerinden Emrullah Efendi'nin "Tûba Ağacı Nazariyesi" [1] veya Satı Bey'in yazdığı ve ilk pedagoji kitaplarımızdan *Fenn-i Terbiye* adlı eseri gibi eğitim üzerinde yapılan tartışmalara Tevfik Fikret, şiirleri, eserleri, ömrü boyunca süren öğretmenliği (yaklaşık 26 yıl) ve kısa bir süre de olsa [2], *Galatasaray Mekteb-i Sultani*'sinde yaptığı efsanevi müdürlüğüyle katkıda bulunur. Şair-eğitimci veya eğitimci-şair tipinin en başarılı örneklerinden olan Fikret, Türk eğitim ve kültür tarihinde çok özel bir yere sahip *Galatasaray Sultani*'si yöneticiliği yaparken geliştirdiği yeni eğitim anlayışıyla, kuramsal Fransız eğitim anlayışından okulu kurtarmış, daha sonra

(*) Dr., Araştırmacı, TDV İSAM - Öğretim Görevlisi, Marmara Üniversitesi.

1 Eğitimde yeniliğin yüksek eğitimden, üniversiteden - Dârülfünûn'dan - başlaması gerektiğini savunan düşünce.

2 Yaklaşık bir buçuk yıl, Aralık 1908-Nisan 1910. Bkz. Vahdettin Engin, *1868'den 1923'e Mekteb-i Sultani*, İstanbul 2003, s. 173-179.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ünlü eğitimci John Dewey ile meşhur olacak, "yaparak, deneyerek öğrenmeyi[3]," "tecrübe"yi öne çıkaran yeni eğitim-öğretim yöntemine geçmiştir.

Şairliğiyle tanınan ve Türkçe'nin ifade gücünü artırmasına yönelik önemli katkılarıyla öne çıkan Tevfik Fikret, her şeyden önce döneminde ne kadar etkileyici ve etrafını dönüştürücü bir eğitimci ve "iyi bir öğretmen" olduğunu öğrencilerinden İsmail Hikmet, Ruşen Eşref, dönemin ünlü eğitimcilerinden Satı Bey ve Dr. Mazhar Osman gibi pek çok isimlerden öğreniyoruz. "İyi öğretmen" kavramıyla burada, uyguladığı eğitim-öğretim yöntemleriyle öğrencilerini özgürleştirmeye, kendilerini gerçekleştirmeye ve onlarda insan olma durumunu muhafaza etme bilincini inşa etmeye çalışan öğretmeni kastediyorum.

Ziya Gökalp'in uyanış devrimizin eğitimcisi[4] olarak tanımladığı Tevfik Fikret, II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra yeni bir eğitim tasavvurunu hayata geçirebilmek için "Yeni Mekteb"ini kurmaya teşebbüs eder. Fikret, akla ve gönüle nüfuz etmeyen bir yeniliğin, milli ve insani eğitimden sürekli beslenmeyen ve destek almayan bir değişimin devamlı olamayacağına inanır. Kısa bir zaman içerisinde "*Ciddî bir Teşebbüs*" başlığını verdiği bu "Yeni Mekteb"in kuruluş amacını ve temel felsefesini *Tanin* gazetesinde yayınlar[5]. Öğrencileri, zamanının ihtiyaçlarına en iyi cevap verecek şekilde hem zeka ve hem de güçlü iradeye sahip sağlam karakterli yetiştirmeyi hedefleyen bu yeni okulun eğitim felsefesinde iki noktaya yapılan özel vurgu dikkat çeker: *Aklın fizik bilimlere, doğaya bakan yönünü geliştirmek ve ahlaki kişiliği inşa etmek.*

Tecrübe ederek, yaparak öğrenme yöntemiyle aklın doğaya, fizik bilimlere bakan yönü geliştirilecektir. Çocuğun ruhuna ve onuruna hitap ederek, bu sayede onda saygınlık duygusunun öne çıkması sağlanarak "kendi kendini idareye muktedir olma"[6] becerisini kazandıran bir ahlak eğitimi uygulanacaktır. Ayrıca, okuldaki genel eğitim belli ölçülerde beden eğitimine de yer verecektir, zira Fikret'e göre "sağlam ruh sağlam vücutta bulunur." Nitekim Atatürk bu sözü daha sonra, hatırlanacağı gibi, "sağlam kafa sağlam vücutta bulunur" şeklinde yeniden formüle edecektir.

---

[3] "Learning by doing" kavramı Dewey ile meşhur olmuştur. Dewey'nin bu kavram ve eğitim felsefesi hakkında detaylı bilgi almak için bkz. John Dewey, *Democracy and Education: An Introducation to the Philosophy of Education*, New York 1944.

[4] Fındıkoğlu, "Terbiyeci Olarak Tevfik Fikret 1867-1945: Ölümünün Kırkıncı Yıldönümü Münasebetiyle," *Bütün Cepheleriyle Tevfik Fikret: Hayatı, Hatıraları, Şiirleri*, yay. Hilmi Yücebaş, İstanbul 1959, s. 38.

[5] Tevfik Fikret, "Ciddi bir Teşebbüs: 'Yeni Mektep'" *Tanin*, 1334/ Şubat 1909, s. 3.

[6] Kendi ayakları üzerinde durabilen ve kendine ait kararları kendi başına alabilen, özetle tam birey olma durumu.

Yeni Mektep'te nazari eğitimin tecrübeye; yaparak, deneyerek öğrenmeye dayandırılması sayesinde öğrencilerde merakın tetiklenmesi ve bu sayede inceleme ve araştırma ruhunun ortaya çıkması sağlanacaktır. Okuldaki ahlaki eğitim ise öğrencinin "şahsî haysiyet"/saygınlık, onur duygusunun[7] gelişmesine dayandırılarak "kendi kendini yönetebilme" gücünün gelişmesi hedeflenecektir. Peki "bu eğitim anlayışını Fikret, sahiden uygulamada nasıl gerçekleştirdi?" şeklindeki bir sorunun cevabını, onun arkadaşlarından Dr. Mazhar Osman'da buluruz[8]. "O, ne nazik, ne kuvvetli eğitimci idi!" diye söze başladığı Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde, Fikret'in müdürlüğü döneminde cereyan eden bir olayı anlatır. Öğrencilerden bir tanesi sürahiyi kırdığı için mubassır (ahlak gözetmeni) tarafından müdüre götürülmüş ve şikâyet edilmiş. Müdür Tevfik Fikret, oturduğu yerden gencin yüzüne bakarak "devletin malını güzel idare etmek ve çok dikkatli bulunmak gerektiğine" dair sözler söylemeye başlayınca genç hemen "ben yapmadım ki.." diye cevap vermiş. Mubassır, öğrencinin yalan söylediğini ifade etmeye yeltendiği esnada, müdür ayağa kalkmış. Talebenin elini sıkarak: "Yok efendim, bir talebe yalan söylemez. Siz yanlış görmüşsünüzdür!" diyerek Mubassırı susturduktan sonra gence çıkabileceğini söylemiş. Öğrenci, kapıdan çıktıktan kısa bir süre sonra tekrar içeri girmiş. Dizüstü bir halde: "Beni affediniz müdür bey, iki suçu üstüste yaptım. Rica ederim, beni cezalandırınız, çünkü hem sürahiyi kırdım, hem de yalan söyledim!" demiş. Fikret gencin, içinde duyduğu bu vicdan azabını ve pişmanlığı yeterli bir ceza olarak görmüş. İşte ahlak eğitiminde insan onurunu ve saygınlığını (*izzetinefsini*) önceleyen ve uyandıran çok temel, fakat oldukça nazik ve insani bir davranış sayesinde, hemen oracıkta oluşan bir dürüstlük, saygınlık ve kendi başına doğru karar verebilme ve hareket edebilme gücü.

Sağlam kişilik sahibi, donanımlı ve meslek sahibi, erdemli ve akıllı bireylerden oluşan bir toplum oluşturmak, Fikret'in en büyük hedefiydi. Benzer bir hedefin, Türk eğitim düşüncesinin önemli evrelerinden biri olarak

---

[7] Saygınlık ve utanma duygusunun gelişmesine çok önem veren Fikret, 1914'te çocuklar için yazdığı şiirlerini *Şermin* adlı eserinde yayınlayacaktır. Şermin, bilindiği gibi, farsça kökenli bir kelime olup utangaç anlamındadır. Ünlü şair-eğitimcinin, hem genç yaşta ölen kız kardeşi ve hem de yeğeni aynı adı taşıması açısından bu ismi vermiş olabilir, fakat hangi düşünceyle olursa olsun, bu ismi tercih etmekle çocukların ahlak eğitiminde kendi eğitim düşüncesiyle oldukça örtüşen, uyuşan bir seçim söz konusudur. Diğer taraftan, yetişkinlere yönelik yazdığı şiirlerinde yoğun ve süslü bir dil kullanırken, çocuklar için yazdığı şiirleri, onların çok rahat kavrayabileceği ve zevkle okuyabileceği tarzda, son derece sade, kısa cümlelerle ve anlaşılır kelimeler kullanarak yazmıştır. Nitekim, cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, ilkokul ders kitaplarında bu şiirler kullanılmıştır. Fikret'in *Şermin*'i çocuklar için yazılmış ilk pedagojik şiir kitaplarındandır. Tevfik Fikret, *Şermin*, İstanbul 1330/1914, 94 s.

[8] Mazhar Osman Uzman, "Tevfik Fikret'le Çalıştığımız Zamana Ait Hatıralar," *Yeşilay Dergisi*, S. 135, (1944), s. 8-9.

karşımıza çıkan 16. yüzyıla doğru geri gidildiğinde aynı izlere bu dönemin önemli düşünürlerinden Mustafa Âlî'de rastlarız. Âlî, dönemin sultanına hitaben şöyle diyor: "Mescid ü mektebi ko, âdem yap[9]!/ Kabe yapmakçadur âdem yapmak/ Taş, ağaç kaydı ne lazım şâhum/ Yaraşur şâhlara âlem yapmak[10]".

II. Meşrutiyet'in ilanıyla pek çok kişi yön arayışında bocalarken Tevfik Fikret, hedefini gayet açık bir şekilde belirler: *yeni nesli eğitmek, beceri ve meslek sahibi yapmak, milletin kültür seviyesini yükseltmek*. İstanbul yakınlarında kurulmasını planladığı ve zamanın ihtiyaçlarına ve beklentilerine uygun eğitim yapacak olan bir özel okul olarak tasarladığı bu "Yeni Mektep"te, öğretimi Türkçe ve İngilizce düzenleyerek yine bir ilke imza atar. Bu okulun inşası ise, kurulması planlanan bir şirket yoluyla gerçekleşecekti[11].

Fikret'in "Yeni Mekteb"inde eğitim ve öğretimin "millî" olma özelliği, okuldaki eğitimin temel felsefesini oluşturması, fakat din ve ırk taassubundan kaynaklanan çatışma ve zıtlaşma alanlarından genç dimağların uzak tutulması, bunun yerine yurt ve vatan birliği duygusunun geliştirilmesi bu okuldaki eğitimin temel hedefleri arasında yer alır[12]. Eğitimin bizzat kendisinin gaye değil, araç olduğunu düşünen Fikret, okulunun, çocukların bedenleri kadar dikkat ve düşünme becerilerini de sürekli uyanık ve zinde tutmasına önem vereceğini ifade ediyordu.

İstanbul'a en fazla üç dört saat uzaklıkta ağaçları ve çayırları bol, en az bin dönümlük bir arazi üzerinde, devletin değil, milletin teşebbüs ve destekleriyle inşa etmeyi ilke edindiği bu "Yeni Mekteb"i, ünlü şair-eğitimci hiçbir zaman açmayı gerçekleştiremez. Önceden bu okulun açılması için kendisine çeşitli sözler verilir, fakat sonradan bu sözler yerine getirilmez, ihtiyaç duyulan sermaye bir türlü oluşmaz ve bu önemli tasavvur gerçekleşmez. Fikret çok üzülür. Fakat bu üzüntü, bu sukût u hayal, onu okuldan, eğitimden uzaklaştırmaz, aksine daha da çok eğitimin içine çeker. Tam bu esnalarda Galatasaray Sultanisi'ne müdürlük teklifi alır, kabul eder ve eğitim anlayışını ve tasavvurunu orada uygulamaya geçirir. Adeta şehir dışında bu okulu kuracağına, gel şehir merkezinde bu "yeni mekteb"ini kur denir. Fakat İstanbul'daki bazı çevreler, bu atamadan aynı heyecanı duymaz. Aksine onun, yetkin ve başarılı bir okul müdürlüğü yapamayacağını düşünenler de

---

9 İnsan yetiştir!

10 Toplum inşa etmek.

11 Yeni Mekteb'in kuruluş amacı, okulda uygulanacak eğitim-öğretim yöntemleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Salih Nigar Keramet, *Fikret'in Hayatı ve Eseri*, İstanbul 1926, s. 45-50.

12 Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1947), s. 288; Cahit Kavcar, *II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim*, Malatya 1988, s. 61-62.

vardı ve bunların sayıları da az değildi. Hatta bazı gazetelerin başmuharrirleri "şair, müdür olamaz!" [13] diyerek ona karşı gündem dahi oluşturmuşlardı. Fakat kendinden emin olan ve ne yapacağını gayet iyi bilen Fikret, moralini bozmaz, "vakur sükûtuyla" bunları görmezden gelerek görevine başlar ve çok sevdiği eğitim faaliyetine heyecanla girişir. Yaklaşık bir buçuk yıllık müdürlüğü esnasında yaptıkları, hâlâ bugün dahi eğitim fakültelerindeki derslerde örnek olarak kullanılabilecek seviyededir.

Müdürlüğünü yapmaya başladığı okulu ne halde bulmuştu? Biraz ona bakalım. Galatasaray Sultanisi, 1907 yılında geçirdiği büyük bir yangınla ciddi seviyede zarar görmüş [14], çok ilgisiz kalmıştı. Yanan okulda ne disiplin ne de öğretimden iz kalmıştı. Öğrencilerde haylazlık, öğretmenlerin tahammül sınırlarını zorlayacak seviyelere varmıştı [15]. Meşrutiyet ilan edildiği günlere gelindiğinde, okulda eğitimin tam anlamıyla çığrından çıktığını öğreniyoruz. Binası yanan Galatasaray Sultanisi, geçici olarak Beylerbeyi'ndeki barakalara taşınmış, okulun başına geçen müdürler, tayinlerini daha üst makamlara tırmanmak için bir araç saydıkları için yerlerinde çok kalmıyorlar ve okuldaki eğitimin yoluna girmesi için ciddi teşebbüslerde bulunmuyorlardı [16]. İşte bu haldeki okula müdür olmayı kabul eden Fikret: "memleketi" için hizmetten çekinmeyeceğini, hele "feyiz kaynağı" olan Mekteb-i Sultani'nin düzelmesi için, mükemmel hale gelmesi için elinden geldiği kadar gayret göstereceğini söyler ve yıllar önce mezun olduğu okulunu ıslah etmek ve geliştirmek için heyecanla işe koyulur. Geniş bir yetki koşulu, fakat beraberinde gelen sorumluluğu da üstlenerek, yetki ve sorumluluk arasındaki dengeyi tam gözeterek göreve başlar. Barakalara sığınmış bir okulu oradan kurtarıp, asıl binasını modern eğitim için gerekli olan bütün ihtiyaçları karşılayacak şekilde, fiziki şartlarını, çevre ve araç-gereçlerini yeniden düzenler.

Teorik eğitim yoluyla çocuğun tutum ve davranışlarını yönlendirme ve düzenleme yerine - ki genellikle bu tarz eğitim başarısızlıkla sonuçlanır, - çevrenin, yani okulun kendisini düzenlemeye, bu sayede çocukların temel davranış ve tutumlarının oluşması ve gelişmesi için çaba sarfetmeye çalışan Fikret, Mekteb-i Sultani'yi "yüksek bir zevk-i selîm" ile en ince noktalarına

---

[13] Ruşen Eşref Ünaydın, *Tevfik Fikret: Hayatına Dair Hatıralar*, Ruşen Eşren Ünaydın Bütün Eserleri c. 4, Hatıralar II içinde, haz. Necat Birinci-Nuri Sağlam, Ankara 2002, s. 22.

[14] Vahdettin Engin, *a.g.e.*, s.162.

[15] Ruşen Eşref, "şahsi garez yüzünden hocalara hakaret etmek, grev yapmak, bahçede alenen sigara 'tellendirmek', yiyecek beğenmemek" o kadar aşırı seviyelere varmış ki "bu münasebetsizliklerden talebe kendi bile usanmıştı" demektedir. Bkz. Ruşen Eşref Ünaydın, *a.g.e.*, s. 23.

[16] Ruşen Eşref Ünaydın, *a.g.e.*, s. 22-23.

kadar tasarlar, öğrencilerin kıyafetlerinde önemli yenilikler yapar[17], hademeleri dahi eğitir, bütün okulu pırıl pırıl bir mekana, her açıdan eğitime elverişli bir hale getirir. İşte öğrenciler, böyle tertemiz bir okulda eğitime başlar. Düzen, disiplin tanımayan, haylazlığa alışmış öğrenciler, çok özenle hazırlanmış bu yeni okullarına döndüklerinde nereye geldiklerine şaşırırlar. Okuldaki bu yep yeni, pırıl pırıl çevre öğrencilerdeki dikkatsizlik, lakaytlık ve dağınıklığı kısa zamanda siler. Mûtenâ bir okul ortamının öğrenciler üzerinde nasıl bir etki bıraktığını, dönemin haylaz öğrencilerinden dinleyelim:

"Yemeğe indik. Biz siyah muşambalı sofralarda yemeye, etini dişlerimizle sıyırdığımız yahninin kemiğini birbirimizin suratına atmaya alışmıştık. Yerlere dökülen yemek suları, yemek döküntüleri, ekmek parçaları neşemizi tahrik eder, bir çirkinlik olacağını bile hatırımızdan geçiremediğimiz bu hal bizi kahkahalarla güldürür, zevkimize müdahale eden mubassırın başına nihayetsiz dertler açardı.

Bahçede koşar, oynar kirli, çamurlu ellerimizle ekmeğe yapışırdık.

Yine aynı niyetle girdik. Şaşırmıştık, yemekhane bizim yemekhane değildi. Üstleri beyaz keten örtülü masalar, billûr, sürahi bardaklar, keten peçeteler, beyaz maden kaşık çatallarla hazırlanmış temiz, zarif bir yemek salonuna girmiştik. Hiçbir şey söyleyen olmadı. Ellerinizi yıkayın, yemek dökmeyin denmedi. Oturduk. Herkes serbestçe konuşabiliyordu. Fakat konuşmak memnu' olduğu zamandaki gürültüden eser görülmüyordu. Anlaşılmaz bir peri, sihirli değneğiyle her şeye dokunuyor, her şeyi değiştiriyor, güzelleştiriyordu.

Ben ve arkadaşlarım o gün aç kaldık. Bu hal bizi altüst etmişti. Kirleteceğiz diye o kirli ellerimizle peçeteye dokunamadık, dökeceğiz diye elimizi yemeklere uzatamadık. Bu bizim için son ve kat'i ders olmuştu. Nereye basacağımızı görmek, ne söyleyeceğimizi tartmak mecburiyetinde olduğumuzu anladık." [18]

Lisenin nitelikli ve olumlu bir dönüşüm içerisine girerek üstün bir okul haline gelmesinde büyük emek harcayan Fikret[19], eğitim sistemini yenileştirmekle kalmamış, zaman zaman okul yönetimine dışardan müdahale etmeye çalışanlarla da uğraşmak durumunda kalmıştı. Temel kavramların, "değer"lemelerin, ahlaki erdemlerin çok erken yaşlarda çocuklarda oluştuğunun bilincinde olarak onlara karşı davranışlarında çok duyarlı ve itinalı davranır, yetişkinlerle onlar arasında pek fark gözetmezdi[20]. Çocuklara,

---

[17] Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952, C.1, s.151.

[18] İsmail Hikmet [Ertaylan], "Fikret," *Muallim: Nuşha-i Mahsusa*, C.2, S.14, 1333/1917, s. 487-488.

[19] Yaşar Nabi, *Tevfik Fikret*, İstanbul 1964, s. 5.

[20] Çocuklara nezaket ve saygıyı öğretmek için, yetişkinlerin ilk önce onlara saygı ve nezaket

gençlere saygıyı öğretebilmek için ilk önce yetişkinlerin onlara karşı saygı göstermeleri gerektiğini söyler ve daima o şekilde hareket ederdi. Haksızlığın, ayrımcılığın, yanlışın her türlüsüyle amansızca mücadele ederdi. Nitekim bu ahlaki erdem ve ilkelere sıkı bağlılığı onun müdürlüğünün sonunu getirmişti. Okulunda görev yapan yabancı öğretmenler - lehine - ve Türk öğretmenler - aleyhine - arasında ayrımcılık yapmaya götürebilecek Maarif Nezareti'nin, 18 Ocak 1910 tarihli kararına isyan eder, karşı çıkar, kararın geri alınması için mücadele eder, fakat uğraşları düzenlemeyi iptal etmeye yetmez ve sonuçta, ahlaki ilkelerinden taviz vermeyen bir kişiliğe sahip olan şair-eğitimci tereddüt etmeden müdürlükten istifa eder[21]. İstifasını geri alması için Maarif Nazırı istekte bulunur, fakat Fikret bir daha geri dönmemek üzere Mekteb-i Sultani müdürlüğünden ayrılır ve Fuat Köprülü'nün de belirttiği gibi "en ufak bir şaibe ile lekelenmeyen vicdanı, açık alnı ve fena addettiği her şeye karşı en samimi bir şekilde isyan eden büyük ruhuyla"[22] Âşiyan'a, yuvasına çekilir. Şair-eğitimcinin istifası duyulunca çeşitli çevreler farklı tepkiler verir, fakat en büyük ve tarihe geçen tepkiyi öğrenciler verir: müdürlerinin bir daha geri dönmemek üzere istifa ettiklerini öğrendiklerinde hiçbir tanesi okula gitmez, topluca okulu protesto ederler, hatta bu öğrenciler arasında hanedandan gelenler de vardır. Eğitim tarihimizde, yöneticisi istifa ettiğinden dolayı öğrencilerinin okula gitmeyerek protesto ettiği ilk olay belki de bu olmuştur. Daha sonra Fikret, öğrencileri okula gitmeye teşvik etmiş, bu sorunun kendisiyle Maarif Nezareti arasında olduğunu, kendileriyle alakalı olmadığını, onların mutlaka eğitimlerine devam etmeleri gerektiğini söylemiş, bunun üzerine zamanla bir kısmı okula dönmüş, ama hiç dönmeyen, başka okullara kaydını alanlar da olmuştur.

Tevfik Fikret, İstanbul'da "Yeni Mekteb"in teorisini tasarlayıp, asıl uygulamasını Galatasaray Mekteb-i Sultanî'sinde yapmaya başladığında, John Dewey'nin, modern eğitim felsefesinin ünlü kitabı *Democracy and Education* adlı eserini New York'ta yazmasına henüz daha yıllar vardı[23]. Kaldı ki Dewey o ünlü kitabını yazdıktan sonra - ki halen de eğitim felsefesinde bir klasiktir, bunu kabul etmek gerekir - Chicago'da kendisinin açtığı ve bizzat yönettiği *Laboratuvar Okulu* hüsranla sonuçlandı; kapandı, devam etmedi, fakat

göstermesi gerektiğini örnek davranışıyla gösteren olay için bkz. İsmail Hikmet, *a.g.e.*, s. 487.

21 Fikret ile Maarif Nazırı arasında geçen sorunlar için bkz. Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Tevfik Fikret: Hayatı-Sanatı-Şahsiyeti*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2005, s. 24-25; Ayrımcılığın sebepleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Cahit Kavcar, *a.g.e.*, s. 72-75.

22 Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Tevfik Fikret ve Ahlakı*, İstanbul 1918, s.36.

23 Bu arada Dewey'nin, bu eserine hazırlık mahiyetinde, eğitim üzerine ilk fikirlerini tartıştığı *My Pedagogic Creed* adlı eserini 1897'de yayınladığını belirtmek gerekir.

Fikret'in Galatasaray'da uyguladığı eğitim ve okulunu taşıdığı yer[24], bugün de hâlâ takdir edilmektedir.

20. yüzyılın hemen başlarında Türk eğitiminin yeniden yapılandırılması sürecinde çalışma yapanlardan biri olan Alman eğitimci ve şarkıyatçılarından Heinrich Becker (1876-1933), "Türkiye'de ilköğretim kurumu için harcanmayan her kuruşa yazık oluyor"[25] demişti. Yaşadığı dönemin ruhunu kavrayan, ihtiyacını duyan Tevfik Fikret, çok sevdiği ülkesinin eğitimi ve kültürü için harcanmayan her dakikaya yazık oluyor diye düşünen ve bu şekilde yaşayan bir düşünür gibi hareket etmekten geri kalmamıştı.

Tevfik Fikret[26], oğlu Haluk'u Avrupa'ya eğitim için gönderirken ona yazdığı, aslında o dönemde yurtdışına giden bütün Türk öğrencilerini tahayyül ettiği ve nasıl bir eğitim ve donanımla ülkelerine dönmelerini beklediği o ünlü *Promete* şiirini okumadan bu bildiriyi bitirmemeliyim:

Kalbinde her dakika şu ulvî tahassürün
Minkâr-ı âteşînini duy, daima düşün:
Onlar niçin semâda, niçin ben çukurdayım?
Gülsün neden cihan bana, ben yalnız ağlayım?...
Yükselmek âsümâna ve gülmek, ne tatlı şey!...

Bir gün şu hastalıklı vatan canlanırsa... Ey
Müştâk-ı feyz u nûr olan âtî-i milletin
Mechul elektrikçisi, aktâr-ı fikretin
Yüklen getir – ne varsa – biraz meskenet-fiken,

---

[24] Mubassırlardan öğretmenlere, öğrencilerden okulda hizmet gören memur ve hademelere kadar herkesin davranış ve tutumlarında karşılıklı cereyan eden yükselişleri, nezaket ve saygıları, kimyahanelerin düzeninden "tedris usullerinin intizamı"na kadar okulda meydana gelen yeni atmosfer ve dönüşüm hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ruşen Eşref Ünaydın, *a.g.e.*, s. 39-41.

[25] "Bir Alman Eğitimciye Göre Savaş Yıllarında Osmanlı Maarifi: F. Schmidt'in Eğitim Reformu Raporu," (çev. Kemal Turan), *İstanbul Araştırmaları* (4, Kış, 1998), s. 200. Alman eğitimcilerin hazırladığı raporlarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Hort Widmann, "Peadagogische Beitraege zur Geschichte deutsch-türkischen Beziehungen im 20. Jahrhundert," *Deutsch-Türkische Gesellschaft*, ev, (Bonn, Dezember, 1993, Heft, 116).

[26] Rousseau'nun nasıl Emil'i varsa Tevfik Fikret'in de Haluk'u vardır eğitim tasavvurunda (*Halûk'un Defteri, Halûk'un Bayramı, Halûk'un Âmentüsü, Halûk'un Sesi* vs. adlı şiirleri. Şiir deyip geçmemeli, zira Türk kültür geleneğinde şiir, hem kültürün, hem de eğitimin en temel besin kaynağıdır. Düşünce ve kültür tarihimizde manzum yabancı dil, gramer, mantık, hatta kimya kitapları dahi bulunmaktadır). Rousseau'nun Emil'i ile, Fikret'in Haluk'u arasında önemli bir fark vardır: Haluk, Fikret'in gerçek evladıdır ve onunla gelecek Türk neslini tasavvur eder – Bkz. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret: Devir-Şahsiyet-Eser*, İstanbul 1987, s.179 –. Rousseau'nun Emil'i ise sadece zihinsel bir tasavvurdan ibarettir ve geleceğin çocuğunu kurgular. Burada Rousseau ile Fikret'i mukayese etmeyi amaçlamıyorum, sadece Batı'da öne çıkan bir eğitim düşünürü ile bir Türk eğitim düşünürü arasındaki farka küçük bir değini yapmak istedim. Haluk'un yurtdışına çıktıktan, baba ocağından uzaklaştıktan sonraki dönüşümü, - ki Cevdet Paşa'nın torununun, Fatma Âliye Hanım'ın kızının da dönüşümünü aynı çerçevede değerlendirmeyi gerektiren, - hususlar başka çalışmalarda ele alınmayı bekleyen konulardır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bir parça rûhu, benliği, idrâki besleyen
Esmâr-ı bünye-hizini; boş durmasın elin.
Gör daima önünde esâtîr-i evvelin
Gökden dehayi nârı çalan kahramanını..

Varsın bulunmasın bilecek nâm ü şânını!...[27]

Şüphesiz bugün biz ne çukurdayız, ne de onlar semâda. Bu duruma gelişimizde Tevfik Fikret gibi yaşadığı zaman ve mekanda olumlu değişim meydana getirebilen, dönemine ruh verebilen, içinde yaşadığı toplumda çığır açabilen şahsiyetlerin katkısı büyüktür. Yine de Fikret'in *Haluk'un Vedâı* şiirinde yaptığı şu çağrı hâlâ geçerli:

".....
Ne bulursan bırakma; sanat, fen,
İtimat, itina, cesaret, ümit,
Hepsi lazım bu yurda, hepsi müfîd.
....."[28]

Pekala, Tevfik Fikret'in Türk eğitim anlayışına katkısı, getirdiği yenilikler ne olmuştur? Şeklinde bir soru sorulsa, bunun cevabını çeşitli başlıklar altında toparlamak mümkün:

- Yaparak, deneyerek ve uygulayarak öğrenme kavramını getirmiştir. Bunun uygulamasını da müdürlüğü esnasında başarıyla gerçekleştirmiştir. Matematik dersleri için çeşitli hesap araç gereçleri, "Tabiiye" dersleri için böcek ve taş koleksiyonları, yabancı dil dersleri için dil tabloları, coğrafya dersleri için yazısız haritalar getirtmiş, dersler daima bu malzemeleri kullanarak işlenmiştir. Tarihi mekanlar, eski eserler ve müzeler Tarih dersinin laboratuvarı olmuş, haftada bir gün öğleden sonra öğrenciler bu yerlere öğretmenleri tarafından gezmek ve incelemek için götürülmüştür. Resim dersi için bir atölye, müzik dersi için bir salon tahsis etmiştir.
- Ahlak eğitiminde, öğrencide ilk önce ahlaki kişiliğin oluşmasına önem vermiş, haz ve acıya dayanan eğitim anlayışı yerine, saygınlık ve utanç duygusunun gelişmesine, böylece gençte "*izzetinefis*," onur duygusunun oluşmasına özen göstermiş ve eğitim hayatında bunu daima uy-

---

[27] Fahri Uzun (haz.), *Rübâb-ı Şikeste, Haluk'un Defteri ve Tevfik Fikret'in Diğer Eserleri*, İstanbul 1962, s. 80.

[28] *Rübâb-ı Şikeste*, s. 66-73.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gulamıştır.

- Sözlü anlatımla öğrencilerde davranış ve tutumların değişmesini beklemek yerine, fiziki ortamı, eğitim mekanını, oluşması istenen tutumlara göre yeniden tasarlayarak ve düzenleyerek onlarda arzulanan davranışların oluşmasını sağlayan yöntemi geliştirmiştir.
- Öğrencilerin kendi düşüncelerini açık bir şekilde konuşarak ifade edebilme gücünü kazanmaları için müsamere ve tartışma programları düzenlemiştir. Aynı şekilde öğrencilerin, düşündüklerini açık bir şekilde yazarak ifade edebilme becerilerinin gelişmesini sağlaması için bir "Tiraje" adında bir okul dergisi çıkartmıştır[29].
- Ahlaki ve bedeni olgunlaşmaya aynı ölçüde önem vermiştir. "Sağlam ruh, sağlam vücutta bulunur," anlayışını uygulamaya çalışmıştır.
- Kızların eğitimine özel bir vurgu yapmış, kızlarını eğitmeyen toplumların erkeklerini öksüzlüğe mahkum edeceklerini ifade etmiştir.
- Telkin yoluyla eğitim ona mahsus bir yöntemdir. Genellikle bütün şiirlerini daima bu gayeyle yazdı. Yeniliklerin akla ve gönüle nüfûz etmesi, değişimlerin ise milli ve insani özellikleri geliştiren eğitim anlayışından beslenmesi gerektiğine inandı.
- Temel kavram ve değerlerin erken yaşta başladığının bilincinde olarak çocukların, küçük yaşlardan itibaren eğitilmeye başlanması gerektiği üzerinde durdu. *Rübâb-ı Şikeste*'den sonra çocuklar için *Şermin* adlı şiir kitabını yazdı ve bu eser Türk eğitim tarihinde, çocuklar için yazılan ilk pedagojik şiir kitapları arasında yer aldı.
- Türk eğitim tarihinde ilk defa Türkçe ve İngilizce iki dilde öğretimi tasarladı.
- Okuldaki eğitimi ve müfredatı planlarken, yeni nesli din ve ırk fanatizminden kaynaklanan zıtlaşma ve çatışma alanlarından uzak tutmaya çalışmış, gençlerde yurt ve vatan birliği duygularının gelişmesini önceleyerek herkesce paylaşılan ve beslenilen bir ortak kültürün oluşması için çaba sarfetmiştir.

Ahmed Hamdi Tanpınar'ın "benim için bir şairden ziyade bir kahramandır"[30] diye tanımladığı Tevfik Fikret'i, en iyi anlatan ve son mısrası her ne zaman yüksek eğitim konuşulsa bugün hemen hatıra gelen ve sıklıkla dile getirilen o ünlü şiiri:

Kimseden ümid-i feyz etmem, dilenmem perr ü bâl
Kendi cevvim, kendi eflâkimde kendim tâirim,

---

[29] Ruşen Eşref Ünaydın, *a.g.e.*, s. 33.

[30] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Tevfik Fikret: Hayatı, Şahsiyeti, Şiir ve Eserlerinden Parçalar*, İstanbul 1944, s. 3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İnhinâ tavk-ı esâretten gîrândır boynuma;
Fikri hür, irfânı hür, vicdânı hür bir şairim.

Dönemin önde gelen eğitim düşünürlerinden Satı Bey'in, Tevfik Fikret hakkında söylediği şu sözlerle bildirime son vereyim: " Fikret, bizim için, yalnız öğretmenliği ve müdürlüğü ile değil, şairliğiyle de bir mürebbi, hem de müstesna bir mürebbi oldu. Hiçbir şairimiz çocuklarla gençleri Fikret kadar düşünmedi; hiçbir şairimiz gençlerle çocukların ruhlarına hitap etmenin yollarını Fikret kadar arayıp bulmadı; hiçbir şairimiz 'ahlak ve terbiye' endişesiyle, 'telkin ve tehzib' maksadıyla Fikret kadar şiir yazmadı." [31]

[31] Satı Bey, "Fikret ve Terbiye," *Muallim: Nusha-i Mahsusa*, C.2, S.14, 1333/1917, s. 428. *Haluk'un Defteri* ve *Şermin* bunun en güzel örnekleridir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Meşrutiyet Dönemi Dil Tartışmaları ve Enver Paşa Yazısı

Yusuf Akçay (*)

Meşrutiyet dönemine kadar olan dil tartışmalarının temel önceliği Arap harflerinin hem yazmada hem de okumada karışıklığa yol açabilecek hususlarının iyileştirilmesi fikri etrafında gelişmişti. 1908'den sonra ise öncelikli olarak yine alfabe ve imlânın düzeltilmesi ele alınmış; ancak zamanla alfabe değişmedikçe ıslahat girişimlerinin sonuçsuz kalacağı ve Latin harflerini kabul etmenin en doğru yol olduğu belirtilmeye başlanmıştır. Tanin, İctihad ve Hürriyet-i Fikriye gibi gazeteler etrafında gelişen bu öneri, özellikle Hüseyin Cahid, Celâl Nuri ve Kılıçzâde Hakkı'nın gayretleriyle öne çıkmıştı.

Meşrutiyet sonrası tartışmalarda tıpkı Tanzimat döneminde olduğu gibi önce fonetik ve imlâ hususunda öneriler getirilmiş ve huruf-ı munfasılanın kabulü savunulmuştu. Huruf-ı munfasıla fikri, Meşrutiyet sonrası dil tartışmalarının ana karakteristiğini oluşturmaktadır. Nitekim bildirimize konu olan Enver Paşa yazısı da huruf-ı munfasıla fikrinden mülhemdir. Bu yüzden Enver Paşanın ıslahat hareketi, mecburen huruf-ı munfasıla fikri üzerinde durmamızı gerektiriyor.

Dil Tartışmaları ve Hurûf-ı Munfasıla

Tanzimat'tan Cumhuriyet dönemine kadar olan dil tartışmaları temel olarak beş ana başlıkta değerlendirilmektedir: Orhun veya Uygur alfabesini kullanmak, Ermeni harflerini kullanmak, Latin harflerini kabul etmek, yeni bir alfabe oluşturmak ve Arap harflerini kullanmaya devam etmek,

Orhun veya Uygur alfabesini kullanmayı önerenler sorunu linguistik bir problem olmaktan çok kültürel düzlemde ele almış ve Arap veya Latin harflerinin ana kültürümüzü unutturduğu tezini işlemişlerdir. Bu öneri taraftar bulamamış ve uygulamaya konulmamıştır.

(*) Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Ermeni harflerini kabul etmek gerektiğini söyleyenler ise Ermeni alfabesinin fonetik zenginliğine vurgu yapmıştır. Sadece Macid Paşa tarafından önerilen bu düşünce uygulamaya konulmamıştır. Bu önerinin ortaya atılmasında hiç şüphesiz çeşitli devirlerde Ermeni harfleriyle Türkçe metinlerin yazılmış olmasının etkisi vardır.

Yeni bir alfabe oluşturmak fikri ise Dr. İsmail Şükrü tarafından dile getirilmiştir. İsmail Şükrü'ye göre kullandığımız harflerin bir kısmı dilimize, bir kısmı imlâmıza ve bir kısmı da fonetiğimize uygun düşmüyordu. Latin harfleri de bu eksikleri gideremeyecekti. Yapılacak tek şey yeni bir alfabe oluşturmaktı. [1]

Bu görüşlerin dışında Latin alfabesini isteyenler ile Arap alfabesini teklif edenlerin görüşleri aslında dil tartışmalarının merkezini oluşturacaktı. Arap asıllı harflere devam etmenin gerekliliğini savunanlar, bu harfleri olduğu gibi kullanmayı isteyenler ve ıslah edildikten sonra kullanılmasını önerenler olmak üzere iki farklı görüşteydi. Arap harflerini olduğu gibi kullanmaya devam etmek gerektiğini söyleyenler arasında Fuad Köprülü, Avram Galanti, Kâzım Karabekir, Zeki Velidi, Ali Ekrem ve Halid Ziya gibi önemli isimler bulunmaktadır. Temel görüşleri harflerin terakkiye mani olmadığı, bu tarz fikirlerin yabancılar tarafından içimize sokulduğu ve problemin dilin imlâsının iyi bir şekilde tespit edilip iyi bir metotla öğretilmesi yoluyla gideriləceğidir.

Arap harflerinin ıslah edildikten sonra kullanımını isteyenlerin görüşleri de birbirlerinden ayrılıyordu. Ahmet Cevdet Paşa, harfleri işaretlendirmeyi, Servet-i Fünûn yazarları hareke yerine vokalleri karşılayan harflerin konulmasını, Şinasi bazı harflerin atılmasını, Ahmet Mithat Efendi ise harfleri çoğaltmayı önermişti. Bu görüşlerden ayrı olarak Hoca Tahsin Efendi Arap harflerini soldan sağa doğru yazmayı, Ali Kenan Bey ise Arap harflerinin Kûfi tarzında yazılmasını savunacaktı. [2]

Arap harflerini ıslah ettikten sonra kullanmayı önerenlerin en dikkat çekici olanı, çalışmamıza da konu olan, harflerin birbirinden ayrı yazılması fikriydi. 1910-1918 yılları arasındaki görüşlerin en değişik olanı buydu. Bizde Münif Paşa ile başlayan, Yenişehirli Avni, Dr. İsmail Hakkı, İsmail Baltacıoğlu, Celal Sahir ve Ali Nusret gibi isimler etrafında gelişen bu düşünce dar bir alanda da olsa kullanım sahasına çıkmıştı.

Huruf-ı munfasıla düşüncesi aslında daha önce Tanzimat dönemi dil tartışmalarında da kendisine yer bulmuş bir öneriydi. Devrin önemli isimlerinden Münif Paşa (1828-1910) Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de 11 Mayıs 1862 tarihinde verdiği bir konferansta imlâ meselesi üzerinde durmuş ve iki öneri ortaya koymuştu: Birincisi harflere hareke ve işaretler koymak, ikincisi

---

[1] Dr. İsmail Şükrü, *Latin Harflerinden Daha İyisini Bulalım*, İstanbul 1926.

[2] Rekin Ertem, *Elifbe'den Alfabe'ye*, İstanbul 1991, s. 249-259.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ise kelimeleri hurûf-ı mukatta veya hurûf-ı munfasıla şeklinde (harfleri bitiştirmeden) yazmaktı. Ancak Münif Paşa, birinci önerisinin yazıda karışıklığa ve baskıda zorluğa yol açacağını söyleyerek huruf-ı munfasıla ile yazmanın bu güçlükleri ortadan kaldıracağını söylemiştir.[3]

Yenişehirli Avni Bey ise (1826-1883) "*Arabînin resm-i hattı, lisân-ı Türkî için kâfi değildir*" diyerek bazı harekelerle imlanın kolaylaştırılmasını ve harflerin ayrı yazılmasını savunan diğer bir Tanzimat dönemi yazarıydı.

Huruf-ı munfasıla düşüncesini savunanlar temelde aynı görüşü savunmakla beraber harflerin biçimi konusunda ayrı düşünüyorlardı.

Zâkir-Şakir Ramiyev ve Haritanof her Arap harfini Latin veya Rus harflerine benzetmeyi ve matbaa ve el yazısı harflerinin birbirinden farklı olmasını teklif etmişler ve bu önerilerini matbaada uygulamışlardır.

Diğer bir görüş ise hem matbaa hem de el yazısı için Arap harflerinin değişmeyen veya kısmen değişen yalnız şekillerinin kullanılmasıydı. Milaslı İsmail Hakkı, Enver Paşa ve Melkon Han[4] bu öneriyi uygulamaya koymuşlardır.

Bunların dışında Arap harflerinin baştaki ve sondaki şekillerini, yalnız baştaki şekillerini ve son olarak harflerin ortadaki şekillerinin ilk kısmını baştaki şekillere eklemek suretiyle kullanmayı önerenler de vardı.

Meşrutiyet döneminde Huruf-ı munfasıla düşüncesi iyiden iyiye gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Özellikle Dr. İsmail Hakkı'nın öncülüğünde yürütülen bu çalışmalar birçok kimse tarafından destek görüyordu. Bu isimlerden İsmail Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978) *Ta'dil-i Hurûf Meselesi* adıyla bir seri kitap çıkarmıştı. Bu kitaplardan ikincisi olan *Ta'dil-i Huruf Meselesi ve Huruf-ı Munfasıla Elifbası* (1326-1327/1908-1909) isimli kitapta "*Ta'dil-i hurufa ihtiyaç vardır*" denilerek bu ihtiyacın gerekçeleri anlatılmıştır. Kitapta; okuma yazma öğretimini hızlandırmak, doğru telaffuz ve imlâyı gerçekleştirmek, matbaacılığı kolaylaştırmak ve Latin veya Rus alfabesini kabul eden Müslümanları fikirlerinden vazgeçirmek için huruf-ı munfasılanın gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Meşrutiyet döneminin bir diğer ismi de Celal Sahir (Erozan) (1883-1935) dir. Celal Sahir, konuyla ilgili fikirlerini, Servet-i Fünûn dergisinde neşretmiştir: "*İmlânın ıslahı önce harflerin ıslahına bağlıdır. Bu ıslah da harflerin ayrı ayrı yazılmasını teminle olur.*"[5]

---

[3] *Mecmua-yı Fünûn*, Yıl II, S. 14, Safer 1280/1869.

[4] Mirza Melkon Han (1831-1938) İran Ermenilerinden-muhtemelen dönemin İran'ın İstanbul lçisi- Huruf-ı Mukatta adlı alfabe hazırlamuş ve . Melkon Han bu alfabe ile Durub-ı Emsal adlı bir de kitap bastırmıştır.

[5] *Servet-i Fünûn*, C. 37, S. 953, 25 Aralık 1325/1907.

Meşrutiyet döneminde huruf-ı munfasıla fikrinin yaygınlaşması hiç şüphesiz Milaslı Dr. İsmail Hakkı Bey ve Islah-ı Huruf Cemiyetinin çalışmalarıyla mümkün olmuştu. Dr. İsmail Hakkı Bey, İkinci Meşrutiyet'ten sonra çıkardığı *Tecedddüt* isimli gazete ile Huruf-ı munfasıla düşüncesinin yaygınlaşması için yoğun olarak çalışmıştı.[6] Ancak bu çalışmalar, diğerlerinde olduğu gibi birbirinden bağımsız bir şekilde yürütüldüğünden, ortaya konulan önerilerin uygulanması mümkün olmuyordu. Bu eksiklik, Huruf-ı munfasıla fikrini savunan Dr. Necmeddin Arif ve Mülkiye mezunlarından Ali Nusret'in de dikkatinden kaçmamış ve çalışmaların sistemli şekilde yürütülmesi için bir çatı altında toplanmanın lüzumu ortaya çıkmıştı. Bu düşünce Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Islahat-ı Maliye Komisyonu Azasından Ata Bey ve Recâizade Mahmut Ekrem tarafından kabul görmüş ve ilk iş olarak söz konusu heyet adına Recaizâde Mahmut Ekrem'in kaleme aldığı bir davet-nâme ile devrin ileri gelenleri Darü'l-fünûn'da yapılacak toplantıya çağırılmıştır. 3 Şubat 1327/1911 tarihinde İstanbul Üniversitesinde gerçekleşen söz konusu toplantı yaklaşık dört saat sürmüş ve on sekiz maddelik bir nizamnâme hazırlanmıştır. Nizamnâmenin birinci maddesinde ise derneğin adı belirtilmiştir: *"Cemiyetin unvânı Islah-ı Huruf Cemiyeti olacak ve merkezi İstanbul'da olmak üzere taşrada şubeleri bulunacaktır."*[7]

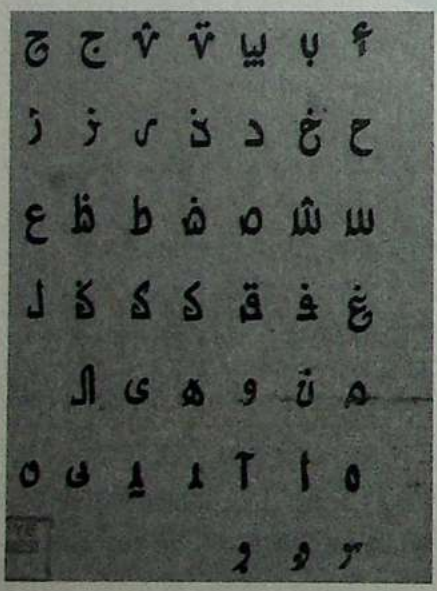

Islah-ı Huruf Cemiyetinin faaliyetleri daha çok, derneğin yayın organı olarak çıkan *Yeni Yazı* isimli gazete etrafında odaklanmıştır. *"İlmî, edebî, içtimâî, haftalık"* alt başlığıyla çıkan bu gazete, büyük ses getirmiş ve döneminde fikirlerini destekleyen ciddi bir okuyucu kitlesine sahip olmuştur.[8]

Gazetenin ilk sayısında Hattat Mustafa Rakım Bey tarafından çizilen ve Cemiyet tarafından da kabul edilen harfler yayınlanmış ve harflerin ıslahı hususundaki gereklilik bir beyanname ile kamuoyuna duyurulmuştur: Buna göre teklif edilen harflerin listesi şu şekildedir:[9]

---

6 *Yeni Yazı* , No: 1, 7 Mart 1330/1912, s. 1-4.

7 *Yeni Yazı*, No: 5, 4 Nisan 1330, /1912, s. 1-4.

8 *Yeni Yazı*, Tarih-i Tesisi : 1330, Birinci Sene , Numara 1, Cuma 5 Mart 1330, 22 Rebi'ul-âhir 1332, İdâre-hanesi: Matbaa-i Hayriyede, Abone Şerâiti: Dersaadet ve vilâyât için seneliği 20, altı aylığı 10 kuruş Memâlik-i Ecnebiyye İçin : Seneliği 4, altı aylığı 2 frank.

9 *Yeni Yazı* , No: 1, 7 Mart 1330/1912, s. 1-4.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Milaslı İsmail Hakkı önderliğindeki Islah-ı Huruf Cemiyetinin çalışmaları, hem uygulamaya konulmuş hem de tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur. Bir yandan bu imlânın bütün Türk ve Müslüman dünyasını birleştirecek bir nitelikte olduğunu söyleyenler, diğer yandan uygulamada büyük sıkıntılar doğuracağı kanaatinde olanlar... Bu durum karşısında Islah-ı Huruf Cemiyeti, kendi fikirlerini benimseyenlere *Yeni Yazı* gazetesinde söz hakkı verecek[10] muhaliflerine karşı ise şu ilginç itirazı yapacaktı: " *Cenâb-ı Hak, 'en büyük din İslam dinidir.' buyurdukları halde bu muazzam dini kabul etmeyenler pek çoktur. Bir işi herkese beğendirmek için bir kuvve-i kudsiyeye bir mucizeye mâlik olmak bile kifayet etmiyor.*" [11]

Enver Paşa Yazısı

Islah-ı Huruf Cemiyeti bu harflerin kullanımını gerçekleştirmek için somut adımlar atmış ve yeni imlâ metoduna uygun eserler neşretmiştir. Söz konusu neşriyat halk nezdinde itibar görünce, kısa bir süre sonra ordu yazışmalarında da kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişme *Yeni Gazete* sütunlarından "*Müjde*" başlığıyla duyurulmuştur: "*Bu günden itibaren bütün kolordular beynindeki muhâberâtın huruf-ı munfasıla ile icrasına başlandığı gibi huruf-ı munfasıla teâti edilecek telgrafnamelerin de telgraf devâirince ahz u keşidesine mübaşeret olunduğu haber alınmıştır.*" [12] Aynı haber *Tanin* gazetesinde ise şu şekilde yer almıştır : "*Harbiye Nezareti tedrisât ve muhaberât-ı askeriyede huruf-ı munfasıla ile imla ve kitabını kabul etmiş bu babda istihzarât-ı muktezayayı ittihaz ve ifa eylemiştir. Harbiye Nazırı Mayısın birinden itibaren yalnız makamat-ı askeriye arasında teati edilecek her türlü muhâberâtın huruf-ı mukatta ile icrasını kabul ve emretmiştir.*" [13]

Huruf-ı munfasılanın ordu içi yazışmalarda kullanılmasında, Gazi Ahmed Muhtar Paşanın 1 Mart 1330 tarihinde Harbiye Nezaret-i Celilesi'ne gönderdiği mektubun önemli ölçüde etkisi olduğu görülmektedir. *Yeni Yazı*'da tam metin olarak "*Islah-ı Huruf Cemiyeti Encümen-i İlmiyesi Reis-i Âyândan sadr-ı sâbık Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hazretleri tarafından Harbiye Nezaret-i Celilesine irsâl kılınan tezkere suretidir.*" başlığıyla yayınlanan yazıda, Ahmet Muhtar Paşa, bu düşüncesinin ordudayken çektiği sıkıntılardan mülhem olduğunu açıklamıştır: "*Devletlü Paşa hazretleri, ordularda sağa sola sevk ettiğim keşif kollarının gönderdikleri rapor ve pusulacıklarda hatt-ı hâzıramızla yazılan esâmi-i*

---

[10] Abdülhak Hamit, Mehmed Fehmi Efendi, Hasan İrfan Bey, Sadıkzâde İsmail Hakkı Bey, Asaf Bey, Nazif Bey, Mehmed Esat Efendi gibi devrin önde gelen kişileri yeni imlâyı benimseyen ve konu hakkındaki görüşlerini bu vesileyle açıklayanlardan bazılarıdır. Bkz., Yeni Yazı, no: 1-10, 7 Mart - 9 Mayıs 1330.

[11] *Yeni Yazı*, No: 5, 4 Nisan 1330/1912, s. 1-4.

[12] *Yeni Yazı*, No: 9, 2 Mayıs 1330/1912, s. 1-4.

[13] Ertem, age., s. 149.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mâhalat doğru okunamadığından envâ' hataya ve bazen azîm tehlikelere mâruz kalınmak işten bile değildi... Gerek haritalarımıza itibar kazandırmak ve gerek o misillü muhâtaradan sâlim kalınmak için bir hatt-ı askerî tesisi ıkdâm-ı emelim idi." [14]

Ahmet Muhtar Paşa, daha sonra yeni harflerin ne şekilde hazırlanacağını şöyle sıralamıştır. *"Huruf-ı hâzıranın şekl-i hazırını tağyir etmemek, sağdan sola doğru yazmak usulünü tebdil etmemek, seslileri harflerin sırasına koymak, kelimenin doğru okunmasını kolaylaştırmak, harfleri huruf-ı munfasıla şeklinde yazmak, anavatandan ayrı düşen Müslümanları da kısa zamanda okur yazar yapmak."* [15]

Literatüre daha sonra Enver Paşa yazısı olarak geçen imlâ sistemi, doğrudan doğruya Münif Paşa ile başlayan ve Islah-ı Huruf Cemiyetinin öneri ve çalışmalarıyla sistemli hale gelen huruf-ı munfasıla esasına dayanır. Enver Paşa, Münif Paşadan itibaren başlayan ve Islah-ı Huruf Cemiyeti ile bir kamuoyu oluşturan huruf-ı munfasıla fikrini ilk uygulayan kişidir. Enver Paşa hem Dr. İsmail Hakkı Beyin önerdiği harfleri hem de *Tanin* gazetesinde neşredilen Ahmed Hikmet Müftüoğlu, Celal Esad Erseven ve Hüseyin Cahid Beyin önerilerini temel almıştı. Ancak burada Islah-ı Huruf Cemiyeti ile Hüseyin Cahid arasında görüş farklılığı olduğunu belirtelim. Tamim-i Maarif ve Islah-ı Huruf Cemiyeti Kurucularından Dr. Hasan Rıza imzasıyla *Tanin* Gazetesinde yayınlanan *"Hüseyin Cahid Beyefendi'ye"* başlıklı mektupta Hüseyin Cahid'in zamanında huruf-ı munfasılayı öven görüşlerine yer verilmiş ve buna rağmen millet için zararlı olabilecek bir yazıya gazetesinde yer vermesi eleştirilmiştir. Hasan Rıza, bütün İslam milletlerinin lisanına uyabilecek ve geleceğin tek alfabesi olarak gördüğü huruf-ı munfasıla yerine Arapça, Farsça ve Türkçeye uymayan böyle harflere yer verilmesine "mütehayyir" ve "müteessif" olduğunu bildirmiştir. [16] Hüseyin Cahid ise bu eleştiriye aynı sayfalarda cevap vermiş ve Dr. İsmail Hakkı Beyin garip şekillerinin nasıl güzel bulunduğunu sorarak kendi harfleri hakkında açıklamalar yapmıştır. Harfler muttasıl harflerdir, gerek görülürse munfasıl olarak da dizilebilir. Şekilleri mevcut harflerden farksız gibidir. Bu yüzden herkesin bildiği harflerle amaca ulaşmak daha kolaydır. İsmail Hakkı Bey, büsbütün yabancı şekiller düşünmüştür. Bununla bir satırı doğru okumak mümkün değildir. Bu bakımdan harflerimizin geleceğinden endişe etmiyoruz. Bizim yazımız daha güzel ve gözler ona daha alışıktır. [17]

Hüseyin Cahid'in bahsettiği yazıda Arap harflerinin sadece baştaki şekilleri esas alınmış ve elif, kaf, vav ve ye harfleri üzerinde bazı değişiklikler

---

[14] *Yeni Yazı*, No: 1, 7 Mart 1330/1912, s. 1-4.

[15] *Yeni Yazı*, No: 1, 7 Mart 1330/1912, s. 1-4.

[16] *Tanin*, nu: 1708, 28 Ramazan 1331/ 18 Ağustos 1329/31 Ağustos 1913.

[17] *Tanin*, nu: 1708, 28 Ramazan 1331/ 18 Ağustos 1329/31 Ağustos 1913.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yapılmıştı. İlgili örnekler *Tanin* gazetesinde neşredilmiştir.[18] Bir müddet devam eden bu uygulamadan gazete daha sonra vazgeçmiştir. Zaten Hüseyin Cahid de sonraları Latin alfabesini isteyen önemli isimlerden biri olacaktır.

Enver Paşa bu yazının benzerini ve daha da basitleştirilmiş şeklini Balkan Savaşı öncesinde (1911-1913) uygulamaya koymak istemiş; ancak İsmet Paşa'nın itirazıyla karşılaşmıştır.

İsmet Paşa, Enver Paşa'nın bu yeni uygulamasına zamanlama açısından uygun olmadığı gerekçesiyle itiraz etmiş ve onu bu düşüncesinden vazgeçirmeye çalışmıştır: *"Paşam, yaptığınız büyük bir inkılaptır. Ancak memleketin genç zabitleri ihtiyat subayı olarak bulunuyorlar ve keşiftedirler. Harfler öyle tek tek yazılırsa keşif raporları çok gecikir. Oysa keşif raporlarının hemen ulaşması lazımdır. Bu bakımdan bu büyük eserinizi zaferden sonra tatbik etmek üzere şimdilik erteleseniz"*[19]

Enver Paşa, Balkan Savaşından sonra tekrar yeni yazı ile ilgili düşüncelerini uygulamaya koymak istemiştir. *Tanin* gazetesinde yeni imlâ sistemiyle yayınlanan yazılarla ilgili olarak devrin Maarif Nazırı Emrullah Efendinin de görüşlerine başvuran Enver Paşa, ondan *"...takdir buyurursunuz ki dil ve yazı meselesi her şeyden evvel ilim meselesidir; ilim tesis edilmez, teessüs eder... Yani ilim emirle olmaz."* cevabını alınca *"Askerlikte verilen emir de geri alınmaz."* diyerek karşı çıkmıştır.[20] Ancak, kısa bir süre sonra çıkan Birinci Dünya Savaşı, Enver Paşa'nın alfabe hayallerinin önüne set çekti, yeni harflere alışamayan subaylar yüzünden Paşa geri adım attı. Böylece yazı uygulamadan kaldırıldı.

Enver Paşa'nın bu yeni imlâ uygulaması sonraları birçok tenkide uğrayacaktır. Ruşen Eşref Ünaydın'ın anlattığına göre Atatürk de Enver Paşa'nın bu inkılab hareketini eleştirmiştir:

Peki, güzel! İyi bir niyet; fakat yarım iş, hem de zamansız. Harp zamanı harf zamanı değildir. Harp olurken harfle oynamak sırası mıdır? Ne yapmak için? Muharrerât ve muhaberatı teshil için mi* Bu şimdiki şekil, hem yazmayı, hem okumayı, hem de anlamayı bineanaleyh hem anlaşmayı eskisinden fazla geciktirir ve güçleştirir. Hız isteyen bir zamanda böyle yavaşlatıcı, zihinleri yorup şaşırtıcı bir teşebbüse geçmenin maddi, ameli ve milli ne faydası var? Sonra da madem ki başladın, cesaret et şunu tam yap, medeni bir şekil alsın.[21]

Falih Rıfkı Atay da, Atatürk'ün dil devrimi ile ilgili görüşlerinden söz

---

[18] Edirne Meselesi, *Tanin*, nu: 1701, 21 Ramazan 1331/ 12 Ağustos 1329 / 25 Ağustos 1913, *Tanin*, nu: 1702, 1703,1704,1705,1706,1708.

[19] Ertem, age., s. 152.

[20] Ertem, agy.

[21] Ertem, age., s. 153.

ederken kendisiyle Atatürk arasında geçen konuşmayı şöyle nakletmektedir:

— Demek bitirdiniz. Yeni yazıyı ne kadar zamanda mekteplere ve halka mâl etmeyi düşünüyorsunuz?

— Arkadaşlar beş yıl ile on beş yıl arasında bir mühlet düşünmektedirler. Bir mühlet tespit etmek ve tatbiki şekillerini tayin etmek komisyonun vazifesi değildi.

— Ya üç ayda ya da hiçbir zaman. Çocuğum, gazetelerde beş yıl sonra yarım sütun mu eski yazı kalacak? Herkes o yarım sütunu okur. Bu beş yıl içinde harp gibi bir buhran çıkarsa bizim yazı da Enver yazısının akibetine uğrar.[22]

Falih Rıfkı Atay'ın Enver Paşanın bu ıslahat hareketiyle ilgili olarak söyledikleri ise oldukça manidardır:

Hiç zannetmiyorum. hepimiz gülüyorduk; fakat Enver Paşa'yı da denemesinden alıkoymak mümkün değildi. Enver Paşa bir vatansever ve muhafazakar tipte bir ıslahatçı idi. Bu yazı da onun kabalığı nevinden bir icattır. Fakat ilk yenileşme ve garplılaşma hareketinden beri duyulagelen bir ihtiyacın ne kadar derinleştiğini gösterir. Bu bir fantazya değildi, ciddi bir şeydi.

Sonuç

Türkiye'deki dil tartışmalarının daha çok alfabe üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Meşrutiyet dönemi dil tartışmalarının ana özelliği ise muhtemel bütün önerilerin tartışıldığı bir zemin oluşturmasıdır. Meşrutiyet sonrası hürriyet ortamının yarattığı serbestlik, dil ve özelde alfabe konusunda söylenebilecek fikirlere ifade imkanı sağlamıştır. Bu yönüyle Dil devrimi, kendisini hazırlayan ortamı; aslında tarihî tecrübeye de dayandırma fırsatı yakalamıştır. Nitekim hemen hemen aynı kadroların Cumhuriyet'in ilk yıllarında görev alması zaten reformların başarıya ulaşmasını kolaylaştıran bir unsur olacaktır.

Meşrutiyet dönemi dil tartışmalarının ikinci önemli yönü ise tartışmaların çok seslilikten kurtulup Arap ve Latin harfleri noktasında yoğunlaşmasıdır. Fakat bu yoğunlaşma, birbirinden çok farklı fikirlerin tartışılmasına imkan verilmek suretiyle yapılmıştır. Böylece kendiliğinden işleyen bir süreç oluşmuştur. Nitekim birbirinden farklı görüşler ileri süren aydınların bir zaman sonra fikirlerini değiştirmesi söz konusu serbest düşünce ortamının sonucudur. Dil devriminin hızlı ve başarılı olmasının önemli sebeplerinden biri de kendisine zaman kaybettirebilecek tartışmaların Meşrutiyet döneminde yapılmış olmasıdır. Atatürk'ün Enver Paşanın ıslahat teşebbüsü ile ilgili

[22] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul 1961, s. 400.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

söyledikleri de bu sürecin doğru okunduğunu göstermektedir.

Meşrutiyet dönemi dil tartışmalarında öne çıkan aslında Enver Paşa değil doğrudan doğruya Huruf-ı munfasıla fikridir. Özellikle Dr. İsmail Hakkı Beyin ve onun öncülüğünde faaliyetlerini yürüten Islah-ı Huruf Cemiyetinin huruf-ı munfasıla ile ilgili çalışmaları ve yayınları bu akımın merkezini oluşturur. Enver Paşa muhtemelen zaman zaman sahip olduğu otoriteyi de kullanmak suretiyle sadece bu fikrin belli bir müddet resmî olarak uygulanmasını sağlamıştır. Ancak hem yanlış zamanlama yüzünden hem de teşebbüsünden emin olmaması dolayısıyla bu ıslahat hareketi başarısız olmuştur. Enver Paşanın bu ıslahat hareketindeki rolü olgunluğa ulaşmış bir fikri sadece uygulamaya koymak olmuştur. Bu yönüyle söz konusu ıslahat hareketinin Enver Paşa ile özdeşleştirilmiş olması sembolik değer taşımaktan öte bir anlam ifade etmez. Hatta bu özdeşleştirmenin politik ögeler içermesi de bu terminolojinin Türk filolojisi açısından değil siyasi literatür açısından değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar. Nitekim hurûf-ı munfasılaya Alman yazısı denilmesi ancak politik bir içerikle izah edilebilir.

EKLER

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ek:1 Enver Paşa

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

مصائب

[illegible]

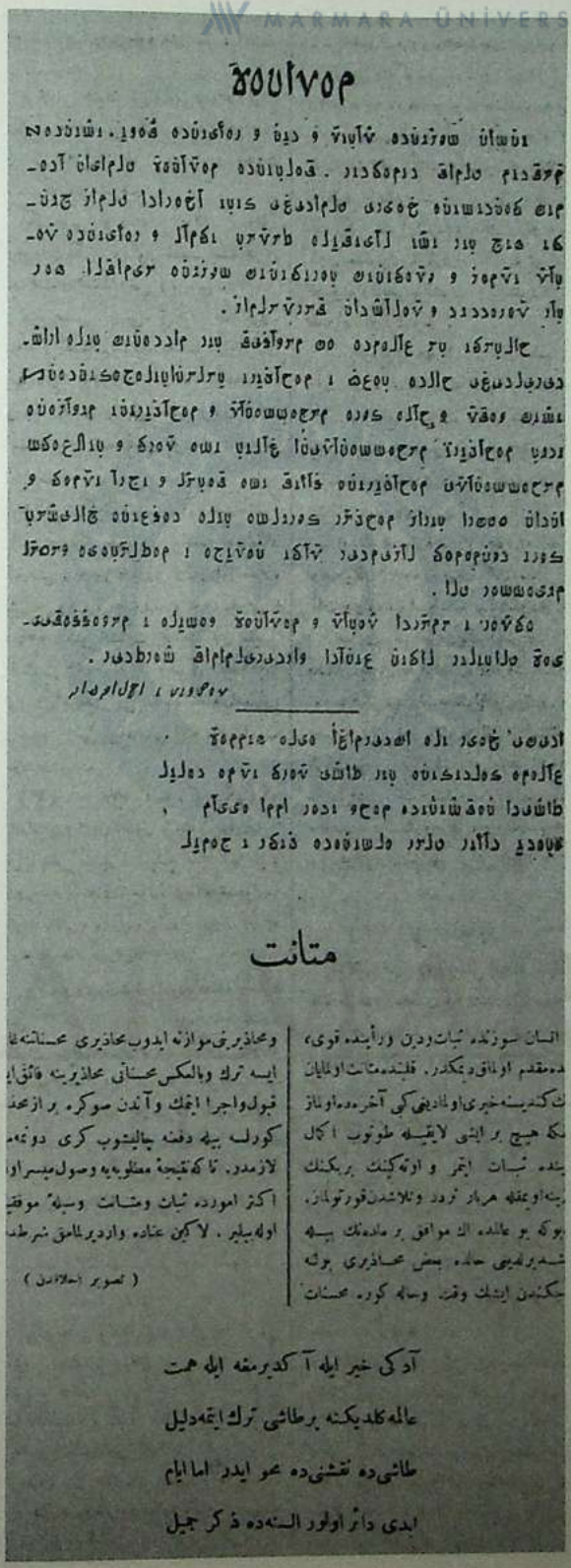

متانت

انسان سوزنده ثبات ودین ورأیینده قوی،
ده مقدم اولماق دیمکدر. قلبنده متانت اولمایان
ك كندیسنه خیری اولمادیغی كبی آخره ده اولماز
ینكه هیچ بر ایشی لایقیله طوتوب اكمال
ینده ثبات ایتمز و اوته كینك بریكنك
رینه اویمقله هر بار تردد وتلاشدن قورتولماز.
بوكه بو عالمده اك موافق بر مادهنك بیله
شدیرلدیغی حالده بعض محاذیری بولنه
جكندن ایشك وقت وساله كوره محسنات

ومحاذیرینی موازنه ایدوب محاذیری محسناتنه غا
ایسه ترك وبالعكس محسناتی محاذیرینه فائق ای
قبول واجرا ایتمك وآندن صوكره بر از محذ
كورلسه بیله دفعنه چالیشوب كری دونمه
لازمدر. تا كه نتیجهٔ مطلوبه یه وصول میسر او
اكثر اموردە ثبات ومتانت وسیلهٔ موفقی
اولهبیلیر. لاكین عناده واردیرلمامق شرطد

(تصویر اخلاقدن)

آدکی خیر ایله آکدیرمغه ایله همت
عالمه کلدیکنه برطاشی ترك ایتمه دلیل
طاشی ده نقشنی ده محو ایدر اما ایام
ابدی دائر اولور السنه ده ذکر جمیل

Ek:2

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

مشورتدن :

یکی ثوکوتلر

بیلکیسزلك بوکون بزی سوردوم سوردوم سوردیور
دوینوسزلق ، غایتوسزلق کوزیمزی بوردیور
یوق ، یوقسوللق . کیمسه‌سزلك بوتون بوکویور
فرصت بولان دشمنمز دیشمزی سوکویور
اوقومادق ، آکلامادق «وطن» دیمك نه ایمش
جالیشمادق ، دیدیمدك ، آمان تکریم نه‌مدهش ؟!

∴

یمك ، ایچمك ، پاتوب قالقمق ، بوردر بزم ایشمز
سکینلکدن ، تنبللکدن عبارت ، کیدیشمز

قالمز ، جانمز برلش کبی طوتوب قالش لشیمز
بونك ایچون قارتالقدن خالی دکل باشیمز
نار چکدك ، نار کوردك ، فقط اوصلاغادق بز
کومولدك ، باطینه باندق ، طاشه یاصلاغادق بز

∴

آی تورك اوغلی اوبان آرتق یوردك بوتون کیدمجك
برنامووسك قالش ایدی ، اونی دشمن ایدمجك
مسجدیکی . مکتبکی کاوب آخور یدمجك
ثولوکزی ، دریکزی ، ایته سودوکلدمجك
کرمکی یوق اووقت سزلامه‌نك ، آغلامه‌نك
دوکونوب دآه ، دیه‌رك بش بکزی داغلامه‌نك

∴

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ek: 4 Dr. Milaslı İsmail Hakkı Bey

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

يكى يازى

اصلاح حروف جمعيتى

مژده

اصلاح حروف جمعيتى انجمن علميسى اعضاى

استاد محترم محمود اسعد افندى حضرتلرى

لطف

Ek: 5 Yeni Yazı Gazetesi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

یکی یازی

اصلاح حروف حقنده‌کی ایلك هیئت متشبثه‌ده وانجمن علمیده همتی سبق ایتمش اولان

اك بیوك ادبامزدن مرحوم رجائی زاده اکرم بك

Ek: 6 Yeni Yazı Gazetesi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Osmanlı'da Tarih Dersi Öğretiminde Kullanılan Yeni Bir Unsur: Tarih Atlasları (*)

Osman Gümüşçü (**)
Seda Önger

Giriş

İçinde bulunduğumuz bilgi çağında, bilgi toplama, toplanan bilgiyi hızlı ve etkili bir biçimde işleme ve değerlendirme ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Bu hızlı ve yoğun bilgi işleme sürecinde görsel materyal kullanmak yani, 'görselleştirme' günlük yaşantımız için olduğu kadar bilim ve eğitim hayatı için de giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Çünkü birçok insanda görsel materyallerin yazıya oranla daha geniş bir kitle tarafından daha kolay anlaşıldığı ve sözel düşüncelerin kavrama düzeyini artıracağı düşüncesi hâkimdir. Ayrıca, görsel materyallerin bir iletişim aracı olarak yazılı materyallere göre daha evrensel olduğu söylenebilir. Winarski ise, 'bir resim binlerce kelimeye eşdeğerdir' derken bir iletişim aracı olarak resimlerin ifade gücünden bahsetmektedir.[1]

Genel olarak görselliğe eğilimli bir çağ ve toplumda yaşamaktayız, dolayısıyla görselliğe dayalı deneyimlerimiz gün geçtikçe artmaktadır. Televizyondan, kitaplardan, gazete, dergi ve bilgisayarlardan aldığımız görsel iletiler tarafından giderek daha çok kuşatılmaktayız. Günlük yaşamımızda yolda yürürken bile bilboardlar, afişler, yol ve trafik işaretleri yardımıyla görsel ileti bombardımanına tutulmaktayız. Konuya öğretim açısından baktığımızda ise, birçok kişinin görsel olarak çok daha iyi öğrendiği bilinmektedir. Kişiler dinlediklerinin % 10'unu, gördüklerinin ise % 80'inden fazlasını öğrenmektedirler. Eski bir özdeyişte, 'bir resim kullan, on bin sözcük tasar-

(*) Bu çalışma Doç. Dr. Osman Gümüşçü yürütücülüğünde yapılan 'Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası' isimli TÜBİTAK projesinin giriş bölümünden bir parçadır.

(**) Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

1 Karşılaştırma ve geniş bilgi için bkz: A. Ş. İşler. "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı 15,2003, s. 55-63.

ruf et' denmektedir.[2]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bir hikâye anlatılırken insan beyni eş zamanlı olarak kelimeleri görüntülere çevirmekle meşgul olmaktadır. Örneğin, 'otomobil' dendiğinde, onu kafamızda şekillendirmek için bu kelimeyi harflere göre düşünmek yerine otomobilin nasıl bir şey olabileceğini beynimizde şekillendirmeye çalışırız. Hatta aşk, nefret gibi soyut kavramları ifade eden kelimeleri birtakım görsel betimleme biçimleri ile bütünleştiririz. Elimize bir kitap aldığımızda, ilk olarak ondaki resimli sayfaları çevirirriz. Hatta bu eğilim, resimlere daha fazla bağlı olan daha düşük yaş ve okuryazarlık düzeyine sahip gruplarda daha belirgindir.[3]

İster tek başına isterse yazı ile birlikte kullanılsın görsel materyallerin öğrenmeye olan katkısı göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Dolayısıyla son yıllarda ülkemizdeki yazılı ders materyallerindeki illüstrasyon kullanımında bir artış olduğu görülmektedir. Ancak kullanılan illüstrasyonların niteliği için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir.[4] Resimlerin bir iletişim ya da öğreti aracı olarak kullanılması teknolojik ve toplumsal gelişmeler paralelinde zamanla değişim gösterse de önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Çünkü resimler duygu ve düşüncelerin 'sembolik kristalleşmesi' olarak kabul edilebilir. Nokta, çizgi, şekil, renk, biçim, doku gibi tasarım elemanlarından oluşan görsel materyalin/illüstrasyonların[5] duygu ve hisleri harekete geçirmede yazıya göre daha etkili olduğu düşünülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Arnheim, ihtiyaç olduğunda, insan beyninin farklı alanlarına depolanan bilgilerin tekrar geri çağrıldığını ve bilgi ile birlikte depolanan duygu ve hislerin daha önce geldiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, sade ve net illüstrasyonlar daha uzun süre aklımızda kalırlarken, ihtiyaç duyulduğunda kolayca hatırlanabilmektedir. Bu nedenle, metni destekler nitelikteki resimlerin doğru ve etkili bir biçimde kullanıldığı eğitim materyallerinin görsel hatırlama için bir köprü işlevi görebileceği söylenebilir.[6]

Kısaca özetlemek gerekirse, yazılı ders materyallerinde metni destekleyici unsur olarak doğru ve etkili illüstrasyon kullanımının önemi şu şekilde ifade edilebilir: Kavramaya yardımcı olma, daha dikkat çekici olmakla birlikte motive etme, soyut ve karmaşık kavramları daha etkili görselleştirme, yoğunlaştırılmış bilgi içermeleri nedeniyle kolayca yorumlanabilme, daha fazla interaktif eğitim ortamına yönelik materyal geliştirme potansiyeline

---

2 F. Ünal, "Eğitim İletişiminde Görsel İleti Tasarımı", *Kurgu Dergisi*, Sayı: 18, 2001, s. 325-336.

3 A. Ş. İşler, "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", s. 55-56.

4 *a.g.m.*, s. 57.

5 F. Ünal, "Eğitim İletişiminde Görsel İleti Tasarımı", s. 328-329.

6 A. Ş. İşler, "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", s. 56-58.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sahip olma, hatırlamayı kolaylaştırma.[7]

Türk tarihinde Tanzimat'tan sonra yaşanan gelişmeler sürecinde, diğer bütün alanlarda olduğu gibi eğitim ve öğretim faaliyetlerinde de hızlı değişimler yaşanmıştır. Eğitim sürecinde daha etkin öğrenmeyi sağlamak amacıyla yeni yöntemler, teknikler ve materyaller geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Bu bağlamda sayılabilecek yeniliklerden biri de tarih öğretiminde kullanılmaya başlayan tarih atlaslarıdır. Hemen her dersin kendine özgü yöntem ve teknikleri ile eğitim öğretimde kullandıkları yardımcı materyaller vardır. Tarih ve coğrafya derslerinde bahsedilen yardımcılardan biri ve belki de en önemlisi harita ve atlaslardır. Tarih derslerinde tarih atlasları kullanılmakta olup, tarih atlasları, yaşanan tarihi olay/durumları, olay-süreç ve mekân ilişkisi içerisinde anlatan harita serilerinden oluşmaktadır. Geçmişte yaşanan herhangi bir olayın açıklanması ve anlaşılmasında o günün bütün şartlarının bilinmesinin önemi olduğu gibi, olayların cereyan ettiği mekânların da bilinmesinin önemi büyüktür. Dolayısıyla tarih atlasları araştırmacılar ve öğrencilere bu konuda yardımcı olacak, mutlak surette bir mekân üzerinde yaşanan olayların tahayyülünde büyük kolaylıklar sağlayacaktır.[8]

***

Atlas, Yunan mitolojisinde Titan İapetos ile su perisi (Nympha) Klymene'nin (başka bir kaynağa göre Asia'nın) oğlu ve insanoğlunun öncüsü Prometheus'un kardeşi. Homeros'un yapıtlarında gök ile yeri birbirinden ayıran direkleri omzunda taşıyan bir deniz yaratığı olarak anlatılır. Önceleri bu direklerin dünyanın batı ucundaki ufkun hemen ardında, denizin içinde olduğuna inanılıyordu; daha sonra Atlas adı Afrika'nın kuzeybatısındaki bir sıradağa verildi. Bu inanışa göre, bölgenin kralı olan Atlas'ın konuk sevmezliğini cezalandırmak isteyen kahraman Perseus, görüntüsüyle insanları taşa çeviren Gorgo'nun başını Atlas'a göstererek onu kayalık bir dağa dönüştürmüştür. Yunan şairi Hesiodos ise, Atlas'ın Zeus'a karşı savaşan Titanlardan biri olduğunu ve bu yüzden gökyüzünü sırtında taşımakla cezalandırıldığını anlatır. Sanat yapıtlarında Atlas, gökyüzünü ya da gökküreyi sırtında taşır biçimde temsil edilir.[9]

Atlas, belirli bir alanı ya da bütün dünyayı göstererek, coğrafya, astronomi, dilbilim, vb. bir ya da birkaç konuyu açıklamak için hazırlanmış haritalar, şekiller, resimler derlemesidir. Konumuz açısından yaklaşılırsa atlas, dünyanın çeşitli ülkelerinde uzun zamandan beri hazırlanmakta olan harita

---

7 A. Ş. İşler, "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", s. 63.

8 A. Sezer, "Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretim Teknolojileri ve Materyalleri", *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*, 2006, s. 202.

9 *AnaBritannica*, C. 3, s. 285-286.

takımlarını ifade eden bir terimdir. Mitolojiden alınan bu kelime aslında, omzunda dünyayı taşıyan temsili Zeus heykeline verilmiş bir isim olmakla beraber, yeryüzündeki ülke ve bölgeleri kâğıt üzerinde gösteren şekilleri, yani haritaları takım halinde toplayan eserlere de teşmil edilmiştir. Başlangıçta sadece coğrafya ile ilgili konuların gösteriminde kullanılan atlas terimi, sonradan coğrafyanın dışında çeşitli bilim dallarıyla ilgili birtakım harita ve şekiller topluluğunu da ifade edecek kadar geniş bir kapsam kazanmıştır: Anatomi atlası, bitkiler atlası, tarih atlası gibi.[10]

Aslına bakılırsa haritaların bir araya getirilmesiyle hazırlanan ilk eserler Eski Yunan dönemindeki müelliflere kadar uzanır. Ama yine de modern anlamda atlasların ortaya çıkması için XVI. yüzyılı beklemek gerekmiştir. Bu dönemde, haritaları bir araya getirerek bir eser hazırlayan ilk kişi Abraham Ortelius'tur (1527-1598). Gerçek şu ki, Ortelius *"Theatrum Orbis Terrarum"*, adı ile hazırladığı eserde 'atlas' adını kullanmadığı için, 'atlas'ın isim babası onun çağdaşı olan G. Mercator'dur (1512-1594). Dolayısıyla '*atlas*' adı, XVI. yüzyılda Gerardus Mercator'un başlattığı, harita kitaplarının kapaklarında, yerküreyi omzunda taşıyan Titan Atlas figürüne yer verme geleneğinden kaynaklanır.[11]

Atlaslar, başlangıçta sadece coğrafya haritaları için yapılıyorken, kullanımı kolay ve işlevsel olduğundan zamanla birçok konuda atlas hazırlanmıştır. Bilimsel araştırma ve uzmanlık alanları sayısının da artışıyla atlaslar, harita ve şemaların yanı sıra resim, istatistik verileri ve çeşitli bilgiler ile yer adları dizinlerini de içerir hale gelmişlerdir. Konu olarak en fazla hazırlanan anatomi ve coğrafya atlaslarını tarih atlasları takip etmiş, kapsam olarak ise, dünya atlası ya da bölge atlası ve ülke atlası biçimlerinde eserler hazırlanmıştır.

Tarih atlaslarının ilk hazırlanışında Hıristiyanlık tarihinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. İncil'in tarihini ya da klasik antikiteyi canlandıran harita yapımcılığına ilişkin çalışmaların izi, Ortelius zamanına kadar sürülmekle birlikte tarihsel atlasın gelişimi yavaş olmuştu. Almanlar, XIX. yüzyıl ortalarında birdenbire tarihlerini haritalarla anlatmanın önemini kavradılar. Karl von Spruner, 1846 yılında 'Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europas von Anfang des Mittelalters auf die neueste Zeit' adlı atlasın ilk baskısını yaptı.[12]

Osmanlı haritacılık, coğrafyacılık literatürüne bakıldığında XV. yüzyıl-

---

[10] Fazla bilgi ve karşılaştırma için bkz: C. R. Gürsoy-M. Elibüyük, *Yeni Türkiye Atlası Hakkında Düşünceler*, 1979, s. 9.

[11] http://tr.wikipedia.org/wiki/Atlas_%28harita%29.

[12] D. E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, 1999, s. 38.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dan son döneme kadar hazırlanan harita ve atlasların tamamının coğrafya haritası ve atlası olduğu hemen dikkati çeker. Bunlar içerisinde XIX. yüzyıl başında 1801-1803 yılında hazırlanan atlastan itibaren, el yazmalarının bırakılarak matbaada atlas basım faaliyetlerinin başladığı görülmektedir. Dolayısıyla, XIX. yüzyıl basılı coğrafya atlasları ve bu arada tarih atlasları için bir başlangıç ve takip eden yıllar da gelişim dönemidir.

Elbette, bu dönem özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra hemen her alanda, bir yenileşme, kurumsallaşma ve dolayısıyla geniş anlamda modernleşme/batılılaşma sürecinin başladığı bir dönüm noktasıdır. Bu yenileşmelerden tarihçilik, coğrafyacılık ve haritacılık gibi konumuzu yakından ilgilendiren alanlar da paylarını almışlardır.

Tarih haritacılığı açısından Tanzimat döneminde hem nicelik hem de nitelik bakımından büyük bir gelişme yaşanmıştır. Bir taraftan yabancıların çalışmaları hızla artarken, bir taraftan da yerli coğrafya ve harita eserler çoğalmıştır. II. Mahmut'tan itibaren ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, bu dönemde orta ve yüksek dereceli okulların artması, birçok eserin batılı kaynaklardan yararlanarak hazırlanmasına veya çevrilmesine hizmet etmiş ve eserler, 'okul kitapları' şekline dönüşmüştür.[13]

Bu dönemde Türkiye'de tarih atlası hazırlanmadan evvel, Osmanlı ile ilgili ve yurt dışında hazırlanmış önemli bir tarih atlası basılmıştır. J. Von Hammer, geniş kapsamlı meşhur eseri Osmanlı Tarihi için, Fransızca çevirisinin ekinde J. J. Hellert'e hazırlattığı tarih atlası bu anlamda ülkemiz için ilktir. Eserin Fransızca'ya çevrilmesi işi, Hellert'i kitabın Almanca baskısında yer alan yararsız ve kötü haritaların hepsini eleyerek yeni bilgiler doğrultusunda bir atlas hazırlamaya yöneltti. Bizzat Hammer'in denetimi ve gözetimi altında 1844 yılında hazırlanan bu atlas 'Nouvel atlas physique, politique, et historique de l'empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie, et en Afrique' ismini taşımaktadır. Hammer'in Fransızca çevirisinde yer alan bu mükemmel ek bölüm, imparatorluğun II. Mahmut dönemi sonundaki bütün bölgelerinin açık, ayrıntılı ve kusursuz olarak basılmış büyük ölçekli haritalarını içermektedir.[14]

Tanzimat'tan sonra eğitim-öğretim hayatının modernleştirilmesi kapsamında yeni okul ve sistemler yanında ders kitaplarının da yenilendiği görülmektedir. Gerçekten de özellikle yüzyıl sonlarına doğru çok sayıda ders kitabı basıldığı ve ders kitaplarındaki bu çok sayı yanında çeşit ve kalite

---

[13] H. Dağtekin, *Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma*, 1977, s. 20.

[14] D. E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*,1999, s. 38; ayrıca, H. Dağtekin, *Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma*, 1977, s. 20, H. Dağtekin, *Günümüzde Tarih Haritacılığının Durumu ve Biz*, 1985, s. 1453.

açısından da önemli iyileşmelerin olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, tarih ders kitaplarında harita, resim gibi geçmişte pek kullanılmayan görsel malzemeler de kullanılmaya başlanmıştır ki, bu gidiş zamanla tarih atlaslarının doğmasına yol açmıştır. Gerçekten de ulaşabildiğimiz basılı haritalı Osmanlı tarihi ve diğer tarih kitaplarına bakılırsa, bu tarzdaki ilk eser 1889 yılında Ali Nazıma tarafından hazırlanmıştır.[15]

Kütüphanelerde yaptığımız araştırmalar ve 'Eski Harfli Türkçe Eserler Bibliyografyası' isimli kataloga göre tam 95 tane atlas kaydı bulunmaktadır. Ama bu kayıtlar incelendiğinde, bunların büyük kısmının mükerrer kayıtlar olduğu veya aynı müellifin sonraki baskıları olduğu hemen göze çarpmaktadır. Kayıtlar içerisinden öncelikle mükerrer olanlar ayıklandığında geriye 68 tane kayıt kalmaktadır. Sadece müellifler esas alınıp atlas hazırlamış kişiler ayıklandığında geriye sadece 32 tane kayıt kalmaktadır ki, bu da 32 müellif tarafından hazırlanan atlas kayıtlarının 95 tane olduğu anlamına gelmektedir. Bu atlasların büyük kısmı okullar için hazırlanan coğrafya atlasları olup, belli bir iş için veya yine öğretim sırasında şekil gerektiren diğer dersler için hazırlanan hizmet atlasları bile düşünüldüğünden daha fazla sayıdadır. Bütün bu kayıtlar arasında 'tarih atlası' ibaresi taşıyan sadece Mehmed Eşref ve Abdülkerim Nadir'e ait atlaslar olup, başka bir tarih atlasına rastlanmamıştır. Bunlardan sonraki tarih atlasları ise ancak, cumhuriyetin ilanından ve Latin harflerinin kabulünden sonra hazırlanmıştır. Başka bir ifadeyle, cumhuriyet döneminde Türk Tarih Tezi için yazılan kitaplardaki haritaları birleştirerek yapılan tarih atlası ile F. R. Unat'a kadar da bir daha atlas hazırlanmamıştır.

Şu durumda Türkiye'de hazırlanan ilk tarih atlasları Mehmed Eşref ve Abdülkerim Nadir'e ait olup, aşağıda ana hatlarıyla değerlendirilecektir.[16]

Mehmed Eşref'in Tarih Atlası 1910 ve 1913

Mehmed Eşref Albatı 1283/1867 yılı Muharreminin üçüncü günü İstanbul'da Şehzadebaşı'nda doğdu. İlk tahsilini Beşiktaş Askeri Rüştiyesi'nde yaparak 1298/1872 yılında Kuleli Askeri İdadisi'ne girdi. Kuleli'den Harbiye'ye geçti, oradan da 1304 tarihinde piyade ikinci mülazımı olarak mezun oldu. Mektepten çıkar çıkmaz Rumeli Hassa Ordusu'na tayin edildi, Selanik'e gitti. Hastalandığından İstanbul'a döndü. Toptaşı Askeri Rüştiyesi'nde dâhiliye zabiti oldu. 1307 tarihinde Eyüp Baytar ve Eczacı

---

[15] Ali Nazıma, *Haritalı Küçük Tarih-i Osmani*, 1306/1889, A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 47+1 sayfa.

[16] Mehmed Eşref'in ilk atlası ile Abdülkerim Nadir'in atlasının kopyasını bize temin ettiği için Yrd. Doç. Dr. Erdal Aydoğan'a teşekkür ederiz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Askeri Rüştiyesi dâhiliye zabitliğine tayin olundu. Burada 14 yıl hizmet etti. 1321 yılında baytar mektebinden Toptaşı Askeri Rüştiyesi'ne naklolundu. Bir yıl sonra Harbiye Mektebi dâhiliye Kolağalığına nakledildi. Meşrutiyetin ilanından sonra Kuleli Askeri İdadisi tarih muallimliğine tayin olundu. "Tarihi Umumi" ve "Osmanlı Atlası" isimli eserlerini bu sırada yazmıştır. Aynı zamanda Harbiye'de o mektebe bağlı olarak şehzadelerin talim ve terbiyesi için açılan sınıflarda da hocalık etti. 1922'de zatürre geçirdiği için muallimlikten ayrıldı ve tekaüt oldu.[17]

Mehmed Eşref, aldığı eğitim ve o dönem şartları gereği hem tarih hem de coğrafyacı idi ve dolayısıyla her iki bilim dalının gereklerini yerine getiriyordu. Verdiği derslerde gördüğü ihtiyaca binaen, görsel malzeme ve bu arada harita ve atlas yokluğu büyük sıkıntı yaratıyor, öğrencilerin dersi anlamasını güçleştiriyordu. Dolayısıyla, bu sıkıntıyı gidermek düşüncesiyle öncelikle coğrafya derslerinde kullanılması amacıyla coğrafya atlası hazırlama girişimlerine başladı. Kendisine ve künyesine ulaşabildiğimiz basılmış atlaslara bakılırsa M. Eşref'in hazırladığı ilk eser, 32 sayfa ve 12 haritadan oluşan küçük bir çalışmadır. Bu eserden sonra da yine çalışmaya devam ederek, bazen birkaç kişi ile ortak olmak kaydıyla çok sayıda atlas hazırlamıştır.[18]

Mehmed Eşref'in atlas ile ilgili çalışmaları tarihçilik anlayışı, o dönemde yapılan yeniliklerle ilgili söyledikleri açıklamalar, hatıralarında belirttiği ifadeler, aynı zamanda bizim belirtmek istediklerimizle uygunluk gösterdiği için aynen buraya almakta fayda vardır: "Kuleli Askeri İdadisi ve Türkiye'de İlk Tarih Atlası: Harbiye mektebinden sonra Kuleli Askeri İdadisi'ne tarih muallimi olarak tayin edildim. Mekatibi Askeriye

---

[17] OCLT II, s. 472'de Mehmed Eşref'in hayatı hakkında sadece, 'Mekteb-i Saadet ders nazırı, İstanbul Askeri İdadisi tarih hocası ve binbaşı olduğundan başka bilgi bulunamamıştır' denmişse de, Prof. Dr. Ali Birinci vasıtasıyla Enver Behnan Şapolyo tarafından hazırlanan kitabı bulmak için hiç zaman kaybedilmemiştir. Bu vesile ile Sayın Birinci'ye burada bir kez daha teşekkür etmeyi bir borç biliriz. Ayrıntı için bkz: E. B. Şapolyo, *Eşref Albatı Hatıraları*, 1945, s. 3.

[18] Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Şirket-i Mürettebiye matbaasında basılan 1324/1908 tarihli *Coğrafya-yı Umumi Atlası* 32+12; *Rüşdiye Derecesinde Bulunan Mekatib İçin Coğrafya-yı Umumi Atlası*, 1324/1908, Asır Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 32, 13 çift sayfa; *Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*, 1324/1908, Müretebiye Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 5+188+2, 37 pafta harita; *Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*, 1325/1909, Asır Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 197+3, 37 pafta harita; *Umum Vilayat-ı Şahaneyi Havi Küçük Atlas-Umumi Küçük Atlas*, 1325/1909, Şirket-i Mürettebiye, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 32+32+127; M. Eşref'in ortak hazırladığı İlk Atlas, Binbaşı Mehmed Nasrullah, ve Kolağası Mehmed Rüşdü ile birlikte hazırladığı şu eserdir: *Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, 1325/1909, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 133+6 sayfa, 34 pafta; *Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*, 1330/1914, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 192+pafta harita; *Rüşdiye Derecesinde Bulunan Mekatib İçin Coğrafya-yı Umumi Atlası*, 1330/1914, Necm-i İstikbal Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 31,11 çift sayfa.

Nazırı Ferik Fatih'li Tevfik Paşa, askeri idadilerinde bir ıslahat yapmak istemişti. Askeri idadilerinde yeni usul üzere derslerin ayrılmasını arzu ediyordu. Bu sebeple askeri idadilerinden birçok muallimler çıkarılmış, yerlerine de daha yüksek bilgili muallimler tayin edilmişti. İşte bunlar arasında ben de Kuleli Askeri İdadisi'ne tarih muallimi tayin edildim. Hatta münhal olmadığı halde muallim muavini namile ve fakat müstakilen tedrisatta bulunmak üzere muavinliğe ve birkaç ay sonra da asaleten tayin edilmiştim. Eskiden askeri idadilerde tarih iki gruba ayrılmıştı. Umumi tarih ve Osmanlı tarihi adıyla tedris olunmakta idi. Yeni ıslahatta tarih dersi haritalar üzerinde takip ediliyordu. Ben de tahtaya önceden çok güzel harp sahnelerini gösteren haritalar yapıyordum. Bununla beraber bir devrin muharebesini anlatırken, komşu devletler ve onların takip ettikleri harp usulleri ve bize karşı olan harici siyasetleri ve muharebeler neticesinde yapılan muahedelerde ayrıca gösterilmek suretiyle tarih derslerinde bir inkılâp yapılıyordu. Tarih derslerinde vakalar müspet bir şekilde anlatılıyor, fakat dini menkîbeler ve milli hemasetlerle de süsleniyordu. Bu suretle yarın cenk meydanlarında savaşacak efendilerin manevi ruhları milli kahramanlıklar ve dini menkabelerle beslenilmesi faideli oluyordu".[19]

Mehmed Eşref, tarih derslerini anlatırken, görsel malzeme ve bu arada tarih atlası eksikliğini nasıl çözümlediğini ve böylece hazırladığı atlasın yapım aşamalarını aynen şöyle ifade etmektedir: "Kuleli Askeri İdadisi'nde tarih derslerini vermeğe başladığım zaman talebede tarihe karşı büyük bir alaka uyanmıştı. Dersten önce anlatacağım bahse ait haritaları da yapıyordum... Talebeler de bu haritaları büyük bir alaka ile defterlerine çekiyorlardı. Bir gün bu haritaları talebenin birisinde toplu bir halde görünce, bir araya toplayarak neşretmeyi düşündüm. O zamanlar Kuleli İdadisi'nin coğrafya muallimi Remzi Bey bana Almanca bir (atlas historik) verdi... Bu eserden de ilham alarak bir tarih atlası hazırlayıp, Mekteb-i Harbiye matbaasında bastırdım. Eserimin adı (Tarihi Umumi ve Osmanlı Atlası) idi. Bugüne kadar Türkiye'de bir (tarihi atlas) yazmak kimsenin aklına gelmemiş, hiçbir tabı da böyle kıymetli bir eseri ne kimseye yaptırabilmiş ve ne de bastırabilmişti... Tarih tedrisatı bakımından mühim olan bir boşluğu bu atlas doldurmuştu... Tarih, geçmiş insan cemiyetlerinin hayatlarını, kültür ve medeniyetlerini zaman ve mekân göstererek yazılı vesikalarla araştırıp nakleden bir ilimdi. Tarih, vakaları zaman sırasıyla kronolojik bir şekilde tesbit ettiği gibi, vakanın zamanını ve

[19] E. B. Şapolyo, *Eşref Albatı Hatıraları*, s. 36.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mekânını tayin ettiği takdirde vakalar tarihi bir mahiyet alabiliyordu. Tarihi vakaların zamanı kronoloji cetvelleri ile vakaların vukua geldiği yerler de (tarih atlası) ile gösterilirdi. Avrupa memleketlerinde tarih derslerine başlayan her talebe daha ilk sınıflarda bir (kronoloji) kitabı ile bir (atlas historik) alarak tarih derslerine başlıyor, vakalar da tarih atlası ile takip ediliyordu. Hâlbuki Türkiye'de o zamana kadar bir böyle bir tarih atlası yoktu. Hazırlamış olduğum atlas bütün askeri idadilerle beraber bütün rüştiye ve sultaniyelere de kabul edildi. Bu tarih atlasını okumayan veya görmeyen münevver kalmadı, bilmem neden çok rağbet görmüştü. Tarih atlası 33 pafta ve 138 parça haritayı ihtiva ediyordu, eserin adı da (Tarihi Umumi ve Osmanlı Atlası) idi. (ilk baskı 1326/1910 yılında) Eser ikinci defa 1329/1913 tarihinde Mekteb-i Harbiye matbaasında basılmıştı. Tarih atlasının ilk sayfasında "Hicret-i Celile-i Nebeviye tarihinin ilk senesinden zamanımıza kadar beher sene-i Hicriyeyi Kameriyenin ilk günü sene-i Miladiyenin hangi ayının hangi gününe tesadüf eylediğini gösterir cetvel vardı. Bu cetvel Hicri yılları Miladi yıllara tahvil eden bir cetveldi. Eserin ikinci mebhası ise, tarih atlasının haritalarının fihristi idi".[20]

E. B. Şapolyo, Mehmed Eşref'in yaptığı işlerin önemini şu ifadelerle vurgulamaktadır: "Şimdiye kadar Türkiye'de bu kadar nefis bir tarih atlası daha basılmamıştı. Eşref Bey, bu eseri ile uzun seneler uğraşarak, Türk irfan hayatına mühim bir eser kazandırmak şerefini kazanmıştır. Umumi ve bilhassa Türk tarihi ile meşgul olanlara bu eserden mühim bir rehber olamaz... Eski harflerle basılan bu eserin mevcudu kalmamıştır".[21]

Mehmed Eşref hazırladığı atlasın ilkinde yer alan toplam 87 haritadan 32 tanesini Avrupa ve Dünya tarihine, 55 tanesini de Türk tarihine ayırmıştır. Genişletilmiş ikinci baskıda ise toplam 138 haritadan Avrupa ve Dünya tarihine ayırdığı harita sayısını sabit tutarak (32), Türk tarihi ile ilgili haritalara ilaveler yaparak 106 tane harita çizmiştir. Her iki atlas incelendiğinde, Mehmed Eşref'in hem sayısal anlamda hem de nitelik anlamında eserinin kalitesini artırdığı rahatlıkla görülmektedir. Harita başlıkları, incelenen konular ve gösterim tarzları bahsedilen gelişmeyi çok net bir şekilde kanıtlamaktadır.

Abdülkerim Nadir'in Tarih Atlası. 1915

Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalarda hayatı hakkında hiçbir şeye ulaşamadığımız, ikinci atlas müellifi Abdülkerim Nadir'dir. Atlası üzerinde de belirtildiği üzere, Üsküdar Mektebi Sultanisi'nde müdürlük yapmıştır.

---

[20] E. B. Şapolyo, *Eşref Albatı Hatıraları*, s. 36-37.

[21] E. B. Şapolyo, *Eşref Albatı Hatıraları*, s. 40.

Aldığı eğitim gereği tarihçi olduğunu düşündüğümüz Abdülkerim Nadir yine o dönemde tarih derslerinde tarih atlasları eksikliğini görerek ve muhtemelen Mehmed Eşref'in yaptığı atlasın önemini anlayarak kendisi de bir atlas hazırlamıştır. Atlasına, "Mükemmel ve Mufassal Tarihi Osmani Atlası" ismini vererek ilk defa Osmanlı tarihine münhasır tarih atlasını hazırlamıştır.

Abdülkerim Nadir, muhtemelen M. Eşref'in atlasının tamamının Türk tarihine hasredilmemiş olmasından hareketle hazırladığı bu atlasta, konuya Kayı boyunun Anadolu'ya gelişiyle girmiştir. Mehmed Eşref'ten daha sonra hazırlanmasına rağmen, ne yazık ki içerik ve gösterim tarzı olarak aynı kaliteyi yakalayamamıştır. Çünkü öncelikle sadece Türk tarihine hasredilmiş olmasına rağmen toplam harita sayısı 30'dur. Sayıdan sonra niteliğe bakıldığında, özellikle muahede haritalarının çizilmesinden de anlaşılacağı gibi kolaya kaçılmıştır. Üstelik harita başlıkları, içerikler ve gösterim tarzı açısından da kalitenin düşük olduğu ortadadır.

Sonuç olarak: Türkiye'de ilk hazırlanan bu tarih atlaslarının genel olarak o dönemin şartlarına göre oldukça iyi hazırlandıkları söylenebilir. Bazı eksik ve yanlışları olsa da, Türk eğitim sistemi içerisinde ve yenileşme tarihinde önemli bir basamak teşkil ettikleri ortadadır. Bu atlaslardan sonra uzun bir süre yeni atlasların hazırlanmaması, bu eserlerin ihtiyacı karşılama açısından fazlasıyla görevini yaptıklarını göstermektedir. Dolayısıyla, şimdiye kadar üzerinde hiçbir çalışma yapılmamış olan bu atlasların Türk bilim ve eğitim tarihinde hak ettikleri yeri verilmelidir.

Elimizdeki atlasları inceleyip değerlendirdiğimizde ana hatlarıyla şunları söylemek mümkündür: Türkiye'de ilk olmasına rağmen, Mehmed Eşref'in hem coğrafya hem tarih eğitimi alması, iyi bir eğitimci ve araştırmacı olması, tarih atlasından önce birçok defa coğrafya atlası hazırlamış olması, iyi araştırmacılığına bağlı olarak -yabancı dil bilmediği halde- yabancı kaynaklardan faydalanması gibi nedenlerle ortaya, dönemine göre oldukça iyi bir atlas çıkmıştır. Anılarında belirttiği gibi, bir Almanca tarih atlasından faydalanmış, bundan dünya ve Avrupa tarihi ile ilgili haritaları almış, ama yabancı atlaslarda Türk tarihi ile ilgili haritalara hiç veya yeterince yer verilmediği için Türk tarihi ile ilgili bütün haritaları kendisi hazırlamıştır. Sonuçta, genel tarih ile ilgili haritalar çeviri de olsa, ülkemizde ilk defa böyle bir eser hazırlandığı için ve hele haritaların konu ve gösterim olarak dönemine göre oldukça iyi bir seviyede bulunması nedeniyle bu atlas çok iyi bir örnektir. Zaten kısa süre sonra genişletilmiş ikinci baskısının yapılması, onun da az bir zamanda tükenmesi ve birçok kesimden iyi eleştiriler alması da

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

atlasın kaliteli olduğunu kanıtlayan hususlardır. [22]

Her iki atlas incelendiğinde, Mehmed Eşref'in hem sayısal anlamda hem de nitelik anlamında eserinin kalitesini artırdığı rahatlıkla görülebilir. Harita başlıkları, incelenen konular ve gösterim tarzları bahsedilen gelişmeyi çok net bir şekilde kanıtlamaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

[22] Bu kısım için bkz: E. İhsanoğlu-R. Şeşen, *OCLT II*, 2000. s. 472-475.

EKLER

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ek:1 Mehmed Eşref. Muhtasar *Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, 1326/1910, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul.

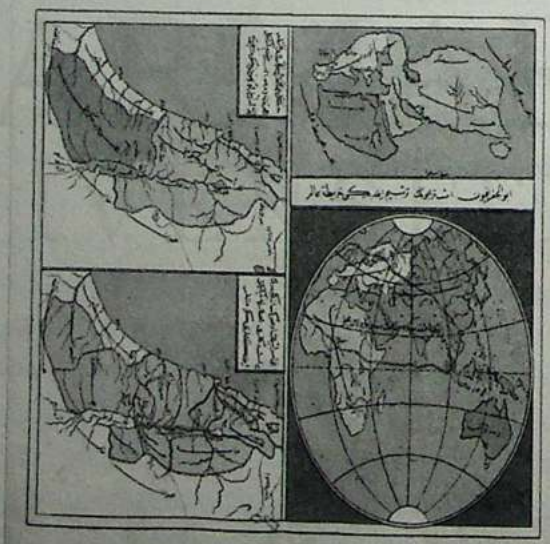

Ek:2 Ben-i İsrailin Arz-ı Kenan'a girerek yerleştikleri mahalleler teşkil eyledikleri hükümetler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ek:3 Osmanlı Türklerinin ilk dönemlerine ait haritalar.

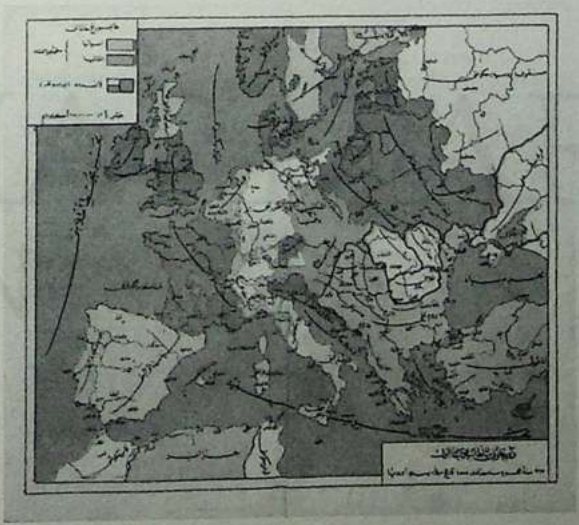

Ek:4 Frank Hükümeti'nin taksimi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ek:5 Mehmed Eşref, *Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, 1329/1913, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul.

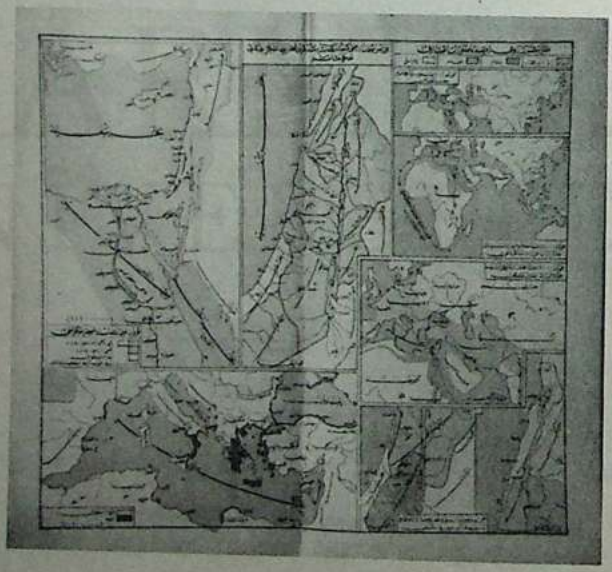

Ek:6 Ben-i İsrailin Arz-ı Kenan'a girerek yerleştikleri mahalleler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

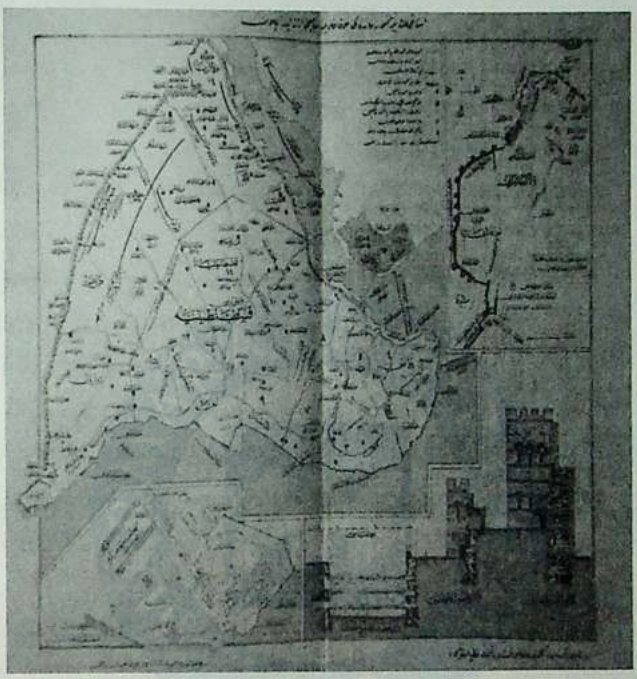

Ek:7 İstanbul'un fethi.

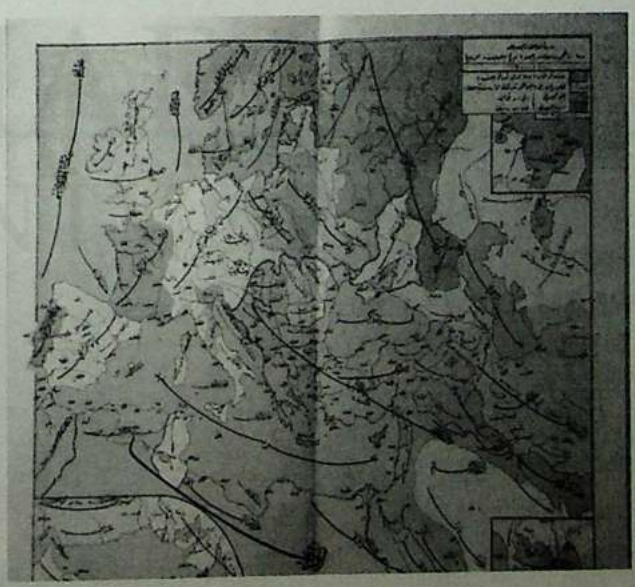

Ek:8 Kanuni Devri.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

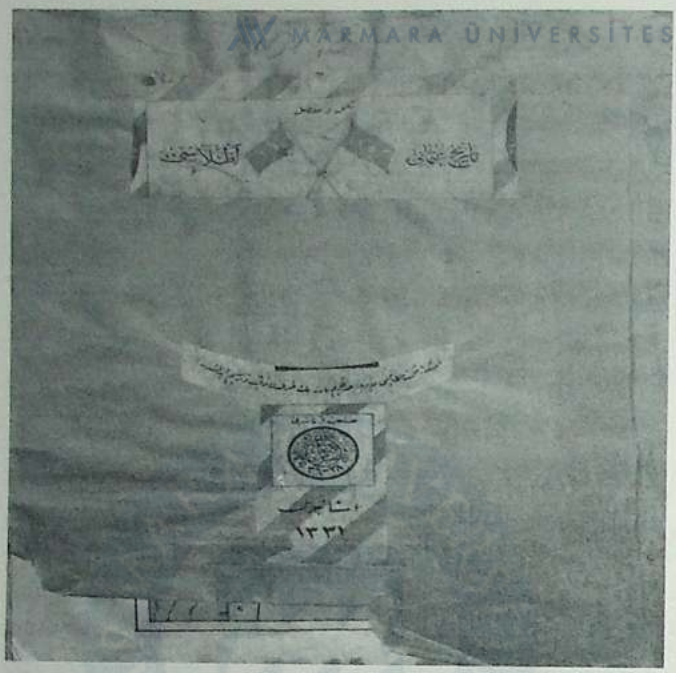

Ek:9 *Mükemmel ve Mufassal Tarihi Osmani Atlası,* Üsküdar Mektebi Sultanisi Müdürü Abdülkerim Nadir Bey tarafından tertip ve tersim edilmiştir. Sahibi Naşiri. Tefeyyüz Kitabhanesi. 1331. İstanbul.

Ek:10 Kayı Han aşiretinin Mahan'dan Anadolu'ya sureti vürudu ve güzergahı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

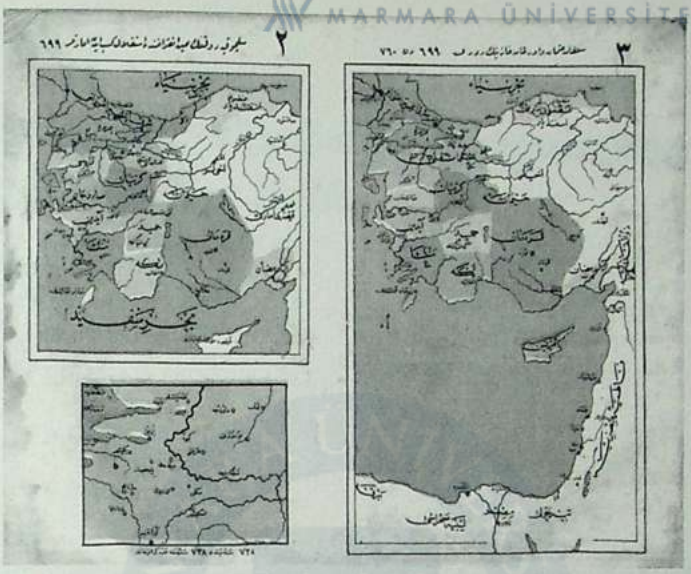

Ek:11 Sultan Osman ve Orhan Gazi'nin Devri, 760'tan 799.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Uygulanmasında Nesim Masliah'ın Rolü

Halil Erdemir (*)

Nesim Masliah (Matsliah) [1] Manisa'da doğmuş Yahudi cemaatine mensup Osmanlı vatandaşıdır. Manisa Yahudi cemaati, hissettikleri ihtiyaçları ve dışarıdan gelen yönlendirmelerin de etkisiyle Manisa'da bir takım eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Toplumun kendini içinde bulunduğu şehrin, toplumların ve ülkenin durumlarına ayarlamaya çalışmışlardır. Bu nedenle toplumlarında yetenekli gördükleri gençlerin okutulması için çalışmalar gerçekleştirmişler ve organizasyonlar tertip etmişlerdir. Eğitim ve öğretimle bilinçlendirme ve toplumlarının bulundukları yerlerde ve uluslararası düzeyde kalkınmalarını sağlamak amacıyla ilkokul seviyesinden yüksekokul seviyesine kadar bir takım eğitim-öğretim kurumları oluşturmuşlardır. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin organizasyonu ve belirli bir amaca yönlendirilmesi için Fransız Yahudileri öncülük etmişlerdir. Manisa'da 1890'lı

İzmir Mebusu Nissim Mazliah.

(*) Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi.

1 Nesim Masliah'ın İbranice olarak teleffuzunun "Matsliah" olduğu Yahudilerle yapılan görüşmelerden elde edilen bir bilgidir. Bazı eserlerde "Mazliyah" olarak da kullanılan "Matsliah" Türkçe teleffuzuna yakın olarak "Masliah" olarak kullanmayı uygun bulduk. Nesim Masliah'ın anlamı "Mucizeler sunan, mucizeler bahşeden" anlamına gelmektedir.

yıllarda kurulmuş biri erkek, diğeri kız öğrenciler için iki *Alliance İsraelite Universelle* okulu açılmıştır. Buradan mezun olan öğrencilerin gelişimlerinin sağlanması ve toplumlarına faydalı bireyler olması için gerek Osmanlı Devleti içinde gerekse uluslararası düzeyde eğitilmeleri için Manisa haricine göndermişlerdir. Manisa'dan bu tür eğitim faaliyetine tâbi tutulan öğrencilerin varlığı gerek Yahudiler için gerekse içinde yaşadıkları toplum için önemli olabilecek mevkide olanlar çıkmıştır. Nitekim cemaatin parlak öğrencilerinden Nesim'i tarım konusunda eğitim alması için İstanbul'a göndermişlerdir. Ancak ziraat alanından ziyade gerek kendisi gerekse toplumu için hukuk okumasının daha yerinde olacağını düşünerek İstanbul Hukuk fakültesinde okumuştur.

İstanbul'daki eğitimini tamamlayarak memleketi, Manisa'ya dönmüş olan Nessim, dinî ırkdaşlarının yoğun olarak yaşadıkları Selanik şehrine de gitmiştir. Selanik'te tahsil yaptığı alanla bağlantılı olarak Selanik Ticaret Mahkemelerinde görev almıştır. Gerek İstanbul'da kaldığı eğitimi süresince, gerekse Manisa ve İzmir'de politika ile ilgilenmiştir. Batı Anadolu bölgesinin ve ülkenin mevcut durumu ve geleceği ile ilgili gelişmelerle yakından alakadar olmuştur. Nitekim almış olduğu eğitim ve yetiştiği toplum dikkate alındığında, ilgisinin daha çok toplumun şekillendirilmesi ve yönlendirilmesi yönünde olduğu görülmektedir.

Emmanuel Karaso

Ulusal ve uluslararası siyasi gelişmeleri yakından takip etmekte ve ülkenin geleceği ile ilgili çalışmalarını İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki bir üyesi olarak yerine getirmektedir. Selanik'te kaldığı süre içinde hem partide faal birisi olarak görev almış, hem de geçimini temin etmek için alanıyla ilgili konularda çeşitli kurum ve kuruluşlarda çalışmıştır. Selanik Polis Akademisi'nde öğretmen olarak *'Kamu Hukuku ve Kapitülasyonlar'* konusunda dersler vermiştir. Geleceğin polislerine kamu hukukunu öğretirken yakın gelecekte işine yarayacak kişilerden de kendince çevre ve etki alanı oluşturabilmiştir.

İttihad ve Terakki ile bağlantılı bir şekilde bulunurken kısa süre sonra

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sadrazamlık görevine (14 Şubat - 13 Nisan 1909) getirilecek olan Hüseyin Hilmi Paşa ile ilişkilidir. Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli'de Genel Müfettiş olarak çalışmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Selanik, Kosava ve Manastır vilayetlerindeki çalışması sırasında Masliah, kendi alanı olan *uluslararası ve Umumi haklar* konusu başta olmak üzere pek çok kanunî meselelerde Paşa'ya danışmanlık ve yardımcılık yapmıştır. Nesim Masliah, Paşa'nın karşılaştığı hukukî metinleri inceleyerek Paşa'nın bilgilendirilmesinde ve yönlendirilmesinde çalışmış, kendisine her konuda destek ve yardımcı olmuştur. Hilmi Paşa'nın zaman içinde Sadrazam olmasıyla,[2] Masliah'ın da görev ve sorumluluk alanı genişlemiştir. Kendisi etkin görev ve sorumluluk yüklenmiş ve Paşa ile beraber itibar ve mevki sahibi olmuştur. Nesim Masliah, İttihad ve Terakki'nin 1908'den sonra idareyi ele geçirmesiyle birlikte, zamanında parti içinde bulunmasının faydasını görmüştür.[3] Masliah, 3 dönem Selanik'i temsilinin yanında İzmir milletvekili olarak da İttihad ve Terakki içinde görev almıştır.[4] Yerel ve genel meselelerde ilgili yaptığı konuşmaları meclis kayıtlarında bulunmaktadır.[5]

Diğer taraftan Masliah siyasi hayatına sıradan bir milletvekili olarak devam eden bir şahsiyet değildir. Mecliste etkin olduğu kadar sokakta halk arasında da nüfuz sahibi olmayı planlamış ve uygulamaya koymuştur. Nitekim, İstanbul'da günlük *İttihad* isminde çıkardığı gazetesinde fikir ve düşüncelerini 9 ay müddetçe yayımlayabilmiştir.[6] Aynı şekilde *İttihad*

---

2 Kamil Paşa hükümeti'nin (6 Ağustos 1908-13 Şubat 1909) düşürülmesiyle İttihad ve Terakki üyelerinin talepleri üzerine II. Abdülhamid tarafından 14 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa Sadrazamlık makamına getirilmiştir. Kabinesinde Osmanlı'nın oluşumunda yer alan etnik unsurları ve ülkeler arası hassas dış siyaseti de dikkate alarak Londra Osmanlı Elçisi Rıfat Paşayı Hariciye Nazırlığına getirmiştir. Bu hareketiyle İngiltere'yi memnun etmek istemiştir. Gabriel Norodokyan ve Mavro Kordoto isimli gayrimüslimlerden hükümetine nazırlar tayin etmiştir. Kurulan Hilmi Paşa Hükümeti İttihad ve Terakki'nin bir adamı tarafından oluşturulduğu düşüncesiyle destek görmüştür. İttihad-ı Anasır'ın temini için reformlar öngören bir programı 17 Şubat 1909'da kabul edilmiştir. Program ordu başta olmak üzere pek çok kesimce desteklenmiştir. İttihad ve Terakki ile olan bağlantılarını ve partinin hükümet ve meclise müdahalelerini aşırı şekilde eleştiren gazeteler *Yeni Gazete, İkdam* ve *Volkan*'dı. *Tanin* ve *Şurayı Ümmet* ise hükümete ve İttihad ve Terakki'ye destek vermekteydi. Güçler arasındaki çekişmeler 31 Mart vakasına kadar devam edecek ve Hüseyin Hilmi Paşa istifa edecektir. Bu konuda bilgi için bkz: Kodaman, 2002:347.

3 Karpat&Zens, 2002:313.

4 Meclis-i Mebusan, etnik olarak 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Musevi milletvekilinden oluşmuştu (Karpat&Zens, 2002:314). Birinci Mecliste'de 4 Yahudi mebus görev almıştır. Yahudi mebus sayısını her ne kadar 3 (Enver Ziya Karal) veya 5 (Hilmi Kamil Bayur) diye ifade edenler var ise de bu Yahudi yazarların da eserlerinde ifade edildiği gibi 4 olmalıdır (Kodoman, 2002:349).

5 Masliah'ın konuşmaları ayrıca incelenip değerlendirileceği için burada ayrıntıya girilmemiştir.

6 Galante, 1940:56. Buradaki gazetenin isminin *İttihad* olarak seçilmesinin nedenleri üzerinde tartışmak Masliah'ın siyasi ve fikri yapısını ve hedeflerini belirlemekte faydalı olabilecektir. İttihad ismi o döneme gelen süreçte içinde yer aldığı partinin adıdır. Aynı zamanda İttihad

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gazetesine paralel olarak çıkardığı bir başka gazetesi ise *Hür Adam* adını taşımaktadır. *Hür Adam*, günlük siyasî bir gazete olup sosyalizm ile ilgili konuları içermiş olmalıdır. Masliah için *Hür Adam* belki, Meclis'te söylediklerini ve dile getiremediklerini geniş kapsamlı olarak topluma ifade etmede kullandığı bir araçtır. Esasen gazetelerinin isimlerinden de anlaşılacağı üzere, öncelikle devletin ve milletin kurtulmasını birlik ve beraberliğin kurulması olan *İttihad*'ta ve bunun da ancak özgürlük içinde gerçekleşeceğini düşündüğü *Hür Adam* ile gerçekleştirmek istemiştir. Zira *İttihad* "birleşme" anlamını içermekte ve dönem dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nin dağılma ve yıkılma dönemini içerdiği bu ortamda "birleşme" ihtiyacı dile getirilmektedir. Ancak bu birleşmenin baskıcı ve susturulan bir şekilde değil de, hür bir ortam içinde özgürlükle mümkün olabileceği savunulmuş olmalıdır. Zira bu amaca yönelik olarak "*Hür Adam*" isimli gazetesinde meseleleri bağımsız ve serbestlik içinde dile getirmeye çalıştığı tahmin edilmektedir. Her ne kadar kısa ömürlü de olsa, çalışmalar Masliah'ın ne kadar ülke siyaseti, uluslararası gelişmeler ve değişimlerle ilgili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Gazete çalışmaları Masliah'ın ne kadar dışarıya açık olarak milletvekillerini ve halkı etkilemeye yönelik faaliyetler içinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Burada *İttihad* ve *Hür Adam* adlı gazetelerinde nelerin tartışıldığı ve toplumunu hangi alanda eğitmeye, bilgilendirmeye ve yönlendirmeye çalıştığı ayrıca bir araştırma konusu olabilecek mahiyettedir.[7] Gerçekten gazetesinde tartışılan konuların analizi Masliah'ın ilkokuldan itibaren aldığı eğitimin ve yetiştiği toplumun duygu, düşünce ve kapasitesini göstermesi bakımından önemlidir. Adı geçen hususların değerlendirilmesi, Osmanlı Yahudilerin Masliah'ın yaşadığı II.Meşrutiyet dönemi'nin hemen öncesi ve sonrasına ışık tutması bakımından önemli olacaktır. Bu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken Türk toplumunun içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasî yapılarının anlaşılmasını, yapılan özellikle siyasî gelişmelerin nereden nereye geldiğinin aydınlatılmasına yar-

---

yolu ile Osmanlı Devleti'nin varlığının devamlılığı planlanmış ve gerçekleştirmek için pek çok girişimlerde bulunulmuştur. Nitekim İttihad-ı Anasır ismiyle hazırlanan yasaların da hazırlayanları arasında bulunması nedeniyle bu isim dikkati çekmektedir. Bu dönemde Yahudiler için Osmanlı Devleti'nin devamlılığı ve Yahudi varlığının korunmasının en iyi yolunun farklı unsurların bir arada tutulmaya çalışılarak Yahudilerin istek ve hedeflerinin gerçekleştirilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Bu nedenlerle "İttihad" ismî tesadüfî olarak seçilmiş olmamalıdır. Bunun bir fikrî ve siyasî alt yapısının olduğu ve kısaca izah edilmeye çalışılan buradaki hususlarla bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir.

7 Nesim Masliah'ın siyasi kişiliği ile ilgili olarak Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projelerine bir proje teklif edilmiştir. Proje oluşturulan 3 (üç) jüri üyesince 2007 içinde kabul edilmiş halen araştırmanın desteklenmesi için bazı bürokratik prosedürler beklenmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dımcı olabilecektir.[8] Bu da genel çerçevede Türk Demokrasi'sinin laboratuarını oluşturan bir dönemin anlaşılmasına ve Türk toplumunun tepki ve kavrayışının anlaşılmasına imkan hazırlayabilecektir. Gerek bu dönemle ilgili gerekse daha önceleriyle ilgili bazı batılı ve Türkiye'deki yazarların 'Türk toplumunun gelişmeye ve demokratikleşmeye kapalı olduğu'[9] ön yargılarının geçersizliğinin ve yersizliğinin gösterilmesi bakımından bu dönemin incelenmesi ayrıca önemlidir.

Masliah'ı dönemindeki pek çok politikacıdan ve Yahudilerden farklı kılan husus, II. Meşrutiyet Anayasası'nın çıkarılmasındaki rolü olmalıdır. Türk Anayasası'nın çıkarılması sırasında Masliah'ın çok çalıştığı Yahudi araştırmacı Profesör Avram Galante tarafından ileri sürülmektedir. 13 Nisan 1909'tarihinde meydana gelen mücadelelerde oldukça etkin rol oynamış ve gelişmelerin özellikle hukuki olarak kabul edilebilir bir seviyeye ulaşmasında faal rol almıştır. Bu etkin ve hareketli yapısı nedeniyle pek çok yer ve zamanda girişimlerde ve çalışmalarda bulunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın bitirilmesi için Rus Sosyalistlerinin girişimleri olmuş ve Stockholm'daki kongrede kendisi de yer almıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Nesim Masliah, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni temsil eden heyetlerde de görev almıştır. Bunlardan Dr. Akil Muhtar Bey, Hüseyinzâde Ali Bey ve Salih Dimdöz Bey'in oluşturmuş oldukları heyetlerde bulunduğu görülmektedir.[10]

1922 tarihinde gerçekleştirilmeye çalışılan ateşkes çalışmalarında da görev almıştır. Amsterdam'da düzenlenen sosyalistlerin kongresine de arkadaşı olan Genel Sekreter Hosmann tarafından davet edilmiştir. Bu davetin ve arkadaşlığın altında yatan sebepler bulunmaktadır. Sadrazam Ta-

---

8 Bali 2000:571-95.

9 Miller 1927:149'da 1927 yılı itibariyle hâlâ Türkiye'nin dolayısıyla Türklerin *"Even to- day it is not yet certain whether Turkey be capable of reformation, whether the "Young Turk" be not merely the Old Turk in European clothes."* demek suretiyle Türklerin sadece şekil olarak Avrupalılara benzediğini özde hâlâ "Eski Türk" olduğunu söyleyebilmektedir. Tabii olarak Yunanistan'da eğitim görmüş ve Yunanistan ile bağlantılı birisinin akademik yaklaşım sergilemesi biraz zor olmakta ve bağnazlık Türkleri Batıya "barbar" olarak nitelemeye çalışmalarıyla ortaya çıkmaktadır. Burada dikkati çeken bir başka husus ise, Yahudilerin diğer azınlık unsurlarına göre özellikle II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin modernleşmesini sağlayarak devletin varlığını ve bütünlüğünü devam ettirmek istemektedirler. Aynı dönemde Rumların ve Ermenilerin ayrılıkçı ve yıkmaya yönelik faaliyetleri devamlı olduğu dikkatten kaçmamalıdır.

10 Galante, 1940:56-57.

lat Paşa o zaman Berlin'de bulunmaktadır. Sosyalistlerin bağlantı kurarak Türkiye'ye politik bir etki yapmak amacı güdülmüş olabileceği tahmin edilmektedir. Bu amaca yönelik olarak Hosmann ile Talat Paşa'nın görüşmesini sağlayan kişinin Masliah olduğu belirtilmektedir. Ancak bu görüşmeden nasıl bir sonuç alındığı konusu tam olarak henüz bilinmemektedir.[11]

Sonuç

Nesim Masliah siyaset, hukuk ve basın alanında kendisini yetiştirmiş ve Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde yerini almış Manisalı bir Yahudi'dir. Masliah çalışmaları ile bölge ve ülkesiyle bizzat politika kulvarlarında yer alarak ilgilenmiştir. Günümüz basın hayatında da etkili olan ırk ve dindaşlarının öncülerinden olan Masliah, *İttihad* ve *Hür Adam* adında günlük iki siyasî gazete çıkarıp toplumunu kendi bildiği doğrularla bilgilendirmiş ve yönlendirmeye gayret sarfetmiştir. Her ne kadar kısa ömürlü de olsa bu çalışma kendisinin ne kadar siyasetle ve halkıyla iç içe olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Lozan Barış Konferansı (1923).

Masliah sadece Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet sınırlarıyla kalmayan çalışmalarda bulunmuştur. Nihayet kendisinin 1933 yılında Beyrut'ta

[11] Galante, 1940:56-57.

öldüğü belirtilmektedir. Masliah'ın nâşı İstanbul'a getirilerek zamanında okuyup eğitim aldığı, siyaset ve yönetimiyle milletvekili olarak çalıştığı ve basın hayatıyla var olup toplumla yakından ilgilendiği şehre defnedilmiştir. Manisa doğumlu olan Masliah ve pek çok diğer ırk ve dindaşlarıyla birlikte ya da ayrı ayrı çalışmaları ve uluslararası bağlantıları nedeniyle ne kadar etkili ve önemli oldukları bir gerçektir.[12] Şüphesiz, Manisa Türk Demokrasi'si başta olmak üzere pek çok alanda Türkiye'nin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Manisa içinde barındırdığı karışık ve nispeten kaynaşmış yapısıyla Osmanlı Devleti'nin bir örneğini teşkil etmekteydi. Bu nedenle içinden çıkan Türk olabildiği gibi Yahudi, Ermeni ya da Rum da olabilmiştir. Yine Manisa Yahudilerinden olan Haim Nahum Efendi'nin Osmanlı Devleti Hahambaşılığı'nı yaptığı unutulmaması gereken bir kişidir.[13] Nesim ile aynı dönemde benzer hedefler için çalışan iki Manisalının yakın çalışmaları ve dayanışması araştırılmaya muhtaç konulardan birisidir. Manisa'nın hem ülkede hem de uluslararası bağlantılarının ortaya çıkarılmasında araştırmaların devamlı olması Türk Kültür Tarihine olduğu kadar yerel tarihe de ışık tutacak ve yetişen genç nesil kendinde büyük işler yapmak için güç ve örnek bulabilecektir.

Farklılıkların bir zenginlik unsuru olarak değerlendirilmesi mümkündür. Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde mükemmel bir tabloyu oluşturan zengin mozaik parçacıkları olarak değerlendirilebilmiş, toplumun gelişmesi ve sağlamlığı sağlanabilmiştir. Farklılıkların iyi idaresi sağlanamaz ise, parçalanma ve dağılma kaçınılmaz olacaktır. Toplumda farklı zenginlik unsurlarının tespiti ve kabûlüyle ilerleme sağlanabilir. Araştırmacıların da Yahudi toplumuna bakarlarken bu özelliğe dikkat etmeleri gerekmektedir. Göçebe ve uluslararası bir toplum haline gelen Yahudiler, göç çalışmaları için keşfedilmeyi bekleyen zengin bir kaynak gibidir. Yahudilerin politika, sanat, akademi ve ticari faaliyetleri bu zenginliğin başlıca unsurlarını teşkil etmektedir.

Kaynakça

Avram Galante, (1940). *Histoire Des Juifs De Turquie*, İstanbul: İsis Yayımcılık, Vol.4.

Bayram Kodaman, (2002). 'II.Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)', s.333-380, *Genel Türk Tarihi*, C. 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Esther Benbassa, (1998). *Son Osmanlı Hahambaşısının Mektupları*, çev. İrfan Yalçın, İstanbul: Milliyet Yayınları.

Hilmi Kamil Bayur, (1954). *Sadrazam Kamil Paşa ve Siyasi Hayatı*, Ankara.

Kemal Karpat & Robert W. Zens, (2002). 'I.Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)', s.291-316. çev. Nasuh Uslu, *Genel Türk Tarihi*, C. 7, Ankara: Yeni Türkiye

---

12 Galante, 1940:57.

13 Benbassa, 1998:15-58.

Yayınları.
Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi, 1.C. 1 Teşrinisani 1325 (1909) tarihli Birinci İnikaddan 1 Mayıs 1326 (1910) tarihli Altmışsekizinci İnikada kadar, Ankara: TBMM Basımevi.
Rıfat N. Bali, (2000). *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul: İletişim Yayınları 4. Baskı.
William Miller, (1927). *The Otoman Empire and Its Successors, 1801-1927*, London: Cambridge University Press.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyetin İlanını Selanik ve Çevresi Halkına Duyuran Beyannâme

İhsan Sabri Balkaya (*)

Giriş

I. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı Devleti'nde başlayan değişim ve dönüşüm hareketinin zirvesi sayılır. 23 Aralık 1876 itibariyle Osmanlı Devletinin hayatında; Kanun-ı Esâsî, Ayân Meclisi ve Meclis-i Mebusan'ın varlığı ile artık yeni bir dönem başlamıştı. Sivil ve askeri bürokrasinin aydınlarında, kendi inisiyatiflerinin ürününü almanın sevinci vardı. Ancak bu sevinç ve gelişme, II. Abdülhamit'in anayasadaki yetkilerine dayanarak, 14 Mart 1878'de yapılan son toplantıda Meclis-i Mebusan'ın kapatılması[1] ile sona ermiştir. Bunu yaparken padişah anayasayı yok saymamıştır. Anayasadan aldığı yetkilerle, devleti kendi iradesiyle kuracağı hükümetlerle yönetmesi gerektiği kanaatiyle hareket etmiştir. Bu durum, Meşrutiyet idaresi için mücadele edenleri rahatsız etmiş ve bu rahatsızlık ilerleyen zaman içerisinde daha da artmıştır.

II. Abdülhamit'in özellikle baskı, kontrol ve denetimci yönetim anlayışının 11-13 yıllık süreci içerisinde ona karşı ciddi bir örgütlenme başlamıştır. Gerek ülke içerisinde gerekse ülke dışında bu yönetimi değiştirmek amacıyla kurulan cemiyetler, " *Osmanlı İttihat ve terakki Cemiyeti*" adı altında birleşmiştir. Yurt dışında Paris, yurt içinde ise Selanik, cemiyetin merkezi olarak kabul edilmiştir. Selanik merkez olmak üzere Makedonya'da yaygınlaşan örgütün üyelerinin çoğunluğunu 3. ordu subayları oluşturuyordu. Anadolu ve Suriye birliklerinde de cemiyet üyeleri mevcuttu. Aslında 1906 yılında bu cemiyetin Selanik'te " *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*" olarak temelleri atılırken kurucuları arasında yer alan Talât Beyin teklifi: " *...Bir cemiyet kurup, çoğa-*

(*) Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi.

1 Nevzat Artuç, II. Meşrutiyet'in İlânı, *Doğu Batı*, Yıl: 11, S. 45, (Mayıs Haziran Temmuz 2008), Ankara, s. 67.

lınca İstanbul'a gidip Abdülhamit'i öldürmekti."[2] Bu niyet ve amaçla yola çıkan İttihat ve Terakki cemiyeti 1908 Temmuzunda bu fırsatı yakalamıştır.

Temmuz 1908 günü Resneli Niyazi, Eyüp Sabri ve Enver Beylerin dağa çıkarak başlatmış oldukları silahlı isyan hareketi, kısa sürede Kosova, Manastır ve Selanik (Makedonya) kaza ve köylerine yayıldı. İ.T.C'nin genel merkezi olan Selanik teşkilatı, başlatmış olduğu bu hareketten sonra gelişmeleri an be an takip ediyor ve gerekli kararlar alarak uygulamaya çalışıyordu.

İsyan hareketinin 20. günü artık işin sonuna gelinmiş ve yapılan toplantıda Meşrutiyeti tekrar ilan etme kararı alınmış ve Talat Paşa'nın teklifiyle bu kararın halka duyurulması için bir beyannâme hazırlanmıştır. 22 Temmuzu 23 Temmuz'a bağlayan gece Ali Fethi (Okyar)'nin kaleminden çıkan bu belge[3]; İ.T.C'nin halka ve olaylara bakışını, özellikle II. Abdülhamit yönetiminin algılanması ve bunun halka yansıtılması, kullanılan üslup ve dil bakımından önemli bir içeriğe sahiptir.

Bu çalışmada; hazırlanmış olan bu beyannâme; hem dil, üslup ve hitabet açısından incelenecek hemde II. Abdülhamit yönetimine bakış, halka yaklaşım ve sesleniş açısından değerlendirilecektir.

1-Dil, Üslup ve Hitabet

Üzerinde çalıştığımız beyannâmenin (belgenin) sol üst köşesinde, belgeyi kaleme alan şahsın ismi ve görevi yazmaktadır: *"Erkânı-Harbiye Binbaşısı Ali Fethi Bey tarafından kaleme alınmıştır."*

Sağ üst köşesinde ise; *"10 Temmuz 1324 gecesi sabaha karşı Selanik'te vilayetin bazı sancak ve kazalarında sokaklara ta'lik olunan beyânnâmedir."* şeklinde açıklama yer almaktadır.

Belgenin sol alt köşesinde, yuvarlak içerisine alınmış, *"Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti, Selanik Merkezi"* yazısı mevcuttur.[4]

Belgede kullanılan dil; eğitim ve kültür düzeyi yüksek olan Selanik başta olmak üzere diğer şehir ve kasaba insanları tarafından rahatlıkla anlaşılabilecek sadeliğe sahiptir. Bazı yerlerde cümle düşüklüğü varsa da, o da günün önem ve heyecanından kaynaklanmış olduğunu söyleyebiliriz.

---

[2] Suavi Aydın, İttihat-Terakki; İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. I, 4. Baskı, İstanbul, 2002. s. 124.

[3] İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, Ankara, 2005, s. 37.

[4] Meşrutiyeti ilân eden bu belgenin altındaki yuvarlak içerisine alınmış yazının mühür olma ihtimali fazladır. Cemiyet içerisinde yer alan Leskovikli Mehmet Rauf, Selanik'te teşkilatın haberleşmesi ile ilgili her türlü şüpheyi ortadan kaldırmak için bir mühür yaptırdıklarını ve mührün etrafında "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" ve ortasında da " Selanik Şubesi" ifadesinin yer aldığını belirtmektedir. Bak. Leskovikli Mehmet Rauf, İttihat Ve Terakki Ne İdi, İstanbul, 1991. s. 91.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Çok ilginçtir ki beyannâmeye başlanırken direkt halka hitap etmek yerine, önce içinde bulunulan olumsuzluklardan bahisle bir giriş yapılmıştır. Kültür seviyesi yüksek topluluklarda böyle bir girişle başlanması doğru bir hitabet şeklidir. İnandırıcı bir hitabet dili kullanılarak okuyucu, durumun vahâmetine inandırılmaya çalışılmıştır.

Dördüncü paragrafta; içerisinde bulunulan durumun oluşturduğu zaafiyet ve perişanlık, bir soru ile okuyucuların dikkatine şu cümleyle sunulmuştur: *"...Şevket-i bahriyemizi ma'dûm haline getirerek vatanı her gün daha âcı bir selle-i hakâretle rahnedâr eylediğini havâs-ı mecbule-i merdânesiyle iştihâr eden ordumuzun reis-i idâresine hırsızları ve alçakları geçirerek zaaf ve perişâniyetine sebebiyet verdiğini inkâr eylemek kâbil midir?"*

Olumsuzluklar aktarıldıktan sonra, halk bir vicdan muhasebesi yapmaya davet edilmiştir.Bu davette daha çok insanî değerler; *"..Evladı bulunduğunuz vatanın namını böyle telefattan sizi men' edecek kadar vicdanınızı tağayyur eden bu mezâlim ve i'saf ve esâret altında ömür sürmek insanlığınıza ağır gelmiyor mu?"* şeklindeki sorularla hatırlatılarak, insanın bu manada haysiyetine, onuruna sahip çıkmadığında hayvandan farklı olamayacağı vurgusu yapılmıştır. Bu hitabet; bildirinin çok heyecanlı, korkusuz ve infilâk etmeye hazır bir gönülden çıktığını da açıkça ortaya koymaktadır.

Ey Ahali!, Ey Çitçiler! diyerek başlayan paragrafta ise, ezilmiş bir kesimi çok güçlü bir kesim olarak görme ve ardından da uyandırma amacı görülmektedir. Halkın içinde bulunduğu durumun kendilerinin göstermiş olduğu kabul ve rızanın bir sonucu olarak devam ettiği; ancak eğer bu saf ve temiz topluluk bu gidişe bir dur deme arzusuyla harekete geçerse sıkıntının sona ereceği vurgusu yapılmıştır.

Beyannâmede sonlara doğru gelindiğinde, üslubun yumuşak-sert bir şekilde ikaz ve ihtara dönüştüğünü görmek mümkündür. Temiz ve namuslu olarak tarif edilen halkın, -yanlarında olmasa bile- ihanet çizgisinde kalmamaları, böyle bir duruşun millet nezdinde affedilemeyeceği yazılmıştır.

Son paragrafta, *"Cenâb-ı Hak zalimlerin düşmanı, ve adâlet isteyenlerin müfididir"* ifadeleriyle perde arkasından ayet ve hadis çağrıştırması yapılmıştır. Bu da özellikle hitabette muhatap olduğunuz halkın inanç ve değerlerini dikkate alma gereğinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.[5]

Beyannâme, Namık Kemal üslubuyla, yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın hürriyet cümlesiyle bitmiştir. Bu son cümle, günümüzde olduğu

---

[5] Etkili konuşma ve yazma konusunda şu eserlere bakılabilir: Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Dağ Yolu*, Ankara, 2002. Birol Vural, *Toplum Önünde Etkili ve Başarılı Konuşma*, İstanbul, 2003. Adil Maviş, *Söz Söyleme, İnsanları Etkileme Sanatı*, İstanbul, 2004. Nejat Muallimoğlu, *Bütün Yönleriyle Hitabet*, İstanbul, 2000.

gibi, hedef kitleyi etkileme amacıyla yapılan çalışmalarda da olduğu gibi, zihinlerde kalması istenilen mesajla bitirilmiştir.

2- Halka Yaklaşım ve Sesleniş

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş ve gelişme seyri, gizlilik esasına dayandığı için olsa gerek, halka çok fazla açılamamıştır. Cemiyet daha çok askerî ve sivil bürokraside nüfuz bulmuştur.

Resneli Niyazi, Eyüp Sabri ve Enver Beylerin dağa çıkmaları ile başlayan isyanda 3. Ordunun taleplerine ve saraya yönelttikleri tahditlere halkın hangi ölçüde katıldığı çok da açık değildir.[6] Bazı ittihatçı subayların başlayan isyan hareketine halk hareketi görüntüsü vermek için şartları zorladıkları bilinmektedir. Bu konuda Kâzım Karabekir, cemiyeti anlattığı eserinde," ... Üçüncü Ordu mıntıkasında halk ve ordunun hürriyet isteğini yayıyorduk. Birkaç beyannâme yazarak öteye beriye attırdım... Bütün bir millet hürriyet istiyor diye."[7] Şeklinde yazmaktadır. Yine bu dönemin tanıklarından Kurmay Yarbay Mehmet Nihat: "İttihat ve Terakki cemiyeti, Meşrutiyeti halkın desteği ile getiremeyeceğini anlayınca, orduyu politikaya alet ederek Temmuz 1908'de, ihtilal yaptırıp Meşrutiyeti Sultan II. Abdülhamid'e zorla ilan ettirmiştir" diyerek halk ve cemiyet ilişkisine ışık tutmaktadır.

Elimizdeki belgede de aynı endişeyi görmemek mümkün değildir. İlk dört paragrafta II. Abdülhamid yönetiminin icraatları ağır bir şekilde karalandıktan sonra; Ey Vatandaşlar!, hitabıyla art arda sorular sorularak hissiyatlar harekete geçirilmeye çalışılmıştır. İlk soru şöyle dile getirilmiştir: " Ey Vatandaş! Bu acı hakikatlerle kalbinizin her gün ezildiğini hissetmez misiniz?" şeklinde olup, kalplere ve yüreklere nüfuz ederek, hürriyet nimetinden, eğitim ve öğretim mahrumiyetinden, vatanın geleceğinin tehdit altına alınmasından sorumlu tutulan idare ile geleceklerinin ne olacağı konusunda, halk düşünmeye davet edilmiştir. Bundan sonraki sorular, halkı mevcut yönetime karşı tahrik edici olduğu gibi, "sıkılmıyor musunuz? İnsanlığınıza ağır gelmiyor mu? Her gün hakarete zulme tahammül eden ve mukaddes değerlerini koruyamayan insanın, şerefsiz olduğu" ifadeleriyle halk, başlatılan bu harekete katılıp şeref ve haysiyetini, insanlığını kurtarmak gibi bir mecburiyetle yüz yüze bırakılmıştır.

Bir sonraki paragrafta "Ey Ahali ! Ey Çiftçiler!" şeklinde başlayan ifadelerle üslup yumuşatılırken, toprağa bağlı yaşayan, ziraat ile geçinen emek sahiplerinin, alın terleriyle ve namuslarıyla kazandıklarının ellerinden alınarak, bu paralarla İstanbul'daki idarecilerin köşkler ve saraylar yaptırıp

---

[6] Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara, 1992, s. 68.

[7] Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul 1993, s.314-315.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

keselerini doldurdukları vurgulanmıştır. Tabii bu vurguyla, XIX. Yüz yıl Osmanlı ekonomisinin dünya ile entegre olmasını sağlayan Selanik şehrinin, gelişen sanayi ile birlikte 5-6 bine ulaşan işçinin varlığı ve buna bağlı olarak ilk sosyalist örgütlenmenin bu şehirde olmasının etkisini sezmemek mümkün değildir.[8]

İlgili paragrafın devamında şu cümle dikkat çekicidir: " ..Padişah ile milletin arasına girerek..." deyip hükümetin padişah ile milletin arasına girdiği ve yapılan icraatların sebebi olduğu, böyle bir hükümete daha ne kadar taviz vermeye devam edecekleri sorulmuştur. Aslında kuruluşundan itibaren II. Abdülhamid'i hedef alan cemiyet, padişaha değil de, milletle onun arasına giren hükümetleri hedef haline getirmekle çekingen bir tavır sergilerken, diğer taraftan yarının ne getireceği kestirilmediğinden hedef saptırması yapılmıştır diye düşünülebilir. Hatta Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra 27 Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti bir bildiri yayımlamak zorunda kalmıştır. Çünkü halk her tarafta padişah lehine gösterilerde bulunuyor, askerî öğrenciler, tıbbiyeli ve mülkiyeli öğrenciler bile sokaklarda yaptıkları yürüyüşlerde "Padişahım! Çok yaşa!" bağırarak II. Abdülhamid'i kutsuyorlardı. Yayımlanan bildiride Meşrutiyeti ilan ettiren ve gerçekleştiren gücün İttihat ve Terakki Cemiyeti olduğu duyurulmuştur.[9]

İncelemeye çalıştığımız belgenin sondan bir önceki paragrafı ise: " ... Erbâb-ı namus ve sadık vatandaşlarımızı ihtar ederiz ki..." uyarısıyla başlamıştır. Cemiyet yöneticileri, vatandaştan eğer kendilerini destekleyecek duygudan, cesaretten uzak iseler, pek yakında gerçekleşecek bu büyük hedefin karşısında dürüstlükten ve adil davranıştan ayrılmamalarını istemiştir. Eğer karşı çıkarlarsa, yani durdukları yeri iyi belirlemezlerse bunun bir ihanet olacağını ve bunu milletin affetmeyeceği tehdidini yapmaktan çekinmemişlerdir.

23 Temmuz 1908 tarihli bu Beyannâme'de cemiyet, halkın desteğini almak için bazen duyguları harekete geçirecek cümlelerle, bazen tatlı sert uyarı ve tehditlerle halka yaklaşmaya çalışmıştır.

3- II. Abdülhamid ve Hükümetlerine Bakış

Bir tarafıyla ihtilâl beyannâmesi özelliği taşıyan belgenin, ilk paragrafının girişinde hükümetin görev ve sorumlulukları: "vatanın refah ve saadetini, milletin hak ve hukukunu, gelişip ilerlemesini, iç ve dış güvenliğini sağlamak..." olarak sıralanmıştır. Paragraf, II. Abdülhamit hükümetlerinin

---

[8] Süleyman Kocabaş, "II: Meşrutiyet Devrinde Kötü Muhalefet Örnekleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 64, Yıl: 6,(Nisan 1992), s. 43.

[9] Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul 1945. s. 337-340.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bunların hiçbirinin zerresini bile yerine getirmediği gibi, tam tersine "30 küsur yıldır hükümetin mesaisini zulmetmekle, milleti ve devleti yok etmekle, geçirdiği" şeklinde çok acımasızca bir eleştiri ile bitirilmiştir.

Cemiyetin sokaklara astığı ve dağıttığı bu beyannâmede direkt padişahı değil de, onun tayin ettiği hükümeti hedef alması, aslında Abdülhamit'in yönetim anlayışı karşısında gösterilecek bir tavır olmaması gerekirdi. Çünkü Abdülhamit'in yönetim anlayışı üzerine Ali Akyıldız'ın yapmış olduğu çalışmada da belirttiği gibi: " ..Sultanın yönetim anlayışında duruma göre tavır almak, yani pragmatizm son derece ağır basar. Birbiriyle çelişir gibi görünen kararlar bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde anlam kazanır."[10] Özellikle hükümetle ilgili olarak ise: "Sultan Abdülhamid Bâbıâlî'yi devreden çıkarmış, ama bütün işlerin tek mercii olmanın külfetini de kabullenmişti."[11] Yani otuz küsur yıldır II. Abdülhamid devlet işlerini saraya taşımış, hükümet devre dışı bırakılmıştır. Ama cemiyet, padişahın adını sanını hiç telaffuz etmezken günah keçisi olarak hükümeti göstermiştir.

Aynı anlayış ve yaklaşımla devam eden yazıda, hükümetin, vatandaşların saltanata ve devlete bağlılığını, soylu ve saygın milletin samimiyetini suiistimal ederek, yönetimde olanların her geçen gün zenginleştikleri, hayvani zevklerini tatmin etmek için her türlü zulme başvurarak milletin kanını emerek dünyaya rezil etmekten, zelil ve hakir düşürmekten çekinmedikleri dile getirilmiştir. Makedonya bölgesinde yaşanan olaylara değinmeden onların bir sonucu olarak halkın yerini yurdunu terk ettiği veya sattırıldığı, hali vakti iyi olan insanların sersefil bir hale düşürüldüğü, dökülen kanlara rağmen toprakların kaybedildiği, bunlar yetmiyormuş gibi milletin, hürriyetten mahrum edildiği, asırlardır bir arada yaşayan milletin kafalarına ayrılık fikri tohumlarının mevcut hükümet tarafından ekildiği yazılmıştır.

Aslında cemiyet eleştirilerinde haksız da sayılmazdı. Özellikle ekonomik anlamda hem devlet hem de halk iyi bir durumda değildi. II. Abdülhamid hazineyi ciddi bir borç içinde devralmıştı, bunun yanında 1878-1900 yıllarında bütün dünyada büyük bir ekonomik kriz hüküm sürmüştü. Ekonomik kriz, Osmanlı Devleti'nin ihraç ürünlerinin dünya piyasalarında değer kaybetmesine ve rekabet gücünün çok zayıflamasına sebep olmuştu. Diğer dünya ülkeleri yükselttikleri gümrük duvarları ile bu durumun önüne geçerken, Osmanlı Devleti kapitülasyonlar yüzünden böyle bir yola da başvuramıyordu. Yapılması planlanan yatırımlar zora girmiş, üretim düşmüş, vergiler toplanamamıştır. Bu durum karşısında başta borçlu olan hazi-

---

[10] Ali Akyıldız, " Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbıâli'yle (Hükümet) İlişkileri, *Osmanlı* 2, (Editör: Güler Eren), Ankara 1999, s. 290.

[11] Akyıldız, *agm*, s. 292.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

neyi kurtarmak için 1881'de Düyûn-ı Umûmiye kurulmuş, 1886'da borçlar ödenmeye başlanarak yeniden borç alacak duruma gelinmiştir. Ancak borç senetlerindeki değer artışından anlaşmalardaki hatalar sebebiyle devlet değil, Düyûn-ı Umûmiye faydalanmıştır. Devlet gelirlerinin % 30'u borç ve faizlere harcanmış, bütün bunlar devletin ve halkın ciddi sıkıntılar çekmesine, hatta zaman zaman maaşların ödenmemesine sebep olmuştur.[12] Bu durum cemiyetin beyannâmede halka yaptığı çağrıda en üst seviyeden seslendirilerek etkili olunmaya çalışılmıştır.

Ekonomik ağırlıklı eleştirilerden sonra, "Hükümet-i zalime" ifadesiyle başlayan paragrafta ise askerî teşkilat ele alınmıştır. Başta deniz kuvvetlerinin yani donanmanın imha edildiği, yok olma durumuna getirildiği, saygın ve şöhret sahibi ordunun başına hırsızların, alçakların getirilerek büyük zafiyet ve perişanlığın yaşandığının acı bir gerçek olduğu sorulmuştur.[13] Osmanlı ordusunun eski güç ve ihtişamını kaybettiği doğrudur. Bu durum uzun yıllardan beri devam eden bir sürecin sonucuydu. II. Abdülhamid de tahta çıktığında diğer alanlarda olduğu gibi ordunun modernleştirilmesine de çalışmıştır. Dönemin askerî harcamaları bütçenin % 50'sini oluşturuyordu. Ama bütün bunlara rağmen, atama ve terfi sisteminde eski alışkanlıklar terk edilmemiş, eş dost kayırma anlayışıyla başta ordu olmak üzere diğer kurumlardaki yapılan atamalardan dolayı, hakkı ile bir yerlere gelenlerle el etek öperek gelenler arsında ciddi çatışmalar yaşanmıştır.[14] Bu durumun doğurduğu sıkıntı ve zaafiyet cemiyet tarafından özellikle vurgulanmıştır.

Özellikle padişah II. Abdülhamid'in sıradan yönetim işlerinde dahi son sözü söylüyor olmasına bağlı olarak; işlerin sürüncemede kalmasına, üst yönetim organları arasında ilişkilerin belirsizliğine, her yetkilinin üst makamı atlayarak direkt sarayla ilişki kurmaya çalışmasının işlerin aksatması ve sorumluluk duygusunun zayıflamasına, İstanbul'da padişaha yakınlıkları dolayısıyla çok değişik çevrelerin işlerini takip eden paşalar oligarşisinin doğmasına ve II. Abdülhamid'in " Eşek arısı yuvasına çomak sokmam" diyerek bu duruma göz yummasına,[15] belgede en küçük makamdan en büyüğüne varıncaya kadar yapılan atamalarda, ehliyetsiz, faziletsiz

---

[12] Engin Akarlı, "II. Abdülhamid'in hayatı ve İktidarı", *Osmanlı* 2, (editör: Güler Eren), Ankara, 1999, s. 258.

[13] Ordu ve donanma konusunda İsmail Hakkı Uzunçarşılı'da aynı değerlendirmeyi yapmaktadır. Bkz. " 1908 Yılında İkinci Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, C. XX, S.77, Ankara 1956, s.104.

[14] François Georgeon, "II. Abdülhamid", Osmanlı 2, (Editör: Güler Eren), Ankara 1999, s. 269. Kemal Yakut, "II. Meşrutiyet Döneminde Orduyu Siyaset Dışı Tutma Çabaları (1908-1912)", *Osmanlı 2*, (Editör: Güler Eren), Ankara 1999, s. 441.

[15] Akarlı, *agm*, s. 261.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ KAYINEVİ

ve namussuzların atandığı şeklinde değinilmiştir. Yine aynı paragrafta, adaletin yerini zulmün ve rüşvetin aldığı hatırlatılmıştır. Evet rüşvet ve adam kayırma Osmanlı kurumlarında görülmeyen bir durum değildi. Ancak yine Abdülhamid döneminden kalan önemli kurumsal miraslardan biri de adliye ve iç güvenlik teşkilatlarıdır. II. Abdülhamid'in kişisel yönetim amaçlarından biri de güven duyulan ve hızlı işleyen bir adalet düzeni kurmaktı. Bu dönemde yargı işlerinde önemli sayılacak iyileşmeler olmuştur; ancak aksaklıkların, yolsuzlukların büsbütün önüne geçilememiştir. Buna rağmen yargıç güvencesi sağlanmış, mahkemelerin sayısı artırılmış, davaların konularına göre uzmanlar yetiştirilmiş, savcılık kurumsallaştırılmış, avukatlık hizmetleri geliştirilmiştir.[16] Altıncı paragrafın sonunda basın konusu ele alınmış, "basının yalanlar ve hakaretlerle dolu yayınlar yaptığı, millet fertlerinin hiçbirinin basından faydalanamadığı" şeklinde eleştirilmiştir.

Ele alınan belgede halka yönelik yapılan bir çağrıda: "..sizi nimet-i maarifden mahrum eden.." şeklinde bir suçlama var ki, bunun gerçekten II. Abdülhemid dönemi eğitim ve öğretim anlayışı ve yapılanlarla ilgisinin olmadığını rahatlıkla söylenebilir. Çünkü II. Abdülhamid'in yakındığı konuların başında Müslüman halkın cehaleti geliyordu. O, cehalet giderilmeden, eğitim müesseseleri kurulmadan modernleşmenin olmayacağına inanıyordu. İlköğretimden Üniversite eğitimine varıncaya kadar büyük bir atılım başlatmış ve kendinden önceki dönemleri kat be kat geçen yatırımlara imza atmıştır.[17] Ama bütün bunlara rağmen, II. Abdülhamid dönemi sansürün olduğu, hürriyetçi fikirlerin takip edildiği, derinlemesine fikri tartışmalara ve yazılara müsaade edilmediği, yalnızca dünyadan haber veren, eğitimle ilgili yayınlar ağırlıklı olmak üzere[18] gazete, dergi ve kitap basımı okuyucu kitlesi ile birlikte artmıştır.[19]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 23 Temmuz akşamı kaleme aldığı bu belgenin sonuna yaklaşırken yedinci paragrafta, kendisini tanımlamış ve hedefini net bir şekilde ortaya koymuştur. Cemiyet, kendisini; "vatanın huzur, saadet ve hürriyeti için hayatını hiçbir şeyden esirgemeyen, vatan sevgisini her şeyin üstünde tutan, millet fertleri arasında dil, din ve ırk ayrımı yapmayan, millet önündeki bütün engelleri kaldırmak için milleti İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında birleştirerek, mazlumların hakkını zalimden alıp, zulüm idaresine son verip meclisi açmak" olarak tanımlamıştır.

---

[16] Akarlı, *agm*, s. 260-261.

[17] Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı* 2, (Editör: Güler Eren), Ankara, 1999, s. 283-284.

[18] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 97-98.

[19] Kodaman, *agm*, s. 284.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

En son paragrafta hükümet nankörlükle suçlanmış, milletin hayatını, hürriyetini korumak için çalışacağına, başlayan isyan hareketini bastırmak için şaşkınca yapmış olduğu girişimlerden dolayı eleştirilmiş, bu durumdan kaçınılmazsa çok zararlar görüleceği ifadesiyle şiddetle uyarılmıştır.

Sonuç

Bu beyannâmenin amacı, Meşrutiyetin ilanı için başlatan isyan hareketinin meşruluğunu halkı inandırmaktır. Yine bu beyannâmede, İttihat ve Terakki Cemiyetinin idare ettiği bu hareketin merkezinde olan insanların ruh hallerini, duygu ve düşüncelerini; seçtikleri kelimeler ve ifadelerle bulmak da mümkündür.

Karşı çıkılan ve mutlaka değiştirilmesi düşünülen II. Abdülhamit yönetiminin, cemiyet tarafından nasıl algılandığı ve halka nasıl anlatıldığı da bu beyannâmede güçlü bir hitap diliyle ortaya konulmuştur. Hedefte olsa da Padişahtan hiç söz edilmemesi, hedef olarak sadece hükümetin alınması, padişahın gücünden hâlâ çekinildiğinin de bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ali Fethi (Okyar)'in özel arşivinden

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İkinci Meşrutiyet Seçimlerinde Bir Mebus Portresi: Böcüzâde Süleyman Sami ve Seçim Beyannamesi

Hasan Babacan (*)
Servet Avşar (**)

Giriş

A- Böcüzâde Süleyman Sami'nin Hayatı ve Eserleri

Böcüzâde Süleyman Sâmi'nin sülalesi yedi göbek eskiye kadar takip edildiğinde, Emir Abdullah oğlu Kadı Mehmet Efendi soyundan gelen Yeniçeri zâbiti Hüseyin Dayı'nın oğlu Hacı Hasan Başağa'dan dolayı büyük babası, Hacı Osman Ağa'nın ilk nüfus kayıtlarında, Hacı Hasan Paşa oğlu Osman olarak kaydolunmuştur[1].

Dedesinin ve sülalesi Hicri 1265 (1848) tarihine kadar Başağa'lar şöhret ve lakabıyla anılmaktaydı. Bu tarihten sonra ise, dedesinin ticaret maksadıyla Bursa'ya gidip gelirken orada gördüğü ipek böcekçiliğini öğrenerek Isparta'da öğretmeye ve yaygınlaştırmaya çalışması, bu nedenle her sene ipek böceği kozalarını getirip dağıttıkça, müşterilerin "Böcü gelmedi mi" sözleriyle tohumlarının gelip gelmediğini öğrenmek istiyorlardı. Bu sırada dedesi Hacı Osman Ağa'ya halk arasında Böcü denilmeye, dolayısıyla sülalesi de Böcüzâde'ler olarak anılmaya başlanmıştır.

Böcüzade Süleyman Sami, 1268 yılı Rebiülahirinde, yani Şubat 1852'de Isparta'da doğdu[2]. 13 yaşında iken Hafızlık ve Hüsn-i Hat diploması aldı. Rüştiye ve Medrese'de okumuştur[3]. 18 yaşına geldiğinde, 1286 senesi Şa-

(*) Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
(**) Öğr. Bnb., Silahlı Kuvvetler Bando Okulları Komutanlığı.

1 Süleyman Sami'nin babası hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sicil-i Ahval Defterleri (DH.SAİD)*, Defter No: 31, s. 251'de, "Isparta tüccarından Hacı Hasan zâde Hacı Hüseyin Efendi ibn-i Hacı Osman'ın oğludur " şeklinde bilgi verilmektedir.

2 BOA, *DH.SAİD*, 31, s. 251. Torunu Suat Seren bu tarihi 5 Aralık 1851 olarak vermektedir. Bkz. *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, İstanbul, 1983, s. VI., İhsan Güneş de *Türk Parlamento Tarihi* adlı eserinde doğum yılını 1951 olarak vermiştir. Bkz., İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, C. 2, Ankara 1998, s. 435.

3 İhsan Güneş, *Aynı Eser*, C. 2, s. 435.

ban ayı sonlarında, yani 20 Kasım - 3 Aralık1869'da Rüştiye'yi bitirdikten sonra, 100 kuruş maaşla Isparta (Hamidâbad Sancağı) Tahrirat Kalemi ikinci mübeyyizliğine tayin edildi. İki sene sonra, 1288 senesi Rebiyülevvelinde (Haziran 1871) 150 kuruş maaşla İl İdare Meclisi ikinci kâtipliği ve buna ek olarak Rüştiye yazı öğretmenliğine atandı. Ardından, 1294 senesi Rebiülâhirinin 29'uncu günü (13 Nisan 1877) 475 kuruş maaşla İl İdare Meclisi'nin Birinci Katipliğine atanmış ve daha sonra adı geçen meclisin Maarif Azalığı'na getirilmiştir. Bu görevlerindeki başarılarından dolayı mükâfat olarak 1303 yılı Zilhicce ayının 29'unda (27 Eylül 1886) kendisine Üçüncü Rütbe'den maaş bağlanmıştır[4]. Süleyman Sami Bey, 1891 tarihine kadar bu görevde kaldı. 1891'de Bidayet Mahkemesi azalığına seçildi. 1893'te bu görevden ayrılarak İstanbul'a gitti.

İstanbul'da hukuk derslerine devam ederek Sorgu Yargıçlığı diplomasını aldıktan sonra tekrar Isparta'ya döndü. 1895'te Evkaf Müdürlüğü'ne üç ay sonra da Isparta Belediye Başkanlığı'na seçildi. Meşrutiyet'in ilanına kadar (1908) Belediye Başkanlığı görevini yürüttü. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, 12 Kasım 1908'de ikinci seçmenlerden 25 oy alarak Isparta Mebusu seçilmiştir.

1912 seçimlerinde tekrar mebus olamayınca emekli oldu. Isparta'da emeklilik günlerini geçirdiği esnada kendisini okumaya, yazmaya ve ibadete adadı. Yıllardır notlar şeklinde topladığı evrak ve bilgileri birleştirerek başta *Isparta Tarihi* olmak üzere, elimizdeki eserin yazımını 24 Mayıs 1926'da tamamlamıştır.

Böcüzade Süleyman Sami 30 Mayıs 1932'de Isparta'da öldü. Ölümünden birkaç saat önce aile fertlerine, sanki ölümünün yaklaştığını anlamış gibi şu ibret verici sözleri yazmıştır:

"Ailem efradı ve gençlerine 84'üncü sal-i hayatının tamamını yaşamış bir adamın kuvve-i müfekkiresinde eser-i dürüstî kalmamış ve parmaklarında da kuvve-i kalemiye mahv ve münderis olduğundan 25/27 Mayıs 1932, 30 Mayıs 1932 tarihlerinden itibaren efrad-ı ailem ve başkaları benden bir şey sormasın ve sorsalar da alacağı cevapla amel etmesin vesselam Böcüzade Süleyman Sami" [5]

Böcüzade Süleyman Sami'nin Basılmış ve Basılmamış kitapları ve çeşitli gazetelerde yayımlanan makaleleri vardır. Bunlardan tespit edilebilenler şunlardır:

1-*Isparta Tarihi*; Kuruluşundan Böcüzade'nin ölümüne kadar

---

[4] BOA, *DH.SAİD*, 31, s. 251.

[5] Böcüzâde Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Birinci ve İkinci Cilt, Yay. haz: Suat Seren, İstanbul 1983, s. 278-279.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Isparta'nın, tarihi, sosyal ve kültürel yapısının anlatıldığı iki cilt kitap[6],

2-*Hatıralar*; ömrünün son günlerine kadar gördüğü, duyduğu ve başından geçen olaylar anlattığı iki cilt kitap,

3-*Üç devirde Gördüklerim*; Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde gördüğü olaylardan bahseden elimizdeki eser[7],

4-*Ahenk*[8] ve *Hizmet*[9] gazetelerinde 1897-1908 yılları arasında yazdığı çeşitli makaleler.

5-*Isparta Vilayet Gazetesi*'nde[10] yayımlanan "Şehir Mektupları" başlıklı makaleleri.

6-*Isparta Halkına Beyanname*, Mebusluğu döneminde, Isparta için Meclis'te yaptığı girişimleri açıklayan el kitabı[11]. Elimizdeki çalışma bu el kitabı esas olmak üzere hazırlanmıştır.

7-Isparta İdâdi Mektebinde verdiği konferans; Bu konferans metninde Isparta'da bilim ve kültür hayatının kısa bir tarihçesi, Isparta'nın yetiştirdiği bilim ve kültür adamları hakkında kısa bilgiler, ayrıca bu okula verdiği kitapların listesi vardır[12].

B- 1908 ve 1912 Seçimleri

İkinci Meşrutiyet ilan edildiği zaman, 1876 ve 1877'den sonra 1908

---

6 Bu eser, torunu Suat Seren tarafından bu günkü harflere çevrilerek basılmıştır. Ancak eser, sadeleştirilmek maksadıyla aslından uzaklaştırılmıştır. Eserin bazı bölümlerine yapılan ilaveler eserin orijinalliğini bozarak yazarla okuyucu arasına sadeleştirenin fikirlerinin karışmasına sebep olmaktadır. Bu bakımdan eserin orijinal metninin yeniden gözden geçirilmesi, ilmen Isparta tarihi için daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

7 Bu eser, 1941 yılında yazarın torunu Suat Seren tarafından özetlenerek *Çığır Mecmuası*'nda tefrikalar halinde yayımlanmıştır. Ancak Suat Seren bu tefrikalarda da *Isparta Tarihi*'nde yaptığı gibi, kendi fikir ve cümlelerini daha yoğun bir şekilde kullanarak, eserin özünden ayrılmıştır. Yaptığımız incelemede bu tefrikalarda Böcüzade'nin elimizdeki eserinden çok farklı bilgilerle karşılaşılmıştır. Eserin içeriği için bkz. Böcüzâde Süleyman Sami, *Üç devirde Gördüklerim*, Yayına Hazırlayanlar: Hasan Babacan - Servet Avşar, Kültür Bakanlığı, e-kitap, Ankara 2008, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF7AFBDF5FE280768791C5B747978912DF.

8 İmtiyaz Sahibi: Cevriye İsmail, Başyazarı: Mehmed Şevki, İzmir, Günlük gazete. *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, C. 1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 4.

9 İmtiyaz Sahibi: Ahmed Celâdet, İzmir, Siyasiyat, fünun, muamelat-ı ziraiye vesaireden bahseden Osmanlı gazetesidir. *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*, C. 1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 102.

10 *Isparta* (Hamidabad) Haftalık Gazete, 1924–1927 yıllarına ait çeşitli sayılar Erzurum Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesinde mevcuttur. *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*, C. 1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 108. Ayrıca Milli Kütüphane ve Meclis Kütüphanesi mikrofilm arşivinde bazı sayıları mevcuttur. Böcüzâde'nin bu yazıları üzerinde de çalışmalarımız devam etmektedir.

11 *Isparta Sancağı Mebusu Süleyman Sami Efendi'nin Daire-i İntihabiyesi Ahalisine* Beyannâmesidir, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1330.

12 Bu konferans metni basılmamıştır, 52 sayfadır. Suat Seren, *Aynı eser*, s. 280. Bu eserin orijinalini görme imkânımız olmamıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yılında Osmanlı Devleti'nin üçüncü genel seçimini yapması gerekiyordu. Birinci Meşrutiyet parlamentosu Millet Vekilleri Seçimi Kanunu'nu hazırlamıştı. Abdülhamit'in Kanun-ı Esasi'yi skıya alması üzerine Meclis-i Umumî'nin kabul ettiği bu metin padişahın onayına sunulmaması sebebiyle kanunlaşmamıştı. İkinci Meşrutiyetin ilanı üzerine o zamana kadar bilinmeyen yada unutulmuş olan bu metin bulundu ve bu metin gereğince seçimlere gidilmişti.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra ilk parlamento seçimleri Osmanlı Devleti içindeki çeşitli milletlerin ve azınlıkların bir siyasi mücadelesine sahne oldu. Bu mücadelede özellikle İttihat ve Terakki, Ahrar Fırkası ve Rumlar büyük rol oynamışlardır. Seçimler, Kasım-Aralık ayalarında yapılmıştır[13].

İkinci Meşrutiyet'in bu ilk seçimlerini İttihat ve Terakki kazandı ama Türk Mebusların dahi bir çoğu gerçekten ittihatçı sayılamayacak kimselerden oluşmuştu. Buna Türk ve Müslüman olmayanlar da eklendiğinde, ittihat ve Terakki'nin bu yeni yasama döneminde mecliste gerçekten hakim olamadığı ortaya çıkıyordu. Örneğin çalışmamızın konusu olan Isparta Mebusu Böcüzâde Süleyman Sami dahi İttihatçı değildi. Sonraki yıllarda kendisini Hürriyet ve İtilafçı kişiliği ile tanıyoruz.

İkinci Meşrutiyet'in ikinci seçimi 1911 ara seçimidir. Bir genel seçim kadar önemli olan bu ara seçim, Meşrutiyetin getirdiği siyasi hayatın şartları altında ortaya çıkmıştır. 1908 yılından beri üç yıl içinde, İttihat ve Terakki karşısında büyüyen bir muhalefet meydana gelmiştir. Meclisteki azınlık mebusları, Müslüman, Hıristiyan hepsi bu muhalif gurupta yer almışlardır. Hatta Meşrutiyet'in en en güçlü ve kalabalık muhalefet partisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 21 Kasım 1911 tarihinde kurularak siyasi hayatına başlamış ve bir gurup oluşturmuştur.

1911 yılı Aralık ayında gerçekleşen bu ara seçim, sonucu bakımından önemlidir. Çünkü bu seçimi daha kurulalı bir ay kadar olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası kazanmıştır. Bunun üzerine meclisteki çoğunluklarını kaybedeceklerini anlayan İttihat ve Terakki'de istifalar başlamış ve Kanun-ı Esasi'de değişikliğe gitmeye kalkışmışlar, bunu başaramayacaklarını anlayınca Meclisi feshetmişler ve 1912 seçimlerine gidilmiştir.

Meşrutiyet'in ikinci genel seçimi büyük iç ve dış sarsıntılar içinde yapılmıştır. Bir tarafta Trablusgarb savaşı sürmekte, diğer yanda Balkanlarda ayaklanmalar ve isyanlar patlak vermekteydi. Ordu içerisinde huzursuzluklar başlamıştı. İttihat Terakki'nin Kanun-ı Esasi'de yapmak istediği ta-

[13] Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa 1874-1921*, Ankara, 2005, s. 54-55; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 3, İstanbul, 2000, s. 206.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dilat mecliste fırtınalar koparmış ve meclis feshedilmişti.

1912 yılı sonunda yapılan, "dayaklı ve sopalı" seçim olarak adlandırılan bu seçimde, muhalefet çok küçük bir guruba indirgenmiş ve diğer bir deyişle parlamento dışı bırakılmıştır. 270 ittihatçı mebus karşısında, muhaliflerin sayısı ancak 15'i bulmuştu.

Meşrutiyet'in en dedikodulu, en fazla suçlanan ve kanunsuz sayılan bu seçimi, neredeyse silme bir ittihatçı çoğunluğunu meclise getirmiştir. Fakat bu şartlarda oluşan meclis bile ancak iki buçuk ay kadar çalıştıktan sonra feshedilmiştir[14].

Yukarıda kısaca değindiğimiz üzere, çalışmamıza konu olarak aldığımız İkinci Meşrutiyet'in Isparta mebuslarından Böcüzâde Süleyman Sami, 1908 seçimlerinde halkın heyecan ve teveccühüne dayanarak mebus seçilmesine rağmen, 1912 seçimlerinde aşağıda ayrıntılarıyla ele alacağımız, seçim çevresine yaptıkları ve yapmaya çalıştıklarını anlattığı seçim beyannamesi bile hazırlamış olmasına, yoğun bir propaganda faaliyetine girişmesine rağmen Hürriyet ve İtilaf taraftarı olduğu gerekçesiyle seçilememiştir.

C- Böcüzâde'nin Seçim Beyannamesi

Böcüzâde Süleyman Sami, aşağıda tam metnini verdiğimiz, seçmenleri için hazırladığı seçim beyannamesinin başlangıç bölümünde; 1908 seçimlerinde nasıl seçildiğini ve seçim sonrası, 19 Kasım 1908 günü İstanbul'a vardıklarını anlatmaktaydı. Bunları anlatırken, seçilmesinin kanuni ve siyasi temellerinden de bahsediyordu. Bu kısımda en dikkat çekici husus, 1908 seçimlerine girdiği dönemde, mebus seçildiği zaman yapacaklarını bir program şeklinde yine halka beyan etmesidir. Ayrıca kendi memuriyet hayatından ve başarılarından, kanunî şartları taşıdığından bahsederek adaylığını ilan ettiğini belirtiyordu.

Beyannamenin devamında, Mebus seçilip İstanbul'a gitmesinden itibaren yaptıklarını anlatmaya devam etmekte, bu kısımda da özellikle vurguladığı husus, milletin menfaatine olacak her konuda verilen tekliflere hangi fırkadan gelirse gelsin vicdani kanaatine uyduğu taktirde kabul ve destek olduğunu belirtmesidir. Bunun yanında kendi seçim bölgesi olan Isparta'nın ve bununla bağlantılı olarak civar vilayetlerin ihtiyaçlarının giderilmesi yönünde verdiği kanun teklifleri ve bunların sonuçlarını değerlendirmekte, yapabildiklerini ve takip edebildiklerini de sıralamaktaydı.

Böcüzâde Süleyman Sami'nin kendi seçim çevresi ve civar vilayetler için mebuslar meclisinde görüşülmek üzere verdiği teklifler ve hükümetten

---

[14] Tarık Zafer Tunaya, *Aynı eser*, s. 208-210.

istediği icraatlar; imar, sağlık, eğitim, ticaret, ulaştırma ve eğitim gibi ana başlıklarda toplanabilir. Bu tekliflerinden ilki, Aydın-Dinar-Eğirdir hattının Isparta'ya bir şekilde uğratılması veya mümkün olmazsa Isparta'da bir şube istasyonun açılaması yönünde verdiği tekliftir.

Bilindiği üzere demiryolları projelendirilirken ve güzergahlar belirlenirken halkın genel ihtiyaçları değil hattı döşeyen ülke veya şirketlerin ekonomik menfaatleri göz önünde bulunduruluyordu. Bu bakımdan Aydın demiryolu hattının Dinar'dan Eğirdir'e kadar uzatılmasındaki amaç da Toros Dağlarının Eğirdir mıntıkasındaki çam ve meşe ormanlarına ulaşmak ve bunları İzmir limanına veya ticari hayata kazandırmak olarak düşünülmüştür. Böcüzâde Süleyman Sami, bu hattın bir şekilde projede yapılacak bazı tadilatla Isparta'dan geçirilmesi yönünde meclise ve Nafia Nezareti'ne tekliflerde bulunduğunu belirtmektedir. Ancak bu tekliflerine yine Isparta mebusu olan Eğirdir'li Hacı Eşref Ağa'nın destek olmamasından yakınmaktadır. Eşref Ağa, Böcüzâde'ye İttihat ve Terakki Fırkasının bilgisi ve onayı olmayan hiçbir işe imza atmayacağını söylemiştir. Böcüzâde, Eşref Ağa'nın bu duyarsızlığının bir diğer nedeni olarak; Eğirdir'in demiryolu hattının son noktası olması halinde kasabanın şeref ve haysiyetinin artacağını, böylece Mutasarrıflık merkezinin de Isparta'dan Eğirdir'e nakledilmesinin sağlanacağını düşündüğünü söylemektedir. Böcüzâde Süleyman Sami, bu nedenle bu yöndeki teklif tek başına verdiğini yazmaktadır.

Böcüzâde Süleyman Sami'nin beyannamesinde dikkat çeken ikinci husus Isparta ve havalisinin imar ve ticari gelişimi için verdiği, Isparta-Dereboğazı-Antalya karayolunun yapılması hakkındaki teklifidir.

Böcüzâde'ye göre, eğer Antalya'ya bir liman inşa edilir ve bu liman Akdeniz havzasında dolaşan yerli ve yabancı tüccarların istifadesine açılırsa, Konya, Afyon, Isparta ve Burdur havalisinde yetişen tarım ürünleri, açılacak Isparta Antalya karayoluyla bu limana ulaştırılacak böylece bu havali insanının ürünü yerli ve yabancı tüccarın eline daha kolay geçtiği için daha da değerlenmiş olacak hem de ürünlerin üzerindeki ve tüccarların zorluk çektiği ulaşım masrafları da neredeyse yarı yarıya azalmış olacaktı.

Bu hattın yapılabilmesi halinde kara, deniz ve Aydın-Dinar demiryolunun Karaman'a kadar uzatılması ile üç ana ulaşım hattı birleşmiş olacaktı. Bu durum askeri ve siyasi açıdan da önem kazanmış ve önemli kolaylık sağlanmış olacaktı. Böcüzâde Süleyman Sami, bu duru, Yunan muharebesinde Isparta havalisinin redif taburlarının cepheye intikali esnasında Afyon'a kadar karadan oradan demiryoluyla İstanbul'a gönderilmesi örneğini vererek açıklamaya çalışıyordu.

Böcüzâde Süleyman Sami, Isparta ve havalisinin genel yollarının du-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rumu ile ilgili de seçim beyannamesinde önergeler verdiğini bildirmektedir. Bu önergesinde Böcüzâde, Isparta-Eğirdir hattından mevcut olan kara yolunun Eğirdir gölü kenarından Yalvaç-Akşehir üzerinden Konya'ya ulaştırılmasını öneriyordu. Hatta bu hattın bir kısmının yasal mecburiyet dolayısıyla açık bulunduğunu, ancak 1910 yılında "yol ve geçitlerde mecburi çalışma" mükellefiyetinin bedenen ve malen yerine getirilmesi mecburiyetinin kaldırılması üzerine yarım kaldığından hatta yapılan kısımların da bakımsızlıktan harap olduğundan şikayet etmektedir. Böcüzâde Süleyman Sami, beyannamesinde bu yolun açılması halinde bölge halkının ürünlerini ana yollara daha kolay ulaştırarak kazancının artacağına işaret etmektedir.

Böcüzâde Süleyman Sami, Isparta'da ticaret ve ziraatın gelişmesi ve halkın refahının artması için mecliste yaptığı faaliyetlerden biri de halıcılık ve gülcülüğün gelişmesinin önündeki engellerin kaldırılması için arayışları olmuştur. Bu bakımdan ilk müdahale ettiği konu, Fransa Hükümetinin Isparta halılarına getirdiği yüksek gümrük duvarının indirilmesi için yaptığı girişimler dikkat çekicidir. Isparta halılarının yıllardır pazarlamasını yürüten Ispartalı Rumlar olduğu için bu konuda İzmir mebusu olan Aristidi Paşa ile işbirliği yaptığını beyannamesinde ifade etmektedir.

Buna benzer ikinci mesele de Isparta'da 1890'larda ziraat hayatına giren ve ziraat ve ticaret hayatı içerisinde önemli yer tutmaya başlayan gülyağcılığı önündeki Bulgaristan engelinin kaldırılması için, Böcüzâde Süleyman Sami'nin yaptığı girişimlerdir.

Isparta gülyağının bazı yerli tüccar eliyle Bulgaristan'a gönderilerek oradan Avrupa pazarına aktarıldığı öteden beri bilinmekte idi. Ancak kendisi de gülyağı üreticisi olan Bulgaristan, Türk gülyağına %11 gümrük vergisi uygulayarak pazarı kontrol etmeye çalışıyordu. Bu da Isparta gülyağı üreticilerini ekonomik olarak zor durumda bırakıyordu.

Böcüzâde Süleyman Sami, Osmanlı Mebusan Meclisine verdiği takrirlerle bu tür ticari meselelerde mütekabiliyet esasının uygulanmasını istemiş, bunun üzerine Maliye Nezareti 1911 yılında aldığı kararla Bulgar mallarına da benzer gümrük uygulanacağını ilan edince, Bulgar Hükümeti Osmanlı gülyağlarının "en fazla müsaadeye mahzar olan millet" esasına dayalı vergiye tabi tutulacağını bildirmek zorunda kalmıştır.

Böcüzâde Süleyman Sami'nin beyannamesindeki ifadelere göre, seçim çevresi için yapmaya çalıştığı ve hükümetin dikkatini çektiği konulardan biri de Büyük ve Küçük Hacılar köylerinin halkın ve hayvanların içme sularının temin edilmesi yönündeki girişimleridir. Geçimleri neredeyse tamamen hayvancılığa dayalı bu köyler ahalisinin içme suyu sorunun halli

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

için Konya ve Niğde mebuslarının da desteğini aldığı beyannameden anlaşılmaktadır.

Şehrin imarı için Böcüzâde Süleyman Sami'nin Meclisin ve Osmanlı Hükümetinin dikkatini çektiği bir başka husus da şehir içinde ve civar köylerde sel ve taşkınların önlenmesi için yapılması gereken işler ve alınması gereken tedbirlerin hükümet ve bakanlık programlarına alınması ve ödeneklerinin gönderilmesinin sağlanması yönünde olmuştur.

Böcüzâde Süleyman Sami, seçim beyannamesinin son kısmında toplum eğitim ve sağlık sorunlarının giderilmesi için yaptıkları veya yapmaya çalıştıklarını eklemiştir. Kendi ifadelerine göre bu girişimlerden ilki; daha önceleri lağvedilen Ağros (Atabey) Nahiyesi müderrisliğinin iade edilerek yeniden oluşturulmasının sağlanması olmuştur. Ardından Isparta'da bulunan okullarda görev yapan hocaların maaşlarının Maarif Nezareti bütçesinden karşılanmasının sağlanması ve devam etmekte olan okul inşaatlarının bir an önce tamamlanması için ödenek ayrılmasının sağlanması olmuştur. Şehir merkezinin yanı sıra ilçelerde iptidâî (ilk tahsilin) tahsilinin yaygınlaştırılmasına çalışmıştı.

Son dönemlerde Isparta'da yaygın olan Frengi hastalığının tedavisi için bir Frengi Hastanesinin tesis edilmesi yönündeki girişimleri de dikkat çekicidir. Bu arada Uluborlu Kazasında meydana gelen büyük yangında evlerini kaybedenlere yeniden ev yapılması ve yardım edilmesi gündeme gelmişti. Bunun sağlanması için de Böcüzâde Süleyman Sami, girişimlerde bulunmuş ancak beyannamedeki ifadelerine göre meclisin feshedilmesi, bu girişimlerin bir kısmının yarım kalmasına sebep olmuştur.

Böcüzâde Süleyman Sami, seçmenlerine hitaben yazdığı beyannamesinin son kısmına, vatandaşlardan oy isterken bunu yapmaktaki haklılığı ve halkın kendisini tercih etmemesi durumunda bile nelere dikkat etmesi gerektiğini şu cümleleriyle ifade ediyordu: "*İşte üç buçuk seneden beri deruhte ettiğim mebusluğumuzu gücüm yettiği kadar bu yolda ifa edebilip müddetin sona ermesi üzerine şu hesabı veriyorum. Yeniden icra edilecek ikinci seçim devresinde benim adaylığımı dahi mütalaaya alacak olursanız, bu âcizane beyannamemin baş tarafında harfiyen yazdığım eski ilanmâmedeki sözlerden başka bir şey diyemeyeceğim. Belki o zaman düşündüğüm müşkülatı üç buçuk senelik toplantı devrelerinde bilfiil daha ziyade anlamış olduğumdan, bu defa seçeceğiniz sancağımız mebuslarını bizim gibi güç okur yazar ağalarımızdan beylerimizden değil, yüksek mektep ve medreselerde bir çok bilgileri görerek, dinî, siyasî, iktisadî konulara vakıf ehil ve senelerce tecrübe sahibi, kâmil birini peyda edip vicdanen dahi hiçbir emel ve şahsi ihtirasa tenezzül etmeyerek amiller ve diğer tesirler ve gafletlerden çekinmiş ve çekinecek tecrübeli zevattan seçmenizi âcizane rica ve tavsiye eyleyeceğim ve eyliyorum.*"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

D- Beyanname Metni

Hamidâbad Sancağı Muhterem Ahalisine Beyannamemdir[15].

Muhterem vatandaşlarım!

Aradan unutulacak kadar zaman geçmediğinden hepinizin hatırlarında olması gerektir ki, Meşrutiyetin 23 Temmuz 1908 tarihinde ilan olunması üzerine sancağımızdan seçilecek iki mebusun birine ben aday gösterilmiş ve Allah'a hamd ve minnetlerimi bildiririm ki, bu şerefe sayenizde ulaştım. Necip Osmanlı milletinin bu defa yeniden başlayan yükselme ve gelişme döneminde bu sene yeniden seçilecek milletimizin Mebuslar Meclisine, sancağımızdan iki seçilmiş üye istenmektedir. Bu üyelik için de kanunen, sıfat ve şartları belirtildikten sonra her yerde seçileceklerin her haliyle uygun ve ehillerden olmaları dahi tavsiye edilmektedir.

Her kim ki o sıfatları yerine getirmektedir, kendisini aday ilan etsin, yahut 300 kişi ile yeterliliğini şahitlendirsin, denilmesi üzerine memleketin her yerinde dinî, siyasî, etrafına ilim ve feyzini yayan bir çok saygı değer, ilim sahibi aday ve üyelerin yanında benim gibi sadece okur, yazar olanların böyle büyük ve seçkin, maddî manevî sorumluluğu benzersiz olan önemli bir hizmete seçileceklerin arasında bulunmayı arzu etmek hadsizliğini kamuoyuna arz eyleyecek kadar idraksizliğe mağlup ve mahkum olmak istememiştim.

Kendimce memleketimiz mevcut sakinlerinden kâfî gördüklerime geçen hafta uzun uzadıya arz eylemiş isem de merkez ve bağlı yerlerden ve saireden küçük, büyük yüzlerce teveccüh ve iyi niyet gösteren beni seven vatanperverler, adaylık ilanı kanûnen herkese verilmiş bir hak ve genel oyların çoğunun alınması halinde, gücünün yettiği kadar hizmet eylemek dahi bir mukaddes vazife olduğundan bahsettiler. Kırk senedir memuriyet mesleğinden her türlü mülkî, malî, adlî, askerî, vakıflar ve belediye meseleleri içinde geçirdiğim ömrün sonunu da bu mukaddes vazifeye hasr ve vakfederek sancağın ve vilayetin mühim noktalarındaki geçmişteki ahvâle ve hâlihazırdaki ihtiyaçlara tecrübe ve vâkıf olmamdan dolayı bu vatan hizmetini dahi yerine getirmek istek ve arzuma binâen her halde adaylığımın ilanını beyan ve ifade etmektedirler.

Binaenaleyh ben de arkadaşlarımın ve sevenlerimin iyi gördüğü bir şey Allah katında da iyidir diyerek hakkımdaki teveccühlere ve iyi niyetlere teşekkür ettim. Hamdolsun şimdiye kadar, kırk senedir hiçbir zaman mesuliyet ve mahkûmiyet cezası görmemiş ve 5 Nisan 1310 (18 Nisan 1894 Salı) tarihinde Adliye Nezaret-i Celilesi Heyet-i Mümeyyize-

---

15 *Isparta Sancağı Mebusu Süleyman Sami Efendi'nin Daire-i İntihabiyesi Ahalisine* Beyannâmesidir, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1330.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sinde Pekiyi derecesinde birinci mertebe diploması almış ve Isparta'nın yerli ahalisinden ve Osmanlı Devleti tebaasından bulunmam dolayısıyla Isparta Sancağı Mebuslarından biri bendeniz olmayı arzu ediyor ve işte adaylık hakkımı ilan ediyorum.

Eğer ki sancak genelindeki vatandaşlarımız ve seçmenlerimiz, kanunun ve kanuna saygılı milletin tavsiye buyurduğu üzere, devlet ve millet menfaatleri ve mebusluğa ait o mühim hizmeti bendenizden daha güzel düşünecek ve yerine getirecek kimseleri takdir ve tercih ederek, beni seçmeyecek olurlarsa, zaten bu hususta genel maksat, devlet ve millete hakkıyla hizmet edecek bir meclise ehil olmayan ve ehliyetli arkadaşlarının bile düşündüklerini, söylediklerini anlamaktan aciz ve gafil kimselerin seçilip gönderilmemesi esasına dayalı olduğundan bendenizin kabul olunmamam yine memleket menfaatine uygun olacaktır. Bu yüzden bize ait bildiklerimiz ne ise onları doğrudan doğruya yine mebuslarımıza, Meclis-i Mebusan'ımıza bildirmek ve sormak yönünde mesai harcamak suretinde de görevimi yerine getirir, memlekete hizmetimi de sadakatle devam ettiririm demiş ve bir program dahi vermiştim. Bunları vilayetimiz basını vasıtasıyla o zaman kamuoyuna sunmuştum. Ne zaman ki, seçimler yapılmış ve sonuçlanmış, o sırada ben Tefenni Kazasında memur olarak bulunduğumdan Isparta'ya dönüşümde aldığım bilgiye göre Karaağaç Müftüsü merhum Hacı Said Efendi ile eş değer olarak bir diğerini kazandırmak üzere sözleşme ve teşebbüslerde bulunan bağlı ilçelerimiz eşrâf ve hanedanzâdelerinden Eğirdirli Burhanzâde Hacı Eşref Ağa ile birlikte, oyların çoğunu aldığımız anlaşıldığından mazbatalarımızı alarak 6 Teşrinisâni 1324 (19 Kasım 1908 Perşembe) tarihinde İstanbul'a vardık ve 4 Kanunuevvel 1324'te (17 Aralık 1908 Perşembe) de Meclisimiz toplandı ve işbaşı yaptı.

Acemilik devirleri ve 31 Mart fâciaları geçirildikten sonra mecliste meydana gelen genel meselelerden, halkın menfaatine ve fayda getirecek her konudaki teklifi, her hangi bir fırka ve arkadaşın teklifi olursa olsun vicdani kanaatime uyduğu takdirde kabul ettim. Sırf seçim bölgemize ait ihtiyaçları, ya tamamen giderme veyahut kolaylaştırma ve hafifletme yolunda tekliflerde bulunarak ve takip ederek amacıma ulaşmaya çalıştım.

Birinci defa cümlenizin arzu ve temenni ettiği veçhile Dinar'dan Eğirdir'e kadar uzatılacak olan Aydın demiryolunun Isparta kasabasına uğrayarak Eğirdir'e geçmesini, verdiğim bir takrirle talep ve teklif edeceğim zaman, muhterem arkadaşım Hacı Eşref Ağa ile görüştüm. Kendisinin İttihat ve Terakki Fırkası üyesi olmasından dolayı fırkaca karar verilmedikçe kendi başına hiçbir teklifte bulunamayacağını söyleyerek te-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

reddüt gösterdi. Daha sonra işittiğime göre, güya şimendiferin Isparta'ya uğramaması, Eğirdir'in hattın son noktası olması sayesinde şeref ve itibarının artacağını düşünüyor, bu sayede Mutasarrıflık merkezinin Eğirdir'e naklini temin etmek gibi sebepleri haksız yere düşünerek bu fikrime iştirak etmediği ve etmeyeceği anlaşıldı. Ben de, tek başıma müracaat ve teklif ettim. Buna dair Nafia Nezareti'nin meclisimiz başkanlığından tebliğ olunan cevabi yazısı aşağıdadır:

Meclis-i Mebusan Reisliğine:

"Dinar Eğirdir hattının Isparta'ya uğratılması, Isparta Mebusu Süleyman Sami Efendi tarafından verilen yazı ile gönderilen arzıhalde istenmiştir. Bu hususdaki muamelenin yerine getirilmesi hakkında 14 Haziran 1325 (27 Haziran 1909) tarihli ve 145 numaralı Mebuslar Meclisi Reisliğinin tezkiresi tarafımdan mütâlaa edildi. Demiryolları İdaresine havalesini talep ettiğim bu arzıhalde; hattın 20 kilometre kadar uzunluğunun artırılmasını ve bu da hattın en mühim nakliyatını teşkil edecek olan Eğirdir ve Senirce ile bazı mevkilerin arazi mahsulâtını ve bazı eşyalarını yirmi kilometre fazla mesafe kat ederek o nispette nakliye ücreti farkı meydana getireceğini bildirdim.

Hattâ imtiyaz müddetinde hattın bedeli verilerek devletçe mubayaası mukavele şartlarından olmasına göre güzergâhın değiştirilmesi ve hattın uzatılmasındansa, Isparta'ya bir şube inşası daha münasip ve devlet menfaatine uygun olacaktır. Eğirdir hattının tamamlanmasından sonra bu şubenin inşası deruhte olunacağı şirket tarafından ifade edilmişti. Şayet bu şubenin teminatsız olarak imtiyazına talip bulunmazsa ileride şirket ile bu hususun müzakeresinin gerekeceği tabii olduğu yönünde cevabi yazı gönderilmiş ve bu yazı eklenerek gönderilmişti.

Bu hususta 17 Haziran 1325'te (30 Haziran 1909) bu tebliğe karşı İttihat ve Terakki Fırkasından ayrılarak Ahali Fırkasını teşkil eden muhterem arkadaşlarımızdan Konya mebusu Zeynelabidin ve yine İttihat ve Terakki Fırkasında olduğu halde sancağımızın durumuna ve ihtiyaçlarına vâkıf Mehmed Emin Efendilerle müştereken bir telgraf aldık. Bu telgraf üzerine 24 Mayıs 1326 (6 Haziran 1910) tarihinde verdiğimiz şiddetli bir şikâyet önergesini sadrazamlık makamına verdik. Bu hususta, Nafia Nezareti'nden gelen cevabî yazı tarafımıza tebliğ olundu. Bunun da sureti aşağıdadır:

Sadaret Makamına Numara: 88

"Dinar'dan Eğirdir'e temdit edilmekte olan şimendifer hattının Isparta kasabasına üç saat mesafede bulunan bir mahalden geçmek üzere güzergâhı tayin ettiği ve yakında toprak hafriyatına başlanılacağı işitil-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

diğinden ve bunun ahalinin menfaatlerine uygun bulunmadığından bahisle bazı ifadeyi içeren Isparta merkezinden çeşitli imzalarla, Konya Mebusu Mehmed Emin ve Zeynelabidin ve Isparta mebusu Sami Efendilere çekilen telgrafnamede, adı geçenler tarafından verilen takrir ile beraber gönderildiği beyan edilmektedir. Verilen bilgilere nazaran ortaya çıkacak mütalaanın arz ve haber verilmesini emreden makamınızın yazdığı, 1 Haziran 1326 (14 Haziran 1910) tarihli ve 193 numaralı tezkire tarafımdan mütalaa edildi.

Aydın demiryolunun Dinar'dan Eğirdir'e kadar uzatılması imtiyazı verilmiş olmasından dolayı bittabii belirtilen hat, Eğirdir'e kadar uzatılmaktadır. Isparta kasabası şimdiye kadar nakliye vasıtalarından mahrum iken şimdi demiryoluna üç saat mesafede bulunacağından bundan fazlasıyla istifade edeceği anlaşılmaktadır. Binaenaleyh bu hal Isparta'nın ümran ve terakkisine mani olacağı yolunda ortaya atılan iddia doğru değildir. Söz konusu hat tamamlandıktan sonra lüzum görüldüğü zaman bir şube ile Isparta'ya bağlanabilir. Ancak şimdilik mukavelename hükümlerine aykırı ve bunca masraf ve mesai ile icra edilen hâlihazırdaki çalışmaları terk ederek hattın Isparta'ya yönlendirilmesi mümkün bulunmamıştır. Gönderilen telgrafname ve takrir iade edilmiştir.

22 Cemaziyelahir 1328 ve fi 17 Haziran 1326 (30 Haziran 1910)
Ticaret ve Nafia Nazırı
Hulusi

Şu tebligattan özel olarak nezarete müracaat ederek bu hattın teminatsız bir imtiyaza tabi' olması sebebiyle halkça ve hükümetçe hiçbir şekilde mecbur edilemeyeceği ifade edilmiştir. Arzumuz üzerine Isparta'ya uğratılmayacağı anlaşılarak "mâ lâ yüdrak küllehu lâ yetrak küllehû" [16] kaidesine uyarak aşağıdaki takrir verildi.

Osmanlı Mebuslar Meclisi Reisliğine Numara: 9

Aydın demiryolunun Dinar istasyonundan seçim çevrem olan Hamidâbad Sancağı dahilinde bulunan Eğirdir kazasına kadar uzatılmakta olan 91 kilometrelik kısmı esasen Isparta şehrine uğratılarak oradan Eğirdir'e geçirilecek iken, demiryolu şirketinin Isparta'ya uğramaksızın 10-12 iki kilometre mesafeden doğruca Eğirdir'e ulaşacak bir güzergâh tayin ettiğini ve inşaat faaliyetine başladığını müşahede eden bütün ahalimizin içi kan ağlamaktadır.

Fakat bu hususstaki defalarca müracaata karşı, Nafia Nezareti'nce

[16] Bir şeyin bütünü elde edilemiyorsa hepsini terk etmek gerekmez, ortadaki iyi şeyin bütününün elde edilmesi mümkün değilse bir kısmı dahi almak için çaba sarf etmeye devam etmek gerekir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

inşaatın bitiminden sonra Isparta'ya bir şube inşasını şirketin vaat ve resmen tebliğ etmesi üzerine, biraz teselli bulmaktadır. Ancak, o vakte kadar söz konusu hattın istifadesinden büsbütün mahrum kalmamak üzere Dinar'dan başlayıp 64. kilometrede inşa edeceği Isparta istasyonunu 70. kilometreye nakil ve düşünülen yerinin değiştirilmesiyle, Isparta ahalisini 5-6 kilometre uzak mesafeye gitmek mecburiyetinde bırakacağı anlaşılmaktadır. Bu durumun memleket menfaatine uygun bir surette düzeltilmesi dileğine dair 17 Kanunusani 1326 (30 Ocak 1911) tarihinde düzenlenerek gönderilen bir mazbata eklenerek takdim kılındı.

Mütalâasından anlaşılacağı üzere, Isparta istasyonunun velev ki geçici olusun, hattın bitimine yakın bir mevkide olması manen ve maddeten pek çok hasar ve zorluğu beraberinde getireceğinden, söz konusu istasyonun 59. kilometre yakınında inşasıyla, oradan Titreyen Beli adı verilen mevki boğazından bir yarma ile geçilerek Çünür köyüne 5-6 kilometrelik bir şose yapıldığında, Isparta'dan Çünür köyüne kadar zaten 5 kilometre şose mevcuttur. Isparta-Dinar şosesi adıyla nezaretçe de malum olmasından dolayı Isparta tüccar ve yolcuları hem 20 kilometre kadar bir şose mesafesini gitmekten ve hem de demiryolu boyunca 11 kilometrelik nakliye masrafından kurtulacak ve tasarruf etmiş olacağından söz konusu şimendifer hattının, Senirce köyü civarındaki 59. kilometresi mevkiinde Isparta istasyonunun kumpanyaca inşa ettirilmesiyle beraber bu istasyondan Çünür'e doğru yapılması lazım gelen 5-6 kilometrelik şosenin inşasına teşebbüs olunmak üzere tarafıma ve vilayete tebliği talep ve teklif olunur. 17 Şubat 1326 (2 Mart 1911)

Isparta Mebusu

Süleyman Sami

Bu meyanda Isparta'yı Dereboğazı'ndan Antalya şosesine birleştirmek ve Antalya'da bir liman yapılmak ve Isparta havalisine denizden dahi bir giriş ve çıkış açılmak üzere aşağıda suretleri yazılı iki takrir daha verildi.

Osmanlı Mebuslar Meclisi Reisliğine Numara: 3

Isparta Sancağı'nın eskiden beri ihracat ve ithalat iskelesi Antalya olduğu halde Aydın şimendiferinin Isparta yönüne uzatılması adı geçen iskele işlerini tatil ve yalnız bir iki tüccarın kereste ve mahrukat ihracatına hasrettirmişti. Zahire ve mallarını kendi arabalarıyla iskeleye indirmek arzusunda bulunan ziraatçı ve tüccarımızın Isparta'dan Burdur yoluyla Antalya'ya kadar 80 kilometresi yapılabilip, geri kalanı yapılıp tamamlanacak olan şoseden gitmek için 150 kilometreden fazla bir mesafe kat etmesine ve en azından beş altı gün yollarda kalmağa mecbur olmalarından dolayı, eski devecilerin kestirme ve kış yolu tabir ettikleri Dereboğazı'ndan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yalak Beli denilen bir yamaç geçildikten sonra Ağlasun Suyu mecrasının bir yanından Antalya'nın Bucak nahiyesi civarında genel şoseye kavuşmak üzere, tahminen 50 kilometre kadar bir şosenin yeniden inşası uygun olacaktır.

Isparta ziraatçıları ve tüccarının iki günde Antalya'ya ulaşabilmelerini sağlayacağından söz konusu şosenin başlangıcı, Isparta'nın Gökoğlan sokağı olarak belirlenip ve orada yapılacak demir köprüye geçen sene Nafia Nezareti'nce 100 küsur bin kuruş tahsisat ayrılmış ve köprünün ihale muamelesi yapılmıştı. Ancak, şosenin güzergâhı henüz tayin ve projesi tanzim edilmediğinden 1327 senesi inşaat mevsiminde başlanmak üzere muamelenin tamamlanması yönünde mahallî Nafia mühendisliğine şimdiden emir verilmesi hususunda bu takririn ilgili nezarete gönderilmesi talep ve teklif olunur. 1 Kanunusani 1326 (14 Ocak 1911)

Isparta Mebusu
Süleyman Sami

Osmanlı Mebuslar Meclisi Reisliğine Numara: 8

"Konya vilayeti'nin Antalya iskelesi, civarında bulunan Isparta ve Burdur Sancaklarıyla beraber, vilayete bağlı yerlerden ve hatta Hüdavendigâr vilayetinden bazı kazaların ürünlerini ihraç ettiği ve Avrupa'dan ve Şam çöllerinden getirilecek tüccar mallarının girdiği Antalya, pek mühim bir ticaret merkezi idi. Daha sonra, Aydın şimendiferinin Dinar'a ve Anadolu hattının Karaman'a kadar inşası ve uzatılması, Isparta ve Burdur taraflarının ihracat ve ithalatını Dinar üzerinden yapmaya başlaması ve Konya ve Hüdavendigâr kazaları işlerini Anadolu hattına çevirmesi üzerine Antalya iskelesi terk edildi ve yalnız İskenderiye yönüne odun ve kömür ihracatına münhasır gibi bir halde kalmıştır.

Gerçi bu şimendiferlerle meydana gelen ihracat ve ithalat sürat ve emniyeti temin etmiş ise de mesafenin uzaklığı yönünden, tahıl ve ticari malların yarı bedelleri kadar nakliye ücreti verilmekte olduğundan, Isparta ve Burdur ticari ve zirai işleri istenen derecede gelişemediğini nazar-ı dikkate alan ziraat ve ticaret erbabımız Meşrutiyetin ilanından evvel oraya bir liman inşasıyla şoselerden arabalarla iskeleye indirilecek tahıl ve mukabilinde getirilen ticari mallardan istifade edilmesi lüzumunu istemekteydi.

Devletçe siyaseten dahi önemi beyan edilip Nafia Nezaretinden gönderilen Takfuryan Efendi vasıtasıyla keşif yapılarak harita ve keşifnamesinde gösterildiği üzere siyasî iktisadî önemi takdir edilen adı geçen limanın 200 bin lira ile meydana gelebileceği anlaşılmış, fakat o vaktin icaplarına göre bu masraflar çok görülmüş ve nezaretçe bazı değişiklikler yapılarak 85 bin küsur liraya indirilmişken o da yapılmamıştır. Meşrutiyetin ilanının ikinci

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

senesinde, bu liman yapılamayacaksa, çaresiz Aydın şimendiferinden Antalya da biraz istifade edebilmek için Burdur veya Isparta'dan Antalya'ya kadar başkaca bir şimendifer inşasına müsaade olunmasını Antalya ahalisi istemeleri üzerine, Vilayet Genel Meclisinde müzakere olundu. Bu ihtiyacın lüzum ve ehemmiyeti tasdik ve nezarete bildirilmesi ve yazılması kararlaştırıldığı halde, Nafia Nezareti'nin 14 Kanunusani 1325 (27 Ocak 1910) tarihli ve 229 numaralı cevabi yazısında, Aydın demiryolu kumpanyasıyla Osmanlı Hükümeti arasındaki mukaveleye göre söz konusu hattın inşası mümkün olamayacağı bildirilmiştir.

Herkesçe bilindiği üzere Antalya iskelesi, Adalar Denizi'nin (Akdeniz) mevki olarak Şam çölleri ve adalar tarafına mukabil ve Kıbrıs açıklarına nazır olması hasebiyle Avrupa'nın meşhur yerleri ve ticari merkezlerinden kalkıp Akdeniz ve İzmir ve İstanbul'a geçen vapur vesair deniz araçları, denizcilik bilgileri icabınca, nokta-i nazarı Antalya'dan 40 mil kadar mesafede bulunan Adrasan Burnu'na atıf ve isnad ederek geçmektedir. Söz konusu limanın olmaması yüzünden bu vapurlar muntazaman Antalya'ya uğrayamıyorlar. Eğer liman yapılırsa, her posta ve bahusus bundan sonra işleyecek Osmanlı vapurları mütemadiyen uğrayıp Isparta ve Burdur ve Antalya'ya ait eşya, zahire vesaireyi ihraç ve alarak ziraatçı ve tüccarımız kendi iskelelerinin önünden geçen gemilerdeki mallarını beş gün kadar denizi dolaşıp da İzmir'e, oradan şimendiferle Burdur ve Isparta'ya götürmek ve ortalama olarak deniz ve karada olmak üzere iki kattan ziyade nakliye ücreti vermekten kurtulacaklar ve ticaret ve ziraatın gelişmesi için yeniden bir yol bulmuş olacaklardır.

Siyasi önemi konusuna gelince, Yunan Muharebesi'nde vilayet dâhilinden Alasonya yönüne sevk olunacak 20 tabur kadar redif askeri sekizer, onar gün karadan Karahisar istasyonuna giderek Anadolu şimendiferiyle İzmit'e ve oradan Rumeli tarafına geçirilmiştir. Bu nedenle sevkıyatta mecburen bir hayli gecikme, zorluk ve masraf meydana gelmişti. Hatta, Yunanlıların Antalya körfezindeki iki taraflı sahillere bir çok yeni tüfek çıkararak Osmanlı Rumlara dağıtmışlardı. Böylece onları devlet aleyhine teşvik eylemek teşebbüsünde bulundukları halde vilayetimiz Rum ahalisinin öteden beri muhafaza ede geldikleri iyi niyet ve sadakat, Yunanlıların teşebbüslerini akim bırakıp içeri taraflardan İslam ahalinin, tanesini bir mecidiyeye kadar bu yeni tüfeklerden alabilmesine meydan verildiği görülmüştü. Hatta Antalya ile Kaş kazası arasında, Finike'nin Kekova limanı denilen bir mühim mevkie hâkim araziden Elmalı tapu katibi marifetiyle tabiiyeti şüpheli bir Rum namına satın alınan ve tasarrufunu içeren senet verilerek daha sonra bahsi geçen senedin belirttiği arazi güya Rusya

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İmparatoru namına hibe ve bağışlanacağından, oraya mabet namıyla bir de gösterişli binalar yapılacağından dolayı hükümetçe bir çok yazışmalar meydana gelmişti. Nihayetinde o mevkide yüz neferden ibaret bir seyyar müfreze istihdamına lüzum görülmüştü. Rusya'nın Osmanlı Anadolu'su sahillerinden nazar-ı dikkate aldığı böyle bir mevkide bu türlü siyasi mahzurlar bugün de mevcut görünmekte ve hele bundan böyle Arabistan ve Şam yönlerinde ortaya çıkacak her türlü sevkıyat, Antalya limanının yalnız iktisadi değil askerî ve siyasi bir liman olmasını dahi icap ettirmektedir.

Binaenaleyh her halde söz konusu limanın bir an evvel vücuda getirilmesi hususunda ya Nafia Nezaretindeki Tekfuryan Efendi'nin keşifnâme ve haritasının veyahut tekrar keşif yapılarak tanzim edilecek yeni haritanın tatbik edilmesini talep ve teklif ederiz. 30 Kanunusani 1326 (17 Şubat 1911)

Isparta Mebusu Süleyman Sami, Antalya Mebusu

Yine bu kabilden olan, sancağın genel yollarına dair sureti aşağıdaki ayrıntılı takrir verildi.

Osmanlı Mebuslar Meclisi Reisliğine Numara: 4

Isparta ve bağlı yerlerinden merkez vilayet olan Konya'ya süratle ulaşabilmek için Akşehir'den, Yalvaç kazasına bağlı Örkenez köyüne kadar daha evvel yapılan 37 kilometre şoseye bağlanmak üzere Isparta'dan adı geçen Örkenez köyünde sona eren, 113 kilometre şosenin güzergâhı önceden hazırlanarak, plan ve profilleri Nafia Nezaretince kabul ve tasdik olunmuştu. Isparta'dan Eğirdir'e kadar 23 kilometresi inşa ve tamamlanma merasimi yapılmış ve Eğirdir'den Afşar nahiyesinin Garkın Çiftliği civarındaki Deliktaş mevkiine dek 32 kilometre 280 metresinin 1323 ve 24 (1907-1908) senelerinde toprak hafriyatı görevli amele[17] marifetiyle emaneten yaptırılıp Yalvaç ve Karaağaç kazalarına ve Konya'ya araba işlemeye başlamıştı.

Ancak, 1325 (1910) senesi zarfında turuk u maâbir mükellefiyetinin (yol ve geçitlerde mecburi çalışma mükellefiyeti) bedenen veya bedelen ifasındaki mecburi hizmetin kaldırılmasından dolayı bu toprak hafriyatı işi yapılamamış ve yolların geri kalanı da metrûk kalmıştır. 1326 senesi tahsisatında Isparta-Eğirdir için 38 kilometrelik inşaat ve Isparta-Burdur şoselerindeki tamirat karşılığı bütçeden çıkarıldığı halde yalnız Isparta-Dinar güzergahının tamiratına başlanılıp diğerleri başlanmadığından Eğirdir'den Deliktaş'a kadar sözü edilen 26 kilometre küsur metrelik toprak hafriyatı ve Eğirdir gölünün mecrası üzerinde bulunan bu şosenin ahşap köprüsü harap olmaktadır.

17 O dönemde yol yapımı gibi işlerde çalışmak resmi görev olarak yapılıyordu, (turuk u maâbir mükellefiyeti).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Örkenez köyünden Afşar'a vasıl olan şoseden Akşehir istasyonuna nakliyat yapabilmek için Yalvaç'tan ve Karaağaç'tan birer bağlantı hattı yapılması evvelce karalaştırılmışken, biraz evvel bildirilen Akşehir-Örkenez şosesinin Yalvaç ve Karaağaç'a biraz sapa ve dolambaçlı olmasından dolayı ahali hava müsait olmadıkça zahire ve diğer ticari mallarını hayvanlarıyla Yalvaç'tan Akşehir Beli yoluyla ve Karaağaç'tan Zengibar ve Çimendere yollarıyla eski yollarından götürüp getirmekteydiler. Bu nedenle Yalvaçlılar Akşehir Belinden, Karaağaçlılar da Zengibar köyünden Akşehir'e varacak birer yol arzu etmektedirler.

Bu defa, seçim çevremi gezip gördüğüm zaman, az evvel zikredildiği üzere görülen ihtiyaçlar arasında şunlar da vardı: Isparta'nın Keçiborlu nahiyesine bitişik Alan (Kavak Alanı) ve İleydağı silsilesiyle, Uluborlu kazasına ulaşmak üzere keşfi ve haritası yapılmış ve uzunluğu yirmi kilometrelik kadar şosenin Tülü boğazından İleydağı deresine dek yarısından fazlasının ve hem de en zor yerlerinin toprak hafriyatı bitmiş olduğu halde geri kalanı ve taş döşemesi kaldığından yapılan hafriyatın mahv ve heder olduğu görülmüştür.

Halbuki Aydın şimendiferinin Dinar'dan Eğirdir'e uzatılmakta olan kısmı Keçiborlu'ya vararak, Keçiborlu istasyonundan tahıl, ticari mal ve yolcu almağa başladığında ve Uluborlu için şimendifer şirketinin tahsis ettiği, Çapalı istasyonuna hiç yol bulunmadığından şirketin daha evvel yapıverdiği Çapalı yolundan yaz günlerinde mümkün mertebe araba işletmek kabil olsa bile, kış günlerinde hiç mümkün olamayacağından her halde İleydağı yönünden Keçiborlu'ya doğru yapılan şosenin tamamlanmasını yalnız Uluborlu ahalisi değil, Yalvaç kazası dahi istemektedir.

Çünkü Yalvaç kazası merkezinden Hoyran nahiyesinin merkezi olan Kumdanlı köyüne ve oradan da Uluborlu'ya bağlı Senirkent nahiyesine ve Senirkent nahiyesinden de Uluborlu'ya kadar hali hazırıyla bile müsait havalarda araba pek güzel gidip gelmektedir. Bu nedenle Yalvaç kazasıyla Hoyran ve Senirkent nahiyelerinin büyük ölçüde ürettikleri afyon, palamut ve yapağı gibi ürünleri öteden beri İzmir'e sattıkları için, bunları Aydın şimendiferi vasıtasıyla İzmir'e nakle mecbur olduklarından çaresiz bu yola muhtaçtırlar. Bu da pek az masraf ve emekle az zamanda gerçekleşebilecektir.

Karaağaç kazasının dahi bu yola kısmen ihtiyacı olacak ise de bu kaza ahalisinin ekilebilir arazisi, 1 milyon İstanbul kilesi kadar çeşitli hububatı üretmeye müsaittir. Buna mukabil kendilerine en yakın bulunan Akşehir istasyonuna ancak senelik 300 vagon, yani 150 bin İstanbul kilesi kadar zahire sevk edilebilmektedir. Aydın demiryolunun Eğirdir'e gelece-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ğinden dolayı, Eğirdir gölünden eski kayıklar ve ileride işletilecek istimbot vasıtasıyla çekilecek mavnalarla zahirelerini Eğirdir'e çıkarabilmek ve oradan isterlerse İzmir'e ve isterlerse Antalya iskelesine sevk etmek üzere Karaağaç'tan Eğirdir gölü kenarındaki Afşar nahiyesinin Gelendos köyü iskelesine, 40-50 kilometrelik bir şose daha yapılmasını talep eylemektedirler. Aynı talep ve lüzum Yalvaç kazasınca da vakidir.

İşte bu yollar Hamidâbad Sancağı'nın ziraatının ve servetinin artmasına ve gelişmesine ve harap haldeki köylerinin ve kasabalarının mamur hale gelmesine hizmet edecek, bütün bunların acil ve asli ihtiyaçlardandır. Dolayısıyla, Nafia Nezareti tarafından bunlar nazarı dikkate alınarak gerekenlerin süratle yerine getirilmesi hususunda bu takririn ilgili Nezarete gönderilmesi talep ve teklif olunur. 23 Muharrem 1329 ve 11 Kanunusani 1326 (24 Ocak 1911)

Isparta Mebusu
Süleyman Sami

Yukarıda bahsettiğimiz takrirleri nazar-ı dikkate alan Nafia Nezareti, Isparta istasyonunun, Senirce civarındaki 59. kilometre mevkiine inşasını 17 Mart 1327 (30 Mart 1911) tarihinde bir tezkire ile kumpanyaya bildirdiği gibi, Isparta-Dinar, Akşehir-Örkenez yollarının tamirâtı içinde bulunduğumuz sene bütçesine dâhil edildi. Ayrıca, Eğirdir-Karaağaç yolunun keşifnamesi daha evvel tasdik olunduğu ve diğerlerinin inşalarına Vilayet Meclis-i Umumi'since lüzum gösterilip gösterilmeyeceğinin ve vilâyet yolları konusunda gelecek sene inşalarına imkân bulunup bulunmayacağının açıklığa kavuşturularak bildirilmesi lüzumu 5 Şubat 1326 (18 Şubat 1911) tarihinde 249 numaralı tahriratla Konya vilayetine yazıldı.

Bu cihetle vilayetin genel inşaat karşılığı olan 2 milyon 601 bin 164 kuruş tahsisattan başka, az bir ödeme ile Isparta-Dinar yolu tamiratına 3518 ve sanayi imalatına 30 bin ve Eğirdir-Örkenez yolunun 14. kilometreye kadar toprak hafriyatı ve istinat duvarları tamiratına 20 bin ve Gökoğlan sokağındaki Antalya şosesi başlangıcına yapılacak Çay Köprüsüne 96 bin ve Yalvaç-Akşehir yoluyla Uluborlu Keçiborlu yoluna 10'ar bin ki, toplam 169 bin 518 kuruşun havalesi vilayete gönderildiği resmen tebliğ ve kaydedilerek bildirilmiştir.

Ben de derhal bu yolların işlerini ve sancağın emniyet ve asayişini temin edecek sair şeylerle Yalvaç ve Karaağaç kazaları hapishanelerinin ve Uluborlu kazası hükümet dairesinin içlerine girilemeyecek harap olduğunu vilayete tafsilatlı bir şekilde yazdım. Diğer ihtiyaçlar yönünde bir husus gündeme getirildiği zaman, yine cümlenizce malumdur ki, sancağımızın merkeziyle Eğirdir ve Uluborlu kazalarının arazisi, diğer bol ve geniş ara-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

zili yörelere oranla dar ve verimsiz olduğundan buralardaki vatandaşlarımızın idare ve maişetleri öteden beri ziraatten ziyade sanat ve ticarete dayalı idi.

Ticari işlerin, Avrupa'da mükemmel bir şekilde gelişmesi, bizim taraflarda ve bütün memlekette eski usuldeki sanayi ve ticareti sekteye uğrayınca, yeniden işler bulmak çareleri düşünüldüğü zamanlarda teşkil edilen ve yaygınlaşan halıcılık sanatını mahv ve iptal edecek derecede, Fransa hükümetince Isparta halılarından pek yüksek gümrük resmi alınacağı haber alınmıştı. Bunun üzerine şimdi Ayandan bulunan İzmir Mebusu Aristidi Paşa hazretleriyle birlikte Isparta ve İzmir adına Hariciye Nezareti'nden istekte bulunarak, Paris'teki Osmanlı Sefareti tarafından gerekli tedbirlerin alınmasıyla sakıncalı gördüğümüz yüksek gümrük, Fransa Parlamentosunda ve de iyi ilişkilere bağlı olarak itidalli bir seviyede bırakılmıştı. Bunun gibi, gül yağlarımızdan da Bulgaristan Hükümetince beher kiloda iki yüz frank kadar gümrük istenildiği zaman bunun ve sair gelişmemiz için gerekli olan ihtiyaçlarımız ve arzu edilen gelişmenin tafsilatını içeren aşağıda okuyacağınız takrirler verildi.

Osmanlı Mebuslar Meclisi Reisliğine Numara: 1

Konya vilayetine bağlı Hamidâbad Sancağı merkezi olan Isparta kasaba ve köylerinde on beş sene kadar önce dikilerek üretilmeye başlanan gül ile gül yağı istihsal etmeye başlayan ahalimiz teşebbüslerini epeyce ileri götürdüğünden, maksatlarına ulaşmak için Hükümetin yardım ve önayak olmasına ihtiyaçları vardı. Fakat bulamıyordu. Meşrutiyetin ilanı ve yürürlüğe girmesi üzerine, ilmî gelişmelerden istifade edilmek üzere, geçen sene meclisimizden talep ettiğimiz ve kabul edilerek gönderilen 40 bin kuruş tahsisatla Isparta'da bir de gül ve emsali ziraat mektebi açılmış ve fen memurları ve muallim gönderilmişti. Bu sayede memleketimizin müteşebbisleri ve tüccarları, gül ve dut yetiştiriciliğine devam ederek bu sene, hamdolsun, civarımızda bulunan Burdur kasabasıyla beraber, 90 bin miskal kadar gül yağı istihsal edilmişti.

Ancak, bu yağları almakta bulunan İmsi kumpanyasıyla Holştayn denilen diğer kumpanya adamları, beher miskali 16 dereceden 22'ye kadar olan yağlarımızın beher derecesini 50 paradan fazlasına almaktan çekindikleri halde, geçen sene buradan dönüşü müteakip kurulan Isparta Gül Yağı Komisyonu tarafından Bulgaristan'a gönderilip, kazanlık yağlarının müşterileriyle muamele yapmak isteyen vekil Hasan Efendi, kazanlıkta derecesini 90 paraya alacak başka kumpanya bulunmuş idi. Bu defa, Bulgaristan tarafından bizim gül yağlarımızdan beher kiloda 200 frank kadar gümrük resmi alınacağını vekil Hasan Efendi anladığından ve şimdiye ka-

dar Bulgaristan hükümetinden Osmanlı Devletine getirilen gül yağlarından Osmanlı gümrüklerince hiçbir şekilde resim alınmadığı da tahkik edilerek haber alınmıştı. Bunun üzerine Bulgar Hükümeti ile imzalanmış bulunan ticaret muahedesinin, Osmanlı gül yağlarından, bundan böyle bütün ticari mallar hakkında mütekabiliyet esasına göre uygulanacak gümrük resminin Osmanlı Devleti'nde teşebbüs edilen bu ziraat ve sanatın çoğalması ve gelişmesine mani olmayacak derecede mutedil bir tarifeye bağlanması yönünde, söz konusu komisyon başkanlığından bir hafta önce aldığım 10 Kanunuevvel 1326 (23 aralık 1910) tarihli mektup eklenerek takdim kılınmıştır. Ayrıca bu mektubun Maliye Nezaretine gönderilerek gerekenin nazar-ı dikkate alınması talep olunur. 19 Kanunuevvel 1326 (1 Ocak 1911)

Isparta Mebusu Süleyman Sami

Osmanlı Mebuslar Meclisi Reisliğine Numara: 5

Hamidâbat Sancağı merkezi olan Isparta kazasında, on beş sene evvel kurulmasına teşebbüs olunan gül yağı sanat ve ticaretinin gelişmesini temin etmek üzere, büyük gayret ve mesai harcanmasıyla daha fazlası için âcizane teklifim üzerine, meclisimizden tahsis edilen 40 bin kuruş karşılıkla, Orman ve Ziraat Nezareti'nce bir de gül ve dut ziraatı mektebi açılarak fidan yetiştirilmekte ve üretimin fenni olarak yapılmasından fayda görülmektedir. Bundan dolayı bu sene de pek çok gül dikilmekteyse de bu teşebbüsün bütün Anadolu'da yayılması ve kabullenilmesi ve bu ziraatın geleceğinin teminat altına alınması hususunda Orman ve Ziraat Nezareti'nce istihdam olunan, gül memuru Kazanlıklı Rıfat Efendi'den alınan bir rapor eklenerek takdim kılındı. Mezkûr raporda gösterilen şeylerden gümrük meselesi 19 Kanunuevvel 1326 (1 Ocak 1911) tarihli takririmle arz ve talep olunmuştu.

Takririm hususunda gereğinin yapılması, Maliye Nezaretine bildirilerek Isparta ve Burdur'a ait diğer konuların da Nezaret heyetince nazarı dikkate alınması lazımdır. Ekteki raporla bu takririn de Orman ve Ziraat Nezaretine gönderilmesi talep ve teklif olunur. 11 Kanunusani 1326 (24 Ocak 1911)

Isparta Mebusu

Süleyman Sami

Bu takrirler üzerine, 22 Kanunuevvel 1326 (4 Ocak 1911) tarihli derkenarlarla Maliye Nezareti bundan sonra Osmanlı gümrüklerinde Bulgaristan gül yağlarından %11 gümrük resmi alınacağı yönünde, Osmanlı gül yağlarının da Bulgaristan gümrüklerinde "en fazla müsaadeye mazhar olan millet" esasına dayalı bir resim ödeyeceklerini beyan etmişti. Ziraat ve Orman Nezareti de gül yağının takdiri için yeni usullere göre üretilmiş

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

imbiklerden, gelecek sene imal ettirilmesine kesin olarak karar verilmiş oluğunu da beyan ve tebliğ etmişlerdir. Bu sıralarda sıhhi ahvale dayalı ihtiyaçlardan, Isparta'ya bağlı Büyük ve Küçük Hacılar ve Ali köylerinin sularına dair meydana gelen bir müracaat ve genel istek üzerine bazı muhterem arkadaşlarımla birlikte, kelimesi kelimesine aşağıya yazdığım müşterek takrir takdim edildi.

Osmanlı Mebuslar Meclisi Reisliğine Numara: 2

Konya vilayeti dâhilinde bulunan Hamidâbad Sancağı'nın idarî merkezi olan Isparta kazasına bağlı Büyük ve Küçük Hacılar ve Ali köylerinin içecek ve hayvanlarını sulayacak suları olmadığından şimdiye kadar ihtiyaçlarını gidermek için, esasen toplayıp biriktirdikleri suları kullanıyorlar, bu da ihtiyaçlarını karşılayamayacak bir hale gelmişti. Buna karşı, bazı teşebbüslerini de istek mertebesine getiremediklerinden bahisle, Hükümetçe istikballerinin ve ihtiyaçlarının giderilmesi yönündeki isteklerine dair adı geçen köylerin ihtiyar heyetleri taraflarından gönderilen 27 Teşrinisani 1326 (10 Aralık 1910) tarihli dilekçeleri eklenerek takdim edildi. Adı geçen köylerde, 352 hanede, erkek ve kadın bin beş yüz yirmi beş nüfus ve dört yüz deve ve beş yüz sığır ve öküz ve on bin davar ve keçi ve koyun bulunur.

Oldukça büyük köylerden meydana gelen ve başlıca geçim kaynakları, eskiden aşiretler benzeri göçebe halinde devecilik ve davarcılık ve kiracılık suretinde pek sade ve sınırlıydı. Büyük çoğunluğu içecek sularını tulumlarla taşıyarak getirdikleri halde, işlerinde meydana gelen değişiklik, şimendifer ve şoseler sayesinde, nakliyat usullerinin değişmesi yüzünden kendileri de geçim tarzlarını değiştirmeye başladılar. Köylerinde mütemadiyen ikamet etmeye ve ziraatla meşgul olmaya mecbur olmaya başladılar. Bundan dolayı köylerinde esasen akarsu ve kuyu suyu bulunabilmek imkânı olmaması hasebiyle yağmur sularının ve Minasun köyünden haftada bir iki gün kullanabilecekleri çay suyundan doldurabildikleri külçelerini durgun ve kokuşmuş suları çaresiz içiyorlardı. Her sene kendileri ve hayvanları hastalanmaktan geri kalmıyor, temizlik imkânından da mahrum kalıyorlardı.

Hatta bir iki defa yangın meydana geldiğinde hiçbir türlü söndürme çaresi bulunamadığı için daima tehlikeye ve felakete maruz kalabilecek bir haldedirler. Bunun için, bir zaman, olanca paralarını ve emeklerini sarf ile Koz Ağacı denilen yaylalarındaki akarsulardan köylerinin ihtiyaçlarına kâfi olabilecek derecede birer, ikişer çeşmelik beşer onar masurasını bir tünel açıp getirmek üzere iki taraflı hafriyata başlamışlarsa da o zamanlarda yeteri kadar para ve fen memurları bulamadıklarından, başladıkları işi başa

çıkaramayarak bazı cihetlerin göçmesinden de telefat meydana gelmişti. Bunun üzerine bu işten sarfı nazar etmişler ve Minasun köyünden getirilecek suyun akış kuvvetiyle, sürekli akmasına çalışmışlar, fakat bunda da başarılı olamamışlardır.

İçinde bulundukları bu zaruret ve yokluk hallerine Meşrutiyetin ilanından evvel bir çare bulunmak üzere defalarca mahalli idarelere müracaatları meydana geldiğinde, Nafia mühendislerine keşfettirilerek, 500 lira kadar bir masrafla yukarıda bahsettiğimiz yayladan lüzumu kadar suyun demir borularla adı geçen köylere getirilebileceği beyan olunmuşsa da karşılığında para bulunamadığından o teşebbüs de akim kalmıştır.

Şu halde, Nafia Nezaretince keşifleri yapılarak bir müteahhit vasıtasıyla veya emaneten yaptırılır da istenilen su akıtılırsa üç köy halkının ve hayvanlarının sıhhatleri, nüfuslarının artması ve hayvancılık ve ziraatları sebebiyle ve yakın gelecekte harcanan paranın birkaç misli sürekli gelir elde edilecektir. Nafia Nezareti'nce bu hususun şimdiden nazarı dikkate alınması, bu takrir ve eklerinin oraya havale edilerek gönderilmesi talep ve teklif olunur. 27 Kanunuevvel 1326 (9 Ocak 1911)

Isparta	Konya	Konya'dan	Niğde	Niğde	Isparta
Mebusu	Mebuslarından	Zeynelabidin	Mebusu	Yorgaki	Eşref
Süleyman Sami	Akşehirli		Muhiddin		
	Mustafa				

Memleketimizin mühim ve acil ihtiyaçlarının, bir an evvel karşılanması ve diğer hususlar için her türlü teşebbüste bulunmuşsam da bunlardan da yalnız bir mühim takririn harfiyen aşağıya yazarak beyannameme son vermek istiyorum.

Osmanlı Mebuslar Meclisi Reisliğine Numara: 6

Geçen sene buradan döndüğümde seçim çevrem olan Isparta Sancağı merkez ve bağlı yerlere yaptığım geziler esnasında görülen dikkate şayan ahval arasında Nafia Nezaretini ilgilendirenler aşağıdaki şekilde arz olunur:

Birinci olarak, yazın çokça yağmur yağdığı zamanlarda ve kışın daimî surette, Isparta kasabasının ortasından akarak geçmekte olan seller ve şehir suyu, arada sırada taştıkça, şehrin hane ve bağ ve bahçelerini tahrip ediyordu. İnsanlardan ve hayvanlardan tesadüf ettiklerini itlaf eyleyerek bu korkunç halin neticesinde memleket sakinleri dayanamadıklarından, Gülhâne Hattı Hümayunu'yla Tanzimat-ı Hayriye'nin ilanını müteakip, işçiliği halkın mecburî mükellefiyetiyle, parasız yapılmak kaydıyla ve yalnız gerekli araç gereçlere harcanmak üzere İstanbul'dan 100 bin kuruş kadar tahsisat

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ayrıldı. Bu para dışında mahallî yönetimden gerekli mallar ve gereçler de kullanıldı. Ayrıca Bina Emini adı verilen bir memur gönderilmiş ve mecranın iki tarafına setler, duvarlar yapılması kararlaştırılarak memleket sakinleri bedenen ve parasız olarak münavebeli olarak çalıştırılıp bazı ihtiyaçları emniyet levazımından ve tahsisatından ve mal sandığından karşılanmak suretiyle şehir dışına kadar 2-3 metre yüksekliğinde kargîr binalar yaptırılmıştı.

Ancak o zamanlarda selin hâsıl olduğu dağlarla derelerdeki pir-nâl ve çalı ve hatta bazıları halen mevcut çam ağaçlarıyla geven tabir edilen bitkiler, kumları ve toprakları tuttuğu ve bu sayede selin derin mecrâsı, şehrin hanelerinden çok aşağı ve engin olduğu için uzun zamandır zarar vermediği halde otuz kırk seneden beri bir taraftan bazı kimselerin bozdur, boştur diyerek ziraat yapmaya başladıkları yerlere, tapu dairesinin tasarruf senedi vermesinden ve diğer taraftan da orman idaresinin kitre istihsaliyle seyyar aşiretlere ruhsat vermesinden dolayı pir-nâl ve çalılar ve sair ağaçlar sökülüp tarla açılmış ve ziraat yapılmaya başlanmıştır. Geven otlarının da kitre istihsali için verimli olanlarının kazılarak, köklerinden kesilmesi sebebiyle, dağlarda ve derelerde ne kadar kabartılmış kum, toprak, taş ve çakıl var ise yağmur yağdığı zaman sele karışıp şehre gelmişti. Böylece, bu mil mecrayı doldura doldura, çayı memleketin hanelerinden yüksek bir hale getirmiştir ki, yakın zamanlarda böyle bir sel tekrardan Isparta mahallelerinin bir kısmını basıp haneleri harap ve fazlaca toz ve toprak kaplamıştı. Hatta insan, hayvan ve hayvanlarının telef olmasıyla, milyonlara varan telefat ve hasara neden olmuştu.

30 bini aşkın ahali, her sene beden gücü ve mali yükümlülüklerinden bir kısmını ve belediyece idare edilen maktu' memleket suyu bedelini, bu afatın tesirlerinin giderilmesi için harcayarak bîtap bir hale gelip, hiçbir vakit bu yöndeki tehlikeleri tamamıyla ortadan kaldırabilecek bir neticeye ulaşamamıştı. On sene kadar evvel nakit yol bedelleri vergilerinin geri kalanlarından, 100 küsur bin kuruş daha havale verildiyse de, tahsilatın yapılamaması ve daha tehlike ortadan kaldırılamadan yol nakit bedelleri mükellefiyetinin affedilmiş olması sebebiyle, sele karşı yapılan çalışmalar bugün için baki kalmıştır.

İkinci olarak, Yalvaç kazasının Hisarardı köyünden gelen bu türlü selin bu köyle Yalvaç kasabası bağ ve bahçelerini ve en sonunda, kasabanın tabakhanesiyle bir iki mahallesini tehdit altında bulunduruyordu. Bu durum, geçen sene nazar-ı dikkate alınarak Nafia Nezareti'nce 70 bin kuruş tahsisat ayrılarak bu köyde setler yaptırılmıştı. Buna 45 bin kuruş kadar harcanıp, iş bitirilerek yirmi beş bin kuruş da tasarruf edilmiş ise de güya

ilk keşifnamede Yalvaç kasabasının tabakhane mahalleri açıkça bildirilmediğinden, geri kalan meblağ Antalya'nın Elmalı kazasındaki bu nevi işlere harcanmasına karar verilmişti. Aslında bu yönde duvar ve setleri yapılmazsa esasen bir köyün tehlikesinin giderilmesine sarf edilen 45 bin kuruşun, 3 bin haneli Yalvaç kasabasına hiç faydası olmayacağı ve kasabanın yine bir tehlike içinde kalacağı anlaşılmıştır.

Üçüncü olarak, Karaağaç kazasının Çarıksaray yönünden gelen sel, arada sırada şehri basmakta olduğundan 15-20 sene evvel mecranın iki tarafına söğüt ağacı dikilmesiyle ağaçların aralarına setler yapılarak yıkımın meydana geldiği mahaller kapatılmıştı. Şimdi ağaçlar büyümüş ve meydana gelecek tehlikelere bir dereceye kadar çare teşkil eylemişti. Ancak, setlerin fenne uygun yapılamaması ve hiç yapılmayan yerlerin açık kalması yüzünden bugün yıkımın ve tehlikenin mevcut olduğu görülmüştür.

İşte bu üç mevkideki mühim tehlikeli mahallere bir fen heyeti gönderilir de gerekli keşifler icra ettirilirse, fennen yapılacak tedbirlerle üç büyük kasabanın sürekli tehlike ve sel korkusuna nihayet verileceğinden gerekenlerin yapılması hususunda bu takririn ilgili Nezarete gönderilmesi talep ve teklif olunur. 11 Kanunusani 1326 (24 Ocak 1911)

Isparta Mebusu
Süleyman Sami

Sureti yukarıda yazılı 8 numaralı, Antalya Limanı yoluyla, Hacılar'lıların sularına dair olan 2 numaralı takrir Nafia Nezaretince nazar-ı dikkate alınarak 2362 ve 2363 numaralarla müzakere edilerek Meclis'e havale olunduğu gibi, çaylar hakkındaki 6 numaralı takrir de Konya'da fevkalade komiserlikle bulunan mühendis Nadir Bey'e 22 Mart 1327 (4 Nisan 1911) tarihinde 839 genel ve 288 özel numaralarında yazılan tahriratla bildirilmişti. Bunun üzerine, Nadir Bey, o sırada Eğirdir Gölü'nün temizlenmesi işini görmek üzere sancağımıza gelmekte bulunan mühendis Sami Bey'e bu işleri havale etti. Sami Bey de gerekli keşifleri icra ederek, Gölcük deresi ıslahatıyla beraber 355 bin kuruş masrafla istenilen işlerin ancak yapılabileceğini bildirmişti. Verdiğim 23 Haziran 1327 (6 Temmuz 1911) tarihli ariza ile vilayete gönderdiğim ve bildirdiğim havalenamelerle yapılması gerekenleri resmen mutasarrıflık makamına bildirdim. Ancak bu sene bütçelerinin müzakereleri esnasında, daha sonra yapılacak işlerin karara bağlanması tabii olduğu halde görüşmeler tamamlanamadan, bütçeler müzakereye konulmaksızın 5 Kanunusani 1327'de (18 Ocak 1912) meclisimiz feshedilmiştir.

Mebusluğumuzun ilk senesi ve daha sonraları teşebbüs ve takip olunan şeylerden birisi, kaldırılan Ağros Nahiyesi müderrisliğinin iade edi-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerek yeniden teşkil olunmasıdır. Dahiliye Nezareti'nce havalesi tertip ve yola çıkarıldığı gibi maaş ve masrafları memleketin ilk öğretimi mahalli tahsislerden verile gelmekte olan, merkez kız rüştiyesi ile iptidâî Darülmuallimlerinin maaş ve masraflarının Maarif Nezareti bütçesine dahil edilerek, mal sandığınca ödenmesine ve mekteb-i idâdimiz inşaat masrafının noksanı bulunan 250 bin kuruşun geçen sene bütçesinde mecliste kabul ve tasdikini müteakip havalesi istenmiştir.

Sancağımızın çok zamandan beri gelişmesine çalıştığım iptidâî tahsilinin ve diğer tahsillerden lüzumunu şiddetle istediğim beş mektep ve rüştiyenin her biri, Keçiborlu, Ağros, Barla, Afşar ve Hoyran nahiyelerinde olmak üzere inşa ettirmekti. Pavlu nahiyesinde de muntazam bir iptidaî vücuda getirilmek ve nahiye merkezi olan Pavlu ve Barla'dan Eğirdir kazasına hayvanıyla bile gidilip gelinmek müşkül olan yolsuzluğa son verilip buralardan kaza merkezine birer yol yaptırmak arzularımdandı. Isparta'da bulunan Sancak Gurebâ Hastanesi'nin merkezle bağlı yerler belediye dairelerinden tertip edilen masrafları karşılığı kâfi miktarda ve istenilen derecede olamadığından on beş sene kadar evvel Konya vilayeti namına frengi illetinin tedavisiyle yayılmasının önlenmesi için vilayetin orta merkez noktası demek olan, Isparta'da tesis ve açılışına Şûrâ-yı Devlet kararıyla irade gönderilen Frengi Hastanesine dönüştürülmesiyle bütün ödenekleri Dahiliye bütçesine katılmak ve sancak içerisinde bir takım vakıf müessesesi binalarından gelirleri olmayan ve zaman aşımıyla haraplaşan camiler ve mescidler ve benzerleri hayrâtın tamirlerine, Evkaf Nezareti bütçesinden karşılık ve tahsisat istemek ve Uluborlu Kazası yangınzedelerinin devletçe kararlaştırılmış tertibât ve bütün yardımlarından rahat ettirilmeleri çaresine bakılmak düşünülmüş ve bu seneye ait programım icaplarından idi. Yukarıda değinildiği gibi, fesih meselesi bittabi bunlara meydan ve imkân bırakmamıştır.

İşte üç buçuk seneden beri deruhte ettiğim mebusluğumuzu gücüm yettiği kadar bu yolda ifa edebilip müddetin sona ermesi üzerine şu hesabı veriyorum. Yeniden icra edilecek ikinci seçim devresinde benim adaylığımı dahi mütalaaya alacak olursanız, bu âcizane beyannamemin baş tarafında harfiyen yazdığım eski ilannâmedeki sözlerden başka bir şey diyemeyeceğim. Belki o zaman düşündüğüm müşkülatı üç buçuk senelik toplantı devrelerinde bilfiil daha ziyade anlamış olduğumdan, bu defa seçeceğiniz sancağımız mebuslarını bizim gibi güç okur yazar ağalarımızdan beylerimizden değil, yüksek mektep ve medreselerde bir çok bilgileri görerek, dinî, siyasî, iktisadî konulara vakıf ehil ve senelerce tecrübe sahibi, kâmil birini peyda edip vicdanen dahi hiçbir emel ve şahsi ihtirasa tenezzül etme-

yerek amiller ve diğer tesirler ve gafletlerden çekinmiş ve çekinecek tecrübeli zevattan seçmenizi âcizane rica ve tavsiye eyleyeceğim ve eyliyorum.

Allah zülcelâl hazretleri cümlemizi ömrümüzün sonuna kadar her işimizde başarılı kılsın âmin. 12 Safer 1330 ve 19 Kânunusani 1327 (1 Şubat 1912)

Isparta Mebus-ı Sabıkı
Böcüzâde Süleyman Sami

Sonuç

Bazı Osmanlı Mebuslarının da seçmenleri için bu tür seçim beyannameleri hazırlayıp bastırdıkları veya gazetelerde yayımladıkları görülebiliyordu[18]. Daha fazlası için yeni araştırmalara ihtiyaç vardır. Ancak, yukarıda eserleri hakkında bilgi verdiğimiz Böcüzâde Süleyman Sami, çok yazan ve dönemine göre Isparta şartlarında iyi tahsil görmüş aydın bir kişi olarak seçmenlerine elimizdeki bu beyannameyi yazarak bu günkü anlamda icraatını anlatmaya çalışmış, buna dayanarak tekrar oy isteme cesaretini kendinde bulmuştur.

Hazırladığı beyannameye dikkat edilirse, Böcüzâde Süleyman Sami, döneminin siyasi kavgalarından ve tartışmalardan uzak, seçmenleri ve seçim çevresi için neler yaptığını, bunun mücadelesini nasıl verdiğini ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Isparta'da belediye başkanlığı görevini de yürütmüş olan bir kimse olarak Böcüzâde Süleyman Sami, halkın ve şehrin sorunlarını meclis gündemine taşıması bakımından da faydalı girişimleri olmuştur.

Örneğin Isparta'ya demiryolunun getirilmesi projesi ancak Cumhuriyet dönemine nasip olmuştur. Dereboğazı'ndan Antalya'ya açılmasını düşündüğü karayolu 1990'larda açılabilmiş, Isparta üzerinden Antalya'ya geçirilmesini düşündüğü demiryolu projesi ise hala gündemde tazeliğini korumaktadır. Antalya limanının açılması için yaptığı girişimler ve bu gün bu limanın faaliyette bulunması ileri görüşlülüğünün göstergesidir.

Ancak İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup olmaması siyasi hayatının o dönemde sona ermesine sebep olmuş, bir daha mebus seçilememiş ama Cumhuriyet döneminde yazdığı köşe yazılarıyla memleket meseleleriyle ilgilenmeye devam etmiştir.

---

[18] Örneğin, Tireli Halil Akif Bey'in Ahenk Gazetesinde yayımlanan seçim beyannamesi ve ayrıntıları için bkz., Mehmet Başaran, "Tire'de 1908 ve 1912 Seçimleri ve Bir Propaganda Metni", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Temmuz 1997, Sayı: 43, s. 38-43.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ömer Seyfettin'e Göre Tesettür ve Edebiyat

Bilge Ercilasun (*)

Ömer Seyfettin yalnız İkinci Meşrutiyet devrinin önemli isimlerinden biri değil, aynı zamanda Türk edebiyatının birkaç mühim şahsiyetinden biridir. Ali Canip'e yazdığı kısa mektubuyla, Genç Kalemler'de çıkan ve Yeni Lisan davasını başlatan makalesiyle, Türk edebiyatının geleceğini yönlendirecek büyük bir hareketin başlamasına sebep olmuştur. Ayrıca hikâyelerinde de, bu yeni tarz edebiyatın uygulamasını yapmış ve en mükemmel örneklerini vermiştir.

Ömer Seyfettin hikâyeleriyle modern Türk hikâyeciliğini kurmuş, Türk edebiyatının zenginleşmesini sağlamış, edebî yönü çok kuvvetli hikâyeler kaleme almıştır.

Bu hikâyelerin, üzerinde durulması gereken bir başka yönü daha vardır. O da, yazarın bütün görüşlerini, hikâyeleri vasıtasıyla söylediği, topluma ve aydına aktardığı, kısacası düşünceleri doğrultusunda mesajlar verdiği meselesidir. Yazar her düşüncesini yazılarında belirtmekle kalmamış, hikâyelerinde de açıkça ortaya koymuş, tahlil etmiş ve yanlışları göstermiştir. Bu yazıda onun tesettür ve taassup konusundaki düşünceleri ele alınacak, hikâyelerinden verilen örnekler vasıtasıyla belirtilecektir.

Hikâyeler, şu başlıklar altında incelenecektir:

Tesettür: Aşk Dalgası, Bir Temiz Havlu Uğruna, Eleğimsağma, Yemin, Tos.

Evlilik: Pamuk İpliği, Falaka, Havyar, Balkon.

Taassup (Bu konu üç başlık altında incelendi):

3.1. Din Anlayışını Tenkit: Hâtiften Bir Sada, Beynamaz, Memlekete Mektup, Tuhaf Bir Zulüm, Mehdî.

3.2. Softa tipi: Külâh, Deve, Nasıl Kurtarmış?, Kazın Ayağı.

3.3. Hurafeler: Perili Köşk, Keramet, Kurbağa Duası.

(*) Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. Tesettür:

Ömer Seyfettin'e göre tesettürün edebiyata etkisi nedir? Yazar, tesettür konusundaki düşüncesini, önce meşhur Yeni Lisan makalesinde belirtmiştir. Burada Türk edebiyatını açık ve sert bir dille tenkit eder. Türklerin millî bir edebiyatlarının olmadığını söyler. Olanlar da savaş ve tasavvuf tasvirlerinden, iptidaî şarkılardan ibarettir. Niçin bizim millî edebiyatımız yoktur? Çünkü edebiyat, bir şiir ve hayal sanatıdır. Bunlar da aşka dayanır. Aşk, yani sevişmek ise bizde yasaktır. Sevilecek olan kimdir? Genç kızlar... Onlar ise görülmezler ki sevilsinler... Tesettür buna manidir. Bir genç kızı yakın akrabalarından başka hiç kimse göremez...

Yazarın bu düşüncelerini, kendi kaleminden takip edelim:

"Millî Edebiyatımız: Yokmuş. Hâlâ da yok... Olanlar da muharebe ve tasavvuf tasvirlerinden, iptidaî şarkılardan ibarettir. Bu niçin? Neye bizim millî edebiyatımız yok? Sebep pek basit... İzah edelim: Edebiyat nedir? Eski nazariyeye göre *Şiir ve hayal sanatı* değil mi? Şiirler, hemen umumiyetle denecek derecede *aşk ve muaşaka* hikâyeleridir. Aşk, sevişmek ise dolayısıyla bizde memnudur. Kim sevilir?... On dört on beş yaşında baliğ ve güzel bir kızcağız!...Değil mi? On beş yaşına giren bir kızı muhitimizde babasından, amca ve dayılarından, kardeşlerinden başka kimse göremez. (Faidelerini, kudsiyyetini, hikmetini burada tekrar etmek bahsimizden hariç olan) tesettür keyfiyeti buna manidir. Bir kocalı kadın, bir dul kadın, yine bu sebeple, sevilmek değil, hattâ görülemez bile..." [1]

Ömer Seyfettin Türkleri Araplarla karşılaştırır (Yazar, yazısında açıklamaz ama bu karşılaştırmanın, her iki kavmin Müslüman olması dolayısıyla yapıldığı açıktır). Ona göre Araplar, güzel şiirler meydana getirebilmişlerdir. Çünkü çölde yaşadıkları için onlarda, bizdeki gibi kaç-göç bulunmamaktadır. Halbuki Türklerde İslâmiyet, kadınla erkeği şiddetle keskin ve kesin bir şekilde birbirinden ayırmış, bu yüzden şairler, hakikatte yaşayamadıklarını hayallerinde yaşamaya başlamışlardır. Bunun neticesinde de hakikatin basit sadeliğinin yerini, hayalin boş ve yapmacıklı hâli almıştır.

Şarka Doğru: Araplar bedeviyyet sayesinde kadınlarla muaşaka edebilmişler, hakikaten müessir ve muhrik şiirler vücuda getirmişlerdir. Bizim medenî İslâmiyetimiz kadınlarla erkekleri şiddetle birbirinden ayırdığından hakikî ve mariz aşklara meydan kalmamış. Hakikî aşklar olmayınca şairler hayalleriyle muaşakaya başlamışlar. Şiirlerinde-hakikatin o basit sadeliğine mukabil-hayalin mutantan, alacalı, boş sun'îliği husule gelmiştir." [2]

---

[1] Ömer Seyfettin. "Yeni Lisan", *Genç Kalemler Dergisi*, Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin, Ankara 1999, s. 76.

[2] Aynı eser, s. 76.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ömer Seyfettin bu düşüncelerini, yukarıda adını verdiğimiz hikâyelerinde de belirtmiştir.

Aşk Dalgası: Olay vapurda geçer. Anlatıcı etrafa bakar ve düşünür. Bir okul arkadaşıyla karşılaşır. On iki senedir birbirlerini görmemişlerdir. Arkadaşı onun niçin bu kadar dalgın olduğunu sorar. O da dalgın olmadığını, dalga geçtiğini, bunun ise *"aşk dalgası"* olduğunu söyler. Arkadaşı onun hâlâ bekâr olduğunu ve hâlâ aşk hayalleri kurabildiğini öğrenince hakikatin farkında olmadığını söyleyerek onu suçlar ve düşüncelerini şöyle anlatır:

"-Her yerde başlı başına bir muhit, bir içtimaî vicdan vardır ki bütün fenlerin, mantıkların, ilimlerin, muakalelerin, felsefelerin hilâfına olarak, en mutlak ve zalim bir tarzda, hükmünü sürer. İşte bizim muhitimizde, Türklerin muhitinde de aşk şiddetle yasaktır. Bir cehennem makinesi, bir bomba, bir kutu dinamit kadar yasak... Bir Türk, ön dört yaşına girdi mi annesinden, ablasından, kız kardeşinden ve nihayet teyzesinden ve halasından bir kadının yüzünü göremez. O halde, kimi sevecek! Hiç. Bu muhitin, bu içtimaî vicdanın kuvvetini, dehşetini sana nasıl anlatayım! Adını unuttum, bilmem hangi feylesof, Allah'ın insanlar üzerindeki tesirinden, insanlarla münasebetinden, ahlâkından bahsederken, *o, içtimaî muhitten başka bir şey değildir*, diyor. Ben bu sözü biraz doğru buluyorum." [3]

Burada aslında hikâye kahramanının ağzından Ömer Seyfettin konuşmakta ve kendi düşüncelerini dile getirmektedir. Bunlar, biraz mübalağalı da olsa, içinde gerçek problemler taşıyan görüşlerdir. Ömer Seyfettin'e göre bunlar, tartışılması ve giderilmesi gereken vakıalardır. Yazarın burada dile getirdiği meseleleri şöyle ele alabiliriz:

1. Ömer Seyfettin toplum vicdanının büyük bir gerçek olduğunu, bütün ilimlerin, mantıkların, felsefelerin önünde ve dışında olduğunu söylemektedir. Bu yüzden toplum vicdanı *"mutlak ve zalim"* olabilmektedir. Buna biz bugün çevrenin baskısı demekteyiz.

2. Çevre baskısına göre bugün Türklerde aşk şiddetle yasaktır. Ömer Seyfettin bu yasağı, bir bombanın, bir dinamitin yasaklanmasına benzetiyor. Yani aşk, dinamit veya bomba gibi tehlikeli ve yasaktır. Çünkü aşk için sevmek lâzımdır, sevmek için görmek lâzımdır. Halbuki buna imkân yoktur ve bir kadının yüzünü yakın akrabalarından başkası göremez.

3. Yukarıda iki ayrı metinden alıntı yapılmıştır. Bunlardan biri Yeni Lisan makalesi, diğeri Aşk Dalgası adlı hikâyesidir. Her iki metinde fikirler, neredeyse aynı cümlelerle aktarılmaktadır. Bu da, Ömer Seyfettin'in bu konuda ısrarlı ve şuurlu olduğunu göstermektedir.

---

[3] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 1, Haz. Hülya Argunşah, İstanbul 1999, s. 199.

Hikâyedeki kahraman, düşüncelerini söylemeye devam ediyor:

"İşte Allah'ımızın Türkiye'deki ezelî ve karşı gelinmez kanunu, yani içtimaî vicdan, aşkı bütün kuvvetiyle bize yasak ediyor. Türkiye'de kimse sevişemiyor. Ve kimse şimdiden sonra sevişemeyecek... Çünkü sevmek için evvelâ görmek lâzım. Halbuki genç bir kızla yuva yapmak ölünceye kadar bahtiyar yaşamak için konuşmak, anlaşmak ve sevişmek değil; hattâ bir kerecik olsun yüzünü görmek imkânsız... Bu şiddetli yasağa karşı duranlar, iş devresine girmiş anarşistlerin, nihilistlerin, yahut eski zamandaki dinsizlerin akıbetine uğrarlar. İçtimaî ve acıklı bir ölümle sönüp giderler." [4]

Burada yazar, aşk-sevmek-görmek bağlantısını daha açık bir şekilde anlatmaktadır. Konuşan, yine hikâyenin kahramanlarından biridir. Fikirler ise, Ömer Seyfettin'e aittir. Yazar, sevmek için önce görmek lâzımdır, diyor. Ama ömür boyu bahtiyar yaşamak için bir kerecik yüzünü görmek bile şiddetle yasaklanmıştır.

Yazar bu durumun vahametini, hikâye kahramanının ağzından anlatmaya ve açıklamaya devam ediyor:

"Tabiî edebî mecmualardaki bir çok şiirleri okuyorsun. Mevzu, gece ve kadın... Hâlbuki Türkiye'de ikisi de yoktur. Türk muhitinde gece alaturka saat birden sonra bütün perdeler iner, sokaklar tenhalaşır. *"Evli evine, köylü köyüne, evi olmayan sıçan deliğine girer."* [5]

"Şairin bir sevgilisi var. Lâkin nerede! Şair sevgilisiyle konuşuyor, öpüşüyor. Lâkin nerede! Ah, ancak hayalinde... Hakikatte sevişmek ve genç bir kızla üç dört dakika konuşabilmek bugünkü Türk muhitinde, balıkların sudan çıkarak havada uçuşmaları ve bostanlardaki ince kavakların dallarında tünemeleri kadar imkânsızdır. İstanbul ve civarında, değil bir genç Türk kızıyla geceleyin kol kola gezmek, bülbülleri dinleyerek aşk kelimeleri söyleşmek... hattâ gündüz biraz taze görünen annemizle bir arabaya binmek ne kadar tehlikelidir, düşün...Seyir yerlerinde, ah bu zavallı, feci ve gülünç yerlerde de aşk mümkün değildir. Kadınlarla erkekler asla birbirlerine yaklaşamazlar." [6]

Yukarıda, gerçekte olmayan aşkın, şairlerin hayallerinde vuku bulduğunu, şairlerin de bu hayallere dayanarak duygularını ifade eden birtakım şeyler yazdıklarını, fakat bütün bunların tabiîlikten, hakikîlikten uzak olduğunu anlatıyor. Ve bu düşüncelerine dair çeşitli örnekler veriyor.

Hikâyede yazar, sosyal çevrenin baskısından söz etmekte, sevmek ve görmek olgusu üzerinde ısrarla durmaktadır. Yeni Lisan makalesinde söy-

---

[4] Aynı eser, s. 199-200.

[5] Aynı eser, s. 200.

[6] Aynı eser, s. 201.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lediği fikri burada da tekrarlamıştır.

Bir Temiz Havlu Uğruna: Üç arkadaş sohbet etmektedirler. Konu, ülkenin içinde bulunduğu karışıklıktır. Mütareke günlerinin baskısından yakınmaktadırlar. Anlatıcı dışarıda mutsuz ve ümitsiz olduklarını, fakat evlerinin içinde rahat ve huzurlu olduklarını, hiç olmazsa ev ortamının onlara yaşadıkları bu olumsuz şartları unutturduğunu söyler ve herkesi teselli etmek ister. Fakat bu sözleriyle farkında olmadan arkadaşlarının yaralarını deşmiştir. Çünkü onlar, evlerinde de mutlu değillerdir. Bunun sebebi de, görmeden evlenmeleri, eşlerini kendilerinin seçmemeleridir. Arkadaşlardan biri nasıl evlendiğini anlatmaya başlar.

"On beş, yirmi sene evvel şimdiki gibi görme görüşme, sevme sevişme yoktu. Evlenmek tamamıyla ezberden yapılan bir şeydi." dedikten sonra görücü gidecek annesine şu üç şartı ileri sürer: *"Mavi göz, kısa boy, muhacirlik..."* [7]

Kahraman bu özelliklerden nefret ettiğini söyler ve annesine, evleneceği kızda bu özelliklerin olmamasına dikkat etmesini sıkı sıkı tembihler. Annesi oğluna söz verir ve kızı bulur. Evlenirler, kızın çiğ mavi gözleri vardır, boyu çok kısadır, üstelik muhacir sığalarıyla konuşmaktadır.

Kahramanla annesi arasında ertesi gün şöyle bir konuşma geçer:

"-Ben sana, mavi gözlü olmasın demedim miydi?

-Çok güzeldi! Onun için maviliğine dikkat etmedim.

-Boyuna ne diyeceksin?

-Yaşı küçük. Daha büyür oğlum.

-Ee muhacirliğine?

-Muhacir ama, çok asilzade! Soyu sopu belli... Ona tamah ettim." [8]

Kahraman hislerini, düşüncelerini açıklamaya devam eder:

"Ayrılmak, bahusus ezberden evlenme usulünü kabul ettikten sonra ayrılmak büyük bir cinayetti; zavallı kızın ne kabahati vardı? Hiç bozuntu vermedim. Talihine razı olmuş bir esir gibi ocağıma sadık kaldım. Beş çocuğum oldu. Gelinlik bir kızım yetişiyor. Düşünün, insanın nefret ettiği, sinirlerine dokunan hâllerle ölünceye kadar girift kalması! Mavi göz, kısa boy, muhacirlik... Karımın boyu bir santimetre bile büyümedi. Asilzadeliğinden de bir şey anlamadım. Gözleri çok güzelmiş derler. Hâlbuki ben mavi duvarlı cennet bile olsa içine girmek istemem. Şimdi böyle zevkimin taban tabanına zıt kurulmuş bir yuva bana ne kadar saadet verebilir? Dışarıdaki mahrumiyetlerimi evimde unutabilir miyim, söyleyin?..." [9]

Söz sırası diğer arkadaşlarına gelmiştir. O da hikâyesini anlatmaya baş-

---

[7] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 4, Haz. Hülya Argunşah, İstanbul 1999, s. 138.

[8] Aynı eser, s 139.

[9] Aynı eser, s. 139.

lar. O da ezberden evlenmiştir. Annesi çok ısrar etmiş, evlenmezse hakkını helâl etmeyeceğini söylemiştir. Oğlunun ne istediğini, nasıl bir kız istediğini bile sormamıştır.

"Ne mizacıma, ne zevkime, ne arzuma ehemmiyet verdi. Meselâ ben okur yazar, şeytanca, şuh bir kadın isterdim. Sükûndan, sessizlikten nefret ederim. Annemin pek muvafık bulduğu kız son derece sessiz, iki lâfı bir araya getiremez, durgun, okuyup yazması yok, anlayışsız bir zavallıydı!" [10]

Kahraman, annesinin kızı nasıl bulduğunu da anlatır. Bir gün Kocamustâpaşa'ya Sümbülefendi'yi ziyarete gitmiş. İhtiyaç hâsıl olmuş. Rastgele bir kapıyı çalmış. Kapıyı mahcup bir kız açmış. İçeri buyur etmiş. Annesi, evin içinin, merdivenlerin, havluların temizliğine, beyazlığına bayılmış. Kıza seni oğluma alayım mı, diye sormuş. Kızın mahcubiyeti, ezilip büzülmesi daha ziyade hoşuna gitmiş. Sümbülefendi'den dönerken bir kere daha uğramış.

"Ama bu sefer abdest almaya değil... Görücü gibi! Adresimi vermiş. Kendine temiz havlu tutan kızı annesinden Allah'ın emriyle, peygamberin kavliyle istemiş! Benim hiçbir şeyden haberim yokken iş olup bitmiş! Evvelâ karşı koymak istedim. Annem:

-Vallahi kendimi öldürürüm. Ben söz verdim. Hakkımı sana helâl etmem. diye ayağa kalktı.

Nihayet bu temiz evin temiz kızıyla evlendim. Kadınlık namına düşündüğüm şeylerin hiç birini karımda bulamadım. Vakıa şimdi yalımızın her tarafı yeni bir hamam kadar temiz... Tavanlar bile sabunla ovulmaktan parıl parıl parlıyor.

Havlularımız hep ketenden... hep ütülü! Keskin keskin lâvanta çiçeği kokuyor... Ama bunlar benim için bir saadet değil... Benim de çocuklarım oldu. Temiz temiz büyüdüler. Fakat düşünün, hayatımın en mühim emeline annemin bir abdesti hâkim oldu. Talihimi bir temiz havlu tayin etti. Evet, ben bir temiz havlu uğruna yandım. Bir temiz havlu uğruna..." [11]

Bu hikâyede, Ömer Seyfettin evlilik gibi hayatî bir önem taşıyan bir meselenin böyle ayaküstü, ezberden, emrivaki ile yapıldığını ve bunun ne kadar hakikate aykırı olduğunu, insanları mutsuzluğa sürüklediğini anlatmaktadır.

Eleğimsağma: Ayşe on yaşındadır. Güzeldir. Aynı zamanda erkek çocuklar gibi kuvvetlidir. Hikâyede onun bu özellikleri şöyle anlatılır:

"Erkek akranlarını bir tutuşta kaldırıp yere çarpıyordu. Ona Pehlivan Ayşe derlerdi. Erkek çocuklar gibi ata binmesini, silâh atmasını, güreşmesi-

[10] Aynı eser, s. 139.

[11] Aynı eser, s. 140.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ni, birdir bir, esir almaca oynamasını çok seviyordu. Fakat..." [12]

Fakat artık büyümüş, çarşafa girme vakti gelmiştir. Köyün imamı Kuru Hoca ikide birde bunu söyler. Ayşe, çarşafa girmek istemez. Çünkü ondan sonra ömrü boyunca bez tezgâhının başında hapis kalacaktır.

"Atlara, tüfeklere, güreşlere, kaydıraklara, hepsine veda etmek ha..." [13]

Ayşe aynaya bakarak konuşur ve *keşke erkek olsaydım*, diye içini çeker. Sonra hayal kurar. Erkek olursa önce pehlivan olacak, herkesi yenecek, sonra da savaşlara katılacaktır.

Dışarı bakar. Yağmur yağmaktadır. Bir gökkuşağı oluşmuştur. Ayşe onun altından geçip erkek olmak ister. Koşmaya başlar. Gökkuşağının altından geçtiğini, erkek olduğunu, köyde herkese meydan okuduğunu görür. Birden uyanır, yaşadığını zannettiği şeylerin hepsinin rüya olduğunu fark eder. Fundalıklarda uyumuş kalmıştır. Babası başında söylenmekte, bir taraftan da onu dövmektedir.

Hikâye boyunca Kuru İmamın söyledikleri bir leitmotif olarak devam eder:

"-Örtüye koyun onu, örtüye... Artık onun açık dolaşması câiz değil..." [14]

Ayşe rüyasında da imamın bu sözlerini duyar. Ayşe'nin imamdan, durumdan nefreti ve korkusu hikâyede açıkça görülmektedir. Onun bu duyguları Ömer Seyfettin tarafından ustaca işlenmiştir.

Ömer Seyfettin bu hikâyesinde kadınla erkeğin farkını ortaya koymuş, kadına din adına yapılan haksızlığı göstermiş, Yeni Lisan makalesindeki görüşünü tekrarlamıştır. Bu anlayışın, yazarı çok kızdırdığı, hattâ isyan ettirdiği görülmektedir.

Yemin: Hikâyenin kahramanı on beş yirmi sene evvelki bir hatırasını anlatır. O yıllarda Doğancı'lardaki Hacı Hafız Sıdıka Molla'nın meşhur evine dadandığını söyler. Bu evde yaşayan Matlûbe adlı bir kızla ilişkisi vardır. Hacıhanım gayet sofudur. Diğer kızlar da öyledir.

"En büyük günahlar bile *din, iman, terbiye, namus, nezaket* perdesi altında hiç sezdirilmeden yapılır, masumluğun mukaddes füsunu asla kaybolmazdı." [15]

.....

"Hacıhanım çok sofu bir kadındı. Bütün şişman vücûdunu kaplayan kocaman başörtüsünün içinden gök mavi gözleriyle -tıpkı bulutların arasında kalmış ihtiyar bir melâike gibi- bakar, ağzından hiç kötü söz çıkmazdı.

---

[12] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 1, s. 349.

[13] Aynı eser, s. 350.

[14] Aynı eser, s. 350, 354, 355.

[15] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 3, Haz. Hülya Argunşah, İstanbul 1999, s. 52.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Abdest, namaz, oruç en birinci merakıydı. Yanındaki kızlardan birisine tutulanı mutlaka ibadete başlatırdı." [16]

.....

"Kızlarının da hepsi sofuydu. Hiç birisine alafranga esvap giydirmez, korse taktırmaz, allık, pudra sürdürmez, gözlerine sürme çektirmezdi." [17]

.....

"Benden başka eve gelen erkekler hep hısım akraba, hep süt oğul, ahret evlâdı filândı. Matlûbe, benden başka hiçbir erkeğe çıkmıyor, en yakın akrabalarından, hattâ erkek kardeşinden bile kaçıyordu." [18]

Bir gün Sabri'nin geldiğini görürler. Sabri, Matlûbe'nin teyzesinin oğlu diye tanıtılır. Hacıhanım şöyle der:

"-Sabri çok sofudur. Senin burada olduğunu sezerse hiç birimizi sağ komaz!" [19]

Hacıhanım kahramana yüklüğe girmesini söyler. Sabri eve girer. Evde birinin olduğunu, Matlûbe'nin onunla görüştüğünü, onu öldüreceğini söyler. Hacıhanım Matlûbe'ye duvardan Kuranı Kerim'i getirmesini söyler. Kuran'ı öper, başına koyar, el basarak yemin eder. Sabri inanır, gider.

Kahraman, yalan yere edilen bu yeminden çok korkmuştur. Çarpılacağına, öleceğine inanmaktadır. Hacıhanım gülerek Kuranı Kerim'i açtırır. Bu Kuran-ı Kerim değil bir incir paketidir. İncirleri hep birlikte afiyetle yerler.

Hikâyede Hacıhanım, olumsuz bir tip olarak verilmektedir. Yazar burada sofulukla alay etmektedir. Matlube'nin masumiyeti ise, başka erkeğe çıkmamakla ölçülür. Erkek kardeşine bile çıkmadığı ifade edilir. Halbuki Matlûbe'nin bulunduğu evin, gizli bir randevu evi olduğu anlaşılmaktadır.

Tos: Hikâyenin kahramanı Fatma Hanım, şöyle tanıtılır:

"İki saattir eski geyik postu seccadesinin üstünde *selâtü selâm* çeken Fatma Hanım, tüneğinden inecek bir anaç tavuk edasıyla ayağa kalkınca birdenbire hiddetlendi."

.....

"Fatma Hanımın yedi ceddi de hacı hocaydı. Sarıklılar içinde doğmuş, sarıklılar içinde büyümüştü. Çok sofuydu. Çok zengindi."

.....

"Hiç dışarı çıkmıyor,

-Gâvurlukları görüp günaha girmekten korkarım,

diyordu. Onun nazarında yüzlerini açan, yeldirme giyen, sinemaya,

---

[16] Aynı eser, s. 52.

[17] Aynı eser, s. 52.

[18] Aynı eser, s. 53.

[19] Aynı eser, s. 54.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çarşıya, tiyatroya giden kadın gâvurdu." [20]

Fatma Hanım mübarek bir kadındır. Bu yüzden kocasının çapkınlıklarına, densizliklerine hiç ses çıkarmaz. Aksine, kocasının kusurlarına tahammül etmenin bir sevap olduğunu düşünmektedir.

"Fakat renk vermiyor, sabrın, tahammülün de bir ibadet olduğunu bildiği için, büyük bir sevap işliyormuş gibi, sevine sevine susuyordu. Kalbi o kadar temiz, o kadar hayırsever, o kadar sofu idi ki uzaktan yakından kendini tanıyanlar: *Bir insan değil, bir melâike*, derlerdi. Evlerinin içinde bile namaz bezini çıkarmaz, kocasını abdestsiz yatağa almaz, *besmele*'siz bir şey yapmaz, *yarabbi şükür!* süz hiçbir iş bitirmezdi. Hattâ Erenköyü'nün ihtiyar, eski kibar takımından kadınları Balkan bozgunluğunda ona müracaat etmişlerdi. Biliyorlardı ki o ne istese Allah hemen verir.

-Fatma Hanım, dua et de bizim asker gâvuru bozsun! dediler. Lâkin o korktu. Allah'ın işine karışılır mıydı? Çünkü Allah ne yaparsa iyi yapardı. Artık kadınlar sokaklara açık saçık çıkıyorlardı. Camiler cemaatsizlikten çın çın ötüyordu. Küçük çocuklara şapka giydiriliyordu."

"İşte bütün bu fenalıklara kızan Allah, gâvurlarıyla bizim terbiyemizi veriyordu. Zelzele, yangın, kıtlık, zulüm, muharebe, kolera, veba Allah'ın meşhur cezalarıydı." [21]

Burada başka örnekler de verilir ve Lut kavminden bahsedilir. Sonra hikâye şöyle devam eder:

"Çok şükür artık melâikeler evvel zamandaki gibi yeryüzüne inmiyorlardı. Yoksa şimdi İstanbul'un yerlerinde yeller eser; öyle ufacık göller değil, nihayetsiz ummanlar dalgalanırdı." [22]

Burada Fatma Hanımın düşünceleri, yazar vasıtasıyla, anlatılmaktadır.

Evin beyi durmadan evdeki genç hizmetçiye, Makbule'ye sarkıntılık etmektedir. Aşçı, bir gün Fatma Hanıma bu durumu haber verir. Komik de bir benzetme yapar. Beyefendi çam ağaçlarının altında *"Makbule'yi sıkıp sıkıp limona"* çevirmektedir. [23]

Bundan sonra Fatma Hanımın gözünün önüne limonlar gelir. Burnuna limon kokuları dolar. Ağzında limon tatları duyar. Sık sık *"hayaline küfe küfe sıkılmış çürük limon kabukları"* dökülür. [24]

Yazarın limon benzetmesini sık sık kullanması sebepsiz değildir. Li-

---

[20] Aynı eser, s. 136.

[21] Aynı eser, s. 137.

[22] Aynı eser, s. 137-138.

[23] Aynı eser, s. 138.

[24] Aynı eser, s. 139.

mon burada ahlâk, namus, edep, haya yokluğunun bir sembolü gibi takdim edilir. Fatma Hanımın din anlayışı, sofuluğu, onu bu imajdan uzaklaştıramaz, bu ayıptan kurtaramaz.

Hikâyede, yazar, Türklük şuurunun zayıflığına da dikkati çekmektedir. Fatma Hanım, Balkan topraklarının kaybının dinî vecibeleri yerine getirmemek, kadınların açık saçık sokakta dolaşması gibi şeylere bağlı olduğunu düşünmekte ve Allah'ın savaşlar suretiyle topluma ceza verdiğine inanmaktadır. Bu, çarpık, hasta, sakat bir din anlayışıdır. Herşeyi Allah'a bağlamak, insan iradesini yok saymak, iradeye bağlı şeyleri bile ya günah, haram veya Allah'ın cezası olarak görmek yazar tarafından eleştirilmektedir.

Hikâyede Fatma Hanım, görünüşte müspet bir tip olarak takdim edilmektedir. Fakat bütün bu olaylar içinde onun hiç suçu yok mudur? Yazar satır aralarında onu ince ince tenkit etmektedir. Yazar, Fatma Hanımı tamamen ahirete bağlı olan, bu dünyayı yok sayan, haram ve kötü, nefsanî kabul eden, insan iradesini kabul etmeyen, yok sayan, değer vermeyen, dünyaya aktif olarak katılmayan bir din anlayışını, bir zihniyeti, bir dünya görüşünü komik göstermekte, karikatürize etmekte, hattâ bazen de acımasızca eleştirmektedir.

Diğer taraftan Makbule'nin mevlit okunan yere girmeyip başı içeride, vücudu dışarıda durması hem komik, hem uygunsuz, münasebetsiz, gayrı tabiî bir durumdur. Dolayısıyla dinin emri de olamaz. Onun için burada din gibi kutsal inançların bu kadar basitleştirilmesi, içinin boşaltılması, dolayısıyla seviyesinin düşürülmesi, dini de anlaşılmaz ve yorumlanmaz, yanlış anlaşılan ve yanlış uygulanan bir hale getirecektir.

Hikâyede, kadınları gizlemenin, kadınları örtmenin yanlışlığına, gayri tabiîliğine değinilmiş, dinin yanlış yorumlanışı eleştirilmiştir.

2. Evlilik

Pamuk İpliği: Piyes şeklinde düzenlenmiştir. Şahıslar üç Ermeni ve bir Türk'ten ibarettir. Konu, evliliktir. Türklerin evlilik anlayışları, uygulamaları tenkit edilmektedir. Yabancı kadınlarla evlenmeleri (özellikle hükümdarların), evlilikte İslâmî uygulama, birden fazla kadınla evlenme, boşanma şekilleri (hulle gibi) hicvedilmektedir. Ermeni genç kız, Türklerin evliliğini, yani nikâh aktini *"pamuk ipliği"* diye adlandırır. Bununla nikâhın sağlam olmadığını, erkeğin iki dudağı arasında olduğunu, erkek *boş ol* dediği zaman kadının boş düştüğünü kastetmektedir. Müslümanlıktaki bu uygulamayı, Hristiyanlarla, özellikle Katoliklerdeki evlilik anlayışıyla karşılaştırır.

Sürpik şöyle diyor:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"-Onlarda nikâh ve izdivaç o kadar kayıtsız, o kadar serbest ki insan biraz daha tahlil ve tetkik etse hiç yok! diye haykıracak." [25]

Burada da Ömer Seyfettin, Müslümanlıktaki evlilik kurumunun kadınlar için sağlam bir kuruluş olmadığını hatırlatarak tenkit etmektedir.

Falaka: Vaka bir ilkokulda geçer. Anlatıcı, bir çocukluk hatırasını hikâye eder. Çocukların devamlı yaramazlık yapmalarından bıkan Hoca, bir yemin ederek aksıranı falakaya yatıracağını söyler. Yeminde *"şart olsun"* diye bir ifade kullanmıştır. Bu yeminin manasını öğrenen çocuklar, Hocanın eşeğine enfiye çektirerek eşeği aksırtırlar. Hocaya da, *falakaya yatırmazsanız karınız boş düşer*, diye ısrar ederler. Çocuklara söz geçiremeyen Hoca çocukların oyununa gelir ve eşeği falakaya yatırır. O sırada kaymakam içeri girer. Zor durumda kalan hocayı bir daha okulda gören olmaz. Muhtemelen işinden atılmıştır. [26]

Bu hikâyede şer'î bir yeminin, öyle ulu orta kullanılmasının nelere yol açabileceği gösterilmiştir.

Havyar: Hamdune Hanım zengindir. Kızına iyi bir koca bulmak ister. Onu, Hüsam Efendi adında bir gençle evlendirir. Hüsam Efendinin, mahcubiyetten başı yukarı kalkmaz. Fakat yirmi sene sonra harp yıllarında ahlâkı bozulur. Yapmadığı kötülük, namussuzluk kalmaz. Bu arada evdeki Arap hizmetkâra sarkıntılık eder.

Hamdune Hanım damadıyla konuşur. Ona hayatından, evliliğinden bir şikâyeti olup olmadığını sorar. Hüsam Efendi herşeyden hoşnut olduğunu söyleyince Hamdune Hanım ona şu soruyu sorar:

"-Öyleyse, kaymak gibi ayaliniz dururken bir pis Servinur fellâhına sataşmaya sıkılmıyor musunuz?"

Hüsam Efendi durur düşünür. *"Küstah bir eda ile"* şu cevabı verir:

"-Valideciğim, yirmi senedir kaymak yemekten usandım, dedi, şimdi de biraz canım havyar istiyor!

Siyah havyar..." [27]

Hikâyedeki tipler, çarpık ve yanlış bir evlilik anlayışına sahiptirler. Bu yanlış bakış ve anlayış da, çoğu zaman burada olduğu gibi aldatmakla sonuçlanmaktadır. Ömer Seyfettin yanlış evlilik anlayışının sonuçlarını, burada bir aldatma olayıyla göstermek istemiştir.

Balkon: Resan'la Suat beraber büyümüşlerdir. Yıllardır aralarında bir aşk doğmuş, gelişmiştir. Resan hamile olduğunu, hemen evlenmeleri gerektiğini söyler. Suat, annesine söyler. Babasına haber vermesini ister. Anne,

---

[25] *Ömer Seyfettin'in Bütün Eserleri*, Hikâyeler 1, s. 133.

[26] Aynı eser, s. 333-340.

[27] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 3, s. 307.

Muhsin Beye haberi verirken gençler de gizlice balkona saklanırlar. Muhsin Bey ise bu evliliğe şiddetle karşı çıkar. Karısı zorlayınca meseleyi anlatır. Yirmi sene önce İzmir'e tayin olmuş, oraya hanımı gelmemiş, o da başka bir kadınla evlenmiştir. Evlendiği kadın hamile kalmış, bebeği doğururken ölmüştür. İşte o bebek, Resan'dır. Muhsin Bey onların kardeş olduklarını, bu yüzden evlenemeyeceklerini söyler. Balkonda bunu duyan gençler ise birbirlerinin arkalarından boşluğa atlarlar. Muhsin Bey kalpten ölür. Karısı ise çıldırır. [28]

Hikâyede yanlış bir evliliğin yarattığı büyük bir trajedi, bir aile faciası işlenmektedir. Buradaki baba tipi, birden fazla evlilik yapma hatasını işlemiş, üstelik bunu da ailesinden yıllarca gizlemiştir. Bu hata yüzünden, mutlu bir aile, bir anda yok olur. Ömer Seyfettin'in meseleye çok acımasız yaklaştığını, böyle bir konuyu trajik bir boyutta işlediğini düşünebiliriz.

Hikâye, konusu ve işleniş tarzı bakımından Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat'a benzer. Romanda ailesini terk eden, kızından haberdar olmayan bir adam, yıllar sonra kendi kızıyla, yani Fitnat'la evlenir. Talat'a âşık olduğu için bu evliliği istemeyen Fitnat intihar eder, gerçeği öğrenen baba çıldırır. Bu evliliğe aracı olanlar da kısa bir süre içinde hayatlarını kaybederler. Burada da zorla evlenme veya görmeden evlenme konusu işlenmiştir.

Ömer Seyfettin, meseleye bakışında Şemsettin Sami ile aynı tavrı göstermiştir. Her iki yazar da, sonuçları bakımından Yunan trajedilerini andıran eserler meydana getirmişlerdir. Bu davranışlarıyla toplumu sarsmak ve uyandırmak istedikleri söylenebilir. Bu arada Şinasi'nin de aynı konuyu, Şair Evlenmesi'nde çok farklı bir hava içinde, komedi tarzında işlediğini ilâve edelim.

3.Taassup

Bu konu üç başlık altında incelenebilir:

3.1. Din Anlayışını Tenkit:

Hâtiften Bir Sada: Hacı İmadettin Efendi, mahallede sofuluğu ile tanınan bir zattır. Gençler yalnızca ismini duymuşlar, yüzünü görmemişlerdir. Orta yaşlılar ise *"yirmi sene evvel hac dönüşünde yeşile boyanmış kapısından girerken"* bir kere görmüşlerdir. İhtiyarlar ise *"kahvede, sokakta, mescitte, gece toplantılarında hayal meyal tanıdıkları çocukluk arkadaşlarının faziletlerini, sofuluğunu anlata anlata"* bitirememektedirler. [29]

İmadettin Efendi, *"Radiyallahu anh"* diye anılmaktadır. Canlı bir evliya gibidir. Bu fani dünyadan elini ayağını tamamiyle çekmiştir. Yıllardır dışarı

[28] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 4, s. 122-133.

[29] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 2, Haz. Hülya Argunşah, İstanbul 1999, s. 268.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çıkmaz, hattâ evinin ikinci katına bile inmez. En yukarıda sokak üstünde küçük bir odada gece gündüz, sabah akşam ibadetten başını kaldırmaz. Yatağı yorganı yoktur, seccade üzerinde yatar, yorganı da sırtındaki eski abasıdır. Pencerenin kafesleriyle perdeleri daima iniktir.

Hacı İmadettin Efendi *"dünya kelâmı"* da etmez. Yirmi senedir karısıyla işaretle konuşmaktadır. Devamlı oruç tutar. Karısı Naciye Hanım her gün, akşamları iftarlığını, geceleri sahurluğunu kapının önüne bırakmaktadır.

Hacı İmadettin Efendi aklı erdiği andan itibaren *nefs-i emmâre*'sini öldürmeye çalışmıştır. Bu yüzden et, yumurta, yoğurt yemez, süt içmez. Siyah zeytin, kuru incir, hurma, bayat ekmek yer, su içer. Dünya işlerine Naciye Hanım bakar.

Bu mübarek adamın sarhoş, ahlâksız, düzenbaz bir oğlu vardır. Ayık gezmez, devamlı kadınlara sataşır. Hacı İmadettin Efendi sekiz yaşında iken onun bir kız çocuğunun kolunu ısırdığını görünce evden kovmuştur. O zamandan beri çocuk, teyzesinde kalmaktadır. Lâkabı, Kötü Tahsin'dir. Tahsin, babasının ölümünü bekler. Zaten babasını doğru dürüst tanımaz bile... Çünkü yüzünü ömründe iki defa görmüştür.

Bir gece Naciye Hanım, kocasının sahurluğunu götürür. Tam bırakacağı zaman onun sesini işitir. İmadettin Efendi onu içeri çağırmaktadır. Naciye Hanım heyecanlanır. Kocasının sesini ne zamandır duymamış, yüzünü görmemiştir. İçeri girer. İmadettin Efendi artık 63 yaşına geldiğini, ona bir mezar kazdırmasını, mezara girip ölene kadar ibadetine orada devam edeceğini söyler. Bunları söylerken de karısının yüzüne bakmaz. Sözü bittikten sonra yine zikirlerine devam eder. Naciye Hanım odadan çıkar, bir taraftan da ağlamaktadır. Kocasının dediklerini yarın yaptıracaktır.

Bu sırada Kötü Tahsin sarhoşluktan yolu şaşırmış, teyzesine gidecek yerde babasının evine gelmiştir. Durumu farkedince kapıyı çalmaya cesaret edemez. Çünkü içeri alınmayacağını bilir. Çok da susamıştır. Ne yapacağını düşünürken bir şırıltı duyar. Biraz dikkat edince bunun bir mırıltı olduğunu, babasının sesi olduğunu anlar. *Daha uçmadı mı* diye düşünürken *uç mübarek uç* diye bağırmaya başlar. Kendini kaptırır. Sarhoşluğunun tesiriyle bağırıp durmaktadır. İmadettin Efendi bu sesi duymuştur. Hâtiften kendisine seslenildiğini zanneder. *Demek ki mezara girmeme Allah razı olmadı*, diye düşünür ve kendini sesin geldiği tarafa doğru, boşluğa bırakıverir. [30]

Tahsin, önüne düşen bu şeyin ne olduğunu anlayamaz. Sonra annesinin kendisine şilte attığını zannederek başını buna dayar ve sızar.

Ertesi sabah mahalleli Tahsin'i babasının cesedi başında yakalar. Önce

---

[30] Aynı eser, s. 272.

çok kızarlar ve onu cezalandırmak isterler. Sonra Tahsin'in yapmadığı anlaşılır. İmadettin Efendinin pencereden kendisini attığı ortaya çıkar. İntihar etti sanılır ve kötü bir şekilde anılır. İmadettin Efendi'nin ettiği bütün ibadetler unutulmuştur. O, geride kötü bir nam bırakmıştır.

Hikâyede olaylar karikatürize edilmekte ve mübalağalı bir şekilde anlatılmaktadır. Yazar, İmadettin Efendinin din anlayışını hicvetmektedir. Bu, içinde bulunduğumuz dünyayı umursamayan, bu dünyaya ait her şeyi kötü, haram ve günah sayan bir anlayıştır. Bu anlayışa göre, kadın sesi, konuşmak, yemek yemek, acıkmak gibi en masum istekler, cehennemlik kabul edilmekte, dünyadan elini eteğini çekmek, din adına meziyet sayılmaktadır. İmadettin Efendi dünyadaki vazifelerini yerine getirmez, çocuğuna babalık etmez ve en önemlisi, sevgi göstermez. Yakınlarına karşı sevgisiz ve şefkatsizdir. Bu dünyayı sevmeye, anlamaya çalışmaz. Bu, yanlış, hastalıklı, sakat, marazî, saplantılı bir din anlayışıdır. Bu, din de değil, psikolojik bir durumdur, kişilik bozulmasıdır.

Beynamaz: Köylüler toplanmış, Hacı İmamın sohbetlerini dinlemektedirler. Hacı İmam (veya Çakır İmam), namaz arasındaki boş vakitlerini hep vaaz etmek, nasihat vermekle geçirmektedir. Herkesi namaz kılmaya alıştırmıştır. Köyde herkesin abdest, namaz, oruç, zekât, farz, vâcip münakaşalarından başka lâf olmaz.

İmam, namazları gayet ağır kıldırır. Köylülerin namaz kılmaktan, abdest almaktan, çalışmaya vakitleri olmaz. Tarlalarda kadınlar çalışır. Köyün adı bile değişmiştir. Doğanlı Köyü, Sofular Köyü olmuştur. [31]

Köyün bir tek beynamazı vardır: Gâvur Ali... O hiç namaz kılmaz, camiye gelmez. Tam bir zındıktır. Köylü, Gâvur Ali yüzünden bütün köye Allah'ın kuraklık cezası verdiğine inanmaktadır.

Hacı İmam ise, Ali'yi imana getirmeye kararlıdır. Bir gün gider, Gâvur Ali'yle konuşur. Eğer namaza başlarsa koyunlarının sayısının iki katına çıkacağını söyler. Gâvur Ali'yi ikna eder.

Gâvur Ali namaza başlar. Tam bu sırada yağmur başlamıştır. Ahali sevinmiştir. Bunu Allah'ın verdiği bir mükâfat olarak düşünürler. İşte aralarındaki tek zındık olan Ali namaza başlamış, Allah da kuraklığı sona erdirerek bütün köyü ödüllendirmiştir.

Gâvur Ali'nin ise artık ağıla gidecek vakti yoktur. Bütün gün namaz kılmakla, abdest almakla, vaaz dinlemekle geçmektedir. Ağıldaki koyunlara bakmak için bir küçük çocuk bulunur. Yağmur ise durmaz. İki ay geçer. Bu arada koyunlarının ellisi ölür. Gâvur Ali, durmadan yağan yağmurdan do-

[31] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 3, s. 193-194.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

layı, tarlaları da bataklıkta çıkan zehirli çiçeklerin sardığını görür. Koyunlar bu bitkilerden yedikleri için zehirlenerek ölmüşlerdir. Çakır İmam ise ona kalbini sağlam tutmasını, Allah'ın ona elli yerine yüz vereceğini, Allah'ın onu imtihan ettiğini söyler. Bu arada koyunlar durmadan ölmektedir.

"İki ay içinde ağılda kala kala yirmi beş koyun kaldı, fakat bir kere ok yaydan çıkmıştı. Gâvur Ali namazı bırakmıyor; hiddetten, gazaptan, pişmanlıktan çatık kaşlı esmer yüzü morarıp morarıp kızardıkça köylü onunla alay eder gibi:

-Suratına nur geldi, ülen namaza başlayalı... diyorlardı." [32]

Koyunlar on tane kalınca Ali, çobanı önce döver, sonra da kovar. Sonra kalan koyunlarla kendisi meşgul olmaya başlar. Derken bir gece dalgınlıkla ağılın kapısını açık unutur. Sabah koyunların olmadığını görür. Civarı arar, koyunları bulamaz. Köye iner. Köylülere hasta olduğunu, namaz kılamayacağını söyler. Bunun üzerine kahvede bir münakaşa çıkar. Köylü namaz için mazeret tanımamaktadır.

"Kesikbaşın dipsiz kuyuya düştüğü zaman nasıl ibadet ettiğini anlatıyorlar, mevlit âhengiyle:

-Göz ucuyla namazın kılar idi

mısraını hep bir ağızdan tekrarlıyorlardı." [33]

Gâvur Ali kızar, hepsini azarlar.

Gâvur Ali düşünür durur. Olanları hazmedemez. İşte Çakır haininin sözüne uymuş, o yüzden koyunlar bakımsız kalmışlar, altı ay içinde eriyip gitmişlerdir. Bir karar verir. İzmir'e gidip çalışıp para kazanacaktır. Yol hazırlığı yapar.

"Rast geldiği köylü hastalığının geçip geçmediğini soruyor, insanın hasta iken yattığı yerde nasıl namaz kılabileceğini tarife girişiyorlardı.

Gâvur Ali hiç cevap vermiyor, içinden *Allah hepinizin belâsını versin!* diye homurdanıyordu." [34]

Ağıla döner. Köpeği Zok ölmüştür. Kösemen kalmıştır. Gâvur Ali, devamlı olarak yaptığı hatayı hatırlamakta, bir türlü kendisini affedememektedir.

"Gözünün önüne imamın iki cam zıpzıp gibi parlayan çakır gözleri geliyor:

-Nasıl şeytana uydum?

diye başını sallıyor, çubuğu ağzına bıraktıkça boş kalan elini dizine vu-

---

[32] Aynı eser, s. 201-202.

[33] Aynı eser, s. 202.

[34] Aynı eser, s. 202-203.

ruyordu." [35]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu esnada Gâvur Ali'nin gözü, kapıda durup kendine bakan keçiye takılır. Hırslanır ve şöyle der:

"-Defol oradan... Kalkıp şimdi iki rekât namaza dursam, sen de olduğun yerde geberirsin! dedi.

Keçi bu korkunç tehdidin dehşetini hakikaten anlamış gibi alabildiğine şahlanarak kaçtı." [36]

Ertesi sabah hazırlanır ve yola çıkar. Bir taraftan da *Ah bre boş kafa, ah bre boş kafa*, diye anahtarı başına vurmaktadır. [37]

Hikâye şu cümle ile sona erer:

"Arkasında kalan görünmez köyden tatlı, uzun, ulvî, berrak bir ezan sesi aksediyor, sanki onu son bir veda namazına çağırıyordu." [38]

Bu hikâyede Ömer Seyfettin'in akılcı hayat felsefesi, açıkça görülmektedir. O, tabiata ve hakikate aykırı bulduğu her sözü, her davranışı, her inanışı şiddetle, bazen de acımasızca tenkit etmiştir. Burada Müslümanlığın, yalnızca namaz kılmak, oruç tutmak şeklinde düşünülmesinin yazar tarafından yapılan eleştirisi vardır. Müslümanlığı, çalışmak ve vazifesini yapmak şeklinde anlayan Gâvur Ali'nin davranışları, diğerlerinden üstün tutulmaktadır. Hikâyede bu gerçeğin farkında olan Gâvur Ali'nin, çalışmadıkları için köylüleri küçümsemesi ve ayıplaması da, yazarın bu bakışını gösteren bir davranışı, yine yazarın bakışının sonucudur.

Hikâyede erkekler ibadet etmekte, kadınlar ise tarlada çalışmaktadır. Bu, ters ve yanlış bir durumdur. Bu yanlışlık, Gâvur Ali tarafından *"Karılarınız olmasa hepiniz açlıktan öleceksiniz"* diye dile getirilir ve tenkit edilir.

Hikâyede dikkati çeken bir nokta da, insanlarla hayvanların davranışlarındaki tezattır. Hikâyede insanların aptalca davranışlarına ve düşünüşlerine karşılık, hayvanların, olacakları önceden sezmesi ve akıllıca davranmaları, ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmektedir. Gâvur Ali'nin köpeği Zok, daha başlangıçta, olacakları önceden hisseder ve hırçınlaşır, bağırır, havlar, Gâvur Ali'yi bırakmak istemez. Çakır İmam'a saldırır. Burada onun hayvan içgüdüsüyle olacakları hissedişi belirtilmek istenmiştir. Hikâyenin sonunda Gâvur Ali'nin peşinden ayrılmayan keçinin, onun sözlerinden sonra hızla kaçması da, aynı bakışın neticesidir. Yazar, insanların göstermedikleri, akıl etmedikleri gerçekleri, hattâ feraseti, hayvanlar tarafından yapılmış göstererek mizah yoluyla insanların hatalarını belirtmektedir.

---

[35] Aynı eser, s. 203.

[36] Aynı eser, s. 203.

[37] Aynı eser, s. 203.

[38] Aynı eser, s. 204.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Memlekete Mektup: Hikâyede 1919 yılının İstanbul'u anlatılmaktadır. Mektup, Malatyalı, hukuk okumuş, milliyetçi bir gencin ağzından yazılmıştır. Bu genç her tarafı harp zenginlerinin sardığını, edebiyatın, sanatın ve ilmin öldüğünü, yok olduğunu belirtmekte, bu arada yalnız irtica fikrinin varlığını sürdürdüğünü söylemektedir.

"Yalnız muayyen bir fikir var: İrtica...Bu mefkûreyi hakikaten azimkâr buldum." [39]

Anlatıcı, Ebülfuruva diye bir okul arkadaşına rastlamıştır. Yeni zenginlerden olan Ebulfuruva, milliyet fikrine karşıdır. Milliyetçiliğin ve Türkçülüğün, İslâmlık fikrine zıt olduğunu, kurtulmak için Türklüğü inkâr etmek gerektiğini söyler ve şöyle der:

"-İslâmlıkta milliyet olmadığı halde siz Türkler bu davaya kalktınız. Muharebeler filân hep sizin gibi milliyetperverlerin yüzünden çıktı." [40]

"-Bizim için yegâne selâmet Türklüğü filân inkâr edip milliyetsiz dindar olmaktır." [41]

Malatyalı genç, İstanbul'un bu durumundan dolayı ümitsizliğe kapılmıştır. İstanbul'da kalmanın bir anlamı olmadığını düşünür ve Malatya'ya dönmek ister.

Hikâyede millî kimliğini değersiz, hattâ zararlı bulan bir zihniyet eleştirilmektedir.

Tuhaf Bir Zulüm: Anlatıcı, Bulgaristan'da eski bir Bulgar görevlisi ile tanışır. Kepazef adındaki bu adam Türklerde hiçbir inanç olmadığını, yalnızca taassup olduğunu söyler. Kendisinin de görevli iken bundan çok istifade ettiğini, köylerdeki Türkleri göçe mecbur ettiğini, onların yerine Bulgar aileleri getirtip yerleştirdiğini anlatır. Bir köye bir Bulgar aile ve birkaç küçük domuz getirmekte, domuzların köyde başıboş gezinmesini sağlamaktadır. Türk aileler kısa bir süre içinde yerlerini yurtlarını terketmişlerdir. Böylece toprak, Bulgarlara kalmıştır. [42]

Burada durum, daha acı ve ciddîdir. Türk toplumu, taassup uğruna kendi kimliklerinden, vatanlarından, topraklarından, maddî varlıklarından vazgeçmektedirler. Ömer Seyfettin bunu hazmedemez ve içine sindiremez. Hikâyenin sonunda isyan eder. Bu durumdan derin bir acı ve ıstırap duymaktadır.

Mehdî: 1914 yılıdır. Tren Serez istasyonundan kalkmıştır. Kompartımanda beş kişidirler. Hepsi Türk ve Müslümandır. Balkanlar elden çıkmış-

---

[39] Aynı eser, s. 179.

[40] Aynı eser, s. 180.

[41] Aynı eser, s. 181.

[42] Aynı eser, s. 35-43.

tır. Bir daha ne zaman buraları geri alacaklardır? Eski günleri konuşurlar, hasretle anarlar. Birisi Müslümanlığın artık *"karanlık bir taassup"* içinde bulunduğunu, Türklerin hâlâ onüç ondört asır evvelki *"hurafeler ve efsaneler"* içinde çırpındığını söyler. Bir diğeri ona cevap verir. *Mehdî gelecek bizi kurtaracak*, der. Tartışırlar. [43]

Onlar konuşurken kompartımanın kapısı açılır. İçeri biletçiyle silindir şapkalı bir Rum girer. Yüzlerini buruşturarak *burada Türkler var*, derler. Biletçi şöyle der:

"-Haydi bre... Öbür başa toplanın. Burada pencerenin önünde mösyö rahat edezek." [44]

Rum, pencerenin önüne oturur, ayaklarını uzatır. Türklere hakaret sözlerini içeren şarkılar söylemeye başlar. Beş Türk ise, korkak ve ezik bir şekilde diğer tarafa büzüşürler. Hakikat, düşündüklerinden ne kadar farklıdır... Onlar mehdîyi beklemekte iken işte hem yüzlerce yıllık topraklarından kovulmakta, hem de hakaret görmektedirler.

Hikâyede hayalle hakikatin çatışması işlenmektedir. Mehdinin gelmesi hayaliyle yaşanan ve avunan Müslümanlar, yani Türkler, hakikatteki zillete itiraz etmeden katlanmakta ve hakaretleri sineye çekmektedirler.

Hikâyede ayrıca Müslümanlığın yanlış anlaşıldığı, hurafelerin din sayıldığı, din anlayışına katı bir taassubun hâkim olduğu fikirleri de, kahramanların ağzından eleştirilmektedir.

3. 2. Softa Tipi

Külâh: Mıstık, Bulgaristan göçmenidir. Kurnaz, üç kâğıtçı ve dalavereci bir adamdır. Anadolu'da şehir şehir, kasaba kasaba dolaşıp mal alıp satar. Bu sırada bir Mollayla tanışır. Önce gözü tutmaz. Sonra da birlikte çalışmaya karar verirler. Hayvan alıp satmaktadırlar.

Molla bir gün valinin çocuğu için kendisinden beyaz eşek istendiğini söyler. Kendisinin bir iki günlük bir işi olduğunu söyleyerek bu işi Mıstık'a havale eder. Mıstık'ı, Hacı Hüseyin diye birine gönderir. Mıstık, Hacı Hüseyin'e gider ve bir beyaz eşek bulmasını ister. Ertesi gün beyaz eşek bulunmuştur. Mıstık, eşeği çalmaya karar verir. Fakat, durumdan şüphelenen Hacı Hüseyin onu yakalatır. Mıstık, Mollanın kendine oyun oynadığını anlar, ama iş işten geçmiştir. Şimdi yapılan hırsızlık, sahtekârlık ve dolandırıcılığın hesabını kendisi verecektir. Molla ise ortalarda yoktur.

Bu hikâyede de, molla ve hacı tipleri, olumsuz tipler olarak işlenmişlerdir. Mollanın ahlâksızlığı, dini istismarı iki olayla anlatılır. Bunlardan biri,

---

[43] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 1, s. 239.

[44] Aynı eser, s. 243.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Molla'nın Mıstık'a oruçlu olduğunu söylemesi, diğeri de ağzı içki koktuğu halde hiç içki içmediğini söylemesidir. Mıstık, her ikisinin de yalan olduğunu anlamıştır. Bu yüzden Mollaya fena halde kızmakta, bunun acısını çıkaracağı günü beklemektedir.

Aşağıdaki alıntıda Mollanın davranışları ve Mıstık'ın ona olan öfkesi açıkça görülmektedir:

"Mollanın ağzından sert bir rakı kokusu çıkıyordu. Küçük lâmbanın hafif aydınlığıyla gölgelenen yüzünde yorgun bir neşe vardı. Gözleri dumanlıydı. Mıstık ortağının gündüz oruçlu olduğunu hatırladı. Bir lâtife etmek istedi:

-Keşke beni de iftara davet etseydin! Beraber içerdik...

Molla reddetti:

-Hâşâ! Ben ömrümde bir katre ağzıma koymamışım, elhamdülillâh...

-Ee, bu koku ne be?

-Dişim ağrıyor, ağzımı rakı ile çalkadım.

-Ya...

-Evet.

-Öyleyse Allah rahatlık versin!

-Sana da...

Mıstık, odasının kapısını kapayınca yine *'Gidi gebeş seni! Ben sana bir külâh giydireyim de, gör!* dedi. Ayakta duramayacak kadar sarhoş olduğu halde yine sofuluk taslayıp ömründe ağzına bir katre koymadığını söylemesi Mıstık'ın sanki izzet-i nefsine dokunmuştu. beni aptal yerine koyuyor ha... diye ellerini kalçalarına dayadı. Durdu. Gözlerini küçülterek yere baktı: Şuna bir külâh... İlk fırsatta bir külâh..." [45]

Fakat Mıstık, çok istediği halde Molladan intikamını alamaz, yani kendi tabiriyle onun *"başına külâh"* geçiremez. Molla onu kandırmış, onun yakalanmasına sebep olmuş, kendisi de kaçmıştır.

Deve: Edirneli bir çingene olan Mestan Ağa kendini Arap olarak tanıtmak ister. İstanbul'a gelir. Abdülmennan adını alır. Sakal bırakır. Herkes onu hacı zannetmektedir.

"Çingeneliğini belli etmemek için daima taassup taslar, beş vakit namazlarını kalabalık camilerde kılar, ayakta besmelesiz su içmez, ezanı işitince Aziz Allah, şefaat ya Resulallah diye hemen sözünü keserdi." [46]

Mestan Ağa develeri merak etmektedir. Camide imamın *deveye binmeyin çarpılırsınız,* dediğini duymuştur. Mestan Ağa deveye biner. Hayvan onu üzerinden atmak isterken koşup tarlaları çiğner. Tarla sahipleri *tarla-*

[45] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri,* Hikâyeler 2, s. 263.

[46] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri,* Hikâyeler 3, s. 144.

mızı mahvettin pis Arap, diyerek Mestan'ı döverler. Mestan, Arap olmaktan vazgeçmiştir. Çingeneliğin çok rahat olduğunu düşünerek Edirne'ye gitmek ister. Hikâye şöyle bitiyor:

"Ah Çingenelik! diye mırıldandı. Evet bu bir saadetti. Ne gidilecek Kâbe'si ne de üstüne binilince çarpılacak tekinsiz mübarek bir hayvanı vardı!" [47]

Hikâyede dindar görünmek isteyen, fakat dinle hiç ilgisi olmayan bir tip işlenmiştir. Burada, dindar görünmek isteyen bir çingenenin düştüğü komik durum anlatılmıştır.

Nasıl Kurtarmış?: Hikâyenin kahramanı Kadı İbrahim Efendi, çevresinde hiç sevilmeyen bir kimsedir. Yazar, onu ayrıntılı olarak tasvir eder. Onun sevimsizliğini ve kötü mizacını iyice vurgular. O sırada mahalleden birisi gelerek babasının ona teşekkür ettiğini söyler. İbrahim Efendinin, babasına iyilik ettiğini belirtir. Herkes şaşırır. Nihayet olay anlaşılır. İbrahim Efendi rüyasında onu kurtarmıştır.

Yazar, sahip olduğu özelliklerin aksini söyleyerek İbrahim Efendi ile alay etmektedir. [48]

Kazın Ayağı: Mahzufîzade Hacı Afif Efendi, ticaret yapmaktadır. Yani zengin bir hacıdır. Ömer Seyfettin ise zenginlik ile hacılığın olumsuz özellikler olduğunu düşünmektedir.

"Zenginlikle hacılık onda iki hassayı iflâs ettirmişti: İtimat, cömertlik... Hiç kimseye, hiçbir şeye inanmazdı. Nazarında herkes zındıktı, hırsızdı, yalancıydı. Kendinden başka namuslu adam göremiyordu." [49]

Hasistir. Kitap, gazete okumaz. Vatanperver değildir. Türk adından nefret eder. Kimseye iyilik etmemiştir. Sıkıştı mı *Kazın ayağı öyle değil,* der. Adı *Kazın Ayağı* kalmıştır.

Bu, yarım kalmış bir hikâyedir. Burada da olumsuz bir hacı tipi tasvir edilmektedir.

3. 3. Hurafeler

Perili Köşk: Sermet Beyin kalabalık bir ailesi vardır. Büyük bir köşkü kiralar. Köşkün adı Perili Köşk diye çıkmıştır. Sahibi Hacı Niyazi Efendidir. Sermet Bey periye falan inanmaz. Köşkü tutar. Üç yıllık kirasını da peşin verir. Bir müddet sonra bahçede beyaz bir hayalet görürler. Sonra geceleri taşlar atılmaya, camlar kırılmaya başlar. Bu arada köşkle ilgili bir sürü hikâyeler anlatılmaktadır.

"Sözde burası eskiden kabristanmış. Mutfağın olduğu yerde beş yüz senelik

---

[47] Aynı eser, s. 147.

[48] Aynı eser, s. 232-233.

[49] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri,* Hikâyeler 4, s. 328.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bir evliya yatıyormuş..." [50]

Sermet Bey hâlâ periye inanmaz. Onu yakalamak ister. Fakat yetişemez. Bir gece çamlıkta gizlenir bekler. Hayal ortaya çıkınca onu yakalar. Köşke getirir. Bu, köşkün sahibi Hacı Niyazi Efendidir.

Hikâye Hacı Niyazi Efendinin şu sözleri ile bitiyor:

"-Ne abdest, ne oruç, ne namaz, ne niyaz... Karılı erkekli, çoluklu çocuklu hepsi akşamdan sabaha kadar sarhoş! Ayol onlara ecinni değil, şeytan bile görünemez." [51]

Hikâyedeki olayın sebebi, basit bir para meselesidir. Köşkün sahibi Hacı Niyazi Efendi, kiracıların verdiği paraya tamah ederek onları peri hikâyeleriyle korkutup kaçırmaktadır.

Burada da ibadet unsurlarının yokluğu, eksikliği, ceza sebebi olarak gösterilmiştir. İbadetin, dinin, dünya işlerine âlet edildiği, yani dinin istismar edildiği konusu işlenmektedir.

Keramet: Mahallede yangın çıkmıştır. Ama mahalleli yangının, iki ev sonra söneceğine inanmaktadır. Çünkü orada bir zât-ı şerifin türbesi vardır. Mümkün değil o tutuşmaz, diye düşünmektedirler.

Çiroz Ahmet vurgun yapmak için etrafına bakınır. *Burası fakir bir mahalle, çalınacak bir şey yok,* diye hayıflanırken türbedeki eşyalar gözüne ilişir. Şamdan, seccade ve yazma kitapların para edeceğini düşünür. Kapıyı kırar, içeri girer. Hepsini beline sarar. Sandukanın boş, hafif ve seyyar olduğunu farkeder. Sandukanın altına girer, kapıdan çıkar. Sonrası şöyle anlatılır:

"Çiroz Ahmet sandukanın altında uzun müddet düşünmedi. Paldır küldür kapıdan çıktı. Gürültüye başını çeviren halk şaşırdı. Herkes olduğu yerde kaldı. İşte evliya kalkmış yürüyordu. Tulumbalar durdu. Şiddetle esen rüzgâr birdenbire durdu. İtfaiye askerleri korkularından ellerindeki baltaları, kancaları, hortumları düşürdüler. Sanduka yangına doğru yürüdü. İki tarafa açılıp yol veren ahali korkudan titriyordu. Sanduka korkunç manevî bir heybetle sallana sallana aralarından geçti, karanlıklarda kayboldu.

Türbeden evvelki iki ev de ateşten kurtulmuştu. Yanmayıp evliyasız kalan türbe, yine mahalledeki kudsiyetini muhafaza etti. Yalnız Fatiha okuyanlar, yüzlerini eskisi gibi artık boş binaya çevirmiyorlar, kıbleye bakıyorlar, *İki gözüm, yangın gecesi bu tarafa gitti!* diyorlardı." [52]

Burada olayların araştırılmaması, sorgulanmaması ve körü körüne inanmak eleştirilmektedir. Ahali, sandukanın yürümesini saf saf seyreder, kurcalamaz, sağına soluna bakmaz. Sandukanın gerçekten yürüyebileceği-

---

[50] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 3, s. 218.

[51] Aynı eser, s. 220.

[52] *Aynı eser, s. 295-296.*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ne inanır ve sadece seyreder.

Ömer Seyfettin'e göre, bu akla ve mantığa uymayan, yanlış bir davranıştır. Tabiata ve hakikate aykırıdır. Ömer Seyfettin bu tarz düşünceleri, sert bir şekilde tenkit etmekten çekinmez.

Kurbağa Duası: Anlatıcı, taşrada edebiyat öğretmenidir. Bir gün bir kır eğlencesine katılırlar. Çok iyi vakit geçirmektedirler. Fakat kurbağaların gürültüsünden başları şişmiş, fena halde bunalmışlardır. Ne yapacaklarını düşünürken Bâhir Hoca, okuyup üfleyerek onları susturabileceğini söyler. İnanmazlar. Ama denerler. Bâhir Hoca suyun kenarına gider, göle doğru nefes eder. Kurbağalar susarlar. Bu, akşama kadar böyle devam eder. İnanmayanlar da, gördükleri karşısında ne diyeceklerini şaşırmışlardır. Kahraman, Bâhir Hocanın nefes ederek kurbağaları susturduğuna inanmaz. Fakat gördüklerini de izah edemez. Bâhir Hocayı söyletmeye çalışır. Nihayet hakikati öğrenir. Bâhir Hoca, nargilenin marpucunu göle sarkıtmış, kurbağalar da onu yılan zannederek kaçmışlardır. Fakat Bâhir Hoca bu hakikati kimseye söylememesi için rica eder ve şöyle der:

"-Saf adamların itikatlarını bozmamalı. Onlara ilmî hakikatlerin lüzumu yok. Sakın marpucu kurbağalara gösterdiğimi kimseye söyleme! Varsın, nefes ettim bilsinler." [53]

Bu hikâyede nefes etmeye gösterilen saf bir inanç, sevimli bir şekilde anlatılmaktadır. Yine de bu, hurafeye karşı yapılmış yumuşak bir tenkittir.

.....

Son olarak İlk Namaz hikâyesi üzerinde duralım. Bu hikâyede Ömer Seyfettin'in ideal din anlayışı ele alınmaktadır. Otobiyografik bir karakter taşıyan bu hikâyeyi şöyle tanıtabiliriz:

İlk Namaz: 1905 senesidir. Anlatıcı, sabah namazına kalkmıştır. Soğuk bir kış günüdür. Birden 15 sene önceyi hatırlar. Annesinin kendisini ilk namaza kaldırdığı günü... Anlatıcı, annesinin ve Pervin'in yardımlarıyla abdest alışını, duaları okuyuşunu teferruatıyla hatırlar. Sonra hep beraber namaza dururlar. Namazdan sonra annesi onu yatırıp biraz daha uyumasını söyler. Kendisi de Kuran okur. Anlatıcı, annesini şöyle tasvir ediyor:

"Uykum yoktu, anneme bakıyordum; yeşil baş örtüsü başında, bu zulmet-i münevvere içinde, bir hayal gibi hareket ederek Kur'an'ını aldı ve pencerenin kenarına, geniş sedire oturarak mühtez ve rakik sesiyle tilâvete başladı. Ruhumda bir aks-i enîn-i şi'r-âlûd bırakan bu güzel sesi dinleyerek... büyük, yeşil baş örtüsünün altında, tıpkı ölen bir hemşireme bezeyen güzel ve âsım çehresini görerek... ve yavaş yavaş sallanan mukaddes başı-

[53] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 4, s. 112.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nın âheng-i hafîf-i münacatını seyrederek dalıyordum. Perdelerin altından görülen dumanlı sema gittikçe aydınlanıyor, geç kalmış birkaç yıldız koyu lâciverd bir atlasa düşmüş mâî ve nâdîde elmaslar gibi büyüyor, vâpesîn-i mâî neşrederek parlıyorlardı. Annemi bir meleğe benzetiyordum, bu tahayyülle melâikeleri düşünerek... Kur'an okuyan annemin şimdi etrafına toplanmaları lâzım gelen melâikeleri müşahede ediyorum zannederek dalıverdim." [54]

Bu tasvirde, anlatıcının derin bir huşu içinde olduğu görülmektedir. Ömer Seyfettin, dinin büyük ve sonsuz bir kudsiyet taşıdığını, bir hikâye vasıtasıyla ortaya koymaktadır. Bu durum, onun hikâyelerde tasvir ettiği, şiddetle eleştirdiği, alay ettiği, hicvettiği sözde din anlayışından ne kadar farklıdır... Burada namaz kılmanın, Kur'an okumanın yüceltildiği görülmektedir. Ömer Seyfettin, bu hikâyesiyle, kendi din anlayışını da belirtmek istemiştir.

Sonuç

Her şey bir mektupla başlar. Ömer Seyfettin'in Ali Canip'e yazdığı bir mektupla... Bu mektupta Ömer Seyfettin *"edebiyattan nefret"* ettiğini, bu nefretinin *"iğrenç, tiksindirici bir nefret olduğunu"* söylemektedir. Arkasından da bu nefretinin, edebiyattan ziyade lisandan ileri geldiğini belirtir. Çünkü bu dil *"berbat, perişan, fenne, mantığa muhalif bir lisandır"*. Ömer Seyfettin, Batı edebiyatını biraz tanıyan bir insanın da bu nefretten kurtulamayacağını söyler. [55]

Yazarın dil için kullandığı sıfatlara bir bakalım. Ömer Seyfettin, o günkü Türkçenin *"berbat, perişan, fenne, mantığa muhalif"* bir dil olduğunu söylemektedir. Ömer Seyfettin burada edebiyattan değil, daha çok lisandan nefret ettiğini söylüyor ama saydığı sıfatlar, onun bu dil ile kurulan, yani bu Türkçe ile meydana getirilen bir edebiyattan da nefret ettiğini göstermektedir. Zaten hikâyelerinde de bu görüşü işlediği açıkça görülmektedir.

Yukarıdaki ifadelerden de görüldüğü gibi, Ömer Seyfettin'in hareket noktası akıldır. O, tabiata, hakikate, mantığa uygunluktan hareket eder. Tabiata uygun olmayan, hakikatten sapan herşeye, her duruma büyük bir öfke duyar ve şiddetli bir tepki gösterir.

Ömer Seyfettin, mantığa uymayan şeyleri eleştirmekte, bir öfke ve hiddet duymaktadır. Yazar bu şekilde davranan, asırlardır yanlış ve çarpık bir şekilde dini yorumlayan, böyle bir anlayışa saplanan, dinî vecibeleri saplantı haline dönüştüren (katı, değişmez kurallar haline getiren) bir toplum

---

[54] *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri*, Hikâyeler 1, s. 21-22.

[55] Bilge Ercilasun, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit, 1. Türkçü Tenkit*, Ankara 1995, s. 93.

yapısına öfke duymakta, bu yanlış anlayışı sarsmaya ve değiştirmeye çalışmaktadır. Ve toplumu tembelliğe iten, dolayısıyla geri bırakan bir zihniyete karşı, cesurca savaşmaktadır. Onda, sonradan Atatürk'ün gerçekleştireceği bütün yenilik fikirlerine rastlamak mümkündür.

Yazar bu durumun aşırı kaç-göçten, erkeklerle kadınlar arasında yapılan katı ve haksız ayırımdan ileri geldiğine inanır. Bu düşüncesini de yukarıda belirttiğimiz yazılarında ve hikâyelerinde açıkça ele almıştır.

Ömer Seyfettin yanlış bulduğu durumları, çarpıcı, merak uyandırıcı, ilgi çekici, sürprizli bir şekilde hikâyelerinde ortaya koymuştur. Onun işlediği temalar arasında tembellik, kadını hor görme, hurafelere inanma, kimliksizlik, yanlış tevekkül anlayışı, yanlış evlilik anlayışı, en önemlileridir. O, hikâyelerinde sözde din adamlarını şiddetle eleştirir. Bunlar, çevrelerinde molla, imam veya hacı diye tanınan tiplerdir. Çoğunlukla zengindirler. Dini istismar ederler, yalan söylerler, hain ve sevgisizdirler. Ömer Seyfettin'in bunlara acıması yoktur. Hikâyelerinde onlara katı davranır ve şiddetle eleştirir.

Ömer Seyfettin'in üzerinde durduğu bir başka konu, millî şuurun din karşıtlığı olarak anlaşılmasıdır. O, softalar tarafından milliyetçilikle dindarlığın birbirine zıt gibi gösterilmesine de kesin bir tavır koymuştur. Bu konu, Tuhaf Bir Zulüm, Tos, Memlekete Mektup adlı hikâyelerde karşımıza çıkmaktadır.

Yazar, hikâyelerinde Müslümanlığın, dünyadan elini eteğini çekmek demek olmadığı fikrini işlemiştir. Tos, Hâtiften Bir Sada gibi hikâyeleri buna örnektir. Bu hikâyelerde, Müslümanlığı sadece ibadet etmek olarak anlayan, çevrelerini yok sayan, çevrelerindeki insanlara ilgi sevgi ve şefkat göstermeyen, yalnızca kendilerini düşünen tipler ele alınmıştır.

Ömer Seyfettin'e göre tesettür fikri, edebiyatı öldürmektedir. Tesettür, taassubun yarattığı bir anlayıştır. Taassup, yanlış din anlayışından kaynaklanır. Bundan da halkı kandıran softa ve yobaz tipler doğar. Ayrıca dinin gerçeğini kavrayamayan toplumda hurafeler artar. Toplumun kafası karışır. Bir değerler karışıklığı ortaya çıkar. Din ile millet kavramı birbirine zıtmış gibi gösterilir. Çarpık ve hasta, sakat bir din anlayışı ile kimlik korunmaya çalışılır. Bu sakat din anlayışı gitgide daha da marazî bir hal alır ve milliyetin önüne geçer.

Bütün bu olumsuz duygu ve düşüncelerin temelinde sevgisizlik vardır. Halbuki sosyal değerler sevgiye dayanır. Gerçek ve samimî bir inanç ancak sevgi ile oluşur. Sevgi ve hoşgörü, kâinatın temelini oluşturur. Ömer Seyfettin hikâyelerinde sevgisizliği de işlemiştir. Hâtiften Bir Sada hikâyesinde olduğu gibi...

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ömer Seyfettin hikâyelerinde yanlışları göstermek ve toplumu uyandırmak istemiş, hattâ bu konuda bazen katı ve radikal davranmıştır. Onun, sahtekâr ve samimiyetsiz din adamlarını eleştirmesi, bize Ziya Paşa'nın

Ümmîd-i vefâ eyleme her şahs-ı degalde
Çok hâcıların çıktı haçı zîr-i begalde

şeklindeki beytini hatırlatmaktadır. [56]

Ömer Seyfettin'in, İkinci Meşrutiyet Devrine büyük ölçüde tesir ettiği açıkça görülmektedir. O, mevcut edebiyatı ve dili şiddetle tenkit etmiş, onu değiştirmek istemiş, bunda da başarılı olmuştur. Bu başarıda, devrin diğer aydınlarının rolü olduğu kadar, kendi edebî ustalığının payı büyüktür. O, mükemmel Türkçesiyle, anlatım tarzıyla yeni bir dil, yeni bir edebiyat yaratmıştır. Onun görüşleri, edebiyat ve hayat anlayışı, yalnız İkinci Meşrutiyet yıllarını şekillendirmekle kalmayacak, Cumhuriyet devrinde de devam edecektir.

[56] *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*, Hazırlayanlar Mehmet Kaplan-İnci Enginün-Birol Emil, İstanbul 1978, s. 19.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İkinci Meşrutiyet Döneminde Halis Edebiyatçının Politik Söyleme Geçişi

Sema Uğurcan (*)

Halit Ziya (1866-1945) roman-hikâye, tiyatro, mensur şiir, edebiyat tarih ve tenkitleri kaleme almış, has bir sanatçı, velûd bir yazardır. Servet-i Fünun dergisi 1901'de kapanınca arkadaşları gibi yazmaya ara verir. 42 yaşında iken, 10 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet ilân edilir. 30 Temmuz 2008'de Halit Ziya *Sabah* gazetesindeki siyasî yazılarına başlar. Bu faaliyet 7 Mart 1909'a kadar devam eder.[1] 7 Eylül 1908 ile 18 Mart 1909 arasında son romanı *Nesl-i Ahîr*'i tefrika eder.[2] 31 Mart olayının patlaması, ardından yeni hükümdarın Mabeyin kâtibi olması onun edebiyat çalışmalarını azaltır. Bundan sonra hatıra ve sanata dair yazılar, yayınlanmamış hikâye-roman neşri, roman metinlerini sadeleştirme gibi yazı faaliyetlerinde bulunacak ama eski sanatını pekiştirecek bir eser ortaya koyma iddiası taşımayacaktır.

Burada üzerinde duracağımız *Sabah* gazetesindeki makaleleri şimdiye kadar denemediği siyaset konusundadır. Halit Ziya 1936'da *Kırk Yıl*'da şöyle diyecektir:

Birdenbire Meşrutiyet ilân edilip dillerin ve kalemlerin işlemesine serbest bir meydan açılınca diller öyle işledi ki sesler kısıldı, dinleyenlerin de kulaklarında bir uğultu hüküm sürmeye başladı. Yazı âleminde bu iş daha fena oldu. Bâbıâli Caddesi'nde bir yazı kaynağı vardı ki bitmez tükenmez dalgalarını salıvererek yurdun her köşesine bucağına yayıyordu. Bu yazı selinin taşkınlıkları arasında edebiyat yoktu, ortada yalnız siyasiyat vardı. O zamana kadar edebiyat dünyasının İstibdat idaresinde her türlü baskı bulutlarını yarmaya çalışarak ışıldayabilmiş olan yıldızları sanki birden sönmüş oldu. Edipler hep birden siyasî adamlar, vatanı kurtarıp dirilt-

(*) Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bölümü.

1 *Sabah*, nr. 6769-6985, İlk yazı "İtidal", son yazı "Tarîk-i Necat".

2 *A.g.g.*, nr. 6808-6996. (1. ve 2. dipnotlar hakkında bk. "Halit Ziya Uşaklıgil Bibliyografyası, Zeynep Kerman, Ömer Faruk Huyugüzel, *Türk Dili*, nr. 529, Ocak 1996, Halit Ziya Uşaklıgil Özel Bölümü, s. 164-248.)

meğe memur yazarlar oluverdi. O patırtı ve gürültü içinde köşeciğimde oturup susmak elbette pek akıllıca bir tedbir olurdu, ama ben de daha pek gençtim, bu sarhoşluk ayininde bir kenara sinip dolaşıp duran kadehlere el uzatmamak o yaşta bir adamdan beklenemezdi. Bugün uzaktan bakıyorum, sararmış yapraklarıyla tozlarının altında gömülen o zamanın yazılarına rastlayışlarımda düşünüyorum: Onları hiç yazmamış olmayı daha iyi bulurdum. Yıllarca süren yazı açlığının birden serbest kalışına kapılmış olacağım, belki de o zaman bu yazıları alkışlayanların övüşleri beni şaşırtmış olacak. Fakat o zaman alkıştan, övüşten başka ne vardır? Temmuzdan mart sonuna kadar gazetelere mecmualara müsvedde yağdırdım. Bunların hiçbiri benimle ilişkisi olan şeylerden değildi. Belki bir tanesi müstesna. Bir tefrika tutturdum. Bu, büyük ve ehemmiyetli bir roman olacaktı. İstibdat idaresine karşı ruhunda isyan taşıyan genç nesil bu romanda temsilcisini bulmuş olacaktı. Ona Nesl-i Ahir demiştim. Eser baştan başa yazıldı ve basıldı, fakat günler umulmayan vakaları getirdikçe eser mevzuunun esasından uzaklaşmaya başlayarak sonunda her adımda yatağını değiştirerek yayıldığı alanda kaybolan bir ırmak dağınıklığıyla ne olduğu belli olmayan bir şekil aldı. Bugün ona uzaktan bakınca bu uzun kitaptan ancak yirmi otuz sayfalık birkaç parçayı belki unutulmaktan kurtarmak zahmetine değer diye düşünüyorum; geri kalanları yok etmek isterdim.[3]

Nesl-i Ahîr romanını incelemeyi sonraya bırakıp, önce *Sabah*'taki makaleler üzerinde durabiliriz. Halit Ziya *Sabah* gazetesinde başladığı makalelerinde tasvir, tahlil, değerlendirme, mukayese, hedef gösterme, tavsiyede bulunma, öğretme ifadeleriyle çeşitli siyasî meseleyi ele alır.[4] Sosyal, kültürel konularda, öğretim-eğitim, iktisat hakkında yazılarında da siyasetin açtığı kapıdan girerek ulaşılmış görüş ve hükümlerdir. Yeni devrin icabınca siyaset ve ona bağlı olan bu şeyler yeniden değerlendirilecektir. Eskiyi düzeltmek veya yenilik yapmak için, eski yanlış işlemlerin sonuçlarını göstermek gerekir. Böylece ele aldığı meselelerde eski hangi uygulamanın sonucuydu, şimdi nasıl uygulama gerekir şeklinde mukayese ve tavsiyeler yer alır.

Halit Ziya'nın 30 Temmuz 1908'te ilk yazısına koyduğu "İtidal" başlığı konusu ve tonuyla Halit Ziya'nın tarzını gösterir. Osmanlılarda Hürriyet sevincini Osmanlı olarak müşterek yaşadığımız, kan dökmeden gerçekleşen bu inkılapla dünyanın dikkatin üzerimize çektiğimiz şu günlerde, gösterileri bitirip ilk "itidal" adımlarını atma sırası geldiğini hatırlatır. En önemli adım Mebuslar Meclisi'nin açılmasıdır. Eski vekiller meclisinin Meşrutiyetten sonra ülkeyi yönetmesini doğru bulmayan Halit Ziya, yeni dönemde yeni bir

---

[3] *Kırk Yıl*, İstanbul: 1969, İnkılâp ve Aka Kitabevi, 2. bs., s. 610-612. (Aldığımız parça, birkaç sayfanın kısaltılmış şeklidir.)

[4] Geniş bilgi için bk. Sema Uğurcan, *Halit Ziya Uşaklıgil'in 1908 Yılında Sabah Gazetesinde Çıkan Makaleleri*,1978, XLIX+278 s., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi basılmamış lisans tezi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hükümet kurulmasını, onların da eski hatalardan ders almaları gerektiğini belirtir "Hürriyet ve Resmiyet"te hürriyetin ne demek olduğunu ne demek olmadığını açıklayarak işe başlayan Halit Ziya, hürriyeti bütün efradın resmiyet dairesinden dışarıya çıkmaması, yani öteki şahıslar ile olan ilişkilerde onların hak ve hürriyetini çiğnememek olarak değerlendirir. Hürriyet ve onunla beraber adalet, müsavat, uhuvvet gibi değerlere slogan şeklinde veya soyut şekilde değil, bu resmiyet, bu sınırlılık dairesinden bakılması gerektiğini söyler. Hürriyeti "resmiyet"ten çıkarmayacak iki güçten birinin padişah, diğerinin bu cemiyet olduğunu, ilkinin millete hürriyet ve eşitlik bahşeden anayasayı yeniden ilân ettiği, ikincisinin resmiyeti hayran olunacak itinayla kullandığını belirtir (nr. 6782, 12 Ağustos 1908). "Sirayet-i Taklit" yazısında hürriyetin kansız şekilde ilânından kırk gün kadar sonra günahsız birinin vefatı, vilâyetlerde casusluktan yakalanan birinin İstanbul'da öldürülmesiyle son bulan halk olayları karşısında üzüntüsünü belirtir. İttihat ve Terakki ile matbuatın bu konuda resmî ve ihtiyatlı hareket etmesine rağmen bu olayın olmasını taklit sirayetiyle cinayete kadar gidebilen kitle psikolojisiyle izah eder (nr. 6789, 19 Ağustos 1908). Halit Ziya üç ay sonra yapılacak Mebuslar Meclisi seçimine çok önem verdiğinden o dönemde uygulanan seçme şekilleri hakkında bilgi verir. Re'y-i amm şeklinde, mebusların kendilerini tanıtıcı yazılar yazdıklarını, halkın bunları okuyarak oy verdiklerini söyler ki, okuma yazma oranının az olduğu bir toplumda bu usul çok geçerli değildir. Re'y-i mahdut, seçilecek kişilerin belli mıktarda para yatırmasını gerektirir ki, Türkiye'de mebus adaylarının zengin olmaması bu tarzı da geçersiz hâle getirir. Re'y-i mecma usulünde yirmi yaşın üzerindeki erkekler istedikleri adayları seçebilirler. Halit Ziya en doğru usulün bu olduğunu söyler ("Hakk-ı İntihâb", nr. 6773, 3 Ağustos 1908). Mebus adaylarından Ahmet Rıza, Manyasizâde Refik Bey ve Hüseyin Cahit hakkında bilgiler verir ("İntihab-ı Mebusân", nr. 6837, 6 Teşrin-i evvel 1908). İttihat ve Terakki Partisi ile ilgili "Madde 111" makalesinde yüzyıllar boyu Osmanlı gayri müslim tebaasındaki dinî teşkilâtlar onların haklarını korurken, onları birleştirme fonksiyonunu icra ediyorsa, vilâyetler ve daha küçük birimlerde Türklerin hakkını koruma gayesiyle "İslâm Cemiyetleri" kurma gerekliliğinden bahseder (nr. 6796, 26 Ağustos 1908).

İzmir rüştiye ve idadisinde Fransızca hocalığı yapan, bilimin değişik dallarıyla ilgili yazı serileri hazırlayan, Batı edebiyatıyla bir türü tanıtan *Garptan Şark'a Seyyale-i Edebiye* ve *Hikâye* kitapları yazan, 1908 ağustosunda Darülfünun'da Batı edebiyatı ve estetik derslerine giren, daha önemlisi evlâtlarını yetiştirmekte büyük çaba harcayan Halit Ziya, öğretim-eğitim konularına çok önem verir. Yukarıda söylediğimiz gibi mebus seçimi sistemle-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rinden hangisinin bize uygun olduğunu anlatıyordu. Halit Ziya'nın öğretim-eğitim tavsiyeleri en çok ilkokullar üzerinedir. Yeni rejimin yeni maarif sistemi hususunda yazarın tavsiyeleri "gereklilik" kipiyledir. Mektepler Maarif vekilliğinin uhdesinde, özel teşebbüs durumunda yine onun kontrolünde olmalıdır. Öteki kavimlerle bütünlük için ülkenin her yerindeki okullarda asgari birlik sağlanmalı fakat zemine, kavmî kabiliyete göre değişik usuller de kullanmalı, ancak ilk okul mecburiyeti bütünüyle değil, mevki ve halkın durumuna göre olmalı, Osmanlı birlik beraberliği için unsurların çocuklarına Türkçe öğretmeli, bütün azınlık mensupları isterse Osmanlı, isterse kendi mekteplerinde okuyabilmeli, ikincisinde Türkçe öğretme şartı olmalı, Müslüman mekteplerinde din dersleri verilmelidir. Öğretilecek şeylerin mevkie göre olması gerekir. Köy adamı yetiştirmek için ziraat, tabiat dersleri vermelidir. Tahsile devam edecekler için, rüştiyelere hazırlayacak eğitim olmalı. İlk okul öğrencisinden alınacak küçük ücretler bölgenin gelir seviyesine uygun olmalı, onun ücretiyle sonraki dönemin rüştiye, idadi, yüksek okul ücretsizliği arasındaki dengesizlik giderilmelidir ("Mekâtib-i İbtidaiye", nr. 6811, 10 Eylül 1908). Halit Ziya Galatasaray'ı bu hürriyet günlerini istikbale götürmeye en uygun kurum olarak görür. Orada Fransa'nın eskiden kalma yüklü müfredatı yerine, Fransa'nın Anglo Sakson ve Alman pragmatizmini örnek alan yeni müfredatını kullanma gereğini dile getirir ("Mekteb-i Sultanî", nr. 6809, 6 Eylül 1908). "Darü'l-musiki" yazısında, Türk musikisini ihya için bu adla bir mektep kurulmasını tavsiye eder. Tekrara dayalı musiki çalışmaları yapan Meşkhane yerine, dünyanın her tarafında uygulanan notaya dayalı musiki fennini öğreten Darü'l-Musiki yani konservatuarda öğretim nazariyat, taganni, ve enstrüman olarak üç alanda olmalıdır. Halit Ziya bu kurumun Maarif nazırlığının sorumluluğuna bırakılmasını, asla Harbiye'ye bağlı Musiki-i Hümayun'la karıştırılmamasını, bu kurumun ötekinin açılmasında engel teşkil etmemesini talep eder (nr. 6805, 4 Eylül 1908).

Halit Ziya geçim vasıtalarından memurluk-işçilik üzerinde durur. Reji idaresinde Batılıların organizasyonları içinde çalışan, iyi niyetli ama nazarî bir ıslahatçının tavsiyelerini verir. Yeni rejiminin ilk politikalarından devlet dairelerinde memur sayısını azaltma veya maaş düşürme hareketinin halkta uyandırdığı antipatiyi gidermeye haklılık gerekçelerini anlatmaya çalışır. İlk iş daire, kalem ve işi inceleyip gereken memur ve ihtiyaten bulundurulacak mülazım yani stajyerin sayısını tespit etmek ve fazlalıkları işten çıkarmak gerekir. Hazineye yük getiren yüksek maaşların düşürülmesine Babıâli vekiller topluluğundan başlamalı, maaş dışında başka sebeplerle verilen ek paralar, tahsisât azaltılmalıdır. Bunlar uygun oranda indirilirse maliye muvazenesini bulur. Diğer dairelerde çalışan yüksek memurların, vali ve sefirlerin de

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

maaşları onları geçim sıkıntısına itmeden kısılmalı, devletin müsteşar, muavin, müşavir gibi yüksek memurlarının meclisler kaldırılmalıdır. Halit Ziya devlet işlerinin yürütülmesinde şube kalemlerinin rol oynadığını, özellikle şubelerin küçük işlerden büyük işlere bağlantı noktasında bulunan reislerine gereken maaşın verilmesini ister. Devlet kalemlerinde iş ve sorumluluğa göre maaş verilmeli prensibinden hareketle memura geçinecek, özellikle yüksek görevde olanları iyi yaşatacak, muhtaç etmeyecek, kötü yola sevk etmeyecek maaş verilmeli şeklinde tavsiyelerde bulunur. ("Tensik-i Maaşât", nr. 6780, 10 Ağustos 1908, "Meslek-i Mülazemet", nr. 6783, 13 Ağustos 1908, "İkdar-ı Mafüvv'în", nr. 6784, 14 Ağustos 1908). Ancak memurları azaltmak kadar onları meşgul eden ve takip edenleri çok yoran işleri de azaltmak gerektiğini söyleyerek bürokrasinin hantallığına çare sunmak da ister (Suhulet ve Adalet, nr. 6801, 31 Ağustos 1908). "Tatil-i Eşgal" yazısında bu tabiri "say ile sermaye arasında bir mücadele" olarak tanımlar. 1906'da inhisar-ı duhân grevi zabıta tarafından kısa zamanda durdurulmuştur. 1908'deki iş tatilinde inhisar-ı duhan ve Belediye nakliye vasıtalarında çalışanların grevi daha umumi ve etkileyicidir. Bu fikir, hürriyeti istedikleri gibi maaş almak olarak değerlendirenlerin kafasından çıkmıştır. Yaptıkları, hürriyeti yanlış anlayarak, iş sahiplerinin hürriyetlerini kısıtlamaktır. Batı'daki işçilerin aksine vekil bırakmayıp, anlaşma görüşmelerine bütünüyle katıldıklarından ve her kafadan bir ses çıktığından karışıklık artmıştır. Türk sanayisinden çıkan malların Batı ile rekabet etmesinde tek çarenin bizde işçi ücretlerini düşük tutmak olduğunu düşünen Halit Ziya, onların maaşlarının fazla arttırılmasından yana değildir. Ayrıca grevlerin memleket servetini azaltacağını söyler ve onları tekrar işe davet eder (nr. 6785, 15 Ağustos 1908). Bu yazıyı takip eden "Ücûrât-ı Amele" yazısında ise Avrupa'da nitelikli ve niteliksiz işçilerin değişen maaşlarından söz eder ve bizde aynı işi yapanlara verilecek ücretin eşit olma gerekliliğiyle beraber, bunun memlekette herkesin geçinmesine yetecek miktarda olmasını tavsiye eder (nr. 6787, 17 Ağustos 1908).

Halit Ziya, matbuatın halka demokrasi bilgileri veya başka bilgiler verme fonksiyonunu vurgulayarak Şinasi'yle Midhat Efendi'ye benzer bir öğretici tavrı taşır. Matbuatın hükümete yol göstermek, ancak gizli tutulması istenen işleri de etrafa yaymamak şeklinde vazifesini hatırlatır. Matbuatın uyandırıcı rolünü yine benzetmelerle anlatır.

"Bütün milleti kenarı müthiş uçurumlarla muhat bir yar kenarında, bir sengistan-ı hatar-nâk arasında, her hatvesini ölçe ölçe atan, piş ü peşine, zir ü bâlâya bakıla bakıla ilerlemeye mecbur bir kafile-i seyyahîn hükmünde görüyorum; içlerinde alil ve zayıf olanlar, yürümeyi bilmeyenler, yaramaz ve haylaz çocuklar, başka tarîke saplanmak isteyenler, uçurumlara kaymağa, tepelere tırmanmağa çalışan erbâb-ı iti-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

zal var. Fakat bir kafile ki elele merbut ve mukayyet, ve böyle kopmadan, kırılmadan geçerse geçebilecek. Bu kafilenin içinde ara sıra bir ses yükselir, düşecek bir taşı, kopacak bir kütleyi, sakat basan bir çocuğu, eğri yürümeye çalışan bir mu'tezili haber verirse, gelen sese dikkat etmeli, bu ses bir hulûs-ı vicdanın nidâ-yı irşadı ise onu dinlemeli." ("Hasbihale Benzer", nr. 6824, 25 Eylül 1908)

Ayrıca matbuat lisanıyla halkın üstünde olmalı efkâr-ı umumiyeyi elinde tutmalı, fakat elinden tuttuğunu çekip yükseltmelidir. Çünkü efkâr-ı umumiye bugün yetişemezse bundan sonra yarım yetişecektir ("Bî-ser ü bün", nr. 6808, 7 Eylül 1908).

Halit Ziya, yazılarında portreler de çizer. Hikâye ve romanlarında sanatkârca portre çizimine, hatıralarında kendisiyle öteki arasında duygu-olay ilişkisine dayalı sayısız portre çizimine yer veren yazar, makalelerdeki portrelerine ise sanki bu iki çeşidin köprüsü fonksiyonunu yüklemiştir. "İhyâ-yı Emvât" yazısında hürriyet günlerini göremeden ölen arkadaşı Tevfik Nevzat, amcası Süleyman Bey, Beşir Fuad, Menemenlizade Tahir gibi isimleri yad eder (nr. 6798, 28 Ağustos 2008). Recaizade Mahmut Ekrem'in portresi onun Âyân meclisine seçilmesi, Rıza Tevfik-Selim Sırrı ikilisinin portresi Hürriyet mitinglerinde halkın sevincinin temsilci ve tertipleyicisi olmaları vesilesiyledir. Prens Sabahattin hakkında, onu Türkiye'ye getiren geminin Ayastefanos açıklarından geçmesi vesilesiyle bir makale yazan Halit Ziya, eski görüşmelerinde onu piyano çalma ustalığı, Batı edebiyatı, Türk dili, sosyoloji, sanayileşme-bayındırlaşma konularındaki fikirleriyle hatırlamaktadır. Sabahattin Bey'in ve yeni rejimle idare edilen ülkenin birbirine getirecekleri kazancı düşünen yazar, onun gemide İstanbul'a ulaşıncaya kadarki ruh halini tasavvur eder:

"Vatanın üzerinde itilâ eden bu yeni güneşi; fevk-i serinde açılan bu yeni semayı, kendisine bütün hayatıyle koşan bu yeni milleti, bütün değişmiş başkalaşmış hüviyetiyle bu yeni memleketi selâmlayarak ilerliyor" (Sabahattin Bey, nr. 6806, 5 Eylül 1908).

Halit Ziya devletin öteki unsurlarıyla "düvel-i muazzama"nın Meşrutiyet inkılâbına bakışı üzerinde durur. Araplarla aramızdaki kutsal din bağları, onların bize dinde, bizim onlara siyasette öncülük etmemiz şeklinde yüzyıllar boyunca devam eden dostluğun, şimdi Hicaz, Yemen, Suriye meseleleri yüzünden bozulması, eski dönemlerin kötü devlet politikası yüzündendir. Çünkü Osmanlı devleti öteki kavimlere gösterdiği ilgi ve yardımı Araplara göstermemiştir. Bu hatayı yeni dönemde İttihat ve Terakki telâfi edecektir ("Kavm-i Arap", nr. 6800, 30 Ağustos 1908). Halit Ziya her zaman kafalarında "şark meselesi" olan "düvel-i muazzama" hakkında, Balkanlar'da uyguladıkları politikaya göre hüküm verir. Rusya'yla Avus-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

turya gibi totaliter idare edilen ülkelere olumsuz hisler taşırken, İngiltere, Fransa, İtalya gibi ülkelerin hürriyete dönen Osmanlı'ya dostluk, sempati beslediklerini düşünür. Avusturya'nın Bosna Hersek'in işgaliyle güçleneceği yerde zayıflayacağına, Slav ve Germen iki kuvvetli ırk arasında imparatorluğunu kaybedeceğine dair öngörüde bulunur. Hatta onun Balkanlarda çıkaracağı karışıklıkta, dengeyi Meşrutiyet ile idaresindeki bütün kavimleriyle kardeş hâle gelen Osmanlı'nın sağlayacağı fikrini taşır ("Avusturya'ya Dair", nr. 6832, 1 Teşrin-i evvel 1908). Bulgar istiklâline sanki üzerimizdeki bir yük kendiliğinden kalkmış gibi sevinir. Avrupa devletlerinin Rusya'nın Balkanlara inmesini bu istiklâlin durduracağı şeklindeki rahatlamasından, asıl bizim rahatlayacağımız hususunda hisse çıkarır. Avrupalıların Genç Türkler'in Bulgar istiklâline savaşla cevap vermesi şeklindeki endişelerini yersiz bulur. Yeni dönemin zihniyeti, muhtemel bir savaşta kazanan ile kaybedenin aynı kayıpları yaşayacağını uzaktan gördüğü için 93 harbine girişin benzerini tekrarlamayacaktır. Hattâ bizden kopmuş Bulgaristan'la ilişkilerin dostane olacağına o kadar emindir ki, Bağdat'a uzanan demiryolunun Bulgaristan'a düşen hissesini ödemelerini ister ("Bulgar İstiklâli", nr. 6838, 7 Teşrin-i evvel 1908). Halit Ziya İtalya, Fransa, İngiltere'nin, bu yeni hürriyet ülkesine sempatisinden çok emindir. Çünkü bu yeni idare, eski idarenin yanlış dış politikasını takip etmeyecektir. Halit Ziya hürriyet sempatizanı devletlerden en çok İngiltere'ye yakınlık duyar. İngiltere'nin Arabî Paşa'yı yenerek Mısır'ı işgali, kendi menfaatinden çok ülkeyi kalkındırmaya hizmet edecektir. ("İngiliz Muhâdeneti", 6850, 19 Teşrin-i evvel 1908) Halit Ziya, iç politikada gerçekçi, ılımlı yollar gösterirken, dış politikada bu kadar saf-derundur. Onun iç politikadaki gerçekçiliğini İngiltere-Almanya, İngiltere-Fransa ilişkilerini değerlendirmesinde de buluruz. Sanki 1908'de 1914'ten sonra olacakları görmüştür. Belki takip ettiği dış basın Avrupa'nın silâhlanmasının böyle bir sonuca yol açacağını belirtiyordu.

Bu yazıların ortak noktası yazarın çok fevrî olmadan, ama önemli bulduğu konularda vurgulamalarını ihmal etmeden o hassas dönemin hassas meseleleri üzerinde durmasıdır.

2. Nesl-i Ahîr romanı

Halit Ziya *Kırk Yıl*'da *Kırık Hayatlar*'ı tefrika ederken sansürün neredeyse metnin dokusunu değiştirdiğini, bunun yazma şevkini kırdığını, dergi kapanınca tefrikanın yarım kaldığını, aile ve iş dünyasına çekilerek matbuattan uzaklaştığını anlatır.[5] 1901-1908 arası İstanbul'da edebiyat faaliyetinin dur-

[5] *A.g.e.*, s. 544-551, 582-589.

masından da söz eden Halit Ziya, Meşrutiyet'in ilânından sonra yukarıda ele aldığımız yazıları dışında, *Tanin* ve *Servet-i Fünun*'da az da olsa makale ve hikâyeler yayınlar. Asıl önemlisi romancı muhayyilesi harekete geçer. Eski rejimin, memlekete faydalı olabilecek genç insanları maddî-manevî yok oluşa götürdüğünü anlatan *Nesl-i Ahîr*'i yazar. Yukarıda söylediğimiz gibi 1908 eylül başlarından 1909 mart ortalarına kadar tefrikası süren son romanıyla *Hizmet*'te tefrika ettiği ilk romanı *Sefile*'yi (1886-87) *Kırık Hayatlar*'ın aksine kitap hâline getirmemiştir. İlkini hiç beğenmediğinden, sonuncuyu otuz sayfası dışında beğenmediğinden bu işe girişmemiş olabilir. Ayrıca *Kırık Hayatlar*'ı yayınladığı 1924 yıllarını, romancılığına dönüş olarak farzetsek bile bu yıllar *Nesl-i Ahîr*'deki politik söyleme uygun bir zaman değildir.

Nesl-i Ahîr'in[6] Halit Ziya'nın öteki romanlarından farkı, tipik durumun tipik insanlarını parça parça verirken eserin bütününü kaybetmiş olmasıdır. Önceki üç romanında tipik durumları tezli-ideolojik roman olarak değil realist roman ustalığıyla canlandırıyor ve kahramanların "tipik"liğini unutturuyordu. Halbuki *Nesl-i Ahîr*'de dönemi o kadar vurgular ki kahramanların her biri temsilîleşir.

Servet-i Fünuncular, dönem baskısıyla sosyal-siyasî edebiyat yapamadıklarını söylüyordu. Sonraki dönemin ilk heyecanlı ve romantik günlerinde öncekini karalayan eser yazma modasına Halit Ziya'nın da *Nesl-i Ahîr* ile katıldığını yukarıda açıklamıştık. Halit Ziya'nın bu romanı da şahıs portreleri ile doludur. Süleyman Nüzhet uzun süre kaldığı Avrupa'dan İstanbul'a döner. Tevfik Fikret'in "Sis" şiirini hatırlatan İstanbul'un boğucu havasında kızıyla bir yuva kurmaya çalışır. Dönüş yolunda tanıştığı gençlerle onların İstanbul'daki benzerleri, dönemin baskısı içinde boğulan bu gençler Süleyman Nüzhet'in etrafında bir dostluk çemberi oluştururlar. Kabiliyetini Paris konservatuarında geliştirmiş piyano sanatçısı İrfan, etrafındaki herkesten daha kültürlü, donanmanın âtıl durumundan herkesten acı duyan ve sırf deniz okulunda öğretmenlik yapan Bahriyeli Sahir, Almanya'da topçu subayı öğrenimi sırasında Almanları kendine hayran bırakan, şimdi yâverlik yapan Muzaffer, (madamı yabancı, iki oğlanı var, madam piyano çalıyor, o mandolin, cam boyama. yabancılarla evlilik, ev kadını) Nüzhet'in akrabalarından istihkam subayı yüzbaşı, gazete çeviricisi-hukuk öğrencisi, Boğaz istihkâmlarında nöbet tutan Behiç, gazetelerde mütercimlik yapan Şevket, hukukta öğrenci, gazeteci, hariciye kaleminde memur, keman çalan Selânikli Sait, Galatasaray mezunu hariciyeci Dâniş... Azra, Samime, Ayşe, Clara gibi

---

[6] *Nesl-i Ahîr* romanını Alev Sınar'ın (Özgür Yayınları Halit Ziya Uşaklıgil'in Bütün Eserleri serisi için) hazırladığı metnin bilgisayar ortamından okuduk. Daha yayınlanmadan eseri okumama izin veren Alev Sınar'a teşekkür ederim.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

politikadan uzak ama böyle gençlere destek olabilecek aile duygusu içinde, temiz ahlâklı, kültürlü kızlar, yabancı kadınlar da bu gurubun içindedir. Halit Ziya, siyasî makalelerinden birinde kahramanlarının o zaman düştükleri durumu, onlara bu kötülüğü yapanlarla beraber şöyle anlatır:

"Daha dün karşınızda nigâh-ı gazûbuyla dikilen bir heykel-i kin ve ihanet 'vatan' denen, varlığını sizin koruduğunuz yerin ismini ağzınıza almanıza izin vermiyordu. Bugün çeneleri gayz-ı tehevvüründen kilitlenmiş, dişleri kahr ve yeisten gıcırdayarak... Ah siz onun çizmeleri altında nasıl ezildiniz. O sizi padişaha hain göstermekle hem padişahına, hem size, hem millete hiyanet ederdi. ("Harbiye'ye Bir Selâm", *Sabah*, nr. 6771, 1 Ağustos 1908)

Para, mevki, statü için karşı tarafta, yani hafiye-casus tarafında olan, bir kısmı İstanbul'un iyi ailelerine mensup bazı gençler de vardır. Süleyman Nüzhet onlara acır. Bir kazasker ailesinin hariciyede yükselmek isteyen oğlu Şâkir, yine iyi ailenin mevcut düzen dairesinde kalmak için tâbi konumuna geçen oğlu Amedî-i Hümayun Kalemi'nden Gıyasettin, Süleyman Nüzhet'in yeğeni Dahiliye'de çalışan, ut çalan, şarkı besteleyen, büyüklerin köşk ve yalılarına gide gele yükselmeyi düşünen Şefik. Yazar yine onlar hakkında bir makalede şöyle der:

Evlâdımızı bizden alarak cebin ve aciz, birisine damat ya falan kaleme çırağ edilmekten başka bir şeye gayri sâli, ekmek kazanmak için etek öpmekle başlamaya muhtaç, yaşamak için istiklâliyet-i şahsiyesini tekâpu-yı zelilâneye vakfa mecbur olacak kadar zelil ve miskin yapıyordu. ("Hakkı Bey'e Mektup", *Sabah*, nr. 6773, 3 Ağustos 1908)

Bu gençlerin tâviz verdiği ahlâkî değerlerden, iyi aile kızları olup yanlış batılılaşma anlayışı ve karakterindeki bazı zaaflarla hatalı davranışlarda bulunan, (*Aşk-ı Memnu*'daki Peyker-Bihter, *Kırık Hayatlar*'daki Nebile-Neyyir benzeri) Mücella-Seniye kardeşler, Suzan-Server kardeşler, onların biraz daha yaşı büyük olan Suat da kendi dünyaları içinde tâviz verir.. Romanda Aşk-ı Süleyman Nüzhet Adnan Bey benzeri bu kadınlardan Suad ve Server'e biraz tutulursa da kızı Azra'yı onlarla kuracağı evliliğin içine sokmak istemez ve ikisinden de vazgeçer. Bunlara bir sebep de iki kadından Suad'ın Şeyda. Bey, Server'in Giyaseddin adlı karşı taraftan birileriyle yakınlaşmaları ve sonunda evlenmeleridir. Paris'ten geldikten sonra birincilerden ikincilere kayar gibi olan Şakir, o tarafın kötülüğünü anlar anlamaz onlardan ayrılıp temiz hayata geri dönecektir.

Böyle gençlerden başka, menfaatlerini içlerindeki kötülükle birleştirerek baskı rejiminin uygulanmasında en kötü rolleri üstlenen zaptiyeler, hafiyeler, idareci paşalar da bir grup oluşturur. Hafiyeliğe ilişkin felsefe görüşleri olan, Atina, Mısır, İstanbul, Paris'te rejim aleyhtarı olan olmayan kişi-

leri yakalatan, milleti hakkında tek olumlu düşünce taşımayan Şadi Revnak, emrindekilerin evliliklerine dahi karışan Şeyda Bey, içlerinde en kötüsü olan hafiyelerin "Paşa"sı, nihayet Şamandıra Hüseyin, Çöpten Minare İsmail, Lüleci Bekir gibi alt tabakadan casuslar, "kötüleri" temsil eder. Bu görevdekiler, yükseldikçe daha kötü olurlar.

Eski dönemde iyiler ve kötüler çatışmasında elbette kötüler kazanacaktır. Halit Ziya'nın "*istibdat idaresine karşı ruhunda isyan taşıyan genç nesil bu romanda temsilcisini bulmuş olacaktı.*" dediği kişiler arasında en tipiği İrfan'dır. Çünkü Halit Ziya'nın önemli temalarından aile duygusunun da en belirgin temsilcisidir. Öteki gençler daha genel idealler uğruna çalışır. Piyanist İrfan yarayı bizzat içinden duyar. Babası, oğlu Paris'te konservatuara gitsin diye hayatını tehlikeye atarak onu bir gemiye bindirir, bunun üzerine Erzurum'a sürülür, orada intihar eder, annesi veremden ölür. İrfan'ın hesaplaşmasına bir de aile intikamı katılır. Bütün kapıları kendisine kapanmış bulan piyanist İrfan, öteki ihtilâlci gençlerle, Paşa'ya bomba atar. Aynı harekete, yukarıda adlarını saydığımız gençlerden Muzaffer ve Sahir dışındaki hepsi katılmış, bir tek İrfan yakalanamamıştır. Süleyman Nüzhet'in kızı Azra'yı seven İrfan'ın intihar etmesi, yazarın bütün intihar sahneleri gibi ilgi çekicidir. Ahmet Cemillerin, Nihallerin benzeri piyanist sanatçının ellerini bomba atmak için kullanır duruma gelmesinde trajik bir nokta vardır. Ancak yazar ona iyi bir son, katil olmama ve yakalanmayıp intihar etme şeklinde bir son biçer.[7]

Sonuç Yerine

Halit Ziya'nın İkinci Meşrutiyet'in ilânıyla 31 Mart arasında süren siyaset yazarlığı, büyük romancı, hikâyeci, tenkit-deneme yazarının bir başka söylemini daha tanımamıza yol açar. Bu dönüm noktasında, siyasî meseleleri ele alırken, esas yazarlığına has üslûp-kompozisyon itinası, haysiyetli-dengeli tavrı, ölçme tartma kabiliyeti asla kaybolmaz. İkinci Meşrutiyet'in ilk aylarındaki meseleleri onun kaleminden dinlemenin, okuyucular için bir kazanç olduğunu, Halit Ziya'nın sonra onları yayınlamakta pişmanlığının kendi mükemmellik anlayışının mütevazı yansıması olduğunu belirterek sözlerimize son veriyoruz.

---

7 Bu konuda geniş bilgi için bk. Zeynep Kerman, *Uşaklıgil'in Romanlarında Batılı Yaşayış*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. bs., s. 114-127, 193-199.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet Dönemi Türk Tiyatro Edebiyatına Bakışlar

Enver Töre (*)

II. Meşrutiyet dönemi, Türk Tiyatro edebiyatının zenginleşen başlangıcı olur. Bu dönem, o güne kadar kayıtsız kalınan millîyet fikrinin, edebî türlerin hemen her sahasında ele alınarak; vatan kavramıyla birlikte dil, tarih ve millet şuurunun uyandırıldığı bir devirdir. Önce dil hassasiyeti, tarihî kimlik arayışı, zayıflama ve parçalanmayı önleme çalışmaları halinde akademik hususiyetlerle ortaya çıkan "millî idrak"; 1908 yılı sonlarında fikrî-edebî bir akım olmanın ilk seslerini duyurarak, çok kısa zamanda milletleşmeyi sağlayan unsurları bünyesinde toplar[1]. Tanpınar'ın da dediği gibi Tanzimat bir Türkçe'ye dönüş hareketiyse, II. Meşrutiyet de Türk kimliğinin ve Türk hayatının irdelendiği, yeni arayışların ve sorgulamaların yapıldığı millî devlete uzanan bir süreci başlatır.

10 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908) tarihi, Osmanlı toplum hayatının siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda en sancılı değişim dönemini oluşturur. Bir yanda eski yapı çözülüp çökerken diğer yanda yeni bir yapı oluşturma çabaları ilk filizlerini ciddî olarak vermeye başlar. Bu topyekün değişim süreci sonu gelmez gibi görünen savaşlar ve iç karışıklıklarla da toplumu tam bir kaos içinde bırakır. Bunaltıcı olarak zikredilen istibdat yönetimi yerini yıllardır özlemi çekilen meşrutiyet yönetimine bırakır. Yeni yönetimin yarattığı özgürlük havası tiyatroda da aksini çok geçmeden bulur. İlk anda bir çok yazar ortaya çıkar ve sahneleri besleyecek yeni piyesler yazılır. Yazılan piyesler Cumhuriyet'in ilânı olan 1923 yılına kadar geçen siyasî süreçteki toplumsal, ekonomik ve kültürel bütün hareketleri işlediği konularla bünyesi içine alır ve bu süreci yakından takip etmemize imkân sağlar.

Biz tebliğimizde II. Meşrutiyet döneminde, piyesler vasıtasıyla edebiya-

(*) Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

1 Sadık Tural, *Edebiyat Bilimine Katkılar 1*, 2. baskı, Ankara, 2004, s. 256.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tımıza mal edilen toplumumuza ait ana konuları tesbit ederek; Türk toplumunun değişim ve gelişim çizgisinde II. Meşrutiyet döneminin meselelerine kısa ve genel bir bakış yaptık. Bu bakışı yaparken, zaman ve yer darlığı sebebiyle temalara ait örnek piyeslerden tek tek bahsetmedik.[2]

II. Meşrutiyet döneminde(1908-1923) yazılan piyesleri incelediğimizde; şu tematik başlıkların öne çıktığını görürüz. 1) Siyaset hayatı ve uygulamaları, 2) Devrin savaşları, 3) Tarihi konular, 4) Yozlaşan hayat, 5) Ölüm ve öte fikri 6) Kadın-erkek ilişkileri, 7) Çarpık Batılılaşma, 8) Cehalet, eğitim; dil ve edebiyatın önemi, 9) Dînî hayatın yozlaşmış tezahürleri.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında yeni siyasî ve hukukî bir düzenin yerleştirilme çabaları karşısında tiyatro, halkın ve aydınların sevincini paylaşmış, coşkunluğa ortak olmuştur. Bu ilk dönemde yazılan piyeslerin hepsi kapanan dönemin düzen bozukluğunu eleştirerek, yeni oluşan siyasî ve hukuki düzenin bütün aksaklıkları düzelteceğine olan inancı dile getirmişlerdir.

II. Meşrutiyet'in hemen arkasından Padişah II. Abdülhamid ve İstibdat yönetimi hakkında piyesler yazılır. Bu piyeslerde, padişahın şahsiyeti ve uygulamalarının tenkit edilir. Abdülhamid'in zâlim bir padişah ve adaletsiz bir halife olduğu ifade edilerek, yönetim şeklinin insanlara saadet ve mutluluk vermediği; bilakis toplumun, zulüm ve baskı altında yaşadığı ileri sürülür. Bu yönetim biçiminin mutlaka ortadan kaldırılması gerektiği mesajları verilir. Toplumun bütün sıkıntılarını bitirecek parlamento sistemine dayalı Meşrutiyet fikri benimsetilerek herkesin padişahlık rejimiyle mücadele etmesi istenir. 1789'da Fransa'da başlayan hürriyet havası, Osmanlı aydınlarını 19. yüzyılın başından itibaren etkisi altına almış ve devletin kötü gidişinin tek müsebbibi olarak oligarşik yönetim gösterilmiştir. 1876'dan sonra şartların daha da ağırlaşması Osmanlı aydınlarının bir şekilde susturulmasını sağlamış ve kabul edilmesi güç bir siyasî atmosfer yaratılmıştır. İşte bu atmosfer içinde bir de devletin dışarıda ve içerde kan kaybetmesi, birliğini koruyamaması, etnik hareketlerin başarıya ulaşması, devletin aslî unsuru olan Türk kimliğinin harekete geçmesine vesile olur. Artık baş edilemeyen çok milletli yapı yerine Avrupa'da olduğu gibi millî bir yapının kurulması ihtiyacı devrin piyeslerinin arka plânını oluşturmuştur. Yeni oluşumun önündeki en büyük engel olarak Abdülhamid ve yönetimi gösterilir. Abdülhamid'in tahta çıkışının hileli ve entrikalı olduğu bir kısım piyeslerde akıllara enjekte edilir. Entrika ile tahta gelen bir padişahın, yönetiminin de dürüst olamayacağı

---

[2] II. Meşrutiyet tiyatrosunu yazar-eser birlikteliğinde ele alan kitabımız ve konuyu detaylı incelediğimiz bir başka yazımız mevcuttur. bkz. Enver Töre, *II. Meşrutiyet Tiyatrosu: Yazarlar-Eserler*, İstanbul, 2006; Enver Töre, "Millî Edebiyat Döneminde Tiyatro", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 8, Ankara, 2007, s. 225-270 / s. 680-689.

daha baştan kulaklara fısıldanır. Abdülaziz'in ölümü ve V. Murat'ın halli Abdülhamid'in kişiliği üzerinde bir şüphe bulutları yaratır. Açıktan olmasa bile gelişen olaylarda Abdülhamid'in parmağı olduğu hissettirilir. Padişahın, tahta çıkmadan önce çevresine vaatlerde bulunduğu ve tahta çıktıktan sonra bu vaatlerin tam tersini yerine getirdiği şeklindeki mesajlar da piyeslerde sıkça yer alır.

Bu piyeslerde en çok dikkati çeken; piyes yazarlarının, sevmedikleri yahut beğenmedikleri devlet görevlilerini şiddetle eleştirmeleridir. Nefret, alay ve acıma duygularıyla piyeslerde ele alınan bu görevliler; yazarların şahsî bakışıyla, yürek soğutmak ve gerilimi tırmandırmak amacıyla aşırı derecede olumsuz çizilmişlerdir. Osmanlı padişahı ve halifesi Sultan Abdülhamid ile destursuzca oynanmış; onu, alkolik, kadın düşkünü, her türlü ahlâksızlığın ve zulmün tek sorumlusu olarak göstermişlerdir. Padişahı korkak, yaptıklarından dolay sürekli vicdan azabı çeken, hayaller gören bir kurgu içinde küçük düşürme hürriyetini yakalayan bu yazarların; tarihi hakikatleri bilenlerce ne derece ciddiye alınabilecekleri düşünülmemiştir. Aslında bu piyesler, II. Meşrutiyetle birlikte yakalanan sınırsız hürriyet sarhoşluğunun boyutlarını göstermesi bakımından düşündürücüdür.

Propaganda maksadıyla yazılan piyeslerde sadece padişah değil, onun maşaları olarak takdim edilen bazı paşalar ve emrindekiler de "kötü adam" profilidirler. İstibdat devrinin halka çektirdiği zulümler, suçsuz insanların sürgünlere gönderilip zindanlara tıkılması, öldürülmesi, yıkılan yuvalar, telef olan kadınlar; iki hafiyebaşı paşanın -Fehim ve İzzet Paşalar- şahsıyla ilgili olmasına rağmen en büyük sorumlu Abdülhamid'in kendisi tutulur. Topyekün bir saldırıya hedef olan Abdülhamit ve yönetimi, gösterimci bir tarzla, sadece nefret duygusu oluşturmak üzere piyesler yoluyla belleklere kazınmak istenmiştir. Özellikle masum aile kadınlarını yoldan çıkarılıp sokaklara düşürülmesi, en küçük bir karşı duruşta insanların zindanlara atılıp işkence görmeleri, seyredenlerin kolay kabulleneceği görüntüler olmaktan çıkar. İşin en ilginç yanı da devre zulmün maşası olarak mühür vuran paşaların, hürriyetin ilânıyla düştükleri acınacak komik hallerden, piyeslerin tezada dayalı kurgusunun oluşturulmasıdır. Hiç biri şahsiyetli davranmayan bu paşalar, bütün zavallılıkları ile linç psikolojisine teslim edilirler.

Diğer taraftan istibdat yönetimi ile yapılan mücadele kutsanarak Meşrutiyet'i hazırlayanların, bu yolda çektikleri bütün eziyetlere tek tek temas edilmiştir. Yapılan mücadelelerinin büyük kahramanlık ve vatanseverlik örneği olarak takdim edilmesi halkın da bu mücadelede yer almasını kolaylaştırmıştır. Meşrutiyet'in ilânı ile yaşanan coşkunluk piyeslere büyük bir bayram havası ile aksettirilmiş; halka bütün acıların bittiği, adalet ve hak-

kaniyetin tesis edildiği mesajları verilmiştir. Artık herkesin dilediğini yapmakta, düşünmekte, söylemekte hür olduğu, iktisadi problemlerle beraber toplumu geren ve üzen her türlü meselenin Meşrutiyet'le beraber hallolunacağı fikri iletilmiştir.

Meşrutiyetin ilânıyla birlikte ilk ağızda yazılan Abdülhamid aleyhtarı piyeslerde öne çıkarılan olayların ve yazarlarının bakış tarzlarının gerçekçi olmadığı, propaganda maksadıyla abartıldığı bütün tiyatro tarihçilerinin hemfikir olduğu bir konudur.

Meşrutiyet'in ilânından sonra her şeyin düzeleceğine olan inanç bir süre coşkunluk yaratırsa da iktidar partisinin beceriksiz yönetimi, tembelliği; "hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet" ilkelerinin sözde kalması, halkı büyük hayal kırıklığına uğrattığı iddiasıyla yeni piyesler yazılır. Bu defa hayal kırıklığının yarattığı öfke ile Meşrutiyet devri daha katı bir şekilde tenkit edilmeye başlanır. Bu piyeslerin de kurgusu ötekilerden farklı değildir. İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri, memleket meseleleriyle ilgilenmeyen, zevk ve sefa içinde sorumsuzca yaşayan, hatta İstibdat'ın sürgün ve işkence cezasına karşılık direkt ölüm cezalarını uygulayan kişiler olarak takdim edilirler. Yolsuzluklar, rüşvet, iltimas ve fâili meçhul cinayetlerin sorumlusu olarak İttihat ve Terakki yöneticileri gösterilir ve bu parti yöneticilerinin bir "Caniler saltanatı" kurduğu iddia edilir. İddialar bununla da kalmaz partinin devleti hiç düşünmeden ve olacaklara aldırmadan, yine sorumsuzca I. Dünya Savaşı'na soktuğu söylenir. Savaşın getirdiği bütün acıların, ahlâksızlıkların sorumlusu piyeslerde İttihat ve Terakki Partisidir. 31 Mart hadisesinin Osmanlı toplumundaki yaraları iyileşmeden peş peşe gelen savaşlardaki ağır yenilginin faturasının adresi de aynı parti mensupları olur.

Savaş yıllarını ve cepheleri anlatan piyeslerin arka planında siyasî yöneticilerin aczi yanında asıl öne çıkan bu defa toplumun savaşlar yüzünden ortaya çıkan dayanışma ruhu olur. Meşrutiyet'in ilânı, her ne kadar hürriyet havasını memlekette estirmişse de dış şartlar hiç de iç açıcı olaylara sahne olmaz. Girit'in elden çıkması, Trablusgarb Savaşı, Balkan Savaşı yenilgileri, bütün milletin moralini bozmuştur. Halkın bu moral bozukluğunu giderebilmek ve halka yeni bir güç aşılayabilmek için tarihi konulu oyunlar sıkça yazılmaya ve oynanmaya başlar. Eskiden bizim olan yerlerin mutluluğu ve gururlu anları, güçlü zamanların fetihleri ve fatihleri, Osmanlı'ya şan katmış büyük padişahlar bu piyeslerin çoğunun konusunu oluşturur. Diğer taraftan yenilgilerde, modernleşememiş askerin çaresizliği, basiretsiz yöneticilerin taktik hataları yanında Osmanlı'nın diğer şanlı sayfalarına da gidilir. Vatansever Osmanlılar'ın kahramanca mücadelelerinden sahneler sunulur. Bütün halkın bu ruhla birlikte mücadele etmesi istenir. Kazanılan zaferlerin bedeli

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

acı da olsa mücadele gururlu tablolar halinde gösterilir. Birlik ve dayanışma olduğu sürece hep zafer kazanılacağı mesajları verilir. Savaş şartlarında ortak mesajlarla yola çıkan devrin yazarları, mücadele gücünü artırmak için tarihin şanlı sayfalarına geri dönerek, oradaki büyük kahramanların savaş gücünü, kararlılıklarını taçlandırarak takdir ve takdim ederler. Tarihi oyunların devrin bazı fikir akımları tarafından da etkileyici ve öğretici olması desteklenince; epeyce tiyatronun, perdelerini bu tür piyeslerle açtıklarını gösteriyor. Batı yanlısı fikirler III. Selim'in üzerinde çokça dururken; İslamcı kesim İttihad-ı İslâm düşüncesiyle Yavuz Sultan Selim'e yüzünü döner. Türkçüler ise Asya tarihine yönelerek, bozkırların güçlü havasını millî ve cengaverâne bir tavırla, tiyatro yoluyla halka koklatırlar.

Bu dönemde piyeslere konu olan başlıca olaylar ve kişiler şunlardır: Osmanlı devletinin kuruluş yılları, Yavuz Sultan Selim ve İttihad-ı İslâm Siyaseti, Fatih Sultan Mehmet ve İstanbul'un Fethi, IV. Murat, III. Selim, Genç Osman, Hürrem Sultan, Kösem Sultan, Cem Sultan, Köprülüler, Midhat Paşa, Şemsi Paşa, zâlim Fehim Paşa, Nedim ve Lâle Devri.

Tarih ve millet şuuru vermeyi amaçlayan bu piyesler kısa zamanda etkisini gösterir ve millî bir uyanışın ilk heyecanları olurlar. Prof. Dr. İnci Enginün, bu dönemde yazılan tarihî piyesler hakkında şu değerlendirmeyi yapar: *"II. Meşrutiyet'ten sonra yazılan tiyatro eserlerinde de sanattan çok öğretme amacı güdülmektedir. Edebiyat açısından pek önem taşımayan bu eserler aslında Namık Kemal 'in tiyatro eserlerinden beklediği işlevi yerine getirmektedir."* der.[3]

Bir kısım piyesler de savaşların aileler üzerindeki psikolojik baskısıyla beraber ailelerdeki yıkımların âdeta dökümünü yaparlar. Bu oyunların asıl ana mesajı savaş karşıtlığı düşüncesidir. Bunun yanında Türk subay ve askerlerinin kahramanca mücadeleleri, yaralanan, sakat kalan, gençliklerini, aşklarını yaşamadan varlıklarını vatana feda edebilen kahramanların profilleri "Vatan her şeyden üstündür. Vatan düşmana ölmeden teslim edilemez. Vatan ve dinin düşmana asla teslim edilemeyeceği, vatan için gerekirse kardeş katli de vâciptir. Vatan kutsal annedir." şeklinde mesajlar haline getirilir.

Savaş ortamında Türk kadınına da büyük görevler düşer. Cephede görev alan, cephe gerisinde yardım toplayan fedakâr Türk kadınlarının -tıpkı Namık Kemal'in Zekiye'si gibi- asil yönleri toplumun kadınlarını harekete geçirecek örneklerle donatılır.

Savaşları konu alan piyesler, vatanı için mücadele edenleri takdir ederken, birlik beraberlik mesajları ile de doludur. Yalnız, savaş ortamı bir takım ahlâksız kişiler için çıkar ortamlarıdır. Piyeslerde bu ahlâksız kişilerin

---

[3] İnci Enginün, *Tiyatro Eserlerinde Osmanlı Devleti, Araştırmalar ve Belgeler*, İstanbul 2000, s. 214-221.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yöntemlerine, uygulamalarına dikkatler çekilerek halk uyarılır. Karaborsacı, vurguncu, dolandırıcı, fırsatçı kimliğinin harekete geçerek savaş atmosferi içinde bunalan insanları insafsızca sömürmesi, sosyal hayatın daha da ağırlaşmasına vesile olur. Bu vurguncular şatafatlı bir hayatı sorumsuzca yaşarken halk maddî sıkıntılar içinde boğuşur. Aç ve açıkta kalan insanların ahlâkî değerlerden uzaklaşmaları, Türk aile sisteminin temel değerlerinin giderek bozulması, vicdanları yaralayacak biçimde ortaya konur. Yazarların bu tabloyu ortaya sermeleri, devrin yöneticilerine, haksızlığa uğratılan Türk milletinin isyanını bir uyarı halinde sunmak ve gelecek nesillere, bu günlerin asla unutulmaması gerektiği mesajlarını vermektir.

Savaş şartları ve savaş ortamı sürerken, içinde bulunulan zor şartlardan kurtulma reçeteleri olarak yazılan ideolojik mahiyetteki piyeslerde çeşitli çözüm yolları ve reçeteler de halka ve yöneticilere sunulur. Osmanlının eski zafer günlerinde olduğu gibi dayanışma içine girilerek yeniden o günlerin gücüne ulaşmak; eğer bu olmuyorsa İslâm'ın birliğini halifenin bayrağı altında gerçekleştirmenin yollarını aramak, Osmanlı'yı Batı'nın uygar değer ve anlayışına göre yeniden tanzim etmek gibi düşünceler piyeslerin mesajlarını oluşturur. Bu mesajların hepsi taraftar bulmakla beraber asıl milleti etkileyen ve güç katan millî bir yapılanmanın içine girebilme kararlılığıdır. Milletin aslının Orta Asya'dan gelen Türkler olduğu ve Türkler'in bir araya geldikleri takdirde eskiden olduğu gibi her türlü güçlüğü yenerek, özlerine dönebilecekleri; Türkçü-Turancı bir anlayışla mesajlara dönüşür. 1919 yılına gelindiğinde bu görüş gücünü toplamaya başlayacak ve olmaz denilen Millî Mücadele'yi Türkler başarıyla vererek millî devletini kuracaktır. Böylece piyeslerin mesajlarının yerini bulduğu ve milleti harekete geçirmedeki görevini başarıyla yaptığını söyleyebiliriz.

Bu dönem piyesleri, Tanzimat döneminde pek rastlanılmayan Anadolu coğrafyasına açılma, bu coğrafyada yaşayan insanların sıkıntı ve dertleri ile ilgilenme, milleti bu dertlerden haberdar etme görevini, mesajlarıyla ilk defa geniş ölçüde yerine getirir. Anadolu'nun ıssız ve zor coğrafyası içinde geleneklerin ve doğa şartlarının ağır baskısı içinde kıvranan köylülerin ve kasabalıların çaresizliğine dikkatler çekilerek; vatan sathının sınırları, İstanbul dışına çıkarılır. Cehalet ve yobazlığın pençesinde boğuşan bu insanlara, eğitim dahil her türlü hizmet ve yardımın götürülmesi istenir. Faiz ve tefeci kıskacında sıkışan, yobaz din adamlarının ve çıkarcı eşrafın elinde oyuncak olan milletin aslî unsuruna sahip çıkılır. Anadolu insanını ihmal eden yöneticilerin vurdumduymazlığı Lâle Devri yöneticileriyle kıyaslanır; zevk ve eğlenceye dalan idareciler lânetlenir. İdarî mekanizmada yeniliğe açık kişilerin çeşitli entrikalarla ortadan kaldırılması III. Selim'in ve Midhat Paşa'nın

hayatına gidilerek gösterilir ve yoz düzenin kanun tanımazların, zorbaların elinde olduğu vurgulanır.

Batılı tiyatro eserlerinin tesiriyle bir kısım yazarlar tarafından ölüm fikri de gündeme getirilir. İnsanların hiç ölmeyecekmiş gibi hırsla dünya hayatına sarılmaları, birbirlerini ezmelerini, mutsuz etmelerini eleştirilerek; kimi kez ölümün bir kurtuluş olduğu, kimi kez de bu dünyada haksızlığa uğrayanların öldükten sonra haklarına kavuşacakları biçiminde mesajlarla anlatılmak istenir. Metafizik duygu ve düşüncelerin yoğunlaştığı bu piyeslerde gaip hayatı unsurlarıyla beraber son nokta olarak hatırlatılır ve ölümün aktüel yaşamda unutulmaması gerektiğine dikkatler çekilir.

Göstermeci tarzdan yola çıkan ama toplumsal hayatın denge ve düzeni için prensipler oluşturarak etkili mesajlar sunan bir kısım piyeslerin konusu aile, kadın-erkek ve aşk üzerinedir. Toplumun sağlıklı yapısı ancak sağlıklı aile ortamlarına bağlanır. Geleneksel aile düzeninden, Batılı aile anlayışına kadar uzanan bir süreçte kadın-erkek ilişkileri, gençlerin hayata hazırlanması, geleneksel aile düzenindeki aksaklıklar, kadının aile içindeki yeri, aileye dışarıdan gelen çeşitli tehditler, yozlaşan aile ve kişilerin ironik davranış halleri tartışmaya açılır. Millî hayatı güçlendirecek aile arayışlarına uzanan bu piyeslerde devrin sosyal hayatı cesurca masaya yatırılır.

Piyeslerde aileyi oluşturacak genç kız ve erkeklerin münasebetleri ile ilgili trajik yahut komik görüntüler sergilenerek yazarların bu konudaki fikirleri ve mesajları anlamlandırılır. Piyeslerde, gençlerin aşkına karşı çıkılmaması, aşkın kontrol altına alınamayan bir hayat kaynağı olduğu, âşıklara engel olunduğu zaman bedbaht ve mutsuz insanların çoğalacağı şeklinde verilen mesajlar, temiz hislerin ve ilişkilerin namus ve ahlâk değerleri çiğnenmeden evliliğe gitmesi halinde geçerli olduğu şartına bağlanır.

Gençler ve aşk konusunun ele alındığı piyeslerde, Tanzimat yazarlarının bu konudaki özlemlerinin gerçekleştiğini görüyoruz. Namık Kemal'in "Zekiye-İslâm Bey" modelinin örneklerini bu dönem piyeslerinde fazlasıyla görürüz. Geçmişin platonik aşkları yerine gizli de olsa görüşen, konuşan âşıklara anlayışla yaklaşılır. Tek istenilen vatan duygusunun genç kız ve erkek için aşktan önde tutulmasıdır. Nitekim sevgilisiyle beraber aşklarını yaşamak yerine vatan savunmasına katılan, pek çok gencin örnekleri piyesleri kapsar. Bu noktada Orta Asya Türk hayatındaki genç kadın ve erkek münasebetleri yeniden benimsenmiş olur. Gerek Dede Korkut Hikâyeleri'nde gerekse Orta Asya Türk hayatına giden yazarların taşıdığı bilgilerle, erkeğini seçme hakkı dahil olmak üzere; onunla birlikte savaşan, mücadele eden soylu Türk kızı imajı benimsenmiş olarak örneklerini piyeslerde sunar.

Ebeveynlerinin; baskısı, karşı çıkması sonucu bir araya gelemeyen, acı

çeken, verem olan, hayatını kaybeden, yaşlı kimselerle evlendirilip fâcia yaşayan pek çok gencin hayatı piyeslerde canlandırılarak, bu tür davranışlardan ailelerin vazgeçmeleri istenir. Sevenlerin mutlaka kavuşmalarına yardımcı olunması önerilir. Komedi eserlerinde meseleye biraz da mizahî açıdan yaklaşılarak dolaylı olarak baskının yalan, riya ve entrikaya kapı açacağı, ailelerin böyle bir durumla karşılaşmamaları için de birbirlerini sevenlere zorluklar çıkarmamaları önerilir[4].

Bu dönemde piyes yazan Servet-i Fünun yazarları, biraz da Batılı yazarların tesiriyle evlilik meselesine farklı yaklaşmışlardır. Mevcut evliliklerin ve evlenme şeklinin huzurlu bir yuva sağlayamayacağı endişesiyle müessese olarak evliliği olumlu görmediklerini ifade etmişlerdir. Çünkü bu yazarlara göre; evlilikler birbirini tanıyarak ve severek olmamaktadır. Görücü usulüyle yapılan evliliklerin de tıpkı bir "*Körebe*" oyunu gibi olduğu, saadetin tamamıyla şansa terk edildiği ve muhataplar için müessesenin mutluluk değil, eşlerin birbirini aldatması dahil her türlü tehlikeye açık, riskli bir yapı olduğu ileri sürülmüştür[5]. Özellikle kadınların eğitimsiz ve cahil olmaları, sadece görev duygusuyla doldurulmuş davranış biçimleri, erkeğin ruh haline hitap etmeyen davranış eksiklikleri en belli başlı problemler olarak gündeme getirilir. Hatta erkeklerin gece hayatına ve yabancı kadına itilmelerinin tek sebebi olarak bu tür evlilikler gösterilir. Avrupa vodvillerinin de tesiriyle bu tür evliliklerde gayr-i meşru ilişki zaruret olarak öne çıkar. Böylece Türk toplumundaki ahlâkî yozlaşmaya sebep olan şartların ortadan kaldırılması, tedbirlerinin alınması gereği vurgulanır.

Aile yapısını kuruluş aşamasında sağlıksız kılan başka sebepler de vardır. Özellikle genç kızların yaşlı erkeklerle evlendirilmeleri, ahlâksız ilişkileri zorunlu kılan temel sebeplerden biri olarak kabul edilir. Daha çocuk yaşta kendisinden kat kat yaşlı erkeklere âdeta mahkum edilen bu kızların ruh halleri ve duygusal dünyaları hiç dikkate alınmaz. Zamanla alışır düşüncesi, yanıltıcı, şaşırtıcı ve üzücü sonuçları doğurur. Evliliğin mahremiyetinin, kutsallığının yanlış uygulamalar sonucunda toplum eliyle kirletilmeye mahkum edilmesi, yeni nesillerin varlığını da tehlikeye düşüren unsur olur.

Yazarların sağlıksız topluma sebep olarak gösterdikleri bir diğer mesele de Polijeni uygulamasıdır. Erkeklere tanınan çok kadınla evlenme özgürlüğü, kadının aile içindeki yeri ve önemini hükümsüz kılmaktadır. Eşini bir başka kadınla paylaşmak zorunda kalan kadınların aile içinde ve ilişkilerinde dürüst kalamadıkları, zaman zaman intikam amaçlı da olsa bu kadınların

---

[4] Nazan Çetiner, *1908-1923 Arasındaki Komedilerin İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.

[5] Enver Töre, *Cenap Şehabeddin'in Tiyatroları*, İstanbul, 2005.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gizli münasebetlere girdikleri ileri sürülür. Aldatan erkeğin karşısına aldatan kadın profili konarak sadakat duygularının evlilik için önemli olduğunun altı çizilir.

Evliliğin kadınla erkek arasında sadece bedeni bir zevk sonucu değil daha çok bir ruh birliği sağlanarak yapılması istenir. Mutlaka gençlere özgürce eş seçme şansının tanınması gerekli görülür. Zira huy beraberliği sağlanamayan evlilikler de çekilmezdir. Kıskanç bir kadın yahut erkek ile yapılan evliliklerin çekilmez olacağı ve uzun sürmeyeceği iddia edilir.

Eski usulle yapılmış evliliklerin çok uzun süreli devam etmediği; kısa zamanda psikolojik dengeleri alt üst olmuş pek çok kişinin, hayatını bu örselenmişlik içinde yaşamaya mahkum kılınmasını yazarlar kabul edilemez bulurlar. Bilhassa kadının çektiği sıkıntılar; sağlıklı toplumu yaratacak, erkeğe şekil verecek olan kadının ızdırapları, gasbedilen hakları açısından da dikkatlere sunulur. Hülle gibi bir uygulamaya mahkum edilen kadının, erkek lehine çevrilmiş diğer uygulamalarda olduğu gibi aşağılanmaya devam edilmesi; kadına, erkeğe tanınmış olan hakların tanınmaması eleştirilir[6].

Bir taraftan geleneksel aile yapımızı, bütün aksayan yönleriyle masaya yatırarak ele alan yazarlar; diğer taraftan Batılı yaşama tarzını ilke edinmiş ailelerin, ifrata kaçan hallerine de kayıtsız kalmazlar. Erkeğin alafrangalık merakı, kadının süs ve modaya düşkünlüğü, bilhassa kadının erkeğin yaptığı gibi zaman zaman eşini aldatması; vodvillerin tesirinde kalınarak Türk ailesinin de meseleleriymiş gibi anlatılır. Piyeslerde, kadının, sürdüğü Avrupaî hayat dolayısıyla ahlâk kurallarının dışına çıktığını görmekteyiz. Kadının, evinin içinde bulamadığı bir takım değerleri dışarıda araması yazarlarca, sadece bir ahlâk problemi olarak ele alınmıştır. Ahlâksızlığın diğer temel sebeplerine inilmemiştir. Kadının problemleri üzerine düşünmek yerine problemin kaynağı olarak çoğu kez kadın gösterilmiştir. Bilhassa komedilerde kadın alaya alınmakta, hafif tipler olarak tebarüz ettirilmektedir. Kadınlar, vodvillerin tesirinde olarak daima güçlü aşkların kurbanıdırlar. Meşrutiyet yazarları bu kadın tiplerinden çokca örnekler çizerler. Bu tür piyeslerin tezli oldukları ileri sürülebilir. Çünkü kadının aile içinde yerini araması, erkeğiyle aynı haklara sahip olması ve kullanması durumunda her ikisini de davranışlarında yeniden düşünmeye iteceği ileri sürülür. Bu dönemde bir tek çalışan kadının problemleri dikkatlerden kaçar[7].

Batılı hayat tarzını hazmedemeyen ailelerde eğitimsizliğin ve cehaletin bu tarz bir hayat özlemiyle birleştiği zaman kötü sonuçlar doğurabileceği

---

6 bkz. Sema Uğurcan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadın", *Erdem III*, No. 33., Temmuz 2000.

7 bkz. Sema Uğurcan, *Türk Romanında Çalışan Kadın Tipleri –Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar-*, Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1983.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mesajları çokça verilir. Özellikle aynı çatı altında iki ayrı hayat tarzı ve anlayışında olan, eski kuşak ile Avrupaî yaşamak isteyen yeni kuşağın değerler çatışması, genel olarak memleketin içinde bulunduğu ruh halinin aile içine hapsedilmiş görüntüsüdür. Doğu-Batı kültür çatışması olarak adlandırılan bu yeni durumun ortaya çıkardığı şartlar bir bir ele alınmıştır. Avrupa'da tahsil merakı, Avrupalı kadına duyulan ilgi, Avrupalı gibi giyinmek ve davranmak, içinden çıktığı kültürü aşağılamak ve bütün bunları yaparken ifrata kaçarak sakil görüntüler yaratan tablolar oluşturmak; yazarların, ortak fikir olarak doğru bulmadığı ve eleştirdiği konular olur. Tanzimat edebiyatında da örneklerini bolca gördüğümüz züppe tipi bu dönemde ahlâksız züppe tipine doğru gider. Piyeslerde bu tiplerin, gayr-i meşru ilişkileri normal davranışlar dizisinden görmeleri, Beyoğlu ve çevresindeki fuhuş yuvalarının müdâvimleri olmaları, yabancı kadınlarla daha çok vakit geçirmeleri, hatta yabancı kadın merakı yüzünden yuvalarını dağıtmaları doğru bulunmaz ve bu kişiler aileler içindeki büyük trajedilerin müsebbibi olarak gösterilir. Bu yeni durum karşısında yazarların Türk kadınına sahip çıktıklarını görürüz. Eski kadın tipine kadın-erkek ilişkileri açısından olumsuz yaklaşan yazarların asıl eleştirisi eski hayat tarzının kadını pasif halde tutmasıdır. Halbuki bu yeni durumun ortaya çıkardığı gerçekler daha acı sonuçları hazırlamıştır. Türk kadını ya Avrupalı kadın gibi davranmaya mahkum edilmiş ya da terkedilmiştir. O güne kadar hayal dahi edilemeyen lezbiyen kadın, hovarda kadın modelleri hep Avrupaî hayat şartının hazırladığı çarpıcı sonuçlar olarak Türk ailesini içine çeker. En mazbut kişiler dahi bu ahlâksızlık girdabına kendilerini kaptırmaktan kurtulamazlar. İşte yazarlar bu defa savaşı yabancı kadınlara karşı açarlar. Onların bütün cazip görüntülerinin altında hıyanet ve çıkar olduğunu haykırırlar. Türk erkeklerini de bozan, yokluk ve sefalete sürükleyenin, Türk aile yapısını dağıtanın makbul olmayan bu kadınlar olduğu ortaya konur. Sadece bir ambalaj olarak gösterilen yabancı kadının en çok da ahlâksızlığı ve vefasızlığı üzerinde durulur. İzzet Melih'in *Leylâ*'sı ve Şahabettin Süleyman'ın *Fırtına*'daki Güzin'i yabancı kadın karşısında meziyetleri ve iffet anlayışlarıyla zafer kazanan ideal Türk kadını olarak takdim edilirler[8].

Türk yazarları, ne gelenek adına şark kültürünün etkisiyle esir edilmiş kadını, ne de aile sorumluluğu taşımayan, fazla dışa dönük Avrupalı kadın modelini tasvip etmemişlerdir. Onların aradığı Türk kültür ve geleneğinde erkeğinin hemen yanıbaşında, inançlı, kültürlü, cesur, anlayışlı, koruma ve kollama içgüdüsü gelişmiş, ailesine bağlı ve değerlerini koruyan, erkeği ve

[8] Enver Töre, *20. Yüzyıl Çeviri Piyeslerinde Kadın ve Tiyatromuza Aksi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi./Yayımı: *Hayattan Sahneye Kadınlar*, İstanbul 2006.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ailesi ile paylaşmayı ve dayanışmayı bilen, kendini aşırı modalara teslim etmeyen, müsrif davranmayan kadın tipidir.

Türk erkeklerine de verdikleri mesajlarla ailenin dirliği ve birliği için görevler yükleyen yazarlar; erkeklerden de eşlerine sevgi ve saygı duymalarını, onları koruyup kollamalarını, muhabbetlerini eksik etmemelerini ve asla aldatmamalarını talep ederler.

Aslında toplumun içine düştüğü bu bunalımlı halin gerçek sebebi cehalettir. Yazarlar cehaletin, bilgisizliğin hevesleri körüklediği ve insanları hep yanlışlara sevkettiği konusunda hemfikirdirler. İyi bir toplumun doğru bir eğitim sistemiyle gerçekleşebileceğinin farkındadırlar ve piyeslerde bu konuya da ayrı bir dikkatle yaklaşırlar. Mevcut eğitim sistemi ülke ihtiyaçlarına cevap vermediği gibi, millî bir yapılanmanın önünde de en büyük engeldir. Ülkede, çalışkan, ülkesini seven ve ülkenin kalkınması için seferber olan, milleti için ölümü göze alabilecek insan tipi yetiştiren bir eğitim sistemi yoktur. Hele Anadolu coğrafyası hepten cehaletin musibetine terkedilmiştir. Bu şartlardan olumlu sonuçlar almak mümkün görülmez. Diğer taraftan İstanbul'un lüks semtlerinde yaşayan zenginlerin çocukları Avrupa'da tahsil yapmışlar ama onlar da millî ve manevî değerlerden uzaklaşmış, ülkeye fayda yerine bozgunculuk ve ahlâksızlık getirmişlerdir. Avrupa'da tahsil gören ve bozulmayan olumlu bir tek oyun kişisine bu dönemde rastlanmaz. Piyes yazarları, bu iki çarpık sistemi sonuçları itibariyle gündeme taşıyarak, doğru bir eğitime ve cehaletin ortadan kaldırılmasına dönük etkili mesajlar verirler. Bu mesajlar içerisinde en önemlisi Türk dilinin yabancı dil ve kültürler boyunduruğundan kurtarılması meselesidir. Eski edebiyatımızın Arap ve Fars kültürünün tesir sahasında kalmış olması bir mesele olarak ele alınırken, Türkçülük düşüncesiyle de eski edebiyatın görmezlikten gelinmesi ve dile ırkçı bir tavırla yaklaşılması doğru bulunmaz. Diğer taraftan özellikle Avrupa'da tahsil görenlerin ve onlara özenenlerin Fransızca sözcükleri gündelik konuşma hayatına taşımaları, hem ahlâksızlık hem de züppelik olarak nitelendirilir. Dildeki bu kargaşanın kaldırılması için mutlaka bir dil akademisinin yahut danışma meclisinin kurulması istenir.

Bu dönem piyeslerinde Tanzimat dönemine oranla sıkça rastlanılmasa da bozulan din anlayışına, üfürükçü, büyücü ve yobaz din adamlarına da dikkat çekilir ve toplum uyarılır. Daha çok komedilerde karşımıza çıkan bu konu, biraz da davranış komiği oluşturması bakımından tercih edilmiş gibidir. Bilhassa eski gelenek ve uygulamaların ironik sonuçları, komedi dilinin ve davranış zenginliğinin içinde işlenirken, toplumda varlığını sürdüren büyücü, muskacı ve ruh çağıran kişilere ve bunların yarattıkları rahatsızlıklara dikkatler çekilir. Cahil insanları sömüren bu tiplerin önüne geçilmesi istenir.

Halk bu insanlara karşı uyarılır. Aynı uyarı alafranga tiplere karşı da yapılır. Bu tiplerin de toplum içinde yıkıcı, bozucu roller üstlendikleri ileri sürülür.

Görüldüğü gibi; II. Meşrutiyet dönemi piyes yazarları, dönemlerinin bütün kaynaklarına tematik olarak inebilmiş ve meseleleri piyeslerinde başarıyla yansıtmışlardır. Bu piyeslere baktığımızda, II. Meşrutiyet'in Türk toplumu açısından önemli bir kabuk değiştirme dönemi olduğunu hemen fark ederiz. Zira Osmanlı Devleti'nin gücü zayıflamıştır. Bir taraftan bu gücün tükenişi ile ilgili problemler irdelenirken; diğer taraftan yeni bir yapının temelleri atılmaya başlanır. Bu geçiş döneminde oluşan karanlık tabloya; yazarlar, çoğu zaman görüş birliği içinde dikkat çekerler. Millî devlete giden yolun parlak aydınlığı yazarları, kısa zamanda yeni bir varoluşun cazibesine kaptırır. Geçmişin hatalarına, yaşanan zamanların yanlışlarına dikkatler çekilerek; bu hata ve yanlışların yeni gelecekte tekrarlanmaması, ortadan kaldırılması ve çekilen acıların artık bitmesi gerektiği üzerinde bilhassa durulur. Yani, piyesler yoluyla bir taraftan topluma ayna tutulmuş; diğer taraftan, gözlemler sonucu belirginleştirilen aksaklıkları çözecek tavsiyelere gidilmiştir.

Sonuç olarak; yüzünü yeni bir arayışa, millî bir hayata çeviren II. Meşrutiyet dönemi; diğer edebî türlerde olduğu gibi, tiyatro eserleri yoluyla da döneminin önemli hadiselerini gündeme taşımış ve tarihe piyesleri vasıtasıyla âdeta sanat belgeleri bırakmışlardır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet'in İlk Piyesi: *Nasıl Oldu* ve Kâzım Nami Bey'in Osmanlıcılık İdeali

Mehmet Salih Erkek.[*]

II. Meşrutiyet Tiyatrosuna Genel Bir Bakış

1808 Sened-i İttifak ile başlayan ve Cumhuriyet'e dek uzanan Osmanlı modernleşme süreci içerisinde II. Meşrutiyet önemli bir anlam ifade etmektedir. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 10 Temmuz 1324 tarihi, öncesi ve sonrası ile artık kökleşmeye başlayan Türk demokrasisinin mihenk taşı olmuş ve bu sürecin birbirine bağlanmasında ve anlaşılmasında kilit rol oynamıştır. Elbette ki bu olay sadece siyasi değil ekonomik, idari ve hukuki bir takım sonuçlar doğurmuştur. Bu alanlarda etkili çalışmalar yapan Jön Türklerin uzun zamandır mücadelesini verdikleri inkılâp nihayet gerçekleşmiş, tüm imparatorluk coğrafyasında büyük bir coşku ve sevinç dalgası hâsıl olmuştur.

II. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ve özgürlük ortamı belki de en belirgin olarak basın-yayın hayatına yansımıştır. Sansürün egemen olduğu dönemde söylenilemeyen her söz, dile getirilemeyen her düşünce yeni dönemde sayıları artan gazete ve mecmualarda neşredilmeye başlanmış, eski devrin kötülüklerinden, zulümlerinden, haksızlıklarından dem vurulmuştur. Basın-yayın hayatının yanı sıra edebiyat, sanat ve düşünce alanında da II. Meşrutiyet ile birlikte yepyeni bir dönem başlamıştır. Başlı başına inceleme alanı olan II. Meşrutiyet dönemi edebiyatı hemen hemen her türde eserlerin kaleme alındığı bir dönemdir. Bu türler içerisinde tiyatro en canlı ve en fazla ilgi gören edebi tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilginin nedeni hiç şüphesiz ki tiyatronun sosyal bir olay olması ve verilecek mesajın en kısa yoldan seyirciye ulaştırılması yolunda diğer edebi türlerden bir adım önde olmasıdır.

İlan-ı hürriyetle beraber tiyatrolar açılmış, halk içinde yayılan coşku

[*] Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kendisini tiyatro ile bulmuştur. Tiyatro, eski yönetime duyulan hınç, yeni döneme girişin verdiği sevinç taşkınlığının gösterildiği bir alan olmuştur[1]. Hemen hemen bir birinin kopyası olan tiyatro eserleri kaleme alınmıştır. Bu piyesler, edebi olmaktan çok, slogan seviyesinde kalmış, propagandaya dönük piyeslerdir. Konularına baktığımızda İstibdat'ın kötülükleri ve haksızlıkları, İstibdat yöneticilerinin halka ve ailelere yaptığı zulümler, sürgünler, basına uygulanan ağır sansür, özlenen hürriyet havasının II. Meşrutiyetle gelmesinin coşkun sevinci göze çarpmaktadır[2]. Tiyatroya düşkünlük neredeyse bir salgın gibi yayılmış, önüne gelen birkaç gönüllü oyuncu bulup, eski çağın ve Abdülhamit'in kötü yönetimini, hafiyelerin kötülükleri, Meşrutiyetin, Jön Türklerin ve İttihat ve Terakki'nin iyiliğini anlatan çarçabuk kaleme alınmış bir oyunu sahneye koyuyordu[3]. Bunun yanı sıra konusunu tarihten alan birçok piyes de sahneleniyordu. II. Meşrutiyet'in ilanı her ne kadar yurtta hürriyet havası estirmişse de, dış gelişmeler Osmanlı Devleti için hiç de olumlu neticelenmemektedir. Girit'in elden çıkması, Trablusgarb ve Balkan Savaşlarında alınan yenilgiler halkın moralini bozmuştur. Halkta kahramanlık duygularını harekete geçirmek ve bu moral bozukluğunu bir nebze olsun giderebilmek için birçok tarihi piyes yazılmıştır. Bu piyesler umumiyetle Osmanlı Devleti'nin zuhuru ve meşhur müdafaa harplerimizle ilgili olmaktaydı. Tarihi piyesler içerisinde dikkati çekenler ise Osman Gazi ile alâkalı olanlardır[4]. Selim Nüzhet Bey bu konuda dönemin ünlü kumpanyacısı Burhaneddin Tepsi Bey'in tiyatrosunu doldurmak için nasıl tarihi piyeslere yöneldiğini şu şekilde belirtmektedir: "Kısa bir vakfeden sonra Burhaneddin yeni piyeslerle bir hamle daha yapmak üzere ortaya atıldı. Napolyon Bonoparte, Arsene Lüpen, Charlok Holmes bu vesile ile temsil edilen eserlerdir. Böylece düşe kalka bir müddet daha geçti. Düşe kalka diyorum çünkü rağbet gevşedi mi yeni bir tarihi piyes, bir Fatih, bir Yavuz Sultan Selim sahneye çıkarılıyor, tiyatroyu yeniden doldurmak imkânı bulunuyordu[5]." Halk sadece tarihi piyeslerle veya eskinin yasaklanmış oyunlarıyla değil bazı özel nedenlerle de tiyatroya çekiliyordu. Bu temsillerin gelirlerinin ulusun yararına harcanacağı (yeni bir savaş gemisi alınması, yoksullara verilmesi, orduya harcanması) gibisinden "menfaat-ı milliye" için düzenlenmesi, temsillerle birlikte ateşli söylevler verilmesi, hürriyet konulu şarkılar

---

1 Metin And, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu*, Ankara 1971, s. 15.

2 Enver Töre, "II. Meşrutiyet Dönemi Türk Tiyatrosu", *Doğu-Batı*, Sayı: 45, s. 229.

3 Metin And, *a.g.e.*, s. 15.

4 Alemdar Yalçın, *II. Meşrutiyette Tiyatro Edebiyatı Tarihi*, 2. baskı., Ankara 2002, s. 39.

5 Selim Nüzhet Gerçek, "Burhaneddin Tepsi, Otuz Beş Senenin Tarihçesi", *Akşam Gazetesi*, 20 Ocak 1944. Akt. Alemdar Yalçın, *a.g.e.*, s. 39.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

okunması halkın o günlerdeki mizacına uygun düşüyordu[6]. And, Dünya tiyatro tarihinde, halkın böyle tiyatrodan başka değerlere önem verdiği, halkın duygularının sömürüldüğü dönemlerin var olduğunu belirtmektedir[7].

Nitekim alelacele kaleme alınmış bu piyeslerin izleyicileri de henüz bir tiyatro izleyicisinin sahip olması gereken hasletlere sahip görünmemektedir. Seyirciler çağın eğilimine, coşkunluğuna uyup tiyatrolara gidiyor, fakat sahnede olup biteni çoğu kez anlamıyor, gürültü yapıyor, toplu olarak bir arada olmanın tadını çıkarıyor, çoğu kez sahnede olup bitenle ilgilenmiyordu. Bu dönemde seyirci tiyatroya ilgi gösterdiği zamanlarda bu ilgi tiyatrodan çok temsile vesile olan olaya duyduğu yakınlıktan geliyordu. Hatta bazı seyirciler coşup oyuna katlıyor, bazen temsil seyircilerle birlikte yürütülüyordu[8].

Tespit edilebildiği kadarıyla 1908–1912 tarihleri arasında 139 piyes temsil olunmuş ya da temsil olunacağı ilan edilmiştir. Bunlardan 93'ü telif, 46'sı ise tercüme ve adaptedir. 93 piyesin 32 tanesi eski rejimin aleyhinde yazılmıştır[9].

Bu dönem tiyatrosunun en önemli özelliği oyunlarda çoğunlukla siyasal konuların işlenmesi ve bunların önemli bir kesiminin belgesel türde yazılmış oyunlardan oluşmasıdır. Bu oyunlar ya çok yakın tarihten veya günlük olaylardan esinlenerek, gerçek olay ve gerçek kişilerle gerektiğinde sahnede gerçek belgelere dayanarak yazılmış oyunlardır. Oyun kişilerinin çoğu sahneye kendi adlarıyla çıktığı gibi, bu gibi kişiler oyunun oynandığı ve yazıldığı günlerde hayatta olan kimselerdir. Bu belgesel oyunların hemen hepsi düşünceden çok olaylar dizisine önem vermiştir[10]. Hatta Meşrutiyet'in ilk aylarında Kâzım Nami'nin *"Nasıl Oldu?"* adlı belgesel oyunu oynandığı zaman İstanbul'da yayınlanan *Moniteur Orientale* gazetesi 2 Ekim 1908 tarihli sayısında L.A. imzalı eleştirmen oyunun tam bir oyun olmadığını, parçalardan oluştuğunu, her sahnenin bir yaşam dilimi olduğunu belirtmiş ve bu ihtilâl ve destana benzeyen oyunu Vitet'in *"La Ligue"* adlı oyununa benzetmiştir[11].

Yukarıda da değindiğimiz gibi meşrutiyet döneminde toplumsal sorunlara el atma ve çözüm gösterme merakı, kedisine en uygun araç olarak siyasi tiyatroyu keşfeder. Zaten tiyatronun kendisi siyasi etki amacına en

---

6 Metin And, *a.g.e.*, s. 15-16.

7 Metin And, *a.g.e.*, s. 16.

8 Metin And, *a.g.e.*, s. 22.

9 Alemdar Yalçın, *a.g.e.*, s. 39.

10 Metin And, *Türk Tiyatrosunun Evreleri*, Ankara 1983, s. 329–330.

11 Metin And, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu*, Ankara 1971, s. 27.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

uygun olan sanattır. Bu türün avantajlarını sezen İttihatçılar ve ittihatçı sempatizanı yazarlar geniş bir siyasi oyun yazma ve sahneleme faaliyetine giriştiler[12]. Bu eserler içerisinde ilk akla gelenler Manastır İttihat ve Terakki örgüne üye ve Harbiye Mektebi'nde muallim olan Dr. Kâmil'in *Cânlı Cenaze Yâhûd Yıldız'da Meşrûtiyet Telâşları* ile *Bükülmez Kol Yâhûd 10 Temmuz* adlı piyesleri, Süleyman Sırrı'nın *Şemsi Paşa ve 24 Temmuz, İbnülcemal Ahmet Tevfik'in İstibdâdın Son Günü Yâhûd Zavallı Vâlide, Moralızade Vassaf'ın Mukaddime-i İnkılâp,* Halil Rüşdü'nün *10 Temmuz 1324* ve Kâzım Nami'nin *Nasıl Oldu?* adlı eserleridir.

Kâzım Nami Bey'in Hayatı (*)

Kâzım Nami Bey, 1876 yılının Mart ayında II. Abdülhamit'in tahta çıkmasından yaklaşık beş ay kadar önce[13] Üsküdar'da Nuhkuyusu'nda dünyaya gelmiş, kendisine Mehmet Kâzım adı verilmiştir[14]. Nami, Mehmet Kâzım'ın sonradan verilmiş takma adıdır. Daha Harp Okulundayken edebiyat ile ilgilenmeye başlayınca bu isimle anılmaya başlamıştır[15]. Kâzım Nami'nin babası Mustafa Sıtkı Bey, annesi ise Fatma Zehra Hanımdır. Babası orduda görev yapan askeri eczacı olduğu için Kâzım Nami'nin çocukluğu Trakya'nın farklı şehirlerinde geçmiştir. Nitekim Kâzım doğduktan üç yıl sonra babası eczacıbaşı olarak Kırklareli'ye tayin edilince aile buraya taşınmış ve yedi yıl burada kalmışlardır. Bu nedenle Kâzım Nami'nin ilk hatırladıkları bu yöreye ait hatıralardır.

İlkokula Üsküdar'da Valde Camii'nin köşesindeki mahalle mektebinde başlamasına rağmen Kırklareli'de devam etmiştir. Kâzım Nami Bey, çocukluğunun geçtiği Kırklareli ile Üsküdar'ı karşılaştırınca Kırklareli'yi daha çok sevdiğini, çünkü burada daha serbest bir yaşam sürdüğünü belirtmektedir[16].

İlköğretimini bitirdikten sonra orta öğretimine yine Üsküdar'da bulu-

---

12 Mete Çetik, "Siyasi Tiyatroda İttihat Terakki ve 1908 Devrimi", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 145, Ocak 1996, s. 4.

13 Kâzım Nami Bey İlköğretim Dergisinde yayınladığı hatıralarında doğum tarihinin tam olarak bilinmediğini fakat annesinin II. Abdülhamit'in tahta çıktığında onun altı aylık olduğunu söylediğini, şu halde 1877 yılının Mart ayında doğmuş olabileceğini söylemektedir. Kâzım Nami Duru, "Bir Otodidakt", *İlköğretim Dergisi*, Sayı: 98, 14 İkincikânun 1942, s. 1250. Fakat bu hesaba göre Mart 1877'de değil, Mart 1876'da doğmuş olması gerekmektedir.

14 Feriha Baymur, "Kâzım Nami Duru", *Cumhuriyet Devri Eğitimcileri*, (ed. Hüsnü Ciritli), Ankara 1987, s. 165.

15 Erol Gönenç, "Yaşayan Gazetecilerin Piri Kâzım Nami Duru 90'a Basıyor", *Ulus Gazetesi*, 1 Şubat 1965.

16 Kâzım Nami Duru, "Bir Otodidakt", *İlköğretim Dergisi*, S. 98, 14 İkincikânun 1942 s. 1250.

(*) Kâzım Nami (Duru) Bey'in hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında tarafımdan daha kapsamlı bir kitap çalışması yürütülmektedir ve en kısa zamanda yayınlanması düşünülmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nan Toptaşı Askeri Rüşdiyesinde başlamıştır. Babasının tayinleri nedeniyle öğrenimini sırasıyla Edirne ve Selanik Askeri Rüşdiyelerinde tamamlamıştır. On üç yaşındayken Selanik Askeri Rüşdiyesini bitirmiş, babasının hariciyeci olma ısrarına uymayarak askerlik mesleğine devam etme kararı almış ve Manastır Askeri İdadisine gitmiştir. Manastır Askeri İdadisinden diplomasını aldıktan sonra bütün son sınıf öğrencileriyle beraber Kâzım Nami Bey'de İstanbul'a Harbiye'ye gönderilmiştir. Burası Manastır Askeri İdadisiyle karşılaştırılınca çok daha fazla disiplinli bir yerdir. Bu okul aynı zamanda II. Abdülhamit'in istibdâd yönetiminin ana hedeflerinden birisiydi. Okul içindeki öğrencilerin yönetim aleyhindeki faaliyetlerinin bilinmesi okula sık sık baskınların düzenlenmesine ve bazı öğrencilerin sürgüne gönderilmesine neden olmaktadır. İstibdâd idaresinin bu tutumu, öğrencilerin içinde bulunan duyguları körüklemekte, siyasetle daha çok ilgilenmelerine yol açmaktaydı. Kâzım Nami Harbiye'de ki o günkü durumu şöyle ifade etmektedir: "Baskı ve şiddet arttıkça biz daha çok kendi içimize çekilir, istibdâd idaresine karşı daha derin hırslar beslerdik" [17].

Harbiye'ye geldiği vakit ne siyasetten ne de siyasi cemiyetlerden haberi olmadığını söyleyen Kâzım Nami, ara sıra bazı arkadaşlarının ortadan kaybolduğunu, onlara ne olduğunu sorduğunda ise ibhamlı cevaplar aldığını, daha sonra ise onların istibdâd idaresine karşı oldukları için önce mektepte hapsedildiklerini, buradan Taşkışla Divan-ı Harbine kaldırıldıklarını, en sonunda da Trablusgarp ve Yemen gibi uzak yerlere sürüldüklerini öğrendiğini ekliyor. Hatıralarında o günlerde içinde bulunduğu ruh halini şu şekilde ifade etmektedir: "Ben daha Manastır Askeri İdadisindeyken Nâmık Kemal'in eserlerini okumaya, hatta elime geçirdiğim yazma Celâleddin-i Harzemşah'ı gizlice kopya etmeye başlamıştım. Nâmık Kemal bende o kadar kudretli bir heyecan uyandırmıştı ki onu her okuyuşumda kendimi hürriyet şahikalarında kanat çırpan bir kartal sanıyordum. Vatanı, vatan sevgisini, vatan fedailiğini, hürriyet aşkını hep ondan öğrendim" [18].

1897'de Harp Okulundan mezun olan Kâzım Nami Bey, Arnavutluğun Tiran redif taburuna mülâzım-ı sânî olarak atanmıştır. 1898'de Tiran'da ilave taburların oluşturulması üzerine, bunların birine bölük komutanı olarak İşkodra'dan atanan Küşad Bey adında mülâzım-ı evvel bir beyle yakın arkadaşlık kurmuş ve aynı evi paylaşmaya başlamışlardır. Küşad Bey Edirne cezaevinde Talat Paşa ile tanışmış, sonra siyasi fikirlerinden dolayı İşkodra'ya sürülmüş, idare tarafından mimli bir askerdi. Küşad Bey'in ön ayak olmasıyla da 1898 yılında Kâzım Nami Bey 8/31 numaralı üye olarak

[17] Kâzım Nami Duru, "Bir Otodidakt", *İlköğretim Dergisi*, S. 110, 1 Temmuz 1942, s. 1445.

[18] Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 6.

cemiyete girmiştir. Daha sonra Küşad Bey'le birlikte İttihat ve Terakki Cemiyetinin dokuzuncu şubesini açmışlardır[19].

Küçük bir yer olan Tiran'da askerlik görevinin çok yoğun olmaması nedeniyle boş vakitlerini değerlendirmek için bir uğraş aramış olan Kâzım Nami Bey, orada bulunan rüşdiyenin hocasıyla arkadaşlık kurmuş ve son sınıfın Arabî ve Farisî dersleri dışındaki dersleri okutmaya başlamıştır. İlerde büyük bir heyecanla bağlanacağı öğretmenlik mesleğine ilk adımı atan Nami Bey'e göre hocalığa olan aşkı bu günden başlamıştır[20].

1902 yılında taburunun silâhaltına alınmasıyla birlikte, Bulgar çetelerinin peşine düşmek üzere görevle gittiği Berat'tan ayrılmıştır. Gevgili adında bir yerde altı ay kalıp dağlarında Bulgar çetecilerini kovaladıktan sonra On Yedinci Fırka Erkan-ı Harb Reisi olan Galip Paşa'nın yaveri olarak Selanik'e gelmiştir. Sırasıyla Hayri Paşa, Yanya'lı Esad Paşa ve İbrahim Paşa'ya yaverlik yapmıştır.

Kâzım Nami'nin ve arkadaşlarının asıl hedefi olan II. Meşrutiyeti ilan ettirme ve meclisi yeniden açma faaliyetlerinin sürdüğü sıralarda İmparatorluk çok sıkıntılı zamanlar geçiriyordu. Selanik, Manastır, Kosova vilayetlerinde Bulgar, Rum ve Sırp çeteleri komitacılıklarını arttırıyor, dağlarda, ovalarda ve köylerde çatışmalar sürüyordu. Türk köylüleri hiç rahat değillerdi. Bulgar çetelerinin baskılarından bunalmışlardı.

Harp Okulundan beri hürriyet fikirlerine inanmış olan, Abdülhamit'in oluşturmuş olduğu istibdâd yönetimine karşı nefret besleyen Kâzım Nami Bey, Selanik'te de bu fikirlerini savunmayı sürdürüyordu. Kendi deyimiyle Selanik en hürriyetçi Avrupa şehirlerinden bile daha rahat bir yerdi. İsteyen istediğini söylüyor, istediği gibi davranabiliyordu.

Kâzım Nami'nin de içinde bulunduğu Selânik'te toplanmış olan yurtsever ve hürriyetçi subaylar, sürdürdükleri bu faaliyetleri siyasi bir cemiyet halinde devam ettirmek istemişlerdir. Eylül 1906'da on arkadaş, uzun zamandır Mithat Şükrü'nün (Bleda) evinde yaptıkları toplantıların meyvesini almışlar ve "Beş Çınar" denilen yerde "Osmanlı Hürriyet Cemiyetini" kurmuşlardır[21]. Toplantıya katılan on kişi şunlardı: Askeri Rüşdiye Müdürü Bursalı Mehmet Tahir Bey, aynı rüşdiyenin Fransızca öğretmeni Naki Bey, Selânik-Manastır posta-telgraf müdürlüğü başkâtibi Talât Bey, Rahmi Bey, Mithat Şükrü, Kâzım Nami, Ömer Naci, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Edip Servet Bey'lerdir. Cemiyet üyeleri, artık on kişinin her gece aynı evde toplanmalarının dikkati çekeceğini düşündükleri için Talât, Rahmi ve İsmail Can-

[19] Kâzım Nami Duru, *Arnavutluk ve Makedonya Hatıralarım*, İstanbul 1959, s. 6.

[20] Kâzım Nami Duru, "Nasıl Öğretmen Oldum", *Eğitim Dergisi*, C. 1, S. 5, Eylül 1963, s. 84.

[21] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İstanbul 1980, s. 58.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bolat Beyleri Heyet-i Âliye olarak seçmişler, bu heyet daha sonra Merkez-i Umumi adını almıştır[22].

Kâzım Nami Bey hatıralarında bu cemiyeti neden kurduklarını şu sözlerle ifade etmektedir: "Bizi bu toplantılara, bu çalışmalara götüren âmil bir değil, bir çoktu. Şüphesiz hepimiz hürriyet ateşiyle kavruluyorduk; bir kaçımız eski Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine girdiğimiz vakit hürriyet için çalışacağımıza ant içmiştik; fakat her ne kadar çalışsak çevremize arkadaş toplamak kolay değildi. Mürtseg Mülâkatını takip eden takip eden Reval Mülakatı üzerine Rumeli'de altı büyük devletin zabitlerinden bir jandarma heyeti kuruldu (...)

Ruslar da Bulgarları açıktan açığa koruduklarını saklamıyorlardı. İngilizler, Fransızlarla İtalyanların tarafsız çalıştıklarına şüphe yoktu; fakat nede olsa iç işlerimize karışmaları bizi son derece üzmüştü. İşte bu hal, Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurulmasında en önde gelen amil olmuştur[23].

Kâzım Nami'ye göre Cemiyetin en önemli amacı 1293 Kanun-ı Esasisi içinde meşrutiyet idaresini kurmaktı[24]. Bunun yanında cemiyet İttihat ve Terakki gibi Osmanlıcılık ilkesini benimsiyordu. Bilâtefrik-i cins ve mezhep bütün Osmanlı halkını bir çatı altında toplamak ve imparatorluğu yıkılmaktan kurtarmayı amaçlıyordu. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti büyük bir gizlilik içersinde ve hücre biçiminde örgütlenerek yayılmaya başladı. Bu tür bir örgütlenme öteden beri özgürlükçü Osmanlı kuruluşlarında görülmüş bir şeydi.

Cemiyet üyelerine bir kayıt numarası verilmekteydi. Kurucular ise yaş sırasına göre şu şekilde numaralanmışlardı: 1 numaralı üye Bursalı Tahir Bey, 2 Naki Bey, 3 Rahmi Bey, 4 Mithat Şükrü Bey, 5 Talât Bey, 6 Kâzım Nami Bey, 7 Ömer Naci Bey, 8 İsmail Canbolat Bey, 9 Hakkı Baha Bey, 10 Edip Servet Bey idi. Görüleceği üzere Kâzım Nami Bey bu cemiyetin altı numaralı üyesi olarak önemli görevlerde bulunmuştur.

Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti bir anda hürriyetçilerin toplandıkları yer haline gelmiş ve ünü Selanik dışına taşmıştı. Talât Bey ve iki arkadaşının Paris'e kaçmalarıyla bu cemiyet, Paris'te bulunan "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" tarafından tanınmış, ilk başlarda Paris'tekiler bu cemiyetin gelişmesini takip etmişler ve sonrada onunla ilgilenmeye başlamışlardır. Bu amaçla Dr. Nazım Bey Paris temsilcisi olarak- aynen Kâzım Nami Bey'in II. Meşrutiyet öncesindeki gelişmeleri anlattığı *Nasıl oldu?* adlı

---

[22] Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 13.

[23] Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 14.

[24] Kâzım Nami Duru, "Meşrutiyetten Beri İnkılâp Hayatımızdan Sayfalar, *Büyük Doğu*, C. II, S. XXII, 10 Mart 1944, s. 12.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tiyatro eserinin kahramanı olan Behlül gibi- başında sarık, sırtında cüppe, çenesinde sakal Atina yoluyla "Hoca Mehmet Efendi" uydurma adıyla Selânik'e gelmiş ve Osmanlı Hürriyet Cemiyetine birleşme teklif etmiş, bu teklif kabul edilince birleşme anlaşması 27 Eylül 1907 tarihinde yapılmıştır. Bu birleşme olayını belirten tutanakta; "Merkezi Paris olan 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti' ile merkezi Selanik'te olan 'Osmanlı Hürriyet Cemiyeti' 19 Şubat 1325 ve 14 Eylül 322 ve 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti' namı altında âtiyüzzikr şerâit ile ittihat etmiştir" denilmiştir[25]. Kâzım Nami cemiyetin adının "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" olmasına oldukça şaşırmış, bu isim değiştirme olayını henüz Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin yeni kurulmuş bir cemiyet olarak isminin kolayca yayılamayacağını, bu nedenle daha eski bir cemiyet olan Terakki ve İttihat ismini kabul edildiği şeklinde yorumlamıştır. Zaten bir müddet sonra Selanik grubunun baskısı ve isteği ile cemiyetin adı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirilmiştir[26].

Gelişmeler gösteriyordu ki, yönetime karşı olan hareket giderek kuvvetleniyordu. İmparatorluğun içinde ve dışında bazı gelişmeler II. Meşrutiyete doğru gidişi hızlandırıyordu. Cemiyet bu gelişmeleri büyük bir dikkatle takip etmekteydi. 1908'e gelindiğinde olaylar çok hızlı gelişmeye başladı. Cemiyeti harekete geçiren olay İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nicholas'ın Reval'de bir araya gelmesi olmuştur. Reval Görüşmesi İttihat ve Terakki'nin daha çabuk harekete geçmesine neden oldu.

Bu olayın hemen sonrasında meydana gelen iki olay ise doğrudan II. Meşrutiyetin ilanına etki etmiştir. Bu olaylardan birincisi Rumeli'de bulunan 3. ordu subaylarından Niyazi Bey'in mahiyetindeki askerlerle beraber dağa çıkması, ikincisi ise Rumeli demiryollarında çalışan Avusturyalıların eşleriyle birlikte Firzovik'te birkaç gün sürecek bir piknik yapmaya karar vermeleri sonucunda olayı öğrenen otuz bin Arnavut'un Firzovik'te toplanarak olayı protesto etmesidir. Sonuçta gösteri amacından uzaklaşmış ve Osmanlı idarecileri aleyhine ve Meşrutiyet lehine bir gösteriye dönüşmüştür[27].

21–22 Temmuz gecesi olağanüstü bir toplantı yapan cemiyet fiili hareket kararı almıştır. Fakat Meşrutiyet kararı Selanik'te alınmış olmasına rağmen Manastır biraz daha erken davranarak 23 Temmuz günü Meşrutiyeti ilan etmiştir.

3. Ordu'da görev yapmakta olan ve müşiriyet yaveri olan Kâzım Nami

---

[25] Abdullah İslamoğlu, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet*, İstanbul 2004, s. 55.

[26] Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 28.

[27] Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839–1950)*, Ankara 1999, s. 97–98.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olayların içersinde bulunmuş ve Meşrutiyetin ilanı sırasında etkin bir rol oynamıştır. Kâzım Nami büyük bir sevinç ve heyecan dalgasının yayıldığı 23 Temmuz günü akşam üzeri Selanik'te ki durumu şu şekilde anlatmaktadır[28]:

"Nöbetçi olmadığım için, daireden fırladım çıktım. Koşa koşa tramvaya atladım; Olimpos Meydanına geldim. Burası iğne atsan yere düşmez denecek bir halde idi. Kristal gazinosunun üzerindeki "Cerele de Salonique-Selânik Kulübü'nün" balkonundan halka nutuklar söyleniyor, aşağıdan 'Yaşasın Hürriyet! Yaşasın Vatan! Yaşasın Millet!' feryatları göğe çıkıyordu.

Halkın arasından sürünerek Cerele de Salonique'nin kapısına kadar çok güçlükle geldim Merdivenlerden çıktım. Beni tanıyan dostlarım tarafından sevinçle karşılandım. Beni de balkona çıkardılar. O sırada biri nutuk veriyordu. O bitince bana 'Haydi Kâzım Bey! Sende bir şeyler söyle!' dediler. Ne söyleyeceğimi bilmiyordum; ömrümde ilk defa halk kalabalığının önüne çıkıyordum. Kalbim göğsümü parçalarcasına çarpıyordu. Heyecanımı yenmeye çalışmayarak bağıra bağıra bir şeyler söylemeye başladım; ama ne söylediğimi bilmiyordum; yalnız göğsümdeki yaver kordonunun halk üzerinde kötü bir tesir hasıl edeceğini sanarak 'Ben milletin, sizin yaverinizle övünenlerdenim' dediğim zaman aşağıdan 'Yaşasın millet Yaveri!' diye bir feryat yükseldi".

Meşrutiyet matbuat âlemine yeni gazeteler kazandırmıştı. Meşrutiyetin ilanından sonra Ahmet Hikmet *Zaman* adında bir gazete çıkarmaya başlayınca Kâzım Nami bu gazetede yazılar yazmaya başlamış ve Reşat Efendinin "Beşinci Mehmet" adıyla padişah olması üzerine İstanbul gazeteleri, yeni padişahı övmeye başlayınca, Zaman Gazetesinde yayınladığı "Riyakâr Olmayalım" adlı bir yazıdan dolayı altı hafta hapse mahkum olmuştur. Kâzım Nami Meşrutiyetin ilk matbuat mahkumunun kendisi olduğunu belirtmektedir[29].

Tam bu sıralarda Maarif Nazırı Emrullah Efendi Selanik Vilâyeti için bir maarif müfettişi atanmasını istemiş, defterdar Fazıl Bey'in Kâzım Bey'i teklif etmesi üzerine, çok sevdiği askerlik görevinden istifa etmiş ve Selanik Maarif Müfettişi olarak göreve başlamıştır. Bir yıl Selanik Vilâyeti Maarif müfettişi olarak çalışan Kâzım Nami ertesi yıl Edirne ve Kosova Vilâyetlerini de kapsayan bir bölgenin müfettişliğine getirildi. Balkan Savaşı sırasında İstanbul ve Edirne'nin yeniden alınması üzerine Edirne Maarif Müfettişliğine atanmıştır.

Kâzım Nami, 1913 yılında İzmit Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiş ve

---

[28] Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 31.

[29] Kâzım Nami Duru, "İlk Matbuat Cezam", *Resimli 20. Asır*, C. 7, S. 169, 10 Kasım 1955.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bir buçuk yıl bu görevde kalmıştır. I. Dünya savaşı çıkınca askerlik görevine yeniden alınmayı beklemiş, ama yürüttüğü görevin askerlikten daha önemli olduğu ve onun görevine devam etmesi istendiği için bu görevine devam etmiştir. Savaş sürerken Mercan Sultanisinde tarih ve edebiyat, İstanbul Kız Öğretmen Okulunda kitabet ve edebiyat, Medreset'ül Vaizin adlı din okulunda içtimâîyât ve terbiye dersleri okutmuştur.

Mondros Ateşkes Antlaşmasından hemen sonra yeni kurulan hükümet Kâzım Nami'nin medresede ve Kız Öğretmen okulundaki görevlerine son vermiş, Mercan Sultanisindeki vazifesini de Vefa Sultanisine naklettmiştir. Bu durum neticesinde zaten maddi sıkıntılar çekmekte olan Kâzım Nami, ancak Kadıköy'de bulunan "Aşiyan" adlı bir özel okulda çalışarak ve iki arkadaşının kızlarına özel ders vererek ailesini geçindirmiştir.

Orta Tedrisat Müdürlüğüne atandıktan sonra Ankara'ya gelen ve burada M. Kemal'in ziyaretine giden Kâzım Nami Bey, hem maddi hem de manevi olarak Gazi'nin teveccühünü kazanmıştır.

Yunanlıların Eskişehir ve Kütahya'yı ele geçirip, Ankara'ya doğru yürümeleri üzerine ailesiyle birlikte çok zor koşullarda Kayseri'ye gitmiştir. Savaşı günü gününe takip eden Kâzım Nami, zafer haberinin ulaşmasından sonra Ankara'ya dönmüş, maarif müsteşarlığı için adı geçmesine rağmen bu göreve atanmamış, kişisel bazı sebeplerden dolayı Maarif Vekâletindeki görevinden istifa etmiştir. Bu istifadan sonra ekonomik sıkıntılar baş göstermiş, Rıza Nur Bey'in önerdiği İzmir Dâr'ül Eytam Müdürlüğüne atanmayı kabul etmiştir. Buradan ayrıldıktan sonra Balya'da ve Kıbrıs'ta öğretmenlik görevlerinde bulunmuş

Atatürk'ün kendisini çok sevdiğini belirten Kâzım Nami Duru, bu sevgiden dolayı Atatürk'ün kendisini Manisa'dan milletvekili yaptığını, iki dönem bu görevde bulunduğunu ve önce Maarif Encümeninde daha sonra ise Milli Müdafaa Encümeninde görev yaptığını belirtmektedir[30].

Kâzım Nami Duru hayatının son anlarını yurdun gezip görmediği yerlerini dolaşarak ve şiirler yazarak geçirmiştir. 14 Ekim 1967 yılında İstanbul'da vefat eden Duru, Zincirlikuyu Kabristanlığına defnedilmiştir.

Meşrutiyet'in İlk Piyesi: *Nasıl Oldu?*

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ardı ardına tiyatro eserleri kaleme alınmaya başlamıştır. Bu eserler içerisinde ilk olma özelliğini taşıyan ise Kâzım Nami Bey'in *Nasıl Oldu?* isimli piyesidir. Piyes 64 sayfadır ve son sayfasında

[30] Erol Gönenç, "Yaşayan Gazetecilerin Piri Kâzım Nami Duru 90'a Basıyor", *Ulus Gazetesi*, 1 Şubat 1965.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

28 Temmuz 1324 tarihi yer almaktadır[31]. Yani piyes meşrutiyetin ilanından 18 gün sonra bitirilmiştir. Kâzım Nami Bey bu piyesi meşrutiyetin ilanından evvel yazmaya başladığını belirterek, "Meşrutiyet olur olmaz zabitliğimize filan bakmadan birçoğumuz birden artist oluverdik. Daha Meşrutiyetten evvel yazmaya başladığım bir piyesin son perdesini birkaç günde bitirerek arkadaşlarımla oynamaya başladım[32]" demektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Kâzım Nami Bey piyesi II. Meşrutiyet'in getirdiği derin coşku ortamı içerisinde tamamlamıştır. Bu sırada kendisi Meşrutiyet kutlamalarının en hareketli yerlerinden birisi olan Selanik'te bulunmakta olup yüzbaşı rütbesiyle yaverlik görevini icra etmekteydi.

Nasıl Oldu? piyesinin elimizdeki nüshası 1326 basımı olmasına karşın, bu tarihten önce de baskısının yapıldığını piyesin *Rumeli* Gazetesindeki aşağıdaki ilandan anlıyoruz. Eserin II. Meşrutiyet'in ilk piyesi olduğunu bize hem Kazım Nami Bey'in anıları hem de dönemin gazeteleri bildirmektedir. Nitekim Kâzım Nami Bey'in de bir dönem sermuharrirliğini yaptığı Rumeli Gazetesinde eserin ilanı şu şekilde verilmiştir[33]: "Mücâhidîn-i hürriyetin İlân-ı Meşrutiyetten evvel ne suretle çalışmış olduklarını tasvir eden üç perdelik temâşâdır. Devr-i Meşrutiyetin ilk tiyatro kitabıdır. Selanik'te bütün kitabçılarda bulunur. İdaremize müracaat edildiği halde de gönderebiliriz. Fiyatı 5 kuruştur." Yine İttihat ve Terakki Gazetesinde temsil ile ilgili şöyle bir haber yayınlanmıştır[34]: "Yüzbaşı Kâzım Nami Bey'in, bu zeki, hamiyetli gencin *(Nasıl Oldu?)* namında üç perdelik piyesi Cuma günü kadınlara, gecesi de erkeklere mahsus olarak İttihad Bahçesinin kışlık tiyatrosunda mevki-i temâşâya kondu. Fevkalade mazhar-ı takdir oldu. Tiyatrodan çıktıktan sonra bu ilk eserin bizde bıraktığı tesîr hakkında tanıdıklarımızdan birisi (nasıl oldu?) demesine karşın "hüsn-i niyetle, samimi bir hisle kaleme alındığını ve bütün temâşâ-gerân tarafından yüz kere alkışlandığını gördünüz. Nasıl olduğunu bundan istidlâl ediniz" cevabını verdik. Eserin muharririni; vazifelerini kemâl-i muvaffakiyetle ifa eden beyleri tebrik ederiz." Gazetelerde yer alan bu haberlerden piyesin oldukça beğenildiğini anlamaktayız[35]. Yine

---

31 Kâzım Nami, "Nasıl Oldu?", 1326, s. 64.

32 Kâzım Nami Duru, "Bir Otodidakt", *İlköğretim Dergisi*, S. 99, 21 İkincikânun 1942, s. 1269.

33 "Nasıl Oldu?", *Rumeli Gazetesi*, 6 Şubat 1325.

34 "Nasıl Oldu?" *İttihad ve Terakki Gazetesi*, 16 Eylül 1324.

35 Piyesin halk tarafından beğenildiğini ifade eden bu gazetelerin yanında bazı eleştiriler aldığını da görmekteyiz. Örneğin Fecr-i Ati topluluğunun etkili isimlerinden Emin Lami, "Nasıl Oldu?" adlı piyese yoğun eleştiriler yöneltmektedir. Piyesin halk tarafından layık olmadığı bir beğeniyle karşılandığını, hâlbuki piyesin bir düşünce ve felsefeden çok uzak olduğunu, hissiz, ruhsuz bir piyes olduğunu belirtir. Oyunda bazı mantık hatalarının da olduğunu söyleyen Lami Bey, Zahir'in Divan-ı Harbi basması olayının abartıldığını; Viktorya ile Behlül'ün yaşadıklarının ise asla aşk olamayacağını söylemektedir. Nihayetinde işi bir adım daha ileriye götüren Lami Bey,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İkdam gazetesi de önce piyesin konusunu verdikten sonra piyesi satırlarına şu şekilde taşımıştır[36]: "İnkılâb-ı hazırın bir kısmını musavver olmak üzere Üçüncü Ordu zabitanından Kazım Bey'in baladaki unvan ile tertip ettiği milli oyun evvelki akşam Tepebaşı Kışlık Tiyatrosunda erbab-ı meraktan müteşekkil heveskâran tarafından sahne-i temâşâya vaz' edildi. Bu piyesin silsile-i vekayi ne kadar basit ve sade ise, mevzuundaki ulviyet, hamaset o kadar fevkaladedir. Müellif-i muktediriyenin intihab ettiği üslub-ı ifade şiddet-i tesir itibarıyla mahsul-i kalem değil, diyebiliriz ki keskin bir kılıç darbesidir.

Oyunun suret-i icrası ufak tefek bazı nekaisden mesela tabloda (figüranların) intizamsızlığından sarf-ı nazar şayan-ı takdir bir derece de idi. Hele oyunun asıl kahramanları olan Hüseyin Kami ve Daver Bey'ler rollerini fevkalade bir maharet-i sanatkârane ile icra ettiler. Hâsılı Heveskaran Cemiyetin tesis ettiği şu milli kumpanya biz de şimdiye kadar hemen tesis etmemiş olan sahne-i temaşanın tekâmülat-ı âtîyesi için muvaffakiyetli bir mukaddime addolunabilir."

Eserin üzerinde "3 perdelik temaşa" ve "Hâsılat-ı sâfîyesinin nısfı Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetine aittir" yazmaktadır. Kâzım Nami Bey temsilden elde edilecek gelirden üyesi bulunduğu cemiyete de bir pay ayırmıştır. Yine eser kapağının alt kısmında "Cemiyetin Merkez-i Umumisinden müsaade alınmadıkça oynanamaz ve tercüme olunmaz" ibaresi mevcuttur. Yazarından izin alınmadıkça değil de cemiyetin merkez-i umumisinden izin alınmadıkça oynanamaz ibaresi piyesin yazarından çok cemiyetin tasarrufunda olduğunu göstermektedir[37].

Piyes 1908'de Meşrutiyet'in ilanından iki gün sonra kurulan "Sahne-i Heves"de, Sahne-i Heves'in devrolduğu "Vakaâyî-i Nefise" ile Selanik ve Üsküp'te[38] ve "Milli Osmanlı Tiyatrosu"nda, 1909'da ve 1912'de yine "Milli Osmanlı Tiyatrosu"nda, 1911'de de Burhaneddin Bey'in "Sahne-i Osmanî"sinde gösterilmiştir[39]. Bu sayılanların dışında eserin, 1908 yılı içerisinde Selanik İttihad Bahçesinin kışlık kısmında ve Tepebaşı Kışlık tiyatrosunda oynandığını eklemeliyiz.

Kâzım Nami Bey daha öğrencilik yıllarından itibaren edebiyat ile ya-

---

bu eserin bir tiyatro bile olamayacağını ifade ediyor. Emin Lami, "Nasıl Oldu?", *Balıçe*, Sayı: 24, 3 Kânunuevvel 1324, s. 4.

[36] Nabi, "Nasıl Oldu?", *İkdam*, 20 Eylül 1324.

[37] Bununla birlikte eserin 1908 yılında "Tüccar, Kâtib ve Müsdahdemin Sendikası" menfaatine oynandığını ve sendika tarafından Kâzım Nami Bey'e teşekkür edildiğini öğrenmekteyiz. "Nasıl Oldu?", *Balıçe*, S. 10, 23 Eylül 1324, s. 5.

[38] Alemdar Yalçın, *II. Meşrutiyette Tiyatro Edebiyatı Tarihi*, 2. baskı., Ankara 2002, s. 288.

[39] Metin And, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu*, Ankara 1971, s. 301.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kından ilgilenmiş ve ilk edebi ürünlerini şiir alanında vermiştir. *Hazine-i Fünun, Türk Yurdu, Halka Doğru* dergileri ile Cumhuriyetin ilanından sonra çıkmış olan Gediz ve Millet dergilerinde şiirleri yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra *En Büyüğümüz İçin (1935), Yavruma Diyişlerim (1935)* ve *Hayat Bilgisi Şiirleri (1952)* isimli şiir kitapları neşretmiştir. Yine çeşitli dergilerde II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde hikâyeleri yayınlanmıştır.

Nasıl Oldu? adlı piyesten başka Kâzım Nami Bey'in "Uyanış" isimli bir tiyatro eseri daha vardır. Bu eser 1933 yılında basılmıştır. Bu eserde Duru, ardı ardına gelen savaşlardan bunalmış ve yaralanarak kendini odasına hapsederek kitaplara vermiş olan eski bir askerin, yeğeni Güner'in söz ve davranışlarıyla tekrar yaşama dönmesi ve mücadele içerisine girmesini konu edinmektedir[40].

Piyes'i kaleme almadan önce de Nami Bey'in tiyatro ile ilgisi bulunmaktaydı. Daha çocukluğunda bulunduğu kasabada mamur bir tiyatro binasının olduğunu ve babasının genç arkadaşlarıyla burada piyesler oynadıklarını belirtmektedir. Hatta bir keresinde babasının siyah bir kavuk ve cüppe ile sahneye çıktığını hatırladığını söyler. Babasının tiyatro merakının kendisine geçtiğini belirten Kâzım Nami Bey "Harbiye'de hapiste iken bazı arkadaşlarının bir piyes oynadıklarını ve kendisine de bir rol verdiklerini ve Meşrutiyet'in ilanından sonra da çeşitli piyeslerde görev aldığını" anlatır[41].

Nasıl Oldu? Piyesinde Osmanlıcılık Fikri

Kâzım Nami'nin II. Abdülhamid'in istibdâd yönetiminin etkili olduğu bir dönemde yetişmesi ve ilk görev yeri olarak hürriyetçi fikirlerin yoğun olduğu Balkanlara atanması, bu dönemin en etkili fikir akımlarından olan Osmanlıcılık fikriyle tanışmasına sebep olmuştur. Genellikle yurtsever subaylar arasında yayılan bu fikir, Kâzım Nami'yi de derinden etkilemiştir. Henüz 1898 yılında Arnavutluk'un Berat Kazasında iken İttihat ve Terakki Cemiyetine katılmış, arkadaşı ile birlikte burada cemiyetin dokuzuncu şubesini açmıştı. Kâzım Nami'nin Osmanlıcılık fikrini daha iyi anlayabilmek için önce Genç Osmanlılar Cemiyetinin kuruluş amacını ortaya koymak faydalı olacaktır. Çünkü Genç Osmanlıların 1876'da açtırdıkları Meclis-i Mebusan'ın ve yürürlüğe giren Kanun-u Esasi'nin II. Abdülhamid tarafından 93 Harbi bahane edilerek yürürlükten kaldırılması üzerine, meclisin yeniden açılması ve Kanun-u Esasinin tekrardan yürürlüğe girmesini sağlama görevi Kâzım Nami'nin de içersinde bulunduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yürütülmüştür.

---

[40] Kâzım Nami, *Uyanış (3 Perdelik Milli Piyes)*, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, İstanbul 1933.

[41] Kâzım Nami Duru, "Bir Otodidakt", *İlköğretim*, S. 99, 21 İkincikânun 1942, s. 1299.

Osmanlıcılık, imparatorluğun içinde yaşayan her ferdin etnik ve dini kimliğinin üstünde bir "Osmanlı" kimliği oluşturarak, tüm anâsırı Osmanlı vatandaşı haline getirmeyi amaçlayan görüştür. Kâzım Nami Bey, her şeyden önce temel amacı Osmanlıcılık ideali uyarınca devleti yıkılmaktan kurtarmak için kurulan İttihat ve Terakki Cemiyetine girmekle ve 1906'da Selânik'te kurulan ve yine aynı amacı kendine düstur edinmiş olan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurucuları arasında yer almakla, Osmanlıcılık fikrine inanmış sayılmaktadır.

Henüz Harp Okulunda öğrenci iken Hürriyetçi fikirlerin etkisinde kalan Kâzım Nami, Namık Kemal'in hürriyet fikirlerinden etkilenmişti. Hürriyetin gelebilmesi için yapılması gereken şey ise Meşrutiyetin ilanıydı. I. Meşrutiyetin ilan edilmesini, II. Meşrutiyetin ilanına giden yılları, Meşrutiyet idaresinin getirdiği yenilikleri ve Osmanlıcılık düşüncesini Kâzım Nami şu şekilde ifade etmektedir[42]: "İşte kesf-i zalemât cehaleti üzerimizden atmak, vicdanlarımızın üzerine çekilen reda-yı redaiyeti kaldırmak; hakkımızı bize tanıtmak; envâr-ı adalet ve hürriyetle bizi ziyâlandırmak; kardeşliğimizi bildirmek; vatanımızı sevdirmek için bir inkılâb husûlü lazım geldi; Sultan-ı Aziz'in hal'ine muvaffak olan şehid-i muhterem "Mithat Paşa" merhum bize hukuk-u hürriyetimizi bahşeden Kanun-u Esasiyi ilan ederek inkılâbı yaptı. Yaptı ama ziynet-i müdâhane ve riya ile süslenen zulüm, eski zamanlara rahmet okutacak surette, kendini gösterdi. Pek esefengiz bir garibe-i vekâyî olarak, adalet tekrar kûsufa uğratıldı; hukuk pa-mal edildi.

Fakat bir gün Rumeli'nin afakından Osmanlı tarih-i milliyesini şaşadâr-ı hayat eden bir şems-i hürriyet tâli' oldu. Bin üç yüz yirmi dört sene-i resmiyesinin 10 Temmuz'unda doğan bu güneş açılınca birbirinin kanları içinde boğulmakta olan evlad-ı vatan bulundukları vaziyet-i faciayı takdir ettiler. Dağlarda, derelerde insan olmakla iştigal eden eli silahlılar, şehirlere akarak vicdanlarından kopan neşât-ı avazeleri arasında birbirlerinin ağuş-ı uhuvvetine atıldılar. Artık herkes anlamıştı ki hayat-ı insaniyete yeni bir milliyet-i mes'uda doğuyordu.

Meşrutiyet idare, bir ferdiyet-i menhusa ile senelerden beri istihza eden kuvvetlere bizim de bir mevcudiyet-i milliyemiz olduğunu anlattı.

Bir vakitler heybet-i gaziyanesiyle şark ve garbı titreten ve sonra sonra bir meyl-i sûkut ile daima uçuruma koşan, nihayet otuz üç sene kadar nazar-ı insaniyette bir vahşet-i menfure gibi mahkum-ı hakaret ve zevâl görülen Osmanlılık bundan sonra bir ravzâ-i refah ve saadet olacak. İşte bütün bu nimetler Meşrutiyet idaresinin lûtfudur. Meşrutiyet bir kere her bir fer-

[42] Kâzım Nami, *Terbiye-i Vataniyede İlk Adım*, Selanik 1327, s. 43–45.

dimize aynı bir hak bahşediyor. Kavînin zulmünü kesr ediyor, zayıfı kavîye muâdil tutuyor. Herkes hak bildiğini söylüyor. Haksızlığa karşı bağırıyor."

Kâzım Nami Bey Osmanlıcılığın ancak meşrutiyet idaresiyle başarıya kavuşabileceğini düşünüyordu. Ona göre Osmanlılık "her ne kadar Türkler tarafından tesis edilmiş bir keyfiyyet-i siyâsiyye ise de bu vatanda yaşayan her unsura ait bir sıfattır[43].

Nasıl Oldu? piyesi içinde Osmanlıcılık fikrinin ne şekilde işlendiği konusu araştırmamız açısından en önemli hareket noktamızdır. Öncelikle piyeste yer alan karakterlere ve piyesin konusuna bakmak faydalı olacaktır.

Viktorya (Ümit Hanım); yirmi bir yaşlarında bir Rum muallimesi, Behlül; Mülazım-ı evvel, otuz yaşında, Celâl; Mülazım-ı evvel, sonra yüzbaşı, yirmi altı yaşında, Devâ; Mülazım-ı evvel, sonra yüzbaşı, yirmi yedi yaşında, Zâhir; Mülazım-ı evvel, sonra yüzbaşı, yirmi altı yaşında, Hâdî; Mülazım-ı sâni, yirmi beş yaşında, Vâhdet; Mülazım-ı sâni, yirmi beş yaşında, Vahid; Sivil, (İdadi-yi Mülkiye Muallimlerinden) yirmi yedi yaşında, Şâtır Bey; Kaymakam, (Divan-ı Harb Reisi) elli beş yaşında, Mahir Efendi; Binbaşı, (Divan-ı Harb Azasından) kırk beş yaşlarında (Hafiye), Gânî Efendi; Alay Emini, (Divan-ı Harb Azasından) atmış beş yaşında, İki kolağası; (Divan-ı Harb Azasından), Salih ve Mehmet; Hizmetçi neferleri, Hilmi; Mülazım, (Divan-ı Harb Kâtibi), zabitler, polis, jandarmalar, askerler ve saire.

Kâzım Nami Bey bu piyeste cemiyetin kurulma ve çalışma yollarını göstermeyi amaçladığını belirtmektedir[44]. Ayrıca bu piyeste nasıl oldu? sorusuna herkes gibi kendisinin de cevap aradığını ekler. Piyesin fiilden çok fikre dayandığını ifade eder[45]. Piyesin birinci perdesi Rumeli'de Behlül Bey'in odasında geçmektedir. Behlül bey ve diğer subay arkadaşları vatanın kurtuluşu için bir araya gelmişler ve geceleri gizli gizli toplanarak devletin durumu, Balkanlar'da ki olaylar ve son gelişmeler ile ilgili görüşmeler yapmaktadırlar. O geceki görüşme başladığında Behlül Bey aldıkları imzasız bir mektupta bu toplantılarının idare tarafından bilindiğini ve dikkatli olmaları gerektiğini arkadaşlarına bildirir. Bu görüşmeler sırasında uhuvvet, adalet, eşittik kavramları üzerinde derin tahliller yapan eserdeki kahramanlar, Osmanlı Devleti'nin, ancak imparatorluğu oluşturan tüm unsurların bir arada Osmanlı çatısı altında birleştirilmeleriyle kurtulabileceğinin üzerinde dururlar. Özellikle Behlül, tam bir Osmanlı yurtseveridir ve tüm ömrünü bu ideal uğruna feda etmeye hazırdır. Aynı Behlül gibi vatansever fakat zabit olmayan Behlül'ün emir eri Salih de birinci perdenin en ilgi çeken

---

[43] Kâzım Nami, "Osmanlıca mı? Türkçe mi?", *Genç Kalemler*, C. I, No: 12 (4), 1327, s. 133.

[44] Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 17.

[45] *Bahçe*, Sayı: 11, 30 Eylül 1324, s. 8.

karakterlerinden birisidir. Emir eri Salih istibdadın neticesi olarak 5 yıldır memleketinden uzaktadır ve yeni konuşmaya başlayan oğlunu hiç görmemiştir. Piyeste Salih, cahil fakat tüm saflığını koruyan Anadolu insanını sembolize etmektedir. Nitekim Salih Behlül'ün kaçtığı gecenin sonrasında türlü işkencelere maruz kalmasına ve hapse girmesine rağmen o gece orada toplanan Behlül'ün arkadaşlarını ele vermemiştir. Salih, Kâzım Nami'nin çocukluğunda tanıdığı Anadolulu askerlere benzemektedir. Belki de Nami Bey Kırklareli'de babasının emir eri olan ve "Hayat Öğretmenim" dediği Kütahyalı İbrahim'den esinlenerek bu karakteri şekillendirmiş olabilir.

Kâzım Nami Bey, düşüncelerini o kadar güzel şekilde simgeleyerek eserine yansıtmıştır ki, neredeyse her kahramanın konuşması Kâzım Nami'nin veya bir Jön Türk'ün ağzından çıkıyormuş hissine kapılmamak elde değildir. Örneğin Kâzım Nami, devletin içinde bulunduğu kötü durumu ve aydınların bu durum karşısındaki hareketlerini uzun uzadıya zabitlerin örnekleriyle anlattıktan sonra yine bir Osmanlı subayı olan Celâl'in ağzından mevcut durumu şöyle vermektedir[46]: "Lakin ne olacak? Evet, sorarım size, bu daha ne kadar böyle gidecek? Her gece şu masanın başında, kemâl-i sükûn-i demle bütün bu şeyleri tekrar ediyoruz. Sanki bu kadar bir işle, vazife-i hamiyetimizi yapmış oluyoruz öyle mi? Bakın şu Ermenilere, Bulgarlara, hatta şu Rumlara, Sırplara, Ulahlara, hatta şu Arnavutlara canım! Maksatlarında isabet bulunsun bulunmasın, yalnız düşündükleri kendilerine hak telakki ettikleri şeyi, ahh! Şüphesiz bilhassa hürriyeti istihsal için neler yapmıyorlar? Geceyi gündüze katmışlar, canla başla çalışıyorlar. Evet, kadın, çocuk, ihtiyar demiyorlar kesiyorlar. Köy yakıyorlar, adam kaldırıyorlar, askere hücum ediyorlar. Evet, bütün bunlar vahşet. Şüphesiz bu hareketi takdir etmiyorum. Fakat bunlar mahzâ-yı galebe-i maksat, temin-i maksat, husul-ü maksat uğrunda yapılıyor ki işte benim takdirimi bu sebat-ı meram, bu metanet fikri, bu kuvvet-i arzu, bu fedakârlık celbediyor. Bize gelince! Hükümetin idaresizliği, hırsızlığı, adaletsizliği yüzünden zuhur eden gaileleri, bütün bu ateşleri, senelerden beri kanlarımızla örtmeye, söndürmeye çalışıyoruz. Zâbitân ezhâr-ı hamiyette kusur etmiyor. Vatan-ı umumiyede menfaat-ı hususiye teminine çalışan bu çeteleri ortadan kaldırmak için, canını sakınmıyor. Bu uğurda seve seve ölüyor da; vatanın selamet-i hakikiyesi namına yapılacak bir işte, mateessüf kendini tereddütten alamıyor. Her biri hudutta düşmana karşı bir istihkâm-ı metin olacak nice kahramanlarımız bu uğurda öldü! Niceleri dağlarda ölecek. Bayırlarda, yağmurda, çamurda, çıplaklıktan, iyi yiyememekten hastanelere döküldü.

[46] Kâzım Nami, "Nasıl Oldu?", 1326, s. 16-17.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Niceleri hastanelerde pislikten, ilaçsızlıktan, fena bakılmaktan kara topraklara serildi. Nice dullar, nice yetimler, nice ihtiyar analar, babalar, sefil, alil, rezil oldu. Nice genç zevceler baştan çıkarıldı. Nice nişanlılar gönlünün istemediğine vardı. Nice hanmanlar söndü, evler kapandı, çiftler mahvoldu, tarlalar boşaldı. Evet, bütün bunlar yine devam ediyor. Bu gidişle yakında zuhur edecek bir kaht, müstevli bir hastalık memleketimizi büsbütün bitirecek. Ahh! Zavallı Osmanlı milleti!"

Behlül'ün verdiği cevap ise daha anlamlıdır[47]:

"Evet, zavallı Osmanlı milleti! Biz bugün, bir vakitler sît, adil ve muhabbeti cihanı tutan koca bir kavm-i şecî'nin ahfadıyız öyle mi? Fatih'ten caize-i saltanat talep eden, Yavuz'un otağına kurşun atan, sonra sonra saray-ı padişahiyi titreten, sultanları hal' ve iclas eden yeniçeriler bizim ecdadımızdı ha? Evet, zavallı Osmanlı milleti! Şu içinde yaşadığımız yirminci asır medeniyetinde, bu zavallı milletten mazlum, muhakkar, biçare bir millet var mı? Kendi hakkını bilmeyen, maksad-ı hayatını bilmeyen bir halk zavallı değil midir? Hükümet-i seniyye namıyla bu milyonlarca halkı ribkagir-i esaret eden bir heyet-i rezile şer'i ve kanun hilafına istediği gibi icra-yı hüküm ediyor. Başka milletlerde terbiye-i fikriyenin esasını teşkil eden vatan, millet, hürriyet kelimeleri bizim kamuslarımızdan kaldırılıyor. Bütün bu gördüğümüz felaketler, çektiğimiz belalar, hükümetin aczi, kanun-şikenliği, hamiyetsizliği, hırs-ı menfaat netayicindendir.

Bu halden kurtulmanın çaresini Behlül ve Celal beraber veriyorlar[48]:

"Celâl- Buna çare?

Behlül- Çare, İslam'ın emrettiği kanun-u müşaverenin tatbiki."

Celâl- Yani Kanun-i Esasiye'nin ve Meclis-i Mebusan'ın küşadı değil mi?

Behlül- Evet.

Bu tartışmaların hemen sonrasında sahneye Behlül Bey'in nişanlısı olan Rum muallimesi Viktorya Hanım gelir. Viktorya tipi dönemin diğer piyeslerinde rastlanılan gayrimüslim kadın tiplemesinden farklıdır. Viktorya, Behlül Bey'i delicesine sever ve onun inandığı ve uğrunda savaştığı fikre yürekten katılır. Kâzım Bey böyle bir karakter seçerek aslında Türk/İslam ve Rum/Hıristiyan karakterlerin birbirlerine olan aşkından bir ittihad-ı anasır fikri peyda etmek istemiştir. Nami Bey bir Rum ve Hıristiyan muallimenin ağzından eskiden beri bir arada huzur içerisinde yaşayan bu insanların bundan sonra da bir arada yaşayabileceklerini göstermek ister ve sözü

---

47 Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 19.

48 Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 19.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Viktorya'ya bırakır[49]:

"Havacelikle buraya gelinceye kadar memleketimde hep Türklerle düştüm kalktım. Onlarla beraber büyüdüm, terbiye gördüm. Daha pek küçükken Ramazan geceleri beni de camiye götürürlerdi. Onlar gibi bende namaz kılmaya yeltenirdim. Müslümanca yetiştim. Sonra mektebe gitmeye, Rumca okumaya başlayınca öyle şeyler öğrendim ki, o benim en sevdiğim Türklerde böyle haller bulunacağına bir türlü aklım ermedi. Bizim büyük, pek büyük ecdadımız, dünyada ilk defa havacelik etmişler ben bir öksüz iken en büyük lütfu, analığı babalığı Türklerden görmüştüm. İşte bugün burada bulunmaklığımda Türklere olan hürmetimi, itimatımı ispat ediyorum. Yemin ederim ki, sendeki şu aslan yüreğini, şu melek vicdanını sizin Türklerin kafasında görmek ümidindeyim."

Osmanlıcılık aşkı ile Viktorya'ya duyduğu aşkı bünyesinde eriten Behlül bir başka konuşmasında Viktorya'ya:

"Evet evet hiç şüphe etmiyorum, seninle sinebisine öleceğimiz gün, Osmanlı namı altında yaşayan Türklerle gayrimüslimlerin bir uhuvvet-i vataniye ile birleşecekleri gün olacaktır. Sen, raiyyetin timsali olacaksın, ben Türklüğün mümini olacağım. Biz, hissen, aşken, ruhen bir olduğumuz gibi bu muazzez vatan üstünde yaşayanlarda bir olduklarını anlamış, zulümden kurtulmuş olacaklardır. İşte sizi aşkımdan başka olarak bu muazzez emel için takdis ediyorum[50]" demektedir.

Viktorya ile Behlül vedalaştıktan hemen sonra dışarıdan gürültüler işitilir ve bir baskın olduğunu anlayan Behlül silahını ve yatağın altındaki bavulunda tuttuğu büyükçe bir paketi yanına alarak penceren kaçar. Az sonra içeriye yüzbaşı ve askerler girerler.

Hemen hemen bu dönemde yazılmış olan tüm piyeslerdeki hafiye tipi burada yüzbaşının bünyesinde cisimlenmektedir. Tüm odayı aradıktan sonra Behlül'ü ve önemli evrakları bulamayan ve kişisel menfaatleri için vatanseverlerin düşmanı olan hafiyelerin bir örneği olan yüzbaşının dilinden şu sözler dökülür: "Ahh! Kolağası olamadık!" [51]

Piyesin ikinci perdesi orta halli bir aile mahsus bir evin odasında geçmektedir. Behlül Bey tek tük beyaz kıllarla müzeyyen gayet kısa kesilmiş bir sakal, geniş mavi camlı bir gözlük, fesin üzerinde hafif bir sarık; sırtında sof bir cüppe; şalvarımsı bir pantolon ile ortaya çıkar ve Viktorya'ya bu süre zarfında neler yaptığından bahseder. Behlül Bey o gece kaçtıktan sonra kendisine yardım eden Petraki adlı bir Rum sayesinde Yunanistan'a gelmiştir.

---

[49] Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 21-22.

[50] Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 22.

[51] Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 26.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Gerisini Behlül Bey'in ağzından dinleyelim: "Birden bire vatan-ı mukaddesimden ayrıldığıma, ona eskisi gibi bi-n-nefs hidmet edemeyeceğimi düşününce müteessif oldum. Gözlerim doldu, ağlamaya başladım. Fakat çabuk kendimi topladım. Mertlik, vatanperverlik, azim-i namusperveranesinde bulunanlar için hiçbir hâil tasavvur olunamaz. Yunanistan'da bir müddet oturduktan sonra bir takrib bir gün tebdil nam-ı sıfatla vatanımın tanımadığım bir köşesine çıkabileceğim hatırıma geldi." [52]

Behlül Bey aynı Dr. Nazım yaptığı gibi kılık değiştirmek suretiyle Anadolu'daki bu kasabaya gelir ve hizmetlerine burada devam eder. Kendisine yeni bir kimlik de bulur: Yenişehirli Avukat Behzat.

Az sonra kapı çalınır ve içeriye tayini Behlül'ün yaşadığı kasabaya çıkan ve Yüzbaşı olan Celâl girer. Celâl Behlül'ü kahvede otururken görmüş ve tanımıştır. İkili bir süre Behlül'ün kaçışından sonra meydana gelen olaylardan bahsederler. Bu konuşmanın ardından odaya Viktorya girer. Kâzım Nami Bey Meşrutiyetin en çok kullanılan sloganlarını bu bölümde Celâl Bey, Viktorya ve Behlül Bey'in ağzından şu şekilde verir ki konuşma tam bir Osmanlıcılık propagandasıdır[53]:

Viktorya- (Celâl'e doğru yürüyerek ve elini uzatarak) Maşallah sefa geldiniz Celâl Bey.

Celâl- (Kalkıp Viktorya'nın elini sıktıktan sonra) Sefa bulduk. Teşekkür ederim madam.

Viktorya- Lakin bana madam diye hitap etmeyiniz. Ben artık Türk'üm. İsmim Ümit'dir. Beni "Ümit Hemşire" diye çağırırsanız çok memnun olurum.

Behlül- Sahi sana söylemedim. Refikamın ismini Ümit koydum. Güzel değil mi?

Celâl- Ooo! Buna diyecek yok. Birde kızınız olursa ismini "Muvaffakiyet" korsunuz.

Behlül- Hayır. Bir kızım olursa ismini "Adalet" bir erkeğim olursa "Uhuvvet" koyacağım.

Celâl- Ne yeni, ne güzel isimler.

Viktorya- Ben daima böyle hiç kimsenin koymadığı isimleri seviyorum. Ben bunu biraz garip buluyorum ama...

Celâl- Canım garabet bunun neresinde? Bir kadına Şevket demekle Hürriyet demek beyninde ne fark var?

Behlül- Vakıa yok ama bizde daha buraları henüz anlaşılmadı.

Behlül ile Celâl Bey'in konuşması devam ederken konuşmaya Behlül

---

[52] Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 30.

[53] Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 34.

Bey'in arkadaşlık kurmak suretiyle cemiyete kazandırdığı riyazî muallimi Hâdim Bey gelir. Piyesin bundan sonra ki kısmı Devlet-i Osmanî'nin bu hallere gelmesine sebep olan devr-i sabıkın eleştirisi şeklinde gelişir. Dikkate değer bir husus Kâzım Bey'in istibdâd döneminde kendi başından geçen bazı olayları piyesin bu kısmına serpiştirmesidir. Askerlik görevinin yanında çeşitli okullarda muallimlik görevini de ifa eden Kâzım Nami Bey, eski idarenin eğitim politikasını Hâdim Bey'in ağzından şöyle ortaya koyar[54]:

"Bakınız ben şu mektebin riyazî muallimiyim değil mi? hâlbuki benim riyazî ile hiç nisbetim yok. Ben mektepten çıkar çıkmaz, coğrafya ve tarih muallimliğine tayin olundum. Vakıa bunlara bir dereceye kadar kadr-i ihtisasım vardı. Bildiğimi hem tevsî', hem de talebeye iyice telkin edeceğimi düşünerek pek memnun olmuştum. Fakat aradan bir sene geçti, beni başka bir mektebin Fransızca, malumat-ı fenniye ve kitabet-i resmiye muallimliklerine tayin ettiler. Evvelki derslerle bu dersler arasındaki farktan sarfınazar, defaten okutacağım şu üç dersin beynlerindeki fark bile ne kadar büyüktü. Ben biraz Fransızca biliyorum. Fakat nasıl tedris edilmesi lazım geldiğini hiç bilmem. Bu muallimliklerde bir sene kaldıktan sonra bura mektebinin riyazî muallimliğine tayin edildim. Burada cebir, müsellesat, hendese okutuyorum. Hâlbuki bunların hemen hiçbirine vakıf değilim. Bana hiç kimse öğretip öğretmediğimi sormuyor. Ben kitaba bakarak düstur haline çalıştıkça talebe cehaletimi aynen görüyor. Fakat her birinin gönlüne göre merhem vererek hepsine kendimi sevdirdim. Artık derslerim nasâyih-i ahlâkiyeden ibaret olmaya başladı. Elimden geldiği, onların suî idrakının yettiği derecede vatandan, muhit-i vataniyeden, ehl-i vatandan bahsettim. Zevk-i hürriyeti tanıtmaya çalıştım. Ne faide ki asıl vazifemi eda edememekten mütehassıl bir ızdırab-ı vicdani beni daima zebun-ı kahrî ediyor. Günden güne ızdırabım arttığı halde yine bir gün beni diğer bir mektebin ulum-ı diniye ve Arabî muallimliklerine tayin etseler, kendimde bunu reddedecek iktidar göremiyorum."

Eski yönetim döneminde açılan mekteplerin aslında evlad-ı vatanı zehirlemek maksadına hizmet ettiğini belirten Behlül ile arkadaşları arasındaki konuşma şöyle devam eder:

Celâl- Ne garip şey? Demek mekteplerde havacelerin derslerde ihtisası aranmıyor!

Behlül- Öyle ya!

Celâl- O halde okutulan derslerden ne faide hâsıl olur?

Hâdim- Hiç! Zaten maksatta talebenin mümkün olduğu kadar cahil

[54] Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 40-41.

kalabilmesidir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Celâl- Mektebleri büsbütün kapatsalar daha iyi değil mi?

Behlül- Lakin bunu böyle yapanlar, burasını daha iyi düşünüyorlar. Mekteb açılmaması icabınca mûcib-i hayret, bi-haseb-il asr haricle temas eden ahalimizce bir surette tesmîm etmek için bu türlü mektebler daha iyi iş görür. Bunlar mekteb değil, hükümetin evlad-ı masume-i vatana kurduğu tuzaklardır. Buraya düşenler her vakit önüne kazılan çukura düşecektir. Kör edildikten sonra salıverilir. Bir tarih meraklısından riyazî öğrenmeye çalışan talebede arzu-i talim nasıl bulunur?" [55]

Kazım Nami Bey, Harbiye'de iken karşılaştığı abdest alma zorluğu ve tuvaletlerdeki muzır yazı kontrolünü Celâl Bey'in dilinden şu şekilde ifade ediyor[56] ve hemen arkasından Behlül Bey'in ağzından yine ittihad-ı anasırın sağlanmasına yönelik yapılması gerekenleri ekliyor[57]:

"Celâl- Ne menhûs hal! İnsan ne tarafına bakacak olsa aynı sukutun velvele-i vicdanhırâşını işitiyor. Mektebde geçirdiğim zamanlarla şimdi yaşadığım günleri mukayese etmeyi bile zâid görüyorum. Sahih ne idi? O tedib-kâr, o bî- insafane, dinsizce muameleler! Düşündükçe güleceğim gelir. Harbiye de iki bin kişiye mütecaviz talebe idik. Ancak otuz kırk musluktan abdest almak mecburiyetinde bulunurduk. Vasati hesab ile bir abdest iki dakikada alınsa, iki binin kırka taksiminden çıkan haric-i kısmete darp edilse bir saat kırk dakika eder. Hâlbuki abdest almak için tahsis olunan zaman ancak otuz dakika idi. Bizi naçar abdestsiz olarak camiye sevk ederlerdi. Camiye girmek istemeyenler dört hafta izinsiz kalırdı. Bi-z-zarur camiye girerdik. Maksat bizi dini istihfâfa alıştırmak idi. Fakat bunu dindarlık şeklinde yaparlardı. Abdesthanelere yazı okuma bilir nöbetçiler tayin ettiler. Herkes girip çıktıkça bunlar duvarları muayene ederlerdi. Cuma günleri mektebe avdette zabitan kapı önüne dizilir, girenlerin üstünü başını ararlardı. Bu taharriyât namus-şiken ahvale de meydan açardı. Hülasa şimdi düşünüyor ve anlıyorum ki hakkımızda gösterilen bütün bu muameleler bizde izzet-i nefs, hubb-ül vatan, namus, gayret-i ihvân gibi meziyetleri çürütmek maksadına müstenid idi. (Sesini yükselterek) Fakat hayır şehid-i hürriyet o büyük Kemal'in dediği gibi "Ne mümkün zulm ile bidat ile imhayı hürriyet, çalış idrakı kaldır muktedirsen ademiyetten" madem ki kanun-ı tekâmüle tabi'en dimağımız muhit-i haricimizden süzülüp gelen ziya-yı irfanı hissediyor. Zulmü anlamak, ref'ine çalışmak istidadını bizden kimse

---

[55] Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 42-43.

[56] Karşılaştırmak için bakınız Kâzım Nami Duru, "Bir Otodidakt", Sayı: 109, 15 Haziran 1942, s. 1429.

[57] Kazım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 42-43.

nez' edemez. Bugün müthiş tazyiklerle bizi mecbur-ı sükût ederler, lakin yarın biz, daha müthiş tarrakalarla onların re's-i itisaflarında patlarız. (Biraz sükût devam eder)

Behlül- Kardeşim! Bize şimdi de sonra da lazım olacak şey uhuvvettir. Evvela yekdiğerimize halel kabul etmez bir rabıta-yı kuvve-yi muhabbetle rabıtalanalım. Ondan sonra eşhâd-ı nâzende-i hürriyet ve saadete vasıl için önümüze hiçbir hâil çıkmaz. Sevişelim! Sevişelim! Sevgi yaraların merhemi. Mağmûm kalblerin nur-i meserreti hayatın vesail- i saadeti. Ruhun gada-i mevcudiyetidir. Seven kalbler elem çekmez. Çekse de hissetmez. Dövüşten üşenmez, çalışmaktan usanmaz, ölmekten korkmaz, sevişelim! Sevişelim! Vatan-ı nur muhitimizle parlayacak, feyz-i uhuvvetimizle namdar olacaktır. Ancak böylelikle kazanacağız. Ancak böylelikle zulmü ezecek, nur-ı adalete çekilen perde-yi i'tisâfı yırtacağız. Sevişelim! Daima sevişelim!"

Bu sözlerin devamında Behlül Bey'in gerçek kimliğini öğrenen istibdâd memurları eve bir baskın düzenler ve neticesinde Behlül, Celâl ve Hâdim Beyler tutuklanırlar ve ikinci perde sona erer.

Behlül ve Celâl Beyler tutuklandıktan sonra Rumeli'ye getirilirler ve son perde bu yargılama olayını anlatır. Divan-ı Harp üyelerinde birisi de Behlül Bey'in dava arkadaşı Zâhir Bey'dir. Zâhir Bey tesadüf eseri kocasının durumu hakkında mahkeme kâtibiyle görüşmeye gelen Viktorya Hanım'a metin olmasını, bir iki saat içerisinde hayırlı bir gelişmenin olacağını bildirir. Bu hayırlı gelişme Meşrutiyet'in ilanıdır.

İbnülcemal Ahmet Tevfik'in "İstibdâdın Son Günü Yâhûd Zavallı Valide" adlı piyesindeki Bidad gibi bu yargılama olayında da bir hain bulunur. Bu hain binbaşıdır ve yargılama boyunca Behlül ve Celâl Beylerle alay eder. Nihayetinde Behlül ve Celâl Beylerin idamına karar verilir ki tam o sırada Zâhir Bey ve yirmi kadar asker üzerlerinde avcı kıyafetleri olduğu halde salonu basarlar. Behlül ve Celâl Beyler kurtulur. Kâzım Bey'in en bariz şekilde İttihat ve Terakki propagandası yaptığı cümleler Zâhir Bey'in Divan-ı Harb üyelerine hitaben yaptığı şu konuşmada ortaya çıkar:

"Şu kahraman-ı hamiyyeti de yüz binlerce emsali gibi hapsettikten sonra hayatını zindanlarda, menfâlarda hedere cesaret edecektiniz ha? Hiç düşünmediniz ki er geç bir gün adalet-i ilahiye o zindanların kapılarını kıracak, o menfâları kurtaracak. Hiç düşünmediniz ki bu namuslu milletin gayur evladı bir cemiyet- i hafiye şeklinde birleşecek ve vatan-ı azizin selamet-i hakikiyesini temin için hayatını feda edecek. Hiç düşünmediniz ki vicdanı yalnız Avrupa'da birkaç hamiyet-pervere hasrettiğiniz "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" vatanda bir heyet-i muazzama-yı ittihad husule getirecek ve ondan kuvve-i icraiyesi olan şu yiğitler milletin hûn-ı nâ-hakkıyla

teskîn-i ateş eden, vatanın servet-i magsûbesiyle keselerini dolduran sizin gibi hainleri böyle cürm-i meşhud halinde yakalayarak intikamını alacak. Söyleyiniz, bu intikam-ı muhikk hiç aklınıza gelmedi mi? O canları yakarken, o hânmanları söndürürken hiçbir tesir-i nasfetle daraban etmeyen kalbleriniz, şimdi adaletin şahsiyet-i müşkülesini görünce titriyor."

Bir anda yargılananlar yargılayıcı konumuna yükselmiş ve sıra hafiyelik yapan binbaşının cezasını icra etmeye gelmiştir. Kâzım Bey bu sahnede hafiyenin seyirci ve toplum nezdinde ki durumunu daha da düşürmek, binbaşıyı korkak ve af dilenir bir vaziyette göstermek için elinden geleni yapar:

(Binbaşı titrer. Yerinden oynayamaz. Zâhir askerlerden ikisine hitaben) Şunu kollarından tutun da şöyle karşıma geçirin çocuklarım. (Neferler emri infaz eder. Binbaşı bila mukavemet teslim-i nefs eder. Neferler binbaşıyı karşıya geçirirler) Hilmi Efendi çekiliniz oradan. Şimdi intikam-ı ilahi şu melunu yere serecek.

"Binbaşı- (Diz üstü yere düşerek) Aman aman bana kıymayın, evladlarıma acıyın!

Zâhir- Kalk melun! Erbab-ı hamiyyeti melun diye yâd ederken, zindanlara tıkarken, Yemen'e, Fizan'a sürerken, eteklerinizi öpen validelerin, ayaklarınıza kapanan zevcelerin, evlâdların feryâd ve figanına, kanlı gözyaşlarına acıdın mı? Hani ya sana veli nimet olan o melun paşaların, niye imdadına gelmiyor? Çocukların için merak etme. Onlara senin gibi melun bir babanın namusunu bile tanıtmamaya çalışacağız. Onları muhtaç olurlarsa besleyeceğiz[58]. (Yine o iki nefere dönerek) Söyletmeyin. Söylediğimi yapın. (Neferler ellerinden birer revolver çıkararak, aynı zamanda binbaşının göğsüne nişan alır ve ateş ederler. Binbaşı düşer ve ölür.

Piyesin sonu adeta bir hürriyet şenliğidir. Viktorya ile Behlül'ün nezdinde piyes son mesajını şu şekilde verir:

Viktorya- Varol beyim! Varol Behlülüm! (Neferler başlarını çevirerek, kimi ağlar, kimi içini çeker)

Zâhir- (Behlül ile Viktorya'yı elele tutturarak sahnenin önüne geçirir)

---

[58] Kâzım Nami Bey burada yine İttihad ve Terakki Cemiyetinin bir uygulamasını piyesine yansıtmıştır. Her ne kadar hafiyeler ve hürriyet düşmanları mukaddes emel uğruna ortadan kaldırılırlarsa da ailelerine cemiyet tarafından bakıldığını belirterek, cemiyetin bu davranışını temize çıkarma çabasında olmuştur. Bu sahneyi yazarken hatıralarında yer verdiği şu olaydan esinlendiği muhakkaktır. "Meşrutiyetin ilanı günü sabahleyin erkenden kışla dolaylarındaki mezarlıkta üç kişi öldürüldü. Bunlardan biri kanun yüzbaşısı İbrahim, ikincisi Ali adında Merkez Kumandanlığında kanun zabitliği eden bir süvari yüzbaşısı idi. Üçüncüsü de Selanikli bir sivildi. Bunların saraya hafiyelik ettikleri söylenirdi. Bu idamı kim yaptı? Bu da bilinmedi. Fakat bunlara acıyan bulundu dersem yalan söylemiş olurum. Şu kadar ki Meşrutiyet teessüs edip de sükûn yerleştikten sonra bu ölülerin ailelerine maaş bağlandığını hatırlıyorum." Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 33.

İşte biri vatanın Müslim, diğeri gayrimüslim evladı... Bunları birleştiren aşk-ı uhuvvet ne mukaddestir yarabbi! Bağırın evlâdlar. Yaşasın ittihad! (Hep bir ağızdan " Yaşasın ittihâd! Yaşasın ittihâd" diye bağırırken, sahnenin kenarlarından kırmızı maytaplar yakılır)

Zâhir- (Umumla beraber) Haydi dağa! Haydi, hürriyet ocağına! Yaşasın ittihâd! Yaşasın ittihâd!

Yavaş yavaş perde inerken mızıka milli bir marş çalar."

Sonuç

Tanzimat'ın ilanından itibaren Osmanlı aydınlarının cevap aradığı temel soru devletin nasıl kurtarılabileceği sorusudur. Tanzimat ile başlayan bu soruya cevaplar arama süreci Kurtuluş Savaşının sonuna kadar devam etmiştir diyebiliriz. II. Meşrutiyet bu sürecin en önemli duraklarından birisi olmuştur. Osmanlı-Türk modernleşmesinin büyük ivme kazandığı bu dönem pek çok fikir hareketinin de mücadele sahası olmuştur. İstibdâd yönetiminin bir anda yıkılması ve hürriyetin ilanı ile tüm Osmanlı coğrafyası büyük bir coşku ve sevinç atmosferi içerisine girmiştir. Bu hareketin itici gücü İttihad ve Terakki Cemiyeti sempatizanları ve üyeleri halka en kolay yoldan ulaşma yollarından birisi olarak edebiyatı, özel olarak ise tiyatroyu seçmişlerdir.

Uzun yıllar bu cemiyet içerisinde Rumeli'de hürriyet mücadelesi vermiş olan Kâzım Nami Bey Meşrutiyet'in ilanından önce başladığı "Nasıl Oldu?" isimli piyesinin son perdesini hızlı bir şekilde yazarak II. Meşrutiyet'in ilk piyesini vücuda getirmiştir. Eserin isminden de anlaşılabileceği gibi konusu II. Meşrutiyet'in ne şekilde ilan edildiğini, ne tür faaliyetlerde bulunulduğunu göstermektir. Piyesin kaleme alınış amacı devr-i sabık ile hesaplaşmak, yeni devrin güzelliklerinden bahsetmek ve bir takım eleştirileri ve gerçeklikleri[59] izleyiciye anlatabilmektir.

Nasıl Oldu? isimli üç perdelik piyes tam bir İttihad ve Terakki Cemiyeti çözümlemesidir. Yazar cemiyetin temel amacı olan Osmanlıcılık idealini karakterleri aracılığıyla seyirciye aktarmaktadır. Kâzım Nami Bey'in hayatı incelendiğinde bu piyeste ele aldığı olayların birçoğunu yaşadığı ve piyeste geçen kişilerin gerçek hayatta tanıdığı kişiler olduğunu söyleyebiliriz. Hatta

[59] Örneğin piyesin ana karakteri Behlül Bey'in Dr. Nazım ile ilişkisi aşikârdır. Her ikisinin de kılık değiştirip Anadolu'ya kaçışı ve bu kaçışta kendilerine Rumların yardımcı olması bu ilişkiyi güçlendirmektedir. Eserde cemiyet Behlül'e para teklif eder fakat Behlül bunu kabul etmez. Kâzım Karabekir'in verdiği bilgiye göre İstanbul örgütünden Avukat Baha Bey tam Rumeli'de olaylar başladığı sırada Selanik'te cemiyetten aylık alanlar olduğunu, Dr. Nazım'ın bile İzmir'de cemiyetten aylık aldığını, artık cemiyete çalışmayacağını, kendisinin de aylık istediğini söyler. Kâzım Nami'nin ifadesi bu iddialara bir cevap olabilir. Mete Çetik, "Siyasi Tiyatroda İttihat ve Terakki ve 1908 Devrimi", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 145, Ocak 1996, s. 9.

bazen kendisinin hatıralarında anlattığı bir olayı piyeste yer alan bir karakterin başından geçmiş gibi gösterdiğini de görmekteyiz.

Eserde II. Meşrutiyet ile birlikte fazlasıyla kullanılmaya başlanan "uhuvvet, hürriyet, müsavat, adalet" gibi kelimelerin çok sık zikredildiğini görmekteyiz. Bu haliyle birçok edebiyat tarihçisinin hemfikir olduğu üzere eser, edebi nitelikten çok siyasi bir amaca hizmet etmiştir denilebilir. Ancak bu durum piyesin tarihsel arka planını görmeyi ve dönemi anlamayı zorlaştırıcı bir etken olmamıştır. Pek çok açıdan II. Meşrutiyet sonrasında kaleme alınan piyeslerle benzerlikleri olsa da (İstibdâdın zulüm ve haksızlılarını anlatması, hafiyelerin cezasını bulması, Müslim-gayrimüslim bir arada yaşama fikri) "Nasıl Oldu?" adlı eser Türk siyasi ve belgesel tiyatro literatüründe önemli ve ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türk Sanatının Ufkunu Daraltan Geleneksel-Modern İkilemi

İlhan Özkeçeci (*)

Bu sunumda yakın tarihimizde önemli bir dönüm noktası olan Meşrutiyetin ilanıyla birlikte özellikle siyasi olarak hız kazanan modernleşme maceramızın sanatımıza yansımaları üzerinde duracağız. Öncelikle çok kısaca modernleşme ve değişme kavramlarını ele alıp, tarihte sanatın gelişimini, modernleşme sürecinde sanat dünyamızda yaşanan değişmeleri inceleyeceğiz. Günümüzde sanat konusundaki faaliyetlere değinerek sonuçta daha verimli bir sanat ortamı için fikir ve önerilerimizi dile getireceğiz.

Çok yönlü ve karmaşık kavramlar olan **modernleşme** ve **sanat** üzerinde konuşmak, bu olguları sınırlandırmak oldukça zordur. Konu bu kadar kapsamlı olduğundan günlük gelişme ve tartışmaların sığlığından kurtulup zaman ve mekan olarak biraz daha uzaktan, daha geniş bir perspektiften bakarak, büyük resmi görmemiz gerekiyor. Bu şekilde daha net daha anlaşılır bir manzara ortaya koyabilir, geleceğe ait daha isabetli öngörüler geliştirebilir ve ufuk açıcı öneriler sunabiliriz.

Türkiye olarak yüz yılı aşkın bir süredir tüm dünyayı etkileyen ve geri dönüşsüz bir mecrada gelişen çok önemli değişimler yaşıyoruz. Bu değişimin temelinde tüm geçmişimizi ona göre yorumladığımızın tüm geleceğimizi ona göre planladığımız **modernleşme düşüncesi** yatmaktadır. Çok farklı tanımları olan modernleşmeyi; **Batılı toplumların diğer ülkelere kendilerine benzemeleri için önerdikleri siyasi, fikri, ekonomik, kültürel bir toplumsal değişme modeli** olarak tanımlayabiliriz. Batılı düşünürler tarafından geliştirilen teorilerde modernleşme düşüncesini benimseyen tüm toplumlarda tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş, demokratik bir siyasi sistem, pozitivist ve laik düşünce sistemi, hızlı kentleşme gibi hayatın her alanında temel değişimler öngörülür. Ancak modernleşme çabasındaki

(*) Prof.Dr., Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

toplumların yaşadığı gelişmelerle istenilen hedeflere ulaşamaması ve beklenmedik sorunların ortaya çıkmasıyla modernleşme projesi de değişmekte ve gözden geçirilip yeniden şekillendirilmektedir.

Modernleşme projesi postmodern yaklaşımlar içinde insana, ahlaki değerlere, tabiata verdiği zarar ve yıkımlarla ele alınıp kıyasıya eleştirilir, ama tepki veya eleştirel düşünceler de bu sorunları yaşayan ülkeler tarafından değil yine Batı tarafından dillendirilir veya onlar bilinir, kabul görür.

Modernleşme teorileri sürekli olarak **değişime** vurgu yapar, sanki eskiden herşey hiç değişmeden duruyormuş gibi. Halbuki değişim veya yenilik arzusu yeni icat edilmiş bir şey değil, her zaman var olan ve devamlı yinelenen bir gerçeklik ama hayatımızda abartısız ilk insandan bu yana değişmeden gelen süreklilikler de vardır ve bunlar zannedildiğinin aksine değişimden çok daha temel unsurlardır. Bu açıdan baktığımızda insanlık tarihi boyunca kadın, erkek, anne baba rolleri, aile kurumu, mesleki konumlar, aşk, ölüm, kin, şefkat gibi yerleşik duygular her zaman vardır. Bu sahnede oyuncular sürekli değişir ama roller hep aynıdır. İnsan hayatındaki tüm bu süreklilikler modernleşme düşüncesinde **gelenek** olarak adlandırılıp daha çok tutucu, gelişmeleri engelleyen, kalıplara hapseden ve değişime karşı bir kavram olarak sunulur.

Değişmeler kaçınılmazdır, hep vardır, olmalıdır ama değişme nötr bir kavramdır, gelişmeyle, ilerlemeyle eşdeğer değildir. Sorgulamamız gereken değişimin yönüdür. Modernleşme sürecinde yaşadıklarımız toplum için doğruya iyiye giden bir değişim mi, çözümden çok sorunlar üreten bir değişim mi olmuştur?

Bu noktaları göz önüne alarak konumuz olan sanat alanına baktığımızda Osmanlı döneminde **"batılılaşma"** tabiriyle başlayan, sonraları **modernleşme** veya **çağdaşlaşma** adıyla gelişen bu değişimlerin sanat dünyasında genelde edebiyat alanı ile birlikte anıldığı görülür. Değişimin tartışıldığı, kabul edildiği, topluma önerildiği, örneklendirilip benimsendiği alan öncelikle **edebiyat** olmuştur. Değişim belli kesimlerin -yönetici ve aydınların- hiç hilafsız Batı toplumlarına hayranlığı, özentisi ve öykünmesi ile başlar. Bu özenti ve onunla birlikte gelen yeni anlayış ve hayat tarzları dönemin edebi metinlerinin özellikle de yeni gelişen roman türünün ana temasıdır. Bu romanlarda II. Meşrutiyet döneminde ve devamında yaşanılan kültürel değişimlerin Türk toplum yapısına nasıl girdiği onu nasıl etkilediği, toplumun bu yeniliklere verdiği tepki konu edilir. Daha sonra sinemaya uyarlanan bu romanlarda bir yandan da dönemin zor siyasi ve ekonomik şartları ve toplumun cehaletiyle birleşerek ortaya koyduğu yozlaşmalar, yaralanıp örselenen insan manzaraları işlenir. Öngörülen modern toplum modeli, köyden

gelen cahil saf kızın kabak çiçeği gibi açılarak modern ve hayran olunacak bir kadına dönüşmesi gibi klişe tiplemeler veya yine taşradan gelip büyük şehrin acımasız çarkları içinde ahlaki çöküntüler yaşayan, mahvolan insan hikâyeleri Türk romanı ve sinemasının hala devam eden temel konuları olmuştur.

Her ne kadar bilhassa bu dönem için sanat denince edebi eserler ön plana çıksa da burada edebiyat dışında, **güzel sanatlar** dediğimiz sanat faaliyetlerinde yaşanan gelişmeleri ele alacağız.

Güzel sanatlar ve uygulamaları konusunda tarihe baktığımızda sanat dünyasında bir bayrak yarışı gibi binlerce yıllık **süreklilikler** görürüz. Sanatı biçimlendiren ve yönlendiren büyük ölçüde inanç ve düşünce sistemleri olduğundan sanatın öncelikli amaçlarından biri bu inancı en güzel ve en estetik biçimde yansıtmak olmuştur. Tarihi âbidevi eserlerin çoğu bir tapınak veya bir anıt mezardır, yapılan resimler, heykeller hep inanç sistemiyle alâkalı simgesel özellikler taşır.

Geçmişte üstün bir sanatsal seviyeye ulaşan toplumların medeniyet tasavvurunu kavramak gerekir, çünkü sanatsal tasarımlar tıpkı bilimsel gelişmeler, teknik tasarımlar gibi bir toplumun kültürel değerlerinden, günlük yaşantısından, inançlarından, ekonomisinden, yönetiminden, sıkıntılarından, başarılarından, kısaca toplumun bütününden ayrı düşünülemez. Sanat eserleri işlevsel, simgesel boyutlarıyla ve kültürel arka planıyla birlikte seyredilen bir obje olmaktan çok hayatın içinde yer almıştır.

Toplumların değer sistemleriyle beslenen sanat, tarih boyunca yönetimlerin desteği ve yönlendirmesiyle gelişmiştir. Dolayısıyla sanat ve sanatsal üretimin gücü -veya güçsüzlüğü- ülkelerin dünyadaki kültürel, tarihsel, toplumsal konumunu belirlemede etkin rol oynamıştır. Medeniyetlerin ve kültürün gelişmesi ve aktarılması konusunda sanatın öneminin bilincinde olan her yönetim sanatçıları himaye etmiştir. Tarih boyunca devletler, yönetimler, hükümdar ve krallar çoğunlukla kendi kudretlerini de gösterebilmek ve kurdukları medeniyeti kalıcı kılmak amacıyla etraflarında sanatçılara yer vermişlerdir. Bu sayede binlerce yıldır kullanılagelen estetik anlayışlar, normlar gelişmiştir. Hatta büyük sanatçılara sahip olmak, savaşlarda onları kendi himayesine almak imparatorluklara ayrı bir itibar ve üstünlük kazandırmıştır. Bu sebeple kendileri asırlar önce fiilen yok olup tarihte kalsalar da ortaya koydukları özgün sanat eserleriyle hâlâ yaşamaktadırlar.

Çeşitli toplumların katkısıyla gelişen sanat dünyasında önemli bir unsur olan Türk sanatının da uzun ve görkemli bir macerası vardır. Türk sanatı öncelikle dünyanın merkezini oluşturan tüm felsefi düşüncelerin ve inanç sistemlerinin doğup geliştiği büyülü bir coğrafyanın, Asya'nın önemli bir

parçasıdır. Sanat tarihimizin bilinen derin kökleri İslâm öncesi dönemlere, binlerce yıl önceye ve hala kullanılan motiflere kaynaklık eden Orta Asya'ya dayanır.

Köklü ve güçlü kültürü ile neredeyse insanlık tarihi ile yaşıt olan Asya, dört bir köşesi ile kadim bir geçmişe sahiptir. Başta Orta Asya Türk kültürü olmak üzere; Çin, Hint, İran, İslâm ve Mezopotamya gibi nice ihtişamlı medeniyeti bağrında yetiştirmiş zengin, velûd, dinamik, büyük Asya'nın ve İslâm dünyasının vazgeçilmez bir unsuru olan Türk sanatı hiçbir toplum ve dönemle sınırlanamayacak kadar çeşitli ve köklü kaynaklardan beslenmiştir. Dolayısıyla tarihsel süreçte gelişen zengin sanat mirasımız -geniş kitlelerin zannettiğinin aksine- sadece Osmanlı sanatıyla sınırlı değildir. **Türk sanatı** Osmanlıyı çoktan aşan, hatta sadece geçmişteki Türk devletleriyle değil Orta Asya, Mezopotamya, İran, Anadolu gibi fethedilen ve içinden geçilen topraklar üzerinde var olmuş binlerce yıllık medeniyetlerin tecrübelerinden süzüle süzüle taşınıp gelen, bir bakıma tüm insanlık tarihinin birikimini içeren bir sanat olmuştur.

Tarihte evrensel medeniyetler kurarak köklü kurumlar geliştiren, mükemmel eserler üreten sanat dünyamızın dönem dönem iniş çıkışlar yaşadığı muhakkaktır. Bizim bir pay sahibi olmadığımız modernleşme düşüncesi içinde sanatın tarihimizin değişimini ele aldığımızda sanat alanında önemli sorunlarla karşılaşırız. Osmanlının son döneminde ve sonrasında Cumhuriyet döneminde Avrupa tesirleri toplumsal hayatın tüm alanlarında yoğun bir şekilde artmış ve devrimlerin de etkisiyle Türk toplumunun hayat tarzını köklü biçimde değiştirmiştir. Toplum, yaşanan yenilikler ve önceki hayat tarzı arasında büyük **ikilemler** yaşamış, hâlâ da yaşamaktadır. Bu ikilemler sanat dünyasında çok belirgindir. Bu süreçte Batılı toplumların sanatını taklit etmek, çağdaşlığın ve gelişmişliğin gereği olarak kabul edilir. Klâsik sanatları devam ettirmek ise geçmişte kalan ve çağdışı olan bir sanat anlayışının sürdürülmesi olarak görülür.

Gerek sanatçılar, gerek sanat tarihçileri, gerekse eğitimciler Batının pozitivist, evrimci tarih anlayışı içinde ilkel insandan modern topluma ulaşan tek bir sanat çizgisi kabul edip bu çizgiyi takip etmeyi, ona öykünmeyi amaç edinmiştir. Bu kısır anlayış sonucunda sanat **"Çağdaş Türk Sanatı"** ve **"Geleneksel Türk Sanatı"** olarak ikiye ayrılır. Bu ayrım içinde ilk olarak geleneksel adıyla olumsuz veya olumsuzlaştırılmış bir imajla yola çıkarak baştan -özellikle resmi çerçevede- dışlanmış bir durum yaşayan klâsik sanatlar, geleneksel el sanatları olarak uzun bir süre hor görülür. Sürekli savunmada olan, geçmişte kalmış eski bir kültürün izlerini sürükleyen, tekrara düşmüş küçük çabalar olarak ve neredeyse hat, tezhip gibi dar alanlarda ve sade-

ce tablolarla sınırlandırılır. Genellikle kendi kültür değerlerimize uzak ve toplumun geneline hitap etmeyen bir anlayışla eser ver en çağdaş sanat ise, Batılılaşma süresinde modernleşmeyle eşdeğer tutulup yüceleştirilerek, genellikle resim ve heykele indirgenerek sanat eğitiminin temel gayesi olur, batıdaki akımları ve yeni gelişmeleri taklit eder. Yanlış temellenmiş bu mantıksız ikilem maalesef çok uzun süre sanat ortamını ikiye ayırarak -görece- verimli ve üretken olmasını sınırlamış, sanatta yeni açılımların, başarılı akım ve üslûpların gelişmesini engellemiştir.

Geleneksel-modern ikiliğin doğurduğu kimlik ve aidiyet sorunu bir yana toplum içinde uzun süre kendi değerlerinden uzak sanat anlayışının dayatılması sanat-toplum ilişkisini zedelemiş ve toplumun sanattan kopmasına yol açmıştır. Zira sanat ancak içinden çıktığı toplumun kültürel değerleriyle beslenip zenginleşirse kendi özgün kimliğini bulur.

Cumhuriyet dönemi Türk sanatı henüz bir karakter kazanmış değildir, hatta bu dönemi teşekkül etmemiş olarak nitelendirenler de vardır. Yaşadığımız çağda, tüm dünyaya genelleyebileceğimiz bir biçimde sanatsal üretimin etkinliğinden söz etmek zordur. Günümüzde Rönesans'taki gibi veya İslâm aydınlanmasındaki güçlü sanatsal yükseliş, insanları etkileyip sürükleyen büyük sanat akımları yoktur. Sanat teknolojinin gölgesinde veya daha doğrusu hizmetindedir.

Bu çerçevede sanatta **yeni açılımlar** yakalayabilmek için neler yapabiliriz? sorusuna cevap aradığımızda öncelikle işe en can alıcı noktadan, yani **sanatın amacını** sorgulayarak başlayabiliriz. Sanat konusunda asıl amaç, sanatın özünde var olan gerçekliği kavramaya çalışmak olmalıdır. Bu öz ve arka planda var olan temel felsefe kavranmadığı sürece, nereden alırsanız alınız (ister batıdan ister doğudan) bunlar sadece bir kopya, asılsız bir görüntü, bir taklitten öteye gidemez, yeni ufuklar açıp geleceği kuramaz. Temele koyacağımız **ortak bir değer sistemi** ile sanatta özgün bir karakter oluşturmamız gerekmektedir. Etkileşimlerin vazgeçilmez olduğu sanat dünyasında, tüm dünyayı etkisine alan batı toplumlarının geliştirdiği yeni sanat akımlarının analiz edilip kendi sanat anlayışımızla yeni sentezlere ulaşılmalıyız. İlkeli olmalı, kuralları kendimiz koymalı, en önemlisi ortak bir değer sistemi bulmalıyız. Zira insanlık tarihinde her toplum kendi karakter ve hissiyatına uygun kendi coğrafyasında ve kimlik kodlarına ait eserler ortaya koyarak sanatını şekillendirmiştir eserleri diğer toplumlara farklı ilhamlar vermiştir.

Diğer yandan tarihçilerin bir türlü içinden çıkamadıkları sanat tarihinin sorunlu faraziyelerini ve kısır çekişmelerini sorgulayıp aşarak, kültürümüzün geçmişi ile bugünü arasında yıkılan **köprüleri onarmak** zorundayız.

Mantıklı bir yaklaşımla bir dönemin geleneksel-modern ikilemini körükleyen kısır ve gerilimli bakış açısını aşabildiğimiz zaman, sanat faaliyetlerimiz yeniden bir dinamizm kazanarak evrensel beğeniye ve yeni klâsik dönemlere ulaşacaktır. Ancak şunu da unutmadan; her ne kadar mükemmel bir geçmişe sahip olsak da eskiye takılıp kalamayız, onlardan güç alırız, ilham alırız, fikir alırız ama eskiyi veya bir başka toplumu taklit ederek özgün olamayız. Hem öyle mükemmel eserler var ki, bunların günümüzde taklidi yapılamaz, bunu sadece o şaheserleri görenler anlayabilir. Onun için Mevlânâ'nın dediği gibi; "Dün dünde kaldı cancağızım, bugün **yeni şeyler** söylemek lazım."

Türkiye artık diğer ülkeleri takip eden, tarihini sürükleyen bir toplum olmaktan kurtulmak ve geleceği kurmak adına yeni adımlar atmak durumundadır. Bu adımlar, entelektüel bilince sahip sanatçıların ve bilim insanlarının yetiştirilmesi ve topluma önderlik etmesiyle mümkündür.

Bu bağlamda ele alınması gereken önemli konulardan birisi sanat eğitimi konusu olmalıdır. Türk klâsik sanatlarının mimari, süsleme ve dekorasyon boyutları yanında, asıl **düşünsel boyut**uyla günümüz akademik eğitimine yansıması önemli bir husustur. Sanat eğitiminde aslolan, araştırma ve geliştirmeyi ön plana çıkarmak olmalıdır. Klâsik sanatların boş zamanları değerlendirilecek sıradan bir hobi gibi görülmesi yanlışına düşülmemelidir. Sanat faaliyetleri ciddi devlet politikaları ile madden manen desteklenmelidir. Büyük medeniyetler böyle kalıcı olmuşlardır.

Sanatın büyülü geçmişi tek bir çizgi gibi düz bir yol takip etmez. Sanatsal üretim ve beğeniler zaman içinde veya toplumlara göre değişmektedir. Bu nedenle zamanı iyi kavramak, çağın değişimlerini doğru okumak gerekir. Günümüzde sinema, TV gibi görsel çekiciliği yoğun alanlar öne çıkmakta ve kitleleri, özellikle yeni nesilleri pervasızca biçimlendirmektedir. Toplum üzerinde, gelişen iletişim ve yayın organlarının etkisi çok büyük, sanatsal boyutu tartışmalı bu görsel âlem iyi analiz edilmelidir. Bu konularda çağın gerçeklerini yakalayan, toplumu motive edici, özgün, çok yönlü ve kendi kimliğimizi yansıtan yeni projeler geliştirmek gerekmektedir. Bunların ötesinde sanata yeni boyutlar kazandırmak, yeni sanat alanları, farklı sanatsal faaliyetler geliştirerek bir çığır açmak ve böylece gelecekte takip edilen konumuna yükselmek düşüncesiyle hareket edilmelidir.

Sanatçılar toplumsal bütünlüğün zaman içindeki sürekliliği veya değişimleri ile şekillenip özgün eserler verirken, çağdaşları olan diğer medeniyet çevreleri ile etkileşim içinde olmuştur. Sanatta etkileşim kaçınılmazdır, çünkü estetik mükemmelliğe ulaşmak, evrensel beğenileri olgunlaştırmak kolay değildir, buna kişilerin değil, milletlerin bile ömrü yetmez. Nitekim

biliyoruz ki İslam medeniyetinin en ihtişamlı çağlarında ve sonrasında Osmanlı devletinin geliştiği dönemlerde yüzlerce yıl boyunca doğudan batıya, başta çok değerli muhtevaları ile bilimsel, edebi kitaplar olmak üzere, hayranlık uyandıran desen ve kalitesiyle çeşitli dokumalar, göz alıcı seramik ve cam eşyalar, nadide halılar, kısaca medeniyet akmıştır. Önceler Haçlı seferlerinde elde edilen ganimetler, diplomatik hediyeler olarak görülen ve farklı bir kültür çevresinin hiç görülmedik kendine has dünyasını sunan bu eşyalar talebin artması sebebiyle en gözde ticari metalar olmuştur. Batı medeniyeti bu muhteşem kültürel bilimsel ve sanatsal birikimi hiç çekinmeden alıp kendi Rönesans'ına temel yapmıştır. Yalnız şu var ki medeniyet ve sanat zirveleri kalıcı olmuyor. Medeniyet diyar diyar dolaşan nazlı bir güzel gibi, nereye gideceği ise meçhul. Yani gezgin. Bize gelsin istiyorsak çok çalışmalıyız.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet'in Modernleşmede Önemli Bir Araç Olan Sinema Üzerindeki Etkileri

Ali Özuyar (*)

Modernleşmenin önemli göstergelerinden biri de kuşkusuz sinemadır. Bir ülkedeki sinema faaliyetlerinin niteliksel ve niceliksel durumu o ülkenin modernleşme alanında hangi aşamada olduğunu gösteren birer ölçüttür, aynı zamanda. Bu bağlamda siyasi tarihimizin dönüm noktalarından birini oluşturan II. Meşrutiyet'in toplumun modernleşmesinde önemli bir araç olan sinema üzerindeki birçok yasağı ve zorluğu kaldırmış olması, göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir.

"Sinematograf (cinematographe)"ın mucidi olan Fransız Louis ve August Lumiere Kardeşler, icat ettikleri ve "bilimsel bir eğlence aracı olarak" niteledikleri bu yeni icatlarını ilk kez 22 Mart 1895 tarihinde Paris'te "Ulusal Sanayi Derneği" üyelerine özel bir gösteri ile tanıttılar. Özel tanıtım gösterileri, 1895 yılının son günlerine kadar birçok bilim fuarında devam etti. En nihayetinde sinematograf, Lumiere Kardeşler tarafından 28 Aralık 1895'te Paris'in Capucines Bulvarı'ndaki Grand Cafe'nin egzotik dekorasyonlu Hint Salonu'nda kamuoyuna tanıtıldı. O gün 1 frank vererek bu gösteriyi izleyenler, aynı zamanda çağımızın dili olan sinemanın doğuşuna tanık oldular. Gösteri ilk günlerde pek ilgi çekmediyse de birkaç hafta sonra dünya çapında bir başarı kazandı.[1]

Babıâli'nin sinematograf adı verilen bu yeni icattan haberdar olması ise Paris'te yapılan ilk gösteriden yaklaşık altı ay sonra Fransız Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Haziran 1896 tarihli bir yazı vesilesiyle oldu. Söz konusu yazıda İstanbul'da bulunan Mösyö Jamin adlı bir Fransız vatandaşının sinematografı için gerekli olan lambanın gümrükten

(*) Yazar.

1 Nilgün Abisel, *Sessiz Sinema*, 1989, s. 15.

geçirilmesine izin verilmesi isteniyordu.[2] II. Abdülhamit'in elektrikli ve manivelalı aletlere karşı hassasiyetini bilen Sadrazam Halil Rifat Paşa, Hariciye Nezareti'nin kendisine ilettiği bu yazı üzerine adı geçen aletin ne olduğunun araştırılması için bir tahkikat başlattı. Posta ve Telgraf Nezareti, Tophane-i Amire ve Fen Müşavirliği'nin yürüttüğü çalışmalar 20 Eylül 1896 tarihli bir rapor ile sadrazama bildirildi. Raporda "sinematograf adı verilen aletin ilmî yönden insanlık için faydalı" bir araç olduğu belirtilerek "söz konusu alet için gerekli olan lambanın gümrükten geçirilmesinde herhangi bir sakıncanın olmadığı" belirtiliyordu. Kurumların sinematograf konusunda birbirlerini destekleyen görüş bildirmeleri, Babıâli'nin sinematograftan haberdar olmasını sağladığı gibi, Osmanlı'daki sinema faaliyetlerinin erken bir dönemde başlamasında da etkili oldu. Ancak Babıâli her ne kadar sinematografı "ilmi yönden faydalı bir araç olarak" nitelediyse de bu türden faaliyetleri, istibdat yönetiminin bir yansıması olarak, kontrol altında tutmayı gerekli gördü.

Osmanlı'ya nazaran Avrupa monarşi ve oligarşileri ise sinematograf ile oldukça yakından ilgileniyorlardı: 1896 Mart'ında Londra'da İngiliz kral ailesinden Dük Connaught, Nisan ayında Viyana'da İmparator Franz Josef I, Madrit'te Kraliçe Marie-Amelie sinematograf gösterilerinde hazır bulundular. 14 Mayıs 1896 günü Rus Çarı II. Nikola, taç giyme töreni yapılırken Lumiere operatörlerinin bu tarihsel olayı filme aktarmasına izin verdi; sinema, çarlık ailesinin başlıca eğlencelerinden biri oldu. Aynı yılın Temmuz ayında Sankt Petersburg'ta Çariçe Aleksandra, Ağustos'ta Bükreş'te Kral I. Karol, Stokholm'de Kral II. Oskar, Belgrat'ta I. Alexsandr, sinematografın en ateşli seyircileri olmuşlardı.[3] Avrupa saraylarının sinematografa göstermiş oldukları bu yakın ilgi, bu yeni icadın kısa bir süre sonra Yıldız Sarayı'na girmesinde de etkili oldu.

II. Abdülhamit döneminde saraya giren sinemaya başlarda yeni bir eğlence aracı olarak bakılıyordu. Film gösterileri daha çok hanedan çocukları için düzenleniyordu. Bu gösterileri düzenleyenler ise II. Abdülhamit'in kızlarından Ayşe Osmanoğlu'nun anılarında belirttiğine göre haklarında yeterli bilgiye sahip olamadığımız Bertrand ve Jean adlı iki Fransız idi.[4]

Sarayda hanedan çocuklarına yönelik yapılan film gösterileri kısa sürede nitelik değiştirdi. Konulu filmlerin daha çekilmediği bahsi geçen dönemde bir iki dakikalık sessiz filmler perdeye yansıyordu. Ancak bu görüntüler

2 *BOA, İ.RSM.*, Dosya No: 6/1314-R-2, 12 Rebiyülâhir 1314.

3 Nijat Özön, *Türk Sineması Tarihi (Dünden Bugüne 1896-1960)*, Artist Reklam Ortaklığı Yayınları, İstanbul 1962, s. 19.

4 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamit*, İstanbul, 1995, s. 68.

sinemanın icadından hemen sonra yeni bir boyut kazandı ve haber filmciliği olarak tanımlayabileceğimiz yeni bir alan yarattı. Avrupa'dan dünyanın dört bir yanına dağılan operatörler çağın olaylarını filme alıyorlardı. Bu filmler, sinema seyircileri tarafından büyük bir ilgiyle karşılandı. Aynı ilgiyi Avrupa sarayları da gösterdi. Böylece siyasi, sosyal, kültürel vb. daha birçok alandaki aktüel görüntü, Avrupa saraylarına yansıdı. Monarşi ve oligarşinin Avrupalı üyeleri, aktüel gelişmeleri saraylarda yapılan film gösterileriyle takip etmeye başladılar. Özellikle kral ve kraliçelerin resmi ziyaretlerini ya da askerî manevraları gösteren filmler, Avrupa'da başta yöneticiler olmak üzere halktan da büyük rağbet görüyordu. Sinemanın yarattığı bu olanak ile artık, dünyada meydana gelen gelişmelerden haberdar olmak ve olanları görmek mümkündü. Bu durum Yıldız Saray'ından neredeyse hiç çıkmayan II. Abdülhamit'in dünyadaki siyasi gelişmelerden haberdar olmasına da imkân yaratıyordu. Dolayısıyla da sinema, saray için artık salt bir eğlence aracı değildi. Bu konuda en çarpıcı örnek kuşkusuz 1902 yılında Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa tarafından, Berlin Sefiri Ahmet Tevfik Paşa'ya gönderilen bir yazıdır. Söz konusu yazıda sarayda gösterilmek için yeni filmler gerektiği bildiriliyor ve özellikle de Çin'in son durumuyla ilgili filmler gönderilmesi bizzat padişahın isteği olarak belirtiliyordu.[5] Çünkü Abdülhamit, 1900 yılında Çin ile Avrupa devletleri arasında başlayan ve 7 Eylül 1901 yılında imzalanan bir protokolle sona eren savaştan sonraki Çin'in son durumunu merak ediyordu. İmzalanan bu protokolle birlikte Çin, tamamen Avrupalı devletlerin siyasi ve ekonomik nüfuzu altına girmişti.[6]

II. Abdülhamit, iktidarı süresince sinematograf adı verilen bu modern icattan faydalanma yoluna gitti. Ancak onun hassas, vehimli, temkinli, kuruntulu, hiçbir şeye ve ferde güvenmez yapısı ile yok edemediği öldürülme korkusu, sinemanın Osmanlı'daki gidişatını belirleyen en önemli unsur oldu. II. Abdülhamit, her ne kadar bir Fransız vatandaşı olan Victor Constinsouza'ya[7] kendisine sunduğu sinematograftan dolayı Güzel Sanat-

---

5 *BOA.*, Y. PRK. EŞA., Dosya No: 40/1, Belge No: 1, 30 Mart 1318.

6 Ayşe Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 779-780.

7 Viktor Constinsouza, Abdülhamit'in kendisini ödüllendirmesinden duyduğu memnuniyeti Abdülhamit'in hizmetkârı olan ve hakkında bilgi sahibi olmadığımız Ed. Salla aracılığıyla dile getirir. Ed. Salla imzasıyla Padişah II. Abdülhamit'e hitaben yazılan 28 Aralık 1898 tarihli Fransızca mektupta şu ifadelere yer verilir: *"Majesteleri Sultan Abdul Hamid Hazretlerine, Victor Constinsouza, majestelerine kendi icadı olan bir sinematografı sunduğundan kendisine (Victor'a) 200 Liralık bir hediyeyi ve Güzel Sanatlar madalyası bahşetmiş olmasından ötürü şükranlarını dile getirir. İmza Majestelerinin çok mütevazı kulu (hizmetkarı) Ed. Salla"*, *BOA.*, Y.PRK.MYD., Dosya No: 2/34. Viktor Constinsouza'nın kendi icadı olarak gösterdiği sinematografın adı "Royal Cinematograpf"tır. Bazı teknik özellikler bakımından Lumiere Kardeşler'in sinematografından farklılık gösterir: Metin And, "Türkiye'de Sponek Birahanesindeki İlk Sinema Gösterisinin Öncesi ve Sonrası", *Milliyet Sanat*, Sayı: 106, (15 Kasım 1974). Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belgede

lar Madalyası ve iki yüz liralık bir hediye ile ödüllendirmiş ve sinemanın saraya girmesine izin vermiş ise de sahip olduğu kişisel özellikleri ülkedeki sinema faaliyetlerinin gelişmesinin önünde ciddi bir engel oluşturdu.

1896-1899 yılları arasında Lumiere Kardeşler hesabına çalışan birçok operatör film göstermek ve film çekmek için Osmanlı'ya geldi. Bu operatörlerden biri olan Alexandre Promio, daha sonraki yıllarda kaleme aldığı anılarında Osmanlı'da film çekiminin zorluklarına dair şunları yazıyordu: *"Türkiye'ye yaptığım geziye gelince, bu konuda kameramı çok büyük güçlüklerle ülkeye sokabildiğimden başka anlatacak bir şey yok! Bu sıralarda II. Abdülhamit Türkiye'sinde manivelası olan her aygıt şüpheli eşya sayılıyordu. Türkiye'ye serbestçe girebilmek için Fransız Büyükelçisi'ni işe karıştırmak sonra da birkaç memurun avucuna sanki yanlışlıkla konmuş birkaç kuruşu geri almayı unutmak gerekiyordu. Böylelikle İstanbul, İzmir, Yafa, Kudüs ve başka yerlerde çalışabildi."* [8]

Sultanın sinemaya karşı aşırı temkinli davranmasının önemli nedenlerinden biri de sinemanın, erken sayılabilecek bir dönemde, Osmanlı aleyhine bir propaganda aracı olarak kullanılmasıydı. Bunda Bulgar Prensliği'nin 1903 yılında, kendi yarattığı Makedonya sorunu karşısında Avrupa'nın desteğini almak için, "Osmanlı Mezalimi" adlı bir propaganda filmi yaptırmasının da önemli bir rolü oldu.[9] Tüm bu nedenler Osmanlı'daki sinema faaliyetlerinin devlet tarafından kontrol altına alınmasına yol açtı. En etkili yöntem ise ülkedeki özellikle de yabancılar ve gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilen sinema faaliyetlerinin yapılmasını zorlaştırmaktı. Bu nedenle de ilk olarak "Memâlik-i şâhânede sinematograf temaşa ettirilmesinin şerâit-i imtiyâziyyesi" adıyla bir sinema nizamnamesi hazırlandı (29 Mart 1903).[10] Yirmi beş maddeden oluşan ve şartları oldukça ağır olan bu nizamnamede sinema faaliyetlerinde -film gösterimi- bulunma hakkına kimlerin sahip olabileceği ayrıntılı olarak ifade ediliyordu.

Nizamnameye göre Osmanlı'da sinema gösterileri yapma hakkı 35 sene süreyle Müslim ya da gayrimüslim ayrımı yapılmadan herkese tanınıyordu. Bu hakkın maddi karşılığı ise on bin adet Osmanlı lirasıydı. Yapılan sözleşme metninde müteşebbislerin bahsi geçen miktarı padişahın istediği

---

Constinsouza'nın 1900 yılında İstanbul'a geldiği ve Beyoğlu'nda Halep Çarşısı'ndaki sirkte kendi icadı olan "Royal Cinematograpf" ile gösteriler düzenlediği yazmaktadır. Constinsouza, Osmanlı Rusûmat İdaresi'ne verdiği 3 Kasım 1900 tarihli dilekçesinde sinematografı Osmanlı'ya ilk kez kendisinin getirdiğini belirtir: BOA., *Y.A. RES.*, Dosya No: 110/44. Burada sözü edilen sinematograf, Constinsouza'nın kendi icadı olduğunu söylediği "Royal Cinematograpf"tır. Bu tarihten önce 1896'da sinematograf Osmanlı ülkesine girmiş ve sinema gösterileri başlamıştı.

8 Marcel Lapierre, *Anthologie du Cinema*, La Nouvelle Edition, Paris, 1946, s. 25.

9 BOA., *İ..HUS.*, Dosya No: 110/1321 B-075, 16 Receb 1321.

10 BOA., *Y..PRK.* AZJ, Dosya No: 46/16, 29 Zilhicce 1320.

herhangi bir kuruma - bir defaya mahsus olmak üzere - yatıracaklarını taahhüt etmeleri gerekiyordu. Ayrıca hak sahipleri yıllık hasılatlarının kârından %10'unu yine padişahın istediği bir kuruma ya da hazineye vereceklerdi. Otuz beş senenin sonunda ise hak sahipleri, bu konuda sahip oldukları araçlar ile sinema salonlarını ücretsiz olarak hükümete devredeceklerdi.

Belirtilen bu maddi şartlardan başka sinema gösterilerinin yapılacağı mekânlar konusunda da ciddi zorluklar bulunuyordu. Bu işi büyük şehirlerde yapacak olan hak sahiplerinin öncelikle sinema salonu yaptırmaları şarttı. Ayrıca bu salonların Osmanlı mimarisi ve estetiğine uygun olması gerekiyordu. Kasabalarda yapılacak sinema gösterilerinin ise çadırlarda yapılmasına izin veriliyordu.

Nizamnameye göre Osmanlı'da sinema gösterme hakkına sahip olanlar, anonim şirket kurabileceklerdi. Ancak bu şirketlerin adı " Osmanlı Sinematograf ve Lantern Majik[11] ve Çeşitli Manzaralar Gösterme Şirketi" olacak ve merkezi İstanbul'da bulunacaktı. Ayrıca şirketlerin devlet daireleri ile yazışmalarında devletin resmî dili olan Türkçe kullanılacak ve şirketlerle ilgili olan her dava, Osmanlı mahkemelerinde görülecekti. Ayrıca hak sahibi de dahil olmak üzere tüm personel fes giyecek ve halkla temasta bulunanlar Türkçe konuşacaklardı. Hak sahipleri sinema faaliyetlerini gerçekleştirmek için gerekli mühendis ve makinistlerden başka bütün personelini Osmanlı halkından seçeceklerdi. Yerli mühendis ve makinistler gereken şartları ve bilgileri ibraz eyledikleri takdirde bahsi geçen hizmetlerde öncelik onlara verilecekti.

Film - daha doğrusu hareketli kısa görüntüler - gösterme hakkının oldukça zor şartlar altında verildiği Osmanlı'da hak sahiplerinin gösterecekleri görüntüler de devlet tarafından denetim altına alınmıştı. Nizamnameye göre, gösterilecek olan görüntüler önce saltanat memurlarının onayına sunulacak ve gereken izin alınacaktı. Ayrıca on altıncı maddeye göre de yabancı ülkelere ait olay ve görüntülerden edebe ve ahlaka aykırı olmayanlar - sayısı günlük programdaki resimlerin yarısını geçmemek üzere - büyük şehirlerdeki özel yerlerde halka seyrettirilebilecek fakat hurafeye dayalı, faydasız ve münasebetsiz manzaraların gösterilmesinden sakınılacaktı.

Yine söz konusu nizamnameye göre sinemacıların Osmanlı'daki askerî manevraları ya da muharebeleri filme alması, padişahın iznine tabi olacaktı. Padişah izin verdiği taktirde hak sahipleri kameramanlarını gönderip dü-

[11] Lantern Majik (Sihirli/Büyülü Fener): Sinematografın ilkel biçimi. Önünde mercek, içinde ışık kaynağı olan bir kutudan oluşur. Merceğin odak noktasına yerleştirilen cama çekili resim, bu ışık kaynağının ve merceğin yardımıyla perde üzerine düşürülür. İng: Magic Latern, Fr: Lanterne Magique. Nijat Özön, *Sinema ve Televizyon Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1981, s. 48.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rüst ve tarafsız kalmak şartıyla askerler ile eşkıyalar arasında gerçekleşecek olan çatışmaları, askerî manevraları ve muharebeleri filme alabileceklerdi. Filme alınan bu görüntüler, önce saraya sunulacak ve padişahın izni olmadıkça halka veya askerî heyetlere gösterilemeyecekti.

Babıâli'de öngörü sahibi kişi ya da kişiler tarafından hazırlandığı anlaşılan nizamnamede sinemanın propaganda özelliğine de yer verilerek bundan yararlanılmak isteniyordu. Nizamnamenin ikinci maddesine göre hak sahipleri, devletin resmi ve büyük binaları ile büyük abideleri, ekonomik gelişmeleri, askerî birlikleri gösteren resimleri memleketin köylerine varıncaya kadar bütün noktalarında halka ücret karşılığında gösterecek ve halkın padişahın bütün tebaası hakkındaki lütuflarını, şevket ve gücünü anlamalarını sağlayarak bağlılıklarını artırmaya çalışacaklardı.

Sinema etkili bir propaganda aracı olduğu kadar eğitim ve öğretim açısından da önemli bir araçtı. Sinemanın sonradan keşfedilen bu özelliği, Babıâli'nin dikkatinden kaçmadı. Nizamnamenin altıncı maddesine göre Osmanlı'da sinema gösterme hakkına sahip olanlar, köylülere ziraattaki son gelişmeleri, ziraat alet ve edevatının kullanılışını anlatan filmler göstererek onları bu konularda bilgilendirecekler ayrıca sağlığı koruma, çocuk terbiyesi ve aile hayatına dair en nezih ve en sevilen resimleri göstererek genel ahlakın gelişmesine gayret edeceklerdi. Yine aynı maddeye göre hak sahipleri, askerlerin her türlü askerî görgülerini arttırmak amacıyla hanedandan birinin belirli zamanlardaki eğitimini, muhtelif sınıflara mensup askerî birliklerin talim ve manevralarını resmî geçitlerini, özellikle avcılık, keşif kolu ve güvenlik hizmetlerinin en iyi birliklerden alınan fotoğraflarını canlı fotoğrafta uygun görülecek mahallerde haftada bir defa bedava olarak askerlere izleteceklerdi. Bunlardan başka hak sahipleri, okul, medrese ve üniversitelerde özellikle de fen bilimleri konusunda gerekli film ve fotoğrafları hazırlayarak bunları az bir ücret karşılığında öğrencilere göstereceklerdi.

Nizamnamede yer alan tüm bu ağır şartlara karşı sinemacılara sadece gümrük konusunda bir ayrıcalık tanınıyordu. Sinema faaliyetleri için yurt dışından getirtilecek film ve gerekli diğer teknik malzemeler gümrük vergisinden muaftı. Ancak bu muafiyet sadece kağıt üzerindeydi. Uygulamada ise söz konusu film ve gerekli malzemelerin gümrükten geçirilmesi oldukça zordu, bazı durumlarda ise imkansızdı. Özellikle de elektrik enerjisi sağlayan dinamo ve motorların ülkeye sokulmasında ciddi sıkıntılar yaşanıyordu. Çünkü her türlü elektrikli alet ya da elektrik enerjisi sağlayan aygıtların ülkeye girişi yasaktı. Bu yasak çoğunlukla gayri resmî yollarla aşılmaya çalışılıyordu.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan bu yasak, zaman zaman diplomatik

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sıkıntılara da yol açabiliyordu. 1905 yılında meydana gelen bir olay bu duruma iyi bir örnek oluşturmaktadır. Avusturya tebaasından Franç Protoska adlı bir şahıs, Osmanlı'da geçici bir süre sinema gösterileri yapmak için dinamo ile çalışan sinematografını ülkeye sokmak için izin istemişti. Ancak Protoska'nın bu talebi Babıâli tarafından kabul edilmedi. Bu durum üzerine Protoska, Mösyö Jamin örneğinde olduğu gibi kendi sefaretine başvurarak bu konuda kendisine yardımcı olunmasını istedi. Ancak Avusturya Sefareti'nin araya girmesi de Babıâli'nin verdiği kararı değiştiremedi ve olay Avusturya hükümetine intikal etti. Avusturya hükûmeti, Babıâli'ye gönderdiği bir yazıda, bu durumun antlaşmalarla sağlanan serbest ticaret ilkesine aykırı olduğunu belirtiliyordu.[12]

Avrupa devletlerinin tepkileri ve sefaretleri aracılığıyla yaptıkları baskılar, Babıâli'nin bu konudaki tutumunda önemli bir değişikliğe yol açtı. Babıâli, yurt dışından ülkeye sokulacak her türlü elektrikli aleti özel bir izne tabi tuttu. Böylece söz konusu aletlerin ülkeye girmesinin önü açıldı. Sinematograflarda kullanılan dinamolar da aynı izne tabiiydi. Ancak dinamoların gümrük tarafından teminata bağlanması gerekiyordu. Örneğin, İzmir'e gelen bir İtalyan sinematograf kumpanyası, beraberinde getirdiği dinamo makinesini gümrük tarafından teminata bağlandıktan sonra ülkeye sokabilmişti.[13] Bu duruma benzer başka birçok örnek, Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerde yer almaktadır.

Babıâli her ne kadar bu türden aletlerin - gümrükçe teminata bağlandıktan sonra- ülkeye sokulmasına izin vermiş görünse de bu durum, istenilen şartı yerine getiren herkesin bu uygulamadan yararlanacağı anlamına gelmiyordu. Gerekli izni alamayanlar önceki örneklerde görüldüğü üzere yine tabi oldukları ülkenin sefaretine başvuruyorlar ve işlerini kolaylaştırmak için de dönüşte dinamolarını geri götürme garantisi veriyorlardı.

Mr. Henry Camwermanly ve Mr. William Wood adlı iki İngiliz, sinematografta kullanmak üzere biri dört, diğeri sekiz beygir gücünde iki motor ile iki elektrik dinamosunu İstanbul'a getirmek üzere gerekli başvuruları yaptı. Ancak iznin verilmemesi üzerine İngiltere Sefareti'ne başvurarak gerekli iznin çıkartılması konusunda yardımcı olunmasını istediler. Sefaret'in devreye girmesiyle iznin verilmesi kolaylaştı. Bahsi geçen iki motor ve dinamonun kullanıldıktan sonra dönüşlerinde geri götürülmek üzere teminata bağlanarak gümrükten geçirilmesine karar verildi.[14]

Dinamolardan başka, ülkeye sokulmak istenen filmler de bizzat II.

---

12 BOA., *Y.A.RES.*, Dosya No: 132/72, 11 Receb 1323.

13 BOA., *İ..RSM.*, Dosya No: 28/1325 R-02, 13 Rebiyülâhir 1325.

14 BOA., *ZB.*, Dosya No: 390/125, 23 Eylül 1323.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT VAKFI

Abdülhamit'in emriyle sıkı bir sansürden geçiriliyor ve sakıncalı bulunanların ülkeye sokulmasına izin verilmiyordu.[15] Ancak sakıncalı bulunan filmlerden bazıları bir şekilde yolunu bulup seyirci ile buluşabiliyordu. Bu ihtimali göz önünde bulunduran Babıâli, sansür memurlarının çalışmaları ve gelen ihbarlar ile bu filmlerden haberdar olabiliyordu. Neticede de bu filmler yasaklanıyor ve salon sahiplerine para cezası veriliyordu. Şubat 1906'da Beyoğlu Halep Çarşısı'ndaki sinematograf gösterileri arasında teşhiri gayr-ı caiz resimlerin irae edildiği idare müfettişleri tarafından tespit edilmiş ve yasaklanmıştı.[16]

II. Abdülhamit döneminde sinemacıların yaşandığı bir diğer önemli sıkıntı da sinematograf gösterme ruhsatıydı. 29 Mart 1903 tarihli sinema nizamnamesinde söz konusu ruhsata haiz olmanın şartları belirtilmişti. Ancak şartların oldukça ağır olmasından dolayı sinemacılar, çeşitli yollar deneyerek bu ruhsatı alma konusunda ısrarcı davranıyorlardı. Başvuruların çoğunluğu ise, eğer bir sefaret devreye girmediyse, çeşitli nedenlerden dolayı reddediliyordu.

II. Meşrutiyet'in ilanından önce ülkedeki sinematograf gösterileri İstanbul ve İzmir şehirleriyle sınırlıydı. Bu şehirlerdeki gösteriler meyhane, kahvehane, belediye bahçeleri ile bazı tiyatro salonlarında düzensiz olarak yapılıyordu. Ayrıca söz konusu gösteriler için dağıtılan el ilanları, Zaptiye Nezareti'nin kontrolü altındaydı. Sinematograf gösterisi yapacak olanlar önceden kaç adet ilan bastıracaklarını ve bu ilanların hangi matbaada basılacağı konusunda nezarete bilgi vermek ve onay almak zorundaydılar.[17]

23 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyet yönetimin ikinci kez ilanı, sinema üzerindeki bahsi geçen bu zorlukların büyük ölçüde ortadan kalkmasını sağladı. Sinema nizamnamesi yürürlükte olmasına rağmen uygulama, sinemacılar lehine daha esnek bir hale getirildi. Böylece yabancı sinematograf kumpanyalarının ülkeye girmesi, beraberlerinde getirdikleri sinematograf dinamoları ile teknik malzemelerin gümrükten geçirilmesi ve de sinematograf gösterme ruhsatı almak kolaylaştı. Tüm bu olumlu gelişmeler başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde yerleşik sinema salonlarının açılmasına da olanak sağladı. Osmanlı'da açılan yerleşik ilk sinema salonu, II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık altı ay önce (30 Ocak 1908) sinema tarihinin ilk büyük yapım ve dağıtım şirketi olan Pathe Film (Pathe Freres) tarafından açılan Pathe Kardeşler Sineması'ydı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra sadece bir sinema ile sınırlı olan salon sayısı artmaya başladı: 1911'de işletmeci-

---

15 Aynı Dosya.

16 BOA., *DH. MKT.* Dosya No: 823/38, 4 Şubat 1321.

17 BOA., *ZB.* Dosya No: 324/44, 17 Temmuz 1324.

liğini F. Pascalidis'in yaptığı Oryanto (Orientaux) sineması açıldı. 1912'de işletmeciliğini Emanuel Kiryakopulos'un yaptığı, Varyete Tiyatrosu olan yerde Santral (Central) sineması açıldı. 1913 yılında ise Fransız Gaumont yapım şirketi Beyoğlu'nda Gomon (Gaumont) ve Parlan (Parlant) sinemalarını açıldı. Bu sinemaları Amerikan (American), Lion ve Artistik takip etti. [18]

II. Meşrutiyet'in ilanından önce büyük şehirler dışında kasabalarda sinema salonu açmanın bir olanağı yoktu. Çünkü Sinema Nizamnamesi'ne göre kasabalardaki sinema gösterilerinin sadece çadırlarda yapılmasına izin veriliyordu. Dolayısıyla da bu durum taşrada sinema salonlarının yapılmasını engelliyordu. Bu durumun bir sonucu olarak da taşra ahalisi farlı kültürleri, yaşam tarzlarını ve çağın aktüel olaylarını öğrenme imkanından mahrum kalıyordu. Bu olumsuz durum, II. Meşrutiyet'in ilanıyla değişmeye başladı. Yabancı ve gayrimüslim seyyar sinemacıların taşradaki sinema faaliyetleri hızlandı. Bir Fransız vatandaşı olan Mösyö Doklonil Antuvan, Merzifon, Sivas ve Adapazarı'nda [19], İtalyan sinema oyuncusu Paskavale Dimitri Uşak'ta sinematograf gösterileri düzenlediler. [20] Bunları diğer sinemacılar takip etti. Ayrıca gayrimüslimler tarafından taşrada sinema şirketleri de açılmaya başlandı.

[18] Mustafa Gökmen, *Eski İstanbul Sinemaları*, İstanbul, 1991, s. 20-21.

[19] BOA., *DH. MUİ.*, Dosya No: 41-1/58, 16 Zilhicce 1327.

[20] BOA., *DH. İD.*, Dosya No: 65/2, 26 Rebiyülâhir 1329

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ali Emîrî Divanında Meşrutiyetin İzleri

Mustafa Uğurlu Arslan (*)

Yıllardan beri süregelen "Divan şiiri hayattan kopuk bir şiirdir ve realiteyle ilgisi bulunmamaktadır" tartışması günümüzde de hâla zaman zaman devam etmektedir. Ancak bu gün pek çok araştırmacı divan şiirinin halktan kopuk olmadığına dair kanaatlerini dile getirmişlerdir. İlber Ortaylı, "Osmanlı siyasal ve sosyal gelişmelerine parelel olarak değişimlere uğrayan divan şiirinin 'Osmanlı adamını' anlamaya mutlaka yardım edeceğini söyler. Sabri F.Ülgener de bazı tespitlerinde divan şiirinin başından sonuna kadar ortaçağ dünyasının kalıplaşmış izlerini taşıdığını; ortaçağın katı hiyerarşik düzenini, " esnaf ve ecnâs-ı nâs"ı yazılan medhiyelerde, kasidelerde görmenin mümkün olduğunu ve münacât ve na'tlardan başlayarak devrin hükümdar ve menâsıb sahiplerine kadar hiç şaşmadan uzanıp giden mertebeler silsilesinin adeta sanata ve şiire de aksettiğini" [1] ifade etmiştir. Şiirin tarihi bir vesika olarak değerlendirilmesi mümkün olmayacağı gibi hayattan kopuk olduğunu iddia etmek aynı ölçüde imkan dışıdır. Biz burada yine bu anlayışa uygun olarak Ali Emîrî Efendi'nin divanına devrinden nasıl yansımalar olduğunu seçmiş olduğumuz beyitler ışığında göstermeye çalışacağız.

Ali Emîrî Efendi Osmanlının son döneminde yetişmiş şair ve yazarlardan biridir. O, Osmanlının dağılışını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlık mücadelesi ile kuruluşuna tanıklık eder.67 yıllık hayatının 30 yılı memuriyetle geçmiş, yaşanan milli meselelere kayıtsız kalmayarak kalemiyle irşad etme misyonunu üstlenmiş bir bilgedir. Ali Emîrî, gerek yazıları ve gerekse şiirleriyle dağılmakta olan devleti bir arada tutmaya gayret etmiş ve bir millî şuur oluşturma gayreti içerisinde olmuştur. Otuzdan fazla eseri, yıllarca itina ile oluşturup sonra da milletine vakfettiği kütüphanesi ve Türk dünyasına

(*) Sakarya Üniversitesi.

1 Ömer Özkan, *Divan Şiirinin Penceresinden Osmanlı Toplum Hayatı*, 2007, s. 11, 12.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kazandırdığı *"Divanu Lügati't-türk"*le edebiyat ve kültür tarihimizde kendinden övgüyle bahsedilen bir sayfa açmıştır. Türk tarihini yüceltmek için birçok araştırma yapmış, dergisini de Osmanlı tarihi ve nevâdir-i eslâfa ait vesikaları toplayıp yayınlamaya hasretmiştir.

Emîrî Efendi'nin Tarih ve Edebiyat Mecmuasında meşrutiyet ile ilgili düşüncelerine rastlıyoruz. Ali Emîrî Efendi, meşrutiyet'i getirenleri acemilik ve iş bilmezliklerinden dolayı eleştirir. O, Meşrutiyet perdesi altında ortaya konan oyunların milleti felâketten felâkete sürüklemesine ve gereksiz savaşlarla işlerin yarım bırakılmasına eseflenir ve şöyle der: **"Lâkin Meşrutiyet perdesi altında meydana çıkan oyun bu zavallı milleti felâketten felâkete sevk etti. Menfaat-i vatan ve tahkim-i bekâ-yı vatan nikât-ı mühimmesi unutuldu. Sen oluyorsun, ben niçin olmuyorum gürültüleri meydanı aldı. Muhalifleri ezmek ve âmâl-i makâsıd meydanları kendilerine kalmak için bilâlüzûm ve umum milleti intihar ettirmek sûretiyle harpten harbe atıldılar."** [2]

Ali Emîrî'nin Reşit Âkif Paşa'nın bir gazeline yapmış olduğu şu tahmisinde, sadakat, iyilik doğruluk perdesi altında millete hizmet adına kendi çıkarı peşinde koşanlara ciddi bir eleştiri vardır. Emîrî Efendi eleştirdiği bu kimseleri devletin bu hâle gelmesinden sorumlu tutmaktadır.

Paralar çaldık safâ sürdük sadâkat nâmına
Milletin mevcûdunu kaptık hamiyet nâmına
İhtiyâr-ı zillet ettik kesb-i izzet nâmına
Mülkü tahrîb eyledik zevk-i riyâset nâmına
Adli yıktık halkı mahvettik siyâset nâmına
...
Nûr-ı isti'dâd bir millette olmazsa bedîd
Ey Emîrî gökten altın yağsa olmaz müstefîd
Hakkı var bu millete çok görse ol zât-ı ferîd
Zevk-i mâlı neşve-i ikbâli çok gördüm Reşîd
Cümlesinden geldi istiğnâ kanâat nâmına [3]

Divanında yer alan şu beyitte ise Emîrî Efendi meşrutiyet yılları için "gerçek fetret döneminin ne demek olduğunu tam olarak anlamıyorduk fakat şimdi tam manasıyla bir fetret devri yaşamaktayız" demektedir.

Añlamazdık biz hakîki fetretin manâsını
Şimdi manâ-yı tamâm fetret olmuş rû-nümâ [4]

---

[2] Ali Emîrî, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Yıl:3, S.27, 31 Mayıs 1336, (1919) s. 713-714.

[3] Ali Emîrî, *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Yıl:3, S.25, 31 Mart 1336 (1919), s. 650-651.

[4] Ali Emîrî, *Divan*, 57 a.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Aşağıdaki beyitler, Emîrî Efendi'nin meşrutiyet yıllarında V.Murad için kaleme aldığı kasideden seçilmiş beyitlerdir ve Emîrî Efendi bu kasideyi kaleme aldığı tarihte yaşı 20 bile değildir ancak o memleket üzerinde oynan oyunlardan bî haber değildir. Ona göre herkes hakkından fazlasını elde etmek için mücadele etmekte, kendi menfaatlerini ülke menfaatlerinin üstünde tutan alçak kimselerin çeşitli hileler ve fitneler ortaya attığını ifade etmektedir.

Eğer dünyâda herkes razı olsa hakkına şâhım
Kalır mı kâdı-ı şehre lüzûm rü´yet-i davâ

Ne alçak kimseler âh kim bir maksat uğrundâ
Ederler hîleler zâhir kılarlar fitneler peydâ

Zuhur etdikçe icraât u ıslahat u tevfikat
Bu abd- i müstemendiñ de eder tebrikler icrâ

Yigirmi olmamış sinnî henüz bu abd-i memlûküñ
Fakat tanzîm-i eş'âr etmede yokdur bañâ hemtâ[5]

Devrin en önemli padişahlarından Sultan Abdulhamid Han için yazılan kasideden seçmiş olduğumuz beyitlerde ise meşrutiyet yılları şu şekilde tablolaştırılır:

Târik-i rüşvete saymışdı me´mûrân âsâyişin
Eşirrâ eylemezdi kimseden endîşe'-i verdâ

Bakan yok diñleyen yok añlayan yok havf eden yoktu
Ne vehm-i mahşer-i ferdâ ne havf-ı Hazret-i Mevlâ

Bakardım hâl- i dünyâyâ olurdum ye'se müstağrik
Neden derdim İlâhî bundaki hikmet nasıl yağmâ[6]

XIX. Yüzyılda vilayetlerin yönetimi merkeziyetçi esaslara göre düzenlenmiş, yatay bir hiyerarşiye bağlanmış ve idari organlar teşekkül etmiştir. Önceleri eyalet denilen birimin adı vilayete çevrilmiş ve idare valilere bırakılmıştır. Bu durum ise aşiretlerin ve nufûzu güçlü kimselerin işine gelmiştir. Yine Abdülhamid Han için yazılan bir kasideden aldığımız aşağıdaki beyit-

[5] Ali Emîrî, *Divan*, 11 b.
[6] Ali Emîrî, *a.g.e.*, 12 a.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerde Emîrî Efendi, vilâyetlerdeki valilerin çeşitli nedenlerle rüşvetin esiri olduklarını, memurların içkiye müptelâ oluşlarını, bu davranışların asırlardan beri süregelen din ve devlet anlayışımızla uyuşmadığını ifade ederek bu kötü vasıfların ve yanlış fikirlerin memlekete nereden geldiğini sorgular.

Bilmem nereden geldi bu efkâr- ı ebâtıl
İslâma yakışmaz bu sıfat hayf ü dirîğâ

Vâlîler olur ekseri rüşvet ile ma´kûf
Me´murlar olur ekser dil-dâde- i sahbâ

Aşağıdaki beyitlerde ise memlekette gönlü aydın insanlar yaşarken memurların yanlış tavırları ile yoldan çıkarıldıklarına,vilayetlerdeki nüfuzlu kimselerin rüşvet ve aşiret gücünü kullanarak valileri nüfuzları altına alıp adeta esir ettiklerine değinilmiş ve bu gidişle dünyanın artık yoldan çıkacağını, rezil bir hal alacağını ifade etmiştir.

Rûşen-dil idi cümle memâlikde ahâlî
Me´murlar azdırdı bütün onları cîfâ

Vâlîlere çatmak için eşrâf ü vilâyet
Aşretleri rüşvetleri hep etdiler icrâ

Baştan çıkıyor cümle memâlik bu gidişle
Bir de bakarız oldu cihân fâsık u rüsvâ [7]

Emîrî Efendi, devirden şikayet etmeye ve memleketin vahim durumunu gözler önüne sermeye devam eder. İnsanlarda artık acıma duygusu, adalet ve insanlık namına bir şey kalmadığını, alim diye geçinen insanların yollarını değiştirdiklerini, birbirlerinin çıkarları için çeşitli fetvalar verdiklerini ifade ederek ancak memleketin bu sıkıntılardan padişahının adil bir yönetimi ile kurtulabileceğini ifade eder.

Bir de ulemâ eyledi tağyîr- i mesâlik
Her ferdi verir birbirinin hakkına fetvâ

Müşkil olan emrin büyüğü işte budur bu
Zîrâ ulemâdır edecek kişveri ihyâ
Ammâ ki şehen-şâh-ı cihân himmet ederse
Islaha çâbuk yüz tutar elbette bu dünyâ

---

[7] Ali Emîrî, *a.g.e.*, 14 a.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bir pâdişeh-i memleket eylerse adâlet
Elbette olur şeş-cihet-i memleket ihyâ[8]

Aşağıdaki beyitler de yine Emîrî Efendi'nin Osmanlı sultanlarından Mehmed Reşad Han için kaleme aldığı kasideden alınmış bazı beyitlerdir. Bu dönemde Osmanlı imparatorluğu içte ve dışta büyük tehditlerle karşı karşıyadır. Özellikle Fransız ihtilalinden sonra Osmanlı imparatorluğunu meydana getiren farklı etnik gruplar kendi bağımsızlıklarını ilan etme temâyülü içerisindedirler.1876'da ilan edilen meşrutiyet ise beraberinde hukuk ve rejim açısından köklü değişiklikler getirmektedir. İşte imparatorluğun bu kötü gidişatına şahit olan Emîrî Efendi nazmında da nesrinde de kayıtsız kalamaz. Emîrî Efendi yaşadığı devri anlatırken, dünyanın adeta başka bir şekle girdiğini, çıkarcı kimselerin hürriyet isteme adına sokaklara döküldüğünü ve insanların makam mevki gasp etme peşinde olduklarını, bu karışıklıklardan istifade etmek isteyen bazı menfaatçilerin kimisinin şeyhülislam kimisinin ise sadrazam olma peşinde koştuklarını şu beyitlerle anlatır:

Yine tuğyân u şûreş oldu peydâ
Yine bir başka şekle girdi dünyâ

Kimi ister ki olsun şeyhu'l islâm
Kimi ister k i olsun sadr-ı âlâ

Himmetiyle kimi kürsüde nâtık
Ki ağlar eder halka vesâyâ

Akılsızlar denîler sâde-diller
Ederler bunlara tahsîn-i evfâ

Ne fitne kaynatırlardı şeb ü rûz
Ne maksad etmek isterlerdi icrâ[9]

Avrupa'da yaşanan sanayi inkılabından sonra, fazla mal üreten ülkeler yeni sömürgeler ve pazarlar bulmak için aralarında yarışıyor ve kendi aralarında gruplaşıyorlardı. Osmanlı Devleti, 28 Haziran 1914 tarihinde başlayıp 1918 yılına kadar devam eden ve bu süre içinde milyonlarca insanın ölmesine ve sakat kalmasına neden olan, birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın

[8] Ali Emîrî, *a.g.e.*, 14 a.
[9] Ali Emîrî, *a.g.e.*, 15 b, 16 a.

yanında katıldı. Emîrî Efendi Sultan Mehmed Reşad Han'ın savaşa katılma gibi bir niyetinin olmadığını, (isim belirtmeyerek) bir iki kendini bilmezin isteği ile savaşa girildiğini ve padişahın aslında bu durumdan çok rahatsız olduğunu şu beyitlerle dile getirir.

Kazâya bak ki menfûrı iken harb
Zamânında âçıldı bâb-ı ğavğâ

Bir iki kendini bilmez li-îmân
Sebep oldu bu emr-i şerre hayfâ

O sultân yoksa kân dökmek ne mümkün
Yazık kim emr-i vâki oldu peydâ
O sultân-ı serîr-i istikâmet
Bu işten olmadı memnûn aslâ

Jön Türkler

19. yüzyılda Avrupa'da çeşitli ülkelerde ortaya çıkan radikal akımlardan etkilenen Osmanlı aydınları Jön Türkler, Abdülhamit rejimine muhalefet eden herkesi, ki buna Ermeniler ve Rumlar da dahil olmuştu, ulusçu eğilimleri ön plana çıkan bir grup oluşturmuşlardı. Önce sadece Türkler, daha sonra Türkler arasında sadece İttihatçılar için kullanılır bir terim oldu. Ali Emîrî Efendi bir yazısında Jön Türkleri şu şekilde tenkit eder: "Jön Türk namını takınanlar mübtelâ oldukları zulmet-i cehl içinde kendi itikadlarınca güya Ergenekon ve Altay taraflarında mevhum bir nur tasavvur ederek o tarafa koşmak istediler ve koştular. Bilmediler ki karanlık gecede görünen bir ateşe varmak kolay zannolunur. Lâkin o ateşe doğru teveccüh olundu mu yol üstünde o kadar dağlara, tepelere, tehlikeli vadilere ve geçilmesi kâbil olmayan akabelere ve aşmak imkânı bulunmayan girîvelere tesadüf olunur ki insan fazla olarak kendi canını da tehlikelere ilkâ eder. işte bunların netice-i meslekleri böyle olmadı mı?" [10]

Emîrî Efendi nesrinde bu şekilde aktardığı düşüncelerini divanında ise manzum olarak aşağıdaki beyitlerle dile getirir. Ona göre Jön Türkler ilimden irfandan anlamayan ancak kendilerini büyük bir üstad olarak kabul eden kötü meslek sahibi kimselerdir.Nitekim bunlar siyasetten anlamazlar, bu işte yani siyasette tecrübenin boş bir dava olduğunu düşünürler,ülkeyi yıkıma, insanları ise ölüme götürürler ancak millete imar ve ihya politikası güttüklerini ifade ederler.Emîrî Efendi ülkenin bu

[10] Ali Emîrî, *O.T.E.M*, s. 681.

kötü gidişatı karşısında hayretler içerisinde kalır ve emekli olmaya karar verdiğini söyler.

Çıkıp meydana jönlerle çocuklar
Acâyip kubh-i meslek oldu peydâ

Henüz mektep nedir fehm etmeyenler
Kesildi her biri üstâd-ı yektâ

Kimi der pençemiz polardandır
Demirdendir kimi der bizde a'zâ

Siyâset akl u hikmet cümle bizde
Vukûf u tecrübe beyhude da'vâ

Yıkarlar derler ettik mülkü i'mâr
Akarlar derler ettik halkı ihyâ

Siyâsetten ne anlar şahs-ı nâdân
Niçin bahs eyliyor elvandan a'mâ

Bakıp bu hallere hayrette kaldım
Düşündüm eyledim efkâr u hulyâ

Tekâ'ud olmaya verdim karârı
Dedim lâzım değil ikbâl-i dünyâ[11]

Ali Emirî Efendi aşağıdaki beyitlerde ise devrin tüm olumsuz şartlarına rağmen yine umutsuz olmadığını ve memleketin bu kötü durumunun bulutlar arasında kalmış gökyüzüne benzediğini ve bir gün tüm bu olumsuzlukların biteceğini ifade etmektedir.

Ricâl-i asrımızın kirli gizli sohbetini
Terennümât-ı bülend-i rübâba benzetirim
Revâ mıdır bu kadar hâinâne yağmalar
Ne rüşvete ne de irtikâba benzetirim

Yine ümîdimi kesmem hayât-ı ümmetten
Sehâb içinde kalan âfitâba benzetirim[12]

---

[11] Ali Emîrî, *Divan*, 16 b.

[12] Ali Emîrî, *O.T.E.M*, s. 185-186.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Devirden Divana Yansıyan Osmanlı Padişahları ve Devlet Büyükleri

Emîrî Efendi Divan'ında pek çok edebi şahsiyetin ismi çeşitli vesilelerle zikredildiği gibi pek çok tarihî şahsiyetin de isimleri gerek kasidelerde ve gerekse tarihlerde zikredilir. Başta Osmanlı padişahları olmak üzere sadrazamlar, Paşalar ve valiler gibi devlet büyükleri çeşitli vasıfları ile divana yansır. Emîrî Efendi sadece divanında değil kendisinin çıkarmış olduğu Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası ev Tarih ve Edebiyat Mecmuası'nda da sık sık çeşitli devlet kademelerinde bulunan önemli şahsiyetleri konu edinen yazılar yayımlamıştır. Tarih ve Edebiyat Mecmua'sındaki bir yazısında Meşrutiyet'ten beri tayin olunan sadrazamların isimlerini ve tayin tarihlerini bir liste hâlinde vermiştir. 19 sadrazamın yer aldığı bu listede, Sadrazam Sait Paşa'dan Sadrazam Tevfik Paşa'ya kadar atanan sadrazamların isimleriyle tayin tarihleri yazılmıştır. Bir başka yazısında ise toplam 17 şeyhülislâmın hangi yılda şeyhülislâm olduklarını, isimleri ile azledilme tarihlerini gün ve ay olarak sırayla vermiştir.[13]

Bu çalışmamızda Emîrî Efendi'nin divanına yansıyan başta Osmanlı padişahları olmak üzere bazı önemli şahsiyetlerin sadece hayatları ile ilgili birkaç bilgi ile isimlerinin listesini vermekle yetiniyoruz.Osmanlı Padişahlarının hayatları ile ilgili bilgi vermek ise mâlumu ilan etmek kabilinden olacağından burada sadece isimlerini zikretmekle yetiniyoruz.

1. Osmanlı Padişahları:

1. Sultan Abdülaziz (1830-1876)
2. V.Murad (1840-1904)
3. Sultan Abdülhamid Han (1842-1918)
4. Sultan Mehmed Reşat Han (1844-1918)
5. Sultan Mehmed Vahidüddin (1861-1926)

2. Devrin Diğer Önemli Tarihî Şahsiyetleri:

1. Abidin Paşa:

1876 yılında Hey'et-i Islahiyye olarak Diyarbakır'a gönderilmiştir. Emîrî Efendi İse Abidin Paşanın yanına müsevvid (taslak yapan, katip) olarak işe girmiştir. Onunla birlikte, Harput, Sivas, Selanik ve daha sonra da Adana, Trablusşam,Erzurum gibi yerlerde çeşitli görevlerde bulunmuştur.Onun için yazmış olduğu uzun bir kasideden de anlaşıldığı üzere şair için önemli bir yere sahiptir.Emîrî Efendi Abidin Paşa'yı divanında şu beytiyle tanıtır.

---

[13] "Tâyin ü infisâl ve Esâmî-i Âlîleri", *T.E.M.*, 1/3 (31 Tesrinievvel 1338), s. 52-53.

Sözünde madelet zâhir dilinde mârifet muzmer
Kudumunda şeref bâhir yüzünde merhamet peydâ

2. Cemal Bey: A'şar memurudur. Emiri efendi bu zat için bir tarih kaleme almıştır.

3. Cevat Paşa: II.Abdulhamid Döneminde sadrazamlık yapmış önemli şahsiyetlerden biridir.Emîrî Efendi onun sedaretine bir tarih düşürmüştür.

4. Ahmed Eyüp Paşa: Şairin de yakından tanıdığı Maraşal Ahmet Eyüp Beydir. Emîrî Efendi divanında onun vefatına bir tarih düşürmüştür.

5. Toptanzade Haydar Gani Bey: Haydar Gani Bey hakkında divandan edindiğimiz bilgilere göre aslen Arnavut kökenli olduğunu öğreniyoruz. Kaymakamlık yapmış ve pek çok devlet hizmetini yürütmüş, Padişahın yardımcılığına kadar yükselmiş önemli bir şahsiyettir. Genç yaşta bir kaza kurşununun kurbanı olmuştur.

6. Reşad Paşa: Maliye Bakanlığı görevini üstlenmiştir. Daha sonra vezirlik makamına yükselmiştir. Emîrî Efendi onun vezir olduğu yıla divanında tarih düşürmüştür.

7. Ahmed Rıza Bey: Divandan edindiğimiz bilgiye göre meclis başkanlığı yapmış önemli bir şahsiyettir. Emîrî Efendi divanında kendisini çok fazla tanımadığını ancak onu tanıyanların kendisinden övgüyle bahsettiklerini ifade eder.

8. Celal Paşa: İşkodralızade Celal Paşa'dır. Abdülhamid Han'ın damadıdır. Vezirlik makamına kadar yükselmiştir.

9. Süleyman Paşa ve Kaplan Paşa: Divanda Kaymakamlık görevlerinde bulunmuş olan Haydar Gani Bey'in dedeleri olarak tanıtılır.

10. Mustafa Neşet Paşa: Bu tarihî şahsiyetlerin dışında Deli Petro ve Napolyon gibi önemli isimlerde çeşitli şekillerde divana yansır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1905 Rus Meşrutiyeti ve Rusya Türkleri

Nadir Devlet (*)

Giriş

20. yüzyıl başı Avrasya'da ciddi siyasi değişimler dönemi olmuştur. Osmanlı imparatorluğunda 2. Meşrutiyet ilan edilmeden önce komşuları sayılacak Çarlık Rusya'sı ile ona tabii olan ülkeler ve İran'da ciddi siyasi huzursuzluklar patlak vermişti. Bu gelişmelerden Osmanlı coğrafyasının etkilenip etkilenmediği husus araştırılması gereken bir husustur. Bugün global (küresel) gelişmelerden, hemen her alanda etkilerden rahatlıkla bahsedilmektedir. Aslında iletişim araçları bugünkü kadar hızlı olmamakla beraber 20. yüzyılda da dünyadaki ve bilhassa komşu bölgelerdeki gelişmelerin toplulukları etkilediğini kolaylıkla varsayabiliriz.

Finlandiya'da Ayaklanma ve Bağımsızlık

Çarlık Rusya'sının himayesindeki Finlandiya Büyük Dukalığında ilk büyük genel grev 30 Ekim (6 Kasım) 1905'te düzenlenmişti. Grev esnasında Finlandiya Senatosunun dağıtılması, siyasi özgürlüklerin verilmesi ve sansürün kaldırılması talepleri ortaya konmuştu. Bu nevi siyasi talepler St.Petersburg'un 1899'dan beri sürdürdüğü Ruslaştırma politikalarının sona ermesine neden olmuştu. 30 Haziran 1906'da Helsinki limanında Viapori (sonra Suomenlinna) kalesindeki Rus bahriyelileri isyan ettiler. Finlilerin "Kızıl Tugayları" bu isyana genel grev ilan ederek destek verdiler. Ancak Rus Batlık filosu bu isyanı bastırmıştı. Kısacası Fin halkı Rusya'nın zayıflamasını bekler duruma gelmişti. Neticede Rusya'da 1917 Şubat ve Ekim ihtilallerinin neticelerinden yaralanarak ve bir iç savaş geçirerek 1919'de bağımsızlığına kavuştu.

(*) Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Polonya'da Ayaklanma ve Bağımsızlık

Büyük bir bölüm Finlandiya gibi Rusya hâkimiyetinde bulunan Polonya'daki ayaklanmalar 1905'te başladı. 1906-1907 yıllarında işçi huzursuzlukları, silahlı çatışmalar şeklinde devam etti. Polonya'daki huzursuzluklar Rusya'yı burada 250-300 bin asker bulundurmaya zorladı. Bu miktar Japonya'ya karşı çarpışan Rus askerlerinin sayısından fazlaydı. Polonya ancak birinci dünya savaşından sonra 1918 yılında Pilsudski (1867-1935)'nin liderliğinde ikinci kez bağımsızlığına kavuştu.

İran'da Ayaklanma ve Meşrutiyet

Kacar sülalesi 1781'den beri İran'ı yönete gelmişti. 19 ve 20, yüzyıllarda ise Rusya ve Britanya'nın uyguladığı Büyük Oyunun kurbanı durumuna düşmüştü. Bu da merkezin gücün zayıflamasına ve ülkede huzursuzluğun artmasına neden olmuştu. 1905 sonunda patlak veren ayaklanmalar neticesi Rus çarı gibi İran şahı Muzafferüddin Şah'ın (1896-1908) meşrutiyeti ilan etmesine neden olmuştu. Böylece İran'ın ik meşruti meclisi 7 Ekim 1905- 23 Haziran 1908 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Meşrutiyet İran'da büyük değişimlere de yol açmıştı.

Rusya İhtilalini Hazırlayan Sebepler

Rusya'da ihtilal hareketlerinin tarihi 1825 yılına kadar dayanır. Mutlak monarşi ile idare edilen Rusya İmparatorluğu devrine göre güçlü "Ohranka" adlı bir polis teşkilatı tarafından kontrol altında tutuluyordu. (Ohranka, Sovyetler devrinde "Çeka" diye anılmış ve Ohranka'ya nazaran kat ve kat üstün sert tedbirler almıştır). 1861'de kölelik ortadan kaldırılmış, fakat o topraklarda yaşayan köylü yerini terk edememişti. Yapılan reformlar, reform taraftarlarını tatmin etmekten çok uzaktı. Hoşnutsuzluk devam ediyor ve artıyordu. Neticede 1 Mart 1881'de Çar II. Aleksandr bir suikasta kurban gitti. Yerine geçen III. Aleksandr (1881-1894), Ohranka vasıtası ile çok sert tedbirler aldı. On yıldan fazla tahtta kalan III. Aleksandr'dan sonra yerine 1 Kasım 1894'de Rusya İmparatorluğu'nun son çarı olan II. Nikola (1894-1917) geçti. Bu devirde Ohranka'nın bütün engelleme gayretlerine rağmen işçi meselelerine eğilen "Sosyal Demokratlar" bilhassa köylülerin problemleri ile ilgilenen "Sosyal Revolüsyoner (ihtilalciler, devrimciler)" (SR) partileri gizli olarak kuruldu. Orta sınıfı ise İngiltere ve Fransa'daki gibi parlamentolu ve anayasalı bir hükümet kurulmasını talep eden "Konstitüsyonel" (anayasacı) "Demokratlar" (kısa adı: "Kadet") partisi temsil ediyordu.

1. İhtilal Hareketlerine Kısa Bir Bakış

Daha önce gördüğümüz üzere 1825'lere doğru biri Petersburg'ta diğe-

ri Kiev'de faaliyet gösteren iki ihtilalci gurup bulunmaktaydı. I. Aleksandr (1801-1825) vâris bırakmadan ölünce çıkan taht kavgasından faydalanan Petersburg gurubu 14 Aralık 1825'de kendilerine sadık askerlerle ayaklandılar. Çara sadık kuvvetler ağır kayıplar verdirerek, onları geri püskürttü. Kiev gurubu ise herhangi bir faaliyete geçmeden ortaya çıkarıldı ve 5 mensubu kurşuna dizildi, kalanlar ise sürüldü. Rus tarihinde "Dekabrist"ler (hareket Aralık ayında yapıldığı için) diye adlandırılan ve ayaklanmaları Rusya tarihinde mühim bir yer almış olan bu gurup sonraki Rus ihtilalcileri tarafından hürmetle anılmışlardır. Bu ayaklanmanın bastırılması ile aydınlar arasındaki hareket sona ermemişti. Bilhassa Fransız İhtilali'nin Rusya'ya sirayet ettirdiği yeni ruhla yazılan hürriyetçi eserler aydınların köylü ve fakir halkın durumu üzerine eğilmesine sebep oldu. Mesela, ünlü romancı Dostoyevski gibi yazarlar da memnuniyetsizliklerini bildiriyor; reform yapılmasını talep ediyorlardı. Hatta, bu taleplerinden dolayı Dostoyevski ile birkaç arkadaşı ölüme mahkum edilmişler, ancak son dakikada cezaları sürgüne çevrilmişti. Dostoyevski'nin *Ölüler Evinden Mektuplar* adlı bu olay dolayısıyla kaleme alınmıştır. Bakunin ve Herzen (Gertsen) gibi ihtilalciler ise memleketlerini terk etmişlerdi. İhtilalci guruplar her yıl artmakta idi. 1865'te II. Aleksandr'a suikast teşebbüsünde bulunuldu. Meşhur ihtilalcilerden Neçayev[1] 1869'da İsviçre'de bulunan Bakunin'in yanına giderek, birlikte yazdıkları çeşitli ihtilal broşürlerini Rusya'nın çeşitli yerlerine yolladılar. 1869'da Petersburg polisi bu broşürlerin 500 tanesini ele geçirmişti. Neçayev 1872'de İsviçre polisi tarafından tevkif edilerek, Rusya'ya yollandı ve ömrünün sonuna kadar Peter Paul hapishanesinde kaldı. Bu olaylardan sonra gayri memnunlar arasında "Narodniçestvo" (Halk severlik/Popülizm) adı verilen yeni bir akım doğdu. Bu akıma dâhil olanlar halkı eğitmeye ehemmiyet veriyorlardı (1897 nüfus sayımından anlaşıldığına göre Rusya'da halkın dörtte üçü okuma-yazma bilmiyordu). Narodniki (Halkçı)'ler 1876'da "Toprak ve Hürriyet" adlı gizli bir dernek kurdular. Esas terör hareketini bu gizli teşkilat başlattı. Dernek üyeleri aralarında anlaşamayarak ikiye bölündüler: 500 kadar kişi "Halkın İdaresi" adı ile ayrı bir teşkilat kurdu. Bu yeni kuruluşun başlıca gayesi çarı ortadan kaldırmaktı. Çeşitli denemeler akamete uğradıysa da 1(13) Mart 1881'de bu örgüt II. Aleksandr'ı öldürmeyi başardı.[2]

---

[1] Neçayev, S. G. (29.9.1847-21.11.1882): Rus ihtilalcisi. Tesirli bir şahsiyete sahip olan Neçayev 1870'lerde Rusya'da ihtilalci bir gurup hazırlamak istediyse de muvaffak olamadı. İsviçre'ye kaçarak, buradan Rusya'ya ihtilali tahrik edici broşürler yolladı. Başta Bakunin ile işbirliği yaptıysa da sonradan arası bozuldu. 1872'de İsviçre polisi tarafından tevkif edilerek Rusya'ya yollandı. O, Karl Marks ve F. Engels'i de pek sert tenkit etmişti. Peter Paul Hapishanesi'nde on yıl çile çektikten sonra orada öldü.

[2] D. Footman, *The Russian Revolutions*, s. 14, 33.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Rus işçileri arasında sosyalist düşüncede olanların sayısı çok azdı. Fakat Rus "intelligentsiya"sı (üniversite öğrencileri ve aydınlar) sosyalizm fikrini benimsemeye, çarlık rejimine karşı mücadeleyi "mukaddes bir vazife" olarak görmeye başlamıştı. Plehanov tarafından 1883'te kurulan "Sosyal Demokrat" partisinin fazla üyesi yoktu. Ancak sonraki Sovyet ihtilalinin en mühim siması Vladimir İlyiç Ulyanov (Lenin)'un bu partiye katılması ile ihtilal hareketi başka bir renk almış oldu. İlkokul müfettişi olan bir babadan 10(22) Nisan 1870'te Volga üzerindeki Simbirsk şehrinde doğan ve ağabeyi (Vladimir) ihtilalci harekete katıldığı için 1887'de idam edilen ve o tarihte henüz 17 yaşında olan Lenin'e bu olay çok tesir etmiş, onu da ihtilal hareketi içine itmişti. Lenin, Marks ve Engels'in [3] bütün eserlerini okumuştu. 1896'da tutuklandı ve Sibirya'ya sürüldü 1887-1900. Sürgün hayatı bitince Avrupa'ya gitti. Sosyal Demokrat partisinin yayın organı olan *İskra* (Kıvılcım) adlı gazeteyi Plehanov ve Martov ile birlikte yayınladı. Bu gazetenin nüshaları gizlice Rusya'ya yollanıyordu. Sonraki Sovyet ihtilalinin ikinci mühim siması Lev Bronştayn (Trotski) [4] 1902'de Sibirya'daki sürgün yerinden Avrupa'ya kaçmayı başarmış ve *İskra*'cılar gurubuna katılmıştı.

1903'ten önce Londra'da, sonra Brüksel'de Rus sosyal demokratlarının kurultayı toplandı. Lenin ile taraftarları ihtilalci bir yol tutulmasını teklif ettiler; Martov gurubu buna karşı çıktı. Oylama neticesinde Lenin çoğunluğu aldığı için o gurup "Bolşevik" (çoğunluk), Martov gurubu ise "Menşevik" (azınlık) diye anıldı. [5] Lenin parti üzerinde kendi kontrolünü genişletmek maksadıyla *Vpered* (İleri) adlı bir gazete yayınlamaya muvaffak oldu. Böylece menşeviklerle daha kolay mücadele ediyordu. Ayrıca bu gazete etrafına tanınmış ateist (Allahsız) A. Lunaçarski [6], Maksim

---

[3] Engels, Friedrich (28.11.1820-5.8.1895): Bir fabrikatörün oğlu olup, K. Marks'ın en yakın dostu ve aynı ideali paylaştığı arkadaşı idi. Babasının Manchester'daki bürosunda çalışırken İngiltere'deki sosyal ve işçi problemlerini tanıdı. 1844'te Karl Marks ile tanışarak onunla ömür boyu dost oldu. *İngiltere'de Hizmet Sınıflarının Durumu* (1845) adlı eseri bilimsel sosyalizmin ana eseri mahiyetindedir. Marks'a maddi yardımda bulunmuştur ve ölümünden sonra onun eserlerini dağıtmakta büyük hizmet göstermiştir. Komünist hareketlere, Marksizme büyük katkısı olan bir şahıstır.

[4] Bronstein (Bronştayn), Leo (Lev) Davidoviç (1902'den sonra takma ad olarak Trotskiy'i kullanmıştır) (7.11.1879-21.8.1940): 1902-1904 yıllarında *İskra* gazetesinde muharrir olarak Rus sosyal demokrat hareketinde mühim bir yer almıştır. 1917 ihtilalinde Rusya'ya dönen Trotskiy Bolşeviklere katılarak, partinin ileri gelenleri safına girmeyi başardı. Mart 1918'de savaş komiseri olduktan sonra Kızıl Ordu'yu kurdu. Lenin'in ölümü ile (1924) Stalin'le arasında mücadele başladı. 1929'da Sovyetler Birliği'nden sürüldü. Sürgünde yaşadığı Meksika'da Trotskizm (süresiz ihtilal) akımını yaymakla meşgul oldu. 1940'da bir Sovyet ajanı tarafından öldürüldü.

[5] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 368 v.d.

[6] Lunaçarskiy, A. V. (23.11.1875-25.12.1933): Rus yazarı ve politikacısıdır. Lenin'le birlikte çalışmış

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Litvinov (Meyer Wallac)[7] ve filozof-iktisatçı A. Bogdanov[8] gibi şahıslar toplayabilmişti.[9]

Sosyal Demokratlar bu şekilde birbirleriyle mücadele ederken, Rusya içinde 1902'de kurulmuş olan "Sosyal Revolüsyoner'ler" (SR: Es-Er) partisi terör (tedhiş) faaliyetlerini sürdürüyordu. Kısacası, çeşitli gizli Rus teşekkülleri, mevcut rejimi yıkmak için bütün gayretlerini ortaya koyuyorlardı. Bu gayretlerin sonucu olarak, 1896'da 30 bin işçinin katıldığı ilk grev yapıldı. Sonra harekete öğrenciler karıştırıldı ve işçi-talebe gösterileri arttı. 1 Mayıs 1900'de "işçi bayramı" dolayısıyla Harkov Üniversitesi talebeleri "Kahrolsun Otokrasi" (Samoderjavya) yazılan pankartlar taşıyarak sokaklara döküldüler. Buna benzer bir olay Petersburg yakınında Obuçov fabrikasında oldu. Grev, asker ve polis gücü ile bastırıldı. 1902'de Don boyundaki Rostov şehrinde demiryolu işçilerinin grevi Rusya'ya yayılma istidadını gösterdi. Aynı yılda S.R.'ler İç İşleri Bakanı Sıpyakin'i öldürdüler. Bunun üzerine çarlık rejimi sert önlemler aldı. Bilhassa Lehlilere, Türk-Müslümanlara ve Finlere baskı arttı. Fin "Diyet Meclisi" ve Fin askeri birlikleri dağıtılarak Finlandiya bir Rus eyaleti haline getirildi (1902). Yahudilere karşı pogrom (katliam'lar) hızlandı. 1903'te Kişinev şehrinde binlerce Yahudi öldürüldü ve malları yağma edildi. 1904'te Japonya ile savaş başladığı zaman Rusya'da milliyetçilik propagandası ile ortalık biraz yatıştıysa da, Rus ordularının çeşitli mağlubiyetleri tekrar büyük huzursuzluk getirmişti. 1904'te Kafkasya'da Gürcü Cugaşvili (Stalin)[10] Bakü'de petrol işçilerine bir grev yaptırmaya muvaffak olmuştu, aynı yılın Kasım-Aralık aylarında Petersburg, Moskova ve Harkov şehirlerinde hükümet

---

ve yazdığı makalelerle (2.000 kadar) 1920'lerdeki Sovyet kültür politikasına, sanatına tesir etmiş, yön vermiştir.

7 Litvinov, M. M. (Wallach) (17.7.1876-31.12.1951): Rus politikacısı ve diplomatıdır. Çeşitli ülkelerde Sovyet elçiliği yapmıştır. 1941-1943'te S.S.C.B.'nin Vaşington elçisi olmuştur.

8 Bogdanov, A. A. (Malinovski) (10.8.1873-7.4.1928): Rus filozofu ve sosyologudur. Lenin taraftarı olmakla beraber onu tenkitten de çekinmemiştir.

9 A. Moorehead, *The Russian Revolution*, (New York 1958), s. 50.

10 Stalin, (Yossif Vissarinoviç Cugaşvili) (21.12.1879-5.3.1953): İhtilalci, devlet adamı ve diktatör. 1905'te Lenin'le tanıştı. 1907 ile 1917 yılları arasında sıksık sürgüne yollandı. Mart 1917'de Sibirya'daki sürgün yerinden Petrograd'a dönünce Komünist Partisi'nin liderleri safına katıldı. 1917-1923 yıllarında Milletler (meselesi) halk komiseri oldu. 1924'te Lenin'in ölümünden sonra partiyi ele geçirmeye çalıştı. Trotski, Sinovyev, Kamenev ve Buharin ile Rikov gibi belli başlı liderlerden kurtuldu. 1935-1938 yıllarında kanlı temizlik hareketine girişerek diktatörlüğünü tamamen yerleştirdi. Dış politikada başta Hitler'le anlaştı (1939); 1940'lı yılların başından itibaren ise Batılılarla ittifak kurarak (Tahran, Yalta ve Potsdam konferansları) Sovyetler Birliği'nin gücünü arttırdı. 1944'ten sonra Doğu Avrupa'da Sovyetler Birliği'ne peyk devletler kurdu. Stalin keskin zekalı, uyanık, fakat orjinal görüşü ve fantazisi olmayan, şüpheci ve her türlü vahşiliği yapmaktan çekinmeyen muhteris bir şahıstı. Gayesine ulaşmak için milyonlarca insanı kurban etmekten çekinmedi. Geniş bilgi için bk. J. Arch-R. T. Manning (der.), *Stalinist Terror*, 2. bsk., (New York 1994).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

aleyhinde gösteriler tertiplenmişti.[11]

2. Japon-Rus Savaşı (1904-1905):

1898 yılında Çin'in Port Arthur limanını ele geçiren Ruslar 1891 yılında başlattıkları "Trans-Sibirya" demiryolunu 1904'te tamamlayarak bu mühim limana dayanmışlar, tesirlerini buralara kadar genişletmişlerdi. Bundan tedirgin olan Japon Hükümeti, Rusların Uzak Doğu'daki yayılışını durdurmaya karar verdi. Böylece 1904 yılı Ocak ayında Japon-Rus savaşı başlamış oldu. Port Arthur'daki Rus donanması imha edildi. Mançurya'da (Çin) Rus orduları da 17-21 Ağustos 1904 tarihlerinde Laoyan yakınında yenilgiye uğratıldı. Son ümit olarak Baltık'tan yollanan Rus donanması da 27 Mayıs 1905'te Japon amirali Togo tarafından mağlup edildi. Bu durum ve memleket içinde çıkan karışıklıklar Rusya'yı barış yapmaya zorladı (23 Ağustos 1905). Rusya'nın bu savaşlardaki kaybı, esir, yaralı ve ölü olmak üzere 400 bin civarında idi.[12]

3. Japon-Rus Savaşının Rusya'daki Tesirleri:

Rusya'nın kendinden güçsüz kabul edilen Japonya karşısında gerilemeye başlaması Rusya içinde kımıldamaların artmasına sebep oluyordu. Çar Hükümeti halkı yatıştırmak maksadıyla "Zemski Syezd" (Zemstvo: Mahalli idare mümessilleri toplantısı) yapılmasına izin verdi. Toplantıya katılan temsilciler idari sistemin değiştirilmesini, yasama yetkisi olan bir meclisin kurulmasını istediler. Bunu kabul etmeyen Çar Hükümeti işçiyi kendi tarafına çekme yollarını aradı. Çarlık hükümeti, aleyhine olan işçileri kendi tarafına çekmek gayesi ile bazı taktikler geliştirmişti. Moskova Ohranka'sı (Güvenlik kuruluşu) başkanı Zubatov işçileri elde etmek için güvendiği şahıslara işçi teşkilatları kurdurtarak çara karşı sempati arttırma faaliyetleri düzenliyordu. 1904'te de bu sefer papaz Gabon'a "Petersburg Fabrikaları İşçileri Derneği" kurdurulmuştu. Bu sayede o da işçiler arasında nüfuzlu bir konuma yükselmişti.[13] Ocak ayının (1905) başlarında Petrograd (St. Peterburg: 1914-1924 yıllarında şehir bu adla anıldı, sonradan Leningrad'a çevrildi. 1990'dan itibaren tekrar St. Peterburg denilmektedir) maden işçileri dört günlük greve girişmişlerdi. Papaz Georgi Gabon da bu greve karşı daha büyük çapta bir gösteri yapmayı planladı ve 21 Ocak 1905'te Çar'a şu mektubu gönderdi:

"Efendim!

Siz bakanlara inanmayınız. Onlar devletin hakiki durumunu göstermeyerek sizi aldatıyorlar. Halk size inanıyor. Yarın saat ikide Kış Sarayı önünde dileklerini size arz etmeye karar verdiler... Hiçbir şeyden korkmayınız. Halkın karşısına çıkarak masum dilekçelerini kabul ediniz. İşçilerin ve arkadaş-

---

[11] A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 366-369.

[12] *ayn. esr.*, s. 369.

[13] *ayn. esr.*, s. 379 v.d.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

larımın temsilcisi olarak ben, şahsınıza dokunulmayacağı hakkında teminat veriyorum.

Gabon" [14]

22 Ocak'ta sayısı 200 bini bulan kalabalık, Gabon'un liderliğinde çarın sarayına doğru yürüyüşe geçti. Ellerinde haçlar, çarın portreleri, Gabon'un elinde de çara sunulacak dilekçe (bu dilekçede çalışma saatinin sekiz saate indirilmesi, fazla mesai yapılmaması, en düşük ücretin günde bir ruble olması isteniyordu) olduğu halde ilahilerle karışık, "Tanrı Çar'ı korusun" diye bağırarak saraya yaklaştıkları zaman askerler tarafından ateş açıldı, sıkılan kurşunlar ve çıkan panik neticesinde 500 kadar ölü verildi ve binlerce kişi yaralandı. [15] Bu olay Rusya tarihine "Kanlı Pazar Günü" adıyla geçmiştir. [16] Kısacası Gabon'un planı gerçekleşmemiş, tersine 1905 ihtilalinin patlamasına vesile olmuştu.

1905 Şubat'ında Mukden (bugün: Şenyang, Çin) yakınlarında Rus ordularının Japonlar karşısında büyük yenilgiye uğraması, hürriyet talep eden ihtilal hareketinin daha da güçlenmesine sebep oldu. Çar, 6 (19) Ağustos'ta çıkardığı fermanla bir istişari meclis (DUMA) tesis edeceğini bildirdi. Bu sırada savaş da sona ermişti. Fakat hükümet müsamahada bulunmak niyetinde değildi. Bunun üzerine üniversite öğrencilerinin teşviki ile tekrar grevler düzenlenmeye başlandı. Ekim'de bütün Rusya'ya yayılan grevler yüzünden çatışmalar oldu. [17] 28 Mayıs'ta (1905) "Prens Potemkin" zırhlısındaki bahriyeliler Odessa limanında ayaklandılar, şehirdeki isyancılara katıldılar, sonra da Karadeniz'e korku salarak dolaştılar ve Romanya'ya çıktılar. [18] Çar Nikolay, halkın baskısına dayanamayarak "17(30) Ekim 1905 Manifesto'sunu" ilan etti. Bu fermanla Rusya'da yaşayan herkes için söz, basın ve toplantı hürriyeti tanınmakta, "Duma"nın teşrii bir müessese olacağı ve seçimler yapılacağı bildirilmekte idi. [19]

Ç. 1905 İhtilalinde Rusya Türkleri

Rusya Türkleri 1905 ihtilaline hazırlıklı girdiler denilemez. Rusya içindeki huzursuzluk onlara da sirayet etmiş, baskılara karşı koyma fikri doğmuş olmakla beraber, siyasi nitelikte herhangi bir teşekkül mevcut değildi. Ruslar ise çeşitli yeraltı "örgüt"lerinde ve gizli partilerinde bir dereceye kadar toplanabilmişlerdi. Buna rağmen bu Rus örgütleri dahi 1905 ihtilalinin geliştirdiği

---

[14] A. Moorehead, *ayn. esr.*, s. 53.

[15] Çar, o sırada ailesi ile birlikte Petersburg'u terk ederek, şehirden takriben 20 km. mesafedeki Tsarskoe Selo'ya yerleşti ve bir daha Petersburg'a dönmedi.

[16] A. Moorehead, *ayn. esr.*, s. 54 v.d.

[17] A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 130.

[18] A. Moorehead, *ayn. esr.*, s. 57.

[19] A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 131.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

durumlar üzerinde fazla etkili olamamışlardı.

1. Siyasi Partiler (Faaliyet):

1901 yılında Kazan'da medrese talebeleri gizli "şakirtlik" (öğrencilik) teşkilatı kurmuşlardı. Yalnız İdil-Ural'da değil, Sibirya ve Kırım'da da aktif oldular ve *Terakki* adlı (Kazan) kendi yayın organlarını tesis ettiler. Programları pek açık olmamakla birlikte, çarlığa ve baskıya karşı mücadele ediyorlardı.

Bu nevi baskılar arasında yok olan kuruluşlar arasında "Müslümanları Aydınlatma Teşkilatı" (Musulmanskih Blagotvoritelnıh Obşçestva) vardı. Bu legal bir kuruluştu ve kültürel aydınlatma işleri ile meşgul oluyordu; fakat siyasi faaliyetlerden de uzak kalmıyordu. Onlar ancak şehirlerde değil, Müslüman köylerinde de faaliyet gösteriyorlardı. Dernekler, kütüphaneler açıyorlar, öğrencilere burs dağıtıyorlar, kısa süreli kurslar düzenliyorlardı. Bu dernek bilhassa 1905 Duma seçimlerinde çok aktiflik gösterdi. Japon-Rus savaşı Rusya Türklerine moral veriyordu. Savaş günlerinde gizli "Hürriyet" partisi kuruldu. Programı radikal-milliyetçi idi ve içine bir hayli Türk-Tatar (bu tabir genellikle Rusya'nın Avrupa kısmındaki ve Sibirya'daki Türkler için kullanılıyordu) aydınını kabul etti. Parti rejim aleyhine faaliyet gösteriyordu (ajitasyon yapıyordu). *Hürriyet* adlı yayın organı mevcuttu. Onlar 1905'te Nijni Novgorod'taki ilk Müslüman kurultayına da aktif katılarak, kurultayın ihtilalci bir yol almasına çalıştılar. Kurultayda anayasacılar ve radikal ihtilalci guruplar mevcuttu. 17 Ekim 1905 manifestosundan sonra ise Kadetlerin programları doğrultusunda ancak milliyetçi "İttifak" ve sosyal ihtilalci ve sosyal demokratlar doğrultusunda "Tanğçı" siyasi partileri kuruldu. Bu akımların hepsinin kendi gazete ve dergileri mevcuttu. Bu iki parti değişik siyasi akımları temsil ediyorlarsa da milli meselelerde birleşiyorlardı. Bu sıralarda Türk-Tatar gençliğinden casus ve provokatörlere karşı terör gurupları oluşturuldu.

Bu çalışmaların neticesinde Devlet Duması'nda bir fraksiyon oluştu. Buna Türk değil, Müslüman Fraksiyonu denildi. (Zaten Rusya'da hiç bir dönemde resmi olarak Türk toplulukları için "Türk" adı kullanılmamıştır). Bir hayli mebus Rusya'daki her bir milletin menfaatlerini kollayan Polonyalı Profesör Boduen de Kurtene etrafında toplandı. Müslümanların I. Duma'da 25, II. Duma'da 35 milletvekili varken, III.'de bu sayı 10'a, IV.'de 7'ye düştü.[20]

Hümmet Partisi ise Bakü'de kurulmuştu. Daha doğrusu bu parti 1901'de teşkilatlanan Sosyal Demokratların Müslüman gurubunu temsil ediyordu. Neriman Neriman(ov), Efendi(yev) ve Meşhedi Azizbek(ov) [aş. bk.] v.b. partinin ileri gelenlerinden idiler.[21] Bu sıralarda Kırım'da da "Genç Tatarlar" faali-

[20] A. İshaki, *İdel-Oural*, s. 35-37. (Bu rakamlar yüzde yüz doğru değildir).

[21] S. A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, s. 98. 1917 ihtilalinden sonra aynı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yete geçmişlerdi. Liderleri bir ilkokul öğretmeni olan Abdürreşid Mehdi(yev) [aş. bk.] idi. Onunla birlikte ilkokul öğretmeni olan Menseyid Cemil, Süleyman İdris; yerli ileri gelenlerinden Abbas Mirza fiirin(ski), tüccarlardan Hüseyin Yahya(ev), Bezirgan Mahmud, memurlardan Selim Mehmed(ov), Abdurrahman Fettah, imamlardan Katırşa-Saraylı Seydahmet Çelebi, naşir Nureddin Aga(yev) ile Mustafa Kurti, Celal Muin(ov), Seydömer Tarakçı, Reşid Nogay(ev) gibi öğrenciler bu hareketi yürütüyorlardı. Genç Tatarlar, Gaspıralı'nın taktiğinden farklı olarak, ihtilalci-politik aktif bir rol oynamak istiyorlardı. Onlar "toprak işleyenin olmalı" düşüncesini müdafaa ediyorlardı ki, bu görüşleriyle Rus sosyal demokratlarına yaklaşıyorlardı. Genç Tatarlar gasp edilmiş saydıkları toprakların yerli köylülere iadesini talep ediyorlardı. O tarihte 50 bin kadar Kırımlı köylüsü topraksız durumda idi. Ayrıca "Genç Tatarlar" ağır vergilerin kaldırılmasını, vakıf emlakının talan edilmemesini de istiyorlardı. Rus idarecilerinin zulmünü tenkit ediyorlar, tapu ve kadastroya karşı çıkıyorlar, bu idarenin sırf zenginler hesabına işlediğini ileri sürüyorlardı. Genç Tatarlar Türk halkına Ruslarla eşit muamele edilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. Hatta içlerinde "sol kanada" mensup olanlar Rus ihtilalci guruplarıyla da temasa geçmişlerdi. 9(22) Ocak 1905 "Kanlı Pazar" olayı hakkındaki haber Kırım'a ulaşınca "Genç Tatarlar" da çeşitli grevler düzenlemişlerdi. Genç Tatarlar ilk defa 1905 yılında Simferopol (Akmescit)'da açık bir gösteri düzenlemeye muvaffak oldular. Gurubun sol kanadı ise köylüleri ayaklandırmaya bile uğraştı. Köprülü ve Baydar Tal köylerinde halk toprağa ve mallara el koydu. 17(30) Ekim 1905 manifestosu ile bu nevi aşırı hareketlerin hızı azaldı. Genç Tatarlar da faaliyetlerini meşru şekilde devam ettirme imkânını buldular

Karasubazar'da da "Azim-Ümid" adlı bir dernek kurulmuştu. Daha sonra yasaklanan bu teşkilat faaliyetlerini 1917 yılına kadar gizlice yürütmüştür.[22]

1905 ihtilaline doğru İdil-Ural'da bir yandan Tatarlar, bir yandan da Ruslar yoğun faaliyet gösteriyorlardı. Kazan'daki sosyal demokratlar 1903 yılında *İskra* (Lenin'in çıkardığı gazete)'yı kendilerini de yayın organı kabul ederek "RSDRP" (Rusya Sosyal Demokrat İşçiler Partisi)'nin şehir komitesini kurdular. Bu gurup, bölgede bir hayli Tatarın bulunduğunu da göz önünde bulundurarak Marksizm propagandasını Tatar dilinde yapmaya karar verdi. Aynı yılda bu guruba "Tatarskaya Uçitelskaya şkola" (Tatar Öğretmen

---

Azizbek(ov) Kafkas-ötesinin Sovyetleştirilmesinde büyük hizmet etmiş ve Bakü'de Bolşeviklerin lideri olmuştu. H. Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, (İstanbul 1975), s. 76.

[22] E. Kırımal, *Der nationale Kampf der Krimtürken*, s. 20 v. d.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Okulu)'nu tamamlayan Hüseyin Yamaş(ev) de katıldı. Sosyal Demokrat gurubu 1904'te Kazan Üniversitesi'nin kuruluşunun 100. yılı dolayısıyla büyük bir gösteri yapmaya da muvaffak oldu. Daha sonra da Hüseyin Yamaş(ev), Kazan'da bir Marksistler gurubu meydana getirdi. Bu guruba sonradan Mullanur Vahit(ov), M. Şahiahmed(ov), S. İshak(ov) gibi Tatar ihtilalcileri katıldı. II. Nikola'nın 17 Ekim (1905) tarihli bütün tebaaya basın ve söz hürriyeti vaat eden manifestosunun Kazan'a ulaşması halk arasında büyük ümit ve sevinç doğurdu ve sosyal demokratların talepleri güncelliğini kaybederek halk arasındaki tesiri azaldı ve fazla varlık gösteremez hale geldi.[23]

Aynı şekilde Tatar ve Başkurtların çok sayıda yaşadığı Ufa'da da Rus sosyal-demokratlar bazı Tatar-Başkurtlarla birlikte faaliyet gösterdiler. Mart 1905'te *Müslümanlara* adıyla yayınladıkları Tatarca bir broşürde Müslüman işçileri Petersburg, Moskova, Harkov, Kazan, Odessa, Kiev, Riga, Saratov'daki işçileri desteklemeye davet ediyorlardı.[24]

1905 ihtilali yaklaşırken Türkistanlılarda fazla bir faaliyet görülmedi. Orada bu iş birkaç kişiye münhasır kaldı. Güney Türkistan'da Müslümanlar başlangıçta inkılâp hareketine bilfiil iştirak etmediler. Yalnız daha 1860'larda Rus aydınlarıyla temasta olan devrin aydınlarından Çokan Velihan(ov) 1864'te Kazakların hukukunu, dahili muhtariyetini müdafaa yolunda bazı teşebbüslerde bulunmuş, hükümete bir dilekçe vermişti.[25] 1902'de Rus baskısını dile getiren, hazırlayıcısı meçhul bir beyanname neşredilerek Kazakistan'da dağıtılmış; bu beyanname halkı heyecana sevk etmiş; bazı kişiler tevkif edilerek belli olmayan bir yere tahminen Sibirya'ya sürgüne gönderilmişti. Sürülenler arasında Kökçe-Tav'da[26] nüfuza sahip Molla Palas Navruzbay (Navraz Hazret) ve onun öğrencileri de vardı. 1905 yılının Haziran'ında ise Karkaralı tümeninin[27] Kuyandı panayırında[28] 14.500 (?) Kazak toplanarak, hazırladıkları bazı haklar talep eden bir dilekçeyi hükümete yolladılar. Bu toplantıda temsilciler seçilmişti ki, bunlar sonradan Kazakların siyasi faaliyetlerinde

---

[23] *Tatarstan ASSR Tarihi* (Tatarstan MSSC Tarihi), s. 259 v.d.; s. 269.

[24] *İz İstorii Başkirii* (Başkurdistan Tarihinden), s. 246.

[25] Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 546.

[26] Kökçe-Tav: Kazakistan'ın kuzey eyaletinin başşehri. 1967'de nüfusu 76 bin idi.

[27] Tümen: Kazakistan yedi vilayet ve bir bölgeye (okrug) ayrılmış olup, vilayetler tümenlere (sancak) bölünmüştür. U r a l (tümenleri: Ural, Bökey, Üyçik, Cimbiti, İlke); A k T ü b e (tümenleri: Aktübe, Temir, Çalkar, Turgay); A k M o l l a (tümenleri: Ak Molla, Kızıl Car, Atbasar, Kökçe Tav); Y e d i S u (tümenleri: Almatı, Çarkend, Lepsi, Taldı Kurgan, Çu); S ı r D e r y a (tümenleri: Türkistan, Evliya-Ata, Kızıl-Orda, Kazak); K a r a k a l p a k (tümenleri: Çımbay, Törtkül, Hova-Eli, Konğrat); S e m i P a l a t (tümenleri: Semi, Kirekev, Üstkamin, Boktarma, Zaysan, Karkaralı).

[28] Rusya'da tüccarlar belli başlı panayırlarda toplanarak mallarını teşhir ederler ve alıcılar da bu panayırlara toplanırlardı. Her bölgenin ad kazanmış bir panayır yeri ve zamanı olup, buralara tüccar ve alıcılardan başka, çeşitli eğlence ve müzik grupları da gelirdi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mühim rol oynamışlardı (seçilenler: Ural vilayetinden hukukçu Karatayoğlu Bahtcan Sultan, yüksek tahsilli Kalmın-oğlu Alpısbay, Semireçie'den orman mühendisi ve yazar Alihan Bökeyhan, Nar Akınoğlu Temir Ali, Turgay vilayetinden sulh hâkimi Pirimcanoğlu Ahmed, Akmolla vilayetinden Rusça okuma-yazma bilen Kuşçıoğlu fiahmerdan).

1905 yılında Rus ordusunun Japonlara yenilmesi, Petersburg'ta "Kanlı Pazar", Potemkin zırhlısında ayaklanma ve çeşitli şehirlerdeki grevler gibi olayların yarattığı heyecan, yalnız demiryollarının Rus işçileri ve askerler arasında dalgalanmalara sebep oldu. Taşkent Müslümanları ise ufak bir iki toplantı ile iktifa ettiler. Taşkent Müslümanlarının bazıları Hakim Hoca Ahundhoca(yev) ve Sultan Hoca Sadıkhoca(yev) gibi imamların evinde toplanarak, genel valiye bir dilekçe yolladılarsa da (10-15 Mart), polisin tehditi dolayısıyla uzun müddet herhangi açık bir hareket görülmedi. Bu arada bazı gizli toplantıların yapıldığı ileri sürülmektedir.[29]

Yukarıda da görüldüğü üzere 1905 öncesi faaliyetler her bölgede ayrı kalmış ve aradaki kopukluk şüphesiz tesiri azaltmıştır. Çünkü Rusya Türkleri kendi aralarında mücadele halinde bulunuyorlardı. "Usul-i Cedid"çilerle "Kadim"ciler geçinemiyorlar, hatta "Kadim"ciler Rus hükümetine yaptıkları yazılı şikâyetlerle "Usul-i Cedid" hareketini baltalamaya çalışıyorlardı. Diğer taraftan, Rusya Türkleri dağınık olarak yaşamakta idiler. Güçlü bir basının da olmaması sebebiyle aralarında fikir alışverişi de yoktu. Bütün bunlar Rusların gizli ihtilalci faaliyetleri ölçüsünde kuvvetli icraat göstermeyi önleyici faktörler teşkil ediyordu. Rusya Türklerini bir araya getiren etkili adımlar, daha sonraları bilhassa Kazanlı aydınların ve zenginlerin yukarıda adları geçen Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Seyid Gerey Mirza Alk(in) gibi şahısların gayretleriyle atılmıştır.

2. Abdürreşid İbrahim'in Faaliyetleri:

Rusya Müslümanlarına siyasi haklar kazandırmak için büyük güç sarfetmiş olmasıyla tanınan Reşid İbrahim (Reşid Kadı) 1904 yılının Ekiminde Moskova'da ve Kasımında Petersburg'da "Zemstvo" idarecilerinin gayri resmi olarak yaptıkları toplantıları dikkatle gözlemlemişti. Moskova toplantısında reform yapılması gerektiği fikri öne sürülmüş ve alınan kararlar basılarak dağıtılmıştı. İşte Reşid İbrahim bu kararların bir nüshasını alarak, o günlerde içişleri bakanı tayin edilen Svetopolk Mirski'nin yanına varmış, Rusya Müslümanlarının dileklerini dile getirmiş, bakan da bu dilekleri Rusya Müslümanlarının resmi şekilde bildirmeleri tavsiyesinde bulunmuştu. Bunun üzerine Reşid İbrahim, Kazan, Çistay, İşbobinsk (Bubi), Perm ve Ufa'ya

[29] Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 345 v.d.; Bunlardan biri Çımbay şehrindeki (Amu Derya vilayetinde) gizli toplantı idi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

giderek bura Müslümanlarına durumu anlatmış, fakat fazla ilgi görmemişti. Reşid Efendi yılmamış, çalışmalarına devam etmişti. Ufa'da oranın nüfuzlu şahısları Bünyamin Ahtem(ov), Kutlug Muhammed Tevkil(ev) ve fiah Haydar Sırtlan(ov)'larla görüşerek çalışmaları yürütme kararı almışlar, Reşid İbrahim, Ufa'dan Troisk'a giderek, burada belli başlı zenginler olan Veli Bay Yauş(ev) ve Hacı Rahmankul(ov) ile görüşerek onları ikna etmeye muvaffak olmuş, Troisk Müslümanları adına içişleri bakanlığına verilmek üzere bir dilekçe almıştır. Reşid Efendi, Troisk'tan Kızılyar (Petropavlosk)'a geçerek, burada yapılan toplantılarda Kızılyar'ın resmi vekili seçildi. 1905'in Mart başında Kazan'a dönen Reşid İbrahim o tarihte Kazan'da bulunan Bünyamin Ahtem(ov), Yusuf Akçura ve daha birkaç gençle buluşarak, büyük bir toplantı düzenleme hususunda görüştüler. Ertesi gün Yusuf Akçura, Damolla Âlimcan Barudi ve meşhur zenginlerden Ahmed Bay Hüseyin(ov) ile görüşerek, bir hazırlık toplantısı yapma fikrini onlara nakletti. Neticede Ahmed Bay Hüseyin(ov)'un evinde din adamlarından, zenginlerden ve diğer tanınmış kişilerden oluşan 60 kişi toplandı. Burada, Rusya Müslümanlarının durumları konusunda herkes görüşünü bildirdi. Reşid Efendi'nin başkanlığını yaptığı bu toplantıda Rusya Müslümanlarının ihtiyaçlarını belirten bir dilekçenin yazılması görevi Mirza Seyid Gerey Alk(in)'e verildi. Petersburg'a yollanacak heyete Mirza Gerey Alk(in), Abdullah Apanay(ev) ve Yusuf Akçura seçildiler.[30] Ertesi günkü müzakerelerde de "Umum Rusya Müslümanlarının" Petersburg'ta bir toplantı yapmaları gayesi ile Kırım, Kafkasya, Kazak ve Türkistan Müslümanlarına davetname yollama kararı alındı. Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı'ya bir mektup yazarak Mart ayında Petersburg'a gelmesini rica etti. Aynı zamanda Abdürreşid İbrahim, Ali Merdan Topçubaşı(ev)'e yazarak Bakü temsilcilerinin Petersburg'a gelmelerini rica etti. Neticede Petersburg'a gelen hemen her Müslüman heyeti devrin başbakanı Graf Vitte'nin makamına başvurarak dilekçe verdiler.

Rusya Müslümanlarının aydınları ve ileri gelenlerinin bu nevi faaliyetleri sürerken, "Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi" başkanı (müftü) Muhammedyar Sultan(ov) başbakan Graf (Kont)Vitte'ye müracaat etmiş, ona kendi idaresi altındaki din adamlarını toplayarak bir dilekçe yazılması emri verilmişti. Sultan(ov), Rus hükümetinin bir yüksek memuru olarak kendi çapında faaliyet gösterirken, diğer yandan Rusya'nın çeşitli yerlerinden Müslüman vekilleri Petersburg'a gelmeğe devam ediyorlardı.

Kafkasya'dan vekil olarak Ali Merdan Topçubaşı,[31] Ali Hüseyinzade

---

30 M. C. Bigi, *Islahat Esasları*, (Petrograd 1917), s. 3 v.d.

31 O esnada Graf (Kont) Varonsov, Kafkasya'ya genel vali tayin edilmişti. Ali Merdan Topçubaşı onu ziyaret ederek, *Hayat* adlı gazetesini çıkarmak için müsaade almaya muvaffak oldu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gelmişti. Penza, Tambov, Simbirsk, Kazan ve İç Rusya vilayetlerinden de Müslüman vekilleri Petersburg'a gelmişlerdi. Fakat Kafkasya heyeti ile birlikte gelen Ahmed Aga(yev) nedense böyle bir toplantıya gerek yok diyerek, Kafkasyalı temsilcilerle geri döndü. 20 Mayıs 1905'te Rusya Müslümanlarının vekillerinin İbrahim fievketi adlı birinin kızı için yapacağı düğüne davet münasebeti ile biraraya gelmeleri tasarlandı ise de, bu da gerçekleşemedi.[32] Neticede Rusya'nın çeşitli bölgelerinden Müslüman temsilcileri Makarya (Mekerce) panayırında toplanmağa karar vererek yerlerine döndüler. Buna benzer birbirinden habersiz çeşitli toplantılar Rusya'nın çeşitli yerlerinde yapılıyordu.

3. Ufa Kurultayı (Ulema Cemiyeti 10-15 Nisan 1905):

Bu tarihlerde (Nisan-Mayıs 1905) Rusya Müslümanları tarafından yapılan en mühim toplantı muhakkak ki Ufa'da yapılan idi. Bu "kurultay" Rus hükümetinin bilgisi altında müftü Muhammedyar Sultan(ov) tarafından gerçekleştirildi. Rus hükümeti, tebası olan Müslüman vatandaşların birtakım aşırı talepler ileri sürmelerini arzu etmiyordu. Dolayısıyla da kendi kontrolü altındaki din adamlarına toplanma müsaadesi vererek, Türk-Müslümanlar arasında herhangi bir işbirliği ihtimalini önlüyor, diğer taraftan din adamları, aydınlar, zenginler ve talebeler arasına düşmanlık sokmağa çalışıyordu. Kısacası hükümet, Rusya Müslümanlarının tabii isteklerini bastırmaya çalışıyordu.

Müftü Muhammedyar Sultan(ov) başbakan Vitte'den adamlarını toplayarak, Müslümanların ihtiyaçlarını tespit emri alınca, işin garip tarafı imamlara Türkçe değil, Rusça bir davetname yolladı. Davetnamede toplantının gayesi belirtilmemişti.[33] Bundan maksat, imamları müzakere konusunda hazırlıksız tutmayı sağlamak olabilir. Halk arasında "kurultay" adı ile tanınan bu toplantıya 39 din adamı çağrılmıştı.[34] Davetliler 5 gün içinde sekiz defa

---

[32] M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 9.

[33] "Proşu Vas, Milostivıy Gosudar, pribıt k 10-mu Aprelya sego goda v Orenburskoe Magometanskoye Duhovnoye Sobranie dlya obyansneniy po delam slujbi" Çev . Size bildiririz. Alicenap devletimizin Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'nde bu yılın 10 Nisanında hizmetlilerle ilgili bir görüşme yapılacaktır.

[34] Kurultaya davet edilenler:
1. Damolla Abdullah İbn Abdülkerim Apanay (Kazan imamı)
2. Damolla Alimcan b. Muhammedcan Barudi (Kazan imamı)
3. Damolla Ahmed Hacı b. Abdültahir Rahmankul (Troisk imamı)
4. DamollaŞihabeddin b. Hasaneddin Minuş (Samara ahundu)
5. Damolla Celil b. Abdülâlam Süleyman (Nijni Gorod imamı)
6. Abdullah Efendi Abdülâlam oğlu Nimetullah (Bubi medresesi başöğretmeni)
7. Damolla İbadülhak İmadeddin (Semipalat imamı-müderris)
8. Damolla Muhammed Sadık Osman (Said kasabasında imam-müderris)
9. Abdülvahab Abdülbari oğlu Yavuş (Petropaul imamı)
10. Muhammedcan Zeyneddin oğlu Yangaliç (Saratov ahundu)

bir araya geldiler. "Kurultay"a davet edilmedikleri halde katılanlar da oldu. Kurultayın ilk gününde din adamlarına müftü Muhammedyar Sultan(ov)'un tavsiyesi daha doğrusu emri uyarınca, önce Rusya İmparatorluğu kanunlar külliyesinde dini idarelere ait 330 maddeden oluşan bölümü iki saat içinde acele acele okundu. Maddelerin okunmasından sonra "Rusya Müslümanlarının dini bir olduğu halde 4 ayrı idareleri bulunuyor; buna gerek var mıdır?" sorusu üzerine müzakereler yapıldı. Daha sonra Rusya'da tek bir şeyhülislamlık müessesesinin kurulması fikri ortaya atıldı. Buna taraftar olanlarla, karşı çıkanlar arasındaki münakaşa bir hayli uzadı ve bir neticeye bağlanamadı. Toplantıya hazırlıksız gelen mollalar vakti boşa geçiriyorlardı. "Kurultay" devam ederken aydınlar adına Yusuf Akçura imzalı bir dilekçe sunuldu. [Dilekçede Ebusuud Ahtem(ov), Muhammed Zakir Remi(ev), Muhammed Yusuf Dibirdi(yev)'in de imzaları bulunuyordu]. Dilekçede toplantıda alınan kararların halka bildirilmesi; yalnız dini değil, sosyal ve siyasi meselelerin de incelenmesi için aydınlar ve din adamlarından kurulu bir heyetin de bu toplantıya katılmasına izin verilmesi isteniyordu. 46 maddeden ibaret dilekçenin tavsiye kısmında müftünün iki dereceli seçimle halk tarafından, kayd-ı hayat şartı ile seçilmesi; din adamlarının belli görevlere göre bölünmesi (müftü,

---

11. Abdülalim Abdülalam oğlu Devletşah (Orenburg imamı)
12. Muhammed Veli Abdülgani oğlu Hüseyin (Orenburg'ta meşhur müderris)
13. Damolla Mutiullah Efendi Tuhfetullah (Uralsk ahundu-müderris)
14. Muhammed Kasım Muhammed Ata Hazret oğlu Mansur (Sultanay köyünde ahund-müderris)
15. Mesud Efendi Bilal (Verhural ahundu)
16. Safiullah Maksud (Kazan vilayeti Kolbaş köyü ahundu)
17. Hayaleddin Hüseyin oğlu Hüsnükey (Perm müderrisi)
18. Muhammed Ali Devlikam (Kasım ahundu)
19. Muhammed Şakir Veliullah oğlu Gaffar (Simbir müderrisi-ahund)
20. Muhammed Yusuf Seyid (Tümen vilayeti Mançıl köyü ahundu)
21. Cemaleddin Haremşah (Belebey imamhatibi-ahund)
22. Muhammed Sabır Muhammed Can oğlu Hasan (Ufa imamı-müderris)
23. Hayrullah Hazret Osman (Ufa'da meşhur müderris-ahund)
24. Hayrullah b. Abdürrahman Osman (Seyid kasabasında meşhur imam-müderris)
25. Damolla Şerafeddin Habibullah Hazret oğlu Pati
26. Hayreddin Aga(yev) (Moskova ahundu)
27. Hamza Hamid (Tomsk şehrinde ahund)
28. Hacı Ali İsa oğlu (Han Ordasında ahund)
29. Sabırcan Ömer oğlu Muzaffer (Verhural şehrinde imam-müderris)
30. Abdurrahman Zebir (Kazan vilayeti Çırşı köyünde imam)
31. Salaheddin Beşir (Troisk vilayeti Miyas fabrikasında imam-müderris)
32. Abdullah İbrahim oğlu Haremşah (İsterli Tamak vilayeti Buzavyaz köyünde imam)
33. Aynullah Kaçim (Nukrat köyünde ahund)
34. Hüseyin Sakal (Paşat köyünde ahund)
35. Muhtar Salih (Astırhan vilayetinde ahund)
36. Ataullah Hazret Bayazid (Petersburg imamı)
37. Ahmed Şakir Suyunduk (Egirci ahundu)
38. Aynülislam Ahmed oğlu Muhammed Can (Çeşme köyünde imam-müderris)
39. Muhammed Şakir Haris oğlu Tukay.

ahund, muhtesip, hatip, imam, muallim, müezzin), ulema (din adamları) şurasının kurulması ve bunun yılda bir toplanması, mahkeme-i ruhani teşkili, dini idarenin vakıfları olması gerektiği belirtilmekte idi.[35]

Toplantıya katılan mollaların bir karara varamaması müftü Sultan(ov)'u da rahatsız ediyordu. O, hükümetin gözüne hoş görünmek için iyi-kötü bir dilekçe hazırlanmasını istiyordu. Neticede toplantıya davet edilmese bile, katılmasına ses çıkarılmayan büyük alim Rizaeddin b. Fahreddin'in [aş. bk.] 111 maddelik dilekçe taslağı incelenmeye kondu.[36]

Bu taslakta Rusya Müslümanlarının dini işlerinde serbest ve kendi yönetimleri altında olması, dini mahkemelerin de keza Müslümanların yönetiminde bulunması, müftünün dini teşkilatın başkanı olması sebebiyle hükümet tarafından Müslümanların temsilcisi olarak tanınması gerektiği görüşleri ileri sürülüyordu. Dilekçe taslağında ayrıca ibadethaneler açmak, din adamlarının maaşlarını tespit etmek, eğitim işlerini yürütmede hak sahibi olmak gibi istekler de vardı. Rizaeddin b. Fahreddin bu suretle Rusya Türklerine bir nevi muhtariyet hakları kazandırmağı düşünmekte idi.

Ufa kurultayına yollanan diğer mühim dilekçe ise Yusuf Akçura tarafından hazırlanmış olup, "Tüccar ve Ayan Layihası" adı ile tanınmıştır. Toplantılarda Yusuf Akçura'nın ve Rizaeddin b. Fahreddin'in anılan dilekçeleri müzakere edilerek, buradaki maddelere dayalı bir kanun tasarısı hazırlandı.

Ufa'da Müslümanlar kurultayının faaliyete geçtiğini duyarak heyecanlanan ve toplantıya katkıda bulunmak isteyen bir hayli kimse de kendi tekliflerini ihtiva eden dilekçeler yolluyorlardı. Bunların en mühimleri: Ufa talebeleri adına Abdullah Dibirdi, Tav köyünden imam fiihman İshaki, Hasan Ata Kadı, Ebusuud Ahtem, Samara ahundu Şehabeddin Minuş tarafından yollananlar idi. Dilekçeler birbirini tamamlayıcı mahiyette teklifleri ihtiva etmekte olup, bir ölçüde Rusya Türk-Müslümanlarının dert ve isteklerine tercüman oluyorlardı. Bu sebeple dilekçelere kısaca göz atmakta fayda vardır:

Ufa talebeleri adına 90 kişinin imzası ile yollanan 28 maddelik dilekçede Tatar mektep ve medreselerinin eğitim bakanlığına değil, doğrudan doğruya müftülüğe bağlanması, ayrıca zekat, fıtr ve kurban paralarının dini cemiyetin hazinesine ödenmesi teklif ediliyordu. Hükümetin yardımı ile müftülük için herkesin maaşından %1 oranında vergi alınması teklifi de dikkate değer bir husustu.[37]

Ufa kurultayına katılanlar da, bilhassa Müslümanlığı ve Müslümanları rencide edici mevzuatın kaldırılması için çara ulaştırmak üzere bir dilekçe ha-

---

[35] M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 44 v.d.

[36] *ayn. esr.*, s. 59.

[37] *ayn. esr.*, s. 79-82.

zırlayarak, imzalamışlardı. 18 maddelik bu dilekçede bilhassa Hıristiyanlarla Müslümanların eşit olması hususu işlenmişti. İmamların Hıristiyan papazları ile eşitliği, Müslüman askerlerin Hıristiyan askerlerle aynı haklara sahip kılınması, İslam'a hakaret edenlere cevap verme hakkının tanınması gibi maddelerden ayrı olarak, yurt dışında tahsil yapma yasağının kaldırılması, Kırgız, Kazak, Türkmen gibi Türk boylarının da İdil-Ural'da okumalarına mani olunmaması ve Tatarların da o boylar arasında öğretmen veya imam olarak vazife görmelerinin engellenmemesi gibi maddeler de vardı. Bunun dışında Müslümanlara Rusya'nın her yerinde ticaretle uğraşmak, şirket kurmak, mülk edinmek bakımlarından Ruslarla eşit haklar sağlanması isteği de dilekçedeki en mühim maddelerden idi.[38]

Ufa kurultayına yollanan Abdullah Dibirdi'nin 25 maddeden ibaret dilekçesinde yukarıda belirtilen hususlardan başka, sansürün kaldırılarak Türklere kendi dillerinde basım-yayım haklarının tanınması ve "Kreşin'ler"e (zorla Hıristiyanlaştırılmış olan Türk boylarına) İslam'a dönme hakkının verilmesi talep ediliyordu.[39]

Ufa kurultayına katılan Rizaeddin b. Fahreddin vasıtası ile yollanan, Ufa vilayeti Buri kasabası Tav köyünden imam Şihman İshaki tarafından yazılan altı maddelik dilekçede İshaki kendisi ile birlikte 70 din adamının 24 Ocak 1905'te Gundar panayırında Rusya Müslümanlarının dileklerini görüştükleri ve hazırladıkları dilekçeye daha 200 kadar kişinin imzasını alarak, bunu başbakan Vitte'ye yolladıkları bildirilmekte idi. Ufa kurultayına sunulan ve başbakana gönderilmiş dilekçenin bir kopyası ekli bulunan dilekçede de Müslümanlara da Hıristiyanlarla aynı hakların verilerek, onların da devlet memuru, hâkim, üniversitede öğretim üyesi olmalarının sağlanması, Müslümanların sayıca çok olduğu yerlerde valinin Müslüman kişi olması, millet meclisi teşkil edildiği takdirde buraya Müslüman mebuslarının da seçilmesi isteniyordu. Dilekçede dikkate değer bir husus daha vardı: Rusya İmparatorluğunda 10-15 milyon Müslüman'ın yaşadığı belirtilerek, "şu anda zenginlerin yardımı ile ayakta duran 10-15 medrese kafi değildir" denilmekte idi.[40]

Ufa kurultayına yollanan çeşitli dilekçelerin dışında toplantıya katılan din adamları da çeşitli projeler sunmuşlardı. Mesela 12 imamın ortaklaşa hazırladıkları projenin birhayli maddesi kabul edilerek kanun teklifine sokulmuştu. Bu projede de Müslümanların idari yönden tek bir merkeze bağlanması, müftünün halk tarafından ve kayd-ı hayat şartı ile seçilmesi, Hıristiyanlarla evlenme müsaadesinin verilmesi hususunda müftülüğe takdir hakkının

---

[38] *ayn. esr.*, s. 82 v.d.

[39] *ayn. esr.*, s. 84 v.d.

[40] *ayn. esr.*, s. 86-90.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tanınması, cuma gününün Müslümanlar için resmi tatil sayılması ve Müslüman askerlere oruç tutma hakkının verilmesi gibi 85 maddeyi ihtiva ediyordu. Bu projeyi kurultay başkanı Abdullah Apanay imzalamıştı.[41]

Kadı Hasan Ata tarafından tespit edilen maddelerde ise: eğitimde yönetimin halka devredilmesi, öğretmen okullarında Türk tarihi ve Türkçe dilbilgisinin okutulması, Müslüman askerlerin mümkün olduğu kadar bir araya toplanması, Zemstvo ve şehir meclislerinde din ve cins ayrımının kaldırılması, misyonerlik hareketinin yasaklanması ve mahkeme kararı olmadan hiç kimsenin tutuklanmaması gerektiği belirtiliyordu. Kadı Hasan Ata'nın dilekçesi 49 maddeden ibaretti.[42]

Ebusuud Ahtem de Müslümanların tek organı olan dini idarenin (müftülüğün) içişleri bakanlığına bağlı olması lüzumunu ileri sürmekte idi.[43]

Samara ahundu Şehabeddin Minuş'un 33 maddelik dilekçesinde ise, başka dilekçelerde olmayan: İlkokullara öğretmen tayini halinde mahalle imamının bu ödevden af edilmesi ve eğitimin ücretsiz olması gerektiği hususunda görüşleri yer almakta idi.[44]

İşte Ufa kurultayına yollanan bu dilekçelerin muhteviyatı müzakere edilerek, o dilekçelerden uygun görülen maddeler bir heyet tarafından iki günde derlendi ve hazır bulunanlar tarafından imza edilerek müftü Muhammedyar Sultan(ov)'a takdim edildi. Böylece Ufa kurultayına toplanmış olan din adamlarının işi bitmiş oldu. Müftü Sultan(ov) kendisine sunulan taslakları Rusçaya tercüme ettirmek, hukuki bir şekle sokmak ve hatalı yerlerini düzelttirmek için bir heyet kurdu.[45] Bu heyet 18-20 Nisan 1905 tarihleri arasında kanun taslağına gereken tadilatları yaparak, Rusça'ya tercüme etti. 19 bölüm[46] ve 90

---

41 *ayn. esr.*, s. 91-99.

42 *ayn. esr.*, s. 99-105.

43 *ayn. esr.*, s. 105 v.d.

44 *ayn. esr.*, s. 106 v.d.

45 Heyet üyeleri:
1. Kutluğ Muhammed Mirza Bahadır Gerey oğlu Tevkil(ev) (Albay, Belebey şehrinde kaza yöneticisi);
2. Can Sultan Çuvakoğlu Saideddin (Seyid Ali) (Troisk bölge mahkemesi üyesi);
3. Abdullah Timuroğlu Timur(ov) (Ufa bölge mahkemesi üyesi);
4. Selimgerey Seyid Canoğlu Cantur(in) (Ufa vilayetinde vazifeli);
5. Ebusuud Abdülhalikoğlu Ahmed (Kazan şehir meclisinde yeminli dava vekili);
6. Seyid Gerey Ahmedoğlu Alk(in) (Kazan şehir meclisinde yeminli dava vekili);
7. Rizaeddin b. Fahreddin (İmam, müderris, ahund, dini meclis üyesi ve büyük eserler sahibi);
8. Damolla Abdullah Abdülkerimoğlu Apanay (Kazan'da imam ve müderris);
9. İbrahim Haremşahoğlu Akçur(in) (Fabrikatör ve yazar);
10. Muhammed Zakir Muhadded Remi(ev) (fiair, I. Duma'da aza oldu);
11. Muhammed Yusuf Muhammed Eminoğlu Dibirdi(yev) (Fabrikatör, sufi).

46 Ufa dilekçesinin bölümleri:
1. Müslümanların dini hukuklarına dair;
2. Dini idare;

maddeden ibaret kanun taslağı müftü Muhammedyar Sultan(ov)'un mektubu ve mülahazaları ile birlikte 12 Mayıs 1905 tarih ve 268 numara ile başbakan Graf Vitte'ye yollandı.

Ufa Kurultayı'nın kararları neşredilmediğinden halk arasında fazla bir yankısı görülmedi. Ancak toplantı yapıldığını duyanlar, sonradan Rizaeddin b. Fahreddin'e tenkidî mahiyette mektuplar yolladılar. Fahreddin kendisine gelen yüzden fazla mektuba *Tercüman* gazetesinin 68, 69 ve 72 numaralı sayılarında (1905) "Umumi Cevap" adı altında karşılık verdi. Yapılan tenkitler arasında en olumluları bilhassa Türklerin eğitim meselesine layıkıyla dikkat edilmemiş olduğunu belirtenlerdi.

Ufa kurultayından sonra Türk boyları yer yer, fazla tesiri olmayan birtakım mahalli toplantılar düzenleyerek, fikir alışverişinde bulundular. Bunlardan biri de Ufa volost (nahiye)'ları tarafından seçilerek içişleri bakanlığının izni ile toplanan Başkurt temsilcilerinin toplantısı idi. 22-24 Haziran 1905 tarihlerinde Ufa'da Mahdum Şakir Tukay başkanlığında yapılan toplantıya 120'den fazla imam, hatip, katip, v.b. katıldı. Başkurt vekilleri üç günlük toplantıların sonunda 24 maddelik bir dilekçe hazırladılar.[47] Bu dilekçe din meselelerinin dışında, ana dilin okullarda öğretilmesi, meslek okullarının açılması gibi eğitimle ilgili hususları, ormanların devletten alınarak Başkurtlara iadesi, toprak vergisinden muaf tutulma gibi iktisadi maddeleri de ihtiva ediyordu.

Böylece 1904 yılının sonundan başlayarak 1906'ya kadar Rusya Müslümanlarından hükümete çeşitli dilekçeler adeta yağdı.[48] Bu dilekçelerde görül-

3. Dini idarelerin hukuk ve vazifeleri;
4. Dini idarelere has işler;
5. Baş idare (müftülük) ve ona has işler;
6. Müftülük şubelerinin faaliyetleri;
7. Vilayet meclisleri (hak ve vazifeleri);
8. Mahalle imamlarının vazifeleri, hukukları;
9. Müftülük dairesindeki din adamlarının dereceleri;
10. Kadılar;
11. Müftülük azaları;
12. Meclis reisleri;
13. Müderrisler;
14. Mahalle imamları;
15. Dini idarelerde iş usulü;
16. Müftülüğe tabi müesseseler (vakıflar);
17. Mahalle mütevellileri;
18. Mektep-medreseler;
19. Mescit (cami) ve ibadethaneler.

47 M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 136 v.d.

48 *ayn. esr.*, s. 159-162.
Müslümanlar adına Rus hükümetine ilk dilekçe 1904 yılının Aralığında, Troisk ileri gelenleri ve Müslüman ahali tarafından yollanmıştı. Bu dilekçede en son olarak 24 Haziran 1905'te Orenburg'tan yollanan dilekçe gibi eşitlik ve dini hürriyet, kendi temsilcilerine Ruslarla aynı hakların verilmesi, memleketin her yerinde yerleşme, mal-mülk edinme hürriyetinin ve eğitim

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

düğü üzere 26 Şubat 1904 Beyannamesi, 12 Şubat 1904 Fermanı, 17 Ekim 1905 Hürriyet Beyannamesi'ne dayanarak, Müslümanlara birtakım hak talepleri yer almıştı.[49]

5. İlk İstişari Toplantılar:

8 Nisan 1905'te Petersburg'ta Reşid İbrahim'in evinde Ali Merdan Topçubaşı, Ahmed Aga(yev), Ali Hüseyinzade, Alim Maksud, Bünyamin Ahtem bi raraya geldiler ve siyasi bir parti kurmağa karar verdiler. Birkaç gün sonra Kırım'dan Petersburg'a gelen İsmail Gaspıralı da bu fikre katıldı ve ilk toplantının Mekerce Fuarı'nda (Nijni Novgorod) yapılması kararlaştırıldı. "Müslüman İttifakı" adını alması kararlaştırılan siyasi partinin, kısacası "İttifak"ın ikinci istişari toplantısının 20 Mayıs 1905'te Çistay'da Zakir Hazret adlı birinin kızını (Aliye) evlendirmesi dolayısıyla düzenlediği düğün merasiminde yapılmasına karar verildi ve bu düğüne Rusya'nın her tarafından misafirler davet edildi. Toplantıya imamlar, genç talebeler, zenginler, edip ve muharrirler katıldı. Reşid İbrahim "Neşr-i Maarif" adlı bir dernek kurma teklifinde bulundu. Reşid İbrahim halkı siyasi, iktisadi mevzulara alıştırmanın ancak basın yoluyla gerçekleştirileceğine inandığı için bu teklifi yapmıştı. Toplantıda belli bir karar alınmamış olmakla beraber, Mekerce Panayırı'nda toplanma fikri tekrarlandı ve içişleri bakanlığına da bildirilerek, Müslümanlara da bu karar ilan edildi. Aynı gecede Murtaza Vahap'ın evinde toplanan öğrenciler ve demokrat görüşlü kimseler Reşid Efendi'ye hücum ettilerse de o cevap vermeyi uygun görmedi.[50]

1905 yılındaki olayların yankıları Kırgız bozkırlarına kadar yayılmıştı. Turgay oblastı Orenburg vilayetinden 20 kadar vekil Petersburg'a geldi; aralarında Kırgız zenginlerinden Bayram Sal Hacı ve ileri gelenlerinden (soylu) Bahtcan Karatay da vardı. Onlar Reşid İbrahim'le görüşerek, Kırgızların Nogaylarla (Tatar) birlikte hareket etmek istediklerini belirtirler. Kazak vekilleri ise general Abdullah Cengiz'in İbrahim Reşid Efendi'ye katılmadığınız takdirde sizleri çarla görüştürürüm vaadi dolayısıyla işbirliğinden vazgeçtiler. Ge-

---

hürriyetinin sağlanması talep ediliyordu. Rus hükümetine yazılan dilekçelerin belki de en derli toplusu Kafkasya Müslümanlarının 1905 yılının Nisan ayında yolladıkları dilekçe idi. Bunda kanun karşısında Müslümanların Ruslarla eşit olma, yönetime katılma, memleketin her yerinde yerleşme, din adamlarını seçme, ilk eğitimin parasız ve mecburi olması, milli tarih ve edebiyatı ana dilinde okutma haklarının tanınması isteniyor; kölelik kalıntılarının yok edilmesi, ağır vergilerin kaldırılması, Müslüman işçilerin sosyal durumlarının düzeltilmesi, Kafkasya'da sulh mahkemelerinin kurularak, bu mahkemelerde ana dilin kullanılması, olağanüstü kanunların kaldırılarak, söz, basın, toplantı, şirket kurma hürriyetinin gerçekleştirilmesi, kanunlar yapılırken Müslüman mebuslarının da fikirlerinin alınması talep ediliyordu. Ayrıca 12 Nisan 1905 fermanı ile toplanacak danışma meclisine Kafkas Müslümanlarının da vekillerinin davet edilmesi icap ettiği belirtiliyordu.

49 *ayn. esr.*, s. 151 v.d.

50 *ayn. esr.*, s. 162 v.d.

neral Cengiz, Türklerin işbirliğine karşı çıkanların bir örneğini teşkil ediyordu. Yüksek askerî rütbeye sahip olması ise hemşerileri arasında tesirli olmasına sebep oluyordu. O tarihlerde Bakü'de *Hayat* gazetesi çıkmaya başlamış ve Reşid Kadı da Mekerce Panayırında yapılacak toplantılarla ilgili bu gazete de çeşitli makaleler yazmıştı. 10-15 Nisan tarihlerinde Ufa'da kurultay yapmış olduğu ve Ağustos'ta Mekerce Fuarı'nda bir toplantı yapılacağı Rusya Müslümanlarının dikkatini çeken mühim bir olaya dönüşmüştü. Mekerce Fuarı toplantısını düzenleyenler aynı zamanda Rusya Müslümanlarının muteber şahıslarına da davetname yolladılar.[51]

6. Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı (15 Ağustos 1905):

8 Nisan 1905'te Petersburg'ta alınan gizli karar ve yapılan davetler neticesinde Ağustos ayının 10'una doğru Mekerce Fuarı'na (Nijni Novgorod Panayırına)[52] ülkenin çeşitli bölgelerinden temsilciler akmaya başladı. Bunlar arasında Türk burjuvazisinin siyasi ve sosyal hayatında sivrilmiş şahıslar ve din adamları da vardı. Bu şahıslar Kırım, Kafkasya, İdil-Ural, Türkistan, Sibir v.b. yerlerden geldiler. Kongreye katılmak maksadı ile Bakü'den Ali Merdan Topçubaşı, Kırım'dan İsmail Gaspıralı, Kazan'dan Seyid Gerey Alk(in), Yusuf Akçura, Fatih Kerimi; ulemadan Kadı Reşid İbrahim, Musa Carullah Bigi(yev), Abdullah Apanay; zenginlerden Troisk'tan Veli Yauş(ev), Orenburg'tan Zakir Remi(ev), Ahmed ve Gani Hüseyin(ov) biraderler; eski subaylardan ve arazi sahiplerinden Kutlu Mirza Tevkil(ev), fiah Haydar Sırtlan(ov), Selimgerey Cantür(in) gibi mühim şahıslar da Mekerce Fuarı'na gelmişlerdi.[53]

İlk olarak 8 Ağustos 1905'te Nijni Novgorod valisinden toplantı için izin istendi. Vali, örfî idareyi bahane ederek, kongreye izin vermedi (Nijni Novgorod'ta o sırada ihtilalci hareketlerden korumak için sıkıyönetim ilan edilmişti). 12 Ağustos'ta gizli sosyal demokrat partisinin üyesi gençler bir toplantı yaparak Türklere demokrasi gerektiği fikrini ileri sürdüler.[54] 13 Ağus-

---

51 *ayn. esr.*, s. 165 v.d.

52 "Mekerce Yerminkesi" (Nijni Novgorod Panayırı): Rusya Müslümanlarının ticaret faaliyetlerinde çok mühim bir yer tutmakta idi. Burası, Kazan Hanlığı'nın son zamanlarında, Ruslar tarafından Kazan'a rekabet için kurulmuş bir panayırdı. Önceleri Kazan'a yakın Makaryev Manastırı yanında yapılan panayır, sonraları Nijni Novgorod'a nakledilmiş, fakat eski adını muhafaza etmiştir. Rusya'nın doğu memleketleriyle ticaretinde çok mühim bir rol oynayan bu manastırda Rusya ve hatta Avrupa'dan gelen tüccarlarla Sibirya, Türkistan, Kafkas ve İran'dan gelen tüccarlar alışveriş yaparlardı. Her yıl Temmuz ortalarından Ağustos sonuna kadar devam eden bu panayıra Rusya'nın her tarafından Müslüman tüccarlar da geldiği için burası aynı zamanda şahsi temaslar, fikir alış verişine de yol açardı. Kalabalık bir heyeti burada toplamak mümkün olduğu gibi, kongreye izin verilmediği takdirde de, bir araya gelme imkânı bulunacağı kongre düzenleyicileri tarafından düşünülmüştü.

53 A. N. Kurat, "Kazan Türklerinin....", s. 135; A. B. Taymas, *Kazan Türkleri*, s. 176.

54 Tatar sosyal demokratlarının liderliğini Ayaz İshaki (İdilli) yapmakta olup, onunla birlikte Fuat Tuktar(ov), Şakir Muhammedyar(ov), (bu üç şahıs sonradan sosyal-revolüsyoner diye adlandırılsalar da, aslında sosyal-milliyetçi idiler) Seyfeddin(ov), Hüseyin Yamaş(ev) ve hanımı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tos 1905'te Molla Ali Yauş(ev) "Germania" lokantasında Bakü'lü misafirlerin şerefine bir ziyafet verdi. Misafirler arasında fiemsi Esadulla(yev), Haşim Vezir(ev), Ali Merdan Topçubaşı, Ebusuud Ahtem, İsmail Gaspıralı, Takizade Safar gibi isim yapmış 25 kadar şahıs vardı. Bu toplu yemek siyasi bir miting havasını aldı. İ. Gaspıralı, Ali Merdan ve Reşid İbrahim nutuk söylediler. Ziyafette validen tekrar izin istenmesine karar verildi. 14 Ağustos'ta Ebusuud Ahtem(ov)'un valiye müracaatı yine reddedildi. Bazı gençler bunun üzerine protesto yürüyüşü yapma teklifinde bulunmuşlarsa da, Reşid İbrahim'in bir gemi kiralayarak, kongreyi gezinti esnasında düzenleme teklifi uygun görüldü. Ancak belli başlı şahıslara davetiye yollandı (talebeler çağrılmadı), fakat davetsiz gelenleri de toplantıya kabul etmeme kararı alındı.

15(28) Ağustos 1905'te saat 9 sularında Mekerce Fuarı için bir araya gelen davetliler "Gustav Struve" adlı gemide toplanmaya başladılar. Nijni Novgorod valisine gezinti için müracaat edilmemiş olmasına rağmen Rus polisi gizli siyasi bölümü Ohranka'nın bundan haberi olduğu muhakkaktı. Dolayısıyla gemi belirtilen saatten daha önce hareket ettirildi.[55] Başka bir fikre göre ise,[56] kongreye Ayaz İshaki ve arkadaşlarından müteşekkil "solcuların" katılmasını önlemek için böyle erken hareket edilmişse de, adı geçen gurup bir motorla gemiye yetişmişler ve kongrede sükûtu muhafaza etmek şartıyla gemiye kabul edilmişlerdir. Gemi, Oka nehri üzerinde limandan bir mil kadar uzaklaşınca, Kafkasötesi (Transkafkasya) imamı fiakir Sadık Rahmankul *Kur'an-ı Kerim* okuyarak toplantıyı açtı. Toplantının başkanlığına *Tercüman* gazetesinin sahibi Kırımlı İsmail Gaspıralı seçildi. Sonra *İptida, Hayat* ve *Kaspi* gazetelerinin sahibi Azeri Ali Merdan Topçubaşı uzun bir konuşma yaptı.[57] Daha sonra Ebusuud Ahtem (Ufa) ve İsmail Gaspıralı birer konuşma yaptılar. Toplantıda esas olarak Müslümanların menfaatini korumak için bir birlik (ittifak) kurulması icap ettiği fikri üstünlük kazandı. 120'den fazla (20 kadarını talebeler teşkil ediyor-

(sonradan ikisi sosyal demokratlar safına geçtiler) bu gurubu teşkil ediyordu.

55 M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 168.

56 A. N. Kurat, *ayn. mkl.*, s. 135.

57 Ali Merdan Topçubaşı'nın konuşmasından bir bölüm:
"Ey müminler, ey karındaşlar, ben bugün o kadar memnun oldum ki, şu memnuniyetimi hiç bir lisanla tarif edemem ve şu günü hiç bir vakit hatırımdan çıkaramam. fiu günün bundan sonra umum Rusya müslümanları için her sene milli bayram olacağı şüphesizdir."...
"Biz Türk balaları (çocukları) aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir. Magripten (batı) maşrike (doğu) kadar bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız o kadar kahraman bir millet oldukları halde, şu gün Kafkasya dağlarında, Kırım'ın bağlarında, Kazan'ın kırlarında, ta babamızın mülkü olan öz vatanımızda, öz (kendi) toprağımızda, öz ihtiyaçlarımızı danışmağa (konuşmağa, görüşmeğe) ihtiyarımız (imkanımız) kalmadı.şükürler olsun Hüdaya...., şu kadar mekrlerine (hilelerine) gadrlerine (zulümlerine) bakmayıp, sular üzerinde yüreklerimizi açıp, birbirimizi ruberu (yüz yüze) görüp, kucaklaşıp, sevişmeye bugün muvaffak olduk. İndi artık ben katiyen eminim: bundan sonra eğer bize sular üzerinde danışmağa vakit vermezlerse göklere çıkarız, yıldızlar üzerinde yer buluruz, yine şu günkü bayramı icra ederiz."

du) kişinin katıldığı bu gemi gezintisinde Rusya Müslümanları 16 şubeye bölünecek, her şube merkezden gelen talimata göre faaliyet gösterecekti. Alınan kararların zabıt müsveddesini, limana yaklaşıldığında, polisin eline düşmek korkusuyla kimse yanına almak istemeyince, Reşid İbrahim onu da muhafaza etmeyi yüklendi. Toplantıya katılanlar hakkında polis tarafından herhangi bir takibat açılmaması üzerinedir ki, gemi gezintisine katılmayanlar üzüntülerini belirtmişler, hatta Âlimcan Barudi de vapuru kaçırdığı için toplantıya katılmadığını söylemek zorunda kalmıştı. Büyük bir temkinle yapılmış olan Müslümanların bu ilk toplantısı, büyük bir siyasi faaliyet olarak değerlendirilmese de Türkler arasında çok müspet tesirler bırakmıştı. Zira bu, herhangi siyasi bilgi, tecrübe ve basın desteğinden yoksun bir topluluk için herşeye rağmen başarılı bir adımdı. Mekerce Fuarı'nda yapılması gerektiği halde, izin alınamadığı için gezinti esnasında "Gustav Struve" gemisinde yapılan toplantı, Rusya'nın bellibaşlı şehirlerinde de müspet karşılanmış ve organizasyonu yapanlara bir hayli tebrik telgrafı yollanmıştı.[58] "Rusya Müslümanlarının toplantısı" burada temsil edilen zümreler arasında bir dostluk havası yaratmıştı. Kafkas şiileri ile sünnileri arasındaki sürtüşme burada sona erdi denilebilir. Toplantıda alınan kararlar daha sonra Rusça olarak da bastırılmıştır.

15 Ağustos 1905 kararları:

Nijni Novgorod'ta Oka nehri üzerinde "Gustav Struve" vapurunda, imparatorluğun çeşitli vilayet ve bölgelerinden gelen, içlerinde her sınıftan temsilciler bulunan Müslümanlar, devletin ve kendilerinin durumlarını içine alan bütün meseleleri müzakere ederek, aşağıdaki kararları ittifakla almış bulunmaktadırlar:

1. Bugünkü hayat şartları umum Rusya Müslümanlarının siyasi, içtimai ve kültürel işlerinde birleşmelerini gerektirmektedir.

2. Rusya Müslümanları bu maksatlarına erişmek hususunda Rus terakkiperverleriyle (ilericileri) aynı fikirde olup, halkın oyuyla seçilen vekillerin devleti yönetme, kanunları hazırlama ile yetkili kılınması esasına dayanan "hukuk" nizamını tesis etmek yolunda faaliyette bulunacaklardır.

3. Ruslara verilen haklar aynen Rusya Müslümanlarına da verilmezse, ikinci maddede belirtilen maksatlara ulaşmak asla mümkün değildir. Rusya Müslümanları bu kanaatte olup, siyasi, içtimai ve dini haklarda Ruslarla (aynen) tam manada eşit duruma gelmek, halen yürürlükte olan kanunları, hükümet kararnamelerini, yönetim şekillerini, Rusya Müslümanlarına konulan tahditleri, istisnaları ortadan kaldırmak yolunda meşru maksatlarına ne şekilde olursa olsun erişmeye çalışacaklardır.

---

[58] M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 174.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4. Rusya Müslümanları faaliyetlerine devletin şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçlarına göre istikamet vereceklerdir. Müslümanlar kendilerini devlette olacak değişikliklere, yeni şartlara, hayat tarzına uygun bir şekilde hazırlamak için itina göstereceklerdir. Buna göre her yerde ve kendi ihtiyaçlarına uygun her çeşit okul kurarak; kitap, gazete, dergi neşrederek; kütüphane, kıraathane (okuma odası) açarak; halktan toplanan ianelerle halkı bugünkü asrî şartlara göre yetiştirmeye çalışacaklardır.

5. Bu dört maddede zikredilen maksatlara ulaşmayı kolaylaştırmak için, Müslümanların belli zamanlarda toplanacak kongreleri tarafından verilecek talimata göre hareket edecek mahalli "meclisleri" teşkil edilecektir.[59]

Bu kongrede bütün Rusya Müslümanlarının bir "ittifak" kurmaları esası kabul edilmiş; fakat bunun henüz bir siyasi parti mahiyeti alması kararlaştırılmış değildi. Buna rağmen birlik fikrinin doğmuş olması kongreyi düzenleyenlere Rusya Müslümanlarının geleceği bakımından büyük cesaret verdiği muhakkaktı. Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelmiş olan vekiller 20 Ağustos'ta döndüler.

Reşid İbrahim, Petersburg'a gelince Müslümanlar arasında "ittifak" kurmanın zaruretini açıklamak maksadıyla *Binüçyüz Senelik Nazar* adlı bir eser hazırladı (Bu eser sansürün gadrinden kurtulan ilk Türkçe eserdir). Rusya'da Ekim ayında huzursuzluk artmış, çar hükümeti ihtilalci hareketin baskısı ile 17(30) Ekim Manifestosunu ilan etmek ve halka birtakım hürriyetler tanımak zorunda kalmıştı. Bakü taraflarında Ermeni-Türk çatışmalarının başladığı tarihlerde Ali Merdan Topçubaşı ile Ahmed Aga(yev) Petersburg'a geldiler ve Reşid İbrahim ile birlikte kurulacak "Müslüman İttifakı", kısaca "İttifak"ın nizamname ve (siyasi) programını kaleme aldılar. O sıralarda Rusya'da henüz herhangi bir siyasi parti mevcut değildi.[60] Ancak, Ekim manifestosunun yayınlanmasıyla birlikte siyasi partiler adeta mantar gibi fışkırmış, Rusya'da 11 büyük parti faaliyete geçmişti.[61] Yeni partilerin ortaya çıkması çeşitli Müslü-

---

[59] *ayn. esr.*, s. 177.

[60] *ayn. esr.*, s. 178.

[61] *ayn. esr.*, s. 179.
Rusya'da belli başlı siyasi partiler:
1. Sosyal Demokratlar (Rusya Sosyal Demokrat İşçiler Partisi) (RSDRP)
2. Sosyal Revolüsiyonerler (ihtilalciler) (Es-Er)
3. Radikaller
4. Hür fikirliler
5. Konstitüsyonelist (anayasacı) Demokratlar (Kadet)
6. Ilımlı ilericiler
7. Milli ekonomi
8. İlericiler Birliği
9. 17 Ekim Birliği
10. Hukuk nizamı (Pravovoy poryadok)
11. Monarşistler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

man topluluklarının (şubelerin) birbirlerinden farklı tercihlerde bulunmasına ve kendi birliklerini kurma hakkında gereği kadar faaliyet gösterememelerine sebep oldu. "İttifak"ın Kazan şubesi, Kadet'leri tercih etti. "Kadet" programı tercüme edilerek *Kazan Muhbiri* gazetesinde yayınlandı. Orenburg gurubu da aynı fikre katıldı. Bu durum karşısında Aziz Dultuş(in) "Pravoyoy Poryadok (Hukuki Nizam)" partisinin, Reşid İbrahim ise "Kadet" partisinin ileri gelenleriyle görüşmeler yaptılar. Daha sonra bilhassa Reşid İbrahim'in *Ülfet* gazetesinde yazdığı makaleler, Müslümanlar arasında genel bir toplantı yapma fikrini yaydı. İsmail Gaspıralı da *Tercüman*'da yapılacak kongrede görüşülmesi gerekli meseleler hakkında tekliflerde bulunuyordu. Aralık (1905) ayı "Bütün Rusya Müslümanları Kongresi" haberleri ile çalkalandı. *Kazan Muhbiri* gazetesinin 10. sayısında "Orenburg Müslümanları Kadet'lerin programlarına meylederler; umum Müslümanların içtimaı için Petersburg'u uygun görürler" mealinde bir telgraf metni basıldı.

7. Rusya Müslümanlarının İkinci Toplantısı (13-23 Ocak 1906):

Nijni Novgorod'ta 15 Ağustos 1905'te Oka nehri üzerinde Gustav Struve gemisinde gayri resmi olarak toplanan kongrede, müteakip kongrenin süratle yapılmasına karar verilmiş ve kongreyi düzenleme işi gayri resmi siyasi parti hüviyetinde olan "Müslüman İttifakı" veya kısaca "İttifak"ın Kazan şubesine bırakılmıştı. Kazan komitesinin en faal üyesi olan Yusuf Akçura, hemen hazırlıklara girişti ve kongrenin 15 Ocak 1906'da Petersburg'ta yapılacağını ilgililere bildirdi. Bu sıralarda Rusya'da yukarıda da gördüğümüz üzere önemli siyasi gelişmeler olmuş, çar hükümeti 17(30) Ekim (1905) manifestosunu yayınlamak ve birtakım hürriyetler tanımak zorunda kalmış, Rusya'da meşruti bir idarenin kurulacağı ve "Duma"nın toplantıya çağrılacağı ilan edilmişti.[62]

13 Ocak (1906)'da Müslümanların vekilleri, Rusya'nın her tarafından Petersburg'a gelmeye başladı.[63] 14 Ocak akşamı Damolla Carullah Bigi ve Yusuf Akçura bütün vekillerin şerefine büyük bir ziyafet verdiler. Ziyafete yüzden fazla kişi katıldı. Kazaklar davet edildikleri halde general Cengiz'in kışkırtmalarıyla davete katılmamışlardı. Bunun üzerine Reşid İbrahim ile Ahmet Faiz, Kazak vekillerinin kaldığı yere giderek yalvara yakara bir Kazak imamının meclise katılmasını sağladılar.[64] 17 Ocak'ta Kırım müftüsü Adil Gi-

---

[62] A. N. Kurat, *ayn. mkl.*, s. 137.

[63] Petersburg'a gelen Türk vekillerinin adları ve bağlı bulundukları vilayetler *Ülfet* gazetesinin 6. sayısında basılmıştır.

[64] Toplantıya katılan Kazak imamı hazır bulunanlara ağlaya ağlaya şöyle demişti: Biz hiçbir zaman şu hanzadelerin (Rusların ve asillerin) zulmünden kurtulamadık. fiimdi de dinimizden mahrum olmayalım diye uğraşıyoruz. Petersburg'a geldiğimizde Çingiz adlı beyimiz ve başkaları "Nogaylara (Tatarlara) katılmayın" diye biz zavallıları korkutarak, hemen geri dönmemizi talep ediyorlar".

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ray Mirza Karaşay(ski), Kadı Asker Hacı Ömer v.b. Petersburg'a geldiler. Resmi toplantı bir türlü yapılamıyordu. Gereken izin alınamamıştı. Muhtemelen Müslümanların arasındaki otoritesini kaybetmek istemeyen, Müslümanların kendisini çiğnemelerini hazmedemeyen Orenburg Ruhani İdaresi reisi müftü Bayezid(ov)'un engellemesi yüzünden Müslümanlara toplantı izni verilmemişti. Müftü Âdil Giray, Mirza Karaşay(ski), Damolla Âlimcan Barudi, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmed Mirza Müftüzade'den kurulu bir heyet içişleri bakanlığından toplantı izni almak için tekrar teşebbüse geçtilerse de, bakanlıkta kabul edilmediler. Buna karşılık o esnada Kazak ileri gelenlerinden (ve asillerinden) Cengiz Han hemen bakan tarafından huzura alındı. Cengiz Han "Bana bin ruble verirlerse kendilerine gereken müsaadeyi alırım" diye haber yollamışsa da, sonradan bu iş suya düştü. Yüzden fazla delege Petersburg'ta iki hafta kadar kaldılar ve bu süre içinde gayri resmi olarak dört-beş defa bir araya geldiler. Hatta zenginlerden Hasan Habibullah'ın evinde 20 kadar delege toplanmıştı. Bu toplantılarda Ali Merdan Topçubaşı'nın Rusça olarak hazırlamış olduğu "İttifak" nizamname (23 madde) ve program (79 madde) projeleri okunarak, müzakere edildi.[65] 22 Ocak'ta Petersburg gazetelerinde "her türlü toplantıya izin var" diye haber çıkınca Müslüman vekilleri tekrar Hasan Habibullah'ın evinde toplandılar. Toplantıya bir müddet Gaspıralı başkanlık etti (Reşid İbrahim, hürmeten o vazifeyi ona bırakmıştı). Daha sonra reislik Ali Merdan Topçubaşı'ya verildi. İsmail Gaspıralı'nın "Bu ancak bir toplantıdır, kongre olamaz" demesi itirazlara yol açtı. Reşid İbrahim'in nutkundan sonra, sözü Bakü vekili doktor Kara Bek aldı. O, organizasyonun kötülüğünden şikayet ederek, kendisi ile birlikte gelen Dr. Ahund(ov)'un da "İttifak" programı hakkında haberi olmadığını belirtti. Bunun üzerine 15 Ağustos (1905)'ta Oka nehri üzerinde gezintide yapılan toplantıda tespit edilen "İttifak" nizamnamesi okundu. Daha sonra Petersburg'taki Türk öğrencilerinin itirazlarını ihtiva eden uzun bir dilekçe okunarak, toplantı gece saat bir sularında ertesi güne bırakıldı. 23 Ocak'ta Muhammed Âlim Maksud'un evinde 50'den fazla delege bir araya geldi. Önce İsmail Gaspıralı'nın bir gün önceki toplantıda itiraza sebep olan sözlerinden dolayı özür beyan etmesinden sonra *Burhan-ı Terakki* gazetesinin muhabiri Mustafa Lütfü fiirvani vaaz neviinden bir konuşma yaptı.[66] Toplantıda bulunan herkes *Kur'an-ı Kerim'e* el basarak Rusya Müslümanlarının "ittifak"ı için çalışacaklarına dair and içtiler ve "Müslüman İttifakı", kısaca "İttifak" nizamnamesi oybirliğiyle kabul edildi.[67] Buna göre

---

[65] Petersburg'ta müslümanların toplantıları hakkında *Petersburgski Vedomstvo* (sayı 15) ve *Novoye Vremya* (10719 sayı) gazetelerinde yazılar çıkmıştır.

[66] Geniş bilgi için bk. *Ülfet* gazetesi, sayı: 9.

[67] M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 205-217.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

resmen "Rusya Müslümanlarının ittifakı" adını almış olan teşkilatın bir merkez komitesi olacak ve bütün Rusya 16 bölgeye bölünecekti.[68] Her bölgede mahalli "meclisler" teşkil edilecek, meclis üyeleri o bölgede toplanan kongre tarafından seçilecekti. Her bölge meclisi "Genel Kongre"ye faaliyet raporu verecekti. Her yılın 15 Ağustos'unda 16 merkezden birinde "Genel Kongre" yapılacaktı.

Ancak maddi imkanın sağlanmamış olması bölge meclislerinin çalışmalarına imkan bırakmıyordu. Yalnız, Kazan Komitesi bura zenginlerinin yardımları sayesinde faaliyetlerini sürdürebildi (İttifak nizamnamesi 23 Ocak'ta kabul edilmiş olmasına rağmen 16-21 Ağustos 1906'da Nijni Novgorod'ta yapılan üçüncü Müslüman kongresinde tekrar gözden geçirilmiştir). 23 Ocak toplantısında "İttifak" nizamnamesi kabul edildikten sonra "Devlet Duması" ve danışma meclisine Müslüman temsilcilerini seçtirme meselesi görüşüldü. Neticede Rus hükümetinden Müslümanların sayısı oranında Duma'ya milletvekili sokmak için müracaat etme kararı verildi. Toplantıda Rus siyasi partileriyle işbirliği meseleleri de görüşüldü. Bazıları Kadet'lerle işbirliği fikrini savundular. Ancak bazı bölgelerde Kadet'lerle işbirliği yapılması uygun görüldü. Türk-Tatar talebeleri adına konuşan Fatih Emirhan [aş. bk.] Rusya Müslümanları arasında ilim ve maarif, basın-yayın, mektep-medrese ıslahatı meselelerinin müzakeresi gerektiğini söyledi. *Burhan-ı Terakki* gazetesinin muhabiri Mustafa Lütfü Şirvani dini idarelerin ıslahı meselesi hakkında konuştu. 5 saat süren toplantıda bütün meselelerin üçüncü toplantıda incelenmesine karar verilerek, Âlimcan Barudi'nin duası ile kapandı.[69] Toplantının kararları Rusça bir dilekçeyle hükümete bildirildi.[70]

---

[68] Rusya müslümanlarının 16 bölgesi :

1. Kafkasya b.	: Merkezi Bakü
2. Kırım b.	: Merkezi Simferepol (Akmescit)
3. Petersburg-Moskova b.	: Merkezi Petersburg
4. Litvanya b.	: Merkezi Minsk
5. Aşağı Volga (Astırhan) b.	: Merkezi Astırhan
6. Yukarı Volga b.	: Merkezi Kazan
7. Ufa b.	: Merkezi Ufa
8. Orenburg b.	: Merkezi Orenburg
9. Sibir b.	: Merkezi İrkutsk
10. Türkistan b.	: Merkezi Taşkent
11. Dala (Bozkır-Kazakıstan) b.	: Merkezi Uralsk (Cayık)
12. Omsk b.	: Merkezi Omsk
13. Semipalat b.	: Merkezi Semipalatinsk
14. Yedi Su b.	: Merkezi Alma Ata
15. Akmolla b.	: Merkezi Petropavlosk (Kızılyar)
16. Zakaspi (Hazar-ötesi) b.	: Merkezi Aşkabat.

[69] M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 219.

[70] Bu II. toplantıda alınan ve ilan edilen karar sureti şudur (Rusça aslından tercüme edilmiştir) :

8. Rusya Müslümanlarının Üçüncü Toplantısı (16-21 Ağustos 1906):

"İttifakın üçüncü toplantısı" diye de anılan Rusya Müslümanlarının bu kongresi Nijni Novgorod'ta (Mekerce panayırında) yapıldı. Daha önceki gene Nijni Novgorod'ta (Oka Nehri üzerinde gezinti esnasında) ve Petersburg'ta yapılan toplantılar, resmi Rus makamlarından izin alınmadan gizli yapılmıştı. 3. Kongre, umum Rusya Müslümanlarının ilk aleni toplantıları olmak yönünden ehemmiyeti haizdir. 3. Kongrenin yapıldığı tarihlerde Rusya İmparatorluğu'nda mühim değişiklikler olmuş, I. Duma toplanmış (10 Mayıs 1906), fakat aşırı talepler yüzünden dağıtılmıştı (21 Temmuz). Devlet Duması'ndaki "Müslüman Fraksiyonu" yapılacak kendi kongreleri için hükümetten müsaade alma vazifesini I. Duma azası Mirza Seyid Gerey Alk(in)'e vermişti. Alk(in) içişleri bakanlığından gerekli izni almağa muvaffak olamayınca, Kadı Reşid İbrahim, Âlim Maksud(ov) ve Lütfullah İshak(ov) bu işi üstlerine aldılar. Asıl maksatlarını belirttikleri takdirde izin alamayacaklarını anlayan bu üç zat, içişleri bakanlığını ikna edebilecek bir formül altında hazırlanmış bir dilekçeyi Âlim Maksud(ov) imzası ile yolladılar.[71] Bu taktik ile

---

KARAR

"II. Bütün Rusya Müslümanları (Petersburg) Kongresi, Rusya'nın çeşitli şehir ve bölgelerinde yaşayan Müslümanlar 15-23 Ocak tarihleri arasındaki ikinci Müslüman kongresinde (aşağıdaki) kararları aldılar :

Geçen yıl ilan edilen İmparator Hazretlerinin 17 Ekim beyannamesi ve 12 Aralık tarihli fermanına binaen Müslümanlar, Rusya İmparatorluğunun başşehrinde, İmparator Hazretlerinin, Yüce hükümetin, Rus toplumu ve basınının önünde Müslümanların dini ihtiyaçlarını tespit ile ilgili meseleleri halletme ve Devlet Duması seçimleri hakkında fikirlerini açıklamağa karar vermişlerdir.

Rusya'nın çeşitli sosyal grupları, hükümetten izin alarak yaptıkları kendi kurultaylarında kendi fikirlerini bildirdiler. Fakat, biz (Müslümanlar), kanuni hakkımıza diğer vatandaşlar gibi, kurultay yapmak için hükümete müracaat ettikse de maalesef ricamız bugüne kadar neticesiz (cevapsız) kaldı. Hükümetin bu haksız davranışı karşısında biz Müslümanlar 13-22 Ocak tarihlerinde düzenlenen mecliste (toplantı) bir nizamname (tüzük) hazırladık. Buna göre, Devlet Duması seçimlerine çok az bir zaman kaldığından bütün Rusya Müslümanları "Konstitüsyon Demokrat (Meşrutiyetçi Demokrat) Partisi" ile işbirliği yaparak, bu parti çevresinde seçimlere katılacaklardır. Bunun dışında Rusya Müslümanları Duma seçimlerine kendi nüfusları nispetinde üyenin seçilmesinin sağlanması gerektiğine dair kararlarını gerçekleştirmek için imkan verilmesini talep etmektedirler".

[71] İçişleri Bakanlığı'na toplantı izni verilmesi için müracaat dilekçesinde şunlar yazılı idi : "... Rusya mutlakıyetinin (otokrasi) en sadık bendeleri olan biz Rusya Müslümanları, Panislamizm (İslam Birliği) fikrinin ve halkın geleceğini tehlikeye sokan sosyalizm, anarşizm gibi yıkıcı düşüncelerin geniş halk kitlesine nüfuz etmesinden endişe ederek ve bu fikirlerin İslamiyet'in kurallarına da aykırı olduğunu göz önüne alarak, bu nevi akımlarla mücadeleye karar verdik. Rusya Müslümanı dıştan gelen yeni fikirlerden uzaktır. Biz, çarımız ve tahtına, atalarımız gibi, Panislamizm gibi fikirlerin yayılmasına karşı aşağıdaki hususları görüşmek üzere bir toplantı yapabilmemiz için müsaadelerinizi rica ediyoruz :

1. Basında şeriata aykırı çıkan görüşlerle mücadele;
2. Molla, müftü ve şeyhülislamların halk tarafından seçilmesi ve din adamlarının mali durumunun ıslahı;
3. Mektep ve medreselerin mollaların elinden alınarak, halkın idaresine verilmesi ve ıslah edilmesi;
4. Din adamlarının maddi durumlarının düzeltilmesi için yapılacak teberrular ve vakıflar meselesi.

içişleri bakanlığından toplantının yapılması için izin sağlandı.[72] Ancak uygulanan taktik Müslümanlar kongresine adeta gericiler toplantısı süsü verdiğinden, "İttifak"ın ileri gelenleri arasında asabiyet ve öfke uyandırmış ve İsmail Gaspıralı, Mirza Seyid Gerey Alk(in), Ali Merdan Topçubaşı ve diğer liberal görüşlü kimseler böyle bir kongreye katılmak istemediklerini dahi bildirmişlerdi. Ancak Reşid İbrahim'in kongre önündeki açıklamaları ile durum aydınlandı. Bu tepki Müslüman kongre üyelerinin ileri görüşlü ve liberal kimseler olduğunun ispatıdır.

16 Ağustos 1906'da açılan Rusya Müslümanlarının III. kongresi resmi izne dayandığı için önceki iki toplantıya nazaran hayli kalabalıktı. Toplantıyı bir hayli Türk ve Rus gazetelerinin muhabirleri de takip etmişti.[73] Kongrenin başkanlığına da Ali Merdan Topçubaşı getirildi. Kongreye yollanan tebrik telgrafları okunduktan ve bazılarına cevap yollanması kararlaştırıldıktan sonra gündem üzerinde münakaşalar başladı.[74] Reşid İbrahim tarafından hazırlanmış olan gündeme, hükümetten alınan izne istinaden, siyasi mahiyette herhangi bir madde konulmamıştı. "İttifak"ın önderleri ise sırf kültür meseleleri ile uğraşmaktan ziyade Müslümanları siyasi bir teşkilatta toplamayı arzuluyorlardı. Bu hususta Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı uzun bir konuşma yaptılar. Sonra Hadi Atlas(ov) (II. Duma azası-molla) Petersburg

---

[72] A. Arşaruni-H. Gabudillin, *Oçerki Pan-islamizma i Pantyurkizma v Rossii* (Rusya'da Panislamizm ve Pantürkizm ile İlgili Deneme), (Moskova 1931), s. 29.

[73] Rusya müslümanlarının III. kongresini takip eden gazete ve mecmualar :
Türk Basını :
1. *Vatan Hadimi* (Karasubazar-Kırım)
2. *İrşad* (Bakü)
3. *Nur* (St. Petersburg)
4. *Tanğ Yıldızı* (Kazan)
5. *Ülfet* (St. Petersburg)
6. *Beyan ül-Hak* (Kazan)
7. *Tercüman* (Akmescit-Kırım)
8. *Yıldız* (Kazan)
9. *Hayat* (Bakü)
10. *Azat Halk* (Kazan)
11. *Vakıt* (Orenburg) v.b.

Rus Basını :
1. *Reç*
2. *Baku*
3. *Put*
4. *Orenburgskii kray*
5. *Volgar*
6. *Nijegorodskii Listok* v.b.

[74] Kendilerine cevap yollanmasına karar verilen şahıslar :
Kafkas-ötesi müftüsü Hüseyin Gabid(ov)
Troisk'tan işan ve müderris Zeynullah Resul(ev)
Umum Kafkas öğretmenleri kongresi başkanı Hasanbek Melik(ov)
Kiçat cemiyeti mümessili doktor Selim Bek(ov)
Geniş bilgi için bk. A. N. Kurat, *ayn. mkl.*, s. 139 v.d.

toplantısında kabul edilmiş olan "İttifak"ın program ve nizamnamesini XX. y.y.'ın şartlarına göre hazırlanmamış diye tenkit etti. Sırtlan(ov) (II. Duma azası-Ufa vali yardımcısı), Petersburg toplantısında da bulunduğunu ve "İttifak" programının orada bulunan çeşitli Türk boylarının vekilleri tarafından kabul edildiğini belirtmekle birlikte, programı tenkit etti ise de, herhangi yeni bir teklifte bulunmadı. O devirde "sol görüşte" olan Ayaz İshaki (İdilli) "İttifak"ın programı zenginler tarafından hazırlandı diyerek tenkit ettikten sonra, Müslümanların her "sınıfı" için ayrı bir parti kurulması fikrini ileri sürdü. Reşid İbrahim ise Rusya'daki 20 milyon Müslümanı değil, yeryüzündeki 300 milyon Müslümanı birleştirmek gerektiği fikrini savundu. Yusuf Akçura da "İttifak"ın gayesinin bütün Müslümanları değil, ancak Rusya Müslümanlarının büyük çoğunluğunu toplayarak siyasi bir parti kurmak olduğunu belirtiyordu. Yusuf Akçura, Bulgar Müslümanlarının kendi politik partilerini kurarak, dini ve milli menfaatlerini savunmalarını misal olarak vermekte, aynı şekilde Avusturya'da Leh ve Çeklerin milliyetçi temele dayanarak, siyasi partiler kurduklarını söylemekte idi.[75]

Herşeye rağmen kongrenin müzakere ettiği meseleler arasında en mühimi yine eğitim meselesi idi. İlerlemenin, uyanmanın eğitimle kabil olacağına kanaat getiren kongre bu meseleyi inceden inceye incelemek için 15 kişilik bir komisyon kurdu. Kazanlı öğretmen-molla Abdullah Apanay(ev) başkanlığındaki bu komisyon Rusya Müslümanlarının maarif hayatını ilgilendiren bir rapor hazırladı. Bir nevi kültür politikası mahiyetindeki rapor kongrenin 18 ve 19 Ağustos tarihlerindeki oturumlarında müzakere ve kabul edildi. Buna göre, Rusya Müslümanlarının eğitim sistemi her bölgede aynı olacak, mahalli şive ile birlikte Türkleri birleştirici edebi Türkçe (Türkiye Türkçesi) okutulup, öğretilecektir.[76]

---

[75] A. Arşaruni-H. Gabidullin, *ayn. esr.*, s. 29 v.d.

[76] Kongrede kabul edilen eğitim raporu :
1. Bütün köylerde Müslüman çocukların ilk tahsillerini yapabilmelerini sağlayan okullar açılacaktır.
2. Müslümanların çok sayıda yaşadıkları yerlerde iki sınıflı ortaokullar açılacaktır.
3. Okullarda eğitim anadilinde olup, Arapça alfabe kullanılır. Rus dili eğitimi ilkokullarda mecburi değildir, ancak ortaokullarda ders programına alınmalıdır.
4. İlkokula alınacak çocuklar sekiz yaşından aşağı olmamalıdır.
5. İlk ve ortaokullarda tedrisat 4 yıl olup, ders yılı köylerde 1 Ekim'den 15 Nisan'a, şehirlerde 1 Eylül'den 15 Mayıs'a kadar sürer.
6. Ortaokullara ancak ilkokulu bitirenler alınacaktır.
7. Müslüman çocukların eğitimleri, imkan dahilinde her yerde aynı programa göre yapılacaktır.
8. Okullarda uygulanacak tek bir programın tesbiti gayesiyle Mayıs 1907'de Rusya'nın muhtelif şehirlerinde, mesela Kazan, Petropavlosk (Kızılyar), Taşkent, Tiflis, Bahçesaray v.b. kongreler düzenlenmelidir.
9. Ağustos 1907'de Kazan'da bütün Rusya Müslümanları öğretmenleri delegelerinin bir kongresi düzenlenecektir. Burada, Mayıs sonunda çeşitli şehirlerde yapılan kongrelerin

Rusya Müslümanlarının III. kongreleri toplanmadan önce Rusya Eğitim Bakanlığı "Rus olmayan milletlerin eğitimi ile ilgili bir layiha hazırlamıştı. "31 Mart (1906) Kuralları" diye bilinen bu layiha 26 Mart 1870 tarihli Orenburg Ruhani İdaresi'ne tâbi mektep ve medreselere ait tedbirleri harf fermanının genişletilmiş bir şekli olup, Müslüman çocuklarını Ruslaştırmayı göz önünde bulunduruyordu. 31 Mart 1906'da eğitim bakanı tarafından ilan edilen 37 maddelik "kural" o sene Haziran-Temmuz aylarında müfettişlere ve bütün vilayetlerdeki öğretmenlere yollandı. "31 Mart Kuralları"nda en mühim madde transkripsiyonla ilgili olanı, yani Rus olmayan milletlerin kendi dillerini Rus harfleriyle yazmalarını getiren madde idi. Papaz İlminski tarafından ileri sürülen bu fikir bir kanun maddesine sokulmuş, Sovyet ihtilalinden sonra da

---

kabul ettikleri programları birleştirme işi yapılacak ve "Bütün Rusya Öğretmenler Birliği"ni kurma meselesi görüşülecektir.

10. Okullarda sağlık kurallarına ehemmiyet verilecektir.
11. Okulların tanzim ve tamiri için gerekli masraflar devlet, Zemstvo ve belediyeler tarafından yapılacak; bu iş ilkokul mecburiyetinin kabulünden sonra veya önce gecikmesiz tatbik edilecektir.
12. Her Müslüman erkek ve kız çocuğu için ilkokul eğitimi mecburi olacaktır.
13. Okulların yönetimi ve teftişi Müslümanların elinde olacaktır.
14. Mektepler yerli ahali tarafından seçilen bir heyetin gözetimi altında olacaktır.
15. Öğretmenler yerli halkın gizli oyları ile seçilecektir.
16. Öğretmen okullarının ihtiyacı karşılayacak sayıda öğretmen yetiştirmelerine kadar bazı okullarda eğitim usulünü öğretecek ve eğitimcileri yetiştirecek iki sınıflı kurslar açılacaktır.
17. Kazan, Bakü, Bahçesaray gibi şehirlerde erkek ve kız öğretmen okulları açılacaktır.
18. Müslüman okullarının öğretmenleri ve talebeleri, askerlik görevi ve başka hususlarda Rus meslektaşları ile aynı haklardan faydalanırlar.
19. Şehirlerde Rus lisesinde tahsil görenlere ana dili ve edebiyatı öğretilir.
20. Okullarda okutulacak kitaplara ve en iyi eserlere verilecek mükafatları tespit için "Bütün Rusya Müslümanları Kongresi"nde bir komisyon kurulacaktır.
21. Rus dilinde eğitim yapan öğretmen okullarında din öğretimi ve ana dili dersler daha esaslı yapılmalıdır.
22. Müslüman çocukların okudukları Rus okullarının pedagoji ve mütevelli heyetlerine Müslümanlar da üye seçilir.
23. Medreselerde (yüksek okullar) eğitim ve maddi imkanların geliştirilmesi, programlara fen derslerinin de konulması gerekmektedir.
24. Dini bir müessese olan medreselerin gözetimi ıslah edilmiş ruhani müesseselere devredilmelidir.
25. Medreselerin program ve talimatları yüksek dini müesseseler tarafından teşkil edilen heyetler tarafından hazırlanır.
26. Medrese talebeleri (Rus) ortaokul talebeleri ile eşit hukuka sahiptirler.
27. Medresede müderris olanların, mahallelerdeki imamlık sıfatından ayrı tutulmaları sadece imam ve hatip sınıflarını haiz olanların müderrislik yapmaları lazımdır.
28. Medreseler, halk tarafından seçilen imam ve mütevellilerin gözetimi altında olacaktır.
29. Müderrislik hakkını almak için a) seçilmiş olmak; b) imtihan vermiş olmak; c) dini meclis tarafından tasdik edilmiş olmak gerekmektedir.
30. Edebi Türk dilinin (Türkiye Türkçesinin) öğretimine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders Müslüman talebeleri için ortaokullarda (iki ve üç sınıflı) mecburi olup imkan olan yerlerde ilkokullarda da okutulmalıdır.
31. Medreselerin masrafları vakıflardan ve talebelerden alınan ücret ile karşılanır.
32. Medreselerde mümkün olduğu nispette çok okuma odası açılmalıdır.

(1940'larda) tam manasıyla yürürlüğe konulmuştu. Yani Türk boylarına Rus (Kril) harflerini kullanma mecburiyeti Rusya İmparatorluğu devrinde atılmış bir fikirdir. Tabii ki şu 37 maddeden ibaret "31 Mart Kuralları" Müslümanlar arasında haklı tepkiye sebep olmuştu.[77] Tenkitler ise şu mealde idi :

1. Hükümet Rusya Müslümanlarını Kalmuk (Moğol kökenli), Çuvaş (Türk kökenli), Çeremiş (Fin kökenli) v.b. dinden, mektepten, milli alfabeden ve edebiyattan yoksun zannediyor.

2. Rusya Müslümanları yıllarca türlü zahmetlere katlanarak, milli kültürlerini muhafaza etmişlerdir. Onların "kadim" ve "cedid" okulları mevcuttur.

3. Çocuklarımıza ana dillerini öğrenmeleri için Rus harfleri mecburi kılınmak isteniyor. Arap harfleri dizgide zor olmakla beraber yazıda kullanılması çok kolaydır. Alfabemiz, dinimiz ve tarihimiz ile sıkı sıkıya bağlıdır.

4. 34. maddede kitapların kontrolü müfettişlere bırakılmakla, eserlerimizin sansür edilmesi ve hatta yasaklanması yoluna gidilmektedir.

5. Ayrıca dini ve başka kitapların Rusya'ya sokulması "izne tabidir" denilerek, zaten yetersiz sayıda olan kitaplara tekrar bir sınırlama konulmaktadır.

6. 12. maddede "2 yıllık sınıflarda eğitim ana dilde ve Rusça olarak hazırlanmış kitaplardan yaptırılır" denilmektedir. Fakat henüz mevcudu olmayan bu kitapları kimlerin hazırlayacağı meselesi açıklanmamıştır.

---

77 "31 Mart Kuralları"nın mühim maddeleri :
2. Yabancıların (gayri Rus milletlerin) ilkokulları - o halkı dil ve âdet yönünden Ruslara yaklaştırmak maksadı ile - tesis edilir.
4. Öğretmenler o halk arasından veya o dili bilen Ruslardan seçilir.
5. Bir bölgede çeşitli milletler yaşıyorsa, ilkokuldan sonraki eğitim hepsi için Rusça yapılır.
7. Yabancıların iki yıllık okullarında din, okuma-yazma ve aritmetik dersleri kendi dillerinde okutulur. Ayrıca Rus dili, Rus musikisi dersleri verilir. Altı yıllık okullarda ise Rus okullarındaki eğitim programı aynen uygulanır.
10. Yabancıların okulunda Rusça bilenler veya bilmeyenler için ayrı sınıflar açılır.
11. Rusça bilmeyenler ilk iki yıl ana dilinden sonra Rusça eğitim görürler. Ana dili ancak tercüme maksadıyla kullanılır.
13. Yabancı okulların kitapları ana dilinde ve Rus harfleriyle basılır. Kendi milli alfabeleri olanların kitapları ise her iki alfabede basılır.
17. Ruslarla birlikte karışık şekilde yaşayan milletlerin çocukları Rus okullarına devam ederek ilk yıl kendi dillerinde eğitim görürler; daha sonraki eğitim ise Rusça yapılır.
20. Din dersleri önce ana dilde daha sonra Rusça okutulur. Fakat bölgenin hususiyetine göre, din eğitimi tamamen ana dilde de yapılabilir.
21. Kilise şarkıları, Hıristiyanlık nurlarına yabancıların kalplerine yerleştirmekte en güçlü vasıta olduğu için yabancılara kilise şarkıları öğretilir. Kilise şarkıları kilise diliyle veya yerli halkın diliyle öğretilir.
22. Dua ve ibadet kitapları Rusça veya ana dilde basılır.
25. Rusça dil eğitimi, o milletin diline âşina Ruslar tarafından yapılır.
35. Medreselerde yalnız Rusya'da basılan kitapları okutmak için müfettiş müsaadesi gerekir.
36. Rusça öğretmeyen, geçimini temin edemeyen ve müdürünün yetki belgesi olmayan yabancı din okullarına müsaade verilmez.
Geniş bilgi için bk. M. C. Bigi, *Islahat Esasları*, s. 242-246.

7. 26. madde, birkaç asır boyunca Rusya Müslümanlarının şahsî yardımlarıyla ayakta duran on binlerce mektep ile yüzlerce medreseyi kapatmayı göz önünde bulundurmaktadır.

8. Rusya Müslümanlarının dini okullarını Müslüman din adamlarının kontrolünden alarak, gayri Müslim müfettişlerin kontrolüne bırakmak hatalıdır.

Müslümanlar " 31 Mart kuralları"nı tenkit etmekle yetinmeyip, Başbakan Graf Vitte'ye protesto mektupları ve telgrafları gönderdiler. Huzursuzluk artınca bazı vilayet yöneticileri kendilerine göre tedbirler aldılar. Mesela, Simbirsk Genel Valisi (gubernator) Dubasov Müslümanları teskin için Rusça ilanlar dağıttı. Orenburg müftüsü Muhammedyar Sultan(ov) 3 Aralık 1906'da İçişleri Bakanı Kaufmann'a transkripsiyondan (Rus harflerini kullanmak mecburiyetinden) vazgeçilmesini rica eden bir telgraf yolladı. Kaufmann 28 Aralık'ta 26621 numaralı cevabında: "a) İçişleri Bakanlığı tarafından İslam mektep ve medreseleri için hazırlanmakta olan genel nizamlar henüz tamamlanmamış olup, hazırlanıncaya kadar 31 Mart kurallarının 32., 33., 34. ve 36. maddeleri geçerli değildir; b) 9. madde Müslüman mektep-medreseleri ile ilgili değildir; c) Aslında transkripsiyon mecburiyeti konulmak gözönünde bulundurulmamıştır. Bu madde Rus olmayan gençlerin Rusça öğrenmelerini kolaylaştırmayı gözönünde bulundurmaktadır" diyerek bu işi savuşturdu.

Ekim 1906'da 5-10 Müslüman ve 30'dan fazla Rustan müteşekkil bir heyet Kaufmann başkanlığında üç defa toplanmışsa da Müslümanları tatmin edecek bir sonuca erişmedi; yani kurallarda bir değişiklik olmadı; transkripsiyonla ilgili 13. madde uygulanmadı. (Bu heyetteki Ruslar arasında Avstavmov, Elektorov gibi meşhur misyonerler, Pinegin, Baruvinikov, Derevinski gibi muhafazakârlar vardı).[78]

Rusya Müslümanlarının III. kongresinde görüşülen mühim meselelerden biri de "Dini-ruhani müesseselerin ıslahı" idi. Bu madde için de bir komisyon kuruldu ve başkanlığını Kazanlı müderris Âlimcan Barudi yaptı. Komisyonun 13 maddeden ibaret raporu 19 Ağustos'ta kongre tarafından müzakere edildi. Raporda Rusya Müslümanlarının dini müesseselerine ait yürürlükteki kanun ve hükümlerin değiştirilmesi; Rusya'daki müftülerin (Kafkasya'da iki, Ufa, Kırım ve Türkistan'dan birer) halk tarafından serbestçe seçilmesi; bütün Müslüman ruhanilerin maaş alarak hukuken Rus papazları ile aynı dereceye getirilmeleri teklif ediliyordu. Ayrıca kongre başkanı Ali Merdan Topçubaşı'nın Kafkasya'daki sünnilik ve şiîlik gibi mezhep ayrılıklarının teşkilat meselesinde hiç bir rol oynamaması gerekteği hususundaki

[78] M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 250.

teklifi de oybirliği ile kabul edildi. Rusya Müslümanları mezhep ayrılıklarının birlik kurmaya mani teşkil etmediğini belirtmiş oldular.

III. kongrede "İttifak"ın programının müzakeresine başlanırken, Kazan şubesi 6 maddeden ibaret kendi programını okuyarak, buradan programa ilaveler yapılmasını teklif etmişti. Daha sonra Ali Merdan Topçubaşı'nın Rusça teklif ettiği 79 maddeden ibaret "İttifak" programı[79] ile nizamnamesi[80] madde madde okunarak, görüşmeler yapıldı. Müzakereler esnasında kadınların seçme seçilme hakları (18. madde) meselesinde büyük tartışma oldu.[81] Bilhassa bazı din adamları kadınları aşağılayıcı tabirler kullandılarsa da, kadınların seçme seçilme hakları kabul edildi. Muhtariyetle ilgili 33., 34. ve 35. maddeler görüşülürken İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura bu maddeleri gerçekçi bulmayarak, "bu nevi bir muhtariyet İngiltere'de bile yoktur" dediler.[82] Uzun müzakerelerden sonra, birtakım itirazlara rağmen, Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırlamış olduğu "İttifak" programı ufak tadilatla kabul edildi.[83] Kongrede programın kati ve son şekilde tespiti için 15 kişiden müteşekkil bir merkez komitesi seçildi.[84] Merkez komitesi ayrıca, kendi arasından üç kişi daha seçti ki, bunlar masrafları karşılanmak üzere, daimi olarak Petersburg'ta ikamet edeceklerdi. Bu suretle "İttifak" resmi bir siyasi parti haline getirilecekti. Rusya Müslümanlarının III. kongresinde alınan kararlarla "İttifak" siyasi bir parti mahiyetinin kazanmıştı. Programı da Rus liberal burjuva aydınlarının partisi olan Kadet (Meşrutiyetçi Demokratlar)'lerinkine yakın idi. Kongreye katılan bazı ileri gelenler Kadet'e daha önce girmişler ve hatta Ocak 1906'da bu par-

---

79 Bkz. Ek I.

80 Bkz. Ek II.

81 M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 224.

82 *ayn. esr.*, s. 226.

83 *ayn. esr.*, s. 224.

84 "Müslüman İttifakı" Merkez Komitesi üyeleri (aldıkları oy sırasına göre):
1. Reşid İbrahim (*Ülfet ve Tilmiz* gazetelerinin sahibi)
2. Yusuf Akçura (*Kazan Muhbiri* gazetesi muhabiri)
3. Seyid Gerey Mirza Alk(in) (*Kazan Muhbiri* sahibi)
4. İsmail Gaspıralı (*Tercüman* gazetesi sahibi)
5. Ali Merdan Topçubaşı (*Kaspi* gazetesi sahibi, Bakü'de avukat)
6. Abdullah Apanay(ev) (Kazan'da molla ve müderris)
7. Âlimcan Ali(yev) Barudi (Kazan'da molla ve müderris)
8. Sadreddin Maksud(ov) (Sadri Maksudi Arsal) (Kazan'da avukat)
9. Şah Haydar Sırtlan(ov) (Zemstvo üyesi, Ufa'dan I. Duma üyesi)
10. Musa Carullah Bigi(yev) (Din alimi Petersburg'tan)
11. Abdullah Nimetull(in) (Bubi) (İşbobinsk medresesi kurucularından, öğretmen)
12. Hadi Maksud(ov) (Kazan'da *Yulduz* gazetesi sahibi)
13. Mustafa Davut(oviç) (Bahçesaray belediye reisi)
14. Şahmerdan Kuşçugul(ov) (Kazak-Kırgız temsilcisi)
15. Selim Gerey Cantur(in) (Zemstvo üyesi, Ufa'dan I. Duma üyesi)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tiye kaydolan Yusuf Akçura, Parti Merkez Komitesi üyeliğine de seçilmişti.[85] Kadet partisi de, bazı Müslüman vekillerinin, "parti programına Müslümanlarla ilgili maddeler konduğu takdirde işbirliği olabileceği" hususunu belirtmeleri üzerine, kendi programına birkaç yeni madde ilave etmişti.[86] Kısacası Kadet'lerle "İttifak" arasında işbirliğine yol açılmış oluyordu.

16-21 Ağustos 1906 tarihinde yapılan Rusya Müslümanlarının III. kongresine katılanların büyük çoğunluğu ihtilalci karakterde olmayıp, rejimi devirmek gibi bir program da hazırlamadılar. Zaten kabul edilen "İttifak" programı da Rus imparatorluğu içindeki Rusya Müslümanlarına kültürel (medeni) muhtariyet, eşit haklar sağlamayı göz önünde bulunduran masum dilekçelerden ileri gitmiyordu. Bazı kusurlarına rağmen III. kongre Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerinde başarılı bir olay olmuştur denilebilir.

D. Türk Mebusları Duma'da

1. "I. Devlet Duması" [27 Nisan (10 Mayıs) - 8 (21) Temmuz 1906]:

11(24) Aralık 1905 tarihinde Başbakan Vitte tarafından hazırlanmış olan seçim kanunu ilan edildi. Bu kanuna göre Devlet Duması ("Gosudarstvennıy Sovyet")'na seçilecek mebusların % 43'ünü köylülerin, % 34'ünü çiftlik sahiplerinin ve % 23'ünü burjuva (tüccar, esnaf ve işçi)'nın temsilcileri teşkil edecekti. Askerler, ücretliler, kadınlar ve talebeler seçime katılamayacaktı. Seçmen yaş haddi 25 idi. Seçim kanununa göre her 90 bin işçiye, 30 bin köylüye, 7 bin şehirliye ve 2 bin çiftlik sahibine (pomeşçik) birer mebus seçilmesi gerekiyordu. "Müslüman İttifakı" partisi henüz teşkilatlanma durumunda iken dahi I. ve II. Devlet Duma'larına yapılan seçimlerde hayli faaliyet göstermiş ve faaliyetler neticesinde İdil-Ural, Kafkasya, Türkistan ile Bozkır eyaletleri ve Kırım'dan birçok Türk mebusu Devlet Duması'na seçilmişti.[87]

I. Duma, 27 Nisan (10 Mayıs) 1906 tarihinde, Petersburg'taki "Tavrida Sarayı"nda açıldı. 524 mebus (deputat) bulunuyordu. En güçlü parti 190 mebusla "Kadet" (Konstitutsionalnıy Demokratı: Anayasacı Demokratlar)'lerdi. Köylüler 204 mebus çıkarmış olmalarına rağmen, belli bir politik fikir etrafında

---

85 A. N. Kurat, *ayn. mkl.*, s. 145.

86 "Kadet Partisi" Müslümanları kendi safına çekmek üzere programına aşağıdaki hususları ilave etti :
1. Rusya'da kabul edilen yeni kanunlarda bütün milletlere ve dinlere hürmet edilecektir.
2. Müslüman din adamlarına tam bir muhtariyet verilmelidir.
3. Programın ("Kadet" programının) birinci maddesinde Yahudi ve Lehler için tanınması öngörülen haklar; Tatar, Sart (Özbek) ve (Kırgız-Kazaklar) için de geçerlidir.
4. "Her millet orta ve yüksek tahsilini mümkün olduğu takdirde kendi dilinde görür" denilen 12. maddeden "mümkün olduğu takdirde" sözü çıkarılacaktır.
Geniş bilgi için bk. A. Arşaruni-H. Gabidullin, *ayn. esr.*, s. 31 v.d.

87 A. B. Taymas, *Kazan Türkleri*, s. 179.

toplanamadıklarından güçlerini ortaya koyamamışlardı. Köylü temsilcilerinden bir kısmı "Es-Er" (S. R.: Sotsialnıy Revolutsioneriy: Sosyal ihtilalciler)'le birlikte "Trudoviki" (İş gurubu) adlı bir fraksiyon teşkil etmişlerdi. Muhafazakâr "Oktyabrist"ler 44, sosyal demokratlar 17 mebus çıkarmışlardı. Müslümanlardan toplam 25 mebus seçilmişti.[88] Kurulan "Müslüman Fraksiyonu" başkanlığına A. M. Topçubaşı getirildi.[89]

Duma ilk oturumunda Moskova mebusu Prof. Sergey Muromtsev'i reisliğe seçti.[90] Duma'nın çalışmaları için hükümet tarafından herhangi bir hazırlık yapılmamıştı. Zaten çar bu meclisi istemeyerek toplantıya davet etmişti. Dolayısıyla hükümetle Duma arasında iyi bir işbirliği yapılamadı. Duma'daki partiler arasında da ahenkli bir çalışma havası yaratmak mümkün olmadı. Büyük görüş farkları mevcuttu. Köylü mebuslar "toprak reformu" ile ilgili kanunların çıkmasının dışında hiç bir siyasi konu ile ilgilenmiyorlardı. "Kadet"ler ise liberal-demokratik sisteme dayanan bir meşruti monarşi kurulmasını, toprağın çiftlik sahiplerinden köylülere satılmasını, bazı sosyal reformlar yapılmasını, istiyorlardı. Başta "Oktyabrist"ler olmak üzere muhafazakârların hepsi monarşi sistemine zarar gelecek tek bir adımın bile atılmasına karşıydılar.[91]

Devlet Duması'nın ilk toplantısında, Fedor Rodiçev'in (Narodnıy Svabodi Partisi: Milli Hürriyet Partisi) siyasi mahkûmlar için genel af çıkarılmasıyla ilgili teklifi büyük çoğunlukla kabul edildi.[92] Bu kanun teklifinden hiç de memnun olmayan çar ve hükümeti "İş gurubu" ve "Kadet"ler tarafından teklif olunan "toprak reformu projesine" de şiddetle karşı çıkmıştı. Bu hava içinde I. Duma çalışmaları ancak on hafta (72 gün) sürdü. Nihayet Çar, selahiyetini kullanarak, 8(21) Temmuz 1906'da Duma'yı dağıttı.[93]

---

88 I. Devlet Duması'na seçilen 25 mebusun 12'si Tatar-Başkurt olup Kazan, Ufa, Vyatka ve Orenburg eyaletlerindendi. Seyid Gerey Alk(in), Arif Badamşin, Feyzülakdes Minglibayef Kazan'dan, Ebusuud Ahtemof, Kutluğ Muhammed Tefkilef, Selim Gerey Canturin, Şahhaydar Sırtlanof, Sahipzade Maksudof, Cemaleddin Kuramşin Ufa'dan, Şemseddin Hüseyinof Vyatka'dan, Muhammed Zakir Remiyef, fiahşerif Metinof Orenburg'tan seçilmişlerdi. 7 mebus ise Kafkasya'dan Karski, Terski, Elizavetpol ve Bakü eyaletlerinden seçilmişlerdi. Zekeriya Adjarski Karski'den, Abdürrahim Akbirdinof, İsmail Can Ziyadhanov, Ali Merdan Topçubaşef, Muhammed Tahir Aliyef, Esadullah Muradhanof Bakü'den seçilmişlerdi. 4 tanesi Bozkır Genel Valiliğinden idi. Ahmed Birmicanof, Alimcan Bükeyhanof, Molla Taynaf, Stepnoy Kray-Turgay Oblastı'ndan, fiahmerdan Kuşçugulof Stepnoy Kray-Akmolla Oblastı'ndan idi. 1 mebus ise Uralsk Oblastından (Alpsıbay Kalminiyef) seçilmişti. Bk. M. F. Usal, *Duma'da Müslüman Diputatlar hem Alarnıñ Kılgan işleri*, (Kazan ?).

89 D. B. Seidzade, *Azerbaydjanskie Deputatı v Gosudarstvennoy Dume v Rossii* (Rusya Devlet Dumasında Azerbaycanlı Milletvekilleri), (Baku 1991), s. 43.

90 D. Şub, *Politiçeskiye Deyateli Rossi (1850-1920 gg.)* (Rusya'nın Siyasi fiahısları 1850-1920), (New York 1969), s. 133.

91 A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 393.

92 D. Şub, *ayn. esr.*, s. 134.

93 M. F. Usal, *ayn. esr*, s. 32.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I. Duma'da Rus partilerinin kendi guruplarını-fraksiyonlarını kurmuş olmalarına rağmen 25 Türk mebus (açılışa bile ancak 12'si katılabilmişti), bir araya gelme imkânını bile bulamamışlardı. Üstelik Tatar mebuslardan çoğunun "Kadet" partisinden yazıldıkları anlaşılmaktadır.[94]

Duma'nın dağıtılması mebuslar tarafından çok kötü karşılandı. "İş gurubu" ve sosyalist mebuslardan 180'ü Finlandiya'daki Viborg şehrine giderek keyfi kabul ettikleri bu hareketi protesto eden bir bildiri yayınladılar. Hükümet yeni bir Duma toplamayacak olursa halkı pasif direnmeye (yani vergi vermemeye, askere gitmemeye) çağırdılar. Viborg bildirisine imza edenler arasında 6 Türk mebusu da vardı.[95] Haklarında takibat açılan imzacıların gelecek seçimlere katılmaları yasaklandı.

Türklerin ilk politik denemesi kısa süreli de olsa, arasından çarın keyfî idaresini protesto etme cesaretini gösterenler çıkmıştı.

2. "II. Devlet Duması" [20 Şubat (5 Mart)-3 (16) Haziran 1907]:

I. Duma'nın dağılması Rusya'da büyük karışıklığa sebep olmadı. Çar Duma'yı tamamen kaldırmak niyetinde değildi; ancak daha uysal bir meclisin kurulmasını istiyordu. Bu itibarla yeni seçimlere gidildi. "Kadet"ler partisi bu defa % 50 fire vererek 98 mebus çıkarabildi. Muhafazakâr "Oktyabirst"ler partisi ise mebus sayısını 44'ten 80'e yükseltti. Seçime Lenin'e bağlı RSDRP (Rusya Sosyal Demokrat İşçiler Partisi) de katılmış ve 65 mebus çıkarmıştı. Ancak Lenin'in gurubu gene azınlıktaydı. İş gurubu (Trudovnik) ve S.R.'ler ise gelişme kaydederek 157 temsilciye sahip olmuşlardı. 35 Müslüman mebusun da yer aldığı II. Duma seçimlerinde Rus hükümetlerince alınan bazı tedbirler sonucu olarak, Tatarların iki mühim şahsiyetinin mebus seçilmesi engellenmişti. Bunlardan biri Yusuf Akçura idi; bir takım isnatlarla takibata uğrayarak 40 gün hapiste tutulmuştu. İkinci şahıs ise Fatih Kerimi idi; o da, aleyhinde bazı dedikodular uydurularak, seçilme hakkından mahrum edilmişti.[96] Kırım Tatarlarından II. Duma'ya giren en mühim şahıs belki de Abdürreşid Mehdi(yev) [aş. bk.] idi. Onun Duma'ya seçilmesinde "Genç Tatarlar" büyük rol oynamışlardı.[97] Türkistan ile Bozkır eyaletlerinden ise 8 mebus seçildi.[98] Azerbaycan'dan Ali Merdan Topçubaşı ise "Viborg" beyan-

---

[94] *ayn. esr*, s. 39.

[95] Bunlardan Seyid Gerey Alk(in), Selim Gerey Cantürin, Ebussuud Ahtem Tatar, Bükeyhan(ov) Kazak ve A. M. Topçubaşı ile İ. Ziathan(ov) Azeri idi; *ayn.esr.*, s. 43.

[96] A. N. Kurat, *ayn. mkl.*, s. 148.

[97] E. Kırımal, *Der nationale Kampf der Krimtürken*, s. 23.

[98] R. A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917*, (Berkeley-Los Angeles 1960), s. 257; D. B. Seidzade, *ayn. esr.*, s. 53.
Seçilen 8 mebus sırasıyla: Türkistan-Sır Derya Oblastı'ndan Veliullah Allabirgenof, Semerkant Oblastı'ndan Taşbulat Abdülhalilof, Taşkent şehrinden Abdurrauf Karî, Fergane Oblastı'ndan Salihcan Muhammedcanof, Aşhabat'tan Mahdum Nurberdihanof; Bozkır eyaleti Turgay

namesini imzaladığı için seçilememişti.

II. Duma 20 fiubat (5 Mart) 1907'de açıldıktan sonra "Müslüman Fraksiyonu" kuruldu. Topçubaşı artık mebus olmamasına rağmen eski lider olarak toplantıya katıldı. Ancak buna bütün Müslüman mebuslar katılmadı. 6 tanesi Rusların "Trudoviki" gurubuna girdi ve bunlar kendi başlarına "Müslüman Hizmet Taifesi" adlı bir gurup teşkil ettiler ve *Duma* adıyla bir de gazete çıkarmaya başladılar. Bundan dolayı kendilerine "Dumacılar" da denilmektedir. Gurubun başkanı öğretmen Kelimullah Hasan(ov) olup, üyelerin ilk üçü imam olan Hadi Atlasi (aynı zamanda naşir ve tarihçi), Ahund Habibürrahman Mesudi, Kafkasyalı Zeynel(ov), Abdullah Necmeddin ve tüccar Arif Badamş(in)[99] idi. "Müslüman Hizmet Taifesi" milli-medeni meselelerde "Müslüman İttifakı" partisinin programını kabul etmekle beraber, "Trudovikiler" gibi toprağın çiftlik sahiplerinden alınarak köylülere dağıtılmasını istiyordu. Ali Merdan Topçubaşı'nın "Müslüman Fraksiyonu ise, "Kadet"lerin görüşünü kabul etmiş, toprağın büyük çiftlik sahipleri eliyle, fakat uzun vade ile köylülere satılmasını destekliyordu.

II. Duma'da Müslüman mebusları bilhassa toprak reformu meselesi üzerinde durmakta idiler.[100] Müslümanlar adına söz alan Han-Hoy(ski) (Elizavetpolski vilayeti mebusu) "Rusya devletinde 20 milyondan fazla olan biz Müslümanlar toprak reformunun yapılmasını bekliyoruz" mealinde bir konuşma yapmıştı.[101] Kırımlı Mehdi(yev) (Tavrida vilayeti mebusu) Duma'da yaptığı ateşli ve ihtilalci konuşmasında da Müslümanlara "toprak ve hürriyet" talep etmişti.[102] Başkurt vekili Hasan(ov) (Ufa vilayetinden mebus) 2 milyon desyatin (desyatin: 1,09 hektar) Müslüman toprağının yağma edildiğini belirterek, bunların sahiplerine iadesini talep etti.[103] II. Duma üyesi Karatay(ev) (Uralsk Oblast'ından mebus) de Kazak-Kırgızların topraklarının Rus muhacirlerine verilmesinden şikâyetle bu hareketin durdurulmasını istemişti.[104] II. Duma'da Müslümanlar "toprak" meselesi dışında medeni ve siyasi ihtiyaçlarını, Rus-larla eşit haklara sahip olmak istediklerini belirtmek imkânı da bulmuşlardır.

Oblastı'ndan Ahmed Birmicanof, Akmolla Oblastı'ndan Şahmurad Kuşçugulof, Semipalat Oblastı'ndan Timirali Narakunyef idi. Bk. M. F. Usal, *ayn. esr.*, s. 232-234.

99 Bu gurubun gerçek liderleri Duma'ya seçilememiş olan Fuat Tuktar(ov) ile Ayaz İshaki idi. *Duma* gazetesini ikisi çıkarmışlardı. *Tanğ* ve *Duma* gazeteleri I., II. ve III. Duma'daki Müslüman mebuslarını tenkitleriyle tanınmışlardı.

100 A. N. Kurat, *ayn. mkl.*, 148.

101 *Duma Tutanakları*, s. 1499, 2 Nisan 1907, 20. oturum.

102 *Duma Tutanakları*, s. 1789, 9 Nisan 1907, 24. oturum.

103 *Duma Tutanakları*, s. 923. 2 Haziran 1906, 20 oturum. (Bu hususta Ufa vilayetinden mebus seçilen Sırtlan(ov) konuşmuştu).

104 *Duma Tutanakları*, s. 637. 16 Mayıs 1907, 20. oturum. A. Arşaruni- H. Gabidullin, *ayn. esr.*, s. 37 v. d.

II. Duma, birincisine nispeten daha fazla sol eğilimli idi. I. Duma seçimlerini birçok sol parti boykot etmişti; fakat ikincisine (Lenin'in de teşviki ile) sosyalistler de katılmış ve 187 mebusu Duma'ya sokmaya muvaffak olmuşlardı. Sosyalistlerin faaliyetleri ve Müslümanların kendi ağırlıklarını göstermeleri, tutucu Rusları ve hükümeti endişelendirmişti. Sosyalistler, Kadetler ve Müslümanlar birleştikleri takdirde hükümet müşkil duruma düşüp, tavizler vermek zorunda kalacaktı. Bu durumu önlemek için, o sıralarda hükümet başına getirilen Stolıpin, Duma'yı dağıtma kararını çara tavsiye etti. Neticede, Çar II. Nikola 3(16) Haziran 1907 fermanı ile Duma'yı dağıttı ve aynı gün başbakan Stolıpin yeni bir seçim kanunu ilan etti. Böylece, bir takım milli, dini ve medeni haklar elde etmeyi, gasp edilen arazilerini geri almayı ümit eden Müslümanlara da ağır bir darbe indirilmiş oldu.[105]

3. "III. Devlet Duması" (1 Kasım 1907-9 Haziran 1912):

Başbakan Stolıpin 3(16) Haziran 1907 tarihli yeni seçim kanunu ile Duma seçimlerinde büyük değişiklikler yaptı: Buna göre her 230 çiftlik sahibine; her bin şehirliye; her 60 bin köylüye ve her 125 bin işçiye birer mebus seçilecekti. Lehistan ve Rusya'nın Avrupa bölümünde yaşayan Türklerin seçim hakkı çok kısıtlanmış, Türkistan ve Bozkır eyaletlerindeki yerli halk seçim hakkından tamamen mahrum edilmişlerdi. Neticede 1907 seçimlerinde III. Duma'ya 52 aşırı sağcının dışında, 93 Rus milliyetçisi, 133 Oktyabrist, 39 Progresiv (ilerici) parti üyesi, 3 Kadet, 14 Trudovik, 14 Sosyal Demokrat (Bolşevik ve Menşevik'ler birlikte) yanında Lehistan ve Baltık boyu ülkelerinden 17, bir kısmına seçime katılma şansı tanınmayan, kalan Türk boyları için de kısıtlamalar yapılan Rusya'nın Avrupa kısmından 10 Türk mebusu katılabildi. Bu 10 Türk mebusunun 7'si Kazan Tatarlarındandı.[106] Kafkasya'dan iki,[107] Kırım'dan ise bir Türk mebusu seçilebildi.[108] Bu suretle Stolıpin'in seçim kanunu sayesinde Avrupa Rusyası'ndan 403 ve doğudan 39 kişinin seçilmesi sağlanmıştı. Böylece Duma 524 üyeden 442'ye inmiş oldu.

III. Duma'da, II.'sinde olduğu gibi, bir "Müslüman Fraksiyonu" kuruldu. Sağcıların büyük çoğunluğu teşkil ettiği II. Duma'da "Müslüman Fraksiyonu"nun işbirliği yaptığı Kadetler de ancak 57 mebusa sahiptiler. Bu şartlar altında Müslüman mebuslarının fazla bir faaliyet göstermelerine zaten

---

105 A. N. Kurat, *ayn. mkl.*, s. 149.

106 A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 397. III. Devlet Duması'na seçilen 7 Kazan Tatarı'nın isimleri: İsa (Gayse) Yenikeyef, Sadreddin Maksudof Kazan'dan, Cihangir Bayburin Orenburg'tan, Kutluğ Muhammed Tefkilef, Şakir Tukayef, Ali Asgar Sırtlanof, Şerafeddin Mahmudof Ufa'dan seçilmişlerdi. Bk. M. F. Usal, *ayn. esr.*, s. 234.

107 Azerbaycan'dan H. Hasmemed(ov) ile Derbent'ten İ. B. Haydar(ov)
Bk. A. B. Seidzade, *ayn. esr.*, s. 94.

108 A. Arşaruni- H. Gabidullin, *ayn. esr.*, s. 38.

imkân yoktu. Çoğunlukta olan Rus milliyetçi mebuslar "Rusçu" bir siyasetin yürütülmesi, "gayri Ruslara" baskının şiddetlendirilmesi ve Rusya'daki bütün milletlerin hızla "Ruslaştırılması" üzerinde ısrar ediyorlar. Türk-Müslüman okulları ve hayır cemiyetlerinin kapatılmasını istiyorlardı. Başbakan Stolıpin, bu isteklerin hepsini yerine getirmemekle beraber, Rus olmayan topluluklar üzerindeki baskıyı hissedilir ölçüde arttırdı. Gene de Müslüman mebuslar bir hayli konuda ortak hareket ettiler. Sadri Maksudi bu birliği "Rusya'da 20 milyon Müslüman yaşıyor, bir dine inanıyorlar, Dağıstan'daki birkaç halkın dışında, hepsi aynı dili konuşuyorlar" diye izah ediyordu. "Müslüman Fraksiyonu" ana dilde ilkokul eğitimi, Kafkasya'da toprak meselesi, eğitim müesseselerinin ıslahı için 6 milyon rublenin gerekliliği, din (inanç) hürriyeti, Devlet Duması'nda "Müslüman Fraksiyonu"nun kendi sorunları hakkında Tatarca (Türki) konuşma yapma ve dilekçe verebilmesi hususlarını gündeme getirdi.[109]

III. Devlet Duması, 9(22) Kasım 1907'de çıkardığı bir karar ile, bütün köylülerin müşterek malı addedilen "Mir"den (arazi müşterek mal olduğundan kimse hissesini satamıyordu) çıkarak kendi hisseleriyle küçük çiftlik (hutor) kurabileceklerini ilan etti. Stolıpin'in (toprak reformu kanunu) Rus köylü hayatında büyük değişikliklere yol açan kararı III. Duma'nın tasdiki ile kanunlaştı. Maddi durumu müsait olan köylüler fakir kimselerin topraklarını satın alarak, oralara yerleşmeye başladılar. Hisselerini satanlar ise Sibirya'ya, Kazakistan'a, Türkistan'a ve Uzak Doğu'ya göç ediyorlardı. Tabii ki, Rus hükümetinin politikası neticesinde Türkistan ve Kazakistan'daki Türk topraklarında Rus çoğunluğu gittikçe artıyordu. Hükümetin bu baskı yoluyla göç ettirme faaliyetine Duma'daki Türk mebusları ciddi bir mukavemet gösteremediler.

III. Devlet Duması devrinde Ruslar bir de ilkokul tahsilini mecbur kılan bir eğitim kanunu projesi hazırladılar (31 Mart 1907). Buna göre gayri Rusların okullarında da Rusça mecburi ders olacaktı. Eğitim Bakanı Tolstoy'un bu projesi bilhassa Müslümanlar arasında büyük tepki ile karşılandı. Duma üyesi Sadri Maksudi (Arsal)[110] Müslümanlar arasındaki durumu ve kanun proje-

---

[109] A. B. Seidzade, *Azerbaydjanskie Deputate v Gosudarstvennoy Dume v Rossii*, s. 78.

[110] Sadri Maksudi Arsal (1880-1957): Politikacı ve ilim adamı. Paris'te hukuk tahsili yaptı. 1906'da Rusya'ya dönerek politika ve cemiyet işleri ile uğraşmaya başladı. 19.1.1918 ile 25.4.1918 tarihleri arasında faaliyette bulunan "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları Milli İdaresi"nin başkanlığını yaptı. 1923'te Sorbon (Paris) üniversitesinde Türk tarihi dersleri verdi. 1925'te Türkiye'ye davet edildi. Hukuk mektebinde dersler verdi. 1930-1934 döneminde Şebin Karahisar, 1934-1938 döneminde Giresun'da mebus seçildi. 1934'ten itibaren emeklilik tarihi olan 1945'e kadar İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde hocalık yaptı. 1950'de Demokrat Partisi'nden Ankara mebusu seçildi. 1957'de İstanbul'da vefat etti. Geniş bilgi için bk. N. Devlet, "Doğumunun 90. yılı Dolayısı ile Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal (1880-1957)", *K*,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

si ile ilgili meseleleri incelemek üzere 1912 yılının yazında İdil-Ural, Türkistan ve Bozkır Eyaleti'ne geziler yaptı ve bu münasebetle bazı şehirlerde, mesela Ufa'da Duma'daki "Müslüman Fraksiyonu"nun faaliyetleri hakkında halka bilgiler verdi. Seyahati esnasında edindiği intibaları dört madde halinde toplayarak bunların, Duma'da "mecburi ilk tahsil" kanun teklifi görüşülürken dikkate alınması için uğraştı.[111] Bazı maddeler kanun teklifi kapsamına girdi ise de, bu kanun 1914'te savaş çıktığı için uygulanamamıştı.[112]

III. Duma devrinde Rus baskısı artmış, Türkler arasındaki milli cereyanları ve yenilik hareketlerini bastırmak için Rus hükümeti tarafından da sıkı tedbirler alınmıştı. Bilhassa ilerlemeye yönelik müesseseler ve okullar takip edilerek kapatılmakta idi. Birçok Türk aydını sürgüne gönderilmiş veya hapsedilmişti. Baskıların artması neticesinde Yusuf Akçura ve Kadı Reşid İbrahim gibi Rusya Türklerinin ileri gelen şahısları Türkiye'ye göç ettiler (1908). Sansürün şiddeti yüzünden Türk basını da eski heyecanını devam ettiremez oldu. Duma'daki Müslüman mebusları kendilerini tehlikeye atmamak için Duma'nın sonuna kadar (1912) sessiz oturmayı tercih etmişlerdi. M. F. Usal takma adını kullanan Fuat Tuktar(ov) (Ural)'ın *I., II., III. Duma'larda Diputatlar* adlı kitabında ileri sürdüğü iddiaların çoğunda haklı olduğu anlaşılmaktadır.[113]

Kısacası III. Duma'da Türkler için faydalı bir faaliyet yapılamamıştı. Zaten 442 üyelik III. Duma'da yer alan ancak 10 temsilciden de fazla bir şey beklenemezdi. 9 Haziran 1912'de Devlet Duması çarın emri ile kapandı ve IV. Duma için seçimlere geçildi.

4. "IV. Devlet Duması" (15 Kasım 1912-1917):

Türlü kısıtlamalarla yapılan IV. Duma seçimlerinde Rus milliyetçileri ekseriyeti ele geçirme imkanını buldular. Bu Duma'ya ise Müslümanların ancak yedi temsilcisi girebildi. Ufa'dan aralarında Ahtem(ov) Bayteryak(ov) ve Tevkil(ev)'in de bulunduğu üç, Orenburg'dan Yenike(yev), Bakü'den Cafer(ov), Dağıstan'dan (Hacıbekov) ve Samara'dan birer mebus IV. Devlet Duması'nda Müslümanların resmi temsilcisi oldular. Bunlardan ilk

---

(1970), sayı: 2, s. 26-28. A. B. Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler*, (İstanbul 1959);"Sadri Maksudi sayısı", *TK*, sayı: 53, (Mart 1967); A. Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, (Ankara 1991).

[111] "Mecburi ilk tahsil"le ilgili kanun projesine yapılması teklif edilen ilaveler:
1. Kanundaki ilkokullara ait esasların Müslüman din mekteplerinde şümulü olmamalı.
2. Müslüman çocukların okudukları okullara ana dil ve din dersleri mecburi ders olarak konmalı.
3. Müslüman mekteplerindeki dersler, Rus dilinin dışında, kendi dillerinde okutulmalı.
4. Din ve dil dersleri ve ahlaki-dini terbiye meseleleri Müslüman ruhani meclisleri ile anlaşarak hal edilmeli.

[112] A. N. Kurat, "Kazan Türklerinin...", s. 150.

[113] *ayn. mkl.*, s. 151.

beşi ilerici, Samara temsilcisi sağcı ve Dağıstan temsilcisi Oktyabrist olarak tanınıyorlardı.[114] Tanınmış Sadri Maksudi dahi seçim kısıtlamaları dolayısıyla IV. Duma'ya seçilememişti. Her Duma'da olduğu gibi IV. Duma'da da "Müslüman Fraksiyonu" kuruldu. Fraksiyon başkanlığına geçen dönemde olduğu gibi Kutluğ-Muhammed Tevkil(ev), sekreterliğine ise İ. Ahtem(ov) seçildiler. İ. H. Yenike(yev) aynı zamanda Devlet Duması sekreterliğinde mühim bir göreve getirilmişti. "Müslüman Fraksiyonu" sayısının az olması dolayısıyla III. Devlet Duması'nda mebus olan dokuz temsilciyi de dahil etti.[115] Daha sonra basının da baskısı ile Rusya Türklerinin meselelerini hal etmede "Müslüman Fraksiyonu"nun gücünü arttırmak için değişik bölgelerden seçilen delegeler de "Müslüman Fraksiyonu"nun bürosunu teşkil ettiler. Bu ancak Şubat 1916'da gerçekleştiyse de bu büroya seçilenler mebuslar gibi 350 ruble maaş almaya başladılar. Tabii ki onların maaşları Rus devleti tarafından değil, Rusya Müslümanlarından, bilhassa zenginlerinden toplanan paralarla karşılanıyordu.[116]

Doğru dürüst çalışamamış, sık sık uzun tatiller yapmış olan IV. Duma'daki Türk mebuslarının iç açıcı olmayan durumu hakkında *İl* gazetesinde çıkan bir yazı dikkate değer.[117] "Milliyetçilik ve Siyaset" adlı makalede (*İl*, 29.3.1914, sayı: 22) şöyle deniyor: "...Devlet Duması'ndaki "Müslüman Fraksiyonu"nun muhakkak ki kendine has taktiği olması icap eder. Fakat nasıl bir taktik?. 6 üye bir gün ilericilerle, bir gün gericilerle mi çalışmalı? fiayet gurubumuz 40-50 kişiden kurulu olsa idi herhalde bir ağırlığımız olacaktı. Bugün kendi haklarımızı konuşacak, başka bir gün hatta sollarla pazarlığa bile girebilecektik..."[118]

IV. Duma "Müslüman Fraksiyonu"nun yapabildiği belki de en müspet iş 1914 yılının 15-25 Haziranı'nda Petersburg'ta bir "Rusya Müslümanları toplantısı" düzenlemiş olmasıdır. Duma'da eski başbakan Stolıpin'in banka kredilerini millileştirme (devletleştirme) projesinin[119] yeniden ele alınacağı dedikoduları çıkınca "Müslüman Fraksiyonu" bunun lüzumsuzluğunu Duma'ya getirmedi. 1914'te "Müslüman Fraksiyonu" Rusya İmparatorluğu'nu destek-

---

[114] A. B. Seidzade, *ayn. esr.*, s. 96 v. d.; A. A. Rohrlich, *The Volga Tatars*, (Stanford 1986), s. 186.

[115] A. B. Seidzade, *ayn. esr.*, s. 96-98.

[116] A. B. Seidzade, *ayn. esr.*, s. 103.

[117] A. N. Kurat, *ayn. mkl.*, s. 44.

[118] A. Arşaruni-H. Gabidullin, *ayn. esr.*, s. 44.

[119] Kredileri millileştirme meselesi başbakan Stolıpin zamanında ele alınmıştı. Gayesi gayri Rus tüccar zümresinin ekonomik gücünü zayıflatmaktı. Gayri Rus ve Müslüman tüccarlara banka kredilerini kesmek suretiyle onların iktisadi sahadaki nüfuzlarını kırmaktı. Stolıpin 5(19) Eylül 1911'de bir suikasta kurban gidince yeni kurulan kabinenin maliye bakanı bu meseleyi tekrar ele alacak diye şayialar çıkmıştı. Kazan Tatar basınını bu konuyu işleyerek Türklerin kendi bankalarını kurmak gerektiği fikrini işlemişti.

leyen bir bildiri yayınlamak zorunda kaldı. [120]

"Müslüman Fraksiyonu"nun bir başarısı da 1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde Moskova'da "Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı"nı toplaması olmuştur Kısacası Rusya'da parlamenter hayatın normal şartlarda gelişmemiş olmasına ve Türkler için kısıtlamalar yapılmasına rağmen, Türklerin Duma'daki temsilcileri, az da olsa seslerini duyurarak, siyasi faaliyetlere katılmak gibi ileri bir adım atmışlardır. [121]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kaynakça

Arch, J.-Manning (der.); *Stalinist Terror*, 2. bsk., (New York 1994)+294 s.

Arşaruni, A-Gabidullin; *O Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii* (Rusya'da Panislamizm ve Pantürkizm ile İlgili Deneme), (Moskova 1931)+137 s.

Ayda, A., *Sadri Maksudi Arsal*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayın.1991), 281 s.

Baykara, Hüseyin; *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, (İstanbul 1975)+276 s.

Bigi, Musa Carullah; *Islahat Esasları*, (Petrograd 1917)+289 s.

Devlet, N., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 2. bsk. (Ankara: TTK Yayın. 1999), XIV+347 s.

Footman, David; *The Russian Revolutions*, (New York 1964)+158 s.

İshaki, Ayaz İdilli; *Idel-Oural*, (Paris 1933)+66 s.

İz İstorii Başkirii (Başkurdistan'ın Tarihinden), (Ufa 1969).

Kırımal, Edige; *Der nationale Kampf der Krimtürken*, (Emstedden 1952)+XXXIX+374 s. +4 rsm.+2 hrt.

Kurat, Akdes Nimet; "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *DTCF Dergisi.*, XXIV, sayı: 3-4, (1966), s. 95-194.

____; *Rusya Tarihi*, (Ankara 1948)+537 s.

Moorehead, Alan; *The Russian Revolution*, (New York 1958)+301 s.

Pipes, Richard, A.; *Russia Under the Old Regime*, (New York 1974)+353 s.

Pierce, Richard A.; *Russian Central Asia 1867-1917*, (Berkley-Los Angeles 1960)+359 s.

Rorlich, Azade-Ayşe; *The Volga Tatars-A Profile in National Resilience*, (Stanford 1986), XVI+288 s.

Seidzade, D. B.; *Azerbaydjanskie Deputatı v Gosudarstvennoy Dume v Rossii* (Rusya Devlet Duması'ndaki Azerbaycanlı Mebuslar), (Bakü 1991)+137 s.

Şub, D.; *Politiçeskie Deyateli Rossi (1850-1920 gg.)* (Rusya'nın Siyasi Şahısları 1850-1920), (New York 1969).

Tatar ASSR Tarihı; (Kazan 1970)+743 s.

Taymas, A. Battal; *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler*, (İstanbul 1959)+71 s.

____; *Kazan Türkleri*, (Ankara 1966)+239 s.

Togan, Z. Velidi; *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, (İstanbul 1942-47)+XII+696.

Usal, M. F.[Fuat Tuktarov]; *Duma'da Müslüman Diputatlar hem Alarnıñ Kılgan İşleri*, (Kazan ?).

---

[120] Duma üyeleri İsa Yenikey(ev), Bünyamin Ahtem(ov) ve M. Cafer(ov) imzalarıyla yayınlanan bildiride "Rusya Müslümanlarının kendilerini büyük Rusya'nın çocukları olarak hissettikleri, tam bir dayanışma hissi taşıdıkları ve vatan için kurban vermeye hazır oldukları" belirtiliyordu. Geniş bilgi için bk. A. N. Kurat, *ayn. mkl.*, s. 191.

[121] Bu makale N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 2. bsk. (Ankara: TTK Yayın. 1999) adlı eserinden yararlanılarak hazırlandı. Geniş bilgiyi bu eserde bulabilirsiniz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Rusya'dan Gelen Aydınların Meşrûtiyet Dönemi Türk Düşünce Hayatına Katkıları

Ahmet Kanlıdere (*)

Rusya'dan gelen Türk kökenli aydınların II. Meşrûtiyet dönemi düşünce hayatına katkıları konusunda yazılanlar daha ziyade, Türklük bilinci konusu üzerinde yoğunlaştığı dikkati çekmektedir.[1] Rusya Türklerinin önemli birikime sahip oldukları dinî ıslahat ve eğitim reformu hakkındaki eleştiri ve önerileri daha az incelenmiştir. Bu makale, Kuzey Türklerinin dinî reform ve eğitim konusundaki görüşlerinin İstanbul'da nasıl yankı bulduğunu, bu konularda onların anlayış farklarını ve katkılarını irdeleyecektir. Özellikle Tatar-Başkırt, Kırımlı ve Kafkasyalı aydınlar II. Meşrutiyet dönemi Türkiye'sinde etkili olmuşlardır; onların eğitim konusundaki eleştirileri ve çözüm önerilerinin Türk basın ve yayınında önemli bir yer tuttuğu, farklı ve zengin bakışlar sundukları açıkça görülmektedir. Siyasî açıdan liberal dönemlerin (Rusya'da 1905-1907 arasındaki serbest dönem ile Türkiye'de 1908-1913 arası dönem) eğitim ilişkilerini olumlu etkilediği görülmektedir. Aynı zamanda, din ve soy birliği olmakla birlikte, Rusya ve Osmanlı Türkleri arasında önemli kültür farklarının olduğu ortaya çıkmaktadır.

Rusya Türkleri ve Osmanlı aydınları arasında, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında belirgin bir şekilde ortaya çıkan ve XX. Asır başlarında ve özellikle

(*) Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 Rusya Türkleri ile ilişkiler konusu Türkiye'de daha ziyade siyasî ilişkiler ve Türkçülük akımı bağlamında ele alınmakta olduğundan, bu konuda azımsanmayacak sayıda çalışmalar mevcuttur. Hüseyinzade Ali Bey, Akçuraoğlu Yusuf ve Ağaoğlu Ahmed gibi Rusya kökenli aydınların Türkçülük hareketine katkıları ve siyasi etkileri oldukça işlenmiştir. Bkz. A. Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında: Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, Çev: T. Ulaş Belge, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005. Ayrıca bkz. Bilge Ercilasun, "1908-1920 Yılları Arasında İdil-Ural Aydınlarının Türkiye'deki Faaliyetleri," *Türk Kültürü*, XXX/356, Aralık 1992, s. 719-725; Selim Deringil, "The Ottoman Empire and Russian Muslims: Rivals or Brothers?," *Central Asian Survey*, 13 (1994), s. 409-416; Gün Soysal, "Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 482-503.

Türkiye'deki II. Meşrûtiyet döneminde yoğunlaşan bağlar ve ilişkiler olduğu bilinmektedir. Bu ilişkiler, başlangıçta Müslümanlık zemininde gelişmekteyken, sonraları etnik dayanışma duygusu da öne çıkmaya başlamıştır. Ayrıca, XIX. Yüzyılda Avrupa'da yapılan Türkoloji araştırmaları, Türk aydınları üzerinde etkisini göstermeye başladı ve bu ilişkilere fikrî, kültürel ve siyasî boyutlar kazandırdı. Türkoloji yayınları Rusya'nın Türk kökenli aydınları ile Osmanlı aydınlarını ortak kökenleri konusunda bilinçlendiriyordu.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'da demiryollarının inşa edilmesi, kara ve deniz taşımacılığının gelişmesi ile birlikte, Rusya Müslümanlarıyla Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkiler daha da yoğunlaştı. Böylece ayrı duran Türk kümeleri arasındaki mesafe eksildi, münasebetler kolaylaştı ve arttı. Kazan'dan Taşkent'e bir hafta on günde, Orenburg'dan Bakü'ye dört günde, Kaşgar'dan İstanbul'a üç haftada gitmek imkân dairesine girdi. Türklük kümelerinin ticarî münasebetleri çoğaldı; Türk dünyasının parçaları arasında faal bir fikrî ve iktisâdi alış veriş akımı ortaya çıktı.

Halifeliğin merkezi olan İstanbul, Türklüğün de doğal merkezi olarak bütün Türk kavimleri için entelektüel bir cazibe merkezi hâline geldi. Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Türk aydınları İstanbul'a doğru geliyorlardı. İstanbul, Müslüman halifesinin, Türk hakanının oturduğu şehir olmaktan başka, hemen bütün Türk dünyasının Hicaz'a giden yolu üzerinde bir konak yeri ve mektep-medreseleriyle, kitap, gazete ve dergileriyle de fikir ve irfan kaynağı idi. Müslüman Türklerin hepsi kalben ve mühimce bir kısmı fikren İstanbul'a bağlı bulunuyordu. İstanbul matbuatı Türk dünyasının her tarafına dağılıyor ve sınırlı sayıda olsa da, Türk dünyasının her tarafından, İstanbul'da okumak için talebe geliyordu.[2]

Buhara medreselerinden yüz çeviren Rusyalı Türk gençlerinden bazıları, mesafenin uzak olmasına bakmayarak, kendi dindaş ve soydaşları olan Osmanlı Türklerinin mekteplerine yöneliyorlardı. İstanbul'a mekteplerinin daha mükemmel olacağı ümidiyle geliyorlardı. Gerçi, geldikten sonra burada işin hiç de umdukları gibi olmadığını anlıyorlardı, fakat yine de din ve soy kardeşliği onları buraya bağlıyordu. Bu gençler, II. Abdülhamid yönetiminde umduklarını bulamıyorlardı, zira okullar onlar için kapalıydı. Bazıları cami köşelerinde, ötede beride dolaşarak çaresiz memleketlerine dönmek zorunda kalıyordu. II. Meşrutiyetin ilanından sonra yeni ümitlere kapılan Rusyalı öğrenciler, artık kendilerine her açıdan yardım edileceğini ve mektep kapılarını kendilerine açılacağını umuyorlardı. Fakat engeller tam anla-

[2] A. Y., "1329 Senesinde Türk Dünyası," *Türk Yurdu*, VI/4, 17 Nisan 1330 [30 Nisan 1914], s. 2135-2136.

mıyla kalkmamıştı. Mesela, Dârülmuallimîn'e (Muallim Mektebine) kabul edilmek için öncelikle Osmanlı tebaası olmak şartı aranıyordu.[3]

XX. yüzyıl başında Türkistan ve Türkiye arasında kültür ilişkileri gelişmekteydi. 1908'den sonra iş başına gelen İttihat ve Terakki Partisi (Genç Türkler), Türkistan gençleri üzerinde önemli etkiler yapmıştır. Abdurrauf Fıtrat, Mukimiddin ve Osman Hoca gibi tanınmış Özbek şair ve yazarları İstanbul'da bulundukları sırada Jön Türk liderleriyle buluşmuşlardır. İstanbul'a gelen diğer Buharalı gençler buradaki yeni fikirlerden etkilenmişler ve memleketlerine döndükten sonra orada "Genç Buharalılar" denen teşkilatı oluşturmuşlardır. Önceleri eğitim meseleleriyle uğraşan bu gençler, sonradan siyasî meselelere de girmişlerdir.[4]

Her yıl Rusya'dan gelen hacılar içinde gerek ulemadan, gerek zengin kesimden birçok kimse İstanbul'a geldiğinde Ahmed Midhat Efendi'ye uğruyorlardı. Hatta bunlardan bazıları bizzat Ahmed Midhat Efendi'yi görmek için geliyor ve kendi eğitim sistemlerini düzenleme konusunda fikir alışverişinde bulunuyorlardı. Bazan siyasi konuları da konuşuyorlardı. Öğrenim için gelenlere kendi memleketlerine gidip vatanları evladına ilim yayma hizmetinde bulunmaları için gerekli tavsiyelerde bulunuyordu.[5]

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Rusya'daki Türk bölgelerinde yaşayan aydınların Osmanlı İmparatorluğuna göçleri, ilişkileri ve aradaki yakınlığı daha da arttırdı. Ali Hüseyinzâde (1864-1941), Petersburg Tıp Fakültesinde okuyarak 1889'da diplomasını aldıktan hemen sonra Rusya'yı terk ederek İstanbul'a gelmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye kayıt yaptırmıştır.[6] Yusuf Akçura (1876-1935), 1883 yılında İstanbul'a göç etmiş, tahsilin önemli bir kısmını İstanbul'da devam ettirmişti. Daha sonra Rusya'ya dönmüş, orada Rusya Müslümanlarının siyasî faaliyetlerinde aktif rol oynamıştı. Rus hükûmetinin baskılarını arttırması üzerine, 1908'de Türkiye'ye sığınmıştır. Kazanlı Halim Sâbit [Şibay] (1883-1946) 1901 yılında, birçok Kazanlı arkadaşı gibi tahsilini sürdürmek üzere İstanbul'a yerleşmişti.[7] 1907 yılından itibaren Rus hükûmetinin basın ve siyasî faaliyetleri kısıtlayan yeni uygulamaları ve Osmanlı İmparatorluğunda 1908 Meşrûtiyetinin yarattığı olumlu

---

3 Halil Sâmi, "Rusya Hâtıratımdan," *Teârif-i Müslimîn*, I/14, 2 Eylül 1326, s. 231.

4 Akdes Nimet Kurat, "Tsarist Russia and the Muslims of Central Asia," *The Cambridge History of Islam*, 1B, ed. P. M. Holt, Ann K.S. Lambton and Bernard Lewis, Cambridge: Cambridge U.P., 1970, s. 521-522; Edward Allworth, *Uzbek Literary Politics*, London, The Hague, Paris: Mouton & Co., 1964, s. 32-34.

5 Ahmed Midhat Efendi, "Türklüğe Dair," *Sırât-ı Müstakîm*, I/20, 29 Kânun-ı evvel 1324 [1908], 318-319.

6 Yusuf Akçura, *Türk Yılı 1928*.

7 Ali Birinci - Tuba Çavdar, "Halim Sabit Şibay," *DİA*, s. 336.

havanın cazibesi Rusyalı Türk aydınların İstanbul'da daha etkili faaliyetlere yönelmelerinin yolunu açtı. Ahmed Ağaoğlu (1869-1939), II. Meşrutiyetin ilanından bir süre sonra Türkiye'ye geldi ve dönemin medernist İslamcı ve Türkçü dergilerine yazılarıyla katkılarda bulundu. Ayaz İshakî (1878-1954) ise 1908-1911 yılları arasında İstanbul'a gelmiş, İstanbul'da bulunduğu sıralarda yazdığı ve daha sonra Rusya'dan gönderdiği yazılar *Sırât-ı Müstakîm* ve *Türk Derneği Dergisi*'nde yayınlanmıştı.[8]

1913 yılının Türklük açısından bir kırılma noktası olmuştur: Rumeli darbesi, başta Osmanlı Türkleri olduğu halde bütün Türklerin gözünü açarak Türk dünyasında millî bir uyanış yaratmıştı. Akçura, Osmanlı devleti dışındaki Türk aydınlarından bazıları da böyle düşünüyorlardı. Astrahan'da yayınlanan *İdil* gazetesi, "1913 senesi bizde milliyet ve kavmiyet hissini uyandırdı. Bu yıla kadar Türk-Tatar isminden sıkılan bazı genç mirzalarımız bile Türklük-Tatarlık sancağı altında toplandılar" diyordu.[9]

Dinî ıslahat akımının İstanbul üzerine etkileri

Millî uyanışla birlikte dinî uyanış da gelişmekteydi. 1913'te Türk dünyasında millî uyanışla birlikte dinî uyanışı gösteren olayların en önemlisi, İslamı anlamaya ve anlatmaya çalışmak arzusuydu. Bu arzunun bir sonucu olarak, Kur'anı Türkçeye tercüme etme girişimleri olmuştu. Kuzey Türklüğü üç beş seneden beri Kur'an tercümesi meselesiyle meşguldü. Musa Carullah gibi dönemin geniş bilgi ve ihtisas sahibi bir din âlimi Kur'anı Kazan Tatarcasına çevirmişti.[10]

Türk dünyasındaki dinî uyanışın bir yansıması olarak, İstanbul'da 1914'te yayınlanmaya başlanan dinî reformcu *İslam Mecmuası*'nın faaliyetleri göze çerpmaktadır. Mecmua, Müfti Muhammed Abduh, Kadı Rızaeddin b. Fahreddin ve allâme Musa Carullah'ın eserlerine dayanarak, İslam açısından kadınların hayat ve serbestîlerini, cesaretini göstermekteydi. İslamı, günün fikrî, maddî durum ve ihtiyaçlarına göre anlayan ve yorumlayanların böyle bir dergi etrafında toplanıp tanışmaları ve örgütlenmeleri sayesinde, daha ahenkli ve etkili bir şekilde çalışarak mesleklerinin yayılması imkânına yol açabilmeleri, Hilafet makamında ancak o yıl mümkün olabiliyordu. Halbuki, İslam dünyasının diğer yerlerinde, mesela Hindistan ve Mısır'da veya

---

8 Mustafa S. Kaçalin, "İdilli, Muhammed Ayaz İshakî," *DİA*, s. 474.

9 A. Y., "1329 Senesinde Türk Dünyası," *Türk Yurdu*, VI/4, 17 Nisan 1330 [30 Nisan 1914], s. 2135-2136.

10 A. Y., "1329 Senesinde Türk Dünyası," *Türk Yurdu*, VI/5, 1 Mayıs 1330 [14 Mayıs 1914], s. 2135-2136. Musa Carullah Kur'an tercümesini tamamlamış fakat Ufa şehrindeki Müslüman Dinî İdaresi bunun basılmasına izin vermemiştir. Bkz. Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005, s. 71-72.

Kazan ve Orenburg'da bu tür faaliyetler yarım asırdan beri görülmekteydi. Yine de, geç de olsa, İslam uyanışı taraftarlarının Hilafet makamında ortaya çıkması Müslümanların ve dolayısıyla Türklerin geleceği için önemli bir olaydı.[11]

Dinî reform konusunda Rusyalı Türk aydınların fikirleri ilginç geliyordu. Zira, Tatar uleması dinî konularda fikir yürütme açısından Osmanlı ulemasına göre büyük bir serbestîye sahipti. Özellikle Tatar Türklerinin ünlü reformcusu Musa Carullah'ın aykırı görüşlerine gıpta eden Osmanlı Türk aydınları az değildi.[12]

Yusuf Akçura'ya göre, Tatar ulemâsından Şihabüddin Mercanî, Türklerin son dönem tarihindeki dinî teceddüd (Reformation) hareketinin en büyük öncüsüydü (*précurseur* tabirini kullanıyor). Müslüman dünyasında daha yarım asır boyunca dinî ve fikrî bir inkılap, bir teceddüt olacağına inanıyordu. Hıristiyan dünyasında dinî teceddüt hareketi kuzeyden ve en son Hıristiyanlığı kabul eden halk arasından çıktığı gibi, İslam dünyasının dinî teceddüdünün de Kuzey Türkleri arasından çıkacağı kanaatindeydi. Ancak, Hilafet merkezi dinî yeniliğe asla izin vermiyordu. Şihabüddin Mercanî, İstanbul'da Cevdet ve Münif Paşaları ziyaret etmiş, onlarla oturup söyleşmişti. Diğer Osmanlı ulemâsına göre çok daha bilgili olan bu "çinovnikler" (Rusça: devlet memuru, bürokrat), din müceddidi Şihabüddin Hazret'i görmemiş, daha doğrusu görememişlerdi. Bu yüzden, Şihab Hazret'in Hilâfet merkezinde geçirdiği zamandan bahsedecek fasıl oldukça renksiz olmaya mecburdu. Zira, dinî merkezler, dinde muhafazakârdılar; dinî yenilikler (reformlar) bu merkezlerde başarılı olamamışlardı. Hıristiyanlığın reformasyonu da Roma'dan çok uzaklarda ortaya çıkmıştı.[13]

Akçura, dinî konularda münâzaranın serbest olması meselesinin İslam ulemâsı için son derece önemli olduğunu düşünüyordu. Bu konuda 1906'da *Dinî Münâzaralarda İrkinçilik Hakkında* adıyla Tatarca yazıp Kazan'da bastırdığı bir risalesinin olduğunu kendisinden öğreniyoruz.[14] Yine bu yıllarda

---

[11] A. Y., "1329 Senesinde Türk Dünyası," *Türk Yurdu*, VI/5.

[12] Ahmet Kanlıdere, "Rusya Türklerinin Osmanlı Fikir Hayatındaki Etkileri: Islah Düşüncesi ve Türkiye'deki Etkileri," *Osmanlı: Düşünce*, c.7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 510-516; İbrahim Maraş, "İdil-Ural Bölgesi ve Osmanlı Fikrî Münasebetleri," *Osmanlı*, C. 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 503-509.

[13] Yusuf Akçura, "Şihâbüddin Mercânî İstanbul'da," s. 425-426. Akçura, 1928'de Mercanî biyografisini bir kez daha kaleme alır. Bu defa Mercanî için daha değişik bir yorum getirir: Onu milliyetçilik şuurunun Kuzey Türklüğü içinde meydana gelmesine (*Tercüman* gazetesinden sonra) ilk hizmet eden büyük adam olarak takdim eder. Mercanî'nin fikirlerinin değişik zamanlarda farklı farklı yorumlanması hakkında bkz. Ahmet Kanlıdere, "Mercânî," *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIX, İstanbul, 2005, s. 169-172.

[14] Lamelif [Yusuf Akçura], 'Medreselerin Islahı," *Sırat-ı Müstakim*, IV/79, 25 Şubat 1325 [1909], s. 8.

(1907'de), dinî reformcu fikirleriyle tanınan Kazan ulemâsından Âlimcan Barudî'nin (1857-1921) hayat hikayesini kaleme alır ve risale şeklinde yayınlar.[15]

Türkiye'de dinî reform konusunda en çok tanınan şahsiyet, Rostov'da doğan Musa Cârullah idi. Meşrûtiyet Türkiye'sinin Türkçü, modernist İslamcı ve Batıcı aydınları arasında ateşli savunucular bulmuştur. Cârullah'ın eserleri, dinî reform hareketinin daha yeni başladığı İstanbul'da ilgiyle okunmaktaydı. Cârullah'ın fikirlerinden en çok etkilenen Osmanlı yazarlarından biri Hâşim Nâhid [Erbil] (1880-1962), ondan "İslamiyetin Lutheri" diye söz etmekteydi.[16] Carullah'ın fikirlerine daha çok, Türkçüler ve Batıcılar ilgi gösteriyordu. *Teârüf-i Müslimîn* dergisi, Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı *İslam Dünyası*, Türkçülerin güçlü dergisi *Türk Yurdu* ve yine Türkçü-İslamcı bir dergi olan ve Kazanlı Hâlim Sâbit'in [Şibay] (18??-1947) çıkardığı *İslam Mecmuası* onun fikirlerinden bahsetmekteydi. Bu dergiler, çoğu zaman onun eserlerinden iktibaslar yapmakta, Cârullah'ın Rusya'daki yeni faaliyetlerini izlemekteydiler. Bu ilginin özellikle 1912 ve 1913 yıllarında yoğunlaştığı görülmektedir.

Kırım Mecmuası yazarlarından Ziynetullah Nûşirvan, Avrupa'da dinî inkılâp ve Martin Luther'in Reformasyon hareketinden övgüyle söz ettikten sonra Türk-Tatar dünyasındaki dinî inkılâp hareketinin önemli temsilcilerinden sırayla bahseder. Kursavî ve Mercanî'den sonra henüz sağ olan Rızâeddin b. Fahreddin, Ziyaeddin Kemalî ve Abdürreşid İbrahim gibi belli başlı simaları sıralar. Ama yazara göre yaşayan dinî inkılâpçılar içinde en güçlüsü, yetki sahibi ve İslam dünyasında en çok tanınanı Cârullah'tır. Yazar onun meziyetlerini şu şekilde sıralar: Kur'an'ı yedi okunuşu ile ezberleyen bir hâfız, güçlü bir hadis ve fıkıh usûlü âlimi, çağdaş hukuk teorilerini iyi bilen bir hukukçu olduğu kadar iyi bir matematik ve astronomi âlimi idi. Yeni fikirler ve teorileriyle âdetâ Türk-Tatar toplumunu sarsar; uyumuş ve uyuşmuş ulemâyı harekete getirir; genç ve inkılâpçı fikirlere kuvvet ve heyecan verir.[17]

Carullah'ın fikirleri terakkiperver ve Türkçü çevrelerin ilgisini çekmekle birlikte, Osmanlı Şeyhülislamlığı onun fikirlerini zararlı bulmakta, hatta

---

[15] Akçuraoğlu Yusuf, *Damulla Âlimcan el-Barudî Tercüme-i Hâli*, Kazan: Matbaa-i Şeref, 1907, 64 sayfa.

[16] "İslamiyetin Luther'i şimdi Asya'da zuhûr etti. Bu müceddid, bu mücâhid-i din, Kazanlı Musa Cârullah Bigiyef [...] Şimdi Musa Efendi Kur'an'ı Türkçeye tercüme ediyor. Bu, İslam fikir ve vicdanının esâretten halâsına bir işârettir. Rusyalı bir Müslüman, dinin hakikatine doğru ilk adımı attı, biz de onu takip edelim!" Hâşim Nâhid, *Türkiya İçin Necât ve İtilâ Yolları*, İstanbul: Şems Matbaası, tarih yok, s. 213-14.

[17] Ziynetullah Nûşirvan, "*Şeriat Esasları* ve Kadınlık Meseleleri," *Kırım Mecmuası*, sayı 10 (5 Eylül 1334/1918), s. 180-81.

yasaklanmasını gerekli görmekteydi. Nitekim, Şeyhülislamlık makamı, zararlı fikirler yaydığı gerekçesiyle, onun eserlerinden bazılarının yasaklanması için Dahiliye Nezaretine fetva göndermiştir. Bu fetvada Cârullah'ın dört kitabının "küfriyâtı muhtevî" olduğu ve bu yüzden toplatılması gerektiği bildiriliyordu.[18] Şeyhülislamlığın bu girişimi onun eserlerine olan ilgiyi daha da arttırıyordu.[19] Öte yandan, Dahiliye Nezaretinin Şeyhülislamlığın yasaklama emrini kabul etmediği anlaşılıyor. Bunun üzerine, 1913 yılı Nisanında Şeyhülislamlık yasaklama emrini geri çekmek zorunda kalmıştır.[20]

Bu yasaklama haberini haber alan Carullah, Orenburg'da çıkan *Vakit* gazetesine yazdığı bir yazıda Osmanlı şeyhülislamlarını sert bir dille eleştirir.[21] Bu yazıda, İslam dininin asrın ihtiyaçlarına cevap verecek hâle getirilmesinin önündeki en büyük engel olarak Şeyhülislamlık makamını gösterir. Yeni meseleler karşısında hiçbir köklü çözüm üretemediği gibi, ağır işleyen bürokratik ve muhafazakâr yapısı ile Şeyhülislamlığın bu yoldaki çalışmalara da engel olduğunu söyler. Osmanlı devlet ve milletini harap eden küçük-büyük hıyânet ve fesatların her birinde şeyhülislamlar, kazaskerler ve hocaların önayak olageldiklerini veya alet olduklarını ileri sürer. Şeyhülislam ve kazaskerler hakkında, halkı soymak, hazineyi yağmalamak, Yeniçerilerin cülûs hediyelerinden pay almak, sultanları, paşaları memnun etmek için dinin hükümlerini tevil etmek, fetvaları satmak gibi ağır eleştirilerde bulunur. Şeyhülislamların ıslâhât fikir ve hareketlerine karşı din adına savaş açtıklarını ve her defasında gâlip geldiklerini, yeniliklere engel olma yolunda büyük bir gayret gösterdiklerini söyler. Çözüm bekleyen problemler konusunda tamamen hareketsiz kaldıklarını ve bu yüzden devleti Fransız kanunlarına muhtaç bıraktıklarını, Kur'an'a dayanan çözümler üretemediklerini iddia eder.[22] Abdürreşid İbrahim'in İstanbul'da çıkardığı *İslam Dünyası* dergisi bu yazıyı yeniden yayınlar. Dergi, Şeyhülislamlık makamı tarafından mahkemeye verilir. Muhakeme sonunda derginin yazı işleri müdürü para ve hapis cezasına çarptırılır.

İttihat ve Terakki hükûmeti başta bulunduğu sırada Carullah'a sahip çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak, I. Dünya Savaşı bittikten ve İttihatçı-

---

18 "Haber: Daire-i Meşîhatte," *Tanin*, no. 1563, (25 Mart 1329), s. 2, 6.

19 O sıralarda Cârullah'a mektup yazan bir kitapçı, bu yasaktan sonra kitaplarının daha çok arandığını yazıyor ve ondan *Halk Nazarına* adlı eserinden bir miktar postalamasını rica ediyordu. Musa Cârullah, "Teessüf Etmiştim Artık Anladım," *İslam Dünyası*, C. 1, sayı 10 (4 Temmuz 1329), s. 150.

20 Şeyhülislamlığa Cârullah'ın eserlerinin zararlı olduğunu ihbar edenin, Rusya Müslümanlarından Orenburg'lu İshak b. Murteza adında bir âhund ve müderris olduğu anlaşılmaktadır.

21 Musa Cârullah, "Teessüf Etmiştim Artık Anladım," s. 149-55.

22 Musa Cârullah, "Teessüf Etmiştim Artık Anladım," s. 152.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI

lar hükûmetten çekildikten sonra, Carullah hakkında keskin bir eleştiri ortaya çıkar. Cârullah'ın Türkiye'deki en büyük tenkitçisi Mustafa Sabri Efendi'ydi.[23] Bir ara şeyhülislamlık da yapan bu zât, Cârullah'ın Allah'ın rahmetinin genişliği hakkındaki eserine tenkit olmak üzere, 1919'da *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi* adı altında bir kitap yayınlar.[24]

Mustafa Sabri Efendi, Cârullah'ın fıkıh, kelâm ve tefsir âlimlerini pervâsızca eleştirmesini doğru bulmamakta, özellikle kelâm âlimleri aleyhindeki iddialarına karşı çıkmaktadır. Bin seneden fazla bir süredir İslam inançlarının korunmasına hizmet ettiğine inandığı kelâm ilmini kökünden yıkmaya girişmesinden, tefsir ve fıkıh gibi dinî kaynaklar hakkında yanlış düşünceler oluşmasından kaygı duyduğunu belirtir. Kafaları birçok Avrupalının isim ve hikayeleriyle dolu olan yeni nesil, bu tür eleştirilerin tesiriyle İslam âlimlerinin hâfızalarda kalan isimlerini büsbütün söküp atacaktı. İslamiyete hizmet adı altında yapılan bu tasfiye, aslında tahripten başka birşey değildi. Gençler, Musa Cârullah gibi otorite sayılan birinin sözlerine bakarak eski İslam âlimleri hakkında yanlış fikirlere kapılmamalıydı.

Mustafa Sabri Efendi'nin niyetinin daha da öteye gittiği düşünülebilir. Belki de, bu vesile ile Musa Cârullah'ı harâretle destekleyen Hâşim Nâhid gibi Osmanlı yazarlarına ders vermek istemişti. Nitekim, eserinin bir yerinde Cârullah'a gerekli cevabı verdiğine emin olmuş bir edâ ile: "Bu meşhur müceddide [Musa Cârullah'a] 'İslamiyetin Luther'i' unvanını veren muhterem edip Hâşim Nâhid Bey'in kulakları çınlasın!" demektedir. Sabri Efendi, bundan sonra yayınladığı *Dinî Müceddidler* adlı eserinde, bunlardan Hâşim Nâhid Bey'e yüklenecek, bu arada Cârullah'ı da daha sert bir üslupla eleştirecektir.[25]

Türkiye'nin din ulemasından Şeyhülislam Musa Kazım ve Seydişe-

---

[23] Mustafa Sabri Efendi (1869-1954): Osmanlı devletinin son şeyhülislamlarındandır. Tokat'ta doğdu, 22 yaşında iken Fatih Camiinde talebe okutmaya başladı. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra, Tokat'tan milletvekili seçildi. Muhafazakâr İslamcı *Beyânülhak* dergisinin başyazarlığını yaptı. 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Partisi'nde faal görevlerde bulundu. 1913'te İttihatçıların Bâb-ı Ali baskını üzerine yurt dışına kaçtı. Hürriyet ve İtilaf Partisi tekrar iş başına gelince, yurda döndü ve 1919'da Damad Ferit Paşa kabinesinde Şeyhülislamlık makamına getirildi. 1922'de yurt dışına kaçtı. 150'likler listesine dahil edildi. Hayatının geri kalan kısmını Romanya, Yunanistan ve Mısır'da geçirdi. Bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, C. 2, İstanbul: Risale, 1987, s. 263-65.

[24] Yusuf Uralgiray'a göre, Mustafa Sabri Efendi bu eserini 1912 yılında Romanya'da Mecidiye Öğretmen Okulunda hoca iken yazmıştı, ama baskıya vermesi epey zaman almıştır (Yusuf Uralgiray, s. xxiv). O sıralarda, rahmet-i ilahiye konusunda iki eser daha yayınlanmıştır. Bunlardan biri, Rızâeddin b. Fahreddin'in *Rahmet-i İlahiyye Meselesi* (Orenburg: Vakit Matbaası, 1911) adlı risalesidir. Diğeri ise İzmirli İsmail Hakkı'nın *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikât* (İstanbul: Darülfünun Matbaası, 1341) adlı eseridir.

[25] Hayatının son birkaç yılını Mısır'da geçiren Cârullah, orada Mustafa Sabri Efendi ile görüşür, ondan büyük sevgi ve saygı görür. Bkz. Kâzım Nâmi Duru, *Millet*, sayı 135 (9 Eylül 1948).

hirli Mahmud Esad Efendiler ise Cârullah'tan sitayişle söz etmekteydiler: "Âlem-i İslamiyetin medâr-ı iftihârı olduğu ve Şimal Müslümanları arasında canını feda edercesine çalışıp, ilmiyle, fikriyle İslamiyeti yükseltmeye uğraşan bu gibi hakiki ulemânın varlığıyla iftihar edildiğini ve hakkında hürmet hissiyle mütehassıs" olduklarını ifade etmekteydiler.[26] Bununla birlikte onu Türk basınında ateşli bir şekilde savunan kişi Batıcı *İçtihad* dergisi yazarlarından Kaya Nuri idi. Bu zât, tamamen Musa Cârullah savunusundan ibaret olan ve "Müctehidler Müctehidi" adında bir yazısını *Mahfel* mecmuasına gönderir. *Mahfel*'in sahibi Tâhirül Mevlevî, Kaya Nuri'nin yazısını yayınlamakla birlikte, onun Cârullah hakkındaki abartılı övgülerine katılmadığını belirtir. Kaya Nuri'nin övgüyle bahsettiği *Halk Nazarına* adlı eserini vaktiyle gördüğünü, fakat içeriğinde bir fevkaladelik olmadığını ifade eder. Cârullah'ı daha iyi tanıması gereken Rusya Müslümanlarının bile onu pek öyle yükseklerde uçurmadıklarını belirterek Kazan ulemasından Şeyh Murad Efendi'nin onun hakkında olumsuz görüş bildirdiğini söyler.[27] Bundan hemen sonra Tâhirül Mevlevî'ye cevap yazan Kaya Nuri'ye göre, Cârullah Rusya Müslümanları arasında yüksek bir değere sahipti;[28] Mustafa Sabri'nin kıymetsiz ve itibarsız olarak nitelemesi, Şeyh Murad Efendi'nin onun hakkında olumsuz görüş bildirmesi Cârullah'ın değerini düşürmezdi. Üsteli onun fikir, ilim ve içtihat açısından kıymeti muârızlarının yazılarıyla ölçülemezdi.[29]

Azerbaycan kökenli aydınlardan Ahmed Ağaoğlu, da Kaya Nuri gibi düşünmekteydi. 1920'de Malta'da kaleme aldığı *Üç Medeniyet* adlı eserinde Musa Cârullah gibi ıslâhâtçı din ulemasının çabalarını överken Şeyhülislam Mustafa Sabri'yi eleştirmekteydi: "Şeyhülislamlık unvanını taşıyan, lakin İslamiyet için bir leke olan Mustafa Sabri gibi yirminci asırda dokuzuncu asrın el-Kaim Billah'larını taklit ederek kadınlara elbise formaları tayin eden ve sokaklara çıkmalarını yasaklamaya kalkışan 'din' reisleri elbet ki, İslami-

---

[26] Kaya Nuri, "Musa Cârullah Efendi Bigiyef Hakkında," *İctihad*, C. 6, sayı 146 (1922), s. 3058.

[27] "Şeyh Murad Efendi birkaç sene evvel İstanbul'a gelmişti. Kendisiyle görüştüğümüzde Musa Efendi mevzu-ı bahs olmuş, Şeyh Efendi, sâhib-i makalenin [Kaya Nuri'nin] zannı hilâfına beyân-ı mütâlaa eylemişdi. Bu zât ise sade mutaassıb bir hoca değildi." Tahirül Mevlevi, "Müçtehitler Müçtehidi," *Mahfel*, sayı 14, s. 22-23.

[28] Kaya Nuri, "Musa Cârullah Efendi Bigiyef Hakkında," *İctihad*, sayı 146 (1 Nisan 1922), s. 3057-58.

[29] Bundan çok daha sonraları (1948'de) Musa Cârullah'ı destekleyen diğer bir yazar (Kâzım Nâmi Duru), onunla Mustafa Sabri Efendi arasında bir karşılaştırma yaparken şöyle bir hüküm veriyor: "Biri, doğrudan doğruya âyetlere, hadislere; Mekke'ye kadar bütün İslam alemini gezip görmüş olduğu için, o âleme hudutsuz vukufuna istinat ediyor; öteki yalnız İstanbul medreselerinde okuduğu, bizde yahut başka diyarlarda yazılmış eserlerden istifade ile Musa Cârullah'ın samimî, ilmî sözlerini redde kalkışıyordu." Kâzım Nâmi Duru, *Millet*, sayı 135 (9 Eylül 1948).

yeti anlayacak kadar yüksek bir ruh ve kalbe hiçbir zaman mâlik olamazlar" der.[30]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Rusyalı aydınların Osmanlı eğitim sistemine yönelik eleştirileri

İsmail Gaspıralı, 1909'da İstanbul'da verdiği bir konferansta, kendi tecrübesinden yola çıkarak Osmanlı ilk mekteplerinde nasıl bir reform yapılabileceğini anlatır. Avrupa ülkelerindeki eğitim seviyesine yükselmek için ne kadar okul, kütüphane, öğretmen ve masraf lazım geldiğini hesaplar. Çok para gerektiğini fakat bundan ürkmemek lazım geldiğini söyler. Rusya Türklerinin de benzer bir durumda olduğunu ifade ettikten sonra, onların bu alanda edindikleri deneyimleri aktarır. Gaspıralı önce Rusya ve Orta Asya'daki eğitim kurumlarının durumunu ve orada yaptıklarını anlatır. Osmanlı ülkesinde 40-42 bin ilkokul mevcut olduğu bilgisini alan Gaspıralı şöyle bir çözüm önerir: 3000 mektebi ıslah ederek 200 bin lirayı tedarik yollarına bakılmalı. Eski usûl mekteplerde çocuklar beş buçuk-altı veya yedi yaşından on üç yaşına kadar gel-git vakit kaybetmekteydiler. Yedi-sekiz senede elde edilen bilgiler yeni mekteplerde iki veya üç yılda kazandırılabilirdi. Gaspıralı bunu kendi tecrübeleriyle görmüştü. Halk okullara maddi destek vermeye başlamıştı, çünkü yapılanların fayda ve sonucunu görüyorlardı. Bu terakki, programın ıslahı ve Elifbanın kısa zamanda öğretilmesi sayesinde olmuştu. Çocuklara *tedricî* ve *savtî* olmak üzere iki ayrı usûlle okuma öğretilebilirdi. Gaspıralı bunları örneklerle anlatır.[31] İşte bu deneyime arka vererek Osmanlı ülkesinde mektep işine ve idaresine tamamen âşina olanlar ön ayak olursa, bir sene içinde ne kadar mektep varsa hepsinin ıslah edilebileceğini söyler.[32]

Gaspıralı, iki yıl sonra, 1911'de *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan bir yazısında Osmanlı ilk mekteplerinde yapılabilecek reformları bir kere daha tekrarlar. Yeni usûl mektepler açarken ahalinin taassubunu uyandırmamak gerektiğine dikkat çeker. İstanbul Darülmuallimîni (Muallim Mektebi) müdürü Sâtı Bey'e (Sâtı el-Husrî) hitap ederek, ona kendi deneyimlerini anlatır.[33] Osmanlı devletinde de *usûl-i savtiye* dersleri açmak istediğini söylemesine

---

30 Ahmed Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, Ankara, 1927, s. 66-67.

31 *Usûl-i cedid*, tedricî ve savtî idi, kolaylığı da bu özelliklerinden geliyordu. Tedricîden maksat, çocuklara önce üç harf vermek, sonra birer harf öğreterek devam etmekti. Savtî demekten maksat ise harfleri değil sesleri öğretmekti.

32 [İsmail Gasprinski], a.g.m., s. 362-363.

33 İsmail Gaspıralı 1889'da İstanbul'a geldiğinde Dârülmuallimîn'i ziyaret etmiş ve kesinlikle işe yaramadığını o zamanlar yazmıştı. Ona göre orada terbiye ve talim öğretilmiyordu. Akçura 1909'da ziyaret gittiğinde, Sâtı Bey'in idaresine geçen Dârulmuallimîn'in tamamen değişmiş olduğunu görerek şaşırdığını söyler. Akçuraoğlu, "Sâtı Bey'in İstifası," *Türk Yurdu*, I/10, 22 Mart 1328, s. 311.

bakılırsa, bu usûlün Osmanlı mekteplerinde ne derece uygulandığı konusunda şüpheler uyanmaktadır. Gaspıralı, "*usûl-i savtiye*nin verdiği kolaylıkla kırk elli gün zarfında çocuklarının okur-yazar olduklarını görmek gibi bir saadet Osmanlı mahalle ve köy cemaatlerini mektebe ve tahsile ciddi bir surette heves ettireceğine, yardımlarını celb edeceğine imanım var" diyordu. Gerekli izni aldıktan sonra İstanbul'da *usûl-i savtiye* ve tatbikatı dersleri vereceğini söylüyordu. Hatta, derslere katılmak isteyenlerin Ayasofya'daki *Türk Yurdu* idaresine başvurmalarını istiyordu.[34] Elbette burada *usûl-i cedid*i uygulayacak öğretmenlere kurs vermekten bahsediyordu. Bu girişimin sonucu ne oldu bilmiyoruz.

Yusuf Akçura (1876-1935) da Kuzey (Tatar-Başkurt) Türklerinin eğitim konusunda Osmanlılara göre daha ileri gittikleri inancındaydı. Osmanlı ülkesinde eğitim ve öğretim meselelerinin ilmî şeklinin henüz yeni yeni tartışılmaya başlandığını, gazete ve risalelerde pedagojiden nâdiren söz edildiğini söyler. Pedagojiye dair kitapların yok denecek kadar az olmasını eleştirir. "Kuzey Türklerinin bu pek mühim hususu hakkıyla anlayarak matbuatlarında en çok talim ve terbiye meseleleriyle uğraştıklarını, sosyal hayatlarında da mektep ve medrese işlerini diğer işler cümlesine takdim ettiklerini memnuniyetle görüyoruz. Şimal kardeşlerimiz doğru yolu bulmuşlardır"[35] der. Akçura'ya göre, Osmanlı Türkleri modern medeniyet yolunda henüz yolun başındaydı. Medeniyet yolunda ilerlemek, diğer kavimlerin seviyesine yükselmek için, talim ve terbiye usûlü görmeye muhtaçtılar. Ona göre, henüz yolun başında olan milletlerin aydın zümresine düşen en âcil ve en ciddi görev, geniş halk kitlesine mürebbîlik ve muallimlik etmekti. Dolayısıyla, okumuş kesim her şeyden önce ve her şeyden çok eğitim ve öğretim usûlünün modern teori ve uygulamalarını öğrenmeye ve ona göre milleti eğitip öğretmeye çalışmakla yükümlüydü."[36]

Akçura, II. Mahmut ve halefleri zamanında Osmanlı devletinin siyasî ve içtimaî teşkilatı baştan ayağa yenilenmeye ve ıslah edilmeye uğraşılırken, medreselere dair ciddi bir girişim olmadığını söyler.[37] Osmanlı cemiyetinde eğitim yeni baştan yeni temeller üzerine tesis ve tanzim olunmak istenirken, medreselerin varlığı unutulmuş gibiydi. Daha doğrusu, medreseler sırf din öğrenmeye mahsus kurumlar olarak görülmüş, modern ilimlerin öğretilmesi için büsbütün ayrı teşkilatın lüzumuna inanılmıştı. Halbuki İslam dünya-

---

[34] İsmail Gasprinski, "Türk Yurtçularına," *Türk Yurdu*, I/7, 7 Mart 1327, s. 233-234.

[35] A.Y., "Mekteb Müzesi," *Türk Yurdu*, II/48, 5 Eylül 1329 [1913], s. 844-848.

[36] A.Y., a.g.m.

[37] Lamelif. [Yusuf Akçura], 'Medreselerin Islahı," *Sırât-ı Müstakîm*, IV/79, 25 Şubat 1325 [1909], s. 5. Rusya Türklerinde dinî reform hareketinin önde gelen simalarından Musa Carullah Bigi (1875-1949) de aynı fikirdedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sında henüz Avrupa'nın Rönesans ve Reform dönemlerine benzer bir fikir hareketi olmamıştı. Müslümanlar tarafından işlenen ilim ve fikirler dokuz-on asır önceki durumundan ileriye götürülememişti. O zamanın gözde ilim usûlü skolastik olduğundan, İslam dünyasındaki ilimler ve düşünce sistemi, mektep ve medreselerdeki eğitim usûlü hep skolastiğe dayanıyordu. Hatta gitgide skolastik bir tür kutsallık da kazanmıştı. Mesela, Hicret'ten 370 yıl kadar önce, Yunan asıllı Porfir (Porphyry) (234-305) tarafından yazılan *İsagoci* (Isagoge) adeta din kitapları arasına girmişti. Halk üzerinde en çok sözü dinlenen kimseler, yani İslam uleması, kendi haline bırakılmıştı. Medrese talebeleri, sekiz-on asırdan beri dünyanın görüp geçirdiği değişikliklere yabancı bir halde yetişip çıkıyorlardı. Diğer taraftan, küçük bir kesim modern okullarda, rüştiye ve idadîlerde eğitim görüyorlardı. Dünyaya büsbütün ayrı açılardan bakan bu iki sınıfın birbiriyle anlaşması imkânsız gibiydi. Bunun üstüne, bazı devlet mevkileri önceleri medrese mezunlarına mahsus iken, modern okulların kurulmasından başlayarak o makamlar bu okullardan mezun olanlara verilmeye başlanmış ve bu yüzden araya bir de hayatın temeli olan iktisadi rekabet girmişti. Müslümanların çıkarlarına çok aykırı olan bu ihtilafların kaynağı, medreseleri ciddi bir şekilde ıslaha çalışmaksızın, onlara tamamen yabancı, fikir ve yaşayışta rakip modern okulların kurulmasıydı. Bu ihtilaflar ise, Osmanlı toplumunun Tanzimat başlarından beri gelişme hızına engel olan sebeplerin en mühimlerinden birisiydi.[38]

Akçura'ya göre Osmanlı okullarının çoğu eğitim ve öğretimde skolastik tarzından tamamen kurtulamamıştı.[39] Skolastik sadece eğitim ve kitap yazımında değil, hayatın değişik yüzlerinde, özellikle zihniyette görülmekteydi. Mesela okul kitapları yazılırken, bir veya birkaç otoritenin fikirlerine araştırma ve eleştiri yapılmaksızın tâbi olunmakta, onların ifadeleri aynen kabul edilmekteydi. Osmanlı tarihi konusunda, Hoca Saadettin Efendi (1536-1599) hangi şemayı kabul etmişse, ona bağlı kalınıyordu. Tarih konusundaki eserlerin çoğu yabancı tarihçilere veya geçmişteki otoritelere mahkûm bir durumundaydı, yani skolastikti. Ona göre Türk dilini harap eden asıl sebep de skolastik idi. Dimağımızın çaba sarf etmekten devamlı kaçınması, kendi dilimizi geliştirmek gibi çok yorucu ve zor iş yerine, hazır

---

[38] Müslüman âlimlerin görüş, nüfuz sahibi ve cesaretli olanları (Hindistan'da Aligar İslam Üniversitesini kuran Seyid Ahmed Han, Kazan'da Muhammediye Medresesi'ni açan Âlimcan Barudî, el-Ezheri ıslaha kalkışan Muhammed Abduh, Orenburg'da Hüseyniye Medresesinden Rızaeddin b. Fahreddin) bu hususu defalarca tekrar etmişlerdi. Lamelif [Yusuf Akçura], a.g.m., s. 7.

[39] Akçura'ya göre skolastik, öğrenme, düşünme ve öğretme tarzında daima kitaplara, üstatlara ve otoritelere dayanmak ve onların buldukları doğrular dairesinde sınırlı ve bağlı kalmaktır. Akçuraoğlu Yusuf, "İskolastik Usûl Nedir?" *Tedrisat Mecmuası*, sayı 66, Nisan 1341 [1925], s. 219.

ve mükemmel dillerden (Arapça ve Farsçadan) kelime, tabir, terkip, hatta cümle almaya bizi sevk ediyordu. Hukuk alanında da durum aynıydı. Osmanlı hukuk okulları da skolastik tarzdan kurtulamamıştı. Bu yüzden, hayatın zorlamalarıyla ortaya çıkan değişiklikleri anlamayarak, bir tür kısır, hatta zararlı muhafazakârlıkta devam eden hukukçular bulunmaktaydı.

Akçura bir başka yazısında Osmanlı okullarındaki eğitim ve öğretimde ideal eksikliğinden bahseder. Rüşdî ve idadî mekteplerde öğrencilere (dinî, millî, vatanî) ideal verilmemesinden yakınır. Osmanlı mahalle mekteplerindeki eğitim kaliteden mahrum olmakla birlikte belli bir ideali olduğunu söyler. Bu ideal küçük çocukları Müslüman yapmaktı. Medreselerin de mektepler gibi ideali Müslüman yetiştirmekti. En çok idealist yetiştirenler askerî mekteplerdi. Yabancı (ecnebî) mekteplerde okuyanlar idealden yoksun yetişmekteydiler. Oysa, ideal aşılanması önemliydi, zira zayıf imanlı insanlar büyük işler göremezlerdi.[40]

Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) da Osmanlı eğitiminin noksanlarına işaret eder. Ağaoğlu, dört ay boyunca İstanbul'da bulunan resmi ve özel bütün ilk mektepleri ve rüştiyeleri dolaştığını ve inceleme yaptığını söylüyor.[41] Okul ve öğrenci sayısını, her öğretmene ortalama kaç öğrenci düştüğünü ve gerekli masrafları hesaplamıştı. Ayrıca, mektep binalarının durumunu, muallimlerin vaziyetini, halkın eğitime olan eğilimini tespit etmeye çalışmıştı. Ortaya çıkan tablo onu üzer. Kötü eğitim yüzünden talebelerin akıl ve zekâlarının heder edildiği kanaatine varır. Osmanlı okullarındaki eğitim ve öğretim usûlleri iki yüz sene evvel Batı ülkelerinde takip edilen skolastik metoddu.[42]

Sibiryalı Türklerden olup seyahatleriyle ve İslam birliği fikirleriyle tanınan Abdürreşid İbrahim,[43] Osmanlı üniversite öğrencilerinin ülke sorunlarına duyarsız ve ilgisiz kalmalarından şikayet eder. Abdürreşid İbrahim, dergilerde yazdığı birçok yazıda üniversite talebelerine seslenir ve onlara tavsiyelerde bulunur. Ona göre, üniversite öğrencisinin görevi, ilim ve maarif yolunda büyük bir ciddiyetle çalışmak olduğu gibi, memleket işlerine de kafa yormaktır. Avrupa'da üniversite öğrencilerinin devletin idarî ve siyasî uygulamaları konusuna müdahale ederek gösteriler yaptıklarını ve sözle-

---

40 Akçuraoğlu, "Emel," *Türk Yurdu*, I/16, 27 Haziran 1912, s. 266-267.

41 Ahmed Agayef, Dârü'l-Hilafe'de Maârif-i İbtidaiyyenin Hâli ve Sûret-i Islâhı," *Sırât-ı Müstakîm*, V/114, 28 Teşrîn-i evvel 1326, s. 164.

42 Ahmed Agayef, a.g.m., s. 179.

43 Abdürreşid İbrahim (1857-1944): İslam dünyasını uyandırmaya çalışan ve seyahatlarıyla tanınan Rusyalı Türk aydınlardandır. Aslı Buhara'lı bir aileden olup Sibirya'da doğmuştur. Medrese tahsilini Mekke ve Medine'de yaptıktan sonra XIX. Asır sonlarında İstanbul'a gelerek Ahmed Vefik Paşa ve Namık Kemal gibi o zamanın aydınlarıyla tanışmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rinin çoğunlukla göz önüne alındığını örneklerle anlatır.[44] Ama bu, öğrencinin (aldıkları eğitim sayesinde) aydınlanmasıyla mümkündü. Avrupa'da sadece üniversite talebesi değil, lise son sınıf öğrencileri bile millet meseleleri konusunda kafa yormağa başlamakta ve bir fikir sahibi olmaktaydı. Üniversiteye geçtiği günden itibaren öğrenci nasyonalist, sosyalist, belki de anarşist görüşü benimsemekteydi. Eğer talebe hiçbir şeye kafa yormadan, sadece verilen dersleri papağan gibi ezberleyip sınavları geçerek maaşa hak kazanmayı düşünecek olursa, o millet için terakkî ve yükselme değil, çökme ve yok olma yolları görülür.[45]

Abdürreşid İbrahim, özellikle İstanbul üniversitesinin ders programlarını, öğretim üyelerini ve talebelerin davranışlarını eleştirir.[46] Üniversite öğrencilerinin, ülke sorunlarına duyarsız kalmalarından yakınır. Rus okullarından yetişip Osmanlı ülkesinde bulunan öğrencilere bakmalarını salık verir. Rus üniversitelerinde profesörlerin öğrencilerle samimi bir tanışma ve tartıma ortamı yarattıklarını, bununla beraber icabında mevkilerini de muhafaza ettiklerini söyler. Profesörler talebenin ruhunu anlayacak derecede yakınlık kurardı. Yalnız resmî tedrisâtla yetinmezlerdi.[47] Osmanlı öğrencilerinin ve profesörlerinin de böyle olmalarını arzu ediyordu. Petersburg Üniversitesinde derslerin ve programın profesör ve talebelerin katılımı ve müzâkereleriyle kararlaştırıldığını söyler. Öğrencilere serbest bir şekilde hareket etmeleri için uygun bir ortam sağlandığını söyler. Rus üniversitelerinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermesi bakımından, oralarda Avrupa dillerine ihtiyaç duyulmadığını, matematikte dünya çapında tanınan profesörler yetiştirdiğini söylemek yeterliydi. Üniversitelerin halka yaptığı siyasi ve iktisadi hizmetlerin çoğunu Avrupa'nın çok üniversiteleri bile yapamamıştı. Hepsinden önemlisi, Rusya'da hürriyet üniversiteden doğmuştu.

Abdürreşid İbrahim, Osmanlı devletinin Avrupa'ya öğrenci gönderdiği öğrencilerden umulan faydanın sağlanamadığından şikayet eder. İstanbul Üniversitesi gereği gibi gelişmemişti ve gelişemiyordu. Avrupa'ya her sene talebe gönderilmesi makul ve faydalı bir girişim olmakla beraber, yararları sınırlıydı. Ona göre, Maarif Nezareti yabancı eserlerin tercümesi için komisyonlar kurup Osmanlı ülkesinde Batı medeniyetini ve eğitimini yaygınlaştırmaya çalışsa daha büyük ve faydalı hizmet etmiş olacaktı.[48]

---

[44] Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şâkirdân," *Teârif-i Müslimîn*, I/5, 27 Mayıs 1326, s. 76.

[45] Abdürreşid İbrahim, a.g.m., s. 77.

[46] Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şâkirdân," *Teârif-i Müslimîn*, I/13, 1 Haziran 1326, s. 88.

[47] Abdürreşid İbrahim, a.g.m., s. 89.

[48] Ahmed Münir Reşid [Abdürreşid İbrahim], "Dârülfünun ve Avrupa'ya Talebe İrsâli," *Teârif-i Müslimîn*, I/13, 26 Ağustos 1326, s. 211-212.

Balkan savaşı sırasında İstanbul'a gelen Tatar gazeteci Fatih Kerimî, Rusya Türklerinin kız mektepleri açma konusunda Osmanlı Türklerine göre çok daha ileride olduğunu görür. Kızların okutulması meselesinde bir Osmanlı subayından duyduğu geri fikirler onu çok şaşırtır. Zira bu subay, kızların yabancı dil öğrenmelerini gereksiz görmekteydi. Türklerin hepsinin bu fikirde olmadığını fakat büyük çoğunluğun olumsuz düşündüğünü belirtir. "Bütün Türkiye'de bir tane bile kız sultanîsi yok. Bizim Rusya'da kazalara kadar kız koleji var" der. Başka bir yerde ise, "kadınların sokakta dolaşmalarına, toplantılar yapmalarına çok kötü gözle bakan fanatikler burada bizden daha fazladır" der. Yenilgilerinden, yangın ve kazalardan, zelzele ve benzeri felaketlerden kadınları sorumlu tutan ve (Balkan harbi bozgunu sırasında) bütün bu felaketlerin kadınlara hak ve özgürlük verilmesinden kaynaklandığını düşünen bağnaz Türklerin sayısı az değildi. Türk aydınları arasında bile kadın meselesine böyle yaklaşanlar çoktu.[49]

Yine Balkan savaşı sırasında İstanbul'a gelen Tatar Meryem Pataşeva Hanım'ın gözlemleri ve Türkiye'deki âile ilişkileri ve çocukların eğitimi hakkındaki düşünceleri oldukça ilginçtir. Meryem Hanım ve üç öğrenci arkadaşı Petersburg'daki derslerini bırakıp Balkan savaşında yaralanan Türk askerlerine yardım etmek amacıyla İstanbul'daki Kadırga Hastanesinde 5 ay kadar sağlık görevlisi olarak hizmet ederler. "Türk halkı niçin bu durumlara dûçar oldu?" sorusuna cevap olarak, en büyük sebebin aile meselesinden kaynaklandığını kanaatine varmıştı. Meryem Hanım devamlı şu gözlemlerini ifade eder. "Ailede erkek ile hanım hayatı bir değil. Erkek bir dünyada, kadın başka dünyada yaşıyor. Birini diğeri anlamıyor, hem anlamak da istemiyor. Böyle olduğundan, âilede en kıymetli olan manevî râbıta kaybolmuş, özelliğini yitirmiş. Bu sebepten olsa gerek, çocukların terbiyesi de kötü bir halde: Baba olan kişi çocukların terbiyesiyle ilgilenmiyor... Sabah erkenden kahvesini içip çocuğunu görmeden evden çıkıyor... Analar da çocukların terbiyesine çok ehemmiyet vermiyor gibi görünüyor. Çocuk küçükken onu yedirip içirmek terbiye sanılıyor, büyüyünce onu okula göndermekle iş tamamlanıyor. Çocuk nasıl okuyor, ahlâkı nasıl, bu konuda düşünmüyorlar gibi görünmektedir... Anne-baba çocuğu iyi terbiye etmiyor, iyi terbiye verecek mektepler de oldukça az. Husûsan kızlar için mektep yok denecek kadar az."[50]

1910 yılında *Teârif-i Müslimîn* dergisine Sibirya'dan yazan Ayşe Hanım, maarif ve terakkî konusunda Osmanlı Türklerinin daha ileri olduklarını

---

[49] Fatih Kerimof, *İstanbul Mektupları*, Orenburg, 1913, s. 281-282.

[50] Meryem Rahmet Pataşof [Pataşeva olmalı], "Balkan Savaşları sırasında Bir Tatar Hemşirenin İstanbul Hatıraları," haz: İsmail Türkoğlu, *İstanbul Araştırmaları*, sayı 6, Yaz 1998, s. 182-184.

ifade ederek Osmanlı hanımlarıyla irtibat kurmak istiyordu. Ayşe Hanım, Rusyalı Müslüman kadınların Osmanlı ülkesindeki gelişmeleri ilgiyle takip ettiklerini yazar. Gerek Rusya'ya ulaşan Osmanlı basınından, gerek hacca giderken İstanbul'a uğrayan baba ve kocaları vasıtasıyla, gerekse İstanbul'da eğitim gören Rusyalı öğrencilerin verdiği bilgiler sayesinde, Türkiye'de olan bitenden haberdar oluyorlardı. Aradaki mesafe uzak olsa da, Osmanlı Türkleriyle olan din ve soy birliğinin farkındaydılar. Ayşe Hanım, eğitim ve terakki bakımından daha ileri durumda bulunan Osmanlı hanımlarının Rusyalı Müslüman kadınlara rehberlik etmesi gerektiğini düşünüyordu.[51]

Sibiryalı Ayşe bir başka yazısında, İstanbul'da bir İslam Ana Mektebi kurmayı teklif eder. Buhara, Kazan ve İran gibi İslam dünyasının değişik yerlerinden gelecek olan hanımların bu okulda ders görmelerini ve böylece Batı kadınlarının gıpta edeceği bir şekilde eğitim görmelerini arzu eder. O zaman Bursa'da misafir olarak bulunan bir başka Tatar Hanım (Ma'mûre Hamidullina) teklifi destekler ve böyle bir girişime Rusya Türklerinin cemiyetlerinin de katılacaklarını söyler. Zira, yazarın anlattığına göre, Rusya Türklerinin Ufa, Kazan, Troysk ve Astrahan gibi şehirlerinde eğitimin yayılmasına hizmet için açılan erkek ve kadın cemiyetleri bulunmaktaydı ve bunlar bu konuda epeyce bir birikim sahibiydiler.[52]

Sonuç olarak, hâtıralar, seyahat notları ve özellikle de Meşrûtiyet dönemi basınında yer alan yazılardan Rusya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki eğitim ilişkilerinin mahiyeti konusunda önemli ipuçları ortaya çıkmaktadır. Elde edilen verileri şu noktalarda toplamak mümkündür: Osmanlı Türklerinin Rusya Türkleri hakkındaki bilgileri sınırlıydı. Temas imkânının olduğu durumlarda, din ve soy birliği olmakla birlikte, onlarla aralarında önemli kültür farklarının olduğu ortaya çıkmaktaydı. Nitekim, oralara davet edilen veya özel görevle gönderilen öğretmenler daha gerçekçi bir tablo sunmaktaydılar. Osmanlı aydınlarının Rusya Türkleri hakkın-

---

[51] Sibiryalı Ayşe Hanım şunları söylüyordu: "Burada bize nisbet verilen 'Tatar' unvanını artık kullanmıyorum. Kendimizi büyük babamız olan "Türk"e nisbet ediyorum. Çünkü korkuyorum Tatar lafı çıkar çıkmaz ne olur ne olmaz, belki Bayezid-Timurlenk kavgaları hatıra gelerek zihinleri bir daha karıştırır. İşitilişe nazaran bir ana bir babaya mensup olan milletimizin arasını açan bu gibi lekeli tarihler hâlâ mekteplerimizde okunarak evlâd-ı milletin zihinlerini karıştırıyorlarmış... Zavallı, bedbaht Rusyalı İslam kadınları! Ne düşünüyoruz, nemiz var, neye mâlikiz? İşte bu kadar uzun sualin cevabı da pek kısa bir kelimeyle bitiyor: hiç... Zulme karşı bu hususta düşünmek, düşünmek hissinden külliyen mahrum bulunan Rusyalı İslam kadınlarından ziyade onlara nisbetle maarif ve terakkîce bir mevki-i bülendi ihraz eden büyük rehberimiz olan Osmanlı hanımlarının uhdesine terettüb eden bir vazife-i mukaddesedir. Artık yeter! Eski soğuklukları hatırlardan tamamıyla silmeliyiz. Ancak bu sayede mevcudiyetimizi muhafaza edebiliriz." Sibiryalı Ayşe, "Osmanlı İslam Hemşirelerimize," *Teârif-i Müslimîn*, I/4, 13 Mayıs 1326, s. 61.

[52] Ma'mûre Hamîdulline, "Dersaadet'te İslam Ana Mektebi," *Teârif-i Müslimîn*, I/10, 5 Ağustos 1326, s. 158-160.

daki bilgileri Türkiye merkezliydi ve daha çok onların Osmanlı eğitimine muhtaç oldukları önyargısını taşıyordu. Halbuki, Rusya'dan Türk kökenli öğrenciler gelmesi onlardan ziyade Osmanlı Türklerine yarar sağlıyordu. Nitekim, özellikle Tatar-Başkırt, Kırımlı ve Kafkasyalı aydınlar II. Meşrutiyet dönemi Türkiye'sinde etkili olmuşlardır; onların eğitim konusundaki eleştirileri ve çözüm önerilerinin Türk basın ve yayınında önemli bir yer tuttuğu, farklı ve zengin bakışlar sundukları açıkça görülmektedir. Osmanlı eğitim sistemine yönelik eleştirilerin neredeyse tamamı Tatar-Başkurt, Kırım ve Kafkasya kökenli aydınlardan gelmekteydi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bir Fransız Gazetecinin Jön Türk Devrimi Sonrası Osmanlı Siyasal Ortamına İlişkin Gözlem ve Değerlendirmeleri

Salih Tunç (*)

1908 Jön Türk İhtilali Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Jön Türk Devrimi'yle birlikte liberal görünümlü bir yönetimin ortaya çıkması, Yakındoğu'da daha etkin bir yayılmacılığı esas alan Fransa'nın beklentilerini yükseltmekteydi. Jön Türk liderlerinin Meşrutiyet sonrası yaptıkları açıklamalarda genellikle Fransız Devrimi ilkelerine atıfta bulunmaları, yeni rejimin liberal ve cumhuriyetçi Fransa'ya olumlu bir yönelimi olarak değerlendirilmekteydi. Yeni Türkiye' de kendilerine yakın hissedebilecekleri kadroların bulunduğunu düşünen Fransız yöneticileri bu sayede İstanbul'da ayrıcalıklı bir konuma sahip olacakları inancındaydılar.

Dışişleri Bakanlığı'nın Siyasi ve Ticari İşler Daireleri tarafından titiz bir şekilde saptanan politikalar çerçevesinde hareket eden Fransa, İmparatorluğun diğer bazı vilayetlerinin yanı sıra, İstanbul ve Boğazlar Bölgesi'ni de azamî derecede kontrol altında tutulması gereken yerler olarak addetmekteydi. [1]

Bu itibarla Fransa, Jön Türk Devrimi'nden bir süre sonra cereyan eden iç ve dış gelişmelerin de tesiriyle İstanbul'da Meşrutiyet sonrası durumu yerinde incelemek amacıyla bir görevli tayin etmeye karar vermiştir. Quai d'Orsay belgelerine göre, Fransız Milli Eğitim Bakanlığı'nca görevlendirilen Jean Rodes, Dışişleri Bakanlığı'yla koordineli olarak bu görev için seçilmiştir. Bu çerçevede Fransız Milli Eğitim Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen yazıda *Le Temps* gazetesi Redaktörü Jean Rodes'un Türk Devrimi'nin sonuçları ve Devrim sonrası genel durum hakkında yerinde incelemeler

(*) Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 L.Bruce Fulton, "Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, ed. Marian Kent, İstanbul 1999, s. 165 (164-198).

ANKARA ÜNİVERSİTESİ TÖMER

yapmak ve bilgi toplamak üzere özel bir yetki çerçevesinde İstanbul'a gönderilmesi ve bu incelemeyi yürütmesi için maddi destek talebinde bulunduğu belirtilmektedir. Yazıya göre Jean Rodes'un İstanbul'a özel yetkili olarak görevlendirilmesine ilişkin proje Fransız Yüksek Öğretim Dairesi'nin himayesinde olacak ve tamamıyla özel yetkiler çerçevesinde hareket edilecekti. Bu girişim diplomatik fakat, aynı zamanda siyasi mahiyette bir dizi etütleri içeren bir projeydi. Bu bakımdan Jean Rodes'un talebine ilişkin yazısı, ilgi yazı ekinde sunularak, yapılması gerekenlerin yürütülmesi sorumluluğunun Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili birimine havale edilmesi istenmektedir.[2]

Öte yandan Fransız Milli Eğitim Bakanlığı'nın Yüksek Öğretim Dairesi 5.Bürosu'ndan Dışişleri Bakanlığı'nın Ticari ve Siyasi İşler Dairesi'ne gönderilen 12 Ağustos 1909 tarihli ve *Jean Rodes Misyonu adına bir tavsiye mektubu* talebine ilişkin yazıda ise adı geçenin Türkiye'de *"une mission scientifique"* çerçevesinde görevlendirildiği belirtilmektedir. Bu görevlendirmeye göre Jean Rodes, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı dinler ve milletler ile bunlara ilişkin gözlem ve araştırmalarda bulunacak, olası nüfuz alanlarında diplomatik ve siyasi nitelikli incelemeler de yapacaktı. Bu bakımdan ilgili Yüksek Öğretim Dairesi Direktörü, Dışişleri Bakanlığı'nın Ticari ve Siyasi İşler Dairesi'nden Jean Rodes'in Türkiye'deki misyonunu yerine getirmesini kolaylaştırmak iradesini yansıtan bir mektubun hazırlanmasını ve konunun Türkiye'deki temsilciliklerine bildirilerek, kendisinin layıkı veçhile karşılanması ve yardımcı olunmasından memnun olacağını belirtmiştir.[3]

Fransız Yüksek Öğretim Dairesi'nin talebi üzerine Dışişleri Bakanlığı'nın Ticari ve Siyasi İşler Dairesi'nde hazırlanan bir *tavsiye mektubu (lettre recommandant)* belirtilen çerçevede hazırlanarak, Jean Rodes'in anılan konulardaki araştırma ve etütlerini yerinde gerçekleştirebilmesi konusunda kendisine yardımcı olunması bildirilmektedir. Bu konuda Dışişleri Bakanı (M. Doumergue)'nın diplomatik görevlilere özel görev verdiği hususu önemle belirtilerek, kendisinin herhangi bir ihtiyacı ve talebi olması halinde, Fransız Diplomatik ofislerinin olası taleplerin yerine getirilmesi hususunda yükümlü kılındıkları hatırlatılmaktadır.[4]

Netice itibarıyla hazırlanan bir *Tavsiye Mektubu* ile birlikte "une mission scientifique" şeklinde tanımlanan görev çerçevesinde Jean Rodes,

---

[2] Les Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Paris) [M.A.E], "Le Ministre de l'İnstruction Publique et des Beaux-Arts à M. le Ministre des Affaires Etrangères-Levant", *Turquie*, Nouvelle Série, V. 492, le 26 Mai 1909.

[3] M.A.E, "Le Ministre de l'İnstruction Publique et des Beaux-Arts à M. le Ministre des Affaires Etrangères-Levant", *Turquie*, Nouvelle Série, V.492, le 12 Aôut 1909.

[4] M.A.E. M.M. "Les Agents Diplomatiques et Consulaires de France à L'Empire Ottoman", *Turquie*, N.S., V. 492, Paris, le 14 Aôut 1909.

İmparatorluk'taki farklı milletler ve dinler ile olası nüfuz alanları üzerine diplomatik ve politik nitelikli araştırmalar yapacak, Türk Devrimi'nin neden ve sonuçlarını yerinde incelemekle yükümlü olacaktı. XIX. Yüzyıl'dan itibaren koloniyalizm hareketinde etkin bir rol oynayan Fransız basınının önemli bir temsilcisi olan "*Le Temps*"ın aynı zamanda Redaktörü olmak sıfatıyla Jean Rodes, çeşitli konulardaki gözlem, inceleme ve görüşmelerini "*Türkiye Mektubu*" başlığı altında gazetesinde yayınlayacaktır.[5]

Ülkesindeki resmî yazışmaları müteakiben Türkiye'ye gelen Jean Rodes, gazetesine ilk yazısını 21 Eylül tarihinde göndermiştir. Türkiye'deki ilk izlenim ve gözlemlerini *Le Temps*'da "*Yeni Rejim*" başlığı altında aktaran Rodes, "*hali hazırdaki Türkiye, bir şeyler yazmaya girişildiğinde pek fazla düşünmeyi gerektirmeyecek belki de tek ülke... Normal olarak bir gazeteci alışılageldiği gibi gittiği ülkenin politik durumuna dair tabloyu alelacele aktarmak, maruz kaldığı can sıkıcı yanlışları derhal bildirmek ister. Oysa burada ölçüsüz anlaşmazlıklar, aşırı derecede tartışmalı ve çelişkili konularla ilgili o kadar sorun var ki, buradaki kamu oyu neredeyse başka hiç bir yerde yok*", şeklindeki girişiyle Türkiye'de bir gazeteci olarak yazacak ne kadar çok konu bulunduğu haber vermekte idi.[6]

Jean Rodes'un yazısında değindiği ilk konu Gayrimüslim cemaatler meselesi olmuştur. İmparatorluğu oluşturan unsurların çok farklı saîklerle birbirinden ayrışmakla karşı karşıya bulunmalarına rağmen, onları uzlaştırmak konusunda becerikli bir şekilde hareket edildiğini şüpheyle karşılayan Rodes, "*herkesin sıkı sıkıya tutundukları özel çıkarları var, Dünyanın en iyisi bile olsanız, taraflar sadece kendilerini haklı görüyorlar*", tespitiyle uzlaşmazlığın temel nedenini irdelemeğe çalışmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan milletler arasındaki anlaşmazlıklar ile bir dizi problem ve hoşnutsuzlukları âdeta kendinden geçmiş bir aşırılık olarak zikreden Rodes, "*bununla birlikte birbirinden farklı etnik unsurlar, uzlaşamaz görünen temayül ve gelenekler ile yeni ayrışma ve uzlaşmazlık öğelerine rağmen, geçen yıldan beri Türkler ile olan ilişkiler kardeşçe yaşamaya dönüşmüş görünmektedir*" görüşüne yer verirken; geleceğe kuşkuyla bakma eğilimindedir. Cemaatlerin kendi arasında, cemaatlerle hükümet arasında ve kısmen İmparatorluk'taki genel çıkarlarıyla ilgili sorunlara rağmen, anayasa modelinde tarafların uzlaşması herkesin ortak buluşma noktasıdır. Art niyetlerden tamamen uzaklaşarak, birlikte yaşamak iradesini sürdürmek amacıyla ilân edilen prensipler üzerinde birleşmek, teorik de olsa ittihat-ı anasırın

---

5 Fransız şirket ve girişimcileri tarafından önemli ölçüde himaye edilmiş olan İzzet Melih(Devrim) ile bir görüşmesi *Tanin'e* yansıyan J.Rodes'un yeni rejim konusunda ne denli bir radikal beklenti içinde olduğuna dair anekdot için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, Haz. Rauf Mutluay, İstanbul 1976, s. 22.

6 Jean Rodes, "Le Nouveau Régime", *Le Temps*, 28 Eylül 1909, s. 1.

kaçınılmaz bir zorunluluğu olarak kabul edildiği tespitinde bulunan Rodes, *"farklı milletler ve cemaatler arasındaki rekabetle birlikte ortak bir duygu birliğini yerleştirmek için kimi komitelerin büyük çabalarına rağmen, patrikliklerle hükümet arasında süre gelen anlaşmazlıkların kolay kolay çözülemeyeceği"* kanısındadır. Anlaşmazlık ve tartışmaların eskiden beri bulunduğu bir gerçek ve bunlar elbette şaşırtıcı değil, asıl şaşırtıcı olan herkesin şikâyet ettiği konulardır saptamasıyla Rodes, özellikle Avrupa'nın iktisadi menfaatlerini gündeme getirmektedir. Bu itibarla bir kısım yeni düzenlemeleri, yönetmelikleri ve yasa projelerini yabancıların eskiden beri mevcut olan imtiyazlarına zarar vermeye yönelik girişimler kabilinden gören yazar, bu durumun Avrupalılar'ı derinden öfkelendirdiği gerekçesiyle kimi şikâyet konularının detaylarını, yabancı ticarî şirketlerin müşavirlerinin toplantı tutanakları ışığında birkaç güne kadar açıklayacağını bildirmekle, gerçek görevini yapmaya çalışmaktadır. Bu konuyla ilgili gelişmeler konusunda şimdilik tek söyleyebileceği, *"Jön Türkler'in yabancı düşmanlığının sıklıkla söz edilmesinin ciddi bir üzüntü kaynağı"* olduğu değerlendirmesinde bulunan Rodes, Hüseyin Cahit'i imâ ederek "büyük bir gazetenin direktörü ve aynı zamanda milletvekili olan bir şahsın, bu yeni yaklaşımı *bir ekonomik bakış açısı*" olarak nitelendirmesini yadırgamaktadır. Bu gelişmelerle ilgili tartışmalar ekseninde, "...kimileri İmparatorluğu oluşturan bütün unsurların gerçek anlamda bir Osmanlılık şuuruyla ittihat-ı anasırı yeniden kurmak isteğine sahiplerse, onlar kendilerini münhasıran Türkler'den hariç olmadıklarını daha sıklıkla göstermeleri gerektiğini belirtirken; kimileri özellikle Müslümanların, Müslüman bakış açısının titizliğini bir yana koyarak laik bir tarzla Hıristiyan cemaatlere karşı ilk adımı atmaları gerektiği..." yönündeki yorumlara yer veren Rodes, cemaat liderlerinin müdahale hakkı tartışmalarına da değinmektedir. Cemaat liderlerinin müdahale hakkı tartışmalarında iki önemli nokta ön plana çıkmaktadır. Birincisi İstanbul'un Fethi'nden itibaren, millet temsilcileri ve patrikliklerin Türk otoriteleri nezdinde müdahale haklarının kaynağı olarak gördükleri ve II. Mehmet'ten beri yayınlanan fermanların tanınmasına son verilmesi; İkincisi ise fermanların yanı sıra dini imtiyazlara dayanarak hak iddiasında bulunulması usulünün modern Türkiye'de artık sürdürülmemesi gerektiği yönündeki düşüncelerdir. Jean Rodes bu görüşleri, hükümet ve hükümete yakın çevrelerin yeni yaklaşımları olarak sunarken, kendisi de Şeyhülislamın konumunu sorgulamaktadır.[7]

Türkiye'de Türkler'in Şeyhülislam'ın ülke yasalarına bağlı olduğu ve aynı zamanda kabine'de yer aldığı yönündeki argümanlarla şerî hukukun,

---

[7] Rodes, *"Le Nouveau Régime"*, s. 1.

medeni hukuka eşit olduğunu, hatta yasaların laiklik ölçüsünde görülebileceğini açık bir şekilde kaydettiklerini belirten Rodes, gerçekte Şeyhülislam'a aşırı ölçüde özel yetkiler verilmesi ve kadının şerî mahkemelere müdahalesinin arttırılmasının başlı başına bir sorun olduğundan bahisle, *"bir fetvaya bakıldığında dahi dava her ne olursa olsun, ortaçağ adalet anlayışının görüşünü yansıttığı"* yorumunda bulunmaktadır.

Makalesinde, Osmanlılaştırma ameliyesine de değinen Rodes, özellikle Türk basını Osmanlılaştırma programının önündeki engelleri daha ciddi ve doğru olarak gördüğü kanaatindedir. Bu bakımdan *"basın, tarihsel gerçeklerden habersiz, görünüşte doğru gibi görünen düşüncelere yardımcı olmaya çalışarak, yanılmaları en aza indirmek noktasında önemli çabalar sarf etmektedir. Bu bağlamda basında Kuran-ı Kerim'den esinlenerek Hıristiyanlar'ın onurlu yaşamları ve onlara hayırla muamele etmek, yasalarını savunmak, her Müslüman'a benimsetilmelidir, hoşgörü Kuran'ın özüdür"* yönündeki görüşleri İkdam'da çıkan bir yazıyla bağlamaktadır. İkdam gazetesinin11 Kasım 1909 tarihli sayısında dile getirilen *"Hıristiyanlık'ta yönetimle ilgili dini hiçbir hüküm verilmiyor. Hz. İsa* ***krallığım bu dünya için değildir*** *diyor. Sonuç olarak Hıristiyanlar yönetim işlerinde dini hususiyetleri hesaba katmak zorunda değiller. Meryem'in oğlu İsa'yı taparcasına seven bir Hıristiyan, bir İslam yönetiminin de dostu olmak zorunda ve o yönetime boyun eğmek yükümlülüğüne sahip olmalı"* yönündeki görüşleri Rodes, laiklik açısından değerlendirmektedir. Ona göre *"gerçek şu ki, sıkı sıkıya laik bir kamu hukuku ve gerçek bir modernleşme temeli üzerinde bir birleşme uzun zaman içinde Türkiye'de ve Türkler'de mümkün olmayacak bir konudur. Nitekim Nisan'daki Karşı Devrim hareketi zaten bu gerçeği ortaya koymuştur. Bu itibarla Türkler, günümüze yaraşır bir rejime sahip olmak adına, asırlardır süregelen imtiyazları ortadan kaldırmayacak ve diğer etnik unsurları da dikkate alacak şekilde hareket etmek zorundadırlar. Bu davranışın dışında, hareket etmekle başarıya ulaşılamayacağı gibi artık Osmanlı vatanından da söz edilemeyebilir... Avrupalılara göre Türkler, açık bir şekilde pek çok reform ve yeni düzenlemelerin gerçekleştirilmesini istiyorlar. Oysa rejim değişikliği reformlar için tamamı ile yeterli bir kolaylık sağlamıyor. Özellikle matbuat kanunu, avukatlarla ilgili kanun ve öncelikli olarak da kapitülasyonlarla ilgili kanunların acilen çıkarılması ve gerekli düzenlemelerin yapılması isteniyor. Gümrükler konusunda, Türk dilinin yaygın kullanımına ilişkin ve ticaret kanunlarındaki zamansız girişimler daha yıkıcı ve olumsuz sonuçları yaratabilirler. Nitekim buna dair örnekler yer yer tezahür etmektedir"* yönündeki saptamalar Rodes'un önemle belirttiği hususlardır.

Rodes'a göre Devlet teşkilatında önemli bürokratik reformlar ve yeni yapılanmalar söz konusudur. Bu cümleden olmak üzere genç nazırlardan Talat Bey, Cavit Bey gibi kişiler önemli icraatlara girişmişlerdir. Maliye

Nazırlığına getirilen Cavit Bey bir kaç gün içinde bir personel tasfiyesini gerçekleştirmiştir. 2500 görevli ya görevden el çektirilmiş ya da kadro dışı bırakılmıştır. Hemen hemen bütün vilayetlere yeni yöneticiler atanmıştır. Devlet güvenlik teşkilatı nasıl ise öyle bir idarî yapı kurulmuştur. Maliye Nazırlığı bütünü ile yeniden düzeltilmiştir. Çeşitli büyük bankaların en iyileri arasında bulunan ve özellikle Avrupalılar'ın kontrol ve etkisindeki Makedonya'da yetişmiş olan tecrübeli görevliler tayin edilmiş; Hariciye, Adliye, Nafia ve Harbiye Nazırlığı da bu modeli izlemiştir. Ordu ise kademe kademe revizyonunu gerçekleştirmektedir. General kadrolarına bakıldığında İstanbul'daki I. Ordu'ya Kumanda eden Mahmut Muhtar Paşa tenzil-i rütep uygulamasına tabi tutulmuş, Tümgeneraller Tuğgeneralliğe, diğer subaylar da bir alt dereceye düşürülmüşlerdir. Bu yöntem ve girişimler karşısında bazı subayların cevabını aradıkları soru şu olmuştur: *"Devrim bizim ile mi, yoksa bize mi karşı?"*[8]

Jean Rodes Türkiye'deki faaliyetleri çerçevesinde *"yeni rejime"* ilişkin gözlemlerinden sonra, eylül ayında Sadrazam Hilmi Paşa ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile genel siyaset hakkında bir mülakat yapmıştır. Rodes'un bu mülakatı *Le Temps*' ın 5 Ekim 1909 tarihli sayısında ayrıntılı bir şekilde yayınlanmıştır. Rodes yazısında Türk Hükümeti'nin en önemli iki yöneticisi olan Hilmi Paşa ve Talat Bey ile oldukça uzun bir görüşme yaptığını belirtir. Sadrazam, Jean Rodes'u Şişli'deki konağında kabul etmiştir. Rodes, Sadrazamı bir önceki yıl Selanik' teki müfettişliği döneminden biraz daha zayıflamış ve değişmiş bir şekilde görmüştür. Sadrazama özellikle Gayrimüslim milletlerin durumları ile onların temsilcilerinin ve patrikliklerin müdahale haklarının artık olmayacağı yönündeki gelişmelere ilişkin sorusunu yöneltmiştir. Bu soruya karşılık Paşa, sadece dini konulara ilişkin bir müdahale hakkını kabul edebilecekleri cevabını verdikten sonra şu izahatta bulunmuştur: *"Bir başka milletin insanları tarafından Makedonya'da hırpalanmış uyruklarının namına şikâyete gelebilecek Fener Patriği'nin müdahale hakkını asla kabul etmeyeceğiz. Bu sivil otoritelerin sorunudur. Bu olayların kurbanları şikâyet hakkına sahiptirler. Şu anda Türkiye' de meşru bir hükümet ve parlamento vardır. Bu tür sınırlamalar anlayışla karşılanmalıdır. Ayrıca bu müdahale hakkını bildiren hiç bir ferman da bulunmamaktadır"*.[9]

Rodes'un bu anlayışın uzun süreden beri kullanılarak yerleşmiş bir

---

[8] Rodes, *"Le Nouveau Régime"*, s. 1. II. Meşrutiyet'in İlanında ve 31 Mart Hadiseleri'nde Hassa Ordusu Kumandanı olan Mahmut Muhtar Paşa'nın gelişmeler karşısındaki tutumu için bkz. *Maziye Bir Nazar, Berlin Andlaşması'ndan Harb-i Umumiye kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, Haz. Erol Kılınç, İstanbul 1999, s. 10-11.

[9] Jean Rodes, "Déclaration du Grand-Visir et du Ministre de L'intérieur Sur la Politique Générale", *Le Temps*, 5 Ekim 1909, s. 1.

teamül olduğu yönündeki müdahalesine Sadrazam, *"hiç değil, Patrik eski rejim dönemi alışkanlığı içinde müdahale hakkı gibi bir durumdan söz ediyor. Oysa Meşrutiyet'in ilanından beri böyle bir hak asla kabul edilmiş değildir"* görüşünden hareketle millet ve cemaat liderlerini sivil liderler olarak kabul edip, diğer İmparatorluk vatandaşları gibi anayasal çerçevede itiraz etme haklarını gözettikleri ve dikkate aldıkları cevabını vermiştir.

Jean Rodes, Ermeni Patriği ile yaşanan tartışmalardan bahisle, dini olmayan bir başka konudan dolayı istifa ettiğini hatırlatarak, Adana sorununda Ermeniler'in mahkûm edilmeleri söz konusuydu. Bu şikâyetleri kabul etmiyor musunuz? Sorusuna *hayır* cevabı veren Hilmi Paşa, *"Patrik Turyan Efendi'nin oradaki durum ile ilgili Hristiyan cemaatinin şikâyetlerini bildirmek üzere geldiğini ve kendisine cemaatin Rus Ortodoks dinine geçmek tehlikesini bildirdiğini açıklayarak, görüldüğü gibi bu dinsel bir meseledir"* cevabını vermiştir. Jean Rodes, Sadrazam'ın bu cevabını kelime oyunlarına başvurmak şeklinde değerlendirir. Bu bakımdan Rodes, artık ne okullar yasası, ne de Makedonya'daki kiliseler meselesine ilişkin sorusunda ısrar edebilmiştir. Sadrazam Hilmi Paşa kiliselere ilişkin yasanın ilk 3 maddesinin onaylandığını, fakat Parlamento'nun yeni toplantı dönemine kadar uygulamanın ertelenmesi kararının alındığını ve onların statülerinin Meclis ve Âyan Heyeti tarafından saptanacağını ifade etmiştir. Yeni görüşmüş olduğu patriklik temsilcilerinin bu kararı fazlasıyla tatmin edici bulduklarını ifade eden Hilmi Paşa, okullar konusunda incelenmekte olan bir yasa projesi olmakla birlikte henüz hiçbir oylamanın yapılmadığını sözlerine eklemiştir.

Azınlıklar ya da cemaatler konusuna hemen her görüşmesinde ısrarla değinen Jean Rodes, Hilmi Paşa'ya Osmanlı vatanında ittihat-ı anasırın gerçekleştirilme koşullarını başaracağınıza inanıyor musunuz? Sorusuna *onu umut ediyoruz* cevabını vermiştir. Şeriatın temel alınacağı bir İmparatorluk rejiminde verilmesi muhtemel siyasi ödünlere ilişkin soruya ise *yanlış bir inanış* yanıtını veren Sadrazam, *biz sorunu sadece hukukî planda düşünüyoruz. Hukukumuz şerî hukuktan büyük ölçüde ayrılmıştır* cevabını verdikten sonra şunları belirtmektedir: *"Ceza ve ticaret yasalarımızın şerî hukukla hiçbir ortak yönü yoktur. Yabancı milletlerin yasalarını kabul etmiş bulunuyoruz. Yalnız medeni kanun ondan çıkmıştır. Fakat onu da hakkaniyetli bir şekilde diğer halklarınki ile birlikte modernleştirmeye çalışıyoruz..."*[10]

Jean Rodes bu açıklamalardan sonraki yorumu *"Türkler, reformlar ile yeni düzenlemeleri iyi karşılıyor gibi görünüyorlar, fakat yakında bu gelişmelere ne denli önem ve değer verdiklerini gözlemleyeceğiz"* şeklinde olmuştur. Rodes, Hil-

[10] Rodes, "Déclaration du Grand-Visir et du Ministre de L'intérieur Sur la Politique Générale", s.1.

mi Paşa'ya Avrupalıların yakınmalarını imâ ettiğinde ise *"Sadrazam herkes tarafından bilinen sorunlarla ilgili hoşnutsuzlukları bilmiyor görünüyor"* şeklinde değerlendirerek, Sadrazam'ın eleştirilerin nereden geldiğini biliyoruz cevabını nakletmektedir. Bu bağlamda kapitülasyonlar konusunda hükümetin projelerine ilişkin soruya ise bununla ilgili bir sorun bulunmadığını, mahkemelerin ve yargı sisteminin iyileştirilmeye çalışıldığını, yeterli olacak kadar reformların yapılacağını ümit ettiklerini, reformlar yapıldığında kapitülasyonları kaldırma inisiyatifinin alınabileceğini ve bunun Avrupa tarafından da tanınacağı umudunu taşıdıkları cevabını vermiştir.

Jean Rodes'un bir başka sorusu ise yabancı basın tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, yönetimi ve parlamento yetkisini zorbalıkla gasp ettiğine ilişkin suçlamalar hakkında Sadrazam'ın düşünceleridir. Hilmi Paşa bu soruya karşılık *"İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni bilmiyorum, bildiğim o vardır, hepsi bu"* cevabını verdikten sonra, sorumluluk mevkiinde bulunan bir şahıs olarak, cemiyetin hükümet sorunlarında en küçük bir müdahaleye dahi sahip olmadığını, hükümetin tamamı ile eksiksiz bir şekilde ve hiçbir biçimde iktidarı paylaşmaksızın görevini yerine getirdiğini açıklıkla söyleyebileceğini kaydetmiştir.

Jean Rodes Sadrazamla görüşmesini tamamladıktan sonra Dâhiliye Nazırı ile yaptığı görüşmeye ilişkin açıklamalarına ise, Talat Bey'i en son Osmanlı Mebusan Heyeti ile birlikte Paris seyahatinde gördüğünü ve heyet içindeki en sempatik kişilerden biri olarak kendisini hatırladığını belirterek başlayan Rodes, Talat Bey'i kelimenin tam ifadesi ile iyi yürekli bir adam olarak değerlendirmektedir. Kendisini Türk siyasetinin yeni şahsiyetlerinden ve en dikkat çekici üyelerinden biri olarak görmekte, politik çevrelerde geleceğin sadrazamı olarak kendisinden söz edildiğini ifade etmektedir. Jean Rodes, Talat Bey ile Babî-âli'deki Nazırlık Dairesi'nde görüşmüştür. Gerek ziyaretçileri ve gerekse meşgul olduğu konular bakımından Talat Bey ile görüşmesini bir kaç defa ertelemek zorunda kaldığını belirten Rodes'a, Talat Bey ilkin Devletin ve Nezaretin yeniden organize edilmesi hakkında genel bir açıklama yaptıktan sonra idarî reformlar konusunda şunları belirtmiştir: *"Nazırlık'ta 4 ayrı idarî birim kurarak bir iş bölümü ve iyi bir organizasyonu sağlamış bulunuyoruz. Bu 4 idarî birimin biri Rumeli için, biri Arap vilayetleri için, ikisi ise Anadolu vilayetleri için tasarlanmıştır. Ayrıca vilayetler için bir idarî teftiş kadrosu vücuda getirilmiştir. Çok önemli görevleri icra edecek olan 4 görevliyi atamış bulunuyoruz. Bunlardan biri Rum, biri Ermeni, ikisi ise Türk'tür. Paris'ten beklediğimiz Fransız idarî teftiş yönetmeliğini aldığımız zaman bunların miktarını sekize çıkarmayı düşünüyoruz. Yeni bir devlet teşkilatı oluşturuyoruz. Bu görevin yerine getirilmesi ile ilgili yöneticiyi etütler yapması için yakın zamanda*

Paris'e göndermek niyetindeyiz. Emniyet ve istihbarat teşkilatı da bu düzenlemeye dâhil edilmiştir. Yine bu amaç doğrultusunda İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar olmak üzere iki idarî birime bölünerek Dâhiliye Nazırlığı'na bağlı iki albayın ataması gerçekleştirilmiştir". [11] Jean Rodes, Talat Bey'in bu açıklamasından sonra vilayetlerde geniş bir adem-i merkeziyeti uygulamak üzere bir tasarıdan söz edildiğini, gerçekte böyle bir durumun olup-olmadığı yönündeki soruya karşılık, adem-i merkeziyetin kesinlikle söz konusu olamayacağını, ancak valilerin yetkilerinin arttırılacağını bildirmiştir. Ayrıca Maliye Nazırlığı'na bağlı bir bütçenin vilayetlerde kullanılması için Dâhiliye Nazırlığı'na daha fazla inisiyatif tanınmasının düşünüldüğü, eşkiyalık ile ilgili olarak da valilerin işlev ve yetkilerinin takviye edileceğini sözlerine eklemiştir.

Patriklikler konusunda ise tıpkı Sadrazam gibi düşünen Talat Bey, vaktiyle patrikliklerin müdahale haklarını ustaca kullanabildiklerini, eski rejimin kimi eski alışkanlıklarının meşrutiyet rejimi ile bağdaşmadığını, bunları ortadan kaldırmak istediklerinden bahisle, *"Nazırlar parlamento karşısında sorumludurlar, patriklikler karşısında olamazlar. Ayrıca bu konuda araştırmalar yaptırttık ve bahse konu hakla ilgili hiçbir fermanın izine rastlamış değiliz"* şeklinde görüşlerini açıklamıştır.

Jean Rodes, okullarla ilgili henüz hiç bir yasa kabul edilmemekle birlikte, hükümetin bu konudaki projelerine ilişkin sorusuna ise biraz çelişik bir cevap aldığını kaydetmektedir. Rodes'a göre öyle görünüyor ki, ittihat-ı anasırın ya da Osmanlılılaştırma ameliyesinin temel araçlarından birisi olan öğretimin resmîleştirilmesi konusunda düşünceler henüz tam anlamıyla netleşmemiştir. Buna karşılık özellikle yabancı okulların varlığı ve başka karmakarışık hususlar, uygulamada güçlüklerle karşı karşıya bulunulduğunun göstergesidir yorumunu yapmaktadır. Öğretim sorunu ile ilgili olarak Talat Bey ilköğretimin serbest, orta ve yüksek öğretimin ise resmî (devlet tekelinde) olacağını beyan etmektedir. Talat Bey Avrupalılar tarafından kurulun okullarla, Rum okullarının durumuna ilişkin soruya ise bu okulların faaliyetlerini sürdüreceklerini, fakat öğrencileri işin doğası gereği Türk olmaları, milli kültür ve dilini kusursuz bir şekilde öğrenip, benimsemeleri halinde kamu görevine kabul edilebileceklerini açıklamıştır. Talat Bey ile görüşmesinde kendisini Hristiyanlar'a karşı gerçekte iyi niyetli bulan Jean Rodes, bunun bir delili olarak son atamalarda mutasarrıfların 5'inin, kaymakamların ise 40'ının Hristiyanlar'dan seçildiklerini göstermektedir. [12]
Hukuk reformu konusuna da giren Jean Rodes, Talat Bey'in Mecelle'nin çoğunlukla medeni hukuk kapsamındaki sorunlarda uygulandığını, gerçekte

[11] Rodes, "Déclaration du Grand-Visir et du Ministre de L'intérieur Sur la Politique Générale", s. 1.

[12] Rodes, "Déclaration du Grand-Visir et du Ministre de L'intérieur Sur la Politique Générale", s. 1.

bu külliyatın İslam'ın dört mezhebinin sadece birinden alınmış hükümleri içerdiği görüşüne yer veriyor ve amaçlarının diğer üç mezhebin de uygun hükümlerinden yararlanarak daha modern bir hukuki düzenlemeyi oluşturmak istediklerine dikkati çekmektedir. Talat Bey konu ile ilgili açıklamasında mahkemelerin gittikçe iyileştirileceğini, daha bilgili hukukçular ile avukatlar arasında seçilmiş çok sayıda yeni yargıçların şimdiden atandıklarını belirterek, bunların tümü gerçekleştiğinde hiç kimsenin kendilerine karşıt bir bakışa sahip olmayacaklarını, zira Türkler'in adalet duygularının oldukça derin olduğu görüşünü ifade etmiştir.

Talat Bey'in hukuk reformuna ilişkin görüşlerini aldıktan sonra mevcut şartlarda kapitülasyonların kaldırılmasının mümkün olacağını umut ediyor musunuz? Olursa ne kadar bir süre sonra kapitülasyonların sona erebileceği sorusunu yönelten Jean Rodes'a, Edirne milletvekili olarak cevap verdiğinin altını çizen Talat Bey biraz tereddütle, 5 yıldan 10 yıla kadar sürebilir şeklinde bir belirsizliği ifade etmiştir.

Jean Rodes, Hilmi Paşa'ya yöneltmiş olduğu İttihat ve Terakki Komitesi'nin hükümet işlerine müdahalesine dair iddialarla ilgili sorusuna ise biraz düşündükten sonra, "*sadece şunu söyleyebilirim ki bizatihi ben kendim bu cemiyetin bir üyesiyim, onu biliyorum*", cevabını verir. Bir önceki yıl Selanik delegeleri komitesine katıldığında meşrutiyet hareketinin başarısını için en fazla kendisinin eleştiride bulunduğu hatırlatıldığında ise "*o gün iktidara İttihat ve Terakki'nin bütünü ile hâkim olamadığını açıklamaktan üzüntü duydum. İktidara hâkim olunsaydı, Nisan Karşı Devrimi'ne engel olunabilecekti*" cevabını vermiştir. Hali hazırda hükümette İttihat ve Terakki Komitesi üyesi olarak 3 kişi olduklarını belirten Talat Bey bu kişilerin Maliye ve Maarif Nazırları ile kendisinden oluştuğunu açıklar. Diğer meslektaşlarına gelince, onların hepsini İttihat Terakki Programı'nın üyesi olarak kabul eden Talat Bey, Komite'nin şu anda Selanik'te toplantı halinde bulunduğunu ve cemiyetlerle ilgili yeni bir yasa hazırlayacaklarını, böylelikle artık ne gizli olacaklarını, ne de politika ile uğraşacaklarını, üyelerin tümüyle tanınacağını kaydetmiştir. Meclis-i Mebusan'da farklı bir temsil anlayışına yönelecekleri yönündeki eğilim ise cemiyetin yeni bir yapılanmaya gittiğine işaret etmektedir.

Bu durumun Hüseyin Cahit'in eleştirisine neden olduğu anlaşılmaktadır. *Tanin*'deki makalesinde Hüseyin Cahit komitenin artık kendisini açığa vurma kararını almasına üzüldüğünü ve bundan sonra mecliste komite üyeleri ile milletvekilleri arasında daha fazla temasın kurulabileceğinden bahisle, bundan böyle üyeler bütünü ile bağımsız hareket edecekler diyordu. Bu durumun meşrutiyet düşmanlarının entrikalarını kolaylaştıracağı ve komiteyi birbirine bağlayan tutkunluk olmayınca bir takım sorunların or-

taya çıkacağı endişesini taşıyan Hüseyin Cahit'in eleştirisine ilişkin soruya ise, Talat Bey, bu açıdan bakıldığında Hüseyin Cahit Bey'le aynı düşüncede olduğu cevabını vermiştir.[13]

Jean Rodes, 30 Ekim 1909 tarihli *Le Temps*' ta çıkan yazısında ise "*Adlî reform ile Kapitülasyonlar*"ı değerlendirmiştir. Konuya "*kapitülasyonların kaldırılması ve adlî sistemin yeni baştan ele alınması er veya geç yapılmak zorunda. Bu durumun medeni hukuk kapsamında sorunlarla ilişkili olan şeriatın önemli bir bölümünü kapsayan Mecelle'nin sadece iyileştirilmesine bağlı bir durum olmadığını son mektubumda söz etmiştim. Bu bir bakıma, Mecellenin ıslahından çok daha ileri bir sorun ve bir anlamda adlî teşkilat ile yargıçlık kurumunun yeniden organize edilmesi sorunudur*"[14] şeklinde bir değerlendirme ile giren Rodes, İslam hukukuna ilişkin çalışmalarıyla bilinen ve Adliye Nazırlığı'ndaki reformların bir kısmını yürütmek üzere Nezaret müşavirliğine getirilmiş olan Kont Ostrorog ile Nazırlık dairesinde reformlar konusunda bir görüşme yapmıştır. Jean Rodes'un İslam hukuku konusunda çok seçkin ve çok derinlikli bir bilgiye sahip, müstesna bir kişilik olarak iddia ettiği Kont Ostrorog yapılmakta olan ilk icraatlar konusunda şunları belirtmektedir:[15] "*... Adliye teşkilatının yeniden düzenlenmesi için biraz daha gerçek yargıçların ve elbette biraz daha fazla paranın varlığını göz önünde bulundurmak gerekir. Bu bakımda reform yapılırken ekonomik olarak ta bir şeyler yapmak gerekir. Sistem kaza ve diğer bölgelere 2 yargıç atamaktan ibaret bir sistem olarak durup kalmış görünmektedir. Bunların adaletin tecelli etmesi için ıslah edilmesi gerekiyor. Aynı zamanda sancak merkezlerindeki 2 yargıç bütün kaza ve yargıçlıklarda ceza ve medeni hukuk davalarında aralıksız bir şekilde katılacaklarından bu görevler onların yetenek ve bilgilerini de arttırmaya katkı sağlayacaktır. Ticari davalar için hatırı sayılır 2 yardımcı onlara iştirak edecekler ve bu mahkemeler sancak merkezlerinde gerçekleşecektir...*".[16]

Açıklamasında, Darülfünun hukuk okulunda lisans almış olanlardan seçilecek bir grup öğrencinin Paris'e gönderileceğini belirten Kont Ostrorog, bu öğrencilerin eğitimlerini tamamlayıp döndüklerinde, Türkiye'deki hukuk sistemine büyük katkı sağlayacaklarını belirtir. Oldukça ciddi yarışma sınavlarıyla seçilmiş olan bu öğrenciler, sadece alanında uzmanlaşmış kişilerin kontrolünde hukukçu olarak değil, aynı zamanda Nezaret'in kimi dairelerinde etütler yapabilmelerini sağlayacak şekilde yetişmelerini Fransız Hükümeti'nden talep ettiklerini belirtmektedir. Bunlardan bir kısmının

---

13 Rodes, "Déclaration du Grand-Visir et du Ministre de L'intérieur Sur la Politique Générale", s. 1.

14 Jean Rodes, "la Réforme Judiciaire et les Capitulations", *Le Temps*, 30 Ekim 1909, s. 1.

15 Léon Valerien Ostrorog hak. bkz. Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform", *AÜHFD.*, Yıl: 2008, C. 57, S. 2, s. 231 (223-252).

16 Rodes, "la Réforme Judiciaire et les Capitulations", s. 1.

farklı alan ve teşkilatlarda görevlendireceklerini, diğerlerinin de özellikle yabancı kolonilerin hatırı sayılır çoğunluğunun ikamet ettiği şehirlere yargıç olarak atanacaklarını belirten Kont Ostrorog 3 yıl sonra geri döneceğini, 6 yıl içinde de böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nda modern adlî teşkilatın sağlam temellerinin atılmış olacağını kaydetmiştir.

Buna paralel olarak yasaların tümü baştan aşağı ele alınmakta; diğer ülkelerde gerçekleştirilmiş hukuki ilerlemelerden yararlanılmakta ve bunlar arasında en yenisi olan İtalyan Ceza ve Ticaret Yasaları'nın tercüme edilmekte olduğu kaydedilmektedir. Kont Ostrorog, ticari bakımdan daha mükemmel bir yasa hazırlamak düşüncesiyle şirketlere ve büyük ticari odaların tümüne talep ve düşüncelerini almak bakımından bir buçuk ay önce mektup yazıldığını ve buna cevaben Osmanlı Bankasından, Selanik Bankasından ve Rus Denizcilik Şirketinden oldukça ilginç cevaplar aldıklarını belirtmektedir. Halen bir komisyonun hazırlanmakta olan yasanın düzeltilmesi için çalışmalarını sürdürdüğü ayrıca belirtilmektedir.

Jean Rodes, Kont Ostrorog'a Talat Bey'in ifade ettiği Mecelle'de ıslahat konusunun nasıl gerçekleşeceğine ilişkin sorusuna, Türkiye'de Hanefi inancının çok güçlü bir özellik taşıdığını, bir takım güçlükleri çözümlemenin kolay olmadığını, farklı mezheplerin çok geniş bir özellik arz ettiklerini, bütün bunlar gözden geçirilmekle birlikte, uzun zamandan evvel reformları tamamlamanın mümkün olamayacağını belirtmiş; mezhepler üzerinde de bir düzenleme konusunda yetkiye sahip olmadıklarını kaydetmiştir.[17]

Mecelle'nin ıslahına ilişkin tartışma ve gelişmeleri reform programının en önemli yönlerinden birisi olarak gören Jean Rodes, hukukçular ve pek çok avukatlarla da görüştüğünü, fakat Mecelle'nin ıslahı konusunda iyimser bir başka düşünceye rastlamadığını iddia ederek, modern bir karşılıklı uzlaşma ihtiyacında Mecelle'nin yeterliliğini sorgulamaya çalışmaktadır.

Jean Rodes'un Kont Ostrorog'la görüşmesi sırasında sohbete Adliye Nazırı Necmettin Bey'de katılmıştır. Necmettin Bey'in kökeni ve bundan önceki görevleri ile ilgili ayrıntılı bir açıklamadan sonra genç Nazır'ın Şeyhülislamlığın dinsel hukuk anlayışı karşısında, laik hukuk anlayışına daha güçlü bir önem verdiğini, zamanla şeriatın özüne saygı gösterilerek hukukun otonomisini elde edeceğine inanan bir siyasetçi olduğunu belirtmektedir. Jean Rodes Adliye Nazırı'na kapitülasyonların kaldırılması konusundaki görüşlerini sormuş ve Nazır'da bu meseleyi *en önemli umutlarımız* şeklinde cevap-

[17] Reform komisyonuna dahil edilmiş olan Kont Ostrorog'un bir yabancı olarak, İslam kanunlarını düzenleme veya yenileme noktasında yetersiz kalacağına ilişkin mebusların ısrarlı tenkitleri ve ayrıntılar için bkz. Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde...", s. 231-232.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

landırarak *bunların gerçekleştirilebilmesi için çok şeyler yapılması gerektiğinin bilincindeyiz* açıklamasında bulunmuştur. Nazır, bu bahsi *ne yapılırsa yapılsın en az 5 yıldan evvel bir sonuç elde etmek mümkün görünmüyor* şeklinde tamamlarken, Jean Rodes'un bu konuda kimilerin 5, kimilerin 10, başka kimilerinin de 20 yıldan söz ettiklerini hatırlatması üzerine, Nazır kendi düşüncesinin bu olduğunu ve bu sürede sonuçlanacağını umut ettiğini belirtir. Necmettin Bey, Reformlar konusunda çalışmalara başlandığını, eski yargıçların % 50'sini emekliye sevk ettiklerini, böylelikle Türk yargısında önemli bir tasfiye gerçekleştirdiklerini; Konya, Selanik ve İstanbul'daki hukuk okullarını da yeniden canlandırdıklarını, bu çalışmalara Bağdat Hukuk Okulu'nun da dâhil olduğunu açıklamıştır. Ticaret ve Ceza yasaları üzerine komisyonların çalıştığını Mecelle'nin de kısmen ıslah edilmiş olacağını, ancak bu son çalışmanın uzun süreceğini ifade eden Nazır, Paris Üniversitesi'ne gönderilen öğrencilerin yeni yargıçların yetişmesi için 3 yıl içinde önemli bir kaynak oluşturacağını kaydetmiştir. Yetiştirilen yeni yargıçların ülkedeki genel zihniyetin değişmesine ve hükümet programının yayılmasında önemli bir rolü olacağını açıklayan Necmettin Bey, fetva geleneğinin sürdürülüp sürdürülemeyeceğine ilişkin bir soruya ise Şeyhülislamın sadece şerî mahkemelerinin yeniden canlandırılması ile ilgili bir fetva verdiğini, dolayısıyla bunların evlilik, miras, vasiyet ve hayır vakıflarından ibaret sorunları içerdiğini açıklamaktadır. Jean Rodes Adliye Nazırı'nın açıklamaları ve hukuk reformu üzerindeki çalışmalarından hareketle, Necmettin Bey'in laik bir kararlılık eğiliminde olduğunu düşünmektedir. Buna bağlı olarak kapitülasyonların kaldırılması söz konusu olacağı zaman yabancıların statülerinin korunacağı, Müslümanların durumunun ise kadıların yetkisinde bulunacağı, yine yabancıların evlenme, veraset ve boşanma gibi işlemlerinin konsolosların meselesi olarak kalacağı kaydedilmiştir. Jean Rodes'a göre reform girişimlerinden sonra modern milletlerdeki gibi Türkiye'de de artık adalet ve yasaların tümünün herkese ortak olacağı, yabancıların da hukuki yargılama bakımından Osmanlılarla eşit olacakları vaatlerini çok karmaşık ve güçlüklerle dolu bir yol olarak nitelendirmektedir.[18]

Jean Rodes'un bir sonraki konusu "*maliye reformu*" olmuştur. 9 Kasım 1909'da yayınlanan makalesinde özellikle Türkiye'de çalışan sade vatandaşların kanaatkâr bir durum sergilediklerini, idarî yönetimin ise genellikle Haliç, Marmara kıyıları ve Boğaziçi'nin üstündeki tepelere yerleşmiş durumda olduğunu, genellikle yönetenlerin dünyanın bu en güzel panoramasında dingin bir yaşam sürdürdüklerini abartılı bir şekilde anlatmaktadır. Maliye

[18] Rodes, "La Réforme Judiciaire et les Capitulations", s. 1.

Nezareti'nin, gücü zayıflayan malî durumun düzeltilmesi için büyük çabalar sarf ederken, Nazırlığın en küçük bir kontrolüne dahi tabi tutulmayan saray erkânı tarafından İmparatorluk gelirlerinin büyük bir kısmının israf edildiğini belirtmektedir. Rodes'a göre vilayetlerdeki malî yetersizlikler halkı daha büyük zorluklara sürüklemektedir. Sonuçta en fazla etkilenen köylülerdir ve onlar zengin görünmektense, yoksul kalmayı daha avantajlı bularak, sadece gündelik yaşamlarını sağlayacak şekilde çalışmayı tercih etmektedirler. Rodes'a göre "*...bürokrasi kadrosuna bakıldığında bu kadrolar o kadar işe yaramaz hale gelmişti ki onların meşrutiyet yönetimiyle çalışmaları hesaplarına gelmedi. Meşrutiyet'in başarısından sonra en acil çalışma olarak maliyenin yeniden düzenlenmesi için değil, fakat bütünü ile yanlış yapılan işleri eksiksiz bir şekilde yeniden organize etmek için adetâ alarma geçilmiştir. Fransa ile işbirliğine yönelmek isteyen Osmanlı Hükümeti tarafından bu çalışma için Fransa Sayıştayı'nın Başkanı M. Laurent Osmanlı hizmetine verilmiştir. İlk iş olarak önceki yönetimden gelen alışkanlıların durdurulması amacıyla bir finans yasası hazırlanmış ve Maliye Nazırı Cavit Bey Parlamento'nun geçen dönemi boyunca tüm ağırlığını göstermiştir. Nezaret'e hâkim olur olmaz kararlı bir şekilde etütlere girişildiğinden, bugün önemli ölçüde bir aşama kaydedildi görülmektedir...*".[19]

Jean Rodes Cavit Bey ile yaptığı görüşmede en modern yöntemlere göre Nezaret'i organize etmeye çalıştıklarını, ancak bunun için bazı eski çalışanların göreve iştirak etmeleri için çağrıda bulunduklarını açıklayarak, bu tecrübeli kişilerden yararlanacaklarını belirtmiştir. Bu kişiler Makedonya'nın kontrolünde yetişmiş elemanlar ile Ziraat Bankası'nda vaktiyle görev almış bankacılar olacaktır. Cavit Bey'in açıklamasına göre Divan-ı Muhasebâtın yeniden organizasyonu için genel bir muhasebât dairesine ilişkin bir yasa projesinin hazırlanmakta olduğu, bunun için İtalya'da kabul edilmiş modeli esas aldıklarını, harcamaların bu birimin onayından geçirilerek gerçekleştirileceğini, bütün vilayetlerde İmparatorluk hazinesinden sorumlu bir devlet bankasının gerçek anlamda Osmanlı Bankası yapmak istediklerini, ayrıca bir malî teftiş kurulu oluşturmaya çalıştıklarını, bu önemli görevi Fransız M. Joly'nin üstlendiğini, Makedonya'nın kontrolünde yabancılardan istenmiş olan 3 temsilciden birisi Fransız delegesi M. Steeg'in de reform komisyonunda görev aldığını, bu kadroya M. Laurent'in iştirakiyle birlikte geleceği bütünüyle güvenli bir şekilde tasarlayabileceklerini belirtmiştir.

Jean Rodes'un yeni vergilerin olup olmayacağı sorusuna olumsuz karşılık veren Cavit Bey, bütçenin eski kaynakları esas aldığını ve bunun da oldukça yeterli geleceğini ileri sürmekteydi. Bununla birlikte açıkların

[19] Jean Rodes, "la Réforme Financiére", *Le Temps*, 9 Kasım 1909, s. 1.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bütünüyle kapatılması bakımından bütçe gelirlerinin 2-3 yıl içerisinde yükseltilmesi için gerekli çabaların gösterildiği, özellikle vergi toplama usulünü iyileştirmeye çalıştıklarını, yeni tekel ürünleri ile ilgili değişikliklere gidildiğini açıklayan Cavit Bey bunların alkol, petrol, kibrit ve sigara kâğıdı gibi monopollerde gerçekleştirileceğini belirtmiştir.

Sorumluluklarının oldukça ağır olduğunu belirten Cavit Bey, genel bütçenin 1/3'ünün borçlara gideceğini, -ki bu yaklaşık 180 Milyon Franka tekabül ediyor, 1/3'ünün orduya, kalan 1/3'lük bölümün ise ülke ihtiyaçları için kullanacağını belirtmektedir.

Jean Rodes'un bundan sonraki gündemi "Patriklikler ve Yönetim" sorunudur.[20] Bu konuda gazetesine göndermiş olduğu yazıda Türkiye'de birkaç aydan beri patrikliklerle hükümet arasında ciddi anlaşmazlıkların ortaya çıkmaya başladığını belirtir. "*... Bundan böyle İmparatorluk'ta Osmanlı devlet adamları anayasal rejime sahip olmalarına dayanarak çeşitli cemaatlerin şeflerinin müdahale haklarını artık tanımadıklarını, cemaat liderlerinin uyruklarıyla ilgili sadece dinsel alanda bir yetkiye sahip olacaklarını düşünmektedirler. Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı ile yaptığım görüşmelerde bu konularda çok açık bir şekilde yeni anlayışı beyan etmişlerdi. Tarafların uzlaşmazlığı nedeni ile ortaya çıkan bu can sıkıcı duruma bir çözüm için henüz bir hayal dahi söz konusu değildir. Bununla birlikte bütün milletlerin birliğini öngören ittihat-ı anasır da mümkün gözükmüyor. Hükümet liderlerinin politik düşünceleri sayesine özellikle Adliye Nazırı Necmettin Bey, kabinenin en etkili meslektaşları ile bu konunun ayrıntıları hakkında görüşmeleri ve çabaları ile ön plana çıktı. Hilmi Paşa, Talat Bey ve Necmettin Bey ile Fener Patriği arasındaki görüşmelerden sonra bir anlaşmanın sağlanması büyük bir öfke içindeki Gayrimüslimleri memnun etti*". Rodes'a göre anlaşmazlık şimdilik sona ermiş olmasına rağmen bu tartışmanın detaylarından vazgeçilmiş değildir. "*...Zira siyaseten boş, ama parlak sözler, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek durumunu göstermeyi artık engelleyemiyor. Dahası burada tatlı umutlarla aldanmak eğilimi görülüyor. Aslında tartışma rejim değişikliğini takiben ilk Sadrazam'ın atanmasıyla başlanmıştır. Sadrazam Kamil Paşa, Patrik Yovakim'in Rum nüfuzun maruz kaldığı durumlara ilişkin takrirlerini kabul etmemişti. Anlaşmazlıklar Nisan olaylarından evvel daha da kötüleşti. Drama, Manastır ve Kırçova Başpiskoposları kendilerine yönelik zulüm nedeniyle şikâyetçiydiler. Patriğin, Mahmut Şevket Paşa'yı ziyaretinde olaylardan şikâyetçi olması iyi karşılanmadı. Özellikle Hilmi Paşa ile görüşmesi bütünüyle şiddetli oldu. Şu andan itibaren Hükümet ile Rum cemaati arasındaki bütün ilişkiler kesilmiş durumdadır.*

Öte yandan Adana sorununa ilişkin düzenlemeler ile ilgili olarak Ermeni

---

[20] Jean Rodes, "Les Patriarcats et le Gouvernement", *Le Temps*, 14 Aralık 1909, s. 1

Patriği Yeğişa Turyan Efendi'nin Patrikliği temsilde başarısızlığı nedeniyle Ermeni Cemaatiyle de bir anlaşmazlığının olduğu işitilmektedir. Büyük bir gürültü ile istifasını sunan ve sonra istifasını geri alan Ermeni Patriği aynı tartışmalarla ilgili bir duruş sergilemektedir.[21] *Turyan Efendi bir İstanbul gazetecisinin sorusuna karşılık fetihten sonraki ilk siyasetin ilkeleri ve lütfuyla asırlardan beri yerleşmiş olan imtiyazlarını korumak için Ekümenik Patriklikle el ele yürüyeceğiz diyordu. Bununla birlikte Fener Rum Patriği ile bir ittifak akt etmediklerini belirten Turyan Efendi, Patriğin bizatihi kendisine çok değer verdiğini belirtmiş, hareketlerini de hükümete karşı bir onur görevi olarak değerlendirmiştir.*

Gayrimüslim basın, özellikle Rum basını Türk gazetecileri ile bu kriz nedeniyle oldukça sert bir polemik sürdürüyorlar. Her grup kendi argümanlarını ön plana çıkartıyor. Türklere göre anayasal rejim herkese eşit siyasal haklar bahşetmiştir. Patriklikler uyruklarının maddi sorunlarıyla ilgili olarak müdahale hakkına artık sahip olmazlar. Bundan böyle taleplerini parlamentoya ve yasal otoritelere sunmak zorundadırlar. Dâhiliye Nazırı Talat Bey bir sohbetimizde bu düşünceyi şöyle formüle etmişti. Nazırlar, Parlamento karşısında sorumludurlar, patriklikler karşısında sorumlu olamazlar. Tanin gazetesinin genel direktörü Hüseyin Cahit Bey bir makalesinde patrikliğin iddialarına itiraz etmek önce Rumların menfaatlerinedir, diyordu. Ayrıca hükümetlere müdahale haklarını tanıyan hiç bir fermanın mevcut olmadığını belirtiyordu. Rum gazeteleri, özellikle Néologos'un direktörü M. Voutyras ise takdir edilen bir tarihçi olarak II. Mehmet tarafından İstanbul'un Fethi'ni müteakip bir fermanın verilip verilmediğini açıklamakta idi. Fethi müteakip patriklikliere özel imtiyazları belirten ferman ve hüküm metinleri çok sayıdaki Fener yangınlarının birisinde kaybolmuştur. Fakat bütün tarihçiler böyle bir fermanın mevcut olduğundan söz etmektedirler. Bunun için II. Mehmet'in resmî vakanüvisti M. Kritovulos'un eserlerinde belirttiklerine, İstanbul'un Fethi döneminin çağdaşı G. Sphrantzes'e ve tabi Hammer'in belirttiklerine müracaat edilebilir, diyerek bu eserlerin kendisini desteklediğini ifade etmektedir.[22] *Bu yazılarda dini liderlere sadece din ile ilgili yetkiler değil, tüm konularda kendilerine yetki bahşedildiği iddia edilmektedir".*

Makalenin bundan sonraki bölümünde patriklikliklerin yetkileri ve Gayrimüslim Osmanlılar'ın hukuki durumlarına ilişkin çeşitli tartışma ve gelişmeler ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Buna bağlı olarak Gayrimüslimler'in parlamentoda temsil durumu da ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Jean Rodes bu değerlendirmesinde politik durumun da çok ciddi tartışmaları

---

[21] Turyan Efendi'nin Patriklik'ten istifa meselesini izlemek için bkz. Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi, Kronoloji ve Kaynakça*, İstanbul 2007, s. 202-231.

[22] M. Kritovulos ve G. Sphrantzes hakk. bkz. I. Demirkent, F. Başar, E. Altan, M. Kesik, H. Kortel, Son Dönem Bizans İmparatorluğu Tarihi Bibliyografyası (1261-1453), İstanbul, 2003, s. 19,31. Steven Runciman, Kostantiniye Düştü, Terc.: Derin Türkömer, İstanbul 1972, s. 201-205.

beraberinde getirdiğine vurgu yapmaktadır. Mevcut rejimin, parlamenter rejimin kurumlaşmasını engellediğine ilişkin iddiaları kanıtladığından şüphe etmediğini belirten Rodes, hali hazırdaki rejimin vasat değerde bir durum arz ettiği kanısındadır. Jean Rodes'a göre Hıristiyan unsurların hemen hepsi Meclis-i Mebusan'da ya yeterince temsil edilemediklerinden ya da hiç temsil edilmediklerinden dolayı şikâyetçi durumdadırlar. Rumlar'ın, 50 milletvekiline sahip olmaları gerekirken 22 milletvekili ile temsil edildiklerini, Bulgarlar'ın 10 yerine 4 milletvekiliyle temsil edildikleri görülüyor. Bu itibarla istatistiklere göz atıldığında şikâyetlerin haklılığı ortaya çıkıyor, görüşüyle seçim sisteminin özelliğini dikkate almayan Rodes, durumu tespit etmek bakımından birkaç merkezin nüfus verilerine müracaat etmektedir. Rodes'un verdiği bilgiye göre "... *173 Bin Müslüman nüfusun bulunduğu Edirne Sancağı'nda, 163.000 Rum bulunuyor. Fakat tek bir Rum milletvekili yok. Aynı vilayetin Kırkkilise Sancağı'nda 55.000 Rum'a karşılık, 51.500 Türk bulunuyor. Sadece Türk milletvekilleriyle temsil ediliyorlar. Tekfurdağı Sancağı'nda ise 57.000 Türk, 41.000 Rum, 11.000 Ermeni nüfusa karşılık 1'i Türk, 1'i Ermeni olmak üzere 2 milletvekiliyle temsil ediliyorlar. Bulgarlar için Üsküp Sancağı'na baktığımızda yaklaşık 93.000 Bulgar'a karşılık 81.000 Türk, 13.000 Rum, Sırp ve Valak gibi farklı cemaatler bulunmasına rağmen, 1 Bulgar'a karşılık, 2'si Türk ve 1 Sırp milletvekili tarafından temsil ediliyorlar*". Bu verilerden hareketle seçimlerde İ.T.C. tarafından yönlendirilen Müslüman unsurların hâkimiyetinin ön plana çıkarıldığı savını ileri süren Rodes, Hristiyan unsurların Parlamento'da nüfusları nispetinde temsil edilemediklerini belirtmektedir. Bu şartlarda Hristiyanlar'ın, anayasal güvencelerin tümünden bütünü ile yararlanabileceklerini ileri sürmenin oldukça güç olacağını kaydeden Rodes, bir süreden beri Türk unsurların bir kabarma riski taşıdığını ve bunun mutlaka soğurulması gerektiğini belirterek, milliyetçilik tehlikesine işaret etmektedir. Bu gücün kesilmesi mümkün olmazsa İmparatorluğun anarşiye düşmesinin geç olmayacağını belirten Rodes, bunda Avrupalıların menfaatleri değil, daha çok Osmanlılar'ın menfaati vardır değerlendirilmesinde bulunur.[23]

Jean Rodes, Patriklikler sorunundan sonra, bir diğer nazik mesele olarak kabul edilen öğretim sorununu değerlendirmeye çalışmıştır. Verdiği bilgiye göre son aylarda hükümet daha liberal bir öğretim sistemi kurmak amacıyla yeni bir yasa projesi hazırlamaya koyulmuştur.[24] Gayrimüslim Osmanlılar ile yabancılar tarafından kurulan okullar meselesinde çok önemli mesafe alınmış olduğu halde, pek gerçek olmayan haberlerin aksine, hükümet bu kurumları lağvetmeyi aklından bile geçirmek istemiyor. Çeşitli

---

[23] Rodes, "Les Patriarcats et le Gouvernement", s. 1.

[24] Jean Rodes, "La Question Scolaire", *Le Temps*, 18 Aralık 1909, s. 1.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

milletlerin okullarıyla ilgili Hükümet ve Patriklikler arasında cereyan eden ve basında da yer alan çatışmalar, ciddi görüş ayrılıklarıyla sonuçlanmıştır. Bazı önemli sorunlarla ilgili aydınlatıcı bilgiye sahip olmak amacıyla Maarif Nazırı'nı ziyarete giden Rodes, merakını celp eden sorunların yanı sıra diğer meseleler ile Meclis-i Mebusan'a sunulacak ve incelenmekte olan yasa projeleri hakkında da bizatihi Nazır'dan bilgi aldığını kaydetmektedir. Jean Rodes Maarif Nazırı Mustafa Nail Bey'in kelimenin tam anlamıyla kusursuz bir saygınlığa sahip ve metodolojik düşünebilen bir kişi olduğu yönünde Nazır'ın kişisel özellikleri hakkında bilgi verdikten sonra okullar sorununu ele almıştır.

Maarif Nazırının verdiği bilgiye göre okullaşma ihtiyacı en çok ilköğretimde görülüyor. Özellikle Anadolu ve Arap vilayetlerinde bunun eksikliği oldukça yaygın. Yılda 2000 okul yapmak niyetinde olduklarını belirten M. Nail Bey ilköğretimin bütün çocuklar için zorunlu olacağı ve yeni inşâ edilecek bir okulun eve uzaklığının 20 dakikadan fazla olmayacağını açıklamaktadır. Okullaşma oranının yüksek olduğu şehirlerde eğitim süresinin 6 yıla çıkarılacağı, bölgesel ihtiyaçlara göre özellikle ticaret, ziraat veya endüstriyel alanlardaki meslekî okulların programlanmasına ilişkin yasa projelerinin hazırlandığı ve geçen yıldan itibaren kısmen uygulanmaya konulduğu belirtilmektedir. Bütün okullarda Türkçe'nin zorunlu dil olduğu ve her okulda en az 10 Hristiyan öğrencinin bulunacağı ve buralarda mensubiyetlerine göre Rum, Bulgar veya Ermeni her ne olursa olsun, din ve diline göre bir öğretmenin görevlendirileceği belirtilmektedir. Hali hazırda bu sistemi 27 okulda uygulamaya başladıklarını, bir okulda 10 öğrenciden daha az Hristiyan çocukların kayıtlı olması halinde, onların sorumluluklarının ailelere bırakılacağı kaydedilmektedir. Nazır'ın açıklamasına göre bundan bir kaç ay evvel İstanbul'da ve her vilayette yaygınlaşmak üzere öğretmen okulları kurulmuş ve finansal bakımdan bu okulların tüm giderleri sağlanmış durumdadır. Daha sonra taşrada meskûn alanlarda yapılacak kesintiyle oluşacak fonu, mahallinde kullanmak niyetinde olduklarını belirten Nazır, bu yetkilerin kullanılması ve kesintilerin arttırılması izninin valilerin yetkisine bırakılacağını kaydetmektedir. Öğrenciler ilkokuldan sonra ortaöğretime geçecekler ya da serbest öğretim almışlarsa, bir sınavdan sonra orta öğretime kayıt olabileceklerdir. Bundan böyle eğitim süresinin 6 yıl olacağı, programların oldukça yüklü ve kimi dersler için daha fazla zaman ayrıldığı belirtilirken, öğrencilerin 7 yerine 5 saat sınıfta kalacakları ifade edilmiştir. Öğretimde yenilikleri takip etmek bakımından Meşrutiyet öncesi yasak olan genel tarih, medeniyet tarihi, yurttaşlık eğitimi gibi dersler de programa dâhil edilmiştir. İlkokullarda 6. yılda psikoloji, mantık, ahlâk gibi

bugüne kadar sadece Galatasaray Mektep-i Sultanisi'nde okutulan dersler de programa dâhil edilmiştir. Maarif Nazırı, yüksek öğretim için yapılacak çok şey bulunduğunu belirterek, ülkenin tek üniversitesi olan İstanbul Dârülfünun'una yeni bölümler ve etütlerin ilave edileceğini kaydederken edebî, temel bilimler ve mühendislik gibi alanları güçlendireceklerini, vilayetlerde de üniversitelerin kurulmasının düşünüldüğünü kaydetmektedir.

Jean Rodes, Talat Bey'in memuriyete kabul edilecek ve yüksek öğretime girecek adaylarda, resmî orta öğretim kurumlarından mezun olanların tercih edileceğine ilişkin görüşüne karşılık, M. Nail Bey'in kamuda görev alacak veya yüksek öğretime girecek adayların dini ve kökeniyle asla meşgul olunmayacağı görüşünde olduğunu belirtmektedir. Öte yandan yabancı öğretmen görevlendirilmesi konusunda, Osmanlı okullarında öğretimi yabancı öğretmenlere yasaklayan bir yasa mevcut olmasına rağmen, bu müeyyideye, sadece yabancılarla ilgili şüpheli bir durum olması halinde başvurulduğunu belirten Nazır, bu tarz uygulamaların daha çok Rum, Bulgar ve Ermeniler'in yanı sıra, başka ülkelerin himayesi altında geçinenler için söz konusu olabildiğini açıklamaktadır. Yeni yasaya göre ilkokul öğretmenleri serbest veya değil, Osmanlı olmak koşuluyla görev alabileceklerdir. Zira, birkaç yıl daha bu tedbir uygulanmak zorundadır.[25]

Patrikliklerle süre gelen sorunlar nedeniyle dini cemaatlere ait okulların teftişine ilişkin bir değişikliğin olup-olmayacağı yönündeki soruya, teftişlerin her zaman olacağını, müfettişlerin gözlemlerini Patrikliklere ileteceklerini, bu tür meselelerin sadece okul müdürlerinin meselesi olarak kalmasını dilediklerini açıklayan M. Nail, Patrikliklerle yapılan görüşmelerden sonra baskıcı olmaksızın gerektiğinde kitaplarını ve programlarını kontrol etmekle sınırlı bir teftişi düşündüklerini belirtmiştir. Nazır ayrıca "*bütün eğitim kurumlarından istedikleri tek şeyin Osmanlılığı oluşturmak ve millî bir eğitim vermektir*" şeklinde hedeflerini özetlemesi eğitimde ciddi bir millîlik eğilimine işaret etmektedir. Yabancılara ait okullara gelince Nazır, eskiden beri olduğu gibi gerektiğinde onları uyarmaya devam edeceklerini, özellikle yüksek öğretime girişte mezuniyet diplomalarını, Osmanlı okullarında olduğu gibi düzenlenmesine ilişkin formaliteleri yerine getirmeleri konusunda uyarılarını sürdüreceklerini açıklamaktadır.

Öte yandan Arap vilayetlerindeki resmî orta öğretim kurumlarında öğretimin Türkçe yapılması, sadece ilkokullarda Arapça'nın verilmesi, Arapları öfkelendirmiş durumdadır. Rodes, Maarif Nazırı'nın liberal bakışı ile bu soruna bir çözüm bulunacağı umudunu taşımaktadır. Ancak yine de

[25] Rodes, "La Question Scolaire", s. 1.

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Rodes, bu sorunun içinden çıkılması bir hayli zor ve aynı zamanda yaşayan bir tartışmayı canlandıracak bir sorun olduğu hükmünü ortaya koyar.[26]

Jean Rodes'un gündeme getirdiği bir başka konu ise II. Abdülhamit'in Mabeyn İkinci Kâtibi İzzet Paşa ile yapmış olduğu görüşmedir. Jean Rodes, İzzet Paşa ile Mart 1910'da Kahire'de bu görüşmeyi gerçekleştirmiştir. Tarihe Arap İzzet Paşa adı ile geçen İzzet Holo Paşa için Rodes, II. Abdülhamit Dönemi'nin son yıllarının tüm kötülüklerin sorumlusu olarak Osmanlı kamuoyunda tanındığını ileri sürerek sözlerine başlamaktadır.[27] Jean Rodes'un verdiği bilgiye göre, özellikle Yıldız Sarayı'nda hatırı sayılır bir rol oynaması nedeniyle düşmanlıkları kendi üzerine çektiğinden, 1908 Temmuz ayında bir İngiliz vapuru ile kaçmaya girişmiş, fakat başarılı olamamıştır. Daha sonra ise bir süre Paris ve Londra'da bulunduktan sonra Kahire'ye yerleşerek firarına son vermiştir. Jean Rodes, kendisiyle aktüel meşguliyeti hakkındaki bir sohbetten sonra Sultan II. Abdülhamit Dönemi'ne ilişkin ayrıntılı bir mülakat yapmıştır. Mülakatın ilk bölümüne bakıldığında vaktiyle gerçekleştirilen neredeyse en önemli ve olumlu icraatlar ile Hicaz demiryolu projesi dâhil olmak üzere bütün önemli projeleri Arap İzzet Paşa kendisine mâl etmektedir. 1908 Temmuz'unda Makedonya'da Devrim başladığında Yıldız Köşkü'nde yaşananlara ilişkin soruya Arap İzzet Paşa, Hicaz Demiryolu'nun açılış töreni için Medine'ye gitmeye hazırlanmakta olduğu ve ayrıca İstanbul'a bir daha dönmemek üzere, bu defa istifasını kesin olarak vermek niyetinde bulunduğunu açıklamaktadır. Selanik'te ve Manastır'da isyan patladığında kimileri direnilebileceğini söylediği halde, kendisinin Sultan'a, "*herkes meşrutiyeti arzu ederken reddedilemeyeceği, halka hoşnut görünmek ve onlarla uyuşmak gerektiği*" yönünde telkinde bulunduğunu belirtir. Bundan sonra Yıldız Sarayı'ndaki bir dizi gelişmeleri müteakip, Abdülhamit'ten Medine'ye gitmek üzere izin aldığını, fakat İ.T.C. Komitesi'nin Arapları ayaklandırmak için Hicaz'a gitmek istediği bahanesiyle buna karşı çıktığını, Sultan'ın uyarısıyla Medine'ye gitmekten ziyade Avrupa'ya hareket ettiğini açıklar. Kendisi hakkında mevcut Halife'ye karşı bir dini ajitasyon amacıyla Kahire'ye yerleştiğine yönelik iddialara İzzet Paşa, bu iddiaları bildiğini, fakat bunun son derece kötü bir iftira olduğunu,

---

[26] Rodes, "La Question Scolaire", s. 1.

[27] İzzet Paşa, 1852'de Şam'da doğmuş, kimlik olarak İmparatorluğun bir çok unsurunun özelliğini taşıyan, iyi eğitim almış, 1890'lı senelerde Abdülhamit tarafından saraya alınmış ve zamanla padişahın en güvendiği adamı olmuştur. 31 Mart Olayı'ndan sonra Paris ve Londra'da bulunmasını takiben Kahire'ye yerleşmiş, 1924'te vefatıyla Şam'da defnedilmiştir. Murat Bardakçı, "Abdülhamit'in Waşhington Elçisi Lübnan'ı Verip Suriye Cumhurbaşkanı Olmuştu", *Hürriyet*, 23 Temmuz 2006, Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid, Hatıralarım*, 2007, s. 47. François Georgeon, *Abdülhamid II, Le Sultan Calife (1876-1909)*, Fayard, Paris, 2003, s. 185, 306, 386-387.

Osmanlı Halifesi'ne son derece sadakat içinde bulunduğunu açıkladıktan sonra şunları belirtir: "*...Bana gelince her şeyden önce gerçek bir Müslüman Osmanlıyım. Atalarım Osmanlı Sultanlığı'nın yaratıcılarıydı. Ayrıca Osmanlı Halifeliği Müslüman Milletleri ve Arap Milleti'ni yabancı egemenliğinden kurtardı. Ben ve ailem Arap Milleti'ndeniz. ...Tanınmış olmayı onlara borçluyuz. Osmanlı Halifesi'nin sadece tam anlamıyla refahını diliyoruz. Bana kara çalmayı, iftira etmeyi ve hor görmeyi asla kabul etmiyorum...*".[28]

İzzet Paşa, yeni rejim hakkındaki düşüncelerine ilişkin soruya ise anayasal kurumların kesin bir şekilde yerleşmesi ile sorunların çözülebileceğini tahmin ettiğini, milletlerin kontrolünün, sorunların çözülmesi bakımından önemsenmesi gerektiğini, ehliyet ve liyakat sahibi kişilerin görevlendirilmesi koşulu ile bu rejimin sürdürülebileceğini, farklı ırkların adım adım birbirine yaklaştırılmasına yardımcı olunması halinde, Meşrutiyet Rejimi'nin başarılı olacağını belirtir. Ayrıca geçmiş hükümetlerin kimi sorunları için ihtiyaç duyulması halinde yardım etmeye hazır olduğunu, bunu yeni bir görevi kabul etmek anlamında değil, rejimin arzu edilen sonuçları elde etmesi bakımından belirttiğini ifade eder. İzzet Paşa bir gün hatıralarını kanıtlamak durumunda kalması halinde, yayınlamayı asla düşünmediği notları hakkında bilgi vererek sözlerini tamamlar.[29]

Sonuç

Fransız Milli Eğitim Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı'nın ortak himayelerinde "une mission scientifique" adıyla tanımlanan bir görev çerçevesinde İstanbul'a gelmiş olan Jean Rodes, burada bulunduğu süre zarfında daha ziyade dönemin önde gelen siyasi kadroları ile uzun süreli görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerin içeriği ile gündeme getirilen konuların niteliğine bakıldığında Jean Rodes'un özellikle, Patriklikler, cemaatler ve bunların hükümet ile ilişkilerinin yanı sıra, kapitülasyonlar ile yabancıların bir dizi özel imtiyazlarını kapsayan konuların geleceğini sorgulamaya çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda yine Batılılar ile cemaatlerin özel durumlarını ilgilendiren, Maliye'ye, Adliye'ye ve Maarif'e ilişkin yorum ve değerlendirmeleriyle, kendisinin beklentilerine ilişkin söylemi Rodes'un görevinin sadece gazetecilikle sınırlı olmadığını düşündürtmektedir. Nitekim kendisinin yaptığı görüşmeler ışığında, *Le Temps*'da çıkan yazılarına bakıldığında, Batılılar'ın menfaatlerini ön plana çıkaran icraat ve tasarruflarda Jön-Türk yönetimi bütünüyle modernleşmenin kurucuları ve reformist zihniyetli devlet adamları olarak değerlendirilirken, aynı şekilde İmparatorluğun ge-

[28] Jean Rodes, "Déclarations d'İzzet Pacha", *Le Temps*, 29 Mart 1910, s. 2.

[29] Rodes, "Déclarations d'İzzet Pacha", s. 2.

nel çıkarlarını ilgilendiren konulara ilişkin ilk adımlarda dahi Jön-Türkler, ya yabancı düşmanı ya da Türk Milliyetçiliği'ni kabartan kişiler olarak değerlendirilmektedir. Jean Rodes'un incelediğimiz yazılarında, İmparatorluğun aslî unsurları olan Türkler'in geleceğine ve reformlardan onların ne ölçüde yararlanabileceklerine ilişkin bir endişeyi diğer unsurlar kadar önemsediğini söylemekten uzağız. Bu anlayış Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleştirilmesi sorunsalında çelişkili ve kadim tutumu; ya da en azından, niçin ve hangi amaçlarla reformların istendiği sorusunu düşündürtmektedir. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra sözünü ettiğimiz Jean Rodes'in inceleme ve araştırma görevi, Fransa'nın yönlendirdiği ilk girişim olmayacaktır. Rodes'un görevini tamamlamasından yaklaşık 2 yıl sonra yine Fransa'nın önde gelen gazetelerinden *Le Journal des Debâts*'ın Redaktörü Maurice Pernot'un Başkanlığı'nda bir heyet, Aralık 1911'de kurulan *"Doğu'da Fransız Çıkarlarını Koruma Komitesi"* adına daha kapsamlı bir amaç için gezi düzenleyeceklerdir. Bu durum, benzeri girişimlerin İmparatorluk'ta hangi hedefleri gaye edindiği konusunda önemli bir fikir vermektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyetin Balkan Ülkelerinde Algılanması ve Jön Türk İmajı

Mehmet Hacısalihoğlu (*)

Jön Türk İhtilali Balkan topraklarında gerçekleşmiş olduğundan; Balkanlar, hem Jön Türk hareketinden etkilenmesi, hem de bu hareketi etkilemesi bakımından Osmanlı coğrafyası içinde öncelikli bir konuma sahiptir. Bu nedenle Jön Türk hareketinin Balkanlarda algılanma biçimi, genel Jön Türk imajının şekillenmesinde de birincil bir önem taşır.

II. Meşrutiyetin Balkan ülkelerinde algılanması en az iki boyutuyla incelenebilir: Birincisi bizzat II. Meşrutiyet dönemindeki algılamalar, ikincisi de daha sonraki dönemde ve günümüzdeki Jön Türk imajı. Günümüzden yola çıkacak olursak yaklaşık 10 devletten söz etmiş oluruz. Bunların hepsinde Jön Türk imajını ayrı ayrı incelemek mümkündür. Buna ek olarak bizzat II. Meşrutiyet döneminde, çok farklı siyasal grupların Jön Türk imajı da ayrı ayrı incelenebilir. Bununla birlikte böyle bir inceleme bir bildiri çerçevesinde hakkıyla ele alınabilecek bir iş olmayıp, uzun soluklu bir çalışmanın, örneğin bir doktora tezinin konusunu oluşturabilir.

Bu çalışmada Balkanların tamamında, her dönemde ve bütün siyasi grupların sahip olduğu II. Meşrutiyet imajını ortaya koymak amaçlanmamaktadır. Özellikle Makedonya Sorunu ile ilgili Balkan ülkelerindeki algılamalar, farklı dönem ve siyasi gruplar göz önünde bulundurularak, yani bizzat II. Meşrutiyet dönemindeki algılamalar ile daha sonraki imajlar ele alınmaya çalışılacaktır. Bunun için, dönemin gazetelerinden, Balkan ülkelerinin tarih yazımlarından ve okul ders kitaplarından bazı örnekler seçilerek genel bir tablo çizilmeye çalışılacaktır.[1] Üzerinde durulacak temel soru İh-

(*) Yrd.Doç.Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi.

1 Bu çalışmada kullandığım kaynaklar daha önce yayınladığım çalışmalarda da ayrıntılı olarak incelendi: Mehmet Hacısalihoğlu, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918)*, Munih 2003.
Türkçe çevirisi: *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, İstanbul 2008; aynı

tilal döneminde nasıl bir Jön Türk imajının şekillendiği ve zaman içerisinde bu imajın değişip değişmediği veya ne şekilde değiştiği sorusudur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I. Jön Türk İhtilalinin Balkan Ülkelerinde Algılanması

1908 İhtilali öncesinde Balkan ülkelerinde Jön Türk hareketinin çok yakından tanındığı söylenemez. Ancak ihtilalin başlamasıyla birlikte, Jön Türkler Balkan ülkeleri basınında geniş bir biçimde yer almaya başlamışlardır. İhtilali gerçekleştiren Terakki ve İttihad Cemiyeti (ihtilalden sonra tekrar İttihad ve Terakki Cemiyeti adını alacaktır) Rumeli topraklarındaki Hıristiyanların ve Balkan ülkelerinin kamuoyunun desteğini almak için çok sayıda bildiri yayınladı. Bu bildirilerde özellikle Jön Türk hareketinin Sultanın istibdadına karşı yöneldiği, Hıristiyanlara hiç bir zarar vermek gibi bir amacın olmadığı, aksine Hıristiyanların da bu harekete destek vermesi gerektiği vurgulanıyordu. Hatta ihtilalin sonuna doğru İttihad ve Terakki Cemiyeti Bulgaristan'a bir heyet gönderdi. Cavid Bey'in de içinde bulunduğu bu heyet Sofya'da önde gelen gazetelerden *Veçerna Poşta* ve *Dnevnik* gazetelerinin editörlerini ziyaret edip devrimi desteklemeleri çağrısı yaptı.[2] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin dağıttığı bildirilerin içeriği, doğal olarak Balkan ülkeleri basınına da yansıyordu.

Balkan ülkelerindeki ve Osmanlı içindeki Bulgar, Rum ve diğer basının Jön Türk hareketine karşı tepkisi, ilgili yayın organının yakın olduğu siyasi partinin veya örgütün politikasıyla örtüşmekteydi. İç Makedonya Devrimci Örgütü'nün sağcılarının yayın organı *İlinden* gazetesinde çıkan haberler genellikle olumsuzdu. Bu gazetede: *Jön Türkler de Türktür; onların hedefleriyle bizim hedeflerimiz farklıdır, bunun sonucu olarak yollarımız birbirinden ayrılmaktadır* şeklinde bir görüş hakimdi.[3] İlk başta çekingen bir tavır takınan Bulgaristan'daki sağcı gazeteler bir süre sonra Jön Türk aleyhtarı bir tavır takınmışlardır. *Preporets* adlı gazeteye göre *Jön Türkler, eski Türk komitelerini örgütlemişti ve bu komiteler daha sonra Jön Türk cemiyetine dönüşmüşlerdi. Sultanın zorba rejiminin dünkü gözü kapalı infazcılarını, yeni ideallere sahip yeni insanlar olarak görmek büyük bir saflık olur*, şeklinde yorumlar yapılmaktaydı.[4]

---

yazar, "The Young Turk Revolution and the Negotiations for the Solution of the Macedonian Question", *Turcica*, 36 (Paris 2004), s. 165-190; aynı yazar, "İttihadcılar ve Makedonya İhtilal Komiteleri: İttihad ve Terakki Hükümetinin Başlamasına Kadar İlişkiler, Pazarlıklar ve Sonuçları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 38 (2002-2003), s. 101-117.

2 Ayrıntı için bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu*, s. 198.

3 Vladimir Burilkov, *V Makedoniya i Odrinsko (1908-1912). Mladoturskata Revolutsiya vidyana ot spetsialen korespondent na "Dnevnik"*, Yayına haz. I. Burilkova, Ts. Bilyarski, Sofya 1998, s. 110-113.

4 Tuşe Vlahov, *Kriza v bılgaro-turskite otnoşeniya 1895-1908*, Sofya 1977, s. 155-156.

II. Meşrutiyetin ilanı üzerine iktidardaki Demokrat Parti'ye yakın *Vreme* gazetesinin yorumu da dikkate değerdir:

"Bize hangi haberleri getirirlerse getirsinler, açık ve net olan bir şey var: Meşruti Türkiye – bu henüz endişesiz bir Bulgaristan demek değildir. Bulgaristan her zamankinden daha çok her türlü olasılığa karşı hazırlıklı olmalıdır. Barutumuz kuru kalmalı ve bakışlarımız İstanbul'a yönelmiş olmalıdır!" [5] Gazete, Jön Türk ihtilalini bir "Türk entrikası" olarak tanımlıyordu.

Bulgar basınındaki bu yorumlar, Jön Türk İhtilaline daha başlangıcından beri şüpheyle bakıldığını göstermektedir. Hatta *Den* gazetesi, anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını; İngiliz-Rus reform planının uygulanmasını bizzat Sultanın engelleme girişimi olarak değerlendiriyordu. Gazeteye göre *"bu, Sultan Abdülhamid'in daha otuz yıl önce (1876) oynadığı bir komedi"* idi. [6] Bunlar yanında Jön Türk ihtilali Bulgar basınında başlangıcından itibaren ihtilal olarak değil bir darbe (*prevrat*) olarak tanımlanmıştır. Bulgar basınındaki bu tavır Bulgaristan'ın o dönemdeki Makedonya politikasıyla paralel bir tavırdır. Diğer Balkan ülkelerinden Yunanistan ve Sırbistan'da da 1908 ihtilali Bulgaristan'da olduğu gibi genelde şüpheyle karşılandı.

Bununla birlikte İç Makedonya Devrimci Örgütü'nün sol fraksiyonunun ve Bulgaristan'daki solcu grupların yayın organlarında Jön Türk ihtilali hakkında daha olumlu yorumlar yapılmıştır. Özellikle hürriyet şenlikleri döneminde gerçekleştirilen kutlamalar ve ziyaretçilere, gazetelerde geniş yer verildi. Jön Türk ihtilaliyle ilgili olumlu yorumların başında Yane Sandanski'nin liderliğindeki İç Makedonya Devrimci Örgütünün solcularının, Sandanski'nin imzasıyla yayınladığı meşhur bildiri vardır. Anayasanın ilanından bir hafta sonra yayınlanan bu manifestoda, imparatorlukta bütün halklara hitap edilerek Jön Türk ihtilalinin desteklenmesi ve Makedonya'daki Bulgarların Bulgaristan'dan gelecek Jön Türk karşıtı girişimlerden uzak durması tavsiye ediliyordu. 18/31 Temmuz 2008'de yayınlanan manifestonun metni şöyledir: [7]

İmparatorluktaki Bütün Halklara Yönelik Manifesto

[...]

Türk vataşdaşlar [!]

Siz halkın büyük çoğunluğunu oluşturuyorsunuz; buna rağmen ortak düşmanların kötü amellerini en fazla da siz hissettiniz. Kendi "Türk İmparatorluğu"nuzda

---

5 Vlahov, *age*, s. 156; M. Hacısalihoğlu, *Jön Türkler*, s. 199.

6 "Konstitutsionna Turtsiya", *Den*, No. 1549, 13 Temmuz 1908, s. 1.

7 "Manifest kım vsiçkite narodnosti v imperiyata", Tsentralen Dırjaven Istoriçeski Arhiv (Bulgaristan Merkezi Tarih Arşivi), Fond 771, Op. 2, a.e. 17. Ayrıca bkz. M. Hacısalihoğlu, *Jön Türkler*, s. 451-452.

Hıristiyan vatandaşlarınızdan daha da az köle değildiniz. İktidar sahiplerimiz şimdiye kadar Hıristiyanları sizin düşmanlarınız olarak gösterdiler ve iftira ettiler. Şimdi siz kimin sizin kardeşleriniz kimin sizin düşmanlarınız olduğunu anladınız. İlk olarak siz hürriyet ve kardeşlik için mücadeleye girdiniz. Herkes sizinle beraberdir. "Halklar kardeştiler ve kardeş gibi yaşamalılar" çağrınız; Hıristiyan halkın kalplerini ısıtmakta ve onlara şu zor soruyu kolaylaştırmaktadır: Hürriyet hangi yolla sağlanabilir [?]. Yani tüm halkın yaşamayı sürdürebilmesi için sizin istibdada karşı başlattığınız mücadele yaşamaya devam etmelidir.

Sevgili Hıristiyan vatandaşlar [!]

Siz de daha az aldatılmış değilsiniz ve siz de inandınız ki, acılarınız tüm Türk halkının istibdadından kaynaklanmaktadır. Bu aldatmaca da bitti. Türk halkı, hiçbir zaman sizin köle olmanızı istemedi. Şimdi kardeşçe bir birinize el uzattınız ve yalnız bu ittifakla çok istediğiniz ve bu kadar pahaya mal olan hürriyet elde edilebilir. Bu birliği güçlendirin [!]. Zorbalıkla birlikte onun tarafından yaratılan ulusal kendini mahvetme mücadelelerini de birlikte toprağa gömelim.

Soydaşlar [!]

Hürriyet sunağının önünde bu kadar değerli kurbanlar veren sizler, artık sevinçle rahat nefes alabilirsiniz. Şimdi artık yalnız değilsiniz; bu yüzden mücadeleniz daha kolay ve ümitvari olacaktır. Tüm halkların müşterek çabalarıyla özgürlüğümüzü1 elde edeceğiz. Bulgaristan'daki resmi hükümetlerin sizin Türk halkıyla beraber ortaklaşa mücadelenize ve hürriyet isteyen [Türk halkının] aydın kesimine karşı olası canice tahriklerine kapılmayınız.

[...]

Selanik, 18 Temmuz 1908

SANDANSKİ

Bu şekilde Makedonya'daki en güçlü silahlı örgütlerden biri olan Sandanski grubu Jön Türk ihtilaline açık destek vermiştir.

II. İTC Hükümeti Döneminde Balkan Ülkelerindeki İmaj

İttihad ve Terakki Cemiyetinin hüküm sürdüğü 1908'den sonraki dönemde Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'da imparatorluktaki gelişmeler yakından takip ediliyordu. Özellikle seçimler döneminde İttihad ve Terakki karşıtı yayınlar artı. Bu yayınlarda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilgili tarafa, örneğin Rumlara karşı tavır takındığı iddia ediliyordu. Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı ve Girit'in Yunanistan'la birleşme ilanı üzerine Osmanlı hükümeti ile gerilen ilişkiler, doğal olarak bu ülkelerin basınına da yansıdı. Balkan ülkelerindeki basın, 31 Mart Vakası'nın yaşandığı dönemde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı gelişen muhalefetle ilgili gelişmeleri de yakın-

dan takip etti.[8] Özellikle 'karşı devrim' girişiminin bastırılmasından sonra, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya'daki siyasal hareketlere karşı takındığı sert tavır, basındaki Jön Türk karşıtı havanın daha da sertleşmesine neden oldu. İhtilale destek veren İç Makedonya Devrimci Örgütü'nun solcularının kurduğu Federatif Halk Partisi'nin yayın organı *Narodna Volya* bile Jön Türk karşıtı bir tavır aldı. İmparatorlukta milliyet temeline dayalı siyasal örgütlerin ve partilerin Ağustos 1909'da yasaklanması üzerine, Selanik'te yayınlanan *Narodna Volya* ilk sayfada '*Kahrolsun muhafazakar meclis*!' başlıklı bir yazı yayınlandı. Yazıda: bu kanun halk egemenliğine karşı yapılan bir suikasttir; bununla meclisin çoğunluğu onu monarşist reaksiyondan ayıran sınıra ulaşmıştır: yani "*aydınlanmış monarşizm*". "*Bunun da Türkiye için barbar bir monarşizmden başka bir anlamı yoktur!*" şeklinde tepki gösterildi.[9] Eylül ayında çıkarılan bir başka kanunla Rumeli topraklarında faaliyet gösteren çetelere karşı çok sert önlemleri ön gören bir kanun çıkarıldı ve bundan sonra, Jön Türkler ile Balkan ülkelerinin kamuoyu arasında iplerin iyice koptuğunu söylemek mümkündür.

Balkan devletlerinin hükümetlerinin politikalarına paralel olarak bu ülkelerdeki basın Jön Türk ve Osmanlı hükümeti karşıtı yayınlarını artırarak sürdürdü. Hatta bu süreçte Osmanlı basını ile Balkan ülkelerindeki basın arasında karşılıklı atışmalar yaşanmaktaydı. Bunlardan birinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin savunduğu Osmanlıcılık düşüncesi tartışılıyordu. *İkdam* gazetesi 1910 yılı başlarında bir yazıda Makedonya'daki halkları, meşrutiyetin ilanından sonra da ayrılıkçı ulusal hareketlerini bırakmamakla, hatta meşrutiyetin sağladığı hakları kendi ulusal amaçları için kötüye kullanmakla suçluyordu. Buna Sofya'da çıkan *Den* gazetesi şöyle cevap verdi: *Osmanlıcılık düşüncesi Osmanlı İmparatorluğundaki milletlerin kendi ulusal kimliklerinden feragat etmeleri ve 'Osmanlı' kimliğiyle yetinmeleri gerektiği anlamına geliyor. Osmanlıcılık düşüncesi "aptallıktır", çünkü bu halklar uzun bir zamandan beri kendi ulusal idealleri için yaşamaktadırlar. Meşrutiyetten sonra da bir Rum Rum, bir Bulgar Bulgar, bir Arnavut Arnavut kalmıştır*, diye yazıyor gazete.[10]

1912 sonbaharında başlayan Balkan savaşı döneminde Balkan ülkelerinin kamuoyunda tamamıyla Osmanlı karşıtı bir hava hakimdi. Bu savaş sonucunda Bulgar orduları Çatalca'ya kadar ilerledi ve Rumeli topraklarının neredeyse tamamı kaybedilmiş oldu. II. Balkan Savaşı'nda Edirne tekrar geri alındı, fakat Balkan ülkeleri ile Osmanlı devleti arasında ihtilafın temeli-

---

8 Athanasios Suliotis-Nikolaidis, *Organosis Konstantinupoleos*, Yay., Th. Veremis, K. Mpura, Atina 1984, s. 96-102.

9 "Dolu konservativniya parlament", *Narodna Volya*, No. 33, 1 Ağustos 1909, s. 1.

10 "Zaştita na 'ikdam'", *Den*, no. 2068, 3 Ocak 1910, s. 1.

ni oluşturan Makedonya'daki Osmanlı egemenliği sonlanmış oldu.

Bununla birlikte ilgili ülkelerle göç ve göçmenler sorunu önemli bir problem olarak gündemde kalmaya devam etti.[11] Balkan savaşlarında Müslümanlar ağır kayıplar verdi. Savaştan sonra Osmanlı hükümeti, Trakya'daki Bulgarları Bulgaristan'dan gelen Müslümanlarla değiştirirken, Rumlar üzerinde de göç etmelerine yönelik baskılar artırıldı. I. Dünya Savaşı'nda Yunanistan itilaf devletleri arasında yer alırken, Bulgaristan Osmanlı devletinin de içinde bulunduğu İttifak devletleri bloğunda yer aldı. Bu dönemde Bulgaristan'da müttefiklikten ötürü daha yumuşak bir hava hakim olmakla birlikte, Yunan basınında Osmanlı devleti karşıtı hava hakimdi. Bu yayınlarda özellikle Anadolu ve Trakya'da yaşayan Rumların mağduriyetleri vurgulanmaktaydı.

Özetle söylemek gerekirse; II. Meşrutiyet, Balkan ülkelerinde 1908 ihtilalinin başından itibaren genelde şüpheyle karşılandı ve Balkan ülkelerindeki basında Jön Türkler Osmanlı topraklarında Rumları, Bulgarları, Sırpları vs. Türkleştirmek isteyen Türk milliyetçileri olarak tanımlandılar. Aslında daha önce Sultan'a karşı yöneltilen suçlamalar, aynen Jön Türklere de yöneltildi ve Sultan gibi Jön Türkler de baskıcı, barbar Türkler olarak resmedildi.

III. Tarih Yazımında ve Okul Ders Kitaplarındaki Jön Türk İmajı

II. Meşrutiyet sonrası dönemde Balkan ülkelerinde egemen olan Jön Türk imajı, şimdiye kadar tarif edilen imajla paralellik göstermektedir. Yani İttihad ve Terakki'nin iktidarda bulunduğu dönemdeki suçlamalar, daha sonraki tarihçiler tarafından kaynak olarak görülmüş ve eleştiri süzgecine tabi tutulmadan genellikle olduğu gibi alınmıştır. Günümüzde egemen olan Jön Türk imajı, II. Meşrutiyet dönemindeki imajla temelde aynıdır. Örneğin Yunan tarihinin toplu olarak anlatıldığı 'Yunan Ulusunun Tarihi' adlı çok ciltli eserde Jön Türkler ve II. Meşrutiyet şöyle tarif edilmektedir:

Osmanlı İmparatorluğundaki bütün halklar, Jön Türk İhtilalini coşkuyla karşılamış ve yeni bir sistemin kuruluşunu desteklemişlerdi. Yunan derneği Konstantiniyye Örgütü, kardeşliğin ve eşitliğin hüküm sürmesi için kendini imparatorluğun ıslahına adamıştı. Yunan hükümeti de Jön Türklerle işbirliğine itiraz etmedi. Ama aslında halkların eşitliğini değil, Türk egemenliğini diğer tüm milletlerin üzerinde sağlamak isteyen Jön Türklerin asıl amaçları hemen kendini gösterdi. Genel seçimleri istedikleri şekilde yaptırıp, milliyetçi hedeflerini ve Helenlere karşı düşmanlıkla-

[11] Göçlerle ilgili olarak bkz. Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006; Mehmet Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler. İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişikleri ve Harabeler*, İstanbul 2008.

rını ortaya koydular. Bu arada Makedonya'da Bulgarlar da Helenlere saldırıyordu. Bu nedenle 1909 yılında Helenlerin partizan hareketi yeniden başladı. [12]

Burada verilen Jön Türk imajı Balkan ülkelerinin tamamında hakimdir denebilir. Buna göre, Balkan halkları başlangıçta Jön Türklerin vaatlerine kandılar, ama aldatıldılar. Jön Türkler bu halkları Türkleştirmek ve yok etmek istediklerinden, Balkan halkları kendilerini savunmak zorunda kaldılar. Bu nedenle de Balkan İttifakı oluşturuldu. Bu şekilde Makedonya Sorununun çözme denemesindeki başarısızlıktan Jön Türkler sorumlu tutulmaktadır. Oysa benim çalışmalarımda açıkça ortaya koyduğum gibi, Rumlar ve Yunanistan Jön Türk ihtilaline destek olmamış, bilakis direnmişlerdir. [13] Yani ihtilale destek olunduğu iddiası bir kurgudan ibarettir. Fakat bu kurgu Yunanistan'ın tavrının meşruiyeti için son derece önemlidir.

Okul ders kitaplarındaki imaj da yukarıdaki tanımla paraleldir. Günümüz Yunan ders kitaplarında aynen şu cümleler yer almaktadır:

"1908 yılında Jön Türk hareketi ortaya çıkarak Osmanlı İmparatorluğunda yönetimi ele geçirince, imparatorluğun içinde reformlar için ümitler yeni bir ivme kazandı. Fakat hızlı bir şekilde hayal kırıklığına uğratıldılar. Jön Türklerin takip ettiği politika Avrupa Türkiyesinin topraklarında yaşayan farklı milletlerin Türkleştirilmesi politikasıydı. Bütün vatandaşların eşitliği, özgürlüğü ve adaletine dair verilen sözler unutuldu, çok sayıda okul kapatıldı, takipler sıklaştı ve Hıristiyan halkın üzerindeki baskı arttı. Bu politika doğal olarak Balkan devletlerinin direnişine yol açtı." [14]

Aynı ders kitabında bir de okuma parçası bulunmakta ve burada Jön Türklerin şovenizmi konu edilmektedir. Times muhabiri 'Kroford Prais'ın (Crawford Price) bir yazısının alıntı yapıldığı okuma parçasında bir Jön Türk subayının Osmanlı devletinin önceden kaybetmiş olduğu toprakları; Yunanistan'ı, Bulgaristan'ı, Sırbistan'ı, Mısır'ı, Tunus'u ve Fas'ı tekrar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline getireceklerine dair sözlerinden bahsedilmektedir. [15] Bu alıntıda görüldüğü gibi ders kitaplarında verilen imaj tarih yazımıyla genelde uyuşmaktadır.

Tarih yazımında elbette bazı istisnalar bulunmaktadır. Makedonya Cumhuriyetinin tarih yazımındaki Jön Türk imajı, temelde Bulgaristan ve Yunanistan'daki Jön Türk imajı ile hemen hemen aynıdır. Bununla birlikte tanınmış tarihçi Manol Pandevski Makedonya'da II. Meşrutiyeti anlatırken,

---

[12] *Istoria tu Elleniku Ethnus*, c. XIV, Atina 1980, s. 225-227.

[13] Özellikle bkz. M. Hacısalihoğlu, "The Young Turk Revolution and the Negotiations for the Solution of the Macedonian Question", *Turcica*, 36 (Paris 2004), s. 165-190.

[14] V. Skulatu, N. Dēmakopulu, S. Kondē, *Istoria neoterē kai synchronē*, Lise 3 Tarih Ders Kitabı, Atina 1995, s. 34.

[15] Aynı yer, s. 34-35.

bu dönemin her şeye rağmen 1908 öncesine ve 1912 sonbaharı sonrasına göre daha özgürlükçü olduğunu vurgulamaktadır.[16] Yani Abdülhamid idaresinden ve 1912 sonrasında bölgeyi işgal eden Sırp, Yunan ve Bulgar idaresinden, II. Meşrutiyet idaresinin daha özgürlükçü olduğu belirtilmektedir. Bu yorum Makedonya Cumhuriyetinin siyasal gelişmesi ve milli tarih anlayışı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bilindiği gibi Makedonya Cumhuriyeti tarih yazımında Yunanlılar ve Bulgarlar Jön Türklerden daha büyük düşmanlar olarak yer almaktadır. Aynı şekilde Bulgaristan'da Tuşe Vlahov 1960-70'li yıllarda yazdığı eserlerde, Jön Türklere karşı daha ılımlı bir tavır almış ve Bulgar çarı ve burjuvazisinin milliyetçi politikasını eleştirmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak bakıldığında; aslında daha Jön Türk ihtilalinin başlangıcından itibaren Balkan ülkelerindeki Jön Türk imajı olumsuz olmuştur. Bir ara solcu grupların nispeten olumlu sayılabilecek yorumlarına rağmen; bu, uzun süreli olmamış ve II. meşrutiyetin ilk aylarından itibaren bu olumsuz imaj düşmanlık şeklini almıştır. Daha önce Fikret Adanır da bu konuya temas ederek, Bulgaristan'da sosyalistlerin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne programını gerçekleştirmesi için yeterli zamanı tanımadıklarını ve Makedonya'nın parçalanmasına neden olan Balkan Savaşı'nı göze aldıklarına işaret etmiştir.[17] Özetle söylemek gerekirse II. Meşrutiyet, Balkan ülkelerinde gereği gibi algılanamamış, Sultan rejimiyle benzer bir kalıp içinde değerlendirilmiş ve Osmanlı devletine karşı düşmanlık duyguları, Jön Türklere karşı da sürdürülmüştür. Hatta Jön Türklerin Rumeli'de Sultan'a göre daha aktif bir politika takip etmeleri, bu düşmanlığın daha kuvvetli boyutlara ulaşmasına ve 'Türkleştirme politikası' suçlamaları gibi yeni iddiaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu arada, Jön Türk kavramı ciddi bir ayırım yapılmaksızın İttihad ve Terakki Cemiyeti ile özdeş olarak kullanılmıştır.

---

[16] Manol Pandevski, "Razvitokot na politiçkiot jivot vo evropska turtsija vo periodot na mladoturskoto upravuvanye (1908-1912)", *Istorija*, Yıl XV, No. 2 (Üsküp 1979), s. 105-116.

[17] Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Der. M. Tuncay, E. J. Zürcher, İstanbul 1995, s. 33-72, s. 71-72.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Gazetelerdeki Şiirler Bağlamında Kıbrıs Türk Edebiyatında II. Meşrutiyet (1908-1909)

Meral Demiryürek (*)

Giriş

Her eser kendi başına, sanatçı ve okur noktalarından ele alınabildiği gibi, dış dünyaya ait siyasi, ekonomik, kültürel ve benzeri birçok olay ışığında da değerlendirilebilir. Edebiyatın hayatı temsil ettiğini, ona ayna tuttuğunu düşünenler için, toplumsal yapıdaki her tür gelişme ve değişme önemlidir. Örneğin Türkiye dışı Türk edebiyatlarının bir parçası olan Kıbrıs Türk edebiyatında yer alan kimi eserler -diğer ülke edebiyatlarında da görülebildiği gibi- ilhamlarını devrin siyasi olaylarından almışlardır. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilânı bunlardan sadece biridir.

4 Haziran 1878 tarihinde idaresi -geçici olarak- İngiltere'ye terk edilen Kıbrıs adasında siyasal, sosyal ve kültürel yapı bu tarihten itibaren farklı bir çizgide gelişmeye başlamıştır. Özellikle Ada üzerinde yaşayan Türk ve Müslüman toplum açısından durum artık çok farklıdır. Yeni şartlar altında Rumların gittikçe seslerini daha çok duyurmaya başlaması ve Türklerin ikinci sınıf vatandaş gibi görülmesi söz konusudur. Bu arada, İngiliz idaresinde bulunmalarına rağmen Kıbrıs Türkleri kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun tebası olarak görmeye devam ederler ve içinde bulundukları durumun düzelmesi için İstanbul ve Selanik başta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun kimi merkezlerinde oluşan yeni fikir hareketlerinden etkilenirler. Bu fikir hareketlerinin en önemlisi İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun savunduğu düşüncelerdir. Ada üzerinde fiilî bir Osmanlı hâkimiyetinin bulunmayışı İttihatçıların kendilerine kolayca taraftar bulup kısa sürede etkin bir hale gelmelerini sağlar. Ahmet Tevfik, Bodamyalızâde Şevket, Muhittin Bey gibi isimler teşkilatlanmada öncülük ederler. Ayrıca Kıbrıs'ta yayımlanan *Kıbrıs*, *Feryad* ve *Mirat-ı Zaman* gibi gazeteler İttihatçı çizgide yayın yaparlar. Bu ne-

(*) Yrd. Doç. Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

denle de İstanbul Hükûmeti'nin girişimiyle bu gazeteler ya kapatılır veya Osmanlı ülkelerine girişleri yasaklanır.[1] Netice olarak bütün engelleme girişimlerine rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti Kıbrıs'ta örgütlenmeyi ve güçlü bir taraftar kitlesi oluşturmayı başarır.

Bu sebeple, 24 Temmuz 1908 tarihinde İstanbul'da Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesi Kıbrıs'ta hemen yankı bulmuş, halk kutlamalar yaparak hürriyete kavuşmanın sevincini çeşitli şekillerde dile getirmiştir. Yapılan etkinliklerin başında sokaklarda yapılan kutlamalar, sahnelenen oyunlar ve gazetelerde yayımlanan şiirler ve bazı yazılar gelmektedir.

A. Kıbrıs'ta II. Meşrutiyet'in İlânı Üzerine Yapılan Etkinlikler

A.1. Kutlamalar

Meşrutiyet'in ilan edildiği haberi kısa sürede Kıbrıs'a ulaşmış ve birçok kişi tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. O güne kadar, yazdıkları yüzünden çeşitli baskı ve yasaklamalara maruz kalan gazeteciler -ki bunların en meşhuru Ahmet Tevfik'tir- Meşrutiyet haberini alır almaz okuyucularıyla paylaşmışlardır. Sünûhât gazetesi konuya ilk kez 30 Temmuz 1908, *Mirat-ı Zaman* gazetesi ise, 3 Ağustos 1908 tarihli nüshalarında yer vermişlerdir. Haberlerde İstanbul'da Kanun-ı Esasi'nin kabul edilmesi, Meclis-i Mebusan'ın açılması, genel affın çıkarılması ve devlet kademelerinde yeni görevlendirmelerin yapılmasından bahsedilmesinin yanı sıra, Kıbrıs'ta yapılan çeşitli kutlamalardan da söz edilmiştir. Buna göre, kıraathaneler kandillerle ışıklandırılmış, alınan özel izinle top atışı yapılmış ve polis mızıkası getirtilerek "Hamidiye Marşı" ve daha birçok millî ve güzel parçalar çaldırılmıştır.

Sünûhât gazetesinin yazdığına göre, Lefkoşa'da Osmanlı Kıraathanesi önünde Kıbrıs Türk toplumunun ileri gelenlerinden Şevket Bey ve Osman Cemal Bey birer konuşma yapmışlar ve Kanun-ı Esasi'nin ve Meclis-i Mebusan'ın faydalarından bahsetmişlerdir. Nutuklar "Yaşasın hürriyet, yaşasın adalet!" ve "Padişahım çok yaşa!" sözleriyle bitirilmiştir.[2]

Yapılan konuşmaların ayrıntıları üzerinde durmayan, ancak şenlikte yakılan maytapların yarattığı güzel görüntüyü şöyle tasvir eden *Mirat-ı Zaman* gazetesi, böylece yaşanan coşkuyu somutlaştırmış olmaktadır: *"şenlikte yakılan mâh-tâblardan çıkan ziyâ-ı zerrin hakikaten şâyân-ı temâşâ idi. Bir halde ki güya melekler semadan seyyârât-ı münevvereyi avuçlayıp avuçlayıp da Müslüman-*

---

[1] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Demiryürek, *Kıbrıs Türk Basını ve Osmanlı Hükûmetleri I*, Atatürk Yolu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Yıl:13, Sayı:25-26, Mayıs-Kasım 2000, s. 120-134; M.Fatih Andı, "Kıbrıslı Bir Jöntürk:Ahmet Tevfik Efendi ve Çıkardığı Mizah Dergileri:Kokonoz (1896) ile Akbaba (1897)", *Edebiyat Araştırmaları I*, İstanbul 2000, s. 117-128.

[2] "Şehr-âyin", *Sünûhât*, 6 Ağustos 1908, s. 3.

lar üzerine atmakla resm-i tebriki ifa ediyorlar zannolunurdu."[3]

Yapılan kutlamalar, sadece bunlarla sınırlı kalmamış, davul zurna eşliğinde gece yarılarına kadar eğlencelere devam edilmiştir. Bazı Kıbrıs Türkleri evlerinin ve iş yerlerinin önünü bayraklarla, kandillerle donatmışlardır. Hatta padişahın tahta çıkışının yıldönümü kutlamalarında da meşrutiyete övgülerde bulunmaya devam etmişler dört tarafı kandillerle aydınlatılan bir tahta perdenin üzerine "Hürriyet, adalet, uhuvvet, müsavat" kelimeleri yazılmıştır. Cülus törenlerine katılan Lefkoşa İngiliz komiseri de yaptığı konuşmada padişahı tebrik etmiştir.[4]

A.2. Sahnelenen ve Yazılan Oyunlar

II. Meşrutiyet'in ilânına dair Kıbrıs Türkleri arasında yaşanan coşku ve heyecan ileriki günlerde de devam etmiştir. Özel günlerde, çeşitli sosyal faaliyetlerde, yardım toplantılarında bir tiyatro oyunu sahnelenmesi gerektiğinde hürriyet, adalet, vatan ve benzeri konuları işleyen eserler tercih edilmiştir.

Mirat-ı Zaman gazetesinde yayımlanan bir habere göre, İdadi öğrencileri, Lefkoşa İnas Mektebi yararına bir oyun sahneye koyacaklardır ve bu sebeple, Namık Kemal'in "Vatan Yahut Silistre" adlı piyesini seçmişlerdir. Yazarın söz konusu oyunu, Kıbrıs Türklerinin en çok rağbet ettikleri oyunların başında gelmektedir. Öte yandan, 1908 yılında vatan sevgisi ve Osmanlılık fikri üzerine yazılmış bir oyunun seçilmiş olması ayrıca önemlidir.[5]

Aynı gazetenin 1909 yılına ait bir başka sayısında ise, bu kez "Jön Türk" adlı bir oyunun Tuzla'nın İskele bölgesinde İttihatçılar tarafından tertip edilip Kanaviyodi tiyatrohanesinde sahneleneceğine dair bir haber vardır.[6] Tahsin Nahid'in Nevvare Ruhsar ile birlikte yazıp Eylül 1908'te İstanbul'da yayımladığı bu üç perdelik "millî temsil", Jön-Türklerin İstanbul'daki faaliyetleriyle ilgilidir. *"Piyesin kahramanı Nihat, amcası Kâzım Paşa kendini evden kovunca İstanbul'dan kaçmaya karar verir. Farmason Cemiyetine ve İngiliz Sefarethanesine müracaat ederek itimatname alarak bir gemiyle İstanbul'dan ayrılır."*[7] Seçilen oyunun isminden ve konusundan, dönemin ruhunu yansıtan bir eserin tercih edildiğini gözlemlemek mümkündür.

Kıbrıs Türkleri sadece varolan bazı oyunları alıp sahnelemekle yetinmemiş kendileri de oyun kaleme almışlardır. Kıbrıs'ın yetiştirdiği önemli

---

3 *Mirat- Zaman*, 3 Ağustos 1908, s. 4.

4 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Demiryürek, *II. Meşrutiyet'in İlânının Kıbrıs Türk Basınına Yansımaları (Temmuz 1908- Aralık 1909)*, Jön Türk Devriminin 100. Yılı Kongresi, Mayıs 2008. (Henüz basılmamıştır.)

5 "İnas Mektebi Hediyesi", *Mirat-ı Zaman*, 21 Kanun-ı evvel 1908, s. 5.

6 "Tiyatro", *Mirat-ı Zaman*, 15 Mart 1909, s. 1-2.

7 Alemdar Yalçın, *II. Meşrutiyette Tiyatro Edebiyatı Tarihi*, Ankara 2002, s. 102-103.

şahsiyetlerden Ahmet Tevfik, *Kokonoz*, *Akbaba* ve *Mirat-ı Zaman* gazetelerini çıkarmanın yanı sıra, oyun ve hikaye türlerinde eserler de yazmıştır. Bunlardan "Bela-yı İstibdad" II. Meşrutiyet dönemini yansıtan bir tiyatro oyunudur. "Bela-yı İstibdad" hakkında ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte, isminden II. Abdülhamid dönemini yeren bir oyun olduğu anlaşılmaktadır.[8] Yazar Ahmet Tevfik'in çok yoğun Türk-Osmanlı taraftarlığına rağmen, padişaha ve idareye yönelik ifadeleri zamanında başına iş açmış, İstanbul hükûmeti tarafından gazetesi *Kokonoz*'un Osmanlı Devleti'ne girişi 29 Temmuz 1313 (10 Ağustos 1897) tarihli irade-i seniyye ile yasaklanmıştır.[9] Ayrıca Ahmet Tevfik de Osmanlı topraklarına girememiştir. Ahmet Tevfik gibi II. Meşrutiyet'in ilânından sevinç duyan bir diğer isim ise, Kaytazzade Mehmet Nâzım'dır.

Kıbrıs'ta Divan şiiri geleneğinin son temsilcisi olarak görülen Kaytazzade Mehmet Nâzım, II. Meşrutiyet öncesinde herhangi bir mağduriyet yaşamamasına, hatta *Yadigar-ı Muhabbet* (1894) adlı romanının başında padişaha övgüler düzmesine rağmen, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tutum değişikliğine gitmiştir. Onun *Safa yahut Netice-i İbtila* adlı tiyatro oyunu II. Meşrutiyet döneminde yazılmış bilinen ilk oyun olarak kabul edilmektedir. 4 Kânûn-ı evvel 1908 tarihli önsözünde çevresindekilerin yoğun ısrarları üzerine bir oyun yazmaya cesaret ettiğinden söz eder. Eserde, istibdat döneminde baskı ve zulümle ailelerin nasıl büyük acılara sürüklendiği Safa ile Vicdan arasındaki trajik aşk hikayesi çerçevesinde dile getirilmiştir.[10]

B. Gazetelerde Yayımlanan Şiirler

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği dönemde, İstanbul'daki edebî faaliyetler *Servet-i Fünûn* temsilcilerinin ferdî çalışmalarından ibaret görünmektedir. 1901 yılında Hüseyin Cahit'in "Edebiyat ve Hukuk" adıyla Fransızcadan çevirip yayımladığı makale yüzünden *Servet-i Fünun* kapatılır. Kısa bir süre sonra dergi tekrar yayın hayatına dönse de, eski parlak günler geride kalmıştır. Yine de şair ve yazarlar edebî faaliyetlerini sürdürürler. *"II. Abdülhamid yönetimini eleştiren yazılarını / şiirlerini yazarlar."*[11] 1901'den 1908'e kadar olan dönemde yeni bir nesil yetişir. Ahmet Haşim, Tahsin Nahit, Aka Gündüz, Ali Canib yeni isimlerden bazılarıdır. *Muktebes* (İzmir), *Mecmua-yı Edebiye* (İstanbul), *Çocuk Bahçesi* (Selanik) gibi dergilerde isimleri görünmeye başlayan söz konusu şahsiyetlerden bir kısmı II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre

---

[8] "Beliğ Paşa Konağı ve Kıbrıs'ta Tiyatro", *Benim Kıbrısım*, Eylül 2000, S: 13, s. 60-61.

[9] *BOA.*, İrade-i Husûsi, tarih 1315. Ra. 10, Vesika no. 116.

[10] Meral Demiryürek, "Kıbrıs Türk Tiyatro Tarihinden: Safa Yahut Netice-i İbtila", *III. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, Lefke 26 Eylül 2008 (Henüz basılmamıştır.).

[11] Abide Doğan, *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Akçağ Yayınları,Ankara 2007, s. 487.

sonra (Şubat 1325/ 1910) "Fecr-i Ati" adıyla yeni bir edebî topluluk kurmaya karar verirler. Topluluk üyeleri, gerek millî bir edebiyat anlayışının egemen olmaya başlaması gerekse yeterli bilgi, birikim ve deneyime sahip olmamaları nedeniyle kısa sürede dağılırlar. Geriye, yayımladıkları beyanname ve çok az sayıdaki kitapları kalır.

Edebî faaliyetler açısından Kıbrıs'a bakıldığında Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra millî bir edebiyat ortamının oluşturulduğunu gazeteler aracılığıyla görmek mümkündür. Nitekim 24 Temmuz 1908 tarihinden itibaren Kıbrıs'ta yayımlanan bütün Türkçe gazeteler, II. Meşrutiyet'le ilgili şiirlerle donatılmaya başlanmıştır. Başta *Mirat-ı Zaman, Sünûhât* ve *İslam* gazeteleri olmak üzere mevcut gazetelerin hemen her nüshasında şiirlere rastlanmaktadır. Çoğu kez yazanı belirtilmeyen bu eserlerde estetik gayeden ziyade, devrin coşkusunu dile getirmenin önemsendiği hemen dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, Kaytazzade Mehmet Nâzım tarafından yazılanlar başta olmak üzere, şiirlerde belli bir edebî beğeni yaratacak kadar şiirselliğin varolduğunu da gözardı etmemek gerekmektedir.

On ay (10 Ağustos 1908-24 Mayıs 1909) boyunca yayımlanan şiirler incelendiğinde temaların "istibdaddan kurtuluş", "vatan- millet sevgisi", "hürriyet coşkusu", "Kanun-ı Esasi" gibi belli başlı fikirler etrafında toplandığı görülmektedir. Buna göre en çok yinelenen kavramlar; millet, hürriyet, asker, istibdat, vatan, meclis, mebus ve kanundur. Osmanlılık fikrinin vurgulandığı eserlerde, sürekli zikredilen özel isimlerin başında ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen şahsiyetlerinden Enver Paşa ve Niyazi Bey gelmektedir.

Söz konusu şiirleri temalarına göre şu şekilde ele alabiliriz:

B.1. İstibdaddan Kurtuluş

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte sayıları büyük bir hızla artan gazete ve mecmualarda II. Abdülhamid dönemindeki baskı ve zulümleri konu alan çok miktarda karikatür, makale ve şiir yayımlanır.

Kıbrıs Türkleri, 1878'den itibaren İngiliz idaresinde olmakla beraber, hâlâ Osmanlı Devleti'nin bir vatandaşıdırlar ve İstanbul hükûmetinin eylemlerinden olumlu veya olumsuz yönde etkilenmektedirler. Bu nedenle, ülkeye girişi yasaklanan, sürgüne gönderilen veya yurt dışına kaçmak zorunda bırakılan kişilerin II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine hemen geri dönmeleri arzusu gazetelerde kısa sürede yerini alır ve mısralar halinde dile getirilir. Nitekim Kıbrıs'ta II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren yayımlanan bütün şiirlerde, saray çevresine karşı menfi bir bakış açısı göze çarpmaktadır. Bu da, söz konusu eserleri taraflı hale getirmektedir. Meşrutiyet'in lehinde görünen gazetelerin başında Ahmet Tevfik'in *Mirat-ı Zaman* gazetesi gelmektedir. Ahmet

Tevfik, -daha önce de bahsedildiği gibi- 1897 Türk-Yunan savaşı sırasındaki yayınlarından dolayı II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a girişi yasaklanan Kokonoz ve onun devamı niteliğindeki Akbaba adlı mizah gazetelerinin de sahibi olan bir Jön Türk'tür.[12]

Mirat-ı Zaman gazetesinde yayımlanan ve kim tarafından yazıldığı belli olmayan isimsiz şiirde, padişaha yakın isimlerden kâtip Arap İzzet ve Tahsin Paşa ile mabeynci Ragıp Paşa dinsiz, hain, mel'un, alçaklığı huy edinmiş kimseler olarak gösterilir. Onlara acınmamalı, aksine ölmeleri halinde kutlama yapılmalı, hissedilen kin ve nefret asla eksilmemelidir:

"Ey denaet pişeler ey hain-i bi-dinler
Durmasın artsın demadem hakkınızda kinler
Siz geberdikçe ahali yapmalı ayinler
Sad hezar olsun size sad sad hezar nefrinler

Devr-i istibdadda icad eden mel'unluğu
Öğreten hep sizsiniz mazlumlara dilhunluğu
Sizden öğrensin gelip maymunlar maymunluğu
Ey Arap İzzetler ey Ragıplar ey Tahsinler"[13]

"Hafiye Sergisi" adını taşıyan şiirde ise, isminden de anlaşıldığı üzere, padişaha dalkavukluk etmek amacıyla jurnal yapan, halka türlü eziyetlerde bulunan hafiyeler hicvedilir. Sık sık "kör, şaşkın, ahmak, hırsız, hain, sarhoş, cenabet" gibi argo ifadelerin de kullanıldığı şiirde, yine Ragıp, Faik, Tahsin ve Memduh isimleri geçer. Şiir, 24 dörtlükten oluşan uzun bir hicviyedir. Her dörtlükte hafiyelerin bir başka menfi icraatı sayılıp dökülür. Özellikle, yaptıkları zulümler sergilenir. *"Bilcümle bunda"*[14] mısraının nakarat olduğu şiirde, *"Bir sergidir bu / Hainle memlu'"*[15] mısralarından da anlaşıldığı üzere hainlerin teşhir edildiği bir sergi tasvir edilir. Sergilenenler ise; hafiyeler ve onların türlü kötülükleridir. Örneğin, şu dörtlüklerde bunu açıkça görmek mümkündür:

"Evler yıkanlar
Canlar yakanlar
Emre bakanlar
Bilcümle bunda

---

[12] Meral Demiryürek, "1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Servet-i Fünun ve Kokonoz-Akbaba Gazetelerine Yansımaları", *Türkiyat Araştırmaları*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Güz 2007, S. 7, s. 130.

[13] *Mirat-ı Zaman*, 24 Ağustos 1908, s. 8.

[14] *Mirat-ı Zaman*, 7 Eylül 1908, s. 1-2.

[15] *Mirat-ı Zaman*, 7 Eylül 1908, s. 1-2.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Irza geçenler
Mazlum seçenler
Kanlar içenler
Bilcümle bunda" [16]

Şiirlerde istibdada ve saray çevresindekilere yönelik kin ve nefretin sebebi olarak, devleti idare edenlerin iş başındayken halka çektirmiş oldukları evham, korku ve eziyet gösterilir. Hatta kimi zaman söz konusu olumsuz hava can korkusuna, evlat acısına dahi dönüşmüş, aileler perişan olmuştur. Bu durumu sergileyen şiirlerden biri Mirat-ı Zaman gazetesinde yayımlanır. Kim tarafından yazıldığı belli olmayan şiir, bir ana kızın karşılıklı konuşması biçiminde oluşturulmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine, Avrupa'ya kaçmaya zorlananlar veya sürgüne gönderilenler teker teker dönmeye başlamışlardır. Ancak gelenler arasında İstanbul'daki bir validenin iki oğlu yoktur. Büyük bir özlemle oğulları Hamdi ve Reşit'i bekleyen anne, en sonunda acı gerçeği anlar: Biri 20, diğeri 25 yaşında olan oğulları Sarayburnu'ndan denize atılarak boğdurulmuştur. Diyalogdaki ana-kız, yalnız değildir, bu acı sonu yaşayan daha birçok aile vardır. Acılı annenin duyguları, aşağıdaki mısralarda şöyle dile getirilmiştir:

"O Sarayburnu'nu gördün mü sen o Marmara'yı
O mahaller ne kadar valideler ağlattı
Nice kardaşa babaya karalar bağlattı
Bilirim bunca zamandır ki ben o Marmara'yı
Bugün artık eyiden gönlüm bunaldı yandı
İki oğlum o denizlerde boğuldu gitti
Biri yirmi birisi yirmi beşinde idi ah
Birine bari nasib olmadı şu hak-ı siyah
Ne birader ne peder kaldı ne de zevce" [17]

Bir annenin çektiği acıları dile getiren bu şiirin sonunda oğullarının dönmesinden ümidi kesen ve acı gerçeği anlayan anne, vefat eder. Bu talihsiz annenin ve evlatlarının başına gelenlerin başkalarının da başına geldiğini vurgulamak için aynı gazetede yayımlanmış başka şiirler de vardır. "Askerler" adlı imzasız şiir, bunlardan biridir:

"Ağlardı nice valideler genç ahfâda [18]

---

16 *Mirat-ı Zaman*, 7 Eylül 1908, s. 1-2.

17 *Mirat-ı Zaman*, 31 Ağustos 1908, s. 8.

18 Oğullar, torunlar, yardımcılar.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İnler idi evladı da zindan-ı belada

Gözyaşlarını gizli dökerlerdi pederler
Her aileyi sarmış idi zulm ü kederler

Zulm-i ateş baran gibi gökten yağıyordu
Kurtulmağa herkes buna çare arıyordu" [19]

İnsanların korkuyla susturulması, en yakınlarından bile jurnal edileceği korkusuyla çekinmesi, onları ya toplumsal meselelere tamamen duyarsız, kendi kişisel zevkleri peşinde koşan biri yapar, ya da etrafındakileri bilinçlendirerek onlarla birlikte hareket edip söz konusu çıkmazdan kurtulmak için çare aramaya yöneltir. Nitekim "Askerler" adlı şiirde de vurgulandığı gibi, millî ve toplumsal duyarlılıkla hareket eden İttihat ve Terakki Cemiyeti padişaha II. Meşrutiyet'i ilan ettirme noktasına ulaşmıştır. Halk arasında İttihatçıların bunu başarabilmiş olmalarının getirdiği coşkulu ruh halinin bir sonucu olarak gazetelerdeki şiirlerin büyük çoğunluğunda askere övgü, vatan ve millet sevgisinin öne çıktığı görülmektedir.

B.2. Asker-Vatan- Millet

Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesi hem aydın kesim hem de halk arasında büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Artık bütün eziyetlerin, haksızlıkların, baskıların sona ereceğinin beklentisi vardır. Her yerde ve her koşulda bu ortamı inşa edenler ise, askerlerdir. Eli kalem tutan herkes, büyük bir coşku içinde askerlere sevgilerini dile getirmenin telaşı içindedir. Örneğin, İttihatçıları "İslamın askeri" ve "milletin övünç kaynağı" olarak gören *Sünûhât* gazetesindeki şu şiir, söz konusu sevgiyi dile getirmektedir:

"Asker-i İslam kıvâm[20]*-ı saltanat*
Millete bunlar medar-ı mefharet
Yıktılar bünyân[21]*-ı zulmü akıbet"* [22]

Aynı gazetenin ilerleyen nüshalarında yayımlanan iki şiirde ise, doğrudan askerin konuşturulduğunu, onların dilinden seslenildiğini görürüz. Bunlardan birincisi, şairi belli olmayan "(Mefahir-i Milliye) Asker Lisanından" başlıklı şiirdir. *"Osmanlıyız, Osmanlıyız! /Âlemde biz, pek şanlıyız!"* [23] bey-

---

[19] "Askerler", *Mirat-ı Zaman*, 25 Kanun-ı sani 1909, s. 8.

[20] Dikler, doğrular.

[21] Yapı, bina.

[22] "Neva-yı Zafer", *Sünûhât*, 24 Kanun-ı evvel 1908, s. 1.

[23] "(Mefahir-i Milliye) Bir Asker Lisanından", *Sünûhât*, 1 Kanun-ı sani 1909, s. 1.

tinin nakarat halinde eşlik ettiği üçlüklerden oluşan şiirde, Osmanlı askerinin birçok meziyeti kendi ağzından dile getirilir ki, bunların başında koruyucu, vicdanlı, mert ve canlı olmaları gelmektedir. Bu nedenle, Osmanlı topraklarını baştan başa yarasa gibi keder tutmuşken onun kaynağıyla mücadele etmiş ve böylece "imdat" diyenlerin yardımına koşmuşlardır. Sonuç olarak zalimler muratlarına erememişlerdir:

"İmdat edip rabbü'l-ibâd[24]
Meydane çıktı ittihad
A'dâyı[25] *kıldık na-murad"*[26]

Söz konusu bu üçlükte geçen "Meydane çıktı ittihad" mısraında "ittihad" kelimesi bir söz oyunu yapılarak tevriyeli kullanılmıştır. Çünkü, askerin eyleme geçmesi neticesinde hem kelimenin sözlük anlamındaki "birlik" gerçekleşmiş, bütün millet yekvücut haline gelmiş hem de "İttihat" ve Terakki Cemiyeti varlığını ve ağırlığını somut olarak ortaya koymuş olmaktadır.

Kaytazzade Mehmet Nâzım imzalı "(Terane-i Zafer) Asker Ağzından" adını taşıyan ikinci şiirde ise, I. çoğul şahıs ağzından askerler zulme karşı vermiş oldukları mücadeleyi dile getirirler. Yapılan kıyasıya bir biçimde karşı koymadır. Bunun sonucunda ise, istibdat yıkılmış, bütün halk esaret zincirinden kurtulmuş, özgürlüğüne yeniden kavuşmuştur. 4 bentten oluşan şiirin her bendinde 6 mısra vardır ve bunların son 2 mısraının nakarat olarak aynen tekrar edildiği görülmektedir. Nakarat mısraları aynı zamanda şiirde vurgulanan temel duyguyu da içermesi açısından önemlidir ve şöyledir: *"Kasr-ı istibdadı yıktık âlemi şâd eyledik / Halkı zincir-i esaretten de azad eyledik"*[27] Bu mısralar dışında ikinci ve dördüncü bentlere düşülen dipnotlarda yer alan *"(1)İdare-i sabıka âleyhinde söz söyleyenlerin duçar oldukları felakete işarettir. (2)Hafiyelere telmihtir."*[28] açıklamaları şiirin II. Abdülhamid dönemini hicvetmek ve İttihatçıların hareketini övmek için yazıldığının ispatıdır.

Kahraman unvanını şan ve ziynet olarak gören ve vatan yolunda can vermekten çekinmeyen, cesur ve kudretli Osmanlı askerleri için, Kaytazzade Mehmet Nâzım tarafından "Terane-i Zafer" adıyla bir başka şiir daha yazılmıştır. Mirat- ı Zaman gazetesinde yayımlanan şiirde, Osmanlı askerlerinin ağzından kahramanlıklarının, güçlerinin kaynağı olarak Allah inancı gösterilir. Çünkü *"Ayet-i nusreti'n-min-Allah"*[29] ellerindeki tek senettir. Onlara *"Böyle*

---

24 Kullar, ibadet edenler.

25 En zalim, pek gaddar.

26 "(Mefahir-i Milliye) Bir Asker Lisanından", *Sünûhât*, 1 Kanun-ı sani 1909, s. 1.

27 Kaytazzade Mehmet Nâzım, "(Terane-i Zafer) Asker Ağzından", *Sünûhât*, 14 Kanun-ı sani 1909, s. 1.

28 *Sünûhât*, 14 Kanun-ı sani 1909, s. 1.

29 Kaytazzade Mehmet Nâzım, "Terane-i Zafer", *Mirat-ı Zaman*, 17 Mayıs 1909, s. 3.

bir feth ü zafer haktan inayet" [30]buyurulmuştur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mirat-ı Zaman gazetesindeki isimsiz bir başka şiirde ise, bu kez milletin ağzından askere duyulan şükran duygusu dile getirilmiştir. Kim tarafından yazıldığı belli olmayan şiirin bir dörtlüğünde askerlere şöyle seslenilir:

"Bizde ancak bir sevinç var yoksa hizmet sizdedir
Aciziz her şeyde biz gayret-i şecaat sizdedir
Sizsiniz işkence altında hamiyet gösteren
Sizsiniz bu millete devr-i saadet gösteren" [31]

Askerlerin cesurane hareketleri sayesinde Hz. Muhammet'in yaşadığı devir kadar mutlu ve huzurlu bir dönemin başladığını ifade eden şair, bu görüşünü vatanın tüm fertleri adına ifade etmektedir. Nitekim şiirlerde askere duyulan minnet duygusuna ilave olarak işlenen belli başlı temalar arasında vatan ve millet sevgisi de dikkat çekmektedir.

Şiirlerde o güne değin susmuş veya susturulmuş olarak görülen kesimlerin dile geldiğini görmekteyiz. "Asker ağzından" ifadesi bunun somut işaretidir. Öte yandan özgürlüğüne kavuşan millet de artık duygularını serbestçe dile getirir. Onların sözcüsü konumundaki şair ve yazarlar hem kendilerinin hem de mensubu oldukları toplumun hislerine tercüman olurlar. Şiirlerde asker- millet -devlet kaynaşmış bir görünümde tasvir edilir. Vatan sevgisi yüceltilir. Hatta vatanın yeniden fethedildiği düşünülür:

"Osmanlılar bugün oldu muzaffer
Fethetti yeniden vatanı asker" [32]

Dua niteliği taşıyan şu dörtlük ise milletin, vatanın ve devletin koruyucusu olarak, askerleri gördüğünün işaretidir:

"Ey dilîrân ruh-ı sanisi sizsiniz bu devletin
Hakkınızda her zaman işte duası milletin
Gelmesin bu gayret ve himmetten istikrah size
Daima olsun muavin Hazret-i Allah size" [33]

II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde ve ilerleyen aylarında vatan toprakları üzerinde aynı millî değerleri paylaşarak birlikte bir ideale doğru özgürce hareket etme azminin başladığı Tanzimat yıllarının coşkusu, yeniden yakalanmış görünmektedir. Toplumun bir kez daha umutlanmasında baskısız,

---

[30] Kaytazzade Mehmet Nâzım, "Terane-i Zafer", *Mirat-ı Zaman*, 17 Mayıs 1909, s. 3.
[31] Mirat-ı Zaman, 7 Eylül 1908, s. 7-8.
[32] Samih, "(Millî Güfte) Sevgili Vatanıma", *Sünûhât*, 1 Kanun-ı sani 1909, s. 3.
[33] *Mirat-ı Zaman*, 7 Eylül s. 7-8.

sansürsüz özgür bir ortama kavuşulduğuna dair inanç yatmaktadır.

B.3. Hürriyet Coşkusu

İstibdad idaresinin sona ermesi ülkede büyük bir hürriyet coşkusunun yaşanmasına neden olur. Ülkeyi terkedenler hızla dönmeye başlarlar. Mirat-ı Zaman gazetesinde yurt dışına çıkan İttihatçılara ithafen yazılan "Hariçteki Ahrara Hitaben" başlıklı şiirde *"Şah-ı hürriyet etti serbeser hainleri berbat"* [34] denilerek adeta müjde verilir. Bunun üzerine artık *"Bütün Osmanlılar oldu yevm-i mesudanla şad"* [35] ve onların da geri dönmemesi için bir neden kalmamıştır.

Meşrutiyet'in ilanından hemen bir ay sonra Kıbrıs'taki gazetelerde yayımlanan şiirlerde özellikle hürriyet fikrine vurgu vardır. Bunda Adada yaşayan ve İstanbul'a girişleri yasaklanmış olan Ahmet Tevfik gibi İttihatçıların rolü büyüktür. Nitekim *Mirat-ı Zaman* gazetesi Ahmet Tevfik'e aittir. İmzasız olarak yayımlanan şiirlerin en azından bir kısmını onun yazmış olması kuvvetle muhtemeldir. Örneğin, gazetenin 17 Ağustos 1908 tarihli nüshasında yer alan isimsiz ve imzasız şiiri "hürriyet kasidesi" olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü "hürriyet" redifli beyitlerin tamamı hürriyetin gücü ve vazgeçilmezliği üzerinde durmakta ve hürriyete övgü niteliği taşımaktadır. Özellikle ilk ve son beyitlerde hürriyet ile fecr, güneş, nehir arasında benzerlik kurulması, etkileyici fonetik yapısı ve gür sesli söyleyişi ile Namık Kemal'in "Hürriyet Kasidesi"ni akla getirmektedir:

"Tecellisaz oldu semt-i şarkta fecr-i hürriyet
Takip etti anı perteviyle[36] *mihr-i hürriyet*
...
Ne istihkamlar sökmüş ne muhkem bentler almıştır
Köpükler saçmada etrafa şimdi nehr-i hürriyet" [37]

Mirat-ı Zaman gazetesinde ileriki aylarda yayımlanan bir başka imzasız şiir ise, doğrudan "Hürriyet Şarkısı" [38] adını taşımaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin istibdada karşı zaferi nasıl kazandığını öyküleyici bir dille anlatan şiir, milletin istibdaddan kurtarılmasının birtakım özverilerle gerçekleştiğini işlemektedir. Dağda, bayırda aç susuz gezen, cevrin ve zulmün ortadan kaldırılması için "uyuyan arslanları" uyandıran İttihatçılar bu sayede etraftaki "şeytanları" "recm" ile uzaklaştırmış, hürriyet bayrağını "istibdat

---

[34] "Hariçteki Ahrara Hitaben", *Mirat-ı Zaman*, 10 Ağustos 1908, s. 8.

[35] "Hariçteki Ahrara Hitaben", *Mirat-ı Zaman*, 10 Ağustos 1908, s. 8.

[36] Işık

[37] *Mirat-ı Zaman*, 17 Ağustos 1908, s. 6.

[38] *Mirat-ı Zaman*, 30 Teşrinisani 1908, s. 1.

burcuna" dikerek en sonunda milleti istibdadın zulmünden kurtarmıştır.[39]

Mirat-ı Zaman sayfalarına yansıyan bir "Hürriyet Şarkısı"[40] daha vardır ki en az diğeri kadar etkileyici ve önemlidir. İngiltere'nin Kıbrıs valisi (yüksek komiser) C. A.King-Harman[41], Kıbrıs Müslümanlarına hitaben bir konuşma yapar. Vali konuşmasında Kıbrıs'taki Müslüman gençlerinin iyi eğitim görürlerse, sadece Kıbrıs memuriyetlerinde değil, padişahlarının idaresinde bulunan Osmanlı toprakları genelinde dahi istihdam olunarak ilerleyebileceklerini dile getirir. Örnek olarak da Kâmil Paşa ile diğer Kıbrıslı Türkleri gösterir. Valinin konuşmasında dikkati çeken nokta, Ada Türklerinin hâlâ Osmanlı tebası olarak kabul ediliyor olmasıdır. Zaten II. Meşrutiyet'in ilan edildiği dönemde Kıbrıs, İngiliz idaresinde bulunmasına rağmen, Kıbrıs Türkleri kendilerini ve hatta Rumları "Osmanlı vatandaşı" olarak görmeye devam ediyorlardı. Nitekim bu yaklaşım, hukuken de doğru idi.

Söz konusu toplantı sırasında dikkati çeken ikinci nokta ise; öğrencilerin, valinin huzurunda, daha önceden çalıştıkları, "Hürriyet Şarkısı"nı okumalarıdır. *Mirat-ı Zaman*, toplantıda hazır bulunan herkes tarafından "manidar ve derin bir sükunetle" dinlenen şarkının sözlerini tamamıyla yayımlar. Çok sade bir dille yazılan şarkı, dörtlüklerden ve aralardaki iki mısralık nakaratlardan oluşmaktadır. Toplam 4 dörtlükten oluşan şiirin nakaratı *"Yaşasın hürriyet, adalet, müsavat / Yaşasın vatan"* şeklinde başlamakta ve sonraki nakaratların ikinci mısraında "vatan" sözü "millet", "ordu" ve "Enver" olarak değişiklik göstermektedir. Nakaratta yer verilen "hürriyet", "adalet" ve "müsavat" kelimeleri bilindiği gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düsturlarıdır ve öğrenciler okudukları bu şarkıyla Kıbrıs Türk toplumunun İttihatçılara olan desteğini ve sempatisini göstermiş olurlar.

Hürriyet sevincini, coşkulu bir şekilde dile getiren şarkıda, Osmanlılık ile vatan ve millletin bütünlüğüne de vurgu vardır. Öte yandan, hain olarak görülen önceki idarenin bertaraf edilmesini sağlayanlara, yani İttihatçılara karşı büyük bir sevgi ve bağlılık kendini göstermektedir:

"Dökülürken kanımız
Kurtuldu vatanımız
Hürriyeti alana
Feda olsun canımız"[42]

Kıbrıs Türklerinin İngiliz idaresinde bulunmalarına rağmen, vatanın

---

[39] *Mirat-ı Zaman*, 30 Teşrinisani 1908, s. 1.

[40] *Mirat-ı Zaman*, 25 Kanun-ı sani 1908, s. 3.

[41] *The Cyprus Gazette*, 21 Şubat 1908, s. 6373.

[42] *Mirat-ı Zaman*, 25 Kanun-ı sani 1908, s. 3.

kurtuluşunu meşrutiyetin ilanında görmeleri gerçekten ilginç bir tutumdur. Ayrıca İngiliz idaresinin açıktan açığa İttihatçılara destek verilmesine sessiz kalmaları da dikkat çekicidir. O dönemde İngilizlerin henüz Adaya resmen el koymamış olmaları bunda etkili olmuştur denebilir.

Gerek Kıbrıs'ta gerekse Osmanlı sınırları içindeki diğer bölgelerde, hürriyet coşkusunun yaşanıyor olmasının bir nedeni de, artık kanuna dayalı bir düzenin hakim olacağına dair inançtır. Bu nedenle, Kıbrıs gazetelerine yansıyan şiirlerde öne çıkan temalardan biri de, Kanun-ı Esasi ve meclis kavramları etrafında kendini göstermiştir.

B.4. Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan

II. Meşrutiyet'i ilan eden İttihatçılar, hızla birtakım çalışmalara giriştiler. Yapılacak yeni düzenlemelerin başında Kanun-ı Esasi'nin tekrar hayata geçirilmesi ve böylece meclisin yeniden açılması gelmekteydi. Zaten İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bütün Osmanlı vatandaşlarının büyük bir özlemle beklediği şey, meclisin yeniden açılması ve Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konması idi. Kıbrıs Türk basını, halkı bu konuda daha fazla bilinçlendirmek için Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra bir dizi makale yayımlayarak "Meclis-i Mebusan"ın ne anlama geldiğini açıklama ve faydalarından bahsetme ihtiyacı duymuştur.[43] Jön Türkler aleyhine söz söyleyen onları "dinsizlikle" suçlayan bazı sözlerin işitilmesi de bunda etkili olmuştur. Muhaliflere meram anlatmayı dinî bir görev sayan gazete yetkilileri çeşitli örnekler vererek meclis ve kanun sahibi olmanın önemini göstermeye çalışmışlardır. Bu örneklerden birine göre; eskiden köy zenginlerinden biri, bir köylünün tarlasına el koysa ve köylü de şikâyetçi olsa yine de birşey yapılamazdı. Çünkü zengin kişi, hükûmet memurlarından birine biraz zahirelik vererek haklı çıkmayı başarırdı. Hatta üstüne üstlük toprağını kaybeden köylüye "sen padişah aleyhinde konuştun" denilerek hapse attırılırdı. Zavallı köylüyü korumaya kimse cesaret edemez, etse bile, "sen padişah düşmanı bir haini kayırıyorsun" denilerek onun da hapsi boylaması sağlanırdı. *"Fakat şimdi öyle değildir. İki dönüm tarla değil, bir karış yeri, kimse kimsenin elinden alamaz. Alacak olursa herif paçaları sıvadığı gibi doğruca Meclis-i Mebusan'a bir arzuhal verir. İşi anlatır. Dava mahkemeye havale edilir. Haklı hakkını ispat eder. Bir karış yeri kim aldıysa hem geriye alır hem de alan adama ceza verirler..."*[44]

Kıbrıs Türk basınında meşrutiyet yanlısı yayınlar makale, şiir ve hatta Kanun-ı Esasi'nin kısım kısım yayımlanması şeklinde yoğun bir biçimde de-

---

[43] "Kanun-ı Esasi, Meclis-i Mebusan ve Jön Türkler", *Mirat-ı Zaman*, 9 Teşrin-i sani 1908, s. 1; "Meclis-i Mebusan Nedir?", *Mirat-ı Zaman*, 14 Ağustos 1908, s. 2-8.

[44] "Kanun-ı Esasi, Meclis-i Mebusan ve Jön Türkler", *Mirat-ı Zaman*, 9 Teşrin-i sani 1908, s. 1-5.

vam etmiştir.[45] Konumuz şiirlerle sınırlı olduğundan tekrar şiirlere dönecek olursak; farklı din ve etnik yapılardan gelen ancak "Osmanlı" kimliği etrafında toplanan herkesin meclise ve Kanun-ı Esasi'ye taraftar olmasının gerektiğini savunan Ahmet Tevfik, gazetesi *Mirat-ı Zaman*'da bu fikri her fırsatta dile getirmiştir. Söz konusu isteğin bir an evvel hayata geçirilmesi azmi ve bu konudaki sabırsızlık gazete sayfalarına şu şekilde yansımıştır:

"Cümlesi de etti Kanun-ı Esasi'yi talep
İnkıraz-ı devleti gösterdiler başlı sebep
Müslüman Bulgar Yahudi Rum bütün nesl-i Arab
Kalmamış herkeste bitmiş sabırlar temkinler"[46]

Adeta vatanın yeniden fethedildiği, bütün Osmanlıların kendilerini zafer kazanmış kişiler olarak gördüğü bir ortamda artık sıra mebusların yolunun açılmasına gelmiştir. *"Açtı mebuslara yolu süngüler"* mısraında da ifade edildiği gibi onlara bu saadeti kahraman Osmanlı ordusu kısa bir süre sonra yaşatmıştır.[47] Meclis'in açılması, Kanun-ı Esasi'nin hayata geçirilmesi mebuslara ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Üstelik onlar artık tayinle değil, seçimle işbaşına geleceklerdir. Nitekim, mısralara dökülen önemli değişiklikler arasında, sağlanan kişisel hürriyete dayalı yeni idare sayesinde halkın kendi temsilcilerini yine kendisinin seçmesi de dile getirilir:

"Eyledi gayrı Kanun-ı Esasi herkese ilan
Kıyametler gibi halk eyliyor tayin-i mebusan"[48]

Bütün ümidini meclise ve orada kendilerini adil bir biçimde temsil edecek olan mebuslara bağlayan halkın duyguları "Aza-yı Mebusana"[49] başlıklı imzasız şiirde dile getirilir. 14 beyitten oluşan şiirin tamamı halkın geçmişte ve halde içinde bulunduğu ruh durumunu ve milletvekillerine duydukları güveni anlatır. Mebuslar, halkın gözünden, devletin yükselmesini sağlayacak kişiler olarak görülürler. Onlar adaletli oldukça milletin şanı, şerefi ve refahı artacaktır. Halkın mebuslardan *"Ölmeden görmek diler bu devletin ulviyyetin /Âlem-i dünyada bin arzu ile çeşmânımız"* şeklinde mısralara dökülen tek bir dileği vardır. Görüldüğü gibi, bütün ümidini vekillerine bağlayan milletin gözünde, vekiller birer Lokman Hekim'dir ve dertlerinin devası onlardadır.

---

[45] Mehmet Demiryürek, *II. Meşrutiyet'in İlânının Kıbrıs Türk Basınına Yansımaları (Temmuz 1908-Aralık 1909)*, Ankara Üniversitesi Meşrutiyet'in 100. Yılı Sempozyumu, Mayıs 2008.

[46] *Mirat-ı Zaman*, 24 Ağustos 1908, s. 8.

[47] Samih, "(Millî Güfte) Sevgili Vatanıma", *Sünûhât*, 1 Kanun-ı sani 1909, s. 3.

[48] "Hariçteki Ahrara Hitaben", *Mirat-ı Zaman*, 10 Ağustos 1908, s. 8.

[49] "Aza-yı Mebusana", *Mirat-ı Zaman*, 14 Eylül 1908, s. 8.

Bu düşünce *"Çaresin bulmak size ait derd-i müthişin / Sizdedir çünkü devası sizsiniz lokmanımız"* mısralarıyla kendini gösterir. Milletin yaşadığı bilinçlenme sürecinin aşamalarını ortaya koyan "Aza-yı Mebusana" şiirinde -temel fikir olarak- halkı milletvekillerinin temsil ettiği şöyle dile getirilir:

"Meclis-i şurayı bilmezdik otuz yıl evvel
Zulümden lakin açıldı dide-i imanımız

Şimdi bildik devletin ruh ve hayatı sizsiniz
Böyle hükmetmektedir Allah bilir vicdanımız" [50]

Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan'ın tekrar yürürlüğe girmesini İslam gazetesi birinci sayfasına manzum bir tarih düşürerek okuyucularına şöyle duyurur:

"Geri aldık bi-izn-i Allah (Kanun-ı Esasi)yi
Ki müceddedinle[51] *olduk mazhar*[52]*-ı tahsini*[53] *dünyanın*
Dedim tarihini bir düştü ol bir daha düşmez
Açıldı meclis-i millet kapandı çeşm-i a'dânın[54]*"* [55]

Yapılan işin doğruluğuna herhangi bir şüphe bırakmayan sözler ise, padişahın "nutk-ı hümayun"unun gazetelere yansımasıyla ortaya çıkar. II. Abdülhamid mebuslara seslenerek şöyle demiştir: *"...Şurası malûmunuz olsun ki saltanatın, devletin ve memleketin nigehbân-ı hukuku olan evvel Allah, sonra millet ve Meclis-i Mebusan-ı Millet'tir..."* [56]Padişahın bu olumlu sözleri halkın yapılan işe ve onu gerçekleştirenlere inancını daha da perçinlemiş, şüphesi olan kişilerin de düşüncelerindeki bulanıklığı gidermiştir.

Meşrutiyet'in ilanıyla meydana gelen coşkuyu devam ettirmek ve Jön Türklere desteği mümkün olduğunca arttırmak maksadıyla gazetelerde sürekli makale, şiir ve haberler yer alır. Bu nedenle, kanun ve meclis gibi didaktik ve fikrî konularda dahi birçok şiirin yazılması şaşırtıcı olmamalıdır. Çünkü bütün bu örneklerle yapılmak istenen, estetik gayelerle bir eser ortaya koymak değildir. Amaç, İttihatçıların bu yeni dönemde başarılı olmalarına zemin hazırlamaktır. İmzasız veya imzalı olarak yayımlanan şiirlerde, dava-

---

50 "Aza-yı Mebusana", *Mirat-ı Zaman*, 14 Eylül 1908, s. 8.

51 Yeni, yepyeni.

52 Nail olma, şereflenme.

53 Kale gibi sağlamlaştırma.

54 En zalim, gaddar.

55 "Kıta-i Tarihiyye", *İslam*, 23 Kanun-ı sani 1909, s. 1.

56 "Nutk-ı Hümayun", *Mirat-ı Zaman*, 11 Kanun-ı sani 1908, s. 8.

ya olan inanç açıkça gözlemlenmektedir. Bu da kalem sahiplerinin birer Jön Türk veya sempatizan olduğunu akıllara getirmektedir. Nitekim şiirlerdeki "biz" ifadesi halk olarak algılanabileceği gibi, doğrudan cemiyet mensuplarına da yorulabilir. Bazı şiirlerde Enver, Niyazi, Kemal isimlerinin sıkça geçiyor olması da bu düşünceyi güçlendirir niteliktedir.

B.5. Jön Türkler (Enver, Niyazi, Kemal, Mithat)

II. Meşrutiyet'in ilanında etkili olan bazı isimler ve onların öncülerine gazetelerde yayımlanan şiirlerde yer verilmesi bu dönem edebiyatı içinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderlerinden olan ve kahramanlık, vatanseverlik gibi vasıflarıyla öne çıkan belli başlı isimler Enver Paşa ve Niyazi Bey'dir. Ayrıca o dönemde artık hayatta olmayan, ancak "ruh"larıyla devrin olaylarına manevî destek verdiklerine inanılan iki isim vardır: Namık Kemal ve Mithat Paşa.

Şiirlerde en çok adı geçen kişi, Enver Paşa'dır. *Sünûhât* gazetesinde yayımlanan imzasız şiirde Enver Paşa'nın ismi *"Gıbta-keş*[57] *nur-ı şafak Enverlere! / Hak ömürler versin ol serverlere"* [58] şeklindeki nakaratta geçmektedir. Onun "nurlu, çok ve pek parlak" [59] anlamına gelen isminden yola çıkılarak mübalağa yapılmış ve şafağın nurunun bile "Enver" gibi kişilere gıpta ettiği ifade edilmiştir.

Mirat-ı Zaman gazetesinin 28 Eylül 1908 tarihli nüshasında yayımlanan "Enver Bey Diyor ki" [60] başlıklı şiirde ise, Enver Paşa'nın ağzından yaptıkları sayılıp dökülerek bir kahraman profili çizilir. Askeriyle dağda gezen, aç susuz kalan ve tek emeli milleti uğruna mahvolmak olan Enver Paşa, "istibdadın cevval ateşiyle yanan vatanı" [61] kurtarmış ve halkın hürriyetini geri almıştır. Üstelik bütün bunları şöhret için yapmamıştır. O, ümmet ve devlet uğruna çalışmıştır:

"Her ne hizmet eyledimse hepsi ümmet uğruna
Badema vaki olan sayimde devlet uğruna" [62]

Şiirlerde Enver Paşa'nın ismine müstakil olarak yer verildiği gibi, Niyazi Bey'le birlikte de anılır. Daha doğrusu, Niyazi Bey'in ismi hiçbir zaman tek başına anılmaz. Mutlaka yanında Enver Paşa da zikredilir. Sünûhât gazetesinde Samih imzasıyla yayımlanan "(Millî Güfte) Sevgili Vatanıma" şiiri

---

[57] Gıbta eden, imrenen.

[58] "Neva-yı Zafer", *Sünûhât*, 24 Kanun-ı evvel 1908, s. 1.

[59] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 2000, s. 226.

[60] "Enver Bey Diyor ki", *Mirat-ı Zaman*, 28 Eylül 1908, s. 8.

[61] "Enver Bey Diyor ki", *Mirat-ı Zaman*, 28 Eylül 1908, s. 8.

[62] "Enver Bey Diyor ki", *Mirat-ı Zaman*, 28 Eylül 1908, s. 8.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bunlardan biridir:

Osmanlılar bugün oldu muzaffer
Fethetti yeniden vatanı asker
Açtı mebuslara yolu süngüler
Yaşasın Niyazi yaşasın Enver" [63]

Mehmet Reşad'ın tahta geçişi üzerine düşülen tarihte dahi Enver ve Niyazi isimlerine yer verilir. 1327 tarihinin düşüldüğü imzasız ve 5 beyitten oluşan şiirde bu iki İttihatçı şöyle resmedilir:

"Geldi Enverle Niyazi bu iki merd dilîr
Burc-ı istibdada karşı ettiler harb ü cihad" [64]

Enver ve Niyazi isimlerine bazı şiirlerde Kemal ve Mithat isimleri de katılmaktadır. Kemal'den muradın Namık Kemal olduğu, Mithat ile de Mithat Paşa'nın kastedildiği aşikardır.Namık Kemal ismi, daha çok "ruh-ı Kemal" şeklinde zikredilerek, onun şahsına duyulan ihtiram ve bugünleri görememesine duyulan hayıflanma dile getirilir:

"Gökyüzünde şühedanın hayali
Alkışlıyor sanki ruh-ı Kemâli
Ah! Ölmeden görmeliydi bu hali
O kıymetli, muhterem vatanperveri" [65]

Mirat-ı Zaman'da yayımlanan bir başka şiirde, haksızlığın ve zulmün yerle bir edilmesi sonucunda yaşanan mutluluğu ve yeni özgürlük ortamını şairin, mezarında dahi hissettiğine dair inanç belirtilir:

"Bir hücumda sur-ı zulm ü cevri ettik pâymâl
Şüphe yoktur meşhedinde titredi ruh-ı (Kemâl)" [66]

Namık Kemal gibi, Meşrutiyet'in ilanıyla gerçekleşen hürriyet ortamını yaşaması istenen bir diğer kişi, Mithat Paşa'dır:

"Uyan Mithat uyan geldi zamanın
Tutsun dünyaları şöhret ü şanın
Sen bulun önünde şu mebusanın
Artık yaşa evladınla beraber" [67]

---

[63] Samih, "(Millî Güfte) Sevgili Vatanıma", *Sünûhât*, 1 Kanun-ı sani 1909, s. 3.
[64] "Tarih-i Cülûs-ı Sultan Mehmet Han Hâmis Hazretleri", *Mirat-ı Zaman*, 24 Mayıs 1909, s. 8.
[65] Samih, "(Millî Güfte) Sevgili Vatanıma", *Sünûhât*, 1 Kanun-ı sani 1909, s. 3.
[66] "Hürriyet Şarkısı", *Mirat-ı Zaman*, 30 Teşrin-i sani 1908, s. 1.
[67] Samih, "(Millî Güfte) Sevgili Vatanıma", *Sünûhât*, 1 Kanun-ı sani 1909, s. 3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Adı geçen isimlerin İttihatçı kimlikleri kadar Osmanlılıklarına da vurgu yapılır. O dönemin aydın kesiminde hâkim olan görüşe göre, ülkedeki bütün anlaşmazlıkların, ayrılıkçı düşüncelerin kaynağı istibdat idaresidir. Bu idare yıkıldığına göre, herşeyin normale dönmesi söz konusudur. Devletin bütün unsurlarının tekrar "Osmanlılık" ortak paydasında buluşmaları için hiçbir engel kalmamıştır. Bu sebeple, Kıbrıs gazetelerinde yayımlanan şiirlerde Osmanlılık düşüncesinin yardımcı fikir olarak tekrar edildiğini görmek mümkündür.

B.6. Osmanlılık Fikri

İngiliz idaresinde, ama Osmanlı tebasında olan Kıbrıs Türk aydınları kurtuluşun Osmanlılık fikri etrafında birleşmekte olduğunu düşünüyorlardı. Dolayısıyla 1908-1909 döneminde basına yansıyan edebî ve fikrî bütün manzum ve mensur eserlerde bu düşünce işlenmekte idi. Gazetelerde II. Meşrutiyet'in ilanıyla istibdada karşı zafer kazananın belirli bir zümre değil, yekpare Osmanlılar olduğu *"Osmanlılar bugün oldu muzaffer / Fethetti yeniden vatanı asker"* [68] mısralarında olduğu gibi askere hitabeden çeşitli örneklerle vurgulanmıştır. Böylece Müslüman, Bulgar, Yahudi, Rum ve Arap yani *"Bilumum Osmanlılar medyun-ı şükrandır size"* [69] denilerek asker-millet bütünleşmesi ve "Osmanlılık fikri öne çıkarılmıştır. Ayrılıkçı Bulgarlara seslenilen bir şiirde *"Harb eden Bulgar ile Yunan değil / Asker-i Osmaniyan'dır ey sefil"* [70] diyerek birlik olmanın önemine vurgu yapılır ve Osmanlı askeri yüceltilir.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilanı Türk basınında müthiş bir gazete ve dergi enflasyonu yaşanmasına yol açar. Gerçi, söz konusu yayınların büyük çoğunluğu uzun soluklu olamasalar da, basında büyük bir hareketliliğin meydana geldiği ve özellikle edebiyat alanında belirli bir yükselişin tekrar başladığı kuşkusuz bir gerçektir. Bu durum, Kıbrıs'ta yayın organlarının çoğalması şeklinde değil ama, yayınların zenginleşmesi biçiminde kendini gösterir. Kıbrıs Türkleri arasındaki Jön Türklerin gayretleriyle *İslam*, *Sünûhât* ve *Mirat-ı Zaman* gazetelerinde birçok makale, haber ve şiir yayımlanır. İttihat ve Terakki Cemiyeti lehine belirli bir kamuoyu yaratıp onu canlı tutmayı amaçlayan yayınlar arasında şiirlerin rolü dikkati çekmektedir. Hamasi bir havada ve yer yer Osmanlı Türkçesinden konuşma diline kayan dil çeşitliliği içindeki şiirlerin büyük çoğunluğu isimsiz ve imzasız yayımlanmıştır. Ancak o dönemde, ga-

---

[68] Samih, "(Millî Güfte) Sevgili Vatanıma", *Sünûhât*, 1 Kanun-ı sani 1909, s. 3.

[69] *Mirat-ı Zaman*, 24 Ağustos 1908, s. 8.

[70] "Bulgar'a", *Mirat-ı Zaman*, 15 Şubat 1909, s. 1.

zete sahipleri ve / veya başyazarları hemen bütün yazıları kendileri kaleme almaktadırlar. Bu sebeple, söz konusu şiirleri kimin ya da kimlerin yazdığına dair tahmin yürütmek kolaylaşmaktadır.

Özellikle 1908-1909 dönemini kapsayan yaklaşık bir yıllık dönemde, Kıbrıs Türk gazetelerinde idareci, paşa, sansürcü ve hafiye gibi istibdat düzenini temsil eden kişileri yerden yere vuran, Kanun-ı Esasi'yi ve Mebusan Meclisi'ni yücelten şiirler kaleme alınmış, hürriyet coşkusuyla dolu sevinçli mısralara yer verilmiştir. Böylece halkın yaşadığı bütün bu mutlulukları İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun kahramanları Enver Paşa ile Niyazi Bey'e borçlu olduğu mesajı ön plana çıkarılmıştır.

Kıbrıs Türk edebiyatında çok önemli bir yere sahip olan Kaytazzade Mehmet Nâzım tarafından yazılmış II. Meşrutiyet konulu şiirlerde, estetik değerlerin önemsendiğini, belirli bir lirizmin yakalandığını ifade etmekle birlikte, bu çalışmada ele alınan şiirlerin tamamını yapısal açıdan tahlil edip edebî kıymetleri konusunda bir yargıya varmaktan özellikle kaçınılmıştır. Çünkü tarihî bir olay üzerine gazetelerde yayımlanan söz konusu şiirler, estetik gayeleri ön plana çıkarmadan faydacı bir amaçla okuyucuya ulaştırılmıştır. Böylece II. Meşrutiyet'le gelen özgürlük ortamı kulllanılarak, eskinin hicvedilmesi yeninin övülmesi sağlanmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EKLER

ŞİİRLERDEN ÖRNEKLER:

1-KITA-İ TARİHİYYE

Geri aldık bi-izn-i Allah (Kanun-ı Esasi)yi
Ki müceddedinle[71] olduk mazhar[72]-ı tahsini[73] dünyanın
Dedim tarihini bir düştü ol bir daha düşmez
Açıldı meclis-i millet kapandı çeşm-i a'dânın[74]
(*İslam*, 23 Kanun-ı sani 1909, s. 1)

2-(MİLLİ GÜFTE) SEVGİLİ VATANIMA

Osmanlılar bugün oldu muzaffer
Fethetti yeniden vatanı asker
Açtı mebuslara yolu süngüler
Yaşasın Niyazi yaşasın Enver

Al bayraklar bulutları sarıyor
Şenliğimiz asmana var büyür
Mazlumlara zalimler yalvarıyor
Hey Allahım! Bu nasıl ruz-ı mahşer

Gökyüzünde şühedanın hayali
Alkışlıyor sanki ruh-ı Kemâli
Ah! Ölmeden görmeliydi bu hali
O kıymetli, muhterem vatanperveri

Uyan Mithat uyan geldi zamanın
Tutsun dünyaları şöhret ü şanın
Sen bulun önünde şu mebusanın
Artık yaşa evladınla beraber
SAMİH **(*Sünûhât*, 1 Kanun-ı sani 1909, s. 3)**

3-ENVER BEY DİYOR Kİ:

Her ne hizmet eyledimse hepsi ümmet uğruna
Badema vaki olan sayimde devlet uğruna

---

71 Yeni, yepyeni
72 Nail olma, şereflenme
73 Kale gibi sağlamlaştırma
74 En zalim, gaddar

Askerimle dağda gezdim inde yattım aç susuz
Hep bu mazlum-ı ümmete bahş-ı adalet uğruna

Kimseden bu yolda bir medh ü sitayiş istemem
Yapmadım bu hizmeti ben çünkü şöhret uğruna

Hizmet-i mürûrumu ancak benim Allah bilir
Terk-i cana hazırım her dem sadakat uğruna

Saye-i millette ihrâz[75] eyledim bu rütbeyi
Hizmetim kafi değil tahdîs nimet uğruna

Bu vücudu müstebiddir nimetiyle besleyen
Mahvolup gitse ne cismim o millet uğruna

Ateş-i cevval-i istibdad ile yanmış vatan
Ben nasıl uğraşamam itfaya selamet uğruna

Ben neler çektim neler bu yolda ey ihvan-ı din
Mahv-ı istibdad ile vaz'-ı müsavat uğruna

Bunca evlat-ı güzin ey vatan mahvoldular
Her biri bi-asl olan cürüm ve kabahat uğruna

Avn[76]-ı Hakla sa'y edip aldık geri hürriyeti
Gayret ettik daima neşr-i adalet uğruna
(*Mirat- Zaman*, 28 Eylül 1908, s.8)

4- ...Asaletlû vali hazretlerinin nutkunu müteakip mektep talebesi evvelce talim ettikleri ber vech-i zir hürriyet şarkısını okumuşlardır:
Kalkın ey vatandaşlar
Sevinelim kardaşlar
İşte bu bir meserret
Yaşasın Osmanlılar
Yaşasın hürriyet, adalet, müsavat
Yaşasın vatan

---

75 Alma, kazanma.

76 Yardım.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dökülürken kanımız
Kurtuldu vatanımız
Hürriyeti alana
Feda olsun canımız
Yaşasın hürriyet, adalet, müsavat
Yaşasın millet
Geceler hep parlıyor
Osmanlılar yaşıyor
Söyleyelim kardaşlar
Hafiyeler çatlıyor
Yaşasın hürriyet, adalet, müsavat
Yaşasın ordu
Pür-ihsan etti Hudâ
Ne rüyadır ne hulya
Söyleyelim kardaşlar
Vatan millet bin yaşa
Yaşasın hürriyet, yaşasın Niyazi
Yaşasın Enver

Bu şarkı dahi huzzar tarafından manidar ve derin bir sükunetle dinlendikten sonra akşam ezanı raddelerinde davetlilere çaylar ikram edilerek cemiyete nihayet verilmiştir.

(*Mirat-ı Zaman*, 25 Kanun-ı sani 1908, s. 3)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Anayasa Karşıtı Osmanlılar: Cebel-i Lübnan Marunileri ve Osmanlı Meclisinde Temsil Meselesi

Abdul Rahim Abu-Husayn (*)

Cebel-i Lübnan yıkıcı bir iç savaşın ve yabancı devletlerin askerî ve diplomatik müdahalelerinin ardından 1861 yılında, Osmanlı idarî sistemi içinde özerk konuma sahip imtiyazlı eyalet (mutasarrıflık) statüsü kazanmıştır. Altı Avrupa devletinin garantörlüğüyle tanınan imtiyazları anayasa niteliğindeki bir nizamnameyle düzenlenmiştir. İmparatorluk fermanıyla yürürlüğe giren yeni statüsünün (Règlement Organique) getirdiği düzenlemelerden biri, Cebel-i Lübnan'daki cemaatlerin temsili esasına dayalı bir idare meclisi oluşturulması ve tamamı yerel unsurlardan oluşacak bir idare, hukuk ve emniyet sistemi kurulmasıydı. Cebel'i yönetecek mutasarrıf (genel vali) bölge dışından atanacak Hıristiyan bir Osmanlı olacaktı.[1]

Siyasî isteklerini tam olarak karşılamasa da mutasarrıflığın kurulması Cebel-i Lübnan Marunileri için, özel bir sebepten dolayı başarı anlamına geliyordu: 1842'de Şihabi emirinin azledilişinden beri Maruniler, emirliğin eskisi gibi Şihabi ailesinin Maruni kolunun yönetiminde yeniden kurulmasını istiyorlardı.[2] Mutasarrıflığın tesisi Maruni Kilisesine zafer getirecekti, çünkü böylece Marunilerin liderlik kavgasında kilisenin tek rakibi olan mukataacıların varlığına kesin olarak son veriliyordu.[3] Ayrıca mutasarrıflık sistemi dağlık bölgedeki tüm cemaatlere tam bir eşitlik getiriyordu. Bu ise Marunilerin merkezi ve patriğin kışlık ikametgahı olan Kisrevan için, özellikle son yıllarda (1858-1860) geçirdiği köylü ayaklanması ve bu ayaklanmada kilisenin köylülerin yanında yer alarak oynadığı rol hatırlandığında özel bir

(*) Prof. Dr., Beyrut Amerikan Üniversitesi, Tarih Bölümü.

1 Cebel-i Lübnan'ın yeni statüsü hk. bkz. Engin Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, s. 13-33; John Spagnolo, *France and Ottoman Lebanon, 1861-1914*, s. 29-53.

2 Kamal Salibi, *The Modern History of Lebanon*, London, 1965, s. 46.

3 Akarlı, s. 164.

önem taşıyordu.[4] Hal böyle olunca, 1861'den itibaren atanan Osmanlı mutasarrıflarının bölgeyi problemsiz yönetebilmek için Maruni patrikliğiyle iyi ilişkiler kurması tabiiydi. Bu da iç savaş sonrasında Lübnan'da sosyal, siyasi, idari ve ekonomik liderliği üstlenebilecek tek yerel kurum olarak ortaya çıkmış olan Maruni Kilisesinin gücünü daha da arttırıyordu. Bu savaş sırasında Dürzilerin katliamına uğrayan Maruniler ve genel olarak bölgedeki tüm Hıristiyanlar savaştan sonra artan şekilde kendi aralarında dayanışma ihtiyacı duymaya başladılar. Bunun sonucunda Maruniler ve genel olarak Hıristiyanlar arasında bir grup dayanışması düşüncesinin ve siyasi cemaat bilincinin güçlendiği görülür. Mutasarrıflık altyapısının üzerinde ve mutasarrıflık statüsünün kendilerine tüm yönetim alanlarında tanıdığı yetkilerle güçlü ve güvenli durumda bulunan Maruni cemaati, kilisesi ve halkıyla, Cebel-i Lübnan'ın Maruni liderliği altında bağımsız bir devlet haline gelebilmesinin imkanlarını aramaya girişti.

Tabiatıyla, Osmanlı devletinin 1876'ya kadar Tanzimat çerçevesinde ve daha sonra II. Abdülhamit ve Jön Türk rejimleri altında güttüğü merkeziyetçilik siyaseti bakımından, Cebel-i Lübnan'a tanınan imtiyazların sona ermesi ve bölgenin Osmanlı idari sistemiyle bütünleşmesi daha uygun olurdu. Ancak 1861'deki şartlar içinde Osmanlıların bu yöndeki bir tercihini engelleyecek iki önemli faktör vardı: birincisi, bölgenin imtiyazlı statüsünün Avrupa devletleri tarafından garanti altına alınmış olması, ikincisi ise yerli halkın ve bunlar arasında özellikle Marunilerin, kendilerine tanınmış plan bu imtiyazlara sıkıca sahip çıkmasıydı. İki tarafta da iyi niyetler kazanmak ve Avrupalıların Osmanlı iç işlerine bir defa daha karışmalarına meydan vermemek için Osmanlı devleti, Cebel-i Lübnan yönetimi için oluşturulmasına yardım ettikleri sistemin işlerliğini sağlamak yolunu seçti.[5] Böylece, Cebel-i Lübnan söz konusu olduğunda merkeziyetçilik siyasetini bir kenara bırakmış oldu. Kendi mensuplarını ve genel olarak dağlık bölgedeki Hıristiyanların tümünü temsil eden Maruni Kilisesi bunu Osmanlıların bu mesele üzerindeki tutumu olarak anladı veya tahmin etti ve buna benzer bir yaklaşımla karşılık verdi. Bunun sonucunda Osmanlı devleti ile Maruni Kilisesi

---

[4] Organik statü, md. 6. Köylü ayaklanması ve Maruni Kilisesinin rolü hk. bkz. Y. Porath, "The Peasant Revolt of 1858-1861, Kisrawan, *Asian and African Studies*, c. 2 (1966), Axel Haveman, *Rurale Bewegungen in Libanongebirge des 19 Jahren* (Berlin, 1983), Marwan Buheiry, "The Peasant revolt of 1858 in Mount Lebanon: Rising Expectations, Economic Malaise and the Incentive to Arms", Tarif Khalidi (ed.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (Beirut, 1984); Wajih Kawtharani, *Al-Itijahat al-Ijtimaiyya –as-siyasiyya fi Jabal Lubnan wa al-Mashriq al-'Arabi*, Beirut, 1976.

[5] Osmanlılar özel statüsüne rağmen Cebel-i Lübnan'ı Osmanlı toprakları dahilinde addetmeye ve mutasarrıfın Bab-ı Ali'ye bağlı bir Osmanlı memuru olduğunu vurgulamaya devam ettiler. Bkz. Akarlı, s. 39-40.

arasında, mutasarrıflığın kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına kadar sürecek, her iki tarafın da temel amaçlarını gözden çıkarmadıkları ama zımnen bir karşılıklı anlayış içinde oldukları bir ilişki yürütülmüştür.

Osmanlı devleti ile Maruni Kilisesi arasındaki bu karşılıklı kabullenme, Osmanlı mutasarrıfı ile Maruni patriği arasındaki gerginliklerin birer kriz noktasına geldiği birçok durumda açıkça belirmektedir. Önde gelen örneklerden biri Yusuf Karam meselesidir; başlangıçta Karam ayaklanmasını destekleyen kilise, sonradan İhdin'li asi Maruni liderinden Osmanlı mutasarrıfına itaat etmesini istemiştir.[6] Bir diğer örnek Şuf'ta siyasi faaliyetlerde bulunan piskopos Butrus al-Bustani'nin mutasarrıf tarafından Kudüs'e sürülmesinde kilisenin de bu kararın alınmasında, anlaşıldığına göre, etkili oluşudur. Kilise daha sonra Bustani'nin Maruni patrikliğinin merkezi olan Bkerke'ye getirilerek görev bölgesine gönderilmeden önce burada iki yıl kalmasını sağlamıştır.[7] Daha da dikkat çekici bir örnek, iki Maruni patriği, Bulus Mas'ad ve Ilyas Huwayik'in, İstanbul'a giderek Osmanlı devletine bağlılıklarını açıklamaları, Maruni Kilisesinin patrik ve piskoposların Osmanlı beratı almalarına hep karşı çıkmış olmasına rağmen Sultan tarafından kabul edilerek taltif edilmeleridir. Osmanlı Hükümetinin uzun bir süre devam ettirdiği bu berat uygulamasında, bir piskoposun seçildiğine dair kilisenin mutasarrıfı bilgilendirmesi ve mutasarrıfın bunu ilgili taraflara açıklayan bir bildiri yayınlaması şeklinde bir yöntemle uzlaşılmıştır. Bu yöntem, kilisenin, hukuken Osmanlı devletine bağlı olan yerel mutasarrıflık idaresini *de facto* olarak Lübnan'a ait gördüğünün bir işareti olarak alınabilir.[8]

Osmanlı anayasasının ilanının ve meclisin kuruluşunun Cebel-i Lübnan halkı dahil olmak üzere tüm halkın devlete bağlılığını ve aynı zamanda da dış güçlerin iyi niyetini sağlayacağı bekleniyordu. Anayasa rejiminin getirdiği genel iyimserlik havası içinde Bab-ı Ali, bu dönemden özelliklerinden ve Osmanlı Meclisinde üyelik imkanının cazibesini kullanarak Cebel-i Lübnan'ı yeniden Osmanlı İmparatorluğuna ilhak etmeyi deneyebileceğini düşündü. Cebel-i Lübnan mutasarrıfından, Lübnan idare meclisinin Cebel-i Lübnan'ı Osmanlı Meclisinde temsil etmek üzere iki mebus seçmesi istendi. İdare meclisi bu fikri anında reddetti; bu konudaki Fransız diplomatik yazışmalarına göre meclis, kendisini şiddetle savunmaya hazır olduğu Organik Statünün koruyucusu addettiğini, Osmanlı'nın bu teklifini Cebel'e karşı

---

6 Karş. Kawtharani, s. 82.

7 Piskopos Bustani'nin Mutasarrıf Rüstem Paşa ile anlaşmazlığı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Lahd Khatir, *'Ahd al-Mutasarifin fi Lubnan, 1861-1918*, s. 66-131. Khatir'in verdiği bilgiler papaz Ibrahim Harfuş'un yazdığı ve daha sonra Patrik olan Ilyas Huwayik biyografisinde Huwayik'e atfedilen, basından alıntılara dayanmaktadır.

8 Akarlı, s. 148-170.

bir tavır olarak aldığını ve genel olarak Osmanlı meseleleriyle uğraşacak merkezi bir mecliste Lübnanlı mebuslar bulunmasını gerektirecek hiçbir neden olmadığını açıkladı. "Ellerindeki garantileri korumaya kararlı Cebel-i Lübnan temsilcilerinin ne gibi bir işlevi olabilir? Aynılarının diğer Osmanlı eyaletlerine de tanınmasını istemeleri mi bekleniyor? Sultan'ın hükümetinin yapmak istediği bu mudur"?![9]

Teklifin reddinde yerel seviyede Maruni Kilisesinin tam desteği ve uluslararası seviyede Beyrut'taki Fransız ve Rus konsoloslarının teklife karşı çıkmaları yardımcı olmuştu.[10] Açıkça görülüyor ki Maruni Kilisesi Cebel-i Lübnan'daki özel rejimin muhafazasında öncü rolü oynuyordu. Bu kararlı muhalefet karşısında Bab-ı Ali, Cebel-i Lübnan'ın Osmanlı Meclisine katılımını askıya aldı, ama sadece bir yıl için; izleyen yıl 1878'de ise anayasa askıya alındı ve meclis dağıldı. Böylece Osmanlı Meclisinde Lübnan'ın temsili meselesi 1908 Jön Türk Devrimi'ne ve İkinci Meşrutiyet döneminde kadar ortadan kalmış oldu. O güne gelindiğinde ise Cebel-i Lübnan'da önemli siyasi gelişmeler olmuş, bunlar kilisenin bölgedeki gücünü tehdit eder duruma gelmişti. Cebel'deki, Suriye'deki ve tüm Osmanlı topraklarındaki diğer cemaatler arasında olduğu gibi Maruniler arasında da yeni modern eğitim kurumlarından mezun, klasik otoriteye karşı çıkan ve değişim isteyen yeni bir nesil, etkili olmak umudundaydı. Jön Türk devrimi, anayasanın yeniden ilanı ve meclisin yeniden faaliyete geçmesi bu umudu güçlendiriyordu. Daha da önemlisi, Osmanlı devletinin eski merkeziyetçilik amacını yeni bir güçle canlandırması Cebel-i Lübnan'daki bu yeni unsurlara hatırı sayılır bir manevi teşvik sağlıyor, maddi destek beklentisi veriyordu.

Ayrıca Cebel-i Lübnan ve çevresinde, Beyrut'ta ve başka yerlerde Mason localarının kurulmasıyla liberal, kilisenin liderliğinin dışındaki bir sistem anlayışı yaygınlaşıyor ve bu da siyasi örgütlenme için çerçeve oluşturuyordu.[11] Cebel'de bu en belirgin olarak, Maruni aydınlar ve bürokratların mutasarrıf ve kilise hakkındaki eleştirilerini dile getirdikleri birer platformdan başka bir şey olmayan "kültür" cemiyetlerinde görülür. Maruni patriği İlyas Huwayik bu cemiyetlerin ne olduklarını anlamış ve bunları "Maruni toplumlarda kötülük ruhunu ve iyilik kisvesi altında Masonluk prensiplerini yaymakla" suçlayarak şiddetle eleştirmiştir. Bunlara üye olan herkesi aforoz edilmekle tehdit etmiştir. Bundan sonra Masonlar Cebel-i

---

[9] Ahmad Tarabin, *Lubnan mundhu 'Ahd al-Mutasarifiyya ila Bidayat al-Intidab, 1861-1920*, Kahire, 1968, s. 307-309.

[10] Tarabin, s. 309-310, yine bkz. Kawtharani, s. 168-169.

[11] Zeine Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, 3. baskı, 1973, s. 53, 53f.; Karş. Kawtharani, 129-130.

Lübnan'da birçok yerde gösteriler düzenleyerek patrik aleyhine sloganlar atmış, onu liderlikten çıkarıp yerine Faris Muşrik adında birini (Sannin Mason locası başkanı ve Rum Ortodoks inancında bir kişi) başkan yaptıklarını ilan etmişlerdir.[12]

Bu gelişmelere bakıldığında, bu unsurların zamanla hem mutasarrıf, hem de kilise için dikkate alınması gereken siyasi güçler olarak ortaya çıkmaları beklenebilir bir durumdu. Şunu da belirtmek gerekir ki Cebel-i Lübnan'da "Liberal Parti" adındaki parti Jön Türk devriminden önce kurulmuştur ve hareketin başlangıcı bir grup "Lübnanlı" aydının 1897 yılında ve daha sonra 1902 yılında atanması neredeyse kesin olan bir mutasarrıf adayının önünü kesmeyi başarmasına kadar geri götürülebilir. Lübnanlı liberaller özellikle, mutasarrıfların diktatörce buldukları yönetim tarzına ve Maruni Kilisesinin devlet görevlerine tayinlerde bunların nezdinde sahip oldukları haksız tesire karşı çıkıyorlardı.[13]

1908 Jön Türk devrimi imparatorluğun tüm diğer Arap eyaletlerinde birçok Arap siyasi eylemci tarafından büyük bir heyecanla karşılanmıştır.[14] Halbuki Cebel-i Lübnan'da farklı tepkiler doğurmuştur. Dürzi eşrafının ve Maruni ve diğer Hıristiyan liberal unsurların önderliğindeki göstericilerin sıkı baskısı altındaki Vali Yusuf Franko Paşa anayasaya ve Meclis-i Mebusan'a yeniden işlerlik kazandıran fermanın halkın önünde okunmasına izin vermekle yetindi.[15] Daha sonra, Eylül 1908 başında idare meclisi, Cebel-i Lübnan'ın Meclis-i Mebusan'da temsilini oylayarak, Lübnanlı mebusların Lübnanlılar tarafından açıkça talep edilmedikçe Cebel-i Lübnan'ın imtiyazları konusunda söz sahibi olmamaları şartıyla kabul etti.[16] Birinci Meşrutiyet döneminde Cebel Lübnanlılarının Osmanlı Meclisinde temsil edilmeyi reddettiklerini göz önüne alan Osmanlı Hükümetinin bu defa konuyu yerel güçlerin inisiyatifine bırakmış olması mümkündür. Aynı zamanda Avrupa devletlerinin işe karışmak için bir bahane bulması da engellenmiş oldu. Bu gelişmeler, mutasarrıfın yazlık ikametgahı olan Beyteddin'deki sarayın etrafında, Jön Türklerin belki de en sıkı Arap ve Lübnanlı destekçilerinin başında gelen Şekip Arslan'ın önderliğinde düzenlenen geniş katı-

---

12 Abdallah al-Mallah, *Mutasarrifiyat Jabal Lubnan fi 'Ahd Muzhaffar Pasha, 1902-1907*, Beirut, 1985, s. 372-373, Karş. Akarlı, s. 170.

13 Cebel-i Lübnan'daki Liberal Parti hk. bkz. Akarlı, s. 63-64, 68-71, 73-75, 93-94, 96-100, 128, 159-160, 170-174, 182.

14 Arap eyaletlerindeki halkın heyecanlarını, memnuniyetlerini ve devrime desteklerini değişik biçimlerde göstermeleri hk. bkz. Tawfiq Birru, *Al-'Arab wa al-Turk fi al-'Ahd al-Dusturi al-'Uthmani, 1908-1914*, Şam, 1991, s. 82-85.

15 Şekip Arslan, Habib Paşa el-Saad, Nesib Canbolat, Kan'an el-Dahir, Selim Ammun.

16 Kawtharani, s. 174-175.

lımlı gösterilerin nedenini de açıklayabilir.[17] Diğer taraftan, Beyteddin'den fazla uzakta olmayan, Marunilerin kalelerinden biri Dayrül Kamer'de ise Osmanlı Meclisinde temsile karşı yüne büyük çaplı gösteriler düzenlenmiştir. Göstericiler Beyrut'taki Avrupa devletleri konsolosluklarına ve mutasarrıfa mektup göndererek teklif edilen temsili Dayrül Kamer halkı namına reddetmişlerdir.[18]

Önceki dönemindeki sansürün tersine bir basın özgürlüğü havası yaşandığından, basın organlarında ve çeşitli yayınlar yoluyla Osmanlı Meclisinde temsilin yanında ve karşısında yer alan görüşlerin dile getirildiği bir açık tartışma başlamıştır. Temsili destekleyen kesimler Lübnanlıların, Cebel-i Lübnan'ın imtiyazlarının korunacağı ve buna ek olarak diğer Osmanlıların anayasa ve meclis sayesinde kazanacakları tüm avantajları da elde edeceklerinin belirtilmesi şartıyla temsil edileceklerini savunuyordu. Karşı çıkanlar ise Lübnanlıların temsilinin tehlikeler getireceğini göstermeye çalışıyordu.[19]

Maruni Kilisesinin bu konudaki tavrı bugüne kadar hep Fransız ve İngiliz konsolosluk yazışmalarına ve başka diplomatik yazışmalara dayanarak incelenmiştir. Kilisenin Lübnanlıların meclisteki temsiline karşı çıkması beklenen bir durumdu ve bu kaynakların doğru bir şekilde işaret ettiği de budur, ama bugüne kadar yapılan incelemeler kilisenin tavrını hep yabancı belgeler üzerinden değerlendirmiş, bu konuda "Maruni Kilisesi raporu" olarak adlandırılabilecek önemli bir belgeyi göz ardı etmiştir. Burada sözünü ettiğim belge, daha önce görev yapmış adaşı bir patriğin yeğeni olan Maruni piskoposu Bulus Mas'ad tarafından yazılmış ve temsil konusundaki tartışmaların yarattığı sıcak siyasi ortamda, 1908 yılında Kahire'de yayınlanmış bir belgedir.[20] Belirtmek gerekir ki Kahire, Maruni (ve başka gruplara ait) entelektüel ve siyasi faaliyetlerin yapıldığı bir merkezdi ve Patrik Huwayik, Maruni Kilisesinin Lübnanlıların Osmanlı Meclisinde temsilinin reddi yönündeki görüşüne Fransızların desteğini almak üzere Kahire'deki patriklik elçisi Monsenyör Yusuf Darian başkanlığında üç kişilik bir heyeti Paris'e göndermiştir.[21] Bundan sonra Darian Kahire'de, burada yaşayan

---

17 Shakib Arslan, *Sirah Dhatiyya*, Beirut, 1969, s. 36-39.

18 Kawtharani, s. 176.

19 Temsili destekleyen yayınlara örnek olarak bkz. Sulayman al-Bustani, *'Ibrah wa Dhikra aw al-Dawlah al-'Uthmaniyyah qabl a-Dustur wa Ba'dah*, Beirut, 1908. Wajih Kawtharani Cebel-i Lübnan'da dağıtılan ve halkı seçimleri boykot etmeye çağıran bir broşürden söz etmektedir: Kawtharani, s. 176-177; devrimin sonrasında İttihat ve Terakki Partisine Arap eyaletlerinden sağlanan destek hk. bkz. Birru, s. 81-85.

20 Bulus Mas'ad, *Lubnan wa al-Dustur al-'Uthmani: Bahth Siyasi Qanunui Tarikhi fi Mawqif Lubnan al-Hadir Iza' al-Dawla al-'Uthmaniyya Qabl al-Dustur wa Ba'dah*, Kahire, 1909.

21 Spagnolo, s. 252-253; Mas'ad, s. 56-57.

önde gelen Lübnanlıların bir toplantısına başkanlık etmiştir. Bu toplantıya katılanlardan biri de Mas'ad idi. Yazdığı kitapçık, Kahire'deki Lübnanlı toplumun temsilin kabulü yönündeki gayretleri bertaraf etmek amacıyla başlatmayı kararlaştırdığı kampanyanın bir parçası olarak görülebilir. Aynı zamanda Osmanlı Meclisinde temsil meselesi Lübnan'da olduğu gibi Mısır'da da sıcak tartışma konusuydu. Mısır resmen Osmanlı İmparatorluğunun bir eyaletiydi ve burada da temsili destekleyen güçlü bir kesim vardı.[22] Bulus Mas'ad önceden tanınan bir yazar (tarihçi) ve yüksek rütbeli bir din adamıydı.

Dolayısıyla bu belge Maruni Kilisesi'nin görüşünün bir açıklaması olarak görülebileceği için önem taşımaktadır. Ancak yazarı bir piskoposluk yetki alanı sahibi olmayıp Kahire'de oturduğundan kiliseyle arasında belirli bir mesafe kalmış ve bu nedenle Marunilerin devletle yazışmalarında hep görülen diplomatik nezaket bu rapora pek yansımamıştır. Aynı derecede önemli bir başka özelliği de iki tarafın tartışmalarda ileri sürdükleri görüşlerin ayrıntılarını vermesidir. Ayrıca, bir doğrudan reddetme bildirisinden ibaret değildir, anayasaya ve temsil konusuna verilecek basitçe bir "hayır" cevabından çok daha incelikli bir metindir. Gerçekten de kitapçıktaki itirazlar ve zaman zaman yer alan hiciv Osmanlı devletine değil, temsil yanlılarına yöneltilmiştir. Osmanlı devleti söz konusu olduğunda ise kitap, Maruni Kilisesinin kesin bir dille belirttiği, Lübnan'da Marunilerin elde etmiş olduğu başarılardan hiçbir ödün verilmemesi şartının ve yine aynı kesinlikle belirtilen, Osmanlı devletine tam ve sarsılmaz bir sadakatin çerçevesi içinde kalmaktadır ve bunun da asla riya olarak anlaşılmaması gerekir.

Bulus Mas'ad'ın *Lübnan ve Osmanlı Anayasası* başlıklı kitabında, ya da kitapçığında, tek yanlı bir Lübnan tarihi özeti, Organik Statünün 18 maddesi, ve Lübnan hakkında çok çeşitli konularda bilgiler yer alır. Bu çalışmamız için önemli olan, Mas'ad'ın temsil yanlısı tarafın "talepleri" olarak anlattığı ve başlıklar altında yeniden düzenlediği görüşleri çürütmek için ileri sürdüğü savlardır. Aynı derecede önemli bir başka konu da Osmanlı Devleti'ne mutlak sadakati ısrarla eleştirmesi ve Cebel-i Lübnan'ın özel statüsünü koruyarak aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin bir parçası olabileceğini vurgulamasıdır. Böylece kitapçığına "Yazarın inancı ve dilekleri" başlıklı bir önsöz koyar. Bu dileklerden biri "Lübnanlıların halihazırdaki imtiyazlarını koruması, Osmanlılıklarını sürdürmek için ellerinden gelen gayreti yapması, Osmanlı meşrutî devletine sadakatini ve sıkı bağlılığını somut delillerle ispat etmesi ve onunla iyi ve kötü günleri paylaştığını göstermesi"dir.[23]

---

[22] Mecliste temsil konusunda Mısır'dan gelen destek hk. bkz. s. 102-104.

[23] Mas'ad, s. 1.

Cebel-i Lübnan'ın basit bir siyasî haritasını çizmekle işe başlar. "Lübnanlı liberaller" vardır, ve burada bir kelime oyunuyla Arapçada aynı zamanda Masonları işaret eden "ahrar" kelimesini kullanarak Maruni Kilisesinin en büyük düşmanı olan ve kendisinin de sert bir saldırı yönelttiği Masonlara değinir. Der ki "Osmanlı Sultanlığının Meşrutiyeti ilan etmesinden beri, aralarındaki Lübnanlıların sayısı ancak on'larla sayılabilecek bir grup aşırı liberal, ne demek olduğunu bir Bedevi'nin Batı medeniyetini bildiğinden daha fazla bilmeden hürriyet isteyerek hareketlenmeye başladı".[24]

Mas'ad liberalleri daha baştan zayıflatmak için, Cebel-i Lübnan'ı Osmanlı Devletine bağlamak için fırsat veya bahane yaratabilecek bir iç savaş çıkarmak niyetiyle ayaklanmalar düzenlemekle suçlar. Ona göre bu grup bu bütünleşmeyle ilgili olarak İstanbul'daki Masonlarla (ya da liberallerle) temasa geçmiş ve ayrıca halkı Osmanlı Meclisine mebuslar seçmeye zorlaması için komşu Beyrut eyaletinden askerî müdahale istemiştir. Bu grubu (liberalleri) ayrıca, İstanbul'a gönderdikleri seçime katılma dilekçelerine kırk bin ölünün isimlerini ve mühürlerini ekleyerek "hıyanetine hukukî bir çerçeve vermekle" de suçlar.[25]

Liberallerin Mas'ad'ın da belirttiği gibi zayıf ve az sayıda olmalarına ve Lübnan'ın imtiyazlarının devamını istediklerini açıklamalarına rağmen Mas'ad (ve kilisesi) onların hareketini yakın ve dehşetli bir tehlike olarak görüyor ve kendisi (ve kilisesi) bundan büyük bir endişe duyuyordu. Görünen oydu ki liberaller yalnızca Cebel-i Lübnan'da değil, Osmanlı Devletinin diğer bölgelerinde de kamuoyu yaratmayı başarmıştı ve bunun sonucunda Osmanlı liberalleri Lübnan liberal hareketine büyük önem vermeye başlamıştı. Mas'ad'a göre bu hareketin amacı ise bir darbe yapmaktı ve halihazırdaki meşrutiyet hükümetinin siyasetini tanıyanların gözünde bu, Cebel-i Lübnan'ın imtiyazlarını ortadan kaldırmaya ve onu tamamen merkeze bağlamaya yönelik önemli bir adımdı.[26]

Muhafazakarları ise amaçları bakımından en inanmış ve en hakikî milliyetçiler' olarak nitelendirir ama milleti Osmanlı Devletinin gazabına uğramadan bu amaçlara yönlendirecek ve Avrupa kamuoyunu onlara karşı çevirecek uluslararası siyaset bilgisine sahip bir liderlikten maalesef yoksun olduklarını belirtir.[27] Mas'ad burada büyük ihtimalle, meseleleri birbirine karıştıran ve Organik Statünün bazı maddelerinin değiştirilmesi gibi başta gelen Lübnan istekleri ve idare meclisinin bazı üyelerinin ısrarıyla üzerin-

---

[24] Mas'ad, s. 5.
[25] Mas'ad, s. 6.
[26] Mas'ad, s. 5-8.
[27] Mas'ad, s. 6-7

de durdukları çözüm bekleyen vergi meselesi ve limanlara ulaşım için karışıklık çıkaran temsil muhalifi laiklere değinmektedir. Daha da önemlisi, Mas'ad liberalleri hainler olarak ve laik muhafazakarları nezih ancak kabiliyetsiz olarak eleştirirken, Lübnanlıları (veya Hıristiyanları) milli menfaatleri için yönlendirebilecek tek liderlik makamı olarak kiliseyi göstermektedir. Hemen ardından da temsil muhalifi laik liderlere karşı çıkışının sebebini "Osmanlı Devletinin mevcut durumunun tebaasının sadakatini ve her türlü yardımını gerektirmesi' olarak açıklamaktadır. "Açıktır ki", diye ekler, "Lübnanlılar devletin en sadık ve Osmanlı vatandaşlığına en bağlı tebaasından olmuştur ve yine öyledir".[28] Mas'ad burada Lübnan'ın menfaatlerini koruyan laik liderliğe kıyasla kilisenin daha "milliyetçi Osmanlıcı" olduğuna işaret etmektedir.

Hukukî ve Mantıkî Savlar:

Hukukî ve mantıkî savlar başlığı altında Lübnanlıların Osmanlı Meclisinde temsil edilmekten kesinlikle kaçınmaları gerektiğini, çünkü "Osmanlı kardeşlerimizle yeni anayasanın onlara sağladığı hak ve sorumlulukları paylaşmamız istenecek bir şeydir",[29] ama Lübnan, bazı tanınmış şahsiyetlerin aksine beyanlarına rağmen imtiyazlı eyaletlerden biridir ve dolayısıyla Osmanlı Meclisinin görev alanı dahilinde değildir çünkü uluslararası hukuk onu dış işler ve siyasi konularla ilgili meseleler hariç olmak üzere meclislerin yetki alanından çıkarmıştır. Bu iki alanda ise Lübnan mecliste temsil edilsin edilmesin, Osmanlı Devleti ve altı Avrupa devleti karar verecektir.

Ayrıca Lübnanlı mebuslar Lübnanlıları temsil etmeyecektir, çünkü Osmanlı anayasasına göre Mebusan üyeleri kendi bölgelerini değil, genel olarak tüm Osmanlı vatandaşlarını temsil ederler ve görüşleri ve oyları belirli konularla sınırlı değildir. Lübnan mebusları başkalarının sahip olmadığı imtiyazları taşıyamazlar, çünkü bu anayasanın ihlali anlamına gelir. "Hal böyle olunca Lübnanlı mebuslar Cebel-i Lübnan'daki rejimi ve halkının haklarını nasıl koruyabilir? Meclis onlara bu tür imtiyazlar vermeyi kabul etseydi bile, bu karar 35 milyon Osmanlıyı bağlar mıydı?" diye sorar Mas'ad.

Üstelik, Cebel-i Lübnan'daki rejim altı Avrupa devletince garanti altına alınmıştır. Mas'ad "Onların rızası olmadan nasıl bazı maddeler değiştirilebilir?" Osmanlı Meclisi bu maddelerden herhangi birini Lübnanlılar lehine değiştirse bile (Mas'ad bunun pek ihtimal dahilinde olmadığını da burada belirtir), "Avrupa devletleri kabul etmezse bu değişiklik geçerli olur mu?"

---

[28] Mas'ad, s. 7.

[29] Mas'ad, s. 17.

diye sorar.[30]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mas'ad bundan sonra liberallerin saflığıyla, ileri sürdükleri Cebel-i Lübnan'ın mecliste temsil edilip aynı zamanda da imtiyazlarını koruyabileceği savıyla alay eder. "Lübnanlı liberallerimizin" Lübnan'daki rejimin resmi imzalı bir belgeyle korunacağına veya meclis görüşmeleri ve oylamalarında uyacakları talimatı belirten bir memorandumla Lübnanlı mebusların görevinin sınırlandırılacağına dair Osmanlı Devletinden ve Avrupa devletleri elçilerinden teminat isteyeceklerini söylemelerini gülünç bulur. "Devlet-i şahane ve onun görevlileri meclislerine bu şartlarla mebuslar kabul etme cihetine gider mi? Zaten eğer bu savlar doğru çıkacak olsaydı Cebel'deki Lübnanlılar sadece iki veya üç değil, yirmi mebus göndermekten memnun olurlardı".[31]

Mas'ad hukukî ve mantıkî tartışmasının bu giriş kısmında Cebel-i Lübnan'ın hala Osmanlı Devletinin bir parçası olduğunun da altını çizer ve Organik Statüsünü oluşturan 18 maddenin konusu dışındaki konularda tüm eyaletlerde olduğu gibi Osmanlı Devletinin kanun ve kurallarını uyguladığını belirtir.[32]

Osmanlı Vatandaşlığı:

Mas'ad bundan sonra belirli hukukî konuları inceler. Osmanlı vatandaşlığıyla ilgili olarak, eyaletlerde Osmanlı vatandaşlığının Lübnan'daki gibi olduğunu ve Osmanlı Anayasasının Lübnanlıları daha fazla Osmanlılaştırmadığını anlatır. Burada da yine "Lübnan'da da yaşıyor olsak, onun dışında da yaşıyor olsak tam olarak Osmanlıyız ve tüm diğer Osmanlılarla aynı haklara ve aynı yükümlülüklere sahibiz". Lübnanlılar meclise katılmazsa devletin Lübnanlıların hayatını güçleştireceğine dair ileri sürülen tehditler dikkate alınmamalıdır çünkü şimdi artık [Osmanlı] devlet eskisi gibi değildir. Ek olarak, birçoğunun temsilcileri birçok vesileyle Cebel-i Lübnan'daki rejimin korunmasını desteklediklerini açıklayan Avrupa devletleri onun haklarının herhangi bir ihlali karşısında pasif kalmazlar.[33] Birbiriyle uyumsuz görünen bu üç durumu, yani Cebel-i Lübnan halkının Osmanlılığını, imtiyazlarını korumadaki ısrarlarını ve Osmanlı Devletinin Lübnan'ı yeniden ilhaka yönelik herhangi bir girişimine karşı Avrupa devletlerinin bu imtiyazlar üzerindeki garantisinin işleyeceğini tekrarlar. Bundan sonra Mas'ad, temsil yanlılarının, merkezî parlamentolarda temsilin yanında aynı

---

30 Mas'ad, s. 18.

31 Mas'ad, s. 19.

32 Mas'ad, s. 19.

33 Mas'ad, s. 20.

zamanda yerel hürriyetlerin korunması esasına dayanarak başarılı olmuş siyasi sistemlerin varlığına dair tezlerini çürütmeye girişir. Lübnan'ın Alman devletlerinde veya ABD'de olduğu gibi hiçbir imtiyazını kaybetmeden Meclis-i Mebusan'da temsil edilebileceği düşüncesinin gerçeğe uymadığını belirtir. Lübnan, I. William'ın ancak yerel kanunlarının ve imtiyazlarının devamını garanti ettikten sonra bu kanun ve imtiyazların kapsamı dışındaki konularda siyasî olarak birleştirdiği Alman prenslikleriyle kıyaslanamaz. Alman İmparatorluğu bu prensliklerden herhangi birinin bağımsızlığını elinden almaya kalkışacak olsa bu prenslik imparatorluğa isyan eder ve tüm diğer Alman prensliklerinin desteğine güvenerek kendisini kuvvetle savunur, çünkü sıra bir başkasına da gelebilecektir. Mas'ad'a göre aynı durum ABD için de geçerlidir. Lübnan tek başınadır çünkü kendine has özel bir rejimi olan tek Osmanlı eyaletidir. Osmanlı Devleti onu ilhak etmeyi kararlaştırırsa ona, rejimini korumasını öğütleyen Avrupa devletlerinden başka kim yardım edebilir? "'Bu durumda öğütlerine uymamak pervasızlık olur."[34]

Askeri Hizmet:

Lübnanlılar topraklarında başkalarının hayal bile edemeyeceği imtiyazlara sahiptir. Tek imtiyazları vergiden ve askerlik hizmetinden muafiyet olsaydı bile en mutlu halk olurlardı. Askerî hizmetin en kutsal milli görev olduğu söylenebilir, ve Lübnan'da tek bir kişi yoktur ki vatanseverliği kutsal bir yükümlülük saymasın. Evet, der Mas'ad buna devamla, ve yine Osmanlı ile olan bağı vurgular; "tarihimizde üzerimizdeki bizi yöneten devlete tam sadakatin ve onu korumadaki fedakarlıklarımızın sayısız somut örnekleri vardır. Ayrıca kolaylık dönemlerden daha fazla olmak üzere güçlük dönemlerinde bize güvenebilir". Burada Mas'ad İngiliz Hükümeti örneğine değinir; ona göre anayasa prensiplerini ortaya koyan ilk hükümet budur, askerî hizmeti mecburî kılmamıştır ama ihtiyacı olduğu dönemlerde imtiyazlı eyaletlerinden alaylar dolusu gönüllü alanlara koşmuştur. Bu alaylar çoğu durumda daimî alayların göremediği hizmetleri yerine getirmiştir.[35]

Lübnan'ın Rejimi ve Yeni Kanunlar:

Mas'ad bu başlık altında, Lübnan'ın Meclis-i Mebusan'da temsil edilmekle bu meclisin koyacağı yeni kanunlardan yararlanabileceğini savunanlara cevap verir. Bu sava karşı, bunun tam da temsil edilmemek için bir sebep olduğunu çünkü ne kadar faydalı ve Lübnan'ın menfaatlerine ne kadar uygun olurlarsa olsunlar bu kanunların Avrupa devletlerinin onayı olmak-

---

[34] Mas'ad, s. 20-21.

[35] Mas'ad, s. 21-22.

sızın Lübnan'da uygulanmasının asla mümkün olmadığını belirtir. Bunun sebebi, uluslararası hukuka göre, tüm ülkelerde parlamentolar ve senatolar gibi millî meclislerin çıkardığı kanunların uluslararası anlaşmalarda kapsanan konularda ve uluslararası anlaşmalara dayanan imtiyazlı eyaletlerde geçerli olmayışıdır. Meclisin çıkaracağı kanunlar Lübnan'daki rejime uygun ise tüm Osmanlılar gibi Lübnanlılar da bunlardan yararlanabilirler, çünkü Lübnan, Cebel-i Lübnan rejimini oluşturan 18 madde dışındaki tüm kanun ve yönetmeliklerinde Osmanlı devletinin izinden gitmektedir.[36]

Basın Hürriyeti:

Yukarıdaki prensip basın hürriyeti ve kişi hürriyeti alanlarında da geçerlidir. Osmanlı Hükümeti bu hürriyetleri imtiyazlı olan ve olmayan eyaletlerdeki halk arasında ayırım yapmaksızın eşit olarak tüm Osmanlılara tanıdığına göre, bunlardan Lübnanlıları mahrum tutamaz; bunlar anayasanın yeniden geçerlilik kazanmasından beri tüm Osmanlıları kapsayan genel hürriyetler olmuştur. Ayrıca Lübnan'ın özel rejimi de bu hürriyete engel değildir çünkü hürriyetlerle ilgili bir düzenleme ihtiva etmemektedir. Mas'ad Meclis-i Mebusan'ı boykot etmenin basın hürriyetinin elden gitmesine sebep olacağı yönündeki temsil yanlısı grupların savının temelsiz olduğu sonucuna varır.

Mecliste Temsilin Faydaları:

Liberaller "Meclis-i Mebusan'da Lübnan'ın temsil edilmesi Lübnan'ın imtiyazlarını iptal etmez" savını ileri sürmüşlerdir. Mas'ad bunu ileri sürenlerin "meşrutiyet hükümetlerinin ve genel uluslararası kanunların esaslarını bilmediklerini"[37] söyler ve bu savı birçok yönden geçersiz bulur. Öncelikle, Lübnan'ın mecliste temsili, meclisin onaylayacağı tüm kararların, kanunların ve yönetmeliklerin, Lübnan'ı ilgilendirsinler ilgilendirmesinler, manevî bir sorumluluk yönünden önceden kabulü anlamına gelecektir. Mas'ad bu manevî sorumluluğun uluslararası hukuk bakımından geçersiz olduğunu belirtir, çünkü Lübnanlılar altı Avrupa devletinin iradesi altındadırlar ve onların onayı olmaksızın yeni kanun veya kararlar uygulayamazlar. Buna rağmen, bu sorumluluğun Osmanlı Devletinin Lübnan'ı ilhaka ve imtiyazlarını iptale kalkışması halinde rejimini desteklemekten vazgeçsinler diye Avrupa devletleri nezdinde bir tez olarak kullanılabileceğine dikkati çeker. Yoksa, der, bu devletlerin elçileri ve konsolosları Suriye, Mısır ve Avrupa'daki nüfuzlu Lübnanlılara hükümetlerinin Lübnan'daki özel rejimi desteklediğini

[36] Mas'ad, s. 22.

[37] Mas'ad, s. 23.

ve tüm siyasetçilerin bildiği sebeplerle Lübnan'ın Osmanlı meclisinde temsilini onaylamadığını bildirmezlerdi.[38]

Osmanlı meclisinde temsilin Lübnan'ın alacağı doğru bir karar olacağı ve imtiyazları konusunda korkulacak hiçbir şey olmadığı varsayılsa bile Lübnanlıların bu safhada yapması gereken, temsil edilmelerinin Avrupa devletlerinin hoşnutsuzluğuna yol açmamasına özen göstermektir, çünkü tersi durumda bu devletler "bizim yanımızda yer almaktan vazgeçerler ve bu Lübnan için, özellikle Türk liberaller başarısız olursa, büyük zararlara yol açar."[39]

Mas'ad bu hukukî değerlendirmeyi bitirirken, temsil yanlılarının savunduğu gibi Osmanlı anayasasından Lübnanlılar için kabul edilebilir olan kısımları seçmenin mümkün olup olmayacağı sorusunu sorar. Bunun uluslararası hukukla bağlantılı bir konu olduğunu ve uzun dönemli sonuçları olacağını belirtir. Uluslararası hukuka göre anayasaya ters düştüğünde Lübnan'daki rejimin iptalini, Lübnan'daki rejime uygun olmadığında anayasa hükümlerinin geçersizliğini gerektirir. Ancak Lübnan'daki rejime büyük güçlerin onayı olmaksızın karşı çıkılamaz, ve bu devletler de topluca ve oybirliğiyle karar verecekleri bir konferans yapmadan bu rejimi değiştiremezler. Devletlerin halihazırdaki uygulamasında ülkeye büyük faydalar getiren ve yarım yüzyıl kadar bir süreyle emniyetini ve huzurunu sağlayan bir rejimi değiştirmek için bir konferans düzenlemeleri beklenmez. Eğer bu [Avrupalı] devletler Lübnanlılardan bu sistemi devam ettirmelerini istiyorlarsa bu, sistemi uygun bulduklarından ve bunu bozmak için bir sebep olmadığındandır, ve böyle bir girişim onların konuya dikkatlerini vermesini gerektirir. Bu devletlerin Lübnan'a olan ilgisi onun üzerindeki tesirleriyle sınırlıdır, çünkü orada onun meselelerini kendileri için öncelikli hale getirecek ekonomik kuruluşları veya siyasî menfaatleri yoktur. Mas'ad burada Avrupalıların "Lübnan meseleleriyle" ilgisini ekonomik veya siyasî çıkarlardan çok Maruni Kilisesinin tekrarlayan taleplerine ve Avrupalı nezaketine atfeder. Ayrıca, o dönemde bu devletlerin Balkanlar konusuyla meşgul olduklarını ve bunun da yakın bir gelecekte Lübnan meselelerini incelemeleri ihtimalini azalttığını belirtir. Mas'ad şu sonuca varır: "Lübnanlıların, devletler Lübnan rejiminin artık işlerine gelmediği kanaatine varana kadar bu rejimin herhangi bir kısmını değiştireceğini beklemeleri için hiç bir sebep yoktur. Bu olana kadar Lübnanlılar bu düşünceyi, menfaatleri için anayasadan daha iyi bir garanti olan bu rejimi terk etmek için bir bahane olarak kullanmamalıdır."

---

[38] Mas'ad, s. 23-24.

[39] Mas'ad, s. 24.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Liberallerin talep ettikleri gibi bu rejime bazı yenilikler getirme ihtiyacını göz ardı eder görünmemek için de Mas'ad burada şunları ekler "Cebel-i Lübnan rejiminin değişiklikler ve iyileştirmelere ihtiyacı olduğunu reddetmiyorum, çünkü yaklaşık elli yıl önce, başka bir Lübnanlı halk için kurulmuştu." Ama değişiklikler getirmenin iki yolu vardır: birincisi açık ve emindir, ikincisi ise kısadır ve tehlikeler taşır. "Hayatlarımızı riske attığı halde kısalığından dolayı ikincisini seçip risksiz olanı uzunluğundan dolayı göz ardı etmek akıllıca mıdır?" diye sorar. Uzun yol Lübnan için Avrupa devletleri tarafından çizilendir, kısa yol ise Osmanlı liberallerinin seçtiği yoldur. Mas'ad bu fırsattan yararlanarak Lübnanlı liberallerle alay eder, taleplerinin ve amaçlarını gülünçlüğüne işaret eder ama aynı zamanda onları pohpohlar ve başarılarını alkışlar: "Dünyayı büyük başarılarıyla şaşırtan Osmanlı liberalleri, Lübnan'ı medenî milletler arasında kötü duruma düşüren Lübnan liberallerinden farklıdır. Bunlar [Türk] kahramanların seçtiği yoldan giderlerse Lübnan'ı yıkıma götürmeyeceğine dair bir garanti var mıdır?" Lübnan idare sisteminin değişikliğe ihtiyacı olduğunu kabul eder ama bu sistemi değiştirmekten çok onu iptal etme niyetini Lübnanlılara delillerle göstermiş olan devletin bunu yapmasını ummaktansa [Avrupalı] devletlerin getireceği değişiklikleri daha uzun bir zaman da olsa beklemenin daha iyi olacağını belirtir. Bunu açıklarken de Osmanlı devletinin Lübnan'ı, toprakları üzerinde barışı sürdürebileceğine Avrupa devletlerinin güveni olmadığından kendisinden ayrılan, kopuk eyaletlerinden biri olarak gördüğünü anlatır; ama Osmanlı devleti artık güçlü bir meşrutî devlet haline geldiğinden ve Hıristiyan, Müslüman, Dürzi ve Şiiler arasında ayırım yapmaksızın vatandaşları arasında eşitlik kurmaya niyetli olduğunu Avrupa devletlerine gösterdiğinden, Lübnan'ın kopuk kalması için artık bir neden görmemektedir ve "kalbinin derinliklerinden onu bir annenin evladını bağrına basması gibi bağrına basmak istemektedir. Taşıdığı birçok dikenin batıracağı ve yarım yüzyıllık refahtan sonra Lübnan'ın zayıf ve bir deri bir kemik kalmış vücudunun tahammül edemeyeceği acılar olmasaydı, bu bağrına basış ne kadar ulvî olurdu."

Eski tecrübeden örneklerde bu savlarına destek arayan Mas'ad şöyle der: "Gözönüne alınması gereken bir konu var: Mebusan 30 yıldan fazla bir zaman önce Lübnan'dan hiç bir temsilci olmaksızın toplanmıştı. Nasıl oluyor da anayasa, 'anayasa şehidinin' kaleme aldığı aynı anayasa iken ve Lübnan rejimi altı Avrupa devletinin tüm maddeleriyle tanıdığı aynı rejim iken şimdi Lübnan temsil edilme hakkı elde ediyor?" Buna göre "Mebusan'a katılım, başkalarının haklarını onlarla paylaşmak ve onların işlerine karışmak eylemidir. Devlete, haklarını paylaşması ve işlerine karışması için izin ver-

meyen Lübnanlıların devletin haklarını paylaşması ve onun işleri hakkında karar vermesi nasıl mümkün olur?" [40]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Pratik Bakış Açısı:

Bu kısa bölümde ise Mas'ad, o günkü durumda Lübnanlıların mevcut rejimi korumakla Cebel-i Lübnan'ın içinde olduğu gibi dışında da pratik açıdan daha avantajlı olacaklarını göstermeye çalışır. Dışarıda, Osmanlılar olarak, Osmanlılara tanınan tüm hak ve menfaatlerden yararlanma fırsatını bulurlar. Ama eğer Lübnan dışındayken, Osmanlı topraklarında çalışmalarına izin verilmemesi gibi bir haksızlığa veya veya acil bir durum gibi bir talihsizliğe uğrarlarsa, emin Lübnan toprağına geri döner ve orada alelade vatandaşlar gibi bildik sade hayatın tadını çıkarabilirler. [41]

Din Adamları ve Lübnan Rejimi:

Bu başlık altında Mas'ad, liberallerin Cebel-i Lübnan'ı kontrol altında tutan grubun din adamları olduğuna ve mevcut rejimin bu durumun devamını sağladığına dair iddiaları çürütmeye çalışır. Bu iddialara göre rahipler Lübnanlıları Cebel-i Lübnan'ın imtiyazlarını korumaya itmektedir çünkü bu imtiyazlar kilisenin gücünü desteklemekte ve rahiplerin hakimiyetini devam ettirmektedir. Mas'ad buna aynı çerçeve içinde cevap verirken bu iddiaların gülünç olduğunu, kilisenin Lübnanlıların günlük meselelerine karışmasından endişe duyulmaması gerektiğini, çünkü bu müdahalenin hep, Lübnan'daki rejimi ve mutasarrıfların şahsî kaprislerine karşı Lübnan halkının menfaatlerini koruma amacıyla yapılmış olduğunu belirtir. [42]

Bunları desteklemek için de Mas'ad dil oyunuyla şunu sorar: "Mutasarrıflar hangi sıklıkla yeni vergiler koymaya çalıştılar veya Lübnan rejiminin bazı maddelerini iptal etme amaçlı dolambaçlı planlar ortaya koydular? Onların karşısında duran ve bu nefretlik eylemlerine Avrupa devletleri nezdinde karşı çıkarak onları durduran yalnızca rahiplerin muhalefeti oldu." Bu tutumların delilleri dinî liderlerin Lübnan'ı savunan yetkililere gönderdikleri ve hala onların elinde bulunan birçok raporda bulunabilir, diye sürdürür. Rahipler halkın kamu yararı için yaptığı hareketlere her zaman destek olmuştur. Kamu yararına olan projelerin sponsorlarının da hep başında yer almışlardır. [43]

Burada Mas'ad Lübnan'ın çeşitli bölgelerindeki su projelerinden ör-

---

40 Mas'ad, s. 25-28.

41 Mas'ad, s. 28.

42 Mas'ad, s. 36.

43 Mas'ad, s. 36.

nekler verir; ona göre rahipler bunların başlatıcısı, ilk taraftarları ve en büyük destekçileriydi, halbuki liberaller bunlara karşı çıkanların başında geliyordu. Rahiplerin engellediği söylenen ve sonradan başarısızlığa uğrayan Kisrevan'daki bir projeyi de hatırlatır. Projenin halk için son derece adaletsiz olduğunu ve halkı bu konudan uyarmanın rahiplerin görevi olduğunu söyleyerek kilise mensuplarını korur. [44]

Sonra da, kendisinin de kilise mensubu olmasından dolayı kiliseyi savunmasının bekleneceği konusunda, ne olursa olsun hep gerçeği savunacağını belirtir. Rahiplerin Lübnan için birçok iyi şeyler yaptığını ama muhaliflerine cevap vermek için bunları açıklaması gerekirken nezaketle gizli tutuğunu ekler. [45]

Daha da önemlisi, Lübnan'da kilise mensuplarının müdahalelerini savunurken, hala kamu yararını koruyabilecek yetkin [laik] liderler bulunmadığını ve eğer iş elde etmek veya özel menfaatlerini gözetmek yerine ülkeleri için çalışan böyle liderler bulunsaydı hiçbir kilise mensubunun bunlara muhalefet etmeyeceğini söyler. Ayrıca ona göre kilise mensuplarının müdahalesi tüm meselelerde rahiplere başvuran Lübnan halkının "zayıflığından" dolayı gerekli oluyordu. [46]

Mas'ad bazı Maruni yazarlar [47] tarafından ileri sürülen, rahiplerinin despotluğunun valilerinkini geçtiğine dair iddialara, bu iddiaları kendisi de reddetmez görünen bir biçimde cevap verirken, rahipler olmadan ne yaparlar, ellerinden gelirse yapsınlar, der. Rahiplere tahakküm etme imkanını veren, Lübnanlıların kilise karşısındaki çekingenliğidir. Lübnanlıların elde ettiği hürriyet [özel rejimle mi, anayasayla mı?] kilisenin müdahalesini ve bunun sonuçlarını azaltıcı etki yapacaktır ve aşırılıklarını törpüleyecektir. Ne olursa olsun, kilise mensupları davranışlarını düzeltecektir çünkü yazarlar onların davranışlarındaki iyiyi ve kötüyü tartışmaktadırlar. Eleştiri karşısında davranışlarını düzelterek Lübnan halkının isteklerine daha uygun hale getireceklerdir. Dolayısıyla basın özgürlüğü bu rahiplerin despotluğu sorununu çözmek için yeterlidir ve rahiplerin tahakkümünden ve tesirin-

---

[44] Mas'ad, s. 36-37.

[45] Mas'ad, s. 38-39.

[46] Mas'ad, s. 39.

[47] Mas'ad burada Sulayman al-Bustani, *Ibrah wa Dhikra aw al-Dawlah al-'Uthmaniyyah qabl a-Dustur wa Ba'dah* (ilk basımı 1909) içinde geçen ve laik eğilimli bir Maruninin yönelttiği bir eleştiriye değiniyor olmalıdır. Buradaki kaynak 1978 tarihli baskı olup Khaled Ziyadeh editörlüğünde Beyrut'ta yayınlanmıştır (s. 164-165). Mas'ad kitabında Bustani'den, bir Müslüman şeyhiyle bir Maruni piskoposun 1860 iç savaşı çerçevesinde barış yolunda oynadıkları role değinilen bir bölümü naklediyor. Tabiatıyla bu hikaye, doğruluğu konusu bir yana, buradaki tartışmanın dışındadır. Sulayman al-Bustani Osmanlı Meclisine seçilmiş ve Osmanlı Hükümetinde nazır olarak hizmet vermiştir.

den kurtulmak için devlete bağlanmak gerekmez. Bu özellikle, her aklıselim sahibi hükümetin güçlü ve saygın bir grup karşısında yapacağı gibi devletin [Osmanlı] kiliseyi hep desteklemesinden ve menfaatlerini göz önüne almasından ileri gelmektedir.[48]

Mas'ad kilise mensuplarına topluca yöneltilen bazı iftiralara da değinir ve her grupta olacağı gibi rahipler arasında da yoldan çıkmışlar bulunduğunu, bundan dolayı tüm kilise mensuplarını suçlamanın ve üyelerinden bazılarının hareketlerinden dolayı tümüne yakıştırmalar yapmanın yanlış olacağını savunur.[49]

Din adamlarıyla ilgili olarak Mas'ad'ın dikkat çektiği bir başka konu da Avrupa'nın Maruni Kilisesini Lübnan halkının doğal lideri olarak görmesidir. Mas'ad bu Avrupalı görüşüne katılır çünkü ona göre din adamları 1860'dan beri Lübnan halkı üzerinde tam olarak hakimdir ve ülkedeki gelir kaynaklarının kontrolünü elinde tuttuğundan emirlerin ve şeyhlerin yerine geçmiştir. Avrupa'da saygı görmelerinin sebebi budur. Avrupalılar Lübnan'ın dinlerin doğduğu bir bölgede merkezî bir konumda bulunduğunun, din adamlarının bu dinlerin mensuplarının hakikî temsilcileri olduğunun ve hep adalet arayışı içinde hareket ettiklerinin farkındadır. Bir Avrupa devletinin yardımını istediklerinde bunu ülkelerinin halkı için isterler ve bir halkın ortak arzularını ifade ederler. Bu nedenledir ki Lübnan halkının çiğnenen bir hakkını elde etmesi veya bir imtiyaz kazanmasının din adamlarının aracılığı olmaksızın sağlandığı hiçbir vaka yoktur. Üstelik din adamları da diğer Lübnanlılar gibi vatanseverdir; Lübnan'ın iyiliği için çalışıyorlarsa bunu iyi niyetlerle ve tam bir sadakatle yapıyorlar.

Duurm böyle sürdükçe ve Lübnan'da ülkenin iyiliği için çalışan samimî niyetli insanlar bulunmadıkça, ve *a'yan* kendi işleriyle meşgul olup halkını korumak için hiçbir gayret göstermiyorsa, aralarında halkın iyiliğini düşünen adamlar da bulunan rahipler, Lübnan bunları gereksiz kılacak adamlar çıkarana kadar bırakınız, Lübnan'ın işlerine baksın.

Mas'ad meslektaşlarını savunmasını şahsî bir gözlemle tamamlar: "Şahsen ben, din adamlarının Cebel-i Lübnan'a zarar verdiğine dair bazı cahil insanların iddialarının tersine, onun iyiliği için yaptıklarını en iyi bilenim. Mümkün olsaydı bunun delillerini sayardım. Ayrıca okurların büyük çoğunluğunun beni, onlardan biri olduğum için din adamlarını savunmakla suçlayacaklarını da biliyorum."[50]

Meşrutî devletin düsturu ve Lübnan'daki rejim üzerine:

---

48 Mas'ad, s. 40.

49 Mas'ad, s. 41.

50 Mas'ad, s. 42-43.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mas'ad burada, Osmanlı Devletinin [yeni] düsturunun kardeşlik, hürriyet ve eşitlik olduğunu belirtir. Lübnan'da "bunların hepsine sahibiz", der. Kardeşlik burada beri örfün ahlakın ve Hıristiyan terbiyesinin sonucunda çok eski zamanlardan beri vardır. Hürriyete gelince, rejim bunu Lübnanlılardan esirgemiyor. Daha önceki despot devlet bunu esirgiyor idiyse, bu onların ihmalinden ve aldırmazlığındandı. Avrupa devletlerine sürekli ve üst üste taleplerde bulunsalardı, bu devletler onlara hürriyeti garanti etmeyi reddedemezlerdi. Abdulhamit rejimi altındaki Lübnanlıların aldırmazlığını da "*mabeyin* memurlarının adı çıkmış" oluşuna bağlayarak açıklar. Artık despot devlet devri bittiğine göre Lübnanlılar ne kadar despot olursa olsun herhangi bir mutasarrıfın hürriyetlerini kısıtlamasından korkmamalıdırlar.[51]

Eşitlik konusu üzerine Mas'ad, Cebel-i Lübnan'daki rejimin bu konuda belirsizlik taşımayan bir maddeye sahip olduğunu belirtir. Burada, fırsattan yararlanarak, liderlik için kilisenin karşısındaki en önemli rakip olan şeyhlere, hem Maruni, hem de Dürzi şeyhlerine çatarak Cebel-i Lübnan'daki 1860 iç savaşından onları sorumlu tutar. 1861 öncesinde mukataacıların halka uyguladığı baskının ve mirasla geçen imtiyazlarının 1860 "katliamlarının" başlıca sebebi olmasından dolayı altı Avrupa devletinin bu maddede ısrar ettiğini vurgular. Avrupalılar bu imtiyazları tamamen kaldırdılar ve halk arasında tam ve kapsamlı bir eşitlik sağladılar. Bunun bir tek istisnası vardır ve onu da kabul eder: hükümet kadrolarında Maruniler, [iç savaşta] uğradıkları kayıplara karşılık ve Lübnan halkının çoğunluğunu temsil ettikleri için yüksek sivil ve askerî makamların büyük kısmını işgal etmektedir. Maruniler daha düşük görevlerde de tüm diğer mezheplerin mensuplarına göre iki kat fazladır; mukataacılar ise önceki imtiyazlarının hiçbirini geri alamamıştır.[52] Mas'ad şu sonuca varır: "Özel rejimimiz yeni meşrutî Osmanlı Hükümetinin düsturunu [zaten] kapsamaktadır: kardeşlik, hürriyet ve eşitlik. Bunlara sahip olmamız için Mebusan'da temsil edilmemize veya devlete ilhak edilmemize gerek yoktur."[53]

Osmanlı Devletinin Avrupa devletlerinin tavrı ne olursa olsun er veya geç Lübnan'ı ilhak edeceği iddiasına cevap verirken Mas'ad, Lübnan'ın Osmanlı Devletine hiçbir zaman tamamen boyun eğmediğini ileri sürer. Bunu, Lübnan tarihine dair özel bir yoruma dayanarak yapar. Lübnan'ın savaşla fethedilmediğini, devletin o dönemdeki büyük gücüne rağmen özerkliğini korumak şartıyla teslim olduğunu belirtir. Dolayısıyla halihazırdaki rejim Lübnanlılara yeni bahşedilmiş değildir ve devlet tarafından iptal edilecek

---

[51] Mas'ad, s. 34-44.
[52] Mas'ad, s. 44-46.
[53] Mas'ad, s. 46.

olursa Lübnan hukuken önceki özerkliğini geri alacaktır; bunun da daha iyi olabileceğini ekler.[54]

Mas'ad, o güne kadarki yayınlara bakarak "büyük çoğunluğun görüşü" olarak belirttiği Lübnanlıların mecliste temsiline karşı olan görüşe rağmen hala Beyrut'taki yetkililerin ifadelerinde ve İstanbul veya Mısır basınında yer alan Türk liberallerinin görüşlerine değinerek katılımı destekleyen "birkaç yazara" da cevap verir. "Birisiyle" bir "önde gelen İngiliz politikacısı" arasında geçen bir konuşmayı da aktarır. Burada imayla Dürzileri temsil yanlısı hareketlerden sorumlu azınlık grup olmakla, Dürzilerin eskiden dostu İngilizleri de bu hareketlerin arkasında olmakla suçlar.[55].

Cebel-i Lübnan'daki rejimi başka eyaletlere genişletme çağrısında bulunan Türk liberallerinin görüşlerine değinirken, eski bir Beyrut valisi ve parlamentoda Makedonya mebusu olan İsmail Kemal Bey'in bir açıklamasına ve Prens Sabahattin'in ademi merkeziyetçilik çağrılarına yer verir.[56]

Mas'ad kitapçığını bitirirken şöyle der: "Bizim [Lübnanlılar] orta noktası olmayan iki seçeneğimiz var. Ya rejimimizi yıkar, bağımsızlığımızı ve imtiyazlarımızı geri dönülmez şekilde sonlandırır ve Osmanlı kardeşlerimize şekil ve muhtevada gerçekten katılarak onların hak ve yükümlülüklerini paylaşırız, ki bu seçeneği akıl sahibi hiç kimse tavsiye etmez, ya da bağımsızlığımıza sıkı sıkı sarılırız. Seçim [ne olması gerektiği] açık."[57]

Yukarıdaki bilgiler ışığında şu gözlemler yapılabilmektedir: Birincisi, "Lübnanlı" terimini kullanmakla birlikte Mas'ad, bir "Hıristiyan veya Maruni" siyasî cemaat bilincinin varlığını saklamak için hiçbir gayret göstermemektedir. Onun metninde "Lübnanlı" yalnızca Hıristiyan veya Maruni için bir başka kelime vazifesi görmektedir. Mas'ad gerçekten de bu konuda yer yer dürüst davranmaktadır; din adamlarının rolünü veya Lübnanlıların Hıristiyan olarak yetişmelerini anlatırken olduğu gibi.[58] Ayrıca Lübnan'a bu bakış açısından dolayı, başka cemaatlerin güdebilecekleri alternatif amaçları dikkate almamaktadır. İkincisi, devlete sadakat ve Marunilerin devlete bağlılığı hakkındaki etkileyici ifadeler çoğunlukla, o dönemde Osmanlı İmparatorluğunun sonunun yakın olduğunu algılayamaz durumdaki siyasî gerçekçiliğe yandaşlıktan kaynaklanmaktadır. Mas'ad'ın Osmanlı Devletinin Cebel-i Lübnan üzerindeki niyetleri hakkında kendisinde ve cemaatinde de-

---

54 Mas'ad, s. 48-49. Bu sav tarihsel temelden yoksundur. Bu iddianın dayandığı, I. Fahreddin'in Sultan I. Selim'in huzuruna çıktığı bilgisinin gerçek olmadığı gösterilmiştir; zaten adı geçen I. Fahreddin'in Bilad el-Şam'ın fethinden tam on yıl önce ölmüş olması bunu göstermeye yeter.

55 Mas'ad, s. 49-50.

56 Mas'ad, s. 50-53.

57 Mas'ad, s. 57-58.

58 aynı yer.

rin yer etmiş olan kuşkuları anlatışı bu yorumu doğrulamaktadır. Mas'ad'ın Lübnan'ın Avrupa'nın desteğine ihtiyacı olduğunda ve Lübnan'ın menfaatlerinin ancak Avrupalı güçler tarafından sağlanabileceğindeki ısrarı bu yüzdendir ve burada aklında belirli bir devlet, İngiltere vardı ve bir başka devleti, İngiltere'yi, Dürzileri ve Lübnan'daki rejimi yıkmak isteyen liberalleri desteklemekle suçluyordu. Hatırlayabiliriz ki Maruniler üzerine oynadıkları Fransa kartını Mas'ad'ın kitabının yayınlanmasından kısa bir zaman sonra, 1 Eylül 1920'de Fransız general Henri Gouraud Büyük Lübnan devletini ilan ettiğinde kazandılar. Son olarak, din adamlarını, geleneksel olarak oynadıkları rolden, kilisenin servetinden ve kilisenin Avrupa devletleriyle bağlantılarından dolayı ülkenin doğal liderleri olarak görmektedir. Burada da işaret ettiği, servete sahip ve güçlü Avrupa bağlantıları olan tek kilise, Maruni Kilisesidir.

Diğer taraftan, Mas'ad'ın metinlerini Osmanlı-Maruni ilişkileri açısından okurken yalnızca gelişmeler ve Lübnan ulus-devleti bakımından veya yabancı konsolosluk belgelerinin yansıttıklarına bakarak değil, kendi bakış açısının hakkını vererek ve kendi bağlamı içinde ele almak da aynı derecede önemli olabilir. Böyle bir okuma Mas'ad'ın ve halkının Osmanlı Devletine aidiyet duygusunun muhtemel gerçeği yansıttığı gözlemini ortadan kaldırmaz; sonuçta yıl 1909 idi ve bir Hıristiyan Arap'ın birden fazla kimliği olması ve kendisini aynı anda Lübnanlı, Suriyeli veya Arap olarak hissetmesi mümkündü. Ayrıca bu okuma, tarihî Maruni Kilisesinin Osmanlı Devletine karşı tavrını daha gerçekçi bir şekilde ortaya koyabilir. Daha önce değindiğimiz, mutasarrıflık devri boyunca Osmanlı-Maruni ilişkilerini belirleyen karşılıklı uzlaşma hala yürürlükteydi. Mas'ad'ın, bir yandan tam Osmanlı vatandaşlığı ve Marunilerin Osmanlı Devletine sarsılmaz sadakati, öte yandan Cebel-i Lübnan'ın özel statüsünün korunması gereği üzerinde aynı anda ısrar etmesi, patriklerin İstanbul'a ziyaretlerindeki *berat* meselesinin bir yeniden tezahürüdür.[59] Mas'ad'ın ve Maruni Kilisesinin anlaşmazlığı Osmanlı Devleti ile değil, Maruni ve diğer Lübnanlı anayasa savunucularıyla aralarındaki bir anlaşmazlıktı.

[59] aynı yer.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Egypt and the Mesrutiyet 1908 - 1910

Abdel Wahab Bakr (*)

Since the Ottoman occupation of Egypt in 1517, Egypt became a part of the Ottoman empire, where an Ottoman governor was sent annually to Cairo to represent the sultan as a viceroy.

The rise of Mehmet Ali (1805 - 1848) and his efforts to separate from the Ottoman rule resulted in a new form of relations between the two countries where Egypt became a "Super State" within the Empire's boundaries, with a nominal suzerainty. A ruling monarchy was established, and Mehmet Ali successors ruled the country as representatives of the Sultan, a high commissioner and a judge were appointed.

The Egyptians viewed the empire as their guardian, and the sultan as their spiritual leader. They were not indifferent as to the general situation in "Istanbul". The Egyptian newspapers were active in uncovering "Abdulhamid's" despotism, and were working in concert with the Turkish liberals and the Turkish newspapers The Turkish opposition found a safe refuge in Egypt, and they launched a strong movement against Abdulhamid's despotism and his corrupt rule. Khedive Abbas II helped the Turkish opposition with money and support. Nowonder then, that (Ismail Kamal) and (Prince Sabahuldin) made residence in Egypt and carried out their attacks on the Sultan from Cairo. Some members of Mehmet Ali's Family were active elements in opposing "Abdulhamid". Among them were prince Mustafa Fadil, prince "Sait Halim".

The latter was a member in (CUP). Sponsoring the Turkish opposition on the part of "Abbas" brought the relationship between the "Khalif" and "Abbas" to a lukewarm one. When the call for the "pan Islamism" was launched by "Abdulhamid", Mustafa Kamil, Chairman of the (National

(*) Prof. Dr., Zagazig University, Egypt.

Party), adopted the idea and took pain to circulate it nation wide. "Ismail Gasprinski" (1851-1914) made a visit to Egypt in 1908 and was received by (Sheikh Ali Yousef) of (Al-Moayad) newspaper. The man was advocating the idea of the "Islamic league". It was apparent that the "National party" in Egypt was relying on the Ottoman sovereign to rid Egypt from the British occupation which put Egypt under British hegemony since 1882.

The "Taba" incident, the "Dinshway" incident, and Mustafa Kamil's slogans for independence stirred national feelings in Egypt and was followed by the foundation of the political parties. The Egyptian national claims in (1907) were the establishment of a representative assembly and a constitutional government.

The proclamation of the "Mesrutiet" in July 10-1908 was met with enthusiasm and Joy. The Turkish revolution was met with deep sentiment, support and welcome. The National party started contacts with the (CUP), hoping to find in their hands the way to fulfill the Egyptian National demands. At that time it was thought that the constitution can be obtained through the Ottman Empire as it is the dominant state, and the country under which Egypt is governed. Mehmet Farid (Chairman of the National party) left to Turkey in the following year and made contacts with the Turkish officials and the (CUP) leaders.

The Egyptians reasons for behaving as such was due to:

They did not consider themselves aliens from the Ottoman Empire.

The Turkish revolution has inspired them the hope to make the required change in the Egyptian regime.

Hopes were put on the (Meclis-i Mebusan) chamber of Deputies, which it was supposed to make efforts to restore the (Bab-i Ali's), rights in Egypt, and to deal with those who snatched Egypt quarter a century earlier.

According to the above mentioned, the Egyptians started a campaign demanding their local rulers and the occupation authorities, a constitution by which they secure for themselves a free kind of self rule. National newspapers published many articles claiming the proclamation of the constitution and a representative rule. The legislative assembly's members, the Egyptian parties, especially the (National party), and its newspapers (Al-Liwa and Al-Alam) launched a strong campaign to bring the constitution dream to reality. (Khedive Abbas Hilmi) showed some sympathy towards these national claims and delegated a certain (Ismail Abaza) the member in the chamber of deputies to negotiate the British government on these claims. Unfortunately these efforts were fruitless.

As to the new regime in Turkey, they were careful to win the European

powers to their cause, especially Great Britain, the occupation authority. It became evident by time that the (CUP) were giving a deaf ear to the Egyptian demands, whether the constitution, or the independence. Turkish newspapers, especially (Tanin) adopted the Turkish government's attitude towards the Egyptian national claims. Baha El-din Shaker, of the (CUP) stated to an Egyptian newspaper correspondent that it is not advisable to attack England for occupying Egypt, and that it is wise to gain the sympathy of the European countries, and that it is not prudent to create reasons of dispute with Europe, and raise their doubts against (Young Turkey) and her national aspirations. He put in his statement the internal troubles as a pretext. On his side, the (Sadr-i azam) (Huseyin Hilmy – May 5, 1909-December 28, 1909) denied to the French newspaper (Temps) in October 1909 any relation between young Turkey leaders and the (National party) of Egypt. He added that the (Babi-i Ali) is satisfied with the situation in Egypt, that Turkey has nothing to do with any changes in this country. Official Turkey added more, when they withdrew their (high commissioner) and the (Chief Judge) from Egypt.

It goes without saying that the Egyptians, especially the (National party) were shoked by these statements and behavior on the part of the Turkish personalities and government. Hopes to fulfill the national aspirations gone with the wind, but the (National party) continued cooperating with the (Ittihadists), but it was clear that the new rigme in Turkey has let the Egyptians down.

According to the "mesrutiet", elections were supposed to be setup, and the (Meclis-i Mebusan) chamber of Deputies was to work after elections. When the (Bab-i Ali) announced to the provinces to start the election procedures, the Egyptians responded positively and the (Islah) party led by (Sheikh Ali Youssef) started studying the steps needed. It was decided to send delegates from Egypt to the new Turkish "Chamber of Deputies".

But it was not in favour of Turkey allowing Egyptian deputies in the new champer. According to the rules, Egypt was to send more than 120 deputy according to its population number. If this number was added the Arab deputies of the other provinces, the majority in the chamber will be for the Arabs. On the other hand, the British will not allow the sultan's power to weaken their control on Egypt. Thirdly, a great portion of the Egyptians were in favour of a complete independence for Egypt and find it unsuitable sending deputies to the Ottoman chamber of Deputies. The idea was dropped.

In 1909 Egypt did not reach any of her national aspirations. The British

power in the country became more oppressive. The government used police measures to stop demonstrations. The cry for independence and constitution became more loud. Clashes with the police, arrests, trials, and violence were a daily scene in Cairo streets. The government under (Butrus Ghali) promulgated a (press act) to close the opposing newspapers. Protests and demonstrations were met by more suppression on the part of the government.

Protest in Egypt turned to violence in 1909. many cases of bombs put on the (rail ways) were reported, many meetings were forbidden by the police, slogans in the demonstrations became more aggressive. The situation culminated in 1910 when (political Crime) began to take place in the Egyptian political street.

On the 20th of February of that year, a young chemist (Ibrahim Nassif al-Wirdany) shot the prime minister of Egypt to inaugurate the political crime's age in Egypt.

The investigations that followed this incident have proved that it was (the incident) an offspring of a secret society called (The brothers solidarity). It was the first time in Egypt to have a society as such, or to hear of political violence. Was it due to lessons in politics which the Egyptians have adopted through their links with the (CUP)? I do not have any proofs to support my hypothesis, but it was an unprecedented incident.

What I am sure of is that the Egyptian resorted to violence in the first decade of the 20th century after they lost any hope for assistance from the "Mesrutiet" men, who confined themselves with the internal problems, leaving their provinces for the Europeans to take them, one by one.

But, was the new regime correct when he ignored the right of the empire in its territorial land? Was the CUP really unable to deal with both the internal and the external problems? had the CUP drawn up a real political program beyond the restoration of the parliament?

There was a greed on the part of the powers and the empire's neighbors. Who took advantage of the temporary vacuum of power in Istanbul to strike while there seemed little chance for a response from Turkey. Austria annexed Bosnia-Herzegovina out right and Bulgaria proclaimed its independence. Greece annexed Crete. In a very short time the new regime had lost more territory than Abdulhamit had been forced to give up since 1882. Was that a sufficient excuse for the CUP to divorce from the Arabs as a whole, and Egypt in particular, and deny any relation between them and the other side? I can gather that the new regime had had no certain external program for the future, therefore they confined themselves to tackle the

problems coming from within, and leaving their other provinces in Egypt, Tunisia, Algeria, Syria to their destiny. The big mistake the Egyptians fell in, was their belief that the Mesrutiet is a majic medicine which will solve their problems, that it will expel the British from their land, and bring them the constitution and the representative life at once, not aware of the difficult situation the Ottoman Empire was living: the minorities demands, the greed of the European powers and their desire to separate the empire, the Greeks, the Armenians, the Arabs, and the internal problems. Therefore their disappointment was great, and their reaction was greater.

Selected Bibliography

Mikhael Sharobeem "al-kafi fitarikh misr al-Qadeem Wal-hadith", *The definitive in the ancient and modern history of Egypt*, Vol. 5, Cairo 1995.

Tewfiq Ali Baro "al-Arab Wal-Turk fi al-Ahd Al-Dostoori al-Osmani-1908-1910", The Arabs and the Turks in the Ottoman Constitutional Age, Cairo, 1960.

Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. II, Cambridge University Press, 1977.

Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*, Harvard University Press, 1991.

Ahmet Shafik pasha "Muzakiraty fi nisf Qarn", Vol. 2, Part 2, Cairo, 1936, "My memoirs in half a century".

Gamal Pasha "Muzakirat Gamal Pasha", translated by Ali Ahmed Shukri, Cairo, 1923, "The Memoires of Jamal Pasha".

Masood Dahir, "Al-Haraka al-Fikriya fi Madinat Beyrout qubail alharb al-Alamiya al-Oola"; "The intellectual movement in Beyroyt before the first world war", *Revue D'Histoire Maghrebine*, Juillet 1990-Tunis.

Yonan Labib Rizk, "Al-Ilaqat al-Arabia al-turkia fima bayn al-Harbayn al-Alamiyatain", *Arabic – Turkish relations between the two world wars. A chapter in (Arab-Turkish Relations from an Arab perspective)*, Vol. I. 1991 – Arab organization for education and culture.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İkinci Meşrutiyet Döneminde Kuzey Afrika'da Emperyalizm'e Karşı Direnen Osmanlı Subayları

Odile Moreau (*)

Giriş

1909 - 1910 yıllarında Fas'taki bir Osmanlı "askerî heyeti" içinde yer almış çokuluslu aktörlerin izledikleri bireysel çizgiler olgusunu inceleme konumuz olarak sunmayı seçtik. Hem Fas'ta hem de Fas ile Osmanlı İmparatorluğu arasında sürekli aktif oluşlarıyla dikkat çeken bu askerî uzmanlar İslâm âleminde emperyalizme karşı mücadele eden bir şebekenin parçası oldular. Fransa'nın protektora kurma yönündeki emperyalist planlarına engel olmak için 1909 - 1910'da Fas'ta harekete geçtiler. Bu heyeti daha yakından incelemek ve bu işbirliği şeklinin şaşırtıcı niteliğini anlamaya çalışmak için söz konusu heyette yer almış üç Osmanlı askerî uzmanının portresini çizeceğiz.

Osmanlı ordusundan atılıp ya da istifa edip Mısır'a sığınmış olan Osmanlı subayları ve askerî uzmanlar 1909-1910 yıllarında hizmette bulunmak için Fas'a geldiler. Çeşitli etnik kökenli profesyonel askerlerden oluşan bu grup (Osmanlılar, Balkan kökenliler, Arap kökenliler...) o dönemde Fas'taki tek Müslüman "askerî misyon"du. Sözkonusu "marjinal elit" tipi Ortadoğu ve Mağrip'te değişik tecrübelerden geçerek yetişmiştir. Terk etmek zorunda kaldıkları Osmanlı İmparatorluğu'nda marjinal ilân edilen bu kimseler, Fas'a adım attıkları andan itibaren, onları en kısa sürede ülkeden kovdurtmaya çalışan Fransız askerî misyonu tarafından da aynı şekilde dışlanmışlardır.

31 Mart 1909 olayından sonra Osmanlı ordusunu terk edip çoğunlukla Mısır'a iltica eden bir grup Osmanlı subayı Mısır'dayken, Fas Sultanının, ordusuna kadro temin etmek ve onu ıslah etmek için çağrıda bulunduğunu öğrendi. Fas sultanının bu çağrısını yayanın, Kuzey Afrika ülkelerini bir-

(*) Doç. Dr. Fransa.

leştirmeyi hedefleyen gizli teşkilat "İttihad-ı Mağribi" Cemiyeti'nin başkanı Mohammed Şereii Paşa[1] olduğu söyleniyordu. Paşa Hıdiv İkinci Abbas Hilmi Paşa[2]'nın çevresinde yer alıyordu.

Osmanlı subayları Fas'a iki farklı zamanda geldiler: 1909 Ekim sonunda gelen ilk gruba 1910 Şubatında diplomalarını almadan önce okuldan atılmış olan ve aynı şekilde Mısır'a göç etmiş bulunan subay öğrencilerden oluşan on kişilik ikinci grup katıldı. Osmanlı subayları Fas ordusunda gizlice göreve başladı. Bunlar göreve alınmalarının mahiyetiri de özenle gizli tutuyorlardı. Fransız makamlarına her türlü tehlikeyi göze alarak Fas'a gelmiş maceraperestler olarak takdim edildiler. Ellerinde itimatname yoktu ama Mohammed Şereii Paşa'nın bir tavsiye mektubu vardı[3]. Fas ordusunun ıslahı çalışmalarına katıldılar. Fakat 1910'da Fransızların baskısıyla Fas'tan uzaklaştırıldılar. Fransa, Şubat 1910'da Mawlay Abd al-Hafız'a bir ultimatom gönderdi. Fas sultanı Osmanlı askerî heyetinden vazgeçmek zorunda kaldı[4]. Ahmed Bedevi de (Kuran) bu ikinci grupta yer alıyordu.

Fas'taki bu Osmanlı askeri heyeti az da olsa ilgi konusu olmuştur. Jean Deny 1928'de Basset Hatıratında [Mélanges Basset][5], Osmanlı basınında heyetin eski bir görevlisi tarafından kaleme alınmış bir makaleyi aktarır ve bu heyeti, dönemin Jön Türk hükümetinin onayladığı değilse de müsamaha gösterdiği bir misyon olarak sunar. Deny'ye göre bu makalenin esas önemi, askeri heyet ve Osmanlı subayların Fas'ı nasıl gördükleri hakkında sağladığı bilgilerden kaynaklanmaktadır. Deny, makalenin anonim yazarının kullandığı kelimeleri dini çerçevenin dışına çıkıldığı ölçüde "gerici" olarak damgalar. Daha yakın bir zamanda, Edmund Burke bir makalesinde, Bahija Simou da 1844 ile 1912 arasında Fas'taki askeri reformları konu alan tezinde onlara [söz konusu Osmanlı subaylara] değinmektedir.

Bu askeri heyetin başkanı "Arif Tahir" [heyet üyeleri arsında] kimliği en kolay saptanabilendir. Kendisini son derece ilginç buluyor ve yaşamının güzergâhını yeniden çizmeye çalışıyoruz. Bununla birlikte "ast görevler" icra etmiş şahsiyetler hakkında arşiv belgeleri ya da tanıklık bulmak ve on-

---

1 Mohammed Şereii Paşa Fas asıllı Mısırlı ileri gelen bir kişi idi.

2 Hıdiv Ikinci Abbas Hilmi Paşa (1874-1944) son Mısır Hıdivi idi.

3 Osmanlı askerî heyetinin reisi Tahir Bey, El Hac Hammed El Mokri'ye verilmek üzere Mohammed Şereii Paşa'dan bir tavsiye mektubu getirmişti. A.E., NS 277, Maroc, Défense nationale, VI, s. 96.

4 Willfrid Rollman, 1983, The "New Order" in a pre-Colonial Muslim Society: Military Reform in Morocco, 1844-1904, Ann-Arbor, University of Michigan, yayınlanmamış doktora tezi, 1983, s. 835.

5 Deny (Jean), 1928, "Instructeurs militaires turcs au Maroc sous Mawlay Hafidh", in *Mémorial Henri Basset*. Nouvelles études nord-africaines et orientales, Paris, Institut des hautes études marocaines, Paul Geuthner, s. 219-227.

ların nasıl bir yol izlediklerini ortaya koymak nispeten zordur. Nitekim bu subay ne Türk ne de Fas vakanüvisliği tarafından birinci derecede önem taşıyan bir şahsiyet olarak tanınır. Böylece eksik ya da yanlış adlarla anılan, kimi zaman takma isimlerle kendilerini gizleyebilen bu kısmen meçhul kişiler son derece dağınık durumdadırlar zira Akdeniz'in güney kıyısına yayılmışlardır. Söz konusu misyon başkanının adı yabancıların (Fransız, İngiliz, Alman) diplomatik ya da askeri raporlarında Arif ya da Arif Tahir olarak geçer, gerçi bunlar da takma isimdir ama Türk adı Tahir'dir. Hayatının izlediği yolu ortaya koyabilmek muhtelif arşivlerde soruşturma yapmayı ve iyice dağılmış vaziyetteki belgeleri bir araya getirmeyi gerektiriyor.

Bu askeri Misyon'a Trabzon asıllı olan Ahmed Bedevi (Kuran) ve Harbiye Nezaretinin hapisthanesinden firar eden bir grup da katıldılar[6].

Ahmed Bedevi (Kuran): Harbiye'den Fas'a

Ahmed Bedevi (Kuran) (1884-1966) Harbiye'de okudu ancak okulu bitiremedi. Öğrenciliği sırasında II. Abdülhamit'in baskı yönetimine karşı gizli faaliyetlere katılmaktan tutuklandı. İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla serbest bırakıldı. Fakat Ittihad ve Terakki'ye karşı çıktı. 31 Mart olayından sonra yine tutuklanarak, hapishaneden firar edip, diplomasını almadan okuldan atıldı. Mısır'a kaçtı ve orada başka Jön Türkler'le tanıştı. Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın isteği ile Fas ordusunun ıslahı çalışmalarına katıldı. 1910 yazında Fransızların baskısıyla Fas'tan uzaklaştırıldıktan sonra Paris'e gitti. İttihad ve Terakki yönetimine karşı olan Prens Sabahattin'le işbirliği yaptı. Şerif (Sherif) Paşa'nın yayımladığı Meşrutiyet gazetesinde çalıştı.

Sadrazam Küçük Said Paşa ölünce sonra Istanbul'a döndü. Bab-ı Ali baskınıyla yeniden yönetime geçen Ittihad ve Terakki ile mücadeleye girdi. Arkadaşlarıyla hükümeti devirmeye çalıştı. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesine karıştırmakla suçlandı. Yakalanarak cezalandırıldı. Sinop cezaevinden Sivastopol'a kaçarak Paris'e gitti. Oradan Cenevre'ye geçti. Birinci Dünya Savaşı sonunda Istanbul'a döndü ve hayatına Türkiye'de devam etti. Savaştan sonra siyasal yaşamdan uzaklaştırıldı. Çok eserleri vardır ve bazı kitaplarında bu olaylar anlatıyor.

[Arif] Tahir Bey: Fas'taki Osmanlı askeri heyetinin başkanı (1909-1910)

Arif Tahir Bey Osmanlı ordusunda kurmay yüzbaşıdır. Arnavut kö-

---

[6] Osmanlı gazetesinde, *Tasvir-i Efkiâr'da*, genç erkeklerin bir listesi bulunuyordu. Bu gençler Harbiye'de öğrenci iken Harbiye'den atılıp Harbiye Nezaretinin hapisthaneden firar edip Mısır'a kaçtılar ve oradan Fas'a geçtiler. Onların isimleri: Nuri, Faïk, Cemal, Sami, Ismet, Giyas-ed-Din, Remzi fils d'Arif, Suleyman Sofi, Ahmed Bedevi ve Hilmi idiler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kenli olup Yanya doğumludur. Mektepli, kültürlü bir subaydır. Reformdan geçmiş Osmanlı ordusunun üst tabakasından olup subaylar bünyesinde bir azınlığı temsil etmiştir.. Jön Türk Devrimi sonrasında Müslüman Akdeniz'in çeşitli bölgelerinde hizmet gördü. Peki neden Erkân-ı Harbiye Mektebi subayı olduğu halde kendisini parlak bir kariyerin beklediği İstanbul'dan ayrıldı? Gerçekten de 20. yüzyıl başında subayların sadece yüzde yirmisi mekteplidir[7] ve Arif Tahir Bey de bu seçkin Osmanlı subayları arasında yer alır. Kendini Türk heyetinin başkanı olarak tanıtır, Fransızca ve Almanca konuşmakta ancak Arapça bilmemektedir.

Tahttan indirilmiş eski sultan II. Abdülhamit'i yeniden tahta çıkarmaya teşebbüs eden 1909 Nisan karşı-devriminin başarısızlığa uğramasından sonra Jön Türk hükümeti ipleri yeniden ele alma harekâtına girişti. Böylece okul kurallarına uygun davranmaları ya da istifa etmeleri emredilen öğrencilerin siyasallaşması ve kargaşa ortamı (karşı-devrim) nedeniyle Osmanlı ordusu ve İstanbul Harbiye Mektebi çok sayıda kovulma ve istifa olayına sahne oldu. Öyle görünüyor ki Arif Tahir de bu şartlarda Osmanlı ordusundan ayrılıp Mısır'a gitmiştir. Oradayken, Fas Hariciye Nazırı'nin özel görevlisi, El Mokri, vasıtasıyla Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'dan, kendisine Fas'ta görev alabilecek birkaç Türk subayı göndermesi teklifini aldı. Paşa'nın talebi ve şartları kendisi için uygundu. Böylece Fas'a gitti. Trablusgarp'tan gelen subaylar da burada kendisine katıldı. Ona göre Osmanlı subayları Fas ordusuna nizam ve disiplin getirmiş, askerleri okutup eğitmeye ve onlara modern silahlarla talim yaptırmaya çalışmıştı. Arif Tahir Bey sundukları hizmetten Fransız askeri heyetinin hoşnut olmadığını zira kendilerinin Fas ordusunu kendi kendini savunabilecek hale getirdiklerini düşünür. Nitekim Fas Sultanı Osmanlı subayların refakatinde Güney'e gitmeyi ve orduyu seferber edip bu düzenleme ile hâkimiyetini yeniden kurmak amacıyla Fes'i ele geçirmeyi planlıyordu. Ancak Fransızlar daha başında bu tasarıdan haberdar olup onu başarısızlığa mahkûm etmişlerdi. Dolayısıyla Fransız askeri heyeti onlara karşı hırçındı.

1909 ile 1910 arasında Fas'ta görev yapan Osmanlı askeri heyetine başkanlık eden Arif Tahir Bey daha sonra Mısır'a giderek, burada Faslı El-Azhar öğrencileriyle ilişki kurmuştu. 1911'de Fas'a geri dönmüş ancak sınır dışı edilmişti. 1911 - 1912 Türk-İtalyan savaşında İtalyanlara karşı direnişe katkıda bulunmak üzere Trablusgarp'ta Osmanlılara yardım etti. Trablusgarp yakınındaki Jenzour'un komutanıdır. Trablusgarp Savaşı sırasında Tahir Bey Halaskâk Zabitan Grubu'na katıldı[8]. Daha sonra birçok kez Fas'a

---

[7] SHAT (*Service Historique de l'Armée de Terre, Fransız Kara Kuvvetleri Arşivi*, Vincennes)

[8] Philiph Henrick Stoddard, 1963, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: a preliminary*

Mısır ve Tunus'a da gitti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kalem Adamı

Fas'ta Arif Tahir ve Osmanlı subayları sömürgeleştirme/himaye altına alma [protektora/Protectorat] olayının vaat ettiklerinin bilincine vardılar. Zira Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na sızması farklı biçimde olmaktaydı. Onların amacı daha ziyade ganimeti aralarında paylaşmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nu içinden parçalamaktı.

Arif Tahir Mısır gazetesi "Al-Muayyad"'ta makale yazmaya başlamış, yazılarında Fransa'nın Fas'taki faaliyetini şiddetle eleştirmiş, bu yüzden Fransız makamlarının şimşeklerini üzerine çekmişti. Nitekim bu gazetede yazdığı makaleler Fransa karşıtı propaganda yapmasına imkan vermekteydi. Örneğin Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın desteği sayesinde Fransa'nın mali boyunduruğundan kurtulan Türkiye'nin durumunu övmekte ve Fas'ın da aynı şekilde davranıp "gerçek dostlarına" ve özellikle de Almanya'ya sırtını dayamasını tavsiye etmekteydi. Bu nedenle Fransızlar onun Fas topraklarına girmesini yasaklamaya çalışmıştı[9]. 1910 Kasımında Arif Tahir Fas'e geri dönmüş ve burada kendini "Al-Muayyad" gazetesinin muhabiri olarak tanıtmıştı. Gönderdiği haberler karşılığında gazete ona ayda 20 Mısır lirası ödemekteydi.

Gizli Örgütlerin Adamı

1912'de Fas'ta Protektora ilân ettikten sonra Kahire'deki "İttihad-ı Mağribi" Cemiyeti'yle genel bir ayaklanma teşebbüsünde dinamik bir görev aldı. 1912 ilkbaharında "İttihad-ı Mağribi" Cemiyeti'nin ajanları Fas'a girdiler. Fransızlara karşı bir kampanya organize ederek Tanger'deki "Al Haqq" gazetesinde genel bir ayaklanma çağrısında bulundular. Fakat Fransızlar tarafından yakalandılar ve sınır dışı edildiler[10].

Daha sonra 1912 Ekiminde Arif Tahir Cebelitarık'tadır, Tanca'ya yaptığı yolculuğun ardından buraya geri dönmüştür. Bir "İslami kültür derneği" olan "İttihad-ı Mağribi" [Mağrip Birliği]'ne, Anvers'den gönderilen 8000 tüfeği teslim aldığını, ancak henüz bunları Fas'a geçiremediğini yazar. 1913 Şubatında Arif Tahir Ghadames'tedir. "İttihad-ı Mağribi"'nin başkanı Mohammed Şereii Paşa'ya yazdığı bir mektupta Bedevi kılığında dolaştığını

---

study of the Teşkilât-ı Mahsusa, yayınlanmamış doktora tezi, University Ann Arbor, Michigan, s. 176.

9 A.E. (Ministère des Affaires étrangères, Fransiz Dış İşleri Bakanlığı, Paris), N.S. 279, Défense Nationale VIII, s. 126, 23.11.1910, Robert de Billy Harbiye Nazırına.

10 Edmund Burke III, 1976, "Moroccan Resistance, Pan-Islam and German War Strategy, 1914-1918", *Francia* 3, Munich, s. 437.

ve Cezayir'in Uzakgüneyindeki [Uzak Güney] topluluklar arasında Fransa karşıtı bir hareket oluşturma gayreti içinde olduğunu belirtir. Derken 1913 Martında yeniden Kahire'dedir. Muhtelif toprakların adamı olarak, ortak paydaları Fransız emperyalizmine karşı mücadeleymiş gibi gözüken siyasal, kültürel ve askeri gizli örgütleri ustaca kullanır.

Marjinallık

Öte yandan Fas'ta Müslüman askeri uzman olarak bir tek onlar vardır ve bu nedenle, onların en kısa sürede Fas'tan sınır dışı edilmelerini sağlamak için çaba harcayan Fransız askeri heyeti tarafından marjinal konuma itilmişlerdir.

Buna mukabil Arif Tahir birçok kez Fas'a geri dönecek ve özellikle Mohammed Şereii Paşa'nın Mısır'da kurduğu "İttihad-ı Mağribi" şebekesiyle bağlantılı olarak Fas'ta protektora hâkimiyetini başarısızlığa uğratmak için başlatılan "siyasal aktivizmin" içinde yer alacaktır. Toplum dışına itilmişliğe bir de geçim endişesi eklenir. Görülen o ki bir askeri heyet başkanı olan Arif Tahir artık kendini Mısırlı bir Arap gazetesinin muhabiri olarak tanıtmaktadır. Her ne kadar göstermelik bir faaliyet söz konusuysa da o fiilen muhabirlik yapmaktadır. Ordudan gazeteciliğe ve siyasal aktivizme geçiş, engel aşılır. Bu çok etnikli heyetle ilgili söz konusu "askeri heyetin" iki önemli simasının Arap değil Balkan kökenli olduğunu belirtmek gerek. Yazarımızın gözüne göründüğü haliyle muhtelif kutupları olan çok boyutlu Müslüman "âlemi"nin farklı ortamlarında işbirlikleri gerçekleşmeye devam eder. Devlet çevrelerinin müdahalesinin değişik seviyelerinde bir dayanışma ağı oluşmaktadır. Arif Tahir şu İttihad-ı İslam'ı [İslam'ın Birliği], farklılık içinde ortak bir vatanda birleşme fikrini iyi ifade eder.

Panislamist'ten Jön Türk'e, Fransız makamlarının 1909 ya da 1910'da onlara yapıştırdıkları yaftalar ne olursa olsun, her halükârda çerçevesi iyi belirlenmemiş olan ancak korku salma ortak paydasında buluşan nitelemeler söz konusudur. Bu öğretmen-kışkırtıcılar Akdeniz havzası civarında gezip dolaşırken devrimin hayaleti de onların peşi sıra dolaşmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya Fas'ta Fransızlara karşı genel bir ayaklanma planlıyordu. Bu amaçla 1915'te, Almanlar, ittihatçılardan az sayıda Osmanlı ideolojik gücü talep etmişti. Bu misyonu yerine getirebilecek subaylar arasında tecrübeli bir subay olan Tahir Bey vardı. Tahir Bey bu sefer Madrid'deki Osmanlı Büyükelçiliğinde çalışacak, Fas'a kaçak operasyonları örgütleyecekti. Fakat Madrid'deki bu Osmanlı askeri misyonu Almanya'yla işbirliği yaparken o kadar çok anlaşmazlık yaşanıyordu ki 1916'da çölde Şerif Hüseyin'in ayaklanmasından sonra Madrid'deki Osmanlı askerî mis-

yonu istifa etti. Daha sonra, 1918'de Tahir Bey İstanbul'a döndü ve sultan Vahidettin'in yaveri olmuştu. Onunla beraber yurtdışında çıkmak zorunda kalıp San Remo'deki sürgününde bulundu. Yüz elli'lik listesinde Tahir Bey'in ismi geçtiği için bir daha Türkiye'ye dönemedi. Arnavutluk'a yerleşince Zogo Paşa'nın ordusunda general olmuştu.

Salih Ben Mohammed Saraylı: Trablusgarp ve Fas arasında

Salih Ben Mohammed Saraylı, ikinci grubta, Şubat 1910'da Fas'a gitmişti. Salih Ben Mohammed Saraylı, mektepli bir teğmen idi ve Bosnalıydı. Ikinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Istanbul'u terk edip Trablusgarp'a göç etti. Fakat Trablusgarp'ta görevliyken Osmanlı ordusundan kaçtı. Dehibat denilen ve tam Tunus-Trablus hududunda bulunan bir yerde bir Fransız sömürge piyade birliğine [goumiers] saldırdılar. Bu garip olayı şöyle anlatabiliriz. Salih Ben Mohammed Saraylı kaçış sebebini kendi askerlerinin davranışına bağlıyordu; ona göre, kendi askerleri ona karşı çok kötü davranmışlardı. 1910 Şubat ayında Salih Ben Mohammed Saraylı hemen Fas'a gitti ancak Fransızların baskısıyla Fas'tan uzaklaştırıldı ve Iskenderiye'ye giden bir vapura bindi. Vapur Trablusgarp'a uğruyordu. Burada indikten sonra hemen Valiliğe gidip vâliden özür diledi ve af edir edilmez de Osmanlı ordusuna geri döndü. "Ikdam" gazetesine verdiği mülakatta Fas'taki Fransız politikasını çok sert eleştirdi. Söyledikleri aynı zamanda "Sırat-ı Müstakim" gazetesinde de yayımlandı[11].

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya Fas'ta Fransızlara karşı genel bir ayaklanma planlıyordu. Fas'ta Alman hareketi İttihad-ı İslâm'ın bayrağı altında toplanıyordu. Bu amaçla 1915'te, Almanlar, bir grup ittihatçıdan bir Osmanlı ideolojik misyonu (ideolojik unsurlardan dolayı) oluşturdu. Bu misyon arasında tecrübeli subay Tahir Bey vardı. Tahir Bey bu sefer Madrid'deki Osmanlı Büyükelçiliğini üstleniyordu. Fas'a kaçak operasyonların örgütlenmesi görevini üzerine almıştı.

Sonuç

Yeni deneyimler/yeni deneylemeler çerçevesinde, özellikle askerî alanda ama aynı zamanda başka alanlarda da aracılık görevi gören bu aktörlerin çokulusluluk boyutunu vurgulamak gerekir. Verdikleri mücadelenin birçok cephesi vardır ve bu, basını kullanarak propaganda yapma ve fikir yayma konusunda özellikle kendini gösterir. Müslüman Akdeniz'in güne-

[11] Cf. «*Ikdam*», 16 août 1910 et A.E., NS 279, Maroc, défense nationale, VIII, p. 58-59, ambassade de France près la Porte ottomane, dir. aff. Pol. et co. N 320, Thérapia, 20 août 1910, M. Boppe, chargé d'affaires à Constantinople au ministre des affaires étrangères.

yindeki bu yatay trafik Osmanlı « askerî heyetinin » 1909 - 1910 Fas tecrübesiyle son bulmaz. Osmanlı askerî uzmanların dahil oldukları gayriresmi şebeke, Fas'taki 1912 Fransız - İspanyol protektorasından sonra da emelleri doğrultusunda hareket etmeyi sürdürür, 1912 Eylülünde bir genel ayaklanma girişimi tezgahlayacaktır. Daha sonra İtalya'ya karşı verilen Trablusgarp savaşında da, Birinci Dünya Savaşı'nda da aktif rol oynar.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yusuf Ziya Talibzade'nin Azerbaycan-Türkiye Kültür İlişkilerindeki Faaliyetleri ve İttihat ve Terakki Önderlerinin Millî Mücadele'ye İştiraki

Minahanım Esedli (*)

Milli tarihimizin ünlü simalarından biri - Ahund Yusuf Ziya Talıbzadenin (1877 - 1923) de semereli ve çokyönlü fealiyyetde olduğu XX asrın ilk onillikleri, ümumilikde Azerbaycan türklerinin tarihine milli intibah dövrü kimi daxil olmuşdur. Lakin ümummilli terekkiye xidmet etmiş bir sıra şahsiyetlerimiz, o cümleden Y.Z. Talıbzade zaman keçdikce unudulmuş, sovet ideoloji tebliğatı onların heyat ve fealiyyetleri, yaradıcılıkları hakkında behs etmeye imkan vermemişdir.

Azerbaycanın ünlü elm, medeniyet, siyaset ve herbi hadimi Y.Z. Talıbzade hem de Türkiye "İttihad ve terekki" komitesi ve Türkiyede fealiyyet gösteren "İttihad ve terekki" cemiyyeti ile sıkı elakede olmuştur. Hüsusile de 1908-ci il Türkiye inkilabından sonra mühaciretde olan türk ittihadçiların ve türkçüleein hamısı Vetene kayıtdıkdan ve Rusiyalı ekide yoldaşlarının da İstanbula penah getirmesinden itibaren münasibetler daha da müntezem harakter daşımışdır.

Mühacir Azerbaycan ziyalılarından olan Nağı Keykurun Ankarada neşr olunan "Azerbaycan" aylık kültür dergisinde "Böyük bir heyirsever Hacı Zeynalabdin Tağızade (hatire defterinden bir yaprak)" başlıklı mekalesinde yazır ki, Kurani Kerimi ilk defe Azeri şivesiyle türkceye tercüme etdiren Hacı Zeynalabdin olmuştur. Bu Kurani Kerimi 4000 altun lire deyerinden ziynetli daş ve almazlarla bezeyerek Yusuf Ziya Talıbzadenin vasitesi ile İstanbula Sultan Ebdülhemide hediyye olarak gönderir (6, s.17). Hekiketen de menbelerde "Azerbaycan Türklerinin Bakı Müslüman Cemiyyeti Hayriyesi vasitesile, 1906 - 1907-ci yıllarda Osmanlı Hökumeti ve Padişah ile ilişgiler kurduğu görülmekdedir. Hetta cemiyyet bu tarihlerde, cemiyyetin üyesi Talıbzade Ahund Yusuf Efendini İstanbula göndermişdir" (5, s. 4; 7).

(*) Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncesenet Üniversitesi - Bakü.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Demeli, Ahund Yusufun Türkiye ile ilişkilerinin esasında hayriye ve maarif cemiyetleri durmuştur. Bu gedişlerde diger meksedlerle yanaşı, Ahund Yusufun publisitik fealiyyeti de önemli yer tutmakdadır.

1905-ci yıldan itibaren Azerbaycan türkleri hem ferdi olarak, hem de cemiyetler halında Türkiye ile münasibetler kurmuşlar. Onlar Azerbaycan halkının sosial ve medeni bakımdan inkişafında Osmanlı dövletinden yardımlar istemiş, tehsil ve din sahelerinde Türkiyeden bazı telebler etmişler. Bakı Müslüman Hayriye Cemiyetinin kuruluşunun ilk illerinde, Osmanlı padişahı ve hökumeti ile ilişkiler kurmak için cehdler edilmişdir. Bu meksedle cemiyetin üzvü, müellimlikle yanaşı, hem de Bakıda çıhan *Teze Heyat* gazetesinin yazarı olan Ahund Yusuf Talıbzade 1907-ci ilin temmuzunda İnstanbula gönderilmişdir. A.Y. Talıbzade özü ile Bakı Müslüman Hayriye Cemiyeti İdaresinin möhürü ve Hayriye Cemiyeti ve Neşri Maarif Cemiyetinin reisi - Hacı Zeynalabdin Tağıyevin imzası olan bir vekaletname aparmışdır.

Türkiye Cümhuriyyeti "Başbakanlık Osmanlı Arhivi"nde mühafize olunan tarihi senedlere istinaden, tedkikatçı Betül Aslan bu mövzuda çoh geniş bilgiler verir (5). Onun tekdimatında sözügeden vekaletname hakkında tam melumat alırık:

"Vekaletname

Bu ahır vahtlarda Rusiyada sakin otuz milyon Müslüman Cemaeti arasında terekki ve teali meyyali görünmekdedir. Ancak bizlerin müntezem mekteblerimiz ve kütubi-elmiye ve fenniye ve tedrisiyyelerimiz lüzumi derecesinde mövcud bulunmadığından hilafeti-celilei uzmanın sayei-maarif vayesinde yaşayan müslümanlarla bir kat daha elake ve rabite kesb etmek meksediyle Cemiyeti İslamiyye ezalarından, Ulumi Arabiyye Müderrisi ve Mektebi İdadi Müellimi Ahund Yusuf Talıbzade Efendi teatii efkar ve vesateti lazımede bulunmak meksediyle merkezi hilafeti uzma olan Dersaadete irsal olundu.

Dersaadet memurin-i aidesi terefinden kendisine müavinet-i lazimede bulunulmasını biz Rusiya Müslümanları istirham ederiz.

Mühür	Neşr-i Maarif ve Umur-ı Hayriye Cemiyet-i
Bakı Müslüman Cemiyet-i	İslamiyye Reisi
Hayriye İdaresi	General Hacı Zeynalabidin Tağıyev

Betül Aslanın haklı olarak yazdığı kimi (5, s.64), bu vekaletnamede maraklı olan teref yalnız Azerbaycan müslümanları için deyil, Rusiyada yaşayan 30 milyon müslüman için yardım teleb edilmesidir. Hayriye Ce-

miyeti terefinden verilmiş bu vekaletname ile İstanbula gelen Talıbzade Yusuf Efendi, Sedaret mekamına 31 iyul 1323 (19 ağustos 1907) tarihinde tekdim etdiyi (Başbakanlık Osmanlı Arhivinde mühafize olunan) yazıda, kendinin Hayriye Cemiyetinin idare işlerinde vezife daşıdığını, ülema bir aileden geldiyini, Rüs yüksek okulundan mezun olduğunu, Zeynalabidin Tağıyevin, Rusiyada bazı kandırılmış, ağılsız müslümanların hilafet mekamı ve Osmanlı padişahı hakkında yapdıkları gerezkerane neşriyyata cavab vererek, onları tesirsiz burakmak, müslüman ehalini manen ve dinen hilafet mekamına daha küvvetli olarak bağlamak ve onları aydınlatmak için neşr etdiyi günlük "Teze Heyat" gazetesinde yazarlık yapdığını bildirdikden sonra, Bakıda İslam Hayriye Cemiyetinin kurucusu ve başkanı olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tekib etmeye çalışdığı hetti hereketi, ana hetleriyle bu şekilde bildirmişdir:

"1. İndiye keder Kafkaz Türkleri yazışmalarında hep farscanı kullanmışlar. Bundan sonra farscanın yerine ana dilimiz olan Türkcenin kullanılması ve gelişdirilmesi.

2. Bilumum mekteb kitablaramızın Osmanlı türkcesi ile yazılması.

3. Mekteblerimizin prokramının Osmanlı Maarif prokramına göre yapılması.

4. Merkezi İdaresi Bolkarıstanın Varna şeheri ile İranın Urmiye şeherlerinde bulunan "Ermeni-Amerikan ve Ermeni-Proteston Komitei Muzırrasının Kafkaz ve Azerbaycan türklerini Hilafet mekamına bağlılıkdan ve mükeddes kaye olan İslam ittihadından uzaklaşdırmak için erebce, türkce, farsca ve kürdceye vakif olan ermeniler terefinden Kafkaza zererli neşriyyatlar sokulmakdadır. Bunları bir an önce tesirsiz hala getirmek ve Kafkaz müslümanlarını etkilemerini önlemek için karşı neşriyyatda bulunulması.

5. İrana, Misire ve Avropaya ferarilik edib, oralarda tutunamayarak Kafkasyaya dönmek isteyenlere izin verilmemesi.

6. Mekteb müdirleri ve öyretmenlerin Osmanlı Hökumetinin de uygun görmesi ile İstanbuldan tedarük edilmesi.

7. Dini kitabların tefsirleri, peyğemberimizin hedisleri, ehlaki kitablar ve bu konulardakı yararlı tamimlerin yayınlanması" (5, s.64-65).

Y.Z. Talıbzade Bakı Müslüman Hayriye Cemiyetinin ve onun sedri H.Z.Tağıyevin heyata keçirmeye çalışdığı esas meseleleri bu şekilde açıkladıkdan sonra Kurani Kerimin Hacı terefinden hazırlatdırılmış üç cildlik türkce tefsirini, onun (H.Z.Tağıyevin) yazdığı bir mektubla birlikde, Osmanlı Dövletinin Padişahı ve müslümanların helifesi olan II Ebdülhemide verilmek için Sedaret mekamına tekdim etmişdir. H.Z.Tağıyev terefinden

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Osmanlı Padişahı Sultan II Ebdülhemide A.Y. Talıbzade vasitesile gönderilen hemin mektubun metni beledir:

"Atabe-i felek-mertebe-i cenab-ı zillullahi azamiye Veli-ni met-i cihan efendimiz hazretleri!

Bu ana keder Rusya Devletinin taht-i hükümetinde bulunan biz otuz milyon Türk Müslümanlarının beyninde Türk lisanında Kuran-ı Şerifin tefsiri bulunmadığından ekseriyyetle onun mezamin-i alieysinden istifadeyab olamıyorduk. Lihaza bu ahır vakitlerde saye-i hilafetvaye-i cenab-ı zillullahi azamilerinde Bakü ülemasından vilayet kadısı kulları vasıtasıyla Kelamullah-ı Şerifi Türk lisanında tefsir etdirüb tab ve neşrine muvaffak oldum.

Ahd-i meali-vefd-i cenab-ı padişahilerinde hasıl olan işbu muvaffakiyyet-i kemteranenin şükranesi yolunda huzur-ı celil-i şehriyarilerine mahza arz-ı fariza-i ubudiyyete vesile olmak üzre mezkur tefsir-i şerifden huzur-ı bahirun-nur-ı hilafet-penahilerine bir takım takdim ettim. Eltaf-ı aliye ve merahim-i mütealiye-i hazret-i hilafet – Penahilerinden kabülünü istirham ederim. Ol babda ve katibe-i ahvalde emrü ferman velinimet-i cihan halife-i bil-hakk ve padişah-her-dem-muvaffak efendimiz hazretlerinindir.

Mühür
Bakü Müslüman Cemiyeti
Hayriye İdaresi

Neşri Maarif ve Umur-ı Hayriyye Cemiyet-i İslamiyye Reisi General Hacı Zeynalabidin Tagiyef Kulları 25 Şehr-i Cumad-el-üla 1325 Şehir Bakü (5, s.65-66).

Başbakanlık Osmanlı Arhivinde apardığı araşdırmaların neticesinde, Betül Aslan bele bir kanaete gelir ki, Bakı Müslüman Hayriye Cemiyetinin Ahund Yusuf Talıbzade vasitesile gösterdiyi bu seylere, Osmanlı Hökumeti terefinden nece bir cavab verilmesine dair bir sened ve ya menbe aşkar edilmemişdir. Ancak 1907-ci yıldan sonra Türkiyeden Azerbaycana müellimler, din adamları, dini kitablar ve metbee levazimatları gönderildiyi ve Kafkaz müslümanları ile daha sıkı münasibetler kurulmasına çalışıldığı görülmekdedir.

İstanbula edilen bu sefer belke de Yusuf Ziyanın Osmanlı dövleti ile gelecek ilişgileri için mühüm bir esas olmuş ve gelecekde onun kardaş ölke ile bağlantısının bünövresini koymuştur. N.Keykurunun adıkeçen mekaesinden biz Yusuf Ziyanın Osmanlı sultanı Ebdülhemid seviyyesinde kebul edilmesini ve o dövrde islam dinine olan katı mühafizekar münasibeti öyrenirik. Müellif mekalede Yusuf Ziyanın Osmanlı sarayında karşılanmasını

tefsilatı ile nekl ederek bildirir ki, o, İstanbulda tacir Şirvanlı Sefter beyle birlikde saraya gederek Hacı Zeynalabdinin hediyyesinin padişah terefinden kebulunu rica edir. Saray naziri Kuranı-Kerimi tedkik edir ve türkce olduğunu anlayır. O, müsafirlere müracietle: İndi Sultan hezretlerinin hüzuruna çıkacak ve salam vereceksiniz, men danışacağam - deyir. Sultan Ebdülhemidin hüzurunda nazir: - Sultanım, zatişahanelerine Misirden hediyye olarak Kurani-Kerim göndermişler, kebulunu rica edirler - deyir. Sultan Kurani-Kerimi öperek kebul buyurur. Bayıra çıhandan sonra Yusuf Ziya bey: "Paşam, neden bele söylediniz, - deyir. Nazir ise: Aman susun, eger "Helifei müslimin" hezretleri Kurani Kerimin cesaret edilerek türkceye tercüme edildiyini duyacak olursa, kiyamet koparar (6, s.18).

Yusuf Ziyanın Osmanlı Sultanını ziyareti ile bağlı diger menbelerde de melumatlar vardır. Betul Aslan bu hakda yazır ki, "Talıbzade Yusuf Efendi Hacı Zeynalabdin Tağıyev terefinden hazırlattırılarak üç cilt halında "Keşfül Hakaik" adıyla neşrettirilen Türkce Kurani Kerim tefsirinin özel olarak hazırlanmış bir baskısını, Cemiyetin Başkanı Zeynelabidin Tagiyevin Padişaha yazdığı bir mektubla birlikte, Osmanlı Devletinin Padişahı ve Müslümanların Halifesi olan II Abdulhamide verilmek üzere Sadaret Makamına sunmuştur" (5, s.65).

Abdulla Şaik (sovyet senzurası sebebinden "Hatirelerim" eserinin (1) neşrine dahil edilmemiş) "Sultana Kuran aparılması" parçasında ağabeyisi A.Y. Talıbzadenin İstanbul seferi hakkında bunları yazır: "Bakı kazisi Mir Mehemmed Kerim Mir Ceferzade Kuranı Azerbaycan diline tercüme edib meşhur servetdar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin pulu ile çap etdirmişdi. Hacı tercümenin elli nüshesini kızıl suyu ile çap etdirib kiymetli cilde tutmuşdu. Bu nüshelerden birinin cildini kalın gümüşden yapdırıb ortasına da "La ilahe illellah, Mühemmeden Resulillah" sözlerini yazdırmış ve kardaşım ahund Yusuf Talıbzade vasitesile hemin nüsheni Türkiye sultanına hediyye göndermişdi" (15).

Yusuf Ziya İstanbulda olduğu kısa müddet erzinde hökumet terefinden onu gezdirmek için tehkim edilmiş Celal Ünsizadenin beledçiliyi ile elm, tehsil, medeniyyet ocaklarında olur. Kız ve oğlan mekteblerini, tibb institutunu, diger medeni-maarif müessiselerini ziyaret etmesi gelecekde onun Bakı "Hayriye cemiyetleri" ile İstanbul teşkilatları arasında vasiteçilik etmesine tekan verir.

Abdulla Şaikin verdiyi melumatdan bir daha aydın olur ki, sedr-ezemin hüzurunda olarken Ahund Yusuf Kuran-ı Kerimi ona verib Sultana tekdim etmesini rica edir. "Bundan sonra Sultanın hüsusi yemek salonunda konak sifetile sedr-ezemle birlikde nahar yeyir. Sultan Hacıya verilmek için

bir orden bağışlayır" (15).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Y.Z. Talıbzade ictimai, elmi, bedii ve pedagoji sahede özellikle dini hadim kimi fealiyyet gösterse de, onun milli-ideoloji yöndeki çalışmaları da dikketden kenarda kalmırdı. XX asrın ilk onilliyi içerisinde 10-dan artık kitabça ve risalesi tekrar-tekrar neşr edilen Y.Z. Talıbzadenin bu eserlerinin halk arasında dini ehkamların yayılmasında, onların esline yahın anlaşılması ve derk edilmesinde, hüsusen islamın yeni dünyagörüşle şerhinde çok mühüm faydası olmuştur. O, islamın hekiki mahiyyetinin halk arasında tebliğine çalışmakla, özünü dövrüne göre demokratik düşünceli ruhani ve maarifçi kimi tanıtmışdır. Onun mehz bu hüsusiyyetlerine dikketi celb eden "Tercüman" gazetesi bu hakda yazırdı: "...Bakıda sakin oldukdan sonra ruhanilik libasını dehi hell edib sade libas üzre dolanmakdadır. Türk lisanında bazı eserler yazmışdır. O cümleden: "Türk lisanında serf ve nümune", "Tertibi-beyti-nisvan", "Hediyyeyi-nisvan", "İbtidai mektebler için telimi-elşeriyye", "Müellimi-şeriyye" (I ve II cild, edadi mektebler için), "İslam memleketlerinin heritesi", "İslam ve mezheb", "Hekiketi-islam" (20).

Y.Z. Talıbzade bu senelerde mühtelif ictimai-medeni ve hayriye cemiyetlerinin üzvlüyüne ve rehberliyine seçilir. Türkiyeye daha tez-tez gedib-gelir. Eslinde demek olar ki, "1910-cu yıldan onun heyatının Türkiye dövrü başlanır. Yusuf Ziya orada herbi tehsil alır, Birinci Dünya müharibesinde Kars-Erdehan cebhesinde kahramanlıklar gösterir" (8). Balkan herbi esnasında tebliğati fealiyyetle meşğul olur, müharibe dövründe fedakarlıklar gösterir.

Menbelerden melum olur ki, Yusuf Ziya 1912-ci ilde heyat yoldaşı Cennet hanım ve oğlu Telet ile Türkiyeye köçmüş, orada herbi tehsil almış, birinci cahan herbinde Kars Erdehan türk ordusu sıralarında ruslara, ermenilere karşı döyüşlerde kahramanlıklar göstermişdir (16; 17; 10, s.427).

Balkan herbi esnasında ve sonrakı yıllarda Rusiya türkleri, o cümleden azerbaycanlılar Osmanlı ölkesinde meydana gelen inkilablara ve dirçeliş herekatlarına tam reğbet besleyirdiler. Y.Z. Talıbzade ise bu yolda tebliğat ve mübarize aparanların ön sıralarında dururdu.

Sonralar müsavatçılarla "İttihad ve terekki" terefdarları ortasında tereddüd eden, daha doğrusu "Müsavatı"ın 1917 ve 1919-cu yıllarda keçirilmiş I ve II kurultaylarının prokramında ireli sürülen müddealardan çok ittihadçılığa meyl eden Y.Z. Talıbzadenin, ilk olarak "Müsavat"da aradığı amilin islamla bağlı olduğunu göstermek için bu firkenin ilk prokramına nezer yetirmek kifayet edir. Evvela, "Müsavat"ın 1911-ci ildeki prokram ve beyanamesinin mahiyyeti Balkan herbi münasibetile neşr edilmiş intibahnamenin metninden de görünür. 1911-ci ildeki beyaname firkenin teşekkü-

lünü bildirirdi. M.B.Mehmetzadenin yazdığına göre "Müsavat"ın hemin il neşr edilmiş programı da beyanamedeki esaslara tamamile uyğun idi. 8 bendlik programın mahiyyetinde başdan-başa, islam ittihadı ve müslüman ölkelerinin karşılıklı yardım meseleleri dururdu (7, s.44-45). 1912-ci il Balkan müharibesi zamanı da "Müsavat" aynı konulu yeni bir beyaname ile milleti oyanışa çağırırdı (9, s.14). Yusuf Ziyanın İstanbula apardığı "Sebilür-Reşad" mecmuesinde çap olunmuş beyanamede vurğulanırdı ki, yegane ümidimiz ve nicat çaremiz Türkiyenin istiklal ve terekkisindedir. Biganelik göstersek, islamiyyet ve milliyyetimiz rezil bir hala düşer (7, s.45-46).

Yusuf Ziyanın çokyönlü fealiyyetinin araşdırılması bele bir tarihi gerçekliyi bir daha tesdikleyir ki, XX yüzilin ilk onillikleri Azerbaycan türklerinin tarihinde milli intibah dövrüdür. Müterekki dünyagörüşlü, intibah ruhlu bu universal şehsiyyetler gergin ve böhranlı anlarda bele ruhdan düşmemiş, ekideleri yolunda çarpışmış, ictimai fikrin formalaşdırılması için bütün mövcud tebliğat vasitelerinden istifade etmişler. Dövri metbuatda müntezem çıhışları ile yanaşı, Y.Z. Talıbzade hem de Bakıda teşekkül tapıb fealiyyet gösteren bir çok medeni-maarif cemiyetlerinin rehberliyinde temsil olunmuştur. Maarifçilik seyleri daha kabarık nezere çarpan hemin cemiyetlerin fealiyyetine o da öz töhfelerini vermişdir. Yusuf Ziya, "İlk tamaşası 1910-cu il noyabrın 19-da Bakı şeher teatrosunda "Nicat" cemiyeti dram heyeti terefinden oynanılmış "Ermenüse" (Ömer ibn As) faciesinin müellifidir. O, hemçinin de ilk tamaşası-gösterisi 1912-ci il sentyabrın 28-de "Nicat" cemiyeti dram heyeti terefinden oynanılmış "Halid idn Velid" - Şamın fethi ve ereblerin Roma ile müharibesi" adlı dram eserinin müellifidir (2, s.94).

Y.Z. Talıbzadenin milli ekidesinin, siyasi mensubiyyetinin göstericilerinden biri de onun adının "Müsavat" partisinin ilk yaradıcıları arasında yer tutmasıdır. M.E.Resulzadenin emisi oğlu Memmedeli Resulzade (Resuloğlu) "Müsavat Partiyasının kuruluşu" adlı hatire yazısında bu hakda melumat vererek bildirir ki, "Partiye ilk aldığımız arkadaşlar şunlardır: Veli Mikailoğlu (ikinci dünya savaşında İrana girmiş bolşevikler tarafından Zencan şehri civarında çalınarak yok edildi), Seyyit Hüseyn Sadik (Sibiryaya sürüldü), Abdürrahim (eceliyle vefat etti), Yusuf Ziya, "Ahunt Yusuf" (Türküstanda bolşeviklere karşı Basmaçılarla beraber savaşırken şehit düştü). Seyyid Musevi (Çar ajanlarının tahrikiyle öldürüldü)" (9, s.13).

Bakı Heyiriyye Cemiyetlerinin ve "Müsavat" Partiyasının Türkiye ile ilişkilerini saklayan en feal şehsiyyetlerden biri mehz Y.Z. Talıbzade olmuştur. Onun Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin yaradılması sahesinde gördüyü işler menbelerde, o cümleden aile üzvlerinin hatirelerinde tesdiklenmekdedir. Kamal Abdulla Şaik oğlu Talıbzadenin elyazması halında olan

(18) hatire yazılarından birinde ohuyuruk: "Ben hele lap kiçik yaşlarında olanda emim Yusuf Ziya mövzusu ailemizin esas söhbet mövzularından idi. Ancak görürdüm ki, böyükler bu barede ancak teklikde olanda, bir az da ehtiyatla danışırlar. Aile üzvleri ve kohumlarımız kimi men de ona sadece olarak Yusuf emi deyerdim. Onu da deyim ki, ondan en çok nenem Mehri hanım, anam Şahzade hanım, bibim oğlu Husneddin ve bibim kızı Kövkeb danışar, kırık-sökük hatireler söyleyer, men de marakla dinlerdim. Ancak atam heç zaman kardaşından söhbet acmaz, çalışardı ki, bu baredeki danışıklarda iştirak etmesin. Çok zaman bizimle yaşayan yegane oğlu Telet de atası baresinde danışmağı sevmezdi. Sonralar men, bütün bu Yusuf Ziyaya mühtelif münasibetlerin yaranmasının sebebini ögrendim. Yusuf Ziya Talıbzadenin adı, artık 1923-cü ilde Bakıdan köçüb Türksütana gedenden sonra Azerbaycandakı sovetperestlerin, rus çekasının kara siyahısına düşmüşdü, buna göre atamın da, emim oğlu Teletin de gözü kölgeli idi. O yadımdadır ki, nenem böyük oğlunun tez-tez harice, hüsusen Türkiyeye getmesinden, aile kayğıları ile o keder maraklanmadığından şikayetlenirdi".

Türkiyede herbi tehsili, Balkan herbinde könüllü iştirakı, Birinci Cahan savaşında Osmanlı ordusu terkibinde Kafkaz cebhesindeki fedakarlıkları ile beraber o özünü Azerbaycanın ictimai-siyasi heyatından da tecrid etmemiş, dövrü metbuat sehifelerinde mühtelif mövzulu mekalelerle çıkış etmişdir.

İslam ittihadçılığı, Türk-islam ölkelerinin Osmanlı bayrağı altında birleşdirme arzuları, bununla beraber kabarık Azerbaycan teessübkeşliyi ve s. kimi ideallar Enver Paşa ile Y.Z. Talıbzadenin taleyindenki bir sıra benzerlikleri şartlandırmışdır. Osmanlı dövletine, Enver Paşa ailesine reğbeti, Balkan savaşından başlayarak Türküstan mücadilesine keder Enver paşa komandanlığında temsilçiliyi de ilk növbede bu amillerde elakelendirilmelidir.

Y.Z. Talıbzadenin Kafkaz İslam Ordusu terkibinde könüllülerden ibaret alay komandanı olduğu vakıtlarda Enver Paşanın Azerbaycan siyasetini şerh eden Şövket Süreyya Aydemir yazır ki, Rusiya yıkılmış, Doğu elleri kurtarılmışdı. İlave olarak, Karsı, Erdehanı, Batumu da almışdı. Amcası Halil Paşanı bütün Doğu Orduları Grupu Komandanlığına getirmişdi. Kardeşi Nuri Paşa, Padişahın böyük bir fermanı ile Güney ve Kuzey Kafkasyada komandan ve Padişahın temsilçisi olmuşdu. Enver Paşa artık, her zamandan daha ziyade tek söz sahibi idi. Azerbaycanla bağlı beklentileri de bunlar idi: "Azerbaycanda müstekil bir hökumet kurulmalı. Amma bunun başına keçecek olan Reis, daha doğrusu, bu idare, keçici olmalı. Oraya teyin edilecek Hökümdar, Helil Paşa ile onun arasında sırr halında kalmalı. Bu, belke bir şahzade ola bilir. Yaxud da belke de, Enver Paşa hanedanından biri. Ör-

negin, Nuri Paşa..." (3, s.367). İttihadçılar Orta Doğu ölkeleri ile bağlı da daima narahatçılık duymuşlar ve tebii ki, bu probleme kommunistlerden ferkli mövgeden kiymet vermişler. Y.Z. Talıbzade, bakmayarak ki, "Müsavat" partisının ilk üyelerinden olmuş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyyetinin temsilçilerinden biri kimi feal ictimai-siyasi fealiyyet göstermişdir, bununla bele sonda o, kendinin daha çok ittihadçılara bağlılığını bir daha tesdik etmişdir. Doğu meselesinde de o, ittihadçı mövkeyini biruze verirdi. Hemın dövrde yazılmış mekalelerinde de onun bu mövkeyi aşkar görünmekdedir (11; 12; 13; 14).

Y.Z. Talıbzadenin yüksek ruhani tehsil ve vezifelere sahib nesil şeceresinin davamçısı olduğunu, çocukluk yıllarını aile ve ictimai çevre bakımından bele bir mühitde keçirmesini, Horasanda ali dini tehsil almasını, sonrakı elmi ve pedagoji fealiyyetini bu işe serf etmesini, Azerbaycan ve Osmanlı selahiyyetlileri seviyyesinde dini meselelerin ona itibar olunmasını (Sultana Kuran aparılması hadisesini yada salmak kifayetdir), İranda ittihadi-islam cemiyyetine rehberlik etmesini ve s. hadiselerden ibaret heyat sahfelerini nezerden keçirdikde onun neinki solçu temayüllü olmadığı, hetta turançılık terefdarı olmasından çok, islamçılık ideallarının daşıyıcısı olduğu anlaşılır. Siyasi meselelere münasibetde reallıkdan çok idealist ve romantik kimi çıxış etmesi de onun islam dininin perspektivlerine ruhi ve manevi bağlantıları ile izah olunmalıdır. Bunu ittihadçıların Türküstan mücadilesine katılma sebeblerinin keyri-müeyyen, anlaşılmaz ve belke de ziddiyyetli xarakterinden de müşahide etmek olur. Y.Z. Talıbzade de Türküstana ittihadçı liderinin arxasınca getdiyinden, burada ilk növbede Enver Paşa maksedlerinin tehliline ehtiyac duyulur. Belke Enver Paşanı hele de orta esrlerin sxolastik tefekkür terzinin hökm sürdüyü Orta Asyaya aparan bolşevizm şüarları idi. O bolşevizm ki, son bir yıldan beri Enver Paşa onun bir növ müttefiki ve ya vekili kimi yaşayırdı.

Bele olan halda indi o, Türküstanda ne yapmalıydı? Bolşevizmi ve sovetlerimi müdafie edecekdi? Eger edecekdise kimlere, hansı zümrelere arkalalanacakdı? Yox, eger bir islamçılık bayrağı kaldıracaksa, bu bayrak kimlere, hansı şüurlu ve mücadileçi kadro ile, kimlere karşı ve hansı silahlarla aparılacaktı? Eger bir türklük ve turançılık için seferberlik ilan edecekse, bu mübarizeye kimler, halkın hansı tebekeleri, hansı gücler, hansı vastelerle gireşeceklerdi. O halk tebekeleri ki, kendilerini türk bilmemekden başka, islamık deyerken de, islam hakkında tek zerre şüur ve idraka sahib deyildiler. Orta çağların susmuş, çökmüş olan ihtişamlı medreseleri ise artık rezalet içerisinde idi.

Türküstan mücadilesi, Basmaçılar herekatı ve Enver Paşa hakkında

araşdırma aparan tedkikatçılar, o cümleden bu hadiselerin iştirakçıları olan alim ve yazarlar içerisinde Yusuf Ziya şexsiyyetini, onun elmi-dini fealiyyetini ve xüsusile de Orta Asyada cereyan eden milli herekatdakı fedakarlığı ve nehayet şehidliyi hakkında en geniş ve mükemmel bilgi veren şexs Türk Dünyasının böyük mütefekkirlerinden Zeki Velidi Toğandır. O ilk defe 1969-cu ilde yayımlanmış "Hatireler (Türkistan ve diger müslüman Doğu türklerinin milli varlık ve kültür mücadileleri" (21) eserinde Y.Z. Talıbzade şexsiyyetinin o vaxta kimi melum olmayan fealiyyetleri barede kifayet geder dekik ve müfessel melumat verir. Böyük bir tarihi merhele hakkında ensiklopedik bilgilerle zengin olan bu fundamental elmi, tarihi ve kültürel aspektli eserin bir çok yerlerinde Y.Z. Talıbzade hakkında söz gedir. Lakin eserin Y.Z. Talıbzade ile bağlı en mühüm meziyyetleri ondan ibaretdir ki, kitabdakı en deyerli bölmelerden birinin başlığı "Azerbaycanlı panislamist Ahund Yusuf" (21, s.407-442) adlanır. Müellif on beş yarımbaşlıkdan ibaret olan bu bölmede Ahund Yusufun etrafındakı hadise ve şahsiyetlere münasibetine aydınlık getirir. "Azerbaycanlı panislamist Ahund Yusuf" hatiresi, siyasi enerjisi coşub-daşan A.Y. Talıbzadenin ömrünün son ayları barede zengin materyal verir. Basmaçılarla bir sırada Yusuf Ziya ile beraber istilaçı rus ordusuna karşı döğüşmüş ve sonralar görkemli alim kimi meşhurlaşmış professor Zeki Velidi Toğan terefinden yazılmış hatire bu bakımdan çok önemlidir. Hatıralar Orta Asya türklerinin azadlık mübarizesinin tarihi faktlara esaslanan geniş menzeresini yaradır (16).

Demek lazımdır ki, Enver Paşanın Turan İhtilal Ordusunda istiklal mücadilesine katılmış Özbekistan türkü Abdullah Receb Baysun (1892-1956) Ahund Yusufle cebhe yoldaşı olmuş ve tetkikatlarında (4) onun ölüm tarihini dekik yazmış şexsdir. Zeki Velidi Toğan ıse Ahund Yusufun ölüm sehnesini mübahise doğuran mekamlarla tesvir etdiyi için Kamal Talıbzade yazır ki, bu menbede "Ahund Yusufun ölüm sehnesi de bize belli sened ve melumatlarla uyğun gelmir" (16). Yusuf Ziya ile bağlı Azerbaycan mühaciret edebiyyatında derc olunmuş yazıların hamısında onun kanlı döyüşler neticesinde kahramancasına şehid düşdüyü vurğulanır. A.V. Yurdsevere göre "Merhum Enver Paşa Türkistanda müstevli (işğalçı) sovet rejimine karşı milli ayaklanmaya önderlik ederken Ahund Yusuf onun yanıbaşında idi. Enver Paşa şehid düşdükden sonra basmaçı küvvetlerile birlikde ricet etmeye mecbur kalan Ahund Yusuf Ceyhun nehrini keçerken boğulmuşdu" (22, s.7; 84) Mehemmed Ali Resulzade de eyni fikri tesdikleyerek yazır: "Yusuf Ziya, "Ahund Yusuf" (Türkistanda bolşeviklere karşı basmaçılarla beraber savaşırken şehid düşdü)" (9, s.13).

Abdulla Şaik, oğlu K. Talıbzadeye amcası Ahund Yusufle bağlı çok na-

dir hallarda söz açarmış. O, danışırmış ki, 1923-cü ilin hansısa ayında Orta Asyadan gelmiş tanımadığı bir şexs kardaşı Yusuf Ziyanın kana bulaşmış kömleyini ve hemişe yanında gezdirdiyi kiçik cib Kuranını ona (A.Şaike) vermişdir. Namelum şahıs onu deyib ki, bunları cebhede yaralanmış kardaşınız gönderdi, sonra Afganıstana keçmek için özünü serhed çayına atdı. Ancak çayı keçe bilmeyib boğuldu (16).

Akademik Kamal Talıbzade amcasının ölümü ile bağlı bunları da elave edir ki, "Sehifelerinde kanlı burmak lekeleri olan hemin Kuranı bu yakınlarda (söhbet Sovet rejiminin çökmesinden sonrakı dövrden gedir - M.E.) verekleyerken orada atamın kiçik bir kağız parçasına yazdığı melumata rast geldim. Yegin ki, bu melumatı da Kuranı Orta Asyadan getiren hemin adam vermişdi. Yazının mezmununu olduğu kimi tekdim edirik: "Amu-Deryadan keçerken boğulmuş Yusuf Ziya. Buhara ile Efgan arasında, Dervaz vilayeti ile Penc kışlağında, saat 3-de, cevzanın 18-de (cevza - may ayıdır), 1341" (16).

Belgelerin verdigi melumatlardan da göründüyü kimi, Y.Z. Talıbzadenin dini, siyasi ve herbi fealiyyetleri Azerbaycan ve Türkiye hüdutları ile mehdudlaşmamış, bütövlükde Türk Dünyasını ehate etmişdir. O, heyatının son yıllarını Türkistan mücadilesine hesr etmişdir. Bele ki, Balkan herbinde ve I Cahan savaşında Osmanlı zabiti, Kafkaz islam Ordusunda könüllülerden ibaret alay komandiri, bolşevizm tebliğatının göz kamaşdırdığı ilk yıllarda Nahçıvanın herbi komissarı olmuş Y.Z. Talıbzade Bakıdan Türküstana, yahşı tanıdığı Enver Paşanın komandanlık etdiyi, işğalçı Kızıl Ordu ile vuruşan, Orta Asya halklarının müstekilliyi, azadlığı uğrunda mübarize aparan basmaçılara koşulmakla bir daha ruhi-menevi, milli-dini simasını, ictimai-siyasi mövkeyini ortaya koymuştur. Bolşevizm ideallarını bele herbi komissarı olduğu halkın milli menafelerine tabe etdirmeye çalışan, hansı kuruluşun esgeri olmasının farkına varmadan kandan, genden, ilahiden gelen meslek ve amal uğrunda çarpışan Y.Z. Talıbzadenin Türküstanda basmaçılar herekatının feallarından biri kimi kızıl rus ordusuna karşı vuruşması onun şehsı mübarizlik keyfiyyetlerinin tecessümüdür. Türk-islam birliyi uğrunda, ictimai ideali, ekidesi, mefkuresi namine vuruşanlar için kahramanlık nümunesi, mübarize mektebidir.

Y.Z. Talıbzade kimi mücahidlerin timsalında Azerbaycan türklerinin de Türküstan milli istiklal herekatında, aktiv olarak savaş meydanlarında şücaet göstermeleri, milli ve dini idealları uğrunda heyatlarını kurban vermeleri, meslek, amal ve ekideleri yolunda şehid düşmeleri tekce Türkistan tarihinde deyil, bütövlükde Türk Dünyasında misli görünmemiş en böyük ve nadir kahramanlık örneyidir. Türkistan milli herekatına yeni üfükler ve

yeni ümidler kazandıran, şehidlik mektebi bahş eden bu mücahidler bütövlükde milli istiklal yolçuları için meşele çevrilmişler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kaynakça

1. Abdulla Şaik. Hatıralarim. Bakı, Uşakgencneşr, 1961.
2. Aliyev M. Yusuf Ziya bey Talıbzade. "Ulduz", 1989, № 2 (262), s.93-94.
3. Aydemir Ş.S. Makedoniyadan Orta Asyaya Enver Paşa, 3 cildde, III c. (1914-1922), İstanbul, 1978.
4. Baysun A.R. Türkistan istiklal herekatları (mücadelesi) ve Enver Paşa. İstanbul, Turan Kültür Vakfi, 2001.
5. Betül Aslan. I. Dünya savaşı esnasında "Azerbaycan türkleri"nin "Anadolu türkleri"ne "Kardaş kömegi (yardımı)" ve Bakü müslüman cemiyet-i hayriyesi. Ankara, Atatürk kültür merkezi başkanlığı yayınları, 2000.
6. Keykurun Naki. Böyük bir hayırsever Hacı Zeynalabidin Takızade. "Azerbaycan", Ankara, mayıs 1957, sayı: 14(62), s.16-19.
7. Mehmetzade M. B. Milli Azerbaycan herekatı. Bakı, Nicat, 1992.
8. Ot kökü üste biter: Akademik Kamal Talıbzade ile müsahibe. "Halk" gazetesi, Bakı, 5 iyun 1999.
9. Resuloğlu M.A. "Müsavat" partisinin kuruluşu, "Azerbaycan" (Ankara), Azerbaycan kültür dernegi Aylık Yayın Orkanı, sayı: 167 (2), şubat 1966, s.12-18.
10. Sarvan M. Borçalı alimleri. Bakı, Azerbayzan Milli Ensiklopediyası, 2001.
11. Talıbzade A.Y. Emirxanyansa cavab. "İrşad" gazetesi, 14 noyabr 1906-ci il, № 263.
12. Talıbzade A.Y. Afganıstan. "Azerbaycan" gazetesi, Bakü, 1919, № 348.
13. Talıbzade A.Y. İslam ve mezahib. Bakı, hicri 1324, A.Şaikin Menzil Muzeyinde saxlanılan elyazması, kovluk (dosya) 4.
14. Talıbzade A.Y. "Hüriyyeti-deyanete" cavab, yaxud Ahund Yusufzade ile musahibe. Abdulla Şaikin Menzil Muzeyinin arxivi, govlug (dosya) 4.
15. Talıbzade Kamaln tekdimatında Abdulla Şaikin "Sultana Kuran aparılması" mekalesi. "Elm" gazetesi, mart 1992, № 6 (403).
16. Talıbzade K.A. Ahund Yusuf Talıbzade. "Odlar yurdu" gazetesi, 10-17 sentyabr 1992, № 26; 24-30 sentyabr, 1992, № 27.
17. Talıbzade K.A. Azerbaycanlı panisamist Ahund Yusuf. "Odlar yurdu" gazetesi, 24-30 sentyabr 1992, № 27.
18. Talıbzade K.A. Yusuf Ziya Talıbzade. A.Şaikin Menzil Muzeyinde sahlanılan elyazması, kovluk (dosya) 4.
19. Talıbzade K.A. Ahund Yusuf Talıbzade. "Medeniyyet dünyası" (baş redaktör: Mübariz Süleymanlı), ADMİU, 2001, II buraxılış, s. 42-47.
20. "Tercüman" gazetesi, 1907, 1 iyun, № 43.
21. Toğan Zeki Velidi. Hatıralar (Türkistan ve diger müslüman Doğu Türklerinin milli varlık ve kültür mücaddeleri). İstanbul, 1969, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
22. Yurtsever Abdülvahap. Abdulla Şaik vefat etti, "Azerbaycan" dergisi (Ankara), Azerbaycan Kültür Dernegi yayınları, 1959, sayı 4-5.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. Meşrutiyet'in Azerbaycan Aydınlarına Tesirleri ve İttihat ve Terakki Döneminde İki Ülke Arasındaki Siyasi-Kültürel İlişkiler

Mübariz Süleymanli (*)

Zaman-zaman bir-birilerine karşılıklı yardımlaşmalarda bulunmuş Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin öten yüzyılın ilk senelerinden itibaren ilişkileri yeni bir mahiyyet kazanmış, II meşrutiyet döneminde, Balkan ve I Dünya Savaşı esnasında halklarımız arasındakı kardeşlik yardımları muhteşem bir herekat halını almıştır. Tabii ki, bu yardımlaşmalarım kökünde insanlık duyguları ile beraber, milli, dini ve kültürel faktörler daha önemli yer tutmişdur. Aydınlarımız da halkı kardeş kömegine sesleyerken bu ana faktörleri öne çekmiş, halkı bunun, gerekse siyasi parti ve teşkilatların, gerekse zengin şahısların, gerekse de sıradan insanlarımızın vicdani borcu, milli ve dini vazifesi olduğuna inandırmışlardır. Bu bakımdan konumuza ilk olarak hemin dönemin istimai-siyasi ve kültürel hadiselerine genel bir bakışla başlamak isterdik.

Azerbaycan türklerinin tarihinde milli intibah dövrü olan XX. yüzyılın ilk yıllarında Türkiye ile bağlılıkları olan müterekki dünyagörüşlü, intibah ruhlu bu universal şehsiyyetler gergin ve böhranlı anlarda bele ruhdan düşmemiş, ekideleri yolunda çarpışmış, ictimai fikrin formalaşdırılması için bütün mövcud tebliğat vasitelerinden istifade etmişler. Bu aydınlar, dövri metbuatda müntezem çıkışları ile yanaşı, hem de Bakıda teşekkül tapıb fealiyyet gösteren bir çok medeni-maarif cemiyetlerinin rehberliyinde temsil olunmuşlardır. Maarifçilik seyleri daha kabarık nezere çarpan hemin cemiyetlerin fealiyyetine bu aydınlar öz töhfelerini vermişdir.

1905 - 1907-ci yıllar Rus ihtilalı sıralarında Azerbaycanda baş veren ictimai-siyasi hadiseler, elece de sözügeden edebi-medeni gelişme Rusya, İran ve Türkiye kimi kocaman iperiyaların inkilabi herekatları ve fikir cereyanları ile bilavasite bağlı idi. Çarizmin dayaklarını sarsıdan birinci rus ihti-

(*) Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncesenet Üniversitesi - Bakü.

lalı; İran meşrute ihtilalı, Setterhan herekatı; dağılmakda olan Osmanlı dövleti dahilinden Türkiyenin hilası ezmi ile çarpışan "Genc Türkler" herekatı (10, s.7-21) ile paralel olarak Rusya türklerinde ve hüsusile, Azerbaycanda milletçilik ideyaları kızışmağa, türkçülük fikirleri formalaşmağa başlayırdı. Evveller daha çoh İslami motivler ve "İttihadi İslam" mefkureçiliyi etrafında dolaşan Bakı metbuatı tedricen milli motivlere, Türk birliyi fikrine keçmek üzre idi. Konşu ölkelerin bir-biri ile müeyyen bağlılığı olan olaylarına tesiri bakımından coğrafi, siyasi, iktisadi veziyyeti ve medeni seviyyesi ile mühüm ehemiyyet kesb eden Azerbaycanın da öz payı olmuşdur.

Bellidir ki, XX. yüzyılın evellerinde Türkiyede hakimiyyet başına keçen "İttihad ve terekki" partisinin meramnamesinin terkib hisselerinden biri İslam birligi telimi idi. Tesadüfi deyil ki, bu zamandan itibaren Türkiyede, Rusyada, habele Azerbaycanda panislamizm demek olar ki, sırf "türk rengi kesb edir ve pantürkizmin nezeri esasının ve emeli fealiyyetinin ayrılmaz hissesi kimi kendini göstermeye başlayır. 1908-ci yıldan itibaren müslümanların siyasi teşkili - hilafet meselesi "İttihadi-islamın" esas meselesi kimi, açık şekilde kendini gösterir. Bu dönemde pantrürkizmle yanaşı, panislamizmin tebliğinin de esas merkezi İstanbula köçür. Bu vakıtlar İstanbulda bir-birinin ardınca "İttihadi-islam", "İttihadi-Mehemmediyye", "Cemiyeti-elmiyyen-islamiyye" ve s. bu kimi gizli ve legal cemiyetler tesis edilir, ittihadçı metbuat artıb genişlenirdi" (20, s.193-194). Bele bir dönemde Azerbaycan cemiyetinde nüfuz sahibi olan ve halkın nezer-dikketini özlerine celb etmiş müterekki aydınlar, düşünce sahibleri ve milli herekata başçılık ede bilecek siyasi hadimler yeniden möhkemlenmekde olan çarizim irticası nümayendelerinin de gözünden yayınmırdılar. Ele bu sebepten de bir çok aydınlarımız doğma yurdlarını terk etmek mecburiyyetinde kalmışdılar. XIX. yüzyılın ortalarından formalaşmağa başlayan ve ümumtürk medeniyeti tarihine M.F.Ahundzade, H. Zerdabi, İ. Kaspıralı kimi şehsiyyetler behş etmiş türkçülük herekatı XX. yüzyılın evvellerinde en yüksek aşamasına çatmışdı. Herekatın aparıcı şehsiyyetlerinin cemleşdiyi İstanbul bu merhelenin zirvesini feth eden merkez rolunu oynamakda idi. Örnek için deyek ki, M.E. Resulzadenin medeniyet ve millet, milli dövlet ve istiklaliyyet hakkındakı fikirlerinin formalaşmasında İstanbul mühiti önemli yer tutur. Hüseynzade Turan ve Ağaoğlu Ahmed kimi o da burada yeni kurulan "Türk ocağı"na dahil olur ve yeni neşre başlayan "Türk yurdu" dergisinde önemli konulara hesr olunmuş mekalelerle çıhış edir. Herekatda yahından iştirak etmesi, fikir ahınları arasındakı ziddiyetleri müşahide etmesi de M.E. Resulzadenin yaradıcılık ahtarışlarının, kurtuluş yolundakı gelecek mübarizesinin pühteleşmesine yardım etmişdir. Ş.C. Afganinin milli inkişaf konsepsiyasının

ve Z. Göyalp nezeriyyesiinin esas müddealarının menimsenilmesi ise M.E. Resulzadenin gelecek mübarizesi için en keserli silah olmuşdur. Elbette ki, bu menimseme Azerbaycan milli medeniyetinden, M.F.Ahundzade, H.B.Zerdabi irsinden, Kırım Türkü İ. Kaspıralı ideyalarından behrelenirdi (19, s.20).

Şarkın hürriyyet ve demokratiya, azadlık ve istiklal ideyaları ile alovlanan üç mühüm merkezinden biri kimi İstanbul bu zaman inkilabi herekatlar dövrünü yaşayırdı. İttihadi islam fikirleri ile osmanlıçılığın tarihe kovuşmağa başladığı bir zamanda Türk milletçiliyi teşekkül tapmakda idi. Rusyada irtica ve terrorun şiddetlenmesi sebebinden memleketlerini terk etmek mecburiyyetinde kalan müslüman ve Türk aydınları buraya sığınmışdılar (24, s.91). Bu o vahtlar idi ki, bir çok Azerbaycan aydınlarının, maarifçilerinin dini ve elmi sepgili mekalelerinde "islam milleti", "Mehemmed hümmeti", "müslüman camaatı" anlayışları ile tez-tez rastlaşırık. Bu yazılarda "islam" ve "millet" anlayışları eyni bir mehrec altına getirilmiş, islam dinini kebul etmiş bütün tayfa, halk ve milletler "milleti-islam" elan edilmişdir, "millet" sözü müslümanlığı kebul etmiş bütün insanların ümumiliyini, birliyini işarelendiren mefhum kimi işledilmişdir (20, s.214).

Milli-dini düşünce sahiblerinin kanaaetince, eger "islamlaşmak, islamı derk etmek "İttifak ve ittiha" nemetini derk etmekdirse, onda "türk ensarının islamı bulması" da "türkleşmek", Türk birliyinin, "Türk ittihadı"nın meydana getirilmesi demekdir. Yeni eslinde "islamiyyete" hidmet etmek "Türk kövmüne" hidmet etmekdir. "Türk kövmü"ne hidmet etmek de "islamiyyet"e hidmet etmek demekdir. Ali bey Hüseynzadenin (11; 12) ve Ahmed bey Ağaoğlunun (9; 31) eserlerinde hüsusile geniş şerhini tapmış bu meselenin esas meksedi Osmanlı imperiyasının himayesi altında evvelce bütün türk dilli halkları, ümumiyyetle, cemi müslümanları birleşdirmekden ibaretdi. A. Ağaoğlunun "Türk alemi" (31) silsile mekalelerinde ve hem de onun başka yazılarında, elece de Ali bey Hüseynzade, Y.Z. Talıbzade ve digerlerinin eserlerinde dini mövke bele idi: İslamiyyetin, islam medeniyetinin yegane hamisi, onun istinadgahı ve "evvelki ezemetini berpa edib rövneklendireni" yalnız Türk milletidir. Milli ve dini mövkelerini sintez halına getiren mütefekkirlerin fikirlerini şerh ederken, bunu deyek ki, Azerbaycan ictimai fikrinde müeyyen bir merhele dahilinde pantürkizm eger panislamizm prinsiplerinden biri kimi, onun siyasi doktrınasının terkib hissesi kimi, hem de çok zaman üstü örtülü, müemmalı şekilde öz ifadesini tapırdısa, XX yüzyılın ikinci onilliyinden itibaren ise müstakil bir milli-dini, ictimai-siyasi nazeriyye kimi kendini biruze vermiş ve formalaşmışdır. Ama eminlikle deyile bilir ki, Azerbaycan ictimai fikrinde heç zaman pantürkizm

kendini panislamizme karşı koymamış, hemişe bir-birile karşılıklı nüfuzda olmuşdur. 1918 - 1920-ci iller metbuatında bazı hallarda karşılıklı tenkidi mülahize ve ittihamlara rast gelinse de, bunlar prinsipial harakter daşımamış, yalnız taktiki sehvlerin tenkidi kimi kendini göstermişdir.

Söz edilen dönemde Azerbaycan aydınlarının Türkiye ile alakalarının esasında, esasen hayriye ve maarif cemiyetleri durmuşdur. 1905-ci yıldan itibaren Azerbaycan türkleri hem ferdi olarak, hem de cemiyetler halında Türkiye ile münasibetler kurmuşlar. Onlar Azerbaycan halkının sosial ve medeni bahımdan inkişafında Osmanlı dövletinden yardımlar istemiş, egitim ve din sahelerinde Türkiyeden bazı talepler etmişler. Bakı Müslüman Hayriye Cemiyetinin kuruluşunun ilk yıllarında, Osmanlı padişahı ve hökumeti ile elakeler kurmak için cehdler edilmişdir. Bu meksedle cemiyetin üzvü, müellimlikle yanaşı, hem de Bakıda çıhan *Teze Heyat* gazetesinin yazarı olan Ahund Yusif Talıbzade 1907-ci ilin ağustosunda İstanbula gönderilmişdir. A.Y. Talıbzade özü ile Bakı Müslüman Hayriye Cemiyeti İdaresinin möhürü ve Hayriye Cemiyeti ve Neşri Maarif Cemiyetinin reisi - Hacı Zeynalabdin Tağıyevin imzası olan bir vekaletname aparmışdır. Bu vekaletnamede ilgiçekici husus yalnız Azerbaycan müslümanları için deyil, Rusyada yaşayan 30 milyon müslüman için yardım teleb edilmesidir. Hayriye Cemiyeti tarafından verilmiş bu vekaletname ile İstanbula gelen Talıbzade Yusif Efendi, Sedaret mekamına 31 iyul 1323 (19 ağustos 1907) tarihinde tekdim etdiyi yazıda, Bakıda İslam Hayriye Cemiyetinin kurucusu ve başkanı olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tekib etmeye çalışdığı hetti hereketi bildirmiş, onun hayata keçirmeye çalışdığı esas meseleleri açıkladıkdan sonra Kurani Kerimin Hacı tarafından hazırlatdırılmış üç cildlik türkce tefsirini, H.Z. Tağıyevin yazdığı bir mektubla birlikde, Osmanlı Dövletinin Padişahı ve müslümanların helifesi olan II Abdülhemite verilmek için Sedaret mekamına tekdim etmişdir (6, s. 64-65; 8, s. 44-47). Bu kimi ilişkilerin sonucu olarak, 1907-ci yıldan sonra Türkiyeden Azerbaycana müellimler, din adamları, dini kitablar ve metbee levazimatları gönderildiyi ve Kafkasya müslümanları ile daha sıkı münasibetler kurulmasına çalışıldığı görülmekdedir.

Ünlü Azerbaycan şair ve yazarı Abdulla Şaik, ağabeyisi A.Y. Talıbzadenin İstanbul seferi hakkında bunları yazır: "Bakı kazisi Mir Mehemmed Kerim Mir Ceferzade Kuranı Azerbaycan diline tercüme edib meşhur servetdar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin pulu ile çap etdirmişdi. Hacı tercümenin elli nüshesini kızıl suyu ile çap etdirib kiymetli cilde tutmuşdu. Bu nüshelerden birinin cildini kalın gümüşden yapdırıb ortasına da "La ilahe illellah, Mühemmeden Resulillah" sözlerini yazdırmış ve kardaşım ahund Yusif Talıbzade vasitesile hemin nüsheni Türkiye sultanına hediyye gönder-

mişti" (27). Kaynaklardan malum olur ki, Yusif Ziya bu yıllarda Türkiyede herbi egitim alır, Balkan Savaşına katılır, Cahan Savaşında Kars-Erdehan cebhesinde kehremanlıklar gösterir (28; 29).

Balkan Savaşı esnasında ve sonrakı yıllarda Rusya türkleri, o cümleden azerbaycanlılar Osmanlı ölkesinde meydana gelen inkilablara ve dirçeliş herekatlarına tam reğbet besleyirdiler. Balkan müharibesi döneminde Rusya bir terefden Balkanlarda panslavyanist siyaset yürüdür, diger terefden de Rusya içerisinde yeni Balkan dövletlerine yardım toplanması için memurlarını ölkenin her terefine gönderirdi. Rusyada yaşayan rus, ermeni, rum halkından maddi yardımlar toplanması ile beraber, bu halklardan toplanan könüllüler Serb ve Bolkar ordularına yardım için sevk edilirdi. M.E. Resulzade bununla bağlı yazırdı ki, Rus ordusunda hizmet eden bazı könüllü esgerlere mülki paltarlar geyindirilerek, onları könüllüler adı ile Balkanlara gönderirdiler. Serb ve Bolgar ordusuna, bu minvalla minlerce könüllü yazılırdı. Rusya metbuatı da bu yıllarda panslavyanist tebliğatla meşğul idi. Türk alemini hedef alan bu panslavyanis tebliğat o derecede dehşetli bir seviyyeye çatmışdı ki, rus yazarlarından biri Balkanlara gedecek "Selibi-ehmer Heyetine" müracietle yazırdı: "Bir slavyan, bir hristian varken türk yaralısına bakmayınız" (22, s. 23).

Ama Rusyada yaşayan türklerin Rus hökumetinin bu şovinist ve milletçilik mövkeyine tesirleri böyük olmuş, Krım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistanın her tarafından Rusyanın hayata keçirdiyi bu ikili standartlı siyasete karşı sesler yükselmeye başlamışdır. Çar hökumeti bu tesirler karşısında, "Kırmızı Haça" yardım edildiyi kimi, "Kızıl Aya" da yardım edilmesine izin vermek mecburiyyetinde kalmışdır. Bunun neticesinde Rusyanın her terefinde yaşayan müslüman ve türkler Balkan savaşlarında çetin veziyyete düşmüş kardaşlarına kömek ede bilmek seyi ile ellerinden geleni esirgememişler. Toplanılan maddi yardımlarla beraber, "bir çok könüllü türk, osmanlı ordusunda savaşmak için Türkiyeye gedirken, genc kız ve kadınlar Hilali-Ehmere müraciet ederek hemşire olmuşlar" (6, s. 48). Rus şovinizminin gayri-rus, hüsusile de türk-islam halklarında oyatdığı milliyyetperverliye tohunarak, M.E. Resulzade yazır: "Rus dürülfününda okuyan Azerbaycan ögrencilerinin Kiyevde toplanan ictimai keşf ve ezası tövkif edilmişdi. "Hilali-ehmer" faidesine yapılan propakandaya bu zamankı hissiyyatın tervici için en münasib bir vasite oluyordu. Bakı kadınlarından sırğalarını verenler olmuşdu. Genc müellimler ve ögrenciler derslerini atarak türk ordusuna könüllü gediyorlardı" (22, s. 23).

Rusya hüdudlarında yaşayan türk-islam halklarının yardımı ile beraber, keyd etmek lazımdır ki, Balkan savaşlarında Rusyanın türklük ve

müslümanlık eleyhinde mövke tutması Azerbaycan türkleri üzerinde tesirli oldu. Bele ki, 1911-ci yılda kurulmuş "Musavat" partisi, Balkan savaşı esanasında bir beyanname yayınlayarak, milleti oyandırmağa ve Türkiyeye yardıma devet edirdi. "Müsavat"ın 1911-ci yıldakı program ve beyannamesinin mahiyyeti Balkan herbi münasibetile neşr edilmiş intibahnamenin metninden de görünür. 1911-ci yıldakı beyanname firkanın teşekkülünü bildirirdi. M.B. Mehmetzadenin yazdığına göre "Müsavat"ın hemin yıl neşr edilmiş programı da beyannamedeki esaslara tamamile uyğun idi. 8 bendlik programın mahiyyetinde başdan-başa, islam ittihadı ve müslüman ölkelerinin karşılıklı yardım meseleleri dururdu (19, s. 44-45). Artık Türkiyenin Balkan müharibesinde, dünyanın ise I Dünya müharibesi erefesinde olduğu bir zamanda İslam halklarının azadlığı, Türk dövletlerinin istiklalı üğrunda mübarize herakatı daha da genişlenmekde idi. "Müsavat" partisi ve onun İstanbuldakı nümayendesi M.E. Resulzade de feal iştirak edirdi. 1912-ci yılda "Müsavat"ın "Sebilür-Reşad" mecmuesinde derc olunmuş beyannamesi halkı Balkan müharibesinde Türkiyenin hakkının müdefiesine, islamiyyetin, türklüyün düşmeni, "dünya jandarmı lekebi ile mehşur olan şimal ayısı müstebid Rusya hökumeti" (19, s. 46) başda olmakla menfur düşmene karşı mübarizeye sesleyirdi. "Müsavat" bu beyanname ile milleti oyanışa çağırırdı. M.E. Resuloğlu bu hakda yazır ki, adıkeçen beyanname Oruc oğullarının matbaasında sahiblerinden hebersiz, arkadaşımız Seyid Hüseynin yardımı ve partiyamıza mensub olan mürettiblerin elbirliyile bir gecede basıldı. Bu beyannamenin Kafkasya müslümanlarının merkezi sayılan Bakıda yayılmasını istemirdik. Abbas bey, bu beyannameleri götürüb Tiflise getdi. Orada bunları poçt kutularına atarak, bir gün sonra da geri döndü. Bu beyanname Kafkasya müslümanları arasında böyük bir heceyan yaratdığı kimi çar polisini de böyük bir telaşa salmışdı. Beyannamede Türkiyeye her cür yardım gösterilmesi fikri ireli sürülür ve yardım edilmesi istenilirdi. "Bahs edilen beyanname, arkadaşımız Yusif Ziya tarafından İstanbula götürüldü. Sebilürreşad mecmuesi bu beyannameni eynen neşr ederek Kafkasya müslümanlarının Türkiyeye karşı gösterdikleri ilgiden dolayı memnuniyyetini beyan yollu setirler yazdı" (21, s. 14). Beyannamede vurğulanırdı ki, yegane ümidimiz ve nicat çaremiz Türkiyenin istiklal ve terekkisindedir. Biganelik göstersek, islamiyyet ve milliyyetimiz rezil bir hala düşer. "Cemi alem bilir ki, islam hilafetine sahib olan Türkiyeye karşı bu müharibeni Balkanın ufak ve küçük hökumetleri elan etmemişler. Çünki şir ne keder zeif olsa da, çakkallar ve tülküler ona yahın gelmeye cüret etmezler. Bu işleri işleyen, islamiyyet ve insaniyyet düşmeni ve "dünya jandarmı" lekebi ile meşhur olan şimal ayısı müstebid Rusya hökumetidir ki, her gün tibb levazimatı, hekim-

ler ve könüllülük adı altında bölük-bölük nizamiler gönderir" (19, s.45-46).

Azerbaycan aydınlarının partiler ve Hayriye Cemiyetleri vasitesile apardığı tebliğat ve teşvikat işi öz behresini verimş, her halda sonrakı yıllarda Türkiyede yaşanan her hadise, her inkişaf Azerbaycanda eks-seda salmağa başlamışdır. Hemçinin Azerbaycan-Türkiye münasibetlerindeki bu yahınlaşma, o cümleden milli oyanma, milli şüurun terpenişi, kardeş halka marak ve mehebbetin artması - bütün bunlar Balkan savaşları esnasında ilk behresini vermişdir. Balkan müharibesi yıllarında Azerbaycan türkleri ister maddi, isterse de menevi olarak Türkiyeye yardım etmiş, bir kısım azerbaycanlılar Balkan herbinde könüllü olarak savaşmışlar. Türkçülük fikrinin ön plana çıkdığı bu devrde I. Dünya Müharibesi başlamış ve Osmanlı Dövletinin Rusyaya karşı müharibeye girmesi, hetta başlanğıcta müeyyen üstünlükler kazanması hadiseleri Azerbaycan türklerinin milli müstekilliye olan ümidlerini artırmışdır. Ancak Türk ordusunun Sarıkamışdakı meğlubiyyeti bu arzularla yaşayanları meyus etmişdir.

Azerbaycanın istiklal mücahidlerinden ve mühacir aydınlarından olan Hüseyn Baykara *Türk kültürü* (Türkiye) dergisinde Osmanlı türklerine olan reğbeti nezerde tutarak yazır ki, "Bu simpatiya ancak sözden ibaret olarak kalmırdı. Balkan herbi sıralarında, bu herbi rus hökumetinin provakasiya etdiyini Kazan, Krım, Daşkend ve Bakı türk metbuatı rus senzurasından keçire bileceyi bir dille kapalı şekilde müslüman halka yayınlayır ve kardaş Türkiyeye yardıma koşulmağı telkin edirdi. Bu sebeble bütün rus esiri türk ölkelerinden İstanbula könüllü ahını başlamıştı. Azerbaycan, Dağıstan ve Küzey Kafkasyadan gelen könüllüler için "Kafkasya Könüllü Hissesi" adı ile bir esgeri birlik kurulmuşdu. O çağın idealizmine bir misal vermek için Azerbaycanın, böyük milli şairi Cavad Ahundzadenin, pedagog ve şair Abdulla Şaikin de könüllüler arasında bulunduklarını bildirmek yerinde olardı" (3). Bu savaşlar esnasında Türkiyede olan A.Hüseynzade mühtelif hastehanalarda hekim kimi çalışmış, cebhede yaralanan türk esgerlerine tibbi yardımlar etmişdir. Ali Heyder Bayat yazır: "Balkan herbinde öyretim üyeliyinden ayrılarak savaş alanlarında Hilali-Ahmer (Kızılay) hestehanalarında çalışmış, harbin sona ermesiyle tekrar eski görevine dönmüşdür" (2, s. 25).

M.E. Resulzade (22, s. 23) ve M.B.Memmedzadenin eserlerinden (19, s. 43) ögrenirik ki, ki, Azerbaycanda toplanan maddi yardımlardan başka, bir çok genc müellim ve ögrenciler derslerini ve mekteblerini burakarak Balkanlarda savaşan Türk ordusuna katılmak için könüllü olarak gedirdiler. Memmed Sadık Aran yazır ki, hetta Bakı milyonerlerinden Esedulla Ali bir ekiple Balkan Herbinde iştirak etmiş ve zabitlik rütbesi almışdı. Din hoca-

larından Ahmed Talıbzade Yusif ve arkadaşları da Balkan Herbine gönüllü getmişdiler. Ümumiyyetle, Balkan müharibesinde iştirak etmek için Azerbaycandan Türkiyeye könüllüler akın etmiş, hetta İstanbulda bu könüllülerden ibaret "Kafkasya könüllü kitası" teşkil olunmuşdur. Bu herbi hissede Azerbaycandan başka, Kafkasyadan ve diger yerlerden gelen könüllüler de olmuşdur. Enver Paşanın himayesi altında kurulan dörd taburluk Alayın komandanı Süleyman Esker bey, Kafkasya Tabur Komandanı ise Cahangiroğlu İbrahim bey teyin edilmişdi. Daha sonra İbrahim beyin kardaşı Hesen beyin de ona katılmasıyla birlikde Bolkarlara karşı savaşmışlar. Hetta İbrahim bey Edirneye ilk giren küvvetler arasında olmuşdur (6, s. 51-52). Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin geliştiği ve Türkçülük fikrinin ön plana çıktığı ve Balkan Herbinin yenice sona yetdiyi bir dönemde ise, artık Birinci Dünya Savaşı başlamıştı. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının uyandırdığı milli heyecanın tesirleri Azerbaycan Türkleri arasında hale devam ediyordu. Ahmet Ağaoğlu ve Hüseynzade Ali Beyin İstanbuldakı faaliyetleri Türkiyede, Azerbaycan Türklerine karşı ilgiyi ziyadesiyle artırırken Azerbaycan Türkleri de gerek kültürel ve gerekse ticaret alanında Türkiye ile ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. Nitekim, daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan kısa bir süre önce, Azerbaycanın en böyük tacirlerinden olan Hacı Zeynalabidin Tagiyev bir temsilcisini Türkiyeye göndererek, fabrikalarında ürettiği kumaşları Türk ordusuna satmak için girişimlerde bulunuyordu.

Kaynakların verdiyi bilgiye göre, son ana kader Azerbaycanda hiç kimse Türkiyenin savaşa girme ihtimalını düşünmüyordu. Osmanlı Devleti, tüm gayretlerine rağmen bu savaştan kendisini kenar tutamayarak, Almanyanın da tazyiki ile, savaşın başlamasından yaklaşık üç ay sonra savaşa girmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti savaşa girerken bunun bir cihat olduğunu ilan etmiş ve tüm dünya Müslümanlarını cihata çağırmıştı. Ve bu sıralarda Azerbaycan türklerinin esas küvveleri Gence şehrinde toplanmış "Difai" teşkilatı vasitesile Osmanlı Devleti ile temasta bulunduğu da anlaşılmaktadır (6, s.70-72). Nitekim 1915 yılı Şubatında, Feth Ali Hanın yeğeni Emir Arslan Han Hoyski gizlice sınırı geçerek Erzuruma gelmiş ve Türk makamlarıyla temas kurmuştur. Arslan Han Hoyski "Difai" teşkilatının sözcüsü ile Transkafkasya Müslümanlarının müstakil bir devlet kurmak arzularını Türk makamlarına anlatmıştır. Onun teklifine göre, Bakı, Gence, Erivan Guberniyalarıyla Terek ve Dağıstanı dahil ederek İsveçrevari müstakil bir devlet kurulması mümkündü. Kafkaslarda Türkiye ile Rusya arasında böyle büyük bir tampon devlet kurulması fikri, Enver Paşa tarafından da muvafik bulunmasına rağmen, Türk ordusunun Ruslar karşısındakı mağlubiyetleri böyle bir projenin gerçekleşmesine mani olmuştu (25, s. 115).

Arşiv materiyalları da tesdikleyir ki, Rus sansörü ve baskısına rağmen Azerbaycan Türkleri fırsat buldukca, Türkiye ile temas kurmak ve bu savaşta osmanlı Devletine yardımcı olmak için faaliyetlerde bulunuyorlardı. Örnegin Stavropol Gubernatorunun Bakı Başnaçalnikine Şubat 1916-cı yılda gönderdiği bir yazıda, Bakü tacirlerinden Hacı Zeynalibidin Tagiyevin vekil ettiği Rıza Bey Memedovun Stavropol Guberniyasının kazalarında büyük miktarda tahıl satın alarak, bu tahılı yalnız Bakıya değil, İrana ve sonra Rusyanın düşmanlarının (Türkiye kasdediliyor) erzak teçhizatına gönderdiyi belirtilerek, bunun araştırılması istenmiştir (1).

Savaşın şiddetli bir döneminde - 1916 yılında Kafkasya Cebhesinde, Türk Ordusunun mağlubiyetleri Azerbaycan Türklerini ziyadesiyle üzmüş ve Anadoludan gelen felaket haberleri, esir Türk askerlerinin Nargin Adasına götürülüşü gibi olaylar, Azerbaycan Türklerini derinden yaralamıştı. Osmanlı Devletinin Kafkasya Cebhesi savaşlarında Rusyaya mağlup olması Azerbaycan türklerinin istiklal arzularını törpülemiş ve onların bu konudakı ümitlerinin azalmasına sebep olmuştu. Bu tarihlerden itibaren Azerbaycan türkleri ilgilerini, Rus işgaline uğrayan yerlerdeki Müslüman harpzedelere, savaşta esir düşen Türk esirlerine ve kendilerinin rus ordusunda bulunan Müslüman askerlerinin problemlerine yönelttiler. Kafkasya Cephesi savaşlarında mağdur duruma düşmüş öz kardeşlerine "Kardaş Kömeği" parolası ile tarihte eşi benzeri görülmümiş bir yardım çalışmasına giriştiler (6, s. 73-74).

Kafkasya Cebhesi Savaşlarında Müslüman-Türk Halkın Felaketlere uğraması karşısında Azerbaycan Türkleri öz yardımlarını esirgememişlerdir. Azerbaycana penah getirmiş müslüman kaçkınların bir bölümü Gencede kalırken, bir bölümü dü Bakıya gelerek, Bakı şehir idaresine başvurup, yardım istemişlerdir. Ancak, Bakı Şehir Valisi Biç, onlara verdiği cevapda, isteklerini Şehir Dumasına bildireceğini, şimdilik hiçbir yardım yapılmayacağını söylemiştir (14, 1914 № 6). Bu durum, *İkdam* yazarlarından Hacı İbrahim Kasımof tarafından şiddetle eleştirilerek, Biçin Müslüman firarilere verdiği cevabın kendilerini derinden yaraladığı ve yasa boğduğu belirtildikten sonra, şöylece sitemde bulunulmuştur. Bu sırada bazı Azerbaycan aydınlarının girişimi ile şehir idaresinden izin alınarak, Türkiye sınırlarından kaçıp gelen kaçkınlara millıyetlerine bakılmaksızın yardım etmek meselesinin görüşülmesi için, 21 Aralık 1914 te, Duma salonunda bir toplantı yapılması kararlaştırılmış ve herkes bu toplantıya davet edilmiştir. 21 Aralıkta bu toplantıdan arzu edilen neticeler elde edilememiştir.

Azerbaycana gelen Müslüman kaçkınların sayısı gittikçe artmakta ve bu durum önemli bir mesele halini almaktayudı. Artık Azerbaycan kamu-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

oyu bunların durumuyla daha yakından ilgilenmeye başlarken, Azerbaycan Türk gazeteleri de halkı yardıma çağırıyordu. *İkbal* gazetesinde Mehmet Emin Resulzade yazdığı bir makalede, Azerbaycan halkının çok yardımsever bir halk olduğunu, yardıma muhtaç herkese şimdiye kadar elinden gelen her türlü yardımı yapmaktan kaçınmadığını, muhtac insanlara yardım etmenin zaten bir vatandaşlık görüvi olduğunu ifade ettikten sonra, Müslüman kaçkınlara yardım etmenin vatandaşlık görevi olmasının yanısıra, ırkdaşlık ve dindaşlık vazifesi olduğunu da vurğulamıştır (6, s. 80). M.E. Resulzade, bu makalesinde, Müslümanların yaşadıkları felaketler üzerine de durarak, Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin Müslüman kaçkınlarına yardım yapmak için bir şube oluşturmasını ve diger cemiyet ve komitelerin de ona yardımçı olmasının gerektiğini belirterek, şöyle demektedir: "... Elbette evvelce mezkur Müslüman muhacirlerin mevcudu ve haralarda olduğu ve ne gibi yerlerden kaçtıkları hakkında kafi malumat yığıp, tahkikat icra eylemek ve hemen lazım gelen ianelerin toplanıpta mahaline sarfolunmasına bakmaktır. İhtiyaç gündün güne artıyor. Muaveneti bir an olsun geciktirmeye gelmez. Bu hususta kimse Müslümanları ayrılık, seçkilikle de itham edebilmez. Müslümanlar sair vatandaşlarıyla beraber, öhdelerine düşen vatan vazifesini zerre kadar ihmal etmediler ve etmeyeceklerdir" (13, 1914 № 820).

Tiflis, Gence ve Bakı gibi şehirlere gelen Müslüman kaçkınların sayısı artmaya başlayınca, Anadoluda Müslüman-Türk halkın yaşadığı felaketin boyutu da yavaş-yavaş ortaya çıkdı. 1915 yılın Ocak ayından itibaren, hemen hergün Azerbaycan Türk gazeteleri Kars, Ardahan, Batum vs. yerlerdeki Müslümanların başına gelen felaketleri halka bildirmeye ve onları kardeşlerine yardım etmek için davete başladılar. Anadoludakı Müslüman-Türk ahalinin yaşadıkları felaketleri, Azerbaycan kamuoyuna duyuranların başında gazeteçi Ömer Faik Nemanzade geliyordu. O, *İkbal* gazetesinde yazdığı "Tecili Yardım Lazım" adlı makalesinde, sınır boylarındakı müslümanların karşı karşıya kaldıkları felaketlerden bahsederek, yüzbinlerce Müslümanın evsiz, barksız kaldıklarını, kadın ve çocukların aç ve hasta olduklarını, eğer onlara acil yardım yapılmaz ise, hepsinin ölmeye mahkum olduğunu, Ardahan Müslümanlarının yürüyerek, yüksek karlı dağları geçmeye çalıştıklarını ve bir çokunun karlı yollardan açlık ve soğuktan hayatlarını kaybettiklerini belirttikten sonra şöyle demektedir: "Ümid edirik, Bakı Cemiyet-i Hayriyesi, Bakı erbab-i hamiyeti felaketin büyüklüğünü, vaktin darlığını, kömeğin aceleliğini nazara alıp, iane yığmak zahmetini tezlikle alır. Biz iane yığmakla meşğul olanda, iane komisiyası üzvleri de telesik felaket yerlerine o dötr okruğa (Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu) gidip,

bedbahtlığın yürek parçalayan haletini öz gözleri ile görüb bildirirler" (6, s.81-82). Ahmet Cevat, "Ne Gördümse" adlı şiirinde, kardeş halkın böyle bedbaht bir gününde Karsta karşılaştığı yürek parçalayıcı manzarayı şu şekilde dile getirmişti:

Armağanım yaslı nağme
Bir kuş oldum, çıktım yola
Gittim, gördüm dost ilinde
Ne bir ses var, ne bir layle (4, s. 193-194).

Azerbaycan Türk gazetelerinde çıkan haberler, Azerbaycan Türkleri arasında böyük bir heyecan meydana getirmişti. Gazeteler halka yardımlarda bulunmaları için çağrılarda bulunuyor, Kars, Ardahan vs. bölgelerden Azerbaycana gelmiş ve durumları çok kötü olan Müslüman kaçkınlara yardım edilmesi isteniyordu. *İkdam* gazetesinde, 23 Ocak 1915 tarihinden itibaren "Kars felaketzedelerine muavinet ediniz" başlığı altında, Kars ve etrafındakı Müslümanların katledildikleri, birçoklarının vatanlarını terketmek zorunda kaldıkları belirtilerek, bunlar için yardım yapılması isteniyor ve yardım yapan şahıslara ait isimlerin yer aldığı listeler yayınlanmaya başlanıyordu (14, 1915 № 27).

Felaket haberleri sade Azerbaycan Türklerinde büyük hecan yaradırken, Azerbaycanlı zengin, aydın ve idarelerde yer alanların, ilk başlarda sessiz kaldıkları ve yardım için harekete geçmedikleri anlaşılmaktadır. Hacı İbrahim Kasımof, *İkdam*'da yazdığı "Kömek lazım" başlıklı makalesinde bunlara seslenerek, Ermenilerin kendi kaçkınları için yaptıkları fedakarlıklarını örnek göstererek şöyle diyordu: "Efendiler! Bir Ermeni komşumuza bakıp onlardan ibret alın. Bir Ermenilerin öz firarileri için ettikleri canfeşanlığı, ettikleri fedakarlıkları seyredin, sonra kendinizdeki sehlenkarlıklara bakıp bir hacalet çekiniz. Muhterem Efendiler! Yalnız bu firariler deyil, onlar bir niçe ailedir, dolanır. Yalnız bunu biliniz ki, sizleri millet intihab edip, milletin karşısında sizler mesulsunuz. İhtiyacımızı ref etmek sizin vazifenizdir. İşte millet bugün öz efradının küçelerde ayak yalın, baş açık dilenmesini istemiyor. Her gah millet kayğıkeşi iseniz, kendinizde olan hiss-i milliyeyi gösterip, Müslüman muhacirlerin, Müslüman firarilerin refah halı için bir iş görünüz" (16). O, "Basiret" gazetesinde yazdığı "Kars Felaketzedeğanı ve Bakı Müslümanları" adlı makalesinde de, Kars ve etrafındakı Müslümanların katledilmesinden, onların acınacak durumlarından bahs etmiş, bu günlerin Azerbaycan halkı için bir imtihan günü olduğunu belirtmişti (17).

Azerbaycan Türklerinin Kafkasya Cebhesi savaşlarinda zerar gören Müslüman-Türklere kardeşlik yardımlarında Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin kayretleri çok böyükdür. Rus hükumetinden yardım için izin

alınması ve ilk yardım çalışmaları döneminde bu alanda fealiyetler genişlendirilmiştir. 26 ocak 1915 senesinde Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin tertib etdiyi bir toplantıda cemiyetin başkanı Mirza Esadullayev, durumu bildirerek, yardım toplanması için izin alındığını anlatdı ve bu hususta tekliflerini verdi. Bu fealiyetlerin çok böyük neticeleri oldu, cemiyet tarafından oluşturilan "Harbzede müslümanlara Muavenet Komitesi" ilk toplantısında, ilk yardımları felaket bölgelerindeki müslümanlara ulaştırmak üzere bir heyet oluşturdu. 1 Şubat 1915 *İkdam* gazetinin 34-cü sayısında yazılırdı ki, iki vagon çay, un ve geyim eşyalarından oluşan bu yardımı götürecek heyetin başkanlığına Ağabala Kuliyev getirilmişti. Heyet içerisinde Mirza Yusuf Hanov, Mehmet Hasan Hasanov, Doktor Vekilov ve Genceden Safikurdski bulunmakda idi. Heyet Kars, Sarıkamış, Horasan ve çevre yerleri gezerek, getirdikleri yardımları halka dağıttıkdan sonra, Bakıya dönerek cemiyete bir rapor takdim etmiş, bu bölge müslümanlarının ağır durumunu bir daha beyan etmiştir. Yine Mirza Esadullayevin başkanlığında bir komite kurulması kararlaştırıldı ve bu komiteye bir kism aydınlar dahil edildiler. Bu tedbirlerin neticesinde görülen çalışmalardan biri de *Kardaş Kömeği* gazetesinin ortaya çıkışı oldu.

Azerbaycan türk kezet sahibleri ve yazarları tarafından yahınlaşan Nevruz bayramı münasibetile, bayramın ikinci günü *Kardaş kömeyi* adı ile bir gazete çıharılması kerarlaşdırılmış ve çalışmalara başlanılmışdı. Bu heyete *İkbal* gazetesinden M.E. Resulzade, *Seda* gazetesinden H.B.Vezirov ve *İkdam* gazetesinden Mahmud Nedim Karagözov seçilmişdiler. Bununla bağlı toplantıda kebul edilen kerara göre, *Kardaş kömeyi* gazetesi Nevruz bayramının ikinci günü çıharılacak ve o gün Bakıda heç bir müslüman gazetesi çıharılmayıb, bu kezetden elde edilen gelirin hamısı müslüman herbzadeler yararına kullanılacaktı (14, 1915 № 65).

Bu kerarlar doğrultusunda yapılan çalışmalar semeresini vermiş ve *Kardaş kömeyi* gazetesi bir günlük gecikme ile Novruz bayramının üçüncü günü yalnız bir sayı çıkarılmışdı (15, 11 mart 1915). Gazetenin imtiaz sahibliyini ve sorumlu müdirliyini Bakı Müslüman Hayriye Cemiyetinin başkanı Mirze Esedullayev üzerine alırken, (30, 1915 № 14) gazetenin çıharılması için lazım olan kağızı da Haşım bey Vezirov, Orucov kardaşları ve *İkdam* gazetesinin sahibi Eli Muhtar Eli Ekberov karşılamışlar. Bundan başka, *Kardaş kömeyi* gazetesinin çıharılması işinde emeyi keçen yazar ve işçiler de dahil, heç kimse hakk almamış, hamı könüllü olarak pulsuz çalışmışdır (14, 1915 № 65).

Kardaş kömeyi gazetesinin baş kisminde "Milli felaket karşısında, milli metbuatımızın ittihadını gösterir bu kezete hasilatı herbzede müslümanlar

nefine olmak üzere bir günlük neşrolunur" yazısı bulunmakda olub, gazete de Kafkas Cephesi savaşlarında Kars ve çevresinde yaşayan müslümanların maruz kaldığı felaketlerden bahsedilerek, bunlar için Azerbaycan halkı kardeş yardımına davet edilmiştir (15, 11 mart 1915). Ayrıca, Azerbaycan Türk kadınlarının "Kardaş Kömeği konusunda duydukları hassasiyet ve yapdıkları yardım çalışmaları gazetenin sütünları arasında yer almıştı" (32, 11 Mart 1915).

Kardaş Kömeği gazetesi 10 kuruş fiyatla sunulmuş (14; 15, 11 mart 1915) ve gazetenin satışından 1300 manat gelir elde edilerek, bu paranın hepsi Kars, Ardahan vs. yerlerde felakete uğramış harpzede müslümanlar için kullanılmıştır (30, 1915 № 23; 7, 1916 № 10). *Kardaş Kömeği* gazetesinin çıkarılmasından bir müddet sonra, bunu örnek alan Bakidakı Azerbaycan Türk şairleri de bir araya gelerek, müslüman harpzedeler yararına *Kardaş Kömeği* adıyla bir dergi çıharmağı kararlaştırmışlardır. Bu amaçla Azerbaycandakı bütün Türk şairleri çağrıda bulunarak, bu dergide yayınlanmak üzere şiirlerini *Dirilik* ve ya *Babayi Emir* dergilerinin idarelerine göndermeleri istenmiştir. Ancak, Azerbaycanlı şairlerin bu iyi niyyetli çalışmalarının sonuç vermediyi ve 1915-ci ili içerisinde bu dergini çıharamadıkları anlaşılmakdadır.

Kafkasya Cephesi savaşlarında Anadoluda Rus işğaline uğrayan bölgelerde, felakete düşen kardeşlerine Azerbaycan Türklerinin başlattıkları yardım toplama çalışmaları, Mart 1915 den itibaren daha düzenli bir hal almıştır. Nevruz Bayramı dolayısıyla Azerbaycan Türkleri yardım toplama çalışmalarını hızlandırmışlar ve Azerbaycan Türk basını da bir günlük *Kardaş Kömeği* gazetesi çıkarmış ve bu gazetenin satışından 1300 manat elde edilmişdi. Bu çalışmalar, Azerbaycan halkının kardeşlerine yardım etmek için her türlü fedakarlığı yapmaktan çekinmediklerini açıkça göstermişti. Bunu üzerine Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Bakı şehir idaresine meracaat ederek, Kars, Ardahan vs. yerlerde felakete uğramış Müslümanlara Bakıda bir günlük yardım toplamak için izin aldı (30, 1915 № 23). Bu izinden sonra 7 Mayısı "Kardaş Kömeği Günü" ilan ederek, Bakı halkını yardıma davet etti ve hazırlıklara hemen başlanıldı. Yüzlerce Azerbaycanlı kadın ve genc Cemiyet-i Hayriyenin binasına gelerek, bu hazırlık çalışmalarına katıldılar (5, 1915 № 44).

Azerbaycan Türkleri Kafkasya Cephesi savaşlarında felakete uğrayarak, mağdur duruma düşmüş kardeşlerine yardımçı olabilmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardı. "Kardaş Kömeği" genleri tertip edilmiş, tiyatro, opera gimi gösteriler düzenlenerek, bunlardan elde edilen gelirler, Anadoluda zor duruma düşmüş kardeşleri için kullanılmak üzere Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesine teslim edilmişdi. Ocak 1917 yılında Bakıda bir top-

lantı düzenleyen Azerbaycanlı Türk yazarlar, geliri "harpzedelere" harcanmak üzere yeniden *Kardaş Köməği* adıyla bir dergi çıkarmayı kararlaştırdılar. Azerbaycanlı Müslüman yazarlar tarafından bir sayı olarak çıkarılacak bu dergi için, Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi gerekli olan izni alacak ve Cemiyetin başkanı Mirza Esadullayev de derginin sorumlu müdiri olacaktı (7, 1917 № 39). 1917 Şubat ayında çıkarılması kararlaştırılan *Kardaş Köməgi* dergisi bazı sebeplerden dolayı gecikerek ancak Mayıs 1917 de çıkarılabilmiştir. Mehmet Emin Resulzadenin sahibi olduğu *Açık Söz* gazetesinin "Elektrik Matbaası"nda basılan dergi, 80 sayfadan ibaret olup, 1 manattan satışa sunulmuştur. Arap harifleriyle, Türkçe olarak çıkarılan *Kardaş Köməği* dergisinin başında, "Hasilatı harbzedeler faidesine gitmek için muharrirler tarafından neşrolunmuş siyasi, edebi, içtimai bir mecmuadır" şeklinde yazılarak çıkarılış amacı belirtilmiştir. *Kardaş Köməği* dergisinin Şubat degil de, Mayıs ayında çıkması daha iyi olmuştur. Çünki Rusyada meydana gelen 1917 Şubat İhtilalinin tesiriyle Azerbaycanda Rus sansür ve kontrolü azalarak, serbest bir ortam oluşmuştur. Bu sebeple, daha önce yazıldığında sansüre uğrayabilecek pek çok yazı sansür ve denetimden kurtulmuş, Azerbaycan Türk yazarları düşüncelerini, daha hür ve sansür endişesi olmadan kaleme alabilmişlerdir (6, 109-110).

Bakı Müslüman Cemiyeti hayriyesinin Kafkasya Cephesinde Savaştan zarar görün müslümanlara yardım etmek üzere görevlendirdiği baş temsilçi Dr.Hüsrev Paşa bey Sultanovun bu sahada fedakarlıkları barede de o dönemin gazeteleri yazmaktadır.

Çalışmaların bele bir vüset alması sonraki yıllarda da öz behresini vermiş, bu kardeşlik kömeği iyirminci yılların evvellerine kader davam etmişdir. İster muhtelif hayriye cemiyetleri, ister teşkilat ve müessie olsun, isterse de şahslar tarafından bu yardımlar devam etdirilmiştir. Azerbaycan aydınları bu zavallı kaçkınlara, yetim çocuklara, esirlere yardım için hiç bir fedakarlıkdan çekinmemişlerdir. XX. yüzyılın ilk yıllarından başlatılan, Balkan savaşı döneminde güclendirilen, bu karşılıklı kardeşlik yardımlaşmaları sovet döneminin ilk illerine kader devam etmiş, Atatürk ve Neriman Nerimnovun kayretleri ile daha böyük boyutlar kazanmıştır (26, 142-160). Biz bu yazımızda yalnız bir kısım tarihi faktlara tokuna bildik ve bu hakda bir sıra deyerli tetkikatların olmasına rağmen, konu ile ilgili bundan sonra da daha mükemmel araşdırmalara ihtiyac duyulmaktadır.

Kaynakça

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi, F. 498, Op. 1, D. 98, L. 52.
2. Bayat A.H. Huseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri. İstanbul, Türk Dünyası araşdırma vakfı, 1992.
3. Baykara Hüseyn. Türk ordusunda Azerbaycan esgeri hisseleri. "Türk kültürü", 1964, sayı 22.
4. Baykara H. Azerbaycan istiklal mübarizesi tarihi. Bakı, Azerneşr, 1992.
5. "Besiret" gazetesi, 9 May/Mayıs 1915, № 44.
6. Betül Aslan. I. Dünya savaşı esnasında "Azerbaycan türkleri"nin "Anadolu türkleri"ne "Kardaş kömegi (yardımı)" ve Bakü müslüman cemiyet-i hayriyesi. Ankara, Atatürk kültür merkezi başkanlığı yayınları, 2000.
7. "Doğru söz" gazetesi, 14 Yanvar/Ocak 1917, № 39; 7 mayıs 1916, № 10.
8. Esedli Minahanım. Yusif Ziya Talıpzadenin heyatı ve mühiti (1873 - 1923). Bakı, Nurlan, 2005.
9. "Fuyuzat" dergisi, 13 dekabr, 1906-ci il, № 2.
10. Göyalp Z. Türkçülüyün esasları. Bakı, "Maarif", 1991.
11. Huseynzade E. Kırmızı karanlıklar içinde yaşıl işiklar (Tertib edeni: Ofelya Bayramlı). Bakı, Azerneşr, 1996.
12. Huseynzade E. Türkler kimdir ve kimlerden ibaretdir (Tertib edeni: Ofelya Bayramlı). Bakı, Mütercim, 1997.
13. "İkbal" gazetesi, 22 Dekabr/Aralık 1914, № 820.
14. "İkdam" gazetesi, 25 Dekabr/Aralık 1914, № 6; 23 Yanvar/Ocak 1915, № 27; 1 Fevral/Şubat 1915, № 34; 6 Mart 1915, № 63; Mart 1915, № 65.
15. "Kardaş Kömeği" gazetesi, 11 mart 1915.
16. Kasımov Hacı İbrahim. "Kömek lazım". "İkdam", 29 Dekabr/Aralık 1914, № 7.
17. Kasımov Hacı İbrahim. "Kars Felaketzedeğanı ve Bakı Müslümanları". "Basiret", 17 Dekabr/Aralık 1915, № 36.
18. Keykurun Naki. Böyük bir hayırsever Hacı Zeynalabidin Takızade. "Azerbaycan", Ankara, mayıs 1957, sayı: 14(62), s.16-19.
19. Memmedzade M.B. Milli Azerbaycan herekatı. Bakı, Nicat, 1992.
20. Mustafayev K. XX esrin evvelerinde Azerbaycanda islam ideologiyası ve onun tenkidi. Bakı, Maarif, 1973.
21. Resulzade M.A. "Müsavat" partisinin kuruluşu, "Azerbaycan" (Ankara), Azerbaycan kültür dernegi Aylık Yayın Orkanı, sayı:167 (2), şubat 1966, s.12-18.
22. Resulzade M.E. Azerbaycan Cümhurmyyeti. Bakı, Elm, 1990.
23. Sarvan M. Borçalı alimleri. Bakı, Azerbayzan Milli Ensiklopediyası, 2001.
24. Suleymanlı M.A. M.E. Resulzade ve Azerbaycan medeniyeti (doktora işi). Bakı, ADMİU-nun kitübhanesi, 2000.
25. Svietochovski Todeusz. Müslüman cemaatten ulusal kimlige Rus Azerbaycanı 1905-1920. (Türkcesi: Nuray Mert). Ankara *Bağlam yayınları*, 1988.
26. Şamil Kurban. Neriman Nerimanov (ömrünün son illeri). Bakı, *Azerbaycan* neşriyyatı, 2003, 142-160.
27. Talıbzade Kamalın tekdimatında Abdulla Şaikin "Sultana Kuran aparılması" mekalesi. *Elm* gazetesi, mart 1992, № 6 (403).
28. Talıbzade K.A. Ahund Yusif Talıbzade. *Odlar yurdu* gazetesi, 10-17 sentyabr 1992, № 26; 24-30 sentyabr, 1992, № 27.
29. Talıbzade K. Azerbaycanlı panisamist Ahund Yusif. *Odlar yurdu* gazetesi, 24-30 sentyabr 1992, № 27.
30. "Taze Haber" gazetesi, 7 mart 1915, № 14; 9 May/Mayıs 1915, № 23.
31. "Türk yurdu" dergisi, hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.
32. Yusuf Ali, "Felaket Karşısında Kadınlarımız", *Kardaş Kömeği*, 11 mart 1915.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Evrensellikten Bölgeselliğe: Avrupalılaşma ve Türkiye'ye Yansımaları

Cemile Arıkoğlu Ündücü (*)

Giriş

Kuruluş aşamasında ekonomik amaçlı olan Avrupa Birliği, özellikle Sovyetlerin çözülmesi ve ardından Merkezî Doğu Avrupa ülkelerinin dağılması ile birlikte ekonomik bütünleşmenin yanında, güvenlik ve enerji faktörünü dikkate alarak, Doğu Bloku'ndan kopan bu ülkeleri bünyesine katmış ve siyasi bütünleşmesine hız kazandırmak istemiştir. Siyasi bütünleşmeyi kolaylaştıracak ve yaygınlaştıracak en önemli argümanlardan biri olan kimlik konusu, Birlik içinde tartışılmakta ve kavram, belirsizliğini korumaya devam etmektedir. Avrupa kimliği tartışmaları üzerine Avrupa'da iki ayrı yapı mevcuttur. Tartışmanın ilk boyutu, kimliğin ortak din, kültür, coğrafya, tarih gibi değişkenler üzerine kurulu olduğu, bu bağlamda Türkiye gibi ülkelerin Avrupa kimliğine zarar vereceği fikri üzerine odaklanmaktadır. Bu görüş, Avrupa-merkezci (Euro-centric) olup, Birlik içinde muhafazakâr çevreler tarafından desteklenmektedir.

İkinci boyutta ise, Avrupa kimliği bu ortak değerler üzerine inşa edilemiyorsa, evrensel değerler olan insan hakları, demokrasi, özgürlük, kadın-erkek eşitliği, barış, çoğulculuk gibi faktörler etrafında ortak gelecek kurulabilir. Avrupa kimliği burada tüm kimliklerin üzerinde şemsiye görevi üstlenecektir. Bu görüş liberal ve sol çevrelerce kabul görmekle birlikte, realist olmaktan uzak gibi görünmektedir.

Avrupalılaşma (Europeanization), AB'nin genişleme süreci nedeniyle, daha çok ikinci görüş etrafında tartışılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, kimlik konusu her iki görüş etrafında ele alınarak, Avrupalılaşma konusu hem politik hem teknik anlamları itibariyle analiz edilmeye çalışılmıştır.

(*) Arş. Görevlisi, Dokuz Eylül Üniv., İktisadi ve İdari Bil. Fak. Kamu Yönetimi Bölümü.

Çalışmada ilk olarak, "Avrupa nedir? Avrupalı kimdir?" sorularının yanıtı, coğrafya, tarih, kültür ve politika alanında aranmıştır. İkinci bölümde Avrupa bütünleşmesi ve Avrupa kimliği konusu, tarihi gelişim çizgisi dikkate alınarak analiz edilmiş, ayrıca günümüzde Avrupa tarafından tartışılan Avrupa yurttaşlığı ve Avrupa Anayasası konularına açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Türk modernleşmesi açısından kavram karmaşasını önlemek amacıyla, Modernleşme- Çağdaşlaşma- Batılılaşma ve Avrupalılaşma kavramları ve ayrım noktaları belirtilmiştir. Daha sonra Avrupalılaşma kavramı analiz edilerek, kavramın uygulamada ana yürüteci olan "koşulluluk prensibi", AB ve Türkiye açısından önem arz eden "Acquis Communautaire (Topluluk Müktesebatı)", "Kopenhag kriterleri" ve "sosyalizasyon" ana başlıkları altında açıklanmıştır. Son bölümde, Avrupalılaşma kavramının Türkiye tarafından algılanışı ve AB'nin Türkiye üzerine görüş ve politikaları incelenmiştir.

"Avrupa nedir?"

Avrupa nedir? sorusu, "Avrupa nerede başlar nerede biter?" sorusunun Kardinal Josepf Glemp tarafından, Avrupa Piskoposları Ruhani Meclisi toplantılarında sıklıkla tekrarlanan bir başka şeklidir[1]. Coğrafya ile Avrupa'ya bir tanım getirilecekse eğer, nüfusu Avrupalılardan oluşmakla birlikte, Sibirya niçin Avrupa sayılmamaktadır? Rusya'da bulunan Urallar coğrafyası, Avrupa'nın doğusuna kesin bir sınır mıdır? Atlantik Okyanusu'nun sınırı nerede kabul edilir? Malta üç kıtanın özelliklerini taşımakla birlikte, neden Avrupa içindedir? Akdeniz'in üç kıtaya kıyısı olmakla birlikte, ne kadar Avrupalıdır[2]? Ortaçağ Avrupası'nın sınırı Don nehri kabul edilirken, 18. yy.'da Urallar sınır olmuş, Soğuk Savaş döneminde Avrupa'nın ortasında politik bir sınır çizilmiştir. 2003'de Berlusconi'nin Rusya'yı AB üyeliğine daveti, sınır kavramını genişletmiştir. Tüm bu sorular düşünüldüğünde, Avrupa kıtadır biçiminde coğrafi bir tanımlamayla, Avrupa'nın sınırlandırılamayacak bir kavram olduğu gerçeği ile karşılaşılır.

Helen Devletleri ve Roma İmparatorluğu, sadece bugün itibariyle haritada bildiğimiz Avrupa kıtası değil, Akdeniz'i çevreleyen tüm toprakları birleştiren ve bu geniş coğrafya üzerinde yayılan bir özellik taşıyordu. Bu devletlerin Avrupa ideası gerçekleşmemiş, coğrafya boyutunun ötesine geçememiştir. Ancak 7. ve 8. yüzyılda İslam dini ve devletlerinin gelişmesi,

---

1 Joseph Ratzinger (Papa 16. Benedict), "Avrupa Dayandığı Düşüncelerin Dünü ve Bugünü", *Gendaş Kültür*, İstanbul, 2005, s. 11

2 Zeynep Atikkan Gültekin,"Türkiye Sorunu Aynasında Avrupalaşmak", *Foreign Policy*, Yıl:2, Sayı:6, 1999, s. 75

çok kısa bir süre sonra Akdeniz'in bir Müslüman gölü haline gelmesiyle, Akdeniz'i sınır çizgisi kabul eden ve bu toprakları üç kıtaya dönüştüren bir anlayış kabul edilmiştir. Böylelikle Avrupa kuzeye yönelmiş, bir kara ülkesi niteliğine bürünmüştür[3]. Doğu ile bağlantısı kesilen Batı, kendi içine dönmüş, Doğu- Batı düşmanlığının temelleri bu dönemde atılmıştır. Avrupa'nın coğrafi ve politik sınırlarının belirsizliği, Avrupa tanımlamalarında kafa karışıklıklarına neden olmaktadır. Herhangi bir kıta, kıyı sınır çizgileri ile tanımlanabilirken, Atlantik, Kuzey Kutbu ve Akdeniz sayesinde, Avrupa'nın batısı, kuzeyi ve güneyi belirginleşirken, doğu sınırı belirgin değildir. Gerçekte, Avrupa'nın bir kıta olduğunu söylemek mümkün olmayabilir. Çünkü Avrupa, aynı zamanda Asya kıtasının batısına uzanan bir parçasıdır. Böyle olmakla birlikte, Avrupa nerede biter, Asya nerede başlar sorusuna kesin cevap bulunamasa da, 2000 yılı aşan bir süredir, Avrupa, Asya'dan ayrı bir yerdedir[4].

Avrupa'nın ikinci bir kökü de, coğrafya olarak Batı olmayan bir Avrupa'nın varlığıdır. İslamiyet'in yayılması sonucu kuzeye yönelen Doğu Roma İmparatorluğu etkisi ile Hıristiyanlığın Slav halklara yayılmasıyla, burada Yunan- Roma kültürünün karmasından bir dünya yaratılmasıdır. Bizans'ın mirasını devralan Moskova, Üçüncü Romalığını ilan ederek, Latin- Batı kültüründen farklı bir dünya kurmuştur[5].

Edgar Morin'e göre, Avrupa'yı tanımlarken Avrupa'dan yola çıkmak, heyecanlı idealleştirmelere veya kendisiyle övünme tuzaklarına düşürebilir. Avrupa bakış açılarının kendilerini, evrensel aklın çıkış merkezine koymaları, sahte bir bilincin ortaya çıkmasına neden olacaktır[6]. Avrupa'yı "öteki" olandan ayıran Madariaga, Avrupa'nın irade ve zekâ üstünlüğüne vurgu yaparken, iradenin Hıristiyanlık ile beslendiğini, zekanın Sokratik düşünce ile biçimlendiğini belirtir[7]. Avrupa ve Avrupa kimliğini, Hıristiyan kimliği ile özdeş kılan veya Avrupa oluşumunu Hıristiyanlık ile açıklayan görüşlerin genel kabul görmesiyle birlikte, Hıristiyanlık Avrupa'da doğmamış ve ancak 16.yüzyılda tamamen Avrupa'yı etkisi altına almıştır. Hıristiyanlığı Avrupa'ya hapseden, Doğu'dan gelen ve Kuzey Afrika'ya yayılan Arap fetihleri olmuştur. Avrupa'yı oluşturan durum, ilk aşamada bu Arap fetihleri ile, daha sonra Avrupa'nın Arap saldırıları karşısında verdiği mücadele ol-

---

3 Henri Pirene, *Ortaçağ Kentleri*, Çev. Şadan Karadeniz, İstanbul, 2003, s. 11-28, Bkz. Henri Pirene, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, 1983, s. 9-12

4 John McCormick, *Understanding the European Union*, Palgrave Publ., New York, 2002, p. 39.

5 Ratzinger, *a.g.e.*, s. 12-17

6 Edgar Morin, *Avrupa'yı Düşünmek*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul, 1995, s. 28.

7 Salvador de Madariaga, *Avrupa'nın Portresi*, Çev.Mehmet Cihangir, Ankara, 1966, s. 2-28.

muştur. İslamiyet'in Doğu'ya yayılması, Akdeniz'in Müslümanların eline geçmesi, Avrupa'yı, batısından okyanusa açılmaya mecbur bırakmış, bu denizaşırı hamle Avrupa tarihi ve kimliğinin oluşumunda en önemli faktörlerden biri olmuştur. Bunun yanında, modernleşme olgusu ve beraberinde getirmiş olduğu laik düşünce, Avrupa ile Hıristiyanlığın özdeşliğini kırmıştır. Hıristiyanlık ile özdeşen Avrupa, Ortaçağ Avrupa'sıdır[8]. Modern Avrupa'da Hıristiyanlık yok olmamış, eski önemini yitirmiştir.

Avrupa fikri tarihsel bir derinliğe sahip olmakla birlikte, kavramı tek başına açıklamakta yeterli değildir. Avrupa'nın haritadaki yerini bilinir, ancak onu fiziksel ve kültürel olarak tanımlamak oldukça güçtür. Avrupalıların ayrışma noktaları, birleştikleri noktalardan daha çoktur. Ortak tarihin yokluğu, kıta üzerinde farklı dillerin konuşuluyor olması, farklı sosyal değerlere sahip olmaları, dünyaya bakış açılarının farklılığı, birbirleriyle yaşamış oldukları savaşlar, kimliklerini ve vatandaşlıklarını sıklıkla tanımlamaları, nadiren ortak sınırların çizilmesi bu ayrım noktalarını oluşturur[9]. Bu özellikleriyle Avrupa bir mozaiktir, karmaşık bir yapıya sahiptir. Avrupa'yı Avrupa yapan, içindeki bu çelişkiler ve bu çelişkileri birleştiren niteliğe sahip olmasıdır[10].

Avrupa Bütünleşmesi ve Avrupa Kimliği

Avrupa, hiçbir zaman birleşmedi. Çatışmalar, savaşlar ve bölünmeler Avrupa'nın ortak mirası olmuştur. Geçmişte farklı dönemlerde, Avrupa'nın büyük bölümü zoraki olarak bir arada yaşamak zorunda kaldı. Önce Romalılar tek bir yönetim altında, geniş bir coğrafyayı tek kimlik etrafında birleştirmeyi amaçladı. Ancak bu durum ideal olmaktan öteye geçemedi. Romalılardan sonra, Avrupa halklarının Hıristiyanlık barışı etrafında, yani Kilise altında birleştirilmesi hedeflendi. Kutsal Roma- Germen İmparatorluğu olarak adlandırılan bu dönem başarılı olamadı[11]. Büyük bir imparatorluk kuran ve Avrupa'yı tek bir yönetim altında birleştirmeyi hayal eden Napoleon ve Hitler amaçlarına ulaşamadılar. Yukarıda gerçekleştirilmek istenen birleştirme girişimlerinin ortak noktası, baskıya ve şiddete dayanmasıdır. Ancak 1945 sonrası oluşan yeni uluslar arası sistemde (Soğuk Savaş Dönemi), II. Dünya Savaşı ile yıkılan Avrupa, farklılıklar yerine ortak çıkarlar, hedefler ve değerler etrafında dünyada yeni yerini almaya çalışacaktır. Bölgesel çıkarlar için milliyetçiliğin terk edilmesi fikri, Avrupalılar tarafından benimsenmeye başladı.

---

[8] Morin, *a.g.e.*, s. 49.

[9] McCormick, y.*a.g.e.*, p. 29.

[10] Morin, *a.g.e.*, s.28.

[11] Deniz Altınbaş, "Avrupa Kimliği" *Stratejik Öngörü 2023*, 2006, s. 6.

Avrupa bütünleşmesinin iki esas amacı vardı: Barış ve refahın sağlanması. Bu amaçlardan ilki, özellikle Almanya ve Fransa açısından, gerçekleşti. Ancak refahın sağlanması amacı tam olarak gerçekleşmiş değildir. Günümüz AB'sinin kurucularından Jean Monnet, Avrupa'nın nihai kapsamı ve şeklini bilerek muğlak ve açık bırakmıştır[12]. Sürecin başında, bütünleşme ekonomik eksenli gerçekleştirilmiş, Ortak Pazar ile entegrasyon önce Avrupa Ekonomik Topluluğu, daha sonra Avrupa Topluluğu olarak kurumsallaşmıştır. Bu dönem için Avrupa kimliğinden bahsetmek söz konusu değildir. Öncelikle din, mezhep ve milliyetçiliğin neden olduğu kanlı savaşları yaşayan Avrupalı için kimlik konusu, itici kalmakta ve bütünleşmenin başlamadan bitmesine neden olabilecek bir konumdadır.

Avrupa Birliği içinde kimlik konusunun gündeme gelişi, Aralık 1997 tarihli Lüksemburg Zirvesi ile olmuştur. Ancak konu ilk kez bu Zirve'de dile getirilen veya amaç edinilen bir durum değildir. Avrupa entegrasyonu ilk aşamada kurucu Roma Antlaşması ile yasal zemine oturtulmuş, ardından Avrupa Tek Senedi (The Single European Act) ile üye ülkeler sınırlarını emeğin, sermayenin ve malların serbest dolaşımına açmayı hedeflemişlerdir. Ekonomik amaçlı gerçekleştirilen bu girişimler, 1992 Maastricht'te Avrupa Birliği Antlaşması ile siyasi bir bütünleşme hareketine dönüşmüştür. Böylelikle dört alanda ilerleme amaçlanmıştır: Ekonomik ve parasal birlik, ortak dış politika ve güvenlik politikası, adalet ve içişleri politikası ve Avrupa vatandaşlığı[13].

Ekonomik ve parasal birlik politikasının bir sonucu olan ortak para birimi "Euro", Avrupa kimliğinin oluşumuna katkıda bulunmaktadır. Euro özellikle genç kuşaklar açısından psikolojik ve duygusal bir etkiye sahiptir. Kıta içinde kimlik göstermeden seyahat edebilmek, Avrupalıların bulundukları ülkelerde, para bozdurma zahmetine katlanmamaları Euro'nun önemini ortaya koymaktadır[14].

Bütünleşmenin ikinci ayağını oluşturan Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası, AB ülkelerinin dış politikadaki farklı görüş ve çıkarları nedeniyle başarılı olamamaktadır. Dış Politika, devlet egemenliğinin unsurlarından biridir. Ancak AB, bir ulus devlet değildir, bir federasyon veya konfederasyon da değildir. Avrupa'da ulus devlet ve milliyetçilik fikri hala kuvvetlidir. AB kurumlar ve kurallardan oluşmakla birlikte, halk boyutu eksik kalmaktadır.

---

12 Stanley Hoffmann, "Parçaların Toplamı", *Foreign Policy*, Yıl:2, Sayı:6, 1999, s. 34

13 Felipe Gonzales, "Avrupa Birliği ve Küreselleşme", *Foreign Policy*, Yay.,Yıl:2, Sayı:6, 1999, s. 27.

14 Dominique Moisi, "Avrupa'yı Düşlerken", *Foreign Policy*, Yıl:2, Sayı:6, 1999, s. 46.

Kimlik, toplumsal bir olgudur. Tanımlanması bir başkasının varlığına bağlıdır. Kimlik, "öteki"ni gerektirir. "Öteki" tehdit oluşturuyor veya tehdit olarak algılanıyorsa, kimliği kuvvetlendirir. Öteki"nin oluşumu, projeksiyon (yansıtma) mekanizmasıyla sağlanır. Yansıtma (Projeksiyon) mekanizması, kişinin psikolojik olarak kullandığı savunma mekanizmalarından biridir. Bu mekanizma ile kişi, iç dünyasındaki olumsuz içeriklerin tümünü bir başkası üzerine boşaltır[15]. Böylelikle iyiler ve kötüler, uygarlar ve barbarlar oluşur. Batı, kötü yanlarını önce İslam'a, daha sonra Osmanlı'ya (özelde Türklere), sömürge devletlerine, II. Dünya Savaşı sonrası komünist ideolojiye ve günümüzde bu tehdidin ortadan kalkmasıyla tekrar İslam'a çevirmiştir. Avrupa'da insan hakları, hukuk devleti, demokratik değerlerin, yüzyıllar süren kanlı mücadele ve devrimler sonucu oluştuğu uzun süreç unutularak, Batı insanının uygar doğası nedeniyle bu değerleri benimseyip uyguladığı inancı hâkim olmuştur. Bu nedenle, Batılı olmayan toplumlarda evrensel değerlerin gelişmemesi ve benimsenmemesi, ancak bu toplumların uygar olmayan doğalarına bağlanmıştır[16]. Projeksiyon mekanizmasının ana teması, Tanzimat Dönemi'nde "eşitlik", II. Meşrutiyet Dönemi'nde "hürriyet", Soğuk Savaş Dönemi'nde 1975 Helsinki AGİK'de (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı) "insan hakları", günümüzde "demokrasi (özelde çoğulculuk)" olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrası Yahudilere uygulanan Holokost ile somutlaşan, günümüzde çok kültürlü Avrupa içinde yaşadığı halde, farklı din ve kültüre sahip olduğu için Avrupa bütünleşmesinin parçası olamadıkları söylenen göçmen ve yabancılar, mekanizmanın hedefindedir[17].

Avrupa kimliği veya Avrupalı olmak, Eski Yunan ve Roma'da bir anlam ifade etmemektedir. Yunanistan Avrupa ve Asya'yı, Roma tüm dünyayı kendisinde birleştirir. Avrupa'nın toplumsal ve kültürel anlamı, modern dönemle başlar. Bu anlamın ortaya çıkışında, Hıristiyanlık- İslam çatışmasının rolü büyüktür. Böylelikle, Avrupa merkezci(Euro-centric) görüş bu çatışmadan doğar[18].

Avrupa kimliğinin ortak coğrafya, tarih, dil, din ve etnik köken üzerine oturtulma çabası imkânsız görünmektedir. Ortak coğrafya üzerinde sınırlandırılamayan, geçmişi çatışma ve bölünmelerle anılan Avrupa'nın ortak din Hıristiyanlık üzerine kurulması, yeni çatışma başlıkları açabilir. Avrupa

---

15 Erol Göka, Fatih Volkan Yüksel, Sevinç Göral, "İnsan İlişkilerinde Yansıtmalı Özdeşim", *Türk Psikiyatri Dergisi*, 17 (1), 2006, s. 48.

16 Gündüz Aktan, "Avrupa Birliği'nin Bizde ve Onlarda Yarattığı Kimlik Krizi", *Foreign Policy*, Yıl.2, Sayı: 6, 1999, s. 67.

17 Gündüz Aktan, "AB'de Yeni Irkçılık ve Türk İmajı", *Radikal Gazetesi*, 13 Mart 1999.

18 A. Nuri Yurdusev, "Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği", *Türkiye ve Avrupa*, Der. Atila Eralp, Ankara, 1997, s.18-35.

için ortak din olarak Hıristiyanlığın kabul edilmesi, Katoliklik, Ortodoksluk veya Protestanlık mezhebinden hangisinin egemen olacağı sorununu gündeme getirecektir. Avrupa'nın geçmişi mezhep ayrılıklarının neden olduğu kanlı savaşlara sahne olmuştur.

Avrupa'nın ortak bir dili yoktur. Birleştirici dil olan Latince 16. yy.la kadar sürmüş, bir dönem Fransızca Latincenin yerini doldurmuştur. Ulusal dillerin gelişimi, ortak dil kullanımını engellemiştir[19].Günümüzün teknolojik gelişmeleri, ABD'nin küresel güç oluşu, İngilizcenin sadece Avrupa'da değil, dünya genelinde kullanılan yaygın bir dil oluşunu sağlamıştır.

Avrupa, ortak bir etnik kökene dayanmaz. Ortak ırkın Aryan ırkı olduğu yönündeki savlar, gerçekliği şüpheli olduğu için terkedilmiştir. Binlerce yıldır Avrupa içinde yaşayan Macarlar, Finliler, Bulgarlar ve Slavlar Aryan ırkına mensup değildir. Etnik ortaklık, Avrupa kimliği için yeterli bir bileşen değildir[20]. Avrupa kimliğinin ortak geçmiş üzerine inşa edilmesi güçtür.

Avrupa kimliğinin oluşumunda, ulus devlet belirleyici etken olmuştur. Bunun yanında, Rönesans, Reform, Aydınlanma, Avrupa'nın Atlantik'ten denizaşırı açılımı gibi önemli gelişmeler, Avrupalılığın oluşumuna katkı sağlamıştır. Avrupalılık bir medeniyete dönüşerek, bu medeniyetin kıstaslarını, hümanizm, laikleşme, demokrasi, aydınlanma, sanayileşme, rasyonellik değişkenleri oluşturmaktadır[21].

AB kurumsal bir bütünleşme hareketi olmakla birlikte, tamamıyla Avrupalılığı benimseyen bir toplumsal tabana dayanmamaktadır. Birlik içinde pek çok farklı grup ve toplumları barındırmaktadır. Ulus devletler ve ulusal kimlikler devam etmektedir. Yeni bir Avrupa kimliği yaratma da, AB'nin kullandığı argümanlar Avrupa Anayasası ve Avrupa vatandaşlığıdır.

Yurttaşlık kavramı ve haklarının bahsi, ulus devlet öncesi şekillenmekle birlikte, ortaya çıkışı ulus devlet ile paralellik gösterir ve vatandaşlık, ulus devlet üyesinin rolünü belirler[22]. Avrupa yurttaşlığı ilkesi, ulus devletin dışında ve üstünde bir vatandaşlık kurumunun yaratılmasını amaçlayan girişimdir. Birliğin devamının sağlanabilmesi açısından, ekonomik bütünleşme yanında, sosyal ve kültürel özelliklerin de Avrupalıları birbirine bağlaması gerekir. Maastricht Antlaşması ile, Avrupa Topluluğu Antlaşması'nın 17. maddesine dayanılarak, "Birlik vatandaşlığı" ilkesi getirilerek, bir üst kimlik inşa edilmeye çalışılmıştır. Ancak Avrupalı halklar arasında benimsenen ve kabul gören ulusal vatandaşlıklarıdır. Avrupa yurttaşları, AB sınırları içinde

---

19 Yurdusev, *a.g.e.*, s.51.

20 Yurdusev, *a.g.e.*, s.50.

21 Yurdusev, *a.g.e.*, s.38-45.

22 Altınbaş, *a.g.e.*, s.8.

serbest dolaşabilmekte, herhangi bir üye devletin belirlemiş olduğu kıstaslar çerçevesinde yerel seçimlere katılabilmekte, bulunulan her ülkede ortak para birimi "euro" kullanılabilmekte, Birliğin organlarından Avrupa Parlamentosu seçimlerine aday veya seçmen olarak katılabilmektedirler. Tüm bu kolaylıklar, Avrupa Yurttaşlığını bir üst kimlik olarak cazip kılmaktadır.

Kendinizi ulusal kimliğinizin yanı sıra Avrupalı olarak da hissediyor musunuz?

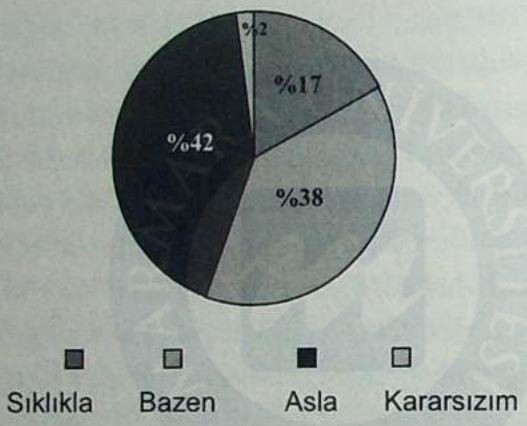

Kaynak: *Standart Eurobarometer 64*, Soru: 39, 2006.

Avrupa Anayasası, tüm Avrupa ülkeleri ve yurttaşlarını kapsaması açısından, kimlik yaratmada önemli bir adım olacaktır. Anayasa'nın kabul edilmesi, AB'nin tüzel kişiliğini kuvvetlendirerek, özellikle dış politikada, tek taraflı hareket imkânını sağlayacaktır. Ancak Anayasanın oluşturulmasından, müzakere edilmesi ve oylanması aşamalarına kadar pek çok tartışma yaşanmıştır. 2003 yılında şekillenmeye başlayan Anayasa, başlangıcından itibaren yapılmış Birlik Kurucu Antlaşmalarının tümünü kapsayacaktır. Anayasa ve içeriği ile ilgili, üye devletleri arasında pek çok fikir ayrılıkları ve anlaşmazlıkları çıkmıştır. 2005 yılında Anayasa'nın Fransa ve Hollanda halkoylamalarında reddedilmesi, bu tartışmalara son noktayı koymuştur. Anayasa metni içinde (özelde egemenlik kısmında) değişikliklere gidilerek, diğer Kurucu Antlaşmalar gibi bir Reform Antlaşması olması hususunda anlaşılmıştır. Ekim 2007 yılında Lizbon Zirvesi sonucu, Lizbon Antlaşması adını alan Anayasa taslağı, üye ülkelerin liderlerince imzalanmıştır. Antlaşmada, bir devleti çağrıştıran marş, bayrak gibi ortak simgeler çıkartılmış ve eski Kurucu Antlaşmalar referans alınarak, atıfta bulunulmuştur. Bu Ant-

laşma, savunma, içişleri ve adalet gibi konularda, büyük ülkelere daha çok söz hakkı tanıdığı için, İrlanda Antlaşmayı halkoyuna sunmak istemiştir[23]. Yapılan referandum sonucu, İrlanda halkı metni çok teknik ve karmaşık bulduğunu belirterek ve de İrlanda kimliği öne çıktığı için Antlaşmayı kabul etmemişlerdir[24]. Antlaşmanın sadece İrlanda'da halkoyuna sunuluyor olması, "demokrasinin beşiği" Avrupa için kaygı vericidir. Yapılacak referandumlar ile, olumsuz sonuç alınabileceği endişesi yüksek olmakla birlikte, AB projesi halktan kopuk ve halkı soyutlayarak ilerlemesine devam etmektedir.

Modernleşme- Çağdaşlaşma- Batılılaşma

Modernleşme, Batı'da feodal yapının çökmesiyle başlamış, burjuvazinin ortaya çıkışı ve yükselişi, sanayileşme, geniş kitlelerin siyasal katılımını sağlayacak mekanizmaların gelişimini kapsayan bir süreçtir. Kentleşme olgusu, okur- yazarlığın artması, günümüz siyasal partilerin ortaya çıkışı, otoritenin rasyonelleşmesi, kitle iletişim araçlarının gelişimi gibi faktörler, modernleşme sürecinin oluşumlarıdır. Modernleşmenin ortaya çıkışı, kapitalizmin gelişimi ile paralellik göstermektedir[25]. Geleneksel yapıların bozulması, pazar oluşumu, meta üretiminin yaygınlaşması, ücretli emeğin başat unsur haline gelişi ve teknolojinin ilerlemesi kapitalizmin ilerleyişini kolaylaştıran faktörlerdir. Bu durum, Batı'ya göre modern olmamanın bir ölçütüdür. Sanayileşmiş toplumlar gelişmiş olan toplumlardır. Gelişmişlik-az gelişmişlik farkı buradan doğmaktadır.

Modernleşme sürecinin çıkış noktası Avrupa'dır ve kapitalizm vasıtasıyla tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Batılı olmayan toplumların Batı ile aynı gelişim çizgisini izleyerek, az gelişmişlik durumlarının değişmesi olarak ele alınmıştır[26]. Ancak, Batı'yı kendine örnek alan ve modernleşme sürecini başlatan toplumlar açısından, Batı ile aynı sonuç alınamamış, başlatılan reform süreci beraberinde yeni sorunları getirmiştir. Bazılarınca modernleşme yolunda atılan adımlar, Batı'nın sömürgeleştirme aracı olarak değerlendirilmiştir[27].

---

[23] Deniz Altınbaş, "Lizbon Antlaşması imzalandı: Avrupa'da Demokrasi Sallantıda", *ASAM*, 2007.

[24] www.abhaber.com, 17.06.2008 (e.t.09.09.2008).

[25] Metin Çulhaoğlu, "Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Modernleşme ve Batıcılık"*, C. 3, İstanbul, 2002, s. 170.

[26] Emre Kongar, "Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği", İstanbul 1979, s. 247.

[27] Bu görüşün değerlendirilmesi için bkz. Taner Timur, "Osmanlı Mirası" *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Der. E. Ahmet Tonak, Irvin C. Schick, İstanbul 2003, s. 20, Murat Belge, "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Modernleşme ve Batıcılık"*, C. 3, İstanbul 2002, s. 43, Niyazi Berkes, "200 Yıldır Neden Bocalıyoruz", İstanbul Matbaası, İstanbul 1965, s. 22-29,

Batı, coğrafi olarak bir yön ifade eden kavram olmakla birlikte, içinde ayrı bir anlam taşımaktadır. Bu anlam, sadece belli devletlere mal edilemeyen, sürekli bir ilerleme gösteren evrensel bir medeniyeti niteler[28]. Batılılaşma, Batı'nın kurumlarının ve değerlerinin alınması biçiminde cereyan eden, ancak biçimsel yönü ağır basan bir süreçtir. Modernleşme, maddi süreç ve göstergelerden duygu ve düşünce dünyasına dek uzanan geniş bir kavram olduğu için, Batılılaşma kavramını içine alır. Hans Kohn Batılılaşmayı, Doğu'nun Avrupalılaşması olarak ele almıştır. Batılılaşma, Asya ve Kuzey Afrika ülkelerinin siyasal, sosyal, ekonomik ve düşünsel dönüşüm sürecini ifade eder[29].

Batı'nın bir model olarak alınması fikri 19. yüzyılda II. Mahmut ve Tanzimat Dönemi ile başlar, bu süreç günümüze değin bir takım nitelik değişiklikleri ile devam eder. İlk önceleri Batı ile ilişkilerimiz, savaş ve fetih olguları etrafında şekillenirken, 18. yüzyılın başından itibaren Osmanlı toprak kayıplarının başlaması, savaşlarda kaydedilen yenilgi, bunun yanında Avrupa'da gözlenen ilerleme, ilişkilerin niteliğini değiştirmiştir. İmparatorlukta yenilginin ve gerilemenin nedenleri tartışılırken, devlet yönetiminin bozulduğu ve Batı'nın askeri üstünlüğü sebepler olarak üretilmiştir[30]. İlk adımda askeri ve diplomatik alanda başlayan yenilikler, hukuk, eğitim, ekonomi, idari ve siyasi sistem ile toplumsal hayat üzerinde şekillenerek günümüze kadar devam etmiştir. Ancak Osmanlı reformları genel hatları ile Batı'nın isteği veya baskısı biçiminde gerçekleştirilirken, Devlet mekanizması içine eskileri terk edilmeden yeni kurumlar eklenmiş, karmaşaya ve düzensizliğe neden olmuştur. Değişime karşı direnç noktaları oluşarak, Osmanlı'dan günümüze bu oluşumlar, Batılılaşma önünde en önemli engel olmaya devam etmiştir.

Cumhuriyet Batılılaşması, kesin bir kararla Batı medeniyeti alanına geçişi kabul etmiştir[31]. Batı'nın yeni kurumları alınırken, eski kurumlar terkedilmiştir. Yeni kurulan devletin Osmanlı'nın devamı olup olmadığı tartı-

---

Halil İnalcık, "İkinci Bin'de Türkler", *Doğu Batı Makaleler I*, Ankara, 2005, ss342-343, D. Mehmet Doğan, "Batılılaşma İhaneti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Modernleşme ve Batıcılık"*, C. 3, İstanbul 2002, s. 620.

[28] Tarık Zafer Tunaya, "Siyasi Kurumlar ve Anayasa Hukuku", Araştırma, Eğitim, İstanbul 1982, s. 663, Hilmi Ziya, "Şark ve Garp" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Modernleşme ve Batıcılık"*, C. 3, İstanbul 2002, s. 607.

[29] Hans Kohn, "The Europeanization oh the Orient", *Political Science Quarterly*, Vol. 52, No. 2, 1937, s. 259.

[30] Şerif Mardin, "Türk Modernleşmesi Makaleler IV", Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul 2006, s. 10.

[31] Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Modernleşme ve Batıcılık"*, C. 3, İstanbul 2002, s. 618.

şılırken[32], 1923 Cumhuriyetin ilanı, keskin bir dönüşüm noktasıdır:

Siyasal rejim açısından: Monarşi (Meşrutiyet)den- Cumhuriyete

Devletin niteliği: İslam Devletinden- Laik devlete

Toplumu ele alış biçimi: Ümmetten- Ulus(millet) anlayışına

Ekonomik olarak: Liberal anlayıştan- ilk adımda liberal, 1930 sonrası devletçilik politikasına.

1922 yılında Türk- Yunan cephesini ziyaret eden Arnold Toynbee, Türklerin Batılı ideallerin bayrağı elinde Batı'ya karşı savaştığını açıklamıştır[33]. Cumhuriyet Batılılaşması bu yönüyle, Batı için değil, Batı'ya rağmen Türk ulusu için gerçekleştirilmiştir[34].

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e gerçekleştirilen reform hareketlerinin eleştirilen, kabul görmemiş yanı, modernleşme projesinin, yönetici elitler eliyle, devlet tarafından yukarıdan aşağıya biçiminde şekillenmiş olmasıdır[35]. Bazı görüşler, bu şekliyle yapılan reformların toplum tarafından benimsenmemekle birlikte, toplumu kendine yabancılaştırdığını, "öteki"leştirdiğini savunmaktadır[36]. Bu görüşün temel tezi, toplumsal gerçekliklerin görülmediği, Batı medeniyeti'nin özünde Hıristiyanlığı taşıyor olduğu ve Batı ile Batı dışı toplumların aynı gelişim çizgisini izlemedikleridir.

Çağdaşlaşma kavramının, Modernleşme ve Batılılaşma kavramlarının yerine kullanıldığı görülür. "Çağa uymak, onun gereklerine uyacak biçimde değişmek" anlamını taşıyan kavram, gelişim çizgisinde dini çevrelerce olumsuz algılanmıştır. Niyazi Berkes "Türkiye'de Çağdaşlaşma" adlı yapıtında çağdaşlaşma kavramını, laiklik kavramı ile özdeş kılmıştır. Çağdaşlaşmayı sadece din değil, kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma olarak nitelemiştir. Her çağdaşlaşma döneminin arkasından bir dinselleşme hummasının başladığını ifade etmektedir[37].

Avrupalılaşma Kavramı

Avrupalılaşma kavramı, Sovyetlerin çözülmesi, bölgesel ve uluslar arası aktörlerin uluslar arası sisteme eklemlenmesi, Avrupa'da "Avrupa

---

32 Timur, *a.g.e.*, s. 12-19, Halil İnalcık, "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı", *Doğu Batı Makaleler I*, Ankara 2005, s. 387-398, Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, Ankara 2006, s. 51-69.

33 Halil İnalcık, "Türkiye ve Avrupa: Dün ve Bugün", *Doğu Batı Makaleler I*, Ankara 2005, s. 224.

34 Tülay Özüerman, *Türkiye'nin Batılılaşma ve Demokratikleşme Açmazı*, İzmir 1998, s. 31.

35 Bu konuda bazı görüşler için bkz. Çağlar Keyder, "1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Der. Sibel Bozdağan, Reşat Kasaba, İstanbul 2005, s. 29, İnalcık, "İkinci Bin'de Türkler", *a.g.e.*, s. 342.

36 Hasan Bülent Kahraman, Türk *Siyasetinin Yapısal Analizi-I / Kavramlar, Kuramlar, Kurumlar*, İstanbul 2008, s. 48, Doğan, "Batılılaşma İhaneti", *a.g.e.*, s. 620.

37 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2004, s. 18-20.

Tek Senedi" ile başlayan bütünleşme hareketinin 1992 Maastricht Antlaşması ile siyasi bir Birliğe dönüşümü sonrası ortaya çıkan, post-komünist ülkelerin Avrupa bütünleşmesine politik, ekonomik ve sosyal dönüşümü ile anlam kazanmaya başlayan, siyaset bilimi literatürüne yeni kazanılmış bir kavramdır.

Avrupalılaşma çalışmaları uzun süre AB'ye üye ülkeler nezdinde sınırlı kalmıştır. Ancak literatürde Avrupalılaşma konusu, üye devletler ile sınırlı değildir. AB'ye aday ülkelerin Avrupalılaşması çalışmaları, son yıllarda önem kazanmaya başlamıştır. Böylelikle Avrupalılaşma çift yönlü etkileşim biçiminde belirmiştir. İçe dönük yaklaşımda, üye devletlerin AB politika ve bütünleşmesine etkisi irdelenirken, dışa dönük olan aday ülkeleri kapsayan Avrupalılaşmada, özellikle Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin adaylık ve üyelik süreci, bu yaklaşımın esaslarını şekillendirmiştir. Bu ülkeler tarafından acquis communautaire'in uygulamaya geçişi, siyasal ve ekonomik koşulluluğun esaslarının belirlenmesi, aday ülkelerin Avrupalılaşması analizinin çerçevesini oluşturmuştur[38].

Avrupalılaşma kavramı, tarihi, siyasal, kültürel ve ekonomik açıdan, ulusal kurumları, aktörleri, politikaları, değerleri etkileyen ve dönüştüren bir süreçtir.

Börzel ve Risse için Avrupalılaşma, ulusal kurumsal yapı ve ulusal politika uygulamalarında Avrupa bütünleşmesinin yol açtığı değişim sürecidir. Avrupalılaşma, yönetişimin Avrupa düzeyinde farklı yapılanmalarının ve düzeylerinin (siyasal, hukuki ve sosyal kurumlar açısından) oluşması ve gelişmesidir. Siyasi sorunların çözümü için, yaptırım gücüne sahip Avrupa kurallarının yaratılmasında uzmanlaşmış bir politika ağının gelişmesidir. Böylelikle Avrupalılaşma ulusal siyasaları, uygulamaları ve politikaları şekillendirir[39].

Bir başka tanımlamada Avrupalılaşma, AB ekonomik ve siyasal dinamiklerinin ulusal politika ve kararlarının örgütsel mantığının parçası olmaya başlamasıyla, politikaların şekillenmesi ve yön değiştirmesinde aşamalı bir süreçtir. Burada Avrupalılaşma, ulusal düzeyde değişikliklere neden olabilecek Avrupa kurumlarının inşasını sağlayan bir mekanizma ve süreçtir[40].

---

[38] Ulrich Sedelmeier,"Europeanisation in new member and candidate states", *Living Reviews in European Governance*, Vol. 1, No: 3, 2006, p. 4.

[39] Maria Green Cowles, Thomas Risse, James Caporaso, *Transforming Europa. Europeanization and Domestic Change*, Cornell University Press, Ithaca, 2001, s. 3, Tanja A. Börzel and Thomas Risse, "When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change", *European Integration Online Papers*, Vol. 4, No: 15, 2000, s. 2, Anna Gwiazda, *Europeanisation, EU accession conditionality and domestic policy structures. Isomorphism of Polish competition policy*, PhD research proposal, Trinity College Dublin, 2002, s. 2.

[40] Robert Ladrech, "Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France",

Radaelli'nin tanımında, kavramın içine politikalar ve kurumların yanında, inanışlar, kimlikler ve söylemler girmektedir. Avrupalılaşma, AB'nin siyasal, sosyal ve ekonomik dinamiklerinin ulusal söylemlere, kimliklere, yapılara ve kamusal politikalara hakim olan mantığın parçası haline geldiği süreçler kümesidir[41]. Kimliklerin, değerlerin ve normların, genişleme politikası ve Avrupalılaşma kavramına şekil vermesi, kurumsalcılık yaklaşımının temel dayanağıdır. Bu yaklaşım, AB'nin Orta ve Doğu Avrupa genişlemesini, bu ülkeler açısından "Avrupa'ya geri dönüş" fikriyle, AB açısından "bizden biri" anlayışıyla açıklamaktadır[42].

Johan P. Olsen, "The Many Faces of Europeanization" adlı çalışmasında, Avrupalılaşma kavramının moda bir kavram olmakla birlikte, pek çok makale ve kitapta farklı yönleriyle oldukça fazla sayıda tanımının yapıldığını belirtmektedir. Çünkü kavram prematüre bir bebek kadar yeni olmakla birlikte, hala tartışılan ve tek bir tanımda anlaşılamayacak kadar geniştir[43]. Bu nedenle Olsen, yapılmış Avrupalılaşma tanımlarını ortak yönleriyle sınıflandırarak, sistemli tanımlamalara gitmenin yolunu açmıştır.

- Avrupa sınırlarında yaşanan değişim olarak Avrupalılaşma
- Avrupa düzeyinde kurumların ortaya çıkması olarak Avrupalılaşma
- Avrupa kurumlarının ulusal politikaları etkilemesi anlamında Avrupalılaşma
- Avrupa kurumlarının ihraç edilmesi anlamında Avrupalılaşma. Bu çalışma, Avrupalılaşmanın bu yüzü üzerine odaklanmaktadır. Bu yönüyle Avrupalılaşma, Avrupa yaşam tarzının, dilinin, siyasi prensiplerinin, kurumlarının, değerlerinin, kimliklerin ihracını içerir. Ancak kurumsal ve idari Avrupalılaşma olmadan, değerlerin ve kimliklerin Avrupalılaşmasından bahsedilemez.
- Politik bütünleşme olarak Avrupalılaşma[44]. Avrupalılaşma politik bütünleşme değildir, ancak Avrupa bütünleşmesi olmadan Avrupalılaşma gerçekleşemez. Avrupalılaşma, politik bütünleşmenin bir ileri aşamasıdır.

Yukarıda sıralanan tanımlardan da anlaşılacağı üzere, Avrupalılaşma

---

Journal of Common Market Studies, Vol.32(1), 1994, s. 69.

41 Claudio M. Radaelli, "Whither Europeanization? Concept Streching and Substantive Change", *European Integration Online Papers*, Vol. 4, No: 8, 2000, s. 4.

42 Frank Schimmelfennig and Ulrich Sedelmeier, "Theorizing EU enlargement: research focus, hypotheses, and the state of research", *Journal of European Public Policy*, Vol. 9, No. 4, 2002, s. 513,520, Sedelmeier, *a.g.e.*, s. 11-13.

43 Johan P. Olsen, "The Many Faces of Europeanization", *ARENA Working Papers*, No: 01/2, 2002, s. 1-2.

44 Olsen, *a.g.e.*, s. 3.

ile üye ülkelerin politikaları, uygulamaları ve prosedürleri üzerinde bir etki oluşturulmaktadır. Bu etkinin baskıya dönüşüm derecesi, ülkenin Avrupa normlarına uyumsuzluğu oranında değişecektir[45]. Uyumsuzluğun derecesi, üye ülkeler bazında düşük olmakla ve üye ülkelerinde Avrupalılaşma mekanizmasını etkilemesiyle birlikte, aday ülkeler açısından Avrupalılaşma tek taraflı, yukarıdan aşağıya doğru işlemektedir. Avrupalılaşmanın tek taraflı işleyen etkisinin maksimize olduğu dönem, katılım aşamasıdır, yani müzakere sürecidir.

Michael Emerson, Avrupalılaşmayı üç mekanizmanın sinerjik olarak ilişkisiyle belirtmektedir.

1. **Yasal Zorunluluklar:** Politik ve ekonomik alanda AB'ye üye olmanın gerektirdiği üyelik koşulları
2. **Somut Değişimler:** Ekonomik yapı ve bireysel çıkarlarda, AB bütünleşmesi ile gelen değişiklikler
3. **Soyut Değişimler:** İnanç, beklenti ve bireysel kimlikler ile sivil toplum- iş dünyası ve politikaların Avrupa normlarına adaptasyonu[46].

Avrupalılaşma bir süreçtir. Bu süreç, koşulluluk ve sosyalleşme ile inşa edilir.

Koşulluluk Prensibi ve Sosyalleşme

Avrupalılaşmanın temelinde uyumsuzluk bulunmaktadır. Bu uyumsuzluk, AB düzeyinde norm ve kurallar ile aday ülke arasındaki uyumsuzluğu niteler. Uyumsuzluğun derecesi Avrupalılaşmanın derecesini artırmaktadır[47]. Avrupalılaşma süreci, ulusal yapısal değişim için uyum baskısı yaratır. Değişime direnç gösteren veto noktaları ile değişimden yana olan destek noktaları, Avrupalılaşma sürecinin hızını etkiler. Veto noktaları, askeri yapı, ulusalcılar ve medyanın belli kesimlerinde şekillenirken, destek noktasını Sivil Toplum Kuruluşları, siyasi partiler, üniversiteler ve medyanın diğer kesimi oluşturur. Avrupalılaşmanın işleyebilmesi için, arabulucu aktörlerin oluşması ve uzlaşma kültürünü sağlamaları elzemdir. Ancak bu şekilde, politik ve kurumsal kültürün yerleşmesi sağlanarak, sosyalleşme ve öğrenmenin yolu açılır[48].

Avrupalılaşma sürecinde müzakere tek taraflıdır ve aday ülkeler AB

---

[45] Börzel ve Risse, *a.g.e.*, s. 5.

[46] Michael Emerson, "Europeanization & Conflict Resolution Testing an Analytical Framework", *CEPS Policy Brief*, No. 59, 2004, s. 2.

[47] James Hughes, Gwendolyn Sasse and Claire Gordon, "The Ambivalence of Conditionality: Europeanization and Regionalization in Central and Eastern Europe", *ECPR Joint Sessions Turin*, Workshop 4: Enlargement and European Governance, 2002, s. 2.

[48] Börzel and Risse, *a.g.e.*, s.7, Sedelmeier, *a.g.e.*, s. 11.

karar alma ve politikalarına katılamadığı için, Avrupalılaşmanın tüketicisi durumundadırlar. Avrupalılaşmanın ana yürüteci, koşulluluk prensibidir ve kural aktarımına dayanır. Koşulluluk mekanizması, *acquis communautaire (topluluk müktesebatı)* ve *Kopenhag Kriterleri* ile somut bir zemine oturmuştur.

Acquis Communautaire (Topluluk Müktesebatı): Üye devletlerin tümünü AB'ye bağlayan hak ve yükümlülükler ortak temelinin bütününü tanımlar. Esas olarak Roma Antlaşması ve diğer Kurucu Antlaşmaları içerir. Katılım aşamasında aday ülkelerden müktesebata uyum göstermeleri beklenir. Daha önceki genişleme sürecinde belirlenen konu başlığı 31 iken, Türkiye ve Hırvatistan için 35 başlık açılmıştır. Bunlar;

- Malların serbest dolaşımı
- İşçilerin serbest dolaşımı
- İş kurma hakkı ve hizmet sunumu serbestisi
- Sermayenin serbest dolaşımı
- Kamu alımları
- Şirketler hukuku
- Fikri mülkiyet hukuku
- Rekabet politikası
- Mali hizmetler
- Bilgi toplumu ve medya
- Tarım ve kırsal kalkınma
- Gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı
- Balıkçılık
- Ulaştırma
- Enerji
- Vergilendirme
- Ekonomik ve parasal birlik
- İstatistik
- Sosyal politika ve istihdam
- İşletme ve sanayi politikası
- Trans_Avrupa ağları
- Bölgesel politika ve yapısal araçların koordinasyonu
- Yargı ve temel haklar
- Adalet, özgürlük ve güvenlik
- Bilim ve araştırma
- Eğitim ve kültür
- Çevre
- Tüketicinin sağlığın korunması
- Gümrük birliği

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

- Dış ilişkiler
- Dış politika, güvenlik ve savunma politikası
- Mali kontrol
- Mali ve bütçesel hükümler
- Kurumlar
- Diğer[49]

Kopenhag Kriterleri: 1993 yılında Kopenhag Zirvesi'nde alınan kararla, aday ülkelerin AB'ye üyeliklerini sağlayan kıstaslardır.

Siyasi kriterler: demokrasinin güvence altına alındığı istikrarlı bir kurumsal yapı, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlık haklarına saygı;

Ekonomik kriterler: iyi işleyen bir pazar ekonomisi ve AB içindeki piyasa güçlerine ve rekabet baskısına karşı koyabilme kapasitesi;

Topluluk Müktesebatının kabulü: Avrupa Birliği'nin çeşitli siyasi, ekonomik ve parasal hedeflerine bağlılık[50].

Hazmetme kapasitesi, Kopenhag kriterlerinin 4. ayağını oluşturur. 2004 yılında gerçekleşen büyük genişleme dalgası, ardından AB Anayasa taslağının 2005 yılında Fransa ve Hollanda tarafından reddedilişi, bu kavramı gündeme getirmiştir. Haziran 2006 Avrupa Konseyi toplantısında, kriter tanımlanmıştır. Hazmetme kapasitesi, bir sonraki genişleme için AB'nin kurumsal, siyasal ve finansal kapasitesini ifade eder[51]. Türkiye'nin üyeliği, hazmetme kapasitesi açısından yeni bir boyut getiriyor. Kültürel ve sosyal hazım konusu tartışılmakta ve bu konu, Avrupa kimliği ile ilişkilendirilmektedir[52].

Koşulluluk, sosyalizasyon olmadan sürdürülemez. Sosyalizasyon, derin ve zihinlerde görülen norm içselleştirmesiyle gerçekleşir[53]. Avrupalılaşmanın meşruluk zeminini sağlamlaştırır. Koşulluluk AB'nin maddi yönünü, sosyalizasyon manevi yönünü oluşturur. Koşulluluk ile yapısal dönüşüm kısa ve orta vadede gerçekleşirken, sosyalizasyon ile uzun vadede gerçekleştirilmesi amaçlanır.

Türkiye ve Avrupalılaşma

Türkiye şüphesiz ki Avrupa'nın bir parçasıdır. Madariaga, Türklerin Sokratik düşünce sistemine ve Hıristiyanlığa sahip olmamakla birlikte, ken-

---

[49] http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accession_process/how_does_a_country_join_the_eu/negotiations_croatia_turkey/index_en.htm.

[50] http://europa.eu/scadplus/glossary/accession_criteria_copenhague_en.htm

[51] European Council, Presidency Conclusions, 15-16 June 2006, s. 18.

[52] Michael Emerson, Senem Aydın, Julia de Clerck- Sachsse, Gergana Noutcheva, "Just what is this "absorption capacity" of the European Union?", *CEPS Policy Brief*, No.113, 2006, s.18.

[53] Börzel and Risse, *a.g.e.*, s. 13.

dini Avrupa dışında bıraktığını ifade ederek, yine de Avrupa'nın bir parçası olduğunu belirtmektedir[54]. Roma Antlaşması madde 238, "Her Avrupa devleti Topluluğa üye olmak için başvurabilir" biçimindeki düzenlemeyle, bu maddeye dayanılarak önce 1963 yılı Ankara Anlaşması ve 1987 yılında yapılan tam üyelik başvurusu, Türkiye'nin bir Avrupa devleti olduğu gerçeğini somutlaştırır. Nitekim Fas'ın yapmış olduğu başvuru bu maddeye dayanılarak reddedilmiştir[55].

Avrupalılaşma, başka bir deyişle reform süreci, Türkiye tarafından AB'lileşme olarak algılanmaktadır. Yasal anlamda bazı eksikliler olmakla birlikte, Türkiye yeterince AB'li sayılmaktadır. Ancak Avrupalılaşma AB'lileşme değildir. Örneğin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi AB'nin ürünü değildir. Avrupalılaşma ve AB örtüşmekle birlikte, AB bir araç görevi görmektedir. Avrupalılaşmadan önce AB'lileşme sağlanmalıdır.

Modernleşme devlet eliyle gerçekleştirilirken, Avrupalılaşma devletle değil, demokratikleşmeyle ilgilidir. Demokrasinin yerleşmesi için çabalar, sivilleşmeyi amaç edinmiştir. Türkiye'de Avrupalılaşmanın yansımasını değerlendirecek olursak;

- **Siyasaların** Avrupalılaşması Türkiye açısından en kolay olanıdır; yasal düzenlemeler kolaylıkla sağlanabilmektedir.

- **Politik** Avrupalılaşma Türkiye açısından daha zor bir hedef gibi görünmektedir; özellikle insan hakları ve demokratikleşme çabaları yavaş ilerlemektedir.

- **Toplumsal** olarak Avrupalılaşma, modernleşme ile beraber gidiyor ve oldukça uzun soluklu bir süreçtir[56].

Türkiye'nin AB'ye üyeliği ve Avrupalılaşmanın gerçekleşmesi önünde temel engeller bulunmaktadır. Bunları sıralarsak;

Kıbrıs konusu, Kıbrıs adasında Güney Rum Kesimi ile olan mesele çözülmeden, Türkiye'nin Birliğe alınması öngörülmüyor.

Ulus devletin/ egemenliğin önemi, Birliğe üyelik, ulus devletin karar alma yetkisinin büyük bölümünü, AB kurumlarına devredilmesini gerektirmekte ve bu durum ulus devlet ile egemenliğin otoritesini zayıflatmaktadır. Ancak devlet ve egemenliğin güçlü olması fikri Türkiye ve Türk halkı için önemini korumaktadır.

Türkiye'ye bakışta Avrupa'da bütünlüğün olmaması, Türkiye'nin

---

[54] Madariaga, *a.g.e.*, s. 179.

[55] Hale Onursal Hatipoğlu, "Lüksemburg Çıkmazından Helsinki Dönemecine", *Foreign Policy*, Yıl:2, Sayı:6, 1999, s. 87.

[56] Thomas Diez, "Wishful thinking or long- term strategy? Europeanization, EU enlargement and Turkey", Workshop, 17 Nisan 2007.

AB'ye üyeliği ile ilgili olarak, Avrupa hemfikir değildir. Örneğin Fransız Parlamentosu, Türkiye'nin üyeliği konusunun halkoyuna sunulmasını yasalaştırmıştır, bu durum Türkiye'nin üyelik şansını azaltan bir etkendir. Almanya'da iktidarın büyük ortağı Hıristiyan Demokratlar, kurultaylarında, Türkiye'ye üyelik değil, özel statü verilmesi kararını almışlardır. Türkiye'nin üyeliğini istemeyen bir diğer ülke Avusturya'dır. Avusturyalılar halen tarihi hafızalarında, Osmanlıların Viyana'ya kadar gelişlerine gönderme yapmaktadırlar[57]. Avrupa'da sadece, Türkiye'nin üyeliğine karşıt kitaplar yayınlanmıştır[58]. Bununla birlikte Türkiye'nin üyeliğini isteyen ve destekleyen güçler bulunmaktadır. Göz ardı edilemeyecek bir husus da, Türkiye'de AB'ye üyelik yolunda çaba gösteren ciddi bir iradenin mevcut olduğudur.

Avrupa Birliği'nin Genişleme Sürecini Aşağıdaki Ülkeler Bazında Nasıl Değerlendirirsiniz?

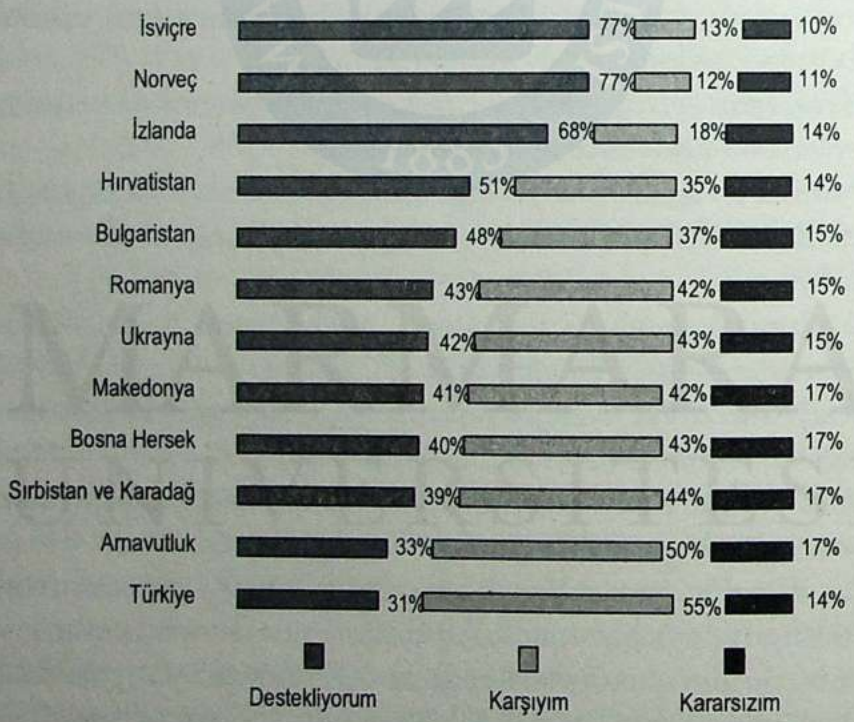

Kaynak: *Standart Eurobarometer 64*, soru: 44, 2006

Avrupalılaşmanın bir elit projesi olması, Avrupalılaşma sadece Tür-

[57] Katinka Barysch, "What Europeans Think About Turkey and Why", *Center for European Reform*, Briefing note, 2007, s. 4.

[58] Onur Öymen, "Karşı Görüş" adlı programa verdiği mülakat, NTV, 2 Mart 2005, Thomas Diez, "Expanding Europe. The Ethics of EU- Turkey Relations", *Ethics & International Affairs*, Vol.21, No.4, 2007, s. 416-419.

kiye açısından değil, Avrupa için de bir elit projesidir. AB ile aynı düşünenler bir aradadır. AB'ye üyelik konusunda ilgi ve sempati mevcuttur. Pek çok aday ülkenin başvurduğu, AB'ye üyelik konusunun Türkiye'de referanduma sunulması, ülkemizde uygulanmamıştır. Ayrıca Türkiye'nin üyeliğine karşı geliştirilen görüşler, Türkiye- AB ilişkilerinin ve katılım sürecinde görülen somut belirsizlikler, her adımda yeni koşulların sunulması, Türkiye'de Avrupa yorgunluğuna ve Türk halkında zaman zaman AB üyeliği konusunda isteksizliğe neden olmaktadır. Ayrıca toplumda, AB kurumları, ilkeleri, AB üyeliğinin avantaj ve dezavantajları noktasında yeterli bilgi mevcut değildir. AB üyeliği daha çok ekonomik refahın artacağı yönünde değerlendirilmektedir. Ancak Avrupalılaşma ile kimlik olarak, Avrupa kimliği yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye için sorun buradadır.

Sonuç

Günter Verheugen, Avrupa Birliğini "mıknatısa" benzetmiştir. AB, çekiciliğini önceleri tam üyelik ile sağlarken, daha sonra aday ülkeler ve Komşuluk Politikası'nda sunduğu ilişki yapıları ile devam ettirmeye çalışmaktadır. Emerson Avrupalılaşmayı, "demokrasinin çekim modeli" olarak ifade etmiştir. AB'nin koşulluluk ve demokratik açılımları ile kendisine aday ve üye 21 ülkenin demokratikleşmesini açıklamaktadır[59]. AB tehdit ve ceza ile kendini cazip kılmamakta, uzun dönemli planlar yaparak dost kalmayı başarmaktadır. Ancak ABD'nin Irak demokrasi modeli ve Latin Amerika'da darbe sonrası oluşturduğu hükümetlerin başarısızlığı, küresel bir aktör olarak prestijini erozyona uğratmıştır.

Avrupalılaşmayla ilgili olarak, Avrupa kurum ve politikaları üzerine bilgi çokken, aktörler bazında yeterli bilgi mevcut değildir. Avrupalılaşmanın yukarıdan aşağıya doğru işleyen yöntemi ile pek çok aktör, karşı (veto) ve destek noktaları olarak belirirken, yeni aktörler (uzlaşı) oluşturulup, yetkilendirilmektedir. Avrupalılaşmanın dönüşüm süreci sadece kurumsal ve idari yapılanma ile değil, bu aktörler vasıtasıyla olmaktadır. Aktörler sivilleşme ve demokrasinin yerleştirilmesini sağlayacak araçlardır. Avrupalılaşmanın işleyen yöntemi ulus devletin gücünü zayıflatan bir etkiye sahiptir. Koşulluluğun tek taraflı ve güç ilişkisine dayanması bu etkiyi kuvvetlendirir.

Türkiye'nin AB üyeliği ve Avrupalılaşması, toplumsal gerçeklikler ve üyeliğin fayda- maliyet değerlendirmesi ile sağlanmalıdır. AB- Türkiye ilişkisi ve müzakere sürecinde, "ne verebiliriz" anlayışının yerini, "ne alabili-

---

[59] Michael Emerson, Gergana Noutcheva, "Europeanisation as a Gravity Model of Democratisation", *Conference of the Center for Democracy, Development and the Rule of Law*, Stanford University, 2004, s. 1.

riz" anlayışı almalıdır. Örneğin, AB, pek çok aday ülkenin vatandaşlarına vizesiz Avrupa'ya seyahat hakkı ve ortak tarım politikasının gerektirdiği sübvansiyon desteğini vermiştir[60]. Türkiye aday ülke olarak, bu avantajları sağlamanın yolunu aramalıdır.

Batı, modernliğin bir ileri aşaması olan post- modern duruma geçtiğini savunmaktadır. Küreselleşme olgusu, evrensel olandan, bölgesel olanı ön plana çıkarmıştır. Empoze ettiği fikir, "siyasal alana katılmak istiyor ve ulusal çapta sesini duyuramıyorsan, bunu yerelde gerçekleştirebilirsin", böylelikle ulusal alana katkıda bulunulabileceğini savunmaktadır. Demokratikleşmeyi yerelde gerçekleştirmeyi hedeflediğini belirtmektedir. Ancak küreselleşme, bu küçük parçalar vasıtasıyla daha hızlı ilerlemekte ve gittikçe nüfuzunu genişletmektedir. Gözden kaçırılan husus ise, genel kültürün bir parçası olan siyasal kültür, ulusal alanda kişilerin özgür iradelerine dayanarak gerçekleşmiyorsa, yerel anlamda katılımda aynı tutum ve davranışlar sergilenecektir. Ulusal olana yansıyan kültür, yerel olana da yansıyacaktır. Batılılaşma açık uçlu bırakılırken, alınacak değerlerin seçimi ve yeterliliği bir tercih iken, küreselleşme ile bölgeselleşen değerler zorunluluk halini almaktadır. Küreselleşme, Türkiye'nin Batılılaşmayı bırakıp, hedefini tamamen AB'ye yönlendirmesine ve Batılılaşma yerine Avrupalılaşma yolunu seçmesine neden olmuştur[61]. Böylelikle, Batılılaşma, modernleşme projesinde evrensel bir ideal, bir amaç iken; Avrupalılaşma alternatif bir kimlik sunuyor. Ve de bu kimliği herkese vermek istemediğinin altını belli kriterlerle çiziyor[62].

Avrupalılaşma politik bir süreçtir. Kısa ve orta vadeden ziyade, uzun vadede gerçekleşmesi öngörülür. Avrupalılaşmanın AB üye ve aday ülkeleri üzerine etkisi tartışılmazken, bu etkinin derecesi ve uygulamaları farklıdır. Ancak günümüzde ulus devlet ve ulusal kimliklerin önemini koruduğu, milliyetçiliğin zaman zaman yükseldiği bir gerçektir.

---

[60] Öymen, *a.g.e.*, s. 4.

[61] Açıklama. Bu görüş, Prof. Dr. Tülay Özüerman tarafından Türk Siyasal Hayatı Dersinde geliştirilmiştir. 16.10.2008.

[62] Tülay Özüerman, "Küreselleşme, Batılılaşma ve Avrupalılaşma Kıskacında Türkiye", *VIII. Ulusal Sosyal Bil. Kong. Özet kitabı*, ODTÜ,3-5 Aralık 2003, s. 125.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Yabancılar Politikaları ve İdari Uygulamalar

Erol Esen (*)
Tuğba Aydın (**)

Giriş

Avrupa Birliği'ne uyum, sadece Türkiye'de değil, üyeliğe aday tüm ülkelerde siyasi, ekonomik, sosyal ve hukuki alanda kapsamlı bir değişime neden olmaktadır. Hatta sadece aday ülkelerde değil! AB'nin 1970'li yıllardan beri uygulanan "genişleme" politikaları, aday ülkelerden birçok alana yayılan bir dizi kriterin yerine getirilmesini istemektedir. Aday ülkelerin başvuru dönemindeki durumundan hareketle, AB'nin bu beklentileri farklılaşmaktadır. 1993 yılında kabul edilen Kopenhag Kriterleri ile bu beklentiler daha sistematik hale getirilmiştir. Ancak bu kriterleri yerine getirerek belli bir düzeyde AB'ne uyum sağlamayı başaran ülkeler için değişim süreci burada bitmemektedir. Üyeliğe kabul edilen ülkeler, birçok alandaki değişimi kaçınılmaz kılan "derinleşme" sürecine dahil olmaktadırlar. Böyle bir "genişleme" ve "derinleşme" diyalektiği içinde hem aday hem de üye ülkelerde siyasi, ekonomik, sosyal ve hukuki değişimler sürekli hale gelmektedir.

Uluslararası hukukta yabancılara tanınan haklar da özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana hızla gelişmeye devam etmektedir. Bu süreçte bazı AB ülkeleri de çoğu kez öncülük rolü üstlenerek bir takım hukuki düzenlemelerin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bu haklar günümüzde birçok ülkede anayasa güvencesi altına alınmış bulunmaktadır. Kuruluşundan bu yana kendi üye ülke vatandaşları için aşamalı olarak ikamet, seyahat, çalışma ve hizmet konularında tam bir serbest dolaşıma doğru giden AB, bunlara aynı zamanda "Avrupa Vatandaşlığı" çatısı altında birçok siyasi ve sosyal haklar da sağlamaktadır. Hatta bazı AB ülkeleri daha da ileri giderek,

(*) Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü.
(**) Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.

kendi sınırları içinde yaşayan yabancı statüsündeki üçüncü ülke vatandaşlarına belli koşullarda bir takım siyasi haklar bile kullandırmaktadır.

Bu yıl 100. yılını kutladığımız II. Meşrutiyet'ten bu yana Türkiye'deki yabancıların konumu nedir? Birçok AB ülkesinde uzun yıllardır yaşayan ve sayıları dört milyona yakın Türk göçmenlere ileri düzeyde tanınan bir takım kamusal haklara karşılık, Türkiye, ülkede AB veya üçüncü ülke vatandaşı olarak yaşayan yabancılara hangi temel, hangi siyasi ve sosyal hakları tanımaktadır? Yabancıların Türkiye'ye giriş, seyahat, yaşam ve çalışma koşulları nelerdir?

1963 yılında imzalanarak Türkiye ve AET arasında bir Ortaklık (association) kuran Ankara Antlaşması, sadece Türkiye'nin Topluluğa uyum çalışmalarını başlatmamıştır. İlerleyen yıllarda aynı zamanda serbest dolaşım konusunda karşılıklılık koşuluyla kendi vatandaşları için bir takım haklar da elde etmiştir. Bu hakların bu günkü durumu nedir? AB vatandaşı olmayan diğer yabancılar, ülkede hangi kamu haklarını kullanabilmektedirler?

Bu ve benzeri sorulara cevap bulmak amacıyla çalışmamızda, yabancı kavramına yönelik tarihsel gelişmeler ve bu kavrama yönelik algıların hukuk üzerindeki etkisine değinilecektir. 1876'dan 1982 Anayasası'na kadar yabancılara sağlanan haklar ve bu hakların gelişmesi irdelenecektir. Ayrıca, Türkiye'nin AB'ne giriş sürecinde yabancılarla ilgili geliştirdiği politikalar incelenecek, bunların idare tarafından uygulamaları tartışılacaktır.

Türkiye'de yabancılarla ilgili yasal mevzuatın gelişmesinin ağırlıklı olarak işleneceği bu çalışmada, özellikle AB'ne uyum adına yapılan reformlar ve bu reformlar çerçevesinde Türkiye'deki AB vatandaşlarının Ortaklık Hukuku'ndan ne ölçüde yararlandığına da bakılacaktır. Farklı bir araştırmayı gerektiren mülteciler ve Türkiye'deki konumları konusu bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

'Yabancı' Kavramına Tarihsel Bir Bakış

Yabancı kavramı ve yabancılara yönelik düzenlemeler daha ilk çağlardan yönetimlerin uğraş konusu olmuştur. İlk çağlardan başlayarak zamanımıza kadar geçen süre içinde yabancılara uygulanan rejim önemli gelişmeler kaydetmiştir. İlk çağlarda düşman kabul edildiği için yabancılar, hukuk dışı sayılmış ve bu dönemde şahısları ve malları üzerinde koruma söz konusu olmamıştır[1]. Kast sisteminin yürürlükte olduğu ülkelerde de yabancıların durumu farklı olmamıştır. Kast sisteminde yabancılar mevcut dört sınıfın da altında bir konumda kabul edilmişlerdir.

---

[1] Aysel Çelikel, *Yabancılar Hukuku*, 9. Baskı, İstanbul 2000, s. 3.

Ticaretin gelişmesi ile toplumlar yakınlaşmış ve yabancıların hukuki durumu da bu gelişmeye paralel olarak düzelmeye başlamıştır. Buna göre yabancılar, bazı toplumlarda din kurallarının merhametine sığınırlarken, ticaret ilişkilerinin geliştiği toplumlarda ise, zamanla kendi örf ve kurallarına göre de uygun yaşama olanağı bulabilmişlerdir.[2]

Eski Yunan şehirlerinde yabancıların haklarının korunması ve mahkemelerde temsil edilmesi için bazı kurumların kabul edildiği görülmektedir. Bu kurumlar yardımı ile yabancılara mahkemelerde temsil edilme, can ve mallarının korunması konusunda, vatandaşların haklarına benzer haklar tanınmıştır. Örneğin, Roma İmparatorluğu'nda halk Romalı olanlar ve Romalı olmayanlar olarak ayrılıyordu. Yabancılar da düşman yabancı (hostis) ve dost yabancı (peregrinus) olarak ayrılıyordu. Roma vatandaşlarına uygulanan Jus Civile yabancılara uygulanan hukuktan farklı idi. Roma'da zamanla yabancıların hukuki durumunu düzeltmek için bazı usuller (hospitium ve patronatus) kabul edilmişti.[3]

Orta Çağ'da benzer uygulamalara maruz kalan yabancıların durumu ise, Fransız Devrimi'nin getirdiği hümanistik düşüncelerden etkilenmiş ve günümüze kadar yaşanan gelişmelerle önemli aşamalar kaydetmiştir. Günümüzde küreselleşmenin getirdiği etkilerin bir sonucu olarak iletişim olanaklarının artması ve toplumların birbirlerine ekonomik, politik ve kültürel anlamda daha da yakınlaşması ile, yabancılara yönelik bakış açısı da büyük değişime uğramıştır. 'Yabancı'lar bugün, ülkesinde bulunduğu devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olamayan kimseler olarak tanımlanmakta ve uluslararası hukuk düzenlemeleri yoluyla korunmaktadırlar[4].

Osmanlı Devleti'nde Yabancılar ve Hakları

Osmanlı Devletin'in toplum yapısı incelendiğinde, halkın dini yönden, yani Müslim ve gayri-müslim diye bir sınıflandırmaya tabi oldukları görülür. Toplum içerisinde, özellikle kazanılan savaşlar sonrası toprakların da genişlemesi ile birlikte çok farklı etnik yapıda milletin yer aldığı görülmektedir. O dönem şartları içerisinde yabancı, Osmanlı Devleti'nin asli kurucu unsuru olan Oğuz Boyu Türkleri dışında olanlardır. Yani zamanla İmparatorluk içerisinde yaşamış olan, diğer devlet halklarıdır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1839 yılına kadar geçen 539 yıllık dönemi, kişilere ve dolayısıyla yabancılara sağlanan haklar bakımında ir-

---

2 Aysel Çelikel, *a.g.e.*, s. 33.

3 Aysel Çelikel, *a.g.e.*, s. 33.

4 Halis Kral, "Türkiye'nin Yabancı Personel İstihdamı Politikasının Değerlendirilmesi", *Bütçe Dünyası*, S. 27, 2007.

delemek gerekirse, bu döneme kadar insanların 'padişahın bağışladığı ve istediğinde geri aldığı' haklara sahip olduğu bir dönem olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde, halkta ve bireylerde hak ve özgürlük anlayışı, isteği, hareketi ve zorlaması olmamıştır.[5] 1800'lerde başlayan yenileşme hareketleri de halkın isteği ve yönlendirmesi ile değil, belli kesimlerin bu hakkı talep etmeleri ile gerçekleşmiştir. Bu dönemde, Osmanlı içerisinde yaşanan yenileşme hareketleri ve bu çerçevede sağlanan hakların çoğu Batılı devletlerin dayatmasıyla gerçekleşmiştir. Osmanlı devlet yöneticileri açısından ise bu haklar, Batılı devletlerin güvenini kazanmak ve bir anlamda da onların kendi iç işlerine müdahalelerini önlemek amacı ile sağlanmıştır.

Bu dönemde yaşanan gelişmelere baktığımızda, Gülhane-i Hattı Hümayunu, alanı dar ve kapsamı cılız da olsa, sağlanan haklar bakımından önemli bir belge sayılabilir. Bu fermanla kişilerin can ve mal güvenliği, din ayrımı gözetmeksizin bütün tebaaya eşit olarak tanınmış ve bütün teba için kanun önünde eşitlik sağlanmıştır[6]. Bu Ferman ile Müslim-gayrimüslim ayrımı kaldırılmaya çalışılmış ve gayrimüslimlere sağlanan haklar da güvence altına alınmıştır.

1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı ile, Gülhane-i Hattı Hümayunu'ndan bir adım daha ileri gidilmiş ve Osmanlı tebaasının kanun önünde eşitliği daha da kesinleştirilmiş ve çeşitli alanlarda ıslahat tedbirleri öngörülmüştür. Gayrimüslimlere tanınan haklar arasında Müslüman olmayan cemaatlerin dini ayrıcalıklarının teyit edilmesi, müslim ve gayrimüslimlerin aralarındaki davalara bakmak üzere karma mahkemeler kurulması, gayrimüslimlere mahkemelerde tanıklıkta eşitlik tanınması ve yine onlar için bütün devlet memurluklarına atanabilmeleri, eyalet meclislerine girebilmeleri ve Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'de temsil edilmek gibi siyasal haklara örnek olarak gösterilebilir. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra da reformlar devam etmiştir. Bunlardan birisi, 1867'de yabancıların toprak sahibi olmalarına olanak veren yasanın yürürlüğe konmasıdır.[7]

Türk Anayasalarında Yabancılara Sağlanan Haklar

Meşruti yönetimi kuran 1876 Anayasası ise, kişi güvenliği, yasa önünde eşitlik gibi birçok hak ve özgürlüklere yer vermiş olsa da, bunları bir güvenceye bağlayamamıştır.

Aşağıdaki tabloda, Türk anayasaları siyasal ve sosyal haklar yönünden

---

5 İlker Hasan Duman, 1982 Anayasası'nda İnsan Haklarına Saygılı Devlet, Anayasa Serisi:6, 1997, s. 25.

6 İ. Hasan Duman, *a.g.e.*, s. 25.

7 Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, 3. Baskı, 2001, s. 16.

karşılaştırılmıştır:

Tablo-1: Türk Anayasalarında yabancılara sağlanan siyasal ve sosyal hakların karşılaştırmalı analizi[8]

Anayasalar/ Siyasal Haklar	1876	1924	1961	1982
Seçme ve Seçilme Hakkı	-	Md-12: Yabancı devlet uyruğunu ileri sürenler milletvekili seçilemezler. Md-10: Milletvekili seçmek, 22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk'ün hakkıdır. Md-11: Otuz yaşını ikmal eden kadın erek her Türk, Mesub inhisab edilmek salahiyetine haizdir. (10 ve 11. maddeler 1934'de gerçekleştirilen değişik haliyle)	Md-55: Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme-seçilme hakkına sahiptir.	Md-67: Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasi parti içinde siyasi faaliyette bulunma ve halkoylamasına katılma hakkında sahiptir.
Siyasi Parti Kurma ve Üyelik	-	-	Md-56: Vatandaşlar, siyasi parti kurma ve usulüne göre partilere girme ve çıkma hakkına sahiptir.	Md-68: Vatandaşlar, nusiyasi parti kurma ve usulüne göre partilere girme ve çıkma hakkına sahiptir.
Kamu Hizmetlerine Girme Hakkı	Md-18: Osmanlı uyruklarının Devlet hizmetine alınmak için 'devletin lisanı resmisi' olan Türkçe'yi bilmeleri şarttır. Md-19: Tüm uyruklar, Devlet memurluğunda yeterlik ve yeteneğine göre uygun olduğu memurluklara kabul edilir.	Md:93-Siyasi hakları olan her Türk'ün, yeterliliğine ve hak edişine göre Devlet memuru olmak hakkıdır.	Md-58: Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir.	Md-70: Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir.

[8] 1921 Anayasası Tablo'da belirtilen hiçbir başlıkta bir düzenleme öngörmemiştir.

Yurt Savunmasına Katılma	-	-	Md-60: Vatan hizmeti, her Türk'ün hakkı ve ödevidir.	Md-72: Vatan hizmeti, her Türk'ün hakkı ve ödevidir.
Dilekçe Hakkı	Md-14: Osmanlı uyruklarından bir veya birkaç kişinin, yasalara ve düzenlemelere aykırı gördükleri ve kendilerini veya kamuyunu ilgilendiren bir konuda şin merciine dilekçe ile başvurabilmeleri kadar, müddei sıfatı ile Meclis-i Umumiye'ye imzalı dilekçe vermeye ve memurların eylem ve işlemlerinden şikayette bulunmaya hakları vardır.	Md-82: Türkler gerek kendileri, gerek kamu ile ilgili olarak kanunlara ve tüzüklere aykırı gördükleri hallerde, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne tek başlarına veya toplu olarak haber verebilir ve şikayette bulunabilirler.	Md-62: Vatandaşlar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikayetleri hakkında, tek başlarına veya topluca yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yazı ile başvurma hakkına sahiptir.	Md-74: Vatandaşlar, kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikayetleri hakkında yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yazı ile başvurma hakkına sahiptir. (3.10.2001 tarihli değişiklikle Türkiye'de yaşayan yabancılar bu haktan yararlandırılmaktadır)

Seçme ve Seçilme Hakkı:

Günümüzde Anayasa, seçme ve seçilme hakkını vatandaşlara saklı tutmuştur. Seçimlerle ilgili diğer kanunlarda da aynı konuda hükümler bulmak mümkündür. Anayasa Md.67'deki bu açıklık olmasa bile, Anayasa md.16 sayesinde mevcut kanunlardaki kısıtlamalar milletlerarası hukuka uygun bulunduğundan, yabancılar seçme ve seçilme hakkından mahrum edilebilir[9]. Buna karşılık günümüzde çoğu ülkede yabancılara mahalli seçimlere katılma olanağı tanınmaktadır.

Siyasi Parti Kurma ve Üyelik:

Siyasi parti kurma, siyasi partilere üye olma ve üyelikten çıkma hakkı da, sadece Türk vatandaşlarına tanınan bir haktır.

Kamu Hizmetlerine Girme Hakkı:

Anayasa'nın 70. Maddesinde 'Her Türk, kamu hizmetlerine girme

[9] Gülören Tekinalp, *Türk Yabancılar Hukuku*, İstanbul 2003, s. 34.

hakkına sahiptir' denilmektedir. Devlet Memurları Kanunu'nda da vatandaş olma şartı aranmaktadır. Ancak, bazı hallerde, yabancıların da istihdam edilmesi mümkündür. Örneğin; 1981 tarihli YÖK md.34'te Yüksek Öğretim Kurumlarında Yabancı Uyruklu Öğretim Elemanı Çalıştırılması Esaslarına İlişkin Karar'a [10] göre, yabancı öğretim elemanlarının, yüksek öğretim kurumlarında çalıştırılmaları mümkündür. Bu durumda, yabancıların kamu hizmetlerinde istinaen ve geçici de olsa sözleşmeli olarak katılabildikleri söylenebilir. Buna göre, yabancılar kesin olarak devlet memuru olamazlarken, bazı devlet teşekküllerinde acil hizmet ihtiyacı denilebilecek bir sebeple bazı kamu hizmetlerinde çalışabilirler. [11]

Yurt Savunmasına Katılma Hakkı:

Bu hak sadece Türk vatandaşlarına ait bir haktır. Yabancıların bu hakkı bulunmadığı gibi, bu göreve katılma zorunlulukları da yoktur. Çifte vatandaşlık halinde ise, bu alanda çeşitli zorluklarla karşılaşılmaktadır. Ancak genel eğilim, bir ülkede askerlik hizmeti yapmanın yeterli olduğudur. [12]

Dilekçe Hakkı:

17.10.2001 yılında Resmi Gazete'nin 24556 sayısında ilan edildiği üzere, yapılan değişiklikle Türkiye'de ikamet eden yabancılara da dilekçe hakkının tanınması esası kabul edilmiştir. [13]Anayasa Md.74'e, vatandaşlar ibaresinden sonra 've karşılıklılık kaydı gözetilmek şartıyla Türkiye'de ikamet eden yabancılar' ibaresi eklenmiştir. Günümüzde, Türkiye'de ikametgahı olmayan yabancılar, dilekçe hakkından yararlanamazlar.

Diğer Kamu Hakları ve Özgürlükleri:

Türk hukukunda, asgari şartlar altında dahi olsa, insan hakları adı altında bazı haklar yabancılara da tanınmıştır. Buna göre temel haklar ve özgürlükler, yabancılar açısından milletlerarası hukuka uygun olarak kanun ile kısıtlanabilmektedir. Anayasada her ne kadar 'herkes' veya 'hiç kimse' şeklinde ifadeler kullanılmış olsa dahi, bu kesinlikle yabancılara hiçbir kısıtlama yapılamayacağı anlamına gelmemektedir. Anayasa'nın 16. Maddesine uygun olarak kısıtlamalar yapmak mümkündür. Yabancıların yararlandıkları diğer haklardan bazıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

---

10 İlgili KHK için bkz.: "Yükseköğretim Kurumlarında Yabancı Uyruklu Öğretim Elemanı Çalıştırılması Esaslarına İlişkin Bakanlar Kurulu Kararı", http://www.yok.gov.tr/mevzuat/karar/karar1.html, Erişim tarihi, 13.11.2008.

11 Ayhan Yalçın, *TC Anayasaları*, 1982, s. 85.

12 Gülören Tekinalp, *a.g.e.*, s. 35.

13 www.belgenet.com, Erişim tarihi 09.09.2008.

Tablo-2: Türk Anayasalarında yabancılara sağlanan temel hakların karşılaştırmalı analizi[14]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Anayasalar/ Haklar	1876	1924	1961	1982
Kişi Dokunulmazlığı	Md.10: Kişi hürriyeti, her türlü saldırıdan korunur. Hiç kimse, şer ve kanunun belirlediği bir sebep ve suretten başka bir bahane ile tutuklanamaz ve cezalandırılamaz.	Md-70: Kişi dokunulmazlığı, Türklerin tabii haklarındandır.	Md-14:Herkes yaşama, maddi ve manevi varlığını geliştirme haklarına ve kişi hürriyetine sahiptir.	Md-17: Herkes, yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.
Özel Hayatın Gizliliği	-	-	Md-15: Özel hayatın gizliliğine dokunulamaz. Adli kovuşturmanın gerektirdiği istisnalar saklıdır.	Md-20: Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir.
Din ve Vicdan Özgürlüğü	Md-11: Devletin dini, İslam dinidir. Bu esası korumakla birlikte, halkın güvenliğini ve genel ahlak koşuluyla, Osmanlı ülkesindeki belli tüm dinlerin serbestçe yerine getirilmesi ve çeşitli dinsel topluluklara verilmiş olan mezhep ayrıcalıklarının Devlet koruması altında olması, eskiden olduğu gibi devam eder.	Md-70: Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım hakları ve hürriyetleri Türklerin tabi haklarındandır.	Md-19: Herkes, vicdan ve dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.	Md-24: Herkes vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

[14] 1921 Anayasası bu konularda bir düzenleme öngörmemektedir.

Yerleşme ve Seyahat Özgürlüğü	-	Md-70: Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağıt, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri, Türklerin Tabi haklarındandır.	Md-18: Herkes seyahat hürriyetine sahiptir; bu hürriyet ancak milli güvenliği sağlama ve salgın hastalıkları önleme amaçlarıyla sınırlanabilir.	Md-23: Herkes, yerleşme ve seyahat hürriyetine sahiptir.
Bilim ve Sanat Hürriyeti	-	-	Md-21: Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanda her türlü araştırma hakkına sahiptir.	Md-27: Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanda her türlü araştırma hakkına sahiptir.
Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı	Md-120: (1909 değişikliği ile) Özel yasasına uymak koşulu ile Osmanlılar toplanma hakkına sahiptir.	Md-70: Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağıt, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri, Türklerin Tabi haklarındandır.	Md-28: Herkes, önceden izin almaksızın silahsız ve saldırısız toplanma ve gösteri yürüyüşü yapma hakkına sahiptir. Bu hak ancak, kamu düzenini korumak için kanunla sınırlanabilir.	Md-32: Herkes, önceden izin almaksızın silahsız ve saldırısız toplanma ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir.
Dernek Kurma Hürriyeti	Md-120: (1909 değişikliği ile) Özel yasasına uymak koşulu ile Osmanlılar toplanma hakkına sahiptir	Md-70: Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağıt, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri, Türklerin Tabi haklarındandır.	Md-29: Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir.	Md-33: Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir.
Eğitim ve Öğretim Hakkı	Md-15: Yürürlükteki yasalara uymak şartı ile her Osmanlı genel ve özel öğretim görebilir.	Md-80:Hükümetin gözetim ve denetimi altında ve kanun çerçevesinde her türlü öğrenim serbesttir.	İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için mecburidir ve Devlet okullarında parasızdır.	Md-42: Kimse, eğitim ve öğretim hakkından yoksun bırakılamaz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Avrupa Birliği'nde Yabancılar ve Yabancılar Politikaları

İkinci Dünya Savaşı'ndan beri çeşitli Avrupa ülkelerini farklı yoğunlukta meşgul eden göç meselesi, son yıllarda genel olarak AB için ciddi sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Bu durum kısmen, her üye devletin tarihsel nedenlerle dünyanın değişik bölgelerinden gelen göçmenler konusunda farklı politikalar uygulamasından kaynaklanmaktadır. Bazı devletler, girişte göreli olarak esnek kurallara sahipken (Almanya gibi), diğerleri göç konusunda daha sıkı kontroller uygulamakta, geriye dönüşleri teşvik etmekte ve eski sömürgelerin vatandaşlarına bazı öncelikler tanımaktaydı[15].

İç sınırların kaldırılması anlamına gelen dört özgürlüğün gerçekleşmesinin, AB bölgesinin tamamında göçmen dolaşımı açısından sonuçları olmuştur. Bu etki, sırasıyla üye ülkelerdeki sosyal politikalar ve aynı zamanda sosyo-ekonomik, siyasi ve eğitim hakları üzerinde gözlenmiştir. Göçmenlere yönelik tek tip bir uygulanma mümkün olmadığı gibi, söz konusu kişilerin farklı ihtiyaçları da bulunmaktadır. 1990'lar boyunca Avrupa'nın siyasi mimarisindeki değişikliklerle birlikte Güney Avrupa, Orta ve Kuzey Avrupa'dakine benzer bir şekilde ve göçlere karşı olan yeni bir göç bölgesi haline gelmiştir. Kısmen istihdam baskıları nedeniyle yabancı düşmanlığı artmış; bu durum, göç konusunun politize edilmesine neden olarak AB üzerinde kurucu ülkelerin orijinal amaçlarının ve aynı zamanda kendi yetki alanının dışında kalan bir alanda bir politika geliştirme baskısı yaratmıştır[16].

AB'nin göçmen ve mülteci kavramını algılayışının 'gerçek sığınma arayanlar, ekonomik mülteciler, gerçek siyasi mülteciler ve diğerleri' şeklinde farklılık gösterdiği, özellikle Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra oldukça açık hale gelmiştir[17]. Yasadışı göç ile mücadele için üye ülkeler benzer önlemleri (sınır kontrolleri, ülke içinde izleme, çalışma izni olmaksızın istihdamla mücadele, gözaltına alınma ve sınır dışı etme) kabul etmişlerdir. Göçmen akımını kontrol altına almak için yasal ve düzenleyici adımlarla birlikte, gözetim otoritelerinin yetkilerini güçlendirme yoluna gitmişlerdir.

Avrupa Birliği'nde yabancı politikasına ilişkin gelişmeler, adalet ve içişleri alanındaki müktesebatla da açıklığa kavuşturulabilir. Spesifik olarak, adalet ve içişleri konusunun Avrupa Birliği'nin Kurucu Antlaşması'nda yer alması, 1993 yılındaki Maastricht Antlaşması'yla mümkün olmuştur. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşması, 'işçilerin serbest dola-

---

15 *Avrupa Birliği'nin Kişilerin Serbest Dolaşımı Müktesebatı ve Türkiye'nin Uyumu*, İstanbul, 2002, s. 3. Bunun için ayrıca bkz.: Wolfgang Gieler, Dietmar Fricke (ed.): *Handbuch Europaeischer Migrationspolitik* (Avrupa Göç Politikası El Kitabı), Münster 2004.

16 *Avrupa Birliği'nin Kişilerin Serbest Dolaşımı Müktesebatı ve Türkiye'nin Uyumu*, İstanbul 2002, s. 21-22.

17 *A. g. e.*, s. 24.

şımına' ilişkin düzenlemeler içermekle birlikte sınır geçişleri, göç, sığınma, vize politikası gibi konulara ilişkin düzenlemeler Antlaşma kapsamında yer almamaktadır. Bir başka ifadeyle, kişilerin serbest dolaşımı, tamamen ekonomik amaçlı ele alınmış ve işçilerin serbest dolaşımı olarak Kurucu Antlaşma'da düzenlenmiştir.

Maastricht Antlaşması ile yenilenen antlaşmalara 'sütun yapısı' olarak bilinen yapının getirildiği 1991 yılına kadar, Avrupa Toplulukları'na üye devletler adli alanlarda resmi işbirliğine gitmemişlerdir. Bazı konuların I. Sütun'un uluslar üstü (bir başka ifade ile bağlayıcı) yöntemine bırakılmasına dair hükümlere rağmen adli işbirliği, esasen III. Sütun'un hükümetler arası düzenlemeleri kapsamında geliştirilmiştir. Aynı zamanda çalışmalar, Adalet ve İçişleri Bakanları Konseyi'nin himayesinde K4 Komitesi, üç Yönlendirme Grubu ve bunların çeşitli çalışma grupları kapsamında sürdürülmüştür. Bu noktadan sonra, ortak bir adalet alanı yaratma ('un espace judiciare') düşüncesi, III. Sütun kapsamında tartışılmaya ve geliştirilmeye başlanmıştır[18].

Şekil -1: Avrupa Birliği'nde Üç Sütun

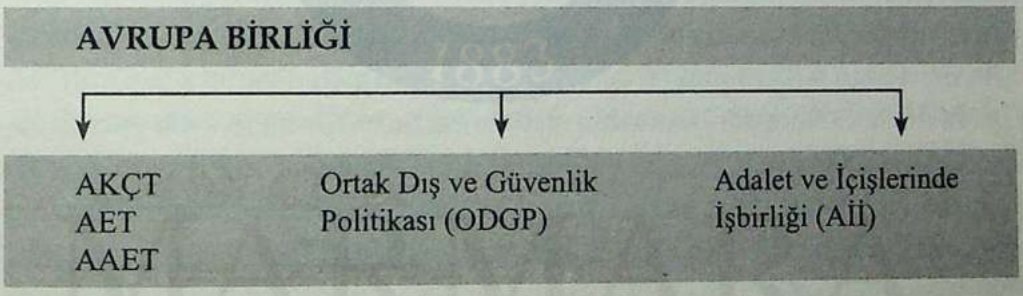

III. Sütun oluşturduğu karar alma yapısı ve sorumluluklar, saydamlığın yetersizliği ve kapsama alınan politikalar açısından hala tartışmalıdır. Gayrı resmi yasal düzenleme yöntemi (soft law) esas itibariyle, hükümetler arasında alınmakla birlikte, AB'nin uluslar üstü niteliğini genişleten III. Sütun faaliyet ve kararların karmaşıklığını da arttırmıştır.

İlgili politika alanlarındaki sorunlulukların I. Sütun (Topluluk Yöntemi) ve III. Sütun (en düşük ortak payda temelinde hükümetler arası karar alma) arasında bölünmesiyle karmaşa daha da artmıştır. Bu durum, bütün iç güvenlik ve III. Sütun kapsamındaki hususların, I. Sütun kapsamında uygulanmakta olan normal uluslar üstü ortak karar alma yönetimine tabi olması anlamına gelmiş ve III. Sütun'un baskılanmasına neden olmuştur. 1997'de kabul edilen Amsterdam Antlaşması ile, kişilerin serbest dolaşımı konusun-

---

18 *A. g. e.*, s. 11-12.

daki düzenlemeler III. Sütun'dan I. Sütun'a transfer edilmiştir Aynı zamanda I. Sütun kapsamında 'dış sınır denetimleri', sığınma ve göç ile ilgili paralel önlemler' ve sınır ötesi etkileri olan bireysel alanlardaki adli işbirliğine yönelik olarak yeni bir II-IA Başlığı eklenmiş olmasına rağmen, bu konuda uygulamaya geçilememiştir. Bunun yanı sıra, III. Sütun 9. madde kapsamında, Konsey'in K1 maddesi ile ilgili alanlarda, AT 100C maddesini (vize politikası) uygulayabilmesine ve böylelikle AT Antlaşması'na henüz tabi olmayan III. Sütun konularında girişimde bulunabilmesine olanak sağlayan hüküm yer almıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiye Cumhuriyeti'nde Yabancılarla ilgili Yasal Mevzuat

Kişinin yabancılık vasfına bakmak için onun gerçek veya tüzel kişi olup olmadığına bakmak gerekir. Çünkü bir devlet ülkesinde bulunanlar yalnızca gerçek kişiler değildir. Yabancılık vasfının tespiti konusunda çeşitli fikirler öne sürülmektedir. Buna göre kimi yazarlar, vatandaşlık bağını öne sürseler de, kimi yazarlar da bulunulan hukuki statüyü temel almaktadır. Türk yabancılar hukukunun temeli ise vatandaşlık bağı üzerine kuruludur ve bundan dolayı da Avrupa Birliği'nin (AB) yoğun eleştirilerine hedef olmaktadır. Türk yabancılar hukukunda başta anayasa olmak üzere, mevzuatta 'yabancı' deyimi açıkça kullanılmakta, fakat bir tanım verilmemektedir. Sık sık da "yabancı devlet vatandaşı" ibaresine rastlanmaktadır. Örneğin 1950 yılında kabul edilen 5682 Sayılı 'Pasaport Kanunu'nda[19] "yabancı" ve "yabancı devlet vatandaşı" olarak yer alırken, aynı yıl yürürlüğe giren 5683 sayılı 'Yabancıların İkametleri ve Seyahatleri Hakkında Kanun'da (YİSHK) ise 'yabancılar' kelimesi tercih edilmektedir[20].

Yabancı kavramına böyle bir atıf yükleyen Türk Yabancılar Hukuku'ndaki yabancılara yönelik düzenlemelerde ise, ilgili dönemin Anayasaları baz alınarak değerlendirildiğinde, çarpıcı bulgular tespit edilebilir. 1876 Anayasası henüz 'Türk vatandaşı' terimini kullanmazken ve hem temel hak ve özgürlükler hem de diğer siyasi ve sosyal haklar konusunda 'tüm tebaa'dan söz ederken, 1921 Anayasası bu konuda hiçbir düzenleme öngörmemiştir. Yunanistan'la nüfus mübadelesinin tamamlanması ve Cumhuriyet'in kurulması ile Müslüman olmayan azınlıkların haklarının uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde düzenlenmesinden sonra kabul edilen 1924 Anayasası ise bir 'yabancı' mefhumu tanımamakta ve tüm temel

[19] İlgili yasalar için bkz.: "Pasaport Kanunu", 15.7.1950, Kanun No.: 5682, Resmi Gazete, 24.7.1950, Sayı: 7564, www.mevzuat.adalet.gov.tr, Erişim tarihi, 20.08.2008; "Yabancıların İkametleri ve Seyahatleri Hakkında Kanun", 15.7.1950, Kanun No.: 5683, Resmi Gazete, 24.7.1950, Sayı: 7564, www.mevzuat.adalet.gov.tr, Erişim tarihi, 20.08.2008.

[20] www.mevzuat.adalet.gov.tr, Erişim tarihi, 29.08.2008.

hak ve özgürlükler gibi, siyasi ve sosyal hakları da Türklere mahsus haklar olarak düzenlemektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Çok milletli Osmanlı Devleti'nin devamı olan genç Cumhuriyet'te bu anlayışla 1932 yılında 2007 sayılı yasa ile kabul edilen ve yabancılarla ilgili yapılan ilk düzenlemeler arasında bulunan 'Türkiye'deki Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun', birçok iş kolu ve hizmet alanını 'Türk vatandaşlarına mahsus' olarak tanımlamaktadır. Türkiye'de bu yolla "...çalgıcılık, ...fotoğrafçılık, berberlik, kundura imalciliği ve rehberlik..." [21] gibi 60'a yakın meslek ve hizmet alanını sadece Türk vatandaşlarına reserve edilmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası, Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Konseyi çatısı altında yabancılarla ilgili uluslararası hukuk kurallarının şekillendirilmeye başlamasıyla Türkiye'de de yeni düzenlemelere gidilmiştir. İktidarın Cumhuriyet Halk Partisi'nden Demokrat Partiye geçmesinden sonra Adnan Menderes liderliğindeki yeni hükümetin ilk icraatlarından birisi de, 1950 yılında kabul edilen Pasaport Kanunu ve Yabancıların İkametleri ve Seyahatleri Hakkında Kanundur.

Yabancıların Türkiye'ye giriş, ikamet ve seyahatlerini düzenleyen her iki yasa da, çok partili sisteme geçtikten sonra liberal politikalarda başlayan yeni dönemin ilk habercileri niteliğindedir. Daha çok yeni ekonomi politikalarını desteklemeye yönelik kabul edilen bu düzenlemeler, aynı zamanda kamu düzeni ve kamu güvenliğini sağlamayı da hedeflemektedirler. Bu nedenle yabancılar hukuku bağlamında uluslararası düzenlemeler ve Avrupa Konseyi'nin kabul ettiği ilkeler her iki yasada hemen hiç dikkate alınmamışlardır. Bugün büyük bir bölümünün ilk şekliyle halen yürürlükte olan Pasaport Kanunu, "...serseriler, dilenciler, delilikle malul olanlar ve fahişeler..."e Türkiye'ye girmeyi yasaklarken, dil, din ve ırk ayrımını yasaklayan uluslararası düzenlemeler ve anayasal ilkeleri de dikkate almamaktadır. Ayrıca Kanun'un 8/5 maddesiyle ülkeye girmeleri yasak yabancılar arasında sayılan "Türkiye Cumhuriyetinin emniyetini ve umumi nizamını bozmak niyetiyle veya bozmak isteyenlere ve bozanlara iştirak veya yardım etmek maksadıyla geldikleri sezilenler" diyerek, ülkeye girişin 'sezgi' yoluyla da yasaklanabileceğini belirtmesi nedeniyle, hukuk devleti prensibine aykırı hükümler içermektedir [22].

1999 yılı Aralık ayında AB Devlet ve Hükümet Başkanları'nın Helsinki'de aldığı kararla yeni bir döneme giren AB'ne uyum çabaları,

---

[21] İlgili yasa için bkz.: "Türkiye'deki Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun", 11.6.1932, Kanun No.: 2007, Resmi Gazete, 16.6.1932, Sayı: 2126. http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/15166.html, Erişim tarihi: 13.11.2008.

[22] İlgili düzenlemeler için bkz.: Halis Kral, *a.g.e.*, s. 64.

şüphesiz Türkiye'nin yakın dönemlerdeki yabancılar politikalarını en fazla etkileyen faktörlerden biri konumundadır. Uluslararası düzenlemeler bağlamında başından itibaren özellikle Avrupa Konseyi'nin kararlarını zaman zaman kapsamlı çekincelerle de olsa referans alan Türkiye'deki yasal düzenlemeler ve bunların uygulamaları nedeniyle, yabancılar konusu Türkiye'nin AB'ye uyumu bağlamında belki de en sorunsuz alan olarak görülebilir. Son yıllar gerçekleştirilen yabancılarla ilgili düzenlemelerde kamu düzeni, kamu güvenliği ve kamu sağlığı yanı sıra, iş piyasasının da dikkate alındığı gerçeği AB ve üye ülkelerde olduğu kadar Türkiye'de de geçerlidir.

AB'de kişilerin serbest dolaşımının önemli bir istisnası olarak kabul edilen kamu düzeni ve kamu güvenliğine dayanan kısıtlayıcı hükümler incelendiğinde, Türkiye'nin AB mevzuatına uyumu açısından esaslı bir değişiklik yapması gerekmeyecektir. Çünkü, kamu düzeni, kamu sağlığı ve kamu güvenliği amaçlarına hizmet etmek için kişilerin serbest dolaşımının sınırlanması veya engellenmesi Avrupa Konseyi'nin ilkelerine de uygun olarak bizzat AB Hukuku'nun bir düzenlemesidir. Kaldı ki, AB'nin konu ile ilgili direktiflerinin iç hukuka aktarılması zorunluluğu karşısında, AB vatandaşları açısından bu direktiflerde belirtilen hususlar doğrultusunda iç hukukta yapılacak düzenlemeler uygulama alanı bulacaktır. Buna karşılık hem AB hem Türkiye vize uygulamasına yalnızca tam üyelik halinde karşılıklı olarak son vereceklerdir. Aynı zamanda hem AB ülkeleri, hem Türkiye sınırda kimlik ve pasaport kontrolü yapabilecektir. Bu kontrolün yapılması da AB mevzuatının temel prensiplerini ihlal etmemektedir.

Yabancıların Türkiye'de Çalışma Koşulları

Yabancıların çalışma koşulları belki de Türkiye'de son yıllarda yapılan en kapsamlı reform alanlarından birini teşkil etmektedir. Bunda küreselleşmenin de etkisiyle siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerle artan uluslararası göçün oluğu kadar, özellikle Türkiye'nin AB'ne uyum çabaları da önemli rol oynamaktadır.

Önce uluslararası göçe göz atacak olursak, son yıllarda bu konuda hem gelişmekte olan, hem de gelişmiş ülkelerin oldukça zorlandığı görülür. Savaş, şiddet ve doğal afetlerin kol gezdiği bölgelerde gelişmekte olan ülkeler sanayileşmiş ülkelere göre daha fazla göç aldıkları bir gerçektir. Ülkesindeki ekonomik sorunlardan kaçıp kendisine daha iyi yaşam koşulları arayanların ise, temel hedeflerinin gelişmiş ülkeler olup, az gelişmiş ülkeleri bu konuda bir geçiş ülkesi olarak kullanmaktadırlar[23]. Başta gelişmiş ülkeler

[23] Kemal İnat, "Türkei, Handbuch Europaeischer Migrationspolitik", Gieler/Fricke (ed.), *a.g.e.*, s. 252.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olmak üzere birçok ülkenin sınırlarını dış göçe daha sıkı kapatması sonucu, ülkesini terk etmek zorunda kalan insanlar çoğu kez yasadışı yollarla diğer ülkelere girebilmektedirler. Bunu bir kazanç yolu olarak gören örgütler, son yıllarda bu yoldan 13 milyar Dolar kazanç elde ettiği tespit edilmiştir[24].

Türkiye'nin tarihi, coğrafi konumu ve kültürel yapısı nedeniyle Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana birçok göç dalgasına maruz kalmıştır. Kuruluş yıllarında Yunanistan ve Bulgaristan'dan gelen ve çoğu Türk asıllı yaklaşık yarım milyon göçmenden sonra, 1950 ve 1954 yıllarında yabancı etnik gruplara uygulanan baskı politikaları sonucu Bulgaristan'ın yanı sıra Yugoslavya'yı da terk eden büyük bir Türk kökenli nüfus Türkiye'ye yerleşmiştir. Berlin Duvarları'nın yıkılmasıyla başlayan göç dalgasında bu kez yine Bulgaristan'nın yanı sıra, Osmanlı döneminde birçok soydaşının yeni yurt edindiği Türkiye'ye, farklı Kafkas Cumhuriyetleri'nden çok sayıda insan akın etmiştir. Bunlardan birçoğu Türk vatandaşlığına kabul edilirken, Türkiye, önce Orta ve Doğu Avrupa ve daha sonra çeşitli Afrika ve Asya ülkelerine yayılarak devam eden uluslararası göçten önemli ölçüde etkilenmiştir. Büyük bir bölümünün yasal olmadığı bilinen göç dalgaları sonucu bugün Türkiye'de bir milyonun üzerinde yasadışı yollarla gelen yabancı olduğu tahmin edilmektedir.

Özellikle çeşitli Avrupa ülkelerine geçmek üzere ve çoğu kez yasadışı yollarla ülkeye gelen yabancılardan dolayı Türk Hükümetleri, 8 Kasım 2000 yılında kabul edilen ilk Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) ile tespit edildiği şekilde ve AB'nin de desteğiyle Topluluk mevzuatına uyum çalışmalarını giderek yoğunlaştırmaktadır[25]. Birçok AB ülkesinden farklı olarak yabancılarla ilgili mevzuatın tek bir yasa yerine 100'e yakın farklı yasaya dağılması nedeniyle, bu alanda kapsamlı bir reform da kolay gözükmemektedir.

Türkiye'deki yabancılara yönelik idari uygulamalar, hem ulusal hem de uluslararası hukuk düzenlemelerini kaynak olarak kabul etmektedir. Ulusal hukuk alanında yabancıların hakları Anayasa, yasalar ve Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK) ile düzenlenmiştir. 1982 Anayasası'nın 16. maddesi "Temel hak ve özgürlükler, yabancılar için milletlerarası hukuka uygun olarak kanunla sınırlanabilir" tespitini yapmaktadır. Buna göre yabancıların temel hak ve özgürlüklerinin ancak kanunla sınırlanabileceği ve bunların uluslararası hukuka uygunluğu zorunludur. Uluslararası hukuk bağlamında ise çeşitli ülkelerle imzalanan ikili anlaşmalar yanı sıra, çok ta-

---

[24] Kemal İnat, *a.g.e.*, s. 256.

[25] Bu konudaki çalışmalar için bkz.: Mehmet Terzioğlu, Yasadışı Göç, İnsan Ticareti ve İltica Konularında Ülkemizin Durumu ve Yapılan Çalışmalar, http://www.caginpolisi.com.tr/11/13-14.htm, Erişim tarihi 10.9.2008.

raflı uluslararası sözleşme maddeleri geçerlidir[26].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yabancıların Çalışma Koşullarında Reform

1982 Anayasası'nın 48. maddesinde 'herkes dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetine sahiptir' hükmü yer almaktadır. Bu maddede kullanılan 'herkes' kavramı her ne kadar yabancı ve vatandaş arasında bir ayrımın yapılmadığına ve eşitlik esasından hareket edildiğine işaret etse de, bu madde 16. madde ile birlikte okunduğunda çalışma hakkı gibi, 'temel hak ve hürriyetlerin' yabancılar için sınırlanabileceği hükmü de Anayasa'da yer bulmuştur. Ancak bunun 'milletlerarası hukuka' uygun olarak ve 'kanunla' yapılması zorunluluğu, yabancılar açısından sınırlı da olsa belli bir hukuki güvence oluşturmaktadır. Anayasa ile sağlanan bu güvencenin yasalar düzeyinde ve idari uygulamalar bağlamında sürdürüldüğü ise şüphe götürür.

Daha 2000'li yılların başlarına kadar yaklaşık 100'e yakın yasaya dağılan Türkiye'deki yabancılar mevzuatının en yoğun işlediği konulardan birisi çalışma konusu olmuştur. Toplam 71 yasa ve 10 KHK çerçevesinde yapılan bu düzenlemeler[27], kısmen Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından hükümler içermektedirler. Yabancıların çalışmalarını düzenlemek üzere hemen her bakanlığa, bunlara bağlı, ilgili veya ilişkili kuruluşlara yetki veren düzenlemeler, Anayasa'nın çalışma hakkı konusunda yabancılara verdiği sınırlı güvencenin neredeyse içini boşaltmıştır. Kamu yönetiminin hem merkezi hem de yerel düzeyine ve Başbakanlıktan meslek kuruluşlarına uzanan geniş bir yelpazeye yayılan karar yetkisiyle yabancıların çalışma mevzuatını son derece karmaşıklaştırmıştır. 5683 sayılı yasa ile 1950 yılında kabul edilen "Yabancıların Türkiye'de İkametleri ve Seyahatleri Hakkında Kanun" yabancıların ancak kanunla yasaklanmayan işlerde çalışabileceğini hükmetmiştir.

Bunun yanında hemen her iş kolu ve hizmet alanı ile ilgili yasalara, yabancıların bağımlı veya bağımsız istihdamı ile ilgili maddeler koyarak birçok kısıtlama getirilmiştir. Çok sayıda meslek, iş kolu ve hizmet alanını kapsayan yasalar dışında kalan Pasaport Kanunu, Vatandaşlık Kanunu, Yabancıların Türkiye'de İkametleri ve Seyahatleri Hakkında Kanun da yetki

---

[26] Kemal İnat, *a.g.e.*, s. 258.

[27] Bu bağlamda Ramoğlu 10 kanunda yabancılara iş verme yetkisi, 13 kanunda yabancılara sözleşme ile iş verme, 24 kanunda yabancıların kurumda istihdam edilme ve diğer birçok kanunda da Türk vatandaşı olma koşulunun yer aldığını iletir. Bunun için bkz.: Kemal Ramoğlu, *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Koşulları*, Yazarın "Euro-Türklerin ve Türkiye'deki Avrupalıların Türkiye'nin AB'ye Katılım Sürecine Katkıları" konulu 14-15 Şubat 2008 tarihlerinde Antalya'da gerçekleştirilen uluslararası Konferansta sunduğu yayınlanmamış bildirisi, s. 1.

yönünden herhangi bir merkezi kuruluş tanımlamadığı için, yabancıların çalışma izinleri konusu ilgili yasalarda belirtilen farklı kurumlarca belirlenmiştir. Bundan dolayı da verilen kararların yasalara ne kadar uygun oluğu veya hangi ölçüler çerçevesinde verildiği çoğu kez denetlenememiştir. Bu yasalardan birçoğunun [28] Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına kadar gerilere gittiği düşünülürse, ne bu yasalarda kullanılan dilin anlaşılırlığı ne de bunların daha sonraki yıllarda Türkiye tarafından imzalanan uluslararası veya bölgesel nitelikli hukuki yükümlülüklere uyduğu söylenebilir.

Yabancılar için Çalışma İzni Kanunu

Yabancıların çalışmasına ilişkin hükümlerin muhtelif kanunlarda yer alması ve çalışma izinlerinin farklı kurumlar tarafından verilmesinin beraberinde getirdiği zorlukları ortadan kaldırmak, ama aynı zamanda ülkenin ikili veya çok taraflı sözleşmelerle üstlendiği yükümlülüklere uyum sağlamak amacıyla Türkiye, 2003 yılında 'Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun'u [29] kabul etmiştir. Yabancı sermayeyi destekleme çabalarının da bir parçası alarak görülebilecek yeni yasa ile aynı zamanda, Türkiye'nin AB ile Ortaklık hukukundan doğan ve uzun süredir yapılması gereken uyum çalışmaları da karşılanmak istenmiştir. Kaldı ki hem katılım ortaklığı hem de AB ile üyelik müzakereleri Türkiye'nin AB mevzuatına uyum amacıyla bu konuda da birçok yeni düzenlemeyi de zorunlu kılmaktadır.

Yabancıların Türkiye'de çalışmalarını izne bağlamayı ve verilecek çalışma izinleri ile ilgili esasları belirlemeyi (Mad. 1) amaçlayan yeni yasa, Türkiye'de bağımlı veya bağımsız çalışmak isteyen ve buradaki işletmelerde mesleki eğitim gören veya kamu kurumlarında istihdam edilmek istenen yabancıları kapsamaktadır. Birçok farklı yasada düzenlenen yabancıların çalışma izinleri konusunu mümkün olduğunca tek çatı altında toplamaya yönelik yasa ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı başlıca yetkili kurum sayılmıştır. Yasa özellikle çalışma izninin verilmesi, uzatılması veya reddedilmesi, itiraz yolları ve ilgili prosedürleri içermektedir. Ancak yabancıların hangi alanlarda çalışabileceği veya bunda hangi koşullara tabi olacakları konusu yasada düzenlenmemiştir. Bu konular, ilgili iş kolu veya hizmet alanını düzenleyen kanun hükümlerince belirlenmeye devam etmektedir. Bu nedenle Başbakanlık, Sağlık Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, Dış Ticaret Müsteşarlığı ve Yüksek Öğretim Kurumu gibi birçok farklı kurum Çalışma

[28] İlgili yasaların listesi için bkz.: http://www.tisk.org.tr/yayinlar.asp?sbj=ic&id=983, Erişim tarihi 13.11.2008.

[29] "Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun", 27.2.2003, Kanun No: 4817, *Resmi Gazete*, 6.3.2003, Sayı: 25040.

ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bilgi vermek kaydıyla mevcut yetkileri çerçevesinde istihdam edecekleri yabancılara çalışma izni vermektedirler. Bu açıdan yeni yasanın yabancıların istihdamı ile ilgili mevzuatı ve işlemleri tek çatı altında topladığı da söylenemez.

Yabancılar için Çalışma İzni Kanunu, yurtdışında ikamet eden ve yurtiçinde ikamet eden olmak üzere iki grup yabancıdan söz etmektedir. Türkiye'de çalışmak isteyen yabancıların, çalışma izni almak için bulundukları ülkedeki Türkiye Temsilciliklerine başvurmaları temel ilke olarak kabul edilmiştir. Temsilcilikler tarafından Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na ulaştırılan başvuru dosyalarına cevaben en geç 90 gün içinde alacakları 'çalışma vizesi', ancak daha sonra Türkiye'de almaları gereken çalışma izni ve ikamet izni ile birlikte geçerlidir[30]. Buna karşılık yurt içinden yapılacak başvurular ya ilgili kişi tarafından doğrudan veya yabancının işvereni tarafından gerekli belgelerle Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na yapılır. Ancak bunun için başvuru sahibinin en az altı ay geçerli vizeye sahip olması gerekir.

Çalışma izninin bitiminden itibaren en geç 15 gün içinde ilgili kişi veya yabancıyı çalıştıran işveren, doğrudan Bakanlığa başvurarak çalışma izninin uzatılmasını istemesi gerekir. Bakanlık, başvuru sahibine bu işlemlere tanınan yasal süre olan 90 gün geçerli bir belge vererek, başvurunun incelendiği süre boyunca yabancının haklarının korunmasını sağlar. Yabancının bu süre içerisinde aynı işyerinde olmak kaydıyla tüm hakları devam etmekte veya işverenin yükümlülükleri sürmektedir[31]. Çalışma izni ile ilgili başvurularda Bakanlık ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının görüşlerini alır. İlgili merciler bu görüşlerini en geç 30 gün içinde Bakanlığa iletmek zorundadırlar. Aksi takdirde görüşleri olumlu kabul edilmektedir. İzin verme veya süresi dolan çalışma iznini uzatma işlemlerinde Bakanlık, iş piyasasındaki durum, çalışma hayatıyla ilgili gelişmeler, istihdama ilişkin sektörel, coğrafi, ekonomik ve konjonktürel değişiklikleri[32] dikkate alır. Bunun yanı sıra Türkiye İş Kurumu'nun dört haftada bir hazırladığı raporlarda belirtilen "yabancıların istihdamının uygun olmadığı" alan ve faaliyetler de, verilecek çalışma izinlerinde belirleyicidir.

Yapılan başvuruya istinaden ve yukarıda sayılan tüm kriterler dikkate alınarak 'süreli çalışma izni'nde iş yerine ve o mesleğe bağlı olarak önce bir yıl, bu bir yıl sonra prosedüre uygun başvuru sonucu aynı meslek ve işve-

---

30 "Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanunun Uygulama Yönetmeliği", *Resmi Gazete*, 29.8.2003, Sayı: 25214.

31 İlgili Yönetmelik, Md. 13.

32 Halis Kral, *a.g.e.*, s. 67.

rende olmak üzere üç yıl ve üç yıl sonra da aynı meslek ancak işyerinden bağımsız olmak üzere 6 yıl süresince çalışma izni verilir[33]. 'Süresiz çalışma izni', Türkiye'de ikamet eden ve resmi olarak kesintisiz 6 yıl çalışan yabancılara meslek veya iş yerinden bağımsız verilir. Diğer bir çalışma izni türü olan 'bağımsız çalışma izni' almak için başvuru sahibinin Türkiye'de kesintisiz olarak en az 5 yıl ikamet etmesi gerekir. Bunun için ilgili kamu kurum ve kuruluşu yanı sıra meslek odalarının da görüşü alınır. Son olarak 'istisnai çalışma izni', yasada belirtilen belli gruplara verilmektedir. İlgili yasada (Md. 7) toplam 8 kategoride sayılan yabacılardan bazıları şunlardır: Türk vatandaşları ile evli olanlar, Türkiye'ye yerleşmiş sayılan yabancılar ve çocukları, AB ülke vatandaşları, kültür ve spor faaliyetleri için kısa süreliğine gelenler.

Çalışma amaçlı ikamet izni için başvuran yabancıların, bundukları ülkedeki Türkiye temsilciliklerinden 'çalışma vizesi' almış olmaları, yasada belirtilen süreler içerisinde Türkiye'de bulunuyor olmaları, belirtilen işyerinde çalışacağı anlaşılması ve çalışmasında adli, idari ve siyasi bir sakıncanın bulunmaması gerekmektedir. Bu koşulları yerine getiren yabancıların çalışma izni kararları çalışacakları ilin valiliğine gönderilir. Buna istinaden yabancıların verecekleri ikamet beyannamesinin doldurulmasından sonra, çalışma amaçlı ikamet tezkereleri ilgili valilik tarafından ve İçişleri Bakanlığına sorulmaksızın re'sen düzenlenir[34]. Çalışma hak ve özgürlükleri ile birlikte yabancılara sınırlı da olsa bir takım sosyal hak ve özgürlük de verilir. Örneğin: toplu sözleşme ve grev, sendika kurma, sağlık ve sosyal yardımlar ve sosyal güvenlik sisteminden yararlanma, bu haklardan bazılarıdır. Bunun dışında yasa, başvurunun reddi durumunda başvuru sahibine Bakanlığa doğrudan itiraz hakkı, bunun da reddi durumunda idari yargı yolunu da açmaktadır.

Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun'un, yasayı gerektiren ihtiyaçlara cevap verip vermediği sorulduğunda, ilgili Kanun'un getirdiği birçok yenilik olumlu olarak sayılabilir. Bu bağlamda yasanın yabancılara çalışma izni verilmesi koşullarını ve ilgili esasları daha açık belirlediği ve sistematikleştirdiği söylenebilir. Yabancılarla ilgili mevzuatta böylece ilk kez yapılan kapsamlı düzenlemelerle Türkiye şüphesiz İkinci Dünya Savaşı'ndan beri kabul etmiş olduğu ilgili uluslararası sözleşmelere uyum konusunda önemli adım atmıştır.

Yasanın yürürlüğe girmesiyle birlikte 1932 yılından kalan 'Türkiye'deki Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun'

---

33 Bunun için ilgili yasaya bkz., Md. 5.

34 Halis Kral, *a.g.e.*, s. 69.

kaldırılarak, 60'ın üzerinde meslek ve hizmet alanı yabancılara açılmıştır. Ancak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı dışında kalan diğer kamu kurum ve kuruluşlarının verdiği çalışma izinleri, 2003 yılında kabul edilen yasanın dışında tutularak, ilgili mevzuatın birleştirilmesi veya yetkilerin tek elde toplanması amacına tam olarak ulaşılamamıştır. Bunun yanı sıra birçok meslek ve hizmet alanında yabancılara konulan çalışma yasağı halen sürmektedir[35]. Ayrıca başvuruları reddedilen yabancılara itiraz hakkının verilmesi veya yargı yolunun açılması, ancak çalışma izni başvurusunu yurt içinde yapan veya çalışma iznini uzatmak için başvuran yabancıların işine yaramaktadır. Buna karşılık çalışma izni için yurtdışından başvuran yabancılar tarafından kullanılamamaktadır. Çünkü 2001 yılında yapılan değişikliğe rağmen Anayasa'nın 74. maddesi, sadece Türkiye'de ikamet eden yabancılara dilekçe hakkı tanımaktadır[36]. Oysa çalışma izni için geçerli ön koşul olan 'çalışma vizesi' ancak yurtdışındaki Türkiye temsilciliklerine başvuruyla alınabilmektedir. Bu durumda Türkiye'de çalışmak isteyen yabancıların ancak çok az bir bölümü itiraz hakkı veya yargı yolunu kullanabilmektedir.

AB Vatandaşlarına Yönelik Uygulamalar

Yukarıda sözü geçen 'Türkiye'deki Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun'un ortaya çıkmasında, Helsinki kararı sonrasında başlayıp ilgili yasanın kabul edildiği 2003 yılında doruk noktasına ulaşan AB'ye uyum çabalarının da büyük etkisinin olduğu söylenebilir. Bu durum sadece AB vatandaşlarına uygulanan 'istisnai çalışma izini' düzenlemesinde[37] ifadesini bulmuyor; bunu aynı zamanda AB vatandaşları dışında kalan diğer yabancıların çalışma izinlerini uzatma konusunda kabul edilen usullerde de gözlemlemek mümkündür. Şöyle ki: 'Süreli çalışma izni'nin uzatılması usulü, başvuru sahibinin geldiği ülkeye bakılmaksızın ve ikili sözleşmelerde farklı

---

[35] Sağlık personelinin büyük bir bölümü için geçerli olan yabancılara çalışma yasağını değiştirmeye yönelik AK Parti Hükümeti'nin kabul ettiği Yasa taslağı, geçtiğimiz yılın başlarında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından TBMM'ne geri iade edilmiş; Hükümet bu yasayı yeniden e le almamıştır. "Yabancı Doktorlar Yasasında geri adım..." olarak anılan tartışmalar için bkz.: http://www.vergiportali.com/Content.aspx?Type=NewsD&Id=397; http://www.memurlar.net/haber/67122;

[36] Anayasa'daki sözü geçen 74. maddeden dolayı yurtdışından ilk kez başvuran yabancıların gerekli durumda itiraz hakkı bulunmamakta, ancak sınırsız başvuru hakkına sahiptirler. Yabancılara çalışma ve oturma izni başvurularında danışmanlık hizmeti veren "Ungexpat" Şirketi elemanı **Nilay GÜNGÖRÜR** ile 14.11.2008 tarihinde yapılan telefon görüşmesinden.

[37] Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun çerçevesinde AB vatandaşları ile bunların AB vatandaşı olmayan eş ve çocukları için öngörülen bu çalışma izni, yasada öngörülen süreler ve kısıtlamalar dikkate alınmaksızın istisnai olarak verilir (Md. 8). Bunun için ayrıca bkz.: Kemal Ramoğlu, *a.g.e.*, s. 11.

düzenlenmedikçe, Türkiye-AB Ortaklık Konseyi'nin (OK) 19 Eylül 1980 tarihli ve 1/80 sayılı kararına çok benzer bir şekilde düzenlenmiştir[38]. Çalışma izninin uzatılmasında Türkiye'deki ikamet süresinin dikkate alınması ve bu sürenin hesaplanması usulünde de sözü geçen 1/80 sayılı kararın belirlediği ölçüler kabul edilmiştir. Dolayısıyla Türk yabancılar mevzuatında uygulama alanı bulan idari işlem modelinde, AB ile 1976 yılından itibaren oluşturulmaya başlanan serbest dolaşım konusundaki Ortaklık Hukuku'nun referans olarak alındığı söylenebilir.

Her ne kadar Türkiye'de çalışmak üzere ikamet eden yabancılar arasında AB vatandaşları yerine ABD ve Rusya Federasyonu ilk iki sırayı alsalar da, Türkiye-AB arasında 1964 yılından beri süren Ortaklık ilişkileri karşılıklı olarak bir takım imtiyazları beraberinde getirmektedir. Özellikle kişilerin serbest dolaşımı alanını ilgilendiren ve Ortaklık Hukuku'na ait düzenlemelerin kaynağını Türkiye-AB arasındaki Ortaklığı başlatan Ankara Antlaşması (AA), 1973 Ocak ayında yürürlüğe girmesiyle Ortaklığın Geçiş Dönemi'ni başlatan Katma Protokol (KP)ve Ortaklık Konseyi'nin (OK) takip eden yıllarda konuyla ilgili aldığı kararlar[39] oluşturmaktadır. 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye-AB ülkeleri arasında gözlemlenen işgücü göçü daha çok Türk göçü olarak bilindiğinden, yukarıda sözü geçen düzenlemelerin Ortaklık Hukuku çerçevesinde sahip olduğu karşılıklılık niteliği unutulduğu için, Türkiye'de yaşayan AB vatandaşlarının elde edebileceği bir takım haklar uzun yıllar gözden kaçmıştır. 2003 yılında kabul edilen 'Türkiye'deki Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun'la, ilk kez aynı zamanda Türkiye'de yaşayan AB vatandaşlarının Ortaklık Hukuku'ndan doğan özel hakları da teslim edilmek istenmiştir. Ortaklık Hukuku'nun ilgili maddeleri[40] Avrupa Topluluğu Adalet Divanı (ATAD) kararları ışığında birçok AB ülkesinde 1990'lı yılların başlarından itibaren oradaki Türk işçileri için uygulanmaya başlanırken, Türkiye'de bu düzenlemeler ilk kez yukarıda sözü geçen ve 2003 yılında kabul edilen yasayla uygulama alanı bulmuştur.

Kişilerin serbest dolaşımı alanına giren ve sadece o ülkede yabancı sta-

---

38 Çok yerinde yapılan bu tespit için bkz.: Kemal Ramoğlu, *a.g.e.*, s. 9.

39 Bunlar, Ankara Antlaşması'nın 12. maddesinin uygulanması hakkında 20 Aralık 1976 tarih ve 2/76 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı; Ortaklığın geliştirilmesi hakkında 19 Eylül 1980 tarih ve 1/80 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı; Avrupa Topluluğu Üye Devletler sosyal güvenlik planlarının Türk işçileri ve onların ailelerine uygulanmasına ilişkin aynı tarihli ve 3/80 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararlarıdır.

40 Bu maddeler ve ilgili değerlendirmeler için bkz.: Bülent Çiçekli, "Türk-AB Ortaklık Hukuku Çerçevesinde Türkiye'deki AB Vatandaşlarının Çalışma ve İkamet Hakları Üzerine bir Değerlendirme", http://www.turkaydanismanlik.com/turcojuristsdocs/Turk_AB_Ortaklik_Hukuku_Cercevesinde_Turkiyedeki_AB_vatandaslarinin_calisma_ve_ikamet_haklari_uzerine_bir_degerlendirme.pdf , Erişim tarihi: 13.11.2008.

tüsünde halen yaşamakta olan AB ve Türk vatandaşlarını kapsayan AA'nın 12. ve KP'ün 36. Maddelerine istinaden OK'nin kabul ettiği 2/76, 1/80 ve 3/80 sayılı kararları, çalışma izinlerinin uzatılması ve bir takım sosyal güvenlik haklarından yararlanılması konularını düzenlemektedir. OK'nin 1/80 sayılı kararına bağlı olarak 4 yıl düzenli olarak bir işte çalışan Türk veya AB vatandaşları için tüm meslekler olmak üzere o ülkede çalışma hakkı doğmaktadır. İşte Ortaklık Hukuku'ndan doğan bu haktan dolayı, 'Türkiye'deki Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun' kapsamındaki hükümlerde öngörülen kısıtlayıcı maddeler ve bu yasa kapsamı dışında kalıp diğer kamu kurum ve kuruluşlarının yetkisi dahilindeki iş kolları ve hizmet alanları ve bu işlerden bazıları için öngörülen ve yabancıların çalışmasını yasaklayan hükümler AB vatandaşları için geçerli değildir. Aksi takdirde AB veya Ortaklık Hukuku'nun ihlali anlamına geleceğinden, Türk yabancılar mevzuatında en kısa zamanda daha açık düzenlemeler yapılması veya AB vatandaşlarının çalışma izinlerinin verilmesi veya uzatılması konusunda kabul edilen 'istisnai' uygulamalar yoluyla Ortaklık Hukuku'na uygun çözülmüş sayılmalıdır.

Kişilerin serbest dolaşımı alanında olup, yalnızca bağımlı çalışmak amacıyla Türkiye'de bulunan AB vatandaşları veya AB ülkelerinde bulunan Türk vatandaşlarını kapsayan yukarıda sözü geçen düzenlemeler dışında bir de KP'ün 41. maddesinde düzenlenen (hizmet sunmak amaçlı) yerleşme hakkı ve serbest dolaşım konusu bulunmaktadır. KP'ün düzenlemeleri çerçevesinde kişilerin serbest dolaşımının OK'nce 1976-1986 yılları arasında aşamalı olarak düzenlenmesini kabul eden akit taraflar, AB'nin kuruluşundan itibaren temel politikalarından biri olan hizmetlerin serbest dolaşımı konusunda daha genel bir düzenleme üzerinde anlaşmışlardır. KP'ün 41. Maddesinde kabul edildiği şekliyle buna göre yerleşme hakkı ve hizmetlerin serbest dolaşımı konusunda akit tarafların yeni kısıtlamalar koymaları kabul edilmemektedir. Uluslararası hukukta 'standstil clause' (koruma hükmü) olarak bilinen düzenlemeye göre, ne AB ülkeleri, ne de Türkiye hizmet vermek amacıyla yerleşme hakkı ve serbest dolaşım hakkı konusunda karşılıklı olarak yeni bir kısıtlama getiremeyeceklerdir[41].

Her iki konudaki, yani KP'ün işçilerin serbest dolaşımı ile ilgili 36. Maddesi ve hizmetlerin serbest dolaşımı ile ilgili 41. Maddesi çerçevesindeki düzenlemeler, Türkiye'ye veya AB ülkelerine giriş/seyahat koşullarından ayrı olarak değerlendirilmek zorundadır. Yani AB vatandaşlarının Türkiye'ye veya Türk vatandaşlarının AB ülkelerine girişlerini düzenleyen

[41] Bülent Çiçekli, *a.g.e.*, s. 6.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ulusal hukuk kuralları, AB hukukunun dışında kaldığı gibi, 'standstil' hükmünden de etkilenmemektedir. Bundan dolayı ATAD kararlarını dayanak göstererek Türk kamuoyunu yanıltıcı "Vizesiz Avrupa" talepleri[42], AB veya Ortaklık Hukuku ile çeliştiği gibi, AB ülkeleri üzerinde siyasi bir baskı oluşturma çabasından ileriye de gitmemektedir. Her iki serbest dolaşım hakkıyla ilgili düzenlemelerden yararlanmanın tek yolu, ilgili ülkeye daha önce yasal yollardan girmek gerektiği bilinmelidir. Türkiye'nin 2003 yılında kabul edilen yabancılar için çalışma izni yasasına dayanarak AB vatandaşlarına yönelik uygulamalarda olduğu gibi, ATAD'ın Türk işçileri ile ilgili olumlu kararlarında dikkate aldığı koşul: AB veya Türk vatandaşlarının ilgili ülkeye yasal yoldan girmiş olup çeşitli nedenlerle bir süre orada bulunmuş olmalarıdır. Kaldı ki AB ülkelerince Türk vatandaşlarına uygulanan seyahat vizesi konusunda AB Komisyonu ve Türk Hükümeti arasında uzun zamandır süren görüş farklılığı bulunduğu bilinmektedir. AB Komisyonu'nun Türk vatandaşlarına uygulanan vize koşullarını hafifletmek adına yaptığı değişiklik önerisini reddeden Erdoğan Hükümeti, bu reddinin nedenlerini AB makamlarına yeteri kadar anlatamadığı görülmektedir[43]. Hükümetçe aynı belirsizliğin Türk kamuoyunda da sürdürülmesi durumunda, bazı işveren çevrelerinin de desteğini bulan "vizesiz Avrupa" tartışmalarının, yapılmak istenen reform çalışmalarına olan desteği gölgelemesi kaçınılmaz olacaktır.

AB'ne Uyum Sürecinde Serbest Dolaşım Alanında Planlanan Reformlar

8 Kasım 2000 tarihli Katılım Ortaklığı Belgesi'nin (KOB) yayımlanmasından günümüze kadar AB'nin kişilerin serbest dolaşımı ile ilgili mevzuatına doğrudan uyum amacıyla bir mevzuat yayımlanmamıştır. Bununla birlikte, 6 Mart 2003 tarih ve 25040 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 4817 sayılı 'Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun' ile çalışma izinlerinin tek bir otorite tarafından verilmesi sağlanarak bu alandaki dağınıklık gideril istenmiştir. Bu kanun ile aynı zamanda yabancıların çalışma koşulları ile ilgili bir takım kolaylıkların tanınması ve o zamana kadar sadece Türk vatandaşlarına mahsus birçok mesleğin yabancılara da açılmasının yanı sıra, AB vatandaşlarının Türkiye'deki çalışma koşulları Türkiye-AB Ortaklık Hukuku ile uyumlaştırılmaya çalışılmıştır. Kişilerin ve hizmetlerin serbest

---

[42] Konuyla ilgili tartış malar için bkz.: http://www.vizesizavrupa.org.

[43] Türkiye vatandaşlarına AB ülkeleri tarafından uygulanan ağır vize koşulları bazı tartışmalara konu olsa da, Türk Hükümeti'nin suskunluğu kamuoyunda "ya hep ya hiç-politikaları"nı çağrıştırmaktan geri kalmıyor. Bunun için bkz. Zeynel Lüle, "AB ile Vize Çıkmazı", *Kriter*, S. 28, s. 24-25; ayrıca genişlemeden sorumlu Olli Rehn'in bu konudaki sözleri için bkz., 5 Kasım 2008.

dolaşımı konusundaki uyum çalışmalarını görmek amacıyla, 3 Ekim 2005 tarihinde başlatılan üyelik müzakereleri çerçevesinde yürütülen çalışmalara yakından bakmak gerekmektedir. Bununla ilgili olarak seçilen bazı başlıklar aşağıda ayrı ayrı irdelenecektir[44]:

Mesleki Niteliklerin Karşılıklı Tanınması ve Serbest Dolaşım Hakkında Öncelikler: Mesleki niteliklerin yanı sıra, yerleşme hakkı ve hizmet sunma özgürlüğüne ilişkin Avrupa Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşması'nın hükümleri karşısındaki potansiyel engellerin belirlenmesi amacıyla Türk mevzuatının taranması çalışmaları başlamıştır. Bu çerçevede hizmet müzakerelerinin seyrine bağlı kalmak kaydıyla, özel kanunlarla düzenlenmiş olan ve mesleğin icrasında "Türk Vatandaşlığı" şartı içeren hükümler, bazı meslek gruplarında, AB Üye Devletleri vatandaşları için karşılıklılık ilkesi çerçevesinde üyeliğe kadar aşamalı olarak, bazı meslek gruplarında ise yine karşılıklılık ilkesi çerçevesinde üye olduktan sonra kaldırılacaktır.

Diğer taraftan, kişilerin serbest dolaşımı bölümü altında yer alan ve mesleki niteliklerin karşılıklı tanınması dışında kalan sosyal güvenliğin koordinasyonu, ikamet hakkı ile işçilerin serbest dolaşımı konularında AB mevzuatına uyum çalışmaları devam etmektedir. Bu düzenlemeler karşılığı hazırlanmakta veya hazırlanacak olan uyum mevzuatının, yürürlük tarihi de dahil olmak üzere nihai halinin, AB ile sürdürülmekte olan hizmetlerin serbestleştirilmesi müzakereleri de göz önünde bulundurularak karşılıklılık ilkesi çerçevesinde tam üyeliğe kadar tamamlanması öngörülmektedir[45].

Yerleşme Hakkı ve Hizmet Sunma Özgürlüğü: 4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun ile 2007 sayılı 'Türkiye'deki Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun' yürürlükten kaldırılmış bulunmaktadır. Bu çerçevede tercümanlık, rehberlik, fotoğrafçılık, şoförlük, garsonluk gibi mesleklerin ifası için gereken Türk vatandaşlığı şartı kaldırılmıştır[46].

Yerleşme Hakkı ve Hizmet Sunma Özgürlüğü'ne İlişkin Öncelikler: Yerleşme hakkı ve hizmet sunma özgürlüğüne ilişkin AT Antlaşması hükümleri karşısındaki potansiyel engellerin belirlenmesi, kaldırılması ve bu alandaki uyumlaştırılmış mevzuatın uygulanmasıdır. Yerleşme hakkı ve hizmet sunma özgürlüğü ile doğrudan ilgili olan mesleki niteliklerin tanınması alanındaki mevzuata uyum çalışmalarına ilişkin bilgi, 99/42/EC sayılı

---

[44] Bunun için bu yıl tamamlanıp halen üzerinde görüşmelerin devam ettiği Ulusal Program baz olarak alınmıştır. 2008 yılı Ulusal Program Taslağı için bkz.: http://www.abgs.gov.tr/files/UlusalProgram/UP2008/up2008_taslak.pdf.

[45] www.abgs.gov.tr, erişim tarihi 10.08.2008.

[46] www.abgs.gov.tr, erişim tarihi 11.08.2008.

Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifini de içerecek şekilde "Kişilerin Serbest Dolaşımı" bölümünde verilmektedir.[47]

Adalet ve İçişleri: İlk Ulusal Programın yayımlanmasından bu yana (24 Mart 2001-11 Mayıs 2003) Adalet ve İçişleri (ile Siyasi Kriterler) alanındaki Avrupa Birliği mevzuatına uyum sağlanmasına yönelik olarak kabul edilip yürürlüğe giren mevzuat Ek-24.1 ve Ek-24.2'de verilmiştir. İlgili öncelikler aşağıdaki gibidir:

- İltica Alanında AB Mevzuatına Uyumun Başlatılması ve İltica Alanında Kapasitenin Geliştirilmesi:

2003 yılı KOB'nde iltica alanında AB mevzuatına uyumun başlatılması öncelik olarak belirlenerek, başta mülteciler için konaklama ve sosyal destek mekanizmalarının geliştirilmesi çalışmalarının sürdürülmesi olmak üzere, bu alandaki idari ve teknik kapasitenin geliştirilmesi öngörülmüştür. Taslak İltica Yasasının yürürlüğe girmesini takiben, ilgili alanda idari düzenlemeler çıkarılarak, bu alanda başlatılan AB mevzuatı ile uyum çalışmalarına devam edilecektir.

Türkiye, 1951 'Mültecilerin Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi' ve bu Sözleşme'nin Protokolü'ne taraftır. Bu Sözleşmeye taraf olurken Türkiye, mültecilerin tanımına ilişkin olarak getirdiği coğrafi sınırlamaya rağmen, hem coğrafi sınırlaması doğrultusunda mülteci olarak kabul ettiği yabancılar, hem de sırf insani nedenlerle geçici sığınma hakkı tanıdığı Avrupa dışından gelen yabancılar için, 1951 Sözleşmesinin 33. maddesinin ilk bendinde düzenlenen geri göndermeme (non-refoulement) ilkesine titizlikle riayet etmektedir. Coğrafi sınırlama konusu, Türkiye'nin AB'ye katılım müzakereleri sırasında etraflıca ele alınarak, katılım aşamasında ülkemize doğudan bir mülteci akımını teşvik etmeyecek şekilde, gerekli mevzuat ve altyapı değişikliklerinin gerçekleştirilmesine ve AB ülkelerinin külfet paylaşımı konusunda gerekli hassasiyeti göstermelerine bağlı olarak kaldırılacaktır.

2002 yılı Haziran ayında kurulan ve ilgili kurum ve kuruluşların temsil edildiği 'İltica, Göç ve Dış Sınırlar Görev Gücü' dahilinde kurulan çalışma gruplarınca, uzman desteği ile gerçekleştirilen altı aylık çalışma toplantıları, çalışma ziyaretleri ve yasa tarama çalışmaları sonucunda, her üç konuda ülkemizin strateji belgeleri oluşturulmuştur. Strateji belgeleri çerçevesinde, iltica konusu ile ilgili olarak AB'ye uyum çalışmaları bağlamında eğitim, yeniden yapılanma ve mevzuat konusunda bir dizi çalışma yürütülecektir. Bu öncelikle ilgili olarak yasal değişiklik yapılmamıştır.

- Sınır Yönetimi ile İlgili AB Mevzuatına Uyum Sağlanmasına Devam Edil-

---

[47] www.abgs.gov.tr , Erişim tarihi 11.08.2008.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mesi ve Schengen Mükteseba tının Uygulanması İçin Hazırlık Yapılması:

2003 yılı Katılım Ortaklığı Belgesinde, kamu idaresinin, yasa dışı göçün önlenmesi amacıyla, mevzuat ve en iyi uygulamalarla uyumlu etkin bir sınır yönetimi geliştirme kapasitesinin iyileştirilmesi önceliğine kısa vade hedefleri arasında yer verilmiştir. Sınır yönetimi ile ilgili mevzuat ve en iyi uygulamalarla uyumlaştırmaya devam edilmesi ve Schengen mükteseba tının tam olarak uygulanması için hazırlık yapılması hedefleri ise 2003 yılı Katılım Ortaklığı Belgesinde orta vade öncelikleri olarak yer almaktadır. Bunun yanı sıra, kişilerin serbest dolaşımı bölümü ile de bağlantılı olan ikamet hakkı ile ilgili AB mevzuatına uyum çalışmaları da sürdürülmektedir. Bu çerçevede hizmet müzakerelerinin seyrine bağlı kalmak kaydıyla, bu düzenlemeler karşılığı hazırlanmakta veya hazırlanacak olan uyum mevzuatının, yürürlük tarihi de dahil olmak üzere nihai halinin, karşılıklılık ilkesi çerçevesinde, üyeliğe kadar tamamlanması öngörülmektedir.

- Vize Mevzuatı ve Uygulamasının AB Mevzuatı ile Uyumlu Hale Getirilmesine Başlanması:

Vize mevzuatı ve uygulamasının AB mevzuatıyla uyumlu hale getirilmesi doğrultusunda başlatılmış olan sürecin devam ettirilmesi bağlamında, aşağıda belirtilen hususlar öncelikli olarak değerlendirilmektedir:

1.) AB Vize Negatif Listesine uyum konusunda önemli adımlar atılmış olup, netice itibarıyla söz konusu listeye Mayıs 2003 itibarıyla yaklaşık %75 oranında uyum sağlanmış bulunmaktadır. Tam uyum sağlanabilmesi için 6 ülkenin durumunun gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, birinci aşamada, AB'nin vize uyguladığı 6 Körfez ülkesine (Bahreyn, Katar, Oman, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan) 1 Eylül 2002 tarihi itibarıyla; ikinci aşamada ise, 13 ülkeye (Endonezya, Güney Afrika Cumhuriyeti, Kenya, Bahamalar, Maldivler, Barbados, Seyşeller, Jamaika, Belize, Fiji, Mauritius, Grenada ve Santa Lucia) 2003 yılının Mayıs-Temmuz aylarında geçerlilik kazanmak üzere vize uygulaması getirilmiştir.

2.) Türkiye tarafından halihazırda kullanılan vize etiketleri AB güvenlik standartlarını karşılamadığından, Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) ve AB standartlarına uygun yüksek güvenlikli vize etiketlerinin kullanımına geçilmesi öngörülmektedir.

3.) Türkiye tarafından verilen vize tipleri AB ülkelerinde geçerli Schengen vize tiplerine uymamaktadır. Bu alanda tedrici bir uyumun başlatılması gerekmektedir.

4.) Dış temsilciliklerimizin ve sınır kapılarımızın belge güvenliğini denetleyecek teçhizatla donatılması konusu, özellikle uluslararası plat-

formda yasa dışı göç ve insan ticareti ile yapılan mücadele kapsamında da büyük önem taşımaktadır.

5.) Havaalanı transit vizesi uygulamasının başlatılması aynı zamanda Türk havalimanlarından kalkan uçaklarla AB'ye giriş yapmak isteyen ancak yasa dışı konumda bulundukları için ülkemize geri gönderilen kişilerle ilgili sorunların çözümü bakımından da yararlı olacaktır.

6.) Sınırda bandrol vize itası uygulaması Schengen sisteminde bulunmadığından, ülkemizin tedrici olarak söz konusu uygulamaya son vermesi gerekmektedir.

- Yasa Dışı Göçle Mücadeleye Yönelik Olarak AB Mevzuatının ve En İyi Uygulamalarının Kabul Edilmesi ve Uygulanması:

2003 Yılı Katılım Ortaklığı Belgesinde, yasa dışı göçle mücadelenin güçlendirilmeye devam edilmesine ve yasa dışı göçün önlenmesi amacıyla bu alanda AB mevzuatı ile en iyi uygulamaların (kabul, yeniden kabul, sınır dışı etme) kabul edilmesine ve uygulanmasına orta vadeli öncelikler arasında yer verilmiştir.

Türkiye, Göç ve Sınır İhlalleri Konusunda Bilgi Değişim ve Paylaşım Merkezine (CIREFI) 2001 yılında katılım sağlamış olup, bu tarihten itibaren istatistiksel bilgileri bu merkez ile teati etmektedir. Türkiye, CIREFI'nin 6 ayda bir gerçekleştirdiği toplantılara katılmakta ve Erken Uyarı Sistemi aracılığıyla yasa dışı göç hareketlerine ilişkin acil bilgileri ve çalıntı belgelerle ilgili bilgileri diğer üye ve aday ülkelerle paylaşmaktadır.

Türkiye, yasa dışı göç bağlamında, kabul, geri kabul ve sınır dışı etme gibi uygulamalara katılım öncesi dönemde AB mevzuatından benimsenmesi gerekenleri, orta vadede yürürlüğe koyacaktır. Türk Hükümeti, Türk vatandaşlarının, Türkiye'den yasa dışı transit geçiş yapan kişilerin ve Türkiye'de yakalanan yabancı ülke vatandaşlarının geri kabulü hususlarını düzenleyen anlaşmaların, komşu ve kaynak ülkelerle müzakeresine başlamıştır. Bu kapsamda öncelikle, Türkiye'nin doğu sınırındaki komşu ülkelerle, bilahare doğu sınırındaki komşu ülkelerin ötesindeki ülkelerle ve nihayet Türkiye'nin batı sınırındaki komşu ülkelerle geri kabul anlaşması aktedilmesi hedeflenmektedir.

Bu doğrultuda, Türkiye, 2001 yılı başında İran, Pakistan, Bangladeş, Afganistan, Irak, Hindistan, Suriye, Çin Halk Cumhuriyeti (Ç. H.C.), Sri Lanka, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'ya geri kabul anlaşması teklif etmiştir. Bu çerçevede, Suriye ile yapılan görüşmeler sonucunda 10 Eylül 2001 tarihinde Geri Kabul Anlaşması, Yunanistan ile 8 Kasım 2001 tarihinde Geri Kabul Protokolü imzalanmıştır. Öte yandan, Bulgaristan ile müzakereler devam etmektedir. Romanya ile ise ikinci tur müzakereler tamamlanarak

anlaşma parafe edilmiş olup en kısa sürede anlaşma imzalanacaktır. İran, Pakistan, Hindistan, Sri Lanka ve Ç. H.C.'den henüz bir cevap alınamamıştır. Ayrıca, Ürdün, Rusya Federasyonu, Tunus, Özbekistan, Moğolistan, Mısır, Kırgızistan, İsrail, Gürcistan, Etiyopya, Belarus, Sudan, Cezayir, Libya, Fas, Lübnan, Nijerya ve Kazakistan'a 2002 yılında geri kabul anlaşmaları teklif edilmiştir. Bu ülkelerden Kırgızistan ile Geri Kabul Anlaşması 6 Mayıs 2003 tarihinde imzalanmıştır.[48]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sonuç

Bu çalışmanın başlığı "Düşmanlık'tan Vatandaşlığa - Yabancıların Kamu Yönetimlerinde Değişen Konumu" olmuş olsaydı, kullanılan terimler açısından çok yanlış olmazdı herhalde. Çünkü ilk çağlarda "düşman" olarak kabul edilip hukuk dışı sayılan, şahısları ve malları hiçbir korumaya sahip olmayan "yabancılar", bugün sınırlı da olsa artık "vatandaş" haklarının önemli bir bölümünü kullanan kişiler konumuna gelmişlerdir. "Sınırlı da olsa...." derken, hem yabancıların tüm ülkelerde sözü geçen düzeyde bir statüye kavuşmadığı, ama aynı zamanda da statüsünün "vatandaş" konumuna yaklaştığı ülkelerde (ki bunlar günümüzde AB ülkeleridir), bile yabancıların yararlandıkları hakların ülke vatandaşlarınınkilere çok yakın olmakla birlikte yine de belli bir farklılık göstermesidir.

Fransız Devrimi'nin eşitlik ilkesine göre şekillenen ve uluslararası hukukta kapsamlı düzenlemelerle hakları korunan yabancıların konumu, özellikle uluslararası yükümlülüklerine sadık ülkelerde önemli ölçüde güvence altına alınmıştır. Sadece yabancılar değil, tüm tebaanın "padişahın bağışladığı ve istediğinde geri aldığı" haklarla yetinmek zorunda kaldığı 500 yılı aşan bir dönemden sonra, Fransız Derimi sonuçları Osmanlı Devleti'nde de etkili olmaya başlamıştır. Batılı devletlerin de müdahalesiyle, yabancı olarak kabul edilen Gayrı-Müslimler için de geçerli olmak üzere tüm tebaayı kanun önünde eşit sayan Gülhane-i Hattı Hümayunu ile başlayan önemli bir yapı taşıdır. Tüm siyasi ve sosyal hakların eşit olarak tebaanın tamamına kullandırılmaya başlandığı 1908 Devrimi'nden sonra, Cumhuriyet'in kurulmasıyla kamu hakları konusunda "yabancı" - "vatandaş" ayrımı yeniden kamu politikaları ve idari uygulamalarına girmiştir. Türkiye'nin uluslararası taahhütleri çerçevesinde ve ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yabancıların hakları konusunda bir takım iyileştirmelere gidilmiştir.

Uluslararası Sözleşmeler dışında Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin dahil olduğu diğer bir süreç ise, zamanın Avrupa Ekonomik Topluluğu ile

[48] www.abgs.gov.tr, Erişim tarihi, 11.08.2008.

Ortaklık ilişkileridir. Hem kendi vatandaşlarının hem de bugünkü adıyla AB vatandaşlarının ikamet, çalışma ve hizmet sunma konularındaki haklarını da düzenleyen Ortaklık Anlaşmaları hükümleri, ATAD kararları ile ilk kez1980'li yılların ikinci yarısında AB ülkelerindeki Türk vatandaşları için uygulanma fırsatı bulmuştur. Buna karşılık Türkiye'deki iyileştirmeler 2000'li yılları beklemek zorunda kalmıştır. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına kadar gerilere giden ve bugünkü siyasi anlayış ve insan ihtiyaçlarından uzak kalan düzenlemeler, AB'ne uyum reformları çerçevesinde ilk kez 2003 yılında kapsamlı değişikliklere uğramıştır. Bu yolla yabancıların çalışma ve buna bağlı olarak ikamet hakları için bir takım güvenceler sağlanmış, konuyla ilgili idari usul ve uygulamalar açık bir şekilde tanımlanmıştır. Ayrıca yabancılara bu konuda itiraz ve yargıya gitme hakkı verilmiştir.

Başlangıçta üye ülke vatandaşları için eşit sosyal ve ekonomik haklar hedefi ile yola çıkan ve artık "Avrupa vatandaşı" statüsü ile tüm AB ülkelerinde yaşayan diğer Topluluk ülke vatandaşlarına tanınan yerel ve Avrupa Parlamentosu seçimlerine aktif ve pasif katılma hakkı, Avrupa Bütünleşme sürecinin bugün geldiği noktanın da bir ifadesidir. Bu sürecin AB'ne üyelik müzakerelerini sürdüren Türkiye'deki yabancıların hukuki statülerindeki iyileştirmeler konusunda etkili olduğu gerçeği de şüphesiz yadsınamaz. Avrupa Bütünleşme sürecinin başlarda tanımlandığı şekliyle, yabancıların haklarında gerçekleştirilen iyileştirmeler, artık çalışma ve hizmet sunma gibi, özellikle ekonomik amaçlar için yarar sağlaması nedeniyle değil; bir ülkenin kamusal alanına dahil ve vatandaşlık ayrımı gözetmeksizin ülkedeki tüm insanların kamu yönetimi nezdinde eşit muamele görmesi için mücadele veren sivil toplumun talepleri gereği de yabancıların statülerindeki değişim günümüzde kaçınılmaz olmaktadır. Türk siyasetinin bu gereklilikleri ne zaman ve hangi koşullarda kamu yönetimi uygulamalarına dönüştürerek yabancıları AB ülkelerindekilere benzer bir konuma getireceği, özellikle ülkede Avrupa Bütünleşme sürecini destekleyen çevrelerce de belki en fazla merak edilen konulardan birisidir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EK

İttihatçılık ve "Kardeş Türküsü" Üzerine

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İttihatçılık ve "Kardeş Türküsü" Üzerine

Zekeriya Kurşun (*)

İttihadçı düşüncenin şiârı olan "hürriyet, adalet ve müsavat" fikrinin hayata geçirilmesi ve bütün Osmanlı unsurlarının "yekvücud" olarak ülkeleri adına aynı heyecanı duymalarını sağlamak, hiç şüphesiz İttihadçıların en büyük rüyaları idi. Bu rüyanın hayata geçirilmesi ne kadar gerçekçi olduğu bu gün tartışılabilir. Ancak parlak bir geçmişi ve asırlarca barış içinde birlikte yaşama tecrübesi olan bir imparatorluğun vatanperver fertleri olarak İttihadçıların bu rüyayı görmesi kadar tabii bir şey olamazdı. Gerçi II. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra bu düşüncenin önünde büyük engellerin olduğu ortaya çıkmıştı. Ancak en azından samimi İttihadçılar idealist tavırlarından vazgeçmedikleri gibi, ortaya çıkan engelleri aşabilmek adına pek çok girişimlerde de bulunmuşlardır. Bu girişimlerden bir tanesi de II. Meşrutiyetin birinci yıldönümünde İttihad-i Anasır-i Osmaniye Heye'eti adı ile bir heyet kurarak, fikirlerinin yaygınlaştırılması için çalışmalar başlatmalarıdır. İlk anda, Türkçe, Arapça, Ermenice, Rumca, Sırpça, İbranice, Bulgarca gibi dillerde yayınladıkları[1], aşağıda verilen beyanname ile düşüncelerini halk ile paylaşmışlardır.

İttihad-i Anâsır-ı Osmaniye Hey'eti Tarafından Neşredilen Beyannâmedir

Cenâb-ı hakkın inayeti ile nâil olduğumuz bu yevm-i mes'uddan dolayı 325 senesinin 10 Temmuz yevm-i mübarekinde teesüs eden "ittihad-i anasır-i Osmaniye heyeti" bilumum vatandaşlarımıza arz-ı tebrikât eder ve gaye-i amâli hakkındaki beyanatını ber-vech-i zîr ilân eyler.

Yek-vücud Osmanlılar,

Vatan bir aile ocağıdır. Bilâ-tefrik-i cins ve mezhep bilumum Osmanlılar o ailenin öz evladıdır. Aralarında ayrılık gayrilik yoktur. Kardeşler arasında hüsn-i

(*) Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

1 Beyannâmenin orijinali özel arşivimizde bulunmaktadır.

imtiâç olursa aile ocağında saadet olur. Kardeşler arasında şıkak ve nifak olursa ailenin netice-i hali felakete müncer olur. Vatan mukaddestir. Her zerre-i hâkinde umumumuzun hisse-i iştiraki vardır. Menfaatlerini felaketimizde arayanların ilkâ etmiş oldukları su-i tefehhümi izale ile menafi-i maddiye ve maneviyemizi te'min ve kalbleri Osmanlılık hissa-i iftiharı ile kabaran bilâ-tefrik-i cins ve mezhep bilumum ihvan-i vatan arasında rabıta-i ittihadi takviye, kaide-i müsavata riayet, fikr-i uhuvveti telkîn, lâzime-i adaleti ifâ için heyetimiz teşekkül etmiştir.

Gaye-i emelimiz tevhîd ve temsîl-i anasır değildir. Mezhep, fırka, kavmiyet, şahsiyet ve cinsiyet gayreti gütmeyerek vatan-i mukaddesimizin saadeti noktasında umumun makâsıdını ittihat ettirmektir. Her unsur din, lisan ve adet-i milliyesinde serbesttir. Yalnız Osmanlılığın gaye-i tekemmüle vusulü ve vatan-i azizimizde saadet ve refahın husulü için bilumum anâsır-i mevcûde arasında bir muhabbet-i samimiye vücuda getirmek lazımdır. Bu samimiyetin husulüne mani olabilecek her türlü su-i tefehhümü izâleye heyetimiz bütün mevcudatı ile çalışacaktır. Yek-vücud Osmanlıların saadet-i hakikiyesini temin ve hükümet-i meşruta-i Osmaniyemizin bu babtaki mesai-i mecbûlesini teshîle matuf olan mesaimize bilumum Osmanlı kardeşlerimizin iştirakini vazife-i hamiyetlerinden bekleriz. Hak teâla hazretleri vatanın saadetine çalışanları muvaffak buyursun amin.

(İttihad-i Anasır-i Osmaniye namı altında heyetimizin mürrevic-i efkarı olarak yakında bir gazetemiz neşr olunacaktır)

1909 yılındaki bu girişim aslında yaygın kanaatlerin aksine sonraki yıllarda da devam etmiş ve yukarıda belirtilen "mezhep, fırka, kavmiyet, şahsiyet ve cinsiyet" ayırımı yapmadan kanun-i esasının önünde bütün Osmanlı unsurlarının eşitliği için gayretler sarfedilmiştir. İttihadçıların, bu hedefin aksi tavırlar sergileyen unsurlara karşı güttükleri siyasetleri ise çoğunlukla yanlış bir tarzda yorumlanmış ve onlar, özellikle *Türkçülük* yapma veya *Türkleştirme* siyaseti gütme ile suçlanmışlardır. Halbuki, İttihadçıların Türkçülüğe yönelmeleri hayallerinin artık hayata geçme imkanı kalmadığını gördükleri daha geç bir döneme rastlamaktadır.

Örneğin 1910 yılında eski heyecanlarını hâlâ muhafaza ettiklerini görmekteyiz. Bunun en açık delili; 1910'da ikinci meşrutiyetin yıldönümünde, güftesi, ünlü tiyatro yazarı ve oyuncusu Müsahipzâde Celal (1868-1959) tarafından yazılan[2]; bestesi ünlü Türk bestekâr Kaptanzade

[2] Yayımlanan güftenin altında Müsahipzade Celal'in şu notu bulunmaktadır: "Bundan evvel (ordumuz etti yemin. Titredi senk u zemin..) ve (sancağımız şanımız Osmanlı ünvanımız vatan bizim canımız feda olsun kanımız) nakaratı ile tanzim idüp notasını dahi tab' ettirdiğim (inkılap) marşının güftesi iznim olmaksızın aher tarafından diğer bir beste ile (ordu marşı) namı ile neşr ve tamîm edildi. O tarihte hakk-ı t'elîf henüz mevcud olmadığından evvelki besteyi tadîl edenler hakkında bir şey yapılamamış idi. Bu kere tanzim etmiş olduğum kardeş türküsünün her hakkı mahfuz olduğundan tebdil ve tahrif edenler kanun-i mahsusi mucebince mesuldür. 10 Temmuz 326, Musahipzade Celal"

Ali Rıza (1881-1934) armonisi de Reşadiye Marşının da bestekârı olan Italo Giovanni Selville (1863-1918) tarafından yapılan *Kardeş Türküsü* (La Chanson Fraternelle) dür.

Müzik literatürüne girmemiş olan bu müşterek çalışma ancak yüz yıl sonra tekrar gün ışığı görmüştür. Türkü 1910 yılında, notaları ve Osmanlıca ve Latin harfleri ile sözleri Muhtar Halid kütüphanesi tarafından neşredilmiştir. O tarihten sonra nerede, ne zaman icra edildiğini bilmemekteyiz. Hatta görebildiğimiz kadarı ile üç önemli sanatkârın müşterek eseri olan bu türkü, onların biyografilerinde de pek geçmemektedir[3]. Bir anlamda Türkünün kaderi Türküyü doğuran ideale benzemiş ve yüzyıl boyunca ortadan kaybolmuştur. İkinci Meşrutiyet'in havasını ve İttihatçıların "ittihad-ı anâsır" rüyasını anlatan *Kardeş Türküsü* şu dizelerden oluşmaktadır:

Kardeş Türküsü
Kur'an bize emr eder
İncil dahi öyle der
Tevrat da Zebur ile
Veriniz der el ele
El ele hep verelim
Kardeşçe birleşelim
Bu Osmanlı bucağı
Bize ana kucağı
Bir kanunla yaşarız
Her müşkili aşarız
El ele hep verelim
Kardeşçe birleşelim
Bak şu geçen askere
Dikkat eyle bir kere
Hatice'nin yavrusu
Mariçe'nin kuzusu
El ele hep verelim
Kardeşçe birleşelim
Bak Hasan'la Vartan'a
Asker oldu vatana
Bak Nesim'le Petro'ya
Asker oldu orduya

[3] İstisnai olarak Öztuna Ali Riza Bey'in biyografisinde Kardeş Türküsünü bestekarın eserleri arasında zikretmekte ancak 1912 tarihini vermektedir. Yılmaz Öztuna; Türk Musikisi Ansiklopedisi İstanbul 1970, I, 33.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

El ele hep verelim
Kardeşçe birleşelim
Senin baban Agobun
Benim dedem Yakobun
Bu topraktır kararı
Bu topraktır mezarı
El ele hep verelim
Kardeşçe birleşelim
Vatandaşız ezelden
Çalışalım tez elden
Gözümüzü açalım
Cehaletten kaçalım
El ele hep verelim
Kardeşçe birleşelim

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

قرداشلر ترکیسی

La Chanson Fraternelle

قردشلر ترکیسی
ناظمی : مصاحبزاده جلال بك
LA CHANSON FRATERNELLE
Auteur : MUSSAHIB ZADE DJELAL BEY.

رهبر موسیقی مؤسسی قانونی رضا بك طرفندن بسته‌لنمش
وبسته‌کار شهیر موسیو سیلوللی طرفندن آرمونیزه ایدلمشدر

Composée par le musicien RIZA BEY

et harmonisée par le M^e compositeur Mr SILVELLI

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2

قرده‌ش ترکیسی

LA CHANSON FRATERNELLE

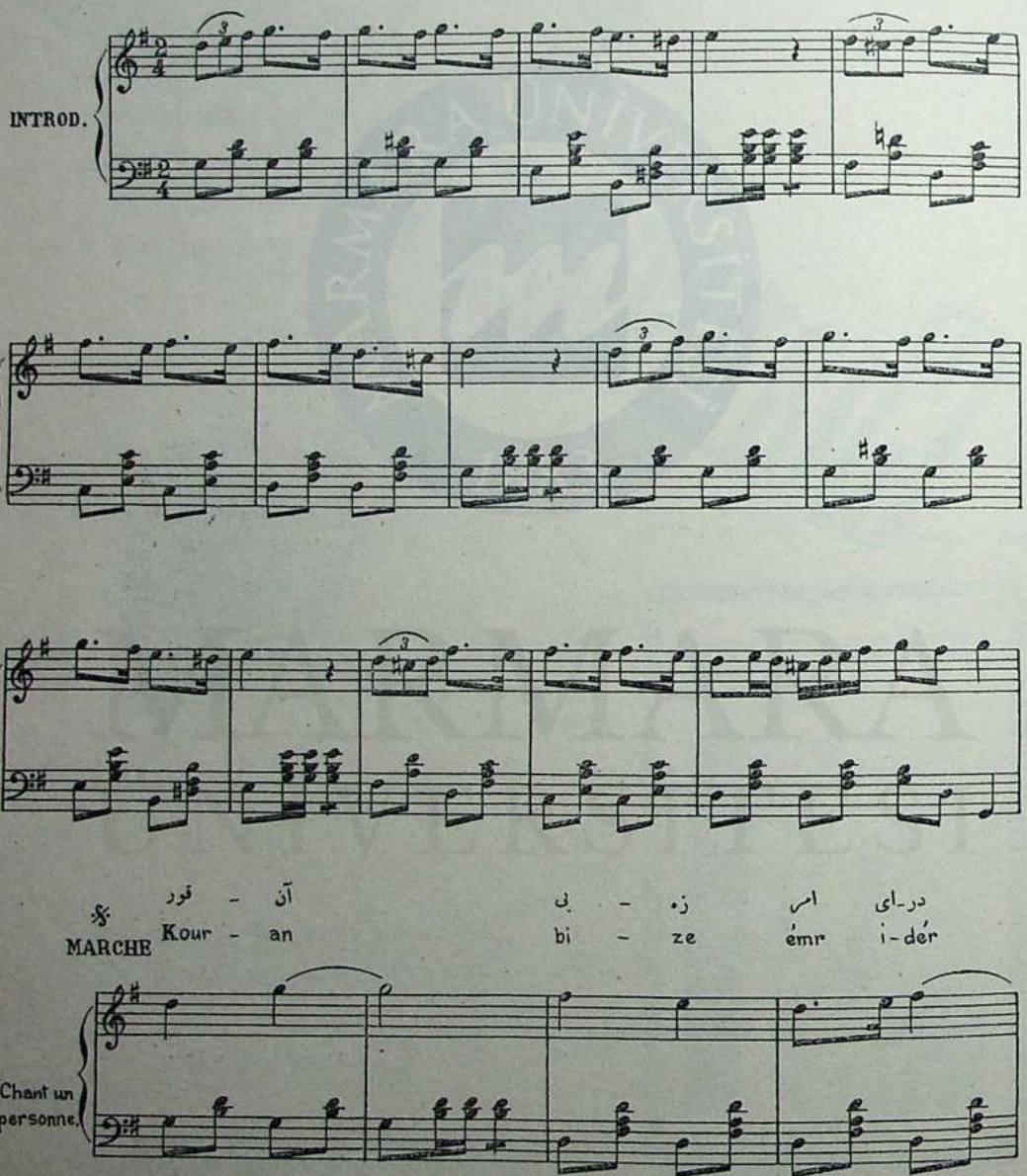

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

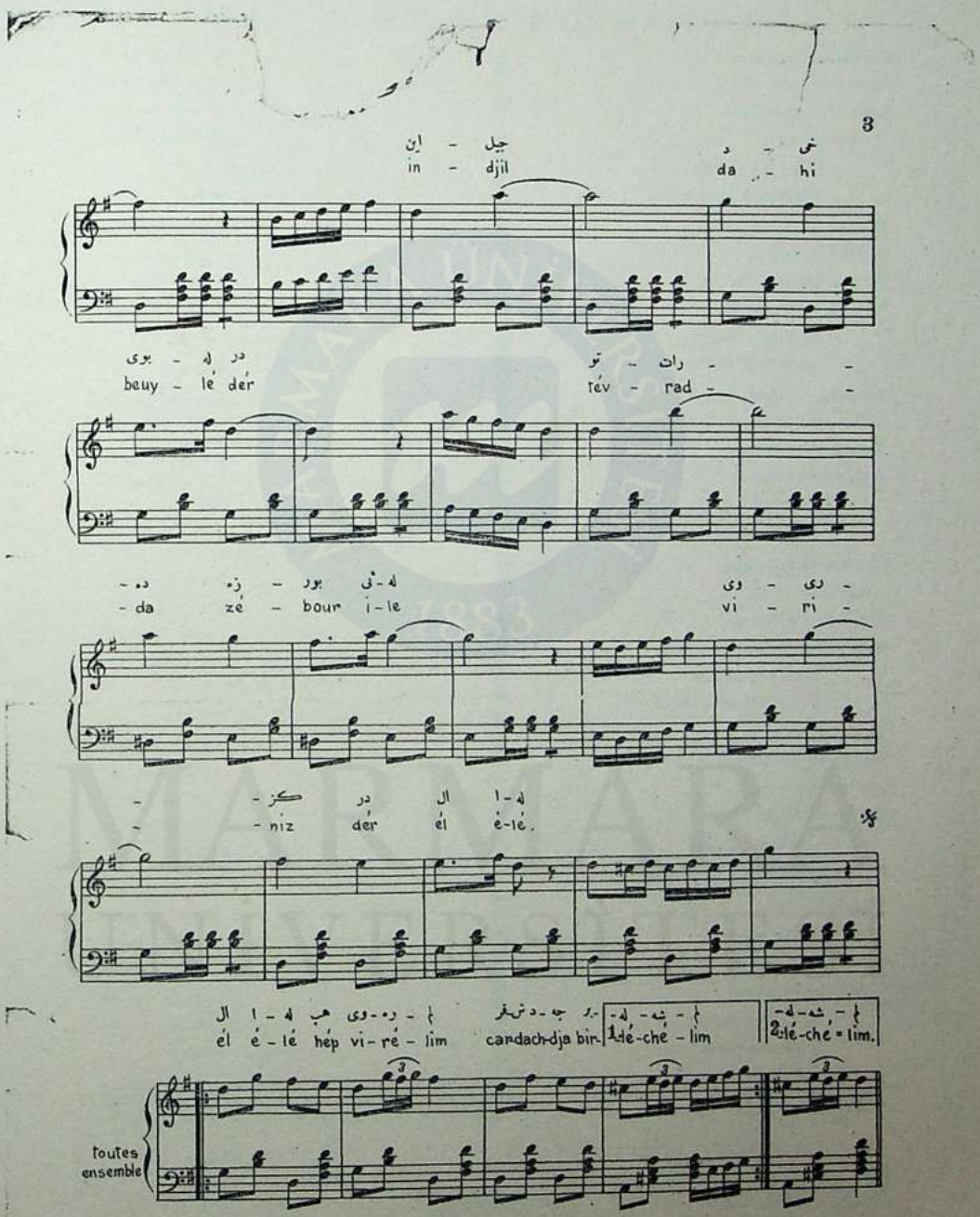

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

قرده‌ش ترکیسی

LA CHANSON FRATE[illegible]LE

Kouran dizé émr ider	قرآن بزه امر ایدر
[Indjil dahi . ylé der	ایخیل دخی اویله دیر
Tevrat da zebour ilé	تورات‌ده زبور ایله
Veriniz der él élé.	ویریکز دیر الاله
El élé hep vérélim	ال اله هپ ویرهلم
Kardachdjé birléchélim.	قرده‌شجه برلشهلم
Bou osmanli boudjaghi	بو عثمانلی بوجاغی
Bizé ana koudjaghi	بزه انا قوجاغی
Bir kanounlé yachariz	بر قانونله یشارز
Her muchkili achariz.	هر مشکلی آشارز
El élé hep vérélim	ال اله هپ ویرهلم
Kardachdjé birléchélim.	قرده‌شجه برلشهلم
Bak chou gnétchen askéré	باق شو کچن عسکره
Dikkat eylé bir kéré	دقت أیله بر کره
Hatidjénin yavroussou	خدیجه‌نك یاوروسی
Maritchénin kouzoussou.	ماریجه‌نك قوزیسی
El élé hep vérélim	ال اله هپ ویرهلم
Kardachdjé birléchélim.	قرده‌شجه برلشهلم
Bak Hassan la Vartana	باق حسن‌له وارطانه
Asker oldou vatana	عسکر اولدی وطنه
Bak Nessim lé Pétroya	باق نسیم‌له پترویه
Asker oldou ourdouya.	عسکر اولدی اردویه
El élé hep vérélim	ال اله هپ ویرهلم
Kardachdjé birléchélim.	قرده‌شجه برلشهلم
Sénin baban Agobin	سنك بابانك آغوبك
Bénim dédem Yacoubin	بنم ده‌ده‌م یعقوبك
Bou toprakdir karari	بو طوپراقدر قراری
Bou toprakdir mézari.	بو طوپراقدر مزاری
El élé hep vérélim	ال اله هپ ویرهلم
Kardachdjé birléchélim.	قرده‌شجه برلشهلم
Vatandachiz ézélden	وطنداشز ازلدن
Tchalichalim tiz elden	چالشهلم تیز الدن
Gueuzumuzu atchalim	کوزومزی آچالم
Djéhaletden katchalim.	جهالتدن قاچهلم
El élé hep vérélim	ال اله هپ ویرهلم
Kardachdjé birléchélim.	قرده‌شجه برلشهلم

برنجی اول [اردومز ایچون یوزمیون نفر و زمین ۱۰۰۰۰ لیره] و [مستبدلرك شانلر عثمانلی عنوانیله وطن یزم جانلر فدا اولنسون قانلر] قراریله تنظیم ایدوب توماسی دنی طوپ ایشیردیکم (انقلاب) مارشنك کمالتمی اداتم اولمقسزین اخر طرفدن دیکر بر یمنه ایله (اردو مارشی) تعبیر شور وتعمیم الدانی او تاریخده حق تألیف قانونی هنوز موجود اولمدیغندن اولکی یمنه‌نی تعدیل ایدهرك حقنده بر شی یاپیلمامش ایدی بو کره تنظیم ایدیلن قرده‌ش ترکیسنك هر حق محفوظ اولدیغندن تبدیل و تحریف ایدهر قانون مخصوص موجبنجه مسئولدر.

مصاحب زاده جلال

۱۰ کو سنه ۳۲۶

محل فروختی

PRIX : 3 PIASTRES

استانبول

فیاتی : ۳ غروش

En vente à la LIBRAIRIE MOUHTAR HALID, vis-à-vis la Sublime Porte.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Prof.Dr. Abdel Wahab Bakr
Prof.Dr. Abdul Rahim Abu-Husayn
Yrd.Doç.Dr. Adem Ölmez
Doç.Dr. Ahmet Kanlıdere
Ali Özuyar
Doç.Dr. Ayhan Ceylan
Aytül Tamer
Doç.Dr. Bedri Gencer
Prof.Dr. Bilge Ercilasun
Cemile Arıkoğlu Ündücü
Doç.Dr. Enver Töre
Dr. Erkan Tural
Yrd.Doç.Dr. Erol Esen
Yrd.Doç.Dr. Fehmi Akın
Yrd.Doç.Dr. Gürsoy Şahin
Yrd.Doç.Dr. Halil Erdemir
Yrd.Doç.Dr. Hasan Babacan
Yrd.Doç.Dr. İbrahim Şirin
Yrd.Doç.Dr. İhsan Sabri Balkaya
Prof.Dr. İlhan Özkeçeci
Yrd.Doç.Dr. Mehmet Hacısalihoğlu
Mehmet Salih Erkek
Yrd.Doç.Dr. Meral Demiryürek
Doç.Dr. Minahanım Esedli
Prof.Dr. Mustafa Ergün
Mustafa Uğurlu Arslan
Doç.Dr. Mübariz Süleymanli
Prof.Dr. Nadir Devlet
Dr. Nurullah Ardıç
Doç.Dr. Odile Moreau
Doç.Dr. Osman Gümüşçü
Prof.Dr. Rıdvan Akın
Doç.Dr. Rukiye Akkaya Kia
Yrd.Doç.Dr. Salih Tunç
Dr. Sami Erdem
Seda Önger
Prof.Dr. Selami Kılıç
Prof.Dr. Sema Uğurcan
Servet Avşar
Dr. Seyfi Kenan
Tuğba Aydın
Prof.Dr. Vahdettin Engin
Yusuf Akçay
Prof.Dr. Zekeriya Kurşun